

SELF LEARNING MATERIAL

COURSE : ECOM : 101

B.A. Honours - Economics

MICRO ECONOMIC THEORY

(1st Semester)

BLOCK : 1 & 2

Directorate of Open & Distance Learning

DIBRUGARH UNIVERSITY

DIBRUGARH - 786004

MICRO ECONOMICS THEORY

Contributors : Dr. Rafique Ahmed
Associate Professor
Deptt. of Economics
Bahona College
Bahona, Jorhat

Edited by : Prof. K.C. Borah (Retd.)
Dept. of Economics
Dibrugarh University

ISBN NO.: 978 - 93 - 82785 - 57 - 6

© Copy right by Directorate of Open & Distance Learning, Dibrugarh University. All rights reserved. No. part of the publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise.

Published on behalf of the Directorate of Open & Distance Learning, Dibrugarh University by the Director, ODL, D.U. and printed at **Central Graphics & Printing**, A.T. Road, Naliapool, Dibrugarh - 786001

Acknowledgement

The Directorate of Open & Distance Learning, Dibrugarh University duly acknowledges the financial assistance from the Distance Education Council, IGNOU, New Delhi for preparation of this Self Learning Material.

সূচীপত্ৰ

পৃষ্ঠা

খণ্ড ১ : ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মূল অৱধাৰণা আৰু চাহিদা তত্ত্ব

গোট - ১ : মূল অৱধাৰণা

05-49

গোট - ২ : চাহিদা আৰু যোগান বিধি

50-108

গোট - ৩ : উপভোক্তাৰ আচৰণ তত্ত্ব

109-181

খণ্ড ২ : উৎপাদন আৰু উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব

গোট - ১ : উৎপাদন তত্ত্ব

182-226

গোট - ২ : উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব

227-268

ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মূল অৱধাৰণা আৰু চাহিদা তত্ত্ব

(Basic Concepts of Microeconomics and Theory of Demand)

সমাজ বিজ্ঞানৰ এটা প্ৰধান ভাগ হ'ল অর্থবিজ্ঞান। অর্থবিজ্ঞানে অর্থনৈতিক সমস্যাবাজি অনুধাৰন আৰু বিশ্লেষণ কৰে আৰু লগতে এই সমস্যাবোৰৰ সমাধানৰ পথ বিচাৰ কৰে। অর্থনৈতিক বিশ্লেষণৰ কথাটো ব্যক্তি আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰে ক্ষুদ্ৰ পৰ্যায়ত হ'ব পাৰে বা এখন দেশৰ পৰিসৰত বৃহৎ পৰ্যায়ত হ'ব পাৰে। বিশ্লেষণৰ এই পৰিসৰৰ পাৰ্থক্যৰ ভিত্তিত অর্থবিজ্ঞানৰ দুটা মূল শাখা গঢ় লৈ উঠিছে। শাখা দুটা হ'ল - ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞান। ক্ষুদ্ৰ পৰ্যায়ত অর্থনৈতিক কাৰ্য্যৱলী মূলতঃ পৰিচালিত হয় বজাৰত নিৰ্ধাৰণ হোৱা দৰৰ জৰিয়তে। সেয়ে দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ অধ্যয়নক মূল বিষয়বস্তু হিচাপে লৈ ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান গঢ় লৈ উঠিছে। ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানত অনুসৰণ কৰা অধ্যয়ন পদ্ধতিসমূহ বুজি ল'ব পাৰিলেহে বাকীবোৰ বিষয়বস্তু বুজি পোৱাত তোমালোকৰ সহজ হ'ব। ইয়াৰ লগত সংগতি ৰাখি এই খণ্ডটো 'মূল অৱধাৰণা' আৰু 'চাহিদা আৰু যোগান বিধি' আৰু উপভোক্তাৰ চাহিদা তত্ত্ব - এই তিনিটা গোটত সজাই লোৱা হৈছে। প্ৰথমটো গোটত তোমালোকে অর্থনৈতিক অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ আভাস পোৱাৰ লগতে অনুমিত চৰ্ত আদিৰ দৰে ধাৰণা আৰু কৌশলসমূহৰ বিষয়ে জানিব পাৰিবা। দ্বিতীয়টো চাহিদা আৰু যোগানৰ দৰকাৰী আচৰণগত দিশবোৰ বুজি ল'ব পাৰিবা আৰু তৃতীয়টো গোটত চাহিদা ৰেখা গঠনৰ আঁৰত থকা উপভোক্তাৰ আচৰণ সম্পৰ্কীয় তত্ত্ববোৰ পঢ়িবলৈ পাবাহঁক।

মূল অৰ্থাৰণা

(Basic Concepts)

- ১.০ : প্ৰস্তাৱনা
- ১.১ : উদ্দেশ্য
- ১.২ : ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞান
  - ১.২.১: ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান
  - ১.২.২ : সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞান
  - ১.২.৩ : ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ পাৰ্থক্য
- ১.৩ : ব্যক্তিগত অধ্যয়ন পদ্ধতি
  - ১.৩.১ : ব্যক্তিগত স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি
  - ১.৩.২ : ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি
  - ১.৩.৩: ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি
  - ১.৩.৪. অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ তুলনা
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ
- ১.৪ : ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ (অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ) গুৰুত্ব
- ১.৫: ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ (অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ) সীমাবদ্ধতা
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ
- ১.৬: অৰ্থনৈতিক আৰ্হি
  - ১.৬.১ : অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য
  - ১.৬.২ : অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ প্ৰকাৰ
  - ১.৬.৩ : অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ গুৰুত্ব
  - ১.৬.৪: অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ সীমাবদ্ধতা
- ১.৭: বাস্তৱ আৰু অনুমান
  - ১.৭.১ : অনুমিত চৰ্তৰ প্ৰকাৰ
  - ১.৭.২ : অনুমিত চৰ্তৰ ভূমিকা আৰু তাৎপৰ্য
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ
আমি কি শিকিলো
পাঠ্য নিৰ্দেশনা
নিৰ্ঘণ্ট
প্ৰসংগ পুথি
আদৰ্শ প্ৰশ্ন

প্ৰথম খণ্ডৰ প্ৰথম গোটত তোমালোকে অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণৰ বাবে লগা কেতবোৰ ধাৰণা আৰু কৌশলৰ বিষয়ে পালাইক। প্ৰথম গোটতে উল্লেখ কৰা হৈছে যে অৰ্থবিজ্ঞানক দুটা শাখাত ভাগ কৰা হৈছে- ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞান। ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানে অৰ্থনৈতিক বিষয়বস্তুসমূহ ক্ষুদ্ৰ পৰ্যায়ত আৰু সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানে সামূহিক পৰ্যায়ত অধ্যয়ন কৰে। অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপত প্ৰভাৱ পেলোৱা এটা প্ৰধান সময় হ'ল সময়। সময়ৰ লগত সংগতি ৰাখি অৰ্থনৈতিক কাৰ্যাৱলী অধ্যয়ন কৰিবলৈ যাওঁতে বিশ্লেষণ পদ্ধতি সুকীয়া হৈ পৰে। এই গোটটোত তোমালোকে ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নত প্ৰয়োগ কৰা বিশ্লেষণ পদ্ধতিসমূহ পঢ়িবলৈ পাবাইক। লগতে তোমালোকে প্ৰত্যেক পদ্ধতিৰে নিজা সুবিধা আৰু সীমাবদ্ধতাবোৰো জানিব পাৰিবা। ব্যক্তিগত বিশ্লেষণ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা অৰ্থনৈতিক তত্ত্বসমূহক লৈ ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান গঢ় লৈ উঠিছে। এই গোটৰ শেষত তোমালোকে ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান তথা ব্যক্তিগত বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ তাত্ত্বিক আৰু ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব আৰু সীমাবদ্ধতাবোৰ জুকিয়াই চাব পাৰিবা।

এই গোটটো অধ্যয়নৰ পূৰ্বে অৰ্থনৈতিক আৰ্হি, অৰ্থনৈতিক স্থিতিশীলতা, আপেক্ষিক স্থিতিশীলতা, অৰ্থনৈতিক গতিশীলতা ইত্যাদি বিষয়সমূহ ভালকৈ বুজি ল'বা। গোটটো পঢ়ি তোমালোকে ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ স্বৰূপ জনাৰ লগতে ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ ওপৰত এক স্পষ্ট ধাৰণা লাভ কৰিবা। পৰৱৰ্তী খণ্ড আৰু গোটসমূহত তোমালোকে পদে পদে কেতবোৰ তত্ত্ব পঢ়িবলৈ পাবাইক। এই তত্ত্ববোৰ ভালকৈ অনুধাৱন কৰিবলৈ ব্যক্তিগত অধ্যয়ন পদ্ধতি সম্পৰ্কে আগতীয়া জ্ঞান থকাটো অপৰিহাৰ্য। সেয়ে এই গোটটো তোমালোকে মনোযোগেৰে পঢ়ি আৰু বুজি আগবাঢ়িবা।

১.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) ব্যক্তিগত আৰু সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ অৰ্থ, পৰিসৰ আৰু প্ৰকৃতি বিষয়বস্তু ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (২) ব্যক্তিগত অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ বিভিন্ন ভাগৰ নিজা প্ৰয়োগ, সুবিধা আৰু সীমাবদ্ধতা বিচাৰ কৰিব পাৰিবা।
- (৩) ব্যক্তিগত অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ সামূহিক গুৰুত্বসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।
- (৪) ব্যক্তিগত অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ সামূহিক সীমাবদ্ধতাসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিবা।
- (৫) অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ গঠন, প্ৰকাৰ আৰু গুৰুত্ব সম্পৰ্কে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।

এই বিশ্লেষণৰ বাস্তৱ সত্যতা কিমান কামলে বা বাটলে সেয়া বিচাৰিব পাৰিবা।

১.২ : ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞান

(Microeconomics and Macroeconomics)

অর্থনৈতিক সমস্যা অধ্যয়ন কৰা হয় মূল্য নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ মাধ্যমত। মূল্য নিৰ্ধাৰণৰ দুটা ভাগ আছে ব্যক্তিগত মূল্য নিৰ্ধাৰণ আৰু সমষ্টিগত মূল্য নিৰ্ধাৰণ। ব্যক্তিগত মূল্য নিৰ্ধাৰণে দ্ৰব্য-সামগ্ৰী আৰু উৎপাদক-সামগ্ৰীৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণক বুজায়। আনহাতে সমষ্টিগত মূল্য নিৰ্ধাৰণে জাতীয় আয় নিৰ্ধাৰণক বুজায়। এই দুই প্ৰকাৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণৰ ভিত্তিত অর্থবিজ্ঞানক ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞান এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। অর্থনৈতিক সমস্যাসমূহ গোট বিশেষে অধ্যয়ন কৰা পদ্ধতিক ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতি আৰু সামগ্ৰিকভাৱে অধ্যয়ন কৰা পদ্ধতিক সমষ্টিগত অর্থনৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতি বোলা হয়। ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানে মূলতঃ দৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ মৌলিক অৱস্থাটো তাত্ত্বিকভাৱে ব্যাখ্যা কৰে। দ্ৰব্য তথা উপাদানৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজত স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে যি এক সমাযোজন ঘটে সেয়াই হ'ল দৰ প্ৰক্ৰিয়া। ১৯৩৩ চনত অ'চল বিশ্ববিদ্যালয়ৰ অধ্যাপক বেগ্নাৰ ফ্ৰিঙ্কে ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞান এই ভাগ দুটাৰ পোন প্ৰথমে নামকৰণ কৰে।

১.২.১ ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ (Microeconomics)

অর্থ (Meaning)

'Micro' শব্দটো মূল গ্ৰীক শব্দ 'Mikros' ৰ পৰা উদ্ভূত। ইয়াৰ অর্থ হ'ল 'a million parts'। অৰ্থাৎ অর্থনৈতিক কাৰ্যাৱলীক ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ অংশত বিভক্ত কৰি অধ্যয়ন কৰা অর্থবিজ্ঞানেই হ'ল ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান।

অধ্যাপক বাউল্ডিঞ্জৰ মতে ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান হ'ল — “the study of particular firms, particular households, individual prices, wages, income, individual industries, particular commodities.”

গাৰ্ডনাৰ অ্যাক্লেৰ মতে, “ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানত মুঠ উৎপন্নৰ উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠান আৰু দ্ৰব্য বিশেষে হোৱা বিতৰণ আৰু প্ৰতিযোগী গোটসমূহৰ মাজত মুঠ উপাদানৰ বণ্টন অধ্যয়ন কৰা হয়। ইয়াত আয় বিতৰণৰ সমস্যা অধ্যয়ন কৰা নহয়। ই বিশেষ দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ আপেক্ষিক দৰ নিৰ্ধাৰণৰ ওপৰতহে গুৰুত্ব দিয়ে।”

গতিকে অর্থনৈতিক কাৰ্যসমূহ ক্ষুদ্ৰ অংশত বিভক্ত কৰি অংশ বিশেষে অধ্যয়ন কৰা পদ্ধতিটোকে ব্যক্তিগত অধ্যয়ন পদ্ধতি বোলা হয়। এই পদ্ধতিয়ে

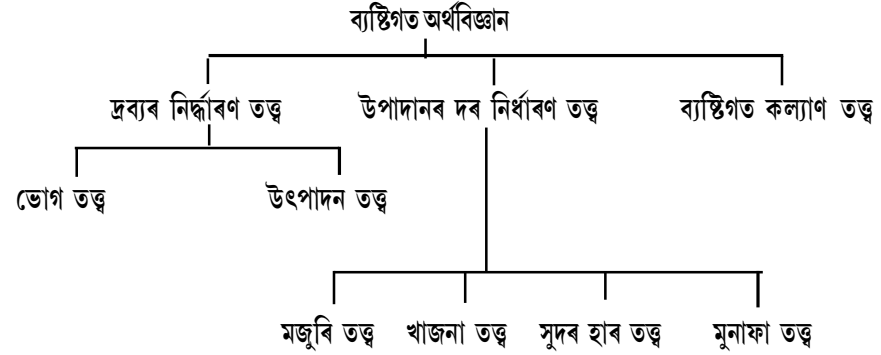
এবিধ দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ, এবিধ উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ ইত্যাদি একক দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰে।

ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল -

১. ইয়াত অৰ্থনৈতিক সমস্যা এটা সামগ্ৰীক দিশৰ পৰা অধ্যয়ন নকৰি কোনো এক নিৰ্দিষ্ট গোটৰ দিশৰ পৰা অধ্যয়ন কৰা হয়। কোনো এটা চৰুত বন্ধা ভাত সিজিলেনে নাই চাবলৈ গোটেই চৰুটোৰ ভাত পিটিকি চোৱাৰ প্ৰয়োজন নহয়। এটা বা দুটা ভাত পিটিকি গোটেই চৰু ভাত সিজা সম্পৰ্কে উমান পাব পাৰি। ঠিক সেইদৰে এখন অৰ্থনীতিত কোনো এক সমস্যা অধ্যয়ন কৰিবলৈ যাওঁতে এই সমস্যা উদ্ভৱ হোৱা সকলো ক্ষেত্ৰতে ইয়াক অধ্যয়ন নকৰি এটা বা দুটা ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন কৰি সমস্যাটোৰ গতি-গোত্ৰ সম্পৰ্কে জানিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে এখন দেশত উদ্যোগ শ্ৰমিকে কোনো কাৰণত কাম হেৰুৱাই নিবনুৱা হৈ পৰিব পাৰে। ইয়াৰ কাৰণ অধ্যয়ন কৰিবলৈ সকলো উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানত অধ্যয়ন নকৰি এটা বা দুটা প্ৰতিষ্ঠানত অধ্যয়ন কৰি নিবনুৱা সমস্যাৰ কাৰণ সম্পৰ্কে এটা সামগ্ৰীক ধাৰণা কৰিব পাৰি।
২. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নৰ আধাৰ হ'ল দৰ প্ৰক্ৰিয়া। দৰ প্ৰক্ৰিয়া হ'ল বজাৰত দ্ৰব্য-সামগ্ৰী বেচা-কিনাৰ বাবে আপোনা-আপুনি যি এক দৰ নিৰ্ধাৰণ হয় সেয়া। এই দৰ প্ৰক্ৰিয়াত কোনো ধৰণৰ হস্তক্ষেপ নাথাকে। অৰ্থাৎ চৰকাৰে কৰ-কাটল নলগায় বা চৰকাৰে দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ উৎপাদন, বিতৰণ ইত্যাদিত ভাগ নলয়। গতিকে ব্যক্তিগত অধ্যয়ন চলাবলৈ যাওঁতে এনে এক অৰ্থব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োজন হয় য'ত কিনা-বেচাত ভাগ লোৱা ক্ষেত্ৰত জনসাধাৰণে মুক্তভাৱে আচৰণ কৰিব পাৰে।
৩. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নৰ সহায়ত অৰ্থনৈতিক অৱস্থা সম্পৰ্কে সাধাৰণ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হ'বনে নাই সেইটো পৰিস্থিতি সাপেক্ষ। যদি অধ্যয়ন কৰা গোটটো একক চৰিত্ৰৰ হয়, ইয়াৰ লগত আন গোটৰ যদি কোনো মিল নাথাকে তেতিয়া সেই গোটটো অধ্যয়ন কৰি পোৱা ফলাফলসমূহ আন গোটৰ বাবে প্ৰযোজ্য নহয়। অৰ্থাৎ সাধাৰণীকৰণ কৰিব পৰা নাযায়। আনহাতে যদি অধ্যয়ন কৰা গোটটোৰ লগত একে বিষয়ৰ আন গোটবোৰৰ মিল থাকে তেতিয়া এটা গোটৰ অধ্যয়নৰ ভিত্তিত সকলো গোটৰ ওপৰত এটা সাধাৰণ সিদ্ধান্ত ল'ব পৰা যায়।

(Subject and Nature of Microeconomics)

ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয় হ'ল ব্যক্তিগতভাৱে উপাদান আৰু দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ। ইয়াৰ বিষয়বস্তু তলত দিয়া ধৰণে চিনাক্ত কৰিব পাৰি। উল্লেখযোগ্য দৰ নিৰ্ধাৰণত ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হোৱা বাবে ইয়াক দৰ তত্ত্ব বুলিও কোৱা হয়। এই দিশৰ পৰা ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানে সামৰি লোৱা তত্ত্বসমূহ হ'ল -

অর্থনৈতিক বিশ্লেষণৰ আগম পদ্ধতিত কোনো একক সিদ্ধান্তৰ পৰা সাধাৰণ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয়। অর্থনৈতিক গোটসমূহ সমজাতীয় হোৱা অৱস্থাত এই গোটসমূহৰ এটাৰ অধ্যয়নৰ যোগেদি সামগ্ৰিক অৱস্থাটোৰ বিষয়ে ধাৰণা কৰিব পাৰি। ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানত এখন প্রতিষ্ঠান এবিধ দ্ৰব্য, এটা উদ্যোগ, এজন ব্যক্তি ইত্যাদিক ক্ষেত্ৰ হিচাপে লৈ অধ্যয়ন কৰা হয়। সেয়েহে Prof. Mc. Connel- এ কৈছে "In microeconomics we examine the trees, not the forest. Microeconomics is useful in achieving a worm's eye view of some very specific component of our economic system." দূৰবীক্ষণ যন্ত্ৰে কোনো এক ক্ষেত্ৰৰ এক ক্ষুদ্ৰ অংশ সূক্ষ্মভাৱে অধ্যয়ন কৰাৰ দৰে ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ সহায়ত অর্থনৈতিক কাৰ্য্যকৰণৰ এক ক্ষুদ্ৰ অংশৰ ওপৰত অধ্যয়ন কৰা হয়।

ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানত অর্থনৈতিক সমস্যা এটা সামগ্ৰিক দিশৰ পৰা অধ্যয়ন নকৰি কোনো এক নিৰ্দিষ্ট গোটৰ দিশৰ পৰা অধ্যয়ন কৰা হয়। কোনো এটা চৰুত বন্ধা ভাত সিজিলেনে নাই চাবলৈ গোটেই চৰুটোৰ ভাত পিটিকি চোৱাৰ প্ৰয়োজন নহয়। এটা বা দুটা ভাত পিটিকি গোটেই চৰু ভাত সিজা সম্পৰ্কে উমান পাব পাৰি। ঠিক সেইদৰে এখন অর্থনীতিত কোনো এক সমস্যা অধ্যয়ন কৰিবলৈ যাওঁতে এই সমস্যা উদ্ভৱ হোৱা সকলো ক্ষেত্ৰতে ইয়াক অধ্যয়ন নকৰি এটা বা দুটা ক্ষেত্ৰ অধ্যয়ন কৰি সমস্যাটোৰ গতি-গোত্ৰ সম্পৰ্কে জানিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে এখন দেশত উদ্যোগ শ্ৰমিকে কোনো কাৰণত কাম হেৰুৱাই নিবনুৱা হৈ পৰিব পাৰে। ইয়াৰ কাৰণ অধ্যয়ন কৰিবলৈ সকলো

নিবনুৱা সমস্যাৰ কাৰণ সম্পৰ্কে এটা সামগ্ৰীক ধাৰণা কাৰিব পাৰি।

ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নৰ আধাৰ হ'ল দৰ প্ৰক্ৰিয়া। দৰ প্ৰক্ৰিয়া হ'ল বজাৰত দ্ৰব্য-সামগ্ৰী বেচা-কিনাৰ বাবে আপোনা-আপুনি যি এক দৰ নিৰ্ধাৰণ হয় সেয়া। এই দৰ প্ৰক্ৰিয়াত কোনো ধৰণৰ হস্তক্ষেপ নাথাকে। অৰ্থাৎ চৰকাৰে কৰ-কাটল নলগায় বা চৰকাৰে দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ উৎপাদন, বিতৰণ ইত্যাদিত ভাগ নলয়। গতিকে ব্যক্তিগত অধ্যয়ন চলাবলৈ যাওঁতে এনে এক অৰ্থব্যৱস্থাৰ প্ৰয়োজন হয় য'ত কিনা-বেচাত ভাগ লোৱা ক্ষেত্ৰত জনসাধাৰণে মুক্তভাৱে আচৰণ কৰিব পাৰে।

ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নৰ সহায়ত অৰ্থনৈতিক অৱস্থা সম্পৰ্কে সাধাৰণ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হ'বনে নাই সেইটো পৰিস্থিতি সাপেক্ষ। যদি অধ্যয়ন কৰা গোটটো একক চৰিত্ৰৰ হয়, ইয়াৰ লগত আন গোটৰ যদি কোনো মিল নাথাকে তেতিয়া সেই গোটটো অধ্যয়ন কৰি পোৱা ফলাফলসমূহ আন গোটৰ বাবে প্ৰযোজ্য নহয়। অৰ্থাৎ সাধাৰণীকৰণ কৰিব পৰা নাযায়। আনহাতে যদি অধ্যয়ন কৰা গোটটোৰ লগত একে বিষয়ৰ আন গোটবোৰৰ মিল থাকে তেতিয়া এটা গোটৰ অধ্যয়নৰ ভিত্তিত সকলো গোটৰ ওপৰত এটা সাধাৰণ সিদ্ধান্ত ল'ব পৰা যায়।

১.২.২ সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞান (Macroeconomics)

'Macro' শব্দটো গ্ৰীক শব্দ 'Makros' ৰ পৰা উদ্ভূত। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল 'a large'। অৰ্থাৎ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ বিস্তৃতভাৱে অধ্যয়ন কৰা পদ্ধতিয়েই হ'ল সমষ্টিগত বিশ্লেষণ পদ্ধতি। অন্য অৰ্থত, সমগ্ৰ অৰ্থনীতিখনৰ এটা গোট হিচাপে লৈ কৰা বিশ্লেষণেই হ'ল সমষ্টিগত বিশ্লেষণ। এই সমষ্টি ধাৰণাটো বিভিন্নধৰণে গ্ৰহণ কৰা হয়। অৰ্থাৎ সমষ্টিয়ে সদায় মুঠ অৱস্থা এটাক নুবুজায়। উদাহৰণস্বৰূপে দেশ এখনৰ জাতীয় আয় হ'ল দেশখনৰ মুঠ আয়। সেয়ে জাতীয় আয় হ'ল এক সমষ্টিগত চলক। আনহাতে জনমূৰি আয়ে দেশখনৰ মুঠ আয় নুবুজায় যদিও ই এক প্ৰকাৰ সমষ্টিগত চলক। কিয়নো যদু, বা মধু কোনো ব্যক্তিবিশেষৰ দৃষ্টিকোণৰ পৰা জনমূৰি আয় গণনা কৰা নহয়। জনমূৰি আয় গণনা কৰা হয় জনসংখ্যা পৰিবৰ্তন হৈ থকা অৱস্থাত দেশ এখনৰ প্ৰগতিৰ বুজ ল'বলৈ। সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞান সম্পৰ্কে বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদে এনে ধৰণে সংজ্ঞা দাঙি ধৰিছে।

“সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞান দ্ৰব্যৰ ব্যক্তিগত দৰ, ব্যক্তিগত আয় আৰু ব্যক্তিগত উৎপন্নৰ লগত জড়িত নহয়, ই জড়িত মূল্যস্তৰ, জাতীয় আয় আৰু জাতীয় উৎপন্নৰ লগত।” –K. E. Boulding

“সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানত এখন অৰ্থনীতিৰ সম্পদৰ নিয়োগ, জাতীয়

"Macroeconomics is the study of the nature, relationship and behaviour of aggregates and average of economic quantities." – Prof. Meyer

সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানত অর্থনৈতিক কাৰ্য্যৱলী সামগ্ৰিক দিশৰ পৰা অধ্যয়ন কৰা হয়। মন কৰিবলগীয়া যে সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ সামগ্ৰিকতা ধাৰণা আৰু ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ সামগ্ৰিকতা ধাৰণাৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। উদাহৰণস্বৰূপে, বজাৰ চাহিদা বুলিলে বিভিন্ন ক্ৰেতাৰ ব্যক্তিগত চাহিদাৰ সমষ্টিক বুজায়। অৰ্থাৎ বজাৰ চাহিদাও এক প্ৰকাৰ সমষ্টি, যদিও ই ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ অধীন, কিন্তু সামগ্ৰিক চাহিদা আকৌ সকলো বজাৰ চাহিদাৰ সমষ্টি। গতিকে সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ সামগ্ৰিকতাৰ পৰিসৰ ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ সামগ্ৰিকতাৰ পৰিসৰতকৈ অধিক ব্যাপক। এই প্ৰসংগত Prof. Mc. Connel- এ কৈছে — "The level of macroeconomics is concerned either with economy as whole or with the basic subdivisions or aggregates .... In short, macroeconomics studies the forest, not the trees. It gives us bird's eye view of the economy." সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানে অর্থনৈতিক কাৰ্য্যৱলীৰ ওপৰত বিহংগম ধাৰণা লাভ কৰাত সহায় কৰে।

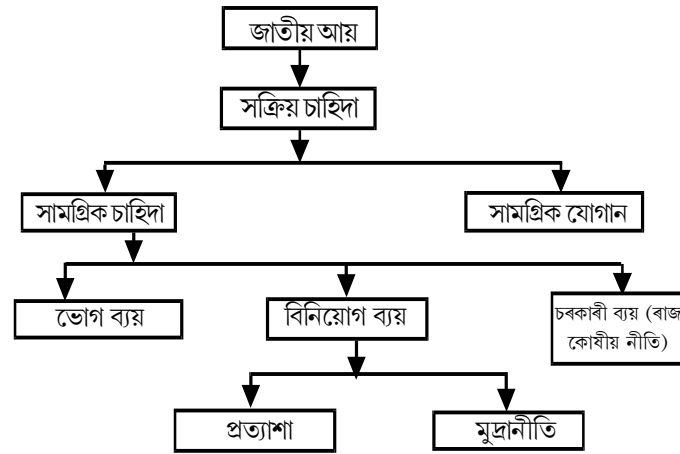
উল্লেখযোগ্য যে, সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানে অর্থনীতিখনৰ গড় অৱস্থা দাঙি ধৰে। এনে অৱস্থা জনাৰ প্ৰয়োজন হয় ১৯৩০ চনৰ মহাসংকোচনৰ সময়ৰ পৰা। ১৯৩০ চনৰ মহাসংকোচনে প্ৰতিপন্ন কৰে যে অর্থনৈতিক কাৰ্যকলাপত চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ অবিহনে অর্থনৈতিক স্থিৰতা নিৰাপদ নহয়। জে. এম. কেইনছৰ লিখনিতো এনে গুৰুত্ব প্ৰকাশ পায়। চৰকাৰে অর্থনৈতিক দিশত কাৰ্যবিধি গ্ৰহণ কৰিবলৈ অর্থনীতিখনৰ ওপৰত সামগ্ৰিকভাৱে জনাৰ প্ৰয়োজন হয়। সেয়েহে তেতিয়াৰ পৰাই সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানেও গুৰুত্ব আৰু বিকাশ লাভ কৰিছে।

উৎপাদন আৰু উপভোগ দুয়োটা দিশৰ পৰা অর্থনীতি এখনৰ গঠন বিচাৰ কৰিব পাৰি। উৎপাদনৰ দিশৰ পৰা প্ৰাথমিক গোটটো হ'ল প্ৰতিষ্ঠান সমজাতীয় সকলো প্ৰতিষ্ঠান লগলাগি এটা উদ্যোগ গঠন হয়; একেধৰণৰ সকলো উদ্যোগ লগলাগি একোটা খণ্ড গঠন হয় আৰু সমূহ খণ্ড লগলাগি অর্থনীতিখন গঠন হয়।

আনহাতে, ভোগৰ দিশত প্ৰাথমিক গোটটো হ'ল ব্যক্তি; নিকট সম্পৰ্ক জড়িত ব্যক্তিৰ সমষ্টিয়েই হ'ল পৰিয়াল; এক নিৰ্দিষ্ট ধৰণৰ ভোগ আৰু উৎপাদনৰ লগত জড়িত পৰিয়ালৰ সমষ্টিয়েই হ'ল একোটা খণ্ড; এই খণ্ডবোৰৰ সমষ্টিয়েই হ'ল সমগ্ৰ অর্থনীতিখন।

এ কৈছে, "The Macroeconomics concerned either with the economy as a whole or with basic sub divisions or aggregates, such as governments, households and business....which make up the economy.....," অধ্যাপক কে. ই. বাউল্ডিঙে কৈছে, সমষ্টিগত অ বিজ্ঞানে ব্যক্তিগত আয়, ব্যক্তিগত দৰ, বা ব্যক্তিগত উৎপন্নৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰে। ই অধ্যয়ন কৰে জাতীয় আয়, মূল্যস্তৰ আৰু ৰাষ্ট্ৰীয় উৎপাদন সম্পৰ্কে। সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰ পৰিসৰ সময়ৰ লগে লগে বৃদ্ধি পাইছে। অদ্যপৰিমিত সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ অন্তৰ্ভুক্ত হোৱা বিষয়সমূহৰ এটি চমু আলেখ্য তলত দাঙি ধৰা হ'ল।

সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানত জাতীয় আয়ৰ ব্যাখ্যাই ইমান গুৰুত্ব লাভ কৰিছে যে স্বয়ং সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানক জাতীয় আয়ৰ বিশ্লেষণ বোলা হয়। *General Theory* গ্ৰন্থত কেইনছে সক্ৰিয় চাহিদা ধাৰণাৰ সহায়ত আয়, উৎপন্ন আৰু নিয়োগ ব্যাখ্যা কৰিছে। এইব্যাখ্যা অনুসৰি সামগ্ৰিক যোগানৰ সমান হোৱা সামগ্ৰিক চাহিদাই হ'ল সক্ৰিয় চাহিদা। নিয়োগ/আয়/উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ কৰা কাৰক হ'ল-

গতিকে জাতীয় আয়ৰ ব্যাখ্যাত ভোগ ব্যয়, বিনিয়োগ ব্যয়, ৰাজকোষীয় নীতি, মুদ্রানীতি ইত্যাদি সকলো অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। লগতে এই সকলোবিলাক কাৰকৰ পাৰস্পৰিক ক্ৰিয়াই জাতীয় আয় নিৰ্ধাৰণত কেনে প্ৰভাৱ পেলায়, তাকে আলোচনা কৰা হয়। কেইনছে এখন পূৰ্ণনিযুক্তি বিশিষ্ট অর্থনীতি আৰু অপূৰ্ণনিযুক্তি বিশিষ্ট অর্থনীতিত এই কাৰকসমূহৰ আচৰণ কেনে তাৰ ব্যাখ্যাও আগবঢ়াইছে। কেইনছৰ জাতীয় আয়ৰ এই যুক্তিপূৰ্ণ ব্যাখ্যাই অর্থনৈতিক চিন্তা-চৰ্চাত আলোড়ন সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে, বৰ্তমান জাতীয় আয়ৰ বিশ্লেষণ সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ অপৰিহাৰ্য অংশ হৈ পৰিছে।

১. সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানত কোনো এক অর্থনৈতিক সমস্যা সম্যক ৰূপত অধ্যয়ন কৰা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, যদি অর্থনীতি এখনক এখন হাবিৰ লগত তুলনা কৰা হয় তেতিয়া এই হাবিখনৰ সামূহিক চৰিত্ৰ যেনে ই পৰ্ণপাতি, ক্ৰান্তীয়, চিৰসেউজ ইত্যাদি সম্পৰ্কত যি সিদ্ধান্ত হয় সেয়া হ'ল সমষ্টিগত সিদ্ধান্ত। এনে সমষ্টিগত অধ্যয়নত হাবিত থকা গছ এজোপাৰ চৰিত্ৰ কি তাক পৰীক্ষা কৰা নহয়। একেদৰে সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানত অর্থনীতিখনৰ সামূহিক চৰিত্ৰ প্ৰকাশ কৰা হয়। অর্থনীতিখন গঠন কৰা উদ্যোগ আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ অধ্যয়ন কৰা নহয়।
২. সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞান কোনো এক নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেণীৰ অর্থনীতিৰ লগত জড়িত নহয়। ই পুঁজিবাদ, সমাজবাদ, মিশ্ৰ অর্থনীতি এই সকলো প্ৰকাৰ অর্থনীতি সামৰি লয়।
৩. সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানত পূৰ্ণনিযুক্তি আৰু অপূৰ্ণনিযুক্তি এই উভয় পৰিস্থিতিত অর্থনৈতিক সমস্যা অধ্যয়ন কৰা হয়।
৪. সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানত সমষ্টিগত অর্থনৈতিক চলকসমূহৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰা হয়। সমষ্টিগত চলকবোৰ হ'ল জাতীয় আয়, মুঠ বিনিয়োগ, মুঠ সঞ্চয়, মুঠ ভোগ ব্যয় ইত্যাদি। ইয়াৰ প্ৰায়বোৰ চলকক বজাৰ দৰৰ ভিত্তিত মুদ্ৰা মানত প্ৰকাশ কৰা হয়।
৫. সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল জাতীয় আয়। জাতীয় আয় নিৰ্ণয় কৰা উপাদান হিচাপে ৰাজস্ব নীতি, মুদ্ৰানীতি, সামগ্ৰীক চাহিদা, সামগ্ৰীক যোগান ইত্যাদি বিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰা হয়।
৬. সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানে অর্থনীতিখনক সামগ্ৰিকভাৱে অধ্যয়ন কৰে। সেয়েহে সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানক 'Aggregative Economics' বুলিও কোৱা হয়। সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানে অর্থনৈতিক চলকবোৰক সামগ্ৰিক ৰূপত বা গড় ৰূপত অধ্যয়ন কৰে। সামগ্ৰিক ৰূপ যেনে জাতীয় আয়, সৰ্বমুঠ সঞ্চয় ইত্যাদি। আনহাতে গড় ৰূপ যেনে সাধাৰণ মূল্যস্তৰ, জনমূৰি আয় ইত্যাদি।
৭. সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানে অর্থনীতিখনক এক গোট হিচাপে ধৰি অধ্যয়ন কৰাৰ উপৰি ইয়াৰ উপৰিভাগবোৰ যেনে পাৰিবাৰিক খণ্ড, ব্যৱসায়িক খণ্ড, ৰাজহুৱা খণ্ড ইত্যাদিবোৰো অধ্যয়ন কৰে।
৮. সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানত কৃষি, উদ্যোগ ইত্যাদি খণ্ডবোৰ অধ্যয়ন কৰা হয়। ইয়াত পাৰিবাৰিক খণ্ড, ব্যৱসায়িক খণ্ড, ৰাজহুৱা খণ্ড, মূলধানিক খণ্ড আৰু বৈদেশিক খণ্ড এই পাঁচটা খণ্ডৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰা হয়।

(Difference between Microeconomics and Macroeconomics)

সংজ্ঞাগত পাৰ্থক্য : ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানে ব্যক্তিগত চলকসমূহৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰে আৰু আনহাতে, সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানে সমষ্টিগত চলকৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰে।

বিষয়বস্তুৰ পাৰ্থক্য : ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ আৰু এই সম্পৰ্কত ব্যক্তি, প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগৰ আচৰণ অধ্যয়ন। আনহাতে, সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু হ'ল জাতীয় আয় নিৰ্দ্ধাৰণৰ সম্পৰ্কত জড়িত কাৰকসমূহ সামূহিক ৰূপত আচৰণ অধ্যয়ন। এই প্ৰসঙ্গত কে. ই. ব'ল্ডিহৰ মতামত প্ৰণিধানযোগ্য। তেওঁৰ মতে, "Macroeconomics deals not with individual quantities as such, but with aggregates of these quantities, not with individual income, but with national income, not with individual prices, but with price levels, not with individual outputs but with national output."

ঐতিহাসিক পটভূমিৰ দিশত থকা পাৰ্থক্য : ঐতিহাসিক পটভূমিৰ দিশৰ পৰা সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ জীৱনকাল তুলনামূলকভাৱে ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানতকৈ কম। বণিকবাদীসকলৰ দিনৰ পৰাই ব্যক্তিগত অধ্যয়নে গুৰুত্ব লাভ কৰি আহিছে। কিন্তু সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানে কেইনছৰ দিনৰ পৰাহে সুকীয়া অস্তিত্ব লাভ কৰিছে।

সামগ্ৰিকতা ধাৰণাৰ পাৰ্থক্য : সমষ্টিগত আৰু ব্যক্তিগত উভয় অৰ্থবিজ্ঞানতে 'সামগ্ৰিকতা' ধাৰণা প্ৰয়োগ কৰা হয়। কিন্তু দুয়োটা শাখাতে ইয়াৰ পাৰ্থক্য আছে। এটা উদাহৰণৰ সহায়ত এই পাৰ্থক্যটো আলোকপাত কৰা হওক। এবিধ দ্ৰব্যৰ চাহিদা আৰু সামগ্ৰিক চাহিদা উভয়তে 'সমষ্টিধৰ্মিতা' নিহিত হৈ আছে। এবিধ দ্ৰব্যৰ চাহিদা বোলোতে সেই দ্ৰব্যবিধৰ ওপৰত সূচনা হোৱা সলো ব্যক্তিগত চাহিদাৰ সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰা হয়। আনহাতে, সামগ্ৰিক চাহিদা বোলোতে একন অৰ্থনীতিত থকা সকলো দ্ৰব্যৰ চাহিদাৰ সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰা হয়। গতিকে সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ 'সামগ্ৰিকতা' ধাৰণাৰ পৰিসৰ ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ 'সামগ্ৰিকতা' ধাৰণাৰ পৰিসৰতকৈ বহুত বেছি।

অভিধাৰণাৰ পাৰ্থক্য : সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ ব্যাখ্যাত এখন অৰ্থনীতিত পূৰ্ণনিযুক্তি থকা বুলি ধৰি লোৱা হয়। এনে ধাৰণা গ্ৰহণ কৰি বিভিন্ন গোটৰ মাজত উৎপন্ন আৰু সম্পদৰ বিতৰণৰ বিশ্লেষণ কৰা হয়। আনহাতে, সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ ব্যাখ্যাত পূৰ্ণনিযুক্তি ধাৰণা গ্ৰহণ কৰা নহয়, বৰঞ্চ পূৰ্ণনিযুক্তি আৰু অপূৰ্ণনিযুক্তি-বিশিষ্ট উভয় প্ৰকাৰৰ অৰ্থনীতিত সমষ্টিগত চলকসমূহৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰা হয়।

প্ৰয়োগত থকা পাৰ্থক্য : পুঁজি বাদী অৰ্থব্যৱস্থাতহে ব্যক্তিগত

নীতি অনুসৰণ কৰা বাবে আৰু ব্যক্তিস্বাতন্ত্ৰ্য প্ৰদান কৰা বাবে অৰ্থনৈতিক সিদ্ধান্তসমূহ ব্যক্তিগত দিশৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হয়। আনহাতে সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ ব্যৱহাৰ সাৰ্বজনীন। কাৰণ, যিকোনো অৰ্থব্যৱস্থাৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা কৰাটো সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ এটা প্ৰধান অংগ।

অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ পাৰ্থক্য : ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানে এখন অৰ্থনীতিক ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ অংশত ভাগ কৰি কোনো এটা অংশ বা কেইটামান অংশৰ সমষ্টিক অধ্যয়ন কৰে। গতিকে ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ সহায়ত অৰ্থনীতিখনৰ এটা ক্ষুদ্ৰ অংশৰ বিষয়েহে অধ্যয়ন কৰা হয়। এখন বৃহৎ চিত্ৰৰ ওপৰৰ কোনো এক স্থানত টৰ্চৰ পোহৰ সীমাৱদ্ধ কৰি অংশটোৰ বিশ্লেষণ কৰাৰ দৰে ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানে বিস্তৃত অৰ্থনীতিখনৰ এটা অংশৰ বিষয়েহে আমাক জানিবলৈ দিয়ে। আনহাতে, সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানে সমগ্ৰ অৰ্থনীতিখনকে এটা গোট হিচাপে অধ্যয়ন কৰে। উল্লিখিত বৃহৎ চিত্ৰখনৰ ওপৰত এক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাৰ দৰে সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানে সমগ্ৰ অৰ্থনীতিখনৰ ওপৰত ধাৰণা গ্ৰহণ কৰাত সহায় কৰে। সেয়েহে, Mc Connel এ কৈছে, 'It studies the forest, not the trees. It gives us a bird's eye view of the economy.'

বিষয়বস্তুৰ পাৰ্থক্য : সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞান আৰু ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান উভয়ৰে মূল বিষয়বস্তু হ'ল মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণ। ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানে দ্ৰব্যৰ আপেক্ষিক দৰৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ ভিত্তিত আৰু সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানে এখন অৰ্থনীতি উৎপাদিত সমূহ দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ দৰৰ সমষ্টি নিৰ্দ্ধাৰণৰ ভিত্তিত মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া ব্যাখ্যা কৰে। অৰ্থাৎ ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ প্ৰধান বিষয়বস্তু হ'ল জাতীয় আয়ৰ বিশ্লেষণ বা সামূহিক মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণ।

১.৩ : ব্যক্তিগত অধ্যয়ন পদ্ধতি (Methods of Microeconomics)

কোনো নিৰ্দিষ্ট সময় বিন্দুত বা এছোৱা নিৰ্দিষ্ট সময়ত কৰা অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নক অৰ্থনৈতিক স্থিতিশীলতা আৰু আৰু অৰ্থনৈতিক সম্পৰ্কৰ ওপৰত সময়ৰ প্ৰভাৱ বিবেচনা কৰি চলোৱা অধ্যয়নক গতিশীল অধ্যয়ন বোলা হয়। গতিকে অৰ্থবিজ্ঞানক স্থিতিশীলতা আৰু গতিশীলতা এই দুটা ভাগত বিভক্ত কৰাৰ আঁৰত থকা বস্তুটো হ'ল সময়। অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নত সময়ক কিদৰে বিবেচনা কৰা হয় তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অৰ্থনৈতিক অধ্যয়ন পদ্ধতিক তিনিটা ভাগত ভগোৱা হয় - স্থিতিশীল পদ্ধতি, আপেক্ষিক স্থিতিশীল পদ্ধতি আৰু গতিশীল পদ্ধতি। এই তিনিওটা ধাৰণাৰ বিষয়ে তোমালোকে ইতিমধ্যে পূৰ্বৰ গোটত পঢ়িবলৈ পাইছাছক। এই দিশৰ পৰা ব্যক্তিগত বিশ্লেষণ পদ্ধতিক ভগাব পাৰি এই ধৰণে -

২. ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি

৩. ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি

১.৩ : ব্যক্তিগত অধ্যয়ন পদ্ধতি (Introduction)

১.৩.১ : ব্যক্তিগত স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি

(Method of Microstatics)

অর্থনৈতিক কাৰ্য্যৱলী হ'ল এক অবিৰত প্ৰক্ৰিয়া। ই সময়ৰ লগত সুন্দৰভাৱে জড়িত। সময়ে গতি কৰাৰ লগে লগে অর্থনৈতিক কাৰ্য্যক্ৰমণিকাৰো পৰিৱৰ্তন হয়। গতিশীল তথা পৰিৱৰ্তনশীল অৱস্থা এটা পোনছাটেই অধ্যয়ন কৰাটো সম্ভৱ নহয় যদিহে আমি ইয়াক সৰল অৱস্থালৈ ৰূপান্তৰ নকৰো। গৈ থকা বাছ এখন ৰখাই ইয়াৰ ওপৰত অধ্যয়ন কৰাৰ দৰে গতিশীল অর্থনৈতিক কাৰ্য্যৱলীকো ৰখাই লৈ অধ্যয়ন কৰাৰ প্ৰয়োজন হয়। কিন্তু সময় সদায় গতিশীল। ইয়াক বাছ এখনৰ দৰে ৰাখি থ'ব নোৱাৰি। সময় গতিশীল বাবেই অর্থনৈতিক কাৰ্য্যৱলীও গতিশীল। বাছখনক যদি সময় আৰু ভিতৰৰ যাত্ৰীক যদি অর্থনৈতিক কাৰ্য্য বুলি ধৰা হয় তেন্তে বাহিৰৰ এজন অনুসন্ধানকাৰীয়ে যাত্ৰীৰ ওপৰত অধ্যয়ন চলাবলৈ বাছখন ৰখোৱাৰ দৰেই অর্থনৈতিক কাৰ্য্যৰ ওপৰত অধ্যয়ন চলাবলৈ স্থৈতিক তথা স্থিতিশীল পদ্ধতিৰ আশ্ৰয় ল'বলগীয়া হয়। সময় পৰিৱৰ্তন হ'লেও সময়ৰ লগত জড়িত অর্থনৈতিক কাৰ্য্যৰ কোনো মৌলিক পৰিৱৰ্তন নহ'লে সময় একে থকাৰ দৰেই হয়। গতিকে স্থিতিশীল অর্থনৈতিক ব্যাখ্যাত এনে কিছুমান চৰ্ত গ্ৰহণ কৰা হয় যিবিনাকো কোনো মৌলিক পৰিৱৰ্তন নুবুজায়। চৰ্তবোৰ যেনে —

- (১) জনসংখ্যাৰ আকাৰৰ পৰিৱৰ্তন নহয়,
- (২) মূলধনৰ যোগানৰ পৰিৱৰ্তন নহয়,
- (৩) উৎপাদন কৌশলৰ পৰিৱৰ্তন নহয়,
- (৪) ব্যৱসায় সংগঠনৰ পৰিৱৰ্তন নহয়,
- (৫) জনসাধাৰণৰ অভাৱৰ প্ৰকৃতিৰ পৰিৱৰ্তন নহয়,
- (৬) দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে, ইত্যাদি।

অর্থনৈতিক স্থিতিশীলতাই লৰচৰ হ'ব নোৱাৰা অৱস্থা এটাক নুবুজায়। ই এক "Active but unchanging process"। ই এক পৰিৱৰ্তনহীন সক্ৰিয় অৱস্থাক বুজায়। অৰ্থাৎ এটা চলকৰ পৰিৱৰ্তন হয় যেতিয়া ইয়াক নিৰ্ণয় কৰা আন কোনো চলকৰো পৰিৱৰ্তন হয়। এই নিৰ্ণয়কাৰী চলকৰ পৰিৱৰ্তন নহ'লে মূল চলকটোৰ মৌলিক পৰিৱৰ্তন নোহোৱা বুলি কোৱা হয়। ৰাল ক্লক এটাৰ পেণ্ডুলামটো স্থিৰ নহয়, ই এক নিৰ্দিষ্ট পৰিসৰত দুৰি থাকে - এই দোলন পৰিসৰহে স্থিৰ। দৰৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে এক নিৰ্দিষ্ট হাৰত চাহিদাৰ যি পৰিৱৰ্তন হয় সেয়া মৌলিক পৰিৱৰ্তন নহয়, কিন্তু মানুহৰ ৰুচি অভিক্ৰমৰ পৰিৱৰ্তনৰ

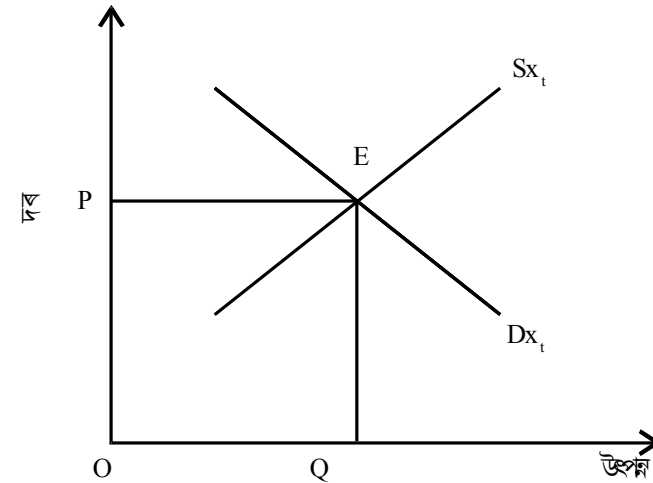
গাতকে অর্থনৈতিক স্থিতিশীলতা হ'ল মৌলিক পাৰৱৰ্তনহীন এক অর্থনৈতিক অৱস্থা। মন কৰিবলগীয়া যে অর্থনৈতিক স্থিতিশীলতাই কোনো এক সম্পৰ্কৰ অৱস্থিতি জনাতহে সহায় কৰে। কিন্তু এই প্ৰতিষ্ঠিত সম্পৰ্কৰ অতীত বা ভৱিষ্যত জনাত সহায় নকৰে।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময় বা এছোৱা নিৰ্দিষ্ট সময়ত ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক চলকসমূহ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰা পদ্ধতিটোক ব্যক্তিগত স্থৈতিক বিশ্লেষণ বোলা হয়। অৰ্থাৎ স্থিতিশীল অর্থনৈতিক অধ্যয়নত বিবেচনা কৰা কাৰকসমূহ ব্যক্তিগত কাৰক হ'লেই এই ব্যাখ্যা ব্যক্তিগত স্থৈতিক বিশ্লেষণ হৈ পৰে।

বৈশিষ্ট্য :

ব্যক্তিগত স্থৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল -

১. ইয়াত বিবেচনা কৰা বিষয়টো ব্যক্তিগত অর্থনীতিৰ অধীন হয়।
২. ব্যক্তিগত স্থিতিশীল অর্থনৈতিক ব্যাখ্যাত কোনো এছোৱা বা কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক চলকৰ মাজৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰা হয়।
২. ব্যক্তিগত স্থিতিশীল স্থিতিশীল অধ্যয়নত কোনো কাল অৱকাশ নাথাকে।

চিত্ৰ নং ১.১

৩. ইয়াত ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক চলকসমূহৰ গতিহীন অৱস্থাত ইহঁতৰ মাজৰ সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰা হয়।
৪. ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক কাৰ্যাবলী অধ্যয়ন কৰা সময়ত ইয়াত প্ৰভাৱ পেলোৱা কাৰকৰ কোনো মৌলিক বা স্থায়ী পৰিৱৰ্তন নহয় বুলি ধৰি লোৱা হয়।
৫. ব্যক্তিগত স্থিতিশীল পদ্ধতিৰে সক্ৰিয় বৰঞ্চ পৰিৱৰ্তনহীন ব্যক্তিগত অৱস্থা একোটা অধ্যয়ন কৰা হয়।

বজাৰ আৰ্হিৰ সহায়ত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণ কৰোঁতে কেনেকৈ ব্যক্তিগত স্থৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয় তাক ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

$$Dx_t = Sx_t \quad \rightarrow (1)$$

$$Dx_t = \alpha - aPx_t \quad \rightarrow (2)$$

$$Sx_t = \beta + bPx_t \quad \rightarrow (3)$$

১ নং সমীকৰণে X দ্ৰব্যৰ বজাৰৰ ভাৰসাম্য নিৰ্দেশ কৰিছে।

২ নং সমীকৰণে X দ্ৰব্যৰ t সময়ৰ দৰ (Px) আৰু চাহিদাৰ (Dx) মাজৰ সম্পৰ্ক দেখুৱাইছে।

৩ নং সমীকৰণে X দ্ৰব্যৰ দৰ (Px) আৰু যোগান (Sx) ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক দেখুৱাইছে।

$\alpha \Rightarrow Px$ ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা চাহিদা,

$\beta \Rightarrow Px$ ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা যোগান,

$a \Rightarrow$ দৰ সাপেক্ষে চাহিদা পৰিবৰ্তনৰ হাৰ,

$b \Rightarrow$ দৰ সাপেক্ষে যোগান পৰিবৰ্তনৰ হাৰ।

ইয়াত, α, β, a আৰু b ধ্ৰুৱক আৰু সকলোৱেই শূন্যতকৈ ডাঙৰ।

এই আৰ্হিটো ব্যক্তিগত কাৰণ ইয়াত থকা প্ৰতিটো চলক ব্যক্তিগত। আনহাতে এই আৰ্হিটো স্থৈতিক কাৰণ প্ৰতিটো চলক t সময় তথা এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ লগত জড়িত। সৰলসহ সমীকৰণ পদ্ধতিৰে এই আৰ্হিটো সমাধান কৰি ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰি।

চিত্ৰৰ সহায়তো ব্যক্তিগত স্থৈতিক ব্যাখ্যা উপস্থাপন কৰিব পাৰি। চিত্ৰ নং ১.১ ত Dx_t হ'ল t সময়ৰ X দ্ৰব্যৰ চাহিদা ৰেখা, Sx_t হ'ল t সময়ৰ X দ্ৰব্যৰ যোগান ৰেখা। E বিন্দুতে $Dx_t = Sx_t$ হৈছে। গতিকে ভাৰসাম্য দৰ হ'ল OP আৰু ভাৰসাম্য উৎপন্ন হ'ল OQ । এনেকৈয়ে স্থৈতিক আৰ্হি প্ৰয়োগ কৰি ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্নৰ ওপৰত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। গাণিতিক সমাধানৰ জৰিয়তেও এই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

ব্যক্তিগত স্থৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সুবিধা

(Advantages of Micro Static Analysis)

ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ প্ৰধান সুবিধাবোৰ হ'ল —

১. জটিল অৰ্থনৈতিক অৱস্থাক সৰলীকৃত ৰূপ দি বোধগম্য কৰি তোলাত ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। গতিশীল অৰ্থনৈতিক ব্যাখ্যা তুলনামূলকভাৱে জটিল। ইয়াৰ তুলনাত ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিসৰল। এই ব্যাখ্যাই কোনো এক ব্যক্তিগত ক্ষেত্ৰত নিৰ্দিষ্ট ভাৰসাম্য অৱস্থা অধ্যয়ন কৰাত সহায় কৰে।

পাছতহে ইয়াৰ বিষয় ব্যাখ্যা সম্ভৱ। সেয়েহে যিকোনো ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক অধ্যয়নৰ আৰম্ভণিতে ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰাটো অপৰিহাৰ্য হৈ পৰে। ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্ৰেণিক আৰু ব্যক্তিগত গতিশীল পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিবলৈ যাওঁতে প্ৰথমে ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত সংশ্লিষ্ট সমস্যা বা কাৰ্যৰ স্থিতি সম্পৰ্কে জানি লোৱা হয়।

৩. ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিগত অৱস্থাৰ বিষয়ে জ্ঞান লাভ কৰাত সহায় কৰে।
৪. বহুতো ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক তত্ত্ব ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আগবঢ়োৱা হৈছে। Robbins - ৰ অর্থবিজ্ঞানৰ সূত্র, Joan Robinson ৰ 'অপূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা তত্ত্ব', Chamberlin - ৰ 'একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী বজাৰ তত্ত্ব' আৰু হিক্চ - ৰ 'মূল্য আৰু মূলধন' তত্ত্ব এই সকলোবোৰ ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

ব্যক্তিগত স্ৰেণিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সীমাবদ্ধতা (Limitations of Micro Static Analysis)

ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ প্ৰধান অসুবিধাবোৰ হ'ল —

১. ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিক অৱাস্তৱ বুলি কোৱা হয়। কাৰণ এনে ব্যাখ্যা কিছুমান অৱাস্তৱ চৰ্তৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। সেয়েহে ইয়াক 'Escape from stem reality into a romantic world' বুলি দোষাৰোপ কৰা হয়।
২. ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত সময়ৰ লগত জড়িতগুৰুত্বপূৰ্ণ অর্থনৈতিক অৱস্থাসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি।
৩. ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত কেৱল কোনো এক ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক সমস্যাৰ স্থিতি সম্পৰ্কেহে জানিব পাৰি। এই সমস্যা শুদ্ধভাৱে অনুধাৱন কৰিবলৈ আৰু প্ৰয়োজনীয় নিৰাময় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ সমস্যাৰ স্থিতি জানিলেই নহ'ব, ইয়াৰ ভৱিষ্যত গতিবিধি জানিব লাগিব। এই গতিবিধি জানত ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে সহায় নকৰে।
৪. ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে কোনো এক প্ৰদত্ত ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক অৱস্থা জনাত সহায় কৰে। কিন্তু এই অৱস্থাৰ কেনেকৈ সূচনা হ'ল বা ভৱিষ্যতে এই অৱস্থাৰ কি হ'ব তাক ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত জানিব নোৱাৰি।

(Method of Micro Statics)

স্ট্ৰেতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত অৰ্থনৈতিক কাৰ্যৰ স্থিতি সম্পৰ্কেহে অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। এই সম্পৰ্ক অনিৰ্দিষ্ট সময়লৈ স্থিৰ নাথাকে। সময়ে সময়ে ইয়াৰ পৰিৱৰ্তন হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে এটা স্ট্ৰেতিক অৱস্থা আন এক স্ট্ৰেতিক অৱস্থালৈ পৰিৱৰ্তন হয়। এইদৰে উদ্ভৱ হোৱা বিভিন্ন স্ট্ৰেতিক অৱস্থাৰ মাজত তুলনামূলক অধ্যয়ন চলাবলৈ আপেক্ষিক স্ট্ৰেতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয়। সেয়েহে অধ্যাপক Schumpeter এ কৈছে —

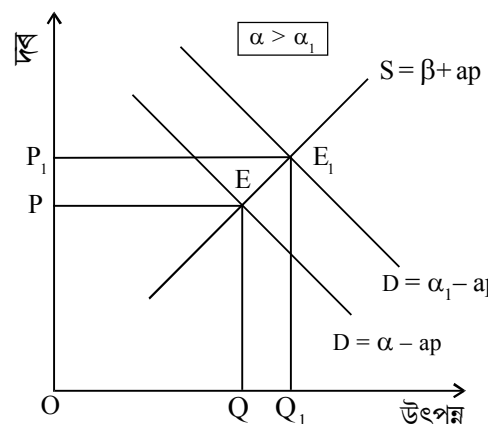
"So when the method of Statics is called upon to study a changing process, it is often referred to as the method of comparative statics."

আনহাতে অধ্যাপক R. G. Lipsey - ৰ মতে, "... analysis which is based on a comparison of two positions of equilibrium, is called comparative static equilibrium analysis."

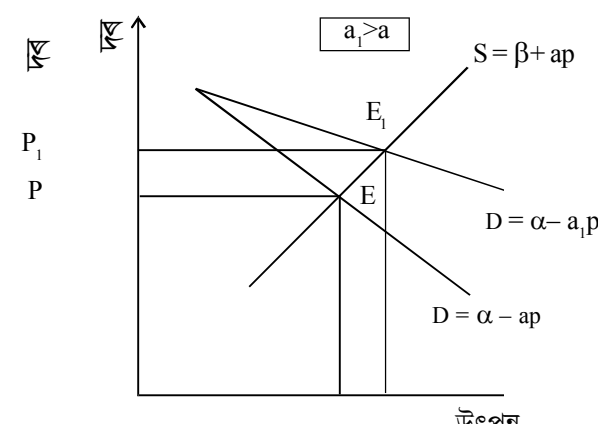
অধ্যয়নৰ সুবিধাৰ্থেহে স্ট্ৰেতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ আশ্ৰয় লোৱা হয়। অৰ্থনৈতিক কাৰ্য্যৰলী যিহেতু সদায় পৰিৱৰ্তনশীল সেয়েহে সময়, পৰিস্থিতি আৰু স্থান সাপেক্ষে কোনো এক স্ট্ৰেতিক অৱস্থাৰ উত্থান-পতন ঘটিব পাৰে আৰু নতুন স্ট্ৰেতিক অৱস্থাৰ উদ্ভৱ হ'ব পাৰে। এনেকৈ উদ্ভৱ হোৱা বিভিন্ন স্ট্ৰেতিক অৱস্থাৰ তুলনামূলক অধ্যয়ন চলাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা বিশ্লেষণ পদ্ধতিক আপেক্ষিক স্ট্ৰেতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতি বোলা হয়।

বৈশিষ্ট্য (Characteristics)

১. আপেক্ষিক স্ট্ৰেতিক পদ্ধতিৰে দুইবা ততোধিক অৱস্থাৰ মাজত তুলনামূলক অধ্যয়ন চলোৱা হয়।
২. ইয়াৰ যোগেদি এটা ভাৰসাম্য অৱস্থা আন এক ভাৰসাম্য অৱস্থাত কেনেকৈ উপনীত হয় তাক ব্যাখ্যা কৰা নহয়।
৩. এই পদ্ধতিৰে ভাৰসাম্যৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথ অধ্যয়ন কৰা নহয়, মাথোঁ দুটা বা ততোধিক স্ট্ৰেতিক অৱস্থাৰ মাজত তুলনা কৰা হয়।

চিত্ৰ নং ১.২ (ক)

চিত্ৰ নং ১.২ (খ)

হ'ব পাৰে।

যেতিয়া আপেক্ষিক স্থৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিত ব্যৱহাৰ কৰা চলকসমূহ ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ অধীন হয় তেতিয়া ইয়াক ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতি বোলা হয়। এই পদ্ধতিত দুই বা ততোধিক স্থিতিশীল অৱস্থাৰ মাজত তুলনা কৰি সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয়।

এই পদ্ধতিৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল -

১. ইয়াত জড়িত অধ্যয়নৰ বিষয়টো ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ অধীন হয়।
২. ইয়াত দুই বা ততোধিক ব্যক্তিগত প্ৰাক্তীয় অৱস্থাৰ মাজত তুলনা কৰা হয়।
৩. এই পদ্ধতিত দুটা ব্যক্তিগত অৱস্থাৰ মাজৰ পথছোৱা আলোচনা কৰা নহয়।
৪. ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি হ'ল ব্যক্তিগত স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ এক উন্নীত ৰূপ।

উদাহৰণ : উদাহৰণস্বৰূপে বজাৰ আৰ্হিটো পুনৰ বিবেচনা কৰা হ'ল।

$$Dx_t = Sx_t \quad \rightarrow (1)$$

$$Dx_t = \alpha - aPx_t \quad \rightarrow (2)$$

$$Sx_t = \beta + bPx_t \quad \rightarrow (3)$$

১ নং সমীকৰণে X দ্ৰব্যৰ বজাৰৰ ভাৰসাম্য নিৰ্দেশ কৰিছে।

২ নং সমীকৰণে X দ্ৰব্যৰ t সময়ৰ দৰ (Px) আৰু চাহিদাৰ (Dx) মাজৰ সম্পৰ্ক দেখুৱাইছে।

৩ নং সমীকৰণে X দ্ৰব্যৰ দৰ (Px) আৰু যোগান (Sx) ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক দেখুৱাইছে।

$\alpha \Rightarrow$ Px ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা চাহিদা,

$\beta \Rightarrow$ Px ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা যোগান,

a $\Rightarrow$ দৰ সাপেক্ষে চাহিদা পৰিবৰ্তনৰ হাৰ,

b $\Rightarrow$ দৰ সাপেক্ষে যোগান পৰিবৰ্তনৰ হাৰ।

ইয়াত, α, β, a আৰু b ধ্ৰুৱক আৰু সকলোৱেই শূন্যতকৈ ডাঙৰ।

এই ধ্ৰুৱকসমূহে অৰ্থনৈতিক পৰিঘটনা এটাত প্ৰভাৱ পেলাৱা সামাজিক পৰিস্থিতিৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। সামাজিক পৰিস্থিতি সলনি হ'লে এই মানসমূহৰ পৰিবৰ্তন হয়।

সময় বা স্থান সলনি হ'লে বজাৰ আৰ্হিতথকা α, β, a আৰু b ৰ কোনো এটা বা একাধিকৰ মান সলনি হ'ব পাৰে। এইবিলাকৰ মান সলনি হ'লে ভাৰসাম্য অৱস্থাবো সলনি হ'ব। ১.২ (ক) আৰু ১.২ (খ) নং চিত্ৰত দেখুওৱা হৈছে যে প্ৰথম অৱস্থাত চাহিদা আৰু যোগান সমান হৈ E বিন্দুত

বেখাই সোফালে সমান্তৰালভাৱে স্থান সলনি কমে আৰু a - ৰ মান বৃদ্ধি পালে চাহিদা বেখাৰ ঢাল কমে।

α ৰ মান α_1 লৈ আৰু a ৰ মান a_1 লৈ বৃদ্ধি পোৱা বাবে চাহিদা বেখাৰ স্থান সলনি হৈ ভাৰসাম্য অৱস্থা E ৰ পৰা E_1 লৈ সলনি হৈছে। E ভাৰসাম্য বিন্দুত ভাৰসাম্য উৎপন্ন হ'ল OQ আৰু ভাৰসাম্য দৰ হ'ল OP । ভাৰসাম্য অৱস্থা E_1 বিন্দুলৈ স্থানান্তৰ হোৱাৰ পাছত ভাৰসাম্য উৎপন্ন OQ_1 লৈ আৰু ভাৰসাম্য দৰ OP_1 লৈ সলনি হ'ল। এই দুয়োটা ভাৰসাম্য অৱস্থা তুলনা কৰিলে দেখা যায় $OP_1 > OP$ আৰু $OQ_1 > OQ$ ইত্যাদি। এনেকৈয়ে ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক ক্ষেত্ৰত স্থান আৰু কাল সাপেক্ষে হোৱা পৰিবৰ্তন অধ্যয়ন কৰা হয়।

ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব (Practical importance)

ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ গুৰুত্ব তুলনামূলক অধ্যয়নৰ দিশৰ পৰা প্ৰতিপন্ন হয়। স্থান-কালভেদে সমজাতীয় ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ গতিবিধি জানিবলৈ ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। বিভিন্ন সময়ৰ ব্যক্তিগত স্থৈতিক অৱস্থা অধ্যয়ন কৰি অৰ্থনৈতিক দিশত গ্ৰহণ কৰা কাৰ্যসূচী কিমান সফল বা বিফল হৈছে তাক এই পদ্ধতিৰে জানিব পাৰি। গতিকে ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহক অধিক ব্যাপকভাৱে অধ্যয়ন কৰাত সহায় কৰে।

সীমাবদ্ধতা (Limitations)

ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি ব্যক্তিগত স্থৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ এক উন্নীত অৱস্থা। গতিকে ব্যক্তিগত স্থৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সকলো সীমাবদ্ধতাব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিতো বিদ্যমান। আনহাতে এই পদ্ধতিৰ সহায়ত দুই বা ততোধিক স্থিতিশীল অৱস্থাৰ মাজৰ ব্যৱধানৰ বিষয়েহে জানিব পাৰি। মাজৰ গতিপথ জানিব নোৱাৰি। অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ জানিবলৈ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথ জনাৰ প্ৰয়োজন। এই উদ্দেশ্যব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে পূৰণ নকৰে।

১.৩.৩: ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি

(Method of Microdynamics)

স্থিতিশীল অৰ্থনৈতিক অৱস্থা এটা অধ্যয়ন কৰিবলৈ অৰ্থনৈতিক স্থিতিশীলতা ধাৰণা প্ৰয়োগ কৰা হয়। অন্য অৰ্থত স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত স্থৈতিক অৰ্থনৈতিক অৱস্থা ব্যাখ্যা কৰা হয়। কিন্তু প্ৰকৃততে অৰ্থনৈতিক

কাৰ্যাবলী অধ্যয়ন কাৰবলৈ অৰ্থনৈতিক গতিশীলতা ধাৰণা প্ৰয়োগ কৰা হয়। মনকৰিবলগীয়া যে অৰ্থনৈতিক পৰিৱৰ্তন দুই ধৰণৰ হ'ব পাৰে। জড়িত হৈ থকা কাৰকসমূহৰ মৌলিক পৰিৱৰ্তন নোহোৱাকৈয়ো অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব পাৰে। এনে পৰিৱৰ্তন অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ পৰিসৰহে সলনি হয় মূল গাঁঠনিৰ সলনি নহয়। আনহাতে জনসংখ্যাৰ পৰিৱৰ্তন, ৰুচি-অভিৰুচিৰ পৰিৱৰ্তন, উৎপাদন কৌশল পৰিৱৰ্তন ইত্যাদিৰ বাবে মূল গাঁঠনিৰ সলনি হৈ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব পাৰে। অৰ্থনৈতিক গতিশীলতাত এই দ্বিতীয়বিধ পৰিৱৰ্তনহে বিবেচনা কৰা হয়। অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ পৰিসৰ পৰিৱৰ্তন হৈ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে তাক আপেক্ষিক স্ৰুতিক বিশ্লেষণৰ সহায়ত অধ্যয়ন কৰা হয়।

অৰ্থনৈতিক গতিশীলতা হ'ল, "That part of economic theory in which all quantities must be dated." - Prof. Hicks অৰ্থাৎ সময় সাপেক্ষে গণনা কৰা চলকৰ লগত জড়িত অৰ্থনৈতিক তত্ত্বৰ অংশটোৱেই হ'ল অৰ্থনৈতিক গতিশীলতা।

‘অৰ্থনৈতিক গতিশীলতা হ'ল এনে এক অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ অধ্যয়ন য'ত উৎপন্নৰ পৰিৱৰ্তনৰ হাৰ পৰিৱৰ্তন হয়।’ - Prof. Harrod

‘কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ বজাৰ বা সমগ্ৰ অৰ্থনীতি ভাৰসাম্যহীন অৱস্থাত থকা সময়ত কৰা অৰ্থনৈতিক আচৰণৰ অধ্যয়নকে গতিশীল বিশ্লেষণ বোলা হয়।’ - Prof. Lipsey

অৰ্থনৈতিক গতিশীলতা হ'ল — "the study of economic phenomena in relation to preceeding and succeeding events." - Prof. Baumal

‘অৰ্থনৈতিক গতিশীলতা হ'ল এনে এক ব্যৱস্থা য'ত এক নিৰ্দিষ্ট পদ্ধতিৰে বিভিন্ন সময়ৰ চলক জড়িত কৰা হয়।’ - Ragner Frisch

উল্লিখিত সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা ক'ব পাৰি যে অৰ্থনৈতিক গতিশীলতা হ'ল এনে এক বিশ্লেষণ পদ্ধতি য'ত বিভিন্ন সময়ৰ অৰ্থনৈতিক চলবাশিৰ কাৰ্য-কাৰণ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰি কোনো এক ভাৰসাম্য আৰু ইয়াৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথ অধ্যয়ন কৰা হয়।

বৈশিষ্ট্য (Characteristics)

১. ইয়াত অৰ্থনৈতিক চলকসমূহৰ মাজৰ পৰিৱৰ্তনশীল সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰা হয়।
২. অৰ্থনৈতিক চলকসমূহৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক সময় সাপেক্ষে বিবেচনা কৰা হয়। সেয়েহে গতিশীল বিশ্লেষণত জড়িত চলকসমূহ বিভিন্ন সময়ৰ হয়। অৰ্থাৎ এই বিশ্লেষণত সময় অৱকাশ মানি চলা হয়।

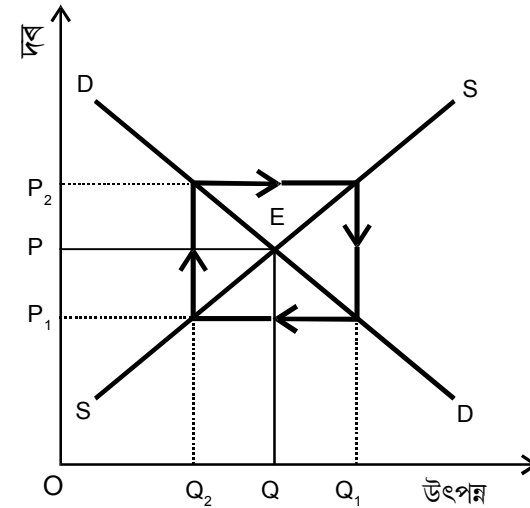

পদ্ধতিৰে অধ্যয়ন কৰা হয়।

৪. গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত ভাৰসাম্যৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথ ব্যাখ্যা কৰা হয়।

৫. কোনো এক ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ পূৰ্বৱৰ্তী আৰু পৰৱৰ্তী অৱস্থা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয়।

ব্যক্তিগত স্থৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে কোনো এক অৱস্থাৰ উপস্থিতিৰ বিষয়ে জানিবলৈ দিয়ে। ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থৈতিক পদ্ধতিয়ে বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক অৱস্থা তুলনামূলক অধ্যয়নত সহায় কৰে। কিন্তু সময় সাপেক্ষে কোনো ক্ৰিয়া প্ৰতিক্ৰিয়াৰ মাজেৰে এটা অৰ্থনৈতিক অৱস্থা আন এটালৈ পৰিৱৰ্তন হয়, তাক জনাত সহায় কৰে মাথোঁ ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে। গতিকে সময়ৰ প্ৰভাৱ বিবেচনা কৰি ব্যক্তিগত চলকসমূহৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰা পদ্ধতিটোক ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি বোলা হয়।

চিত্ৰনং ১.৩

গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিত প্ৰয়োগ কৰা চলকসমূহ ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ অধীন হ'লে ইয়াক ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি বোলা হয়।

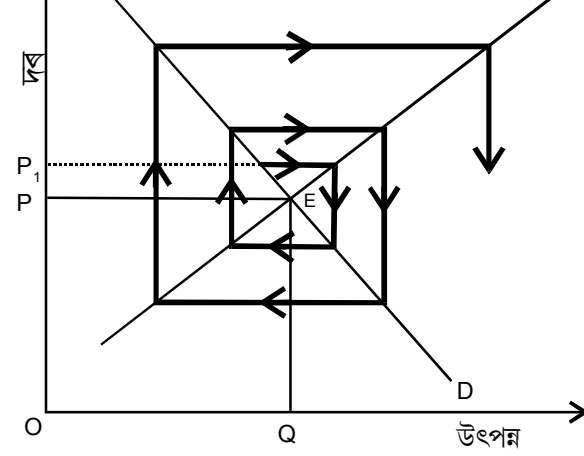
উদাহৰণ :

কেনেকৈ ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয় তাক মকৰাজাল বজাৰ আৰ্হিৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। মকৰাজাল বজাৰ আৰ্হিটো হ'ল —

$$D_t = S_t \quad \rightarrow (1)$$

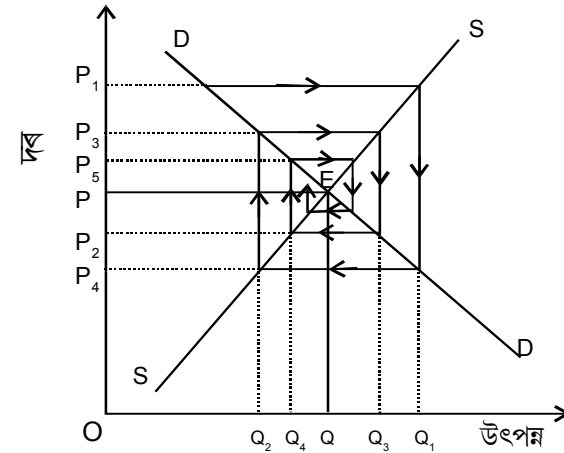
$$D_t = a - bP_t \quad \rightarrow (2)$$

$$S_t = c + dP_{t-1} \quad \rightarrow (3)$$

চিত্র নং ১.৪

আৰ্হিটোত 't' হ'ল সময়ৰ সূচক। (১) নং অভেদে দেখুৱাইছে কোনো এসময়ত দ্ৰব্যৰ যোগান আৰু চাহিদা সমান হ'লে বজাৰত ভাৰসাম্য বক্ষা হয়। (২) নং সমীকৰণে দেখুৱাইছে কোনো এসময়ৰ এবিধ দ্ৰব্যৰ চাহিদা দ্ৰব্যবিধৰ সেই সময়ৰ দৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। (৩) নং সমীকৰণে দেখুৱাইছে দ্ৰব্য এবিধৰ কোনো এসময়ৰ (t) যোগান ইয়াৰ পূৰ্বৱৰ্তী সময়ৰ (t-1) দ্ৰব্যবিধৰ দৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সাধাৰণতে কৃষিজাত দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত এইটো হোৱা দেখা যায়। আৰ্হিটোত —

চিত্র নং ১.৫

- a => P_t ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা চাহিদা,
  - c => P_{t-1} ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা যোগান,
  - b => দৰ সাপেক্ষে চাহিদা পৰিৱৰ্তনৰ হাৰ
  - d => দৰ সাপেক্ষে যোগান পৰিৱৰ্তনৰ হাৰ
- ইয়াত, a, b, c আৰু d ধ্ৰুৱক।

অৱস্থাত উদ্ভৱ হোৱা ভাৰসাম্য অৱস্থা স্পৰ্শকাতৰ (responive) হৈ থাকে। এই ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ বিচ্যুতি ঘটিলে ইয়াৰ পুনৰ স্থাপন হ'বনে নহয় সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে দৰ সাপেক্ষে হোৱা যোগান আৰু চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনৰ হাৰৰ অনুপাতৰ ওপৰত। এই অনুপাতটো হ'ল b/d । b/d ৰ মান সাপেক্ষে ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্নৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথ তিনি প্ৰকাৰৰ হয়।

(ক) যদি $b/d=1$ হয়, ভাৰসাম্যৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথ নিয়মিত আৰু স্থিৰ হয় আৰু এনে অৱস্থাত ভাৰসাম্যৰ বিচ্যুতি ঘটিলে ই পুনৰ স্থাপন নহয়। সেয়ে এই ভাৰসাম্য বিচ্যুতিৰ গতিপথক নিয়মিত মকৰাজাল বোলা হয়।

(খ) যদি $b/d>1$ হয়, ভাৰসাম্যৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথ অপকেন্দ্ৰিক হয়। এনে অৱস্থাত ভাৰসাম্য গতিপথৰ বিচ্যুতি ঘটিলে ই পুনৰ স্থাপন নহয়। সেয়ে এই ভাৰসাম্য বিচ্যুতিৰ গতিপথক অপকেন্দ্ৰিক মকৰাজাল বোলা হয়।

(গ) যদি $b/d<1$ হয়, তেতিয়া ভাৰসাম্যৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথ অভিকেন্দ্ৰিক হয়। এনে অৱস্থাত ভাৰসাম্যৰ বিচ্যুতি ঘটিলে কালক্ৰমত ই স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে পুনৰ স্থাপন হয়। সেয়ে এই ভাৰসাম্য বিচ্যুতিৰ গতিপথক অভিকেন্দ্ৰিক মকৰাজাল বোলা হয়।

তলত এই তিনিওবিধ বিচ্যুতিৰ গতিপথ পৃথকে চিত্ৰসহ দেখুওৱা হ'ল।

নিয়মিত মকৰাজাল (Regular cob-web)

যেতিয়া চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল আৰু যোগান ৰেখাৰ ঢাল সমান হয়, তেতিয়া দৰ আৰু উৎপন্নৰ উত্থান-পতন এক নিৰ্দিষ্ট ব্যৱধানত ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ চৌপাশে চলি থাকে। সেয়েহে ১.৩ নং চিত্ৰ অনুসৰি সকলো সময়ৰ বাবে দৰ বিচ্যুতিৰ পৰিসৰ P_1P_2 আৰু উৎপন্ন বিচ্যুতিৰ পৰিসৰ Q_1Q_2 - ত আৱদ্ধ আছে। ইয়াৰে প্ৰথমটো দৰৰ উত্থান-পতন আৰু দ্বিতীয়টো উৎপন্নৰ উত্থান-পতন।

অপকেন্দ্ৰিক মকৰাজাল (Divergent cob-web)

ইয়াত উল্লেখ কৰা দ্বিতীয়তো পৰিস্থিতিত ভাৰসাম্যতাৰ কেনেকৈ বিচ্যুতি ঘটে তাক চিত্ৰৰ সহায়ত দেখুওৱা হ'ল। চিত্ৰত দেখা গৈছে চাহিদা আৰু যোগানৰ অসমতাৰ বাবে হ্ৰস্বম্যাদত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ OP ৰ পৰা OP_1 লৈ বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে পৰৱৰ্তী কালত দৰ আৰু উৎপন্নৰ মাজত থকা বিচ্যুতি বাঢ়ি গৈছে। অৰ্থাৎ সময়সাপেক্ষে দৰ আৰু উৎপন্নৰ মাজত অসমতা বৃদ্ধি পাইছে। হ্ৰস্বকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাবোৰ সংযোগ কৰাত কাঁড় চিহ্নেৰে অংকিত কৰা গতিপথটো পোৱা গ'ল। ই ভাৰসাম্যতাৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথ বুজাইছে। বিচ্যুতি ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি পোৱাৰ বাবে এই গতিপথক অপকেন্দ্ৰিক মকৰাজাল বোলা হয়।

যেতিয়া যোগান ৰেখাৰ ঢালতকৈ চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল অধিক হয়, তেতিয়া দৰ আৰু উৎপন্ন ভাৰসাম্যতাৰ পৰা বিচ্যুতি হ'লে সময়ৰ লগে লগে ইয়াৰ উত্থান পতনৰ ব্যৱধান কমি যায়। সেয়েহে এই উত্থান পতনৰ গতিপথ কেন্দ্ৰ তথা ভাৰসাম্যৰ অভিমুখে গতি কৰে আৰু এটা সময়ত ই সম্পূৰ্ণ নিস্তেজ হৈ পৰে। সেয়েহে ১.৫ নং চিত্ৰ অনুসৰি $PP_1 > P_2 > P_2 P_3 \dots$ আৰু $QQ_1 > Q_1 Q_2 > Q_2 Q_3 \dots$ ।

(তোমালোকে গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ উদাহৰণ হিচাপে ওপৰত আলোচনা কৰা তিনি প্ৰকাৰৰ ভাৰসাম্যৰ বিচ্যুতিৰ গতিপথৰ যিকোনো এক প্ৰকাৰৰ আলোচনা কৰিলেই হ'ব।)

ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব (Practical Importance)

১. ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ জানিব পাৰি। প্ৰকৃততে ভাৰসাম্য অৱস্থা স্থৈতিক নহয়। সময়ে সময়ে ইয়াৰ পৰিৱৰ্তন হয়। সেয়েহে ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত কোনো এক ব্যক্তিগত ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ প্ৰকৃতিৰ বিষয়ে সঠিককৈ অধ্যয়ন কৰিব পাৰি।
২. ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে কোনো ব্যক্তিগত ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ বিচ্যুতিৰ আঁৰত থকা কাৰ্য-পৰিণাম সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰাত সহায় কৰে। এনে ব্যাখ্যাই অৰ্থনৈতিক সমস্যা সমাধানৰ প্ৰকৃত সমাধান বিচাৰি পোৱাত অৰিহণা যোগায়।
৩. ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে সময়ৰ প্ৰভাৱ থকা গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়সমূহ অধ্যয়ন কৰাত সহায় কৰে।
৪. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক কাৰ্যাৱলী যিহেতু প্ৰকৃততে গতিশীল, সেয়েহে ব্যক্তিগত গতিশীল অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে অৰ্থনৈতিক কাৰ্যাৱলীৰ বাস্তৱ চিত্ৰ দাঙি ধৰে।

সীমাবদ্ধতা (Limitations)

১. ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতি তুলনামূলকভাৱে জটিল আৰু অধিক সময় সাপেক্ষ।
২. ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণত জটিল গাণিতিক জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন হয় যিটো বিশেষজ্ঞসকলৰ বাবেহে সম্ভৱ, সাধাৰণ অনুসন্ধানকাৰীৰ বাবে নহয়।
৩. বৰ্তমান অৱস্থাত সকলো প্ৰকাৰৰ ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক কাৰ্যাৱলী গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰাটো সম্ভৱ হোৱা নাই।

(Comparison of Economic Methods)

আলোচিত তিনিটা পদ্ধতিৰ আপেক্ষিক বিচাৰত দেখা যায় যে সমষ্টিগত স্থিতিশীল পদ্ধতিটোৱেই হ'ল সবাতোকৈ সৰল পদ্ধতি। জটিল পৰিস্থিতিৰ মাজত আলোচনাৰ আঁত মুকলি কৰাতেই এই পদ্ধতিৰ যথানতা বক্ষা হয়। ই হ'ল আন সকলো বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ আধাৰশিলা স্বৰূপ। স্থৈতিক অধ্যয়নৰ পাছতহে জটিল বিশ্লেষণৰ দিশত আগ বাঢ়িব পাৰি। কিন্তু কেৱল স্থিতিশীল পদ্ধতিৰ সহায়ত অর্থনীতি এখনৰ সম্পূৰ্ণ গতি বিধি জানিব নোৱাৰি। কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ বাবে অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ বিশ্লেষণ কৰি শুদ্ধ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব নোৱাৰি। কাৰণ স্থিতিশীল পদ্ধতিয়ে অর্থনৈতিক অৱস্থা এটাৰ স্থিৰ চিত্ৰ দাঙি ধৰে। সমষ্টিগত স্থিতিশীল পদ্ধতিয়ে অর্থনৈতিক অৱস্থা বা সমস্যাৰ ভূত-ভৱিষ্যত জনাত সহায় নকৰে।

সমষ্টিগত আপেক্ষিক স্থৈতিক পদ্ধতিয়ে সামূহিকভাৱে অর্থনৈতিক গতিবিধি অধ্যয়ন কৰাত কিছু পৰিমাণে সহায় কৰে। ভিন্ন স্থান আৰু কাল ভেদে স্থৈতিক অৱস্থা নিৰ্ণয় কৰি সেই বিলাকৰ মাজত তুলনামূলক অধ্যয়ন চলোৱাত সমষ্টিগত আপেক্ষিক স্থৈতিক পদ্ধতিয়ে সহায় কৰে। বিভিন্ন সময় প্ৰাপ্ত কৰা এনে অধ্যয়নে অর্থনৈতিক গতিবিধি জনাত কিছু পৰিমাণে সহায় কৰে। সেয়ে হ'লেও এটা অর্থনৈতিক অৱস্থা কেনেকৈ আন এটা অৱস্থাত উপনীত হয় তাক জনাত সমষ্টিগত আপেক্ষিক স্থৈতিক পদ্ধতিয়ে সহায় কৰিব নোৱাৰে।

সময় সাপেক্ষে পৰিবৰ্তনশীল অৱস্থা এটা অধ্যয়ন কৰাত সমষ্টিগত গতিশীল পদ্ধতিয়ে সহায় কৰে। সেয়েহে সময় সাপেক্ষে কি কাৰ্য-পৰিণাম সম্পৰ্কই এটা অর্থনৈতিক অৱস্থা আন এটাত উপনীত কৰায়, তাক পৰীক্ষা-নিৰীক্ষা কৰি চোৱাৰ বাবে সমষ্টিগত গতিশীল পদ্ধতি উপযোগী। অর্থনৈতিক সমস্যা এটাৰ ভূত-ভৱিষ্যত বিবেচনা কৰি অধিক সূক্ষ্ম আৰু সঠিকভাৱে ইয়াক অধ্যয়ন কৰাত সমষ্টিগত গতিশীল পদ্ধতিয়ে সহায় কৰে। সেয়েহে এই পদ্ধতি অধিক বাস্তৱসন্মত আৰু বিজ্ঞানসন্মত। অৱশ্যে সমষ্টিগত গতিশীল পদ্ধতিৰ প্ৰধান দুৰ্বলতা হ'ল যে ইয়াৰ ব্যৱহাৰৰ জটিলতা আছে। উচ্চ পৰ্যায়ৰ গাণিতিক জ্ঞানৰ অবিহনে এই পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি।

উল্লেখযোগ্য যে বিশ্লেষণৰ ক্ষেত্ৰত কোনটো পদ্ধতি অধিক উপযোগী হ'ব সেইটো পোনে পোনে কৈ দিব নোৱাৰি। ই নিৰ্ভৰ কৰে হাতত থকা তথ্যৰ প্ৰকৃতি, বিশ্লেষণৰ উদ্দেশ্য, ব্যৱহাৰকাৰীৰ গাণিতিক জ্ঞানৰ মান ইত্যাদিৰ ওপৰত। প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰত্যেকৰে আচুতীয়া সুবিধা আৰু অসুবিধা আছে।

স্থিতিশীল আৰু গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ পাৰ্থক্য

১. স্থিতিশীল পদ্ধতিত সময়ৰ প্ৰভাৱ আওকাণ কৰা হয়। সেয়েহে ইয়াক 'সময় বিহীন অধ্যয়ন' বোলা হয়। আনহাতে গতিশীল বিশ্লেষণত সময়ৰ প্ৰভাৱ স্বীকাৰ কৰি লোৱা হয়।

হয়। কিন্তু গতিশীল পদ্ধতিত প্রদত্ত অৱস্থাৰ উপাৰ ইয়াৰ বিচ্যুতৰ গতিপ অধ্যয়ন কৰা হয়।

৩. স্থিতিশীল পদ্ধতিত এটা গতানুগতিক সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰা হয়, য'ত সম্পৰ্কটোৰ কোনো মৌলিক পৰিবৰ্তন নাথাকে। আনহাতে গতিশীল পদ্ধতিত মৌলিক পৰিবৰ্তন থকা সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰা হয়।
৪. স্থিতিশীল পদ্ধতিত কোনো অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰ বা অৰ্থনৈতিক বিষয়বস্তুৰ বৰ্তমান ব্যৱস্থা সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰা হয়। কিন্তু গতিশীল পদ্ধতিত উক্ত অৰ্থনৈতিক সমস্যা তথা অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ ভূত-ভৱিষ্যত আৰু বৰ্তমান এই তিনিওটা কালৰ গতিবিধি অধ্যয়ন কৰা হয়।
৫. স্থিতিশীল বিশ্লেষণ হ'ল কোনো অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰ প্ৰাৰম্ভিক অধ্যয়ন। ইয়াৰ উন্নীত ৰূপ প্ৰদান কৰি গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিটো পোৱা যায়। অৰ্থাৎ গতিশীল বিশ্লেষণে স্থিতিশীল বিশ্লেষণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। কিন্তু স্থিতিশীল বিশ্লেষণে গতিশীল বিশ্লেষণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ : ১.১

১. স্থিতিশীল, আপেক্ষিক স্থিতিশীল আৰু গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ প্ৰত্যেকৰে দুটাকৈ বৈশিষ্ট্য লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২. স্থিতিশীল, আপেক্ষিক স্থিতিশীল আৰু গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ প্ৰত্যেকৰে দুটাকৈ গুৰুত্ব লিখা।

.....

.....
.....
.....
.....
.....

৩. স্থিতিশীল, আপেক্ষিক স্থিতিশীল আৰু গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ
প্রত্যেকৰে দুটাকৈ সীমাবদ্ধতা লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৪. ব্যক্তিগত আৰু সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ দুটা পাৰ্থক্য লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

**১.৪ ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ (অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ) গুৰুত্ব
(Importance of Microeconomics)**

ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ তাৎক্ষিক আৰু ব্যৱহাৰিক গুৰুত্বসমূহ হ'ল —

১. মুক্ত অর্থব্যৱস্থা সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ কৰা : মুক্ত অর্থ ব্যৱস্থাত অর্থনৈতিক
সিদ্ধান্তসমূহ ব্যক্তিগত দিশৰ পৰা গ্ৰহণ কৰা হয়। সেয়েহে ব্যক্তি,
প্রতিষ্ঠান, উদ্যোগ ইত্যাদিৰ দিশৰ পৰা কৰা বিশ্লেষণেহে অধিক গুৰুত্ব

- লোৱাত ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানে বিশেষভাৱে সহায় কৰি আহিছে।
২. **ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কাৰ্যপ্ৰক্ৰিয়াৰ অধ্যয়ন :** পুঁজিবাদী আৰু মিশ্ৰ অৰ্থনীতিত ব্যক্তিগত খণ্ডই অৱস্থান লাভ কৰে। গতিকে এনে অৰ্থনীতিৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ বিশ্লেষণৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা আহিলা ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানে যোগান ধৰে। বিশেষকৈ দৰ কৌশলৰ বিধিসমূহ প্ৰয়োগ কৰি অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহ বিচাৰ কৰিব পাৰি।
  ৩. **সম্পদৰ কাম্য ব্যৱহাৰৰ ওপৰত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ :** সীমিত সম্পদ কাম্যভাৱে ব্যৱহাৰ কৰি সৰ্বাধিক প্ৰতিদান লাভ কৰিবলৈ সম্পদ বণ্টনৰ দিশত কি ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব লাগিব তাক নিৰ্ণয় কৰাত ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানে সহায় কৰে।
  ৪. **ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ :** উদ্যোক্তাসকলক উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰাত ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানে সহায় কৰে। নিৰ্দিষ্ট উৎপাদিত দ্ৰব্য কি দৰত বিক্ৰী কৰা উচিত বা দৰ নিৰ্দিষ্ট হৈ থাকিলে উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ কি হোৱা উচিত তাক ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণৰ সহায়ত ঠিৰাং কৰিব পাৰি।
  ৫. **কৰৰ পৰিণাম অধ্যয়ন :** দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ ওপৰত চৰকাৰে কৰ আৰোপ কৰিলে ভোগ, উৎপাদন আৰু বিতৰণৰ ওপৰত কি পৰিণামৰ উদ্ভৱ হয় তাক ব্যক্তিগত আহিলাৰ সহায়ত অধ্যয়ন কৰা হয়।
  ৬. **আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্যৰ অধ্যয়ন :** আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ ওপৰত কোনো নিয়ন্ত্ৰণমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিলে সেই ব্যৱস্থা কিমান কাৰ্যকৰী হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে আমদানিকৃত আৰু ৰপ্তানিকৃত দ্ৰব্যৰ চাহিদা আৰু যোগান দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত। গতিকে এনে অৱস্থাত কি ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা উচিত তাক ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণৰ আধাৰত ঠাৱৰ কৰিব পাৰি।
  ৭. **অৰ্থনৈতিক আৰ্হি গঠন :** ব্যক্তিগত বিশ্লেষণৰ সহায়ত বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক আৰ্হি গঠন কৰাটো সম্ভৱ হৈছে। এই আৰ্হিসমূহে তৎকালীনভাৱে অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণসম্পন্ন কৰাত সহায় কৰে।
  ৮. **ভৱিষ্যৎবাণীকৰণ :** ব্যক্তিগত বিশ্লেষণে কোনো অৰ্থনৈতিক গতিবিধিৰ ভৱিষ্যৎবাণী কৰাত সহায় কৰে। ইয়াৰ বাবে ভৱিষ্যদৰ্শী অৰ্থনৈতিক আৰ্হি প্ৰয়োগ কৰা হয়।
  ৯. **অৰ্থনৈতিক কল্যাণ অধ্যয়ন :** অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ কিমান দক্ষতাৰে পালন কৰা হয় তাক জনাৰ অতীব গুৰুত্ব আছে। ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক কল্যাণ তত্ই এই উদ্দেশ্য পূৰণ কৰে।
  ১০. **সূক্ষ্ম অধ্যয়ন :** জটিল অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতিত ক্ষুদ্ৰ অংশ এটা গ্ৰহণ কৰি অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ সূক্ষ্মভাৱে অধ্যয়ন কৰাত ব্যক্তিগত

১২. সাম্প্রতিক অর্থনৈতিক পাৰিস্থিতিৰ লগত সংগতি : সাম্প্রতিক বিশ্বৰ দেশবোৰে গোলকীয়কৰণ আৰু উদাৰীকৰণ নীতিৰে অর্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ পৰিচালনা কৰা সময়ত ব্যক্তিগত বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে এক নতুন গুৰুত্ব লাভ কৰিছে।

১.৫ ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ (অধ্যয়ন পদ্ধতিৰ) সীমাবদ্ধতা (Limitations of Microeconomics)

১. অপ্রাসংগিক : সম্প্রতি বহু দেশে মুক্ত বাণিজ্য নীতি পৰিহাৰ কৰা বাবে সেইবোৰ দেশত ব্যক্তিগত বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ গুৰুত্ব কমিছে।
২. পূৰ্ণনিযুক্তি অৱস্থাৰ অনুপস্থিতি : পূৰ্ণ নিযুক্তি অৱস্থা বাহাল থকা বুলি ধৰি লৈ ব্যক্তিগত বিশ্লেষণ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয়। কিন্তু পূৰ্ণনিযুক্তি এক বিৰল অৱস্থা। সাধাৰণ অৱস্থাত অপূৰ্ণ নিযুক্তিহে পোৱা যায়।
৩. সামগ্ৰিক দিশৰ প্ৰতি অজ্ঞতা : ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানে অর্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ এটা ক্ষুদ্ৰ অংশৰ ওপৰত জ্ঞান লাভ কৰাতহে সহায় কৰে। ই অর্থনীতিখনৰ সামগ্ৰিক দিশটো অজ্ঞাত কৰি ৰাখে।
৪. সামূহিক সমস্যা অধ্যয়নৰ অপাৰগতা : ব্যক্তিগত বিশ্লেষণৰ সহায়ত অর্থনৈতিক উন্নয়ন, মুদ্রাস্ফীতি, দৰিদ্ৰতা ইত্যাদিৰ দৰে গুৰুত্বপূৰ্ণ সমস্যাসমূহ অধ্যয়ন কৰিব নোৱাৰি।
৫. অপ্রতিনিধিত্বমূলক : এখন অর্থনীতি বিষয়মজাতীয় কাৰ্যকলাপেৰে পূৰ্ণ। তেনে অৱস্থাত কোনো এক গোটৰ পৰা পোৱা ফলৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সাধাৰণ মতামত আগবঢ়াব নোৱাৰি।

১.৬ অর্থনৈতিক আৰ্হি (Economic Model)

আৰ্হি হ'ল অর্থনৈতিক অনুসন্ধানৰ বাবে শেহতীয়াভাৱে জনপ্ৰিয়তা লাভ কৰা এক পদ্ধতি। ই হ'ল অর্থনৈতিক তত্ত্বৰ এক সংক্ষিপ্ত ৰূপ। অর্থনৈতিক চলকসমূহ পৰস্পৰ সম্পৰ্কযুক্ত। প্ৰত্যক্ষভাৱে এই সম্পৰ্ক অধ্যয়ন কৰাটো জটিল। সেয়েহে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট অর্থনৈতিক আচৰণৰ লগত জড়িত কাৰকসমূহক লৈ ইহঁতৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কক সংক্ষিপ্তভাৱে উপস্থাপন কৰা হয়। ইয়াৰ জৰিয়তে সংশ্লিষ্ট অর্থনৈতিক আচৰণৰ এক সবলীকৃত নমুনা প্ৰদান কৰা হয়। 'আৰ্হিৰ' অন্য অর্থ হ'ল সাঁচ (Mould)। সাঁচত বহুৱাই অনুৰূপ প্ৰতিকৃতি পোৱা যায়। ঠিক তেনেকৈ অর্থনৈতিক বিধিসমূহ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ কিছুমান আৰ্হি প্ৰস্তুত কৰা হয় যাৰ সহায়ত কোনো অর্থনৈতিক পৰিস্থিতি সম্পৰ্কে 'Ready made' উত্তৰ পোৱা যায়। আৰ্হি হ'ল কোনো প্ৰতিষ্ঠিত ক্ৰিয়া-প্ৰক্ৰিয়াৰ সংক্ষিপ্ত নমুনা যি বাস্তৱ অৱস্থাৰ প্ৰতিফলন ঘটায়। অর্থনৈতিক আৰ্হি কোনো এক সংক্ষিপ্ত বিৱৰণ হ'ব পাৰে, লৈখিক উপস্থাপন

বুলিলে গাণিতিকভাৱে প্ৰকাশ কৰা অৰ্থনৈতিক আৰ্হিকে বুজোৱা হয়।

১.৬.১ : অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ অৰ্থ আৰু বৈশিষ্ট্য

চি. এফ. খাইষ্টে কৈছে, “অৰ্থনৈতিক আৰ্হি হ’ল কিছুমান আভ্যন্তৰিক (Endogenous), বাহ্যিক (Exogenous) চলক আৰু কিছুমান নিৰ্দেশনাৰ তালিকা, য’ত এই নিৰ্দেশনাৰ সহায়ত কোনটো সমীকৰণত কি কি চলক থাকিব জানিব পাৰি।”*

একেদৰে অধ্যাপক এডৱাৰ্ড জে. কেনে কৈছে, "Usually a model (economic) takes a form of a system of equations embodying certain assumed inter-dependencies among more or less operationally defined variables."

সাধাৰণতে কোৱা হয় "A model is a simplified representation of reality." বাস্তৱ অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতি প্ৰত্যক্ষভাৱে অধ্যয়ন কৰাটো এক জটিল বিষয়। কাৰণ বাস্তৱ পৰিস্থিতি হ’ল বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক চলকৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কৰ ফলশ্ৰুতি। এই চলকবোৰ এটা আনটোৰ কাৰণ বা ফল হ’ব পাৰে। আকৌ এটা একেটা চলকে বিভিন্ন চলকক বিভিন্ন ধৰণে প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে। এই বিভিন্ন চলকবিলাকৰ ভিতৰত কোনো এটা বিষয়ৰ লগত জড়িত চলক বাচি লৈ সেই চলকবোৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক পদ্ধতিগতভাৱে উপস্থাপন কৰিলে তাক আৰ্হি বোলা হয়। এই উপস্থাপন প্ৰক্ৰিয়াটোৰ এটা অৰ্থপূৰ্ণ সমাধান থকাটো বাঞ্ছনীয়। গতিকে আৰ্হি হ’ল কিছুমান সম্পৰ্কৰ সংহতি (Set) যাৰ এটা অৰ্থপূৰ্ণ সমাধান বা নিৰ্দেশ থাকে। ইয়াৰে প্ৰতিটো সম্পৰ্কই অন্ততঃ এনে এটা চলক সামৰি লয় যিটো আৰ্হিটোৰে আন এটা সম্পৰ্কৰ লগতো জড়িত হৈ থাকে। এই প্ৰসঙ্গত কুপমেনে কৈছে, ‘এটা আৰ্হি হ’ল এটা গাঁথনিৰ সংহতি’। প্ৰতিটো গাঁথনিত অৰ্থনৈতিক চলকসমূহৰ পৰস্পৰ সম্পৰ্ক উপস্থাপন কৰিব পৰা কিছুমান সমীকৰণ থাকে। প্ৰতিটো সমীকৰণত অন্ততঃ এনে এটা চলক থাকে যিটো আন সমীকৰণতো অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে।

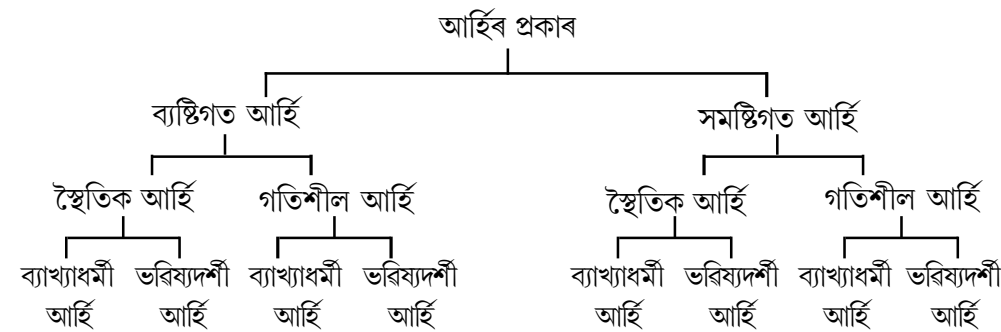
* "A model can be described by a list of endogenous variables, a list of exogenous variables and a list of specifications as to which variables are present in each equation."
— Prof. C. F. Chirst.

সাধাৰণতে আৰ্হি গঠন এটা গাণিতিক প্ৰক্ৰিয়া বুলি ভবা হয় যদিও সেইটো নহয়। A. C. Chiang ৰ মতে, "an Economic model is merely theoretical framework." অৱশ্যে ইয়াক বৈখিক বা গাণিতিক ৰূপ প্ৰদান কৰিব পাৰি।

সংহত য'ত প্ৰতিটো সমীকৰণ বা অভেদে বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক চলকৰ মাজত থকা পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক উপস্থাপন কৰে - সাধাৰণতে প্ৰতিটো সমীকৰণে একোটা অৰ্থনৈতিক বিধি আৰু প্ৰতিটো অভেদে একোটা সাম্য অৱস্থা নিৰ্দেশ কৰে।

এটা গাণিতিক আৰ্হিৰ প্ৰধান উপকৰণবোৰ হ'ল —

- আৰ্হিত কিছুমান সম্পৰ্ক বিবেচনা কৰা হয়। সম্পৰ্ক যিহেতু চলকৰ মাজতহে থাকে, সেয়েহে আৰ্হিৰ প্ৰধান উপাদান হ'ল চলক। চলক স্বতন্ত্ৰ আৰু পৰতন্ত্ৰ হ'ব পাৰে। একোটা আৰ্হিত এটা পৰতন্ত্ৰ আৰু একাধিক স্বতন্ত্ৰ চলক থাকিব পাৰে।
- চলকসমূহৰ মাজৰ সম্পৰ্ক উপস্থাপন কৰিবলৈ আৰ্হিত সমীকৰণ আৰু অভেদ সন্নিবিষ্ট কৰা হয়।
- আৰ্হিত কিছুমান প্ৰৱক থাকে। এই প্ৰৱকসমূহে সম্পৰ্কসমূহৰ গতিবিধি নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়ে। প্ৰৱকসমূহক প্ৰাচল (Parameter) বোলা হয়। ইহঁতৰ মান আলোচনা কালত স্থিৰে থাকে।
- প্ৰাচল আৰু সম্পৰ্ক মিলি আৰ্হিৰ গাঁঠনি (structure) প্ৰস্তুত কৰে। সময় আৰু পৰিস্থিতি সাপেক্ষে চলকৰ পৰিৱৰ্তন হয়, কিন্তু গাঁঠনিৰ পৰিৱৰ্তন নহয়। অৰ্থনীতিখনৰ মৌলিক পৰিৱৰ্তনৰ অবিহনে গাঁঠনিৰ পৰিৱৰ্তন নহয়।
- আৰ্হিত কিছুমান অসাম্য (Inequalities) থাকে। এই অসাম্যই আৰ্হিটোত গ্ৰহণ কৰা আনুমানিক চৰ্তসমূহৰ প্ৰতিফলন ঘটায়।

অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ উদাহৰণ

ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক আৰ্হি : সাধাৰণভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা বজাৰ আৰ্হিটো হ'ল —

$$Dx_t = Sx_t \quad \rightarrow (1)$$

$$Dx_t = \alpha - a Px_t \quad \rightarrow (2)$$

$$\alpha, \beta, a, b > 0 \rightarrow (4)$$

ইয়াত, $Dx_t = t$ সময়ত X দ্রব্যৰ চাহিদা,

$Sx_t = t$ সময়ত X দ্রব্যৰ যোগান,

$\alpha \Rightarrow Px$ ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা চাহিদা,

$\beta \Rightarrow Px$ ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা যোগান,

$a \Rightarrow$ চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল

$b \Rightarrow$ যোগান ৰেখাৰ ঢাল।

আৰ্হিটোত —

Dx, Sx, Px হ'ল চলক

১নং সম্পৰ্কটো হ'ল এটা অভেদ আৰু ই ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰ্দেশ কৰিছে। ২ নং টো হ'ল এটা সমীকৰণ, ই দৰ আৰু চাহিদাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক প্ৰকাশ কৰিছে। ৩ নং টো হ'ল এটা সমীকৰণ, ই দৰ আৰু যোগানৰ মাজৰ সম্পৰ্ক প্ৰকাশ কৰিছে। ৪ নং টো হ'ল অসাম্যৰ চৰ্ত।

বজাৰ আৰ্হিৰ সমাধানৰ জৰিয়তে ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ :

(২) আৰু (৩) ৰ মান (১) ত বহুৱাই পাওঁ —

$$\alpha - aPx_t = \beta + bPx_t$$

$$\Rightarrow bPx_t + aPx_t = \alpha - \beta$$

$$\Rightarrow Px_t(b + a) = \alpha - \beta$$

$$\Rightarrow Px_t = \frac{\alpha - \beta}{b + a} \rightarrow (4)$$

$$\text{অৰ্থাৎ } X \text{ ৰ } t \text{ সময়ৰ ভাৰসাম্য দৰ} = \frac{\alpha - \beta}{b + a}$$

সেইদৰে X ৰ ভাৰসাম্য উৎপন্ন বা বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ (২)

ত ভাৰসাম্য দৰৰ মান বহুৱাই পাওঁ —

$$Dx_t = \alpha - \frac{a(\alpha - \beta)}{(b + a)} = \frac{\alpha(b + a) - a(\alpha - \beta)}{b + a} = \frac{\alpha b + \alpha a - a\alpha + a\beta}{(b + a)}$$

$$= \frac{\alpha b + a\beta}{b + a}$$

$$\text{গতিকে ভাৰসাম্য উৎপন্ন} = \frac{\alpha b + a\beta}{b + a}$$

সমষ্টিগত অৰ্থনৈতিক আৰ্হি : সাধাৰণভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা জাতীয় আয়ৰ আৰ্হিটো হ'ল —

$$C_t = V + \lambda Y_t \rightarrow (2)$$

$$I_t = U + rY_t \rightarrow (3)$$

$$U, V, \lambda, r > 0 \rightarrow (4)$$

ইয়াত,

$Y_t \Rightarrow$ t সময়ৰ জাতীয় আয়

$C_t \Rightarrow$ t সময়ৰ ভোগ ব্যয়

$I_t \Rightarrow$ t সময়ত বিনিয়োগ ব্যয়

$V \Rightarrow$ আয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা ভোগ ব্যয়

$U \Rightarrow$ আয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰা বিনিয়োগ ব্যয়

$\lambda \Rightarrow$ ভোগৰ প্ৰান্তীয় প্ৰৱণতা

$r \Rightarrow$ বিনিয়োগৰ প্ৰান্তীয় প্ৰৱণতা

আৰ্হিটোট -

Y_t, C_t, I_t হ'ল চলক।

১ নং সম্পৰ্কটো হ'ল এটা অভেদ আৰু ই ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰ্দেশ কৰিছে। ২ নং টো হ'ল এটা সমীকৰণ, ই আয় আৰু ভোগ ব্যয়ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক প্ৰকাশ কৰিছে। ৩ নং টো হ'ল এটা সমীকৰণ, ই আয় আৰু বিনিয়োগ ব্যয়ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক প্ৰকাশ কৰিছে। ৪ নং টো হ'ল অসাম্যৰ চৰ্ত।

১.৬.২ : অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ প্ৰকাৰ

আৰ্হিৰ প্ৰকাৰ অৰ্থবিজ্ঞানৰ শাখা ভেদে হ'ব পাৰে। যেনে - ব্যক্তিগত আৰ্হি, সমষ্টিগত আৰ্হি। অধ্যয়ন পদ্ধতিভেদে হ'ব পাৰে, যেনে - স্থিতিশীল আৰ্হি, গতিশীল আৰ্হি। উদ্দেশ্যভেদে হ'ব পাৰে, যেনে - ব্যাখ্যাধৰ্মী আৰ্হি, ভৱিষ্যদৰ্মী আৰ্হি। এই ভাগবোৰ তলত দেখুৱা হ'ল।

বিষয়বস্তুৰ দিশৰ পৰাও অৰ্থনৈতিক আৰ্হি পৃথক প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। যেনে - বজাৰ আৰ্হি, জাতীয় আয় আৰ্হি, উন্নয়ন আৰ্হি ইত্যাদি।

১.৬.৩. অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ গুৰুত্ব

বিভিন্ন দিশৰ পৰা আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে আৰ্হি গঠনৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰিছে। Edgeworth, Walras, Fisher, J. B. Clark, Chamberlin, John Robinson, Harrod, Kalecki, Allen প্ৰমুখ্যে অৰ্থনীতিবিদসকলে আৰ্হি গঠনত যথেষ্ট অৱদান আগবঢ়াইছে। আৰ্হি গঠনৰ প্ৰধান গুৰুত্ব হ'ল —

১. ই অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণ অধিক বিজ্ঞানসন্মত কৰি তুলিছে।

৩. সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ এক "Ready made" আধাৰ প্ৰদান কৰিছে।
৪. অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণৰ পাৰিমাণিক ৰূপ প্ৰদান সম্ভৱ হৈছে।
৫. জ্ঞাত মানৰ বিপৰীতে অজ্ঞাত মান নিৰ্ণয় কৰাটো সম্ভৱ কৰি তুলিছে।
৬. অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ ওপৰত ভৱিষ্যৎবাণী কৰাটো সম্ভৱপৰ হৈছে।
৭. বহু অৰ্থনৈতিক বিধি আৰু তত্ত্বৰ ক্ষেত্ৰত অনাৱশ্যক বাদানুবাদৰ ওৰ পেলোৱাতো সহায় কৰিছে।

১.৬.৪ অৰ্থনৈতিক আৰ্হিৰ সীমাবদ্ধতা (Limitations)

১. আৰ্হি গঠনৰ ব্যৱহাৰ সকলোৰে বাবে উপযোগী নহয়। এয়া গাণিতিক আৰু পাৰিসাংখ্যিক জ্ঞান থকা বিশেষজ্ঞৰহে কাম।
২. আৰ্হিত প্ৰয়োগ কৰা স্বতন্ত্ৰ চলকৰ মান বাঢ়ি গ'লে ইয়াৰ জটিলতা বাঢ়ি যায়।
৩. তিনিটাতকৈ অধিক চলক বিশিষ্ট আৰ্হি চিত্ৰত ৰূপ দিয়াটো সম্ভৱ নহয়।
৪. অৰ্থনৈতিক যুক্তি (Economic logic) সম্পৰ্কে শুদ্ধ ধাৰণা নহ'লে আৰ্হিৰ প্ৰয়োগে বিপথে পৰিচালিত কৰিব পাৰে।

১.৭ অনুমান আৰু বাস্তৱ

(Assumptions and Reality)

অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণত সততে অনুমিত চৰ্তৰ সহায় লোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে চাহিদা বিধি ব্যাখ্যা কৰোঁতে ধৰি লোৱা হয় যে, আলোচনা কালত ক্ৰেতাৰ আয়, ৰুচি, অভিৰুচি, সম্পৰ্ক থকা আন দ্ৰব্যৰ দৰ, দ্ৰব্যবিধৰ গোট বিলাকৰ আকাৰ-প্ৰকাৰ ইত্যাদিৰ পৰিৱৰ্তন নহয়। অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণত এনেদৰে অনুমিত চৰ্তসমূহৰ সহায় লোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল —

- (১) বিশেষকৈ গতিশীল অৱস্থাত অধ্যয়ন কৰাটো অসুবিধাজনক। সময়ৰ লগে লগে আলোচিত অৰ্থনৈতিক পৰিঘটনাত ক্ৰিয়া কৰা কাৰকসমূহৰো পৰিৱৰ্তন ঘটে। এতিয়া উক্ত পৰিঘটনাত ক্ৰিয়া কৰা কোনো এটা বা তাতোধিক কাৰকৰ প্ৰভাৱ কিমান তাক বিচাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে আনবোৰ কাৰকৰ প্ৰভাৱ আওকান কৰিবলগা হয়। অন্যথা অৰ্থনৈতিক পৰিঘটনা আৰু কাৰকৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক অধ্যয়ন অধিক জটিলতাপূৰ্ণ হৈ পৰে। সেয়েহে বিবেচিত কাৰকৰ বাদে বাকীবোৰ কাৰক আলোচনা কালত পৰিৱৰ্তন নহয় বুলি ধৰি লোৱা হয়। প্ৰকৃততে স্থিতিশীল অধ্যয়নত সময়ৰ প্ৰভাৱ আওকান কৰিবলৈকে কেতবোৰ অনুমিত চৰ্ত অনুসৰণ কৰা হয়।

লোৱা হয়। কোনো এটা অৰ্থনৈতিক পৰিঘটনাৰ লগত জড়িত থকা একাধিক কাৰক একে সময়তে বিবেচনা কৰাটো অধিক সময় সাপেক্ষ আৰু ব্যয় বহুল হৈ পৰিব পাৰে। তদুপৰি সকলো কাৰক সামৰি কৰা অধ্যয়নৰ ব্যাপকতা ইমান বেছি হ'ব পাৰে যে এনে অধ্যয়নৰ যোগেদি সিদ্ধান্ত লোৱা মানে 'ধান পকে মানে টুনিৰ মৰণ' হোৱা। গতিকে সহজ পদ্ধতিৰে অধিক তৎকালীনভাৱে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলৈ যাওঁতে অনুমিত চৰ্তৰ সহায় লোৱা হয়।

(৩) স্থান কাল সাপেক্ষে অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নৰ পটভূমি পৃথক হ'ব পাৰে। সেয়েহে কোনো এটা বিষয়ৰ পটভূমি পৃথক হোৱা বাবেই অধ্যয়ন সিদ্ধ ফলাফল ভিন্ন হ'ব পাৰে। এনে ভিন্নতাই অৰ্থনৈতিক বিধি গঠন সাৰ্বজনীন কৰি তোলাত বাধা আৰোপ কৰে। অনুমিত চৰ্তৰ সহায়ত অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নৰ পটভূমিৰ চৰিত্ৰ একক কৰি তুলিব বিচৰা হয়।

(৪) অৰ্থনৈতিক পৰিঘটনাসমূহ পৰস্পৰ সম্পৰ্কযুক্ত। এটা পৰিঘটনাত প্ৰভাৱ পেলোৱা কাৰকসমূহ আকৌ আন কিছুমান কাৰকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ থাকে। এনেকৈয়ে এক বিশৃংখলীয়া ৰূপত সম্পৰ্কসমূহ অধ্যয়ন কৰাটো অসুবিধাজনক। এই অসুবিধাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ বিবেচিত পৰিঘটনাত প্ৰভাৱ পেলোৱা নিকট কাৰকৰ বাদে দূৰৱৰ্তী কাৰকৰ প্ৰভাৱ আওকাণ কৰা হয়। এই উদ্দেশ্যৰ লগত সংগতি ৰক্ষা কৰিও কেতিয়াবা অনুমিত চৰ্তৰ সহায় লোৱা হয়।

অনুমিত চৰ্তসমূহৰ অনুসৰণে অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নৰ সৰলতা আৰু সাৰ্বজনীনতা প্ৰদান কৰিলেও ইয়াৰ ব্যাপকতাই এই অধ্যয়নৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব ম্লান কৰিব পাৰে। সেয়েহে কোনো এক অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণ ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰত কিমান তাৎপৰ্যপূৰ্ণ হ'ব সেইটো এই অধ্যয়নত অনুসৰণ কৰা অনুমিত চৰ্তৰ পৰিসৰ আৰু প্ৰকৃতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। যদি অনুমিত চৰ্তৰ পৰিসৰ মাত্ৰাধিক হয় তেতিয়া এই অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নে প্ৰকৃত অৱস্থাৰ ওপৰত শুদ্ধকৈ বুজ লোৱা বা সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাত সহায় কৰিব নোৱাৰে। প্ৰথমতে অপৰিহাৰ্য দিশসমূহত অনুমিত চৰ্তসমূহ এটা এটাকৈ পৰিহাৰ কৰি এই বিশ্লেষণক বাস্তৱ অৱস্থাৰ ওচৰ চপাই আনিব পাৰিলেও উক্ত অনুমিত চৰ্তৰ গুৰুত্ব ম্লান নহয়। কাৰণ এই অনুমিত চৰ্তসমূহে অৰ্থনৈতিক সমস্যা এটা অধ্যয়ন কৰিবলৈ যাওঁতে পোনতে খোপনি পোতাত বা প্ৰথম পদক্ষেপ গ্ৰহণ কৰাত সহায় কৰে। কিন্তু যদি অনুমিত চৰ্তৰ পৰিহাৰে অধ্যয়ন কৰা সমস্যাৰ মৌলিক ৰূপটোৰ পৰিৱৰ্তন ঘটায় বা মূল উদ্দেশ্যৰ পৰা আলোচিত বিশ্লেষণক আঁতৰাই লৈ যায়, তেতিয়া এই অনুমিত চৰ্তসমূহৰ তাৎপৰ্য ম্লান হ'ব আৰু লগতে উক্ত বিশ্লেষণৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্বও নাথাকিব বা কমিব।

অর্থনৈতিক অধ্যয়নত ব্যৱহাৰ কৰা অনুমিত চৰ্তসমূহক তিনিটা ভাগত ভাগ কৰা হয় —

(১) মননশীলতা বা আচৰণধৰ্মিতা সম্পৰ্কীয় অনুমিত চৰ্ত

অর্থনৈতিক অধ্যয়নত মানুহক যুক্তি বিবেচনাসম্পন্ন ব্যক্তি বুলি ধাৰণা কৰা হয়। মানুহে উপভোক্তা, উৎপাদনকাৰী, ক্ৰেতা, বিক্ৰেতা, বিনিয়োগকাৰী, উপাদানৰ গৰাকী ইত্যাদি বিভিন্ন ৰূপত ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। যুক্তি বিবেচনাসম্পন্ন হোৱা বাবেই ভোক্তাই তেওঁৰ তৃপ্তি সৰ্বাধিক হোৱাকৈ, উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপন্ন সৰ্বাধিক হোৱাকৈ উপাদানৰ গৰাকীয়ে উপাদানজনিত আয় সৰ্বাধিক হোৱাকৈ আচৰণ প্ৰকাশ কৰে বুলি ধৰি লোৱা হয়। এই দিশৰ পৰাই অর্থনৈতিক অধ্যয়নত গণ্য কৰা ব্যক্তিজনক ‘অর্থনৈতিক মানৱ’ আখ্যা দিয়া হয়। এই আচৰণে অর্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ উদ্দেশ্য নিৰ্ধাৰণ কৰে। ব্যক্তিগতভাৱে এনে আচৰণ প্ৰত্যক্ষ নকৰিলেও ব্যক্তি সমষ্টিৰ আচৰণ সদায় যুক্তি বিবেচনাসম্পন্ন বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

(২) অনুষ্ঠান সম্পৰ্কীয় অনুমিত চৰ্ত

প্ৰচলিত সামাজিক ৰাজনৈতিক তথা অর্থনৈতিক অৱগাঁথনি সম্পৰ্কে আগতীয়া অনুমান কৰিবলগীয়া হয়। ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক তত্ত্বসমূহ বিশ্লেষণ কৰোঁতে পুঁজিবাদ ব্যৱস্থাৰ প্ৰচলন থকা বুলি ধৰি লোৱা হয়। এই ব্যৱস্থাত উৎপাদন, ভোগ আৰু বিতৰণ এই তিনিওটা স্তৰৰ কাৰ্য ব্যক্তিৰ সিদ্ধান্ত অনুসৰি পৰিচালিত হয়। পুঁজিবাদ ব্যৱস্থাৰ অনুষ্ঠানসমূহ হ’ল — ব্যক্তিগত মালিকীস্বত্ব ব্যৱস্থা আত্মস্বার্থ, অর্থনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা বা অবাধ বাণিজ্য নীতি, প্ৰতিযোগিতা আৰু দৰ কৌশল।

(৩) গঠন সম্পৰ্কীয় অনুমিত চৰ্ত

অর্থনীতি এখনৰ প্ৰকৃতি, ভৌগোলিক অৱস্থিতি আৰু কাৰিকৰী অৱস্থা সম্পৰ্কেও আগতীয়া অনুমান কৰিবলগীয়া হয়। উৎপাদন সম্পৰ্কীয় বিশ্লেষণত অর্থনীতি এখনৰ গঠনমূলক বৈশিষ্ট্য সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিবলগীয়া হয়। বিশেষকৈ হুস্ককালত এই বৈশিষ্ট্যসমূহৰ পৰিৱৰ্তন সহজ বুলি ধৰা হয়।

১.৭.২: অনুমিত চৰ্তৰ ভূমিকা আৰু তাৎপৰ্য (Role and Significance)

সংস্থাপনবাদী আৰু নব্যসংস্থাপনবাদীসকলৰ দৃষ্টিত বাস্তৱ চৰ্তৰ অধীনত অর্থনৈতিক তত্ত্ব গঠন হোৱাটো প্ৰয়োজন। এই চৰ্তসমূহ বাস্তৱ তথ্যই সিদ্ধ নকৰিলে উক্ত তত্ত্বই গ্ৰহণযোগ্যতা হেৰুৱাব। আনহাতে ফ্ৰিডমেনৰ দৃষ্টিত অনুমিত চৰ্তৰ বাস্তৱধৰ্মীতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অর্থনৈতিক তত্ত্বৰ গ্ৰহণযোগ্যতা নিৰ্ণয় কৰা উচিত নহয়। তেওঁৰ দৃষ্টিত অনুমিত চৰ্তসমূহ

ওপৰত ভিত্তি কৰি অৰ্থনৈতিক তত্ত্বৰ গ্ৰহণযোগ্যতা বিচাৰ কৰিলে এই তত্ত্বসমূহৰ ব্যৱহাৰিক পৰিসৰ তেনেই ঠেক হৈ পৰিব। ভৱিষ্যতবাণী কৰিব পৰা গুণ আৰু বাস্তৱ অৱস্থাৰ লগত ইয়াৰ সংগতি এই দুয়োটা দিশ লক্ষ্য কৰিহে কোনো এটা অৰ্থনৈতিক তত্ত্বৰ গ্ৰহণযোগ্যতা বিচাৰ কৰা উচিত। ফ্ৰিডমেনে তত্ত্ব গঠনত অনুমিত চৰ্তই গ্ৰহণ কৰা তিনিটা ভূমিকা উল্লেখ কৰিছে।

- (১) অনুমিত চৰ্তসমূহে অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণক অৰ্থনৈতিক গুণসম্পন্ন কৰি তোলে।
- (২) তত্ত্বৰ প্ৰায়োগিক অধ্যয়নৰ বিচাৰত তত্ত্বই পৰোক্ষভাৱে সহায় কৰে।
- (৩) তত্ত্বৰ প্ৰয়োগৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় আধাৰ দাঙি ধৰাত অনুমিত চৰ্তই সহায় কৰে।

ইয়াৰ ভিত্তিত ফ্ৰিডমেনে মত পোষণ কৰিছে যে অৰ্থনৈতিক তত্ত্বৰ অনুমিত চৰ্তৰ বাস্তৱ সত্যতাৰ পৰিৱৰ্তে ইয়াৰ ভৱিষ্যত বাণী কৰিব পৰা ক্ষমতাৰ ভিত্তিত ইয়াৰ গ্ৰহণযোগ্যতা নিৰ্ধাৰণ হ'ব লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে বজাৰৰ ব্যাখ্যাত ধৰি লোৱা হয় যে, বিক্ৰেতাই সদায় মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাৰ লক্ষ্য গ্ৰহণ কৰে। এই অনুমিত চৰ্তৰ বাস্তৱ সত্যতা সীমিত। কাৰণ কোনো বিক্ৰেতাই আগতীয়াকৈ প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় গণনা কৰি মুনাফা কেতিয়া সৰ্বাধিক হ'ব সেইটো পোনচাটেই ঠিৰাং কৰি নলয়। তৎসত্ত্বেও এই মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ অনুমিত চৰ্তৰ ভিত্তিত উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ আচৰণৰ ওপৰত বহুখিনি ভৱিষ্যতবাণী কৰিব পাৰি বাবেই এই অনুমিত চৰ্ত অদৰকাৰী বুলি ক'ব নোৱাৰি।

উল্লেখযোগ্য যে ফ্ৰিডমেনৰ এই মন্তব্যৰ লগত বহুসংখ্যক অৰ্থনীতিবিদ একমত নহয়। অধ্যাপক নাছেলৰ দৃষ্টিত, কেৱল ভৱিষ্যতবাণী কৰিব পৰা গুণৰ ভিত্তিত অৰ্থনৈতিক তত্ত্বৰ গ্ৰহণযোগ্যতা বিচাৰ কৰিব নালাগে। লগতে ইয়াৰ ব্যাখ্যাধৰ্মীতা গুণো বিচাৰ কৰিব লাগে। অৰ্থাৎ অনুমিত চৰ্তই অৰ্থনৈতিক পৰিঘটনাৰ বিশ্লেষণত কিমান সহায় কৰিব পাৰে তাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এই অনুমিত চৰ্তৰ গ্ৰহণযোগ্যতা ঠাৱৰ কৰা উচিত।

আনহাতে অধ্যাপক গাৰ্ডনে মত পোষণ কৰিছে যে, অনুমিত চৰ্তৰ তাৎপৰ্য বিচাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে ফ্ৰিডমেনে অনুসিদ্ধান্ত সমূহৰ তাৎপৰ্য পৰীক্ষাত এই অনুমিত চৰ্তই কিমান সহায় কৰিব পাৰে তাকে বিবেচনালৈ অনা নাই। তাৎপৰ্য পৰীক্ষাৰ সিদ্ধান্তইহে প্ৰকৃততে অনুসৰণ কৰা অনুমিত চৰ্তৰ গ্ৰহণযোগ্যতাৰ মাত্ৰা নিৰ্ণয় কৰে। ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল অৰ্থনৈতিক তত্ত্বত অনুসৰণ কৰা অনুমিত চৰ্তসমূহে তেতিয়াহে তাৎপৰ্য বহন কৰিব যেতিয়া -

- (১) অনুমিত চৰ্তসমূহ বাস্তৱধৰ্মী হয়,
- (২) ভৱিষ্যতবাণী কৰাত সহায়ক হয়,
- (৩) অৰ্থনৈতিক সমস্যা ব্যাপকভাৱে ব্যাখ্যা কৰাত সহায় কৰে আৰু
- (৪) তত্ত্বৰ তাৎপৰ্য পৰীক্ষা সিদ্ধতাত সহায় কৰে।

১. ধৰা তোমাৰ হাতত সময় কম আছে আৰু তোমাৰ উচ্চখাপৰ গাণতশাস্ত্ৰৰ জ্ঞান কম আছে আৰু তুমি কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত অৰ্থনৈতিক আচৰণ অধ্যয়ন কৰিব লাগে তেতিয়া তুমি স্থিতিশীল, আপেক্ষিক স্থিতিশীল আৰু গতিশীল পদ্ধতিৰ ভিতৰত কোনটো পদ্ধতি ব্যৱহাৰৰ বাবে নিৰ্বাচন কৰিবা।

.....
.....
.....

২. ব্যক্তিগত স্থিতিশীল আৰু ব্যক্তিগত গতিশীল পদ্ধতিৰ দুটা পাৰ্থক্য লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৩. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ তিনিটা গুৰুত্ব লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

৪. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ দুটা সীমাবদ্ধতা লিখা।

.....
.....
.....

.....

৫. অর্থনৈতিক আৰ্হিৰ অৰ্থ লিখা। অর্থনৈতিক আৰ্হিৰ তিনিটা গুৰুত্ব আৰু
তিনিটা সীমাবদ্ধতা লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৬. অর্থনৈতিক বিশ্লেষণত অর্থনৈতিক আৰ্হিৰ দুটা গুৰুত্ব লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৭. অর্থনৈতিক বিশ্লেষণত অনুমিত চৰ্তৰ তিনিটা ভূমিকা উল্লেখ কৰা।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

১. অর্থনৈতিক কাৰ্যসমূহ ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰত অধ্যয়ন কৰা অৰ্থবিজ্ঞানৰ শাখাটোকে ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান বোলা হয় আৰু ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা পদ্ধতিয়েই হ'ল ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক বিশ্লেষণ পদ্ধতি। ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ অধ্যয়ন।
২. অর্থনৈতিক সমস্যাসমূহ অর্থনীতিখনৰ সামূহিক পৰিসৰত অধ্যয়ন কৰা অর্থবিজ্ঞানৰ শাখাটোক সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞান বোলা হয় আৰু ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা বিশ্লেষণ পদ্ধতিক সমষ্টিগত বিশ্লেষণ পদ্ধতি বোলা হয়। সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল জাতীয় আয়ৰ বিশ্লেষণ।
৩. ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল দৰ নিৰ্ধাৰণ। দ্ৰব্যৰ বজাৰ আৰু উপাদানৰ বজাৰত বিভক্ত কৰি এই দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ অধ্যয়ন চলোৱা হয়। দৰ নিৰ্ধাৰণে প্ৰায় সকলোবোৰ অর্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ তথা অর্থনৈতিক আচৰণ জৰিত হৈ থাকে। ই অর্থনৈতিক কল্যাণৰ তত্ত্বসমূহো সামৰি লয়।
৪. ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান হ'ল অর্থনৈতিক অধ্যয়নৰ সূক্ষ্ম পথ আৰু অণুবীক্ষণ যন্ত্ৰৰ সহায়ত পৰীক্ষা কৰাৰ দৰে। ই এখন বনানিৰ অধ্যয়ন নকৰে, কৰে সেই বনানিত থকা কোনোবা এবিধ উদ্ভিদ বা কোনোবা এবিধ প্ৰাণীৰ বিষয়ে। ঠিক সেইদৰে ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানে অর্থনীতিখনক সামূহিকভাবে অধ্যয়ন নকৰি কোনো এক প্ৰতিষ্ঠান, কোনো এক উদ্যোগ, কোনো এক উপভোক্তা ইত্যাদিৰ দৰে ক্ষুদ্ৰ পৰিসৰত অধ্যয়ন কৰে।
৫. অর্থনৈতিক কাৰ্য্যৱলীত থকা সময়ৰ প্ৰভাৱক কি দৰে বিচাৰ কৰা হয় তাৰ লগত সংগতি ৰাখি ব্যক্তিগত অধ্যয়ন পদ্ধতিক স্থিতিশীল, আপেক্ষিক স্থিতিশীল আৰু গতিশীল এই তিনিটা ভাগত ভাগ কৰা হয়।
৬. স্থিতিশীল পদ্ধতিয়ে কোনো এক সময় বিন্দুত অধ্যয়ন কৰে। ইয়াত সময়ৰ প্ৰভাৱ আওকাণ কৰাৰ দৰে হয় বা সময়ৰ লগত পৰিবৰ্তন হ'ব পৰা কাৰকৰ অনুপস্থিতি ঘটা বুলি ধৰি লোৱা হয়।
৭. ব্যক্তিগত স্থিতিশীল পদ্ধতিৰ প্ৰধান সুবিধা হ'ল যে ই সৰল আৰু কম সময় খৰচী। কিন্তু এই পদ্ধতিয়ে আলোচিত সময়ৰ আগে-পিছে অর্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ গতিবিধি কি সেয়া অধ্যয়ন কৰাত সহায় নকৰে।
৮. ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল পদ্ধতিয়ে স্থান, কাল আৰু অৱস্থাভেদে নিৰ্ণয় হোৱা স্থিতিশীল অৱস্থাৰ মাজত তুলনামূলক অধ্যয়ন চলোৱাত সহায় কৰে।

অধ্যয়নৰ যোগেদি অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ এক পাৰসৰত পাৰবৰ্তন ঘটল
সেয়া জনাত সহায় কৰে। সেয়ে হ'লেও এটা অৱস্থা আন এটা অৱস্থালৈ
কেনেকৈ গতি কৰিলে এই মাজৰ কথাখিনি জনাত আপেক্ষিক
স্থিতিশীল পদ্ধতিয়ে সহায় নকৰে।

১০. সময়সাপেক্ষে তথ্য সংগ্ৰহ কৰি বা সময়ৰ প্ৰভাৱ বিবেচনা কৰি যি
অধ্যয়ন কৰা হয় সেয়াই গতিশীল অধ্যয়ন।
১১. গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিয়ে কেৱল ভাৰসাম্যই নহয়, ভাৰসাম্যৰ
বিচ্যুতিৰ পথ বা ভাৰসাম্যৰ পুনৰস্থাপনৰ পথ নিৰ্ণয় কৰাত সহায়
কৰে। সেয়ে হ'লেও এই পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰাৰ বাবে উচ্চ খাপৰ
গাণিতিক জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন হয় আৰু সেয়ে এই পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ
সকলোৰে বাবে সহজসাধ্য নহয়।
১২. তিনিওটা পদ্ধতি তুলনা কৰি ক'ব পাৰি যে প্ৰত্যেকৰে নিজা সুবিধা
আৰু অসুবিধা আছে। সেয়ে হাতত সময় কিমান আছে, সময় সাপেক্ষে
সংগ্ৰহ কৰা তথ্য আছেনে নাই, গণিত শাস্ত্ৰৰ জ্ঞান কিমান আছে
ইত্যাদি কথাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি কোনটো পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰিব
লাগে সেয়া নিৰ্ণয় হোৱা উচিত।
১৩. কৰ নীতি, ৰাজ অনুদান নীতি, মৌদ্ৰিক নীতি, প্ৰদূষণ নিয়ন্ত্ৰণ
নীতি, বৈদেশিক বাণিজ্য নিয়ন্ত্ৰণ নীতি ইত্যাদিত ব্যক্তিগত ধ্যান ধাৰণা
প্ৰয়োগ কৰা হয়।
১৪. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ প্ৰধান সুবিধাবোৰ হ'ল - অৰ্থনীতি এখনৰ কাম-
কাজৰ বুজ লোৱাত সহায় কৰা, ব্যক্তিগত খণ্ডৰ কাম-কাজত বুজ
লোৱাত সহায় কৰা, প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰনীতি আৰু উৎপন্ন নীতি নিৰ্ধাৰণত
সহায় কৰা, কৰ নীতি নিৰ্ধাৰণত সহায় কৰা, বৈদেশিক বাণিজ্য নীতি
নিৰ্ধাৰণত সহায় কৰা ইত্যাদি।
১৫. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ প্ৰধান সীমাবদ্ধতাবোৰ হ'ল - অঞ্চল ভেদে
অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ বিষমতা যিমান বেছি হয় সিমান ব্যক্তিগত
অধ্যয়নে সামূহিকতা প্ৰতিনিধিত্ব কৰাত অপাৰগ হয়। তদুপৰি
পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি, পূৰ্ণনিযুক্তি, চৰকাৰী অহস্তক্ষেপ আদি যিবোৰ
চৰ্তৰ ওপৰত ব্যক্তিবাদী তত্ত্ব নিৰ্ভৰশীল সেই চৰ্তসমূহৰ পূৰ্বাদমে
বাস্তৱতে পূৰণ নহয়।
১৬. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ মাজত থকা মূল
পাৰ্থক্যবোৰ দেখা যায় বিষয়বস্তু লৈ, অধ্যয়নৰ পৰিসৰ লৈ, অধ্যয়ন
ক্ষেত্ৰৰ প্ৰকৃতি লৈ, ইতিহাস ইত্যাদিৰ ক্ষেত্ৰত।
১৭. অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণত সাধাৰণতে আৰ্হি প্ৰয়োগ কৰা হয়। কোনো

কৰা ব্যৱস্থাকে অৰ্থনৈতিক আৰ্হি বোলা হয়। অৰ্থনৈতিক আৰ্হিয়ে সাধাৰণতে গাণিতিকভাৱে উপস্থাপন কৰা আৰ্হিক বুজায়। গাণিতিক আৰ্হি হ'ল কিছুমান সম্পৰ্ক আৰু চৰ্তৰ সংহতি। এই সম্পৰ্ক প্ৰকাশ কৰা হয় সমীকৰণৰ সহায়ত আৰু চৰ্ত প্ৰকাশ কৰা হয় অভেদৰ সহায়ত।

১৮. অৰ্থনৈতিক আৰ্হিয়ে সংক্ষেপে কম সময়তে কোনো অৰ্থনৈতিক আচৰণৰ ওপৰত সমিধান লাভ কৰাত সহায় কৰে। ই অৰ্থনৈতিক অধ্যয়ন বিজ্ঞানসন্মত কৰি তোলে। সেয়ে হ'লেও অৰ্থনৈতিক আৰ্হি প্ৰয়োগৰ বাবে উচ্চখাপৰ গণিত শাস্ত্ৰৰ জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন হয় আৰু সেয়া সকলো স্তৰৰ অৰ্থবিজ্ঞানৰ শিক্ষাত নাথাকে।
১৯. অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণ সহজ আৰু সম্ভৱ কৰি তুলিবলৈ অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণৰ কালত অনুমিত চৰ্ত গ্ৰহণ কৰা হয়। এই অনুমিত চৰ্তসমূহ মূলতঃ ব্যক্তিৰ মানসিক আচৰণ, প্ৰতিষ্ঠানৰ ব্যৱসায়িক আচৰণ আৰু বজাৰ বা অৰ্থনীতিৰ গাঁথনিৰ লগত জৰিত। অনুমিত চৰ্তসমূহৰ বহুল প্ৰয়োগে অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণৰ বাস্তৱ সত্যতা কমায়। সেয়ে অনুমিত চৰ্ত গ্ৰহণ কৰাৰ সময়ত কেইটামান চৰ্ত মানি ল'বলগীয়া হয়। সেয়া হ'ল - যাতে বাস্তৱধৰ্মী হয়, যাতে ভৱিষ্যতবাণী কৰাত সহায়ক হয়, যাতে অৰ্থনৈতিক সমস্যা ব্যাপকভাৱে ব্যাখ্যা কৰাত সহায়ক হয় আৰু যাতে ই তত্ত্বৰ তাৎপৰ্য পৰীক্ষাত সহায় কৰে।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

১. ব্যক্তিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
২. আধুনিক অৰ্থতত্ত্ব পৰিচয় (চিমেণ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৬।
৩. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেণ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, ৰঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।

নিৰ্ঘণ্ট

১. **আগম পদ্ধতি** : সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ বাবে দুটা পদ্ধতি আছে - এটা আগম পদ্ধতি আৰু আনটো নিগম পদ্ধতি। আগম পদ্ধতিত বিশেষ আচৰণ কিছুমান অধ্যয়ন কৰি তাৰ ভিত্তিত সামূহিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয়। আনহাতে, নিগম পদ্ধতিত হৈ থকা সাধাৰণ ঘটনাবাজিৰ ভিত্তিত এক বিশেষ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয়।
২. **ৰাজ অনুদান** : কোনো বস্তুৰ মূল্যৰ এটা অংশ গ্ৰাহকৰ হৈ চৰকাৰে

- বোলা হয়।
৩. **মুদ্রানীতি:** এখন দেশৰ কেন্দ্ৰীয় বেংকে মুদ্রাৰ যোগান নিয়ন্ত্ৰণ কৰি অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা ৰক্ষা কৰিবলৈ যি ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে তাকে মৌদ্ৰিক নীতি বোলা হয়।
  ৪. **অভিকেন্দ্ৰিক:** যি কেন্দ্ৰলৈ ক্ৰমশঃ চাপ খাই আহে।
  ৫. **অপকেন্দ্ৰিক :** যি কেন্দ্ৰৰ পৰা ক্ৰমশঃ আঁতৰি যায়।
  ৬. **কৰনীতি:** কেতবোৰ সামূহিক অৰ্থনৈতিক উদ্দেশ্য সাধনৰ বাবে কৰ হ্রাস-বৃদ্ধি কৰি বা নতুনকৈ কৰগাঁথনি প্ৰৱৰ্তন কৰি যি ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে।
  ৭. **প্ৰদূষণ নিয়ন্ত্ৰণ নীতি :** প্ৰদূষণ নিয়ন্ত্ৰণৰ উদ্দেশ্যে যি নীতি অনুসৰণ কৰা হয়।
  ৮. **বৈদেশিক বাণিজ্য নিয়ন্ত্ৰণ নীতি:** দ্ৰব্য-সামগ্ৰী আৰু মূলধনৰ আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ ওপৰত যি নিয়ন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰা হয়।
  ৯. **ব্যক্তিগত খণ্ড:** দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ চাহিদা আৰু উপাদানৰ যোগান এই দুবিধ কাম-কাজ সামৰি গঢ়ি উঠা খণ্ডক ব্যক্তিগত খণ্ড বোলা হয়।
  ১০. **পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি :** যি দেশত ব্যক্তিৰ নিজা সিদ্ধান্তে ব্যৱসায়-বাণিজ্য চলে, আৰু ইয়াত বজাৰ দৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অৰ্থনৈতিক কাম-কাজ চলে সেই দেশৰ অৰ্থনীতিক পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি বোলা হয়।
  ১১. **পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা:** এবিধ দ্ৰব্য সকলো বিক্ৰেতাৰ ওচৰত হুবহু একে একে হোৱা অৱস্থাত দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণক লৈ যি বজাৰ বজাৰ ব্যৱস্থা গঢ় লৈ উঠে।
  ১২. **চৰকাৰী অহস্তক্ষেপ :** এখন দেশৰ ব্যৱসায়-বাণিজ্যত চৰকাৰে অংশ গ্ৰহণ নকৰা আৰু কৰ-কাটলৰ পৰিমাণ কম কৰি ব্যৱস্থাক চৰকাৰী অহস্তক্ষেপ বোলা হয়।
  ১২. **ব্যক্তিগত :** গোট বিশেষ বা ক্ষুদ্ৰ অংশ
  ১৩. **সমষ্টিগত :** সামূহিক বা বিস্তৃত
  ১৪. **দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া :** যোগান আৰু চাহিদাৰ মাজত হোৱা সমায়োজনেৰে মূল্য নিৰ্ধাৰণ
  ১৫. **স্থিতিশীল :** পৰিৱৰ্তন নোহোৱা বা গতানুগতিক অৱস্থা
  ১৬. **গতিশীলতা :** মৌলিকভাৱে পৰিৱৰ্তন হোৱা অৱস্থা
  ১৭. **অনুমিত চৰ্ত :** আগতীয়াকৈ কৰা অনুমান
  ১৮. **আপেক্ষিক স্থিতিশীল :** স্থিতিশীল অৱস্থাৰ মাজত তুলনা

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.৩,১, ১.৩.২ আৰু
১.৩.৩ চোৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ১.৩,১, ১.৩.২ আৰু
১.৩.৩ চোৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ১.৩,১, ১.৩.২ আৰু
১.৩.৩ চোৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ১.২.৩ চোৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.৩.৩ চোৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ১.৩.৪ চোৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ১.৪ চোৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ১.৫ চোৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ১.৬.৩ চোৱা।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ১.৭.২ চোৱা।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.
  1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.

আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১. ব্যক্তিগত বিশ্লেষণ পদ্ধতি তিনিটা লিখা আৰু প্ৰত্যেকৰে চমু পৰিচয় দাঙি ধৰা।
২. ব্যক্তিগত স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ, গুৰুত্ব আৰু সীমাবদ্ধতা আলোচনা কৰা।
৩. ব্যক্তিগত আপেক্ষিক স্থিতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ, গুৰুত্ব আৰু সীমাবদ্ধতা আলোচনা কৰা।
৪. ব্যক্তিগত গতিশীল বিশ্লেষণ পদ্ধতিৰ প্ৰয়োগ, গুৰুত্ব আৰু সীমাবদ্ধতা আলোচনা কৰা।
৫. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান বুলিলে কি বুজা ? ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ

৬. অর্থনৈতিক আৰ্হি বুলিলে কি বুজা? অর্থনৈতিক আৰ্হিৰ প্ৰয়োগ উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰা।
৭. গাণিতিক অর্থনৈতিক আৰ্হিৰ মূল উপাদানবোৰ কি? অর্থনৈতিক আৰ্হিৰ গুৰুত্ব আৰু সীমাবদ্ধতাবোৰ লিখা।
৯. অনুমিত চৰ্তৰ প্ৰকাৰসমূহ উল্লেখ কৰা। অর্থনৈতিক বিশ্লেষণত অনুমিত চৰ্ত গ্ৰহণ কৰাৰ কাৰণবোৰ লিখা।
১০. অর্থনৈতিক বিশ্লেষণত অনুমিত চৰ্তৰ ভূমিকা আৰু গুৰুত্ব আলোচনা কৰা।
১১. ব্যক্তিগত স্থিতিশীল আৰু ব্যক্তিগত গতিশীল পদ্ধতি দুটা তুলনা কৰা আৰু দুয়োটাৰ মাজত কোনটো পদ্ধতি তুমি অধিক ব্যৱহাৰযোগ্য বুলি ভাবা?
১২. ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ গুৰুত্ব আৰু সীমাবদ্ধতাসমূহ আলোচনা কৰা।
১৩. ব্যক্তিগত আৰু সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ সংজ্ঞা দিয়া। ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যসমূহ বিচাৰ কৰা।

চাহিদা আৰু যোগান বিধি

(Elasticity of Demand)

- ২.০ : প্ৰস্তাৱনা
- ২.১ : উদ্দেশ্য
- ২.২ : চাহিদা ধাৰণা, চাহিদা অনুসূচী, চাহিদা ৰেখা আৰু চাহিদা বিধি
  - ২.২.১ : চাহিদা বিধি
  - ২.২.২ : চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ-সংকোচন আৰু হ্রাস-বৃদ্ধি
- ২.৩ : চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা
  - ২.৩.১: চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা
  - ২.৩.২: চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰা পদ্ধতি
  - ২.৩.৩: চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল আৰু চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা
  - ২.৩.৪: চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰা কাৰক
  - ২.৩.৫: চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ গুৰুত্ব
  - ২.৩.৬ : গড় আয়(দৰ), প্ৰান্তীয় আয় আৰু চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ মাজত সম্পৰ্ক অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- ২.৪ চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতা
  - ২.৪.১ চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব
- ২.৫. চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা
  - ২.৫.১ : চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ গুৰুত্ব
- ২.৬ : যোগান ধাৰণা আৰু যোগান স্থিতিস্থাপকতা
  - ২.৬.১ : যোগান অনুসূচী, যোগান ৰেখা আৰু যোগান বিধি,
  - ২.৬.২: যোগান স্থিতিস্থাপকতা
  - ২.৬.৩: যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ নিৰ্ণয় কৰা কাৰক
  - ২.৬.৪: যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব
- ২.৭ : বজাৰ ভাৰসাম্যত চাহিদা আৰু যোগান পৰিবৰ্তনৰ প্ৰভাৱ
  - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
  - আমি কি শিকিলো
  - পাঠ্য নিৰ্দেশনা
  - নিৰ্ঘণ্ট
  - প্ৰসংগ পুথি
  - আদৰ্শ প্ৰশ্ন

দ্রব্য বা সেৱাৰ মূল্য সদায় একে নাথাকে। ঠক সেইদৰে ক্ৰেতাৰ ক্ৰয় সমৰ্থও সদায় একে নাথাকে। ক্ৰয় সামৰ্থ মূলতঃ নিৰ্ধাৰিত হয় আয়ৰ দ্বাৰা। সেয়ে দৰ আৰু আয় বা এই দুটাৰ কোনোবা এটা সলনি হ'লে উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা সলনি হয় আৰু ইয়াৰ লগে লগে ক্ৰয় কৰা বা ভোগ কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ সলনি হয়। এই কথাখিনি পূৰ্বৰ দুটা গোটত উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখ আৰু অৱস্থানসূচক জোখৰ সহায়ত দীঘলীয়াকৈ আলোচনা কৰা হৈছে। দৰ বা আয় সলনি হ'লে ক্ৰয়ৰ পৰিমাণ কিমান সলনি হ'ব সেইটো একেবিধ দ্ৰব্যৰ বেলিকা স্থান ভেদে, কাল ভেদে আৰু পৰিস্থিতিভেদে একে নহ'বও পাৰে। অৰ্থাৎ দৰ আৰু আয় সলনি হ'লে চাহিদাত হোৱা প্ৰতিক্ৰিয়া সদায় সমান নহয়। চাহিদাত হোৱা এই প্ৰতিক্ৰিয়া শতকৰা হাৰত প্ৰকাশ কৰিলে তাক চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা বোলা হয়। চাহিদাৰ পৰিমাণত প্ৰভাৱ পেলোৱা মূল কাৰক তিনিটা হ'ল - বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ, ক্ৰেতাৰ আয় আৰু সম্পৰ্ক থকা অন্য দ্ৰব্যৰ দৰ। এই তিনিটা কাৰকৰ বিপৰীতে তিনি ধৰণৰ স্থিতি স্থাপকতা গণনা কৰা হয় - দৰ পৰিবৰ্তনৰ বিপৰীতে চাহিদাৰ পৰিমাণত হোৱা পৰিবৰ্তন শতকৰা হাৰত জুখিবলৈ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা, আয় পৰিবৰ্তনৰ বিপৰীতে চাহিদাৰ পৰিমাণত হোৱা পৰিবৰ্তন শতকৰা হাৰত জুখিবলৈ চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতা আৰু সম্পৰ্ক থকা অন্য দ্ৰব্যৰ দৰত হোৱা পৰিবৰ্তনৰ বিপৰীতে বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদাৰ পৰিমাণত হোৱা পৰিবৰ্তন জুখিবলৈ চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰা হয়। এই তিনিওবিধ চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা, ইহঁতৰ প্ৰকাৰ আৰু গুৰুত্বৰ বিষয়ে তোমালোকে এই গোটটোত পঢ়িবলৈ পাবা হাঁক। লগতে এই গোটত তোমালোকে দৰ পৰিবৰ্তনৰ বিপৰীতে যোগানৰ পৰিমাণত হোৱা পৰিবৰ্তন যোগান স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণাৰ সহায়ত শিকিব পাৰিবাহাঁক। লগতে এই গোটত তোমালোকে চাহিদা আৰু যোগানৰ পৰিবৰ্তনে বজাৰ ভাৰসাম্যত কি প্ৰভাৱ পেলায় সেই বিষয়েও পঢ়িবলৈ পাবা হাঁক।

এই গোটটোত সন্নিবিষ্ট কথাবোৰ সুন্দৰকৈ বুজি পাবলৈ পূৰ্বৰ গোট দুটাত ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি অহা ক্ৰমহাসমান উপযোগিতা বিধি, ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি, উপভোক্তাৰ ভাৰসমতা, চাহিদা ৰেখাৰ গঠন, দৰ পৰিণাম, আয় পৰিণাম, প্ৰতিকল্পন পৰিণাম ইত্যাদি ধাৰণাবোৰ ভালদৰে বুজি ল'বা। চাহিদা আৰু যোগান স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণা দুটাৰ ব্যাপক ব্যৱহাৰ আছে। এই ধাৰণা দুটা ব্যৱহাৰ কৰি বিভিন্ন বজাৰ পৰিস্থিতি তথা বিভিন্ন বজাৰ তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰা হৈছে। তদুপৰি বাস্তৱ ক্ষেত্ৰতো ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান একোটাই উৎপাদনৰ পৰিমাণ আৰু দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ যাওঁতে জনাকৈয়ে হওক বা নজনাকৈয়ে এই ধাৰণা দুটাৰ সহায় লয়। গতিকে পৰৱৰ্তী খণ্ডত থকা প্ৰতিষ্ঠান আৰু বজাৰ তত্ত্বৰ বিষয়ে ভালকৈ বুজি পাবলৈ এই গোটটো খৰচি মাৰি পঢ়ি ল'বাহাঁক।

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) চাহিদাৰ ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা আৰু চাহিদা অনুসূচী গঠন কৰিব পাৰিবা।
- (২) চাহিদা অনুসূচীৰ সহায়ত ব্যক্তিগত আৰু বজাৰ চাহিদা ৰেখা অংকন কৰিব পাৰিবা।
- (৩) স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ বেলিকা চাহিদা ৰেখা কিয় সোঁফালে তললৈ হেলনীয়া ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৪) চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণাৰ সহায়ত দ্ৰব্য এবিধৰ দৰ, ক্ৰেতাৰ আয় আৰু সম্পৰ্ক থকা আন আন দ্ৰব্যৰ দৰে বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদাত কি পৰিমাণগত পৰিণাম আনে সেয়া নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰিবা।
- (৫) চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণাৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ববোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৬) যোগান স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণাৰ সহায়ত দৰ পৰিবৰ্তনৰ বিপৰীতে যোগানত হোৱা পৰিবৰ্তন শতকৰা হাৰত নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিবা।
- (৭) চাহিদা আৰু যোগানৰ পৰিবৰ্তনে বজাৰ ভাৰসাম্যত কি পৰিবৰ্তন আনে আৰু ই দৰত কি হ্রাস-বৃদ্ধি কৰে সেয়া পৰীক্ষা কৰিব পাৰিবা।

২.২ চাহিদাৰ ধাৰণা, চাহিদা বিধি, চাহিদা অনুসূচী আৰু চাহিদা ৰেখা (Concept of demand, law of demand, demand schedule and demand curve)

অভাৱ পূৰণৰ প্ৰয়োজনীয়তাৰ বাবে কোনো এক দ্ৰব্য বা সেৱা লাভৰ প্ৰতি যি ইচ্ছা বা আকাংখ্যাৰ উদ্ভৱ হয়, সাধাৰণ অৰ্থত তাকেই চাহিদা বোলা হয়। প্ৰকৃত অৰ্থত চাহিদাই কেৱল অভাৱ পূৰণৰ ইচ্ছাকে নুবুজায়; ই লগতে অভাৱ পূৰণৰ সামৰ্থকো বুজায়। অৰ্থাৎ কোনো এক দ্ৰব্য বা সেৱা লাভৰ প্ৰতি উদয় হোৱা ক্ৰয়ক্ষমতাপুষ্ট ইচ্ছাকে চাহিদা বোলা হয়। সাধাৰণ ইচ্ছা চাহিদাৰ অন্তৰ্গত নহয়। এজন দিন মজদুৰে মাৰুতি গাড়ী এখন পাবলৈ কৰা ইচ্ছা চাহিদা নহয়। কিন্তু উদ্যোগপতি বা উচ্চ পদবীধাৰী বিষয়া এজনৰ এই ইচ্ছা চাহিদা হ'ব পাৰে। কাৰণ তেওঁৰ মাৰুতি গাড়ীখন পোৱাৰ ইচ্ছা কৰাৰ লগতে ইয়াৰ দৰ পৰিশোধ কৰাৰো সামৰ্থ থাকে। বেনহামে কৈছে, "The demand for anything at a given price is the amount of it which will be bought per unit of time at that price." অৰ্থাৎ নিৰ্দিষ্ট দৰত প্ৰতি একক সময়ত ক্ৰয় কৰিবলগীয়া দ্ৰব্যৰ পৰিমাণেই হ'ল চাহিদা।

১. চাহিদা হ'ল দ্রব্যৰ পৰিমাণ, যাক পাবলৈ ভোক্তাৰ ইচ্ছা থাকে আৰু ক্ৰয় কৰিবলৈ সামৰ্থ থাকে। গতিকে ইচ্ছাই চাহিদা নহয়, ক্ৰয়শক্তিযুক্ত ইচ্ছাহে চাহিদা।
২. চাহিদাক সদায় দৰৰ সম্পৰ্কত প্ৰকাশ কৰা হয়। দৰ জনাৰ অবিহনে চাহিদা অৰ্থহীন। এজন ভোক্তাই দ্ৰব্য এবিধৰ গুণাগুণ আৰু ইয়াৰ দৰ জানিলেহে চাহিদা প্ৰকাশ কৰিব পাৰে।
৩. চাহিদা বিবেচনা কৰোঁতে সদায় ইয়াৰ লগত জড়িত থকা সময়ৰ কথা বিবেচনা কৰিবলগীয়া হয়। অৰ্থাৎ কোনো নিৰ্দিষ্ট তাৰিখ, মাহ বা বছৰৰ পৰিসৰত 'চাহিদা'ৰ তথ্য প্ৰকাশ কৰা হয়।
৪. চাহিদা আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণ (quantity demanded) - ৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। চাহিদাই আকাংখ্যা বা ইচ্ছাক বুজায়। ই এক উপলব্ধি। আনহাতে চাহিদাৰ পৰিমাণ হ'ল চাহিদাৰ বাহ্যিক প্ৰকাশ। ই চাহিদা কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণক বুজায়। চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনে চাহিদা ৰেখাৰ স্থানৰ পৰিৱৰ্তনক বুজায়, আনহাতে দৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে চাহিদাৰ পৰিমাণৰ যি হ্রাস-বৃদ্ধি হয় তাক চাহিদাৰ পৰিমাণৰ পৰিৱৰ্তন বোলে।

২.২.১ চাহিদা বিধি (Law of Demand)

দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক উপস্থাপন কৰিবলৈ চাহিদা বিধি গঠন কৰা হৈছে। এই বিধি অনুসৰি, আন সকলো একে থকা অৱস্থাত এবিধ স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ দৰ বাঢ়িলে ইয়াৰ চাহিদা কমে আৰু দৰ কমিলে ইয়াৰ চাহিদা বাঢ়ে। অৰ্থাৎ স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত দৰ আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক অনোন্যকৰ্মী। Samuelson-ৰ মতে, চাহিদা বিধিয়ে কয়, আন সকলো অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত কম দৰত মানুহে অধিক দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰে আৰু অধিক দৰত কম দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰে।

চাহিদা বিধিৰ অভিধাৰণা

অধ্যাপক Stigler আৰু Boulding- এ চাহিদা বিধিৰ নিম্নোল্লিখিত অভিধাৰণাসমূহ উল্লেখ কৰিছে।

১. ভোক্তাৰ ৰুচি আৰু পছন্দৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়।
২. ভোক্তাৰ আয় অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে।
৩. বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ লগত সম্পৰ্ক থকা দ্ৰব্যৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তন নহয়।
৪. ভোক্তাৰ হাতত থকা সম্পদ আৰু এইবিলাকৰ প্ৰতি থকা ভোক্তাৰ ৰুচিৰ পৰিৱৰ্তন নহয়।

(Demand Schedule and demand curve)

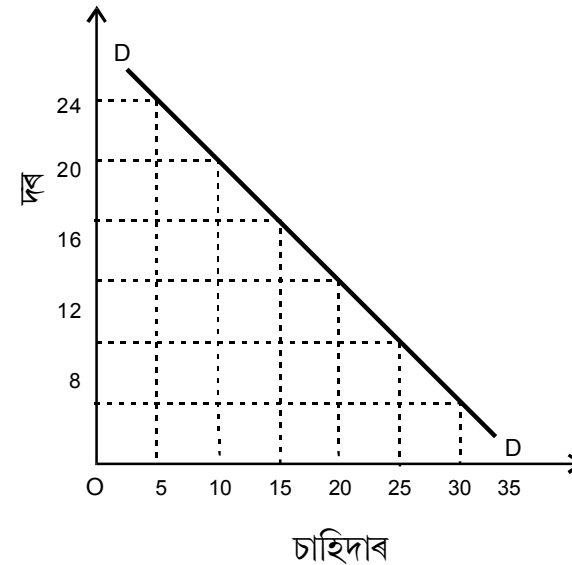
চাহিদা অনুসূচী আৰু চাহিদা ৰেখাৰ সহায়ত চাহিদা বিধি প্ৰতিফলিত হয়। চাহিদা অনুসূচী দুই প্ৰকাৰৰ - ব্যক্তিগত চাহিদা অনুসূচী আৰু বজাৰ চাহিদা অনুসূচী। সেই অনুসাৰে চাহিদা ৰেখাও ব্যক্তিৰ বাবে আৰু বজাৰৰ বাবে অংকন কৰিব পাৰি।

ব্যক্তিগত চাহিদা অনুসূচী : যি অনুসূচীৰ সহায়ত এহাতে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত এবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন দৰ আৰু আনহাতে সেই দৰত কোনো এজন ক্ৰেতাই ক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন পৰিমাণ দেখুওৱা হয়, তাক ব্যক্তিগত চাহিদা অনুসূচী বোলা হয়। তালিকা নং ২.১ ৰ সহায়ত ব্যক্তিগত চাহিদা অনুসূচীৰ নমুনা দাঙি ধৰা হ'ল।

তালিকা নং ২.১

দৰ (টকা)	চাহিদাৰ পৰিমাণ (গোট)
24	5
20	10
16	15
12	20
8	25
4	30

ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখা : ব্যক্তিগত চাহিদা অনুসূচীত থকা দৰ আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণৰ জোঁটসমূহৰ লৈখিক ৰূপ প্ৰদান কৰিলে ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখা পোৱা যায়। ২.১ নং তালিকাৰ মানসমূহৰ সহায়ত সংশ্লিষ্ট ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখাডাল ২.১ নং চিত্ৰত অংকন কৰা হ'ল।

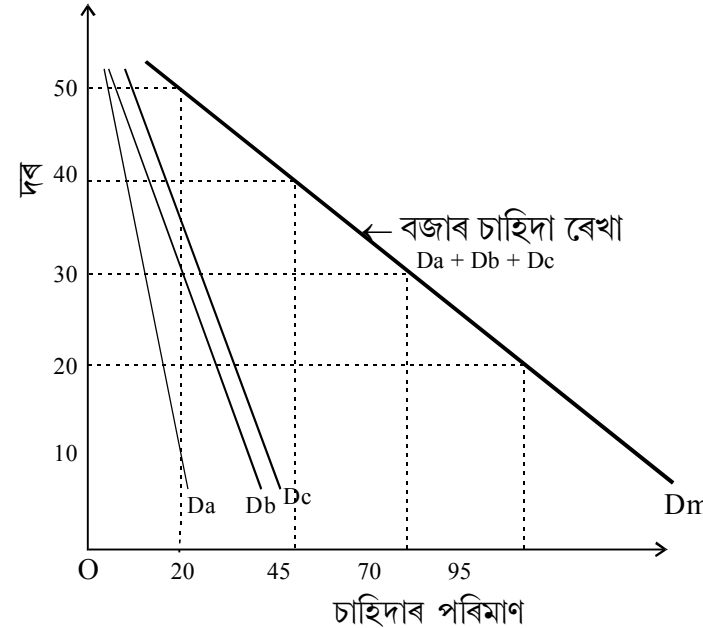
থাকে। দৰৰ লগত চাহিদাৰ সম্পৰ্ক প্ৰত্যেক ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত একে নহ'বও পাৰে। সেয়েহে ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখাই বজাৰ চাহিদা ৰেখাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব নোৱাৰে। এনে অৱস্থাত বজাৰত থকা বিভিন্ন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত চাহিদাৰ সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰি বজাৰ চাহিদাৰ পৰিমাণ জানিব পাৰি। দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন দৰ আৰু ইয়াৰ সংশ্লিষ্ট বজাৰ চাহিদাৰ পৰিমাণ দেখুওৱা তালিকাকে বজাৰ চাহিদা অনুসূচী বোলা হয়। সেয়েহে কোৱা হয়, "Market demand schedule is defined as the quantities of a given commodity which all consumers will buy at all possible prices at a given moment of time."

তালিকা নং ২.২ ত A, B আৰু C এই তিনিজন ক্ৰেতাৰ সমাবেশ ঘটা বজাৰত ব্যক্তিগত চাহিদা যোগ কৰি বজাৰ চাহিদা নিৰূপণ কৰি দেখুওৱা হৈছে।

তালিকা নং ২.২

প্ৰতিগোটৰ দৰ (টকাত)	A ব্যক্তিৰ চাহিদা	B ব্যক্তিৰ চাহিদা	C ব্যক্তিৰ চাহিদা	বজাৰ চাহিদা (A+B+C)
50	5	10	5	5+10+5=20
40	15	20	10	15+20+10=45
30	25	30	15	25+30+15=70
20	35	40	20	35+40+20=95

বজাৰ চাহিদা ৰেখা : তালিকা ২.২ নং প্ৰদত্ত তথ্যসমূহৰ সহায়ত ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখা আৰু ইয়াৰ সমষ্টি হিচাপে ২.২ নং চিত্ৰত বজাৰ চাহিদা ৰেখা অংকন কৰি দেখুওৱা হ'ল।

চিত্ৰ নং ২.২

স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ ব্যাক্তগত আৰু বজাৰ চাহিদা ৰেখা উভয়েই সোফালে তললৈ হেলনীয়া। অৰ্থাৎ চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক। ইয়াৰ মূল কাৰণ হ'ল, স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত চাহিদা বিধিৰ প্ৰযোজ্যতা। চাহিদা বিধি প্ৰযোজ্য হোৱা বা চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক হোৱা কাৰণবোৰ হ'ল —

১. চাহিদা ৰেখাই প্ৰকৃততে ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ প্ৰতিফলন ঘটায়। ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি অনুসৰি সংগ্ৰহ কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হ'লে প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কমে। গতিকে ভোক্তাই অধিক দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰিবলৈ যাওঁতে প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কমে। সেয়েহে তেওঁ কম দৰত অধিক দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰিবলৈ সাজু থাকে।
২. চাহিদা বিধিয়ে দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণৰ মাজত অনোন্যকৰ্মী সম্পৰ্ক নিৰ্দেশ কৰিছে। ঋণাত্মক ঢালবিশিষ্ট চাহিদা ৰেখাইহে এনে সম্পৰ্ক উপস্থাপন কৰিব পাৰে।
৩. প্ৰতিকল্প পৰিণামৰ বাবেও চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক হয়। যেতিয়া দ্ৰব্য এবিধৰ দৰ কমে তেতিয়া আন প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰ ক্ৰয়ৰ পৰিমাণ কমাই ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে দৰ কমা দ্ৰব্যবিধ অধিক ক্ৰয় কৰা হয়।
৪. চাহিদা বিধি প্ৰয়োগ হোৱা আন এটা কাৰণ হ'ল আয় পৰিণামৰ উপস্থিতি। দ্ৰব্য এবিধৰ দৰ কমিলে ক্ৰেতাৰ প্ৰকৃত আয় বাঢ়ে। সেয়েহে ক্ৰেতাই দৰ কমা দ্ৰব্যবিধ অধিক ক্ৰয় কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। গতিকে দৰ কমা দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা বৃদ্ধি পায়।
৫. দ্ৰব্য এবিধ বিভিন্ন ব্যৱহাৰত প্ৰয়োগ হয়। উচ্চ দৰত দ্ৰব্যবিধে মাথো আটাইতকৈ গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যৱহাৰতহে প্ৰয়োগ কৰা হয়। যেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ দৰ কমে তেতিয়া কম গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যৱহাৰতো ইয়াক প্ৰয়োগ কৰিব পৰা হয়। সেয়েহে দৰ কমা দ্ৰব্যৰ চাহিদা বৃদ্ধি পায়।
৬. উচ্চ দৰত দ্ৰব্য এবিধে ধনী শ্ৰেণীৰহে অভাৱ পূৰণ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ দৰ কমিলে ই নিম্ন আয় উপাৰ্জনকাৰীৰ অভাৱো পূৰণ কৰিব পাৰে। গতিকে নিম্নদৰত দ্ৰব্যৰ চাহিদা বাঢ়ি যায়।

চাহিদা বিধিৰ ব্যতিক্ৰম (Exceptions of the Law of Demand)

চাহিদা বিধি সকলো ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য নহয়। বহু সময়ত দেখা যায় যে দৰ বাঢ়িলে চাহিদা বাঢ়ে আৰু দৰ কমিলে চাহিদা কমে। এয়াই হ'ল চাহিদা বিধিৰ ব্যতিক্ৰম। চাহিদা বিধিৰ ব্যতিক্ৰম ঘটা বিভিন্ন পৰিস্থিতিবোৰ হ'ল —

১. যুদ্ধৰ সময়ত কিছুমান বিশেষ দ্ৰব্যৰ নাটনিয়ে দেখা দিয়ে। ফলত এইবিলাকৰ দৰ বাঢ়ে। দৰ বৃদ্ধি পোৱা সত্ত্বেও এইবিলাক দ্ৰব্যৰ চাহিদা

- থাকে।
২. সংকোচনৰ সময়ত দ্ৰব্যৰ দৰ যেতিয়া কমে তেতিয়া ইয়াৰ চাহিদাও কমে। ইয়াৰ দুটা কাৰণ আছে। সংকোচনৰ সময়ত আয় কমা বাবে ভোক্তাৰ ক্ৰয় সামৰ্থ কমে আৰু ক্ৰেতাই ভৱিষ্যতে দৰ অধিক কমাৰ আশাত বৰ্তমানৰ ক্ৰয় কাৰ্য স্থগিত ৰাখে।
  ৩. গিফেনৰ সাঁথৰৰ উপস্থিতিত চাহিদা বিধি প্ৰযোজ্য নহয়। যদি চাউল, আটা ইত্যাদি অত্যাৱশ্যকীয় দ্ৰব্যৰ দৰ বাঢ়ে আৰু একে সময়তে যদি অন্যান্য দ্ৰব্যৰ দৰো বৃদ্ধি পায় তেতিয়া এই অত্যাৱশ্যকীয় দ্ৰব্যৰ দৰ তুলনামূলকভাৱে কম হোৱা হেতুকে ইয়াৰ চাহিদা বাঢ়ে। আনহাতে অত্যাৱশ্যকীয় নিম্নতৰ দ্ৰব্যৰ দৰ কমিলে ভোক্তাই ইয়াতকৈ উন্নত দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰে আৰু সেয়েহে নিম্নতৰ দ্ৰব্যৰ দৰ কমা সত্ত্বেও ইয়াৰ চাহিদা কমে। চাহিদা বিধি প্ৰয়োগ নোহোৱা এই পৰিস্থিতি চিনাক্ত কৰে ৰবাৰ্ট গিফেনে। সেয়েহে এনে দ্ৰব্যক গিফেন দ্ৰব্য বোলা হয়। আনহাতে এনে দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত চাহিদা বিধিৰ বিপৰীতধৰ্মী আচৰণক মাৰ্শ্বালে গিফেনৰ সাঁথৰ হিচাপে অভিহিত কৰিছে।
  ৪. প্ৰদৰ্শন ফল (Demonstration Effect)- ৰ তীব্ৰতাতো চাহিদা বিধি প্ৰয়োগ নহয়। বহুলোকে অধিক দৰৰ দ্ৰব্য এবিধ ক্ৰয় কৰি নিজকে আচুতীয়া অৱস্থান দিব বিচাৰে। মূল্যৱান সম্পদৰ ক্ষেত্ৰত এইটো হোৱা দেখা যায়। নিজৰ সামৰ্থ প্ৰদৰ্শন কৰা ব্যক্তি এজনে উচ্চ দৰত দ্ৰব্য এবিধ অধিক ক্ৰয় কৰে আৰু নিম্ন দৰত দ্ৰব্যবিধ কম ক্ৰয় কৰে।
  ৫. ভোক্তাৰ অজ্ঞতাৰ বাবেও কেতিয়াবা চাহিদা বিধিৰ ব্যতিক্ৰম ঘটা দেখা যায়। সাধাৰণতে ভোক্তাই দ্ৰব্যৰ দৰৰ ভিত্তিত ইয়াৰ মূল্য বিচাৰ কৰে। দ্ৰব্য এবিধৰ দৰ অধিক হ'লে দ্ৰব্যবিধ অধিক মূল্যৱান বুলি ভাবি ইয়াক অধিক ক্ৰয় কৰে। ঠিক সেইদৰে কম দৰৰ দ্ৰব্য এবিধ কম মূল্যৱান বুলি ভাবি ইয়াক কমাই ক্ৰয় কৰে।
  ৬. মাৰ্শ্বালে মত পোষণ কৰিছে যে, ফটকা ব্যৱসায়জনিত কাৰ্যকলাপত (Speculative activities) চাহিদা বিধিৰ প্ৰযোজ্য নহয়। কাৰণ এওঁলোকে দৰ কমি থকা অংশপত্ৰৰ তুলনাত দৰ বাঢ়ি থকা অংশপত্ৰ ক্ৰয় কৰাত অধিক আগ্ৰহী হয়।

চাহিদা বিধিৰ গুৰুত্ব (Importance of the Law of Demand)

চাহিদা বিধিৰ বিভিন্ন তাত্ত্বিক আৰু ব্যৱহাৰিক গুৰুত্বসমূহ হ'ল —

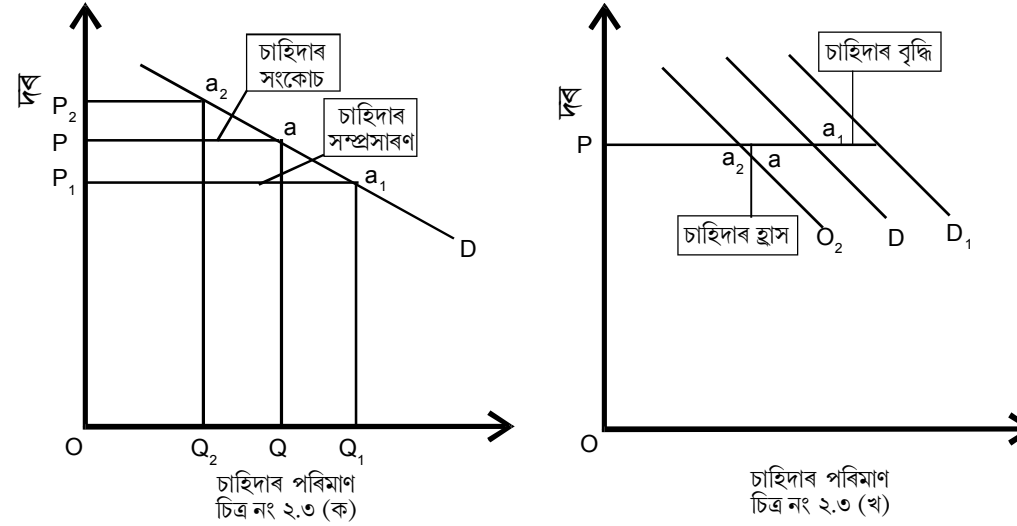
১. একাধিকাৰ ব্যৱসায়ীয়ে দৰৰ লগত থকা উৎপাদিত দ্ৰব্যবিধৰ বজাৰ চাহিদাৰ সম্পৰ্ক অনুধাৱন কৰি মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ আৰু উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰে।

আতৰিক্ত কৰে ভোগ কাৰ্যৰ ওপৰত কেনে প্ৰভাৱ পেলাব তাক জানিব পাৰে। অৰ্থাৎ কৰনীতিৰ প্ৰস্তুতিত চাহিদা বিধিৰ প্ৰাসংগিকতা বিবেচনীয়।

৩. কৃষকৰ উৎপাদনৰ হ্রাস-বৃদ্ধিয়ে তেওঁলোকৰ আৰ্থিক অৱস্থাৰ ওপৰত কেনে প্ৰভাৱ পেলায় তাক চাহিদা বিধিৰ সহায়ত জানিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে যদি কৃষকৰ উৎপাদন বাঢ়ে, বৰঞ্চ ইয়াৰ চাহিদা নাবাঢ়ে তেতিয়া দ্ৰব্যবিধিৰ দৰ কমি কৃষকৰ আয় অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে বা কমে। এনে পৰিস্থিতিত কৃষি উৎপাদন বৃদ্ধিৰ দ্বাৰা কৃষকসকল উপকৃত নহয় বৰঞ্চ সমাজৰ অন্যান্য শ্ৰেণীৰ লোকহে উপকৃত হয়।
৪. ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগ উভয় দিশৰ পৰাই চাহিদা বিধিৰ গুৰুত্ব আছে। উৎপাদিত দ্ৰব্যবিধিৰ দৰ সলনি হ'লে স্থানীয় বজাৰত আৰু বিদেশৰ বজাৰত ইয়াৰ চাহিদাৰ কি প্ৰতিক্ৰিয়া হয় তাক চাহিদা আৰু দৰৰ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে জানিব পাৰি।

২.২.২ চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ-সংকোচন আৰু হ্রাস-বৃদ্ধি (Expansion-contraction and increase-decrease of demand)

চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ-সংকোচন আৰু হ্রাস-বৃদ্ধিৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। তলত এই পাৰ্থক্য দেখুওৱা হ'ল।

চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু সংকোচন (Expansion and Contraction of Demand)

আন সকলো একে থকা অৱস্থাত দৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগ লগে চাহিদাৰ

দৰ কামিলে স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ হয় আৰু দৰ বাঢ়িলে এনে দ্ৰব্যৰ চাহিদাৰ সংকোচন হয়। চিত্ৰ নং ২.৩ (ক) ত চাহিদা ৰেখাৰ সহায়ত চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু সংকোচন দেখুওৱা হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু সংকোচন একেডাল চাহিদা ৰেখাৰ ওপৰত বিন্দুৰ স্থানান্তৰে নিৰ্দেশ কৰে। চিত্ৰত a ৰ পৰা a₁ লৈ হোৱা স্থানান্তৰে চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু a ৰ পৰা a₂ লৈ হোৱা স্থানান্তৰে চাহিদাৰ সংকোচন নিৰ্দেশ কৰিছে।

চাহিদাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি (Increase and Decrease of Demand)

দৰ অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত আন কোনো কাৰকৰ বাবে চাহিদাৰ যি পৰিৱৰ্তন হয় তাক চাহিদাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে আপেলৰ দৰ কমা বাবে ইয়াৰ চাহিদা বাঢ়িবলৈ হ'লে ইয়াক চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ বোলা হয়, আনহাতে কমলাৰ দাম বঢ়া বাবে কমলাৰ চাহিদা কমি আপেলৰ চাহিদা বাঢ়িলে ইয়াক আপেলৰ চাহিদাৰ বৃদ্ধি বোলা হয়। চাহিদাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি একেডাল চাহিদা ৰেখাই দেখুৱাব নোৱাৰে। চাহিদা বৃদ্ধি হ'লে চাহিদা ৰেখাই সোঁহাতে সমান্তৰালভাৱে স্থান সলনি কৰে আৰু আনহাতে চাহিদা কমিলে চাহিদা ৰেখাই বাওঁহাতে সমান্তৰালভাৱে স্থান সলনি কৰে। চিত্ৰ নং ২.৩ (খ) ৰ সহায়ত এই হ্রাস-বৃদ্ধি দেখুওৱা হৈছে।

২.৩ চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা (Elasticity of Demand)

কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ চাহিদা বিভিন্ন কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এই বিষয়ে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে। এই কাৰকসমূহৰ ভিতৰত দ্ৰব্যবিধৰ নিজৰ দৰ, ভোক্তাৰ আয় আৰু দ্ৰব্যবিধৰ লগত সম্পৰ্ক থকা আন দ্ৰব্যৰ দৰ এই তিনিটা কাৰক প্ৰধান। মনকৰিবলগীয়া যে স্থান, কাল আৰু পাত্ৰ বিশেষে এই তিনিটা কাৰকৰ চাহিদাৰ ওপৰত থকা প্ৰভাৱৰ তীব্ৰতা সমান নহয়। অৰ্থাৎ এক নিৰ্দিষ্ট হাৰত কোনো কাৰকৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিলে সকলো সময়তে আৰু সকলো ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত সমান হাৰত চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন নহয়। বৰঞ্চ চাহিদা পৰিমাণ পৰিৱৰ্তনৰ মাত্ৰা ভিন্ন হয়। এই ভিন্নতাৰ বাবেই বিভিন্ন পৰিস্থিতিত চাহিদা পৰিমাণ পৰিৱৰ্তনৰ তীব্ৰতা জানিবলৈ চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰা হয়। অন্য অৰ্থত, চাহিদা নিৰূপণকাৰী কোনোএটা কাৰকৰ নিৰ্দিষ্ট পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে চাহিদাৰ পৰিমাণত হোৱা পৰিৱৰ্তন শতকৰা হাৰত নিৰূপণ কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা পাৰিসাংখ্যিক কৌশলক চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা বোলা হয়।

চাহিদা আৰু ইয়াক নিৰূপণ কৰা কাৰকৰ মাজৰ সম্পৰ্কটো দাঙি ধৰিব পাৰি এইদৰে —

ইয়াত, $D_x \Rightarrow X$ দ্ৰব্যৰ চাহিদা,

$P_x \Rightarrow X$ দ্ৰব্যৰ দৰ,

$P_y \Rightarrow Y$ দ্ৰব্যৰ দৰ

উল্লেখিত সম্পৰ্কৰ ভিত্তিত চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা নিৰূপণ কৰা সাধাৰণ সূত্ৰটো হ'ল —

$$\text{চাঃ স্থিঃ} = \frac{\text{চাহিদাৰ পৰিমাণৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন}}{\text{কোনো এবিধ কাৰকৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন}}$$

যদি, $Q_x \Rightarrow$ চাহিদাৰ পৰিমাণ,

$\Delta Q_x \Rightarrow$ চাহিদাৰ পৰিমাণত হোৱা পৰিৱৰ্তন

$F_x \Rightarrow X$ ৰ চাহিদা নিৰ্ণয় কৰা কোনো এবিধ কাৰক

$\Delta F_x \Rightarrow$ বিবেচিত কাৰকবিধত হোৱা পৰিৱৰ্তন

আৰু $E_d \Rightarrow$ চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা হয় তেতিয়া -

$$E_d = \frac{\Delta Q_x}{Q_x} \cdot \frac{F_x}{\Delta F_x}$$

$$\text{বা } E_d = \frac{\Delta Q_x}{Q_x} \cdot \frac{F_x}{\Delta F_x}$$
$$= \frac{\Delta Q_x}{\Delta F_x} \cdot \frac{F_x}{Q_x}$$

উল্লেখযোগ্য যে F_x ৰ ঠাইত P_x, M, P_y এই তিনিওটাৰ যিকোনো এটা বিবেচনা কৰা হয়। সেয়েহে আমি তিনিধৰণৰ চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা পাওঁ -

(১) চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা,

(২) চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতা আৰু

(৩) চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা।

চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত চাহিদাৰ পৰিমাণ আৰু দৰৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তনৰ অনুপাত জানিব পাৰি। চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত চাহিদাৰ পৰিমাণ আৰু আয়ৰ মাজত শতকৰা পৰিৱৰ্তনৰ অনুপাত নিৰ্ণয় কৰা হয় আৰু চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ চাহিদাৰ পৰিমাণ (D_x) আৰু পৰিপূৰক বা প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰ দৰৰ (P_y) ৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তনৰ অনুপাত জানিব পাৰি। তলত তিনিও প্ৰকাৰৰ চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা পৃথকে ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

২.৩.১. চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা (Price Elasticity of Demand)

দ্ৰব্য এবিধৰ দৰৰ সামান্য পৰিৱৰ্তনৰ বাবে শতকৰা যি হাৰত দ্ৰব্যবিধৰ

K. E. Boulding -ৰ মতে, "Elasticity of demand measures the responsiveness of demand to changes in price." গাণিতিক অৰ্থত চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা হ'ল চাহিদাৰ পৰিমাণৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন আৰু দৰৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনৰ অনুপাত।

চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰা সূত্ৰটো হ'ল —

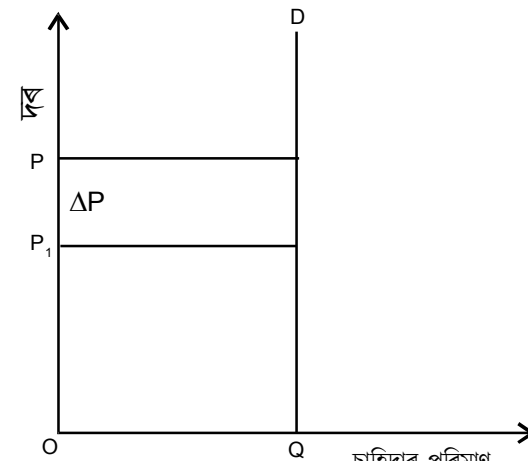
$$\text{চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা} = \frac{\text{চাহিদাৰ পৰিমাণৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন}}{\text{দৰৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন}}$$

$$\begin{aligned} \text{বা } E_{p_x} &= \frac{\Delta Q_x}{Q_x} \cdot \frac{P_x}{\Delta P_x} \\ &= \frac{\Delta Q_x}{\Delta P_x} \cdot \frac{P_x}{Q_x} \end{aligned}$$

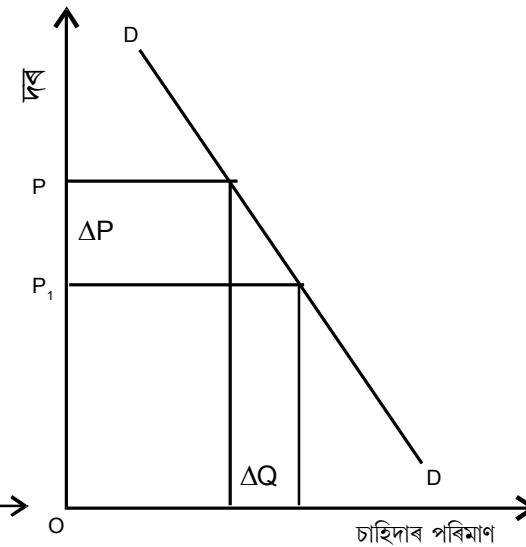
ইয়াত, $E_{p_x} \Rightarrow x$ দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা।

স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰতো $E_{p_x} < 0$ । কিন্তু গিফেন দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত $E_{p_x} > 0$ । চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাক পাঁচটা ভাগত ভাগ কৰা হয়।

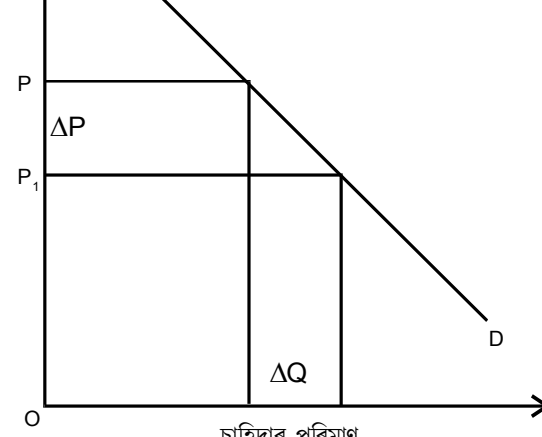
১. চাহিদা দৰৰ পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক বা শূন্য স্থিতিস্থাপক হয়, যেতিয়া $|E_{p_x}| = 0$ । এনে অৱস্থাত দৰৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন > 0 হয় কিন্তু চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন $= 0$ হয়। সেয়েহে ২.৪ (A) চিত্ৰত $\Delta P > 0$, কিন্তু $\Delta Q = 0$ ।
২. চাহিদা দৰ অস্থিতিস্থাপক বা নিম্নস্থিতিস্থাপক হয়, যেতিয়া $|E_{p_x}| < 1$ হয়। এনে অৱস্থাত দৰৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন $>$ চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন। সেয়েহে ২.৪ (B) নং চিত্ৰত দেখা গৈছে $\Delta P > \Delta Q$ ।

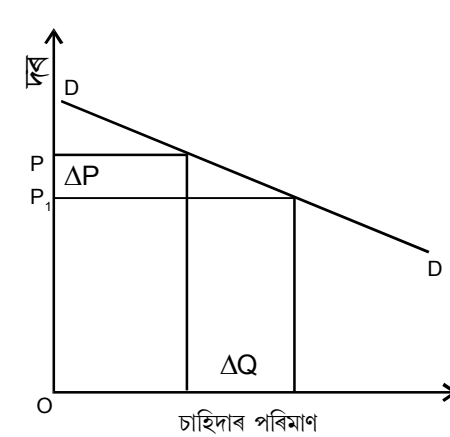
চিত্ৰ নং ৩.৪ (A)

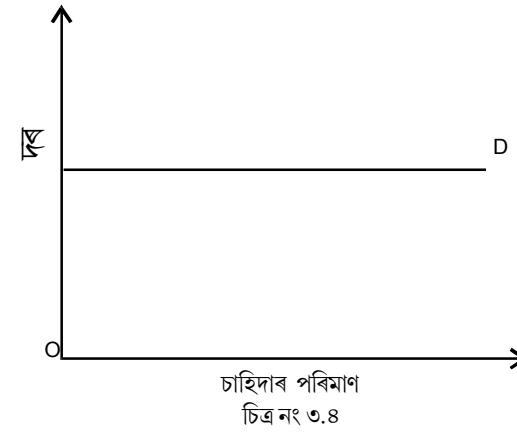
চিত্ৰ নং ৩.৪ (B)

চিত্র নং ৩.৪ (C)

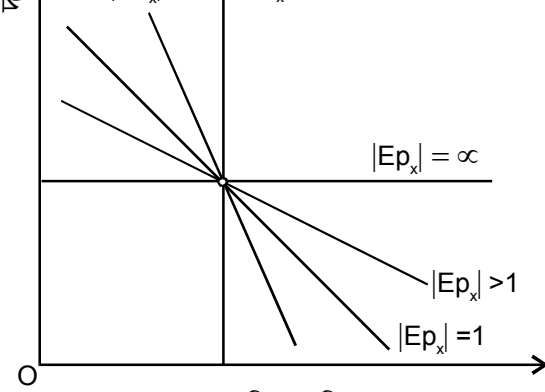
চিত্র নং ৩.৪ (D)

চিত্র নং ৩.৪

৩. চাহিদা দৰৰ একক স্থিতিস্থাপক হয় যেতিয়া $|E_{p_x}| = 1$ হয়। এনে অৱস্থাত দৰৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন আৰু চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন সমান হয়। সেয়েহে ২.৪ (C) নং চিত্ৰত $\Delta P = \Delta Q$ ।
৪. চাহিদা দৰৰ স্থিতিস্থাপক বা উচ্চস্থিতিস্থাপক হয় যেতিয়া $|E_{p_x}| > 1$ হয়। এনে অৱস্থাত দৰৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন $<$ চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন। সেয়েহে চিত্ৰ নং ২.৪ (D) ত দেখা গৈছে $\Delta P < \Delta Q$ ।
৫. চাহিদা দৰৰ পূৰ্ণ স্থিতিস্থাপক বা অসীম স্থিতিস্থাপক হয়, তেতিয়া $|E_{p_x}| = \alpha$ (অসীম) হয়। এনে অৱস্থাত দৰৰ সামান্য পৰিৱৰ্তনৰ বাবে চাহিদাৰ অসীমভাৱে পৰিৱৰ্তন হয়। এই স্থিতিস্থাপকাত প্ৰতিনিধিত্ব কৰা চাহিদা ৰেখা চিত্ৰ নং ২.৪ (E) ত চোৱা।

ওপৰত উল্লেখ কৰা পাঁচধৰণৰ চাহিদা ৰেখাৰ বৈশিষ্ট্যৰ তুলনামূলক আভাস পাবলৈ ২.৫ নং চিত্ৰৰ সহায় ল'ব পাৰি।

চাহিদাৰ পৰিমাণ

চিত্ৰ নং ২.৫

২.৩.২. চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা গণনাৰ পদ্ধতি

(Methods of measuring price elasticity of demand)

চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা গণনাৰ বিভিন্ন পদ্ধতিবোৰৰ চমু বৰ্ণনা দাঙি ধৰা হ'ল।

আনুপাতিক বা শতকৰা পদ্ধতি

(Percentage or proportional method)

চাহিদাৰ পৰিমাণ আৰু দৰৰ আনুপাতিক বা শতকৰা পৰিৱৰ্তনৰ অনুপাত নিৰ্ণয় কৰি চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা পোৱা যায়। অৰ্থাৎ, চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা = চাহিদাৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন : দৰৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন।

$$\begin{aligned} \text{বা, } Ep_x &= \frac{\Delta Q_x}{Q_x} \cdot \frac{P_x}{\Delta P_x} \\ &= \frac{\Delta Q_x}{Q_x} \cdot \frac{P_x}{\Delta P_x} \\ &= \frac{\Delta Q_x}{\Delta P_x} \cdot \frac{P_x}{Q_x} \end{aligned}$$

ইয়াত, ΔQ_x = প্ৰাথমিক চাহিদা - পৰিৱৰ্তিত চাহিদা,

ΔP_x = প্ৰাথমিক দৰ - পৰিৱৰ্তিত দৰ,

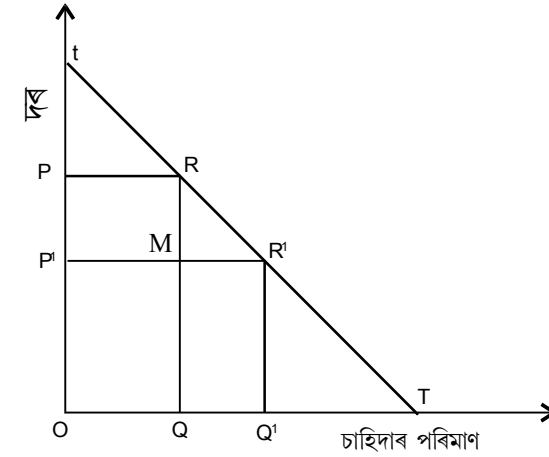
P_x = প্ৰাথমিক চাহিদা,

Q_x = প্ৰাথমিক দৰ।

অন্য অৰ্থত, চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা = চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন : দৰৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন।

**বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতি
(Point elasticity method)**

চাহিদা ৰেখাৰ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰিবলৈ বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয়। ২.৬ নং চিত্ৰত tT হ'ল চাহিদা ৰেখা। ইয়াৰ ওপৰত থকা R বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰিবলৈ দৰ OP ৰ পৰা OP' লৈ হ্রাস কৰা হ'ল। ইয়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়া স্বৰূপে চাহিদা OQ ৰ পৰা OQ' লৈ বৃদ্ধি পালে।

চিত্ৰ নং ২.৬

আনুপাতিক পদ্ধতি অনুসৰি -

$$E_p = \frac{\Delta Q}{\Delta P} \cdot \frac{P}{Q} \quad \rightarrow (1)$$

চিত্ৰ অনুসৰি ইয়াৰ বিভিন্ন মানসমূহ হ'ল —

$$\Delta Q = QQ', \Delta P = PP', P = OP, Q = OQ$$

$$\therefore E_p = \frac{QQ'}{PP'} \cdot \frac{OP}{OQ} \quad \rightarrow (2)$$

যিহেতু $QQ' = MR'$, $PP' = RM$

আৰু $OP = QR$

গতিকে (২) নং সিদ্ধান্তত এই মানসমূহ বহুৱাই পাওঁ —

$$\therefore E_p = \frac{MR'}{RM} \cdot \frac{OR}{OQ} \quad \rightarrow (3)$$

$\Delta RMR'$ আৰু ΔRQT ৰ পৰা দেখা যায় —

$\angle RMR' = \angle RQT$ ($\therefore$ দুয়োটা সমকোণ)

$\angle MRR'$ দুয়োটা ত্ৰিভুজৰ বাবে সাধাৰণ।

গতিকে RMR' আৰু RQT এই দুটা সদৃশ ত্ৰিভুজ।

$$\text{সেয়েহে } \frac{MR'}{RM} = \frac{QT}{QR'}$$

$$\text{গতিকে (৩) ত } \frac{MR'}{RM} \text{ ৰ ঠাইত } \frac{QT}{QR} \text{ বহুৱাই পাওঁ } E_p = \frac{QT}{QR} \times \frac{QR}{OQ}$$

$$\therefore E_p = \frac{QT}{OQ}$$

এতিয়া OtT ত্ৰিভুজৰ QR আৰু Ot সমান্তৰাল। সেয়েহে —

$$E_p = \frac{QT}{OQ} = \frac{RT}{Rt}$$

$$\text{বা, } E_p = \frac{\text{চাহিদা ৰেখাৰ } R \text{ বিন্দুৰ নিম্নাংশ}}{\text{চাহিদা ৰেখাৰ } R \text{ বিন্দুৰ উৰ্ধাংশ}}$$

ইয়াৰ পৰা প্ৰমাণ হ'ল যে চাহিদা ৰেখাৰ কোনো এক বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা হ'ল সেই বিন্দুত চাহিদা ৰেখাৰ নিম্নাংশ আৰু উৰ্ধাংশৰ অনুপাত।

$$\text{যেতিয়া, } RT = Rt \text{ হয় তেতিয়া } E_p = \frac{RT}{Rt} = 1 \text{ হয়।}$$

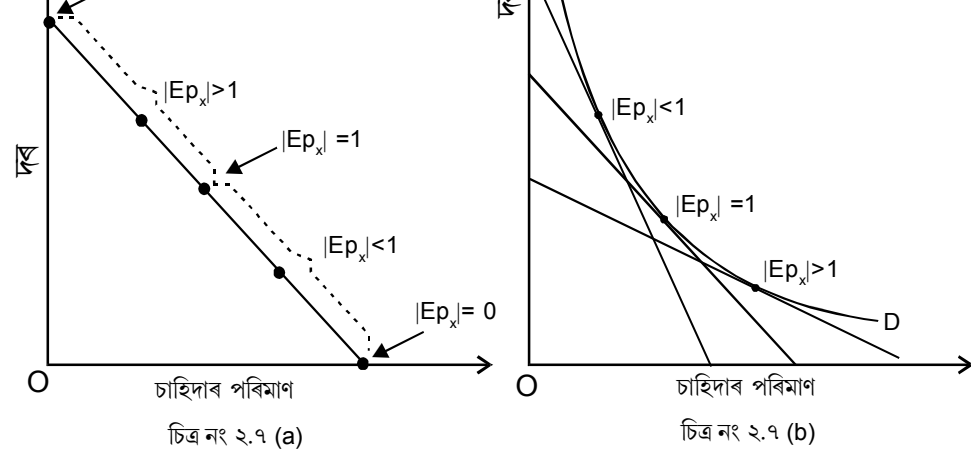
$$\text{যেতিয়া, } RT > Rt \text{ হয় তেতিয়া } E_p = \frac{RT}{Rt} > 1 \text{ হয়।}$$

$$\text{যেতিয়া, } RT < Rt \text{ হয় তেতিয়া } E_p = \frac{RT}{Rt} < 1 \text{ হয়।}$$

$$\text{যেতিয়া, } RT = 0 \text{ হয় তেতিয়া } E_p = 0 \text{ হয়।}$$

$$\text{যেতিয়া, } Rt = 0 \text{ হয় তেতিয়া } E_p = \infty \text{ হয়।}$$

এইদৰে চাহিদা ৰেখাৰ বিভিন্ন বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা সম্পৰ্কে ঠাৱৰ কৰিব পাৰি। যেতিয়া চাহিদা ৰেখা বন্ধ হয় বা ধেনুভিৰীয়া হয় তেতিয়া বিবেচিত বিন্দুটোত এডাল স্পৰ্শক অংকন কৰি সেই বিন্দুত স্পৰ্শকডালৰ নিম্নাংশ আৰু উৰ্ধাংশৰ অনুপাত নিৰ্ণয় কৰি চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰি। ২.৭ (a) ত সৰল (পোন) চাহিদা ৰেখা আৰু ২.৭ (b) ত বন্ধ চাহিদা ৰেখাৰ বিভিন্ন বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰূপণ কৰি দেখুওৱা হ'ল।

বৃত্তাংশ স্থিতিস্থাপকতা (Arc elasticity of demand)

বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতিত দৰৰ সামান্য পৰিৱৰ্তনৰ বাবে চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন বিবেচনা কৰা হয়। কাৰণ দৰৰ সামান্য পৰিৱৰ্তনত চাহিদা ৰেখাৰ ওপৰত বিন্দুৰ স্থানান্তৰো নগণ্য হয়। অৰ্থাৎ দৰ পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰাক্ অৱস্থা আৰু দৰ পৰিৱৰ্তনৰ পৰৱৰ্তী অৱস্থাৰ মাজত বিন্দুৰ স্থানান্তৰ নগণ্য হয়। কিন্তু যেতিয়া দৰৰ পৰিৱৰ্তন তুলনামূলকভাৱে অধিক হয়, তেতিয়া বিশেষকৈ বক্ৰ চাহিদা ৰেখাৰ ওপৰত বিন্দুৰ স্থানান্তৰ যথেষ্ট বেছি হয়। উদাহৰণস্বৰূপে ৩.৮ নং চিত্ৰত দৰ OP ৰ পৰা OP_1 লৈ হ্রাস কৰোঁতে চাহিদা ৰেখাৰ ওপৰত বিবেচনা কৰা A বিন্দুটো B লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতিত এই স্থানান্তৰ নগণ্য বুলি ধৰি লৈ A আৰু B বিন্দুত দৰ স্থিতিস্থাপকতা সমান বুলি বিবেচনা কৰা হয়। কিন্তু দৰ পৰিৱৰ্তন অধিক হ'লে A আৰু B ৰ মাজত ব্যৱধানো অধিক হয়। তেতিয়া দুয়োটা বিন্দুত নিৰ্ণয় কৰা দৰ স্থিতিস্থাপকতা সমান নহয়। এটা উদাহৰণৰ সহায়ত এই বিসংগতি প্ৰমাণ কৰা হওক।

দৰ (টকাত)	চাহিদাৰ পৰিমাণ (গোটত)
15 (P_1)	100 (q_1)
10 (P_2)	200 (q_2)

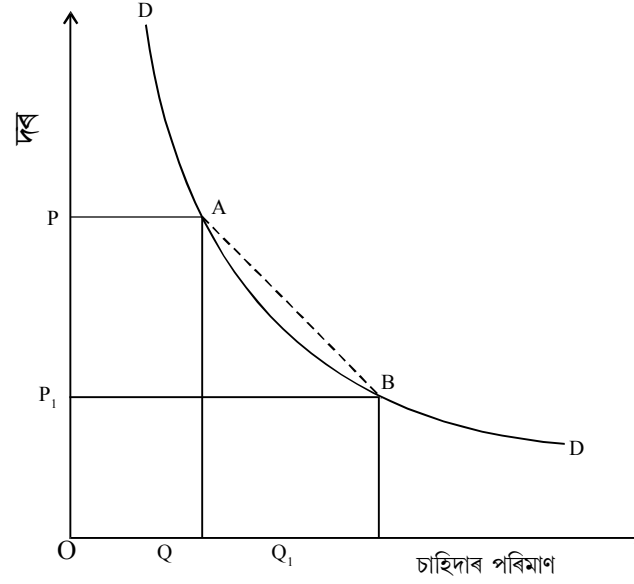
১৫ টকাক প্ৰাথমিক দৰ হিচাপে লৈ গণনা কৰা চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা হ'ল —

$$E_p = \frac{200 - 100}{10 - 15} \cdot \frac{15}{100} = \frac{100}{-5} \cdot \frac{15}{100} = -3$$

আনহাতে ১০ টকাক প্ৰাথমিক দৰ হিচাপে লৈ গণনা কৰা চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা হ'ল —

$$E_p = \frac{200 - 100}{10 - 15} \cdot \frac{10}{200} = \frac{100}{-5} \cdot \frac{10}{200} = -1$$

কৰা চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ মাজত তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে পাৰ্থক্যৰ উদ্ভৱ হয়। সেয়েহে বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতিৰ সহায়ত সদায় সঠিককৈ চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। চিত্ৰ নং ২.৮ ত দেখুওৱাৰ দৰে চাহিদা ৰেখাৰ A আৰু B বিন্দুত পৃথকে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা গণনা নকৰি AB চাপ(Arc)ৰ ওপৰত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰা হয়। AB যিহেতু এটা বৃত্তৰ অংশ, সেয়েহে এই পদ্ধতিৰে গণনা কৰা চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাক বৃত্তাংশ স্থিতিস্থাপকতা বোলা হয়।

চিত্ৰ নং ২.৮

বৃত্তাংশ স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতিত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰিবলৈ প্ৰাথমিক আৰু পৰিৱৰ্তিত চাহিদাৰ পৰিমাণ আৰু দৰৰ গড় মান বিবেচনা কৰা হয়। সেয়েহে এই পদ্ধতি অনুসৰি —

$$\begin{aligned}
 E_p &= \frac{\Delta q}{\frac{q_1 + q_2}{2}} : \frac{\Delta P}{\frac{P_1 + P_2}{2}} \\
 &= \frac{\Delta q}{\frac{q_1 + q_2}{2}} \times \frac{P_1 + P_2}{\Delta P} \\
 &= \frac{\Delta q}{\Delta P} \cdot \frac{2(P_1 + P_2)}{2(q_1 + q_2)}
 \end{aligned}$$

$$\Delta P = (q_1 + q_2)$$

ওপৰত উল্লেখ কৰা উদাহৰণৰ মানসমূহ বহুৱাই পাওঁ —

$$E_p = \frac{-100}{5} \cdot \frac{15+10}{100+200}$$

$$= \frac{-100}{5} \cdot \frac{25}{300} = \frac{-5}{3} = -1.67$$

বক্ৰ চাহিদা ৰেখাৰ কোনো এক চাপৰ ওপৰত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰিবলৈ বৃত্তাংশ স্থিতিস্থাপকতা সূত্র প্ৰয়োগ কৰা হয়। ই ২.৮ নং চিত্ৰত DD চাহিদা ৰেখাৰ AB চাপৰ ওপৰত গণনা কৰা বৃত্তাংশ স্থিতিস্থাপকতাহে নিৰ্দেশ কৰে। গতিকে AB চাপ যিমান বেছি উত্তল হ'ব বা A আৰু B বিন্দুৰ দূৰত্ব সিমান বাঢ়ি যাব আৰু তেতিয়া বৃত্তাংশ স্থিতিস্থাপকতাৰ গুৰুত্বও অধিক বৃদ্ধি পাব। সেয়েহে অধিক মাত্ৰাত দৰৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা অৱস্থাত বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা উচিত নহয়।

মুঠ ব্যয় পদ্ধতি

(Total Expenditure method)

মুঠ ব্যয় পদ্ধতিত দ্ৰব্যৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে মুঠ ব্যয়ৰো পৰিৱৰ্তন হয়। গতিকে মুঠ ব্যয়ৰ গতি বিধি অনুধাৰন কৰি চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা সম্পৰ্কে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। এই উদ্দেশ্যে ২.৩ নং তালিকাত এটা নমুনা দাঙি ধৰা হ'ল।

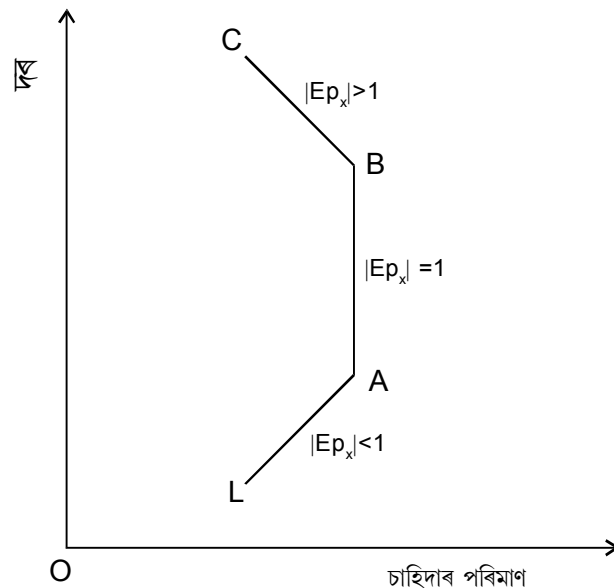
তালিকা নং ২.৩

দৰ (টকাত)	কিলোগ্ৰাম হিচাপত চাহিদাৰ পৰিমাণ	টকা হিচাপত মুঠ ব্যয়	চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা	দৰৰ গতি	মুঠ ব্যয়ৰ গতি
10	10	100			
9	20	180	E _p > 1	কমিছে	বাঢ়িছে
8	30	240			
7	40	280			
6	50	300	E _p = 1	কমিছে	অপৰিৱৰ্তিত হৈ আছে
5	60	300			
4	70	280	E _p < 1	কমিছে	কমিছে
3	80	240			
2	90	180			
1	100	100			

নিম্নোল্লিখিত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰিব।

১. দৰৰ সামান্য পৰিৱৰ্তনৰ বাবে যদি দ্ৰব্যবিধৰ ওপৰত হোৱা ভোক্তাৰ মুঠ ব্যয় অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰৰ একক স্থিতিস্থাপক হয়।
২. যদি বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ কমিলে দ্ৰব্যবিধৰ ওপৰত হোৱা ভোক্তাৰ মুঠ ব্যয় বাঢ়ে আৰু দ্ৰব্যবিধৰ দৰ বাঢ়িলে ইয়াৰ ওপৰত হোৱা মুঠ ব্যয় কমে তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপক ($E_p > 1$) হয়।
৩. যদি বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ কমিলে ইয়াৰ ওপৰত হোৱা মুঠ ব্যয় কমে আৰু দৰ বাঢ়িলে মুঠ ব্যয় বাঢ়ে, তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰৰ অস্থিতিস্থাপক ($E_p < 1$) হয়।

২.৯ নং চিত্ৰত দৰ-উৎপন্ন ৰেখাৰ মাধ্যমত তিনি প্ৰকাৰৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰ নং ২.৯

মন কৰিবলগীয়া যে, মুঠ ব্যয় = দৰ $\times$ চাহিদাৰ পৰিমাণ

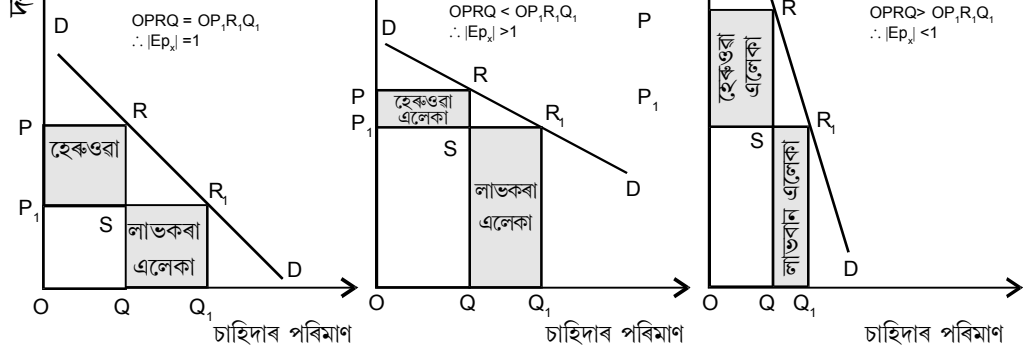
চিত্ৰ নং ২.১০ ৰ (A), (B) আৰু (C) প্ৰত্যেকতে

প্ৰাথমিক দৰ = OP আৰু প্ৰাথমিক চাহিদা = OQ

$\therefore$ প্ৰাথমিক মুঠ ব্যয় $OP \times OQ = OPRQ$

আনহাতে, পৰিৱৰ্তিত দৰ = OP_1 আৰু পৰিৱৰ্তিত চাহিদা = OQ_1

$\therefore$ পৰিৱৰ্তিত মুঠ ব্যয় = $OP_1 \times OQ_1 = OP_1R_1Q_1$

চিত্র নং ২.১০

প্রাথমিক মুঠ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তিত মুঠ ব্যয় তুলনা কৰি চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰূপণ কৰা হ'ল।

চিত্ৰত দৰ কমা বাবে মুঠ ব্যয় নিৰ্দেশ কৰা এলেকাৰ যি হ্রাস বৃদ্ধি হয় তাৰ তুলনা কৰিও স্থিতিস্থাপকতাৰ মাত্ৰা সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰি। দৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে —

$$\begin{aligned} \text{হেৰুৱা এলেকা} &= \text{লাভ কৰা এলেকা} \Rightarrow |E_p| = 1 \\ \text{হেৰুৱা এলেকা} &< \text{লাভ কৰা এলেকা} \Rightarrow |E_p| > 1 \\ \text{হেৰুৱা এলেকা} &> \text{লাভ কৰা এলেকা} \Rightarrow |E_p| < 1 \end{aligned}$$

২.৩.৩. চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল আৰু চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা (Slope of the demand curve and price elasticity of demand)

সাধাৰণতে চাহিদা ৰেখাৰ ঢালে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্দেশ কৰে বুলি ভুল কৰা হয়। চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল আৰু চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা দুটা পৃথক ধাৰণা। চাহিদা ৰেখাৰ ঢালে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্দেশ কৰা বুলি ধৰি ল'লে সৰল বৈখিক চাহিদা ৰেখা এডালৰ প্ৰতিটো বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা সমান হ'ব লাগিব। যিহেতু সৰল বৈখিক চাহিদা ৰেখা এডালৰ প্ৰতিটো বিন্দুত ইয়াৰ ঢাল সমান। কিন্তু বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতিৰ আলোচনাত দেখা গৈছে যে চাহিদা ৰেখাৰ বিভিন্ন বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাও বিভিন্ন হয়। গতিকে দুডাল চাহিদা ৰেখাৰ কেৱল ঢাল তুলনা কৰি চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা সম্পৰ্কে মন্তব্য কৰিব নোৱাৰি। মন কৰিবলগীয়া যে,

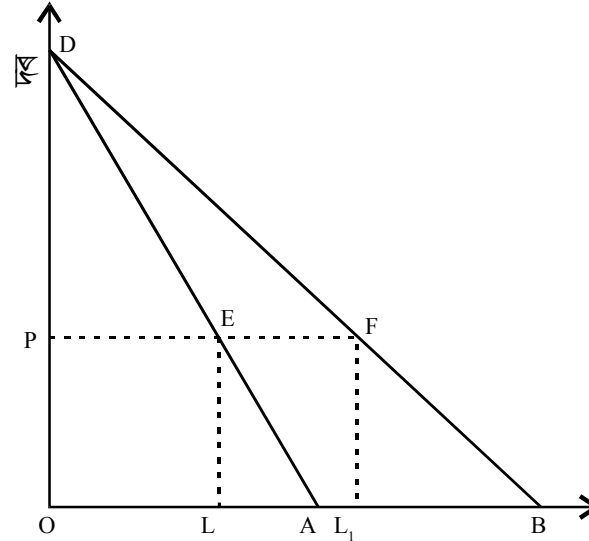
$$E_p = \frac{\Delta Q}{\Delta P} \cdot \frac{P}{Q}$$

গতিকে,

আৰু P/Q ৰ মাজত মূলতঃ পাৰ্থক্য সৃষ্টি কৰে P/Q -এ। চাহিদা ৰেখাৰ বিভিন্ন বিন্দুত P/Q ৰ মান ভিন্ন হোৱা বাবেই P/Q ৰ মানো বিভিন্ন হয়। আনহাতে আকৌ কোনো নিৰ্দিষ্ট দৰত পৃথক ঢালবিশিষ্ট দুডাল চাহিদা ৰেখাৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা একে হ'ব পাৰে। চিত্ৰ নং ২.১১ ত DA আৰু DB হ'ল দুডাল পৃথক ঢালবিশিষ্ট চাহিদা ৰেখা। OP দৰত E আৰু F বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা হ'ল ক্ৰমে EA/ED আৰু FB/FD । যিহেতু —

$$\text{চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা} = \frac{\text{চাহিদা ৰেখাৰ নিম্নাংশ}}{\text{চাহিদা ৰেখাৰ উৰ্ধাংশ}}$$

ODA ত্ৰিভুজৰ PE আৰু OA আৰু সমান্তৰাল। সেয়েহে E বিন্দুত $EA/ED = OP/PD$ । আনহাতে, ODB ত্ৰিভুজৰ PF আৰু OB সমান্তৰাল। সেয়েহে F বিন্দুত $FB/FD = OP/PD$ । ইয়াৰ পৰা প্ৰমাণিত হয় যে $EA/ED = FB/FD$ । অৰ্থাৎ E আৰু F বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা সমান। [ইয়াত সমান্তৰাল সৰলৰেখাৰ ধৰ্ম অনুসৰণ কৰা হৈছে।]

চাহিদাৰ পৰিমাণ

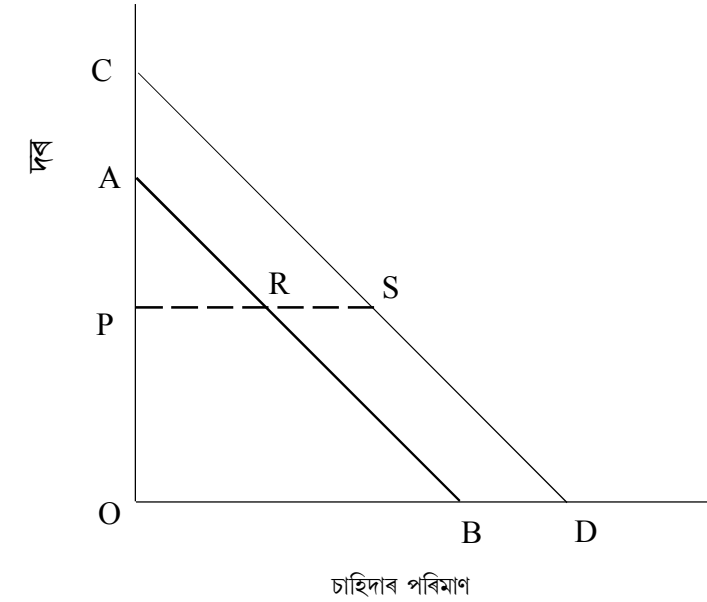
চিত্ৰ নং ২.১১

আনহাতে আকৌ চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল সমান হ'লেও এক নিৰ্দিষ্ট দৰত চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা ভিন্ন হ'ব পাৰে। চিত্ৰ নং ২.১২ ত AB আৰু CD দুডাল চাহিদা ৰেখা। $AB \parallel CD$ । গতিকে দুয়োডাল ৰেখাৰ ঢাল সমান।

$$R = \frac{SD}{SC} \quad RA$$

$$\text{আৰু } S \text{ বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা} = \frac{SD}{SC}$$

যিহেতু $RB > RA$ সেয়ে $RB/RA > 1$

চিত্ৰ নং ২.১২

অৰ্থাৎ, R বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা একতকৈ বেছি। আনহাতে, যিহেতু $CS=DS$ সেয়ে $DS/CS = 1$ । গতিকে, S বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা এক। ইয়াৰ পৰা প্ৰমাণ হ'ল যে দুই বা ততোধিক চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল একে হ'লে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা ভিন্ন হ'ব পাৰে।

২.৩.৪ চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰা কাৰক (Factors determining price elasticity of demand)

চাহিদাৰ দৰ-স্থিতিস্থাপকতা বিভিন্ন কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এই কাৰকসমূহ চমুৱাই আলোচনা কৰা হ'ল।

প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰ প্ৰাচুৰ্য: যিবোৰ দ্ৰব্যৰ প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য থাকে সেইবোৰ দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপক হয়। কাৰণ ইয়াৰ দৰ বাঢ়িলে ক্ৰয়ৰ পৰিমাণ কমাই প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰে সংশ্লিষ্ট অভাৱ পূৰণ কৰিব পাৰি। আনহাতে এনে দ্ৰব্যৰ দৰ কমিলে আন প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য কমকৈ কিনি দৰ কমা দ্ৰব্যবিধ অধিক ক্ৰয় কৰা হয়। কিন্তু কোনো প্ৰতিকল্প নথকা দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপক হয়। কিয়নো দৰ বাঢ়কেই বা কমকেই ভোক্তাই কোনো এক নিৰ্দিষ্ট অভাৱ পূৰণ কৰিবলৈ ইয়াক ক্ৰয় কৰিবই লাগিব। উদাহৰণস্বৰূপে নিমখৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপক।

নিৰ্ভৰ কৰে। অত্যাৱশ্যকীয় দ্ৰব্যৰ চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা বিলাস দ্ৰব্যৰ তুলনাত কম। কাৰণ অত্যাৱশ্যকীয় দ্ৰব্য জীৱন-ধাৰণৰ বাবে অপৰিহাৰ্য। দৰ বৃদ্ধি পালে ইয়াৰ চাহিদা স্থগিত ৰাখিব নোৱাৰি। বিলাস দ্ৰব্য জীৱন ধাৰণৰ বাবে অপৰিহাৰ্য নহয়। দৰ বাঢ়িলে এনে দ্ৰব্যৰ চাহিদা স্থগিত ৰাখিব পাৰি।

দ্ৰব্য ক্ৰয়ৰ স্থগিতকৰণৰ সম্ভাৱনীয়তা: যিবোৰ দ্ৰব্যৰ ভোগ বা ক্ৰয় কাৰ্য ভৱিষ্যতলৈ স্থগিত ৰাখিব পাৰি সেইবোৰ দ্ৰব্যৰ চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা ক্ৰয় কাৰ্য স্থগিত ৰাখিব নোৱাৰা দ্ৰব্যৰ তুলনাত অধিক ঔষধৰ চাহিদা দৰৰ অস্থিতিস্থাপক, কাৰণ ইয়াৰ ভোগ কাৰ্য স্থগিত ৰাখিব নোৱাৰি।

দ্ৰব্য ব্যৱহাৰৰ বহুমুখীতা: যিবোৰ দ্ৰব্যৰ একাধিক ব্যৱহাৰ আছে, সেইবোৰ দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা তুলনামূলকভাৱে বেছি আনহাতে যিবোৰ দ্ৰব্যৰ একক ব্যৱহাৰহে আছে, সেইবোৰ দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা তুলনামূলকভাৱে কম। বহুমুখী ব্যৱহাৰ থকা দ্ৰব্য যেনে, কয়লা গাখীৰ ইত্যাদিৰ দাম বাঢ়িলে কম গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যৱহাৰত ইয়াৰ প্ৰয়োগ কমিলে চাহিদা কমি যায়।

দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰা ভোক্তাৰ আয়স্কৰ: ধনী শ্ৰেণীয়ে ভোগ কৰা দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা তুলনামূলকভাৱে কম। উদাহৰণস্বৰূপে উন্নত মানদণ্ডৰ আপেলৰ দৰ বাঢ়িলেও ধনী শ্ৰেণীয়ে ইয়াৰ চাহিদা নকমায়। আনহাতে দুখীয়া শ্ৰেণীয়ে ক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা তুলনামূলকভাৱে বেছি।

অভ্যাসজনিত প্ৰয়োজনীয়তা: যিবোৰ দ্ৰব্য ব্যৱহাৰ বা ভোগত ভোক্তা অভ্যস্ত হৈ পৰে সেইবোৰ দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক হয়। আনহাতে অভ্যস্ত হৈ নপৰা দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰৰ স্থিতিস্থাপক হয়।

ভোক্তাৰ বাজেটত দ্ৰব্যৰ স্থান: দ্ৰব্যৰ এবিধৰ দৰ আৰু ভোক্তাৰ আয়ৰ অনুপাত যিমানে কম হয়, সিমানে চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাও কম হয়। অৰ্থাৎ আনুপাতিকভাৱে ভোক্তাৰ আয় কম ব্যয় হোৱা দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা কম হয়। উদাহৰণস্বৰূপে 'টুথপেষ্ট', জোটাৰ ৰঙ ইত্যাদিৰ দৰ পৰিৱৰ্তনে চাহিদাৰ বিশেষ প্ৰভাৱ নেপেলায়, কাৰণ এনেবোৰ দ্ৰব্যৰ ওপৰত আয়ৰ এটা নগণ্য অংশহে খৰচ হয়। আনহাতে, দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু আয়ৰ অনুপাত যিমানে বেছি হয়, সিমানে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা বাঢ়ে। ৰেডিঅ', টেপ ৰেকৰ্ডাৰ ইত্যাদিৰ দৰে দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা অধিক হয়, যিহেতু এনে দ্ৰব্যত আনুপাতিকভাৱে আয়ৰ অধিক অংশ খৰচ হয়।

বিবেচিত সময়: দীৰ্ঘকালৰ তুলনাত হু স্বকালত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা আপেক্ষিকভাৱে কম। কাৰণ, দীৰ্ঘকালত দৰ পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে গ্ৰাহকে ভোগ অভ্যাস সলনি কৰিবলৈ যথেষ্ট সময় পায় আৰু

এনে সুযোগ নথকা বাবে কোনো দ্ৰব্যৰ দৰ বাটলেও ইয়াক ক্ৰয় কাৰবলে বাধ্য হ'বলগীয়া হয়। পৰিণামস্বৰূপে একেবিধ দ্ৰব্য হুস্কালত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা কম হয়।

যৌথ চাহিদা : যৌথভাৱে চাহিদাৰ উদ্ভৱ হোৱা দ্ৰব্যৰ এবিধৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা ইয়াৰ পৰিপূৰক দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে। পৰিপূৰক বা দ্ৰব্যৰ চাহিদা অস্থিতিস্থাপক হ'লে ইয়াৰ সহযোগী দ্ৰব্যৰ চাহিদাও অস্থিতিস্থাপক হ'ব। উদাহৰণস্বৰূপে চাহৰ চাহিদা অস্থিতিস্থাপক হ'লে চেনীৰ চাহিদাও অস্থিতিস্থাপক হ'ব।

দৰ পৰিসৰ : দ্ৰব্য এবিধ দৰৰ কি পৰিসৰত ক্ৰয়-বিক্ৰয় কৰা হয় তাৰ ওপৰতো চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ভৰ কৰে। উচ্চ স্তৰৰ দৰ পৰিসৰত ক্ৰয়-বিক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক হয়। কিয়নো এনে দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে সীমিত সংখ্যক লোকেহে প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰে। ফলত চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনো কম হয়। আনহাতে, নিম্নস্তৰৰ দৰ পৰিসৰত ক্ৰয়-বিক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰৰ স্থিতিস্থাপক হয়। যিহেতু এনে দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে সমাজৰ অধিকাংশ লোকে প্ৰতিক্ৰিয়া প্ৰকাশ কৰে।

২.৩.৫ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ গুৰুত্ব

(Importance of price elasticity of demand)

উদ্যোক্তা, ব্যৱসায়ী, ভোক্তা, চৰকাৰ ইত্যাদি সকলো দিশৰ পৰা চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে। চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ গুৰুত্বৰ বাবেই ইয়াৰ উদ্ভাৱক মাৰ্শ্বালক বিশেষভাৱে প্ৰশংসা কৰা হয়। চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ বিভিন্ন গুৰুত্ববোৰ হ'ল —

দৰ আৰু উৎপন্নৰ নিৰ্ধাৰণ : উদ্যোক্তা আৰু ব্যৱসায়ীসকলে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি দৰ আৰু উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণ কৰে। বিশেষকৈ একচেটিয়া ব্যৱসায়ীয়ে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি দৰ আৰু উৎপন্ন সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। যদি একচেটিয়া উদ্যোক্তাই উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰৰ অধিক স্থিতিস্থাপক হয় তেতিয়া তেওঁ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰি কম দৰত দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব। আনহাতে যদি দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক হয় তেতিয়া তেওঁ দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদন কমাই অধিক দৰত বিক্ৰী কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব।

দৰ বিভেদীকৰণ : চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দৰ বিভেদীকৰণ নীতিৰ লাভালাভ বিচাৰ কৰাৰ লগতে কোনখন উপবজাৰত কি দৰত দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিব তৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। বিভিন্ন উপবজাৰত চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা সমান নহ'লে দৰ বিভেদীকৰণ

উপবজাৰত কম দৰত অধিক বিক্ৰী কৰাৰ চেষ্টা কৰে আৰু চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা কম হোৱা উপবজাৰত দৰ বৃদ্ধি কৰি কমকৈ বিক্ৰী কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে।

যৌথ দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ : যেতিয়া দুই বা তাতোধিক দ্ৰব্য যৌথভাৱে উৎপাদন কৰা হয়, তেতিয়া গাইণ্ডটীয়াকৈ ইহঁতৰ উৎপাদন ব্যয় নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে ভেড়া ছাগলীৰ মাংস আৰু নোমৰ উৎপাদন ব্যয় পৃথকে জানিব নোৱাৰি। সেয়েহে উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এনে দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি। এনে যৌথ দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় ইয়াৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি। যদি ভেড়া মাংসৰ তুলনাত ইয়াৰ নোমৰ চাহিদা অস্থিতিস্থাপক হয়, তেন্তে মাংসৰ তুলনাত নোমৰ দৰ অধিক কৰি নিৰূপণ কৰা হয়।

‘ঐশ্বৰ্যৰ মাজত দৰিদ্রতা’ৰ সাঁথৰৰ ব্যাখ্যা : সাধাৰণতে দেখা যায় যে কৃষকৰ উৎপাদন বৃদ্ধি পালে তেওঁলোকৰ দৰিদ্রতা বৃদ্ধিহে পায়। অৰ্থাৎ তেওঁলোকৰ উৎপাদনত যেতিয়া নদন বদন হয়, তেতিয়া তেওঁলোকৰ আৰ্থিক নাটনিৰ উদ্ভৱ হয়। ইয়াৰ কাৰণ হ’ল কৃষিজাত দ্ৰব্যৰ চাহিদা সাধাৰণতে দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক। সেয়েহে এনে দ্ৰব্যৰ উৎপাদন বৃদ্ধি পালে দৰ কমে, কিন্তু সমঅনুপাতত ইয়াৰ চাহিদা বৃদ্ধি নাপায়। সেয়েহে কৃষকৰ মুঠ আয় কমি দৰিদ্রতাৰ উদ্ভৱ হয়।

বিক্ৰী নীতি নিৰ্ধাৰণ : বিশেষকৈ চুপাৰ মাৰ্কেটত বিক্ৰী নীতি নিৰ্ধাৰণত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাই উল্লেখযোগ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। ‘চুপাৰ মাৰ্কেট’ হ’ল একক স্বত্বাধিকাৰৰ অধীনত এক বহুমুখী প্ৰতিষ্ঠানৰ সংগঠন। এই বজাৰত অস্থিতিস্থাপক দ্ৰব্যৰ দৰ আপেক্ষিকভাৱে উচ্চস্তৰত নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় আৰু স্থিতিস্থাপক দ্ৰব্যৰ দৰ নিম্নস্তৰত নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়।

কৰনীতি নিৰ্ধাৰণ : চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰি চৰকাৰে কৰনীতি গ্ৰহণ কৰে। চৰকাৰে বিশেষকৈ চাহিদা দৰৰ অস্থিতিস্থাপক দ্ৰব্যৰ ওপৰত অতিৰিক্ত কৰ আৰোপ কৰে। কাৰণ এনে কৰৰ বোজা ধনী শ্ৰেণীয়ে বহন কৰে। তদুপৰি চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা আৰু যোগান দৰ স্থিতিস্থাপকতা তুলনা কৰি কোনো নিৰ্দিষ্ট একক বিক্ৰী কৰৰ বোজা ক্ৰেতাই কিমান বহন কৰে। তদুপৰি চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা আৰু যোগান দৰ স্থিতিস্থাপকতা তুলনা কৰি কোনো নিৰ্দিষ্ট একক বিক্ৰী কৰৰ বোজা ক্ৰেতাই কিমান বহন কৰিব আৰু বিক্ৰেতাই কিমান বহন কৰিব তা জানিব পাৰি। অৰ্থাৎ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ জড়িয়তে কৰৰ বোজা সঞ্চালনৰ গতিবিধি জানিব পাৰি।

আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ ব্যাখ্যা : আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ ব্যাখ্যাত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। দ্ৰব্যৰ বিনিময়

নিভৰ কৰে আমদানিকৃত আৰু ৰপ্তানিকৃত দ্ৰব্যৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত। আনহাতে বাণিজ্য ঘাটি নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে বা বৈদেশিক বাণিজ্যত বাধা আৰোপ কৰাৰ বাবে চৰকাৰে অতিমূল্যায়ন, অৰমূল্যায়ন ইত্যাদি যিবোৰ কৌশল গ্ৰহণ কৰে, সেইবোৰ কিমান কাৰ্যকৰী হ'ব সেইটো ঠাৱৰ কৰিব পাৰি আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰূপণ কৰি।

ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ : জন উপযোগিতা সৃষ্টি কৰা দ্ৰব্যই হ'ল ৰাজহুৱা দ্ৰব্য। যেনে পানীযোগান, বিজুলীবাতি, ডাকসেৱা ইত্যাদি। এনে জনউপযোগিতা সৃষ্টি কৰা দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি। বহু ৰাজহুৱা দ্ৰব্য আছে যাৰ প্ৰাক্তীয় ব্যয় সদায় ক্ৰমহাসমান। সেয়েহে বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা এনে দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰিত নহয়। চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এইবোৰ দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা হয়।

দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৌশল গ্ৰহণ : চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাই চৰকাৰক দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৌশল গ্ৰহণত সহায় কৰে। চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অত্যাৱশ্যকীয় আৰু নিম্ন আৱশ্যকীয় দ্ৰব্যৰ শ্ৰেণী বিভাজন কৰা হয় চৰকাৰে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অত্যাৱশ্যকীয় দ্ৰব্যৰ চিনাক্ত কৰাৰ লগতে ইয়াৰ উচ্চতম দৰ নিৰূপণ কৰে - নিম্নবিত্ত শ্ৰেণীৰ আৰ্থিক নিৰাপত্তাৰ বাবে।

উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ : উপাদানৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰত্যেকৰে আপেক্ষিক বানচ নিৰূপণ কৰা হয়। আনহাতে যিবোৰ উপাদানৰ চাহিদা দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক সেইবোৰ উপাদানৰ বানচ তুলনামূলকভাৱে অধিক হয়।

শ্ৰমিক নিয়োগৰ ওপৰত যন্ত্ৰ প্ৰয়োগৰ পৰিণাম : উৎপাদন কাৰ্যত যন্ত্ৰ ব্যৱহাৰ কৰিলে শ্ৰমিকৰ নিয়োগ বাঢ়িবনে কমিব তাক চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ নিৰূপণৰ জড়িয়তে ঠাৱৰ কৰিব পাৰি। যন্ত্ৰ প্ৰয়োগে উৎপাদন ব্যয় হ্রাস কৰি দ্ৰব্যৰ দৰ কমায়। যদি যন্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰি উৎপাদন কৰ দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰৰ স্থিতিস্থাপক হয় তেতিয়া বজাৰত ইয়াৰ চাহিদা যথেষ্ট বৃদ্ধি পাব আৰু সেয়েহে অধিক দ্ৰব্য উৎপাদনৰ বাবে অধিক শ্ৰমিক নিয়োগ কৰিবলগীয়া হ'ল। গতিকে এনে দ্ৰব্যৰ উৎপাদনত যন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগে নিবনুৱাৰ সৃষ্টি নকৰে। আনহাতে চাহিদা অস্থিতিস্থাপক দ্ৰব্যৰ উৎপাদনত যন্ত্ৰৰ প্ৰয়োগে নিবনুৱাৰ সৃষ্টি নকৰে। আনহাতে চাহিদা অস্থিতিস্থাপক দ্ৰব্যৰ উৎপাদনত যন্ত্ৰ প্ৰয়োগ কৰিলে নিবনুৱাৰ উদ্ভৱ হ'ব।

সম্পর্ক

(Relationship between average, Marginal Revenue and Price Elasticity of Demand)

গড় আয়, প্রান্তীয় আয় আৰু চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ মাজৰ সম্পর্কটো হ'ল এনেধৰণৰ -

$$MR = P_x \left(1 - \frac{1}{E_p}\right)$$

এই সম্পর্কৰ ভিত্তিত প্রান্তীয় আয় আৰু চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ বিষয়ে ক'ব পাৰি যে -

(ক) যদি $|E_p| = 1$ তেন্তে $MR = 0$

(খ) যদি $|E_p| > 1$ তেন্তে $MR > 0$

(গ) যদি $|E_p| < 1$ তেন্তে $MR < 0$

চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা আৰু প্রান্তীয় আয়ৰ মাজৰ এই সম্পর্কটো ২.১৩ নং চিত্ৰৰ সহায়ত দেখুওৱা হ'ল।

চিত্ৰৰ পৰা দেখা গৈছে $|E_p| = 1$ হোৱা অৱস্থাত b বিন্দুত $MR = 0$ আৰু b বিন্দুৰ বাওঁহাতে যেতিয়া $|E_p| > 1$, তেতিয়া $MR > 0$ । উদাহৰণস্বৰূপে Oa চাহিদাত $MR = ad > 0$ । আনহাতে b বিন্দুৰ সোঁহাতে যেতিয়া $|E_p| < 1$ হয়, তেতিয়া $MR < 0$ । উদাহৰণস্বৰূপে OC চাহিদাত $MR = cd_1 < 0$

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে,

$$MR = P_x \left(1 - \frac{1}{E_p}\right)$$

আমি জানো যে দৰ সদায় গড় আয়ৰ সমান। সেয়েহে —

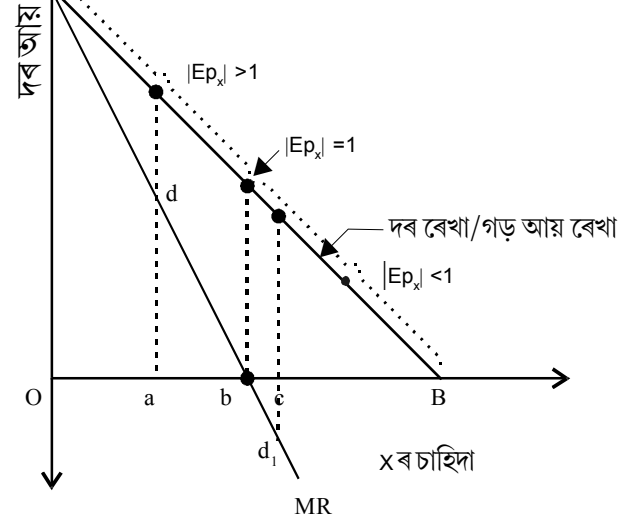
$$MR = AR \left(1 - \frac{1}{E_p}\right)$$

গতিকে,

$$AR = \frac{MR}{\left(1 - \frac{1}{E_p}\right)}$$

এই সমীকৰণটোৱে দৰ, প্রান্তীয় আয়, গড় আয় আৰু চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ মাজৰ সম্পর্ক প্রকাশ কৰিছে।

২.১৩ নং চিত্ৰৰ পৰা দেখা গৈছে যে —

চিত্র নং ২.১৩

(ক) চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা এক হোৱা অৱস্থাত প্রান্তীয় আয় শূন্য। আমি জানো যে প্রান্তীয় আয় শূন্য হোৱা অৱস্থাত মুঠ আয় সৰ্বাধিক হয়। গতিকে চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা এক হোৱা অৱস্থাত মুঠ আয় সৰ্বাধিক হয়। এনে অৱস্থাত দৰৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে মুঠ আয়ত কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়।

(খ) চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা একতকৈ বেছি হোৱা অৱস্থাত প্রান্তীয় আয় ধনাত্মক। আমি জানো যে প্রান্তীয় আয় ধনাত্মক হৈ থকা অৱস্থাত বিক্ৰীৰ বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বৃদ্ধিয়ে মুঠ আয় বৃদ্ধি কৰে। গতিকে আমি ক'ব পাৰো যে চাহিদা দৰৰ স্থিতিস্থাপক হৈ থকা অৱস্থাত দৰ কমিলে বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি হৈ মুঠ আয় বাঢ়ে। আনহাতে এই অৱস্থাত দৰ বৃদ্ধি হৈ বিক্ৰীৰ পৰিমাণ কমিলে মুঠ আয় কমে।

(গ) চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা একতকৈ কম হোৱা অৱস্থাত প্রান্তীয় আয় ঋণাত্মক হয়। প্রান্তীয় আয় ঋণাত্মক হোৱা অৱস্থাত বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বাঢ়িলে মুঠ আয় কমে। ইয়াৰপৰা আমি ক'ব পাৰো যে চাহিদা দৰৰ স্থিতিস্থাপক হৈ থকা অৱস্থাত দৰ কমি বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বাঢ়িলে মুঠ আয় কমে। আনহাতে এই অৱস্থাত দৰ বৃদ্ধি হৈ বিক্ৰীৰ পৰিমাণ কমিলে মুঠ আয় বাঢ়ে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১

১. চাহিদা বিধিয়ে কি সম্পর্ক প্রকাশ কৰে?

.....

.....

.....

.....

.....
২. স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ চাহিদা ৰেখাৰ খাল ঋণাত্মক হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ কি ?

.....
.....
.....
.....
.....

৩. চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ-সংকোচন আৰু হ্ৰাস-বৃদ্ধিৰ মাজত মূল পাৰ্থক্যটো কি ?

.....
.....
.....
.....
.....

৪. মূল কোন কেইটা কাৰকৰ ভিত্তিত চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰা হয় ?

.....
.....
.....
.....

৫. চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাত প্ৰভাৱ পেলোৱা তিনিটা কাৰক উল্লেখ কৰা।

.....
.....
.....
.....

.....
৬. চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপক গণনা কৰা দুটা গুৰুত্ব লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৭. বৃত্তাংশ স্থিতিস্থাপকতাৰ সূত্রটো লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৮. চাহিদাৰ আয় স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰা দুটা গুৰুত্ব লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৯. চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাই কি শতকৰা সম্পর্ক প্রকাশ কৰে ?

.....
.....
.....

$$E_m = \frac{\Delta Q_x \cdot P_x}{\Delta M} \cdot \frac{M}{Q_x \cdot P_x}$$

ইয়াত, $Q_x \cdot P_x = X$ দ্ৰব্যৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়

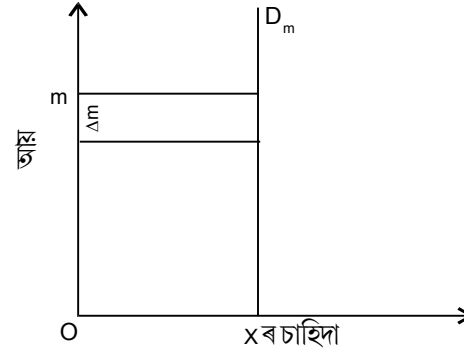
$\Delta Q_x \cdot P_x = X$ দ্ৰব্যৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন।

স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতা সদায় ধনাত্মক।

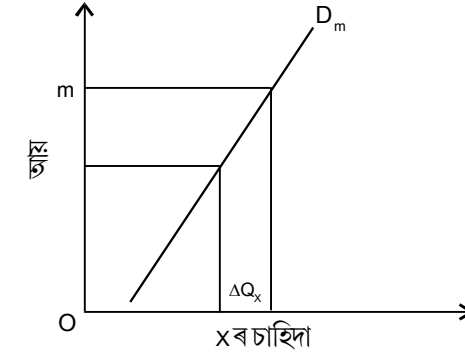
অৰ্থাৎ $E_m > 0$ কিন্তু গিফেন দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতা ঋণাত্মক

($E_m < 0$)। চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ গতি আৰু মাত্ৰাৰ ওপৰত ভিত্তি

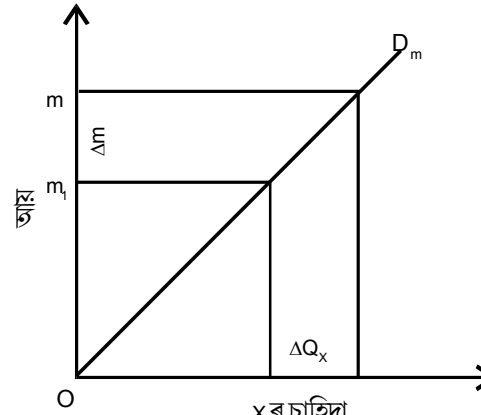
কৰি ইয়াক তলত দিয়া ধৰণে শ্ৰেণীকৰণ কৰা হয়।

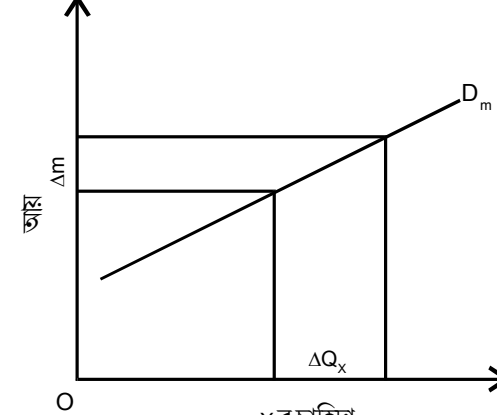
চিত্ৰ নং ২.১৪(A)

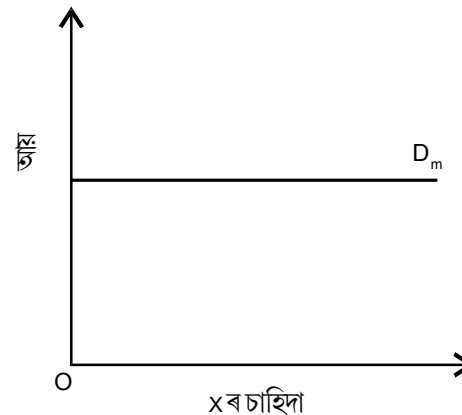
চিত্ৰ নং ২.১৪(B)

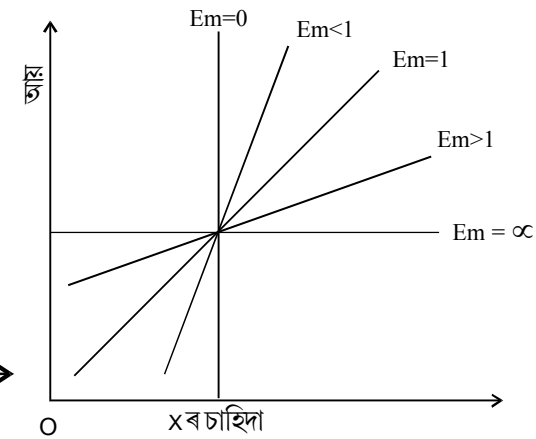
চিত্ৰ নং ২.১৪(C)

চিত্ৰ নং ২.১৪ (D)

চিত্ৰ নং ২.১৪(E)

চিত্ৰ নং ২.১৫

আস্থিতস্থাপক হয়, ইয়াত আয় পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন শূন্য হয় সেয়েহে চিত্ৰ নং ২.১৪ (A) ত $\Delta M = mm_1$ । কিন্তু $\Delta Q_x = 0$ ।

২. $E_m < 1$ হ'লে চাহিদা আয়ৰ অস্থিতিস্থাপক বা নিম্ন স্থিতিস্থাপক হয়। এনে অৱস্থাত চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন $<$ আয়ৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন হয়। সেয়েহে ২.১৪ (B) চিত্ৰত- $\Delta Q_x = QQ_1 < \Delta M = mm_1$
৩. $E_m = 1$ হ'লে চাহিদা আয়ৰ একক স্থিতিস্থাপক। এনে অৱস্থাত চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন = আয়ৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন। সেয়েহে ২.১৪ (C) চিত্ৰত $\Delta Q_x = QQ_1 = \Delta M = mm_1$
৪. $E_m > 1$ হ'লে চাহিদা আয়ৰ স্থিতিস্থাপক বা উচ্চ স্থিতিস্থাপক হয়। এনে অৱস্থাত চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন $>$ আয়ৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন। সেয়েহে ২.১৪ (D) চিত্ৰত- $\Delta Q_x = QQ_1 > \Delta M = mm_1$
৫. চাহিদা আয়ৰ অসীম স্থিতিস্থাপক হয় যেতিয়া $E_m = \alpha$ (অসীম) হয়। এনে অৱস্থাত আয় সামান্যভাৱে পৰিৱৰ্তন হ'লে চাহিদা অসীমভাৱে পৰিৱৰ্তন হয়। চিত্ৰ ২.১৪ (E) ৰ সহায়ত অসীম চাহিদা আয় ৰেখা দেখুওৱা হৈছে।

চাহিদা আয় ৰেখাৰ সহায়ত, চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা তুলনা কৰিবলৈ পাঁচ প্ৰকাৰৰ চাহিদা আয় ৰেখা চিত্ৰ ২.১৫ ত দেখুওৱাৰ দৰে একেলগে অঙ্কন কৰিব পাৰি।

২.৪.১ চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব

(Practical significance of income elasticity of demand)

চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ তাত্ত্বিক আৰু ব্যৱহাৰিক গুৰুত্বসমূহ হ'ল
দ্রব্যৰ শ্ৰেণীকৰণ : চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত দ্রব্যৰ শ্ৰেণীবিভাজন কৰিব পাৰি। যিবোৰ দ্রব্যৰ $E_m < 0$, সেইবোৰক গিফেন দ্রব্য হিচাপে আৰু যিবোৰ দ্রব্য $E_m > 0$ সেইবোৰক স্বাভাৱিক দ্রব্য হিচাপে চিনাক্ত কৰা হয়। আনহাতে, যিবোৰ দ্রব্যৰ $E_m > 1$ সেইবোৰক বিলাস দ্রব্য আৰু যিবোৰৰ $E_m < 1$, সেইবোৰক অত্যাৱশ্যকীয় দ্রব্য হিচাপে চিনাক্ত কৰা হয়।

পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি : আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ দৰে পুঁজিবাদী দেশত চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত ভৱিষ্যতবাণী কৰা হয়। কাৰণ চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ ভিত্তিত জাতীয় আয় হ্রাস বৃদ্ধিৰ বিপৰীতে শতকৰা কি হাৰত কোনো বিশেষ দ্রব্যৰ হ্রাস বৃদ্ধি হয়, তাক জানিব পাৰি।

অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তুতি : ভাৰতৰ দৰে উন্নয়নশীল দেশত জীৱন নিৰ্বাহৰ মানদণ্ড উন্নত হ'লে অন্যান্য দ্রব্যৰ তুলনাত খাদ্যশস্যৰ যোগান ধৰা নহয়, তেতিয়া এই অৰ্থনৈতিক উন্নয়নে মুদ্রাস্ফীতিৰ সৃষ্টি কৰিব। আনহাতে,

গ্রামাঞ্চলত অত্যৱশ্যকীয় দ্ৰব্যৰ চাহিদা আয়ৰ আধক স্থিতিস্থাপক হয়। চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ এই অসমতাই অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰ অসমতাৰ সৃষ্টি কৰে। এই অসমতাৰ মাত্ৰা নিৰ্ণয় কৰি অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা প্ৰস্তুত কৰিব পাৰিলেহে অতুৎপাদন বা মুদ্ৰাস্ফীতিৰ দৰে সমস্যাৰ পৰা হাত সাৰিব পৰা যাব।

দ্ৰব্যৰ গুৰুত্ব নিৰ্ধাৰণ: চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত জীৱন নিৰ্বাহত দ্ৰব্যৰ গুৰুত্ব প্ৰতিফলিত হয়। $E_m < 1$ হোৱা দ্ৰব্য অত্যৱশ্যকীয় আৰু $E_m > 1$ দ্ৰব্যক নিম্ন আৱশ্যকীয় দ্ৰব্যৰ শ্ৰেণীভুক্ত কৰা হয়। এনে বিভাজনৰ জড়িয়তে দ্ৰব্যৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰি চৰকাৰে উৎপাদন আৰু বিতৰণত নিয়ন্ত্ৰণমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

চৰকাৰী নীতি নিৰ্ধাৰণ: প্ৰত্যক্ষ কৰৰ হ্ৰাস বৃদ্ধিয়ে চাহিদাৰ ওপৰত কি প্ৰভাৱ পেলায় বা চৰকাৰী অনুদান বা বেহাই ব্যৱস্থাই চাহিদাৰ ওপৰত কি প্ৰভাৱ পেলায় তাক চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত জানিব পাৰি। প্ৰত্যক্ষ কৰ বৃদ্ধিয়ে কৰদাতাৰ আয় হ্ৰাস কৰে আৰু এনে কৰৰ বাতিলে কৰদাতাৰ আয় বৃদ্ধি কৰে। আনহাতে, অনুদান প্ৰদানে জনসাধাৰণৰ আয় বৃদ্ধি কৰে। আয়ৰ এই হ্ৰাস-বৃদ্ধিৰ বিপৰীতে চাহিদাৰ শতকৰা হ্ৰাস বৃদ্ধি জানিবলৈ চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰা হয়।

২.৫ চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা (Cross Elasticity of Demand)

চাহিদাৰ পৰিমাণত প্ৰভাৱ পেলোৱা তিনিটা প্ৰধান নিৰ্ধাৰক হ'ল বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ, ক্ৰেতাৰ আয় আৰু সম্পৰ্ক থকা আন দ্ৰব্যৰ দৰ। বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ আৰু ক্ৰেতাৰ আয় একে থকা অৱস্থাত চাহিদাৰ পৰিমাণ আৰু সম্পৰ্ক থকা দ্ৰব্যৰ দৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক শতকৰা হাৰত নিৰূপণ কৰিবলৈ চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণা প্ৰয়োগ কৰা হয়।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, $D_x = f(P_x, M, P_y)$

X আৰু Y এই দ্ৰব্য দুবিধৰ মাজত পৰিপূৰকধৰ্মী বা প্ৰতিকল্পধৰ্মী সম্পৰ্ক থকা অৱস্থাত এবিধৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তনে আনবিধৰ চাহিদাত কি প্ৰভাৱ পেলায় তাক নিৰূপণ কৰা হয় চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত।

আন সকলো একে থকা অৱস্থাত Y দ্ৰব্যৰ দৰৰ সামান্য পৰিৱৰ্তনৰ বাবে X ৰ চাহিদা যি হাৰত পৰিৱৰ্তন হয় তাক চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা বোলা হয়। অধ্যাপক Ferguson ৰ মতে, "The cross elasticity of demand is the proportional change in the quantity of X demanded resulting from a given relative change in the price of related goods Y."

অন্য অৰ্থত, X ৰ চাহিদাৰ আনুপাতিক বা শতকৰা পৰিৱৰ্তন আৰু

স্থিতিস্থাপকতা বোলা হয়। অর্থাৎ —

চাঃ তিঃ স্থিঃ = X ৰ চাহিদাৰ শতকৰা বা আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন : Y ৰ দৰৰ শতকৰা বা আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন

$$\begin{aligned} \text{বা, } E_c &= \frac{\Delta Q_x}{Q_x} \cdot \frac{P_y}{P_y} \\ &= \frac{\Delta Q_x}{Q_x} \cdot \frac{P_y}{\Delta P_y} \\ &= \frac{\Delta Q_x}{\Delta P_y} \cdot \frac{P_y}{Q_x} \end{aligned}$$

ইয়াত, E_c = চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা।

চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা	পৰিপূৰক দ্ৰব্য	প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য
১. $E_c = 0$, y ৰ চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন = 0, P_y ৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন > 0 , সেয়েহে $\Delta P_y > 0$ $\Delta Q_x = 0$		
২. $E_c < 1$, x ৰ চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন $< y$ ৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন। কাষৰ চিত্ৰত $\Delta Q_x < \Delta P_y$		
৩. $E_c = 1$, x ৰ চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন = y ৰ দৰৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন। কাষৰ চিত্ৰ অনুসৰি $\Delta Q_x = \Delta P_y$		
৪. $E_c > 1$, x ৰ চাহিদাৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন = y ৰ দৰৰ শতকৰা পৰিৱৰ্তন। কাষৰ চিত্ৰ অনুসৰি $\Delta Q_x > \Delta P_y$		
৫. $E_c = y$ ৰ দৰ সামান্য পৰিৱৰ্তন বিপৰীতে x ৰ চাহিদা অসীমভাৱে বৃদ্ধি পায়।		

দ্রব্যৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ ওপৰত। যদি দ্রব্য দুবিধ পাৰস্পৰিক দ্রব্য হয়, তেতিয়া $E_c < 0$ আৰু যদি দ্রব্য দুবিধ প্ৰতিকল্প দ্রব্য হয়, তেতিয়া $E_c > 0$ । ২.১৬নং চিত্ৰত বিভিন্ন মাত্ৰাৰ চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা আৰু ইয়াক নিৰ্দেশ কৰা চাহিদা ৰেখা পাৰস্পৰিক আৰু প্ৰতিকল্প দ্রব্যৰ ক্ষেত্ৰত পৃথকে দেখুওৱা হ'ল।

২.৫.১ চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ গুৰুত্ব

(Importance of Cross Elasticity of demand)

চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণাটোৰ বিভিন্ন ব্যৱহাৰিক আৰু তাত্ত্বিক গুৰুত্ব আছে। সেইবোৰ হ'ল —

১. চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত দ্রব্যৰ মাজত কোনো সম্পৰ্ক আছে নেকি জানিব পাৰি। যদি দুবিধ দ্রব্যৰ মাজত গণনা কৰা $|E_c| > 0$ হয়, তেতিয়া ই বুজায় যে বিবেচিত দ্রব্য দুবিধৰ সম্পৰ্ক আছে। অৰ্থাৎ এটা যে আনটোৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত তাক চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ গণনাৰ জৰিয়তে জানিব পাৰি। আনহাতে যেতিয়া $|E_c| = 0$ তেতিয়া দ্রব্য দুবিধ পৰস্পৰ স্বতন্ত্ৰ, অৰ্থাৎ এটা আনটোৰ পৰা প্ৰভাৱমুক্ত।

২. চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত দ্রব্যৰ শ্ৰেণীকৰণ কৰিব পাৰি। যদি $|E_c| < 0$ তেন্তে বিবেচিত দ্রব্য দুবিধ পাৰস্পৰিক দ্রব্য হিচাপে পৰিগণিত হয়। আনহাতে $|E_c| < 0$ তেন্তে বিবেচিত দ্রব্য দুবিধ প্ৰতিকল্প দ্রব্য হিচাপে পৰিগণিত হয়।

৩. চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত দ্রব্যৰ বজাৰত শ্ৰেণীকৰণ কৰা হয়। যেতিয়া কোনো এবিধ দ্রব্যৰ $|E_c| = 0$ হ'লে, দ্রব্যবিধৰ বজাৰক একাধিকাৰ বজাৰ (Monopoly) বোলা হয়। আনহাতে, $|E_c| < 0$ হ'লে বিবেচিত দ্রব্যবিধৰ বজাৰত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক হয়। তদুপৰি $|E_c| = \alpha$ হ'লে, বিবেচিত দ্রব্যবিধৰ বজাৰ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক হয়।

৪. একচেটিয়া অধিকাৰ নিৰূপণত চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰা হয়। কোনো এজন উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপাদন কৰা দ্রব্যৰ চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা যিমানে কম হয়, তেওঁৰ একচেটিয়া অধিকাৰো সিমানে বাঢ়ে।

৫. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত আন প্ৰতিষ্ঠানৰ লগত থকা পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতাৰ মাত্ৰা নিৰূপণ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ যোগেদি একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী উদ্যোক্তাই দৰ আৰু উৎপন্ন বিষয়ক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

৬. পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল তিনিটা বা তাতোধিক চলক উপস্থিত থকা অৱস্থাত মাথো দুটা চলকৰ মাজৰ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতা শতকৰা হিচাপত

উদাহৰণস্বৰূপে, বিস্কুটৰ উৎপাদন নিৰ্ভৰ কৰে ঘেহুৰ উৎপন্নৰ ওপৰত। আনহাতে, ঘেহুৰ উৎপন্ন নিৰ্ভৰ কৰে সাৰ প্ৰয়োগৰ মাত্ৰাৰ ওপৰত। গতিকে বিস্কুটৰ উৎপন্ন আৰু প্ৰয়োগ কৰা সাৰৰ মাজত শতকৰা সম্পৰ্ক জানিবলৈ চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণা প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি।

২.৬ যোগান ধাৰণা আৰু যোগান স্থিতিস্থাপকতা

(Concept of supply and elasticity of supply)

এখন প্ৰতিষ্ঠান তথা উদ্যোগৰ উৎপাদনী কাৰ্যকলাপ প্ৰতিফলিত হয় যোগানৰ জৰিয়তে। কোনো বস্তুৰ মূল্য উদ্ভৱ হোৱাৰ আঁৰত এহাতে চাহিদাই আৰু আনহাতে যোগানে ক্ৰিয়া কৰে। চাহিদাই এটা বস্তুৰ ব্যৱহাৰিক মূল্য আৰু যোগানে বস্তুটোৰ বিনিময় মূল্য সৃষ্টি কৰে। গতিকে কোনো এবিধ বস্তুৰ মূল্য বিনিময় মূল্য আৰু ব্যৱহাৰিক মূল্যৰ সমষ্টি হোৱাৰ আঁৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ পৰস্পৰ ক্ৰিয়া-প্ৰতিক্ৰিয়া লুকাই থাকে।

এখন মুক্ত অৰ্থনীতিৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ পৰিচালিকা শক্তি হ'ল দৰ কৌশল। চাহিদা আৰু যোগানৰ পাৰস্পৰিক সম্পৰ্কৰ জৰিয়তে এই দৰ কৌশল ৰচনা হয়। তৃতীয় অধ্যায়ত চাহিদা সম্পৰ্কে বিশ্লেষণ কৰা হৈছে। এই অধ্যায়ত যোগান সম্পৰ্কে বিশ্লেষণ কৰা হ'ব। যোগান আৰু চাহিদাৰ সমন্বয়ত পৰৱৰ্তী দুটা অধ্যায়ত বজাৰ ব্যৱস্থা অধ্যয়ন কৰা হ'ব। ইয়াতে যোগান বিশ্লেষণৰ গুৰুত্ব নিহিত হৈ আছে।

কোনো এক নিৰ্দিষ্ট দৰত যিখিনি দ্ৰব্য বিক্ৰীৰ বাবে সাজু ৰখা হয় বা এছোৱা নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত সম্ভাৱ্য সকলো দৰত যি পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰীৰ বাবে সাজু ৰখা হয় তাক যোগান বোলা হয়। মজুত আৰু যোগানৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য চিনাক্ত কৰিব পাৰিলেহে যোগানৰ অৰ্থ অধিক স্পষ্ট হৈ পৰে। যিখিনি দ্ৰব্য কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত বিক্ৰীৰ বাবে যিখিনি দ্ৰব্য সাজু ৰখা হয় তাক যোগান বোলা হয়। মাছ, শাক-পাচলিৰ দৰে ক্ষয়প্ৰাপ্ত দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত যোগান আৰু মজুত সমান। কাৰণ পাব পৰা দৰত সকলো মজুত দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰা হয়। কিন্তু ক্ষয় বা নষ্ট নোহোৱা দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত মজুত আৰু যোগান একে নহয়। কাৰণ এনে দ্ৰব্যৰ দৰ কমিলে ভৱিষ্যত দৰ বৃদ্ধি হোৱাৰ আশাত যোগান কমাই মজুত বৃদ্ধি কৰা হয়। আনহাতে, এনে দ্ৰব্যৰ দৰ বাঢ়িলে মজুতৰ পৰা যোগা বঢ়াই দিয়া হয়। চমু অৰ্থত মজুত হ'ল সম্ভাৱনাপূৰ্ণ যোগান।

২.৬.১ যোগান অনুসূচী, যোগান ৰেখা আৰু যোগান বিধি,

(Supply schedule, supply curve and law of supply)

চাহিদাৰ দৰে যোগানৰো বিভিন্ন নিৰ্ণায়ক আছে। যেনে উৎপাদন

ভিতৰত প্ৰধান হ'ল দ্ৰব্যবিধৰ বজাৰ দৰ। বজাৰ আৰু যোগানৰ মাজৰ ফল
ভিত্তিক সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা বিধিটোক যোগান বিধি বোলা
হয়। বিধিটো হ'ল আন সকলো একে থকা অৱস্থাত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ বাঢ়িলে
ইয়াৰ যোগান বাঢ়ে আৰু দৰ কমিলে ইয়াৰ যোগান কমে। অৰ্থাৎ যোগান
বিধি অনুসৰি বজাৰ দৰ আৰু যোগানৰ পৰিমাণৰ মাজত থকা সম্পৰ্কটো
প্ৰত্যক্ষধৰ্মী বা ধনাত্মক।

যোগান অনুসূচী (Supply Schedule)

যি তালিকাত কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পৰিধিত দ্ৰব্য এবিধৰ বিভিন্ন
সাম্ভাব্য দৰ আৰু দ্ৰব্যবিধৰ সংশ্লিষ্ট যোগানৰ পৰিমাণ সন্নিবিষ্ট কৰা হয় তাক
যোগান অনুসূচী বোলা হয়। যেতিয়া দ্ৰব্য এবিধ উৎপাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠান
একাধিক হয় তেতিয়া বিভিন্ন বজাৰ যোগান অনুসূচী পোৱা যায় তালিকা
নং ২.৫ ত যোগান অনুসূচীৰ নমুনা দিয়া হৈছে।

তালিকা নং ২.৫

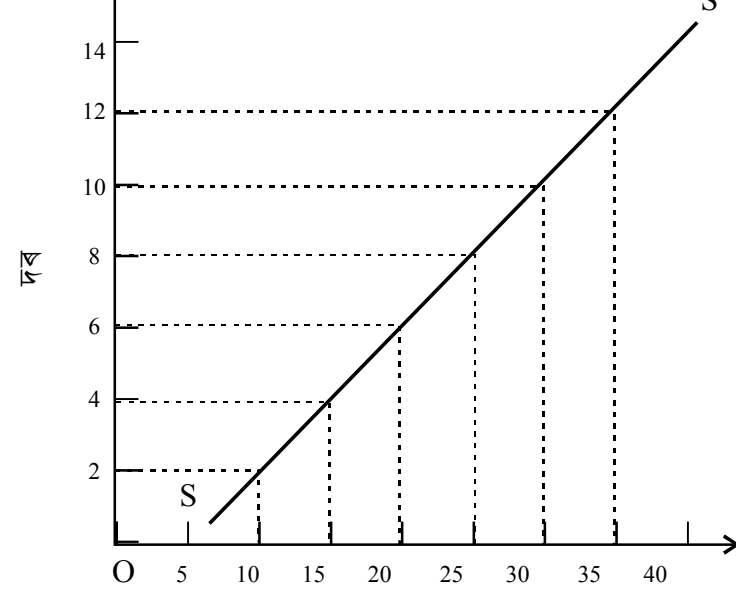
দ্ৰব্যৰ দৰ (টকাত)	যোগানৰ পৰিমাণ (গোঁটত)
2	10
4	15
6	20
8	25
10	30
12	35

যোগান অনুসূচীত দেখা গৈছে যে দৰ বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে
পৰিমাণে বৃদ্ধি পাইছে।

যোগান ৰেখা (Supply Curve)

যোগান অনুসূচীৰ সহায়ত গঠন কৰা ৰেখাই হ'ল যোগান ৰেখা।
যোগান ৰেখাই দৰ আৰু যোগানৰ পৰিমাণৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক উপস্থাপন
কৰে। ২.৫ নং তালিকাৰ সহায়ত চিত্ৰ নং ২.১৭ ত সংশ্লিষ্ট যোগান ৰেখাডাল
অঙ্কন কৰি দেখুওৱা হ'ল।

যোগানৰ পৰিমাণ

চিত্ৰ নং ২.১৭

দ্রব্য এবিধৰ দৰ বাঢ়িলে যোগান বাঢ়ে আৰু দৰ কমিলে যোগান কমে। দ্রব্য এবিধৰ দৰ কমাৰ হাৰ মাত্ৰাধিক হ'লে যোগান সম্পূৰ্ণ বন্ধ হয়। অৰ্থাৎ বহুতো দ্রব্যৰ ক্ষেত্ৰত দৰ শূন্যলৈকে নকমাকৈ যোগান শূন্য হয়। এনে দৰক সংৰক্ষিত দৰ বোলা হয়। সংৰক্ষিত দৰ নিৰ্ভৰ কৰে —

১. দ্রব্য এবিধ অনিষ্ট হোৱা গুণৰ ওপৰত। দ্রব্য এবিধ যিমানেই বেছি নষ্ট হোৱা প্ৰকৃতিৰ হয় সিমানেই সংৰক্ষিত দৰ সিমানে কম হয়।
২. নষ্ট হৈ নোযোৱা দ্রব্যৰ ক্ষেত্ৰত সংৰক্ষিত দৰ নিৰ্ভৰ কৰে বিক্ৰেতাই ভৱিষ্যতৰ প্ৰতি কৰা ধাৰণাৰ ওপৰত।
৩. সংৰক্ষিত দৰ প্ৰত্যাশিত উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে যদি ভৱিষ্যতে উৎপাদন ব্যয় কমাৰ আশা থাকে তেতিয়া সংৰক্ষিত দৰ কমে।
৪. মজুত ব্যয়ও সংৰক্ষিত দৰৰ প্ৰধান নিৰ্ধাৰক। দ্রব্য এবিধ যিমানেই বেছিদিনলৈ মজুত কৰি ৰাখিবলগীয়া হয়, সিমানেই সংৰক্ষিত দৰ কম হয়।
৫. বিক্ৰেতাৰ তাৰল্য প্ৰীতি অধিক হ'লে সংৰক্ষিত দৰ কম হয়।

যোগান ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক হোৱাৰ কাৰণ

স্বাভাৱিক অৱস্থাত যোগান ৰেখাৰ ঢাল সোঁফালে ওপৰলৈ হেলনীয়া হয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল যোগান আৰু দৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক প্ৰত্যক্ষ। দৰ বাঢ়িলে যোগান বাঢ়ে আৰু দৰ কমিলে যোগান কমে। ইয়াৰ কাৰণবোৰ হ'ল

১. দ্রব্যৰ দৰে উৎপাদনকাৰীৰ বাবে উৎসেচক (Incentive) হিচাপে কাম

হয় আৰু দৰ কমিলে উৎপাদনৰ উৎসাহ কমে। দৰৰ লগত সংগত থকা বিক্ৰেতাৰ এই আচৰণ ধনাত্মক ঢালবিশিষ্ট ৰেখাইহে উপস্থাপন কৰিব পাৰে।

২. কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ দৰ বাঢ়িলে আন দ্ৰব্যৰ উৎপাদন কমাই দৰ বঢ়া দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদন বঢ়োৱা হয়। সেয়েহে দৰ বৃদ্ধি পোৱা দ্ৰব্যবিধৰ যোগান বৃদ্ধি পায়।

৩. সাধাৰণতে উৎপাদনত ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান বিধিৰ অৱস্থান ঘটে। সেয়েহে অধিক উৎপাদন কৰিবলৈ যাওঁতে উৎপাদন ব্যয় আপেক্ষিকভাৱে অধিক বৃদ্ধি পায়। গতিকে অধিক দৰৰ বিনিময়তহে যোগান বৃদ্ধি কৰা হয়।

অৱশ্যে উৎপাদনত সমাহাৰ প্ৰতিদান থাকিলে যোগান বাঢ়িলেও দৰ নাবাঢ়ে আৰু উৎপাদন ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান থাকিলে যোগান বাঢ়িলে দৰ কমেহে।

যোগান বিধিৰ ব্যতিক্ৰম

১. হৃৎকালত দৰ কমা অৱস্থাত যোগান বঢ়াই দিয়া হয় তেতিয়া ভৱিষ্যতে দৰ অধিক কমাৰ আশংকা থাকে।

২. দীৰ্ঘকালত কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰগতি হৈ উৎপাদন ব্যয় কমিব পাৰে। এনে অৱস্থাত এহাতে দৰ আনহাতে যোগান বৃদ্ধি পায়।

৩. ৰুচি আৰু অভ্যাসৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে বা বতৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে বা আভ্যন্তৰীণ আৰু আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় অশান্তিৰ বাবে দৰ কমা অৱস্থাতো যোগান বৃদ্ধি পাব পাৰে।

৪. শ্ৰমিকৰ যোগানৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে দৰ তথা মজুৰি বৃদ্ধি পালে শ্ৰমিকৰ যোগান কমে। কাৰণ কম মজুৰিত পৰিয়ালৰ সকলোৱে শ্ৰমদান কৰিবলগীয়া হয়। কিন্তু যেতিয়া মজুৰি বাঢ়ে তেতিয়া শিশু শ্ৰমিক, মহিলা শ্ৰমিক বা বয়োজ্যেষ্ঠ শ্ৰমিক শ্ৰমদানৰ পৰা বিৰত থাকে। ফলত শ্ৰমৰ যোগান কমে।

৫. উৎপাদনত সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধি প্ৰযোজ্য হ'লে যোগান বাঢ়িলেও দৰ নাবাঢ়ে। কাৰণ এনে অৱস্থাত উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি নাপায়।

৬. উৎপাদন কাৰ্য ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান বিধিৰ অধীন হ'লেও যোগান বঢ়াৰ বিপৰীতে দৰ কমিবহে পাৰে। কাৰণ এনে প্ৰতিদানৰ অধীনত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিলে গড় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় কমে।

২.৬.২ যোগান স্থিতিস্থাপকতা (Elasticity of Supply)

চাহিদাৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ দৰে যোগান স্থিতিস্থাপকতাও নিৰ্ণয় কৰিব। সাধাৰণতে দৰক এবিধ নিৰ্দ্ধাৰক হিচাপে লৈহে যোগান স্থিতিস্থাপকতা গণনা

হাৰত তথা আনুপাতিকভাৱে নিৰূপণ কাৰবলৈ যোগান স্থিতিস্থাপকতা গণনা কৰা হয়।

যোগান স্থিতিস্থাপকতা হ'ল যোগানৰ পৰিমাণৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন আৰু দৰৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনৰ অনুপাত। অৰ্থাৎ

$$\text{যোগান স্থিতিস্থাপকতা} = \frac{\text{যোগানৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন}}{\text{দৰৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন}}$$

সাংকেতিকভাৱে,

$$E_s = \frac{\Delta Q}{\Delta P} \cdot \frac{P}{Q} = \frac{\Delta Q}{Q} \times \frac{P}{\Delta P} = \frac{\Delta Q}{\Delta P} \times \frac{P}{Q}$$

ইয়াত,

E_s => যোগান স্থিতিস্থাপকতা,

P => প্ৰাথমিক দৰ,

Q => প্ৰাথমিক যোগান,

ΔQ => যোগানৰ পৰিৱৰ্তন,

ΔP => দৰৰ পৰিৱৰ্তন।

স্বাভাৱিক অৱস্থাত যোগান স্থিতিস্থাপকতা ধনাত্মক অৰ্থাৎ $E_s > 0$ ।

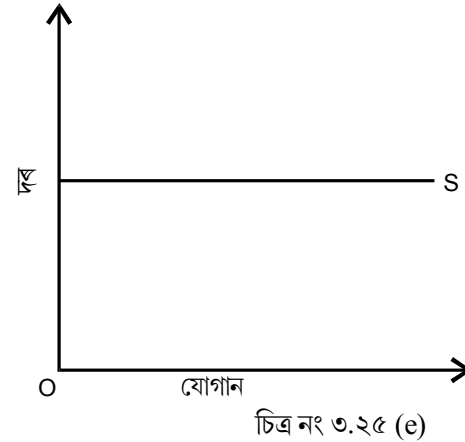
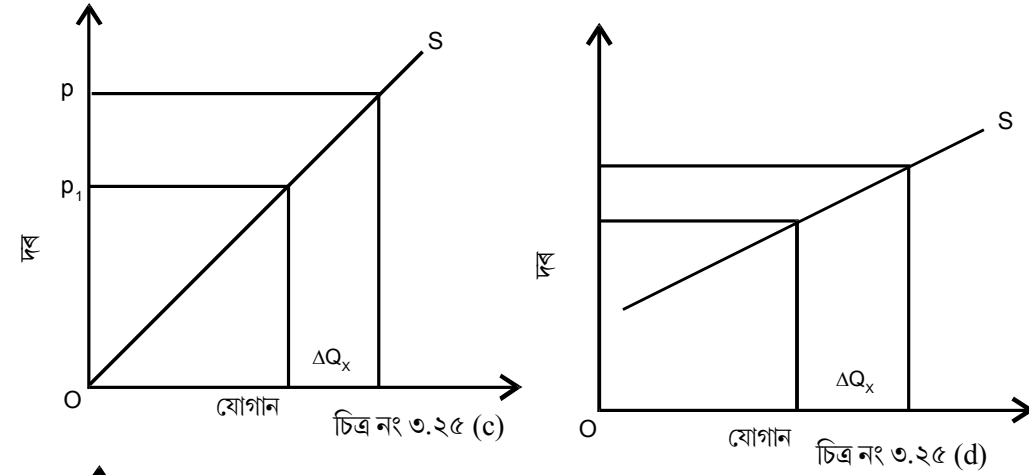
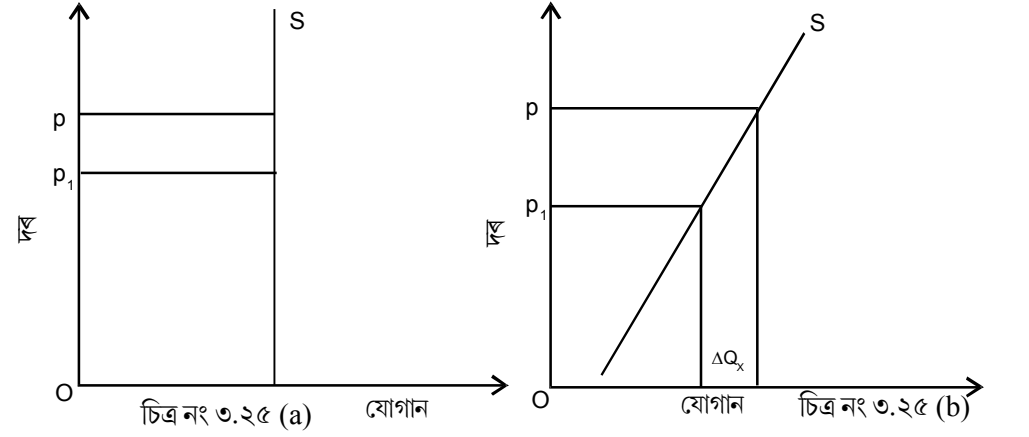
যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ প্ৰকাৰ

স্থিতিস্থাপকতাৰ মাত্ৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি যোগান স্থিতিস্থাপকতা পাঁচ প্ৰকাৰত ভাগ কৰা হয়।

১. যদি $E_s = 0$ হয়, তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ যোগান দৰৰ পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক হয়। এনে দ্ৰব্যৰ যোগানক পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপকতা যোগান বোলা হয়। অৰ্থাৎ দ্ৰব্যৰ দৰ সলনি হ'লেও ইয়াৰ যোগানৰ মুঠেই পৰিৱৰ্তন নহয়। চিত্ৰ নং ২.১৮ (a) পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক যোগান ৰেখা অঙ্কন কৰি দেখুওৱা হৈছে।
২. যদি $E_s < 1$ হয়, তেতিয়া দ্ৰব্যৰ দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক হয়। এনে দ্ৰব্যৰ যোগানক অস্থিতিস্থাপক যোগান বোলা হয়। এনে দ্ৰব্যৰ দৰ যি হাৰত পৰিৱৰ্তন হয় তাতকৈ কম হাৰত যোগানৰ পৰিৱৰ্তন হয়। চিত্ৰ নং ২.১৮ (b) ত অস্থিতিস্থাপক যোগান ৰেখা অঙ্কন কৰি দেখুওৱা হৈছে।
৩. যেতিয়া $E_s = 1$ হয়, তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ যোগান দৰৰ একক স্থিতিস্থাপক যোগান বোলা হয়। একক স্থিতিস্থাপক যোগানৰ ক্ষেত্ৰত দৰ পৰিৱৰ্তন আৰু যোগানৰ পৰিৱৰ্তনৰ হাৰ সমান হয়। একক স্থিতিস্থাপক যোগান ৰেখা চিত্ৰ নং ২.১৮ (c) ত অঙ্কন কৰি দেখুওৱা হ'ল।

যোগান বোলা হয়। স্থিতিস্থাপক যোগানৰ ক্ষেত্ৰত দৰ পৰিৱৰ্তনৰ হাৰতকৈ যোগান পৰিৱৰ্তনৰ হাৰ অধিক হয়। ২.১৮ (d) নং চিত্ৰত স্থিতিস্থাপক যোগান ৰেখা অংকন কৰি দেখুওৱা হৈছে।

৫. যেতিয়া $E_s = \alpha$ হয় তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ যোগান পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক হয়। পূৰ্ণঅস্থিতিস্থাপক যোগানৰ ক্ষেত্ৰত দৰৰ সামান্য হ্রাস হ'লে যোগান অসীমভাৱে বৃদ্ধি পায়। চিত্ৰ নং ২.১৮ (e) ত পূৰ্ণ স্থিতিস্থাপক যোগান ৰেখা অঙ্কন কৰা হৈছে।

যোগান ৰেখা কোনো বিন্দুত স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰিবলৈ বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰা হয়। ৩.২৬ নং চিত্ৰত SS যোগান ৰেখাৰ ওপৰত R বিন্দুত যোগান স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰিবলৈ দ্ৰব্যবিধৰ দৰ OP ৰ পৰা OP₁ লৈ বৃদ্ধি কৰাত ইয়াৰ যোগান OQ ৰ পৰা OQ₁ লৈ বৃদ্ধি পালে। যোগান স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰা সূত্ৰত সংশ্লিষ্ট মানসমূহ বহুৱাত পোৱা গ'ল -

$$Es = \frac{QQ_1}{PP_1} \times \frac{OP}{OQ} \quad \rightarrow (i)$$

দেখা গৈছে যে আৰু

$$Es = \frac{RK}{TK} \times \frac{RQ}{OQ} \quad \rightarrow (ii)$$

ΔRTK আৰু ΔERQ পৰা দেখা গৈছে —

$$\angle RUQ = \angle TRK \quad (\text{একান্তৰ কোণ})$$

$$\angle UQR = \angle RKT \quad (\text{সমকোণ})$$

$$\angle URQ = \angle RTK \quad (\text{একান্তৰ কোণ})$$

গতিকে ΔERQ আৰু ΔRTK ত্ৰিভুজ দুটা সদৃশ। সেয়েহে

$$\frac{RK}{TK} = \frac{UQ}{RQ}$$

(ii) ত এই মান বহুৱাই পাওঁ

$$Es = \frac{RK}{TK} = \frac{UQ}{RQ} = \frac{UQ}{OQ}$$

গতিকে UQ আৰু OQ ৰ দূৰত্ব অনুপাত নিৰ্ণয় কৰি যোগান ৰেখাৰ কোনো এক বিন্দুত যোগান স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। চিত্ৰ নং ২.২৭ ত যোগান ৰেখা অঙ্কন কৰি R বিন্দুৰ স্থিতিস্থাপকতা তুলনা কৰি দেখুওৱা হ'ল।

যদি যোগান ৰেখা বক্র হয় তেতিয়া যোগান ৰেখাৰ বিবেচিত বিন্দুত এডাল স্পৰ্শক অঙ্কন কৰি স্পৰ্শকডালক ভূমি অক্ষলৈকে বঢ়াই দিলে স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্দেশ কৰা অনুপাতটো পোৱা যাব। চিত্ৰ নং ২.২৮ ত যোগান ৰেখাৰ ওপৰত R বিন্দুত যোগান দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰিবলৈ TT স্পৰ্শক অঙ্কন কৰি ইয়াক ভূমি অক্ষৰ T₁ বিন্দুলৈ আগবঢ়াই দিয়াত স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্দেশ কৰা অনুপাতটো হ'ল —

$$= \frac{T_1Q_1}{OQ_1}$$

যিহেতু T₁Q₁ < OQ₁ সেয়েহে R বিন্দুত —

অনহাতে P বিন্দুত যোগান স্থিতিস্থাপকতা হ'ল —

$$E_s = \frac{T_1 Q_1}{OQ_2} > 1$$

২.৬.৩ যোগান স্থিতিস্থাপকতা নির্ণয় কৰা কাৰক

(Determinants of Supply Elasticity)

সময়ৰ দৈৰ্ঘ্য : যোগানৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা বহুলাংশ দৈৰ্ঘ্যতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। কাৰণ প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন হ্রাস বৃদ্ধি কৰিব পৰা ক্ষমতা সকলো সময়তে সমান নহয়। অতি হ্রস্বকালত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়। হ্রস্বকালত কেৱল একাংশ উপাদানৰ বৃদ্ধি কৰিহে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব পাৰি দীৰ্ঘকালত সকলো উপাদানেই কম বেছি পৰিমাণে হ্রাস বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ হয়। সেয়েহে সময়ৰ দৈৰ্ঘ্যতা যিমানে বেছি হয় সিমানে যোগান স্থিতিস্থাপকতা অধিক হয়। অনহাতে সময়ৰ দৈৰ্ঘ্যতা সিমানেই কম হয় যোগান স্থিতিস্থাপকতা সিমানে কমে।

উদ্যোগৰ প্ৰকৃতি : কোনো এবিধ দ্ৰব্য বৃহৎ উদ্যোগৰ দ্বাৰা উৎপাদিত নে ক্ষুদ্ৰ উদ্যোগৰ দ্বাৰা উৎপাদিত তাৰ ওপৰতো দ্ৰব্যবিধৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ভৰ কৰে। দ্ৰব্যবিধ বৃহৎ উদ্যোগৰ দ্বাৰা উৎপাদিত হ'লে ইয়াৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা তুলনামূলকভাৱে কম হয়। কাৰণ এনে উদ্যোগে বিশেষ ধৰণৰ যন্ত্ৰপাতি প্ৰয়োগ কৰে। যিবোৰৰ ব্যৱহাৰ হ্রস্বকালত হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি বাবে যোগানো সঘনে হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি অনহাতে লঘু উদ্যোগত সৰ্বসাধাৰণ আহিলা তথা কৌশল প্ৰয়োগৰ বাবে যোগানো সহজে হ্রাস বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। কাৰণ এনে উপাদানৰ ব্যৱহাৰ হ্রস্বকালতো হ্রাস বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। সেয়েহে লঘু উদ্যোগত উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতাও তুলনামূলকভাৱে অধিক হয়।

বিশেষ উপাদানৰ যোগান সীমাবদ্ধতা : কোনো এটা উদ্যোগত ব্যৱহৃত বিশেষ উপাদানসমূহৰ যোগানৰ সীমাবদ্ধতাৰ বাবে সেই উদ্যোগবোৰে প্ৰয়োজন অনুসাৰে উৎপাদন হ্রাস বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে এটা বিশেষ উপাদান প্ৰয়োগ হোৱা উদ্যোগৰ উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা কম হয়।

উৎপাদন ব্যয়ৰ প্ৰকৃতি : উৎপাদনৰ বৃদ্ধি লগে লগে যদি প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় অধিক হাৰত বৃদ্ধি পায় তেতিয়া উৎপাদিত দ্ৰব্যবিধৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা কম হয়। উৎপাদন বৃদ্ধি কৰা সত্ত্বেও যদি প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় স্থিৰে থাকে তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ যোগান পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক হয় অনহাতে

তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ যোগান স্থিতিস্থাপক হয়।

উৎপাদনকাৰীৰ প্ৰতিক্ৰিয়া:বজাৰ দৰৰ উত্থান-পতনৰ প্ৰতি উৎপাদনকাৰী অতিক্ৰিয়াশীল হ'লেহে যোগান স্থিতিস্থাপকতা অধিক হয়। যেতিয়া দৰ হ্রাস বৃদ্ধিৰ প্ৰতি উৎপাদনকাৰী উদাসীন হয় তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা নিম্ন হয়।

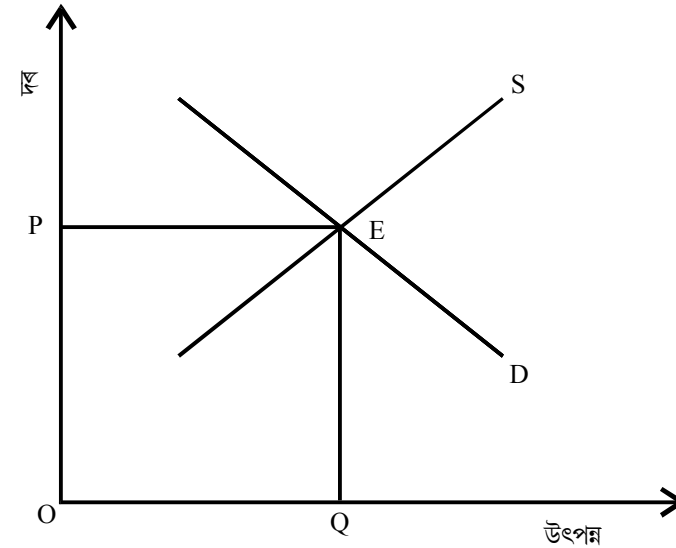
২.৬.৪ যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব

(Practical importance of Supply Elasticity)

১. যোগান স্থিতিস্থাপকতাই দৰৰ প্ৰতি দ্ৰব্য এবিধৰ যোগান কিমান দূৰ প্ৰতিক্ৰিয়াশীল তাৰ দিশ আৰু মাত্ৰা নিৰূপণ কৰাত সহায় কৰে। যোগান স্থিতিস্থাপকতা মান শূন্যৰ পৰা অসীমলৈ হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ $0 \leq E_s \leq \alpha$ গতিকে যোগান স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয়ে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট হাৰৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তনে যোগানৰ কিমান পৰিৱৰ্তন কৰে তাক সাংখ্যিকভাৱে জানিবলৈ দিয়ে। যদি $E_s > 0$ তেন্তে দ্ৰব্যবিধৰ স্বাভাৱিক আৰু যদি $E_s < 0$ হয় তেন্তে দ্ৰব্যবিধ স্বাভাৱিক হিচাপে পৰিগণিত হয়।
২. যোগান স্থিতিস্থাপকতাই চৰকাৰক কৰ পৰিসৰ নিৰ্ধাৰণ কৰাত সহায় কৰে। যেতিয়া দ্ৰব্য এবিধৰ যোগান দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক হয় তেতিয়া চৰকাৰে অধিক হাৰত কৰ আৰোপ কৰিলেও উৎপাদনকাৰীৰ ওপৰত ই প্ৰতিকূল পৰিণামৰ সৃষ্টি নকৰে।
৩. কৰৰ বোজা বিতৰণ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ যোগান স্থিতিস্থাপকতা প্ৰত্যয়টো ব্যৱহাৰ কৰা হয়। দ্ৰব্য এবিধৰ চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা আৰু যোগান দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ সমন্বয়ত ইয়াৰ ওপৰত আৰোপ কৰা বোজা তুলনামূলকভাৱে বিক্ৰেতাই অধিক বহন কৰেনে ক্ৰেতাই অধিক বহন কৰে তাক বিচাৰ কৰিব পাৰি। কৰ আৰোপ কৰা দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰৰ যিমানেই অধিক স্থিতিস্থাপক হয় সিমানেই কৰৰ বোজা অধিক বিক্ৰেতাই বহন কৰে। আনহাতে দ্ৰব্যবিধৰ যোগান দৰ যিমানেই বেছি স্থিতিস্থাপক হয় সিমানেই ইয়াৰ ওপৰত আৰোপ কৰা কৰৰ বোজা অধিক ক্ৰেতাই বহন কৰে। গতিকে ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ মাজত কৰৰ বোজা বিতৰণ যোগান স্থিতিস্থাপকতা আৰু চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা আপেক্ষিক তীব্ৰতা ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।
৪. আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় বাণিজ্যৰ ব্যাখ্যাটো যোগান স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণাটো প্ৰয়োগ কৰা হয়। বিশেষকৈ মুদ্ৰাৰ বৈদেশিক বিনিময় হাৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবে প্ৰয়োগ কৰা ব্যৱস্থা, বৈদেশিক ঘাট পূৰণৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰা আমদানি শুল্ক, অৱমূল্যায়ন, আমদানি অংশ নিৰ্ধাৰণ ইত্যাদি পদ্ধতিসমূহ কিমান কাৰ্য কৰি হ'ব সেইটো ব্যৱসায়ত লিপ্ত থকা

- ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।
৫. উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ধাৰণে উৎপাদন ব্যয়ৰ গতিবিধি অধ্যয়নত সহায় কৰে।
  ৬. দ্ৰব্য এবিধৰ দৰ নিৰ্ধাৰণত ক্ৰেতাই মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিবনে বিক্ৰেতাই মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব সেইটো যোগান স্থিতিস্থাপকতা আৰু চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা আপেক্ষিক মাত্ৰাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। অতি হ্রস্বকালত যোগান দৰৰ পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক হোৱাৰ বাবে কেৱল চাহিদাইহে নিৰ্ধাৰণত ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। আনহাতে দীৰ্ঘকালত যোগান পূৰ্ণ স্থিতিস্থাপক হৈ পৰাত দৰ নিৰ্ধাৰণত যোগানৰ প্ৰভাৱ অধিক হয়।

২.৭ বজাৰ ভাৰসাম্য আৰু ইয়াৰ ওপৰত যোগান আৰু চাহিদা পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰভাৱ
(Market equilibrium and impact of the changes of demand and supply)

চিত্ৰ নং ২.১৯

বজাৰত এহাতে বিক্ৰেতাই দ্ৰব্যৰ যোগান ধৰে আৰু আনহাতে ক্ৰেতাই ইয়াৰ চাহিদা নিৰ্ণয় কৰে। ক্ৰেতাই ভিন্ন দৰত ভিন্ন পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিবলৈ সাজু থাকে। আনহাতে ক্ৰেতাই ভিন্ন দৰত ভিন্ন পৰিমাণৰ দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰে। বিভিন্ন দৰৰ বিপৰীতে উদ্ভৱ হোৱা মুঠ যোগানৰ পৰিমাণৰ ভিত্তিত বজাৰ যোগান ৰেখা আৰু ভিন্ন দৰৰ বিপৰীতে উদ্ভৱ হোৱা মুঠ চাহিদাৰ পৰিমাণৰ ভিত্তিত বজাৰ চাহিদা ৰেখা গঠন কৰা হয়। ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ বাবে দৰ পৃথক হৈ থকা অৱস্থাত ক্ৰয়-বিক্ৰয়

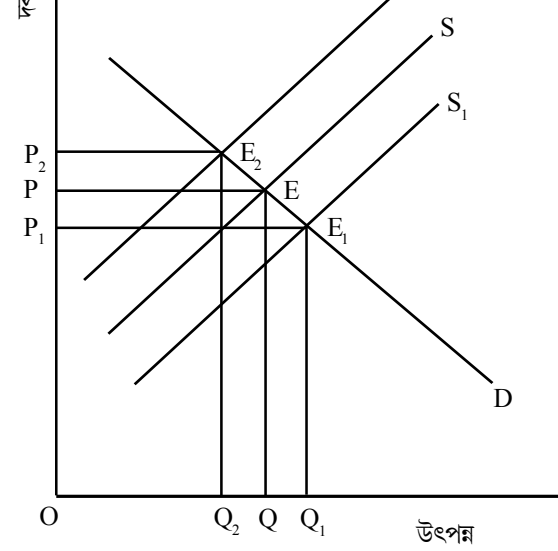

আৰু বিক্ৰেতা উভয়ে সন্মত হোৱা এটা দৰ নিৰ্ধাৰণ হ'ব লাগিব। যি অৱস্থাত ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাই এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ দ্ৰব্য আদান-প্ৰদান কৰিবলৈ সাজু থাকে সেই অৱস্থাকো দ্ৰব্য এবিধৰ বজাৰৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা বোলা হয়। বজাৰ যোগান আৰু চাহিদা ৰেখাই পৰস্পৰ ছেদ কৰা বিন্দুতে এই ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ উদ্ভৱ হয়। এই অৱস্থাত নিৰ্ধাৰণ হোৱা দৰেই হ'ল ভাৰসাম্য দৰ আৰু এই অৱস্থাত ক্ৰয়-বিক্ৰয় হোৱা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণেই হ'ল ভাৰসাম্য পৰিমাণ। ২.১৯ নং চিত্ৰৰ D বিন্দুৱে এই ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। গতিকে OP হ'ল ভাৰসাম্য দৰ আৰু OQ হ'ল ভাৰসাম্য উৎপন্ন।

বজাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ ওপৰত চাহিদা আৰু যোগানৰ পৰিৱৰ্তনে প্ৰভাৱ পেলায়। যোগান আৰু চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন মানে যোগান আৰু চাহিদাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি; সম্প্ৰসাৰণ-সংকোচন নহয়। এই বিষয়ে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে। প্ৰাথমিকভাৱে দৰ একে থকা অৱস্থাত আন কোনো কাৰণত চাহিদাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি হ'লে তাক চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন বুলি কোৱা হয়। ঠিক একেদৰে দৰ একে থকা অৱস্থাত আন কোনো কাৰণত যোগানৰ পৰিমাণৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে তাক যোগানৰ পৰিৱৰ্তন বোলা হয়। এই পৰিৱৰ্তনে ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্নত প্ৰভাৱ পেলায়। এই প্ৰভাৱসমূহ তিনিটা দিশৰ পৰা বিবেচনা কৰিব পাৰি।

(ক) কেৱল যোগান পৰিৱৰ্তনৰ দিশৰ পৰা

আন সকলো একে থকা অৱস্থাত যোগান বৃদ্ধি পালে যোগান ৰেখাই সোঁফালে স্থান সলনি কৰে আৰু ভাৰসাম্য অৱস্থাও সোঁফালে ওপৰলৈ স্থানান্তৰ হয়। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে ভাৰসাম্য দৰ কমে আৰু ভাৰসাম্য উৎপন্ন বৃদ্ধি পায়। ২.২০ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে যে যোগান ৰেখাই S ৰ পৰা S_1 লৈ স্থান সলনি কৰা বাবে ভাৰসাম্য বিন্দু E_1 লৈ স্থানান্তৰ হৈ দৰ OP_1 লৈ হ্রাস পোৱাৰ বিপৰীতে উৎপন্ন OQ_1 লৈ বৃদ্ধি পাইছে। আনহাতে কেৱল যোগান হ্রাস হ'লে যোগান ৰেখা বাওঁহাতলৈ স্থানান্তৰ হৈ দৰ বৃদ্ধি পোৱাৰ বিপৰীতে উৎপন্ন কমে। যোগান ৰেখা S ৰ পৰা S_2 লৈ স্থানান্তৰ হোৱা বাবে ভাৰসাম্য বিন্দু E ৰ পৰা E_2 লৈ স্থানান্তৰ হৈছে আৰু সেয়ে দৰ OP_2 লৈ বৃদ্ধি পোৱাৰ বিপৰীতে উৎপন্ন OQ_2 লৈ কমিছে।

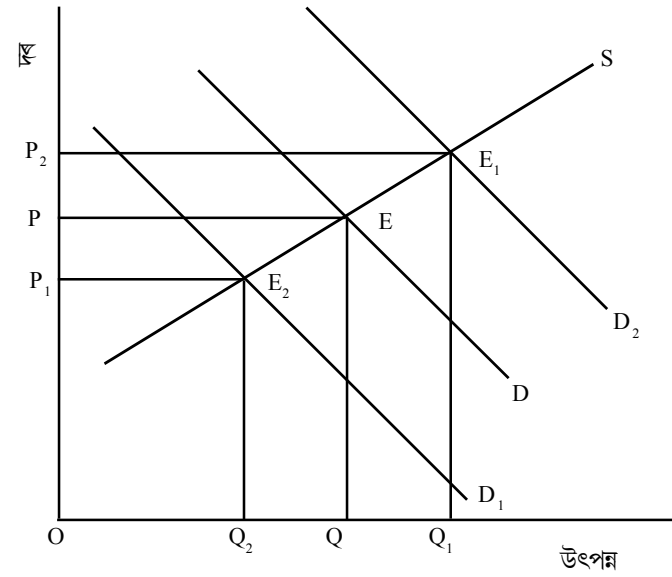

চিত্র নং ২.২১

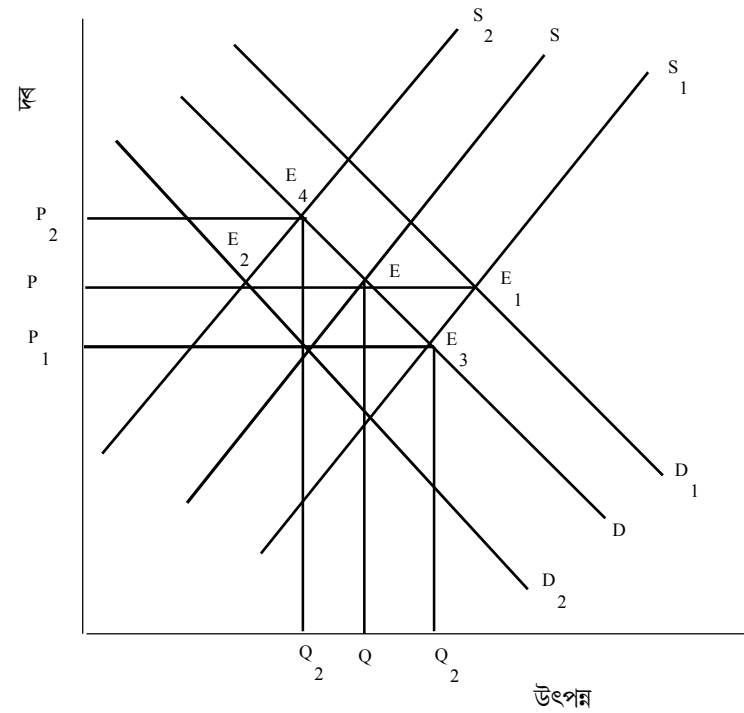
(খ) কেবল চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা অৱস্থাত :

আন সকলো একে থকা অৱস্থাত কেবল চাহিদা বৃদ্ধি পালে চাহিদা ৰেখাই সোঁহাতলৈ স্থান সলনি কৰে আৰু ভাৰসাম্য অৱস্থাও সোঁহাতে ওপৰলৈ স্থানান্তৰ হয়। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন উভয়ে বৃদ্ধি পায়। ২.২১ নং চিত্ৰ অনুসৰি যোগান ৰেখা ত অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত চাহিদা বৃদ্ধি পোৱা হেতুকে চাহিদা ৰেখা ৰ পৰা লৈ স্থানান্তৰ হ'ল আৰু সেয়ে ভাৰসাম্য অৱস্থা ৰ পৰা লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে ভাৰসাম্য দৰ লৈ বৃদ্ধি পোৱাৰ বিপৰীতে ভাৰসাম্য উৎপন্ন লৈ বৃদ্ধি পাইছে। আনহাতে আন সকলো একে থকা অৱস্থাত চাহিদা কমিলে চাহিদা ৰেখাই বাওঁহাতে স্থান সলনি কৰি ভাৰসাম্য অৱস্থাও বাওঁহাতে তললৈ স্থানান্তৰ হয়। ইয়াৰ লগে লগে ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন উভয়ে কমে। চিত্ৰ অনুসৰি চাহিদা ৰেখা E_2 ৰ পৰা E_1 লৈ স্থানান্তৰ হোৱা বাবে ভাৰসাম্য দৰ OQ ৰ পৰা OQ_2 লৈ কমিছে আৰু উৎপন্ন P ৰ পৰা P_1 লৈ কমিছে।

চাহিদা আৰু যোগান উভয়ে পৰিৱৰ্তন হোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য অৱস্থা কোন দিশে স্থানান্তৰ হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে যোগান আৰু চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনৰ দিশৰ ওপৰত। যদি যোগান আৰু চাহিদা উভয়ে বৃদ্ধি পায় তেতিয়া ভাৰসাম্য বিন্দু সোঁহাতলৈ আৰু যদি যোগান আৰু চাহিদা উভয়ে হ্রাস হয় তেতিয়া ভাৰসাম্য অৱস্থা বাওঁহাতলৈ স্থানান্তৰ হয়।

চিত্ৰ নং ২.২১

চিত্ৰ নং ২.২২

পৰা লৈ স্থানান্তৰ হোৱা বাবে ভাৰসাম্য বিন্দুৰ পৰা বিন্দুলৈ স্থানান্তৰ হৈছে। আনহাতে যোগান আৰু চাহিদা ৰেখা উভয়ে বাওঁহাতে স্থানান্তৰ কৰা বাবে ভাৰসাম্য বিন্দু ৰ পৰা লৈ স্থানান্তৰ হৈছে। আনহাতে যদি যোগান বৃদ্ধি পোৱাৰ বিপৰীতে চাহিদা হ্রাস হয় তেতিয়া ভাৰসাম্য বিন্দু সোঁহাতে স্থানান্তৰ হয়। ঠিক সেইদৰে যোগান হ্রাস হোৱাৰ বিপৰীতে চাহিদা বৃদ্ধি পালে ভাৰসাম্য বিন্দু ওপৰলৈ সোঁফালে স্থানান্তৰ হয়। চিত্ৰ অনুসৰি যোগান ৰেখা S ৰ পৰা S₁ লৈ আৰু চাহিদা ৰেখা D ৰ পৰা D₁ লৈ স্থানান্তৰ হোৱা বাবে ভাৰসাম্য বিন্দু E ৰ পৰা E₁ লৈ স্থানান্তৰ হৈছে। আনহাতে যোগান ৰেখা S ৰ পৰা S₂ লৈ আৰু চাহিদা ৰেখা D ৰ পৰা D₂ লৈ স্থানান্তৰ হোৱা বাবে ভাৰসাম্য বিন্দু E ৰ পৰা E₂ লৈ স্থানান্তৰ হৈছে। ইয়াৰ লগে লগে ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্নৰো সালসলনি ঘটিছে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২

১. যোগান বিধিয়ে কি সম্পর্ক প্রকাশ কৰে ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

২. যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ সূত্রটো লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....

৩. যোগান স্থিতিস্থাপকতা নির্ণয় কৰা দুটা কাৰক লিখা।

.....
.....
.....

.....
.....
8. যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ দুটা ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো ?

১. কোনো এক দ্ৰব্য বা সেৱা লাভৰ প্ৰতি উদয় হোৱা ক্ৰয়ক্ষমতাপুষ্ট ইচ্ছাকে চাহিদা বোলা হয়। চাহিদাক সদায় দৰৰ সম্পৰ্কত প্ৰকাশ কৰা হয়। ইয়াৰ লগত সদায় সময়ৰ কথা জৰিত হৈ থাকে।
২. চাহিদা আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। চাহিদাই আকাংখ্যা বা ইচ্ছাক বুজায়। ই এক উপলব্ধি। আনহাতে চাহিদাৰ পৰিমাণ হ'ল চাহিদাৰ বাহ্যিক প্ৰকাশ। ই চাহিদা কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণক বুজায়।
৩. দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক উপস্থাপন কৰিবলৈ চাহিদা বিধি গঠন কৰা হৈছে। এই বিধি অনুসৰি, আন সকলো একে থকা অৱস্থাত এবিধ স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ দৰ বাঢ়িলে ইয়াৰ চাহিদা কমে আৰু দৰ কমিলে ইয়াৰ চাহিদা বাঢ়ে।
৪. চাহিদা অনুসূচী আৰু চাহিদা ৰেখাৰ সহায়ত চাহিদা বিধি প্ৰতিফলিত হয়। যি অনুসূচীৰ সহায়ত এহাতে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত এবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন দৰ আৰু আনহাতে সেই দৰত কোনো এজন ক্ৰেতাই ক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন পৰিমাণ দেখুওৱা হয়, তাক ব্যক্তিগত চাহিদা অনুসূচী বোলা হয়। আনহাতে, দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন দৰ আৰু ইয়াৰ সংশ্লিষ্ট বজাৰ চাহিদাৰ পৰিমাণ দেখুওৱা তালিকাকে বজাৰ চাহিদা অনুসূচী বোলা হয়।
৫. মূলতঃ ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ বিধিৰ বাবে চাহিদা ৰেখাৰ

- পাৰণামে।
৬. যুদ্ধৰ আৰু সংকোচনৰ সময়ত চাহিদা বিধি প্ৰয়োগ নহয়। প্ৰদৰ্শন ফলৰ উপস্থিতিত, ফটকা ব্যৱসায়ৰ ক্ষেত্ৰত আৰু ক্ৰেতাৰ অজ্ঞতা থাকিলেও চাহিদা বিধি প্ৰয়োগ নহয়।
  ৭. আন সকলো একে থকা অৱস্থাত দৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগ লগে চাহিদাৰ পৰিমাণৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে চাহিদাৰ সম্প্ৰসাৰণ আৰু সংকোচনৰ উদ্ভৱ হয়। আনহাতে, দৰ অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত আন কোনো কাৰকৰ বাবে চাহিদাৰ যি পৰিৱৰ্তন হয় তাক চাহিদাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি বোলা হয়।
  ৮. কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ চাহিদা বিভিন্ন কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এই বিষয়ে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে। এই কাৰকসমূহৰ ভিতৰত দ্ৰব্যবিধৰ নিজৰ দৰ, ভোক্তাৰ আয় আৰু দ্ৰব্যবিধৰ লগত সম্পৰ্ক থকা আন দ্ৰব্যৰ দৰ এই তিনিটা কাৰক প্ৰধান। চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা হ'ল চাহিদাৰ পৰিমাণৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন আৰু দৰৰ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনৰ অনুপাত। ভোক্তাৰ আয় পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে কি হাৰত চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন হয় তাক চাহিদাৰ আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়ত জানিব পাৰি। বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ আৰু ক্ৰেতাৰ আয় একে থকা অৱস্থাত চাহিদাৰ পৰিমাণ আৰু সম্পৰ্ক থকা দ্ৰব্যৰ দৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক শতকৰা হাৰত নিৰূপণ কৰিবলৈ চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা ধাৰণা প্ৰয়োগ কৰা হয়।
  ৯. চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ধাৰণ কৰা পদ্ধতিবোৰ হ'ল - শতকৰা পদ্ধতি, বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতি, মুঠ ব্যয় পদ্ধতি আৰু বৃত্তাংশ স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতি।
  ১০. চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰা কাৰকবোৰ হ'ল প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰ প্ৰচুৰতা, দ্ৰব্যৰ প্ৰকৃতি, দ্ৰব্য ব্যৱহাৰৰ বহুমুখীতা, উপভোক্তাৰ আয়ৰ স্তৰ, উপভোক্তাৰ বাজেটত দ্ৰব্যৰ স্থান, বিবেচিত সময়, চাহিদা স্থগিত ৰাখিব পৰা সুবিধা ইত্যাদি।
  ১১. চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা গণনাৰ প্ৰধান গুৰুত্ব হ'ল - দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰা, দৰ বিভেদীকৰণ লাভজনক হ'বনে নহয় তাক পৰীক্ষা কৰা, ঐশ্বৰ্যৰ মাজত দৰিদ্ৰতাৰ সাঁথৰ ব্যাখ্যা কৰা, কৰনীতি নিৰ্ধাৰণ কৰা, বৈদেশিক বাণিজ্য সংৰক্ষণ নীতি নিৰ্ধাৰণ কৰা, ইত্যাদি।
  ১২. চাহিদা আয় স্থিতিস্থাপকতাৰ প্ৰধান গুৰুত্ব হ'ল - দ্ৰব্যৰ শ্ৰেণীকৰণ কৰা, চাহিদা সম্পৰ্কে ভৱিষ্যৎ বাণী কৰা, অৰ্থনৈতিক অসমতা দৰীকৰণৰ ব্যৱস্থা কৰা, দ্ৰব্যৰ গুৰুত্ব নিৰ্ধাৰণ, চৰকাৰী বিত্তীয় নীতি নিৰ্ধাৰণ ইত্যাদি।
  ১৩. চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ প্ৰধান গুৰুত্ববোৰ হ'ল - দুবিধ দ্ৰব্যৰ

শ্ৰেণীকৰণ কৰা, বজাৰৰ শ্ৰেণীকৰণ কৰা, উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত থকা পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতা জানিব পৰা ইত্যাদি।

১৪. গড় আয়, প্ৰান্তীয় আয় আৰু চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ মাজৰ সম্পৰ্কটো হ'ল এনেধৰণৰ -

$$MR = P_x \left(1 - \frac{1}{E_p}\right)$$

চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা এক হোৱা অৱস্থাত প্ৰান্তীয় আয় শূন্য। চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা একতকৈ বেছি হোৱা অৱস্থাত প্ৰান্তীয় আয় ধনাত্মক। চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা একতকৈ কম হোৱা অৱস্থাত প্ৰান্তীয় আয় ঋণাত্মক হয়।

১৫. গিফেন দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত চাহিদা আৰু দৰৰ সম্পৰ্ক স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। গিফেন দ্ৰব্যৰ বেলিকা দৰ বাঢ়িলে চাহিদা বাঢ়ে আৰু দৰ কমিলে চাহিদা কমে। সেয়েহে গিফেন দ্ৰব্যৰ দৰ-চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক। কিন্তু এনে দ্ৰব্যৰ আয়-চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক। কাৰণ হ'ল, ভোক্তাৰ আয় বাঢ়িলে এনে দ্ৰব্য চাহিদা কমে। নিকৃষ্ট দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত এই সম্পৰ্ক দেখা যায়। গিফেন দ্ৰব্যৰ নিকৃষ্টতাৰ মাত্ৰা ইমান বেছি যে ভোক্তাৰ আয় বাঢ়িলে এনে দ্ৰব্যৰ ভোগ ত্যাগ কৰি এই বৰ্ধিত আয়েৰে উন্নত বুলি বিবেচিত হোৱা আন কোনো প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰা হয়।
১৬. কোনো এক নিৰ্দিষ্ট দৰত যিখিনি দ্ৰব্য বিক্ৰীৰ বাবে সাজু ৰখা হয় বা এছোৱা নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত সম্ভাৱ্য সকলো দৰত যি পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰীৰ বাবে সাজু ৰখা হয় তাক যোগান বোলা হয়। বজাৰ আৰু যোগানৰ মাজৰ ফল ভিত্তিক সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা বিধিটোক যোগান বিধি বোলা হয়। বিধিটো হ'ল আন সকলো একে থকা অৱস্থাত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ বাঢ়িলে ইয়াৰ যোগান বাঢ়ে আৰু দৰ কমিলে ইয়াৰ যোগান কমে। যি তালিকাত কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পৰিধিত দ্ৰব্য এবিধৰ বিভিন্ন সম্ভাৱ্য দৰ আৰু দ্ৰব্যবিধৰ সংশ্লিষ্ট যোগানৰ পৰিমাণ সন্নিবিষ্ট কৰা হয় তাক যোগান অনুসূচী বোলা হয়। যোগান অনুসূচীৰ সহায়ত গঠন কৰা ৰেখাই হ'ল যোগান ৰেখা।
১৭. যোগান বিধি প্ৰয়োগ হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল - দৰ বৃদ্ধিয়ে উৎপাদনকাৰীক অধিক উৎপাদনৰ বাবে উৎসাহিত কৰা, অন্য উৎপাদন কমাই দৰ বঢ়া দ্ৰব্যবিধ অধিক উৎপাদন কৰা, ক্ৰমহাসমান উৎপাদন বিধিৰ উপস্থিতি ইত্যাদি।
১৮. যোগান বিধিৰ ব্যতিক্ৰমবোৰ হ'ল - ইয়ত দৰে যোগানত কি প্ৰভাৱ পেলায় সেয়াহে কোৱা হৈছে, কিন্তু যোগান বঢ়াৰ বাবে দৰ কমি যাব

ব্যয় কমোৱা বাবে দৰ নাবাঢ়িলেও যোগান বাঢ়িব পাৰে; ৰুচি আৰু অভ্যাসৰ পৰিবৰ্তনৰ বাবে চাহিদা পৰিবৰ্তন হোৱা বাবে ব বতৰৰ পৰিবৰ্তন হোৱা বাবে যোগান বৃদ্ধি পাব পাৰে, সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধিৰ উপস্থিতি ইত্যাদি।

১৯. যোগান স্থিতিস্থাপকতা হ'ল যোগানৰ পৰিমাণৰ আনুপাতিক পৰিবৰ্তন আৰু দৰৰ আনুপাতিক পৰিবৰ্তনৰ অনুপাত। যোগান স্থিতিস্থাপকতাত প্ৰভাৱ পেলোৱা প্ৰাধান কাৰকবোৰ হ'ল - উদ্যোগৰ প্ৰকৃতি, হাতত থকা সময়ৰ দৈৰ্ঘ্য, উপাদানৰ যোগান প্ৰচুৰতা, উৎপাদনকাৰীৰ সক্ৰিয়তা ইত্যাদি।
২০. যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ প্ৰধান ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব হ'ল - যোগানৰ প্ৰতিক্ৰিয়াশীলতাৰ মাত্ৰা জনা, উৎপাদনত কৰা পৰিণাম নিৰ্ধাৰণ, কৰা বোজা ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ মাজত বিতৰণ সম্পৰ্কে জ্ঞান লাভ, আমদানি আৰু ৰপ্তানিৰ ওপৰত আৰোপ কৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰা ব্যৱস্থাৰ ফলপ্ৰসূতাৰ বিচাৰ, উপাদানসমূহৰ প্ৰতিক্ৰিয়াশীলতা নিৰ্ধাৰণ ইত্যাদি।
২১. যোগান আৰু চাহিদাৰ পৰিবৰ্তনে বজাৰ ভাৰসাম্যৰ স্থান সলনি কৰে। ইয়াৰ লগে লগে ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্নও সলনি হয়।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

১. ব্যক্তিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
২. আধুনিক অৰ্থতত্ত্ব পৰিচয় (চিমেষ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৬।
৩. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেষ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, ৰঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।

নিৰ্ঘণ্ট

অনুসূচী : তথ্যৰ তালিকা

প্ৰতিক্ৰমধৰ্মী : দুটা চলকৰ এটা বাঢ়িলে আনটো কম

অনোন্যকধৰ্মী : প্ৰতিক্ৰমধৰ্মী আৰু অনোন্যকধৰ্মী একেই

ফট্‌কাজনিত বজাৰ : ভৱিষ্যতৰ আনুমানিক লাভ-লোকচানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঢ় লৈ উঠা বজাৰ।

ঋণাত্মক ঢাল : তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া

বৃত্তাংশ: বৃত্তৰ এটা অংশ বা ইয়াৰ পৰিধিৰ এটা অংশ বা বৃত্তৰ চাপ

বক্র : বেঁকা, ভাঁজ থকা বা ধনুভিৰীয়া

দৰ বিভেদীকৰণ : একাধিকাৰ বজাৰৰ (য'ত এজন মাথোঁ বিক্ৰেতা থাকে) এটা বিশেষ ব্যৱস্থা। এই ব্যৱস্থাত বিক্ৰেতাই ছবছ একেবিধ দ্ৰব্য বেলেগ বেলেগ স্থানত বেলেগ দৰত বিক্ৰী কৰে।

বৈদেশিক বিনিময় হাৰ : যি হাৰত এখন দেশৰ মুদ্ৰা আন এখন দেশৰ মুদ্ৰাৰ লগত সলনি কৰা হয়। যেনে বৰ্তমান আমেৰিকা যুক্তৰাষ্ট্ৰৰ ১ ডলাৰৰ বিপৰীতে ভাৰতীয় মুদ্ৰাৰ বিনিময় হাৰ হ'ল ৬৮ টকা।

বৈদেশিক বাণিজ্যৰ ঘাটি বা বৈদেশিক ঘাটি: ৰপ্তানি মূল্যতকৈ যি পৰিমাণে আমদানি মূল্য বেছি হয় তাক বৈদেশিক বাণিজ্য ঘাটি বা বৈদেশিক ঘাটি বোলা হয়।

পৰোক্ষকৰ : যি কৰ কৰদাতাই কৰ বিভাগক পোনে পোনে পৰিশোধ নকৰে। যেনে বিক্ৰী কৰ, আবকাৰী কৰ ইত্যাদি।

প্ৰত্যক্ষ কৰ : যি কৰ কৰদাতাই পোনে পোনে কৰ বিভাগক পৰিশোধ কৰে। যেনে, নিগম কৰ, আয় কৰ ইত্যাদি।

ৰাজহুৱা দ্ৰব্য : সমজুৱাকৈ অভাৱ পূৰণ কৰিব পৰা দ্ৰব্য বা সেৱা। যেনে, উদ্যান, খেলপথাৰ, চৰকাৰী পথ ইত্যাদি।

অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা : কিছুমান অৰ্থনৈতিক উদ্দেশ্য আগত ৰাখি এক সময়ৰ পৰিসৰত সেই উদ্দেশ্য পূৰণৰ বাবে যি পৰিকল্পনা কৰা হয় তাক অৰ্থনৈতিক পৰিকল্পনা বোলা হয়। যেনে ভাৰতৰ পঞ্চবাৰ্ষিক পৰিকল্পনা।

চৰকাৰী অনুদান : চৰকাৰে দিয়া আৰ্থিক সাহায্য

ৰাজ অনুদান : যি আৰ্থিক সাহায্য এখন দেশৰ নাগৰিকে ভোগ কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ মূল্যৰ এটা অংশ হিচাপে চৰকাৰে পৰিশোধ কৰে

একচেটিয়া অধিকাৰ : কেৱল এজনৰ অধিকাৰ

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান : প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য (অৰ্থাৎ একে অভাৱ পূৰণ কৰিব পৰা দ্ৰব্য) উৎপাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা যথেষ্ট বেছি হ'লে যি বজাৰৰ উদ্ভৱ হয় তাক একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী বজাৰ বোলা হয়।

নিকৃষ্ট দ্ৰব্য : যি আনৰ তুলনাত বেয়া বুলি দাম কমিলেও কমাই কিনা হয়।

মুক্ত অৰ্থনীতি: পুঁজিবাদী অৰ্থনীতি, য'ত অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপত চৰকাৰৰ হস্তক্ষেপ বৰ কমকৈ থাকে।

কেচামাল হত্যাদি কম-বোছ কাৰ উৎপাদন কম-বোচ কাৰব পাৰ ।

দীৰ্ঘকাল : যিছেৱা সময়ত উৎপাদনৰ সকলো উপাদান কম-বেচি কৰাটো সম্ভৱ হৈ পৰে ।

ক্রমহ্রাসমান উৎপাদন বিধি : উৎপাদনৰ উপাদান বঢ়োৱাৰ লগে লগে প্ৰাপ্তীয় তথা অতিৰিক্ত উৎপাদন ক্ৰমশঃ কমিলে তাক ক্ৰমহ্রাসমান উৎপাদন বোলা হয় । যি বিধিৰে এই উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰা হয় তাক ক্ৰমহ্রাসমান উৎপাদন বিধি বোলা হয় ।

সমাহৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধি : উৎপাদনৰ উপাদান বৃদ্ধি কৰাৰ বিপৰীতে যেতিয়া অতিৰিক্ত তথা প্ৰাপ্তীয় উৎপাদন সমান হৈ থাকে তেতিয়া তাক সমাহৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান বোলা হয় । যি বিধিৰে এই উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰা হয় তাক ক্ৰমহ্রাসমান উৎপাদন বিধি বোলা হয় ।

কৰৰ বোজা : কৰ আৰোপ কৰা বাবে কৰদাতাৰ ওপৰত টি বোজাৰ উদ্ভৱ হয় ।

প্ৰত্যয় : ধাৰণা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.২.১ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.২.১ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.২.২ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.৩ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ২.৩.৪ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ২.৩.৫ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ২.৩.২ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৮ : ছেদ নং ২.৪.১ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৯ : ছেদ নং ২.৫ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ১০ : ছেদ নং ২.৩.৬ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.৬.১ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.৬.৩ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.৬.৩ চোৱা ।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.৬.৪ চোৱা ।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.

3. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.

আদর্শ প্রশ্ন

1. চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা বুলিলে কি বুজা? বিভিন্ন প্রকাৰৰ চাহিদা স্থিতিস্থাপকতাবোৰ কি ?
What do you mean by elasticity of demand? What are the different types of elasticities of demand ?
2. চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা প্রত্যয়টো লিখা। চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰূপণ কৰা কাৰকবোৰ উল্লেখ কৰা।
Write the concept of price elasticity of demand. Mention the factors determining the price elasticity of demand.
3. চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰূপণ কৰা সূত্রটো লিখা। এই প্রত্যয়টোৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব আলোচনা কৰা।
Write the formula of price elasticity of demand. Discuss the practical importance of price elasticity of demand.
4. চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰা পদ্ধতিসমূহ আলোচনা কৰা।
Discuss the methods of determining the price elasticity of demand.
5. স্বাভাৱিক দ্ৰব্য আৰু গিফেন দ্ৰব্যৰ দৰ-চাহিদা ৰেখাত থকা পাৰ্থক্য ব্যাখ্যা কৰা।
Explain the difference in the demand curves of normal goods and giffen goods.
6. চাহিদা ৰেখাৰ কোনো এক বিন্দুত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰূপণ কৰা পদ্ধতিটো আলোচনা কৰা।
Discuss the method of determining price elasticity of demand at a point on a demand curve.
7. বিভিন্ন প্রকাৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা চিত্ৰসহ ব্যাখ্যা কৰা।
Explain with help of diagrams the different types of price elasticity of demand.
8. চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা বুলিলে কি বুজা? ইয়াৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্বসমূহ লিখা।

What are its practical uses ?

9. বিন্দু স্থিতিস্থাপকতা আৰু বৃত্তাংশ স্থিতিস্থাপকতা পদ্ধতিৰ পাৰ্থক্য লিখা।
Distinguished between point elasticity and arc elasticity of demand.
10. . যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ সংজ্ঞা দিয়া। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা বোৰ কি ?
Define the elasticity of supply. What are the different types of supply elasticities?
11. . যোগান স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্ণয় কৰা কাৰকসমূহ কি ? যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্বসমূহ আলোচনা কৰা।
What are the factors determining elasticity of supply?
Discuss the practical importance of elasticity of supply.
12. যোগান আৰু চাহিদাৰ পৰিবৰ্তনে বজাৰ ভাৰসাম্যত কি প্ৰভাৱ পেলায় চিত্ৰসহ ব্যাখ্যা কৰা।
Explain the impact of changes in the demand and supply on equilibrium in the market.

উপভোক্তাৰ আচৰণ তত্ত্ব (Theory of Consumer Behaviour)

- ৩.০ : প্ৰস্তাৱনা
- ৩.১ : উদ্দেশ্য
- ৩.২ : সাংখ্যিকীয় উপযোগিতাৰ ধাৰণা
  - ৩.২.১: মুঠ উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উপযোগিতা
- ৩.৩ : ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি
  - ৩.৩.১: ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ
  - ৩.৩.২: ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখা আহৰণ
- ৩.৪ : সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি
  - ৩.৪.১ : সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ
  - ৩.৪.২: সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখাৰ আহৰণ
  - ৩.৪.৩: সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব
- ৩.৫: সাংখ্যিকীয় উপযোগিতা তত্ত্বৰ সীমাবদ্ধতা
  - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- ৩.৬ : অৱস্থানসূচক উপযোগিতাৰ ধাৰণা আৰু নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল
  - ৩.৬.১: নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ গঠন
  - ৩.৬.২ : নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ধৰ্ম
  - ৩.৬.৩ : প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ
- ৩.৭ : নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰ্ধাৰণ
  - ৩.৭.১ : বাজেট ৰেখা
  - ৩.৭.২: উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ
- ৩.৮ : নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত পৰিণাম নিৰ্ধাৰণ
  - ৩.৮.১ : দৰ পৰিণাম
  - ৩.৮.২: আয় পৰিণাম
  - ৩.৮.৩: প্ৰতিকল্পন পৰিণাম
  - ৩.৮.৪: দৰ পৰিণামৰ বিভাজন - শ্লুটস্কি সমীকৰণ
- ৩.৯: নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখাৰ আহৰণ
- ৩.১০: নব্য সংস্থাপনবাদী প্ৰান্তীয় ব্যাখ্যাতকৈ নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল উন্নত হোৱাৰ কাৰণ
- ৩.১১: নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলৰ সীমাবদ্ধতা (সমালোচনা)
  - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
  - আমি কি শিকিলো
  - পাঠ্য নিৰ্দেশনা
  - নিৰ্ঘণ্ট
  - প্ৰসংগ পুথি
  - আদৰ্শ প্ৰশ্ন

উপভোক্তাৰ আচৰণে বজাৰ চাহিদা নিৰ্ণয় কৰে। চাহিদা আৰু যোগানৰ সমন্বয়ত বজাৰ দৰ নিৰূপণ হয়। উপভোক্তাই কি কিনিব, কিমান কিনিব, ক'ত কিনিব, কেতিয়া কিনিব ইত্যাদি সিদ্ধান্তবোৰ নিৰ্ভৰ কৰে বিশেষকৈ তেওঁ অনুভৱ কৰা সন্তুষ্টি বা উপযোগিতাৰ ওপৰত। সেয়ে উপভোক্তাৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰিবলৈ যাওঁতে পোন প্ৰথমে আমি উপযোগিতা কি, ইয়াক কেনেকৈ জুখিব পাৰি সেয়া সঠিককৈ জানি ল'ব লাগিব। তেতিয়াহে আয়, দৰ ইত্যাদি কথাবোৰ সলনি হৈ থকাৰ লগে লগে তেওঁৰ ভোগ আচৰণ কি সলনি হয় বা হ'ব সেইবিষয়ে জানিব পৰা যাব। উপযোগিতা দুই ধৰণে জোখা হয় - সংখ্যাত প্ৰকাশ কৰি আৰু অৱস্থান নিৰ্ণয় কৰি। এই গোটটোত তোমালোকে উপযোগিতাৰ সংখ্যাগত জোখ আৰু অৱস্থানগত জোখ ইয়াৰ সহায়ত উপভোক্তাই কেতিয়া ভাৰসাম্য অৱস্থা লাভ কৰে সেই বিষয়ে আলোচনা। বিভিন্ন দৰ-আয় পৰিস্থিতিত ভাৰসাম্য অৱস্থা বিভিন্ন হয়। গতিকে ভিন্ন অৱস্থাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ আধাৰত উপভোক্তাৰ চাহিদা ৰেখা গঠন কৰিব পাৰি।

গোটটো পঢ়াৰ পূৰ্বে তোমালোকে অভাৱ, সন্তুষ্টি, উপযোগিতা, মূল্য, ভোগদ্রব্য, ভাৰসাম্য আদি ধাৰণাসমূহ ভালকৈ জানি ল'বা। এই ধাৰণাসমূহ আগতীয়াকৈ জনা থাকিলে উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখাৰ গঠন সহজভাবে বুজি ল'ব পাৰি। চাহিদা ৰেখা গঠনৰ সাংখ্যিকীয় পদ্ধতিটো আয়ত্ত কৰাৰ পাছত পৰৱৰ্তী গোটত থকা নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল, প্ৰচলন অধিকাৰ তত্ত্ব, চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা ইত্যাদি বিষয়বোৰ তোমালোকে সহজে বুজি পাবা।

১.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) উপভোক্তাৰ আচৰণ পৰীক্ষা কৰিবলৈ উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখ ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰিবা।
- (২) ক্ৰমহাসমান উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত এবিধ দ্রব্য ক্ৰয় কৰা অৱস্থাত উপভোক্তাৰ আচৰণ উপস্থাপন কৰিব পাৰিবা।
- (৩) সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত একাধিক দ্রব্য একেসময়তে ক্ৰয় কৰা অৱস্থাত উপভোক্তাৰ আচৰণ উপস্থাপন কৰিব পাৰিবা।
- (৪) উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ সহায়ত উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ কৰিব পাৰিবা।
- (৫) উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখা গঠন কৰিব পাৰিবা।

- (৭) নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত উপভোক্তাৰ আচৰণ লেখাচিত্ৰত উপস্থাপন কৰিব পাৰিবা।
- (৮) নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত দৰ পৰিণাম, আয় পৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৯) নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখা গঠন কৰিব পাৰিবা।
- (১০) নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলৰ সুবিধা আৰু সীমাবদ্ধতা চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।

৩.২ সাংখ্যিকীয় উপযোগিতাৰ ধাৰণা

(Cardinal measurement of utility)

উপযোগিতা প্ৰত্যক্ষভাৱে জোখাটো সম্ভৱ নহয়। কাৰণ ই এক মানসিক উপলব্ধি যাৰ কোনো বাহ্যিক প্ৰকাশ নাই। উপযোগিতাক সদায় পৰোক্ষভাৱেহে জোখা হয়। অৰ্থনীতিবিদসকলে উপযোগিতাৰ জোখৰ বাবে সময়ে সময়ে বেলেগ পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰি আহিছে। উপযোগিতাৰ প্ৰধান দুটা জোখ হ'ল - সাংখ্যিকীয় জোখ আৰু অৱস্থানবাচক জোখ। অৱস্থানসূচক জোখক দুৰ্বল অৱস্থানবাচক জোখ আৰু শক্তিশালী অৱস্থানবাচক জোখ এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়। উপযোগিতাৰ জোখ সম্পৰ্কে অধিক কথা-বতৰালৈ যোৱাৰ আগতে উপযোগিতাৰ ধাৰণাটোৰ ওপৰত এবাৰ পঢ়ি লোৱা হওক।

উপযোগিতাৰ ধাৰণা (Concept of Utility)

দ্রব্য আৰু সেৱাৰ দ্বাৰা মানৱ অভাৱ সম্বন্ধিত কৰিব পৰা সামৰ্থকে উপযোগিতা বোলা হয়। অন্য অৰ্থত দ্রব্য আৰু সেৱা উপভোগৰ জৰিয়তে যি সুখ উপলব্ধি হয় সেয়াই হ'ল উপযোগিতা।

বৈশিষ্ট্য :

উপযোগিতা বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল —

- (১) উপযোগিতা হ'ল এক আত্মনিষ্ঠ উপাদান। ই হ'ল কেৱল উপলব্ধিৰ বিষয়। ইয়াৰ কোনো বৰ্হিমাপ নাই।
- (২) উপযোগিতা মানুহৰ আৱেগ অনুভূতিৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। ইয়াৰ কোনো বৈষয়িক অস্তিত্ব নাই। সেয়ে কোনো এজন ব্যক্তিৰ ভাল লগা বস্তু আনৰ বাবে বেয়া লগা হ'ব পাৰে। একেদৰে একেবিধ বস্তু এনে পৰিমাণত ভোগ কৰি ভিন্ন ব্যক্তিয়ে লাভ কৰা উপযোগিতা ভিন্ন হ'ব পাৰে।
- (৩) উপকাৰিতা আৰু উপযোগিতা একে নহয়। উপকাৰিতা নথকা দ্রব্য এবিধেও উপযোগিতা দিব পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে নিচায়ুক্ত দ্রব্যৰ

- (৪) উপযোগিতাৰ লগত নোতকতা বা অবেধতাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই।
নৈতিক বা আইনসিদ্ধ নোহোৱা কৰ্মৰো উপযোগিতা থাকিব পাৰে।
উদাহৰণস্বৰূপে চৌৰ্য বৃত্তি নীতি বহিৰ্ভূত হ'লেও চুৰ কৰাজনৰ
বাবে ইয়াৰ উপযোগিতা থাকে।

উপযোগিতা আৰু সন্তুষ্টি

- (১) কোনো এবিধ দ্ৰব্য ভোগ বা ব্যৱহাৰ কৰা সময়ত অনুভূত হোৱা
সুখ উপলব্ধিক সন্তুষ্টি বোলা হয়। গতিকে উপযোগিতা হ'ল প্ৰত্যাশিত
সন্তুষ্টি।
- (২) সন্তুষ্টিৰ বাবে ভোগ কৰা প্ৰয়োজন। কিন্তু উপযোগিতাৰ বাবে দ্ৰব্য
এবিধ ক্ৰয় কৰা বা ধাৰণ কৰা প্ৰয়োজন।
- (৩) উপযোগিতা থাকিলে সন্তুষ্টি নথাকিবও পাৰে বা কম থাকিব পাৰে।
কাৰণ ক্ৰয় কৰা সময়ত দ্ৰব্যবিধৰ পৰা সন্তুষ্টি পোৱা যাব বুলি আশা
কৰিলেও প্ৰকৃত ভোগৰ সময়ত সন্তুষ্টি নাথাকিবও পাৰে বা বহু কম
হ'ব পাৰে।
- (৪) প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষ কোনো পদ্ধতিৰে সন্তুষ্টি জুখিব নোৱাৰি। কিন্তু
উপযোগিতা পৰোক্ষভাৱে জুখিব পাৰি।

উপযোগিতা আৰু সন্তুষ্টিৰ মাজত কেতবোৰ পাৰ্থক্য থাকিলেও এই
পাৰ্থক্যৰ সীমাৰেখা স্পষ্ট নহয়। সেয়েহে অধ্যয়নৰ সুবিধাৰ বাবে অৰ্থনৈতিক
অধ্যয়নত উপযোগিতা আৰু সন্তুষ্টি একে বুলি ধৰি লোৱা হয়।

উপযোগিতাৰ প্ৰকাৰ :

বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ উপযোগিতাবোৰ হ'ল —

- (১) **প্ৰকৃতিগত উপযোগিতা** : প্ৰকৃতিদত্ত ভোগ বা ব্যৱহাৰৰ যোগেদি লাভ
কৰা উপযোগিতাক প্ৰকৃতিগত উপযোগিতা বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে
বতাহ, পানী ইত্যাদিৰ পৰা লাভ কৰা উপযোগিতা।
- (২) **আকাৰভিত্তিক উপযোগিতা** : দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ ৰূপ সলনি হোৱা বাবে
উদ্ভৱ হোৱা উপযোগিতাক আকাৰভিত্তিক উপযোগিতা বোলা হয়।
উদাহৰণস্বৰূপে মাটিক মূৰ্ত্তিলৈ ৰূপান্তৰ কৰি লাভ কৰা উপযোগিতা।
- (৩) **স্থানভিত্তিক উপযোগিতা** : দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ স্থান সলনি হোৱা বাবে উদ্ভৱ
হোৱা উপযোগিতা। উদাহৰণ — হাবিত থকা অৰ্কিড ঘৰৰ সন্মুখৰ
ফুলনিলৈ স্থানান্তৰ কৰি উদ্ভৱ হোৱা উপযোগিতা।
- (৪) **সময়ভিত্তিক উপযোগিতা** : সময়ৰ উপযুক্ততাৰ বাবে উদ্ভৱ হোৱা
উপযোগিতাক সময়ভিত্তিক উপযোগিতা বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে
উণী বস্ত্ৰৰ উপযোগিতা শীতকালত আৰু কপাহী বস্ত্ৰৰ উপযোগিতা

(৫) **সেবাভিত্তিক উপযোগিতা** : বিভিন্ন সেৱাৰ মাধ্যমত লাভ কৰা উপযোগিতাক সেৱাভিত্তিক উপযোগিতা বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, শিক্ষক, উকীল, চিকিৎসক ইত্যাদিৰ পৰা লাভ কৰা উপযোগিতা।

সাংখ্যিক জোখ

উপযোগিতাক যেতিয়া সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰা হয়, তেতিয়া তাক উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখ বোলা হয়। অৰ্থাৎ বিভিন্ন দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰা লাভ কৰা উপযোগিতাক ১,২,৩ ইত্যাদি সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰা হয়। সেয়েহে এই জোখৰ সহায়ত দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন গোটৰ পৰা লাভ কৰা উপযোগিতা তুলনা কৰিব পাৰি আৰু বিভিন্ন গোটৰ পৰা লাভ কৰা ব্যক্তিগত উপযোগিতা যোগ কৰি মুঠ উপযোগিতা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষক হ'ল A.C. Pigou আৰু Alfred Marshal। মাৰ্ছালে উপযোগিতাক সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰিবলৈ নামৰ এক প্ৰকাৰ একক ব্যৱহাৰ কৰিছিল। তেওঁ উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি আৰু সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি ব্যাখ্যা কৰিছে।

পিগুৱে দ্ৰব্যৰ দৰৰ সহায়ত উপযোগিতাৰ জোখ লোৱাৰ মত পোষণ কৰিছে। দ্ৰব্যৰ দৰ উপযোগিতাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ উপযোগিতা অধিক হ'লে দৰ অধিক হয় আৰু উপযোগিতা কম হ'লে দৰ কম হয়। গতিকে দৰে উপযোগিতাকে প্ৰকাশ কৰে।

৩.২.১: মুঠ উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উপযোগিতা (Total Utility and Marginal Utility)

মুঠ উপযোগিতা (Total Utility)

কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন জোঁট বা গোট ভোগ কৰি পোৱা ব্যক্তিগত উপযোগিতাৰ সমষ্টিয়েই হ'ল মুঠ উপযোগিতা। কোনো এছোৱা নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত এজন ভোক্তাক এবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন জোঁট ভোগ কৰিবলৈ দিলে প্ৰত্যেকৰে পৰা তেওঁ পৃথক উপযোগিতা লাভ কৰিব। মাৰ্ছালৰ মতে, যিহেতু উপযোগিতাক সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি, সেয়েহে প্ৰতিগোট দ্ৰব্যৰ ভোগৰ পৰা পোৱা উপযোগিতা পৃথকে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। গতিকে সকলো গোটৰ পৰা পোৱা ব্যক্তিগত উপযোগিতা যোগ কৰি মুঠ উপযোগিতা পোৱা যায়। যদি গোট বিশেষে লাভ কৰা উপযোগিতা $U_1, U_2, U_3, \dots, U_n$ হয় তেন্তে মুঠ উপযোগিতা হ'ল —

$$TU = U_1 + U_2 + U_3 + \dots + U_n$$

৩.১ নং তালিকাত 'util' এককত গোট বিশেষ উপযোগিতা প্রকাশ কৰি মুঠ উপযোগিতা নিৰ্ণয় কৰা হৈছে।

তালিকা নং ৩.১

দ্রব্যৰ গোট	গোট বিশেষ উপযোগিতা	মুঠ উপযোগিতা
১	১৬` U ₁	U ₁ ১৬
২	২০` U ₂	U ₁ +U ₂ ৩৬
৩	১৫` U ₃	U ₁ +U ₂ +U ₃ ৫১
৪	১১` U ₄	U ₁ +U ₂ +U ₃ +U ₄ ৬২
৫	৮` U ₅	U ₁ +U ₂ +U ₃ +U ₄ +U ₅ ৭০
৬	৬` U ₆	U ₁ +U ₂ +U ₃ +U ₄ +U ₅ +U ₆ ৭৬

১.৩.২ : প্রান্তীয় উপযোগিতা (Marginal Utility)

দ্রব্যৰ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট গোট ভোগ কৰি পোৱা উপযোগিতাই হ'ল প্রান্তীয় উপযোগিতা। অন্য অৰ্থত দ্রব্য এবিধ একাদিক্ৰমে ভোগ কৰি থকা অৱস্থাত শেষৰটো গোটৰ পৰা যি অতিৰিক্ত উপযোগিতা লাভ কৰা হয় তাকে প্রান্তীয় উপযোগিতা (Marginal Utility) বোলা হয়। এই প্রান্তীয় উপযোগিতা দুই ধৰণে নিৰূপণ কৰিব পাৰি।

(ক) যদি দ্রব্যবোৰ একো একোটা গোটত একাদিক্ৰমে ভোগ কৰা হয় -

$$MU_n = TU_n - TU_{n-1}$$

ইয়াত,

TU_n = n তম গোটলৈকে মুঠ উপযোগিতা।

TU_{n-1} = n তম গোটৰ আগৰ গোটটোলৈকে মুঠ উপযোগিতা।

MU_n = n তম গোটৰ প্রান্তীয় উপযোগিতা।

৩.২ নং তালিকাৰ পৰা এই পদ্ধতিৰে প্রান্তীয় উপযোগিতা নিৰ্ধাৰণ কৰি দেখুওৱা হ'ল —

দ্রব্যৰ গোট	(Util এককত)	
	মুঠ উপযোগিতা	প্ৰান্তীয় উপযোগিতা
১	১৬ TU ₁	MU ₁ ১৬-০ ১৬
২	৩৬ TU ₂	MU ₂ ৩৬-১৬ ২০
৩	৫১ TU ₃	MU ₃ ৫১-৩৬ ১৫
৪	৬২ TU ₄	MU ₄ ৬২-৫১ ১১
৫	৭০ TU ₅	MU ₅ ৭০-৬২ ৮
৬	৭৬ TU ₆	MU ₆ ৭৬-৭০ ৬

(খ) যদি দ্রব্যবিধ একাদিক্ৰমে এটা এটা গোটত ভোগ নকৰি ভিন্ন পৰিমাণত ভোগ কৰা হয়, তেতিয়া,

$$MU = \frac{\Delta U}{\Delta Q}$$

ইয়াত, ΔU = মুঠ উপযোগিতাৰ অন্তৰ (পৰিৱৰ্তন),

ΔQ = ভোগ কৰা দ্রব্যবিধৰ মুঠ গোটৰ অন্তৰ।

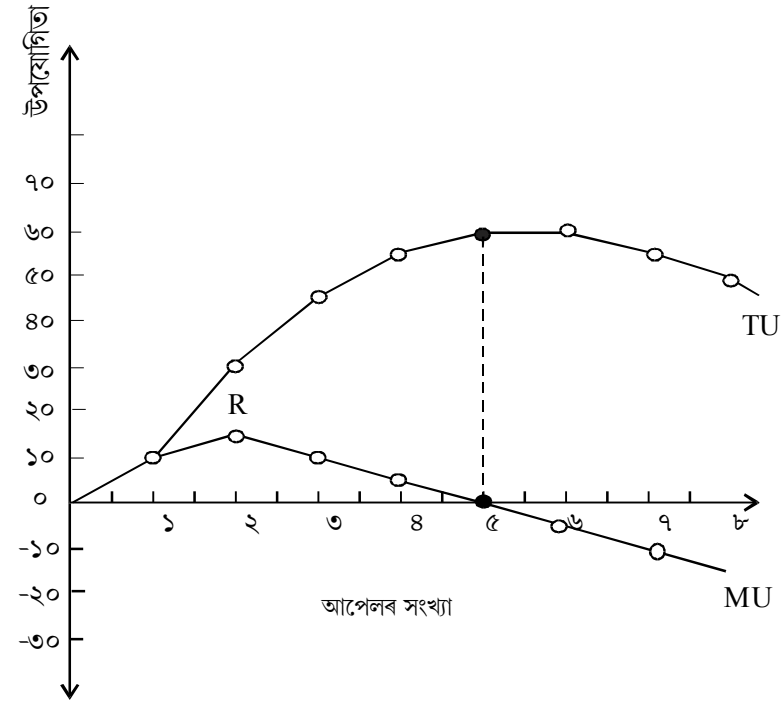
১.২ নং তালিকাত যদি ধৰি লোৱা হয়, ভোক্তাই প্ৰথমে দ্রব্যবিধৰ দুটা গোট আৰু পৰৱৰ্তী অৱস্থাত দ্রব্যবিধৰ পাঁচটা গোট ভোগ কৰিছে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা লাভ কৰা মুঠ উপযোগিতা হ'ল ক্ৰমে ৩৬ আৰু ৭০ Utils। গতিকে,

$$MU = \frac{\Delta U}{\Delta Q} = \frac{৭০ - ৩৬}{৫ - ২} = \frac{৩৪}{৩} = ১১.৩৩$$

মুঠ উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক
(Relationship between Total Utility and Marginal Utility)

মুঠ উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ মাজত এটা সম্পৰ্ক পৰিলক্ষিত হয়। এই সম্পৰ্কটো ৩.৩ নং তালিকাত দেখুওৱা হৈছে।

ভোগ কৰা আপেলৰ সংখ্যা	মুঠ উপযোগিতা (Util হিচাপত)	প্ৰান্তীয় উপযোগিতা (Util হিচাপত)
০	০	০
১	১০	১০
২	৩০	২০
৩	৪৫	১৫
৪	৫৫	১০
৫	৬০	৫
৬	৬০	০
৭	৫৫	-৫
৮	৫০	-১০

চিত্ৰ নং ৩.১

তালিকা প্ৰদত্ত মানসমূহৰ সহায়ত মুঠ উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ সম্পৰ্ক ৩.১ নং চিত্ৰত দেখুওৱা হ'ল।

চিত্ৰত TU হ'ল মুঠ উপযোগিতা ৰেখা আৰু MU হ'ল প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ৰেখা। তালিকা আৰু চিত্ৰ উভয়তে পৰিলক্ষিত হোৱা মুঠ উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ মাজত থকা সম্পৰ্কৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল -

১. ভোগ কাৰ্যৰ আৰম্ভণিতে মুঠ উপযোগিতা বাঢ়ি থকা অৱস্থাত প্ৰান্তীয়

২. প্রান্তীয় উপযোগিতা কৌতুহীত মুঠ উপযোগিতাতকে বোছ হ'ব নোৱাৰে।
 প্রান্তীয় উপযোগিতা মুঠ উপযোগিতাৰ সমান হ'ব পাৰে বা কম হ'ব
 পাৰে। ভোগ কাৰ্যৰ আৰম্ভণিতে $MU = TU$ হ'লেও ভোগ কাৰ্য অব্যাহত
 ৰাখিলে পৰৱৰ্তী অৱস্থাত $MU < TU$ হয়।
৩. মুঠ উপযোগিতা সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাত প্রান্তীয় উপযোগিতা শূন্য হয়।
 তাৰ পাছত উপভোগ কাৰ্য অব্যাহত ৰাখিলে প্রান্তীয় উপযোগিতা ঋণাত্মক
 হোৱাৰ বিপৰীতে মুঠ উপযোগিতা কমে।

৩.৩ : ক্ৰমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধি

(Law of Diminishing Marginal Utility)

ভোক্তাৰ আচৰণ প্ৰতিফলিত কৰিবলৈ অৱতাৰণা কৰা বিধিটো হ'ল
 ক্ৰমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধি। এই বিধি পোনতে অৱতাৰণা কৰে
 গছেন আৰু বেনথাম নামৰ দুজন অৰ্থনীতিবিদে। পৰৱৰ্তী কালত আলফ্ৰেড
 মাৰ্শ্বালে সংশোধিত আৰু সম্যক ৰূপত ইয়াক প্ৰকাশ কৰে।

ক্ৰমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ মূল বক্তব্য অনুসৰি এজন
 স্বাভাৱিক ব্যক্তিয়ে সময় বিৰতি নথকাকৈ কোনো এবিধ দ্ৰব্য সমজাতীয় গোটত
 ভোগ কৰি গৈ থাকিলে অতিৰিক্ত গোটৰ পৰা লাভ কৰা অতিৰিক্ত (প্ৰান্তীয়)
 উপযোগিতা ক্ৰমান্বয়ে কমে। অধ্যাপক ব'ল্ডিঙৰ ভাষাত — ‘আন সকলো
 দ্ৰব্যৰ ভোগৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিলে এই বৃদ্ধি কৰি থকা দ্ৰব্যবিধৰ প্ৰান্তীয়
 উপযোগিতা অৱধাৰিতভাৱে কমে।’

"The Editional benefit which a person derives from a
 given increase of his stock of thing diminishes with every
 increase in the stock that he already has." – Alfred Marshall

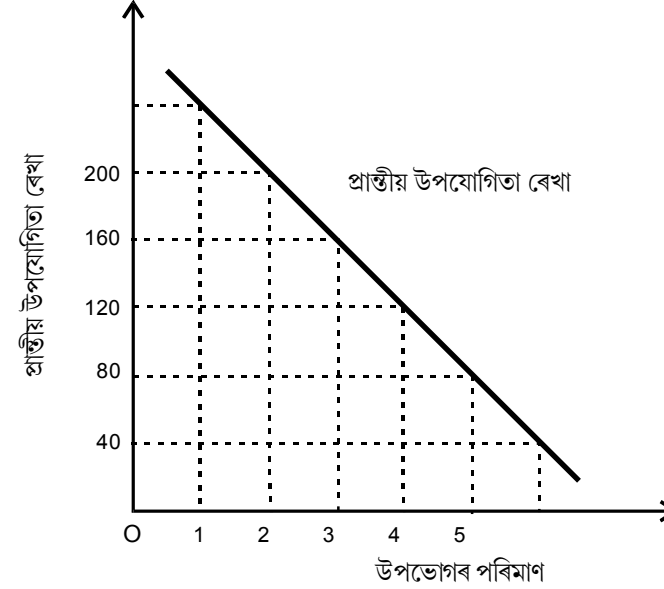
তালিকা নং ৩.৪ ৰ সহায়ত প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ প্ৰযোজ্যতা
 দেখুওৱা হ'ল। ইয়াত ভোগ কৰা দ্ৰব্যবিধি হ'ল আপেল। আপেলৰ দৰৰ
 সহায়ত ইয়াৰ উপযোগিতা প্ৰকাশ কৰা হৈছে।

তালিকা নং ৩.৪

দ্ৰব্যৰ গোট	প্ৰান্তীয় উপযোগিতা (পইচা দৰত)
১	২০০
২	১৬০
৩	১২০
৪	৮০
৫	৪০

তালিকা নং ১.২ প্ৰদত্ত তথ্যৰ সহায়ত চিত্ৰ নং ১.২ ত প্ৰান্তীয়

তালিকা আৰু চিত্ৰৰ পৰা দেখা গৈছে, আপেলৰ গোটৰ সংখ্যা বঢ়াৰ লগে লগে প্ৰতিবাৰতে প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ৪০ পইচাকৈ কমিছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰথমটো গোট ক্ৰয় কৰোঁতে ভোক্তাজনে ২০০ পইচা পৰিশোধ কৰিছে। দৰ কমিলেহে তেওঁ অধিক ক্ৰয় কৰিব, কাৰণ যিমানৈ দ্ৰব্যবিধৰ সংগ্ৰহ বাঢ়ে, সিমানৈ ইয়াৰ পৰা লাভ কৰা প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কমে। উল্লেখ্য যে উদাহৰণটোত দেখুওৱাৰ দৰে প্ৰান্তীয় উপযোগিতা যে সদায় সমান হ'বত কমিব এনে নহয়, এই কমাৰ হাৰ ভিন্ন হ'ব পাৰে।

চিত্ৰ নং ৩.২

ক্ৰমহ্রাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ অনুমিত চৰ্ত

(Assumptions of the Law of Diminishing Marginal Utility)

১. আলোচনা কালত বিবেচিত ভোক্তাজনৰ ৰুচি, অভ্যাস আৰু আয়ৰ পৰিৱৰ্তন নহয়।
২. আকাৰ আৰু প্ৰকাৰ এই দুয়োটা দিশৰ পৰা দ্ৰব্যৰ গোটসমূহ সমজাতীয়।
৩. দ্ৰব্যবিধ গোট হিচাপে ভোগ কৰোঁতে সময়ৰ ব্যৱধান নগণ্য হয়। অৰ্থাৎ এটা গোট ভোগ কৰাৰ পৰা আনটো গোট ভোগ কৰাৰ মাজৰ সময়ৰ বিশেষ ব্যৱধান নাথাকে।
৪. ভোক্তাজন স্বাভাৱিক ব্যক্তি হয়।
৫. কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ উপযোগিতা কেৱল সেইবিধ দ্ৰব্যৰ ভোগৰ ওপৰতহে নিৰ্ভৰ কৰে।
৬. ভোগ কৰা দ্ৰব্যবিধ ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ আকাৰত বিভাজিত কৰি প্ৰত্যেকৰে পৰা প্ৰান্তীয় উপযোগিতা নিৰ্ণয় কৰাটো সম্ভৱ।

নিভৰ কৰে, আনৰ ভোগ কাৰ্যৰ ওপৰত নহয়।

**ক্রমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা প্রযোজ্য হোৱাৰ কাৰণ
(Reasons the Law of Diminishing Marginal Utility being Ap-
plicable)**

ক্রমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধি প্রযোজ্য হোৱাৰ কাৰণবোৰ হ'ল -

১. মানুহৰ অভাৱ অসীম হোৱাৰ বাবে সকলো অভাৱ পূৰণ কৰাটো সম্ভৱ নহ'লেও কোনো এটা বিশেষ অভাৱ পূৰণ কৰিব পাৰি। এই অভাৱ পূৰণ কৰা উপকৰণবিধ যিমানৈ বৃদ্ধি পায় সিমানৈ সেই দ্রব্যবিধ লাভৰ প্ৰতি উদয় হোৱা লিপ্সা কমে আৰু সেয়েহে প্রান্তীয় উপযোগিতা ক্ৰমশঃ কমে।
২. কোনো এবিধ দ্রব্য প্ৰথমে ক্ৰয় কৰি সবাতোকৈ লাগতিয়াল আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ ক্ষেত্ৰত ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হয়। ইয়াৰ ক্ৰয় তথা সংগ্ৰহৰ পৰিমাণ বাঢ়ি গ'লে কম লাগতিয়াল আৰু গুৰুত্বপূৰ্ণ ক্ষেত্ৰত ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হয় আৰু সেয়েহে ইয়াৰ প্রান্তীয় উপযোগিতা ক্ৰমশঃ কমে।
৩. দ্রব্যসমূহ পূৰ্ণ প্ৰতিকল্পযোগ্য নোহোৱা বাবে ইয়াক এক বিশেষ অভাৱ পূৰণৰ বাবেহে প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি। আন অভাৱ পূৰণত এই দ্রব্যবিধ পূৰ্ণ প্ৰতিকল্পভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰা বাবেই ইয়াৰ সংগ্ৰহ বৃদ্ধিৰ লগে লগে প্রান্তীয় উপযোগিতা কমে।

**ক্রমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ ব্যতিক্ৰম
(Exceptions of Diminishing Marginal Utility)**

১. ভোক্তাৰ ৰুচি-অভিৰুচিৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে ক্ৰমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধি প্রযোজ্য নহয়।
২. ভোগৰ আৰম্ভণিতে দ্রব্যবিধৰ অভাৱৰ তীব্ৰতাৰ বাবে ইয়াৰ পৰা লাভ কৰা প্রান্তীয় উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব পাৰে। কিন্তু এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণত দ্রব্যবিধ ভোগ কৰাৰ পাছত প্রান্তীয় উপযোগিতা কমাটো নিশ্চিত।
৩. যদি সময়ৰ বিৰতি ৰাখি দ্রব্যৰ গোটসমূহ ভোগ কৰা হয়, তেতিয়া প্রান্তীয় উপযোগিতা নকমে।
৪. অভ্যস্ত হৈ থকা কোনো দ্রব্যৰ সংগ্ৰহ তথা ভোগ বৃদ্ধি হ'লে প্রান্তীয় উপযোগিতা নকমে। একেদৰে ৰুচি পূৰণৰ বাবে কোনো দ্রব্যৰ সংগ্ৰহ বৃদ্ধিয়ে প্রান্তীয় উপযোগিতা নকমায়।
৫. ভোগ কৰা দ্রব্যৰ গোটৰ আকাৰ যথোপযুক্ত নহ'লেও এই বিধিটো প্রযোজ্য নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে তৃষণতুৰ মানুহ এজনক চামুচেৰে পানী খাবলৈ দিলে প্রান্তীয় উপযোগিতা বহু সময়লৈকে নকমে।

ইত্যাদি ব্যক্তিক কথা ইয়াৰ উদাহৰণ হিচাপে ক'ব পাৰি। একেদৰে কুপণৰ বাবে ধন-সম্পদ আহৰণ বৃদ্ধিয়ে ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা নকমায়।

**ক্রমহ্রাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ গুৰুত্ব
(Importance of Law of Diminishing Marginal Utility)**

১. ক্রমহ্রাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি চাহিদা বিধি, সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি ইত্যাদি একাধিক অন্যান্য বিধি গঠন কৰাটো সম্ভৱ হৈছে।
২. ক্রমহ্রাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ আধাৰতে বিতৰণৰ সমতা নীতি সমৰ্থন কৰা হয়। দুখীয়াৰ তুলনাত ধনীৰ ওচৰত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ সম্পদ বা আয়ৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কম হয়। সেয়ে ধনীৰ পৰা দুখীয়ালৈ সম্পদ আৰু আয়ৰ হস্তান্তৰ কৰিলে সমাজৰ মুঠ সন্তুষ্টি বাঢ়িব। কিয়নো তেনে অৱস্থাত ধনীৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা যিমান কমে দুখীয়াৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা তাতকৈ অধিক বৃদ্ধি পায়।
৩. ক্রমহ্রাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত 'পানী আৰু হীৰাৰ সাঁথৰ'টো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। পানীৰ মুঠ উপযোগিতা অসীম হ'লেও ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা শূন্য। সেয়েহে পানীৰ ব্যৱহাৰিক মূল্য বেছি হ'লেও ইয়াৰ বিনিময় মূল্য তথা দৰ কম। আনহাতে হীৰাৰ মুঠ উপযোগিতা কম হোৱাৰ বিপৰীতে ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বহুত বেছি। সেয়েহে হীৰাৰ ব্যৱহাৰিক মূল্য নগণ্য হ'লেও ইয়াৰ বিনিময় মূল্য তথা দৰ বহুত বেছি।
৪. ক্রমহ্রাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত ভাৰসাম্য ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। ভাৰসাম্য হ'ল পৰিৱৰ্তনশীল কাম্য অৱস্থা। সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি লাভ কৰা অৱস্থাতে এই কাম্য অৱস্থাৰ উদ্ভৱ হয়। দ্ৰব্য এবিধৰ দৰ নাথাকিলে প্ৰান্তীয় উপযোগিতা শূন্য হোৱা অৱস্থাতে উপভোক্তা এজনে ভাৰসাম্য লাভ কৰে। কাৰণ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা শূন্য হোৱা মুহূৰ্ততে মুঠ উপযোগিতা সৰ্বাধিক হয়। আনহাতে দ্ৰব্য এবিধৰ দৰ থকা অৱস্থাত প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু দৰৰ সমতাই এই ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপণ কৰে।

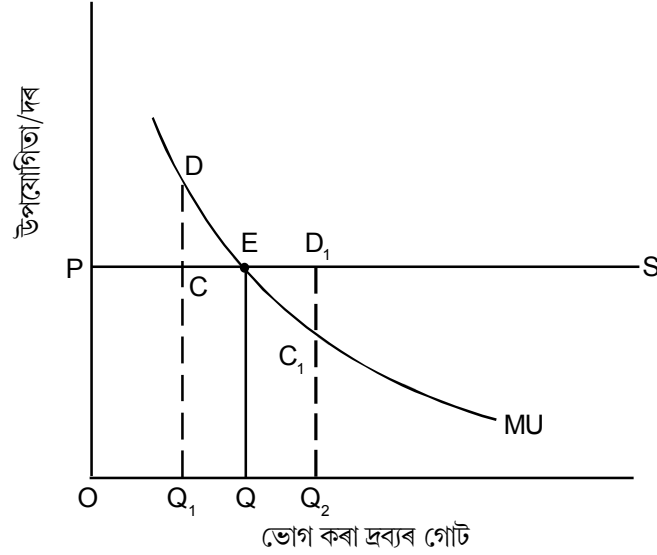
৩.৩.১ ক্রমহ্রাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ

(Deriving Consumer's Equilibrium with the help of the Law of Diminishing Marginal Utility)

প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু দৰৰ সমতাই ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ হোৱাত সহায় কৰে আৰু এই অৱস্থাতে দ্ৰব্যবিধৰ ক্ৰয় কাৰ্য সম্পন্ন হয়।

অসম্ভৱ বিয়োগ কৰি শুদ্ধ উপযোগিতা শূন্য হোৱা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ ভোগ কৰি ভোক্তাই মুঠ উপযোগিতা সৰ্বাধিক কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব আৰু ইয়াতে তেওঁৰ ভাৰসাম্য লাভ কৰিব। কিন্তু দৰযুক্ত দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত শুদ্ধ উপযোগিতা সৰ্বাধিক হোৱা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ ক্ৰয় কৰি ভোক্তাই ভাৰসাম্য লাভ কৰে।

চিত্ৰ নং ৩.৩

চিত্ৰ নং ৩.৩ ত দেখা গৈছে OP হ'ল দ্ৰব্যবিধৰ বজাৰ দৰ আৰু MU হ'ল ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ৰেখা। OQ পৰিমাণৰ দ্ৰব্য ভোগ কৰি ভোক্তাৰ শুদ্ধ উপযোগিতা সৰ্বাধিক হৈছে আৰু ইয়াতে তেওঁ ভাৰসাম্য লাভ কৰিছে। সেয়েহে E হ'ল ভাৰসাম্য বিন্দু। দ্ৰব্যবিধৰ ভোগৰ পৰিমাণ OQ_1 লৈ কমিলে শুদ্ধ উপযোগিতা CDE পৰিমাণে ইয়াৰ ভোগৰ পৰিমাণ OQ_2 লৈ বৃদ্ধি পালে EC_1D_1 পৰিমাণে শুদ্ধ উপযোগিতা কমি যাব। অৰ্থাৎ OQ পৰিমাণে ভোগ কৰি দৰ OP তকৈ পৃথক হ'লে বা OP ত দৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হৈ ভোগ কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ OQ তকৈ পৃথক হ'লে ভোক্তাৰ শুদ্ধ উপযোগিতা PBE তকৈ কমিব। গতিকে OQ উৎপন্নত PBE হ'ল সৰ্বাধিক শুদ্ধ উপযোগিতা। (ইয়াত ভোগ কাৰ্যসম্পন্ন কৰি পোৱা মুঠ উপযোগিতাৰ পৰা দৰ পৰিশোধ কৰি হেৰুওৱা মুঠ উপযোগিতা বিয়োগ কৰা হৈছে।)

এই ব্যাখ্যাৰ ভিত্তিত ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত নিৰূপণ কৰিব পাৰি এইদৰে —
 মুঠ নিগুট উপযোগিতা = দ্ৰব্য ভোগ কৰি লাভ কৰা মুঠ উপযোগিতা —
 ভোগ ব্যয়ৰ জৰিয়তে হেৰুওৱা মুঠ উপযোগিতা।
 গতিকে, প্ৰান্তীয় নিগুট উপযোগিতা = প্ৰান্তীয় উপযোগিতা — পৰিশোধ
 কৰা দৰ

শুদ্ধ উপযোগিতা সৰ্বাধিক হ'বলৈ এই প্ৰান্তীয় শুদ্ধ উপযোগিতা লোকচান শূন্য হ'ব লাগিব। অৰ্থাৎ,

বা, প্রান্তীয় উপযোগিতা = দৰ

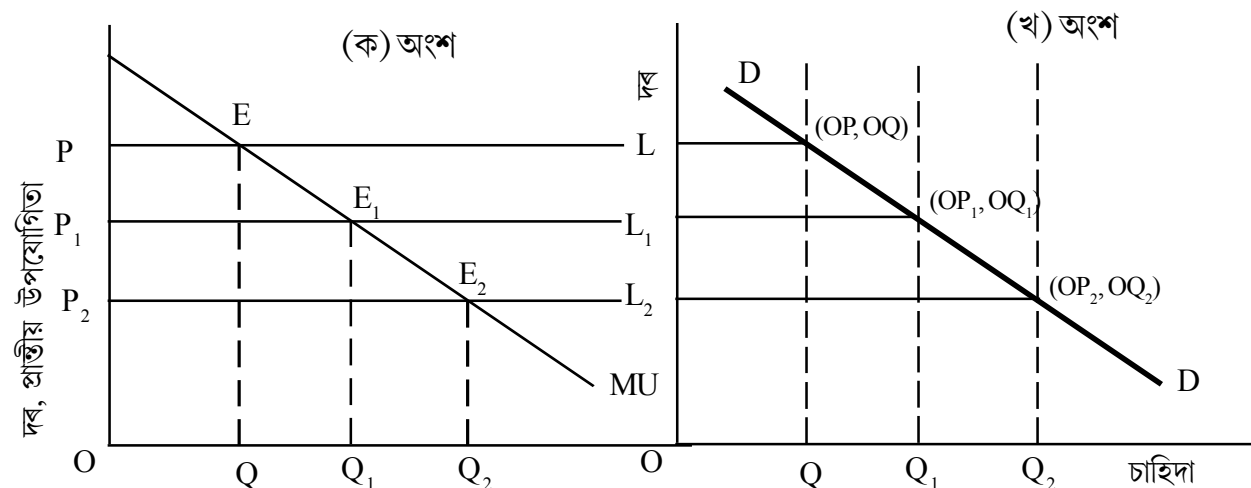
ইয়াৰ পৰা দেখা গ'ল প্রান্তীয় উপযোগিতা দৰৰ সমান হোৱা অৱস্থাতে উপভোক্তাই সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি লাভ কৰে। অৰ্থাৎ উপভোক্তা কোনো এবিধ দ্ৰব্য ভোগ কৰি ভাৰসমতাত উপনীত হয়। প্রান্তীয় উপযোগিতা দৰতকৈ কম বা বেছি হ'লে মুঠ উপযোগিতা সৰ্বাধিক নহয়। সেয়া ওপৰত চিত্ৰসহ প্ৰমাণ কৰা হৈছে।

৩.৩.২ ক্ৰমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখা আহৰণ (Deriving Consumer's Demand Curve with the help of the Law of Diminishing Marginal Utility)

ভিন্ন দৰত ভাৰসাম্য বিন্দুও পৃথকে নিৰ্ণয় হয়। এই পৃথক ভাৰসাম্য বিন্দুবোৰৰ মাধ্যমত বিভিন্ন দৰৰ বিপৰীতে দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদাৰ পৰিমাণ জানিব পাৰি। প্ৰকৃততে ভাৰসাম্য বিন্দুবোৰে দৰ আৰু চাহিদাৰ জোঁট নিৰ্দেশ কৰে। সেয়েহে এই ভাৰসাম্য বিন্দুবোৰ যোগ কৰি চাহিদা ৰেখা গঠন কৰিব পাৰি। এনেকৈয়ে চাহিদা ৰেখাৰ গঠনৰ আঁৰত ক্ৰমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ প্ৰভাৱ থাকে। ১.৪ নং চিত্ৰৰ সহায়ত ক্ৰমহ্রাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখা গঠন কৰি দেখুৱা হ'ল।

চিত্ৰৰ (ক) অংশত MU হ'ল প্রান্তীয় উপযোগিতা ৰেখা। প্ৰথম অৱস্থাত নিৰ্ধাৰিত দৰ হ'ল OP। গতিকে PL হ'ল প্ৰাথমিক দৰ ৰেখা। এই দৰত E বিন্দুত প্রান্তীয় শুদ্ধ উপযোগিতা শূন্য। গতিকে F হ'ল OP দৰৰ বিপৰীতে উদ্ভৱ হোৱা ভাৰসাম্য বিন্দু। সেয়ে OP দৰত ভাৰসাম্য ভোগৰ পৰিমাণ হ'ল OQ। এনেকৈ দৰ ক্ৰমশঃ OP_1 আৰু OP_2 লৈ হ্রাস হোৱাৰ লগে লগে দৰ ৰেখা P_1L_1 আৰু P_2L_2 লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। এই স্থানান্তৰৰ বিপৰীতে উদ্ভৱ হোৱা ভাৰসাম্য বিন্দু আৰু ভাৰসাম্য ভোগৰ পৰিমাণ ওপৰৰ তালিকাত দেখুৱা হ'ল।

দৰ আৰু চাহিদাৰ জোঁটসমূহ চিত্ৰৰ (খ) অংশত উপস্থাপন কৰি সংযোগ কৰি পোৱা DD ৰেখাডালেই নিৰ্ণয়ে চাহিদা ৰেখা।

চিত্ৰ নং ৩.৪

(Law of Equi-marginal utility)

ক্রমহাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত ভোক্তাৰ আচৰণ উপস্থাপন কৰা হয় আৰু ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায় লোৱা হয়। সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিক, সমানুপাতিক বিধি (The Proportionality Rule), প্রতিকল্পন বিধি (Law of Substitution), সৰ্বাধিক উপযোগিতা বিধি (Law of maximum satisfaction), নিৰপেক্ষতা বিধি (Law of indifference) ইত্যাদি বিভিন্ন নামেৰে জনা যায়। আনহাতে ক্রমহাসমান প্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিক 'Gossen's First Law' আৰু সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিক 'Gossen's Second Law' বোলা হয়। অষ্ট্ৰিয়াৰ অর্থনীতিবিদ H.H. Gossen- ৰ নাম অনুসৰি ইয়াৰ নামাকৰণ কৰা হৈছে। Gossen- ৰ ভাষাত যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে মুক্তভাৱে বিভিন্ন উপাদানৰ মাজত নিৰ্বাচন কৰিবলগীয়া হয়, আৰু যদি সকলো সম্পূৰ্ণকৈ ভোগ কৰাৰ সুবিধা নাথাকে তেতিয়া তেওঁ সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰাকৈ এই উপাদানসমূহ ভোগ কৰিব। কিন্তু ইয়াৰ বাবে মুঠ সন্তুষ্টিত প্রতিটো উপাদানৰ পৰা পোৱা সন্তুষ্টি সমান হ'ব। আনহাতে মাৰ্ছালৰ ভাষাত - “যেতিয়া কোনো এটা বস্তু একাধিক ব্যৱহাৰত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰি, তেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে সেই বস্তুবিধ বিভিন্ন ব্যৱহাৰৰ মাজত এনেদৰে বিতৰণ কৰিব যাতে প্ৰত্যেকটো ব্যৱহাৰৰ পৰা পোৱা প্রান্তীয় উপযোগিতা সমান হয়।” ইয়াৰ অন্তৰ্নিহিত অর্থ হ'ল ভোক্তাৰ হাতত থকা আয়েৰে বিভিন্ন দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰিলে তেওঁ সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰিব তেতিয়াহে যেতিয়া প্রতিটো দ্ৰব্যৰ পৰা পোৱা প্রান্তীয় উপযোগিতা সমান হ'ব।

* "If a person has a thing which he can put to several uses, he will distribute it among these uses in such a way it has the same marginal utility in all."

– Marshall.

৩.৪ সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধি

(Law of Equi Marginal Utility)

সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ ব্যাখ্যাৰ বাবে ধৰি লোৱা হ'ল এজন ভোক্তাই ভোগ কৰা দ্ৰব্য দুবিধ X আৰু Y। এই ক্ষেত্ৰত ভোক্তাৰ আচৰণ নিৰ্ভৰ কৰিব —

(১) X আৰু Y দ্ৰব্যৰ প্রান্তীয় উপযোগিতা আৰু

(২) X আৰু Y দ্ৰব্যৰ দৰৰ ওপৰত।

ধৰা হ'ল, দ্ৰব্য দুবিধৰ দৰ নিৰ্দিষ্ট আৰু অপৰিৱৰ্তনীয়। এনে অৱস্থাত সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিয়ে কয় যে উপভোক্তাই দ্ৰব্য দুবিধৰ মাজত তেওঁৰ

উপযোগিতা সমান হয়। অন্য অর্থত ভোক্তাই সর্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰা তেতিয়া ভাৰসাম্যত উপনীত হ'ব যেতিয়া প্ৰতিবিধ দ্ৰব্যত কৰা মৌদ্ৰিক ব্যয়ৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা সমান হয়।

কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ মৌদ্ৰিক ব্যয়ৰ প্ৰান্তীয়

$$\text{প্ৰান্তীয় উপযোগিতা} = \frac{\text{সেই দ্ৰব্যবিধৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা}}{\text{সেই দ্ৰব্যবিধৰ দৰ}}$$

গতিকে —

আৰু

ইয়াত,

$MU_{Ex} \Rightarrow X$ দ্ৰব্যৰ মৌদ্ৰিক ব্যয়ৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা।

$MU_{Ey} \Rightarrow Y$ দ্ৰব্যৰ মৌদ্ৰিক ব্যয়ৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা।

$MU_x \Rightarrow X$ দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা।

$MU_y \Rightarrow Y$ দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা।

$P_x \Rightarrow X$ দ্ৰব্যৰ দৰ।

$P_y \Rightarrow Y$ দ্ৰব্যৰ দৰ।

গতিকে ভোক্তাৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্তটো হ'ল —

$$MU_{Ex} = MU_{Ey}$$

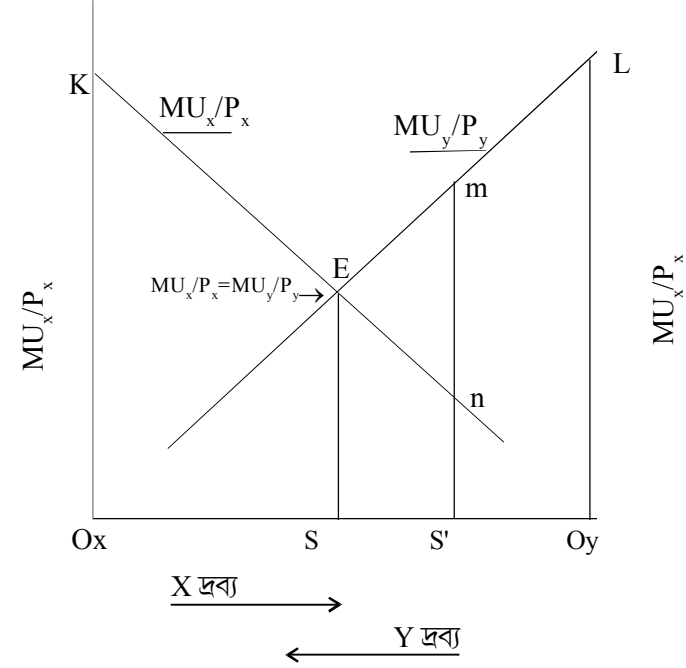
যদি $MU_{Ex} > MU_{Ey}$ হয় বা $MU_{Ex} < MU_{Ey}$ হয়, তেতিয়া ভোক্তাই Y দ্ৰব্যৰ ঠাইত X দ্ৰব্যৰ প্ৰতিকল্পন ঘটাব। অৰ্থাৎ Y দ্ৰব্যৰ ভোগ কমাই X দ্ৰব্যৰ ভোগ বৃদ্ধি কৰিব। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে X দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কমিব আৰু Y দ্ৰব্যৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। এই প্ৰতিকল্পন কাৰ্য চলি থাকিব, যেতিয়ালৈকে $MU_{Ex} = MU_{Ey}$ নহয়।

মন কৰিবলগীয়া যে ব্যয়ৰ কেৱল এক নিৰ্দিষ্ট পৰ্যায়তহে $MU_{Ex} = MU_{Ey}$ হয় এনে নহয়। ব্যয়ৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ত $MU_{Ex} = MU_{Ey}$ হ'ব পাৰে। গতিকে প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু দৰৰ অনুপাতৰ সমতাই কেৱল ভোক্তাৰ ভাৰসাম্যৰ প্ৰাথমিক চৰ্তহে পূৰণ কৰে। ইয়াৰ উপৰিও আন এটা চৰ্ত পূৰণ

ভোক্তাই তেওৰ সম্পূৰ্ণ আয় X আৰু Y দ্ৰব্যৰ ভ্ৰূয়ত ব্যৱহাৰ কৰিব। গতিকে ভোক্তাই প্ৰদত্ত আয় আৰু দৰৰ বিপৰীতে $\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y}$ হোৱা অৱস্থাতহে সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰি ভাৰসাম্যত উপনীত হ'বলৈ সমৰ্থ হ'ব। গতিকে ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত দুটা হ'ল —

১. প্ৰাথমিক চৰ্ত, $\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y}$
২. গৌণ চৰ্ত, $M = P_x \cdot X + P_y \cdot Y$

ইয়াত M হ'ল দ্ৰব্য দুবিধ কিনিবলৈ গ্ৰাহকৰ হাতত থকা মুদ্ৰা।

চিত্ৰ নং ৩.৫

চিত্ৰ নং ৩.৫ ত $\frac{MU_x}{P_x}$ হ'ল X দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু দৰৰ অনুপাত ৰেখা আৰু MU_y হ'ল Y দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু দৰৰ অনুপাত ৰেখা। O_x হ'ল X দ্ৰব্যৰ মূলবিন্দু আৰু O_y হ'ল Y দ্ৰব্যৰ মূল বিন্দু। দেখা গৈছে যে E জোঁটত উপভোক্তাজনৰ মুঠ উপযোগিতা সৰ্বাধিক হৈছে। অৰ্থাৎ ব্যক্তিজনে X দ্ৰব্য $O_x S$ পৰিমাণে আৰু Y দ্ৰব্য $O_y S$ পৰিমাণে ভোগ কৰি ভাৰসাম্য অৱস্থাত উপনীত হৈছে।

X দ্ৰব্য $O_x S$ পৰিমাণে ভোগ কৰা অৱস্থাত মুঠ উপযোগিতা = $O_x KES$

Y দ্ৰব্য $O_y S$ পৰিমাণে ভোগ কৰা অৱস্থাত মুঠ উপযোগিতা = $O_y LES$
 গতিকে দ্ৰব্য দুবিধ ভোগ কৰি লাভ কৰা মুঠ উপযোগিতা হ'ল =

$O_x S + O_y S$ জোঁটৰ বাদে আন যিকোনো জোঁটতে মুঠ উপযোগিতা $O_x KELO_y$ তকৈ কম হ'ব। উদাহৰণস্বৰূপে ধৰাহ'ল উপভোক্তাই গ্ৰহণ কৰা জোঁটটো হ'ল E'। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে X দ্ৰব্য SS' পৰিমাণে অতিৰিক্ত ভোগ কৰা বাবে SEnS' পৰিমাণে উপযোগিতা অতিৰিক্তভাৱে লাভ হয়। আনহাতে Y দ্ৰব্য SS' পৰিমাণে কমাই ভোগ কৰা বাবে মুঠ উপযোগিতাৰ লোকচান হয় SEmS'। দেখা গৈছে SEmS' > SEnS'। গতিকে দ্ৰব্য দুবিধৰ ভোগৰ পৰিমাণ সালসলনি হোৱা বাবে মুঠ উপযোগিতা Emn পৰিমাণে কমিলে। ইয়াৰ পৰা প্ৰমাণ হয় যে E জোঁটৰ বাদে (য'ত $MU_x / P_x = MU_y / P_y$) আন কোনো জোঁটতে মুঠ উপযোগিতা ইয়াৰ সমান নহয়।

দ্ৰব্যৰ সংখ্যা যদি বেছি হয় আৰু প্ৰতিবিধ দ্ৰব্যক $X_1, X_2, X_3, \dots, X_n$ হয়। আৰু যদি নিজা নিজা দৰ ক্ৰমে $P_1, P_2, P_3, \dots, P_n$ হয় উপভোক্তাৰ ভাৰসমতাৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -

$$১. \text{প্ৰাথমিক চৰ্ত, } \frac{MU_{x_1}}{P_{x_1}} = \frac{MU_{x_2}}{P_{x_2}} = \frac{MU_{x_3}}{P_{x_3}} = \dots = \frac{MU_{x_n}}{P_{x_n}}$$

$$২. \text{গৌণ চৰ্ত, } M = P_1 \cdot X_1 + P_2 \cdot X_2 + P_3 \cdot X_3 + \dots + P_n \cdot X_n$$

৩.৪.২ সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখাৰ নিৰূপণ

(Deriving Consumer's Demand Curve with the help of the Law of Equi Marginal Utility)

সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ অনুসৰি ভোক্তাৰ ভাৰসাম্যতাৰ চৰ্তটো হ'ল —

$$\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y} = Mu_m$$

অৰ্থাৎ ক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু দৰৰ অনুপাত মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ সমান হ'লেই সৰ্বাধিক সন্তুষ্টিৰ উদ্ভৱ হৈ ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা হয়। আন সকলো একে থকা অৱস্থাত এই স্বীকাৰ্যৰ অধীনত দ্ৰব্যৰ দৰ কমিলে ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ বিচ্যুতি ঘটিব।

$$X \text{ ৰ দৰ কমা বাবে } \frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y} \text{ বা } \frac{Mux}{P_x} = Mum \text{ হ'ব।}$$

এনে অৱস্থাত প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু দৰৰ অনুপাত আৰু মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ মাজত সমতা পুনৰ স্থাপন কৰিবলৈ Mu_x কমাব লাগিব। Mu_x তেতিয়াহে কমে, যেতিয়া ভোক্তাই অধিক X ক্ৰয় কৰে। ইয়াৰ পৰা দেখা গ'ল যেতিয়া কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ দৰ কমে, তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদাৰ

অপাৰৱাতত হৈ আছে।

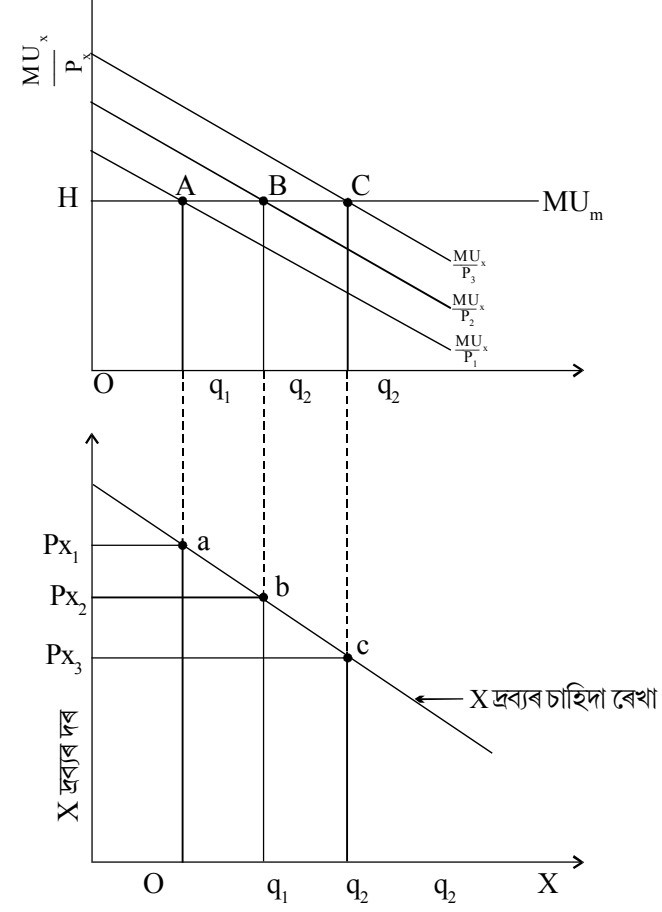
দৰ OP_{X_1} থকা অৱস্থাত ভোগ কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ হ'ল OQ_1 । এই অৱস্থাত $\frac{M_{ux}}{P_{x1}} = M_{um} = OH$ । যদি X দ্ৰব্যৰ দৰ OP_{X_2} লৈ কমে তেতিয়া প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ৰেখা $\frac{M_{u_x}}{P_{x2}}$ লৈ স্থানান্তৰ হয় যাতে $\frac{M_{u_x}}{P_{x2}} = OH$ হয়।

কাৰণ দ্ৰব্যবিধৰ দৰ কমা বাবে ভোক্তাৰ প্ৰকৃত আয় বাঢ়িব আৰু ইয়াৰ ফলত তেওঁ অধিক X ক্ৰয় কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব। সেয়েহে OP_{X_2} দৰত ভোক্তাই ভোগ কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ OQ_2 লৈ বৃদ্ধি কৰিব। এনেকৈয়ে বিভিন্ন দৰত ভোক্তাৰ প্ৰকৃত আয় বিভিন্ন হোৱা বাবে দ্ৰব্যৰ চাহিদাও বিভিন্ন হয়। মন কৰিবলগীয়া যে চিত্ৰত A ভাৰসাম্য অৱস্থাত —

$$\text{বা } MU_x = MU_m \cdot P_x$$

গতিকে ক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যবিধৰ দৰ আৰু মৌদ্ৰিক আয়ৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ পূৰণফল দ্ৰব্যবিধৰ নিজৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা সমান হোৱা অৱস্থাত ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা হয়। দ্ৰব্যৰ দৰ P_{X_1} ৰ P_{X_2} লৈ এই কমিলে ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ বিচ্যুতি ঘটিব। কাৰণ $MU_x = MU_m \cdot P_{X_1} > MU_x = MU_m \cdot P_{X_2}$ । সেয়েহে ৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কমালেহে ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা অটুট থাকিব। ইয়াৰ বাবে তেওঁ ক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ OQ_1 ৰ পৰা OQ_2 লৈ বৃদ্ধি কৰিব। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে Mu_x / P_{x1} ৰেখা Mu_x / P_{x2} লৈ স্থানান্তৰ হ'ব। গতিকে B বিন্দুত $MU_x = MU_m \cdot P_{x1} = MU_m \cdot P_{x2}$ হ'ব। বিভিন্ন দৰত উদ্ভৱ হোৱা A, B আৰু C ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ বিপৰীতে দৰ আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণৰ জোঁট ক্ৰমে a, b আৰু c সংযোগ কৰি সংশ্লিষ্ট চাহিদা-ৰেখা DD অঙ্কন কৰা হ'ল।

এইদৰে কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখা অঙ্কন কৰিব পাৰি। বজাৰত ভাগ লোৱা বিভিন্ন ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখা উলম্ব দিশত যোগ কৰি বজাৰ চাহিদা ৰেখা গঠন কৰিব পাৰি।

চিত্ৰ নং ৩.৬

৩.৪.৩: সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব (Practical importance the Law of Equi-marginal Utility)

অৰ্থনৈতিক ব্যাখ্যাত সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ গুৰুত্ব উপলব্ধি কৰি মাৰ্ছালে কৈছে — "The application of this principle extend over almost every field of economic enquiry." এই বিধিৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব হ'ল —

১. প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে ব্যয়ৰ গাঁঠনি সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হয়। ভোক্তাই সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰিবলৈ যাওঁতে তেওঁ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা সমান হোৱাকৈ দ্ৰব্য-সামগ্ৰী ক্ৰয় কৰে।
২. এজন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন বিকল্পৰ মাজত তেওঁৰ সীমিত সম্পদ কি পৰিমাণত বিতৰণ কৰিব সেই সিদ্ধান্তও সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। বিভিন্ন ব্যৱহাৰত প্ৰান্তীয় প্ৰতিদান সমান হোৱাকৈ সম্পদৰ বণ্টন ঘটালে মুঠ উৎপাদন সৰ্বাধিক হয়।
৩. এজন উদ্যোক্তাৰ হাতত থকা সম্পদ কি পৰিমাণে বিভিন্ন দ্ৰব্য উৎপাদনত ব্যৱহাৰ কৰিলে মুনাফা সৰ্বাধিক হ'ব সেইটোও সমপ্রান্তীয় উপযোগিতা

৪. পণ্য বিনিময় অর্থনীতিতে দ্রব্যৰ সলনি দ্রব্য বিনিময় তেতিয়াহে কাৰ্যকৰণ হয় যেতিয়া বিনিময় কৰা দ্রব্য দুবিধৰ পৰা পোৱা প্ৰান্তীয় উপযোগিতা সমান হয়। আনহাতে মুদ্ৰা বিনিময় ব্যৱস্থাত কোনো এবিধ দ্রব্য তেতিয়াহে ক্ৰয় কৰা হয় যেতিয়া ক্ৰয় কৰা দ্রব্যবিধৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা দৰ হিচাপে পৰিশোধ কৰা মুদ্ৰাৰ সমান হয়। ইও সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰে প্ৰকাশ।
৫. ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন বিধিও সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। দুবিধ দ্রব্যৰ এবিধ অতিৰিক্ত ভোগ কৰি গৈ থাকিলে ত্যাগ কৰা আনবিধ দ্রব্যৰ পৰিমাণ ক্ৰমশঃ কমি যায়। ইয়াকে ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন বিধি বোলা হয়।
৬. কৰ বহনৰ সামৰ্থ্য নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈকো সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ ধাৰণা প্ৰয়োগ কৰা হয়। কৰ বহন কৰি উদ্ভৱ হোৱা অসম্ভৱ / ত্যাগ প্ৰতিজন কৰদাতাৰ বাবে সমান হোৱাকৈ কৰৰ হাৰ নিৰূপণ কৰা উচিত, তেতিয়াহে কৰৰ বোজা বিতৰণ সমতাপূৰ্ণ হৈ পৰিব।

৩.৫ সাংখ্যিকীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ সীমাবদ্ধতা (Limitations of cardinal measurement of utility/marginal analysis of utility)

১. প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাত ধৰিলোৱা হয় যে ভোক্তাই পছন্দ কৰিব পৰা বিকল্পবোৰৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ জ্ঞান থাকে। বাস্তৱতে প্ৰায়বোৰ ভোক্তাই নাজানে কোনবোৰ বিকল্প তেওঁৰ বাবে উপযোগী। বিকল্পবিলাকৰ ওপৰত সম্পূৰ্ণ জ্ঞান নথকা বাবেই প্ৰতিকল্পন কাৰ্য জটিল হৈ পৰে আৰু সেয়েহে সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি।
২. প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাত উপযোগিতা দ্রব্য, আয় ইত্যাদিৰ দৰে কাৰকবোৰ বিভাজনশীল বুলি ধৰি লোৱা হৈছে। মুদ্ৰা আৰু উপযোগিতাৰ বিভাজন ঘটাব পাৰি যদিও সকলো দ্রব্যক ক্ষুদ্ৰ অংশত বিভক্ত কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে প্ৰয়োজন সাপেক্ষে সকলো দ্রব্যৰ সকলো জোঁট নিৰ্ণয় কৰাটো সম্ভৱ নহয়, উদাহৰণস্বৰূপে এখন ফেন আৰু ½ টা টি.ভি. ৰ জোঁট নিৰ্ণয় কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
৩. ভোক্তাৰ বাবে মুকলি থকা জোঁটৰ পৰিমাণ নিশ্চিত বুলি ধৰি লোৱাটোও প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ এটা অন্যতম সীমাবদ্ধতা। প্ৰকৃততে ভোক্তাৰ নিৰ্বাচন অনিশ্চিত আৰু ক্ষতিশংকাৰে পূৰ্ণ। কাৰণ কোনো দ্রব্যৰ নিৰ্বাচন কৰা হয় প্ৰত্যাশিত উপযোগিতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি, প্ৰকৃত উপযোগিতাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নহয়। প্ৰকৃত উপযোগিতা

৪. প্রাক্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ আন এটা সীমাবদ্ধতা হ'ল, ইয়াত ধৰা লোৱা হয় যে ভোক্তাই বিভিন্ন দ্ৰব্যৰ মাজত যুক্তি আৰু বিবেচনা সহকাৰে মৌদ্ৰিক আয় বিতৰণ কৰে। কিন্তু সাধাৰণ ভোক্তাই যুক্তি সহকাৰে বিবেচনা কৰাৰ পৰিৱৰ্তে ৰুচি অভ্যাস, প্ৰচলিত ৰীতি-নীতি, ফেশ্বন, বিজ্ঞাপন আদিৰ দৰে কাৰকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈহে দ্ৰব্যৰ নিৰ্বাচন কাৰ্য সম্পন্ন কৰে।
৫. ভোক্তাই কেতিয়া এবিধ দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰে আৰু ভোগ কৰে, সেই সম্পৰ্কে মাৰ্ছালে কোনো সময় নিৰ্দিষ্ট কৰি দিয়া নাই। কিন্তু এনে কিছুমান দ্ৰব্য আছে যিবোৰ ভোগৰ সময় নিৰ্দিষ্ট কৰি দিলেও ইয়াৰ উপযোগিতা নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। বিশেষকৈ স্থায়ী সামগ্ৰী (Durable goods) দীৰ্ঘকাললৈ ভোগ কৰা হয় আৰু সেয়েহে, ইয়াৰ পৰা পাব পৰা উপযোগিতা আগতীয়াকৈ নিৰ্দিষ্টকৈ নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি।
৬. প্ৰাক্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যা অনুসৰি কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন পৰিমাণৰ পৰা লাভ উপযোগিতা আগতীয়াকৈ জানিব পাৰি। কিন্তু সমালোচক সকলৰ মতে, "The actual test of pudding is indeed in eating." কোনো এটা বস্তুৰ পৰা কি উপযোগিতা পোৱা যাব সেই বিষয়ে বস্তুটো ভোগ বা ব্যৱহাৰ কৰাৰ আগেয়ে জানিব নোৱাৰি।
৭. মাৰ্ছালৰ প্ৰাক্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ প্ৰধান দুৰ্বলতা হ'ল যে ই উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। কিন্তু উপযোগিতা হ'ল এক মানসিক উপলব্ধি। ইয়াক সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰাটো এক অনুমানহে মাথোঁ। এই অনুমানৰ সত্যতা নিশ্চিত নহয়। ব্যক্তিয়ে লাভ কৰা তৃপ্তিৰ সাংখ্যিকীয় জোখ ল'ব পৰা কোনো পদ্ধতি এতিয়াও আৱিষ্কাৰ হোৱা নাই।
৮. উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ আন এটা দিশ হ'ল যে, এবিধ দ্ৰব্যৰ প্ৰতিগোটৰ পৰা পোৱা ব্যক্তিগত উপযোগিতাৰ সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। যিহেতু উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় প্ৰকাশেই সম্ভৱ নহয়, তেনেসুলত দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন গোটৰ পৰা পোৱা উপযোগিতাৰ সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি বুলি কোৱাটোও যুক্তিসন্মত নহয়।
৯. উপযোগিতাৰ সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰিবলৈ গৈ মাৰ্ছালে ধৰি লৈছে যে ভোগ কৰা দ্ৰব্যসমূহ স্বতন্ত্ৰ। অৰ্থাৎ এবিধ দ্ৰব্যৰ ভোগ কাৰ্যই আনবিধ দ্ৰব্যৰ ভোগৰ পৰা পোৱা উপযোগিতাত কোনো প্ৰভাৱ নেপেলায়। ইয়াৰ যোগেদি মাৰ্ছালে দ্ৰব্যসমূহৰ মাজত থকা পৰিপূৰকধৰ্মী সম্পৰ্ক আৰু প্ৰতিকল্পধৰ্মী সম্পৰ্ক অৱজ্ঞা কৰিছে। কিন্তু এনে সম্পৰ্কৰ উপস্থিতি বিবেচনা কৰিলে দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন গোটৰ পৰা পোৱা উপযোগিতাৰ সমষ্টি

১০. উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকায় জোখ ব্যৱহাৰ কৰি নব্যসংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলে ব্যক্তিবিশেষে আৰু পৰিস্থিতি বিশেষে উপযোগিতাৰ তুলনা কৰিব পাৰি বুলি মত পোষণ কৰিছে। ইয়াৰ দ্বাৰা তেওঁলোকে মূল্যবিচাৰৰ সমস্যা অন্ত পেলাব বিচাৰিছে। কিন্তু উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় প্ৰকাশৰ অসম্ভৱতাই মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাত অক্ষুণ্ণ ৰাখিলে।
১১. মাৰ্ছালে ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ ব্যাখ্যাত মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে বুলি ধৰি লৈছে। অৰ্থাৎ দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিৱৰ্তন হ'লেও মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ পৰিৱৰ্তন নহয়। কিন্তু প্ৰকৃততে দৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিযোগিতাৰ পৰিৱৰ্তন হয়। কাৰণ দৰৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা মানে প্ৰকৃত আয়ৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা আৰু আয়ৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ত মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ পৰিৱৰ্তন নহয়। কিন্তু প্ৰকৃততে দৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ পৰিৱৰ্তন হয়। কাৰণ দৰৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা মানে প্ৰকৃত আয়ৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা আৰু আয়ৰ বিভিন্ন পৰ্যায়ত মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ভিন্ন হয়।
১২. মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা অপৰিৱৰ্তিত বুলি ধৰি লোৱা বাবেই মাৰ্ছালে প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ ব্যাখ্যাৰ সহায়ত দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে হোৱা আয়প্ৰসূত পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাই। আনহাতে তেওঁ দেখুৱাব পৰা নাই যে দৰ পৰিণাম, আয় পৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পৰিণামৰ সমষ্টি।
১৩. মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা অপৰিৱৰ্তিত বুলি ধৰি লৈ নব্যসংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলে মুদ্ৰাক উপযোগিতাৰ মাপকাঠি হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। কিন্তু দ্ৰব্যৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে মৌদ্ৰিক আয়ৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে আৰু ইয়াৰ লগে লগে মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰো পৰিৱৰ্তন ঘটে।
১৪. J.R. Hicks আৰু Prof. Tapas Majumdar এ মাৰ্ছালৰ ব্যাখ্যাক সমালোচনা কৰি কৈছে যে, ক্ৰমহাসমান আৰু সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত একে সময়তে কেৱল এবিধ দ্ৰব্যৰহে চাহিদা ৰেখা অংকন কৰিব পাৰি। 'আন সকলো একে থাকে' এই স্বীকাৰ্যৰ উপস্থিতিয়ে একে সময়তে একাধিক দ্ৰব্যৰ চাহিদা ৰেখা অংকন কৰাৰ পৰা বঞ্চিত কৰে।
১৫. মাৰ্ছালৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ সহায়ত কেৱল স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ চাহিদা ৰেখাহে অংকন কৰিব পাৰি বা চাহিদা ৰেখাৰ দৰ পৰিণামহে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। ইয়াৰ সহায়ত গিফেনৰ সাঁথৰ (Giffen Paradox) ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। গিফেন দ্ৰব্যৰ দৰ বাঢ়িলে চাহিদা বাঢ়ে আৰু

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ : ৩.১

১. উপযোগিতা যদি 'ইউটিল' নামৰ কাল্পনিক এককৰে জোখা হয় বা মুদ্ৰাৰ সহায়ত জোখা হয় তেতিয়া তাক কি জোখ বুলি কোৱা হয়?

.....

২. তিনিটা বাক্যত মুঠ উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ মাজত থকা সম্পৰ্কটো লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৩. কোনো বিধিৰ ব্যতিক্ৰম মানে কি বুজা? ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ দুটা ব্যতিক্ৰম লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

.....

৪. ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ দুটা ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....
.....
.....
.....

৩.৬ উপযোগিতাৰ অৱস্থানসূচক জোখ আৰু নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল (Ordinal measurement of utility and indifference curve technique)

নব্যসংস্থাপনবাদী প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ সহায়ত ভোক্তাৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰাত যথেষ্ট সীমাবদ্ধতা আছে। এই বিষয়ে পূৰ্বৰ গোটত ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে। এই সীমাবদ্ধতাৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ বিকল্প ব্যাখ্যা হিচাপে নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল প্ৰয়োগ কৰা হয়। নিৰপেক্ষ ৰেখা অৱস্থানগত জোখৰ ওপৰত প্ৰতিস্থিত। দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন জোঁটৰ পৰা পোৱা উপযোগিতা সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিলেও উপযোগিতা কম পোৱা, বেচি পোৱা কথাটো বিবেচনা কৰি ইয়াৰ অৱস্থান নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। বিভিন্ন জোঁটৰ পৰা পোৱা উপযোগিতা তুলনা কৰি ইহঁতক প্ৰথম, দ্বিতীয় ইত্যাদি সূচকেৰে প্ৰকাশ কৰিলে তাক অৱস্থানগত জোখ বোলা হয়। ইয়াক স্তৰীভূত জোখ বুলিও কোৱা হয়।

নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল পোন প্ৰথমে অৱতাৰণা কৰে Marshall Edgeworth এ। ১৮৮১ চনত তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'Mathematical Psychics'- ত Edgeworth- এ দুজন ব্যক্তিৰ মাজত বিনিময় সম্ভাৱ্যতা নিৰ্দেশ কৰিবলৈ এই কৌশলৰ প্ৰয়োগ কৰে। Irving Fisher- এ স্বতন্ত্রভাৱে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু ইয়াৰ সহায়ত তেওঁ প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য আৰু পৰিপূৰক দ্ৰব্যৰ ব্যাখ্যাৰ বাদে একো কৰা নাছিল। Pareto- য়ো নিৰপেক্ষ ৰেখা গঠনৰ প্ৰচেষ্টা চলাইছিল। ১৯১৫ চনত প্ৰকাশিত "On the Theory of the Budget of the Consumer" নামৰ প্ৰবন্ধত E.E. Slutsky- এ উপযোগিতাৰ অৱস্থানগত জোখৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য ব্যাখ্যা কৰে। ইয়াৰ দুই দশকৰ পাছত J.R. Hicks আৰু R.G.D. Allen - এ 'A Reconsideration of the Theory of Value' নামৰ গৱেষণামূলক প্ৰবন্ধত নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ পূৰ্ণাংগ ৰূপ প্ৰদান কৰে। ১৯৩৯ প্ৰকাশিত 'Value and Capital' গ্ৰন্থত Hicks- এ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সংশোধনী আগবঢ়ায়।

অৰ্থ

উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ পৰিৱৰ্তে অৱস্থানগত জোখ ব্যৱহাৰ কৰি নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে। অৱশ্যে প্ৰান্তীয় উপযোগিতা

থকা অর্থনৈতিক আৱহাৰ (Environment) ৰ প্ৰতি সম্পূৰ্ণ জ্ঞাত আৰু সেয়েহে কি জোঁটত তেওঁ দ্ৰব্যসমূহ ভোগ কৰিব পাৰে তাক আগতীয়াকৈ ধাৰণা কৰিব পাৰে আৰু জোঁটসমূহৰ পৰা লাভ কৰা উপযোগিতাৰ ভিত্তিত প্ৰত্যেকৰে উপযোগিতাৰ অৱস্থান নিৰ্ণয় কৰিব পাৰে। ধৰাহ'ল, ভোক্তাই দুবিধ দ্ৰব্য ভোগ কৰে। দ্ৰব্য দুবিধ হ'ল X আৰু Y আৰু ইহঁতক ভোক্তাই বিভিন্ন জোঁটত ভোগ কৰিব পাৰে। এই জোঁটবিলাকৰ কিছুমান জোঁটৰ পৰা ভোক্তাই তুলনামূলকভাৱে অধিক, কিছুমানৰ পৰা কম আৰু কিছুমানৰ পৰা সমান উপযোগিতা লাভ কৰে। যদিও ইয়াক সাংখ্যিকভাৱে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি এনে তুলনামূলক ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে প্ৰতিটো জোঁটৰ পৰা পোৱা উপযোগিতাৰ অৱস্থান নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। সমান উপযোগিতা লাভ কৰা জোঁটবোৰৰ নিৰ্বাচনৰ ক্ষেত্ৰত ভোক্তাই নিৰপেক্ষতা অৱলম্বন কৰে। অৰ্থাৎ সম-সন্তুষ্টি প্ৰদত্ত জোঁটবিলাকৰ নিৰ্বাচনৰ ক্ষেত্ৰত ভোক্তাই পছন্দ প্ৰকাশ নকৰে। এতিয়া ভোক্তা নিৰপেক্ষ হৈ থকা এই সমসন্তুষ্টি প্ৰদত্ত জোঁটবিলাক লেখ কাগজত উপস্থাপন কৰি কোনো এক নিৰ্দিষ্ট পৰ্যায়ৰ নিৰপেক্ষ জোঁটসমূহ সংযোগ কৰিলে যিডাল ৰেখাৰ উদ্ভৱ হ'ব তাকেই নিৰপেক্ষ ৰেখা বোলা হয়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সংজ্ঞা দিব পাৰি এইদৰে —

১. এডাল নিৰপেক্ষ ৰেখা হ'ল নিৰ্দিষ্ট অৱস্থানৰ সমসন্তুষ্টি প্ৰদত্ত দুবিধ দ্ৰব্যৰ জোঁটৰ সঞ্চাৰ পথ।

২. ভোক্তা বা ক্ৰেতাই পছন্দ প্ৰকাশ নকৰা অৰ্থাৎ নিৰপেক্ষ হৈ থকা দুবিধ দ্ৰব্যবিশিষ্ট জোঁটৰ সংযোগী পথেই হ'ল নিৰপেক্ষ ৰেখা।

৩.৬.১ : নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ গঠন (Drawing Indifference Curve)

ধৰাহ'ল, ভোক্তাৰ উপযোগিতা নিৰ্ভৰ কৰে X আৰু Y দ্ৰব্যৰ ভোগৰ পৰিমাণৰ ওপৰত। ইয়াৰ সহায়ত ৩.৫ নং তালিকাত ভোক্তা নিৰপেক্ষ হৈ থকা কেইটামান জোঁট দেখুওৱা হ'ল —

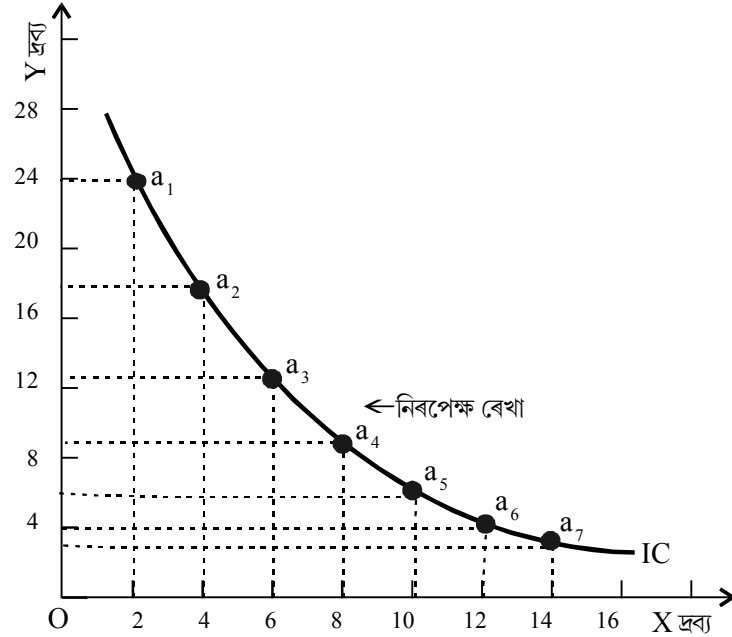
তালিকা নং ৩.৫

নিৰপেক্ষ অনুসূচী

জোঁট	X দ্ৰব্য	Y দ্ৰব্য	উপযোগিতাৰ	$\Delta Y : \Delta X$
a ₁	2	25	k ₁	-
a ₂	4	19	k ₁	6:2
a ₃	6	14	k ₁	5:2
a ₄	8	10	k ₁	4:2
a ₅	10	7	k ₁	3:2
a ₆	12	5	k ₁	2:2
a ₇	14	4	k ₁	1:2

ক্রয় কৰিবলৈ যাওঁতে ২ একক অতিৰিক্ত X ক্রয় কৰিব আৰু ইয়াৰ বাবে ৬ একক Y ত্যাগ কৰিব। ঠিক সেইদৰে ভোক্তাই a_2 ৰ পৰিৱৰ্তে a_3 জোঁটটো ক্রয় কৰিলে অতিৰিক্ত ২ একক X ৰ বাবে ৫ একক Y ত্যাগ কৰিব। অতিৰিক্ত X ক্রয়ৰ বাবে লাভ হোৱা প্ৰান্তীয় উপযোগিতা হ'ল MU_G আৰু Y ত্যাগ কৰা বাবে প্ৰান্তীয়ভাৱে হেৰুৱা উপযোগিতা হ'ল MU_L । X আৰু Y জোঁটৰ সালসলনি হ'লেও মুঠ উপযোগিতা কোনো এক নিৰ্দিষ্ট অৱস্থাত অপৰিৱৰ্তিত থাকিবলৈ হ'লে মুঠ উপযোগিতাৰ কোনো পৰিৱৰ্তন হ'ব নালাগিব। অৰ্থাৎ MU_G আৰু MU_L সমান হ'ব লাগিব। সেয়েহে $MU_x = MU_G$ আৰু $MU_y = MU_L$ । গতিকে নিৰপেক্ষ ৰেখা হ'ল সেইবোৰ দ্ৰব্যৰ জোঁটৰ সঞ্চৰ পথ যিবোৰৰ মুঠ উপযোগিতা অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে বা যিবোৰ জোঁটৰ $MU_G = MU_L$ হয়।

৩.৫ নং তালিকাত সন্নিবিষ্ট কৰা নিৰপেক্ষ জোঁটসমূহৰ সহায়ত সংশ্লিষ্ট নিৰপেক্ষ ৰেখাডাল ৩.৭ নং চিত্ৰত অংকন কৰি দেখুওৱা হ'ল —

চিত্ৰ নং ৩.৭

নিৰপেক্ষ মানচিত্ৰ (Indifference map)

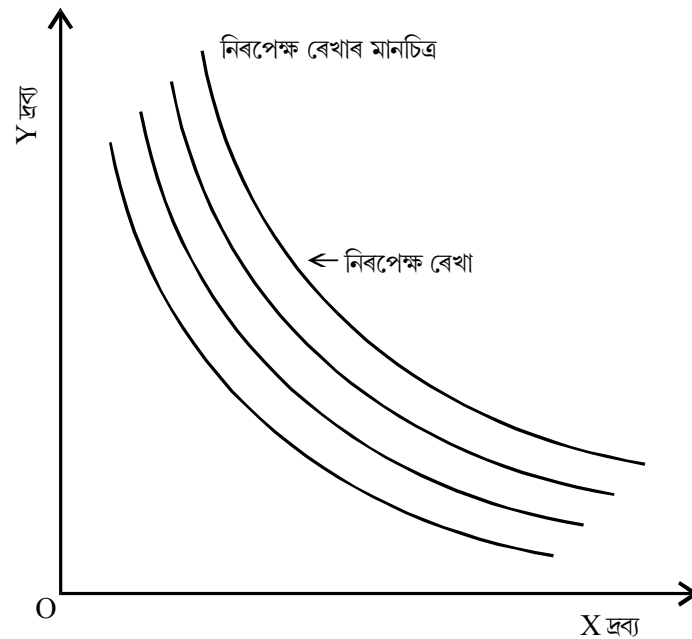
একোডাল নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুত উপযোগিতা সমান হয়। উপযোগিতা সলনি হ'লে নিৰপেক্ষ ৰেখা বেলেগ হয়। সেয়ে বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ উপযোগিতা বুজাবলৈ বিভিন্ন স্থানৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা অংকন কৰিবলগীয়া হয়। বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ উপযোগিতা নিৰ্দেশ কৰা নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সংহতিক নিৰপেক্ষ মানচিত্ৰ বোলা হয়। ৩.৮ নং চিত্ৰত এনে এক নিৰপেক্ষ মানচিত্ৰৰ ধাৰণা দিয়া হয়।

(Assumptions of Indifference Curve)

নিৰপেক্ষ ৰেখা ধাৰণাত গ্ৰহণ কৰা অনুমিত চৰ্তসমূহ হ'ল —

১. ভোক্তাই সদায় কম পৰিমাণৰ দ্ৰব্যৰ জোঁটতকৈ অধিক পৰিমাণৰ দ্ৰব্যৰ জোঁট বেছি পছন্দ কৰে।
২. ভোক্তাই তেওঁৰ পছন্দ আৰু নিৰপেক্ষতা প্ৰদৰ্শন কৰোঁতে অনুক্রমিকতা (Transitivity) ৰক্ষা কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে A, B আৰু C এই তিনিটা বিকল্পৰ ভিতৰত যদি ভোক্তাই A ক B তকৈ বেছি পছন্দ কৰে, আৰু C তকৈ B ক বেছি পছন্দ কৰে তেতিয়া স্বাভাৱিকতে ভোক্তাই A ক C তকৈ অধিক পছন্দ কৰিব। যদি '>' চিহ্নই 'অধিক পছন্দ কৰা' বুজায়, তেতিয়া $A > B$ আৰু $B > C$ হ'লে, স্বাভাৱিকতে $A > C$ হ'ব। ইয়াক অনুক্রমিকতাৰ চৰ্ত (Assumption of transitivity) বোলা হয়। নিৰপেক্ষতা প্ৰদৰ্শনৰ ক্ষেত্ৰতো এই চৰ্ত পূৰণ হয়। যদি '=' চিহ্নই 'নিৰপেক্ষতা' বুজায় তেতিয়া R, Q আৰু S ৰ এই তিনিটা জোঁটৰ $R = Q$ আৰু $Q = S$ হ'লে $R = S$ হ'ব। ইয়াত '=' এই চিহ্নই নিৰপেক্ষ হৈ থকা বুজাইছে।

চিত্ৰ নং ৩.৮

৩. ভোক্তাৰ পছন্দ আৰু নিৰপেক্ষতা প্ৰদৰ্শন সংগতিপূৰ্ণ (Consistent)। উদাহৰণস্বৰূপে যদি ভোক্তাই A আৰু B জোঁট দুটাৰ ভিতৰত কোনো এক পৰিস্থিতিত B তকৈ A ক অধিক পছন্দ কৰিলে, পৰিস্থিতি সলনি হ'লেও A আৰু B মজুত থকা অৱস্থাত ভোক্তাই A তকৈ B ক অধিক পছন্দ নকৰে। A তকৈ B ক অধিক পছন্দ কৰিলে ভোক্তাৰ পছন্দ

of consistency) বোলা হয়।

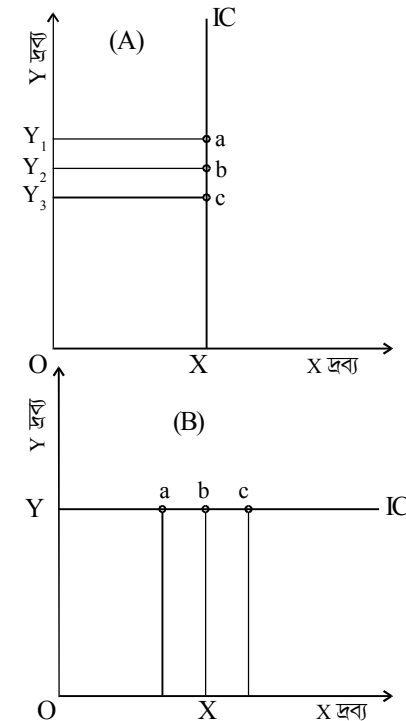
৪. ভোক্তাই দুয়োবিধ দ্রব্যৰে কিছু পৰিমাণে ভোগ কৰে। কোনো এবিধ দ্রব্য একেবাৰে ভোগ নকৰাকৈ নাথাকে।
৫. ভোগৰ প্ৰাক্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমহাসমান। অৰ্থাৎ যেতিয়া ভোক্তাই এবিধ দ্রব্য অতিৰিক্ত ভোগ কৰে তেতিয়া আনবিধ দ্রব্যৰ ভোগ ত্যাগ কৰে। এনে অৱস্থাত অতিৰিক্তভাৱে ভোগ কৰা দ্রব্যবিধৰ পৰিমাণ সমাহাৰত বৃদ্ধি কৰিলে, ত্যাগ কৰা দ্রব্যবিধ কমাৰ হাৰ ক্ৰমশঃ কমি যায়। ৩.৫ নং তালিকাত $\Delta y:\Delta x$ এই অনুপাতটো কমি যোৱা কাৰ্যইও এই চৰ্ত পূৰণ হোৱাটো বুজাইছে। (পাছত এই গোটত বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে।)
৬. ভোক্তাই তেওঁ বাস কৰা অৰ্থনৈতিক অৱহাওৱাৰ প্ৰতি সম্পূৰ্ণ জ্ঞাত। অৰ্থাৎ ভোক্তাই তেওঁ ভোগ কৰা দ্রব্য দুবিধৰ ভিন্ন জোঁট আগতীয়াকৈ নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰে।
৭. উপযোগিতা অৱস্থানগতভাৱে জোখা হয়। নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ অৱস্থান তুলনা কৰি ই প্ৰতিনিধিত্ব কৰা দ্রব্যৰ জোঁটৰ উপযোগিতা সম্পৰ্কে ঠাৱৰ কৰা হয়।

3.6.2 নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ধৰ্ম (Properties of Indifference Curve)

নিৰপেক্ষ ৰেখা আৰু ইয়াৰ মানচিত্ৰৰ প্ৰধান ধৰ্মবোৰ হ'ল —

১. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক। অৰ্থাৎ নিৰপেক্ষ ৰেখা সদায় বাওঁহাতৰ পৰা সোঁহাতে তললৈ হেলনীয়া।

ইয়াৰ কাৰণ হ'ল ৬ নং অনুমিত চৰ্ত অনুসৰি ভোক্তাই দুবিধৰ দ্রব্যৰ এবিধৰ অতিৰিক্ত ভোগ কৰিবলৈ যাওঁতে আনবিধৰ ভোগৰ পৰিমাণ কমে। অৰ্থাৎ ভোগৰ ক্ষেত্ৰত X আৰু Y ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক অনোন্যকধৰ্মী। ঋণাত্মক ঢাল বিশিষ্ট ৰেখাইহে এই অনোন্যকধৰ্মী সম্পৰ্ক উপস্থাপন কৰিব পাৰে। নিৰপেক্ষ ৰেখাই দুবিধ দ্রব্যৰ সমান উপযোগিতা একে থকাকৈ এবিধৰ দ্রব্যৰ ভোগৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিলে আনবিধ দ্রব্যৰ ভোগৰ পৰিমাণ কমাবই লাগিব। এবিধৰ দ্রব্যৰ ক্ৰয় বৃদ্ধি হোৱা

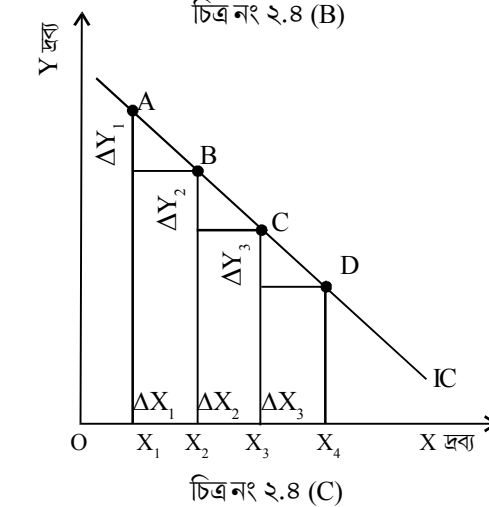
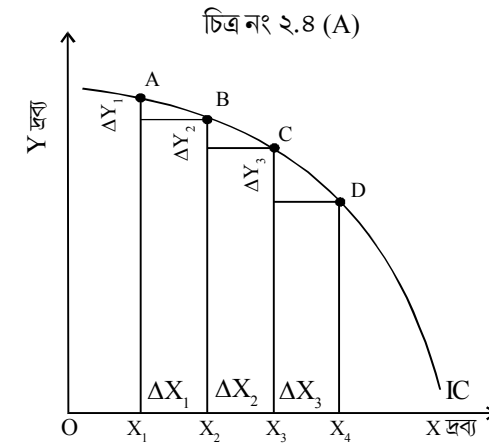
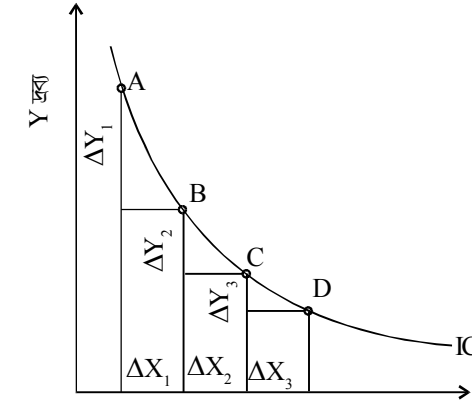
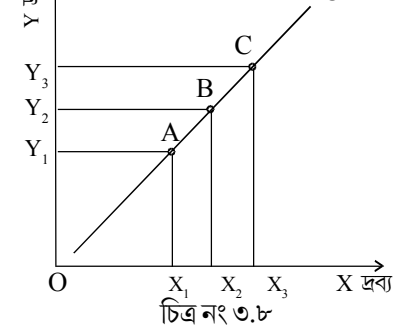

জোঁটবোৰ নিৰ্দেশ কৰা ৰেখা সদায় বাওঁহাতৰ পৰা তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া হয়। সেয়েহে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক হোৱাটো অপৰিহাৰ্য।

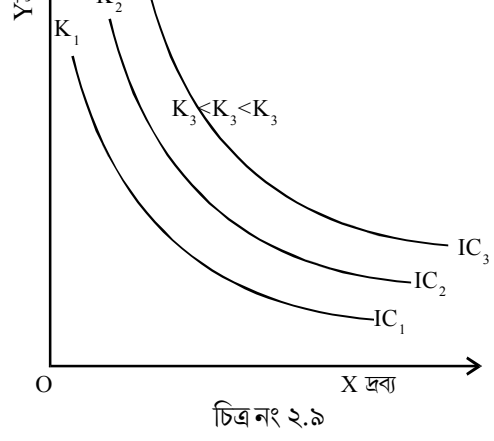
নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক নোহোৱাৰ সম্ভাৱ্য অৱস্থাবোৰ ৩.৮ নং চিত্ৰৰ (A), (B) আৰু (C) অংশত দেখুওৱা হ'ল। (A) অংশৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা IC - এ X দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ OX ত নিৰ্দিষ্ট থকা অৱস্থাত Y দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ ভিন্ন হোৱা জোঁটবোৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। (B) অংশৰ IC এ Y দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ OY ত নিৰ্দিষ্ট থকা অৱস্থাত X দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন জোঁটবোৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। (C) অংশৰ - IC- এ একেলগে X আৰু Y দ্ৰব্য কমা বা বঢ়া জোঁটবোৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে ভোক্তাৰ উপযোগিতা একে থাকিবলৈ এবিধ দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পোৱাৰ সময়ত আনবিধ দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ একে থাকিব লাগিব আৰু ইয়াক কেৱল ঋণাত্মক ঢালবিশিষ্ট ৰেখাইহে দেখুৱাব পাৰে।

২. নিৰপেক্ষ ৰেখা মূলবিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল।

অৰ্থাৎ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢাল মূল বিন্দুৰ প্ৰতি দোঁ খোৱা। ৬ নং অনুমিত চৰ্ত কাৰ্যকৰী হোৱা বাবেই নিৰপেক্ষ ৰেখাই এই বৈশিষ্ট্য লাভ কৰিছে। ৭ নং চৰ্ত অনুসৰি ভোক্তাই যেতিয়া এবিধ দ্ৰব্য অৰ্থাৎ ভোগৰ প্ৰান্তীয় হাৰ ক্ৰমহাসমান। ৩.৫ নং তালিকাত $\Delta x : \Delta y$ এই অনুপাতটোৱে X আৰু Y - ৰ মাজত প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ

কাৰিছে। দেখা গৈছে
 M R S
 $= \Delta y : \Delta x$ ক্রমান্বয়ে
 কমিছে। X আৰু Y ৰ
 মাজত থকা সম্পৰ্কই এই
 বৈশিষ্ট্য উপস্থাপন কৰা
 বাবেই নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ
 ঢাল মূল বিন্দুৰ প্ৰতি
 উত্তল হয়। চিত্ৰ নং ৩.৯

(A) ত দেখা গৈছে

$\Delta x_1 = \Delta x_2 = \Delta x_3$ কিন্তু $\Delta y_1 > \Delta y_2 > \Delta y_3$, অৰ্থাৎ সমান হাৰত X দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ প্ৰতিবাৰত বৃদ্ধি কৰোঁতে ত্যাগ কৰা Y দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ ক্ৰমশঃ কমিছে। এই চৰিত্ৰৰ বাবেই নিৰপেক্ষ ৰেখা মূলবিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল। নিৰপেক্ষ ৰেখা মূলবিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল নোহোৱাৰ সম্ভাৱ্য অৱস্থাবোৰ চিত্ৰ নং ৩.৯ (B) আৰু ৩.৯ (C) ত উপস্থাপন কৰি বিচাৰ কৰা হ'ল — চিত্ৰৰ (B) অংশত দেখা গৈছে $\Delta x_1 = \Delta x_2 = \Delta x_3$ কিন্তু $\Delta y_1 > \Delta y_2 > \Delta y_3$ । ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল X আৰু Y ৰ মাজৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান। আনহাতে চিত্ৰৰ (C) অংশত দেখা গৈছে $\Delta x_1 = \Delta x_2 = \Delta x_3$ হোৱা অৱস্থাত $\Delta y_1 = \Delta y_2 = \Delta y_3$, অৰ্থাৎ X আৰু Y দ্ৰব্যৰ জোঁট নিৰ্বিশেষে MRS_{xy} অপৰিৱৰ্তিত হৈ আছে। গতিকে দেখা গ'ল কেৱল মূলবিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল ৰেখাইহে ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ উপস্থাপন কৰিব পাৰে।

৩. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ অৱস্থানে উপযোগিতাৰ মাত্ৰা নিৰ্দেশ কৰে।

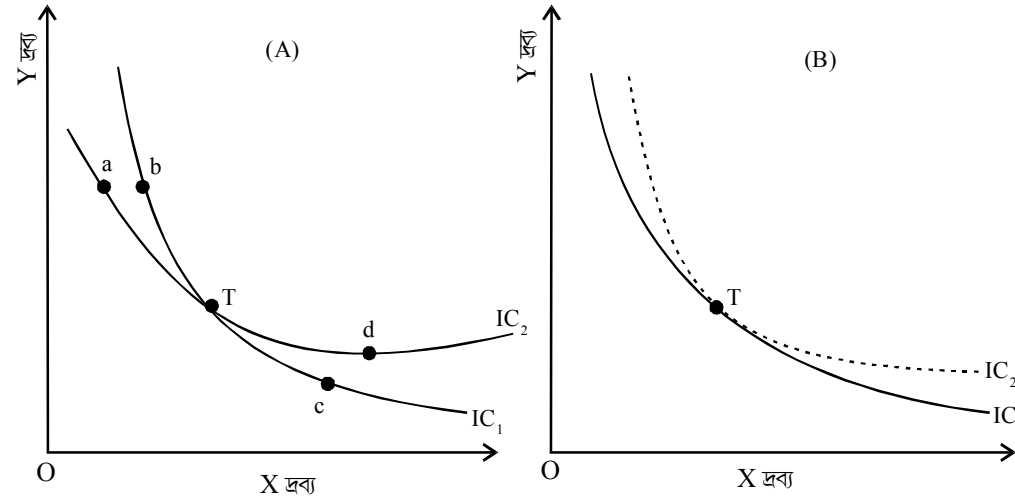
নিৰপেক্ষ ৰেখাই যিমানো বেছি সোঁহাতে উচ্চস্তৰত স্থান লাভ কৰে ই সিমানো বেছি উপযোগিতা নিৰ্দেশ কৰে। প্ৰকৃততে তুলনামূলক বিচাৰৰ জড়িয়তে কোনো এক নিৰপেক্ষ ৰেখাই প্ৰতিনিধিত্ব কৰা উপযোগিতা সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰি। কোনো এক নিৰ্দিষ্ট নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সোঁহাতে থকা নিৰপেক্ষ ৰেখাই আপেক্ষিকভাৱে অধিক উপযোগিতা আৰু বাওঁহাতে থকা নিৰপেক্ষ ৰেখাই আপেক্ষিকভাৱে কম উপযোগিতা বুজায়। চিত্ৰ নং ২.১০ ত IC নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সোঁহাতে থকা নিৰপেক্ষ ৰেখা IC_1 এ IC তকৈ অধিক উপযোগিতা আৰু বাওঁহাতে থকা IC_2 নিৰপেক্ষ ৰেখাই IC তকৈ কম উপযোগিতা বুজাইছে। গতিকে দুবিধ দ্ৰব্যৰ কোনো এটা জোটে কিমান উপযোগিতা বুজায় সেইটো জানিব পাৰি উক্ত জোটেটোৱে কোনডাল নিৰপেক্ষ ৰেখাত অৱস্থান লাভ কৰিছে তাক বিবেচনা কৰি।

কাৰণ পৰস্পৰ ছেদ বা স্পৰ্শ কৰা নিৰপেক্ষ ৰেখাই ভোক্তাৰ আনুক্ৰমিক আৰু সংগতিপূৰ্ণ আচৰণৰ চৰ্ত ভংগ কৰে। চিত্ৰ নং ২.৬ ৰ (A) আৰু (B) ত T বিন্দুত IC_1 আৰু IC_2 নিৰপেক্ষ ৰেখা দুডালে পৰস্পৰ ছেদ আৰু স্পৰ্শ কৰা অৱস্থা দুটা দেখুওৱা হৈছে।

উল্লিখিত পৰিস্থিতিত ভোক্তাৰ আচৰণ কেনেকৈ বিসংগতিপূৰ্ণ হৈ পৰে তাক ২.৬ ৰ (A) চিত্ৰৰ সহায়ত প্ৰমাণ কৰা হ'লে। চিত্ৰ অনুসৰি

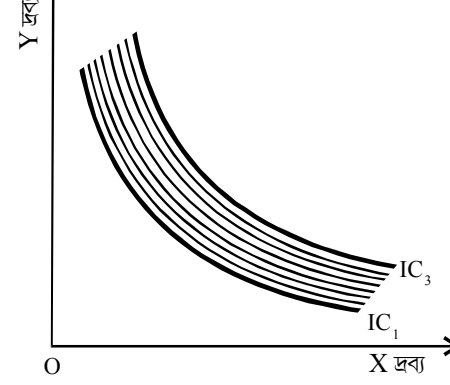
- ১) $a=d$, কাৰণ একে নিৰপেক্ষ ৰেখা IC_2 ৰ ওপৰত অৱস্থিত।
- ২) $b=c$, কাৰণ একে নিৰপেক্ষ ৰেখা IC_1 ৰ ওপৰত অৱস্থিত।
- ৩) $b>a$, কাৰণ b জোটে a জোটেৰ সোঁফালে স্থান লাভ কৰিছে।
- ৪) $d>c$, কাৰণ d জোটে c জোটেৰ সোঁফালে স্থান লাভ কৰিছে।
- ৫) (১) আৰু (২) ৰ মান (৩) ত বহুৱাই পাওঁ $c>d$

গতিকে দেখা গ'ল (৫) নং সিদ্ধান্তটো (৩) নং সিদ্ধান্তৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত। এনে অৱস্থাত a, b, c আৰু d এই চাৰিটা জোটেৰ কোনটো জোটে অধিক বা কম উপযোগিতা বুজায় তাক ঠাৱৰ কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে দুই বা তাতোধিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ মাজত থাকিব পৰা নিৰপেক্ষ ৰেখাই পৰস্পৰ ছেদ স্পৰ্শ কৰা অৱস্থা ভোক্তাৰ আচৰণ অনিৰ্ধাৰণীয় হৈ পৰে।

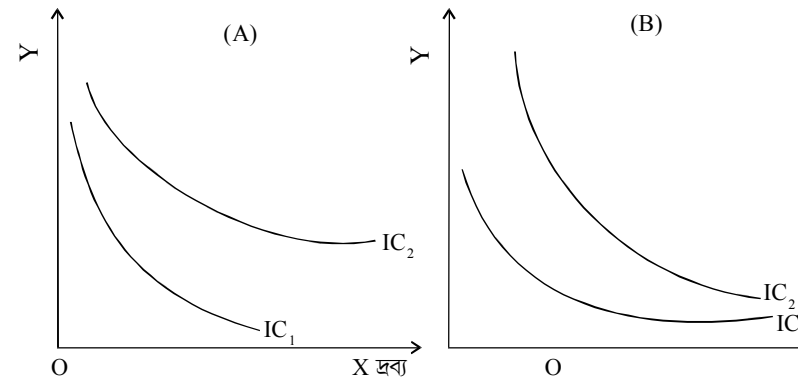
চিত্ৰ নং ৩.১০

৫. দুডাল নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ মাজত অসংখ্য নিৰপেক্ষ ৰেখা থাকিব পাৰে। কাৰণ প্ৰতিটো বিন্দুৰ দূৰত্বত উপযোগিতাও ভিন্ন হয়। চিত্ৰ নং ৩.১১ ত IC_1 আৰু IC_2 নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ মাজত থাকিব পৰা নিৰপেক্ষ ৰেখা অংকন কৰি দেখুওৱা হৈছে।

চিত্র নং ৩.১১

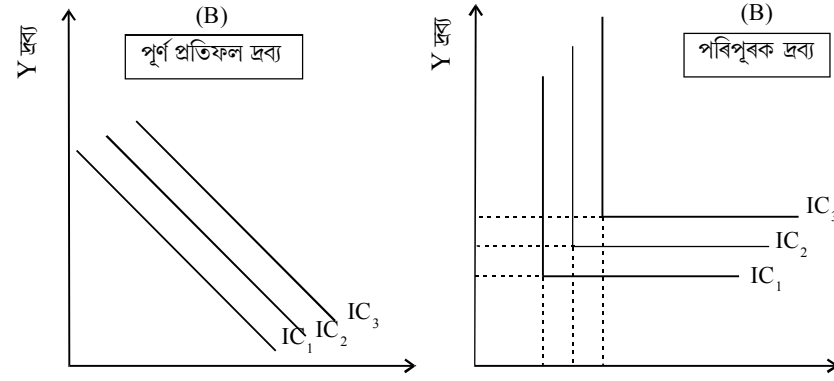
৬. নিৰপেক্ষ ৰেখা সমান্তৰাল হোৱাটো অত্যাৱশ্যক নহয়। দুই বা ততোধিক নিৰপেক্ষ ৰেখাই পৰস্পৰ ছেদ বা স্পৰ্শ নকৰাকৈ অসমান্তৰালভাৱে অৱস্থান লাভ কৰিব পাৰে। চিত্ৰ নং ৩.১১ ৰ (A) আৰু (B) ত এই অসমান্তৰাল অৱস্থান দেখুওৱা হৈছে।
৭. যেতিয়া ভোক্তাৰ বাবে মুকলি থকা দুয়োবিধ প্ৰত্যেকৰে কিছু পৰিমাণে ভোক্তাই ভোগ কৰে বুলি ধৰি লোৱা হয় তেতিয়া নিৰপেক্ষ ৰেখাই কোনো অক্ষ স্পৰ্শ নকৰে। কাৰণ স্পৰ্শ বিন্দুতথকা জোঁটটোৱে কেৱল এবিধ দ্ৰব্য ভোগ কৰা বুজায়। চিত্ৰ নং ৩.১৩ ত IC_1 এ ভূমি অক্ষত আৰু IC_2 এ উলম্ব অক্ষত স্পৰ্শ কৰিছে। IC_1 এ দেখুৱাইছে B বিন্দুত ভোক্তাই কেৱল OB পৰিমাণে X দ্ৰব্য ভোগ কৰিব, IC_2 এ দেখুৱাইছে A বিন্দুত ভোক্তাই কেৱল OA পৰিমাণৰ Y দ্ৰব্য ভোগ কৰিব। যিহেতু ভোক্তাই X আৰু Y দুয়োবিধ দ্ৰব্য কিছু পৰিমাণে ভোগ কৰে বুলি ধৰি লোৱা হৈছে সেয়েহে নিৰপেক্ষ ৰেখাই কোনো অক্ষতে স্পৰ্শ নকৰে।

চিত্ৰ নং ৩.১২

৮. যেতিয়া বিবেচনা কৰা দ্ৰব্য দুবিধ পূৰ্ণ প্ৰতিকল্পনযোগ্য দ্ৰব্য হয়; তেতিয়া নিৰপেক্ষ ৰেখা ঋণাত্মক ঢাল বিশিষ্ট সৰলৰেখা হয়। কাৰণ এনে অৱস্থাত সমাহাৰত X আৰু Y ৰ মাজত বিনিময় কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ পূৰ্ণপ্ৰতিকল্প

X আৰু Y দ্ৰব্য পৰিপূৰক হয় তেতিয়া নিৰপেক্ষ ৰেখা সমকোণ সদৃশ হয়। কাৰণ এনে অৱস্থাত দুয়োবিধ দ্ৰব্যৰ ভোগৰ পৰিমাণ একেলগে বৃদ্ধি কৰা হয়। এনে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ উলম্ব অংশই এক একক X- ৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা অনিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ Y- ৰ নিৰ্দেশ কৰে। চিত্ৰ নং ৩.১৩ (A) আৰু (B) অংশত ক্ৰমে পূৰ্ণ প্ৰতিকল্প আৰু পৰিপূৰক দ্ৰব্যৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা অংকন কৰি দেখুওৱা হ'ল।

চিত্ৰ নং ৩.১৩

৩.৬.৩: প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ (Marginal Rate of Substitution)

নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ। ভোক্তাৰ মুঠ উপযোগিতা অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত যি হাৰত দুবিধ দ্ৰব্যৰ মাজত বিনিময় কাৰ্য সম্পন্ন কৰা হয় তাক প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ বোলা হয়। আমাৰ আলোচনাত ধৰা হৈছে বিনিময় কৰা দ্ৰব্য দুবিধ X আৰু Y। গতিকে অতিৰিক্ত Y লাভ কৰিবলৈ যাওঁতে মুঠ উপযোগিতা একে থকা অৱস্থাত যি হাৰত প্ৰান্তীয়ভাৱে Y ত্যাগ কৰা হয় তাক প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ বোলা হয়। ২.২ নং তালিকা পুনৰ উল্লেখ কৰি প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ দেখুওৱা হ'ল

তালিকা নং ৩.৬

জোঁট	x দ্ৰব্য	y দ্ৰব্য	প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ = MRS_{xy}
a ₁	২	২৫	--
a ₂	৪	১৭	৬ হ্রস্ব
a ₃	৬	১৪	৫ হ্রস্ব
a ₄	৮	১০	৪ হ্রস্ব
a ₅	১০	৬	৩ হ্রস্ব
a ₆	১২	৫	২ হ্রস্ব
a ₇	১৪	৪	১ হ্রস্ব

ধৰাহঁল অতিৰিক্তভাৱে লাভ কৰা $Y = \Delta y$

ত্যাগ কৰা Y আৰু অতিৰিক্তভাৱে লাভ কৰা X ৰ অনুপাতৰ সহায়ত
প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ নিৰূপণ কৰা হয়। অৰ্থাৎ,

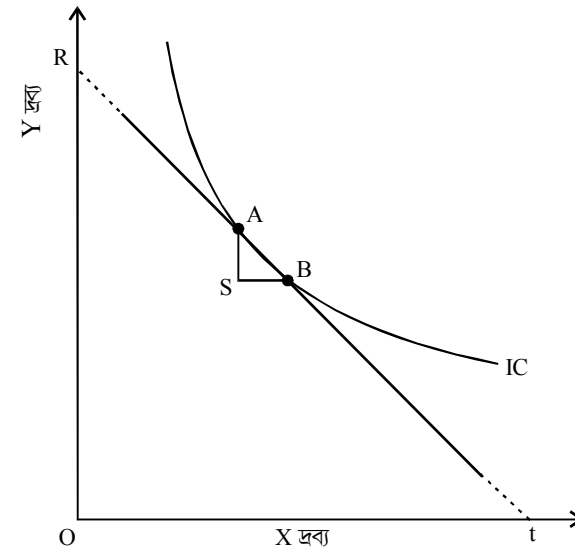
$$MRS_{xy} = \frac{\Delta x}{\Delta y}$$

তালিকাত দেখা গৈছে a_1 জোঁটৰ পৰিৱৰ্তে a_2 জোঁট গ্ৰহণ কৰোঁতে
ভোক্তাই অতিৰিক্ত ২ একক X লাভ কৰিছে আৰু ইয়াৰ বাবে ৬ একক Y
ত্যাগ কৰিছে।

গতিকে,

$$MRS_{xy} = \frac{\Delta x}{\Delta y} = \frac{6}{2} = 3 : 1$$

নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢালে প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ নিৰ্দেশ কৰে। নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ
কোনো এক বিন্দুত প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ নিৰূপণ কৰিবলৈ সেই বিন্দুটোত
এডাল স্পৰ্শক অংকন কৰি সেই স্পৰ্শকৰ ওপৰত সামান্যভাৱে X বৃদ্ধি কৰি Y ৰ
কি হাৰত পৰিৱৰ্তন হয় জানিব পাৰি। অৰ্থাৎ $\frac{\Delta x}{\Delta y}$ এই অনুপাতটো জানিব
পাৰি। ৩.১৪ নং চিত্ৰত IC নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ওপৰত A বিন্দুত MRS_{xy} জানিবলৈ
এডাল স্পৰ্শক অংকন কৰা হ'ল। এই স্পৰ্শক বিন্দুত দেখা গৈছে SB পৰিমাণে
 X বৃদ্ধি কৰাত AS পৰিমাণে Y ত্যাগ কৰিবলগীয়া হ'ল।

চিত্ৰ নং ৩.১৪

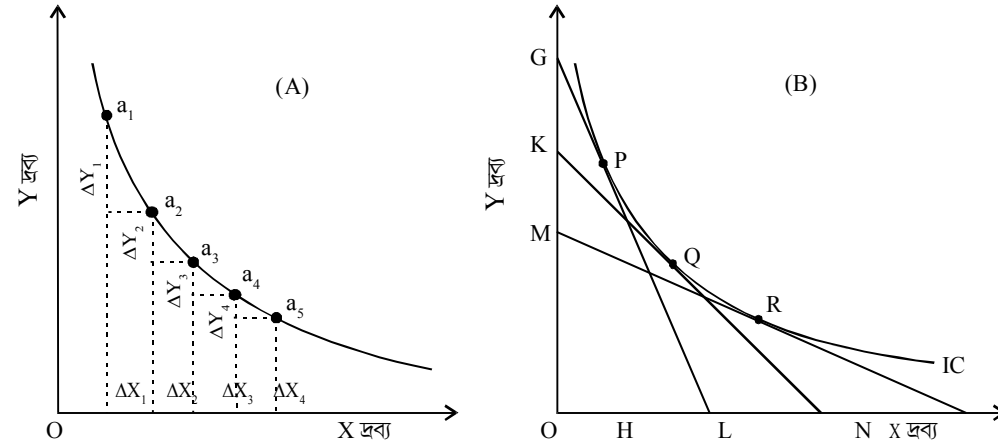
$$\therefore \Delta x = SB \text{ আৰু } \Delta y = AS$$

$$\therefore MRS_{xy} = \frac{\Delta y}{\Delta x} = \frac{AS}{SB}$$

নং তালিকাত দেখা গৈছে ভোক্তাই a_1 ৰ পৰা আৰম্ভ কৰি a_7 লৈকে নতুন জোঁট গ্ৰহণ কৰোঁতে অতিৰিক্ত ২ একক X লাভ কৰা অৱস্থাত প্ৰতিবাৰতে ত্যাগ কৰা Y ৰ পৰিমাণ ক্ৰমাৱয়ে কমিছে। সেয়েহে $৬:২ > ৫:২ > ৪:২ > ৩:২ > ২:২ > ২:১$ ।

৩.১৫ নং চিত্ৰৰ সহায়তো ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰ (A) অংশত দেখা গৈছে $\Delta x_1 = \Delta x_2 = \Delta x_3 = \Delta x_4$ কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে $\Delta y_1 > \Delta y_2 > \Delta y_3 > \Delta y_4$ । ই বুজায় যে প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমহাসমান। চিত্ৰ (B) অংশত দেখা গৈছে IC ৰেখাৰ ওপৰত P, Q আৰু R বিন্দুত তিনিডাল স্পৰ্শক অংকন কৰা হৈছে। স্পৰ্শকৰ ঢাল ক্ৰমশঃ কমি যোৱাটোৱে প্ৰমাণ কৰে যে প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমহাসমান।

চিত্ৰ নং ৩.১৫

প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমহাসমান হোৱাৰ কাৰণ

১. ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি অনুসৰি কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ সংগ্ৰহ বৃদ্ধি কৰিলে ইয়াৰ অতিৰিক্ত গোটৰ পৰা পোৱা উপযোগিতা কমে। গতিকে ভোক্তাই যেতিয়া X দ্ৰব্যৰ সংগ্ৰহ বৃদ্ধি কৰে তেতিয়া তেওঁ X দ্ৰব্যৰ অতিৰিক্ত গোটৰ পৰা পোৱা প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কমে। আনহাতে মুঠ উপযোগিতা একে ৰাখিবলৈ যাওঁতে Y দ্ৰব্যৰ ভোগ কমোৱা হয়। সেয়েহে Y দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বৃদ্ধি পায়। প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কমা দ্ৰব্য এবিধ অধিক পাবলৈ যাওঁতে প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বৃদ্ধি পোৱা দ্ৰব্যবিধৰ ত্যাগ কমি যোৱাটোৱেই স্বভাৱিক।
২. X আৰু Y দ্ৰব্য দুবিধ পূৰ্ণ প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য নহয়, ইহঁত নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যহে। দুয়োবিধ পূৰ্ণ প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য হ'লে, দুয়োবিধ দ্ৰব্যৰ মাজত সমান হাৰত বিনিময় হ'লহেঁতেন। অৰ্থাৎ Y দ্ৰব্যই যি অভাৱ পূৰণ কৰে X দ্ৰব্যই সম্পূৰ্ণৰূপে সেই অভাৱ পূৰণ কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে মুঠ

কাম অহাৰ লগে লগে আধক X ৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰে। সেয়েহে X দ্ৰব্য আৰু Y দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমহাসমান হয়।

৩.৭ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰ্ধাৰণ (Determining Consumer's Equilibrium through Indifference Curve)

নিৰপেক্ষ ৰেখা হ'ল ভোক্তাৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰা এক প্ৰকাৰ লৈখিক আহিলা। নিৰপেক্ষ ৰেখা আৰু দৰ ৰেখাৰ সহায়ত ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপণ কৰিব পাৰি, ভোক্তাৰ কাম্য অৱস্থা প্ৰাপ্তিয়ে ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত পূৰণ কৰে। ভোক্তাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হ'ল সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি লাভ কৰা। এই উদ্দেশ্য পূৰণে ভোক্তাক কাম্য অৱস্থাত উপনীত কৰায় আৰু ইয়াতেই ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা হয়। ভোক্তাৰ এই উদ্দেশ্য তেওঁৰ নিৰপেক্ষ মানচিত্ৰত প্ৰতিফলিত হয়। অৰ্থাৎ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ মানচিত্ৰত ভোক্তাই যিমান পাৰে সোঁহাতে অৱস্থান লাভ কৰা নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ওপৰত ভোগ কাৰ্য সম্পাদন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু সেই মূলি তেওঁ অসীমলৈ তেওঁৰ ভোগ সন্তুষ্টি বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ তেওঁৰ হাতত থকা আয় সীমিত। ভোক্তাই তেওঁৰ সীমিত আয়ৰ পৰিধিত থাকি সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি পাবলৈ চেষ্টা কৰিব।

অনুমিত চৰ্ত

ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপণ কৰাৰ পূৰ্বে ইয়াত বিবেচনা কৰা অনুমিত চৰ্তসমূহ বিবেচনা কৰা হওক —

১. ভোগ কৰা দ্ৰব্য দুবিধ X আৰু Y।
২. ভোক্তাই সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব।
৩. ভোক্তাৰ নিজাকৈ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ মানচিত্ৰ থাকিব।
৪. X আৰু Y দ্ৰব্যৰ ওপৰত ব্যয় কৰিবলৈ ভোক্তাৰ হাতত থকা আয় নিৰ্দিষ্ট। ধৰা হ'ল ইয়াৰ পৰিমাণ ১০০ টকা।
৫. ভোক্তাই ক্ৰয় কৰা দ্ৰব্য দুবিধৰ দৰ অপৰিৱৰ্তনীয়। X ৰ প্ৰতি গোটৰ দাম ৫ টকা আৰু Y ৰ প্ৰতি গোটৰ দাম ১০ টকা।
৬. ভোগ কৰা দ্ৰব্য দুবিধৰ গোটসমূহ সমজাতীয় আৰু পূৰ্ণ বিভাজ্য।
৭. আলোচিত সময়ত ভোক্তাৰ ৰুচি আৰু অভ্যাসৰ পৰিৱৰ্তন নহয়।

৩.৭.১ বাজেট ৰেখা (Budget line)

নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত উপভোক্তাৰ ভাৰসমতা নিৰূপণ কৰিবলৈ লগা আৰু এবিধ বৈখিক আহিলা হ'ল বাজেট ৰেখা বা আয় ৰেখা বা দৰ

ভোক্তাৰ মৌদ্ৰিক ব্যয় সামৰ্থ্য নিৰূপণ কৰা ৰেখাডালেই হ'ল, দৰ ৰেখা বা বাজেট ৰেখা। গতিকে যিডাল ৰেখাই ভোক্তাৰ হাতত থকা আয় সম্পূৰ্ণ ব্যয় হোৱা দুবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন জোঁটৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে তাকেই বাজেট ৰেখা বোলে। নিম্নোল্লিখিত অভেদটোৱে বাজেট ৰেখাৰ গাণিতিক চৰিত্ৰ প্ৰকাশ কৰে।

$$M = P_x \cdot X + P_y \cdot Y$$

ইয়াত, $M \Rightarrow$ ভোক্তাৰ আয়, $P_x \Rightarrow$ দ্ৰব্যৰ দৰ

$P_y \Rightarrow$ দ্ৰব্যৰ দৰ, $X \Rightarrow$ ভোগ কৰা X ৰ পৰিমাণ

$Y \Rightarrow$ ভোগ কৰা Y ৰ পৰিমাণ

ধৰাহ'ল $M = ১০০$ টকা $P_x = ৫$ টকা $P_y = ১০$ টকা

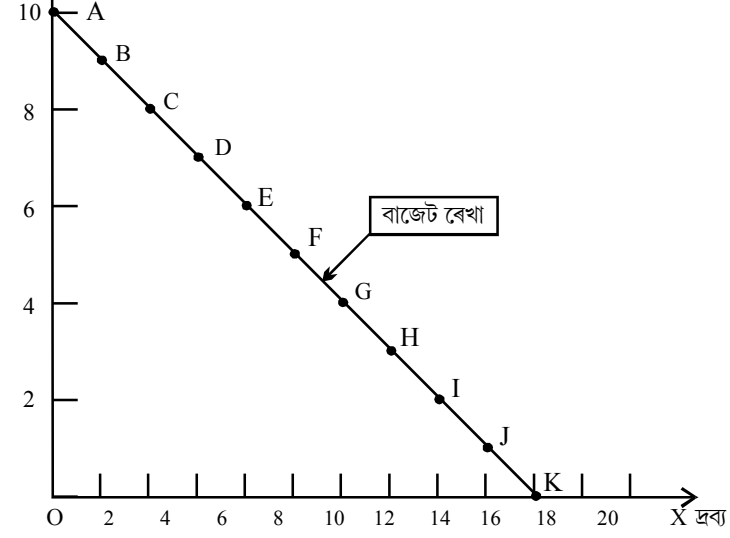
এনে অৱস্থাত ক্ৰয় কৰিব পৰা X আৰু Y অখণ্ড জোঁটবোৰৰ ২.৬ নং তালিকাত দেখুওৱা হ'ল।

তালিকা ৩.৭ : বাজেট অনুসূচী

জোঁট	x দ্ৰব্য	y দ্ৰব্য	$৫x + ১০y$	$= ১০০$
A	০	১০	$৫ \times ০ + ১০ \times ১০$	$= ১০০$
B	২	৯	$৫ \times ২ + ১০ \times ৯$	$= ১০০$
C	৪	৮	$৫ \times ৪ + ১০ \times ৮$	$= ১০০$
D	৬	৭	$৫ \times ৬ + ১০ \times ৭$	$= ১০০$
E	৮	৬	$৫ \times ৮ + ১০ \times ৬$	$= ১০০$
F	১০	৫	$৫ \times ১০ + ১০ \times ৫$	$= ১০০$
G	১২	৪	$৫ \times ১২ + ১০ \times ৪$	$= ১০০$
H	১৪	৩	$৫ \times ১৪ + ১০ \times ৩$	$= ১০০$
I	১৬	২	$৫ \times ১৬ + ১০ \times ২$	$= ১০০$
J	১৮	১	$৫ \times ১৮ + ১০ \times ১$	$= ১০০$
K	২০	০	$৫ \times ২০ + ১০ \times ০$	$= ১০০$

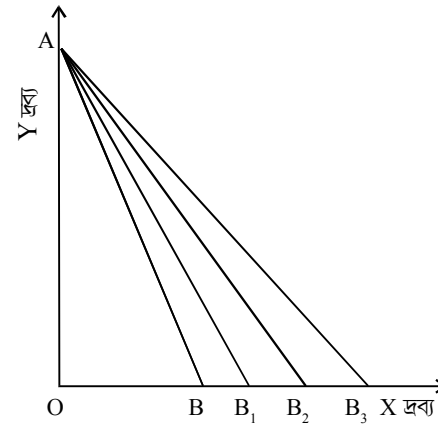
তালিকা প্ৰদত্ত X আৰু Y দ্ৰব্যৰ জোঁটসমূহ উপস্থাপন কৰি সংযোগ কৰিলে সংশ্লিষ্ট বাজেট ৰেখাডাল পোৱা যায়। চিত্ৰ নং ৩.১৬ ত A, B, C .... ইত্যাদি জোঁট উপস্থাপন কৰি সংযোগ কৰাত AK বাজেট/দৰ/আয়/ ৰেখাডাল পোৱা গ'ল।

মন কৰিবলগীয়া যে বাজেট ৰেখাৰ আঁৰত থকা অভেদটোত পৰিৱৰ্তন হ'ব পৰা তিনিটা কাৰক আছে —(১) X আৰু Y দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ, (২) X আৰু Y দ্ৰব্যৰ দৰ, আৰু (৩) X ভোক্তাৰ মৌদ্ৰিক আয়। ইয়াত X আৰু Y

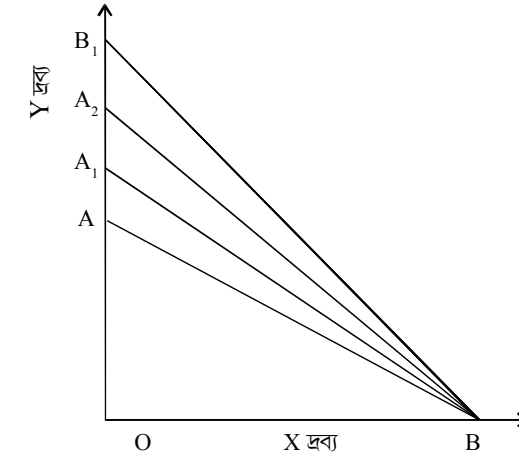

চিত্ৰ নং ৩.১৬

দ্ৰব্যৰ পৰিমাণে নিষ্ক্ৰিয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। অৰ্থাৎ দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু ভোক্তাৰ মৌদ্ৰিক আয় নিৰ্ধাৰণত X আৰু Y দ্ৰব্যৰ পৰিমাণৰ কোনো প্ৰভাৱ নাথাকে। কেৱল দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু ভোক্তাৰ মৌদ্ৰিক আয়ৰ পৰিমাণে X আৰু Y দ্ৰব্যৰ ভোগৰ পৰিমাণ নিৰ্ণয় কৰে। সেয়েহে দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু ভোক্তাৰ আয় সলনি হ'লে দৰ ৰেখাৰ স্থানো সলনি হয়। ৩.১৭ নং চিত্ৰৰ (A) অংশত X দ্ৰব্যৰ দৰ

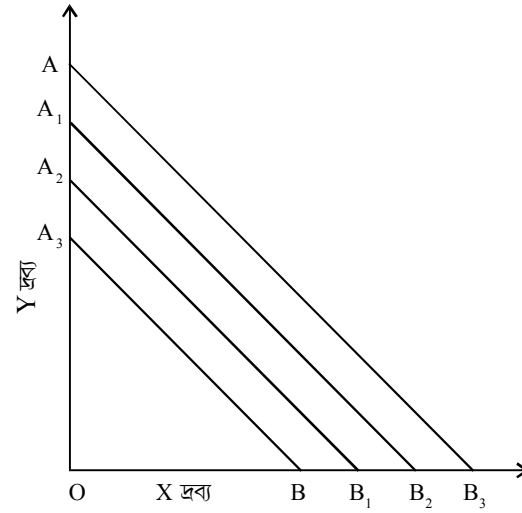
চিত্ৰ নং ৩.১৭ (A)

চিত্ৰ নং ৩.১৭ (B)

পৰিৱৰ্তন হোৱা বাবে কেৱল ভূমি অক্ষত দৰ-আয় ৰেখাৰ স্থান সলনি হোৱা দেখা গৈছে। ঠিক সেইদৰে (B) অংশত Y দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা বাবে কেৱল উলম্ব অক্ষত দৰ ৰেখাৰ স্থান সলনি হৈছে। আনহাতে ভোক্তাৰ আয়ৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে দৰ ৰেখাই সমান্তৰালভাৱে স্থান সলনি কৰে। ইয়াক ৩.১৭ নং চিত্ৰৰ (C) অংশত দেখুওৱা হৈছে। দৰ ৰেখাই ভোক্তাৰ ক্ৰয় সামৰ্থ্যৰ পৰিসৰ নিৰ্ণয় কৰে। দৰ কমিলে বা আয় বাঢ়িলে ভোক্তাৰ ক্ৰয় সামৰ্থ্যৰ পৰিসৰ নিৰ্ণয় কৰে। দৰ কমিলে বা আয় বাঢ়িলে ভোক্তাৰ ক্ৰয় সামৰ্থ্য বাঢ়ে আৰু সেয়েহে দৰ

ভোক্তাৰ ক্ৰয় সামৰ্থ্য কমা বাবে দৰ বেখাই বাওহাতে স্থান সলনি কৰে।

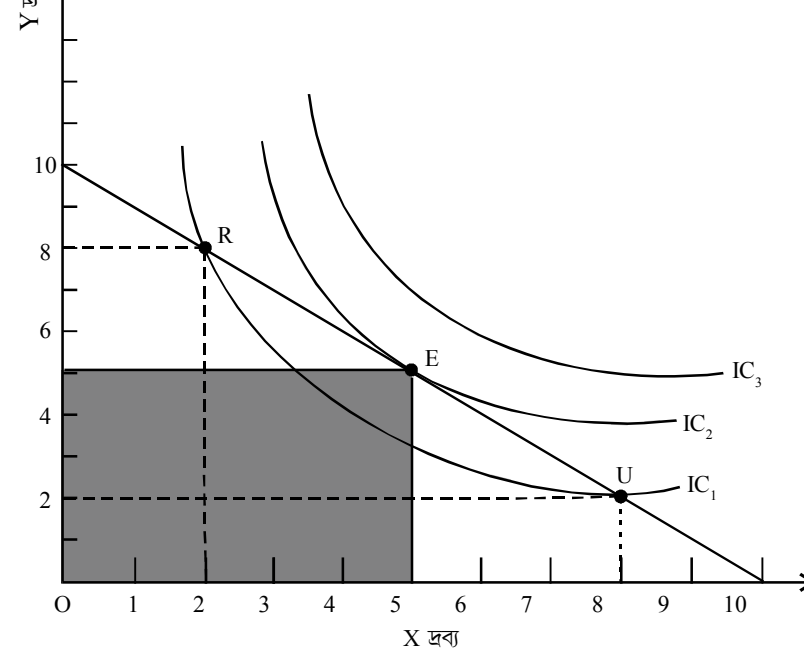
চিত্ৰ নং ২.১৩ (C)

৩.৭.২ উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ

(Determining Consumer's Equilibrium)

নিৰপেক্ষ বেখা হ'ল ভোক্তাৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰা এক প্ৰকাৰ লৈখিক আহিলা। নিৰপেক্ষ বেখা আৰু দৰ বেখাৰ সহায়ত ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপণ কৰিব পাৰি, ভোক্তাৰ কাম্য অৱস্থা প্ৰাপ্তিয়ে ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত পূৰণ কৰে। ভোক্তাৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হ'ল সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি লাভ কৰা। এই উদ্দেশ্য পূৰণে ভোক্তাক কাম্য অৱস্থাত উপনীত কৰায় আৰু ইয়াতেই ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য বক্ষা হয়। ভোক্তাৰ এই উদ্দেশ্য তেওঁৰ নিৰপেক্ষ মানচিত্ৰত প্ৰতিফলিত হয়। অৰ্থাৎ নিৰপেক্ষ বেখাৰ মানচিত্ৰত ভোক্তাই যিমান পাৰে সোঁহাতে অৱস্থান লাভ কৰা নিৰপেক্ষ বেখাৰ ওপৰত ভোগ কাৰ্য সম্পাদন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। কিন্তু সেই মূলি তেওঁ অসীমলৈ তেওঁৰ ভোগ সন্তুষ্টি বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ তেওঁৰ হাতত থকা আয় সীমিত। ভোক্তাই তেওঁৰ সীমিত আয়ৰ পৰিধিত থাকি সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি পাবলৈ চেষ্টা কৰিব।

ওপৰত উল্লেখ কৰা অভিধাৰণাসমূহৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ভোক্তাৰ নিৰপেক্ষ বেখাৰ মানচিত্ৰৰ ওপৰত উপৰা-ওপৰিকৈ আয় বেখা অংকন কৰিলে সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰা জোঁটটো চিনাক্ত কৰিব পৰা যাব। এই জোঁটটোৱেই তেতিয়া ভাৰসাম্য জোঁট হিচাপে পৰিগণিত হ'ব। ৩.১৮ নং চিত্ৰত ভোক্তাৰ নিৰপেক্ষ মানচিত্ৰৰ ওপৰত নিৰ্ধাৰিত দৰ আয় নিৰ্দেশ কৰা বাজেট বেখা AB অংকন কৰা হ'ল। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে যে AB বাজেট বেখাই ইয়াৰ সামৰ্থ্য ভিতৰত E বিন্দুত সৰ্বোচ্চ স্থানৰ নিৰপেক্ষ বেখা স্পৰ্শ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। AOB এলেকাই ভোক্তাৰ ক্ৰয় সামৰ্থ্য নিৰ্দেশ কৰিছে। ভোক্তাই যিহেতু তেওঁৰ হাতত থকা আয় সম্পূৰ্ণৰূপে ব্যয় কৰে, সেয়েহে তেওঁ AB

চিত্র নং ৩.১৮

বাজেট রেখাৰ ওপৰত থকা কোনো এটা জোঁট নিৰ্বাচন কৰিব। এই নিৰ্বাচনত তেওঁ সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভৰ প্ৰতি লক্ষ্য ৰাখিব। E জোঁটটোৱে এই লক্ষ্য পূৰণত সহায় কৰে। যিহেতু E ৰ বাদে বাজেট রেখাৰ ওপৰত থকা আন কোনো জোঁটে IC₂ নিৰপেক্ষ রেখা বা ইয়াতকৈ অধিক উপযোগিতা দিব পৰা নিৰপেক্ষ রেখাত অৱত্তীৰ্ণ হ'ব পৰা নাই। গতিকে E বিন্দুত ভোক্তাই কাম্য অৱস্থাত উপনীত হৈ ভাৰসাম্য লাভ কৰিছে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা ভোক্তাৰ ভাৰসাম্যৰ সম্পৰ্কে দুটা চৰ্ত নিৰূপণ কৰিব পাৰি।

১. ভাৰসাম্য অৱস্থাত, নিৰপেক্ষ রেখাৰ ঢাল = বাজেট রেখাৰ ঢাল।

অৰ্থাৎ -

$$\Rightarrow \frac{\Delta Y}{\Delta X} = \frac{OA}{OB}$$

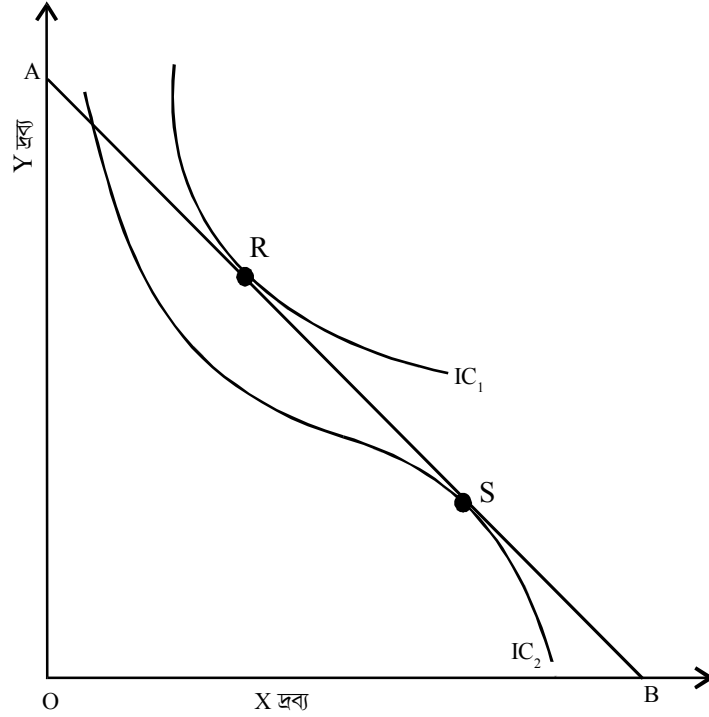
$$\Rightarrow MRS_{xy} = \frac{P_x}{P_y}$$

$$\Rightarrow \frac{MU_x}{MU_y} = \frac{P_x}{P_y}$$

$$\Rightarrow \frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y}$$

লাগিব। অর্থাৎ ভাৰজ্জু৪ নং চিত্ৰৰ বিন্দুত এই দুয়োটা চৰ্ত পূৰণ হৈছে। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে ভোক্তাই ৫ গোট X আৰু ৫ গোট Y ক্ৰয় কৰি সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰিছে।

৩.১৯ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে S বিন্দুত ভাৰসাম্যতাৰ প্ৰথমটো চৰ্ত পূৰণ হৈছে যদিও দ্বিতীয়টো চৰ্ত পূৰণ হোৱা নাই। কাৰণ S বিন্দুত নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢাল মূল বিন্দুৰ প্ৰতি অৱতল। অৱতল নিৰপেক্ষ ৰেখাই MRS_{xy} ক্ৰমবৰ্দ্ধমান হোৱাটোহে নিৰ্দেশ কৰে। আনহাতে R বিন্দুত ভাৰসাম্যতাৰ দুয়োটা চৰ্ত পূৰণ হৈছে।

চিত্ৰ নং ৩.১৯

৩.৩.৮ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত ভোগপৰিণাম নিৰ্ধাৰণ

(Studying consumption effects with the help of indifference curve)

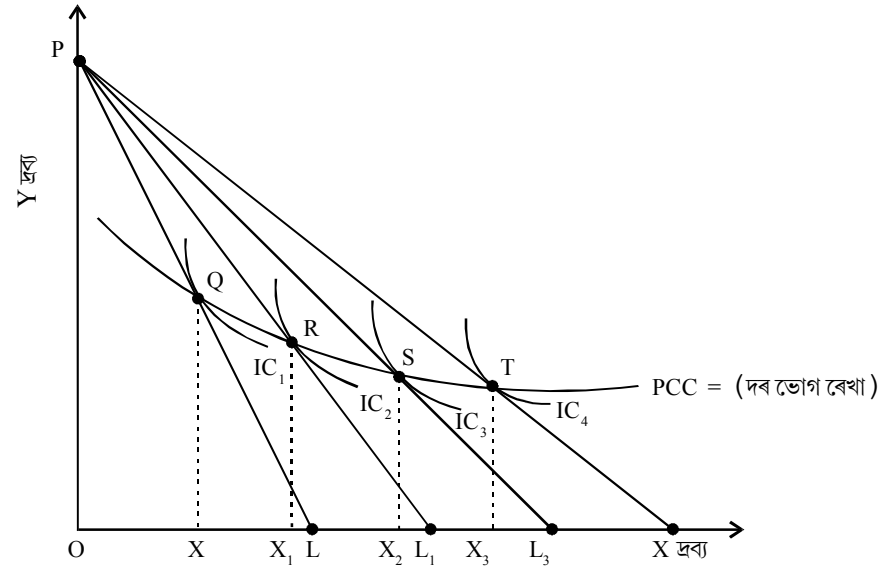
নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত তিনি প্ৰকাৰৰ ভোগ পৰিণা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

সেয়া হ'ল -

- দৰ পৰিণাম
- আয় পৰিণাম
- প্ৰতিকল্প পৰিণাম

লগতে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত দৰ পৰিণামক আয় পৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পৰিণামত ভাগ কৰিও দেখুৱাব পাৰি।

কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ দৰ পাৰিৱৰ্তন হ'লে ভোগ কাৰ্যত যি তাৰতম্য ঘটে তাক দৰ বিপাক বা দৰ পৰিণাম বোলা হয়। বহুল অৰ্থত ভোক্তাৰ মৌদ্ৰিক আয়, ৰুচি আৰু অভ্যাস আৰু অন্যান্য দ্ৰব্যৰ দৰ অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তনে দ্ৰব্যবিধৰ ভোগত যি প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰে তাক দৰ পৰিণাম বোলা হয়। নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত এই দৰ পৰিণাম উপস্থাপন কৰিব পাৰি। চিত্ৰ নং ৩.২০ ত দেখা গৈছে X দ্ৰব্যৰ দৰ কমাব লগে লগে বাজেট ৰেখাই PL ৰ পৰা PL_1 , PL_2 আৰু PL_3 লৈ সোঁহাতে স্থান সলনি কৰিছে। ইয়াৰ লগে লগে ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা Q ৰ পৰা ক্ৰমে R, S আৰু T লৈ স্থান সলনি কৰিছে। প্ৰতিবাৰতে X দ্ৰব্যৰ ভোগ ক্ৰমে XX_1 , X_1X_2 আৰু X_2X_3 পৰিণামে বৃদ্ধি পাইছে। এইয়াই হৈছে X দ্ৰব্যৰ মানত দৰ পৰিণাম। বিভিন্ন দৰ পৰিস্থিতিত উদ্ভৱ হোৱা ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য বিন্দু যোগ কৰি পোৱা ৰেখাডাল হ'ল দৰ ভোগ ৰেখা (Price-consumption curve)। এই দৰ ভোগ ৰেখাৰ গতিবিধি অনুধাৰন কৰি আলোচিত দ্ৰব্যবিধৰ প্ৰকৃতি, ইয়াৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা আৰু দৰ পৰিণামৰ প্ৰকৃতি জানিব পাৰি।

চিত্ৰ নং ৩.২০

দৰ ভোগ ৰেখাৰ ঢাল বিভিন্ন হ'ব পাৰে। বিভিন্ন দৰ ভোগ ৰেখাই বিভিন্ন চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ধাৰণা প্ৰদান কৰে ৩.২১ নং চিত্ৰত বিভিন্ন ঢালৰ দৰ ভোগ ৰেখা (PCC) আৰু ইয়াৰ সংশ্লিষ্ট চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা দেখুওৱা হ'ল —

ইয়াত, $EP_x \Rightarrow$ X দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা

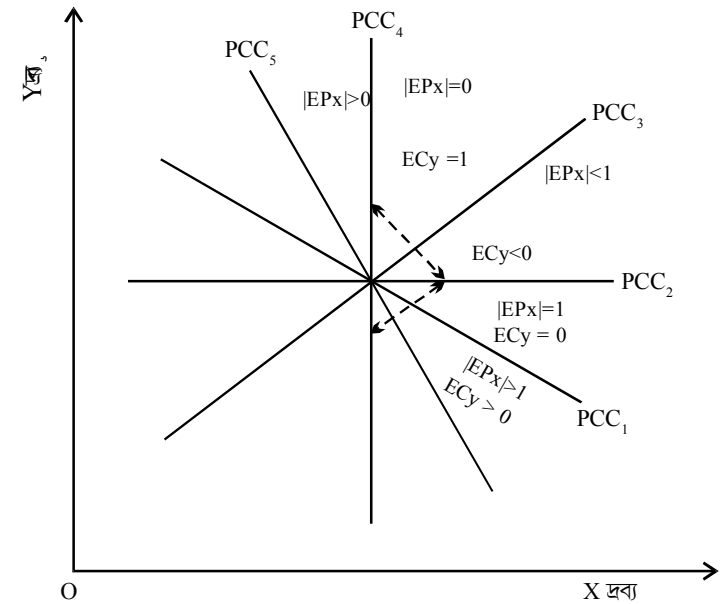
$EC_y \Rightarrow$ Y দ্ৰব্যৰ চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা

দৰ ভোগ ৰেখাৰ গঠনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আমি নিম্নোলিখিত

১. দৰ ভোগ ৰেখাই চাহিদা ৰেখাৰ বিষয়ে পৰোক্ষভাৱে ধাৰণা প্ৰদান কৰে। যিদৰে চাহিদা ৰেখাই দৰ আৰু চাহিদাৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক জানিবলৈ দিয়ে, ঠিক তেনেকৈ দৰ ভোগ ৰেখাই চাহিদা আৰু দৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক জানিবলৈ দিয়ে।

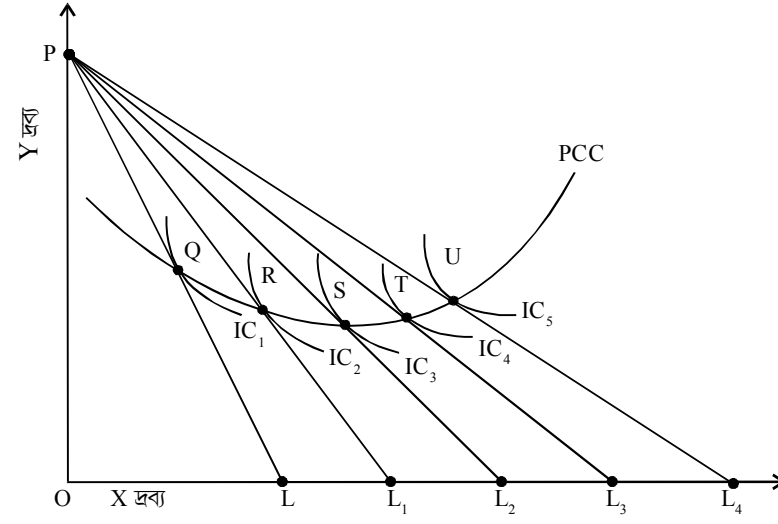
২. দৰ ভোগ ৰেখাৰ গতিবিধি অনুধাৱন কৰি দুবিধ দ্ৰব্যৰ মাজত থকা দৰ সম্পৰ্কৰ প্ৰকৃতি জানিব পাৰি। দৰ ভোগ ৰেখাৰ ঢাল তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া হ'লে (PCC_1 ৰ দৰে) দুয়ো অক্ষই প্ৰতিনিধিত্ব কৰা দ্ৰব্য দুবিধ প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য হয়। এই ক্ষেত্ৰত Y দ্ৰব্যৰ চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা ধনাত্মক হয়। আনহাতে দৰ ভোগ ৰেখাৰ ঢাল ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া হ'লে (PCC_3 ৰ দৰে) X আৰু Y দ্ৰব্য পৰিপূৰক হয়। এই অৱস্থাত Y ৰ চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা ঋণাত্মক হয়। যদি দৰ ভোগ ৰেখা ভূমিৰ সমান্তৰাল হয় (PCC_2 ৰ দৰে) তেতিয়া Y ৰ চাহিদা একে থাকি X ৰ চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন ঘটিব। গতিকে এই অৱস্থাৰ Y ৰ চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা শূন্য হয়। অৰ্থাৎ X ৰ দৰৰ সম্পৰ্কত Y ৰ চাহিদা পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক হয়। ঠিক সেইদৰে দৰ ভোগ ৰেখা PCC_4 ৰ দৰে উলম্ব সৰলৰেখা হ'লে X ৰ দৰৰ সম্পৰ্কত Y ৰ চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনৰ সমানুপাতিক হ'ব। অৰ্থাৎ X ৰ চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা এক হ'ব।

চিত্ৰ নং ৩ ২১

৩. দৰ ভোগ ৰেখাৰ ঢালৰ পৰা ভূমি অক্ষ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা সম্পৰ্কে জানিব পাৰি। দৰ ভোগ ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক হ'লে X দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰৰ স্থিতিস্থাপকতা ($|EP_x| > 1$) হয়। PCC

হয়। PCC বেখাৰ ঢাল ধনাত্মক হ'লে X ৰ চাহিদা দৰৰ আস্থিতস্থাপক ($|E_{p_x}| < 1$) হয়। আৰু যদি PCC বেখা উলম্ব সবলবেখা হয়, X ৰ চাহিদা দৰৰ পূৰ্ণ অস্থিতস্থাপক ($|E_{p_x}| = 0$) হয়।

চিত্র নং ৩.২২

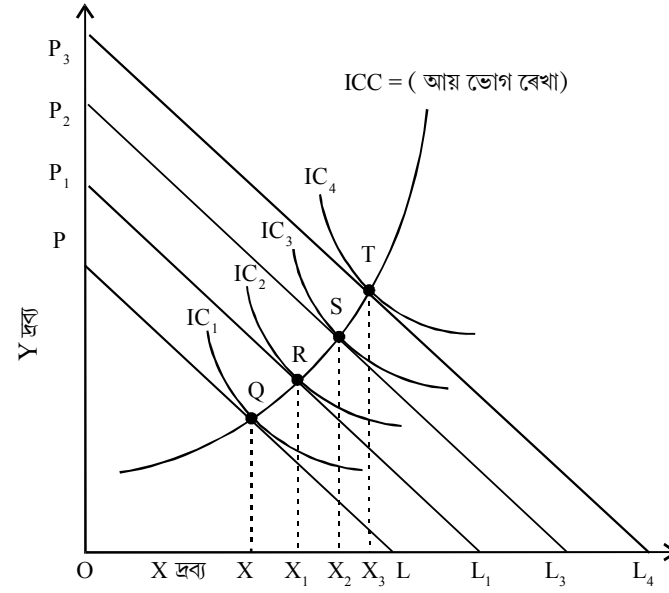
৪. দৰ ভোগ বেখা Y অক্ষৰ প্ৰতি দৌঁখোৱা হ'লে Y দ্ৰব্য উৎকৃষ্ট দ্ৰব্য আৰু X দ্ৰব্য নিকৃষ্ট দ্ৰব্য হিচাপে পৰিগণিত হয়। এই ক্ষেত্ৰত X দ্ৰব্য গিফেন দ্ৰব্য হৈ পৰে। কাৰণ Y অক্ষৰ প্ৰতি দৌঁখোৱা PCC বেখাই X ৰ চাহিদাৰ দৰ স্থিতস্থাপকতা ধনাত্মক হোৱাটো বুজায়। অৰ্থাৎ এনে PCC বেখাই দেখুৱায় যে X ৰ দৰ বাঢ়িলে চাহিদা বাঢ়ে আৰু X ৰ দৰ কমিলে চাহিদা কমে। আনহাতে PCC বেখা X অক্ষৰ প্ৰতি দৌঁখোৱা হ'লে X দ্ৰব্য উৎকৃষ্ট আৰু Y দ্ৰব্য নিকৃষ্ট হিচাপে পৰিগণিত হয়।

৫. PCC বেখাৰ ঢাল বিভিন্ন দৰ পৰিস্থিতিত বিভিন্ন হ'ব পাৰে। ৩.২২ নং চিত্ৰত U আকৃতিৰ PCC বেখা দেখুওৱা হৈছে। এই PCC বেখাৰ পৰা দেখা গৈছে Q ৰ পৰা S পৰ্যন্ত চলা ভোগ কাৰ্যত X আৰু Y দ্ৰব্যই প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিছে আৰু ইয়াৰ পৰৱৰ্তী অৱস্থাত দুয়োবিধ দ্ৰব্যৰ সম্পৰ্ক পৰিপূৰকধৰ্মী হৈ পৰিছে। U আকৃতিৰ PCC বেখাই নিৰ্দেশ কৰে যে ভিন্ন দৰ পৰিস্থিতিত চাহিদাৰ দৰ স্থিতস্থাপকতাও বিভিন্ন হ'ব পাৰে।

৩.৮.২: আয় পৰিণাম (Income Effect)

দ্ৰব্যৰ দৰ, ভোক্তাৰ ৰুচি, অভ্যাস ইত্যাদি একে থকা অৱস্থা কেৱল ভোক্তাৰ আয় সলনি হোৱা বাবে ভোগ কাৰ্যত যি প্ৰতিক্ৰিয়াৰ উদ্ভৱ হয়, তাক আয় বিপাক বা আয় পৰিণাম বোলা হয়। নিৰপেক্ষ বেখাৰ সহায়ত আয় পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। ৩.২৩ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে যে ভোক্তাৰ আয়

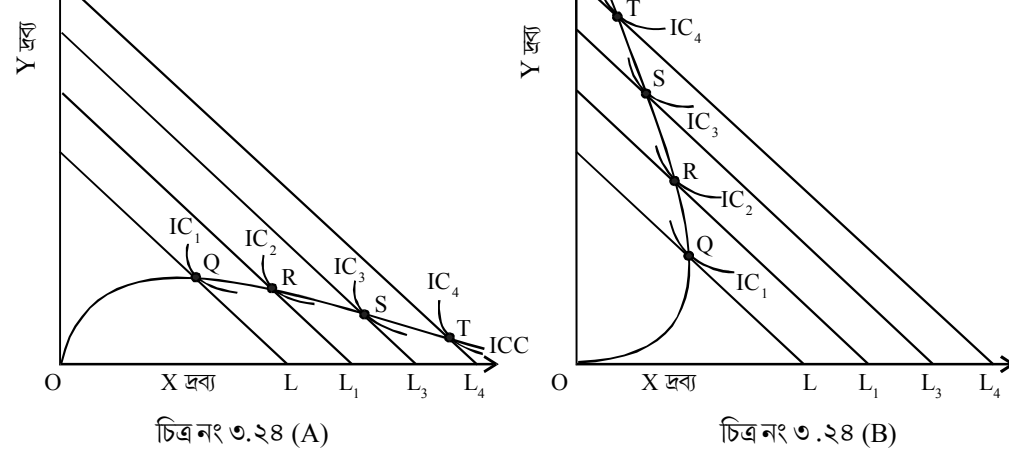
আৰু P_3L_3 লৈ স্থান সলনি কৰিছে। ইয়াৰ লগে লগে ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাও Q ৰ পৰা ক্ৰমে R , S আৰু T লৈ স্থানান্তৰ হৈছে। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে প্ৰতিবাৰতে X দ্ৰব্যৰ ভোগ ক্ৰমে XX_1 , X_1X_2 আৰু X_2X_3 পৰিমাণে বৃদ্ধি পাইছে। এইয়া হ'ল X দ্ৰব্যৰ মনত আয় পৰিণাম। ভিন্ন আয় পৰিস্থিতিত উদ্ভৱ হোৱা ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য বিন্দুবোৰ সংযোগ কৰিলে আয়ভোগ ৰেখা (Income Consumption Curve) পোৱা যায়। এই আয় ভোগ ৰেখাৰ গতিবিধি অধ্যয়ন কৰি বিবেচিত দ্ৰব্যৰ প্ৰকৃতি আয় ইয়াৰ আয় স্থিতিস্থাপকতা সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰি।

চিত্ৰ নং ৩.২৩

আয় ভোগ ৰেখাৰ ঢাল ভূমি অক্ষৰ প্ৰতি দোঁখোৱা হ'লে X দ্ৰব্য উৎকৃষ্ট দ্ৰব্য আৰু Y দ্ৰব্য নিকৃষ্ট দ্ৰব্য হিচাপে পৰিগণিত হয়। কাৰণ ভোক্তাৰ আয় বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে ভূমি অক্ষৰ প্ৰতি দোঁখোৱা আয় ভোগ ৰেখাই X দ্ৰব্যৰ চাহিদা আপেক্ষিকভাৱে অধিক বৃদ্ধি পোৱাটো বুজায়। এনে আয় ভোগ ৰেখাই Y দ্ৰব্যক উৎকৃষ্ট আৰু X দ্ৰব্যক নিকৃষ্ট দ্ৰব্য হিচাপে প্ৰতিপন্ন কৰে। ৩.২৪ নং চিত্ৰৰ (A) আৰু (B) অংশত ক্ৰমে X আৰু Y দ্ৰব্যক নিকৃষ্ট দ্ৰব্য হিচাপে দেখুওৱা হৈছে।

যেতিয়া আয় ভোগ ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক হয় তেতিয়া ভোক্তাৰ আয় বঢ়াৰ লগে লগে X আৰু Y দুয়োবিধ দ্ৰব্যৰ চাহিদা বৃদ্ধি পোৱাটো সূচায়। গতিকে ধনাত্মক ঢালবিশিষ্ট আয় ভোগ ৰেখাই X আৰু Y উভয় দ্ৰব্যকে স্বাভাৱিক দ্ৰব্য হিচাপে প্ৰতিপন্ন কৰে।

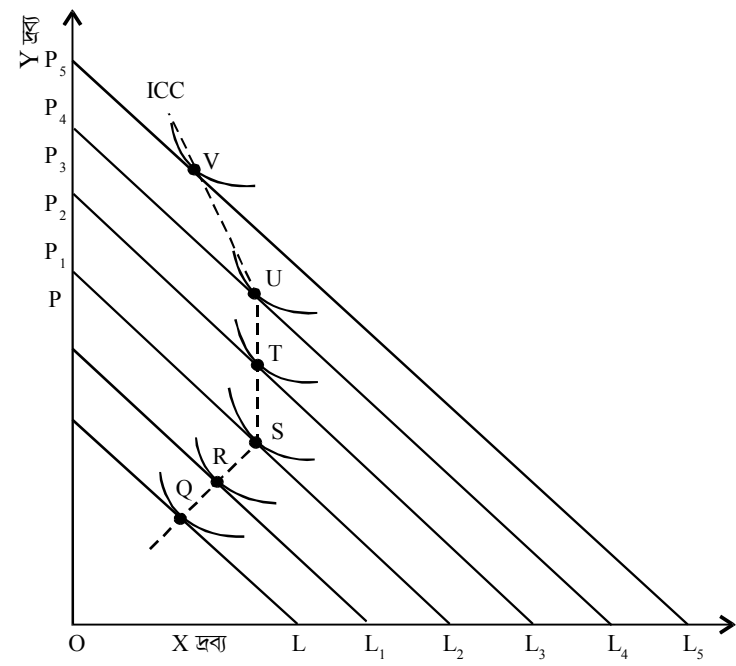

চিত্র নং ৩.২৪ (A)

চিত্র নং ৩.২৪ (B)

এঞ্জেল বেখা (Engel's curve)

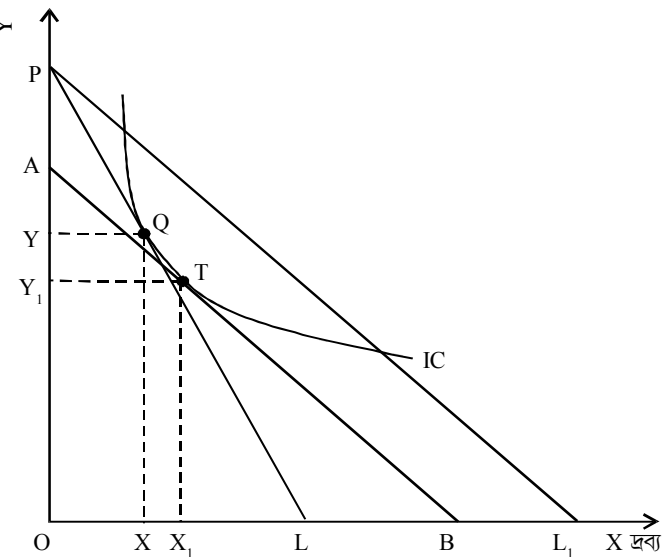
আলোচিত অংশৰ প্ৰথম অধ্যায়তে এঞ্জেলৰ ভোগ বিধি সম্পৰ্কে আলোচনা কৰা হৈছে। Ernest Engel -ৰ মতে, ভোক্তাৰ ৰুচি অভ্যাস আৰু দ্ৰব্যৰ দৰ অপৰিৱৰ্তিত থকা অৱস্থাত ভোক্তাৰ আয়ৰ বিভিন্ন স্তৰত দ্ৰব্য এবিধৰ ভোগৰ আপেক্ষিক অৱস্থানো ভিন্ন হয়। যদি X- ক অত্যাৱশ্যকীয় দ্ৰব্য আৰু Y- ক বিলাস দ্ৰব্য হিচাপে ধৰা হয়, তেতিয়া ৩.২৪ (B) নং চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে ICC বেখাৰ ঢাল Y অক্ষৰ প্ৰতি ভাঁজ লোৱা হ'ব। আয়ৰ নিম্ন পৰ্যায়ত X দ্ৰব্যৰ ভোগৰ পৰিমাণ বাঢ়িছিল যদিও, আয় বৃদ্ধি হৈ থকা বাবে কালক্রমত X ৰ চাহিদা স্থিৰ হৈ ৰয় আৰু আয় P_4L_4 বাজেট বেখাৰ পৰ্যায়লৈ বৃদ্ধি পোৱাৰ পাছত X দ্ৰব্যৰ চাহিদা কমি Y দ্ৰব্যৰ চাহিদাহে বৃদ্ধি পাইছে। ৩.২৫ নং চিত্ৰৰ ICC বেখাই এঞ্জেলৰ ভোগ বিধিৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে।

চিত্র নং ৩.২৫

ভোক্তাৰ প্ৰকৃত আয় আৰু তেওঁৰ ৰুচ, অভ্যাস অপৰিৱৰ্তিত থকা অৱস্থাত কেৱল দ্ৰব্য এবিধৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা বাবে ইয়াৰ ভোগত যি প্ৰতিক্ৰিয়াৰ উদ্ভৱ হয় তাক প্ৰতিকল্প পৰিণাম বোলা হয়। কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিৱৰ্তনে ভোক্তাৰ প্ৰকৃত আয়ৰ যি পৰিৱৰ্তন আনে তাক নিষ্ক্ৰিয় কৰাৰ পাছত দৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা দ্ৰব্যবিধৰ ভোগত যি পৰিৱৰ্তন ঘটে সেইয়াই প্ৰতিকল্প পৰিণাম।

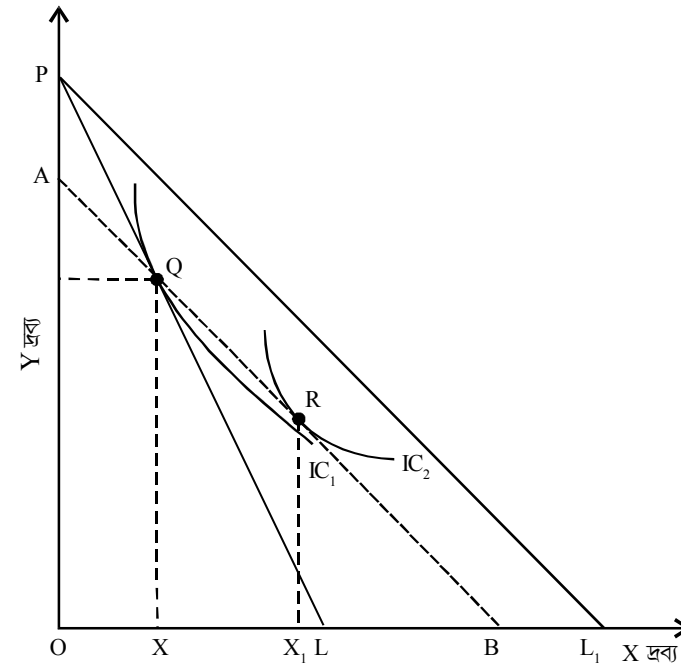
প্ৰতিকল্প পৰিণাম সম্পৰ্কে সামান্য পাৰ্থক্য থকা দুটা মতবাদ পোৱা যায়। এটা মতবাদ J.R. Hicks আৰু R.G.D. Allen ৰ আৰু আনটো E. Slutsky - ৰ। Hicks Allen - ৰ মতবাদ অনুসৰি দৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে হোৱা ভোক্তাৰ মৌদ্ৰিক আয় সিমানখিনি নিষ্ক্ৰিয় কৰা উচিত যাতে ভোক্তা দৰ পৰিৱৰ্তনৰ পূৰ্বৰ নিৰপেক্ষ ৰেখাত অব্যাহত থাকে। আয়ৰ এই পৰিৱৰ্তনক ক্ষতিপূৰক পৰিৱৰ্তন (Compensating Variation) বোলা হয়। ক্ষতিপূৰক পৰিৱৰ্তনৰ সহায়ত আয় পৰিণাম নিষ্ক্ৰিয় কৰাৰ পাছত অৱশিষ্ট যি পৰিণাম থাকে সেইয়াই হ'ল প্ৰতিকল্প পৰিণাম। ৩.২৬ নং চিত্ৰৰ সহায়ত প্ৰতিকল্প পৰিণাম দেখুওৱা হ'ল। চিত্ৰত Q হ'ল প্ৰাথমিক ভাৰসাম্য অৱস্থা। X ৰ দৰ কমা বাবে PL বাজেট ৰেখা PL_1 লৈ স্থানান্তৰ হ'ল ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে বৃদ্ধি পোৱা মৌদ্ৰিক আয় বাতিল কৰাত বাজেট ৰেখা PL_1 ৰ সমান্তৰালভাৱে AB লৈ স্থান সলনি কৰিলে। AB ৰেখাই প্ৰাথমিক নিৰপেক্ষ ৰেখা IC ৰ T বিন্দুত স্পৰ্শ কৰাৰ অৰ্থ হ'ল ভোক্তাৰ প্ৰকৃত আয় প্ৰাথমিক অৱস্থাত অপৰিৱৰ্তিত হৈ আছে। ভোক্তাৰ প্ৰকৃত আয় নিষ্ক্ৰিয় কৰাৰ পাছতো ভোক্তাই একে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ওপৰত থাকি X দ্ৰব্যৰ ভোগ XX_1 পৰিমাণে বৃদ্ধি কৰিছে। ভোক্তাই YY_1 পৰিমাণে Y দ্ৰব্যৰ ভোগ কমাই ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে XX_1 পৰিমাণে X দ্ৰব্যৰ ভোগ বৃদ্ধি কৰিছে। গতিকে X দ্ৰব্যৰ মানত প্ৰতিকল্প পৰিণাম হ'ল XX_1 ।

চিত্ৰ নং ৩ .২৬

পৃথক ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। Slutsky-ৰ ভাষাত "The substitution effect .... is equivalent to rotating the price line about a point which leads to the movement of the consumer into a higher indifference curve than before." ৩.২৭ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে প্ৰাথমিক ভাৰসাম্য অৱস্থা Q। X দ্ৰব্যৰ দৰ কমা বাবে বাজেট ৰেখা PL ৰ পৰা PL_1 লৈ স্থান সলনি কৰিলে। ইয়াৰ বাবে বৃদ্ধি হোৱা মৌদ্ৰিক আয় কমোৱা বাবে বাজেট ৰেখাই এনেদৰে স্থান সলনি কৰিলে যাতে ই Q বিন্দুৰ মাজেৰে যায় কাৰণ, তেতিয়াহে ভোক্তাৰ মৌদ্ৰিক আয় প্ৰাথমিক অৱস্থাত অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকিব। মনকৰিবলগীয়া যে প্ৰকৃত আয় অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা সত্ত্বেও ভোক্তাই এই নতুন পৰিস্থিতিত আগতকৈ উচ্চস্থানৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা IC_2 লৈ উন্নীত হৈ R বিন্দুত ভাৰসাম্য লাভ কৰিছে। Q ভাৰসাম্য অৱস্থাত ভোগ কৰা X ৰ পৰিমাণ আছিল OX আৰু R ভাৰসাম্য অৱস্থাত ভোগ কৰা X ৰ পৰিমাণ হ'ল OX_1 । গতিকে প্ৰতিকল্প বিপাক = $OX_1 - OX = XX_1$ ।

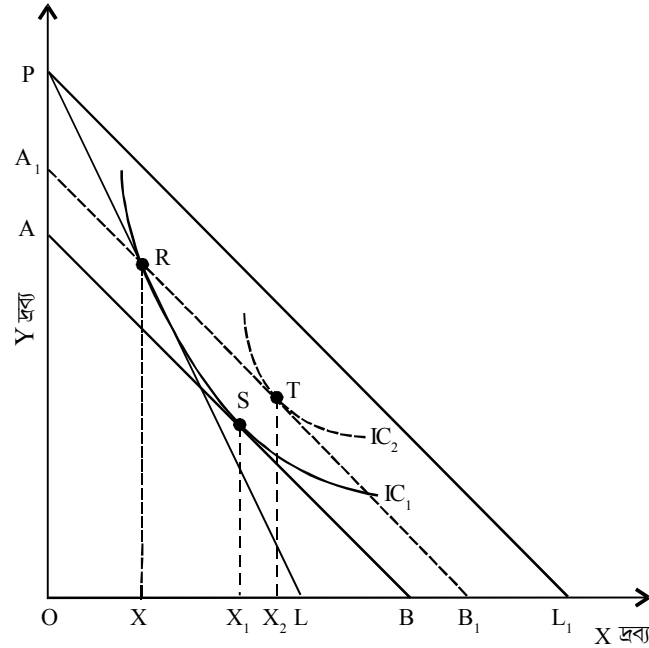
ধাৰণাগতভাৱে Hicks Allen প্ৰতিকল্প বিপাক আৰু Slutsky - ৰ প্ৰতিকল্প বিপাকৰ মাজত কোনো প্ৰকৃতিগত পাৰ্থক্য নাই। পাৰ্থক্য দেখা যায় মাথোঁ আকাৰত। চিত্ৰ নং ৩.২৫ আৰু ৩.২৬ তুলনা কৰিলে দেখা যায় ৩.২৫ নং চিত্ৰৰ AB ৰেখাৰ তুলনাত ৩.২৬ নং চিত্ৰৰ AB ৰেখা উচ্চ স্থানত অৱস্থিত। ৩.২৫ নং চিত্ৰত AB ৰেখাই পুৰণা নিৰপেক্ষ ৰেখাত স্পৰ্শ কৰিছে। কিন্তু ৩.২৬ নং চিত্ৰত AB ৰেখাই উচ্চস্থানৰ নতুন নিৰপেক্ষ ৰেখাত স্পৰ্শ কৰিছে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে Hicks-Allen প্ৰতিকল্প বিপাক < Slutsky প্ৰতিকল্প বিপাক।

চিত্ৰ নং ৩.২৬

ৰ প্ৰতিকল্প পাৰিগাম আধিক গ্ৰহণযোগ্য। কাৰণ Slutsky ৰ ধাৰণা আধিক বাস্তৱধৰ্মী। ইয়াত দৰ কমা বাবে বৃদ্ধি পোৱা মৌদ্ৰিক আয় নাকচ কৰিলে ভোক্তা পূৰ্বৰ নিৰপেক্ষ ৰেখাত থাকে বুলি ধৰি নলৈ নতুন নিৰপেক্ষ ৰেখাত উপনীত হোৱাৰ সম্ভাৱনা প্ৰকাশ কৰা হৈছে। ছেমুৱেলছনৰ মতে Slutsky- ৰ প্ৰতিকল্প বিপাক বজাৰৰ গতিবিধি আৰু ভোক্তাৰ আচৰণৰ পৰা বাহ্যিকভাৱে জানিব পাৰি। ইয়াৰ বিপৰীতে Hicks-Allen প্ৰতিকল্প বিপাক নিৰ্ণয় কৰিবলৈ ভোক্তাৰ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ মানচিত্ৰৰ ওপৰত জ্ঞান থকাটো প্ৰয়োজন হয়। ভোক্তাৰ নিৰপেক্ষ মানচিত্ৰ জনাতকৈ বজাৰ তথ্য জনাটো অধিক সহজ হয়।

চিত্ৰ নং ৩.২৭ ত যুগ্ম Hicks-Allen প্ৰতিকল্প পাৰিগাম আৰু Slutsky প্ৰতিকল্প পাৰিগাম দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰ অনুসৰি R ৰ পৰা S লৈ হোৱা স্থানান্তৰ Hicks-Allen প্ৰতিকল্প পাৰিগামৰ ফলশ্ৰুতি আৰু R ৰ পৰা T লৈ হোৱা স্থানান্তৰ Slutsky ৰ প্ৰতিকল্প পাৰিগামৰ ফলশ্ৰুতি। XX_2 হ'ল Slutsky ৰ প্ৰতিকল্প পাৰিগাম আৰু XX_1 হ'ল Hicks-Allen প্ৰতিকল্প পাৰিগাম।

চিত্ৰ নং ৩.২৭

৩.৮.৪: দৰ পাৰিগামৰ বিভাজন - শ্লুটস্কি সমীকৰণ

(Decomposition of Price Effect / Slutsky Equation)

কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ দৰ কমিলে সেই দ্ৰব্যবিধৰ ভোগৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পায়। ইয়াৰ দুটা কাৰণ আছে -

১. দৰ কমা মানে ভোক্তাৰ প্ৰকৃত আয় বৃদ্ধি পায় আৰু এই বৰ্ধিত আয়ৰ সহায়ত দৰ কমা দ্ৰব্যবিধ অধিক ক্ৰয় কৰা হয়।

২. দ্ৰব্য এবিধৰ দৰ কমা মানে অন্যান্য দ্ৰব্যৰ তুলনাত এইবিধ দ্ৰব্য সম্ভীয়া হৈ পৰা। সেয়েহে ভোক্তাই একেজাতীয় আন দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰিবলৈ বাদ

দ্রব্য এবিধৰ ভোগ বৃদ্ধি হোৱা কাৰ্যকৰণ আয় পৰিণাম আৰু দ্বিতীয়টো কাৰণত দ্রব্য এবিধৰ ভোগ বৃদ্ধি হোৱা কাৰ্যকৰণ প্ৰতিকল্প পৰিণাম বোলা হয়। গতিকে দৰ পৰিণাম হ'ল আয় পৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পৰিণামৰ সমষ্টি। অৰ্থাৎ —

$$\text{দৰ পৰিণাম} = \text{আয় পৰিণাম} + \text{প্ৰতিকল্প পৰিণাম}।$$

ইয়াক শ্লুটস্কী সমীকৰণে বোলা হয়।

J.R. Hicks- এ তেওঁৰ "Revision of Demand Theory" গ্ৰন্থত ক্ষতিপূৰক পৰিৱৰ্তন (Compensating Variation) ধাৰণাৰ সহায়ত দৰ পৰিণামৰ বিভাজন ব্যাখ্যা কৰিছে। তেওঁ দৰ কমা বাবে বৃদ্ধি পোৱা ভোক্তাৰ প্ৰকৃত আয় এনেদৰে নিষ্ক্ৰিয় কৰাৰ মত পোষণ কৰিছে যাতে ভোক্তা প্ৰাথমিক নিৰপেক্ষ ৰেখাতে অৱস্থান লাভ কৰে। অৰ্থাৎ Hicks- এ একেডাল নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ওপৰত ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ সাল-সলনিৰ জড়িয়তে প্ৰতিকল্প পৰিণাম বিবেচনা কৰি দৰ পৰিণামৰ বিভাজন দেখুৱাইছে। আনহাতে Hicks- এ ভোক্তাৰ বৰ্ধিত প্ৰকৃত আয় এনেদৰে নিষ্ক্ৰিয় কৰাৰ মত পোষণ কৰিছে যাতে বাওঁহাতে সমান্তৰালভাৱে স্থানান্তৰ হোৱা বাজেট ৰেখাই প্ৰাথমিক ভাৰসাম্য বিন্দুৰ মাজেৰে গতি কৰে আৰু ভোক্তাই উচ্চস্তৰৰ নিৰপেক্ষ ৰেখাত ভাৰসাম্য লাভ কৰে। এই বিষয়ে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে। প্ৰতিকল্প পৰিণাম নিৰ্ধাৰণৰ দিশত Hicks আৰু Slutsky ৰ মতৰ পাৰ্থক্য থাকিলেও দৰ পৰিণামৰ বিভাজনৰ ক্ষেত্ৰত দুয়োজন একমত যে —

$$\text{দৰ পৰিণাম} = \text{আয় পৰিণাম} + \text{প্ৰতিকল্প পৰিণাম}।$$

পৰৱৰ্তী আলোচনাত এই বিভাজনৰ প্ৰমাণীকৰণত প্ৰতিকল্প পৰিণাম নিৰ্ণয়ৰ ক্ষেত্ৰত Hicks- ৰ ক্ষতিপূৰক পৰিৱৰ্তন পদ্ধতিৰ সহায় লোৱা হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে দৰ পৰিণামৰ বিভাজনৰ সূত্ৰটো স্বাভাৱিক দ্রব্য, নিম্নতৰ দ্রব্য আৰু গিফেন দ্রব্য এই তিনিওবিধ দ্রব্যৰ ক্ষেত্ৰতে প্ৰযোজ্য।

স্বাভাৱিক দ্রব্য (Normal goods)

নিৰপেক্ষ ৰেখা ধাৰণাৰ পটভূমিত স্বাভাৱিক দ্রব্যৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল এনে দ্রব্যৰ আয় বিপাক ঋণাত্মক। যিহেতু সকলো দ্রব্যৰে প্ৰতিকল্প বিপাক ঋণাত্মক সেয়েহে স্বাভাৱিক দ্রব্যৰ ক্ষেত্ৰত —

১. ঋণাত্মক দৰ বিপাক = ঋণাত্মক আয় বিপাক + ঋণাত্মক প্ৰতিকল্প বিপাক।

২. সেয়েহে স্বাভাৱিক দ্রব্যৰ ক্ষেত্ৰত এবিধ দ্রব্যৰ চাহিদা আৰু ইয়াৰ দৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক অনোন্যকৰ্মী (Inverse)। ফলস্বৰূপে স্বাভাৱিক দ্রব্যৰ দৰ চাহিদা ৰেখা ঋণাত্মক ঢাল বিশিষ্ট হয়।

চিত্ৰ নং ৩.২৮ ত দেখা গৈছে X দ্রব্যৰ দৰ কমি বাজেট ৰেখা PL ৰ পৰা PL₁ লৈ স্থানান্তৰ হৈছে। আনহাতে X ৰ দৰ কমা বাবে বৃদ্ধি পোৱা

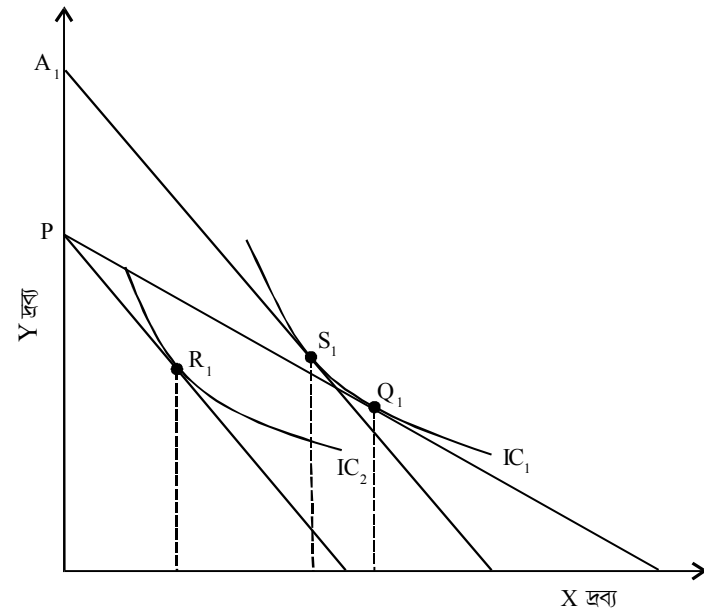
দৰ আয় পাৰাস্থিতত পৃথকে উদ্ভৱ হোৱা ভাৰসাম্য অৱস্থা তিনিটা হ'ল ক্ৰমে Q, R আৰু S। এই তিনিটা ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ ব্যৱধানত তিনিধৰণৰ পৰিণামৰ উপস্থিতি নিৰ্দেশ কৰে। X দ্ৰব্যৰ মানত এই তিনিধৰণৰ পৰিণাম বিচাৰ কৰি চোৱা হ'ল।

বাজেট ৰেখা	ভাৰসাম্য অৱস্থা	ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ স্থানান্তৰ	পৰিণাম (X দ্ৰব্যৰ মানত)
PL	Q	--	--
PL ₁	R	Q→R	দৰ পৰিণাম = $OX_1 - OX = (-) XX_1$
AB	S	R→S	আয় পৰিণাম = $OX_1 - OX_2 = (-) X_2X_1$
--	--	Q→S	প্রতিকল্প পৰিণাম = $OX_2 - OX = (-) XX_2$

উপৰোক্ত ব্যাখ্যা অনুসৰি $(-) XX_1 = (-) X_2X_1 + (-) XX_2$

অৰ্থাৎ, ঋণাত্মক দৰ পৰিণাম = ঋণাত্মক আয় পৰিণাম + ঋণাত্মক প্রতিকল্প পৰিণাম।

দৰ পৰিণামৰ এই বিভাজন দৰ বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাতো প্ৰযোজ্য। ৩.২৮ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে X দ্ৰব্যৰ দৰ বৃদ্ধি পোৱা বাবে PL বাজেট ৰেখাই বাওঁহাতে PL₂ লৈ স্থান সলনি কৰিছে আৰু ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা Q₁ ৰ পৰা R₁ লৈ সলনি হৈছে। X ৰ দৰ বৃদ্ধি পোৱা বাবে কমি যোৱা প্ৰকৃত আয়ৰ ক্ষতিপূৰণ দিয়াত বাজেট ৰেখাই A₁B₁ লৈ স্থান সলনি কৰিছে আৰু ভাৰসাম্য অৱস্থাত R₁ ৰ পৰা S₁ লৈ পৰিৱৰ্তন হৈছে।

চিত্ৰ নং ৩.২৮

বাজেট ৰেখা	ভাৰসাম্য অৱস্থা	ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ স্থানান্তৰ	পৰিণাম
PL	Q_1	--	--
PL_1	R_1	$Q_1 \rightarrow R_1$	দৰ পৰিণাম = $OX - OX' = (-) XX'$
A_1B_1	S_1	$R_1 \rightarrow S_1$	আয় পৰিণাম = $OX'' - OX' = (-) X'X''$
--	--	$Q_1 \rightarrow S_1$	প্রতিকল্প পৰিণাম = $OX - OX'' = (-) XX''$ $\therefore (-) XX' = (-) X'X'' + (-) XX''$

নিম্নতৰ দ্ৰব্য (Inferior goods)

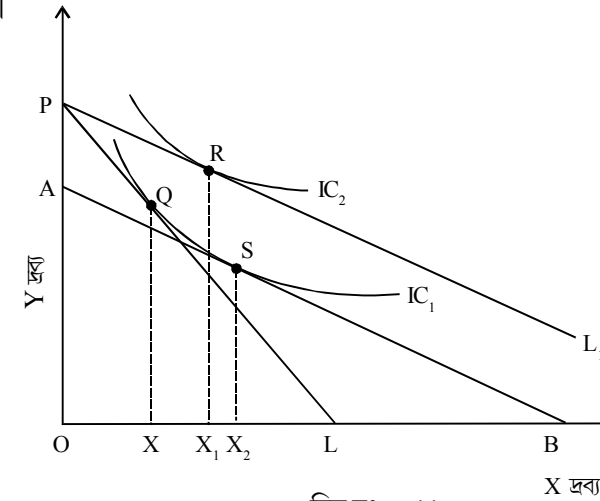
নিম্নতৰ দ্ৰব্যৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল —

১. ইয়াৰ আয় বিপাক ধনাত্মক কিন্তু প্রতিকল্প বিপাক ঋণাত্মক।

২. ধনাত্মক আয় বিপাক < ঋণাত্মক প্রতিকল্প বিপাক।

৩. নিম্নতৰ দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰতো দৰ কমিলে ইয়াৰ চাহিদা বাঢ়ে। কিন্তু নিম্নতৰ দ্ৰব্যৰ দৰ বিপাক < স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ দৰ বিপাক। সেয়েহে নিম্নতৰ দ্ৰব্যৰ চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক হ'লেও, স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ তুলনাত এই ঢাল অধিক। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল নিম্নতৰ দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাতকৈ কম।

৩.২৯ নং চিত্ৰৰ সহায়ত নিম্নতৰ দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিণামৰ বিভাজন দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰ নং ৩.২৯

চিত্ৰৰ ব্যাখ্যা

বাজেট ৰেখা	ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য	ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ স্থানান্তৰ	পৰিণাম
PL	Q	--	-----
PL_1	R	$Q \rightarrow R$	দৰ পৰিণাম = $OX_1 - OX = (-) XX_1$
AB	S	$R \rightarrow S$	আয় পৰিণাম = $OX_1 - OX_2 = (+) XX_1$
-	-	$Q \rightarrow S$	প্রতিকল্প পৰিণাম = $OX_2 - OX = (-) XX_2$

আয় পৰিণামতকৈ ঋণাত্মক প্ৰতিকল্প পৰিণাম আধক। অর্থাৎ - (+) $X_1X_2 <$

(-) XX_2 এনে অৱস্থাত —

$$(-) XX_1 = (-) XX_2 - (+) X_1X_2$$

অর্থাৎ ঋণাত্মক দৰ পৰিণাম = ধনাত্মক আয় পৰিণাম + ঋণাত্মক প্ৰতিকল্প পৰিণাম।

গিফেন দ্ৰব্য (Giffen goods)

ধনাত্মক আয় বিপাক যথেষ্ট বেছি হোৱা নিম্নতৰ দ্ৰব্যক গিফেন দ্ৰব্য বোলা হয়। বৃদ্ধি পৰিসংখ্যাবিদ Sir Robert Giffen এ দ্ৰব্যৰ এই আচুতীয়া বৈশিষ্ট্য ধৰা পেলোৱা বাবে ইয়াক গিফেন দ্ৰব্যৰে নামাকৰণ কৰা হৈছে। ফিফেন দ্ৰব্যৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল —

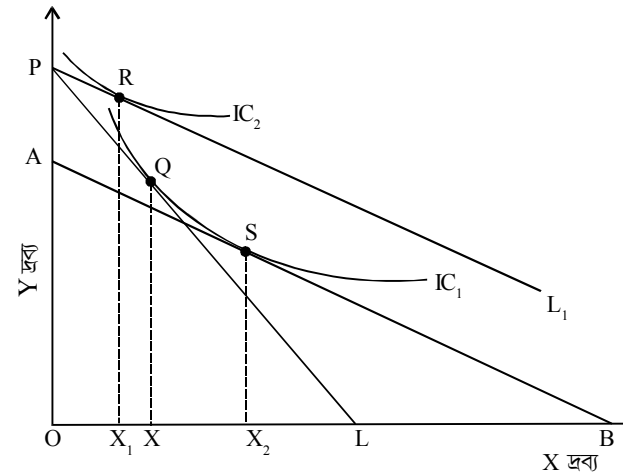
১. এনে দ্ৰব্যৰ ধনাত্মক আয় বিপাক যথেষ্ট বেছি।

২. এনে দ্ৰব্যৰ প্ৰতিকল্প বিপাক ঋণাত্মক আৰু ই ধনাত্মক আয় বিপাকতকৈ কম।

৩. গিফেন দ্ৰব্যৰ ঋণাত্মক প্ৰতিকল্প বিপাক ধনাত্মক আয় বিপাক। সেয়েহে এনে দ্ৰব্যৰ দৰ বিপাকো ঋণাত্মক।

৪. উল্লিখিত বৈশিষ্ট্যৰ বাবেই গিফেন দ্ৰব্যৰ দৰ চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক হয়। অন্য অৰ্থত গিফেন দ্ৰব্যৰ চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতা ধনাত্মক।

এই বৈশিষ্ট্যবোৰৰ ভিত্তিত গিফেন দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিণাম ৩.৩০ নং চিত্ৰত বিভাজন কৰি দেখুওৱা হ'ল

চিত্ৰ নং ৩.৩০

বাজেট ৰেখা	ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য	ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ স্থানান্তৰ	পৰিণাম
PL	Q	--	-----
PL ₁	R	Q → R	দৰ পৰিণাম = $OX_1 - OX = (+) XX_1$
AB	S	R → S	আয় পৰিণাম = $OX_1 - OX_2 = (+) XX_1$
-	-	Q → S	প্রতিকল্প পৰিণাম = $OX_2 - OX = (-) XX_2$

গতিকে গিফেন দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰতো দৰ পৰিণাম আয় পৰিণাম আৰু প্রতিকল্প পৰিণামৰ সমষ্টি। কাৰণ —

$$\Rightarrow (+) X_1 X = (+) X_1 X_2 + (-) XX_2$$

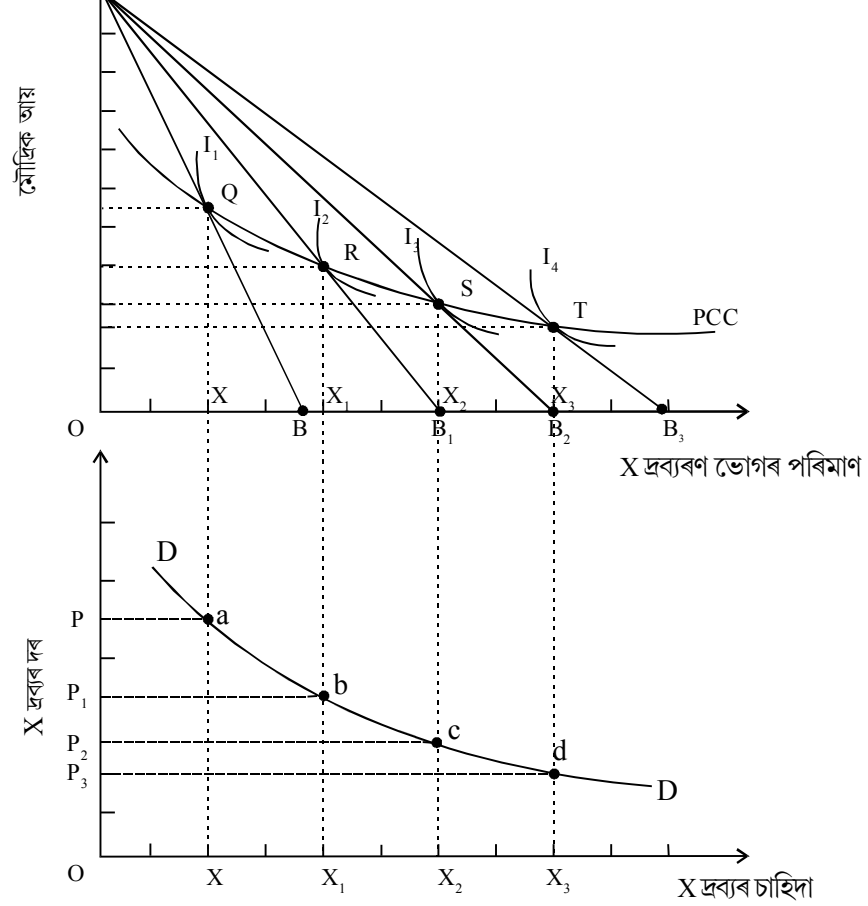
অৰ্থাৎ ধনাত্মক দৰ পৰিণাম = ধনাত্মক আয় পৰিণাম + ঋণাত্মক প্রতিকল্প পৰিণাম।

ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে X দ্ৰব্যবিধৰ দৰ কমা বাবে $X_1 X$ পৰিমাণে ইয়াৰ ক্ৰয় কমিছে।

৩.৯ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখাৰ আহৰণ

(Derivation of demand curve)

ইতিমধ্যে তোমালোকে পাই আহিছা যে দৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে বাজেট ৰেখাৰ স্থান সলনি হয় আৰু ইয়াৰ লগে লগে উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্যও সলনি হয়। ইয়াৰ যোগেদি পৃথক দৰত উপভোক্তাই দ্ৰব্যবিধ কি পৰিমাণে ভোগ কৰে সেইটো ঠাৱৰ কৰিব পাৰি। এনেকৈ নিৰ্ধাৰণ কৰা দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু ইয়াৰ পৰিমাণৰ জোড়বোৰ লেখ কাগজত উপস্থাপন কৰি ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখা গঠন কৰিব পাৰি। নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ভিত্তিত গঠন কৰা চাহিদা ৰেখাৰ দুটা প্ৰধান সুবিধা হ'ল যে, মাৰ্ছালৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা তত্ত্বৰ দৰে ইয়াত মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা স্থিৰ বুলি ধৰিবলগীয়া নহয়। তদুপৰি এনেদৰে গঠন কৰা চাহিদা ৰেখাই কোনো নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ দৰ পৰিৱৰ্তনৰ আঁৰত থকা আয় আৰু প্রতিকল্পন পৰিণাম জনাত সহায় কৰে।

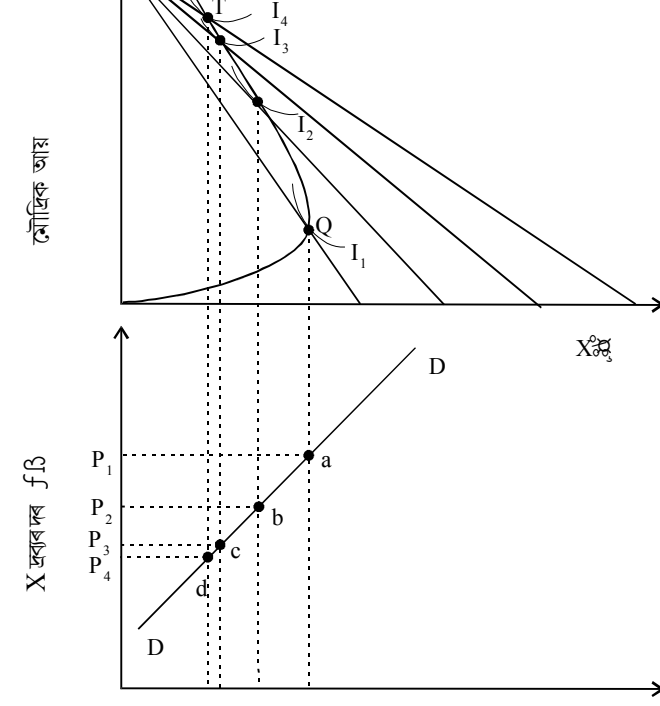
চিত্র নং ৩.৩১

৩.৩১ নং চিত্রৰ ওপৰৰ অংশ অনুসৰি X দ্রব্যৰ বিভিন্ন দৰত বাজেট ৰেখা আৰু ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ পৰিৱৰ্তন হৈ X দ্রব্যৰ ক্ৰয়ত কি পৰিৱৰ্তন আনিছে তাক কাষৰ তালিকাত দেখুওৱা হ'ল।

দৰ	বাজেট ৰেখা	ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য	ক্ৰয় কৰা X দ্রব্যৰ পৰিমাণ	X দ্রব্যৰ চাহিদা আৰু দৰৰ জোঁট
OP	AB	Q	OX	a = (OX, OP)
OP ₁	AB ₁	R	OX ₁	b = (OX ₁ , OP ₁)
OP ₂	AB ₂	S	OX ₂	c = (OX ₂ , OP ₂)
OP ₃	AB ₃	T	OX ₃	d = (OX ₃ , OP ₃)

তালিকা প্ৰদত্ত মানসমূহ ৩.৩১ নং চিত্রৰ তলৰ অংশত উপস্থাপন কৰি X দ্রব্যৰ চাহিদা ৰেখাডাল অংকন কৰি দেখুওৱা হ'ল —

৩.৩১ নং চিত্রত স্বাভাৱিক দ্রব্যৰ চাহিদা ৰেখা অংকন কৰি দেখুওৱা হ'ল। একেদৰে গিফেন দ্রব্যৰো চাহিদা ৰেখা অংকন কৰিব পাৰি। গিফেন দ্রব্যৰ দৰ কমিলে ইয়াৰ চাহিদাও কমে। ৩.৩২ নং চিত্রত X দ্রব্যক গিফেন দ্রব্য হিচাপে বিবেচনা কৰা হ'ল।

চিত্ৰ নং ২.৩০

গিফেন দ্ৰব্য হিচাবে দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ অনুসূচী

দৰ	বাজেট ৰেখা	ভাৰসাম্য অৱস্থা	X ৰ চাহিদা	চাহিদা দৰ জোঁট
OP	AB	Q	Ox	a
OP ₁	AB ₁	R	Ox ₁	b
OP ₂	AB ₂	S	Ox ₂	c
OP ₃	AB ₃	T	Ox ₃	d

৩.১০ নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল নব্যসংস্থাপনবাদী প্ৰান্তীয় ব্যাখ্যাতকৈ উন্নত হোৱাৰ কাৰণ

(Causes of superiority of indifference curve technique in comparision to marginal utility analysis)

মাৰ্ছালৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাতকৈ বিভিন্ন দিশত অধ্যাপক Hicks আৰু Allen ৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল উন্নত। অৱশ্যে দুয়োটা ব্যাখ্যাৰ মাজত দুটামান সাদৃশ্যও দেখা যায়।

১. দুয়োটা ব্যাখ্যাতে ধৰি লোৱা হয় যে, ভোক্তা এজন বিবেচনা শক্তি থকা ব্যক্তি আৰু সেয়েহে তেওঁ সৰ্বাধিক উপযোগিতা পাবলৈ চেষ্টা কৰে।

প্ৰয়োগ কাৰ ভোক্তাৰ আচৰণ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।

৩. দুয়োটা ব্যাখ্যাতে স্পষ্ট বা অস্পষ্টভাৱে ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি স্বীকাৰ কৰা হৈছে। প্ৰকৃততে নিৰপেক্ষ ৰেখাত অন্তৰ্নিহিত ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ বিধি ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰেই আন এটা ৰূপ।

প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলৰ মাজত এই তিনিটা সাদৃশ্য থাকিলেও দুয়োটাৰে মাজত বৈসাদৃশ্যহে অধিক পৰিলক্ষিত হয়। এই বৈসাদৃশ্যসমূহৰ জড়িয়তে নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলৰ উৎকৃষ্টতা প্ৰতিপন্ন হয়।

১. মাৰ্ছালৰ উপযোগিতা ব্যাখ্যা উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। তেওঁ উপযোগিতা প্ৰকাশ কৰিবলৈ 'Utils' নামৰ এক একক ব্যৱহাৰ কৰিছিল। উপযোগিতা সাংখ্যিকীয় প্ৰকাশৰ সম্ভাৱনীয়তা গ্ৰহণ কৰি মাৰ্ছালে আনকি ব্যক্তি বিশেষে আৰু পৰিস্থিতি বিশেষে উদ্ভৱ হোৱা উপযোগিতাৰ সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰি দেখুৱাইছে। কিন্তু উপযোগিতা এক মানসিক উপলব্ধি। ইয়াৰ কোনো বাহ্যিক পৰিমাপক নাই। ইয়াক ধাৰণাহে কৰিব পাৰি। Hicks আৰু Allen ৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল এনে বাস্তৱ বিবৰ্জিত চৰ্তৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল নহয়। কাৰণ এই পদ্ধতি উপযোগিতাৰ অৱস্থানসূচক জোখৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এই জোখ অনুসৰি ব্যক্তিয়ে লাভ কৰা উপযোগিতাৰ স্থানহে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি, প্ৰথম, দ্বিতীয়, তৃতীয় ইত্যাদি। অৰ্থাৎ উপযোগিতা সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰাৰ পৰিৱৰ্তে পৰিস্থিতি বিশেষে ইয়াক তুলনা কৰিব পাৰি। এই তুলনাৰ পৰাই বিভিন্ন জোঁটৰ পৰা লাভ কৰা উপযোগিতাৰ স্থান নিৰূপণ কৰিব পাৰি। সেয়েহে নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল অধিক বাস্তৱসন্মত আৰু ইয়াৰ উদ্ভাৱনে চাহিদাৰ ব্যাখ্যা অধিক বিজ্ঞানসন্মত কৰি তুলিছে।

২. মাৰ্ছালৰ উপযোগিতা ব্যাখ্যাত কেৱল এবিধ দ্ৰব্য বিবেচনা কৰা হয়। অৰ্থাৎ মাৰ্ছালে বিভিন্ন দ্ৰব্যৰ মাজত কোনো সম্পৰ্ক নাথাকে বুলি ধৰি লৈ উপযোগিতাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। সেয়েহে তেওঁ পৰিপূৰক দ্ৰব্য আৰু প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰ পৃথকে ব্যাখ্যা কৰাৰ পৰা বিৰত থাকি সকলো দ্ৰব্যক এক নিৰ্দিষ্ট প্ৰকাৰৰ বুলি ধাৰণা কৰিছে। প্ৰান্তীয় উপযোগিতা তত্ত্বৰ সহায়ত প্ৰতিকল্প আৰু পৰিপূৰক দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত ভোক্তাৰ আচৰণ কি হ'ব তাক ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু নিৰপেক্ষ ৰেখা ধাৰণা এই সীমাৱদ্ধতাৰ পৰা মুক্ত। কাৰণ নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলত সদায় দুবিধ দ্ৰব্য বিশিষ্ট জোঁটৰ ব্যাখ্যা কৰা হয়। সেয়েহে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত প্ৰতিকল্প, পৰিপূৰক দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত ভোক্তাৰ আচৰণ কি হ'ব তাক ব্যাখ্যা কৰা হয়। সেয়েহে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত প্ৰতিকল্প, পৰিপূৰক, নিম্নতৰ

কাৰব পাৰি।

৩. নিৰপেক্ষ ৰেখাই কিছুমান অবাস্তৱ চৰ্ত গ্ৰহণ নকৰাকৈ ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি মুদ্ৰাকে ধৰি সকলো দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য বুলি মত পোষণ কৰিছে। আনহাতে উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখ ব্যৱহাৰ কৰা কাৰণেও ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি অধিক আসৌঁৱাহপূৰ্ণ হৈ পৰিছে। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলৰ সহায়ত ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ বিধিৰ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। এই বিধি উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ পৰা মুক্ত হোৱাই নহয় ভোগ, উৎপাদন আৰু বিতৰণৰ বহুতো আচৰণ অধ্যয়নত ই সহায় কৰিছে।
৪. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ব্যাখ্যা মুদ্ৰাৰ স্থিৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা চৰ্তৰ পৰা মুক্ত। মাৰ্ছালে দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা নিৰ্ণয় কৰোঁতে মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে বুলি ধৰি লৈছে। এই প্ৰসংগত মাৰ্ছালে যুক্তি আগবঢ়াইছে যে, ভোক্তাই মুঠ আয়ৰ মাত্ৰ এটা নগণ্য অংশহে এবাৰত এবিধ দ্ৰব্যৰ ক্ৰয়ত ব্যৱহাৰ কৰে। সেয়েহে ভোক্তাৰ হাতত থকা মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কম বেছি পৰিমাণে একে থাকে। অৰ্থাৎ মাৰ্ছালে কেৱল এবিধ দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰতহে মৌদ্ৰিক আয় প্ৰয়োগ কৰা পৰিস্থিতি ব্যাখ্যা কৰিছে। ইয়াৰ বিপৰীতে Hicks আৰু Allen এ মুদ্ৰাক উপযোগিতাৰ মাপকাঠি হিচাপে গণ্য নকৰি চাহিদাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। এই ব্যাখ্যাত মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা স্থিৰ বুলি ধৰিবলগীয়া হোৱা নাই। সেয়েহে নিৰপেক্ষ কৌশল অধিক বাস্তৱমুখী হৈ পৰিছে আৰু ইয়াৰ ওপৰত আধাৰিত চাহিদা তত্ত্বৰ অধিক সাৰ্বজনীন হৈ পৰে।
৫. মাৰ্ছালৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ সহায়ত দৰ পৰিৱৰ্তনক আয় পৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পৰিণামত বিভাজন কৰি দেখুৱাব নোৱাৰি। কিন্তু নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে উদ্ভৱ হোৱা চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনৰ আঁৰত থকা আয় পৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পৰিণাম বিভাজন কৰি দেখুৱাব পাৰি। ইয়াৰ জড়িয়তে স্বাভাৱিক দ্ৰব্য, গিফেন দ্ৰব্য আৰু নিম্নতৰ দ্ৰব্যৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য অধিক স্পষ্টকৈ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।
৬. প্ৰান্তীয় উপযোগিতা তত্ত্বৰ দৰেই নিৰপেক্ষ ৰেখা তত্ত্বটো দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু ইয়াৰ দৰৰ মাজত সমানুপাতিক সম্পৰ্ক দেখুওৱা হৈছে। প্ৰান্তীয় উপযোগিতা তত্ত্বৰ তুলনাত নিৰপেক্ষ ৰেখা তত্ত্বই এই সমানুপাতিক সম্পৰ্ক অধিক উন্নতভাৱে উপস্থাপন কৰিছে। মাৰ্ছালৰ ব্যাখ্যা অনুযায়ী ভোক্তাই ভাৰসাম্য লাভ কৰে যেতিয়া —

$$P_x \quad P_y$$

আনহাতে Hicks আৰু Allen ৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি নিৰপেক্ষ ৰেখাই বাজেট ৰেখাত স্পৰ্শ কৰা স্থানত ভোক্তাই ভাৰসাম্য লাভ কৰে। অৰ্থাৎ -

$$MRS_{xy} = \frac{P_x}{P_y}$$

আনহাতে, $MRS_{xy} = \frac{\Delta x}{\Delta y}$

যিহেতু $\Delta x \Rightarrow Y$ ত্যাগৰ বাবে হেৰুৱা উপযোগিতা = MU_y

আৰু $\Delta y \Rightarrow X$ সংগ্ৰহ কৰা বাবে পোৱা অতিৰিক্ত উপযোগিতা = MU_x

$$\therefore MRS_{xy} = \frac{MU_x}{MU_y}$$

গতিকে ভাৰসাম্য অৱস্থাত

$$\therefore \frac{MU_x}{MU_y} = \frac{P_x}{P_y}$$

$$\Rightarrow \frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y}$$

এনেকৈ নিৰপেক্ষ ৰেখা তত্ত্বত প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু দৰৰ সমানুপাতিক সম্পৰ্কত উপনীত হ'ব পাৰি। কিন্তু এই সম্পৰ্ক দেখুৱাবলৈ যাওঁতে মাৰ্ছালৰ তত্ত্বৰ দৰে কিছুমান অবাস্তৱ চৰ্ত নিৰপেক্ষ ৰেখা পদ্ধতিত গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হোৱা নাই।

৭. মাৰ্ছালৰ উপযোগিতা তত্ত্বত ভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত ব্যাখ্যা কৰোঁতে মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা স্থিৰে থাকে বুলি ধৰি ল'বলগীয়া হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিৱৰ্তনে কেনেকৈ ভোক্তাৰ উদ্বৃত্তৰ সৃষ্টি কৰে তাক Hicks এ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত মৌদ্ৰিক আয় পৰিৱৰ্তনৰ যোগেদি ব্যাখ্যা কৰিছে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে ভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত গাণিতিকভাৱে ব্যাখ্যা কৰাটো সম্ভৱপৰ হৈ পৰিল।
৮. মাৰ্ছালৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা তুলনাত Hicks ৰ নিৰপেক্ষ ৰেখাই চাহিদাৰ অধিক বাস্তৱসন্মত ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। প্ৰান্তীয় উপযোগিতা তত্ত্বৰ প্ৰচাৰ কালত সাঁথৰ হৈ পৰা গিফেন দ্ৰব্যৰ ওপৰত উপযুক্ত ব্যাখ্যা আগবঢ়াই

বিজ্ঞানসন্মতভাৱে অঙ্কন কৰাত সহায় কৰে। কোনো দ্ৰব্যৰ চাহিদা পৰিৱৰ্তনৰ আঁৰত আয় আৰু প্ৰতিকল্প পৰিণামৰ প্ৰভাৱ কিমান তাক জনাত নিৰপেক্ষ ৰেখাই সহায় কৰে।

৯. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত নতুন নতুন ব্যাখ্যাকাৰী কৌশল উদ্ভাৱন হোৱাটো সম্ভৱ হৈ পৰিছে। এডজৰ্থৰ চন্দুক চিত্ৰ। ছেমুৱেলছনৰ সবমুঠ উপযোগিতা ৰেখা, সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা ইত্যাদি এই ক্ষেত্ৰত উল্লেখযোগ্য। এইবিলাক কৌশলৰ উদ্ভাৱনে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ বিশ্লেষণ অধিক সুদূৰ প্ৰসাৰী কৰি তুলিছে।

৩.১১ নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলৰ সীমাবদ্ধতা (সমালোচনা) (Limitations / Criticism)

নিৰপেক্ষ ৰেখা তত্ত্বৰ বিপৰীতে উত্থাপিত সমালোচনাৰ বিভিন্ন দিশসমূহ হ'ল —

১. অধ্যাপক ৰবাৰ্টচনে মত পোষণ কৰিছে যে, নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলত একো নতুনত্ব নাই। এইয়া হ'ল মাথো 'নতুন বটলত পুৰণা মদ।' কাৰণ নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলত উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ পৰিৱৰ্তে, অৱস্থানগত জোখ ব্যৱহাৰ কৰিছে যদিও দুয়োটা পদ্ধতি মানসিক ধাৰণা প্ৰসূত। যেনেকৈ উপযোগিতাক ১, ২, ৩ ইত্যাদি প্ৰকাশ কৰাটো মাত্ৰ অনুমানভিত্তিক, ঠিক তেনেকৈ ইয়াক, I, II, III ইত্যাদি স্থান দিয়াটোও অনুমানভিত্তিক। নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলত ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ পৰিৱৰ্তে ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ বিধি প্ৰয়োগ কৰা হৈছে। দুয়োটা বিধিৰ সহায়ত প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু দৰ অনুপাতৰ সমতাক ভোক্তাৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত হিচাপে প্ৰকাশ কৰা হয়। গতিকে নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলে উপযোগিতাৰ ব্যাখ্যাত কোনো মৌলিক পৰিৱৰ্তন অনা নাই।
২. নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলক প্ৰান্তীয় উপযোগিতা কৌশলতকৈ উন্নত বুলি দাবী কৰা হয় যদিও নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ব্যৱহাৰৰ যোগেদি ১০০% সত্যতাত উপনীত হোৱাটো নিশ্চিত নহয়। অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ ব্যাখ্যাত কিছুমান অৱাস্তৰ চৰ্ত গ্ৰহণ কৰিলেও, নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলও এনে চৰ্ত গ্ৰহণৰ পৰা সম্পূৰ্ণ মুক্ত নহয়।
৩. নিৰপেক্ষ ৰেখাই উপস্থাপন কৰা উপযোগিতা অনুমানভিত্তিক। কোনো এক নিৰপেক্ষ ৰেখা দ্ৰব্যৰ জেঁটৰ ভিত্তিত গঠন কৰিব পাৰি। কিন্তু এই নিৰপেক্ষ ৰেখাই কিমান উপযোগিতাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে তাক জানিব নোৱাৰি। কিছুমান নিৰ্ধাৰিত ধৰ্মৰ ভিত্তিত নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ এক আকাৰ প্ৰদান কৰা হয়। প্ৰকৃততে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ আকাৰ কি হ'ব তাক ব্যাখ্যা কৰাৰ কোনো বিজ্ঞানসন্মত পদ্ধতি নাই।

হ'ব নোৱাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে কেৱল তথ্য সংগ্ৰহৰ জড়িয়তে দৰ পাৰিণামৰ আঁৰত থকা আয় পৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পৰিণামৰ ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। ঠিক সেইদৰে প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰৰ জড়িয়তে প্ৰতিকল্প আৰু পৰিপূৰক দ্ৰব্যৰ যি ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হয় তাকো বজাৰৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা তথ্যৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। ঠিক সেইদৰে প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰৰ জড়িয়তে প্ৰতিকল্প আৰু পৰিপূৰক দ্ৰব্যৰ যি ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হয় তাকো বজাৰৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা তথ্যৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। অৰ্থাৎ বজাৰত ভোক্তাই প্ৰকাশ কৰা আচৰণ তথা পছন্দৰ ভিত্তিত নিৰপেক্ষ ৰেখা গঠন কৰা নহয়।

৫. W.E. Armstrong -এ মত পোষণ কৰিছে যে, বিভিন্ন জোঁটৰ মাজত ভোক্তা নিৰপেক্ষ হৈ থকাৰ অৰ্থ এইটো নহয় যে সকলো জোঁটৰ ওপৰত তেওঁৰ পূৰ্ণ জ্ঞান আছে। বৰঞ্চ বিভিন্ন জোঁটৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য নিৰ্ণয় কৰাৰ অক্ষমতাৰ বাবেহে এই জোঁটবিলাকৰ মাজত ভোক্তা নিৰপেক্ষ হৈ থাকে।
৬. প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ দৰেই নিৰপেক্ষ ৰেখা ধাৰণাটো ধৰি লোৱা হয় যে, ভোক্তাৰ আচৰণ বিবেচনাপূৰ্ণ। অৰ্থাৎ ভোক্তাই তেওঁ ক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যৰ সকলো জোঁটৰ মাজত বাচ বিচাৰ কৰি এটাৰ সলনি আনটোৰ প্ৰতিকল্পন ঘটাই সৰ্বাধিক উপযোগিতা পাবলৈ চেষ্টা কৰে। এই প্ৰসংগতে অধ্যাপক Boulding এ কৈছে এজন ভোক্তাই কেৱল উপযোগিতা সৰ্বাধিক কৰা চিন্তাৰে নিজৰ আচৰণ প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰে। বৰঞ্চ তেওঁ সামাজিক, অৰ্থনৈতিক, ধৰ্মীয়, প্ৰশাসনিক ইত্যাদি বিভিন্ন দায়বদ্ধতা স্বীকাৰ কৰি নিজৰ আচৰণ প্ৰকাশ কৰিবলগীয়া হয়। এনে অৱস্থাত বিবেচক ভোক্তাৰ ধাৰণা অবাস্তৱ হৈ পৰে।
৭. নিৰপেক্ষ ধাৰণাৰ সহায়ত দ্ৰব্যৰ জোঁটৰ নিৰ্বাচনত ভোক্তাৰ আচৰণ পৰীক্ষা কৰা হয়। কিন্তু দ্ৰব্যৰ জোঁটসমূহ দ্ৰব্যৰ প্ৰকৃতি নিৰ্বিশেষে গঠন কৰা হয়। কিন্তু দ্ৰব্যৰ সকলো জোঁট ভোক্তাৰ বাবে তাৎপৰ্যপূৰ্ণ নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে ৪টা পেন আৰু ১০ জোৰ জোঁটা, ৬টা ৰেডিঅ' আৰু ৫ টা হাত ঘড়ী, ৪খন স্কুটাৰ আৰু ৩খন গাড়ী ইত্যাদি জোঁটৰ অৰ্থ নাই। কাৰণ সাধাৰণ ভোক্তাই এনে জোঁটৰ মাজত নিৰ্বাচন কৰিবলগীয়া নহয়।
৮. নিৰপেক্ষ ৰেখাই ভোক্তাৰ সকলো আচৰণ অধ্যয়নত সহায় নকৰে। নিৰপেক্ষ ৰেখা তত্ত্ব অনুসৰি স্বাভাৱিক দ্ৰব্যৰ দৰ কমিলে ইয়াৰ ক্ৰয়ৰ পৰিমাণ বাঢ়ে। কিন্তু বাস্তৱতে সেইটো নহ'বও পাৰে। ভোক্তাই দৰ কমা বাবে সেই দ্ৰব্যৰ ক্ৰয়ৰ পৰিমাণ একে ৰাখি ৰাহি হোৱা আয়ৰ অংশটো কোনো মূল্যবান সামগ্ৰী ক্ৰয়ত বা শ্বেয়াৰ বজাৰত প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। এই সম্ভাৱনীয়তা নিৰপেক্ষ ৰেখাই বিবেচনা কৰা নাই।

ভোক্তাৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰিব পাৰি। যোতয়া দ্ৰব্যৰ সংখ্যা দুটাতকৈ অধিক হয় তেতিয়া নিৰপেক্ষ ৰেখা ব্যৱহাৰ কৰাতো জটিল হৈ পৰে। দ্ৰব্যৰ সংখ্যা তিনিটাকৈ অধিক হ'লে লৈখিকভাৱে নিৰপেক্ষ ৰেখা উপস্থাপন কৰাটো সম্ভৱ নহয়। কেৱল গাণিতিক ব্যাখ্যাৰ সহায়তহে এনে অৱস্থাত সমিধান লাভ কৰিব পাৰি।

১০. দ্ৰব্যৰ জোঁট নিৰ্বাচনত অনিশ্চয়তা আৰু ক্ষতিশংকাৰ সমাৱেশ ঘটিলে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত ভোক্তাৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰিব নোৱাৰি।
১১. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ উপস্থিতিৰ চৰ্ত গ্ৰহণ কৰা বাবেও নিৰপেক্ষ ৰেখা তত্ত্বৰ ব্যৱহাৰিক তাৎপৰ্য কৰ্মিছে। কিয়নো বাস্তৱতে ভোক্তাই ভোগ কৰা দ্ৰব্য বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা বাহাল থাকে।
১২. নিৰপেক্ষ ৰেখা তত্ত্বত অনুমান কৰাৰ দৰে সকলো দ্ৰব্য পূৰ্ণ বিভাজ্য নহয়। পূৰ্ণ বিভাজ্যতাৰ চৰ্ত পূৰণ নহ'লে নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ব্যৱহাৰৰ ক্ষেত্ৰও সীমিত হয়।

নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলৰ সীমাৱদ্ধতা থাকিলেও মাৰ্ছালৰ উপযোগিতা তত্ত্বৰ তুলনাত নিৰপেক্ষ ৰেখা তত্ত্বৰ শ্ৰেষ্ঠতা এতিয়াও প্ৰতিপন্ন হৈ আছে। বিশ্লেষণৰ দিশৰ পৰাই হওক বা নীতি নিৰ্ধাৰণৰ দিশৰ পৰাই হওক নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল বৰ্তমান বহুলভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২

১. নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলে উপযোগিতাৰ কি জোখ ব্যৱহাৰ কৰিছে?

.....
.....
.....

২. অনুক্ৰমিকতাৰ চৰ্তটো কি ?

.....
.....
.....
.....
.....

অধ্যয়নত কি বেমেজালিৰ উদ্ভৱ হয়।

.....
.....
.....
.....

৪. নিৰপেক্ষ ৰেখা মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল হোৱাত সহায় কৰে প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হ'ব ক্ৰমবৰ্ধমান হোৱা কথাটোৱে। সঁচানে?

.....
.....
.....
.....

৫. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত নিৰ্ণয় কৰা উপভোক্তাৰ ভাৰসমতাৰ গৌণ চৰ্তটো সন্তুষ্ট হোৱা ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হ'বে সহায় কৰে। সঁচানে?

.....
.....

৬. বাজেট ৰেখাক কিয় দৰ ৰেখা বুলিও কোৱা হয়?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৭. কি কি পৰিণামৰ সমষ্টি হিচাপে দৰ পৰিণামৰ উদ্ভৱ হয়?

.....
.....
.....

মাজত মূল পাঠক্যটো কি ?

.....
.....
.....
.....
.....

৯. গিফেন দ্ৰব্যৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ কি কি ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

১০. নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলৰ তিনিটা সীমাবদ্ধতা লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো

১. দ্ৰব্য আৰু সেৱা উপভোগৰ জৰিয়তে যি সুখ উপলব্ধি হয় সেয়াই হ'ল উপযোগিতা। উপযোগিতা হ'ল এক আত্মনিষ্ঠ উপাদান। ই হ'ল কেৱল উপলব্ধিৰ বিষয়। ইয়াৰ কোনো বৰ্হিমাপ নাই। উপযোগিতা মানুহৰ আৰোগ অনুভূতিৰ লগত জড়িত হৈ থাকে। উপকাৰিতা আৰু উপযোগিতা একে নহয়। উপকাৰিতা নথকা দ্ৰব্য এবিধেও উপযোগিতা দিব পাৰে। উপযোগিতাৰ লগত নৈতিকতা বা অবৈধতাৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই।

অৱস্থানবাচক জোখ। অৱস্থানসূচক জোখক দুৰ্বল অৱস্থানবাচক জোখ আৰু শক্তিশালী অৱস্থানবাচক জোখ এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়। উপযোগিতাক যেতিয়া সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰা হয়, তেতিয়া তাক উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখ বোলা হয়।

৩. কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন জোঁট বা গোট ভোগ কৰি পোৱা ব্যক্তিগত উপযোগিতাৰ সমষ্টিয়েই হ'ল মুঠ উপযোগিতা। আনহাতে, দ্ৰব্য এবিধ একাদিক্ৰমে ভোগ কৰি থকা অৱস্থাত শেষৰটো গোটৰ পৰা যি অতিৰিক্ত উপযোগিতা লাভ কৰা হয় তাকে প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বোলা হয়।

৪. ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ মূল বক্তব্য অনুসৰি এজন স্বাভাৱিক ব্যক্তিয়ে সময় বিৰতি নথকাকৈ কোনো এবিধ দ্ৰব্য সমজাতীয় গোটত ভোগ কৰি গৈ থাকিলে অতিৰিক্ত গোটৰ পৰা লাভ কৰা অতিৰিক্ত (প্ৰান্তীয়) উপযোগিতা ক্ৰমান্বয়ে কমে।

৫. ক্ৰমহাসমান উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত এবিধ দ্ৰব্য ভোগ কৰা অৱস্থাত উপভোক্তাৰ ভাৰসাম্য নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। ইয়াৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -
প্ৰান্তীয় শুদ্ধ উপযোগিতা = প্ৰান্তীয় উপযোগিতা - দৰ = 0

বা, প্ৰান্তীয় উপযোগিতা = দৰ

ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত এনেকৈ ভিন্ন দৰ পৰিস্থিতিত উদ্ভৱ হোৱা ভিন্ন উপভোক্তাৰ বিন্দুবোৰ চিনাক্ত কৰি লৈ তাৰ সহায়ত উপভোক্তাজনৰ সংশ্লিষ্ট দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা ৰেখা গঠন কৰা হয়।

৬. দুই বা ততোধিক দ্ৰব্য একেসময়তে ভোগ কৰা অৱস্থাত উপভোক্তাৰ ভাৰসমতা নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি প্ৰয়োগ কৰা হয়। এই বিধি অনুসৰি .. আৰু .. এই দুবিধ দ্ৰব্য ভোগ কৰা অৱস্থাত উপভোক্তাৰ ভাৰসমতাৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -

১. প্ৰাথমিক চৰ্ত, $\frac{MU_x}{P_x} = \frac{MU_y}{P_y}$

২. গৌণ চৰ্ত, $K = P_x \cdot X + P_y \cdot Y$

এনেকৈ ভূমি অক্ষত ভোগ কৰা এবিধ দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ আৰু উলম্ব অক্ষত আনবিধ দ্ৰব্য ভোগ নকৰা বাবে ৰৈ যোৱা পৰিমাণৰ ভিন্ন জোঁটবোৰ লেখ কাগজত বহুৱাই সংযোগ কৰিলে চাহিদা ৰেখাডাল পোৱা যায়।

অনুমানভাঙক; বাস্তৱতে উপযোগিতাক সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰিব; একেটা বস্তু বেলেগৰ বেলেগ ধৰণে ভাল লগা অৱস্থাত ব্যক্তিভেদে উপযোগিতা তুলনা কৰাটো সম্ভৱ নহয়; তদুপৰি ইয়াৰ সহায়ত ভোগপৰিণামসমূহ ভাগ ভাগকৈ দেখুৱাব নোৱাৰিব; মুদ্ৰাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা একে নথকা বাবে ইয়াক উপযোগিতাৰ মাপকাঠি হিচাপে গণ্য কৰিব নোৱাৰিব ইত্যাদি।

৮. নৱ্যসংস্থাপনবাদী প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ সীমাৱদ্ধতাৰ পৰা মুক্ত হ'বলৈ বিকল্প ব্যাখ্যা হিচাপে নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল প্ৰয়োগ কৰা হয়। নিৰপেক্ষ ৰেখা অৱস্থানগত জোখৰ ওপৰত প্ৰতিস্থিত।
৯. এডাল নিৰপেক্ষ ৰেখা হ'ল নিৰ্দিষ্ট অৱস্থানৰ সমস্তুষ্টি প্ৰদত্ত দুবিধ দ্ৰব্যৰ জোঁটৰ সঞ্চাৰ পথ। অন্য অৰ্থত ভোক্তা বা ক্ৰেতাই পছন্দ প্ৰকাশ নকৰা অৰ্থাৎ নিৰপেক্ষ হৈ থকা দুবিধ দ্ৰব্যবিশিষ্ট জোঁটৰ সংযোগী পথেই হ'ল নিৰপেক্ষ ৰেখা।
১০. একোডাল নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুত উপযোগিতা সমান হয়। উপযোগিতা সলনি হ'লে নিৰপেক্ষ ৰেখা বেলেগ হয়। সেয়ে বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ উপযোগিতা বুজাবলৈ বিভিন্ন স্থানৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা অংকন কৰিবলগীয়া হয়। বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ উপযোগিতা নিৰ্দেশ কৰা নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সংহতিক নিৰপেক্ষ মানচিত্ৰ বোলা হয়।
১১. নিৰপেক্ষ ৰেখা আৰু ইয়াৰ মানচিত্ৰৰ প্ৰধান ধৰ্মবোৰ হ'ল - নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক, ই মূল মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল, দুই বা ততোধিক নিৰপেক্ষ ৰেখাই কেতিয়াও পৰস্পৰ ছেদ নকৰে, ভিন্ন অৱস্থানৰ নিৰপেক্ষ ৰেখাই ভিন্ন উপযোগিতা প্ৰতিনিধিত্ব কৰে, নিৰপেক্ষ ৰেখাই কোনো অক্ষ স্পৰ্শ নকৰে, ইত্যাদি।
১২. এবিধ দ্ৰব্য অধিক পাবালৈ যাওঁতে আনবিধ দ্ৰব্য ত্যাগ কৰা হয়। এই ত্যাগ কৰা পৰিমাণ ক্ৰমশঃ কমে। অতিৰিক্ত ভাবে লভা কৰা দ্ৰব্য আৰু ত্যাগ কৰা দ্ৰব্যৰ অনুপাতক ভোগৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ বোলা হয়। ভোগৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমহাসমান হোৱা বাবেই নিৰপেক্ষ ৰেখা মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল হয়।
১৩. উপভোক্তাৰ ভাৰসমতা নিৰূপণ কৰিবলৈ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ লগতে বাজেট ৰেখাৰ প্ৰয়োজন হয়। দ্ৰব্য দুবিধৰ যিবোৰ জোঁট ক্ৰয় কৰোঁতে উপভোক্তাৰ সেই শিতানত ৰখা পুঁজি সম্পূৰ্ণ ব্যয় হৈ যায় সেই জোঁটবোৰৰ সংযোগ কৰা ৰেখডালেই হ'ল বাজেট ৰেখা।
১৪. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত উপভোক্তাৰ ভাৰসমতা ৰক্ষাৰ চৰ্ত দুটা হ'ল - নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢাল আৰু বাজেট ৰেখাৰ ঢাল সমান হ'ব লাগিব আৰু এই সমান হোৱা অৱস্থাত নিৰপেক্ষ ৰেখা মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল

১৫. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত দৰ পাৰিণাম, আয় পাৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পাৰিণাম ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। দৰ সলনি হ'লে এবিধ দ্ৰব্যৰ ভোগত যি সালসলনি হয় তাকে দৰ পাৰিণাম বোলা হয়। দৰ একে থকা অৱস্থাত কেৱল আয় পাৰিবৰ্তনৰ বাবে এবিধ দ্ৰব্যৰ ভোগত যি সাল সলনি ঘটে তাকে আয় পাৰিণাম বোলা হয়। আকৌ দৰ পাৰিবৰ্তন হোৱা অৱস্থাত প্ৰকৃত আয়ৰ যি পাৰিবৰ্তন ঘটে সেয়া নাকচ কৰাৰ পাচতো দ্ৰব্য এবিধৰ ভোগত যি পাৰিবৰ্তন ঘটে তাক প্ৰতিকল্প পাৰিণাম বোলা হয়। দৰ পাৰিণাম হ'ল আয় পাৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পাৰিণামৰ সমষ্টি। এই কথাটো স্বাভাৱিক দ্ৰব্য, নিকৃষ্ট দ্ৰব্য আৰু গিফেন দ্ৰব্য সকলোৰে বেলিকা প্ৰযোজ্য হয়।
১৬. ভিন্ন দিশত প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ ব্যাখ্যাতকৈ নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল। বিশেষকৈ ইয়াত গিফেন দ্ৰব্যৰ সঠিক ব্যাখ্যা দিয়াটো সম্ভৱ। লগতে দৰ পাৰিণামক আয় পাৰিণাম আৰু প্ৰতিকল্প পাৰিণামত ভাগ কৰি দেখুৱাটো সম্ভৱ হৈ পৰিছে। ইয়াত উপযোগিতাক সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰাৰ নিচিনা অদ্ভুত ব্যাখ্যাৰ সহায় ল'বলগীয়া হোৱা নাই। সেয়ে হ'লেও নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশল সীমাবদ্ধতা মুক্ত নহয়। এই পদ্ধতিৰ বাস্তৱিক প্ৰয়োগ নাই। তথ্য সংগ্ৰহ কৰি ইয়াক প্ৰমাণ কৰিব নোৱাৰি। নিৰপেক্ষ ৰেখাই উপস্থাপন কৰা উপযোগিতা অনুমানভিত্তিক। সকলো জেটৰ ওপৰত উপভোক্তাৰ আগতীয়া জ্ঞান থকাটো সত্য নহয়। ইত্যাদি।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

১. ব্যক্তিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
২. আধুনিক অৰ্থতত্ত্ব পাৰিচয় (চিমেন্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৬।
৩. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেন্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, ৰঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।

নিৰ্ঘণ্ট

১. **ক্ৰমহ্রাসমান:** ক্ৰমশঃ কমি। সম্পৰ্ক থকা দুটা চলকৰ এটা বঢ়াই দিয়া অৱস্থাত আনটো কমি যোৱা। যেনে, এবিধ দ্ৰব্যৰ উপভোগ বাঢ়িলে ইয়াৰ পৰা পোৱা অতিৰিক্ত উপযোগিতা কমে।
২. **ক্ৰমবৰ্ধমান:** ক্ৰমশঃ বৃদ্ধি পোৱা। সম্পৰ্ক থকা দুটা চলকৰ এটা বৃদ্ধি পোৱাৰ বিপৰীতে আনটোও বৃদ্ধি পোৱা। যেনে, দৰ বাঢ়িলে যোগান

৩. **অৱস্থানবাচক বা অৱস্থানগত জোখ:** সংখ্যাৰে প্ৰকাশ নকৰি অৱস্থানেৰ প্ৰকাশ কৰা। উদাহৰণ স্বৰূপে তোমালোকৰ গ্ৰুপটোত অৰ্থবিজ্ঞানত কোনে কিমান পালে সেয়া নম্বৰত নকৈ কোন প্ৰথম হ'ল, কোন দ্বিতীয় হ'ল তেনেকৈ প্ৰকাশ কৰা।
৪. **ভাৰসমতা:** এনে এটা অৱস্থা য'ত জৰিত হৈ থকা কাৰ্যকলাপ স্থিৰ হৈ পৰে। ভোগ কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰোঁতে উপভোক্তা এজন ভাৰসমতাত উপনীত হয় যেতিয়া তেওঁ ভোগ কৰা দ্ৰব্যবিধৰ ভোগৰ পৰিমাণ কমাবও নিবিচাৰে বা বঢ়াবও নিবিচাৰে বা বঢ়াবও নিবিচাৰে। উপভোক্তাই এই কামটো কৰে যেতিয়া তেওঁ দ্ৰব্যবিধ উপভোগ কৰি সৰ্বাধিক উপযোগিতা পায়। ঠিক তেনেকৈ দ্ৰব্য এবিধ উৎপাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠান এখনে ভাৰসমতাত উপনীত হয় যেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানখনৰ উৎপন্ন সৰ্বাধিক হয় বা মুনাফা সৰ্বাধিক হয়। উপভোক্তাৰ বাবে উপযোগিতা সৰ্বাধিক কৰা; উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ মালিকৰ বাবে মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাই হ'ল মূল লক্ষ্য। এই লক্ষ্যত উপনীত হ'লে সৰ্বাধিকৰণ অৱস্থাত উপনীত হয় আৰু সেই অনুসৰি ভাৰসমতাৰ উদ্ভৱ হয়।
৫. **জোঁট:** ভোগ বা উৎপাদন কৰিবলগীয়া বস্তু এটা হ'লে গোটত আৰু এটাতকৈ অধিক হ'লে জোঁটত প্ৰকাশ কৰা হয়। ধৰা তুমি আপেল আৰু আম কিনিবলৈ বজাৰলৈ গৈছ। এতিয়া আপেল আৰু আমৰ পৰিমাণ ভিন ভিন হ'ব পাৰে। দুই কিলোগ্ৰাম আপেল আৰু এক কিলোগ্ৰাম আম হ'ল এটা জোঁট। ঠিক সেইদৰে এক কিলোগ্ৰাম আপেল আৰু দুই কিলোগ্ৰাম আম হ'ল আন এটা জোঁট। যদি তুমি কেৱল আম কিনিবলৈ বজাৰলৈ যোৱা তেতিয়া এক কিলোগ্ৰাম আম কিনিলে এটা গোট, দুই কিলোগ্ৰাম আম কিনিলে আন এটা গোট।
৬. **সম্ভাৱিতা:** সম্ভাৱিতা হ'ল কোনো ঘটনা সংঘটিত হোৱাৰ সম্ভাৱনা নিৰ্ণয় কৰা এক প্ৰকাৰ পাৰিসাংখ্যিক কৌশল। যদি ঘটনা এটা n ধৰণে সংঘটিত হ'ব পাৰে তেতিয়া m আৰু যদি ইয়াৰে A ঘটনাটো ঘটাৰ অনুকূল ঘটনা m হয়, তেতিয়া A ঘটনাৰ সম্ভাৱিতা হ'ল m/n আৰু A নঘটাৰ সম্ভাৱিতা হ'ল $1 - m/n$ ।
৭. **ক্ষতি-শংকা:** বিনিয়োগ কৰিবলৈ যাওঁতে ভৱিষ্যতে ইয়াৰ পৰা লাভ হ'বনে লোকচান হ'ব, ক'ত কেনেকৈ অসুবিধাৰ উদ্ভৱ হ'ব সেই লৈ যি শংকাৰ উদ্ভৱ হয় সেয়াই হ'ল ক্ষতি-শংকা।
৮. **প্ৰতিকল্প:** এটাৰ ঠাইত আনটো ব্যৱহাৰ কৰা বা কামত অহা। উদাহৰণ - ভাত অৰু ৰুটি, চাহ আৰু কফি ইত্যাদি।
৯. **পৰিপূৰক:** একেলগে লগা। দুই বা ততোধিক বস্তু একেলগ কৰিহে এটা অভাৱ পূৰণ কৰা। যেনে লিখা অভাৱটো পূৰণ কৰিবলৈ কলম

একেলগে লাগে।

১০. উত্তল : ধনুভিবীয়া আকৃতিৰ। ধনুখন গাৰ ফালে লোৱা আকৃতিৰ।
উভটাই ল'লে অৱতল হ'ব।
১১. বিপাক : পৰিণাম
১২. অনুসিদ্ধান্ত : আগতীয়াকৈ অনুমানত কৰা সিদ্ধান্ত।
১৩. স্তৰবাচক: অৱস্থানবাচক বা অৱস্থানসূচক।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ৩.২ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ৩.২.১ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ৩.৩ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ৩.৩ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ৩.৩.১ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ৩.৪ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ৩.৪.১ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্ৰশ্ন নং ৮ : ছেদ নং ৩.৪.৩ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্ৰশ্ন নং ৯ : ছেদ নং ৩.৫ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ৩.৬ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ৩.৬.১ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ৩.৬.২ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ৩.৭ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ৩.৭ চোৱা। .
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ৩.৭.১ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ৩.৮.৪ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ৮ : ছেদ নং ৩.৮.৩ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ৯ : ছেদ নং ৩.৮.৪ চোৱা।
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্ৰশ্ন নং ১০ : ছেদ নং ৩.১১ চোৱা।

১. উপযোগিতা কেনেকৈ জোখা হয়? মুঠ উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰা।

How utility is measured ? Explain the relationship between total utility and marginal utility.

২. ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিটো উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা কৰা। এই বিধিৰ ব্যতিক্ৰম আৰু সীমাবদ্ধতাবোৰ লিখা।

Explain with example the law of diminishing marginal utility.

৩. ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিটো ব্যাখ্যা কৰি ইয়াৰ সহায়ত চাহিদা ৰেখা গঠন কৰি দেখুওৱা।

Explain the law of diminishing marginal utility and form an individual demand curve on the basis of this law.

৪. সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিটো চিত্ৰসহ ব্যাখ্যা কৰা। এই বিধিৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব লিখা।

Explain with diagram the law of equi-marginal utility. Write its practical significance.

৫. সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিটো ব্যাখ্যা কৰা আৰু ইয়াৰ সহায়ত ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখা অংকন কৰা।

Explain the law of equi-marginal utility and draw a demand curve on the basis of this law.

৬. মাৰ্ছালৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ব্যাখ্যাৰ সীমাবদ্ধতা সমূহ আলোচনা কৰা।

Explain the limitations of marshallian concept of marginal utility.

৭. উপযোগিতাৰ নব্যসংস্থাপনবাদী সাংখ্যিকীয় ব্যাখ্যাৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ আলোচনা কৰা।

Discuss the limitations of Neo-classical analysis of cardinal utility measurement.

৮. উপযোগিতাৰ নব্যসংস্থাপনবাদী সাংখ্যিকীয় ব্যাখ্যাৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ আলোচনা কৰা।

What is indifference curve ? Write its properties.

৯. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত ভোক্তাৰ ভাৰসাম্য উপস্থাপন ব্যাখ্যা কৰা।

Explain the consumer equilibrium with the help of

১০. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখা। নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত ভোক্তাৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত নিৰূপণ কৰা।
Write the characteristics of indifference curve. Find the conditions of consumer's equilibrium in terms of indifference curve.
১১. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত দৰ বিপাক, আয় বিপাক আৰু প্ৰতিকল্প বিপাক ব্যাখ্যা কৰা।
Explain the price effect, income effect and substitution effect with the help of indifference curve.
১২. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত স্বাভাৱিক আৰু নিকৃষ্ট দ্ৰব্যৰ আয় বিপাক ব্যাখ্যা কৰা।
Explain the income effect of normal and inferior goods with the help of indifference curves.
১৩. নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত প্ৰমাণ কৰা যে দৰ বিপাক আয় বিপাক আৰু প্ৰতিকল্প বিপাকৰ সমষ্টি।
Prove with the help of indifference curves that the price effect is the summation of income effect and substitution effect.
১৪. প্ৰমাণ কৰা যে সকলো শ্ৰেণী দ্ৰব্য (স্বাভাৱিক, নিম্নতৰ আৰু গিফেন দ্ৰব্য)ৰ ক্ষেত্ৰত দৰ বিপাক, আয় বিপাক আৰু প্ৰতিকল্প বিপাকৰ সমষ্টি।
Prove that in case all kinds of goods (normal, inferior and Giffen) the price effect is the sum total of income effect and substitution effect.

উৎপাদন আৰু উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব (Theory of Production and Cost)

ব্যক্তিগত অৰ্থ বিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া। দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া হ'ল চাহিদা আৰু যোগানৰ সমায়োজন। সেয়ে দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া পঢ়িবলৈ যোৱাৰ আগতে চাহিদা আৰু যোগানৰ বিষয়ে ভালকৈ বুজি ল'বলগীয়া হয়। তোমালোকে পূৰ্বৰ খণ্ডটোত চাহিদাৰ লগত জৰিত দৰকাৰী কথাবোৰ ইতিমধ্যে পঢ়িলাইছক। লগতে তোমালোকে যোগান আৰু যোগান স্থিতিস্থাপকতাৰ বিষয়েও পঢ়িবলৈ পালাইছক। এইটো খণ্ডত যোগানৰ লগত জড়িত আন দুটা বিষয় সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। বিষয় দুটা হ'ল উৎপাদন আৰু উৎপাদন ব্যয়। বিষয় দুটাৰ লগত সংগতি ৰাখি এই খণ্ডটো দুটা গোটত বিভক্ত কৰি সজোৱা হৈছে। প্ৰথমটো গোটত উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ লগা কৌশল, বিধি আৰু তত্ত্ববোৰ আৰু দ্বিতীয়টো গোটত উৎপাদন ব্যয়ৰ ধাৰণা আৰু তত্ত্ব পঢ়িবলৈ পাবা। মন কৰিবলগীয়া যে উৎপাদনৰ ব্যাখ্যাতে হওক বা উৎপাদন ব্যয়ৰ ব্যাখ্যাতে হওক ৰেখা চিত্ৰৰ যথেষ্ট প্ৰয়োগ আছে। সেয়ে, তোমালোকে ৰেখাবোৰৰ অংকন আৰু ব্যৱহাৰ ভালদৰে শিকি ল'বাইছক।

উৎপাদন তত্ত্ব

(Theory of Production)

- ১.০ : প্রস্তাবনা
- ১.১ : উদ্দেশ্য
- ১.২ : উৎপাদনৰ ধাৰণা
- ১.৩ : উৎপাদন ফলন
  - ১.৩.১ : উৎপাদন ফলনৰ প্ৰকাৰ
- ১.৪ : সমউৎপাদন বেখা
  - ১.৪.১ : সমউৎপাদন বেখাৰ গঠন
  - ১.৪.২ : সমউৎপাদন বেখা আৰু সমউৎপন্ন মান চিত্ৰৰ ধৰ্ম
  - ১.৪.৩ : প্ৰান্তীয় কাৰিকৰি প্ৰতিকল্পন হাৰ
  - ১.৪.৪ : সমব্যয় বেখা
  - ১.৪.৫ : উৎপন্ন সৰ্বাধিকৰণৰ লক্ষ্যত সমউৎপাদন বেখাৰ সহায়ত উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ (কাম্য জোট নিৰ্ধাৰণ)
  - ১.৪.৬: উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্নকৰণৰ লক্ষ্যত সমউৎপাদন বেখাৰ সহায়ত উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠান ভাৰসাম্য নিৰূপণ
  - ১.৪.৭: কাম্য সম্প্ৰসাৰণ পথৰ নিৰ্বাচন
  - ১.৪.৮: কাৰিকৰী প্ৰগতি আৰু উৎপাদন অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- ১.৫ : আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধি
  - ১.৫.১ : অনুমিত চৰ্ত
  - ১.৫.২: উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা
  - ১.৫.৩: কোনটো ক্ষেত্ৰত উৎপাদন কাৰ্য সম্পন্ন হয়?
  - ১.৫.৪: সমউৎপাদন বেখাৰ সহায়ত অনুপাত পৰিবৰ্তনশীলতা বিধিৰ ব্যাখ্যা
  - ১.৫.৫: আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধিৰ ব্যৱহাৰিক তাৎপৰ্য
- ১.৬: মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধি অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
  - ১.৬.১: মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধিৰ ব্যাখ্যা
  - ১.৬.২: মাত্ৰা প্ৰতিদান উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণ
  - ১.৬.৩: সমউৎপাদন বেখাৰ সহায়ত মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধিৰ ব্যাখ্যা

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ

আমি কি শিকিলো

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

নিৰ্ঘণ্ট

প্ৰসংগ পুথি

সংগ্ৰহণ

দিশ সম্পৰ্কে তোমালোকে ইতিমধ্যে পূৰ্বৰ খণ্ডটোত পঢ়িবলৈ পালাইক। এই খণ্ডটোত মূলতঃ যোগান নিৰ্ণয় কৰা উপাদান আৰু উৎপাদন ব্যয় সম্পৰ্কে পঢ়িবলৈ পাবা। এই গোটটোৰ প্ৰধান বিষয় হ'ল উৎপাদন কাৰ্য আৰু উৎপাদন তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা। বস্তু এটা যোগানৰ আৰম্ভণিৰ কথাটো হ'ল উৎপাদন। উৎপাদন থাকিলেহে যোগান থাকিব। যোগানৰ শেষ কথাটো হ'ল বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠানত উৎপাদিত অংশটোৰ মজুত। উৎপাদিত সকলো সামগ্ৰী বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠানত মজুত হ'বনে নাই সেয়া বিভিন্ন কথাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সিমানবোৰ কথালৈ নগৈ মূলতঃ আমি এটা কথাত কেন্দ্ৰীভূত কৰিব পাৰোঁ যে উৎপাদন থাকিলেহে বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠানত বিক্ৰীৰ বাবে বয়-বস্তু সাজু থাকিব। সেয়ে এই গোটটোত তোমালোকে উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ লগা বৈখিক আহিলা, বিধি আৰু তত্ত্ববোৰ পঢ়িবলৈ পাবাইক।

এই গোটটো পঢ়িবলৈ যোৱাৰ পূৰ্বে প্ৰকৃততে উৎপাদন কাক কয়, উৎপাদনৰ উপাদানবোৰ কি কি সেই বিষয়ে তেমালোকে ভালকৈ পঢ়ি ল'বা। অৰ্থবিজ্ঞানৰ প্ৰাথমিক পৰ্যায়ৰ পাঠ্যপুথিত এই বিষয়ে পঢ়িবলৈ পাবাইক। উৎপাদন আৰু উপাদানৰ মাজৰ সম্পৰ্কই হ'ল উৎপাদন কাৰ্য বা উৎপাদন ফলন। উৎপাদন ফলনৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিয়া এই গোটটো তোমালোকে ভালকৈ আয়ত্ত কৰিবা। কাৰণ এই গোটত থকা উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যাকাৰী বৈখিক আহিলা আৰু উৎপাদন তত্ত্বসমূহে অৰ্থবিজ্ঞান অধ্যয়নৰ বহু প্ৰসংগত তোমালোকক সহায় কৰিব।

১.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) উৎপাদন সম্পৰ্কৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (২) উৎপাদন ফলন ব্যাখ্যা কৰা সমউৎপাদন ৰেখা গঠন কৰিব পাৰিবা।
- (৩) সমউৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিবা।
- (৪) সমউৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হোৱা উপাদানৰ জোঁট নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিবা।
- (৫) আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধিৰ সহায়ত হুস্বাকালীন উৎপাদন সম্পৰ্কৰ ৰেহৰূপ বিচাৰ কৰিব পাৰিবা।
- (৬) মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধিৰ সন্মত দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।

১.২ : উৎপাদনৰ ধাৰণা (Concept of Production)

অৰ্থনীতি বিজ্ঞানত ঘাইকৈ বিভিন্ন বিকল্প ব্যৱহাৰযুক্ত আহিলাসমূহক লৈ অসীম অভাৱ পূৰণ কৰিবলৈ যাওঁতে ভোক্তা, উৎপাদনকাৰী, চৰকাৰ

কৰা হয়। অন্য অৰ্থত ভোগ, উৎপাদন আৰু বিতৰণৰ লগত জড়িত থকা অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহৰ উপস্থিতিত অৰ্থনৈতিক প্ৰতিনিধিসমূহৰ বৰ্ণনাত্মক আৰু ঔচিতাত্মক আচৰণৰ ব্যাখ্যাই হ'ল অৰ্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু। তৃতীয় অংশত ভোক্তাৰ আচৰণ সম্পৰ্কে অধ্যয়ন কৰা হৈছে। এই অংশত উৎপাদনকাৰীৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰা হ'ব। এই দিশৰ পৰা অধ্যয়নটোৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ স্বৰূপ ব্যাখ্যা, উৎপাদন সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা, উৎপাদন ব্যয়ৰ ব্যাখ্যা, যোগান ইত্যাদি।

বিনিময় মূল্য থকা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ সৃষ্টিয়েই হ'ল উৎপাদন। কিন্তু পাৰ্থিৱ উপকৰণৰ সৃষ্টিক উৎপাদন বোলা নহয়। কাৰণ পাৰ্থিৱ উপকৰণৰ ৰূপ সলনিহে সম্ভৱ, নতুন পাৰ্থিৱ উপকৰণৰ সৃষ্টি বা ধ্বংস সম্ভৱ নহয়। সেয়েহে অৰ্থনীতি বিজ্ঞানৰ দিশৰ পৰা উপযোগিতাৰ সৃষ্টিক 'উৎপাদন' বোলা হয়। Fraser-ৰ ভাষাত - "If consuming means extracting utility from producing means putting utility into."। মন কৰিবলগীয়া যে সকলো প্ৰকাৰৰ উপযোগিতাৰ সৃষ্টিয়ে উৎপাদনক নুবুজায়; কেৱল অৰ্থনৈতিক উপযোগিতাৰ সৃষ্টিকহে বুজায়। সেয়েহে Dr. Fairchild - এ কৈছে — "The addition of economic utilities to commodities alone is production."। অৰ্থনৈতিক উপযোগিতা তিনি প্ৰকাৰৰ —

- (১) আকাৰভিত্তিক
- (২) কালভিত্তিক উপযোগিতা আৰু
- (৩) স্থানভিত্তিক উপযোগিতা।

এই তিনিধৰণৰ উপযোগিতাৰ যিকোনো এবিধ বা তাতোধিক উপযোগিতাৰ সৃষ্টিয়েই হ'ল উৎপাদন। অধ্যাপক J.R. Hicks- ৰ মতে বিনিয়োগ মূল্যৰ জড়িয়েতে আনৰ অভাৱ পূৰণৰ বাবে সম্পন্ন কৰা মানসিক আৰু শাৰীৰিক কাৰ্যকলাপেই হ'ল উৎপাদন (..... any activity, whether, physical or mental, which is directed to the satisfaction of other people's wants through exchange." – Prof. J.H. Hicks)।

এই সংজ্ঞা অনুসৰি কোনো এক কাৰ্য 'উৎপাদন' হিচাপে পৰিগণিত হ'বগৈ —

- (১) শাৰীৰিক বা মানসিক প্ৰচেষ্টা সম্পাদন হ'ব লাগিব,
- (২) এই কাৰ্যই আনৰ অভাৱ পূৰণ কৰিব লাগিব, আৰু
- (৩) এই অভাৱ পূৰণ কাৰ্য বিনিময় প্ৰক্ৰিয়াৰে সম্পন্ন হ'ব লাগিব।

আধুনিক কালত উৎপাদনে নিম্নোল্লিখিত কাৰ্যকলাপ সামৰি লয় —

- ১ . কেঁচামাল প্ৰস্তুত কৰা উদ্যোগিক কাৰ্যকলাপ,
- ২ . কেঁচামালক চূড়ান্ত দ্ৰব্যলৈ ৰূপান্তৰ কৰা উদ্যোগিক কাৰ্যকলাপ,
- ৩ . যাতায়াত, বেংক সেৱা ইত্যাদিৰ দৰে বাণিজ্যিক কাৰ্যকলাপ

১.৩ : উৎপাদন ফলন (Production function)

উৎপাদক সামগ্ৰী আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ মাজৰ সম্পৰ্কটোকে উৎপাদন কাৰ্য বা উৎপাদন সম্পৰ্ক বোলা হয়। জি. জে. ষ্টিগ্‌লাৰৰ মতে “উৎপাদন সম্পৰ্ক হ’ল উৎপাদক সামগ্ৰীৰ হাৰ আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ হাৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক সূচাবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা নাম।” A. Koutsoyiannis এও কৈছে — উৎপাদন কাৰ্য হ’ল উৎপাদক সামগ্ৰী আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ মাজত সংযোগ স্থাপন কৰা সম্পৰ্ক, ই আনুপাতিক বিধিৰ ব্যাখ্যা কৰে; অৰ্থাৎ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত উৎপাদক সামগ্ৰীক উৎপাদিত সামগ্ৰীলৈ হোৱা ৰূপান্তৰণক বুজায়।

উৎপাদন সম্পৰ্কই এখন প্রতিষ্ঠান বা এটা উদ্যোগ বা সমগ্র অর্থনীতিখনৰে কাৰিকৰী অৱস্থাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। প্ৰকৃত অৰ্থত উৎপাদন কাৰ্যত উৎপাদক সামগ্ৰী আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ মাজৰ সম্পৰ্ক দেখুওৱা হয়। এহাতে উৎপাদক সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ আৰু আনহাতে সংশ্লিষ্ট উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ দেখুওৱা অনুসূচীখনেই হ’ল উৎপাদন কাৰ্যৰ সাংখ্যিকীয় প্ৰকাশ।

উৎপাদন সম্পৰ্কৰ গাণিতিক প্ৰকাশ হ’ল —

$$Q = f(X, Y, Z \dots)$$

ইয়াত, $Q \Rightarrow$ মুঠ উৎপাদন,

$X, Y, Z \Rightarrow$ বিভিন্ন উৎপাদক সামগ্ৰী।

উৎপাদন কাৰ্যৰ দুটা লক্ষ্য কৰিবলগীয়া দিশ হ’ল —

- ১ . উৎপাদন সম্পৰ্কই উৎপাদক সামগ্ৰীৰ প্ৰৱাহৰ পৰিণতিস্বৰূপে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ প্ৰৱাহক প্ৰকাশ কৰে।
- ২ . কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ উৎপাদন সম্পৰ্ক সেই সময়ৰ কাৰিকৰী কৌশলৰ আধাৰ (Technological setup) -ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰগতি হ’লে উৎপাদন সম্পৰ্কৰো পৰিৱৰ্তন ঘটে। কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰগতিৰ ফলস্বৰূপে কোনো নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ উৎপাদক সামগ্ৰীৰ পৰা অধিক উৎপাদন সম্ভৱ হৈ পৰে বা অধিক পৰিমাণৰ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিবলৈ কম পৰিমাণৰ উৎপাদক সামগ্ৰীৰ প্ৰয়োজন হয়।

উৎপাদন সম্পৰ্ক বিভিন্ন ধৰণে উপস্থাপন কৰিব পাৰি —

- (ক) উৎপাদক - উৎপাদন তালিকাৰ সহায়ত (Input-output table),
- (খ) বীজগণিতীয় সমীকৰণৰ সহায়ত,
- (গ) সৰল মুঠ, গড় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত,
- (ঘ) সম উৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত,

(চ) বৈখিক কাৰ্যক্ৰমৰ সহায়ত (Linear programming)।
পৰৱৰ্তী আলোচনাত বিভিন্ন প্ৰসঙ্গত এই সকলো প্ৰকাৰ কৌশলৰ
বিৱৰণ দিয়া হৈছে।

১.৩.১ : উৎপাদন ফলনৰ প্ৰকাৰ (Types of Production function)

উৎপাদন সম্পৰ্কৰ বিভিন্ন ভাগবোৰ হ'ল —

নমনীয় আৰু অনমনীয় উৎপাদন কাৰ্য

(Flexible and rigid production function)

যেতিয়া উৎপাদক দ্ৰব্যৰ মাত্ৰা / অনুপাত সলনি কৰি উৎপন্নৰ
পৰিৱৰ্তন কৰাটো সম্ভৱ হয় তেতিয়া তাক নমনীয় উৎপাদন কাৰ্য বোলা হয়।
আনহাতে উৎপন্ন সলনি কৰাৰ বাবে যেতিয়া উৎপাদক সামগ্ৰীৰ অনুপাত /
মাত্ৰা পৰিৱৰ্তন কৰাটো সম্ভৱ নহয় তেতিয়া তাক অনমনীয় উৎপাদন কাৰ্য
বোলা হয়। অনমনীয় উৎপাদন কাৰ্যৰ উদাহৰণ বিৰল। অতি হ্ৰস্বকালীন
সময়তহে উৎপাদন কাৰ্য অনমনীয় হ'ব পাৰে।

হ্ৰস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন কাৰ্য

(Shortrun and long run production function)

হ্ৰস্বকালত উৎপাদক সামগ্ৰী আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ মাজত থকা
বিশেষ সম্পৰ্কক হ্ৰস্বকালীন উৎপাদন কাৰ্য আৰু দীৰ্ঘকালত উৎপাদক সামগ্ৰী
আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ মাজৰ বিশেষ সম্পৰ্কক দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন কাৰ্য
বোলা হয়। দুয়ো প্ৰকাৰৰ উৎপাদন কাৰ্য নমনীয় হ'লেও দুয়োটাৰ মাজত থকা
মূল পাৰ্থক্য হ'ল যে, ব্ৰহ্মকালত উৎপাদক সমূহৰ একাংশহে পৰিৱৰ্তন কৰিব
পাৰি, কিন্তু দীৰ্ঘকালত সকলো উপাদানৰ পৰিৱৰ্তন কৰি উৎপাদনৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধি
কৰাটো সম্ভৱ হয়। অন্য অৰ্থত হ্ৰস্বকালত উপাদানৰ কেৱল অনুপাত সলনি
কৰি উৎপন্নৰ তাৰতম্য ঘটোৱাটো সম্ভৱ আৰু দীৰ্ঘকালত উপাদানৰ মাজত
অনুপাত একে ৰাখি কেৱল মাত্ৰাৰ পৰিৱৰ্তন ঘটাই উৎপন্নৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধি কৰিব
পাৰি। সেয়েহে হ্ৰস্বকালীন উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰা বিধিটোক আনুপাতিক
পৰিৱৰ্তনশীলতা আৰু দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰা বিধিটোক মাত্ৰা
প্ৰতিদান বিধি বোলা হয়।

সমজাতীয় আৰু অসমজাতীয় উৎপাদন সম্পৰ্ক

(Homogenous and Non-homogenous production)

উৎপাদনত ব্যৱহাৰ কৰা উপাদানসমূহ সমানুপাতত পৰিৱৰ্তন কৰিলে
সমজাতীয় আৰু অসমানুপাতত পৰিৱৰ্তন কৰিলে অসমজাতীয় উৎপাদন সম্পৰ্ক
বোলা হয়।

সৰলবৈখিক আৰু অসৰলবৈখিক উৎপাদন কাৰ্য

(Linear and Non-linear production function)

নিৰ্দিষ্ট অনুপাতত উপাদান পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে সমহাৰত উৎপন্নৰ
সলনি হ'লে তাক সৰলবৈখিক আৰু বিভিন্ন অনুপাতত উৎপন্নৰ সলনি হ'লে

সৰলৰৈখিকভাৱে সমজাতীয় আৰু অসৰলৰৈখিকভাৱে সমজাতীয় উৎপাদন

(Linearly homogenous and Non-linearly homogenous production function)

উপাদানৰ সমানুপাতত পৰিৱৰ্তন হোৱাৰ বিপৰীতে উৎপন্ন সমহাৰত পৰিৱৰ্তন হ'লে তাক সৰলৰৈখিকভাৱে সমজাতীয় উৎপাদন সম্পৰ্ক আৰু উপাদান সমানুপাতত পৰিৱৰ্তন হোৱাৰ বিপৰীতে বিভিন্ন হাৰত উৎপন্ন সলনি হ'লে তাক অসৰলৰৈখিকভাৱে সমজাতীয় উৎপাদন সম্পৰ্ক বোলা হয়।

সৰলৰৈখিক অসমজাতীয় আৰু অসৰলৰৈখিক অসমজাতীয় উৎপাদন সম্পৰ্ক

(Linearly Non-homogenous and Non-linearly Non-homogenous production function)

বিভিন্ন অনুপাতত উপাদানৰ সলনি কৰা অৱস্থাত সমহাৰত উৎপন্ন সলনি হ'লে তাক সৰলৰৈখিক অসমজাতীয় উৎপাদন সম্পৰ্ক বোলা হয়। আনহাতে, বিভিন্ন অনুপাতত উপাদান সলনি হোৱা অৱস্থাত উৎপন্নও বিভিন্ন হাৰত সলনি হ'লে তাক অসৰলৰৈখিকভাৱে অসমজাতীয় উপাদান সম্পৰ্ক বোলা হয়।

মাত্ৰাভেদে উৎপাদন সম্পৰ্ক বিভাজন

(Classification of production function according to return to scale)

সৰলৰৈখিক সমগোত্ৰীয় উৎপাদন সম্পৰ্ক তিনিপ্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে -

১. সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে উপাদান বৃদ্ধি পোৱাৰ বিপৰীতে বৃদ্ধি পোৱা মাত্ৰাৰ আকাৰৰ ওপৰত। ধৰা হ'ল উৎপাদন সম্পৰ্কটো হ'ল —

$$Q = AL^\alpha K^\beta$$

ইয়াত, $Q \Rightarrow$ উৎপন্ন,

$L, K \Rightarrow$ উপাদান,

$A \Rightarrow$ কাৰিকৰী কৌশলৰ আধাৰ

$\alpha, \beta \Rightarrow Q$ লৈ থকা ক্ৰমে L আৰু K ৰ শতকৰা বৰঙণি।

ধৰাহ'ল, L আৰু K ক t গুণ বৃদ্ধি কৰাত উৎপন্ন Q^* লৈ পৰিৱৰ্তন হ'ল। অৰ্থাৎ —

$$Q^* = A(tL)^\alpha (tK)^\beta$$

$$\Rightarrow Q^* = At^\alpha L^\alpha t^\beta K^\beta = AL^\alpha K^\beta t^{\alpha+\beta} = Qt^{\alpha+\beta}$$

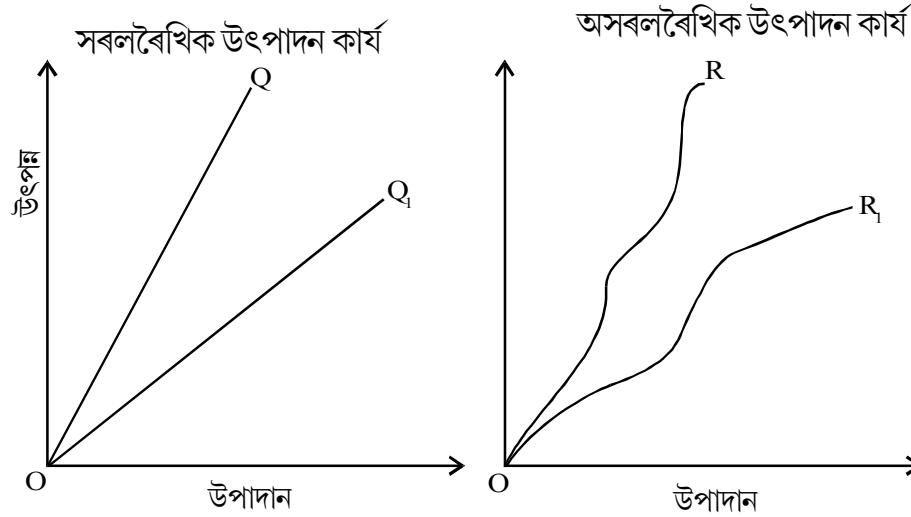
যদি $\alpha + \beta = 1$ হয় তেতিয়া তেনে উৎপাদন সম্পৰ্কক প্ৰথমমাত্ৰিক সৰলৰৈখিক সমগোত্ৰীয় উৎপাদন সম্পৰ্ক বোলা হয়। ইয়াৰ অন্য নাম সমহাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান।

যদি $\alpha + \beta > 1$ হয় তেতিয়া তেনে উৎপাদন সম্পৰ্কক উচ্চমাত্ৰিক সৰলৰৈখিক সমগোত্ৰীয় উৎপাদন কাৰ্য বোলা হয়। ইয়াৰ অন্য নাম ক্ৰমবৰ্দ্ধমান মাত্ৰা প্ৰতিদান।

সমগোত্রীয় উৎপাদন সম্পর্ক বোলা হয়। ইয়াৰ অন্য নাম ক্রম হ্রাসমান মাত্রা
প্রতিদান।

আনহাতে যেতিয়া 't' ক সাধারণ গুণিতক হিচাপে প্রকাশ কৰিব নোৱাৰি
তেতিয়া তাক অসমগোত্রীয় (Non-linear) উৎপাদন সম্পর্ক বোলা হয়।
অন্য অর্থেত যেতিয়া উৎপাদন হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিবলৈ যাওঁতে উপাদানৰ অনুপাতৰ
তাৰতম্য ঘটাবলগীয়া হয়, তেতিয়া তেনে উৎপাদন কার্যক অসমগোত্রীয়
উৎপাদন কার্য বোলা হয়। সৰলৰৈখিক আৰু অসৰলৰৈখিক উৎপাদন ৰেখা
১.১ নং চিত্ৰৰ সহায়ত দেখুওৱা হ'ল।

একক উপাদানযুক্ত উৎপাদন সম্পর্ক
(Production Function for a Single Product)

চিত্র নং ১.১

আন সকলো উপাদানৰ ব্যৱহাৰ অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত কোনো
এবিধ উপাদান পৰিৱৰ্তনশীল বুলি ধৰি লৈ ব্যাখ্যা কৰা উৎপাদন
কার্যক একক উপাদানযুক্ত উৎপাদন কার্য বোলা হয়। বিশেষকৈ
হ্রাসকালত কেৱল এবিধ উপাদানৰ হ্রাস-বৃদ্ধি কৰি উৎপন্ন হ্রাস-বৃদ্ধি
কৰাটো সম্ভৱ।

একক উপাদানযুক্ত উৎপাদন কার্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা ৰৈখিক
আহিলাসমূহ হ'ল —

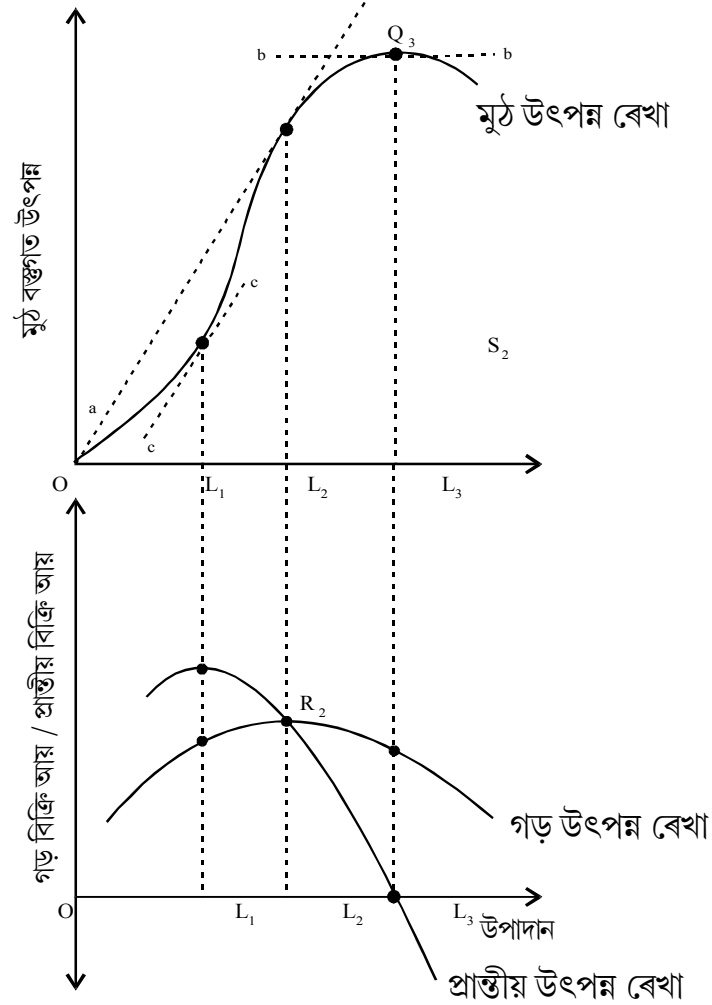
- মুঠ উৎপন্ন ৰেখা (Total production curve),
- গড় উৎপন্ন ৰেখা (Average production curve) আৰু
- প্রান্তীয় উৎপন্ন ৰেখা (Marginal production curve)।

১.২ নং চিত্ৰত এই তিনিও প্ৰকাৰ ৰেখা দেখুওৱা হ'ল।

মন কৰিবলগীয়া যে মুঠ উৎপন্নক প্ৰয়োগ কৰা একক উপাদানবিধৰ
সংখ্যাৰে হৰণ কৰিলে গড় উৎপন্ন পোৱা যায়। এতিয়া প্ৰয়োগ কৰা ভিন্ন
পৰিমাণৰ সেই উপাদানবিধ আৰু ইয়াৰ বিপৰীতে হোৱা উৎপন্নৰ পৰিমাণসমূহ

আতৰিক্ত উৎপন্ন আৰু এই আতৰিক্ত উৎপন্নত সহায় কৰা আতৰিক্ত উপাদানৰ অনুপাতেই হ'ল প্ৰান্তীয় উৎপন্ন। প্ৰয়োগ কৰা উপাদানৰ বিপৰীতে প্ৰান্তীয় উৎপন্নৰ মানসমূহ লেখ কাগজত উপস্থাপন কৰি সংযোগ কৰিলে উদয় হোৱা ৰেখাডালক প্ৰান্তীয় উৎপন্ন ৰেখা বোলা হয়।

দ্বি-উপাদানযুক্ত উৎপাদন সম্পৰ্ক
(Two-Factor Production Function)

চিত্ৰ নং ১.২

দুবিধ উপাদান প্ৰয়োগ কৰি এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা উৎপাদন কাৰ্যক দ্বি-উপাদানযুক্ত উৎপাদন কাৰ্য বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে শ্ৰম আৰু মূলধন প্ৰয়োগ কৰি কোনো এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিলে ই হ'ব দ্বি-উপাদানযুক্ত উৎপাদন সম্পৰ্ক। এনে উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰধান লৈখিক আহিলাবিধ হ'ল সম উৎপাদন ৰেখা। সম উৎপাদন ৰেখা আৰু সমব্যয় ৰেখাৰ সমন্বয়ত দুবিধ উপাদান প্ৰয়োগ কৰি এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপণ কৰিব পাৰি।

উৎপাদন সম্পর্ক ব্যাখ্যা কৰা আন এবিধ প্ৰধান আইলা হ'ল সম উৎপাদন ৰেখা। ভোক্তাৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰিবলৈ নিৰপেক্ষ ৰেখা ব্যৱহাৰ কৰাৰ দৰেই উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰিবলৈ সম উৎপাদন ৰেখা ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেয়েহে ইয়াক উৎপাদন নিৰপেক্ষ ৰেখা বোলা হয়। উল্লেখযোগ্য যে দুবিধ উপাদান ব্যৱহাৰ কৰি এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদনৰ আচৰণ অধ্যয়ন কৰিবলৈ সম উৎপাদন ৰেখা ব্যৱহাৰ কৰা হয়।

১.৪.১. সমউৎপাদন ৰেখাৰ গঠন (Construction of isoquant)

উৎপাদনকাৰীৰ হাতত থকা দুবিধ উপাদান তেওঁ বিভিন্ন জোঁটত উৎপাদন কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। এই জোঁটসমূহ লেখ কাগজত উপস্থাপন কৰি একোটা পৰ্যায়ত সম পৰিমাণৰ উৎপন্ন নিৰ্দেশ কৰা জোঁটসমূহ সংযোগ কৰিলে উদ্ভৱ হোৱা ৰেখাডালেই সম উৎপাদন ৰেখা। অন্য অৰ্থত সমান উৎপন্ন দিব পৰা দুবিধ উপাদানবিশিষ্ট জোঁটৰ সঞ্চাৰ পথেই হ'ল সমউৎপাদন ৰেখা। ১.১ নং তালিকাত সমান উৎপাদন নিৰ্দেশ কৰা কেইটামান জোঁট উল্লেখ কৰা হৈছে। দেখা গৈছে, P, Q, R, S, T, U আৰু V জোঁটৰ প্ৰত্যেকৰে মুঠ উৎপন্ন ৫০।

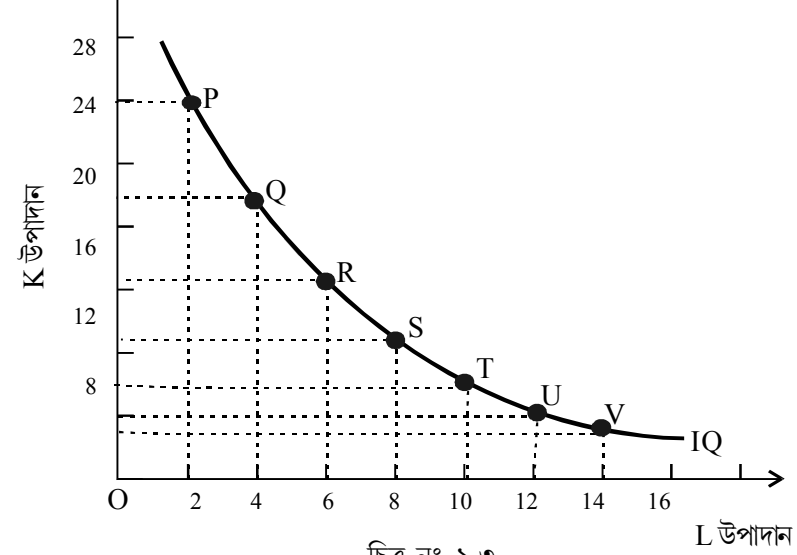
তালিকা নং ৪.১

সম উৎপাদন অনুসূচী

উপাদানৰ জোঁট	শ্ৰম (L)	মূলধন (K)	উৎপন্ন
P	2	24	50
Q	4	18	50
R	6	13	50
S	8	9	50
T	10	6	50
U	12	4	50
V	14	3	50

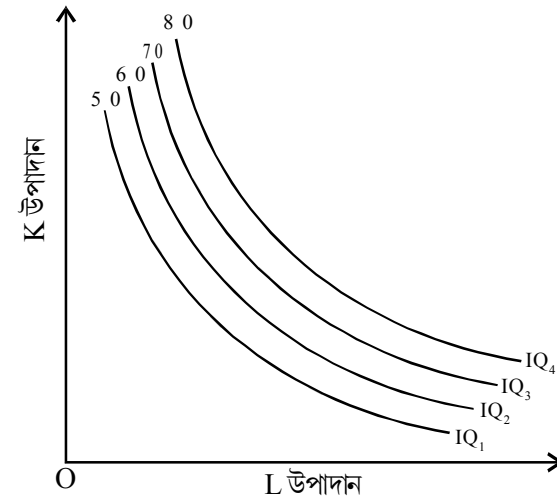
তালিকাত দেখা গৈছে P জোঁটৰ পৰিৱৰ্তে Q জোঁট গ্ৰহণ কৰোঁতে অতিৰিক্ত একক শ্ৰম প্ৰয়োগ কৰিবলৈ একক মূলধন ত্যাগ কৰা হৈছে। ঠিক সেইদৰে R জোঁট গ্ৰহণ কৰিবলৈ যাওঁতে একক শ্ৰম অতিৰিক্ত ব্যৱহাৰ কৰাৰ বিপৰীতে একক মূলধন ত্যাগ কৰা হৈছে। ১.১ নং তালিকাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ৫০ একক উৎপন্ন নিৰ্দেশ কৰা সম উৎপাদন ৰেখাডাল ১.৩ নং চিত্ৰত অঙ্কন কৰি দেখুওৱা হ'ল —

এক একক L অতিৰিক্ত প্ৰয়োগ কৰি যি পৰিমাণৰ উৎপাদন অতিৰিক্তভাৱে পোৱা যায়, K ত্যাগ কৰা বাবে হেৰুৱা উৎপাদন ইয়াৰ সমান হয়। সেয়েহে প্ৰতিটো জোঁটৰে মুঠ উৎপন্ন অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে।

চিত্র নং ১.৩

বিভিন্ন পরিমাণৰ উৎপন্ন নিৰ্দেশ কৰা সম উৎপাদন ৰেখাৰ সংহতিক সম উৎপন্ন মানচিত্র বোলা হয়। ১.৪ নং চিত্রত এনে এক সমউৎপন্ন মানচিত্র দেখুওৱা হৈছে। উৎপাদন ৰেখা ক্ৰমে IQ_1 , IQ_2 , IQ_3 আৰু IQ_4 এ ক্ৰমে ৫০ একক, ৬০ একক, ৭০ একক আৰু ৮০ একক উৎপন্ন নিৰ্দেশ কৰিছে।

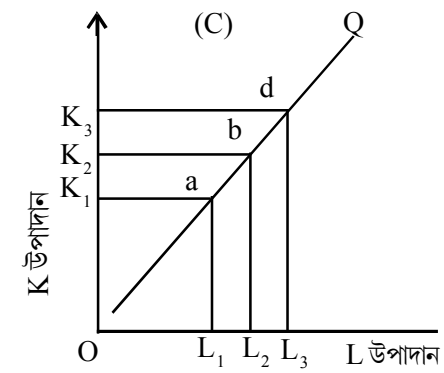
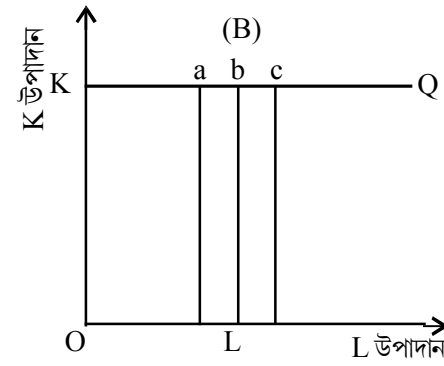
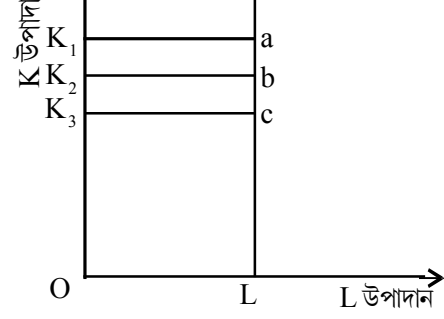
চিত্র নং ১.৪

১.৪.২ সম-উৎপাদন ৰেখা আৰু সম উৎপন্ন মানচিত্রৰ ধৰ্ম (Properties of Iso-quants and Iso-quant map)

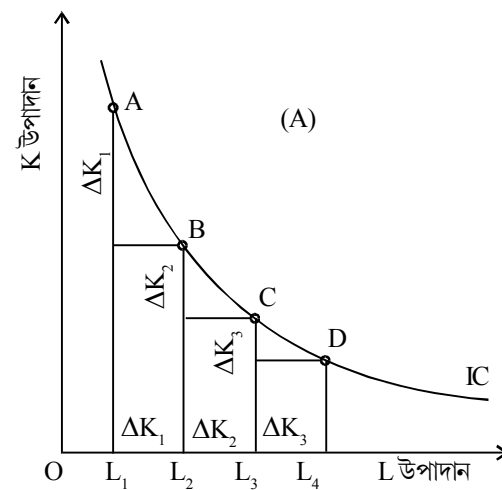
নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ দৰেই সম উৎপাদন ৰেখাৰো কেইটামান ধৰ্ম বা বৈশিষ্ট্য আছে। এই বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল —

১. সম উৎপাদন ৰেখা ঋণাত্মক ঢালবিশিষ্ট। অৰ্থাৎ সম উৎপাদন ৰেখা বাওঁহাতৰ পৰা তললৈ সোঁহাতে হেলনীয়া। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল উৎপাদন কাৰ্যত দুবিধ উপাদান ব্যৱহাৰ কৰা অৱস্থাত মুঠ উৎপন্ন অপৰিৱৰ্তিত ৰাখিবলৈ এবিধ উপাদানৰ বৃদ্ধি কৰিলে আনবিধৰ প্ৰয়োগ কমাব লাগিব। অৰ্থাৎ ব্যৱহাৰৰ

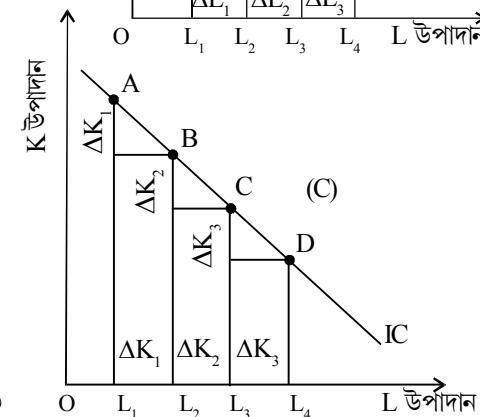
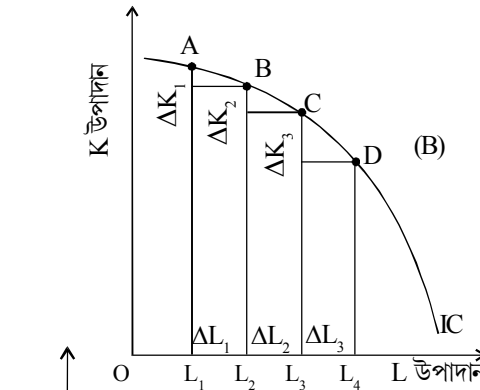
চিত্র নং ১.৫ →

চিত্র নং ১.৬

অনোন্যকধর্মী ধনাত্মক ঢালবিশিষ্ট রেখা, ভূম বা উলম্ব অংশত লম্বভাৱে থকা ৰেখাই L আৰু K- ৰ মাজত অনোন্যকধৰ্মী সম্পৰ্ক দেখুৱাব নোৱাৰে। ধনাত্মক ঢাল বিশিষ্ট ৰেখাই দুয়োবিধ উপাদান সমানে বৃদ্ধি পোৱা আৰু সমানে হ্রাস হোৱাটো নিৰ্দেশ কৰে। ঠিক সেইদৰে উলম্ব ৰেখাই এবিধ উপাদান স্থিৰে থকা অৱস্থাত আনবিধৰ পৰিৱৰ্তন হোৱাটো নিৰ্দেশ কৰে। সেয়েহে সম উৎপাদন ৰেখা সদায় ঋণাত্মক ঢালবিশিষ্ট হয়। চিত্ৰ নং ১.৫ ত এই তিনিওটা বিকল্প দেখুওৱা হৈছে।

২. সম উৎপাদন ৰেখা মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল উপাদানৰ প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমহ্রাসমান হোৱাটো। অৰ্থাৎ বিবেচিত উপাদান দুবিধ প্ৰতিকল্পনভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। মুঠ উৎপন্ন একে থকা অৱস্থাত এবিধৰ ব্যৱহাৰ বাঢ়িলে আনবিধৰ ব্যৱহাৰ কমে। প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমহ্রাসমান হোৱাৰ অৰ্থ হ'ল মুঠ উৎপন্ন একে থকা অৱস্থাত এবিধ উপাদান ক্ৰমান্বয়ে অধিক

কমাৰ পাৰমাণৱে ৪.১ নং তালিকা অনুসৰি K ক্ৰমাৱৰ্ত্তে 6:2, 5:3, 4:2, 3:2, 2:7, 1:2 অনুপাতত কমিছে। সম-উৎপন্ন ৰেখা মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল নোহোৱাৰ বিকল্প অৱস্থা হ'ল — (ক) মূলবিন্দুৰ প্ৰতি অৱতল, (খ) ঋণাত্মক ঢালবিশিষ্ট সৰলৰেখা। সমউৎপাদন ৰেখা মূলবিন্দুৰ প্ৰতি অৱতল হ'লে প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমবৰ্ধমান হয়। আনহাতে (খ) অৱস্থাত প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ স্থিৰে থাকে। চিত্ৰ নং ১.৬ ত এই তিনিওটা বিকল্প দেখুৱা হৈছে। গতিকে আদৰ্শ সম উৎপাদন ৰেখা সদায় মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল হয়।

৩. সমউৎপাদন ৰেখাই নিৰ্দেশ কৰা উৎপন্ন কোনো নিয়মৰ অধীন নহয়। ই অনুমানভিত্তিক।

৪. সমউৎপাদন ৰেখাৰ দূৰত্বৰ ভিন্নতাই উৎপন্নৰ তাৰতম্যতা নিৰ্দেশ কৰে। অৰ্থাৎ সমউৎপাদন ৰেখাই যিমানে অধিক সোঁহাতে অৱস্থান লাভ কৰে সিমানে অধিক উৎপন্ন নিৰ্দেশ কৰে।

৫. দুই বা তাতোধিক সম উৎপাদন ৰেখাই কেতিয়াও পৰস্পৰ ছেদ নকৰে। কাৰণ, পৰস্পৰ ছেদ কৰা অৱস্থাত উপাদানৰ জোটৰ নিৰ্বাচন কাৰ্য বিসংগতিপূৰ্ণ হৈ পৰিব।

৬. যেতিয়া উৎপাদনত বিবেচনা কৰা দুয়োবিধ উপাদান কিছু পৰিমাণে প্ৰয়োগ কৰা হয় বুলি ধৰা হয়, তেতিয়া সম উৎপাদন ৰেখাই কোনো অক্ষতে স্পৰ্শ নকৰে।

৭. দুই বা তাতোধিক সম উৎপাদন ৰেখা পৰস্পৰ সমান্তৰাল হোৱাটো অত্যাৱশ্যকীয় নহয়। অৰ্থাৎ পৰস্পৰ ছেদ নকৰা অৱস্থাত সমউৎপাদন ৰেখা অসমান্তৰাল হ'ব পাৰে।

১.৪.৩ প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ (Marginal Rate of Technical Substitution)

নিৰপেক্ষ ৰেখা কৌশলত ব্যাখ্যা কৰা ভোগৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰৰ দৰে সমউৎপাদন ৰেখাৰ ক্ষেত্ৰতো উপাদানৰ প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰৰ ব্যাখ্যা কৰা হয়। মুঠ উৎপন্নৰ পৰিৱৰ্তন নোহোৱা অৱস্থাত যি হাৰত উপাদানৰ প্ৰতিকল্পন ঘটোৱা হয় তাক প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ বোলা হয়। অন্য অৰ্থত যদি উৎপাদনত L আৰু K এই দুবিধ উপাদান ব্যৱহাৰ কৰি উৎপন্ন অপৰিৱৰ্তিত থকা অৱস্থাত এবিধ উপাদান অতিৰিক্ত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে যি হাৰত আনবিধৰ ব্যৱহাৰ ত্যাগ কৰা হয় তাক প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ বোলা হয়।

$$\text{অৰ্থাৎ, } MRTS_{LK} = \frac{\Delta K}{\Delta L} = \frac{dK}{dL}$$

ইয়াত, $MRTS_{LK}$ = L আৰু K ৰ প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ,

তালিকা নং ৪.২ ত দেখা গৈছে, P জোঁটৰ পাৰৱৰ্তে Q জোঁট ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে অতিৰিক্ত ২ একক L ব্যৱহাৰ কৰা বাবে ৬ একক K ত্যাগ কৰা হৈছে। গতিকে Q জোঁটৰ ক্ষেত্ৰত $MRTS_{LK} = 6/2 = 3:1$ । ঠিক সেইদৰে R জোঁটৰ ক্ষেত্ৰত $MRTS_{LK} = 5/2 = 2.5 : 1$

তালিকা নং ১.২

জোঁট	L উপাদান	K উপাদান	$MRTS_{LK}$ ($\Delta K/\Delta L$)
P	2	24	---
Q	4	18	6:2 = 3:1
R	6	13	5:2 = 2.5:1
S	8	9	4:2 = 2:1
T	10	6	3:2 = 1.5:1

মনকৰিবলগীয়া যে,

ΔK = অতিৰিক্ত L ৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় (দ্রব্য মানত)

ΔL = অতিৰিক্ত K ৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় (দ্রব্য মানত)

গতিকে, $MRTS_{LK} = \frac{MC_L}{MC_K}$

MC_L = L ৰ প্ৰান্তীয় ব্যয়।

MC_K = K ৰ প্ৰান্তীয় ব্যয়।

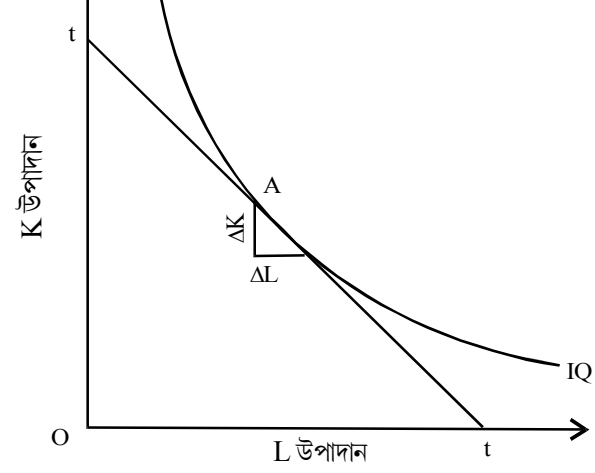
আনহাতে আকৌ $MC_L = L$ ৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি। অৰ্থাৎ

$MC_L = MP_L$ আৰু $MC_K = MP_K$

$$\therefore MRTS_{LK} = \frac{MP_L}{MP_K}$$

$MRTS_{LK}$ এ সমউৎপাদন ৰেখাৰ ঢালক বুজায়। সম উৎপাদন ৰেখাৰ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট বিন্দুত $MRTS_{LK}$ জানিবলৈ সেই বিন্দুত এডাল স্পৰ্শক অংকন কৰি স্পৰ্শকৰ ওপৰত L ৰ মান সামান্য বৃদ্ধি কৰিলে K ৰ মানৰ কি পৰিৱৰ্তন হ'ব তাক লক্ষ্য কৰিব লাগিব। চিত্ৰ নং ১.৭ ত tt স্পৰ্শকৰ জৰিয়তে A বিন্দুত $MRTS_{LK}$ নিৰ্দেশ কৰা হৈছে। মন কৰিবলগীয়া যে ΔL ৰ মান শূণ্যৰ ফালে কমি আহিলে $\Delta K/\Delta L$ ৰ মানো নিৰ্দিষ্ট A বিন্দুলৈ গতি কৰিব।

প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ই ক্ৰমহাসমান। অৰ্থাৎ এবিধ উপাদানৰ ব্যৱহাৰ বৃদ্ধি কৰা অৱস্থাত আনবিধ উপাদানৰ ব্যৱহাৰ কমে, কিন্তু এই কমাৰ পৰিমাণ ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি পায়। ৪.২ নং তালিকাত দেখা গৈছে $3:1 > 2.5:1 > 2:1 > 1.5:1$ । অৰ্থাৎ অতিৰিক্ত একগোট

চিত্র নং ১.৭

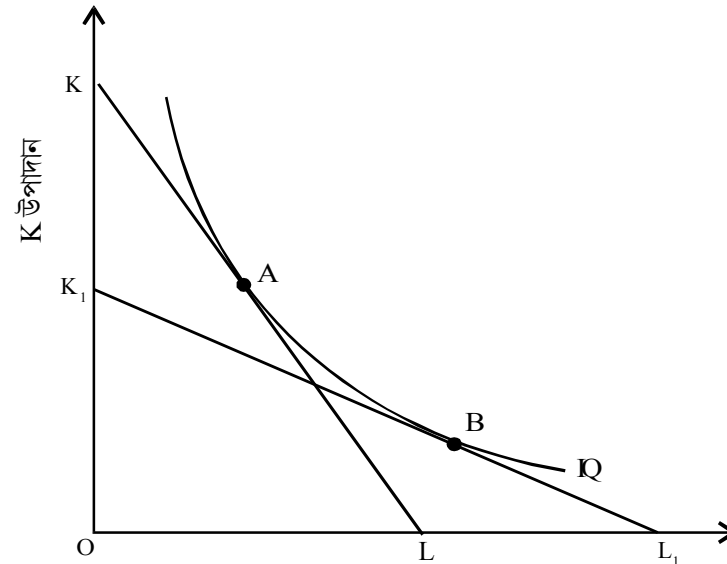
L ব বাবে ত্যাগ করা K ব পরিমাণ ক্রমশঃ কমিছে। ইয়ার কারণ হ'ল L অতিবিক্ত বৃদ্ধি করিবলৈ যাওঁতে উৎপাদনত K ব পরিমাণ কমে। L ব বৃদ্ধিয়ে L ব প্রান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি হ্রাস করে আৰু K ব হ্রাসে K ব উৎপাদিকা শক্তি বৃদ্ধি করে। গতিকে মুঠ উৎপাদিকা শক্তিবিশিষ্ট L ব বাবে অধিক উৎপাদিকা শক্তিবিশিষ্ট K কমকৈ ত্যাগ করা হয়।

চিত্র নং ১.৮ ত দেখা গৈছে IQ সম উৎপাদন বেখাৰ ওপৰত A বিন্দুতকৈ B বিন্দুত $MRTS_{LK}$ কম। কারণ —

$$A \text{ বিন্দুত } MRTS_{LK} = \frac{OK}{OL} \text{ আৰু}$$

$$B \text{ বিন্দুত } MRTS_{LK} = \frac{OK_1}{OL_1}$$

যিহেতু $OK > OK_1$ আৰু $OL < OL_1$ এনে অৱস্থাত স্বাভাৱিকতে

চিত্র নং ১.৮

১.৪.৪ সমব্যয় রেখা (Iso cost line)

উৎপাদন কার্য ব্যাখ্যা কৰাৰ আন এবিধ সহযোগী আহিলা হ'ল সমব্যয় রেখা। সমব্যয় রেখাৰ সহায়ত উৎপাদনকাৰী প্রতিষ্ঠানৰ হাতত থকা সম্পদভিত্তিক সামর্থ্য প্রকাশ পায়। অন্য অৰ্থত সমব্যয় রেখাই উৎপাদন প্রতিষ্ঠানৰ ব্যয় সামর্থ্য প্রতিফলিত কৰে।

$$\begin{aligned} \text{যদি,} \quad & P_L = L \text{ উপাদানৰ দৰ,} \\ & P_K = K \text{ উপাদানৰ দৰ, আৰু} \\ & C = \text{প্রতিষ্ঠানৰ মুঠ পুঁজি} \\ \text{তেতিয়া,} \quad & C = P_L \cdot L + P_K \cdot K \end{aligned}$$

তালিকা নং ১.৩

জোঁট	L উপাদান	K উপাদান	C মুঠ ব্যয় (টকা হিচাপত)
A	0	10	100
Q	4	8	100
R	8	6	100
S	12	4	100
T	16	2	100
B	20	0	100

এই অভেদটোৱে দেখুৱাই যে L আৰু K ৰ প্রতিটো জোঁটৰ ক্ষেত্ৰত C সমান হ'ব। গতিকে সমব্যয় রেখা হ'ল দুবিধ উপাদানৰ এনে কিছুমান জোঁটৰ সঞ্চৰ পথ যিবোৰ জোঁটৰ প্রত্যেকৰে ক্ষেত্ৰত হোৱা ব্যয় সমান। এনে কেইটামান জোঁট ১.৩ নং তালিকাত বিবেচনা কৰা হ'ল। ধৰা হ'ল $C = 100$, $P_L = 5$ আৰু $P_K = 10$

১.৩ নং তালিকাৰ ভিত্তিত ১.৯ নং চিত্ৰৰ সহায়ত সংশ্লিষ্ট সমব্যয় রেখাডাল অংকন কৰ দেখুওৱা হ'ল।

ওপৰত উল্লেখ কৰা অভেদৰ পৰা দেখা যায় —

$$P_K \cdot K = C - P_L \cdot L$$

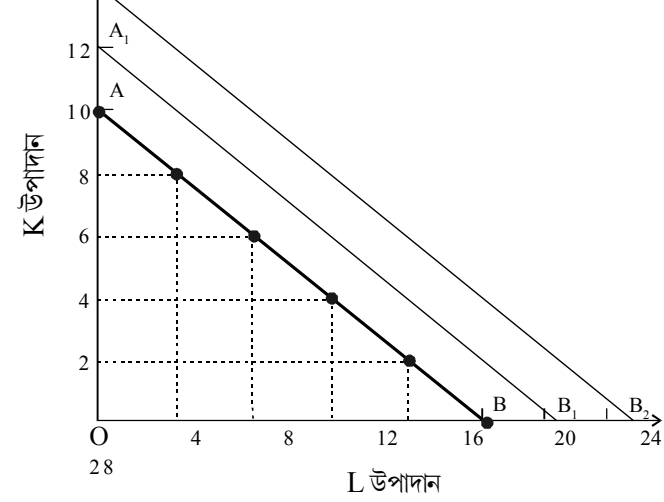
$$\therefore K = \frac{C}{P_K} - \frac{P_L}{P_K} L$$

উদ্যোক্তাই যদি কেৱল K ব্যৱহাৰ কৰে তেন্তে —

$$OA = \frac{C}{P_K} \quad (\text{চিত্ৰৰ পৰা})$$

আৰু যদি কেৱল L ব্যৱহাৰ কৰে তেতিয়া —

$$OB = \frac{C}{P_L}$$

চিত্র নং ১.৯

$$\therefore \text{সমব্যয় রেখাৰ ঢাল} = \frac{OA}{OB} = \frac{C}{P_K} \div \frac{C}{P_L} = \frac{C}{P_K} \times \frac{P_L}{C} = \frac{P_L}{P_K}$$

গতিকে সমব্যয় রেখাৰ ঢাল উপাদানৰ দৰ অনুপাতৰ সমান। আন এটা মন কৰিবলগীয়া কথা হ'ল যে আয় বাঢ়িলে সমব্যয় রেখাই সোঁফালে সমান্তৰালভাবে স্থান সলনি কৰে। আনহাতে, আয় কমিলে সমব্যয় রেখাই সমান্তৰালভাবে বাওঁফালে স্থান সলনি কৰে।

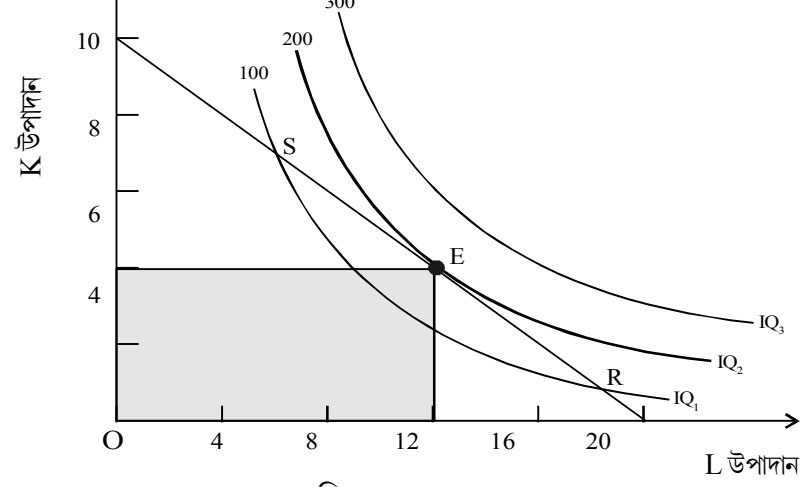
১.৪.৫ উৎপন্ন সৰ্বাধিকৰণৰ লক্ষ্যত সমউৎপাদন রেখাৰ সহায়ত উৎপাদন প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ (কাম্য উপাদানৰ জোঁট নিৰ্ধাৰণ)

(Determining output maximizing input combination)

উৎপাদন প্রতিষ্ঠানৰ প্রধান উদ্দেশ্য হ'ল উৎপন্ন সৰ্বাধিক কৰা বা উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন কৰা। উদ্যোক্তাৰ হাতত থকা পুঁজি নিৰ্দিষ্ট হোৱা অৱস্থাত উৎপাদন ব্যয় তেতিয়াহে সৰ্বনিম্ন হয় যেতিয়া উৎপাদন সৰ্বাধিক হ'ব। সেয়েহে উদ্যোক্তাই তেওঁৰ হাতত থকা পুঁজি এনেদৰে খৰছ কৰিব যাতে তেওঁ সৰ্বাধিক উৎপন্ন লাভ কৰে। সমব্যয় রেখাই সৰ্বোচ্চ স্থানৰ সম উৎপাদন রেখা স্পৰ্শ কৰা অৱস্থাতে সৰ্বাধিক উৎপন্ন নিৰূপিত হয়। চিত্র নং ১.১০ ত E বিন্দুত সম্ভাৱ্য সৰ্বোচ্চ স্থানৰ সম উৎপাদন রেখা স্পৰ্শ কৰিছে। গতিকে E হ'ল উৎপাদন প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য বিন্দু। ভাৰসাম্য উৎপন্নৰ পৰিমাণ হ'ল ২০০ একক। E ৰ বাদে LP সমব্যয় রেখাৰ ওপৰত আন কোনো জোঁটে ২০০ একক উৎপন্ন দিব নোৱাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে R আৰু S বিন্দুত উৎপাদন ব্যয় ১০০ টকা হোৱা অৱস্থাত উৎপন্ন হৈছে মাত্ৰ ১০০ গোট দ্ৰব্য। কাৰণ R আৰু S দুয়োটা উপাদানৰ জোঁট IQ₁ রেখাৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। আনহাতে E বিন্দুত উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হৈছে। কাৰণ,

$$E \text{ বিন্দুত} = \frac{\text{মুঠ ব্যয়}}{\text{মুঠ উৎপন্ন}} = \frac{100}{200} = 0.5 \text{ টকা}$$

আনহাতে,

চিত্র নং ১.১০

$$R \text{ আৰু } S \text{ বিন্দুত} = \frac{100}{100} = 1 \text{ টকা}$$

E বিন্দুত গড় ব্যয় 0.5 টকা কিন্তু R আৰু S বিন্দুত গড় ব্যয় 1 টকা। গতিকে উৎপাদনকাৰীয়ে 8 একক K আৰু 12 একক L প্ৰয়োগ কৰিলে এহাতে উৎপন্ন সৰ্বাধিক হ'ব, আনহাতে উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হ'ব। উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হোৱা উপাদানৰ জোঁটটো হ'ল 8 গোট K আৰু 12 গোট L। ওপৰৰ আলোচনাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সম উৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত সৰ্বাধিক উৎপাদন হোৱা বা উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হোৱা উপাদানৰ জোঁট নিৰ্বাচনৰ দুটা চৰ্ত নিৰূপণ কৰিব পাৰি।

(১) প্ৰাথমিক চৰ্ত —

সম উৎপাদন ৰেখাৰ ঢাল = সম ব্যয় ৰেখাৰ ঢাল

$$\Rightarrow MRTS_{LK} = \frac{P_L}{P_K}$$

$$\Rightarrow \frac{MRP_L}{MRP_K} = \frac{P_L}{P_K}$$

$$\Rightarrow \frac{MC_L}{MC_K} = \frac{P_L}{P_K}$$

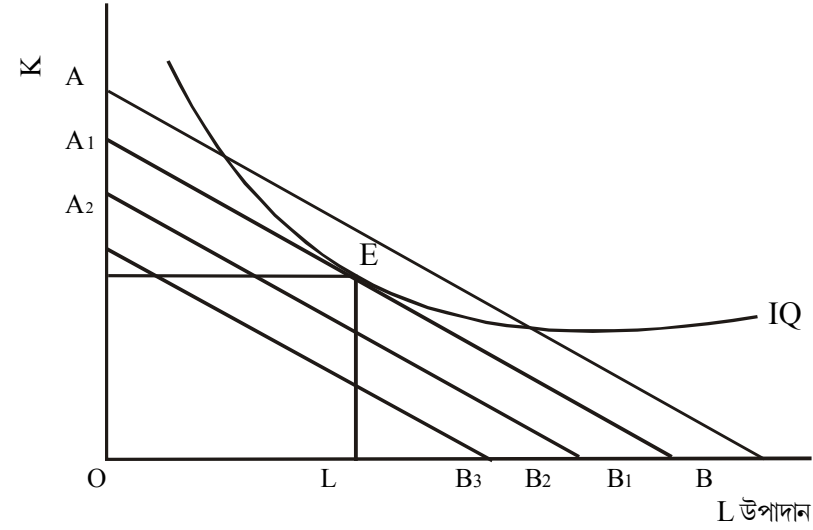
(২) গৌণ বা সম্পূৰ্ণ চৰ্ত : ভাৰসাম্য বিন্দুত সমউৎপাদন ৰেখা মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল হ'ব লাগিব। অৰ্থাৎ ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ ক্ৰমহাসমান হ'ব লাগিব।

১.৪.৬: উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্নকৰণৰ লক্ষ্যত সমউৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ

(Determining cost minimizing input combination)

ব্যয় সৰ্বনিম্ন কৰাটো হ'ব পাৰে। এই লক্ষ্যত উপনীত হ'লেও প্ৰতিষ্ঠানখনে ভাৰসাম্যত উপনীত হয়। এই ভাৰসাম্য অৱস্থাও সমউৎপাদন ৰেখা আৰু সমব্যয় ৰেখাৰ সমন্বয়ত উপস্থাপন কৰিব পাৰি। ইয়াৰ বাবে ১.১১ নং চিত্ৰৰ সহায় লোৱা হ'ল।

চিত্ৰত দেখা গৈছে যে উৎপাদনৰ পৰিমাণ IQ সমউৎপাদন ৰেখাৰ যোগেদি নিৰ্ধাৰিত হৈ আছে। আনহাতে AB, A_1B_1 , A_2B_2 আৰু A_3B_3 ইত্যাদি হ'ল বিভিন্ন পৰ্যায়ত প্ৰতিষ্ঠানখনে কৰিব পৰা ব্যয়ৰ প্ৰতিফলন বা সমব্যয় ৰেখাৰ মানচিত্ৰ। ইয়াৰ কোন প্ৰকাৰৰ ব্যয়ত উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হ'ব সেইটো জানিবলৈ সমব্যয় ৰেখাৰ মান চিত্ৰৰ ওপৰত IQ সমউৎপাদন ৰেখাডাল সমব্যয় ৰেখাৰ মান চিত্ৰৰ ওপৰত ওপৰা-উপৰিকৈ অংকন কৰা

চিত্ৰ নং ১.১১

হ'ল। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে যে E জোটে প্ৰতিনিধিত্ব কৰা OL পৰিমাণে L আৰু OK পৰিমাণে K প্ৰয়োগ কৰিলে উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হ'ব। কাৰণ E বিন্দুত IQ সমউৎপাদন ৰেখাই A_1B_1 সমব্যয় ৰেখাক স্পৰ্শ কৰি ভাৰসমতাৰ দুয়োটা চৰ্ত পূৰণ কৰিছে। E ৰ বাদে আন কোনো জোঁটত উপাদান দুবিধ প্ৰয়োগ কৰিলে উৎপাদন ব্যয় প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব A_1B_1 ৰ সোঁহাতে থকা সমব্যয় ৰেখাই। তেতিয়া উৎপাদন ব্যয় A_1B_1 ৰেখাই প্ৰতিনিধিত্ব কৰা উৎপাদন ব্যয়তকৈ অধিক হ'ব। গতিকে উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হোৱা জোঁটটো হ'ল OL পৰিমাণৰ L আৰু OK পৰিমাণৰ K।

১.৪.৭: কাম্য সম্প্ৰসাৰণ পথৰ নিৰ্বাচক (Optimum Expansion path)

উপাদানৰ দৰ একে থকা অৱস্থাত মুঠ ব্যয়ৰ সামৰ্থ পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত উদ্যোক্তাৰ আচৰণ চিনাক্ত কৰিবলৈ সম্প্ৰসাৰণৰ পথ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। দৰ অপৰিৱৰ্তিত অৱস্থাত ভিন্ন ব্যয় পৰিস্থিতিত সমব্যয়

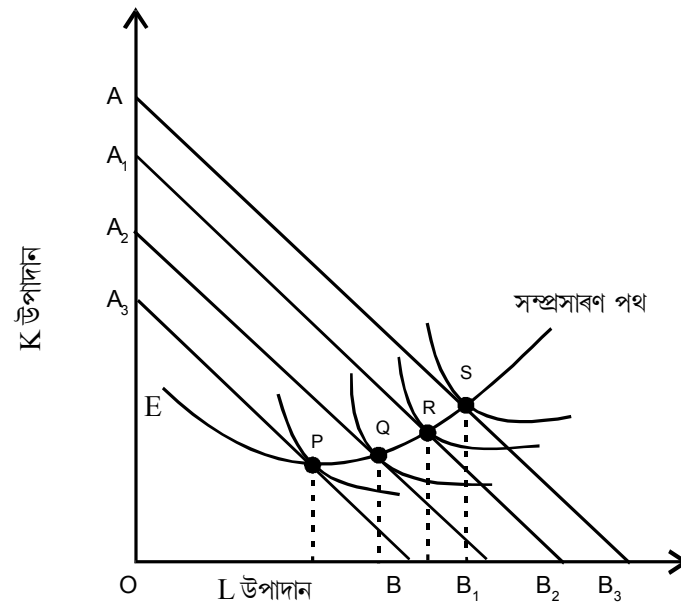

স্থানান্তৰ হয় যি ভাৰসাম্য অৱস্থাই নিম্নতম ব্যয় প্ৰদান কৰিব পাৰে। চিত্ৰ নং ১.১২ ত দেখুওৱা হৈছে AB, A₁B₁, A₂B₂, A₃B₃ ইত্যাদি ব্যয় পৰিস্থিতিত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা হ'ল ক্ৰমে P, Q, R আৰু S। এই চাৰিওটা ভাৰসাম্য অৱস্থা সংযোগকাৰী ৰেখা EE হ'ল সম্প্ৰসাৰণ পথ। ই কাম্য সম্প্ৰসাৰণ পথো। কাৰণ এই ৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুৱে প্ৰতিষ্ঠানখনৰ বিভিন্ন অৱস্থাৰ কাম্য জেটবোৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। ইয়াক মাত্ৰা ৰেখা (Scale line) ও বোলা হয়। কাৰণ L আৰু K দুয়োবিধ উপাদান পৰিৱৰ্তনশীল হৈ পৰাৰ লগে লগে ভাৰসাম্যৰ স্থানান্তৰ হোৱা অৱস্থাত মাত্ৰাৰ পৰিৱৰ্তন হয় আৰু ইয়াক মাত্ৰা ৰেখাই প্ৰতিফলন ঘটায়। মাত্ৰা ৰেখাৰ আকাৰ আৰু ঢাল কি হ'ব, সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে উপাদানৰ আপেক্ষিক দৰ আৰু উৎপাদন কাৰ্যৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত। উৎপাদন কাৰ্য সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধিৰ অধীন হ'লে সম্প্ৰসাৰণ পথ সৰল ৰৈখিক হয়; আনহাতে, অ-সৰলৰৈখিক সমজাতীয় উৎপাদন কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত সম্প্ৰসাৰণ পথ বক্ৰ হয়। ব্যয় সামৰ্থৰ ভিন্নতাত অংকন কৰা সম্প্ৰসাৰণ পথে প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপন্নৰ পৰিণাম (Output effect) ৰ প্ৰতিফলন ঘটায়।

১.৪.৬: কাৰিকৰী প্ৰগতি আৰু উৎপাদন

(Technological progress and production)

ইতিমধ্যে প্ৰমাণ কৰা হৈছে যে উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হোৱাৰ প্ৰাথমিক চৰ্তটো হ'ল —

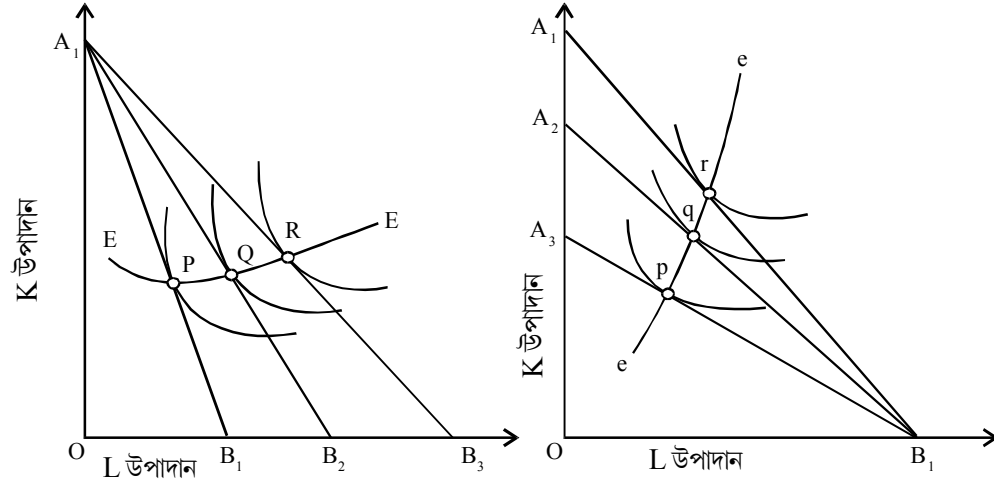
চিত্ৰ নং ১.১২

$$MRTS_{LK} = \frac{P_L}{P_K}$$

$$\text{বা } \frac{MP_L}{P_L} = \frac{MP_K}{P_K}$$

এনে অৱস্থাত MP_L বা MP_K ৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে সৰ্বনিম্ন ব্যয় বা

পাৰিস্থিতত ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত পুনৰপূৰণ নহয়। K ৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা বাঢ়িবনে L প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা বাঢ়িব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰগতিৰ ওপৰত। ধৰা হওক L মানে শ্ৰম আৰু K মানে মূলধন। এতিয়া যদি অধিক মূলধন প্ৰয়োগ হোৱাকৈ কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰগতি হয় তেতিয়া মূলধনৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা বাঢ়িব আৰু উৎপাদনত অধিক মূলধন প্ৰয়োগ হ'ব। গতিকে সমব্যয় ৰেখাই উলম্ব অক্ষত ওপৰলৈ স্থান সলনি কৰিব আৰু সেইমতে ভাৰসাম্য অৱস্থাও তলৰ ১.১২ (ক) চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে ওপৰলৈ স্থানান্তৰ হ'ব। এই ভাৰসাম্য অৱস্থাবোৰ যোগ কৰি পোৱা কাম্য সম্প্ৰসাৰণৰ পথটো উলম্ব অক্ষৰ প্ৰতি অৱতল হ'ব। আনহাতে, যদি অধিক শ্ৰম প্ৰয়োগ হোৱাকৈ কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰগতি হয় তেতিয়া শ্ৰমিকৰ উৎপাদনশীলতা বাঢ়ি উৎপাদনত শ্ৰমৰ প্ৰয়োগ বৃদ্ধি পাব আৰু সমব্যয় ৰেখাই ভূমি অক্ষত তললৈ স্থান সলনি কৰিব। সেইমতে ভাৰসাম্য অৱস্থাও তলৰ ১.১২ (খ) চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে ভূমি অক্ষত সোঁহাতে স্থানান্তৰ হ'ব। এই ভাৰসাম্য অৱস্থাবোৰ যোগ কৰি পোৱা কাম্য সম্প্ৰসাৰণৰ পথটো ভূমি অক্ষৰ

চিত্ৰ নং ১.১৩ (ক)

চিত্ৰ নং ১.১৩ (খ)

প্ৰতি অৱতল হ'ব। এনেকৈ কাম্য সম্প্ৰসাৰণ পথৰ আকাৰ প্ৰকৃতি চাই কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰকৃতি আৰু উৎপাদন কাৰ্যত ইয়াৰ প্ৰভাৱ জানিব পাৰি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১

১ . উৎপাদনৰ উপাদানসমূহ মূল কি চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰা হয় ?

.....

.....

.....

.....
.....
.....
.....
.....

৩ . হ্রস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন সম্পৰ্কৰ মূল পাৰ্থক্যটো কি ?

.....
.....
.....
.....
.....

৪ . কেনে উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সমউৎপাদন
ৰেখা ব্যৱহাৰ কৰা হয় ?

.....
.....
.....
.....
.....

৫ . সমব্যয় ৰেখাই প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ কোনখিনি কথাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে ?

.....
.....
.....
.....
.....

৬ . সমউৎপাদন ৰেখা আৰু সমব্যয় ৰেখাৰ সমন্বয়ত নিৰ্ণয় কৰা উৎপাদন
প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত দুটা কি ?

.....
.....
.....
.....
.....

৭ . মূলধন অধিক প্ৰয়োগ হোৱাকৈ কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰগতি হোৱা
অৱস্থাত কাম্য সম্প্ৰসাৰণ পথৰ চেহেৰাটো কেনেকুৱা ?

.....
.....
.....
.....
.....

১.৫ : আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধি
(Law of Variable Proportion)

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে হ্ৰস্বকালীন উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰা বিধিটোক অনুপাত পৰিবৰ্তনশীলতা বিধি বোলা হয়। কাৰণ হ্ৰস্বকালত একাংশ উপাদান পৰিবৰ্তনশীল আৰু আন অংশ স্থিৰ। গতিকে উৎপাদনৰ তাৰতম্য ঘটাবলৈ যাওঁতে ব্যৱহাৰ কৰা উপাদানৰ অনুপাত সলনি হয়। উৎপাদনৰ উপাদান অনুপাত সলনি কৰিব পৰা যিকোনো উৎপাদন কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত এই বিধিটো প্ৰয়োগ হয়।

সংজ্ঞা : আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধি সম্পৰ্কে বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদে বিভিন্ন মন্তব্য আগবঢ়াইছে। Stigler- ৰ ভাষাত - আন সকলো উপাদান সেৱাৰ পৰিমাণ একে থকা অৱস্থাত, উৎপাদন কাৰ্যত কোনো এবিধ উপাদানৰ অতিৰিক্ত সংযোগ কৰিলে, নিৰ্দিষ্ট অৱস্থাৰ পাছত উৎপন্ন হোৱা অতিৰিক্ত সংযোগ কমিব, অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় উৎপন্ন ক্ৰমহাসমান হ'ব।

F. Benham ৰ মতে - কোনো উপাদানৰ জোঁটত যদি এবিধ উপাদানৰ অনুপাত বৃদ্ধি কৰা হয়, নিৰ্দিষ্ট অৱস্থাৰ পাছত, প্ৰথমতে সেই উপাদান বিধিৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন, আৰু পৰৱৰ্তী কালত গড় উৎপাদন কমে।

“কাৰিকৰী কৌশল অপৰিবৰ্তিত থকা অৱস্থাত, অন্যান্য স্থিৰ উপাদানৰ তুলনাত কিছুমান উপাদান বৃদ্ধি কৰিলে উৎপাদন বৃদ্ধি পাব, কিন্তু এক নিৰ্দিষ্ট অৱস্থাৰ পাছত অতিৰিক্ত উপাদান বৃদ্ধিৰ বিপৰীতে কৰা অতিৰিক্ত উৎপাদন ক্ৰমশঃ কমিব।” – P. A. Samuelson.

As the proportion of one factor in a combination of factors is increased, after a point, first the marginal, and

মাৰ্শ্বালে কৃষি উৎপাদনৰ লগত জড়িত কৰি অনুপাত পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিৰ সংজ্ঞা দিছে এইদৰে — "An increase in capital and labour applied in the cultivation of land causes in general a less than proportionate increase in the amount of product raised unless it happens to coincide with an improvement in the arts of agriculture."

ঠিক সেইদৰে K. E. Boulding এ কৈছে — "As we increase the quantity of any one input which is combined with a fixed quantity of other inputs, the marginal physical productivity of the variable input must eventually decline."

ওপৰৰ সংজ্ঞাসমূহৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হ'ল যে কোনো নিৰ্দিষ্ট উৎপাদন কাৰ্যত যেতিয়া আংশিকভাৱে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰি গৈ থকা হয় তেতিয়া প্ৰথমে প্ৰান্তীয় উৎপাদন, দ্বিতীয়তে গড় উৎপাদন আৰু শেষত মুঠ উৎপাদন কমে।

১.৫.১ : অনুমিত চৰ্ত (Assumptions)

অনুপাত পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধি নিৰ্ভৰ কৰা চৰ্তসমূহ হ'ল —

- ১ . কাৰিকৰী কৌশলৰ মানদণ্ড পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত আৰু ইয়াৰ পৰিৱৰ্তন নঘটে।
- ২ . একাংশ উপাদান স্থিৰ হৈ থকা উৎপাদন কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰতহে বিধিটো প্ৰযোজ্য হয়। সকলো উপাদান সমানুপাতিকভাৱে পৰিৱৰ্তন হ'লে এই বিধি প্ৰযোজ্য নহয়।
- ৩ . বিভিন্ন উপাদানৰ সমাহাৰ ঘটাই এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিব পৰা উৎপাদন কাৰ্যতহে অনুপাত পৰিৱৰ্তন হৈ থকাটো অপৰিহাৰ্য হয়, তেতিয়া এবিধ উপাদান বৃদ্ধি কৰি উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি।

১.৫.২: উদাহৰণসহ ব্যাখ্যা (Explanation)

ধৰি লোৱা হৈছে, উৎপাদনত কেৱল শ্ৰমিকহে পৰিৱৰ্তনশীল আৰু বাকী উপাদান স্থিৰ। শ্ৰমিকৰ নিয়োগ বৃদ্ধি কৰা অৱস্থাত কোনো এক ভূ-খণ্ডত উৎপন্ন হোৱা ধানৰ পৰিমাণ ১.৪নং তালিকাত উপস্থাপন কৰি কেনেকৈ প্ৰান্তীয় আৰু গড় উৎপন্ন কমে তাক দেখুওৱা হৈছে।

তালিকাৰ পৰা দেখা গৈছে যে কোনো এবিধ উপাদান আপেক্ষিকভাৱে বৃদ্ধি কৰিলে উৎপাদন কাৰ্যত তিনিটা স্তৰৰ উদ্ভৱ হয়। স্তৰ তিনিটা হ'ল ক্ৰমে -

- (১) ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান স্তৰ (Stage of Increasing Return)
- (২) ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান স্তৰ (Stage of Decreasing Return)
- (৩) ঋণাত্মক প্ৰতিদান স্তৰ (Stage of Negative Marginal Return)

শ্রমিকৰ গোট (L)	মুঠ উৎপন্ন Q	গড় উৎপন্ন Q/L	প্রান্তীয় উৎপন্ন $\Delta Q/\Delta L$	স্তৰ Stage
1	25	25	25	} ক্রমবর্ধমান স্তৰ
2	60	30	35	
3	105	35	45	
4	155	38.75	50	
5	200	40	45	} ক্রমহ্রাসমান স্তৰ
6	240	40	45	
7	270	38.75	30	
8	290	36.25	20	
9	300	33.33	10	} ঋণাত্মক প্রতিদান স্তৰ
10	300	30.00	0	
11	290	26.36	-10	
12	270	22.5	-20	

চিত্র নং ১.১৪ ৰ সহায়ত এই তিনিওটা স্তৰ উপস্থাপন কৰি
প্রত্যেকৰে বৈশিষ্ট্য পৃথকে আলোচনা কৰা হ'ল —

ক্রমবর্ধমান প্রতিদান স্তৰ (Stage of increasing return)

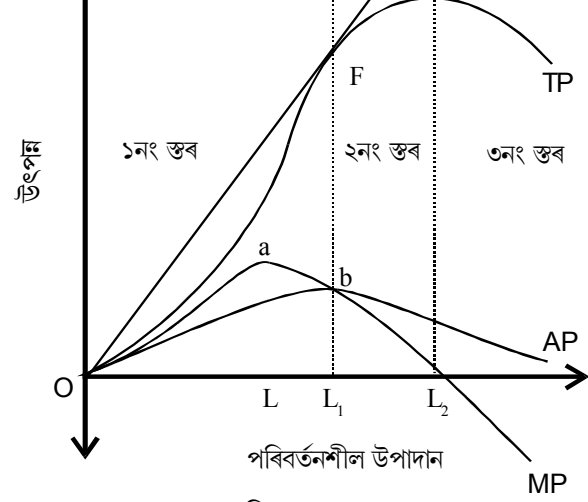
এই স্তৰত আলোচিত উপাদানবিধ আপেক্ষিকভাৱে বৃদ্ধি কৰিলে প্রথম
অৱস্থাত মুঠ উৎপাদন ক্রমবর্ধমান হাৰত বৃদ্ধি পায়। ১.১৪ নং চিত্ৰত TP
ৰেখাৰ F বিন্দুলৈকে এই ক্রমবর্ধমান প্রকৃতি প্রকাশ পাইছে। OL সংখ্যক শ্রমিক
নিয়োগ কৰাৰ পাছত প্রান্তীয় উৎপাদন সর্বাধিক হৈছে আৰু তেতিয়াও গড়
উৎপাদন বৃদ্ধি হৈ আছে। OL তকৈ শ্রমিকৰ নিয়োগ বৃদ্ধি কৰিলে প্রান্তীয় উৎপাদন
কমিবলৈ ধৰিব আৰু কালক্রমত প্রান্তীয় উৎপাদন = গড় উৎপাদন হোৱা
অৱস্থাতে ক্রমবর্ধমান স্তৰৰ সমাপ্তি ঘটে। মন কৰিবলগীয়া যে প্রান্তীয় উৎপাদন
আৰু গড় উৎপাদন সমান হোৱা অৱস্থাত গড় উৎপাদন সর্বাধিক হৈছে।

ক্রমবর্ধমান স্তৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণ

উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ তুলনাত স্থিৰ উপাদানৰ
পৰিমাণ অধিক হয়। যিহেতু বহু স্থিৰ উপাদানৰ ওপৰত আৰম্ভণিতে একেবাৰতে
ব্যয় কৰিবলগা হয়। এনে অৱস্থাত পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান বৃদ্ধি কৰিলে অব্যৱহৃত
হৈ থকা স্থিৰ উপাদানৰ ব্যৱহাৰ বাঢ়ে।

অৰ্ধব্যৱহাৰ হৈ থকা স্থিৰ উপাদানৰ ব্যৱহাৰ পূৰ্ণ হয়। অপব্যৱহাৰ হোৱা
উপাদানৰ কাম্য ব্যৱহাৰ হয়। ফলস্বৰূপে পৰিৱৰ্তন উপাদানৰ প্রান্তীয় উৎপাদন
ক্রমশঃ বৃদ্ধি পায়। স্থিৰ উপাদানৰ উপস্থিতিত এনে সুবিধা উদ্ভৱ হোৱাৰ প্রধান
কাৰণ হ'ল ইয়াৰ অবিভাজ্যতা গুণটো। উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে পূৰ্ণাংগ ৰূপত
ব্যৱহাৰ কৰা স্থিৰ উপাদানৰ স্থাপিত ক্ষমতাৰ পূৰ্ণ প্ৰয়োগে নতুনকৈ সংযোগ
হোৱা উপাদানৰ দক্ষতা বৃদ্ধি কৰি প্রান্তীয় উৎপাদন বৃদ্ধি কৰে।

ক্রমবর্ধমান প্রতিদান স্তৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ আনটো কাৰণ হ'ল —

চিত্ৰ নং ১.১৪

পৰিবৰ্তনশীল উপাদানৰ বৃদ্ধিয়ে ইয়াৰ বিশেষীকৰণত অৰিহণা যোগায়। পৰিবৰ্তনশীল উপাদানৰ পৰিমাণ যিমানে অধিক হয় বিশেষীকৰণৰ মাত্ৰাও সিমানে বাঢ়ে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে দক্ষতা আৰু উৎপাদিকা শক্তি বৃদ্ধি পায়।

ক্রমহ্রাসমান প্রতিদান স্তৰ (Stage of decreasing return)

গড় উৎপাদন সৰ্বাধিক হোৱা বা গড় উৎপাদন = প্ৰাক্তীয় উৎপাদন হোৱাৰ পাছতো শ্ৰমিকৰ নিয়োগ বৃদ্ধি কৰিলে ক্রমহ্রাসমান প্রতিদান স্তৰৰ উদ্ভৱ হয়। ১.১৪ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে OL পৰিমাণতকৈ অধিক শ্ৰম নিয়োগ কৰিলে এই স্তৰৰ সূচনা হয়। ক্রমহ্রাসমান প্রতিদান স্তৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল যে এই স্তৰত মুঠ উৎপাদন বৃদ্ধি পায় যদিও উৎপাদন বৃদ্ধিৰ হাৰ ক্রমহ্রাসমান হয়। এনে কাৰণতে গড় উৎপাদনো কমিবলৈ ধৰে। অৱশ্যে গড় উৎপাদন > প্ৰাক্তীয় উৎপাদন হয়। গড় আৰু প্ৰাক্তীয় উৎপাদন উভয়েই ক্রমহ্রাসমান হোৱা বাবে এই স্তৰক ক্রমহ্রাসমান প্রতিদান স্তৰ বোলা হয়।

ক্রমহ্রাসমান প্রতিদান স্তৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণ

ক্রমবৰ্ধমান প্রতিদান স্তৰৰ দৰেই ঘাইকৈ দুটা কাৰণত ক্রমহ্রাসমান প্রতিদান স্তৰৰ উদ্ভৱ হয়। ইয়াৰ প্ৰথমটো কাৰণ হ'ল স্থিৰ উপাদানসমূহৰ পূৰ্ণ প্ৰয়োগ ঘটাৰ পাছতো যদি পৰিবৰ্তনশীল উপাদানৰ প্ৰয়োগ বৃদ্ধি কৰি যোৱা হয় তেতিয়া পৰিবৰ্তনশীল উপাদানৰ তুলনাত স্থিৰ উপাদানৰ পৰিমাণ আপেক্ষিকভাৱে কম হৈ পৰে। মন কৰিবলগীয়া যে পৰিবৰ্তনশীল উপাদানে স্থিৰ উপাদানৰ সমন্বয়তহে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। গতিকে যেতিয়া স্থিৰ উপাদানৰ নাটনিৰ উদ্ভৱ হয় তেতিয়া স্বাভাৱিকতে পৰিবৰ্তনশীল উপাদানে অধিক হাৰত অতিৰিক্ত উৎপাদন কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে প্ৰাক্তীয় উৎপাদন কমে। অন্য অৰ্থত, যেতিয়া স্থিৰ উপাদানৰ নাটনিৰ উদ্ভৱ হয় তেতিয়া পৰিবৰ্তনশীল উপাদানে স্থিৰ উপাদানৰ কাম কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে এই অপ্ৰতিকল্পযোগ্যতাৰ বাবেই পৰিবৰ্তনশীল উপাদানৰ উৎপাদিকা শক্তি কমি আহে।

স্তৰৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি কোৱা হয়। কাৰণ ই বিভাজনশীল হোৱা হ'লে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ লগত খাপ খোৱাকৈ প্ৰয়োজনীয় অংশ এটা উৎপাদনত ব্যৱহাৰ কৰা হ'লহেঁতেন আৰু এনে অৱস্থাত কেতিয়াও প্ৰান্তীয় উৎপাদন নকমিলহেঁতেন। কিন্তু যিহেতু স্থিৰ উপাদান অবিভাজ্য, সেয়েহে ইয়াক তৎকালীনভাৱে বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি আৰু পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ প্ৰাচুৰ্যতাই প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি হ্ৰাস কৰে। মন কৰিবলগীয়া যে স্থিৰ উপাদানৰ অবিভাজ্যতাৰ বাবেই ক্ৰমবৰ্দ্ধমান স্তৰত ইয়াৰ ব্যৱহাৰ কাম্য দিশত ধাৰিত হয় আৰু আনহাতে ক্ৰমহ্ৰাসমান প্ৰতিদান স্তৰত ইয়াৰ মাত্ৰাধিক ব্যৱহাৰ হয়। ব্যৱহাৰৰ মাত্ৰাধিক্যতাই ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন কমায়। সেয়েহে অধ্যাপক Baber - এ কৈছে "Let divisibility enter through the door, law of variable proportions rushes out through the window."

অধ্যাপক Jhon Robison এ উপাদানসমূহৰ অপৰিপক্ক (imperfect) প্ৰতিকল্পযোগ্যতাৰ বাবেই ক্ৰমহ্ৰাসমান প্ৰতিদান স্তৰৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি ব্যাখ্যা কৰিছে। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানে স্থিৰ উপাদানৰ ঠাই পূৰাব নোৱাৰা বাবে উৎপাদন কাৰ্যত ক্ৰমহ্ৰাসমান প্ৰতিদান স্তৰৰ উদ্ভৱ হয়। প্ৰতিকল্পন স্থিতিস্থাপকতা অসীম হ'লেহে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান স্তৰৰ আৱিৰ্ভাৱ নহয়। কিন্তু স্থিৰ আৰু পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ মাজৰ সম্পৰ্কৰ পৰা দেখা যায় এই দুয়োবিধ মাজৰ প্ৰতিকল্পন স্থিতিস্থাপকতা সদায় অসীমতকৈ কম।

ঋণাত্মক প্ৰতিদান স্তৰ (Stage of negative return)

মুঠ উৎপাদন সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাত বা প্ৰান্তীয় উৎপাদন শূন্য হোৱা অৱস্থাত ক্ৰমহ্ৰাসমান প্ৰতিদান স্তৰৰ সমাপ্তি ঘটে। ইয়াৰ পাছতো যদি পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান বৃদ্ধি কৰা হয় তেতিয়া ঋণাত্মক প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। এই স্তৰত প্ৰান্তীয় উৎপাদনৰ মান শূন্যতকৈ কম হোৱাৰ বাবে ইয়াক ঋণাত্মক প্ৰতিদান স্তৰ বোলা হয়। এই স্তৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল — মুঠ উৎপাদন হ্ৰাস পায়, গড় উৎপাদন হ্ৰাস পায় যদিও ইয়াৰ মান ধনাত্মক হয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ঋণাত্মক হয়।

১.১৪ নং চিত্ৰ অনুসৰি OL_2 তকৈ অধিক শ্ৰমিক নিয়োগ কৰিলে ঋণাত্মক প্ৰতিদান স্তৰৰ সূচনা হ'ব।

ঋণাত্মক প্ৰতিদান স্তৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণ

স্থিৰ উপাদানৰ তুলনাত পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ অত্যাধিক্যতাই প্ৰান্তীয় উৎপাদন ঋণাত্মক কৰি তোলে। 'অধিক বাঢ়ে গুৰু ধমনা' হোৱাৰ দৰে মাত্ৰাধিক পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ উপস্থিতিয়ে স্থিৰ উপাদানৰ উৎপাদিকা শক্তিৰ ওপৰত প্ৰতিকূল পৰিণামৰ সৃষ্টি কৰে আৰু ইয়েই মুঠ উৎপাদন হ্ৰাস কৰে। মুঠ উৎপাদন হ্ৰাস হোৱাৰ বাবেই প্ৰান্তীয় উৎপাদন ঋণাত্মক হয়।

(The Stage of operation)

অনুপাত পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধি প্ৰযোজ্য হোৱা উৎপাদন কাৰ্যৰ আলোচিত তিনিটা স্তৰৰ প্ৰকৃততে কোনটো স্তৰত উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপাদনৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব তাক বিচাৰ কৰি চোৱাটো প্ৰাসংগিক। এজন বিবেচনা শক্তি থকা উৎপাদনকাৰীয়ে কেতিয়াও ঋণাত্মক প্ৰান্তীয় স্তৰত উৎপাদন নকৰে। কাৰণ এই স্তৰত তেওঁ লোকচানৰ সন্মুখীন হ'ব। সেয়েহে প্ৰান্তীয় উৎপাদন শূণ্য হোৱা অৱস্থাতে উৎপাদন কাৰ্য অব্যাহত ৰখা হয়। অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় উৎপাদন শূণ্য হোৱাৰ পাছত পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান বৃদ্ধি কৰা নহয় — আনকি এই উপাদান দৰ মুক্ত হ'লেও।

মন কৰিবলগীয়া যে উৎপাদনকাৰীৰ মূল লক্ষ্য হ'ল উৎপন্ন সৰ্বাধিক কৰাটো। প্ৰান্তীয় উৎপাদন শূণ্য হোৱা অৱস্থাত এই উদ্দেশ্য পূৰণ হয়। সেয়েহে OL_2 পৰিমাণৰ শ্ৰমিক নিয়োগ কৰি উৎপাদনকাৰীয়ে সৰ্বাধিক উৎপাদন কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব। ১.১৪ নং চিত্ৰৰ পৰা দেখা যায় শ্ৰমিকৰ নিয়োগ বৃদ্ধি কৰি যোৱাৰ লগে লগে মুঠ উৎপন্ন ৰেখা TP আৰু ভূমি অক্ষৰ দূৰত্ব ক্ৰমান্বয়ে বাঢ়ি গৈছে আৰু MP ৰেখাই ভূমি অক্ষ স্পৰ্শ কৰা অৱস্থাত, অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় উৎপাদন শূণ্য হোৱা অৱস্থাত ভূমি অক্ষ আৰু TP ৰেখাৰ দূৰত্ব সৰ্বাধিক হৈছে। গতিকে দেখা গ'ল উৎপাদনকাৰীয়ে ক্ৰমহাসমান স্তৰৰ শেষ বিন্দুত উৎপাদন কাৰ্য সম্পন্ন কৰিব।

প্ৰথমটো স্তৰত কিয় উৎপাদন কৰা নহয় তাক বিচাৰ কৰিলে দেখা যায় যে এই স্তৰত স্থিৰ উপাদানৰ প্ৰান্তীয় উৎপন্ন ঋণাত্মক হয়। (চিত্ৰত দেখুওৱা হোৱা নাই)। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল, প্ৰথমটো স্তৰত পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ ব্যৱহাৰ কাম্য নহয়। সেয়েহে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান অধিক ব্যৱহাৰ কৰি উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাৰ সুবিধা থাকি যায়। এনে সুবিধা মজুত থকা অৱস্থাত কেতিয়াও ভাৰসাম্য ৰক্ষা হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ ভাৰসাম্য হ'ল এনে এক অৱস্থা য'ত উৎপাদন হ্রাস বা বৃদ্ধি কৰাৰ প্ৰৱণতা নাথাকে। এই প্ৰৱণতাই উৎপাদনকাৰীক অধিক পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান প্ৰয়োগ কৰিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰে। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে যেতিয়া কালক্ৰমত গড় উৎপাদন = প্ৰান্তীয় উৎপাদন হয়, তেতিয়া স্থিৰ উপাদানৰ ব্যৱহাৰ সৰ্বোত্তম হৈ পৰে। কাৰণ এই অৱস্থাত স্থিৰ উপাদানৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন শূন্য হয়। গতিকে দেখা গ'ল স্থিৰ উপাদান দৰ মুক্ত হ'লেও প্ৰথমটো স্তৰৰ শেষতহে উৎপাদনৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হ'ব। যিহেতু স্থিৰ উপাদান দৰমুক্ত নহয় সেয়েহে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ আশাত পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান অধিক প্ৰয়োগ কৰা হ'ব। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে উৎপাদন কাৰ্য ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান স্তৰৰ অধীন হৈ পৰিব।

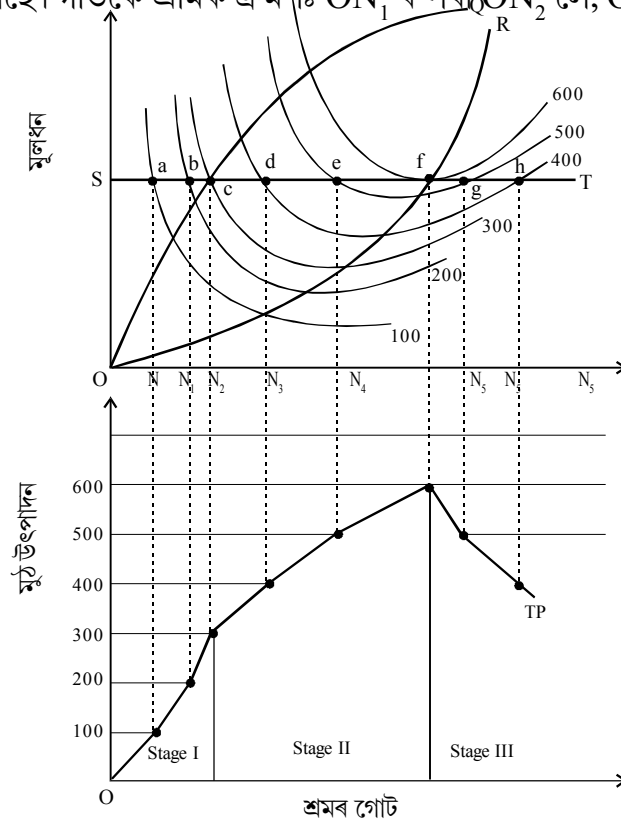
ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল উৎপাদনকাৰীয়ে প্ৰথমটো স্তৰতো উৎপাদন নকৰে আৰু তৃতীয়টো স্তৰতো উৎপাদন নকৰে। গতিকে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান প্ৰয়োগৰ নিম্নসীমাৰ চৰ্ত হ'ল গড় উৎপাদন = প্ৰান্তীয় উৎপাদন বা স্থিৰ উপাদানৰ প্ৰান্তীয় উৎপন্ন = ০। আনহাতে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান প্ৰয়োগৰ

সেয়েহে উৎপাদনকাৰ্য্যে ক্ৰমহীন প্ৰতিদান স্তৰতে উৎপাদনৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব। এই স্তৰৰ কি নিৰ্দিষ্ট অৱস্থাত উৎপাদন কৰা হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে উপাদানসমূহৰ দৰৰ ওপৰত।

১.৫.৪ সম উৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত অনুপাত পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিৰ ব্যাখ্যা (Law of variable proportion with the help of isoquants)

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে সম উৎপাদন ৰেখা উৎপাদন কাৰ্য্য বিশ্লেষণ কৰা এবিধ বিশেষ আহিলা। সেয়েহে সম উৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিটো উপস্থাপন কৰিব পাৰি। চিত্ৰ নং ১.১৫ ত OQ আৰু OR হ'ল দুডাল সীমাৰেখা। এই সীমাৰেখাৰ তাৎপৰ্য হ'ল যে ই আগুৰি থকা অঞ্চলটোৱেহে অৰ্থনৈতিকভাৱে যুক্তিসংগত উৎপাদন কাৰ্য্য উপস্থাপন কৰিব পাৰে। অৰ্থাৎ সীমাৰেখা দুডালে সম উৎপাদন ৰেখাৰ ঋণাত্মক ঢাল বিশিষ্ট অঞ্চলটোহে আগুৰি লৈছে। সীমাৰেখাৰ বাহিৰত থকা সম উৎপাদন ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক। গতিকে সম উৎপাদন ৰেখাৰ ঋণাত্মক ঢালৰ উচ্চতম বিন্দুবোৰ সংযোগ কৰি OQ সীমাৰেখাৰ আৰু ঋণাত্মক ঢালৰ নিম্নতম বিন্দুবোৰ সংযোগ কৰি OR সীমাৰেখা নিৰূপণ কৰা হৈছে।

চিত্ৰত শ্ৰমক পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান হিচাপে বিবেচনা কৰা হৈছে। আনহাতে ST ৰেখাই দেখুৱাইছে যে উৎপাদনৰ সকলো স্তৰতে মূলধন OS ত স্থিৰ হৈ আছে। গতিকে শ্ৰমিক ক্ৰমশঃ ON_1 ৰ পৰা ON_2 লৈ, ON_2 ৰ পৰা

চিত্ৰ নং ১.১৫

প্রথম অৱস্থাত দেখা গৈছে উৎপন্ন ১০০% বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত শ্ৰমিক বৃদ্ধিৰ অনুপাত তুলনামূলকভাৱে কমিছে। যিহেতু উৎপন্ন প্ৰতিবাৰতে ১০০ গোটকৈ বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত $sa > ab > bc$ । ই ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান স্তৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। দ্বিতীয়তে উৎপন্ন ১০০% বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত শ্ৰমিক বৃদ্ধিৰ অনুপাত ক্ৰমশঃ বৃদ্ধি পাইছে। কাৰণ উৎপাদন প্ৰতিবাৰতে ১০০ গোটকৈ বৃদ্ধি পোৱাৰ বিপৰীতে শ্ৰমিক বৃদ্ধিৰ পৰিমাণ ১০০% তকৈ অধিক হৈছে। যিহেতু $cd > de > ef$ ।

তৃতীয়তে শ্ৰমিকৰ নিয়োগ বৃদ্ধি কৰাৰ বিপৰীতে মুঠ উৎপন্ন প্ৰতিবাৰতে ১০০ গোটকৈ কমিছে। ই ঋণাত্মক প্ৰতিদান স্তৰৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। গতিকে ON_2 পৰিমাণৰ শ্ৰমিক নিয়োগ কৰা পৰ্যন্ত ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান স্তৰ, ON_2 ৰ পৰা ON_5 পৰ্যন্ত শ্ৰমিক নিয়োগ কৰা অৱস্থাত ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান স্তৰ আৰু ON_5 তকৈ অধিক শ্ৰমিক নিয়োগ কৰা অৱস্থাত ঋণাত্মক প্ৰতিদান স্তৰৰ উদ্ভৱ হৈছে। ১.১৫ নং চিত্ৰৰ তলৰ সংলগ্ন অংশত সমউৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত মুঠ উৎপাদন ৰেখা নিৰ্ণয় কৰি দেখুওৱা হৈছে। ইয়াৰ ভিত্তিটো উপাদানৰ অনুপাত পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে উদ্ভৱ হোৱা স্তৰবোৰ দেখুৱাব পাৰি।

১.৫.৫ আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিৰ ব্যৱহাৰিক তাৎপৰ্য (Practical significance of law of variable proportion)

মাৰ্শ্বাল আৰু তেওঁৰ পূৰ্বৱৰ্তী অৰ্থনীতিবিদসকলে ক্ৰমহাসমান উৎপাদন বিধি, সমাহাৰ উৎপাদন বিধি আৰু ক্ৰমবৰ্দ্ধমান উৎপাদন বিধিক পৃথক তত্ত্ব হিচাপে দেখুওৱাৰ পৰিৱৰ্তে আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতাৰ বিধিত এই তিনিওটা বিধিক তিনিটা স্তৰ হিচাপেহে দেখুওৱা হৈছে। কোনো এক উৎপাদন কাৰ্যত ইয়াৰ কোনো এটা বিধি উদ্ভৱ হোৱাৰ পৰিৱৰ্তে পৰ্যায়ক্ৰমে এই তিনিওটা স্তৰ উদ্ভৱ হোৱাটোহে পৰিলক্ষিত হয়। সেয়েহে আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিয়ে অধিক ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। মাৰ্শ্বালৰ সময়লৈকে ধাৰণা কৰা হৈছিল যে কেৱল কৃষি কাৰ্যতহে উৎপাদন বিধি প্ৰয়োগ হয় আৰু ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান বা সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধিৰ উদ্ভৱ হয় উদ্যোগ খণ্ডত। কিন্তু আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে প্ৰমাণ কৰিছে যে আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিটো কৃষিখণ্ডৰ দৰে উদ্যোগ খণ্ডতো প্ৰয়োগ হয়। যেতিয়াই উৎপাদন কাৰ্যত আন সকলো উপাদান একে ৰাখি এবিধ উপাদানৰ অনুপাত পৰিৱৰ্তন কৰাটো কেৱল কৃষিখণ্ডতেই সম্ভৱ নহয়, একেদৰে উদ্যোগ খণ্ডতো এনে পৰিৱৰ্তন সম্ভৱ হয়। সেয়েহে আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিয়ে এক সাৰ্বজনীন বিধি হিচাপে স্বীকৃতি লাভ কৰিছে।

ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে যে আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিৰ অধীনত ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান স্তৰতে উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপাদনৰ সিদ্ধান্ত

গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। তুলনাতাবদসকলে চলেৱা প্ৰায়োগিক অধ্যয়নে এই স্তৰৰ সত্যতা প্ৰতিপন্ন কৰিছে। এই প্ৰসংগত R.G. Lipsey- এ কৈছে, “যদি ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান বিধিৰ প্ৰযোজ্যতা স্বীকাৰ কৰা নহয় তেতিয়া জনসংখ্যা বৃদ্ধিয়ে খাদ্যশস্যৰ ক্ষেত্ৰত নাটনি সৃষ্টি হোৱাৰ ভয় নাথাকিব।”

উপাদানসমূহৰ যোগান অপৰ্যাপ্ত নহয়। সেয়েহে এটাৰ তুলনাত আন এবিধ উপাদানৰ নাটনি ঘটে আৰু এই নাটনিৰ বাবেই ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান বিধি উদ্ভৱ হয়। কাৰণ তুলনামূলকভাৱে প্ৰাচুৰ্যতা লাভ কৰা উপাদানবিধক নাটনি হোৱা উপাদানবিধৰ পূৰ্ণ প্ৰতিকল্প হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে অতিৰিক্তভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা উপাদানবিধৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন কমে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান বিধৰ উদ্ভৱ হয়। উৎপাদনৰ সকলো দিশতে এই সাৰ্বজনীনতা পৰিলক্ষিত হয়।

Wicksteed - ৰ মতে প্ৰাণীৰ জীৱনবিধিৰ দৰেই ক্ৰমহাসমান উৎপাদন বিধিটো সাৰ্বজনীন। এই বিধিয়ে অন্যান্য বহুতো অৰ্থনীতিবিদৰ বিধি গঠন কৰাত সহায় কৰিছে। মালখাছৰ জনসংখ্যা তত্ত্ব, ৰিকাৰ্ড’ৰ খাজনা তত্ত্ব, প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব, উৎপাদন নিঃশেষি তত্ত্ব ইত্যাদি ক্ৰমহাসমান উৎপাদন বিধি তথা আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

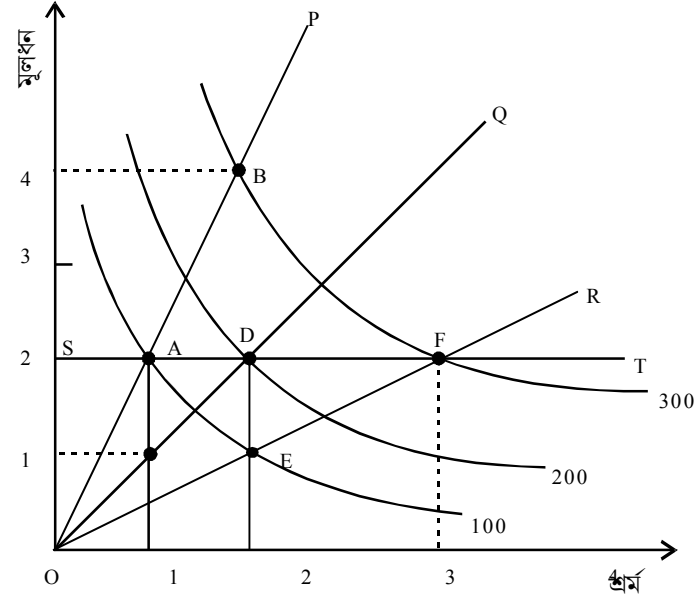
উন্নয়নশীল দেশসমূহৰ অৰ্থনৈতিক উন্নয়নত থকা সমস্যাসমূহ অনুধাৰন কৰাত আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিয়ে সহায় কৰে। উন্নয়নশীল অৰ্থনীতিত কৃষিভূমিৰ ওপৰত জনসংখ্যাৰ হেঁচা বৃদ্ধি পাইছে। ফলস্বৰূপে, শ্ৰমিকৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা শূণ্যলৈ কমিছে। সম্প্ৰতি Maurice Dobb আৰু Ragner Nurkse এ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি শূন্য হোৱা শ্ৰমিকসকলক কৃষিখণ্ডৰ পৰা অপসাৰণ কৰি প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি ধনাত্মক হোৱা আন কোনো খণ্ডত নিয়োগ কৰিলে অৰ্থনৈতিক উন্নতি সাধন হ’ব বুলি মত পোষণ কৰিছে। গতিকে কেৱল তাত্ত্বিক ভাৱেই নহয় — ব্যৱহাৰিক ক্ষেত্ৰতো আনুপাতিক পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিৰ গুৰুত্ব আছে।

অগ্ৰগতি নিৰিষ্কাৰ :

১.৬. মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধি (Laws of Return to Scale)

দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ ব্যৱহাৰ কৰা বিধিক মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধি বোলা হয়। দীৰ্ঘকালত অনুপাত পৰিৱৰ্তন নকৰাকৈ কেৱল মাত্ৰা পৰিৱৰ্তন কৰি উৎপাদনৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। এই প্ৰসংগত ‘অনুপাত-পৰিৱৰ্তন’ আৰু ‘মাত্ৰা পৰিৱৰ্তন’ এই দাৰণা দুটাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য উল্লেখ কৰাটো সমীচিন হ’ব। উৎপন্নৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধি কৰিবলৈ যাওঁতে আন সকলো একে থকা অৱস্থাত কেৱল এবিধ উপাদানৰ ব্যৱহাৰৰ পৰিৱৰ্তনে স্থিৰ উপাদান আৰু পৰিৱৰ্তন হোৱা উপাদানবিধৰ মাজৰ অনুপাতৰ পৰিৱৰ্তন ঘটায়। অৰ্থাৎ উৎপাদন কাৰ্যত কেৱল এবিধ উপাদানৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধিয়ে ব্যৱহাৰ কৰা উপাদানসমূহৰ মাজৰ অনুপাতৰ পৰিৱৰ্তন ঘটায়। উপাদানৰ এই পৰিৱৰ্তনক আনুপাতিক পৰিৱৰ্তন বোলা হয়। আনহাতে, ব্যৱহাৰ কৰা উপাদানৰ অনুপাত পৰিৱৰ্তন

মাত্রাৰ পৰিৱৰ্তন বোলা হয়। চিত্ৰ নং ১.১৬ ৰ সহায়ত অনুপাত পৰিৱৰ্তন আৰু মাত্ৰা পৰিৱৰ্তনৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য দেখুওৱা হ'ল। চিত্ৰত ৰেখাই নিৰ্দেশ কৰিছে যে উৎপাদনৰ সকলো স্তৰতে ব্যৱহাৰ কৰা মূলধনৰ পৰিমাণ ২ এককত স্থিৰ হৈ আছে। গতিকে উৎপাদন ৫০ গোটৰ পৰা ১০০ গোটলৈ বৃদ্ধি কৰোঁতে মূলধন ২ এককত অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত শ্ৰমিকৰ নিয়োগ ১ এককৰ পৰা ২ এককলৈ বৃদ্ধি পাইছে। ৫০ গোট উৎপন্ন থকা অৱস্থাত মূলধন আৰু শ্ৰমৰ অনুপাত আছিল ২:১। আনহাতে উৎপন্ন ১০০ গোটলৈ বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত এই অনুপাত ২:২। যিহেতু ২:১ > ২:২। ইয়াৰ দ্বাৰা উপাদানৰ অনুপাত পৰিৱৰ্তন হোৱাটো প্ৰমাণিত হৈছে।

চিত্ৰ নং ১.১৬

আনহাতে OP, OQ আৰু OR ৰেখাই মাত্ৰা পৰিৱৰ্তনৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। উদাহৰণস্বৰূপে, OP ৰেখাত A জোঁটত মূলধন আৰু শ্ৰমৰ অনুপাত হ'ল ২:১। B জোঁটত এই অনুপাত হ'ল ৪:২। দেখা গৈছে, মূলধন আৰু শ্ৰম উভয়েই দুগুণ হৈছে। কিন্তু উপাদানৰ অনুপাত পৰিৱৰ্তন হোৱা নাই। যিহেতু ২:১ = ৪:২। ঠিক সেইদৰে ৰেখাৰ ওপৰত আৰু জোঁট দুটাই আৰু ৰেখাৰ ওপৰত আৰু আৰু জোঁট দুটাই সমান অনুপাতত উপাদান ব্যৱহাৰ হোৱাটো নিৰ্দেশ কৰিছে। এনেকৈ অনুপাত পৰিৱৰ্তন নোহোৱাকৈ কেৱল গুণ হিচাপেত উপাদানৰ হ্রাস-বৃদ্ধি কৰা কাৰ্যক মাত্ৰা পৰিৱৰ্তন কৰা বোলা হয়। এনে মাত্ৰা পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে উৎপন্নৰ যি তাৰতম্য ঘটে তাক মাত্ৰা প্ৰতিদান বোলা হয়।

১ . ৬ . ১ মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধিৰ ব্যাখ্যা

(Explanation of returns to scale)

মাত্ৰা পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে উদ্ভৱ হোৱা তাৰতম্যতা ব্যাখ্যা কৰিবলৈ

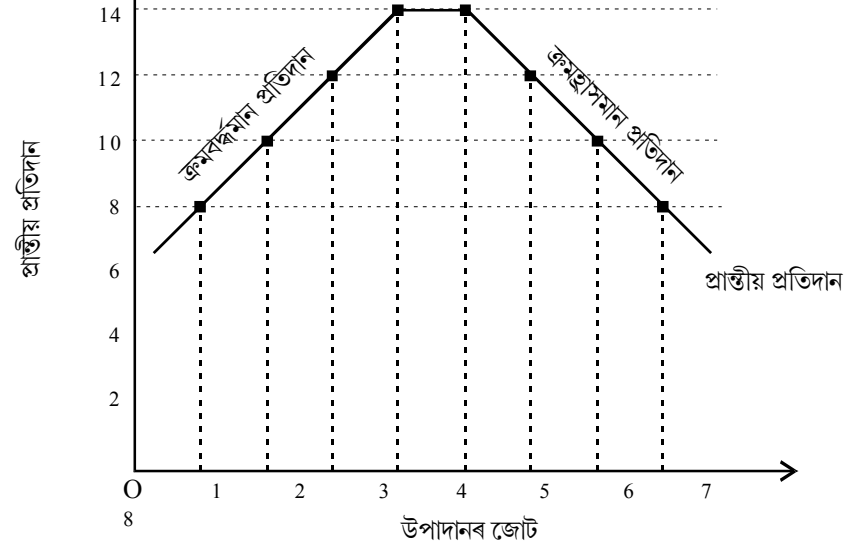
- ২ . মাত্ৰা পাৰিৱৰ্তনৰ হাৰ আৰু প্ৰতিদান পাৰিৱৰ্তনৰ হাৰ সমান হ'ব পাৰে।
 ৩ . মাত্ৰা পাৰিৱৰ্তনৰ হাৰতকৈ প্ৰতিদান পাৰিৱৰ্তনৰ হাৰ কম হ'ব পাৰে।
 এই তিনি ধৰণৰ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি দীৰ্ঘকালত উৎপাদন কাৰ্যত তিনিধৰণৰ মাত্ৰা প্ৰতিদানত বিভক্ত কৰা হৈছে —
- (ক) ক্ৰমবৰ্দ্ধমান মাত্ৰা প্ৰতিদান,
  - (খ) সমাহাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান আৰু
  - (গ) ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান।

তালিকা নং ৪.৭ ত এই তিনিওধৰণৰ প্ৰতিদান দেখুওৱা হৈছে।

তালিকা নং ১.৫

উৎপাদনৰ জোঁট	মাত্ৰা	মুঠ প্ৰতিদান শ্ৰম মূলধন	প্ৰান্তীয় প্ৰতিদান	প্ৰতিদানৰ প্ৰকাৰ
1	2:3	8	8	ক্ৰমবৰ্দ্ধমান
2	4:6	18	10	
3	6:9	30	12	
4	8:12	44	14	সমাহাৰ
5	10:15	58	14	
6	12:18	70	12	ক্ৰমহাসমান
7	14:21	80	10	
8	16:24	88	8	

তালিকাৰ পৰা দেখা গৈছে যে শ্ৰম আৰু মূলধনৰ অনুপাত অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত ইয়াৰ মাত্ৰা বৃদ্ধি কৰা কাৰণে মুঠ উৎপাদন ক্ৰমশঃ বৃদ্ধি পাইছে। কিন্তু মুঠ উৎপাদন বৃদ্ধিৰ হাৰ সকলো অৱস্থাতে সমান নহয়। শ্ৰম আৰু মূলধনৰ প্ৰথম তিনিটা জোঁট ব্যৱহাৰ কৰা অৱস্থাত মাত্ৰা বৃদ্ধিৰ বিপৰীতে প্ৰান্তীয় প্ৰতিদান ক্ৰমশঃ বৃদ্ধি পাইছে। গতিকে এই অৱস্থাত উৎপাদন কাৰ্যত ক্ৰমবৰ্দ্ধমান মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হৈছে। আনহাতে, শ্ৰম আৰু মূলধনৰ পঞ্চমটো জোঁট ব্যৱহাৰ কৰা অৱস্থাত মাত্ৰা বৃদ্ধিৰ বিপৰীতে প্ৰান্তীয় প্ৰতিদান অপৰিৱৰ্তিত হৈ আছে। গতিকে এই অৱস্থাত উৎপাদন কাৰ্যত সমাহাৰ প্ৰতিদান উদ্ভৱ হৈছে। যেতিয়া শ্ৰম আৰু মূলধনৰ শেষৰ তিনিটা জোঁট প্ৰয়োগ কৰা হৈছে তেতিয়া মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ বিপৰীতে প্ৰান্তীয় প্ৰতিদান ক্ৰমান্বয়ে হ্রাস হৈছে। এই অৱস্থাত উৎপাদন কাৰ্যত ক্ৰমহাসমান মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি কোৱা হয়। ১.৫ নং তালিকাৰ সহায়ত চিত্ৰ নং ১.১৭ ত এই তিনিওধৰণৰ প্ৰতিদান উদ্ভৱ হোৱা সময়ত প্ৰান্তীয় প্ৰতিদান ৰেখাৰ গতি-বিধি অংকন কৰি দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰ নং ১.১৭

১.৬.২ মাত্ৰা প্ৰতিদান উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণ

(Causes of occurring returns to scale)

দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন কাৰ্যত তিনিধৰণৰ প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়— ক্ৰমবৰ্ধমান প্ৰতিদান, সমাহাৰ প্ৰতিদান আৰু ক্ৰমহ্রাসমান প্ৰতিদান। এই তিনিওধৰণৰ প্ৰতিদান উদ্ভৱ হোৱাৰ নিৰ্দিষ্ট কাৰণ আছে। অৰ্থনীতিবিদসকলে এই তিনি ধৰণৰ প্ৰতিদান উদ্ভৱ হোৱাৰ বাবে স্থিৰ উপাদানৰ অবিভাজ্যতা, অসমানুপাতিকতা আৰু মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ মিত্যব্যয়িতা এই তিনিটা কাৰকক জগৰীয়া কৰিছে। এই তিনিওটা কাৰক অৱশ্যে পৰস্পৰ জড়িত।

অৰ্থনীতিবিদ John Robinson, Nicholas Kaldor, A.P. Lerner, F.H. Knight প্ৰমুখ্যে অৰ্থনীতিবিদসকলে মত পোষণ কৰিছে যে উৎপাদনৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে সমানুপাতত উপাদানসমূহৰ হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব পাৰিলে উৎপাদন কাৰ্যত সদায় দীৰ্ঘকালত সমাহাৰ প্ৰতিদান থাকিলেহেঁতেন। কিন্তু প্ৰায়বোৰ উৎপাদন কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় যে উপাদানসমূহ সমানুপাতত হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ —

কিছুমান উপাদানৰ যোগানৰ নাটনিৰ বাবে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লগে লগে সমানুপাতত এইবিলাক উপাদানৰ যোগান বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি।

কিছুমান উপাদান অবিভাজ্য আৰু বৃহৎ মাত্ৰাৰ উৎপাদনতহে এনে উপাদানৰ পূৰ্ণ ব্যৱহাৰ হয়। কম পৰিমাণৰ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিবলৈকো এই উপাদানসমূহ পূৰ্ণ আকাৰত প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে এনে উপাদানৰ অতিৰিক্ত সামৰ্থ থাকি যায়। প্ৰথম অৱস্থাত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিলেও এনে উপাদান পুনঃ পুনঃ প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া হয়। গতিকে এনে অৱস্থাত উৎপাদন বৃদ্ধিয়ে উৎপাদন ব্যয় হ্রাস হোৱাত সহায় কৰে। অন্য অৰ্থত অবিভাজ্য উপাদান সমূহৰ উপস্থিতিয়ে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ মিত্যব্যয়িতাৰ

ক্রমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। আনহাতে আকৌ উৎপন্ন হুঁস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে অবিভাজ্য উপাদানসমূহ সমানুপাতত হুঁস-বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি। গতিকে অবিভাজ্যতা, মিতব্যয়িতা আৰু অসমানুপাতিকতা এই তিনিওটা অৱস্থাৰ সমাহাৰে উৎপাদন কাৰ্যত ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হোৱাত সহায় কৰে। কিন্তু উপাদানসমূহ সমানুপাতত হুঁস-বৃদ্ধি কৰিব পাৰিলে মিতব্যয়িতাৰ উদ্ভৱ নহয় আৰু তেতিয়া উৎপাদন কাৰ্যত কেৱল সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধিৰেহে উদ্ভৱ হ'লহেঁতেন। অৰ্থাৎ উপাদানসমূহ পূৰ্ণবিভাজ্য হ'লে অনায়াসে হুঁস-বৃদ্ধি কৰি উপাদানৰ কাম্য জেঁটটো গ্ৰহণ কৰা হয় য'ত উৎপাদন ব্যয় সদায় নিম্নতম। ইয়েই সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হোৱাত সহায় কৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে উপাদানৰ অপ্ৰাচুৰ্যতা আৰু অবিভাজ্যতাৰ বাবে ইয়াৰ প্ৰয়োগৰ অসমানুপাতিকতা আৰু ব্যয় সংকোচনৰ উদ্ভৱ হয় আৰু ইয়াৰ ফলত উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ পৰিৱৰ্তে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। এনে মতামতৰ সমালোচনা কৰি অধ্যাপক E.H. Chamberlin আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলে কেৱল সমাহাৰ প্ৰতিদান উদ্ভৱ নোহোৱাৰ আন এটা যুক্তি আগবঢ়াইছে। তেওঁলোকৰ মতে সকলোবোৰ উপাদান সমান অনুপাতত বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ হ'লেও ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হ'ব পাৰে। কাৰণ -

- (ক) বৃহৎ মাত্ৰাৰ উৎপাদনে শ্ৰম বিভাজনৰ প্ৰসাৰ বৃদ্ধি কৰে। আৰু
- (খ) উন্নত কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰয়োগ সম্ভৱ হয়।

অৰ্থাৎ, Chamberlin- এ বৃহৎ মাত্ৰাৰ উৎপাদনে সৃষ্টি কৰা ব্যয় সংকোচনৰ সুবিধাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। উৎপাদন কাৰ্যত যিবোৰ অবিভাজ্য উপাদান ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেইবোৰে পৰিৱৰ্তন নোহোৱা উপাদানৰ উৎপাদিকা শক্তি / দক্ষতা বৃদ্ধি কৰে আৰু ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে উৎপাদনত ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। বৃহৎ মাত্ৰাৰ উৎপাদনে দুই প্ৰকাৰৰ মিতব্যয়িতাৰ সৃষ্টি কৰে। আভ্যন্তৰীণ মিতব্যয়িতা আৰু বাহ্যিক মিতব্যয়িতা। মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ ফলস্বৰূপে এখন প্ৰতিষ্ঠানে নিজাকৈ আভ্যন্তৰীণভাৱে যি সুবিধা লাভ কৰে তাৰ ফলত আভ্যন্তৰীণ মিতব্যয়িতাৰ উদ্ভৱ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে প্ৰতিষ্ঠানখনে উন্নত যন্ত্ৰপাতি ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়, দ্ৰব্যৰ বিক্ৰীৰ সুবিধা লাভ কৰে; নিম্ন সুদৰ হাৰত পুঁজি লাভ কৰে, সংগঠক আৰু শ্ৰমিকৰ দক্ষতা বৃদ্ধি কৰে। আনহাতে, মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ পৰিণামস্বৰূপে সমূহ প্ৰতিষ্ঠানে উমৈহতীয়াভাৱে যিবোৰ সুবিধা লাভ কৰে, সেইবোৰৰ পৰিণামস্বৰূপে বাহ্যিক মিতব্যয়িতাৰ উদ্ভৱ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, দক্ষ শ্ৰমিকৰ সৰবৰাহ বৃদ্ধি পায়, যোগাযোগ আৰু যাতায়তৰ সুবিধা বাঢ়ে; অনুষ্ংগ (Subsidiary) উদ্যোগৰ সম্প্ৰসাৰণ হয় - ই আকৌ মূল উদ্যোগৰ বিকাশত সহায় কৰে, গৱেষণা আৰু অধ্যয়নৰ সুবিধা বাঢ়ে ইত্যাদি। এই সকলোবোৰ উৎপাদনে ব্যয় নিম্নগামী কৰি তোলে - অৰ্থাৎ বাহ্যিক মিতব্যয়িতাৰ উদ্ভৱ হয়। সেই একে কাৰণতে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান বিধিৰ উদ্ভৱ হয়।

সম্প্রসাৰণ কৰাৰ লগে লগে মিতব্যয়িতাৰ (Economies) আৰু অমিতব্যয়িতাৰ (Diseconomies) উভয়ৰে উদ্ভৱ হয়। মিতব্যয়িতাই মাত্ৰা সম্প্রসাৰণৰ সুবিধাক বুজায় আৰু অমিতব্যয়িতাই মাত্ৰা সম্প্রসাৰণৰ অসুবিধাক বুজায়। কিন্তু আৰম্ভণিতে অসুবিধাৰ তুলনাত সুবিধাৰ মাত্ৰা অধিক হোৱা বাবে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদানৰ সূচনা হয়। কিন্তু মাত্ৰা সম্প্রসাৰণ কৰি গৈ থাকিলে সুবিধাৰ পৰিমাণ ক্ৰমান্বয়ে কমে আৰু অসুবিধাৰ পৰিমাণ ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি পায়। কালক্ৰমত এই সুবিধা আৰু অসুবিধা সমান হৈ পৰে। অৰ্থাৎ মাত্ৰা সম্প্রসাৰণৰ সুবিধাই যি মিতব্যয়িতাৰ সৃষ্টি কৰে, মাত্ৰা সম্প্রসাৰণৰ অসুবিধাই তাক নিষ্ক্ৰিয় কৰে। ফলস্বৰূপে উৎপাদনত সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। অৰ্থাৎ মাত্ৰা বৃদ্ধি আৰু প্ৰতিদান বৃদ্ধিৰ হাৰ সমান হৈ পৰে। এই প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয় উৎপাদন ব্যয়ৰ নিম্নতম অৱস্থাত। সেয়েহে উদ্যোক্তাসকলে এই প্ৰতিদান বৰ্তাই ৰাখিবলৈ যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা কৰে। অৱশ্যে সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ কাৰ্যকাল তেনেই সীমিত। কাৰণ অতিৰিক্ত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিবলৈ যাওঁতে মাত্ৰা সম্প্রসাৰণৰ সুবিধাৰ তুলনাত অসুবিধা অধিক হয়। ফলস্বৰূপে উৎপাদন কাৰ্যত ক্ৰমহাসমান মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। মাত্ৰা সম্প্রসাৰণৰ অসুবিধা বৃদ্ধিয়ে উপাদানসমূহৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি কমায় বা প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি কৰে। সেয়েহে মাত্ৰা বৃদ্ধিৰ বিপৰীতে প্ৰান্তীয় প্ৰতিদান ক্ৰমশঃ কমে।

উপাদানসমূহৰ অবিভাজ্যতা অসমানুপাতিকতা আৰু অমিতব্যয়িতাৰ বাবেই ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। মাত্ৰা বৃদ্ধিৰ সমানুপাতিকভাৱে কাৰিকৰী কৌশল আৰু উদ্যোক্তা বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে আন পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানসমূহৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি কমে। আনহাতে বৃহৎ মাত্ৰাত উৎপাদন কৰা বাবে সমগ্ৰ উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত পৰিদৰ্শন আৰু নিয়ন্ত্ৰণ আৰোপ কৰাটো অসুবিধাজনক হৈ পৰে। ই উৎপাদন কাৰ্যত অপচয় বৃদ্ধি কৰে। আনহাতে মাত্ৰা সম্প্রসাৰণে উপাদান সমূহৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰি এই বিলাকৰ দৰ বৃদ্ধি হোৱাত অৰিহণা যোগায়। এই সকলোবোৰ কাৰকৰ প্ৰভাৱৰ বাবেই মাত্ৰা দুগুণ বৃদ্ধি কৰিলে উৎপন্ন দুগুণ বৃদ্ধি নাপায়, বৰঞ্চ দুগুণতকৈ কমকৈ বৃদ্ধি পায়। সেয়েহে ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদানৰ সূচনা হয়।

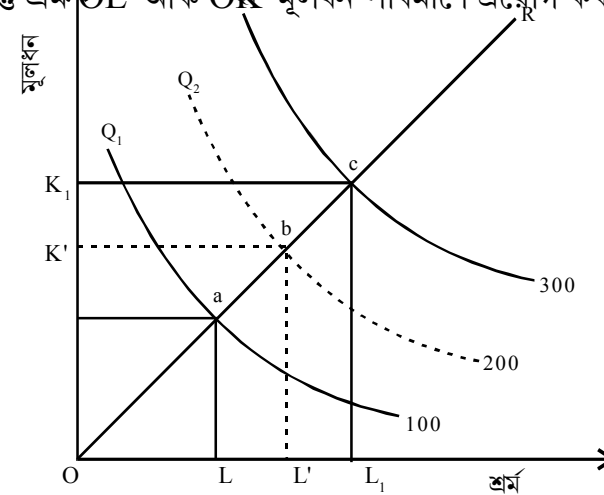
১.৬.৩ সম উৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধিৰ ব্যাখ্যা

(Returns to scale with the help of isoquants)

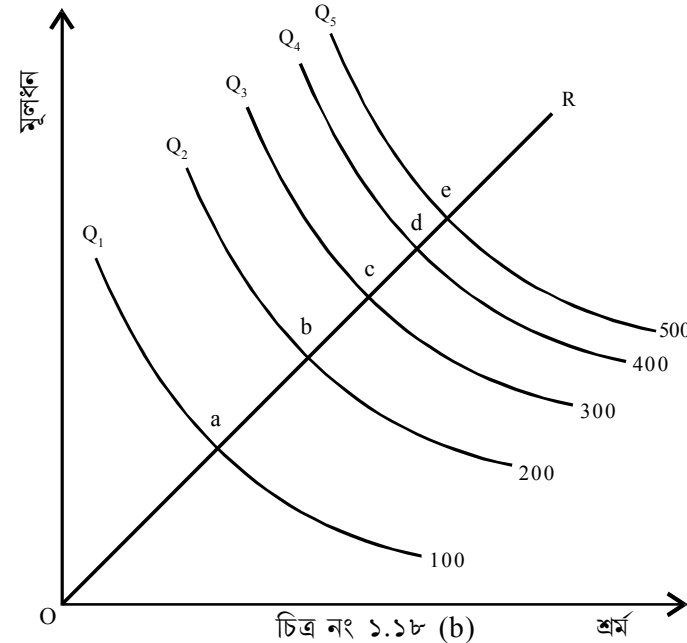
সম উৎপাদন ৰেখাৰ আৰু সম্প্রসাৰণ ৰেখাৰ সহায়ত মাত্ৰা প্ৰতিদান উপস্থাপন কৰিব পাৰি। কোনো প্ৰতিষ্ঠান বা উদ্যোগৰ সম উৎপাদন ৰেখাৰ ওপৰত সম্প্রসাৰণ ৰেখা অংকন কৰি তুলনামূলক অধ্যয়নৰ জড়িয়তে মাত্ৰা প্ৰতিদান সম্পৰ্কে মতামত আগবঢ়াব পাৰি। ১.১৮ নং, ১.১৯ নং আৰু ১.২০ নং চিত্ৰৰ সহায়ত ক্ৰমে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান মাত্ৰা প্ৰতিদান, সমাহাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান আৰু ক্ৰমহাসমান মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

১.১৮ (a) নং চিত্ৰত দেখা গৈছে যে আৰু এই তিনিওটা উপাদানৰ

অৱস্থাত শ্ৰম OL ৰ পৰা OL_1 লৈ বৃদ্ধি কৰিলে আৰু মূলধন OK ৰ পৰা OK_1 লৈ বৃদ্ধি কৰিলে উভয়কে দুগুণ বৃদ্ধি কৰা হ'ব। অৰ্থাৎ $OL_1 = 2 OL$ আৰু $OK_1 = 2 OK$ । কিন্তু a ৰ পৰা c জোঁটলৈ হোৱা স্থানান্তৰে দেখুৱাইছে যে উপাদান দুগুণ বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত উৎপন্ন তিনিগুণলৈ বৃদ্ধি পাইছে। অৰ্থাৎ উৎপন্ন দুগুণ বৃদ্ধি কৰিবলৈ উপাদান দুগুণতকৈ কমকৈ বৃদ্ধি কৰিলেও হ'ব। b জোঁটৰ পৰা এই সম্পৰ্কে স্পষ্ট হ'ব পাৰি। c জোঁটত উৎপন্ন দুগুণ হৈছে কিন্তু শ্ৰম OL' আৰু OK' মূলধন পৰিমাণে প্ৰয়োগ কৰা হৈছে - য'ত

চিত্ৰ নং ১.১৮ (a)

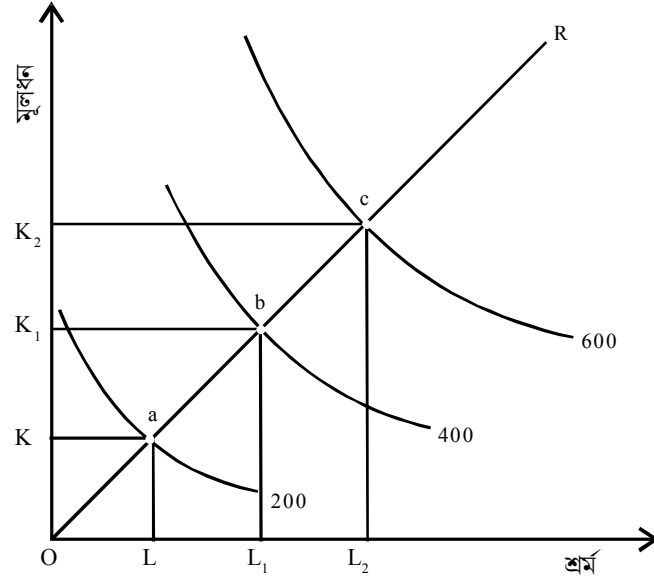

চিত্ৰ নং ১.১৮ (b)

$OL' < 2 OL$ আৰু $OK' < 2 OK_1$ ।

সম্প্ৰসাৰণ ৰেখাৰ ওপৰত সম উৎপাদন ৰেখাৰ অৱস্থান তুলনা কৰিও মাত্ৰা প্ৰতিদান সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰি। ১.১৮ (b) নং চিত্ৰত দেখা গৈছে মাত্ৰা বৃদ্ধি কৰা অৱস্থাত প্ৰতিবাৰতে উৎপন্ন ১০০ গোটকৈ বৃদ্ধি পাইছে। কিন্তু ইয়াৰ বিপৰীতে মাত্ৰা বৃদ্ধিৰ পৰিমাণ ক্ৰমাগত কমিছে। কাৰণ

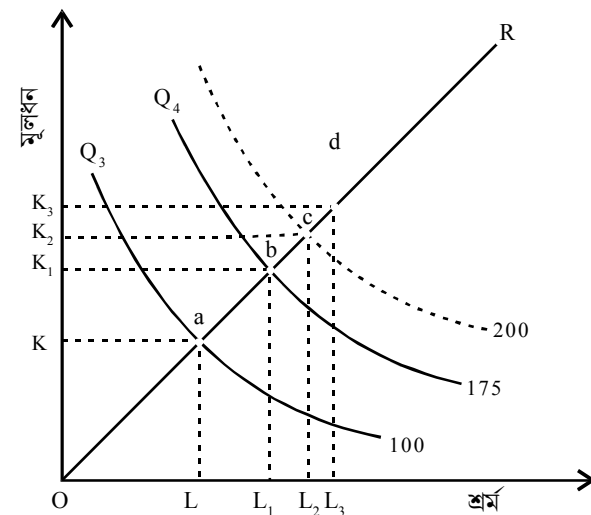
চিত্র নং ১.১৯ ত দেখা গৈছে মূলধন বৃদ্ধি কৰা হৈছে এইদৰে $OK \rightarrow OK_1 \rightarrow OK_2$ য'ত $OK_1 = 2.0K$ আৰু $OK_2 = 3.0K$ আনহাতে শ্রম বৃদ্ধি পাইছে এইদৰে $OL \rightarrow OL_1 \rightarrow OL_2$ য'ত $OL_1 = 2.0OL$ আৰু $OL_2 = 3.0OL$ । এই সময়ত প্ৰতিদান বৃদ্ধি পাইছে এইদৰে — ২০০ গোট $\rightarrow$ ৪০০ গোট $\rightarrow$ ৬০০ গোট। গতিকে মাত্ৰা বৃদ্ধিৰ সমাহাৰত উৎপন্ন

চিত্র নং ১.১৯

বৃদ্ধি পাইছে। অৰ্থাৎ উৎপাদনত সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধি প্ৰযোজ্য হৈছে।

চিত্র নং ১.৩০ (a) ত দেখা গৈছে, মূল বৃদ্ধি পাইছে OK ৰ পৰা OK_1 লৈ আৰু শ্রম OL ৰ পৰা OL_1 লৈ বৃদ্ধি কৰিলে উৎপন্ন ১০০ গোটৰ পৰা ১৭৫ গোটলৈ বৃদ্ধি পাব। মন কৰিবলগীয়া যে a ৰ পৰা b জোঁটলৈ হোৱা স্থানান্তৰে মূলধন আৰু শ্রম দুগুণলৈ বৃদ্ধি হোৱাতো সূচাইছে, যিহেতু $OL_1 = 2.0OL$ আৰু $OK_1 = 2.0K$ । কিন্তু এই সময়ত উৎপন্ন দুগুণ বৃদ্ধি হোৱা নাই। উৎপন্ন দুগুণ বৃদ্ধি কৰিবলৈ মূলধন OK ৰ পৰা OK_2 লৈ আৰু

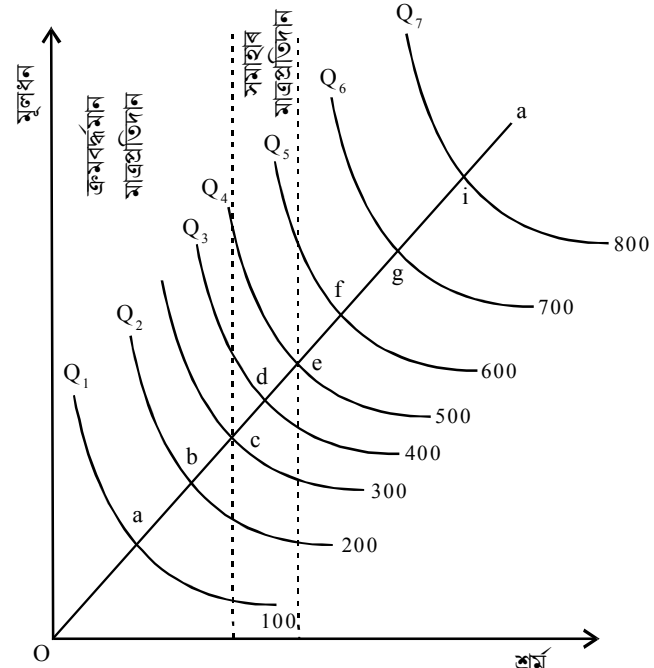
চিত্র নং ১.৩০ (a)

আৰু $OL_2 > 2.OL_1$

অৰ্থাৎ মাত্ৰা বৃদ্ধিৰ হাৰতকৈ প্ৰতিদান বৃদ্ধিৰ হাৰ কম। গতিকে উৎপাদন কাৰ্যত ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান বিধি প্ৰযোজ্য হৈছে। চিত্ৰ নং ১.৩০ (b) ত দেখা গৈছে ক্ৰমে a, b, c আৰু d জোঁটলৈ মাত্ৰা সলনি কৰা অৱস্থাত প্ৰতিদান বৃদ্ধি পাইছে ১০০%, কিন্তু মাত্ৰা বৃদ্ধিৰ হাৰ ১০০% তকৈ কম। কাৰণ $ab > bc > cd$ ।

ওপৰৰ আলোচনাত ক্ৰমবৰ্ধমান মাত্ৰা প্ৰতিদান, সমাহাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান আৰু ক্ৰমহাসমান মাত্ৰা প্ৰতিদান পৃথকে দেখুওৱা হ'ল। প্ৰকৃততে, দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত পৰ্যায় ক্ৰমে এই তিনিও ধৰণৰ প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। অবিৰতভাৱে পৰ্যায়ক্ৰমে এই তিনিও ধৰণৰ প্ৰতিদান কেনেকৈ উদ্ভৱ হয় তাক চিত্ৰ নং ১.৩১ ত দেখুওৱা হ'ল।

১.৩১ নং চিত্ৰ অনুসৰি প্ৰতিদান ক্ৰমশঃ ১০০% বৃদ্ধি পোৱা

চিত্ৰ নং ১.৩১

অৱস্থাত

$$\left\{ \begin{array}{l} ab < bc < cd \\ \text{ক্ৰমবৰ্ধমান} \\ \text{মাত্ৰা প্ৰতিদান} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} de = ef > fg > gh > hi \\ \text{সমাহাৰ} \\ \text{মাত্ৰা প্ৰতিদান} \end{array} \right\} \left\{ \begin{array}{l} \text{ক্ৰমহাসমান} \\ \text{মাত্ৰা প্ৰতিদান} \end{array} \right\}$$

সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ স্থিতিকাল তুলনামূলকভাৱে কম। মুনাফা বৃদ্ধিৰ প্ৰৱণতাই মাত্ৰা বৃদ্ধি কৰাত অনুপ্ৰেৰণা যোগায়। সেয়েহে কালক্ৰমত উৎপাদনত সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ অন্তৰ্হিত হৈ ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদানৰ সূচনা হয়। প্ৰকৃততে সমাহাৰ প্ৰতিদান এক গতি নিৰ্ণায়ক অৱস্থাহে (Turning point)।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২

লগত জৰিত ?

.....
.....

২ . মাত্ৰা পৰিবৰ্তনৰ কথাটো হ্রস্বকাল দে দীৰ্ঘকালৰ লগত জৰিত ?

.....
.....

৩ . মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ অধবীনত শ্ৰম এণ্ড বৃদ্ধি পালে মূলধন কেইগুণ বৃদ্ধি পাব লাগিব ?

.....
.....
.....

৪ . কোনো নিৰ্দিষ্ট আকাৰত মাত্ৰা বৃদ্ধি পাই থকা অৱস্থাত উৎপন্ন প্ৰতিবাৰতে সমানে বৃদ্ধি পাই থাকিলে তাক কি মাত্ৰা প্ৰতিদান বোলা হয় ?

.....
.....
.....

৫ . দীৰ্ঘকালত উৎপাদন কাৰ্যত ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান উদ্ভৱ হোৱাৰ দুটা কাৰণ লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৬ . হ্রস্বকালত আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতাৰ কোনটো স্তৰত উৎপাদন কাৰ্য সম্পাদিত হয় ?

.....
.....

.....
.....
.....
.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো

- ১ . আকাৰভিত্তিক, কালভিত্তিক উপযোগিতা আৰু স্থানভিত্তিক উপযোগিতা - এই তিনিধৰণৰ উপযোগিতাৰ যিকোনো এবিধ বা তাতোধিক উপযোগিতাৰ সৃষ্টিয়েই হ'ল উৎপাদন। অন্য দিশৰ পৰা, অধ্যাপক J.R. Hicks- ৰ মতে বিনিয়োগ মূল্যৰ জড়িয়তে আনৰ অভাৱ পূৰণৰ বাবে সম্পন্ন কৰা মানসিক আৰু শাৰীৰিক কাৰ্যকলাপেই হ'ল উৎপাদন।
- ২ . উৎপাদক সামগ্ৰী আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ মাজৰ সম্পৰ্কটোকে উৎপাদন কাৰ্য বা উৎপাদন সম্পৰ্ক বোলা হয়। এহাতে উৎপাদক সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ আৰু আনহাতে সংশ্লিষ্ট উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ পৰিমাণ দেখুওৱা অনুসূচীখনেই হ'ল উৎপাদন কাৰ্যৰ সাংখ্যিকীয় প্ৰকাশ।
- ৩ . নিৰ্দিষ্ট অনুপাতত উপাদান পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে সমহাৰত উৎপন্নৰ সলনি হ'লে তাক সৰলৰৈখিক আৰু বিভিন্ন অনুপাতত উৎপন্নৰ সলনি হ'লে অসৰলৰৈখিক উৎপাদন সম্পৰ্ক বোলা হয়।
- ৪ . আন সকলো উপাদানৰ ব্যৱহাৰ অপৰিৱৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত কোনো এবিধ উপাদান পৰিৱৰ্তনশীল বুলি ধৰি লৈ ব্যাখ্যা কৰা উৎপাদন কাৰ্যক একক উপাদানযুক্ত উৎপাদন কাৰ্য বোলা হয়। আনহাতে দুবিধ উপাদান প্ৰয়োগ কৰি এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা উৎপাদন কাৰ্যক দ্বি-উপাদানযুক্ত উৎপাদন কাৰ্য বোলা হয়।
- ৫ . দুটা উপাদান প্ৰয়োগ কৰি উৎপাদন কাৰ্য সম্পাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ সমউৎপাদন ৰেখা আৰু সমব্যয় ৰেখা ব্যৱহাৰ কৰা হয়।
- ৬ . উৎপাদনকাৰীৰ হাতত থকা দুবিধ উপাদান তেওঁ বিভিন্ন জোঁটত উৎপাদন কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। এই জোঁটসমূহ লেখ কাগজত উপস্থাপন কৰি একোটা পৰ্যায়ত সম পৰিমাণৰ উৎপন্ন নিৰ্দেশ কৰা জোঁটসমূহ সংযোগ কৰিলে উদ্ভৱ হোৱা ৰেখাডালেই সম উৎপাদন ৰেখা।
- ৭ . সমব্যয় ৰেখা হ'ল দুবিধ উপাদানৰ এনে কিছুমান জোঁটৰ সঞ্চাৰ পথ যিবোৰ জোঁটৰ প্ৰত্যেকৰে ক্ষেত্ৰত হোৱা ব্যয় সমান।

- মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল, ইয়াৰ স্থানে উৎপন্নৰ পাৰমাণ নিৰ্ধাৰণ কৰে; দুই বা ততোধিক নিৰপেক্ষ ৰেখাই কেতিয়াও পৰস্পৰ ছেদ নকৰে ইত্যাদি।
- ৯ . সমউৎপাদন ৰেখা আৰু সমব্যয় ৰেখাৰ সহায়ত নিৰূপণ কৰা উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসমতাৰ চৰ্ত হ'ল - প্ৰাথমিক চৰ্ত: সম উৎপাদন ৰেখাৰ ঢাল = সম ব্যয় ৰেখাৰ ঢাল; গৌণ চৰ্ত : ভাৰসাম্য বিন্দুত সমউৎপাদন ৰেখা মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল হ'ব লাগিব।
  - ১০ . উৎপাদন কাৰ্যত প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে। উৎপন্ন একে থকা অৱস্থাত উৎপাদন কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰা দুবিধ উপাদানৰ এবিধ উপাদান অতিৰিক্ত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে যি হাৰত আনবিধৰ ব্যৱহাৰ ত্যাগ কৰা হয় তাক প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ বোলা হয়।
  - ১১ . উপাদানৰ দৰ সলনি হ'লে বা কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰগতি হ'লে সমব্যয় ৰেখাৰ স্থান সলনি হয় আৰু ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ স্থানান্তৰ হয়। এই ভাৰসাম্য অৱস্থা সংযোগ কৰা ৰেখাডালেই হ'ল সম্প্ৰসাৰণ পথ। সম্প্ৰসাৰণ ৰেখাৰ গতি-বিধি লক্ষ্য কৰি উৎপাদন কাৰ্যৰ প্ৰকৃতি আৰু কাৰিকৰী কৌশলৰ প্ৰগতিৰ স্বৰূপ জানিব পাৰি।
  - ১২ . হুস্কালীন উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধি প্ৰয়োগ কৰা হয়। আন সকলো একে থকা অৱস্থাত কেৱল এবিধ উপাদানৰ ব্যৱহাৰৰ পৰিৱৰ্তনে স্থিৰ উপাদান আৰু পৰিৱৰ্তন হোৱা উপাদানবিধৰ মাজৰ অনুপাতৰ পৰিৱৰ্তন ঘটায়। ইয়াকে অনুপাত পৰিবৰ্তনশীলতা বোলা হয়।
  - ১৩ . অনুপাত পৰিবৰ্তনশীলতা অনুসৰি - কোনো নিৰ্দিষ্ট উৎপাদন কাৰ্যত যেতিয়া আংশিকভাৱে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰি গৈ থকা হয় তেতিয়া প্ৰথমে প্ৰান্তীয় উৎপাদন, দ্বিতীয়তে গড় উৎপাদন আৰু শেষত মুঠ উৎপাদন কমে। সেই অনুসৰি হুস্কালীন উৎপাদন কাৰ্যত - ক্ৰমবৰ্ধমান, ক্ৰমহ্রাসমান আৰু ঋণাত্মক প্ৰতিদান এই তিনিটা স্তৰ থাকে। ইয়াৰে ক্ৰমহ্রাসমান স্তৰত উৎপাদন কাৰ্য সম্পাদন হয়।
  - ১৪ . দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধি প্ৰয়োগ কৰা হয়। উপাদানৰ অনুপাত সলনি নকৰাকৈ গুণ হিচাপত ইয়াৰ হ্রাস-বৃদ্ধি কৰাকে মাত্ৰা প্ৰতিদান বোলা হয়। দীৰ্ঘকালত মাত্ৰা পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে প্ৰতিদানত উদ্ভৱ হোৱা প্ৰতিক্ৰিয়া তিনি প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। ক্ৰমবৰ্ধমান মাত্ৰা প্ৰতিদান, সমাহাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান আৰু ক্ৰমহ্রাসমান প্ৰতিদান।
  - ১৫ . দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন কাৰ্যত বাহ্যিক মিতব্যয়িতা আৰু অমিতব্যয়িতাৰ উপস্থিতি ঘটা বাবেই মাত্ৰা প্ৰতিদান বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হয়। আৰম্ভণিতে অমিতব্যয়িতাতকৈ মিতব্যয়িতা অধিক হয় আৰু সেয়ে ক্ৰমবৰ্ধমান মাত্ৰা প্ৰতিদান থাকে। যিছোৱা সময়ত বাহ্যিক মিতব্যয়িতা আৰু অমিতব্যয়িতা

কালক্রমত যোতয়া বাহ্যিক মিতব্যয়িতাতকে বাহ্যিক আমিতব্যয়িতা বেছি হয় তেতিয়া ক্রমহ্রাসমান মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

- ১ . ব্যষ্টিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
- ২ . আধুনিক অৰ্থতত্ত্ব পৰিচয় (চিমেষ্টাৰ পাঠ্যক্রমৰ বাবে), ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৬।
- ৩ . ব্যষ্টিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেষ্টাৰ পাঠ্যক্রমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, ৰঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।
- ৪ . অৰ্থনীতি তত্ত্ব, ব্যষ্টিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব, ড° মণিৰুল হুদা, বনলতা প্ৰকাশন।

নিৰ্ঘণ্ট

বিনিময় মূল্য : বিনিময়ত পৰিশোধ কৰা মূল্য। মূল্য দুই প্ৰকাৰৰ - ব্যৱহাৰিক মূল্য আৰু বিনিময় মূল্য। বস্তু এটা ব্যৱহাৰ কৰি যি উপযোগিতা পোৱা যায়, সেয়াই হ'ল ব্যৱহাৰিক মূল্য। আনহাতে বস্তুটো পাবলৈ যি মূল্য পৰিশোধ কৰা হয়, সেয়া বিনিময় মূল্য। বিনিময় মূল্য থাকিলে ব্যৱহাৰিক মূল্য থাকেই, কিন্তু ব্যৱহাৰিক মূল্য থাকিলে বিনিময় মূল্য নাথাকিব পাৰে।
অনমনীয় : যাক সলনি বা পৰিবৰ্তন কৰিব নোৱাৰি।

সমজাতীয় : সকলো দিশৰ পৰা একে

মূল বিন্দু : লেখ কাগজত চিত্ৰ অংকন কৰোঁতে এটা কেন্দ্ৰ বিন্দু ধৰি লেখ কাগজখনক সমানে চাৰি ভাগত ভাগ কৰা হয়। কেন্দ্ৰত থকা এই বিন্দুটোকে মূল বিন্দু বোলা হয়।

বাহ্যিক মিতব্যয়িতা: এটা উদ্যোগৰ উৎপাদন সামূহিকভাবে বঢ়া সময়ত এখন প্ৰতিষ্ঠানে যি সুবিধা লাভ কৰে তাক বাহ্যিক মিতব্যয়িতা বোলা হয়।

বাহ্যিক অমিতব্যয়িতা : এটা উদ্যোগৰ উৎপাদন সামূহিকভাবে বঢ়া সময়ত এখন প্ৰতিষ্ঠানে যি অসুবিধা ভোগ কৰে তাক বাহ্যিক অমিতব্যয়িতা বোলা হয়।

প্ৰতিদান : দিয়াৰ পৰিৱৰ্তে পোৱাটোক প্ৰতিদান বোলা হয়।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.

- অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.২ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ১.৩ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ১.৩.১ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ১.৪ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ১.৪.৪ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ১.৪.৫ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ১.৪.৮ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.৫ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ১.৬ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ১.৬.৩ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ১.৬.৪ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ১.৬.২ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ১.৫.৩ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ১.৫.৫ চোৱা।

আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১. উৎপাদন সম্পৰ্ক বুলিলে কি বুজা ? বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ উৎপাদন সম্পৰ্কৰ এটা আভাস দিয়া।
 What is production function? Give an idea on different types of production function.
২. সম উৎপাদন ৰেখা আৰু সমব্যয় ৰেখাৰ সহায়ত উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য ব্যাখ্যা কৰা।
 Explain the equilibrium of a firm on the basis of isoquants and iso-product lines.
৩. সম উৎপাদন ৰেখা অংকন কৰি বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখা।
 Draw an isoquant and mention its characteristics.
৪. উদাহৰণসহ অনুপাত পৰিবৰ্তনশীলতা বিধিটো ব্যাখ্যা কৰা। ইয়াৰ কোনটো স্তৰত উৎপাদনৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয় ?
 Explain with example the law of variable proportion. In which stage output is decided?
৫. আনপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধিটো লিখা। সম উৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত ইয়াক ব্যাখ্যা কৰা।
 Write the law of variable proportion. Explain this law with the help of isoquants.

প্রতিদানের ভিন্নতাব আৰত স্থিৰ উপাদানৰ আবভাজ্যতা আৰু
অপ্রতিকল্পযোগ্যতাই কেনেকৈ ক্ৰিয়া কৰে আলোচনা কৰা।

What are the different types of return to scale? Discuss
the rule played by the indivisibility and insubstitutability
of fixed factors.

৭. সম উৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধিটো ব্যাখ্যা কৰা।

Explain the laws of return to scale. Explain different types
of return to scale with the help of isoquants.

উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব

(Theory of Cost of Production)

- ২.০ : প্রস্তাবনা
  - ২.১ : উদ্দেশ্য
  - ২.২ : উৎপাদন ব্যয়ৰ ধাৰণা আৰু প্ৰকাৰ
  - ২.৩ : পৰম্পৰাগত উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব
    - ২.৩.১ : হ্রস্বকালত উৎপাদন ব্যয়ৰ বিভাজন
    - ২.৩.২ : হ্রস্বকালত TC, TVC আৰু TFC ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক
    - ২.৩.৩ : হ্রস্বকালত AC, AVC আৰু AFC ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক
    - ২.৩.৪: হ্রস্বকালীন মুঠ উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰা হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় বেখাৰ আহৰণ
    - ২.৩.৫: হ্রস্বকালীন মুঠ উৎপাদন ব্যয় বেখাৰ পৰা হ্রস্বকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বেখাৰ আহৰণ
    - ২.৩.৬ : গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ সম্পৰ্ক
    - ২.৩.৭ : স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় আৰু পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয়ৰ সম্পৰ্ক
    - ২.৩.৮ : স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিবৰ্তনশীল ব্যয় বিভাজনৰ তাৎপৰ্য
    - ২.৩.৯ : স্থিৰ ব্যয় কিয় কেৱল হ্রস্বকালতহে উদ্ভৱ হয়?
    - ২.৩.১০ : হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় বেখা 'U' আকৃতিৰ হয় কিয়? অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
  - ২.৪ : দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয় পৰম্পৰা তত্ত্ব অনুযায়ী
    - ২.৪.১ : দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় বেখাৰ বৈশিষ্ট্য
    - ২.৪.২ : LAC বেখা 'U' আকৃতিৰ হয় কিয়?
    - ২.৪.৩ . . SAC বেখাতকৈ LAC বেখা অধিক মেলখোৱাৰ কাৰণ কি?
    - ২.৪.৪ . . LAC বেখা কেতিয়া 'U' আকৃতিৰ নহয়?
    - ২.৪.৫: দীৰ্ঘকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বেখা
    - ২.৪.৬: দীৰ্ঘকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বেখা
    - ২.৪.৭ . . LTC ৰ পৰা LAC আৰু LMC আহৰণ
  - ২.৬: আধুনিক উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব
    - ২.৬.১ : আধুনিক তত্ত্ব অনুসৰি হ্রস্বকালীন উৎপাদন ব্যয়
    - ২.৬.২: আধুনিক তত্ত্ব অনুসৰি দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয় অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- আমি কি শিকিলো
পাঠ্য নিৰ্দেশনা
নিৰ্ঘণ্ট
প্ৰসংগ পুথি
আদৰ্শ প্ৰশ্ন

দৰ নিৰ্ধাৰণৰ দুটা দিশ আছে- যোগান আৰু চাহিদা। চাহিদাৰ বিভিন্ন দিশ সম্পৰ্কে তোমালোকে ইতিমধ্যে পূৰ্বৰ খণ্ডটোত পঢ়িবলৈ পালাইক। যোগানৰ কথা ক'বলৈ যাওঁতে মূলতঃ দুটা কথাৰ ওপৰত চকু ৰাখিবলগীয়া হয় - উৎপাদনৰ পৰিমাণ আৰু উৎপাদন ব্যয়। পূৰ্বৰ গোটটোত তোমালোকে উৎপাদন ৰেখা আৰু সমউৎপাদন ৰেখাৰ সহায়ত হ্রস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন সম্পৰ্ক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ শিকিলাইক। এই গোটত তোমালোকে উৎপাদন ব্যয় সম্পৰ্কে পঢ়িবলৈ পাবা। উৎপাদন কাৰ্যৰ জা-যোগাৰ কৰাৰ পৰা বিক্ৰী কেন্দ্ৰত উৎপাদিত দ্ৰব্য গৈ পোৱালৈ উৎপাদনকাৰীৰ ফালৰ পৰা যি ব্যয় হয় সেয়া সকলোকে একেলগে উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়। উৎপাদনৰ উপাদানবোৰ ইচ্ছা কৰিলেই যেতিয়াই তেতিয়াই উৎপাদন কাৰ্যত সকলোৰে প্ৰয়োগ কৰিব বা বঢ়াব নোৱাৰি। উদাহৰণ স্বৰূপে সকলো সময়তে ব্যৱহাৰ হৈ নথকা যন্ত্ৰ এটা অতিৰিক্ত ইন্ধন ভৰাই উৎপাদন কাৰ্যত ইয়াৰ প্ৰয়োগ ঠিতাতে বৃদ্ধি কৰিব পাৰি, কিন্তু প্ৰয়োজন সাপেক্ষে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ স্বার্থত ঠিতাতে এটা যন্ত্ৰ দুটা কৰিব নোৱাৰি বা প্ৰয়োজন সাপেক্ষে উৎপাদনৰ পৰিমাণ কমোৱাৰ স্বার্থত এটা যন্ত্ৰৰ ঠিত আধাটা কৰিব নোৱাৰি। সময় দীঘলীয়াকৈ পালে যন্ত্ৰৰ সংখ্যা বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ। সেয়ে হ্রস্বকালত আৰু দীৰ্ঘকালত উৎপাদন ব্যয়ৰ ৰেহৰূপ সুকীয়া হয়। এই গোটটোত তোমালোকে হ্রস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয়ৰ গতি-প্ৰকৃতি পঢ়িবলৈ পোৱাৰ লগতে ইয়াক প্ৰতিফলিত কৰা ৰেখাসমূহ গঠন কৰিবলৈ শিকিবাইক।

এই গোটটো পঢ়িবলৈ যোৱাৰ পূৰ্বে তোমালোকে উৎপাদন ব্যয়ৰ বিভিন্ন ধাৰণা সম্পৰ্কে বুজি ল'বা। তদুপৰি হ্রস্বকালত প্ৰয়োগত সাল-সলনি কৰিব পৰা আৰু হ্রস্বকালতপ্ৰয়োগত সালসলনি কৰিব নোৱাৰা উৎপাদনৰ উপাদানবোৰ চিনাক্ত কৰি ল'বা। এই প্ৰসংগত হ্রস্বকাল আৰু দীৰ্ঘকাল কি সেই সম্পৰ্কেও স্পষ্ট হৈ ল'বাইক। পৰৱৰ্তী গোটত তোমালোকে ভিন্ন বজাৰ পৰিস্থিতিত ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা অধ্যয়ন কৰাটো প্ৰয়োজন হ'ব। ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপণ কৰিবলৈ যাওঁতে স্বাভাৱিকতে আয় ৰেখা আৰু উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই আগস্থান ল'ব। সেয়ে এই গোটত উৎপাদন ব্যয় সম্পৰ্কে খৰচি মাৰি পঢ়ি গ'লেহে পৰৱৰ্তী গোটত থকা কথাবোৰ বুজি পোৱাত সহজ হ'ব।

২.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) ভিন্ন প্ৰকাৰৰ উৎপাদন ব্যয়ৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (২) মুঠ উৎপাদন ব্যয়, গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় নিৰ্ণয় কৰি ইহঁতৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰিব পাৰিবা।

উৎপাদন ব্যয়ৰ গতি-প্ৰকৃতি নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিব।

- (৪) হ্ৰস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয়ৰ গতি-প্ৰকৃতি প্ৰতিফলন কৰা গড় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা অংকন কৰিব পাৰিব।
- (৫) গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰিব পাৰিব।
- (৬) উৎপাদন ব্যয়ৰ আধুনিক ধাৰণাবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিব।

২.২ উৎপাদন ব্যয়ৰ ধাৰণা আৰু প্ৰকাৰ

উৎপাদনকাৰীৰ আচৰণ প্ৰধানকৈ পৰিচালিত হয় উৎপাদন ব্যয়ৰ দ্বাৰা। অন্য অৰ্থত উৎপাদন সম্পৰ্কে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাত মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে উৎপাদন ব্যয়ে। গতিকে যোগান সালসলনিৰ আঁৰতো উৎপাদন ব্যয়ে প্ৰভাৱ পেলায়। অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপো নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে দৰ প্ৰক্ৰিয়াই। কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ দৰ ইয়াৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ সমতাৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়। চাহিদাৰ দিশত প্ৰভাৱ পেলায় ভোক্তাৰ আচৰণে আৰু যোগানৰ দিশত প্ৰভাৱ পেলায় উৎপাদনকাৰীৰ আচৰণে। উৎপাদনকাৰীৰ সিদ্ধান্ত নিৰ্ভৰ কৰে উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰত। উৎপাদন ব্যয় বিভিন্ন ধৰণে প্ৰকাশ কৰা হয়। ইয়াৰ প্ৰধান প্ৰকাশকসমূহৰ এটি চমু আলোচনা কৰা হওক।

উৎপাদন ব্যয়ৰ প্ৰকাৰ

মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয় (Money Cost)

উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰত তৎকালীন ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয় গণনা কৰা হয়। আনহাতে কোনো এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদনত উৎপাদনকাৰীৰ দিশৰ পৰা কি ত্যাগ কৰে তাক জনাৰ উদ্দেশ্যে মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয় নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। উৎপাদনৰ আৰম্ভণিৰ পৰা বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠানত উপনীত হোৱালৈকে উৎপাদনকাৰীয়ে মুদ্ৰা আকাৰত যি ব্যয় কৰে তাক মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়। অন্য অৰ্থত, উৎপাদন কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰা বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ উপাদান সেৱাৰ ওপৰত মুদ্ৰাৰূপত যি ব্যয় কৰা হয় তাক মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়। মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয় দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে — প্ৰকাশ্য (Explicit) আৰু অপ্ৰকাশ্য (Implicit)।

প্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয় (Explicit Production Cost)

উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত প্ৰত্যক্ষ আৰু প্ৰকাশ্যভাৱে যি ব্যয় কৰে তাক প্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়। অৰ্থাৎ উৎপাদনকাৰীয়ে আনৰ পৰা সংগ্ৰহ কৰা উপাদান সামগ্ৰী আৰু সেৱাৰ বাবে যি ব্যয় কৰে সেয়া প্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয়। শ্ৰম, ভূমি, কেঁচাসামগ্ৰী, ইন্ধন, শক্তি, পোহৰ ইত্যাদি উপাদান যেতিয়া আনৰ পৰা ক্ৰয় কৰা হয় তেতিয়া এইবিলাকৰ ওপৰত তৎকালীনভাৱে ব্যয় কৰিবলগীয়া হয় আৰু এই ব্যয় স্পষ্টভাৱে নিৰ্দ্ধাৰিত।

উৎপাদনকাৰীয়ে পৰোক্ষ আৰু অপ্ৰকাশ্যভাৱে যি ব্যয় কৰে তাক অপ্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়। অৰ্থাৎ উৎপাদনকাৰীয়ে বহু সময়ত এনে কিছুমান ব্যয় কৰে যিবোৰ স্পষ্ট নহয়। বিশেষকৈ উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপাদনত নিজৰ ভূমি, ঘৰ, মূলধন আৰু শ্ৰম প্ৰয়োগ কৰিব পাৰে। এইবিলাক উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰত পৃথকে হিচাপ ৰখা নহয়। ই সংগঠকৰ আয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে। সংগঠকৰ স্বাভাৱিক মুনাফাও অপ্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত। অৰ্থাৎ সংগঠকৰ মুঠ লাভৰ পৰা অস্বাভাৱিক লাভ বাদ দিলে মুঠ অপ্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয় পোৱা যাব। মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয়ক পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় আৰু স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় এই দুটা ভাগতো ভাগ কৰা হয়।

পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় (Variable Cost)

উৎপাদনৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে যি ব্যয়ৰ হ্রাস-বৃদ্ধি ঘটে তাক পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়। অৰ্থাৎ হ্রাসকালত সকলো উপাদান পৰিৱৰ্তনশীল নহয়। কেৱল অস্থায়ী শ্ৰমিক, ইন্ধন, পোহৰ, শক্তি, কেঁচামাল ইত্যাদি উপাদানসমূহে পৰিৱৰ্তনশীল। হ্রাসকালত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিবলৈ হ'লে এই উপাদানসমূহ বৃদ্ধি কৰিবলগীয়া হয়। গতিকে এনে উপাদানৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়কে পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়।

স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় (Fixed Cost)

উৎপাদনৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে যি ব্যয়ৰ হ্রাস-বৃদ্ধি নহয় তাক স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়। হ্রাসকালত উৎপাদনৰ সকলো উপাদান পৰিৱৰ্তন কৰিব নোৱাৰি। স্থায়ী কৰ্মচাৰী, যন্ত্ৰপাতি, ঘৰ, ভূমি ইত্যাদি স্থিৰ উপাদানৰ উদাহৰণ। এনে উপাদানৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়কে স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়।

প্ৰকৃত উৎপাদন ব্যয় (Real Production Cost)

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয় গণনা কৰা হয় উৎপাদনকাৰীৰ নিজৰ লাভ আৰু লোকচানৰ দিশৰ পৰাহে। অৰ্থাৎ উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপাদনত মৌদ্ৰিক আকাৰত কি অৱদান আগবঢ়াইছে তাক মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয়ৰ সহায়ত জানিব পাৰি। আনহাতে দ্ৰব্য এবিধৰ উৎপাদনত কেৱল ব্যক্তিগত উৎপাদনকাৰীৰ অৱদান থাকে এনে নহয়, সমাজৰ বিভিন্ন শক্তি আৰু অনুষ্ঠানেও প্ৰত্যক্ষ আৰু পৰোক্ষভাৱে দ্ৰব্য এবিধৰ উৎপাদনত অৱদান যোগায়। এই অৱদানৰ সকলোখিনি মৌদ্ৰিক উপাদান ব্যয়ৰ সহায়ত প্ৰতিফলিত নহয়। সেয়েহে এখন সমাজত থকা বিভিন্ন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন ভূমিকাত দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদনত কি অৰিহণা যোগালে তাক জানিবলৈ প্ৰকৃত উৎপাদন ব্যয় গণনা কৰা হয়।

সুযোগ উৎপাদন ব্যয় (Opportunity Cost)

আছে। বাবনছনৰ মতে - অভাৱ অসম আৰু অভাৱ পূৰণৰ আহিলা সীমিত; এই সীমিত আহিলাসমূহক আকৌ বিকল্পভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। অন্য অৰ্থত, সীমিত আহিলাৰে সকলো অভাৱ পূৰণ কৰিব নোৱাৰি। সীমিত আহিলাৰে একাংশ অভাৱ পূৰণ কৰিবলৈ যাওঁতে আন অভাৱ পূৰণ কৰাৰ সুযোগ হেৰুৱাবলগীয়া হয়। ঠিক সেইদৰে এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবেও উৎপাদনত ব্যৱহাৰ কৰা সম্পদো সীমিত। সেয়েহে কোনো এবিধ দ্ৰব্য অধিক উৎপাদনৰ সুযোগ গ্ৰহণ কৰিবলৈ যাওঁতে আন দ্ৰব্য উৎপাদনৰ সুযোগ হেৰুৱাবলগীয়া হয়। গতিকে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যবিধৰ উৎপন্নৰ পৰিমাণেৰে জুখিব পাৰি। একেদৰে উৎপাদনৰ এবিধ আহিলা অতিৰিক্ত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে আন এবিধ উপাদানৰ ব্যৱহাৰৰ সুযোগ হেৰায়। গতিকে সুযোগ হেৰোৱা উপাদানবিধৰ দৰৰ মাধ্যমত সুযোগ গ্ৰহণ কৰা দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদন ব্যয় গণনা কৰিব পাৰি। ইয়াৰ পৰাই সুযোগ উৎপাদন ব্যয় ধাৰণাৰ উদ্ভৱ হয়। Bentham- ৰ মতে, “কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ সুযোগ উৎপাদন ব্যয় সম পৰিমাণৰ উপাদানৰ সহায়ত উৎপাদন কৰিব পৰা নিকট উত্তম বিকল্পৰ মূল্যৰ সমান।” এই সংজ্ঞাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ সম্পদ একাধিক বিকল্পত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰি। সকলো বিকল্পৰ উৎপন্নকে সুযোগ ব্যয় বোলা নহয়। কেৱল নিকট উত্তম বিকল্পৰ উৎপন্নকেহে সুযোগ ব্যয় বোলা হয়।

২.৩ পৰম্পৰাগত উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব (Traditional Cost Theory)

পৰম্পৰাগত উৎপাদন ব্যয় তত্ত্বই উৎপাদন ব্যয় সম্পৰ্কে আলোচনা কৰিবলৈ যাওঁতে সময়ৰ পৰিসৰক হ্রস্বকাল আৰু দীৰ্ঘকাল এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। হ্রস্বকাল হ'ল তেনে এটা সময় য'ত মুঠ উৎপাদন ব্যয়ক পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় আৰু স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় এই দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। উৎপন্নৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে যি ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন হয় তাক পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়। দীৰ্ঘকালত এই পাৰ্থক্য নাথাকেৰ কাৰণ দীৰ্ঘকালত সকলো উপাদান পৰিৱৰ্তনশীল। হ্রস্বকালত উৎপাদনৰ সকলো উপাদান হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি। পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ প্ৰধান উপাদানসমূহ হ'ল —

- (১) অস্থায়ী কৰ্মচাৰীক পৰিশোধ কৰা বেতন;
- (২) কেঁচামালৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়;
- (৩) ইন্ধন, পোহৰ আৰু শক্তিৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়;
- (৪) হ্রস্বকালীন মূলধনৰ বাবে পৰিশোধ কৰা সুদ;
- (৫) সকলো প্ৰকাৰৰ অস্থায়ীভাৱে ভাড়াত অনা উপাদানৰ বানচ;
- (৬) দৈনন্দিন মজদুৰক পৰিশোধ কৰা মজুৰি;
- (৭) নিয়মিত সময়ৰ উপৰিও কাম কৰাৰ বাবে পৰিশোধ কৰা অতিৰিক্ত বানচ;
- (৮) পৰিবহন ব্যয়, ইত্যাদি।

আনহাতে, হ্রস্বকালত যিবোৰ উপাদানৰ প্ৰয়োগ হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি

(১) ঘৰভাড়া,
(২) ভূমি ৰাজহ,

উৎপন্ন (গোট)	TFC	TVC	TC	AFC	AVC	AC	MC
0	50	0	50	0.00	0.00	0.00	50
1	50	15	65	50.00	15.00	65.00	15
2	50	20	70	25.00	10.00	35.00	5
3	50	50	100	16.67	16.67	33.33	30
4	50	100	150	12.50	25.00	37.50	50
5	50	175	225	10.00	35.00	45.00	75
6	50	290	340	8.33	48.33	56.67	105
7	50	430	480	7.14	61.42	68.57	140
8	50	610	660	6.25	76.25	2.50	180

- (৩) স্থায়ী কৰ্মচাৰীক পৰিশোধ কৰা বেতন,
(৪) দীৰ্ঘকালীন ঋণৰ ওপৰত পৰিশোধ কৰা সুদ,
(৫) যন্ত্ৰপাতিৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়,
(৬) পৰিচালনামূলক ব্যয়, ইত্যাদি।

হ্রস্ব কালতে হওক বা দীৰ্ঘকালতে হওক, উৎপাদন ব্যয়ক মুঠ উৎপাদন ব্যয়, গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় এই তিনিটা ৰূপত বিচাৰ কৰা হয়।

২.৩.১ হ্রস্বকালত উৎপাদন ব্যয়ৰ বিভাজন

হ্রস্বকালত মুঠ ব্যয় (T.C.) হ'ল মুঠ পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় (T.V.C.) আৰু মুঠ স্থিৰ ব্যয়ৰ (T.F.C.) সমষ্টি। অৰ্থাৎ-

$$TC = TVC + TFC \quad \rightarrow (1)$$

হ্রস্বকালত পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় বৃদ্ধি হৈছে মুঠ ব্যয় বৃদ্ধি পাব পাৰে। দীৰ্ঘকালত প্ৰায় সকলো ব্যয় পৰিৱৰ্তনশীল হৈ পৰে। হ্রস্বকালত মুঠ ব্যয়ত হোৱা পৰিৱৰ্তন সঠিককৈ বুজি পাবলৈ পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় আৰু স্থিৰ ব্যয় পৃথকে গণনা কৰা হয়। দীৰ্ঘকালত এই পৃথকতা নাথাকে।

গড় উৎপাদন ব্যয়ৰ বিভাজন

মুঠ ব্যয় আৰু মুঠ উৎপন্নৰ অনুপাতক গড় ব্যয় (AC) বোলা হয়। এই গড় ব্যয় আকৌ গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় (AVC) আৰু গড় স্থিৰ ব্যয় (AFC) ৰ সমষ্টি। অৰ্থাৎ,

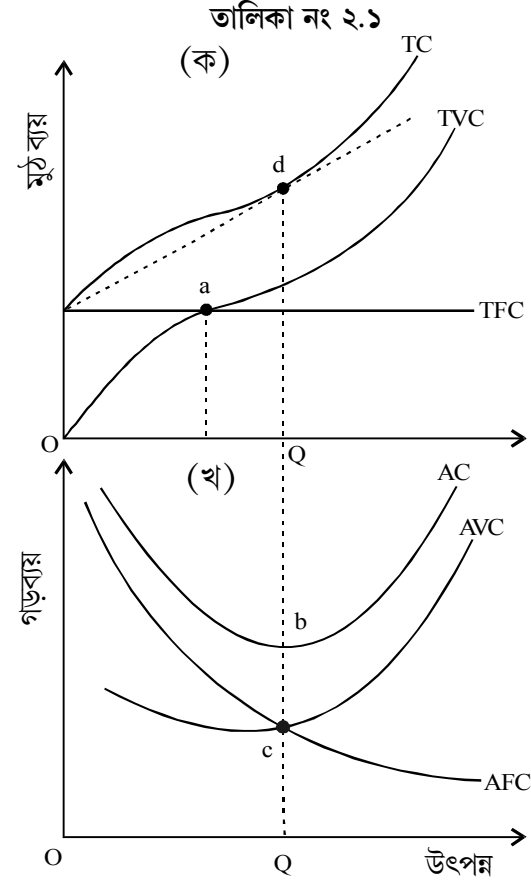
$$AC = \frac{TC}{Q} = \frac{TVC}{Q} + \frac{TFC}{Q}$$

$$\text{বা, } AC = AVC + AFC \quad \rightarrow (2)$$

২.১ নং তালিকাত AC, AVC আৰু AFC নিৰ্ণয় কৰি দেখুওৱা হৈছে। ইয়াত দেখা গৈছে যে উৎপাদনৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে

যদি অৱস্থাত পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান বৃদ্ধি কৰাৰ লগে লগে ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি কমে; গতিকে উৎপন্ন বৃদ্ধি কোনো এক নিৰ্দিষ্ট হাৰত অব্যাহত ৰাখিবলৈ TVC বঢ়োৱাৰ লগে লগে AVC ও বৃদ্ধি পায়। আনহাতে হুস্ককালত স্থিৰ উপাদানৰ ওপৰত আৰম্ভণিতে সম্পূৰ্ণ ব্যয় কৰা হয়। উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্বিশেষে এই ব্যয় একে থাকে। এনে অৱস্থাত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিলে স্থিৰ ব্যয়ৰ অৱদান অধিক পৰিমাণৰ উৎপন্নৰ মাজত বিতৰণ হয়। সেয়েহে উৎপন্ন বৃদ্ধিৰ লগে লগে গড় স্থিৰ ব্যয় কমি আহে। অন্য অৰ্থত উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে স্থিৰ উপাদানৰ সকলো উৎপাদিকা শক্তি প্ৰয়োগ নহয়। উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাৰ লগে লগে এই অব্যাহত উৎপাদিকা শক্তি সক্ৰিয় হৈ পৰে। এনে অৱস্থাত স্বাভাৱিকতে গড় স্থিৰ ব্যয় নিম্নগামী হ'ব।

চিত্ৰ নং ২.১

(টকা হিচাপত)

প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়

উৎপাদন অতিৰিক্তভাৱে বৃদ্ধি কৰিবলৈ যাওঁতে যি অতিৰিক্ত উৎপাদন ব্যয় হয় তাকে প্ৰান্তীয় ব্যয় বোলা হয়। অন্য অৰ্থত প্ৰান্তীয় গোট উৎপন্নৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়েই প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়। গাণিতিক ভাষাত উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া অব্যাহত থকা অৱস্থাত উৎপন্ন সামান্য পৰিমাণে পৰিৱৰ্তন কৰিবলৈ যাওঁতে উৎপাদন ব্যয়ৰ যি পৰিৱৰ্তন হয় তাক প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বোলা

$$MC_n = TC_n - TC_{n-1} \rightarrow (3)$$

ইয়াত, $MC_n = n$ তম গোটৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়,

$TC_n = n$ তম গোটৰ মুঠ উৎপাদন ব্যয়।

$TC_{n-1} = n-1$ তম গোটৰ মুঠ উৎপাদন ব্যয়।

প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় নিৰ্ণয়ৰ আন এটা গাণিতিক সূত্ৰ হ'ল —

$$MC = \frac{\Delta C}{\Delta Q} = \frac{dC}{dQ}$$

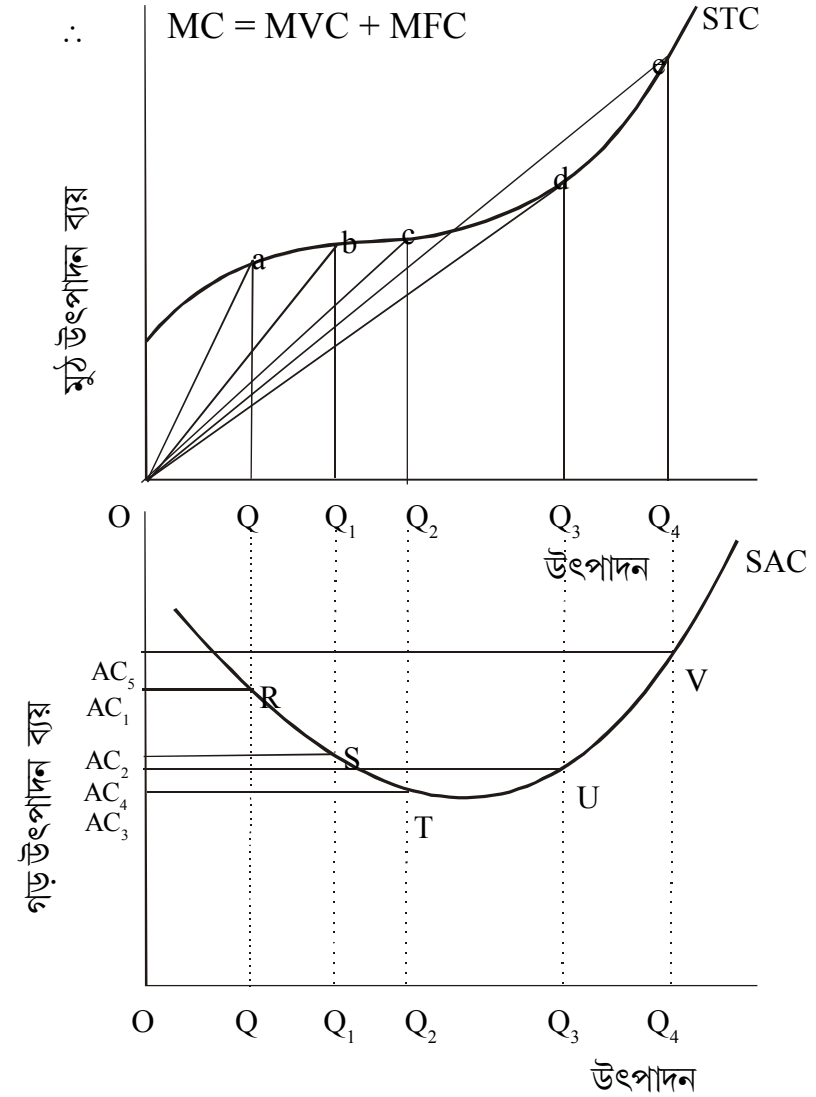
ইয়াত, $\Delta C = dc =$ মুঠ উৎপাদন ব্যয়ৰ প্ৰান্তীয় পৰিৱৰ্তন,
 $\Delta Q = dQ =$ মুঠ উৎপাদনৰ প্ৰান্তীয় পৰিৱৰ্তন।

উল্লেখযোগ্য যে, যিহেতু $TC = TFC + TVC$

$$\frac{d(TC)}{dQ} = \frac{d(TFC)}{dQ} + \frac{d(TVC)}{dQ}$$

∴

$$MC = MVC + MFC$$

চিত্ৰ নং ২.২

MVC = প্রান্তীয় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়, MFC = প্রান্তীয় স্থিৰ ব্যয়।

প্রান্তীয় স্থিৰ ব্যয় সদায় শূন্যতকৈ ডাঙৰ, অৰ্থাৎ $MVC > 0$ কিন্তু $MFC = 0$, কিয়নো অতিৰিক্ত উৎপাদন কৰিলেও হ্রস্বকালত মুঠ স্থিৰ ব্যয়ত প্রান্তীয়ভাৱে কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়। সেয়েহে হ্রস্বকালত $MC = MVC$ ।

২.১ নং তালিকাত দেখা গৈছে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লগে লগে প্রথম অৱস্থাত MC কমিছে আৰু কালক্রমত ই নিম্নতম অৱস্থাত প্ৰাপ্ত হোৱাৰ পাছত ই পুনৰ বৃদ্ধি পাইছে।

২.৩.২ টি চি, টি ভি চি আৰু টি এফ চি ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক

(Relationship between TC, TVC and TFC)

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা (১) নং সমীকৰণৰ যোগেদি এই সম্পৰ্ক প্ৰকাশ পাইছে। সমীকৰণৰ দৰে ২.১ নং তালিকাতো দেখা গৈছে যে মুঠ ব্যয় TVC আৰু TFC ৰ মাজত বিতৰণ হৈছে। উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বিপৰীতে TFC স্থিৰ হৈ আছে। কিন্তু TVC ক্ৰমাৱয়ে বৃদ্ধি পাইছে। সেয়েহে উৎপন্ন বৃদ্ধি কৰিবলৈ যাওঁতে TC ও বৃদ্ধি পাইছে। চিত্ৰ নং ২.১ (ক)ত TC, TFC আৰু TVC ৰেখা অংকন কৰি এই সম্পৰ্ক দেখুওৱা হৈছে। TFC স্থিৰ হৈ থকা বাবে এই ৰেখা ভূমিৰ সমান্তৰাল। আনহাতে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লগে লগে TVC আৰু TFC ৰেখা যোগ কৰি TC ৰেখা পোৱা গৈছে।

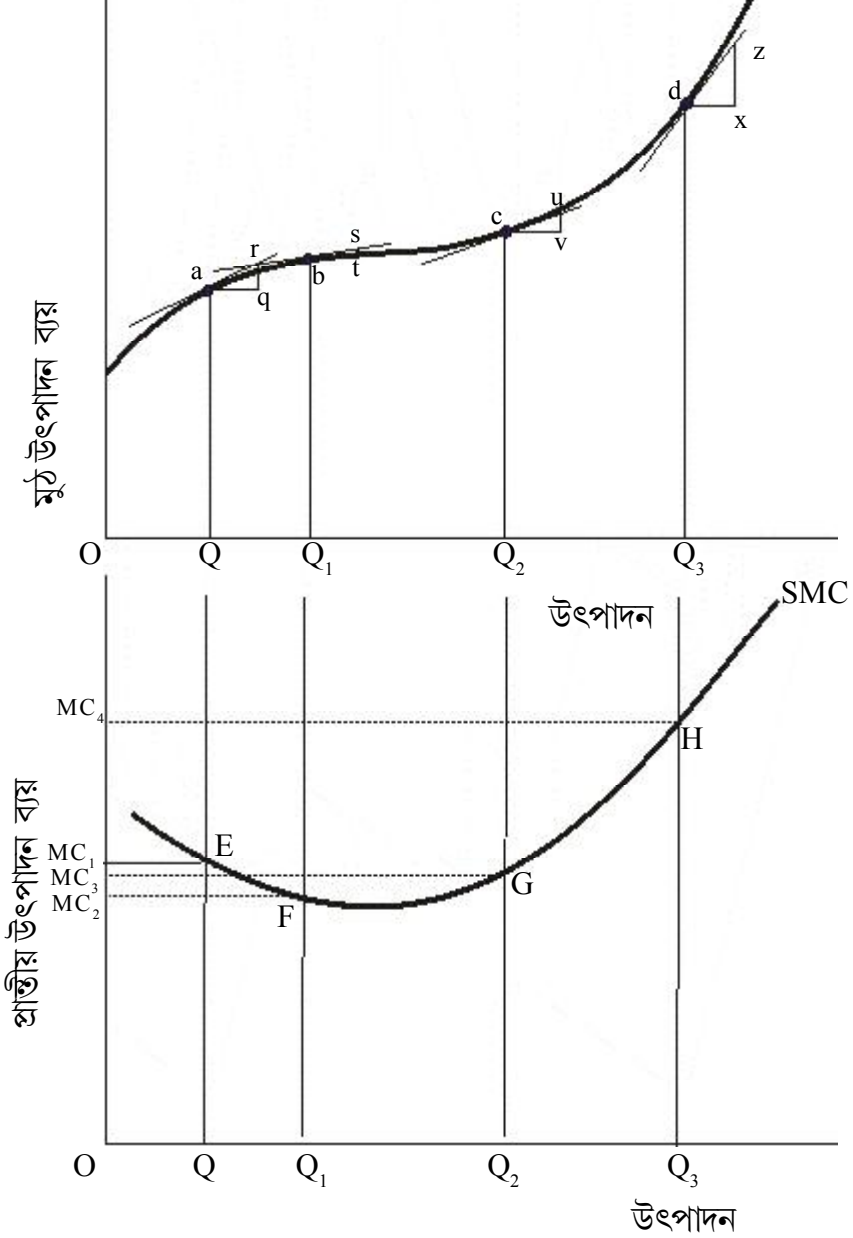
২.৩.৩ এ চি, এ ভি চি আৰু এ এফ চি ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক

(Relation between AC, AVC and AFC)

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা (২) নং সমীকৰণত এই সম্পৰ্ক প্ৰকাশ পাইছে, য'ত AC ক AFC আৰু AVC ৰ সমষ্টি হিচাপে দেখুওৱা হৈছে। তালিকা নং ২.১ আৰু চিত্ৰ নং ২.১ (খ)ত দেখা গৈছে যে উৎপাদন বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে AFC কমিছে আৰু AVC বৃদ্ধি পাইছে। যেতিয়ালৈকে $AFC > AVC$, তেতিয়ালৈকে গড় উৎপাদন ব্যয় (AC) ক্ৰমাৱয়ে কমিছে। সেয়েহে AC ৰেখাৰ ঢাল তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া। যেতিয়া $AFC = AVC$ হৈছে, তেতিয়া AC ৰেখাই নিম্নতম অৱস্থা লাভ কৰিছে। আনহাতে $AVC > AFC$ হোৱা অৱস্থাত AC ৰেখাৰ ঢাল ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া হৈছে। মনকৰিবলগীয়া যে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লগে লগে AVC ক্ৰমাৱয়ে বৃদ্ধি পাইছে আৰু ই ক্ৰমে AC ৰেখাৰ কাষ চাপি আহিছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল উৎপাদন অসীমলৈ বৃদ্ধি কৰিলে AC আৰু AVC ৰ মাজৰ পাৰ্থক্য ক্ৰমাৱয়ে কমি যায় আৰু AFC শূন্যৰ ফালে গতি কৰে। অৰ্থাৎ AFC ৰেখা ভূমি অক্ষৰ কাষ চাপে। সেয়েহে AC নিম্নতম হোৱাৰ পাছত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিলে AVC আৰু AFC ৰ মাজৰ ব্যৱধান বাঢ়ি যায়।

২.৩.৪ হ্রস্বকালীন মুঠ উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ পৰা হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ আহৰণ

(Derivation of short run average cost curve from short run total cost curve)

চিত্ৰ নং ২.৩

২.২ নং চিত্ৰত STC হ'ল হ্রস্বকালীন মুঠ উৎপাদন ব্যয় বেখা ইয়াৰ ওপৰত a, b, c, d আৰু e এই পাঁচটা বিন্দু বিবেচনা কৰি প্ৰত্যেক বিন্দুৰ পৰা মূল বিন্দুলৈ এডাল সংযোগী বেখা টনা হ'ল। মন কৰিব লগীয়া যে সংযোগী বেখাৰ ঢালে উলম্ব অক্ষৰ দূৰত্ব আৰু ভূমি অক্ষৰ দূৰত্বৰ অনুপাত বুজায়। চিত্ৰ অনুসৰি উলম্ব অক্ষৰ দূৰত্বই মুঠ উৎপাদন ব্যয় আৰু ভূমি অক্ষৰ দূৰত্বই মুঠ উৎপাদন বুজায়। আমি জানো যে মুঠ উৎপাদন ব্যয় আৰু মুঠ উৎপাদনৰ অনুপাতেই হ'ল গড় উৎপাদন ব্যয়। OQ_2 লৈকে উৎপাদন বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত সংযোগী বেখাৰ ঢাল কমিছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় কমিছে। উৎপাদন OQ_2 ৰ পৰা বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত সংযোগী

পৰা দেখা গৈছে হ্রস্বকালীন উৎপাদন কাৰ্যৰ প্ৰথমছোৱাত গড় উৎপাদন ব্যয় কমে আৰু নিম্নতম অৱস্থা পোৱাৰ পাছত গড় উৎপাদন ব্যয় বাঢ়ে।

তলৰ তালিকাত SATCৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুত অংকন কৰা সংযোগী ৰেখাৰ ভিত্তিত গড় উৎপাদন ব্যয় নিৰ্ণয় কৰি দেখুৱা হ'ল।

বিন্দু	মুঠ উৎপাদন	মুঠ উৎপাদন ব্যয়	গড় উৎপাদন ব্যয়
a	OQ	aQ	AC ₁
b	OQ ₁	bQ ₁	AC ₂
c	OQ ₂	cQ ₂	AC ₃
d	OQ ₃	dQ ₃	AC ₄
e	OQ ₄	eQ ₄	AC ₅

চিত্ৰৰ তলৰ অংশত মুঠ উৎপন্ন আৰু গড় ব্যয়ৰ স্থানাংক বিন্দুবোৰ সংস্থাপন কৰা হ'ল। এই বিন্দুকেইটা হ'ল R, S, T, U আৰু V। বিড়ুকেইটা সংযোগ কৰি সংশ্লিষ্ট হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাডাল পোৱা গ'ল। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে যে হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা চাপ খোৱা তথা U আকৃতিৰ।

২.৩.৫ হ্রস্বকালীন মুঠ উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ পৰা হ্রস্বকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ আহৰণ

(Derivation of short run Marginal cost curve from short run total cost curve)

২.৩ নং চিত্ৰত STC হ'ল হ্রস্বকালীন মুঠ উৎপাদন ব্যয় ৰেখা ইয়াৰ ওপৰত a, b, c আৰু d এই চাৰিটা বিন্দু বিবেচনা কৰি প্ৰত্যেক বিন্দুত একোডালকৈ স্পৰ্শক টনা হ'ল। মন কৰিব লগীয়া যে মুঠ ব্যয়ৰ ওপৰত অংকন কৰা স্পৰ্শকে সংশ্লিষ্ট বিন্দুটোৱে নিৰ্দেশ কৰা উৎপন্নত প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বুজায়। প্ৰতিটো বিন্দুৰ পৰা স্পৰ্শকৰ ওপৰত ভূমি অক্ষৰ দূৰত্ব একে ৰাখি স্পৰ্শকৰ পৰা উলম্ব আৰু ভূমি অক্ষৰ দূৰত্বৰ অনুপাত ল'লে প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় জানিব পাৰি। তলৰ তালিকাত দূৰত্বৰ এই অনুপাত নিৰূপণ কৰি হ্রস্বকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় গণনা কৰা হ'ল।

বিন্দু	মুঠ উৎপাদন	প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়
a	OQ	rq
b	OQ ₁	st
c	OQ ₂	uv
d	OQ ₃	zx

চিত্ৰ অনুসৰি OQ₁ লৈকে উৎপাদন বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত স্পৰ্শকৰ ঢাল

OQ_1 ৰ পৰা বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত স্পৰ্শকৰ ঢাল বাঢ়িছে। অর্থাৎ হ্রস্বকালীন প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি পাইছে। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে যে, হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয়ৰ দৰেই উৎপাদন কাৰ্যৰ প্ৰথমছোৱাত প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় কমে আৰু নিম্নতম অৱস্থা পোৱাৰ পাছত প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বাঢ়ে।

চিত্ৰৰ তলৰ অংশত মুঠ উৎপন্ন আৰু প্রান্তীয় ব্যয়ৰ স্থানাংক বিন্দুবোৰ সংস্থাপন কৰা হ'ল। এই বিন্দুকেইটা হ'ল E, F, G আৰু H। বিন্দুকেইটা যোগ কৰি সংশ্লিষ্ট হ্রস্বকালীন প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাডাল পোৱা গ'ল। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে যে হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ দৰেই হ্রস্বকালীন প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাও চাপ খোৱা তথা U আকৃতিৰ।

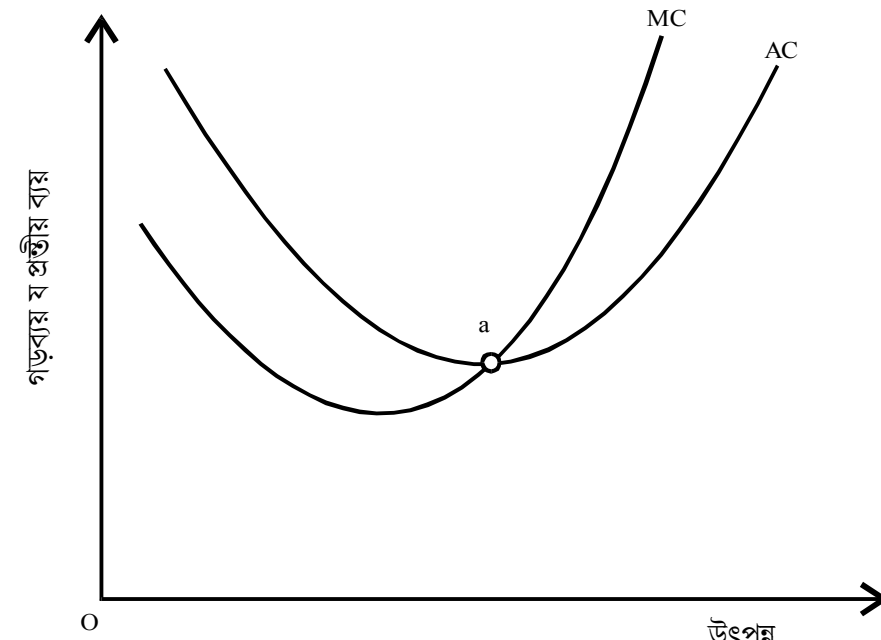
২.৩.৬ গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ মাজৰ সম্পর্ক (Relationship between AC and MC)

গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ মাজৰ সম্পর্ক নির্ণয় কৰিবলৈ গাণিতিক ব্যাখ্যাৰ সহায় লোৱাৰ বাবে উপায় নাই।

আমি জানো যে, $C = f(Q)$

$$\text{আৰু } AC = \frac{C}{Q}$$

AC ৰ প্রান্তীয় পৰিৱৰ্তন নির্ণয় কৰিবলৈ বা AC ৰেখাৰ ঢাল নির্ণয় কৰিবলৈ $d(AC)$ ৰ মান নিৰূপণ কৰিবলগীয়া হয়।

চিত্ৰ নং ২.৪

$$AC \text{ ৰেখাৰ ঢাল} = d(AC) / dQ = d / dQ (C/Q)$$

$$\begin{aligned}
&= \frac{Q \frac{dC}{dQ} - C}{Q^2} \\
&= \frac{Q \cdot MC - C}{Q^2} \quad \left[\because MC = \frac{dC}{dQ} \right] \\
&= \frac{MC}{Q} - \frac{C}{Q^2}
\end{aligned}$$

(1) AC নিম্নতম অৱস্থাত $d/dQ (AC) = 0$

$$\Rightarrow \frac{MC}{Q} - \frac{C}{Q^2} = 0$$

$$\Rightarrow \frac{MC}{Q} = \frac{C}{Q^2}$$

$$\Rightarrow MC = C/Q$$

$$\Rightarrow MC = AC \quad \left[\because C/Q = AC \right]$$

(2) AC কমি থকা অৱস্থাত $d/dQ (AC) < 0$

$$\Rightarrow \frac{MC}{Q} - \frac{C}{Q^2} < 0$$

$$\Rightarrow \frac{MC}{Q} < \frac{C}{Q^2}$$

$$\Rightarrow MC < C/Q$$

$$\Rightarrow MC < AC$$

(3) AC বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত $d (AC) > 0$

$$\Rightarrow \frac{MC}{Q} - \frac{C}{Q^2} > 0$$

$$\Rightarrow \frac{MC}{Q} > \frac{C}{Q^2}$$

$$\Rightarrow MC > C/Q$$

$$\Rightarrow MC > AC$$

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা তিনিটা সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

(a) গড় উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হোৱা অৱস্থাত $AC = MC$

(b) গড় উৎপাদন ব্যয় হ্রাস হোৱা অৱস্থাত $AC > MC$

২.৪ নং চিত্ৰতো এই সম্পৰ্ক দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰৰ পৰা দেখা গৈছে

যে-

(ক) AC ৰেখাই তললৈ সোঁফালে গতি কৰা অৱস্থাত MC ৰেখাই প্ৰথম অৱস্থাত নিম্নগামী হৈ উৎপাদন OQ_1 ৰ পৰা বৃদ্ধি পোৱাৰ পাছত সোঁহাতে ওপৰলৈ গতি কৰিছে। অৰ্থাৎ গড় উৎপাদন ব্যয় কমি থকা অৱস্থাতে প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি পাইছে।

(খ) উৎপাদন OQ_2 লৈ বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত MC ৰেখাই AC ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিছে - য'ত গড় উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হৈছে। অৰ্থাৎ গড় উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হোৱা অৱস্থাত AC আৰু MC সমান হয়।

(গ) যেতিয়া গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই সোঁফালে ওপৰলৈ গতি কৰিছে তেতিয়া MC ৰেখাৰ স্থান AC ৰেখাৰ ওপৰত। আৰু MC ৰেখাৰ ঢাল AC ৰেখাতকৈ অধিক হয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল, AC নিম্নতম হোৱাৰ পাছতো যদি উৎপাদন বৃদ্ধি কাৰ্য অব্যাহত ৰখা হয় তেতিয়া গড় উৎপাদন ব্যয় যি হাৰত বাঢ়িব প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় তাতকৈ অধিক হাৰত বৃদ্ধি পাব।

মন কৰিবলগীয়া

গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ সম্পৰ্ক আলোচনা কৰোঁতে অৱকলন গণিতৰ নিয়ম ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। এই নিয়ম অনুসৰি যদি $Y = cX^n$, তেতিয়া X ৰ পৰিবৰ্তন সাপেক্ষে Y ৰ অতিৰিক্ত বুজাবলৈ dY/dX নিৰ্ণয় কৰা হয় আৰু -

$$\frac{dY}{dX} = n.cX^{n-1}$$

য'ত C আৰু n ধ্ৰুৱক। আচলতে dY/dX হ'ল Y ৰ প্ৰান্তীয় মান।

যদি Q মুঠ উৎপাদন বুজায় আৰু যদি C এ মুঠ উৎপন্নক বুজায় আৰু যদি উৎপাদন ফলটো হয় $C = 10Q^3$, তেতিয়া প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় হ'ব -

$$\frac{dC}{dQ} = 10 \times 3Q^{3-1} = 10 \times 3 \times Q^2 = 30Q^2$$

এতিয়া Q ৰ মান জানিলে dC/dQ তথা প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় জানিব পৰা যাব।

২.৩.৭ স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় আৰু পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয়ৰ পাৰ্থক্য (Difference between fixed cost and variable cost)

ওপৰৰ আলোচনাৰ ভিত্তিত স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় আৰু পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয়ৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যসমূহ উল্লেখ কৰিব পাৰি এইদৰে —

(ক) স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় ধাৰণা কেৱল হ্ৰস্বকালৰ বাবেহে প্ৰযোজ্য হয়। কিন্তু পৰিবৰ্তনশীল ব্যয় ধাৰণা হ্ৰস্বকাল আৰু দীৰ্ঘকাল উভয়ৰে বাবে

পৰে আৰু সেয়েহে দীৰ্ঘকালত সম্পন্ন হোৱা সকলো উৎপাদন ব্যয় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় হৈ পৰে।

(খ) উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্বিশেষে স্থিৰ ব্যয় অপৰিৱৰ্তিত হৈ ৰয়, কিন্তু উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লগে লগে পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় বৃদ্ধি পায় আৰু উৎপাদন কমিলে পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় কমে।

(গ) হ্রস্বকালত উৎপন্ন সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাত পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ে অধিক গুৰুত্ব লাভ কৰে। কিয়নো হ্রস্বকালত কেৱল পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিহে উৎপাদন হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। হ্রস্বকালত স্থিৰ ব্যয় পৰিৱৰ্তন কৰিব নোৱাৰা বাবে উৎপাদন সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত স্থিৰ ব্যয়ে বিশেষ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।

(ঘ) উৎপাদন নিম্ন হোৱা অৱস্থাতো স্থিৰ ব্যয়ৰ উপস্থিতি দেখা যায়। কিন্তু উৎপন্ন শূন্য হোৱা অৱস্থাত পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ উদ্ভৱ নহয়। উৎপাদন কাৰ্যৰ সক্ৰিয় অৱস্থাতহে পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়।

(ঙ) উৎপাদন কাৰ্য সাময়িকভাৱে স্থগিত ৰাখিলেও স্থিৰ ব্যয় বৃদ্ধি নহয়, কিন্তু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় বৃদ্ধি হয়।

(চ) উৎপন্ন বৃদ্ধিৰ লগে লগে গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় বৃদ্ধি পায়; কিন্তু গড় স্থিৰ ব্যয় কমে।

২.৩.৮ স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় বিভাজনৰ তাৎপৰ্য

(Practical use of the differentiation of fixed cost and variable cost)

ব্যৱসায় তথা উৎপাদন সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ দিশৰ পৰা স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় বিভাজনৰ যথেষ্ট গুৰুত্ব আছে। এই গুৰুত্ব থকা বাবে স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ ওপৰত পৃথক হিচাপ সংৰক্ষণ কৰা হয়। এই বিভাজনে গুৰুত্ব লাভ কৰা প্ৰধান দিশসমূহ হ'ল —

(ক) কেতিয়াবা উৎপাদনকাৰী বজাৰ পৰিস্থিতিৰ লগত সংগতি ৰাখি উৎপন্নৰ পৰিমাণ সালসলনি কৰিবলগীয়া হয়। কোনবিলাক ব্যয় পৰিৱৰ্তনৰ যোগেদি উৎপাদন হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব পৰা যাব তাৰ ওপৰত তৎকালীন সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাটো তেতিয়াহে সম্ভৱ হ'ব, যেতিয়া স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ হিচাপ পৃথকে সংৰক্ষিত কৰা হয়।

(খ) হ্রস্বকালত প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ উৎপন্নৰ পৰিমাণ সালসলনি কৰাৰ সামৰ্থ কিমান তাক জানিবলৈ উৎপাদন ব্যয়ৰ প্ৰতিক্ৰিয়াশীলতাৰ মাত্ৰা জনাটো প্ৰয়োজন হয়। এনে প্ৰতিক্ৰিয়াশীলতা নিৰ্ণয় কৰিবলৈ সুকীয়াকৈ পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় গণনা কৰিবলগীয়া হয়। কাৰণ হ্রস্বকালত কেৱল পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ে উৎপাদন পৰিৱৰ্তনত অৰিহণা যোগায়।

(গ) যিকোনো বজাৰ ব্যৱস্থাতে চাহিদা দ্ৰুত পতনৰ বাবে হ্রস্বকালত উদ্ভৱ

হ'ব সেই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয় গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ লগত প্ৰচলিত বজাৰ দৰ তুলনা কৰি। যদি প্ৰচলিত বজাৰৰ দৰতকৈ গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় কম হয় তেতিয়া উৎপাদন কাৰ্য সাময়িকভাৱে স্থগিত ৰখা হয়।

(ঘ) হ্ৰস্বকালত প্ৰতিষ্ঠান এখনে কেতিয়া সৰ্বাধিক লাভ কৰে বা কেতিয়া উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হয় তাক নিৰ্ণয় কৰিবলৈ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় আয় প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হোৱা অৱস্থাত আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য ৰক্ষা হয়। এই ভাৰসাম্য অৱস্থাত লাভ-লোকচান উলিয়াবলৈ গড় উৎপাদন ব্যয় জনাটো প্ৰয়োজন হয়। সাধাৰণতে প্ৰতিষ্ঠানৰ হ্ৰস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা 'U' আকৃতিৰ হয়। গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা কিয় 'U' আকৃতিৰ হয় তাক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ মাজৰ সম্পৰ্ক আৰু পাৰ্থক্য জানিবলগীয়া হয়। কাৰণ স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ যুটীয়া পৰিণামে হ্ৰস্বকালীন উৎপাদন ব্যয় ৰেখা 'U' আকৃতি হোৱাত সহায় কৰে।

২.৩.৯ স্থিৰ ব্যয় কিয় কেৱল হ্ৰস্বকালতহে উদ্ভৱ হয় ?

(Why fixed cost exists only in the short run?)

স্থিৰ ব্যয়ৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ই কেৱল হ্ৰস্বকালতহে উদ্ভৱ হয়। দীৰ্ঘকালত স্থিৰ ব্যয় নাথাকে। দীৰ্ঘকালত সকলো ব্যয়েই পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় হৈ পৰে। কিয়নো উৎপাদনত এনে কিছুমান উপাদান প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া হয়, যিবোৰ অবিভাজ্য আৰু অপ্ৰতিকল্পযোগ্য। উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতেই ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ সামৰ্থ প্ৰয়োগ নহয়। সেয়েহে হ্ৰস্বকালত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিলেও এই স্থিৰ উপাদানসমূহ পুনঃ পুনঃ প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া নহয়, কিন্তু পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান বৃদ্ধি কৰি উপাদান ক্ৰমশঃ বৃদ্ধি কৰি গৈ থাকিলে এসময়ত স্থিৰ উপাদানৰ পূৰ্ণ প্ৰয়োগ ঘটে। স্থিৰ উপাদানসমূহৰ প্ৰতিকল্প হিচাপে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি। যি অৱস্থাৰ পাছত অতিৰিক্ত উৎপাদন কৰিবলৈ স্থিৰ উপাদানসমূহৰ প্ৰতিকল্প হিচাপে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি। যি অৱস্থাৰ পাছত অতিৰিক্ত উৎপাদন কৰিবলৈ স্থিৰ উপাদান বৃদ্ধি কৰিবলগীয়া হয় তেনে অৱস্থাত উৎপাদন কাৰ্য দীৰ্ঘকালৰ অধীন হৈ পৰে। দীৰ্ঘকালত স্থিৰ উপাদানসমূহ পৰিৱৰ্তন কৰাৰ লগে লগে স্থিৰ ব্যয় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়লৈ ৰূপান্তৰ হয়; সেয়েহে দীৰ্ঘকালত স্থিৰ ব্যয়ৰ উদ্ভৱ নহয়। অন্য অৰ্থত স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ বিভাজন কেৱল হ্ৰস্বকালৰ বাবেহে প্ৰাসংগিক।

২.৩.১০ হ্ৰস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা 'U' আকৃতিৰ হয় কিয় ?

হুস্কালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল যে 'U' ই আকৃতিৰ। 'U' আকৃতিৰ গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা (SAC)- এ নিৰ্দেশ কৰে যে উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ আৰম্ভণিতে উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বিপৰীতে গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমান্বয়ে কমে। কালক্ৰমত ই নিম্নতম অৱস্থা লাভ কৰাৰ পাছত উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লগে লগে গড় উৎপাদন ব্যয় বাঢ়ে। ২.২ নং চিত্ৰৰ পৰা AC ৰেখাৰ এই আকাৰ সম্পৰ্কে ধাৰণা কৰিব পাৰি। হুস্কালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা 'U' আকৃতিৰ হোৱা প্ৰধান কাৰণ হ'ল।

(ক) গড় স্থিৰ ব্যয় আৰু গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ যুটীয়া প্ৰভাৱে SAC (Short-run Average Cost) ৰেখাক 'U' আকৃতিৰ কৰি তোলে। যেতিয়ালৈকে গড় স্থিৰ ব্যয়, গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়তকৈ অধিক হয় তেতিয়ালৈকে SAC ৰেখা নিম্নগামী হয়। গড় স্থিৰ ব্যয় আৰু গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় সমান হোৱা অৱস্থাত SAC ৰেখাৰ সোঁহাতে ওপৰলৈ গতি কৰে।

(খ) হুস্কালতো এখন প্ৰতিষ্ঠানে আভ্যন্তৰীণ মিতব্যয়িতা আৰু অমিতব্যয়িতাৰ সন্মুখীন হয়। ইয়াত অবিহণা যোগায় স্থিৰ উপাদানৰ অবিভাজ্যতা আৰু অপ্ৰতিকল্পযোগ্যতা চৰিত্ৰই। অবিভাজ্য হোৱাৰ কাৰণে উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে স্থিৰ উপাদান সমূহ পূৰ্ণ ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰিবলগীয়া হয়। কিন্তু ইয়াৰ সামৰ্থ পূৰ্ণভাৱে প্ৰয়োগ নহয়। সেয়েহে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান বৃদ্ধি কৰি হুস্কালত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিলেও স্থিৰ উপাদানৰ ওপৰত পুনঃ পুনঃ ব্যয় কৰা নহয়। আনহাতে উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে স্থিৰ উপাদানৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা যথেষ্ট বেছি হোৱা বাবে পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় সামান্য বৃদ্ধি কৰিয়েই উৎপাদন অধিক বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। সেয়েহে গড় উৎপাদন ব্যয় দ্ৰুত গতিত সংকুচিত হয়। অৰ্থাৎ আভ্যন্তৰীণ মিতব্যয়িতাৰ উদ্ভৱ হয়। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে SAC ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক হয়। কিন্তু আভ্যন্তৰীণ মিতব্যয়িতা লাভৰ এটা সীমা আছে। স্থিৰ উপাদান একে থকা অৱস্থাত পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান বৃদ্ধি কৰা হেতুকে স্থিৰ উপাদানৰ অব্যৱহৃত সামৰ্থৰ পূৰ্ণ প্ৰয়োগ ঘটে আৰু ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তিও ক্ৰমান্বয়ে কমি আহে। প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি পূৰ্বৰ অৱস্থাত অব্যৱহৃত ৰাখিবলৈ অধিক হাৰত পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় বৃদ্ধি কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে নিম্নতম অৱস্থাৰ পাছত উৎপাদন বৃদ্ধি অব্যৱহৃত ৰাখিলে গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক হয়। আন এটা মন কৰিবলগীয়া দিশ হ'ল যে, উৎপাদন কাৰ্যত স্থিৰ উপাদানে যি সেৱা আগবঢ়ায়, তদানুৰূপ সেৱা পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানে আগবঢ়াব নোৱাৰে। সেয়েহে হুস্কালত স্থিৰ উপাদানৰ পূৰ্ণ প্ৰয়োগ ঘটাব পিছত যদিও উপাদানৰ প্ৰয়োগ অব্যৱহৃত ৰাখিবলৈ পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান বৃদ্ধি কৰা হয়, তথাপিও এই পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানে স্থিৰ ব্যয়ৰ পূৰ্ণ প্ৰতিকল্প নোহোৱা বাবে গড়

অপ্রতিকল্পযোগ্যতাই SAC ৰেখাক 'U' আকৃতিৰ হোৱাত আৰহণা যোগায়
বুলি দাবী কৰিছে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ আধাৰত ক'ব পাৰি যে স্থিৰ উপাদানৰ
অবিভাজ্যতাই SAC ৰেখাৰ নিম্নমুখী গতি আৰু ইয়াৰ অপ্রতিকল্প যোগ্যতাই
SAC ৰেখাৰ উৰ্ধমুখী গতিৰ নিৰ্ধাৰণ কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১

১ . হুস্কালত উৎপাদন ব্যয়ক কি কি ভাগত ভাগ কৰা হয় ?

.....
.....

২ . গড় স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় ৰেখা ডালৰ আকৃতি কেনেকুৱা ?

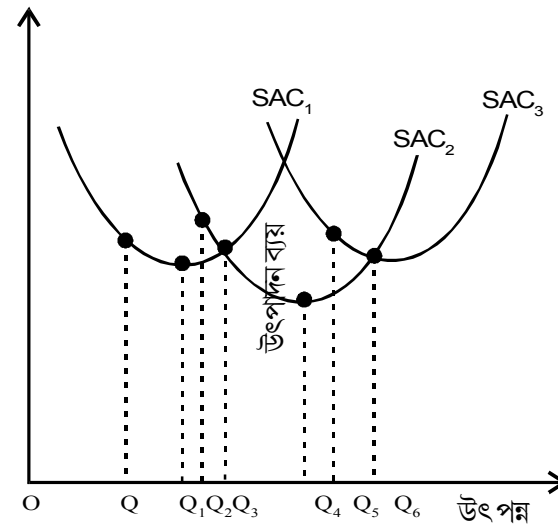
.....
.....

৩ . স্থায়ী পৰিচালকৰ বেতন আৰু ঘৰ ভাড়া - এয়া কোন প্ৰকাৰৰ ব্যয় ?

.....
.....
.....

৪ . কেঁচামাল আৰু ইন্ধনৰ ওপৰত হোৱা ব্যয় - এয়া কোন প্ৰকাৰৰ ব্যয় ?

.....

চিত্ৰ নং ২.৫

৫ . দীর্ঘকালত কিয় কেৱল পৰিবৰ্তনশীল ব্যয় থাকে ?

.....

.....

.....

.....

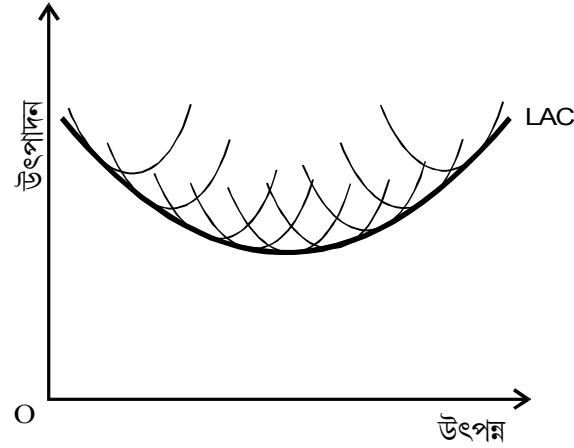
.....

.....

৬ . হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা ইংৰাজী 'ইউ' বৰ্ণৰ আকৃতিৰ হোৱাৰ এটা কাৰণ লিখা ।

.....

.....

চিত্ৰ নং ২.৬

৭ . গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয়ৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক তিনিটা লিখা ।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(Long-run cost as per Traditional Theory)

যিছোৱা সময়ত কেৱল পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ হ্রাস-বৃদ্ধি কৰি উৎপাদনৰ তাৰতম্য ঘটাব পাৰি সেইছোৱা সময়ক হ্রস্বকাল বোলা হয়। আনহাতে যিছোৱা সময়ত সকলো ব্যয় পৰিৱৰ্তনশীল হৈ পৰে সেইছোৱা সময়ক দীৰ্ঘকাল বোলা হয়। সেয়েহে দীৰ্ঘকালীন উৎপন্ন আৰু উৎপাদন ব্যয়ৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক হ্রস্বকালতকৈ কিছু সুকীয়া হয়।

দীৰ্ঘকাল হ'ল বহু হ্রস্বকালৰ সমষ্টি। দীৰ্ঘকালত উৎপাদনকাৰীয়ে বিভিন্ন ধৰণে উৎপাদন ব্যয়ৰ আঁচনি গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। ইয়াৰে একো একোটা আঁচনি একো একোটা হ্রস্বকালৰ বাবে প্ৰযোজ্য। উৎপাদনকাৰীয়ে যিকোনো এখন আঁচনি গ্ৰহণ কৰি কোনো এক হ্রস্বকালৰ অধীনত উৎপাদন কাৰ্য চলাই যাব পাৰে আৰু ইচ্ছা কৰিলে তেওঁ এনে আঁচনি পৰিৱৰ্তন ঘটাই আন এক হ্রস্বকালৰ অধীনত উৎপাদন কাৰ্য চলাব পাৰে। এনেকৈয়ে দীৰ্ঘকালত উৎপাদনকাৰীয়ে হ্রস্বকালীন উৎপাদন ব্যয় আঁচনিৰ যিবোৰ বিকল্পৰ মাজত পছন্দ প্ৰকাশ কৰিব পাৰে সেইবোৰৰ সহযোগত দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয় ৰেখা গঠন কৰিব পাৰি। অন্য অৰ্থত হ্রস্বকালীন উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ সহায়ত দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয় ৰেখা অংকন কৰিব পাৰি।

উদাহৰণস্বৰূপে, ধৰাহ'ল কোনো এজন উৎপাদনকাৰীয়ে তিনিটা বিকল্প হ্রস্বকালীন ব্যয় গাঁথনিৰ যিকোনো এটাৰ অধীনত উৎপাদন কাৰ্য চলাব পাৰে। ধৰাহ'ল এই বিকল্প ব্যয় গাঁথনি প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে ক্ৰমে SAC_1 , SAC_2 আৰু SAC_3 এই তিনিডাল হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা চিত্ৰ নং ২.৫ ত দেখুওৱা হৈছে। যদি উৎপাদনকাৰীয়ে OQ_1 পৰিমাণৰ উৎপাদন কৰাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে তেতিয়া তেওঁ SAC_1 ৰেখাৰ অধীনত উৎপাদন কাৰ্য সম্পন্ন কৰিব। যদি বৃদ্ধিত চাহিদা পূৰণ কৰিবলৈ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিবলগীয়া হয় তেতিয়া তেওঁ OQ_2 পৰিমাণলৈকে দ্ৰব্যৰ উৎপাদন SAC_1 ৰ অধীনত সম্পন্ন কৰিব। উৎপাদন OQ_2 তকৈ বৃদ্ধি কৰিবলগীয়া হ'লে উৎপাদনকাৰীয়ে SAC_1 বা SAC_2 ইয়াৰে যিকোনো এটা ব্যয় গাঁথনিৰ সহায় ল'ব পাৰে। মন কৰিবলগীয়া যে SAC_1 ৰেখাৰ অধীনত উৎপাদন OQ_2 তকৈ বৃদ্ধি কৰিলে গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি পাব। তৎসত্ত্বেও SAC_1 ৰ অধীনত উৎপাদন কাৰ্য সম্পন্ন কৰাটো লাভজনক হ'ব। কাৰণ এই অৱস্থাত SAC_1 ৰেখা SAC_2 ৰেখাৰ তলত আছে। উৎপাদন OQ_3 তকৈ বৃদ্ধি কৰিবলগীয়া হ'লে SAC_2 ৰ অধীনত উৎপাদন কাৰ্য চলোৱাটো লাভজনক হ'ব। কাৰণ OQ_3 ৰ পাছৰ পৰা SAC_1 ৰেখা SAC_2 ৰেখাৰ ওপৰত আছে। ঠিক একেদৰে উৎপাদন OQ_4 তকৈ বৃদ্ধি কৰিবলগীয়া হ'লে উৎপাদন কাৰ্য SAC_3 ৰ অধীনত সম্পন্ন কৰাটো লাভজনক হ'ব।

SAC ৰেখাই পৰস্পৰ এনেদৰে ছেদ কৰিব যাৰ পাৰিণামস্বৰূপে এডাল অখণ্ড ৰেখাৰ উদ্ভৱ হ'ব। এই ৰেখাডালকে দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা বা LAC (Long-run Average Cost) ৰেখা বোলা হয়। চিত্ৰ নং ২.৬ ত এনে এক LAC ৰেখা অংকন কৰি দেখুওৱা হৈছে।

২.৪.১ দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ বৈশিষ্ট্য (Characteristics of LAC)

- ১ . ২.৬ নং চিত্ৰৰ পৰা দেখা গৈছে LAC ৰেখাৰ SAC ৰেখাতকৈ অধিক মেল খোৱা।
- ২ . LAC ৰেখা SAC ৰেখাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অংকন কৰা হয়। প্ৰকৃততে LAC ৰেখা হ'ল SAC ৰেখাৰ পৰস্পৰ ছেদবিন্দুৰ সঞ্চাৰ পথ।
- ৩ . LAC ৰেখাৰ এটা প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল যে SAC ৰেখাৰ নিম্নতম বিন্দুৱে সদায় LAC ৰেখা স্পৰ্শ নকৰে। মাত্ৰ LAC ৰেখাৰ নিম্নতম অৱস্থাতহে SAC ৰেখাই ইয়াৰ নিম্নতম অৱস্থাত LAC ৰেখাক স্পৰ্শ কৰে। ইয়াতে দীৰ্ঘকালীন উৎপাদনে কাম্য অৱস্থা লাভ কৰে আৰু এই অৱস্থাত সংঘটিত হোৱা উৎপন্নক কাম্য উৎপন্ন বোলা হয়। উৎপন্ন কাম্য অৱস্থাতকৈ কম হ'লে SAC ৰেখাৰ নিম্নগামী অংশই LAC ৰেখা স্পৰ্শ কৰে। অন্য অৰ্থত LAC ৰেখা নিম্নমুখী হোৱা অৱস্থাত SAC ৰেখা ঋণাত্মক ঢালবিশিষ্ট অংশটোৱে LAC ৰেখা স্পৰ্শ কৰে। আনহাতে উৎপন্নৰ পৰিমাণ কাম্য অৱস্থাতকৈ বেছি হ'লে SAC ৰেখাৰ উৰ্ধমুখী অংশই LAC ৰেখা স্পৰ্শ কৰে। অৰ্থাৎ LAC ৰেখা উৰ্ধমুখী হোৱা অৱস্থাত SAC ৰেখাৰ ধনাত্মক অংশটোৱে LAC ক স্পৰ্শ কৰে।
- ৪ . দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয় ৰেখাক প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰিকল্পনা ৰেখা (Planning curve) বুলিও কোৱা হয়। কাৰণ দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই উৎপাদনকাৰীক বিভিন্ন পৰিমাণৰ উৎপন্নৰ বিপৰীতে উৎপাদন ব্যয় কিমান কৰা উচিত তাৰ ধাৰণা প্ৰদান কৰে। অৰ্থাৎ LAC ৰেখাই প্ৰতিষ্ঠানৰ আকাৰ নিৰূপণ কৰাত সহায় কৰে।
- ৫ . উৎপন্নৰ যি কোনো অৱস্থাতে দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় হ্রাসকালীন গড় উৎপাদন ব্যয়তকৈ কম হয়। কাৰণ উৎপাদন ব্যয় হ্রাস কৰাৰ বাবে যাৰতীয় ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ দীৰ্ঘকালত যথেষ্ট সময় থাকে। সেয়েহে কোনো SAC ৰেখাই কেতিয়াও LAC ৰেখাৰ তলত স্থান লাভ নকৰে।
- ৬ . LAC ৰেখা 'U' আকৃতিৰ হ'লেও ই SAC ৰেখাতকৈ অধিক মেল খোৱা। LAC ৰেখাৰ নিম্নতম অৱস্থাত এখন প্ৰতিষ্ঠানে কাম্য অৱস্থা লাভ কৰে আৰু এই অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানখনে ধাৰণ কৰা আকাৰক কাম্য আকাৰ বোলা হয়।

পৰিমাণৰ উৎপন্নৰ উৎপাদন ব্যয় নিৰ্দেশ কৰে। আনহাতে LAC ৰেখাই
 প্ৰতিষ্ঠানখনৰ সকলো সম্ভাৱ্য আকাৰ সামৰিলে বিভিন্ন পৰিমাণৰ উৎপন্নৰ
 উৎপাদন ব্যয় নিৰ্দেশ কৰে।

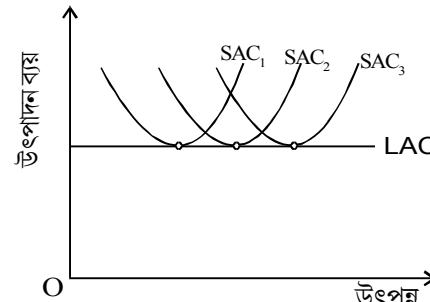
২.৪.২ LAC ৰেখা 'U' আকৃতিৰ হয় কিয় ? (Why is LAC U-shaped?)

অৰ্থনীতিবিদসকলে ধাৰণা কৰে যে স্বাভাৱিক দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন
 ব্যয় ৰেখা সাধাৰণতে প্ৰায় U আকৃতিৰ হয়। অৰ্থাৎ উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে
 এটা নিৰ্দিষ্ট পৰ্যায়লৈ উৎপাদন ব্যয় কমে আৰু কালক্ৰমত উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমান্বয়ে
 বাঢ়িবলৈ ধৰে।

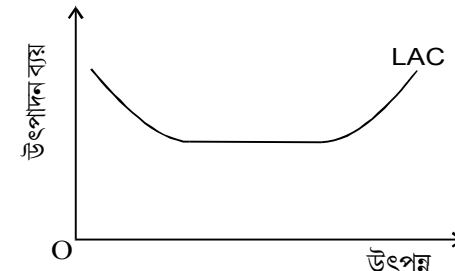
LAC ৰেখা U আকৃতি হোৱাৰ আঁৰত জড়িত আছে মাত্ৰা প্ৰতিদান
 বিধি। কাৰণ দীৰ্ঘকালত প্ৰায় সকলো উৎপাদক সামগ্ৰীৰ পৰিৱৰ্তন সম্ভৱ। মাত্ৰা
 প্ৰতিদান বিধি অনুসৰি দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ আৰম্ভণিতে মাত্ৰা
 সম্প্ৰসাৰণৰ বিপৰীতে আপেক্ষিকভাৱে অধিক হাৰত উৎপন্ন বৃদ্ধি পায়।
 ফলস্বৰূপে উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমান্বয়ে কমে। গতিকে ৰেখা নিম্নমুখী গতিৰ বাবে
 ক্ৰমবৰ্ধমান মাত্ৰা প্ৰতিদান দায়ী। আনহাতে এক নিৰ্দিষ্ট পৰ্যায়লৈ উৎপাদন
 চলাই যোৱাৰ পাছত দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াত ক্ৰমহাসমান মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ
 উদ্ভৱ হয়। অৰ্থাৎ মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ হাৰতকৈ কম হাৰত উৎপাদন বৃদ্ধি পায়।
 ফলস্বৰূপে উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে। গতিকে LAC ৰেখাৰ উৰ্ধমুখী
 গতিৰ বাবে ক্ৰমবৰ্ধমান মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধি জগৰীয়া। উল্লেখযোগ্য যে
 ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান আৰু ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান উদ্ভৱ হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ
 হ'ল,

- ১ . আভ্যন্তৰিণ মিতব্যয়িতা আৰু অমিতব্যয়িতাৰ উপস্থিতি,
- ২ . কিছুমান উপাদানৰ অপূৰ্ণ বিভাজ্যতা,
- ৩ . কিছুমান উপাদানৰ অপ্ৰতিকল্পযোগ্যতা,

এই সম্পৰ্কে পূৰ্বৰ অধ্যায়ৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধিৰ অধীনত আলোচনা
 কৰা হৈছে। আনহাতে আভ্যন্তৰিণ মিতব্যয়িতা আৰু অমিতব্যয়িতাৰ সম্পৰ্কে
 ষষ্ঠ অধ্যায়ত ইতিমধ্যে বহুলাই আলোচনা কৰা হৈছে।

চিত্ৰ নং ২.৭

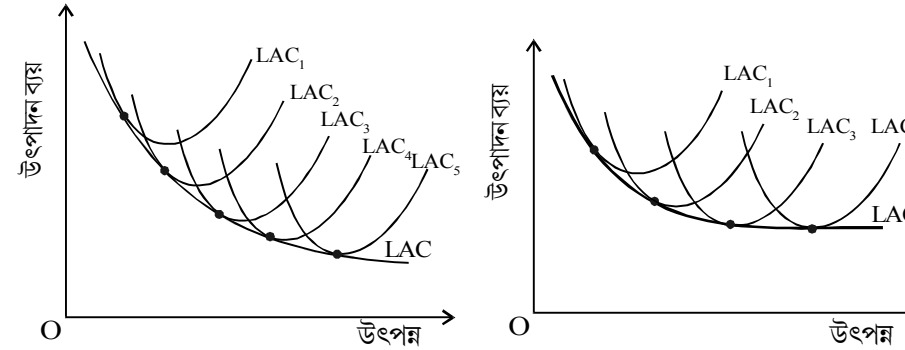
চিত্ৰ নং ২.৮

কৰি উৎপাদনত ক্ৰমবৰ্ধমান প্ৰতিদান আৰু ক্ৰমহ্রাসমান প্ৰতিদান উদ্ভৱ হোৱাৰ যুক্তি আগবঢ়াইছে John Robinson, Nicholas Kaldar, J Stigler প্ৰমুখ্যে অৰ্থনীতিবিদসকলে।

২.৪.৩ SAC ৰেখাতকৈ LAC ৰেখা অধিক মেলখোৱাৰ কাৰণ কি ? (Why is LAC more flatter than SAC?)

LAC ৰেখা আৰু SAC ৰেখাৰ মাজত থকা সাধাৰণ পাৰ্থক্যটো হ'ল যে LAC ৰেখা SAC ৰেখাতকৈ অধিক মেলখোৱা। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল হ্রস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ মাজত থকা মৌলিক পাৰ্থক্য। হ্রস্বকালত সকলো উপাদান পৰিৱৰ্তনশীল নহয়। সেয়েহে

চিত্ৰ নং ২.৯

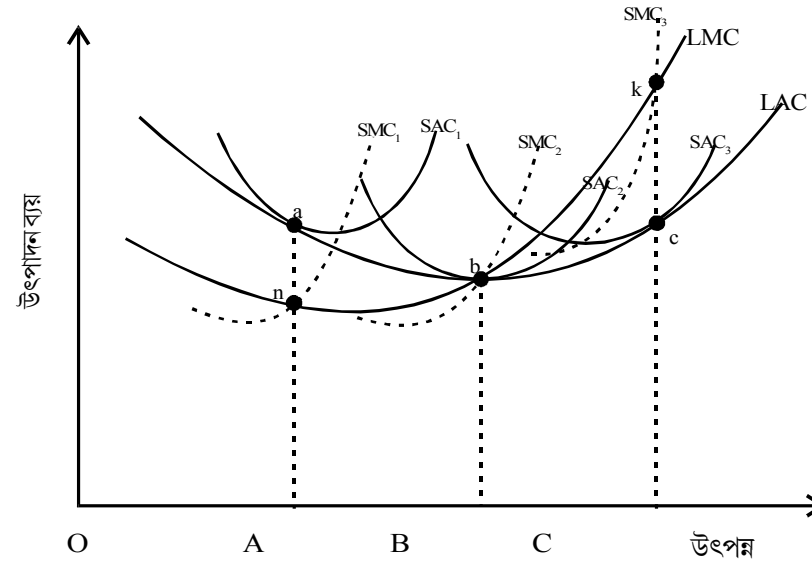
চিত্ৰ নং ২.১০

দীৰ্ঘকালতকৈ হ্রস্বকালত উৎপাদনৰ প্ৰতিক্ৰিয়াশীলতা কম। অৰ্থাৎ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ব্যয় কৰি দীৰ্ঘকালত যিমান উৎপাদন কৰিব পাৰি হ্রস্বকালত তাতকৈ কম উৎপাদন কৰিব পাৰি। SAC ৰেখা অধিক চাপ খোৱাৰ অৰ্থ হ'ল হ্রস্বকালত মিতব্যয়িতা ভোগ কৰাৰ পৰিসৰ কম। আপেক্ষিকভাৱে কম পৰিমাণৰ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰাৰ পাছতে উৎপাদনত ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ অসুবিধাৰ উদ্ভৱ হয়। আনহাতে দীৰ্ঘকালত মিতব্যয়িতা ভোগ কৰা পৰিসৰ দীৰ্ঘলীয়া হয়। গতিকে আপেক্ষিকভাৱে অধিক পৰিমাণৰ মিতব্যয়িতা ভোগ কৰাটো সম্ভৱপৰ হয়। মিতব্যয়িতা ভোগ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত থকা এই পাৰ্থক্যৰ বাবে SAC ৰেখাৰ নিম্নগামী ৰেখাৰ ঢালৰ অংশ LAC ৰেখাৰ নিম্নগামী অংশৰ ঢালতকৈ অধিক হয়। আনহাতে হ্রস্বকালত তৎকালীনভাৱে অমিতব্যয়িতাৰ উদ্ভৱ হয়। তদুপৰি হ্রস্বকালত স্থিৰ উপাদানৰ অবিভাজ্যতা আৰু অপ্রতিকল্পযোগ্যতাৰ বাবে উদ্ভৱ হোৱা অমিতব্যয়িতা প্ৰতিৰোধ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। সেয়েহে নিম্নতম অৱস্থাৰ পাছত উচ্চহাৰত উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি পায়। আনহাতে অমিতব্যয়িতাৰ উদ্ভৱ হ'লেও ইয়াক প্ৰতিৰোধ কৰিব পৰাকৈ সময় আৰু সুবিধা দীৰ্ঘকালত থাকে। কিছুমান অস্থায়ী ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি হ'লেও উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধিৰ হাৰ দীৰ্ঘকালত নিম্ন কৰি ৰখাটো সম্ভৱ। এনে কাৰণতে SAC ৰেখাৰ উৰ্দ্ধমুখী অংশতকৈ LAC ৰেখা উৰ্দ্ধমুখী অংশৰ ঢাল কম।

কম। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল হ্রস্বকালত উৎপাদন ব্যয় সাময়িক ভাৱে নিম্নতম হয়। নিম্নতম অৱস্থা উদ্ভৱ হোৱাৰ পিছ মুহূৰ্ততে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাৰ লগে লগে গড় উৎপাদন ব্যয় বাঢ়িবলৈ ধৰে। কিন্তু দীৰ্ঘকালত উৎপাদনকাৰীয়ে তেওঁৰ আহৰিত অভিজ্ঞতাৰ সহায়ত উৎপাদন কাৰ্যৰ এনেদৰে সমযোজন ঘটায় যে উৎপাদন ব্যয়ৰ নিম্নতম অৱস্থাটো কম-বেছি পৰিমাণে সাময়িকভাৱে বৰ্তাই ৰাখিব পাৰে আৰু সেয়েহে উৎপাদন ব্যয় কিছু পলমকৈ বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰে।

২.৪.৪ LAC ৰেখা কেতিয়া 'U' আকৃতিৰ নহয়? (When LAC is not U-shaped?)

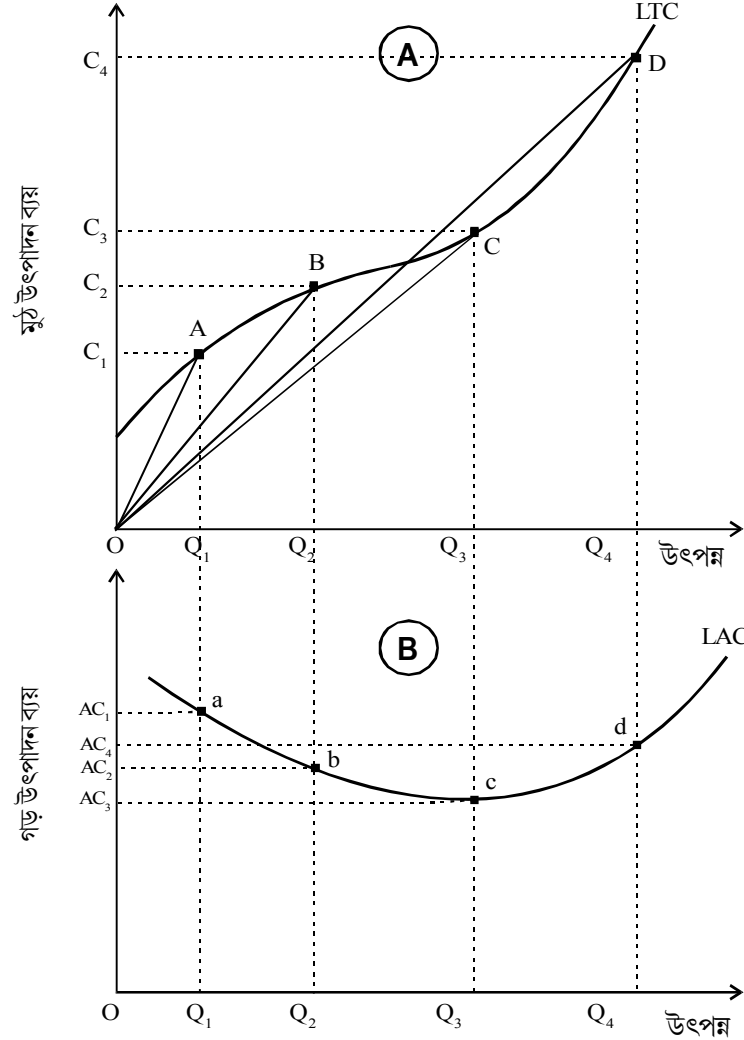
আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে প্ৰয়োগিক অধ্যয়নৰ জৰিয়তে প্ৰমাণ কৰিছে যে কাৰ্যক্ষত্ৰত LAC ৰেখা কেতিয়াবা 'U' ৰ পৰা পৃথক আকৃতিৰ হ'ব পাৰে। উৎপাদন কাৰ্যৰ প্ৰকৃতিৰ ভিন্নতা আৰু কিছুমান নতুন কাৰকৰ প্ৰভাৱে LAC ৰেখাৰ আকৃতি U ৰ পৰা পৃথক হোৱাত অৰিহণা যোগাইছে। LAC ৰেখা 'U' আকৃতিৰ নোহোৱাৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিসমূহৰ ওপৰত এটি চমু আভাস দাঙি ধৰা হ'ল।

চিত্ৰ নং ২.১১

- উৎপাদনত সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধি প্ৰযোজ্য থাকিলে LAC ৰেখা 'U' আকৃতিৰ হোৱাৰ পৰিৱৰ্তে ভূমিৰ সমান্তৰালহে হয়। কাৰণ সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ অধীনত উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্বিশেষে গড় উৎপাদন ব্যয় অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে। চিত্ৰ নং ২.৭ ত SAC_1 , SAC_2 আৰু SAC_3 এই তিনিডাল হ্রস্বকালীন ৰেখাৰ সহায়ত LAC ৰেখা অংকন কৰি দেখুওৱা হৈছে। N. Caldor, John Robinson আৰু J. Stigler-এ মত পোষণ কৰিছে যে উৎপাদনৰ উপাদানসমূহ পূৰ্ণ বিভাজ্য হ'লে উৎপাদনৰ প্ৰয়োজন অনুসৰি উপাদানসমূহৰ প্ৰয়োগ কৰা হ'ব আৰু

- প্রতিদানের উদ্ভব হ'ব; সেয়েহে LAC ৰেখা ভূমিৰ সমান্তৰাল হ'ব।
- ২ . অর্থনীতিবিদসকলে চলোৱা প্ৰায়োগিক অধ্যয়নৰ পৰা দেখা গৈছে LAC ৰেখা U- ৰ সদৃশ নহয়। ইয়াৰ ভূমিৰ সমান্তৰাল অংশ আপেক্ষিকভাৱে বেছি। কাৰিকৰী প্ৰগতিৰ বাবে বা আহৰিত অভিজ্ঞতাৰ বাবে উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি নোহোৱাকৈ কিছু সময়লৈ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ যথেষ্ট সময় নিম্নতম উৎপাদন ব্যয় বিশিষ্ট মিতব্যয়িতা ভোগ কৰাৰ পাছতহে উৎপাদন ব্যয় বাঢ়ে। এনে অৱস্থাত LAC ৰেখাৰ আকৃতি ২.৮ নং চিত্ৰৰ দৰে হয়।
- ৩ . কাৰিকৰী প্ৰগতিৰ বাবে অতি দীৰ্ঘকালত উৎপাদন ব্যয় পুনঃ পুনঃ কমিব পাৰে। অবিৰতভাৱে উদ্ভৱ হোৱা কাৰিকৰী প্ৰগতিয়ে উৎপাদনত অনিৰ্দিষ্ট কাললৈ মিতব্যয়িতাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে। যদি সেয়ে হয় LAC ৰেখা ঋণাত্মক ঢালবিশিষ্ট হ'ব পাৰে। (পাছত বহলাই আলোচনা কৰা হৈছে।) কাৰিকৰী প্ৰগতি অব্যাহত থকা অৱস্থাত উদ্ভৱ হোৱা LAC ৰেখাৰ নমুনা ২.৯ নং চিত্ৰত দেখুওৱা হৈছে।

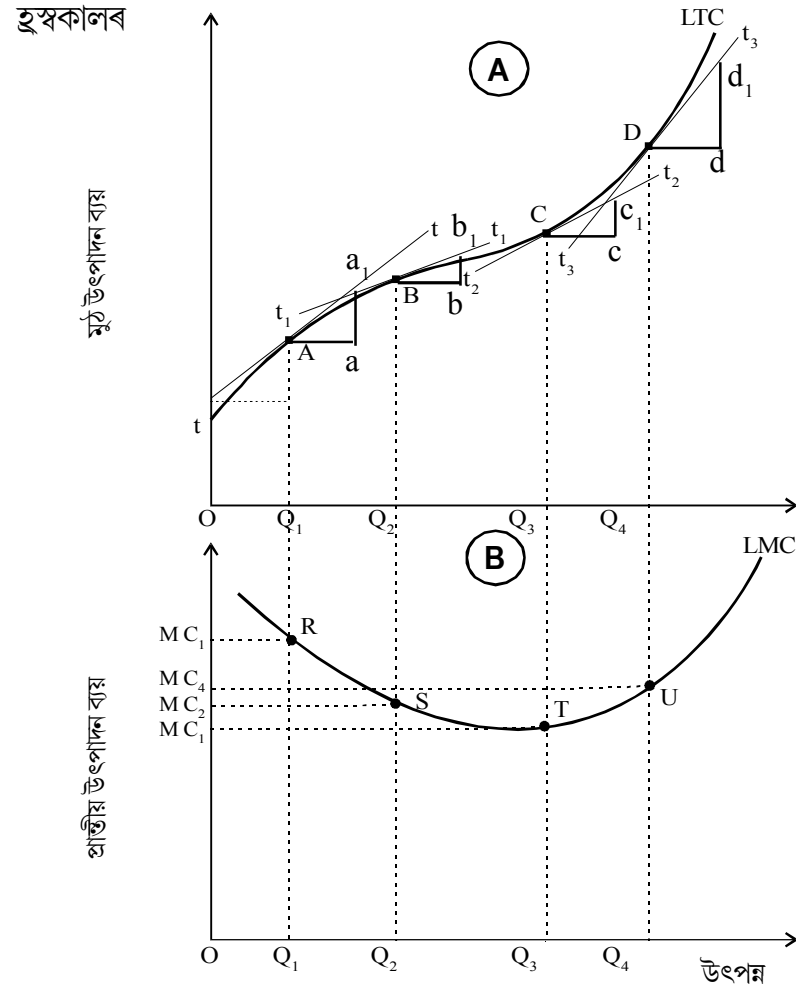

চিত্ৰ নং ২.১২

কিছুমান উদ্যোগৰ LAC ৰেখা L আকৃতিৰ। অর্থাৎ উৎপাদন ব্যয় প্রথম অৱস্থাত কমিবলৈ ধৰে আৰু যেতিয়া উৎপাদন ব্যয়ে কাম্য অৱস্থা লাভ কৰে তেতিয়া প্রচলিত ব্যয় গাঁথনি পুনঃ পুনঃ প্ৰয়োগ কৰা হয়, ইয়াৰ ফলত উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি নাপায় আৰু সেয়েহে LAC ৰেখাৰ ভূমিৰ সমান্তৰাল হৈ 'L' আকৃতি ধাৰণ কৰে। এনে এক LAC ৰেখা চিত্ৰ নং ২.১০ ত দেখুওৱা হৈছে।

২.৪.৬ দীৰ্ঘকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা (L.M.C.) (Long-run marginal cost curve)

হুস্বকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ দৰে দীৰ্ঘকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ো নিৰ্ণয় কৰা হয়। পদ্ধতিগত দিশৰ পৰা হুস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাই। দীৰ্ঘকালীন মুঠ উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰা প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় গণনা কৰা হয়। LAC ৰেখাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি LMC (Long-run Marginal Cost) ৰেখা অংকন কৰিব পাৰি। ২.১১ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে SAC_1 , SAC_2 আৰু SAC_3 হ'ল তিনিওটা হুস্বকালৰ

চিত্ৰ নং ২.১৩

গড় উৎপাদন ব্যয় রেখা আৰু SMC_1 , SMC_2 আৰু SMC_3 হ'ল সংশ্লিষ্ট প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় রেখা। SAC_1 ৰ অধীনত OA, SAC_2 ৰ অধীনত OB আৰু SAC_3 ৰ অধীনত OC পৰিমাণৰ দ্রব্য উৎপাদন কৰা হৈছে। হ্রস্বকালীন এই উৎপাদনৰ বিপৰীতে প্রান্তীয় ব্যয় হ'ল ক্রমে An, Bb আৰু Ck। n, b আৰু k এ উৎপন্ন আৰু প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ জোঁট নিৰ্দেশ কৰিছে। এই জোঁট তিনিটা সংযোগ কৰাত উদ্ভৱ হোৱা রেখাডালেই হ'ল LMC রেখা।

উল্লেখযোগ্য যে SAC আৰু SMC ৰ মাজত যি সম্পর্ক সেই একে সম্পর্ক LAC আৰু LMC ৰ মাজত থকা দেখা যায়। অর্থাৎ (১) $LMC < LAC$, (২) $LMC = LAC$, (৩) $LMC > LAC$

২.৪.৭ LTC ৰ পৰা LAC আৰু LMC আহৰণ (Derivation of LAC and LMC from LTC)

LAC রেখাৰ গঠন

২.১২ নং চিত্ৰত LTC ৰ পৰা LAC নিৰূপণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰ A অংশত LTC বেখাৰ ওপৰত A, B, C আৰু D এই চাৰিটা বিন্দুৰ পৰা মূল বিন্দুলৈ একোডাল সংযোগকাৰী বেখা অংকন কৰা হ'ল। মূল বিন্দুৰ পৰা A, B, C আৰু D লৈ টনা সংযোগী বেখাই প্রতিটো উৎপাদন পৰ্যায়ত গড় উৎপাদন ব্যয় নিৰ্দেশ কৰিছে। এনেকৈ নিৰূপণ কৰা গড় উৎপাদন ব্যয়বোৰ হ'ল -

বিন্দু	মুঠ উৎপাদন	মুঠ উৎপাদন ব্যয়	গড় উৎপাদন ব্যয়
A	OQ	AQ	$AQ/OQ = AC$
B	OQ_1	BQ_1	$BQ_1/OQ_1 = AC_1$
C	OQ_2	CQ_2	$CQ_1/OQ_2 = AC_2$
D	OQ_3	DQ_3	$DQ_1/OQ_3 = AC_3$

নিৰ্ধাৰিত গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু উৎপন্নৰ জোঁটবোৰ হ'ল —

উৎপন্ন	গড় উৎপাদন ব্যয়	জোঁট
OQ_1	AC_1	a
OQ_2	AC_2	b
OQ_3	AC_3	c
OQ_4	AC_4	d

২.১২ নং চিত্ৰৰ B অংশত a, b, c আৰু d জোঁট উপস্থাপন কৰি সংযোগ কৰাত সংশ্লিষ্ট LAC বেখাডাল পোৱা গ'ল।

একেদৰে LTC ৰেখাৰ পৰা LMC ৰেখাও অংকন কৰি দেখুৱাব পাৰি। ২.১৩ নং চিত্ৰৰ A অংশত LTC ৰেখাৰ ওপৰত চাৰিটা বিন্দু ক্ৰমে A, B, C আৰু D ত চাৰিডাল স্পৰ্শক ক্ৰমে tt , t_1t_1 , t_2t_2 আৰু t_3t_3 অংকন কৰা হ'ল। এই স্পৰ্শকৰ ঢালৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি প্ৰত্যেকটো বিন্দুত প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় জানিব পাৰি। স্পৰ্শকৰ ঢাল প্ৰথমে কমি পাছত বৃদ্ধি পাইছে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় প্ৰথমে কমি পাছত বৃদ্ধি পাইছে।

A বিন্দুত tt স্পৰ্শকৰ ঢাল = $AL/RL = OQ_1$ পৰিমাণৰ উৎপন্নৰ প্ৰান্তীয় ব্যয়। এনেকৈ বাকীবোৰ বিন্দুৰ বাবেও প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় নিৰূপণ কৰিব পাৰি। এনেকৈ নিৰূপণ কৰা প্ৰান্তীয় ব্যয় হ'ল ক্ৰমে MC , MC_1 , MC_2 , আৰু MC_3 । মুঠ উৎপন্ন আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ জোঁটবোৰ হ'ল —

	বিন্দু	মুঠ উৎপাদন	প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়	জোঁট
A	OQ	aa_1	R	
B	OQ_1	bb_1	S	
C	OQ_2	cc_2	T	
D	OQ_3	dd_3	U	

মুঠ উৎপন্ন আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ এই নিৰ্দ্ধাৰিত জোঁট চাৰিটা ২.১৩ নং চিত্ৰৰ (B) অংশত উপস্থাপন কৰি সংযোগ কৰাত LMC ৰেখাডাল পোৱা গ'ল।

২.৬ আধুনিক উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব (Modern Theory of Cost)

পৰম্পৰাগত 'U' আকৃতিৰ গড় উৎপাদন ব্যয়ৰ ধাৰণাটো তাত্ত্বিক আৰু ব্যৱহাৰিক দুয়োটা দিশতে একাংশ আধুনিক অৰ্থনীতিবিদে গ্ৰহণ কৰা নাই। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল প্ৰকৃততে হ্ৰস্বকালীন গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় ৰেখাৰ মাজ অংশ এক দীৰ্ঘ পৰ্যায়ৰ উৎপাদনত ভূমিৰ সমান্তৰাল হৈ থাকে আৰু ইয়াত সহায় কৰে প্ৰতিষ্ঠানখনে উৎপাদনী ক্ষমতাত লাভ কৰা নমনীয়তাই। অৰ্থাৎ প্ৰতিষ্ঠান এখনে এক দীঘলীয়া পৰিসৰৰ উৎপাদন ব্যয় একে কৰি ৰাখি উৎপাদনৰ প্ৰয়োগত সালসলনি ঘটাব পাৰে। এই বিষয়ে ১৯৩৯ চনতেই G. Stigler নামৰ অৰ্থনীতিবিদজনে আঙুলিয়াই দিছিল।

আনহাতে, উৎপাদন কাৰ্যত মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ দীঘলীয়া উপস্থিতিয়ে দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা 'U' ৰ পৰিৱৰ্তে 'L' আকৃতিত পোৱাৰ হৈ প্ৰায়োগিক অধ্যয়ন (Empirical Study) ৰ যোগেদি প্ৰমাণিত হৈছে। বিশেষকৈ আধুনিক উৎপাদন পৰিচালন ব্যৱস্থা (Management) ৰ উন্নতিয়ে ইতিবাচক প্ৰভাৱ পেলাইছে। অৰ্থাৎ পূৰ্বতে উদ্যোগ এটাৰ সম্প্ৰসাৰণত কাল ক্ৰমত যি বাহ্যিক মিতব্যয়িতা উদ্ভৱ হৈ গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ উৰ্ধমুখী গতি দিব বুলি ধাৰণা কৰা হৈছিল, বৰ্তমান সেয়া শুদ্ধ নহয় বুলি প্ৰমাণিত

বঢ়াই যোৱাতহে সহায় কাৰছে। গতিকে দীঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা 'U' আকৃতিৰ হোৱাৰ পৰিৱৰ্তে 'L' আকৃতিৰ হোৱাৰ যুক্তিসন্মত কাৰণ আছে।

২.৬.১ আধুনিকতত্ত্ব অনুসৰি হ্ৰস্বকালীন উৎপাদন ব্যয়

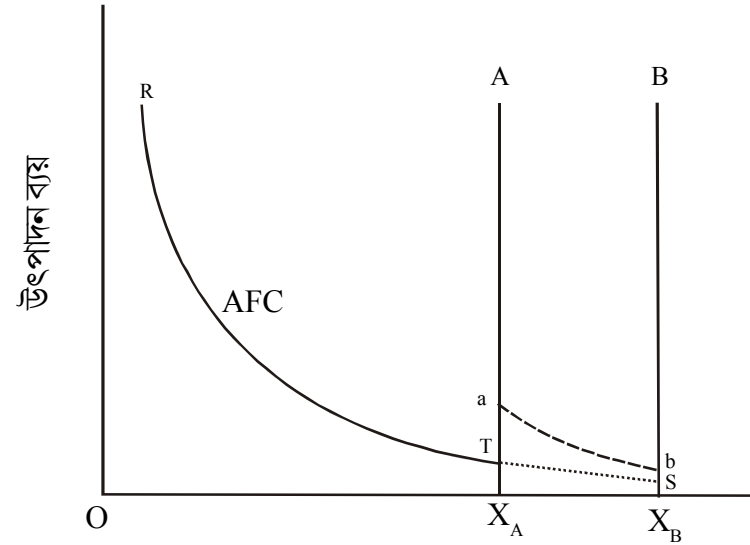
(Shortrun Cost as per Modern Theory)

পৰম্পৰাগত তত্ত্বৰ দৰেই আধুনিক তত্ত্বতো হ্ৰস্বকালীন উৎপাদন ব্যয়ক পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় আৰু স্থিৰ ব্যয় এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। আধুনিক অৰ্থতত্ত্বত কেৱল গড় উৎপাদন ব্যয়ৰ দিশৰ পৰা উৎপাদন ব্যয়ৰ গতিবিধি উপস্থাপন কৰা হৈছে।

স্থিৰ গড় উৎপাদন ব্যয় (Average Fixed Cost)

পৰোক্ষ উপাদান (Indirect Factor) ৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়কে স্থিৰ ব্যয় বোলা হয়। প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ যন্ত্ৰ-পাতি, সা-সৰঞ্জাম, সংগঠন, কাৰ্যৰ দায়িত্বত থকা কৰ্মচাৰী ইত্যাদি হ'ল পৰোক্ষ উপাদান। স্থিৰ উৎপাদন ব্যয়ৰ বিষয়সমূহ হ'ল-

- ১ . প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰশাসনিক কাম-কাজ সমাধা কৰা কৰ্মচাৰীক দিয়া বেতন আৰু অন্যান্য খৰছ।
- ২ . উৎপাদন কাৰ্যত প্ৰত্যক্ষভাৱে জড়িত হৈ পৰা কৰ্মচাৰীক স্থিৰ হিচাপত পৰিশোধ কৰা পাৰিশ্ৰমিক।

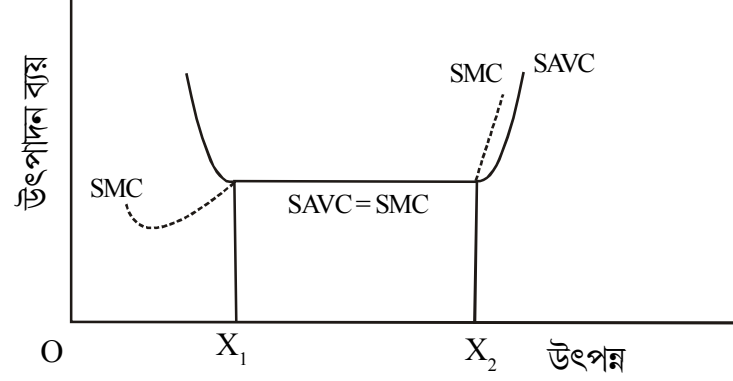
চিত্ৰ নং ২.১৪ উৎপন্ন

- ৩ . যন্ত্ৰপাতিৰ ক্ষয়-ক্ষতি মেৰামতি কৰাৰ নামত কৰা ব্যয়।
- ৪ . ব্যৱহাৰ কৰি থকা ঘৰটোৰ ভাড়া আৰু ইয়াক ব্যৱহাৰ উপযোগী কৰি ৰাখিবলৈ কৰা ব্যয়।
- ৫ . প্ৰতিষ্ঠানখন স্থাপন হৈ থকা মাটিৰ সংৰক্ষণ, উন্নয়ন আৰু সা-সুবিধা বৃদ্ধিৰ বাবদ কৰা ব্যয়।

- ১ . প্রাতিষ্ঠানটোৰ বাবে থকা মাটিৰ আকাৰে ইয়াৰ স্থিৰ উৎপাদন ব্যয়ৰ আকাৰ নিৰ্ধাৰণ কৰে। কিমান উৎপাদন কৰা হ'ব আৰু তাৰ বাবে কিমান শ্ৰমিকে নিয়োগ কৰা হ'ব, কিমান কেচামাল প্ৰয়োগ কৰা হ'ব ইত্যাদিৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়ো এই মাটিৰ আকাৰৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ কৰে।
- ২ . কেতিয়াবা আকৌ প্ৰতিষ্ঠানখনে মাটিৰ আকাৰে দিয়া দক্ষতাসম্পূৰ্ণ সামৰ্থতকৈয়ো কিছু পৰিমাণে অধিক যন্ত্ৰ-পাতি স্থাপন কৰিব বিচাৰে অৰ্থাৎ এডোখৰ মাটিত যিমান যন্ত্ৰ-পাতি বহুৱালে কাম-কাজ সুবিধাজনকভাৱে চলাব পাৰি তাতকৈ অধিক যন্ত্ৰ-পাতি বহুৱা হয় যাতে বিপদৰ সময়ত কামত আছে, বা সুবিধা অহাৰ সময়ত সুবিধা গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। কাৰিকৰী প্ৰগতিয়ে অতিৰিক্ত যন্ত্ৰ-পাতি স্থাপন কৰাৰ সুবিধা আনি দিয়ে। তদুপৰি নতুনকৈ ঘৰ-মাটি ল'লে উঠাই নি স্থাপন কৰিব পৰাকৈ পুৰণা ঘৰ-মাটি, যন্ত্ৰ-পাতি অতিৰিক্তভাৱে স্থাপন কৰি থোৱা হয়। এই অতিৰিক্ত সামৰ্থক সংৰক্ষিত সামৰ্থ (Reserved Capacity) বোলা হয়। এই সংৰক্ষিত সামৰ্থই হুস্কালীন স্থিৰ ব্যয়ৰ আকাৰ নিৰূপণ কৰে।
- ৩ . এই সংৰক্ষিত সামৰ্থ কেৱল যে যন্ত্ৰ-পাতিৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হয় তেনে নহয়, সংগঠন আৰু প্ৰশাসনৰ ক্ষেত্ৰতো আধুনিক প্ৰতিষ্ঠানে অতিৰিক্ত সামৰ্থ সংৰক্ষিত কৰি ৰাখিব খোজে। এই যে অতিৰিক্ত যন্ত্ৰ-পাতিবোৰ স্থাপন কৰি থোৱা হ'ল সেয়া ব্যৱহাৰ কৰা সময়ত যাতে তাৰ বাবে লগা সাংগঠনিক দক্ষতা থকা ব্যক্তিৰ অভাৱ নহয় আৰু এই অতিৰিক্ত যন্ত্ৰ-পাতিবোৰ চলি থকা সময়ত যি কাম-কাজ বাঢ়ে সেয়া সুকলমে চলাই নিবলৈ যাতে প্ৰশাসনিক ব্যক্তি মজুত থাকে তাৰো ব্যৱস্থা কৰা হয়। গতিকে প্ৰশাসনিক আৰু সাংগঠনিক ক্ষেত্ৰতো 'সংৰক্ষিত সামৰ্থ'ৰ কথাটো প্ৰযোজ্য হয়।

ওপৰৰ কথাখিনিৰ ভিত্তিত আধুনিক উৎপাদন ব্যয় তত্বই কৈছে যে প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ মাটিৰ আকাৰ কিমান কেৱল সেই কথাই হুস্কালীন স্থিৰ উৎপাদন ব্যয়ত প্ৰভাৱ নেপেলায়। লগতে ইয়াত প্ৰভাৱ পেলায় সংৰক্ষিত সামৰ্থই। সংৰক্ষিত সামৰ্থৰ অনুপস্থিতিত হুস্কালীন গড় স্থিৰ ব্যয় ৰেখা ধাৰাবাহিকভাৱে অসীমলৈ তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া হয়। ই ভূমি অক্ষৰ দিশত গতি কৰে, কিন্তু কেতিয়াও ভূমি অক্ষ স্পৰ্শ নকৰে। আনহাতে সংৰক্ষিত সামৰ্থৰ উপস্থিতিত প্ৰতিষ্ঠানৰ গৰাকীয়ে পুৰা চেপ্তা চলাব কেনেকৈ বজাৰত উদয় হোৱা অৱস্থা বা সা-সুবিধাৰ লগত নিজৰ উৎপাদনী সামৰ্থ সৰ্বাধিকভাৱে সংগত কৰিব পাৰি। প্ৰতিস্থানৰ গৰাকীয়ে উৎপাদনী সামৰ্থত এই নমনীয়তা ৰক্ষা কৰাৰ বাবেই হুস্কালীন স্থিৰ গড় উৎপাদন ৰেখা ২.১৪ নং চিত্ৰত দিয়াৰ দৰে দুডোখৰীয়া হয়।

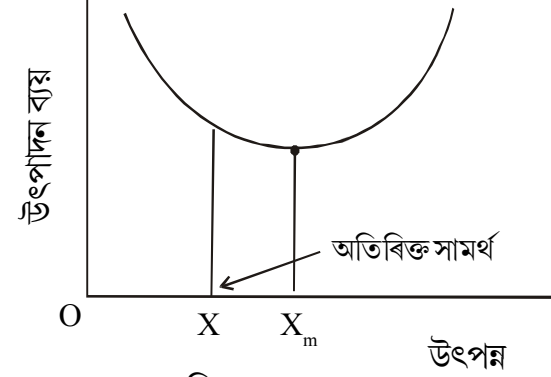
চিত্র নং ২.১৫

চিত্রত দেখা গৈছে যে প্রতিষ্ঠানখনে OX_B লৈকে হ্রস্বকালত উৎপাদন কৰাৰ সামৰ্থ আছে। ইয়াৰ বাবে অধিক উৎপাদনক্ষম যন্ত্ৰ-পাতি ব্যৱহাৰ কৰে। এই উৎপাদনী সামৰ্থক B সীমাৰে সুচোৱা হৈছে। কিন্তু যদি কমাই উৎপাদন কৰাৰ প্ৰয়োজন হয় সেয়া কৰিব পৰাকৈ প্রতিষ্ঠানখনত কম উৎপাদনক্ষম যন্ত্ৰ-পাতিৰো স্থাপন কৰা আছে। ক্ষুদ্ৰ গোটৰ যন্ত্ৰ-পাতিৰ সহায়ত উৎপাদন সামৰ্থ OX_A ৰ ভিতৰত নিৰ্ণীত আৰু ইয়াক A সীমাৰে সুচোৱা হৈছে। AFC হ'ল হ্রস্বকালীন গড় স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় ৰেখা। এই ৰেখা দুই প্ৰকাৰ সামৰ্থৰ ভিত্তিত গঠন হোৱা বাবে ইয়াৰ দুটা ৰূপ আছে। বৃহৎ যন্ত্ৰ-পাতি স্থাপন হৈ থকা উপস্থিতত AFC হ'ল RS আৰু ক্ষুদ্ৰ গোটৰ যন্ত্ৰ-পাতি স্থাপন হৈ থকা অৱস্থাত AFC হ'ল RT। আকৌ মন কৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে অধিক উৎপাদনৰ যি সীমা (B) দেখুওৱা হৈছে তাৰ দুটা বিকল্প আছে। এটা হ'ল ইতিমধ্যে কৰ্মৰত স্থায়ী কৰ্মচাৰীক অতিৰিক্ত পাৰিশ্ৰমিক দি অধিক সময় কামত লগাব পাৰে। তেতিয়া বৃহৎ আকাৰৰ যন্ত্ৰ-পাতিবোৰে পূৰ্ণ ব্যৱহাৰৰ দিশত গতি কৰিব। ফলত উৎপাদন বঢ়া লগে লগে AFC কমিব। ইয়াক নিৰ্দেশ কৰিছে AFC ৰেখাৰ 'Dotted' অংশই। ইয়াকে নকৰি প্রতিষ্ঠানখনে আকৌ ক্ষুদ্ৰ গোটৰ যন্ত্ৰ-পাতি নতুনকৈ স্থাপন কৰিব পাৰে। এনে কৰিলে চিত্ৰত দেখুৱাৰ দৰে AFC ৰেখাৰ ab অংশটো ওপৰলৈ স্থানান্তৰ হ'ব। ইয়াতো দেখা গৈছে যে হ্রস্বকালীন উৎপাদন বঢ়াৰ লগে লগে AFC কমে। সেয়ে ab অংশটোও তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া।

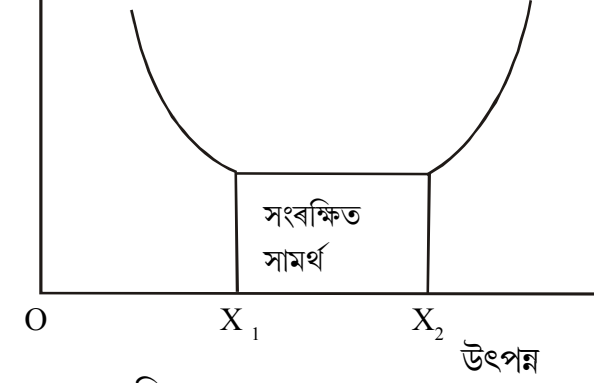
গড় পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় (Average Variable Cost)

আধুনিক উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব অনুসৰি পৰম্পৰাগত তত্ত্বৰ দৰেই পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ত তিনি প্ৰকাৰৰ উপাদান অন্তৰ্ভুক্ত হয়। সেয়া হ'ল-

- ১ . উৎপাদনৰ পৰিমাণ সলনি হোৱাৰ লগে লগে সলনি হোৱা প্ৰত্যক্ষ শ্ৰমিকৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়।
- ২ . নতুনকৈ কিনা দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়।

চিত্ৰ নং ২.১৬

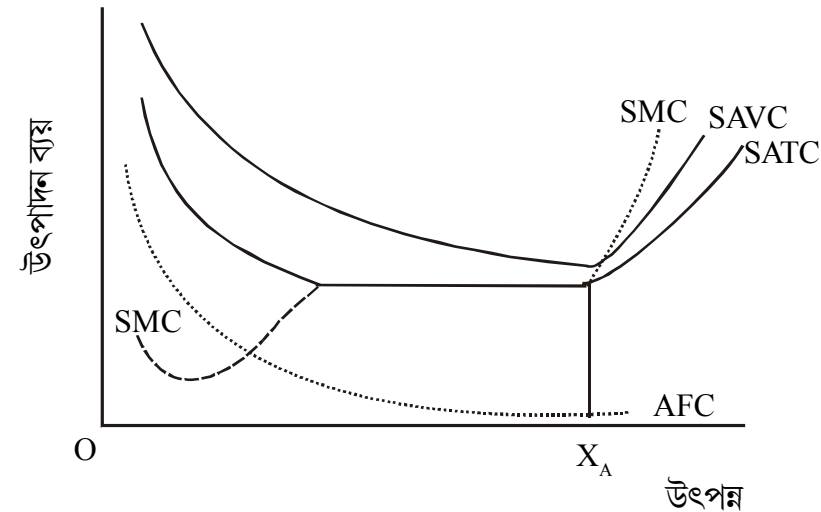

চিত্ৰ নং ২.১৭

৩ . যন্ত্ৰ-পাতি চলাই থাকিবলৈ লগা খৰছ।

প্ৰায়োগিক অধ্যয়নৰ পৰা দেখা গৈছে যে আধুনিক কালত হুস্কালীন গড় পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ আকৃতি 'চ'চপেন' ৰ দৰে (Saucer type)। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল হুস্কালীন গড় পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় ৰেখা বাঁওহাতৰ অংশ তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া, সোঁহাতৰ অংশ ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া আৰু মাজৰ অংশ বৃদ্ধি পৰিমাণৰ উৎপাদনৰ পৰিসৰত ভূমিৰ সমান্তৰাল। ২.১৫ নং চিত্ৰত হুস্কালীন গড় পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় ৰেখাডাল (SAVC) আৰু লগতে সংশ্লিষ্ট প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা (SMC) অংকন কৰা হৈছে। X_1, X_2 উৎপন্নৰ পৰিসৰত SAVC আৰু SMC একে ৰেখাত মিলিত হৈছে আৰু ই ভূমিৰ সমান্তৰাল হৈ আছে।

পৰম্পৰাগত তত্ত্ব অনুসৰি গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় ৰেখা প্ৰথমে কম উৎপাদন পৰিসৰত তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া হয় তাৰ পাছত উৎপাদন বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে ই সোঁফালে ওপৰলৈ গতি কৰে। হুস্কালীন প্ৰান্তীয় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় ৰেখাৰো একে চৰিত্ৰকে ধাৰণ কৰে। মাথো গড় পৰিৱৰ্তনশীল

চিত্ৰ নং ২.১৮

কৰে। আধুনিক উৎপাদন ব্যয় তত্ত্বই উৎপাদনৰ এক বুজন পাৰসৰত SAVC আৰু SMC একে ৰেখাত মিলিতি হৈ ইহঁতৰ আকৃতি চ'চপেনৰ দৰে কৰি তোলাটো প্ৰমাণ কৰিছে। ইয়াত সহায় কৰিছে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰি আহা সংৰক্ষিত সামৰ্থই। প্ৰথমছোৱাত গড় পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল স্থিৰ উৎপাদনৰ সঠিক ব্যৱহাৰৰ বাবে উৎপাদন ব্যয়ৰ হ্রাস আৰু পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদনৰ দক্ষতা আৰু অভিজ্ঞতা বাঢ়ি উৎপাদন বৃদ্ধি। তাৰ পাছত প্ৰতিষ্ঠানখনে উৎপাদনৰ বৃদ্ধি পোৱা সত্ত্বেও সংৰক্ষিত সামৰ্থৰ সহায়ত গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় নিম্নতম কৰি ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হয়। কিন্তু এই সুবিধা অসীমলৈ ভোগ কৰি থাকিব নোৱাৰি। কিয়নো এসময়ত গৈ বহু সময় কাম কৰি থকা বাবে শ্ৰমিকৰ উৎপাদনশীলতা কমে, অতিৰিক্ত সময় কাম কৰা বাবে উৎপাদন যিমান বাঢ়ে অতিৰিক্ত বানচ তাতকৈ বেছি পৰিশোধ কৰিব লগীয়া হয়। তদুপৰি অতিৰিক্ত সময় কাম কৰি থাকিলে যন্ত্ৰ-পাতিৰ ক্ষয়-খতি ও বাঢ়ে।

এইখিনিতে পৰম্পৰাগত তত্ত্বৰ লগত থকা এটা পাৰ্থক্য মন কৰাটো প্ৰয়োজন হয়। পাৰ্থক্যটো হ'ল পৰম্পৰাগত তত্ত্বত হ্রস্বকালীন উৎপাদন ব্যয়ৰ ব্যাখ্যাত ধৰি লোৱা হৈছিল যে উৎপাদনৰ যি প্ৰকল্প হ্রস্বকালত হাতত লোৱা হয় তাত কোনো নমনীয়তা নাথাকে। অৰ্থাৎ স্থিৰ উৎপাদনবোৰ এবাৰ যেনেকৈ স্থাপন কৰা হ'ল তাৰ কোনো পৰিৱৰ্তন সধা নহয়। ইয়াত মূল লক্ষ্য হ'ল ২.১৬ নং চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে OX_m পৰিমাণৰ উৎপাদন কৰা। কাৰণ এই পৰিমাণৰ উৎপাদনত গড় উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হৈছে। যদি প্ৰকৃততে উৎপাদন কৰা পৰিমাণ OX_m তকৈ কম হয় (OX) তেতিয়া এই কম হোৱাখিনি ($OX_m - OX$) অপৰিকল্পিত উৎপাদন হৈ পৰিব আৰু তেতিয়া OX ৰ পৰা OX_m উৎপাদন বৃদ্ধি নকৰা পৰ্যন্ত উৎপাদন ব্যয় OX_m তকৈ অধিক হৈ থাকিব। সেয়ে এই অপৰিকল্পিত উৎপাদনৰ পৰিমাণ কেতিয়াও কাম্য নহয়।

ইয়াৰ বিপৰীতে আধুনিক উৎপাদন ব্যয় তত্ত্বই ২.১৭ নং চিত্ৰত দেখুৱাৰ দৰে X_1X_2 অংশ উৎপাদনত পৰিকল্পিত ৰূপত হোৱাটো নিৰ্দেশ কৰিছে। এই পৰিকল্পনাৰ কথাটো আহিছে সংৰক্ষিত সামৰ্থৰ পৰা। পৰিকল্পিত হোৱা বাবেই X_1X_2 অংশৰ উৎপাদনত গড় পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় নূনতম হৈ আছে।

হ্রস্বকালীন গড় মুঠ উৎপাদন ব্যয়

(Short Run Average Total Cost)

হ্রস্বকালীন গড় স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় আৰু হ্রস্বকালীন গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় যোগ কৰি হ্রস্বকালীন গড় মুঠ উৎপাদন পাব পাৰি। ইয়াক তলৰ চিত্ৰ নং ২.১৮ নং চিত্ৰত দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰত SATC হৈছে হ্রস্বকালীন গড় মুঠ উৎপাদন ব্যয় ৰেখা, AFC হ'ল হ্রস্বকালীন গড় স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আৰু SAVC হ'ল হ্রস্বকালীন গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় ৰেখা। SMC হ'ল হ্রস্বকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা।

ATC আঁৰতভাৱে কামছে। এই উৎপাদনত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ সংৰক্ষিত সামৰ্থ সম্পূৰ্ণ ব্যৱহাৰ হৈ গ'ল। ইয়াৰ পাছত উৎপাদন বঢ়ালে ATC ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া হৈ পৰিব। কাৰণ সংৰক্ষিত সামৰ্থ শেষ হোৱাৰ পাছত হুস্ককালত উৎপাদন বৃদ্ধি কৰা মানে বিভিন্ন প্ৰকাৰে উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি পোৱা। SMC ৰেখা SAVC ৰেখাত এক উৎপন্ন পৰিসৰত মিলি থাকি সংৰক্ষিত সামৰ্থ শেষ হোৱা মুহূৰ্ততে SATC ৰেখাক ছেদ কৰি ওপৰলৈ সোঁফালে গতি কৰিছে। ইয়াতো দেখা গৈছে যে পৰম্পৰাগত উৎপাদন ব্যয় তত্ত্বৰ দৰেই গড় মুঠ উৎপাদন ব্যয়ক ইয়াৰ নিম্নতম বিন্দুত প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই ছেদ কৰে।

২.৬.২ আধুনিক তত্ত্ব অনুসৰি দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয়

(Long Run Cost of Production as per Modern Theory):

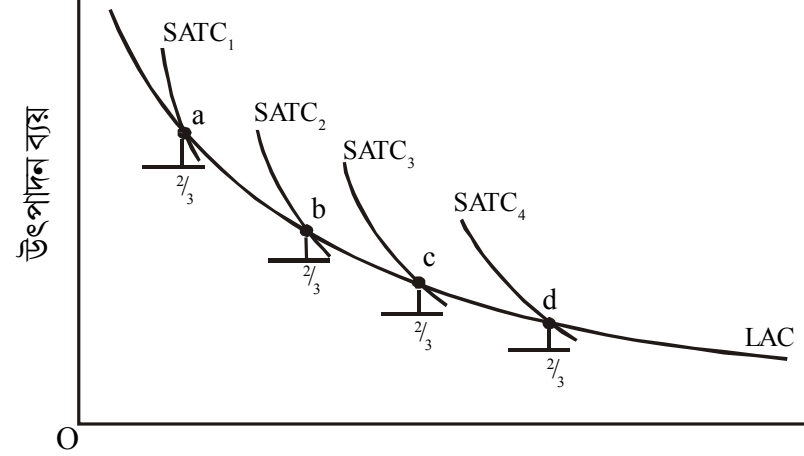
আধুনিক উৎপাদন ব্যয় তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি দীৰ্ঘকালত উৎপাদন কাৰ্যত দুইপ্ৰকাৰৰ ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয় -

১. উৎপাদন ব্যয় (Production Cost)
২. পৰিচালন ব্যয় (Managerial Cost)

দীৰ্ঘকালত সকলো উপাদানেই পৰিৱৰ্তনশীল। সেই হিচাপত দীৰ্ঘকালত উৎপাদন ব্যয়ক স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ত ভগাবলগীয়া নহয়। আধুনিক উৎপাদন ব্যয় তত্ত্ব অনুসৰি উৎপাদন ব্যয় আৰু পৰিচালন ব্যয় এই দুয়োটা মিলি দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা প্ৰায় 'L' আকৃতিৰ কৰি তোলে। প্ৰকৃত অৰ্থত ই তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া। এনে ৰেখাই উৎপাদন বঢ়াৰ বিপৰীতে গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমশঃ কমি যোৱা বুজায়। অৱশ্যে উৎপাদন বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে উৎপাদন ব্যয় কমিলেও বৃহৎ পৰিসৰৰ উৎপাদনত পৰিচালন ব্যয় বাঢ়ে। কিন্তু পৰিচালন ব্যয় যিমান বাঢ়ে উৎপাদন ব্যয় তাতকৈ বেছিকৈ কমে। গতিকে দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় একেৰাহে কমে। এনে চৰিত্ৰৰ বাবেই দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা প্ৰায় 'L' আকৃতিৰ হৈ পৰে।

উৎপাদন ব্যয় (Production Cost)

উৎপাদন কাৰ্যৰ লগত প্ৰত্যক্ষভাৱে জড়িত ব্যয়েই হ'ল উৎপাদন ব্যয়। উৎপাদনৰ আৰম্ভণিত গড় উৎপাদন ব্যয় দ্ৰুত গতিত কমে। কিন্তু উৎপাদনৰ পৰিসৰ যেতিয়া বৃহৎ হৈ পৰে তেতিয়া গড় উৎপাদন ব্যয় কমাৰ হাৰ কমি আহে। সেয়ে দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ বাওঁহাতৰ অংশটোৰ ঢাল যিমান বেছি ইয়াৰ সোঁহাতৰ অংশটোৰ ঢাল তাতকৈ বহু কম। এই দুই ধৰণৰ ঢাল থকাৰ বাবেই দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা প্ৰায় L আকৃতিৰ হয়।

চিত্র নং ২.১৯

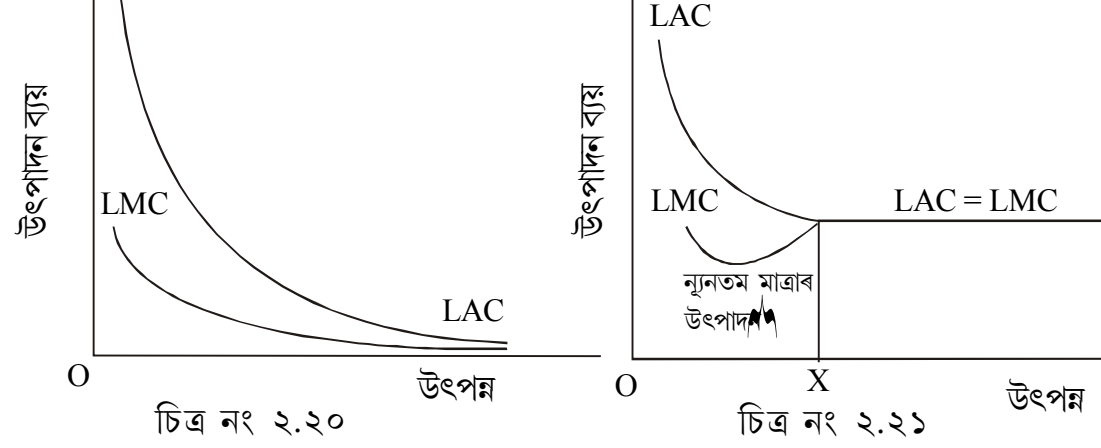
উৎপন্ন

দীর্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় কমাৰ কাৰণ কি? দীর্ঘকালৰ উৎপাদন প্রতিষ্ঠান এখনে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰা সময়ত কাৰিকৰী মিতব্যয়িতা (Technical economies) ভোগ কৰে। উৎপাদনত ব্যৱহাৰ হোৱা কাৰিকৰী কৌশল নিৰ্দিষ্ট হৈ থকা অৱস্থাত আৰম্ভণিতে ভোগ কৰা কাৰিকৰী মিতব্যয়িতা যথেষ্ট বেছি হয়। কিন্তু বৃহৎ আকাৰৰ উৎপাদনত এই কাৰিকৰী মিতব্যয়িতাৰ ভোগে ইয়াৰ শেষ সীমা পাইগৈ। এনে সময়তে যদি নতুন কাৰিকৰী কৌশলৰ আৱিষ্কাৰ হয়, তেতিয়া স্বাভাৱিকতে এই নতুন উৎপাদন কৌশলৰ চলন ব্যয় কম হয়। কিন্তু সেয়ে হ'লেও বৃহৎ আকাৰৰ উৎপাদনত সদায় কিছুমান কাৰিকৰী মিতব্যয়িতা ভোগ কৰিব পৰা যায়। সেইবোৰ হ'ল-

১. উৎপাদনী গোটৰ বিকেন্দ্ৰীকৰণ আৰু দক্ষতা বৃদ্ধিৰ জৰিয়তে লাভ কৰা মিতব্যয়িতা।
২. এক নিৰ্দিষ্ট পৰিসৰ লাভ কৰাৰ পাছত যন্ত্ৰ-পাতিৰ ক্ষয়-ক্ষতিৰ ব্যয় কমে।
৩. যদি এখন প্রতিষ্ঠানে একে সময়তে একাধিক দ্ৰব্য উৎপাদন কৰে তেতিয়া এবিধ দ্ৰব্যৰ উৎপাদনত আন উৎপাদিত দ্ৰব্য ব্যৱহাৰ হ'লে তেনে দ্ৰব্য আনৰ পৰা কিনাতকৈ খৰচ কম হয়।

পৰিচালন ব্যয় (Managerial Cost)

উৎপাদন কাৰ্য পৰিচালনা কৰিবলৈ যাওঁতে যি ব্যয় হয় তাক পৰিচালন ব্যয় বোলা হয়। আধুনিক পৰিচালন বিজ্ঞান অনুযায়ী কোনো এক পৰিসৰৰ উৎপাদনী প্ৰকল্প সুকলমে চলি যাবলৈ এক নিৰ্দিষ্ট আকাৰৰ সাংগঠনিক আৰু প্ৰশাসনিক ব্যয় হয় তাক পৰিচালনমূলক ব্যয় বোলা হয়। আকৌ পৰিচালনা ব্যৱস্থাও একক ধৰণৰ নহয়, ইয়াৰ বিভিন্ন ধৰণ থাকে। উৎপাদনৰ ভিন্ন পৰ্যায়ৰ লগত সঠিককৈ খাপ খোৱাকৈ পৰিচালন কৌশল বেলেগ বেলেগ থাকে। প্রতিটো পৰিচালন কৌশলৰ লগত জড়িত হৈ থাকে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিসৰৰ

উৎপাদন। ঠিক সেইদৰে ক্ষুদ্র পৰ্যায় আৰু বৃহৎ পৰ্যায়ৰ বাবে সুকীয়াকৈ সাংগঠনিক কৌশল (Organisational Technique) থাকে। প্ৰত্যেকটো পৰিচালন কৌশলৰ বেলিকা আৰম্ভণিৰে পৰা পৰিচালন ব্যয় ক্ৰমশঃ কমে। বৃহৎ পৰিসৰৰ উৎপাদনত পৰিচালন ব্যয় বাঢ়ে যদিও এই বঢ়াৰ আকাৰ বৰ নগণ্য।

ওপৰত আলোচনা কৰা উৎপাদন ব্যয় আৰু পৰিচালন ব্যয় একেলগে বিবেচনা কৰি দীৰ্ঘকালীন গড় ব্যয় ৰেখা পাব পাৰি। উৎপাদন ব্যয় আৰু পৰিচালন ব্যয় উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে দ্ৰুত গতিত কমে। কিন্তু বৃহৎ পৰিসৰৰ উৎপাদনত উৎপাদন ব্যয় কমে যদিও পৰিচালন ব্যয় ক্ৰমশঃ বাঢ়ে। কিন্তু পৰিচালন ব্যয় ইমান কমকৈ বাঢ়ে যে উৎপাদন ব্যয় কমা কথাটোৱে ইয়াক চেৰ পেলায়। সেয়ে দীৰ্ঘকালীন ব্যয় ৰেখা ২.১৯ নং চিত্ৰত দিয়াৰ দৰে বাওঁ অংশটোৰ ঢাল অধিক হোৱাৰ বিপৰীতে সোঁ-অংশটোৰ ঢাল প্ৰায় ভূমিৰ সমান্তৰাল। ইয়েই দীৰ্ঘকালীন গড় ব্যয় ৰেখাৰ আকৃতি প্ৰায় 'L' ৰ দৰে কৰি তোলে।

প্ৰত্যেকটো হুস্ককালত চাৰি প্ৰকাৰ ব্যয় অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে - উৎপাদন ব্যয়, প্ৰশাসনিক ব্যয়, অন্যান্য স্থিৰ ব্যয় আৰু স্বাভাৱিক লাভ। ধৰি লোৱা হ'ল চাৰিটা উৎপাদনী প্ৰকল্পত খাপ খোৱাকৈ আমাৰ হাতত চাৰি প্ৰকাৰৰ কাৰিকৰী কৌশল আছে। প্ৰতিটো প্ৰকল্পতে উৎপাদন বৃদ্ধি পোৱাৰ বিপৰীতে উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমশঃ কমে।

এইখিনিতে মন কৰিবলগীয়া কথা এটা হ'ল যে ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান এখন স্বাভাৱিকভাৱে চলি থকা বুলি সাধাৰণতে কোৱা হয় যেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানখনে ইয়াৰ সামৰ্থৰ দুই তৃতীয়াংশৰ পৰা এক-চতুৰ্থাংশৰ ভিতৰত উৎপাদন কাৰ্য সম্পাদন কৰে। আমি ইতিমধ্যে বিবেচনা কৰা চাৰিটা হুস্ককালৰ প্ৰত্যেকৰে দুই-তৃতীয়াংশ উৎপাদনত সম্পাদন কৰা হুস্ককালীন গড় উৎপাদন ব্যয় উলিয়াই $SATC_1$, $SATC_2$, $SATC_3$ আৰু $SATC_4$ ত সেইবোৰ চিনাক্ত কৰি

চিত্ৰত চিনাক্ত কৰা SAIC ৰেখাৰ দুই-তৃতীয়াংশ সামৰ্থৰ বিন্দু কেইটা হ'ল ক্ৰমে a,b,c আৰু d। গতিকে এই চাৰিটা বিন্দু সংযোগ কৰি পোৱা দীৰ্ঘকালীন ব্যয় ৰেখাডাল হ'ল LAC।

দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয়ৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল যে দীৰ্ঘকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাডাল সদায় দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ তলত থাকে। কাৰণ দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা যিহেতু ক্ৰমাগত সোঁফালে হেলনীয়া সেয়ে ই দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাক ছেদ কৰা পৰিস্থিতি উদ্ভৱ নহয়। সেয়ে হ'লেও উৎপাদন বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে LAC আৰু LMC ৰেখাৰ ব্যৱধান ক্ৰমশঃ কমি আহিছে। ২.২০ নং চিত্ৰত LAC আৰু LMC ৰেখাৰ এই অৱস্থান দেখুওৱা হৈছে। আনহাতে যদি কোনো প্ৰতিষ্ঠানৰ ন্যূনতম মাত্ৰাৰ উৎপাদন প্ৰকল্প থাকে, ২.২১ নং চিত্ৰত OX ৰে দেখুওৱাৰ দৰে, তেতিয়া সেই ন্যূনতম মাত্ৰাৰ উৎপাদন নোহোৱা পৰ্যন্ত LMC ৰেখা LAC ৰেখাৰ তলত থাকিব। তাৰ পাছত উৎপাদন বাঢ়িলে LAC আৰু LMC একে ৰেখাত মিলিত হ'ব।

ওপৰৰ ব্যাখ্যাৰ ভিত্তিত প্ৰতিপন্ন হয় যে উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰম্পৰাগত তত্ত্বৰ তুলনা আধুনিক তত্ত্ব অধিক গ্ৰহণযোগ্য।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২

১ . দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা ইংৰাজী 'ইউ' বৰ্ণৰ আকাৰৰ নোহোৱাৰ দুটা পৰিস্থিতি উল্লেখ কৰা।

.....
.....

২ . পৰম্পৰাগত তত্ত্ব অনুযায়ী দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা হুস্ককালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাতকৈ অধিক মেল খোৱা আকাৰৰ হোৱাৰ প্ৰধান কাৰণটো কি ?

.....
.....

৩ . আধুনিক তত্ত্ব অনুসৰি হুস্ককালীন উৎপাদন ব্যয়ত প্ৰভাৱ পেলোৱা মূল কাৰণটো কি ?

.....
.....
.....

উপাদান কি কি ?

.....
.....
.....

৫ . আধুনিক তত্ত্ব অনুসৰি দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু দীৰ্ঘকালীন
প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ মাজৰ সাধাৰণ সম্পৰ্কটো কি ?

.....
.....
.....
.....
.....

৬ . উৎপাদন ব্যয়ৰ আধুনিক তত্ত্বৰ প্ৰসংগত সংৰক্ষিত সামৰ্থৰ অৰ্থ লিখা।

.....
.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো

- ১ . উৎপাদন ব্যয় বিভিন্ন ধৰণে প্ৰকাশ কৰা হয়। যেনে - মৌদ্ৰিক উৎপাদন ব্যয়, প্ৰকৃত উৎপাদন ব্যয়, সুযোগ উৎপাদন ব্যয়, স্থিৰ উৎপাদন ব্যয়, পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয়, প্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয়, অপ্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয় ইত্যাদি।
- ২ . পৰম্পৰাগত উৎপাদন ব্যয় তত্ত্বই উৎপাদন ব্যয় সম্পৰ্কে অলোচনা কৰিবলৈ যাওঁতে সময়ৰ পৰিসৰক হ্রস্বকাল আৰু দীৰ্ঘকাল এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। হ্রস্বকালত উৎপাদন ব্যয়ক স্থিৰ উৎপাদনব্যয় আৰু পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে।
- ৩ . উৎপাদন হ্রাস বৃদ্ধিৰ লগে লগে মুঠ উৎপাদন ব্যয়ৰ যিটো অংশ সলনি হয় তাক পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় আৰু যিটো অংশৰ সলনি নহয় তাক স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়।
- ৪ . মুঠ ব্যয়ক মুঠ উৎপন্নৰে হৰণ কৰিলে গড় উৎপাদন ব্যয় পোৱা যায়। গড় ব্যয়ক আকৌ গড় স্থিৰ ব্যয় আৰু গড় পৰিবৰ্তনশীল ব্যয় এই দুটা

- বিপৰীতে গড় পাৰ্বতনশীল ব্যয় বৃদ্ধি পায়।
- ৫ . উৎপাদনত অতিৰিক্ত উপাদান প্ৰয়োগ কৰা বাবে যি অতিৰিক্ত উৎপাদন ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয় তাক প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বোলা হয়।
  - ৬ . হ্রস্বকালত গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা উভয়ে ইংৰাজী 'ইউ' বৰ্ণৰ আকৃতিৰি। গড় উৎপাদন ব্যয় কমা অৱস্থাত প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় গড় উৎপাদন ব্যয়তকৈ কম হয়; গড় উৎপাদন ব্যয় বঢ়া অৱস্থাত প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় গড় উৎপাদন ব্যয়তকৈ অধিক হয়। গড় উৎপাদন ব্যয় ন্যূনতম হোৱা অৱস্থাত গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় সমান হয়।
  - ৭ . দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা 'ইউ' আকৃতিৰ। ইয়াত সহায় কৰে প্ৰতিষ্ঠানে সন্মুখীন হোৱা মিতব্যয়িতা আৰু অমিতব্যয়িতা। মিতব্যয়িতাই উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি কৰে আৰু অমিতব্যয়িতাই উৎপাদন ব্যয় হ্রাস কৰে।
  - ৮ . দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা 'ইউ' আকৃতি নোহোৱাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল - উৎপাদনত সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধিৰ উপস্থিতি, কাৰিকৰী প্ৰগতি, ইত্যাদি।
  - ৯ . পৰম্পৰাগত 'U' আকৃতিৰ গড় উৎপাদন ব্যয়ৰ ধাৰণাটো তাত্ত্বিক আৰু ব্যৱহাৰিক দুয়োটা দিশতে একাংশ আধুনিক অৰ্থনীতিবিদে গ্ৰহণ কৰা নাই। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল প্ৰকৃততে হ্রস্বকালীন গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় ৰেখাৰ মাজ অংশ এক দীৰ্ঘ পৰ্যায়ৰ উৎপাদনত ভূমিৰ সমান্তৰাল হৈ থাকে আৰু ইয়াত সহায় কৰে প্ৰতিষ্ঠানখনে উৎপাদনী ক্ষমতাত লাভ কৰা নমনীয়তাই।
  - ১০ . সংৰক্ষিত সামৰ্থৰ উপস্থিতিত প্ৰতিষ্ঠানৰ গৰাকীয়ে পুৰা চেপ্টা চলাব কেনেকৈ বজাৰত উদয় হোৱা অৱস্থা বা সা-সুবিধাৰ লগত নিজৰ উৎপাদনী সামৰ্থ সৰ্বাধিকভাৱে সংগত কৰিব পাৰি। প্ৰতিস্থানৰ গৰাকীয়ে উৎপাদনী সামৰ্থত এই নমনীয়তা ৰক্ষা কৰাৰ বাবেই হ্রস্বকালীন স্থিৰ গড় উৎপাদন ৰেখা। উৎপাদনী সামৰ্থৰ নমনীয়তাৰ অৰ্থ হ'ল, হ্রস্বকালত আহিব পৰা সা-সুবিধা আৰু ক্ষয়-ক্ষতিৰ লগত সংগতি ৰক্ষা কৰি উৎপাদন কমাৰ আৰু বঢ়াব পৰাকৈ যন্ত্ৰ-পাতি আৰু পৰিচালক-প্ৰশাসকৰ ব্যৱস্থা কৰি ৰখা।
  - ১১ . সেয়ে প্ৰায়োগিক অধ্যয়নৰ পৰা দেখা গৈছে যে আধুনিক কালত হ্রস্বকালীন গড় পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ আকৃতি 'চ'চপেন' ৰ দৰে (Saucer type)। এই কথাই হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাও চ'চপেন আকৃতিৰ কৰি ৰাখে। সেয়ে হ্রস্বকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আৰু হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা এক বৃজ পৰিমাণৰ উৎপাদনৰ পৰিমাণত একে ৰেখাত আনুভূমিকভাৱে মিলিত হৈ থাকে।

পৰিচালন ব্যয় এই দুয়োটা মাল দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা প্ৰায় 'L' আকৃতিৰ কৰি তোলে। প্ৰকৃত অৰ্থত ই তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া। এনে ৰেখাই উৎপাদন বঢ়াৰ বিপৰীতে গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমশঃ কমি যোৱা বুজায়।

১ ৩ . এনে ৰেখাই উৎপাদন বঢ়াৰ বিপৰীতে গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমশঃ কমি যোৱা বুজায়। অৱশ্যে উৎপাদন বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে উৎপাদন ব্যয় কমিলেও বৃহৎ পৰিসৰৰ উৎপাদনত পৰিচালন ব্যয় বাঢ়ে। কিন্তু পৰিচালন ব্যয় যিমান বাঢ়ে উৎপাদন ব্যয় তাতকৈ বেছিকৈ কমে। গতিকে দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় একেৰাহে কমে।

১ ৪ . দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয়ৰ আন এটা বৈশিষ্ট হ'ল যে দীৰ্ঘকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাডাল সদায় দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ তলত থাকে। কাৰণ দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা যিহেতু ক্ৰমান্বয়ে সোঁফালে হেলনীয়া সেয়ে ই দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাক ছেদ কৰা পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ নহয়। আনহাতে যদি কোনো প্ৰতিষ্ঠানৰ ন্যূনতম মাত্ৰাৰ উৎপাদন প্ৰকল্প থাকে তেতিয়া সেই ন্যূনতম মাত্ৰাৰ উৎপাদন নোহোৱা পৰ্যন্ত LMC ৰেখা LAC ৰেখাৰ তলত থাকিব। তাৰ পাছত উৎপাদন বাঢ়িলে LAC আৰু LMC একে ৰেখাত মিলিত হ'ব।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

- ১ . ব্যাপ্তিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
- ২ . আধুনিক অৰ্থতত্ত্ব পৰিচয় (চিমেণ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৬।
- ৩ . ব্যাপ্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেণ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, ৰঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।
- ৪ . অৰ্থনীতি তত্ত্ব, ব্যাপ্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব, ড° মণিৰুল হুদা, বনলতা প্ৰকাশন।

নিৰ্ঘণ্ট

প্ৰকল্প : ইয়াত প্ৰকল্প বোলোতে উৎপাদনী প্ৰকল্পক বুজোৱা হৈছে। কোনো এক নিৰ্দিষ্ট কাৰিকৰী কৌশল আৰু পৰিচালন ব্যৱস্থাৰ অধীনত নিৰ্দিষ্ট পৰিসৰত উৎপাদন কৰা আঁচনিয়েই হ'ল উৎপাদনী প্ৰকল্প।

প্ৰায়োগিক অধ্যয়ন : বাস্তৱ ক্ষেত্ৰত তথ্য-পাতি সংগ্ৰহ কৰি কৰা অধ্যয়ন।

লগাব পাৰি।

সাংগঠনিক কৌশল : বিভিন্ন উপাদানৰ সময়য়ত উৎপাদন কাৰ্য সম্পন্ন কৰা আৰু উৎপাদিত সামগ্ৰী লাভজনকভাবে বিক্ৰীৰ বাবে ব্যৱস্থাপনা গঢ়ি তোলাৰ বাবে যি আচুতীয়া জ্ঞানৰ প্ৰয়োজন তাক সাংগঠনিক কৌশল বোলা হয়।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৰ্য উত্তৰ

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.৩.১ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.৩.৩ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.৩.১ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.৩.১ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ১.৪ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ২.৪.৩ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ২.৩.৬ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.৪.৫ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.৪.৩ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.৬.১ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.৬.২ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ২.৬.২ চোৱা।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ২.৬.১ চোৱা।

আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১. স্থিৰ আৰু পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদ ব্যয়ৰ পাৰ্থক্য লিখা। উৎপাদন কাৰ্য্যত এই বিভাজনৰ গুৰুত্ব উল্লেখ কৰা। ব্যয়ৰ এই বিভাজন কিয় হুস্বকালতহে প্ৰযোজ্য বুলি কোৱা হয়?

Distinguish between production cost and selling cost. Mention the importance of this distinction. Why it is said that this difference is valid in the short run only ?

কৰা।

Explain with example the relationship between production cost and selling cost.

৩. হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাডাল অংকন কৰা। প্ৰাক্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ লগত ইয়াৰ সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰা। হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা কিয় U আকৃতিৰ হয় ?

Draw the short-run average cost. Examine its relationship with that of marginal cost of production. Why the short-run average cost of production is of U-shaped ?

৪. দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা অংকন কৰা। এই ৰেখা কিয় হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয়তকৈ কিয় অধিক মেলখোলা ?

Draw the long-run average cost curve. Why is the long run average cost curve is flatter than that of short-run average cost curve?

৫. দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা অংকন কৰি ইয়াৰ গঠন ব্যাখ্যা কৰা।

Draw the long-run average cost curve and explain its shape.

৬. ‘গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা U আকৃতিৰ নহ’বও পাৰে’ - ব্যাখ্যা কৰা।
“The long-run average cost curve may not always be U-shaped.”
- Explain.

৭. উৎপাদন ব্যয়ৰ আধুনিক তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰা।

Explain the modern theory of cost of production.

৮. উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰম্পৰাগত তত্ত্ব আৰু আধুনিক তত্ত্বৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ নিৰ্ণয় কৰা।

Find the differnces between traditional theory and modern theory of cost of production.

৯. উৎপাদন ব্যয়ৰ আধুনিক তত্ত্ব অনুসৰি হ্রস্বকালীন উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰত এটি ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা।

Make an analysis, as per modern theory, on the short run cost of production.

১০. উৎপাদন ব্যয়ৰ আধুনিক তত্ত্ব অনুসৰি দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰত এটি ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা।

Make an analysis, as per modern theory, on the long run cost of production.

*****

SELF LEARNING MATERIAL

**COURSE : ECOM : 101
MICRO ECONOMIC THEORY**

BLOCK : 3

**Directorate of Open & Distance Learning
DIBRUGARH UNIVERSITY
DIBRUGARH - 786004**

COURSE : ECOM : 101
MICRO ECONOMIC THEORY

Contributors : Dr. Rafique Ahmed
Associate Professor
Deptt. of Economics
Bahona College
Bahona, Jorhat

Edited by : Prof. K.C. Borah (Retd.)
Dept. of Economics
Dibrugarh University

ISBN NO.: 978 - 93 - 82785 - 57 - 6

© Copy right by Directorate of Open & Distance Learning, Dibrugarh University. All rights reserved. No. part of the publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise.

Published on behalf of the Directorate of Open & Distance Learning, Dibrugarh University by the Director, ODL, D.U. and printed at **Central Graphics & Printing**, A.T. Road, Naliapool, Dibrugarh - 786001

Acknowledgement

The Directorate of Open & Distance Learning, Dibrugarh University duly acknowledges the financial assistance from the Distance Education Council, IGNOU, New Delhi for preparation of this Self Learning Material.

অর্থবিজ্ঞান
(পৰিৱেশীয় অর্থনীতিৰ পৰিচয়)
পাঠ্যক্রম : ECOM : 101

সূচীপত্ৰ

	পৃষ্ঠা
খণ্ড ৩ : ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ মূল অৱধাৰণা আৰু চাহিদা তত্ত্ব	
গোট - ১ : ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান তত্ত্ব	৬
গোট - ২ : একচেটিয়া বজাৰত দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ	৬৫
গোট - ৩ : একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ	১১১

খণ্ড ৩

দ্রব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ তত্ত্ব Theory of Product Pricing

ইতিমধ্যে বিভিন্ন প্ৰসংগত তোমালোকে পাই আহিছা যে ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ অধ্যয়ন। দ্ৰব্যৰ বজাৰ আৰু উপাদানৰ বজাৰ এই দুখন বজাৰক সামৰি ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তু নিৰ্ধাৰণ হৈছে। দ্ৰব্যই হওক বা উপাদানেই হওক ইয়াৰ মূল্য নিৰ্ধাৰণৰ আঁৰত থাকে যোগান আৰু চাহিদা। চাহিদা প্ৰকাশ পায় ক্ৰেতাৰ আচৰণৰ জৰিয়তে আৰু যোগান প্ৰকাশ পায় উৎপাদন তথা ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ আচৰণৰ জৰিয়তে। পূৰ্বৰ খণ্ড দুটাত তোমালোকে ইতিমধ্যে ক্ৰমে চাহিদা আৰু যোগানৰ বিষয়ে পঢ়িবলৈ পলাইক। এই খণ্ডটোৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল দ্ৰব্যৰ বজাৰত দৰ নিৰ্ধাৰণ। ক্ৰেতাৰ সংখ্যা, বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা, দ্ৰব্যৰ প্ৰকৃতি ইত্যাদি ভিন্ন হ'লে ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ আচৰণ ভিন্ন হয়। সেয়ে দ্ৰব্যৰ বজাৰক, পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ, একচেটিয়া বজাৰ, একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ, স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ ইত্যাদি ভিন্ন ভাগত ভগোৱা হৈছে। ইয়াৰ লগত সংগতি ৰাখি এই খণ্ডটো তিনিটা গোটত ভগোৱা হৈছে। প্ৰথমটো গোটত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য কেনেকৈ নিৰূপণ কৰা হয় আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত কি সেয়া নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ পাছত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত কেনেকৈ ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় সেই বিষয়ে তোমালোকে পঢ়িবলৈ পাবা হ'ক। দ্বিতীয়টো গোটত একচেটিয়া বজাৰ, আৰু তৃতীয়টো গোটত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ আৰু স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰ্ধাৰণ কৰা হয় সেই বিষয়ে পঢ়িবলৈ পাবা।

গাট - ১
ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান তত্ত্ব
(Theory of Firm)

- ১.০ : প্ৰস্তাৱনা
- ১.১ : উদ্দেশ্য
- ১.২ : উদ্যোগ, প্ৰতিষ্ঠান আৰু বজাৰৰ ধাৰণা
- ১.৩ : ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য ধাৰণা
- ১.৪ : প্ৰতিষ্ঠানৰ লক্ষ্য
- ১.৫ : প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰম্পৰাগত ত্ব বা মুনাফা সৰ্বাধিকৰণৰ তত্ত্ব
- ১.৬ : মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ লক্ষ্যৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰ্ধাৰণ
  - ১.৬.১ : মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় পদ্ধতি
  - ১.৬.২ : প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় পদ্ধতি
- ১.৭ : উদ্যোগ বা বজাৰৰ ভাৰসাম্য
- ১.৮ : বিভংগন বিন্দুৰ বিশ্লেষণ
  - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- ১.৯ : বজাৰৰ শ্ৰেণীকৰণ
- ১.১০: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ
  - ১.১০.১ : পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ বৈশিষ্ট্য
  - ১.১০.২: বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতা আৰু পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ মাজত পাৰ্থক্য
  - ১.১০.৩: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ অধীনত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ১.১০.৪: দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণত সময়ৰ ভূমিকা
  - ১.১০.৫: প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য
  - ১.১০.৬: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগী বজাৰত দৰ আৰু উৎপন্নৰ সমায়োজন
  - ১.১০.৭: প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ হুস্ককালীন ভাৰসাম্য নিৰ্ধাৰণ
  - ১.১০.৮: প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য নিৰ্ধাৰণ
  - ১.১০.৯: প্ৰতিযোগী বজাৰত উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য
  - ১.১০.১০: বজাৰ দৰ আৰু স্বাভাৱিক দৰ
  - ১.১০.১১: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত যোগান ৰেখাৰ আহৰণ
  - ১.১০.১২: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত সম্পদৰ কাম্য বণ্টন
  - ১.১০.১৩: প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ বাস্তৱ প্ৰসংগিকতা
    - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- আমি কি শিকিলো
- পাঠ্য নিৰ্দেশনা
- নিৰ্ঘণ্ট
- প্ৰসংগ পুথি
- আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১.০ : প্ৰস্তাৱনা

দৰ নিৰ্ধাৰণ থিতাতে নহয়। তোমালোকে দৰ স্থিৰ হৈ নথকা দোকান এখনলৈ গৈ নিশ্চয় দৰ-দাম কৰি বস্তুটো কিনা। এই কিনাৰ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'বলৈ ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰিব লাগিব। মন কৰিবলগীয়া যে সাধাৰণ অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ মূল লক্ষ্য হ'ল মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাটো। গতিকে মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰিলেই প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপণ কৰিব পৰা যাব। কাৰণ লক্ষ্য পূৰণ হোৱা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানৰ মালিকে উৎপাদন আৰু বিক্ৰীৰ পৰিমাণ ইফাল-সিফাল নকৰে। বিক্ৰীৰ পৰিমাণ ইফাল-সিফাল কৰিব নোখোজা অৱস্থাটোকে বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবে ভাৰসাম্য অৱস্থা বোলা হয়। ইয়াৰ আগৰ গোটসমূহত আমি যিবোৰ ধ্যান-ধাৰণা শিকি আহিলো, বিশেষকৈ মুঠ উৎপাদন ব্যয়, গড় উৎপাদন ব্যয়, প্ৰস্তুয় উৎপাদন ব্যয়, মুঠ আয়, গড় আয় আৰু প্ৰস্তুয় আয় - সেইবোৰৰ সহায়ত ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা চিনাক্ত কৰিব পৰা যায়। অৰ্থাৎ লাভ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো বিচাৰি উলিয়াব পৰা যায়। এখন বজাৰত একেবিধ বস্তু উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰা প্ৰতিষ্ঠান বহুতো থাকিব পাৰে। এই সমূহ প্ৰতিষ্ঠানক একেলগে উদ্যোগ বোলা হয়। চাহিদা আৰু যোগান তত্ত্বৰ (ৰেখাৰ) সহায়ত উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা চিনাক্ত কৰিব পাৰি। এই গোটটোত আৰম্ভণিতে তোমালোকে ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপণ কৰিবলৈ শিকি বা। তাৰ পাছত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত কেনেকৈ প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা হয় আৰু এই ভাৰসাম্য অৱস্থাত কেনেকৈ দ্ৰব্য এবিধৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ হয় সেই বিষয়ে পঢ়িবলৈ পাবা হ'ক। পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ হ'ল সবাতোকৈ সৰল বজাৰ ব্যৱস্থা। অসংখ্য ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাই সকলোধৰণে একে এবিধ বস্তুৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়ত লিপ্ত হোৱা ব্যৱস্থাটোকে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ বোলা হয়। এই বজাৰ চকুৰে নেদেখা এক সমায়োজন প্ৰক্ৰিয়াৰে পৰিচালিত হয়। তোমালোকে কোনোবা এখন হাটলৈ গৈ বস্তু যে কিনা, সেই বস্তুটোৰ দাম সভা পাতি কোনেও সিদ্ধান্ত কৰি নলয়। ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা তথা যোগান আৰু চাহিদাৰ তুলনামূলক অৱস্থানৰ দ্বাৰা বস্তুটোৰ দৰ নিৰূপণ হয়, বা বস্তুটোৰ দামে উঠা-নমা কৰে। এয়াই হ'ল স্বয়ংক্ৰিয় সমায়োজন প্ৰক্ৰিয়া। পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ এই স্বয়ংক্ৰিয় সমায়োজন প্ৰক্ৰিয়াটো ভালকৈ বুজি ল'লেহে তোমালোকে পৰৱৰ্তী গোটত আলোচনা কৰা তুলনামূলকভাবে জটিল বজাৰ পৰিস্থিতিবোৰ বুজি পাবলৈ সমৰ্থ হ'ব হ'ক। প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা বা পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা সঠিককৈ

আয়ত্ত কৰিবলৈ তোমালোকে পূৰ্বৰ গোটসমূহত সন্নিবিষ্ট কৰা মুঠ উৎপাদন ব্যয়, গড় উৎপাদন ব্যয়, প্ৰস্তুত উৎপাদন ব্যয়, মুঠ আয়, গড় আয় আৰু প্ৰস্তুত আয়, যোগান, চাহিদা আদি বিষয়বোৰ আকৌ এবাৰ ভালকৈ চাই লোৱা।

১.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা কি ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (২) মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় ৰেখাৰ সহায়ত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ কৰিব পাৰিবা।
- (৩) ঠিক সেইদৰে প্ৰস্তুত আয় আৰু প্ৰস্তুত ব্যয় ৰেখাৰ সহায়ত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ চৰ্ত নিৰূপণ কৰিব পাৰিবা।
- (৪) পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰাৰ লগতে ইয়াৰ চৰ্ত তথা বৈশিষ্ট্যসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৫) পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগৰ হ্ৰস্বকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থা ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৬) পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰূপণ হয় সেয়া চিত্ৰসহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৬) পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ স্থানান্তৰৰ লগত সংগতি ৰাখি উদ্যোগৰ হ্ৰস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিবা।

১.২ উদ্যোগ, প্ৰতিষ্ঠান আৰু বজাৰ

(Industry, Firm and Market)

উল্লেখযোগ্য যে দ্ৰব্য এবিধৰ বজাৰত দৰ কেতিয়া নিৰ্ধাৰণ হয় বা মুঠ উৎপাদনৰ পৰিমাণ কিমান হয় সেয়া জানিবলৈ বজাৰখনৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা জনাটো প্ৰয়োজন। বজাৰৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ লগত সংগতি ৰাখি ইয়াত জড়িত হৈ থকা প্ৰতিষ্ঠান এখনে হ্ৰস্বকাল আৰু দীৰ্ঘকালত কি দৰত কি পৰিমাণৰ উৎপাদনৰ সিদ্ধান্ত আৰু ইয়াৰ বিপৰীতে উপাদান প্ৰয়োগৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে সেই বিষয়ে জানিবলৈ প্ৰতিষ্ঠানখনৰ ভাৰসাম্যও চিনাক্ত কৰিবলগীয়া হয়। দ্ৰব্য বা উপাদানৰ প্ৰকৃতি সলনি হ'লে প্ৰতিষ্ঠানৰ আচৰণ সলনি হয়। সেয়ে হ'লেও ভাৰসাম্যৰ মূল চৰিত্ৰ সকলো বজাৰ বা সকলো প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবে একে। সেয়ে দ্ৰব্যৰ বজাৰ বা উপাদানৰ বজাৰৰ বিষয়ে অধ্যয়ন কৰিবলৈ যোৱাৰ পূৰ্বে প্ৰতিষ্ঠান এখনে কেতিয়া ভাৰসাম্য লাভ কৰে বা বজাৰত কেতিয়া ভাৰসাম্যৰ উদ্ভৱ তাৰ লগত জড়িত মৌলিক চৰ্ত সমূহ চিনাক্ত কৰাটো বাঞ্ছনীয়।

উদ্যোগ কি ? (What is industry ?)

দ্ৰব্যৰ বজাৰ আৰু উপাদানৰ বজাৰৰ আলোচনাত সততে পোৱা দুটা প্ৰত্যয় হ'ল উদ্যোগ (Industry) আৰু প্ৰতিষ্ঠান (Firm)। সেয়ে এই দুটা প্ৰত্যয়ৰ ওপৰত আগতীয়াকৈ স্পষ্ট হৈ লোৱা উচিত। কোনো এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন

আৰু বিক্ৰীৰ লগত জড়িত সমস্ত প্ৰক্ৰিয়াটোক উদ্যোগ বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে চাহ উদ্যোগ বুলিলে চাহ উৎপাদন আৰু বিক্ৰীৰ লগত জড়িত হৈ থকা সকলো কাৰ্যকলাপ অনুষ্ঠান-প্ৰতিষ্ঠানক একেলগে বুজায়। একে অৰ্থতে মৰাপাট উদ্যোগ, ষ্টিল উদ্যোগ, তেল, কাগজ উদ্যোগ ইত্যাদি বিভিন্ন উদ্যোগৰ কথা ক'ব পাৰি।

প্ৰতিষ্ঠান কি ? (What is firm ?)

কোনো এটা উদ্যোগৰ অধীন এটা উৎপাদনী গোট বা বিক্ৰী গোট বা মজুত গোটক প্ৰতিষ্ঠান বোলা হয়। প্ৰতিষ্ঠান হ'ল উদ্যোগ এটাৰ অধীন এটা অংশ। মন কৰিবলগীয়া যে উদ্যোগ হ'ল এটা বিমূৰ্ত ধাৰণা। কোনো এটা উদ্যোগৰ সামূহিক ৰূপটো দৃশ্যমান নহয়। ইয়াক মাথোঁ উপলব্ধি কৰিব পাৰি। আনহাতে প্ৰতিষ্ঠান হ'ল এক মূৰ্ত বিষয়। প্ৰতিষ্ঠান এখনক আমি চকুৰে দেখা পাওঁ। উদাহৰণস্বৰূপে, কোনো এখন চাহবাগান হ'ল চাহ উদ্যোগৰ অধীন এখন প্ৰতিষ্ঠান। চাহ উদ্যোগৰ সামূহিক ৰূপটো দেখা নাপালেও চাহ বাগানখন দেখা পোৱা যায়। ঠিক একেদৰে জাগীৰোডৰ হিন্দুস্থান পেপাৰ মিলটো হ'ল কাগজ উদ্যোগৰ অধীন এখন প্ৰতিষ্ঠান।

উদ্যোগ আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ সম্পৰ্ক

(Relationship between industry and firm)

উদ্যোগ আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত এটা ঘনিষ্ঠ সম্পৰ্ক আছে। প্ৰতিষ্ঠানৰ দিশৰ পৰাও উদ্যোগৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰিব পাৰি। সম্পূৰ্ণ একেধৰণৰ দ্ৰব্য এবিধ উৎপাদন, বিতৰণ আৰু বিক্ৰীৰ লগত জড়িত সমূহ প্ৰতিষ্ঠানক একেলগে উদ্যোগ বোলা হয়। ইয়াৰ পৰা দেখা যায় যে এটা উদ্যোগৰ অধীনত তিনিধৰণৰ প্ৰতিষ্ঠান জড়িত হৈ থাকে - উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠান, বিতৰণ প্ৰতিষ্ঠান আৰু বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠান। উদাহৰণস্বৰূপে চাহবাগান হ'ল চাহ উদ্যোগৰ অধীন উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠান, চাহৰ ষ্টকিষ্ট হাউচ হ'ল চাহ উদ্যোগৰ অধীন বিতৰণ প্ৰতিষ্ঠান আৰু আমি দেখা পোৱা চাহৰ পাইকাৰী বিক্ৰেতা আৰু খুচুৰা বিক্ৰেতা হ'ল চাহ উদ্যোগৰ অধীন বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠান। ইয়াৰ পৰা ক'ব পাৰি যে আমি যে কোনো এটা কাৰখানাকে উদ্যোগ বুলি কওঁ অৰ্থবিজ্ঞানৰ ব্যাখ্যাত তাক উদ্যোগ বুলি নকৈ কাৰখানাটোক এক উৎপাদনী প্ৰতিষ্ঠান বুলিহে কওঁ। আকৌ আমি দেখি থকা গেলামালৰ দোকানখন প্ৰকৃততে বিভিন্ন উদ্যোগৰ অধীন বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠানৰ এক সংমিশ্ৰিত ৰূপ। ই হ'ল এক মিশ্ৰিত প্ৰতিষ্ঠান। অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নত এনে মিশ্ৰিত প্ৰতিষ্ঠানৰ অধ্যয়ন কৰা নহয়। অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নত এখন বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠানে কেৱল এবিধ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰে বুলি ধৰি লোৱা হয়। একেদৰে বজাৰৰ আলোচনাত এখন উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানে কেৱল এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰে বুলি ধৰি লোৱা হয়।

থূপ কি ? (What is group ?)

আকাৰ, প্ৰকাৰ আৰু গুণাগুণত সম্পূৰ্ণ একে হোৱা দ্ৰব্য এবিধৰ উৎপাদন, বিতৰণ আৰু বিক্ৰী প্ৰক্ৰিয়াক সামূহিকভাৱে উদ্যোগ বোলা হয়। আনহাতে সেই

দ্রব্যবিধৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়ৰ মাধ্যমত গঢ় লৈ উঠা প্ৰক্ৰিয়াটোক বজাৰ বোলা হয়। গতিকে উদ্যোগ আৰু বজাৰৰ মাজত এক অংগাংগী সম্পৰ্ক আছে। এই সম্পৰ্ক আছে মূলতঃ পৰিসৰক লৈ। অৰ্থাৎ এবিধ দ্ৰব্যৰ বজাৰৰ পৰিসৰ আৰু ইয়াৰ উদ্যোগৰ পৰিসৰ একে। কিন্তু এনে কিছুমান দ্ৰব্য আছে যিবোৰ দেখাই শুনাই সম্পূৰ্ণ একে নহ'লেও প্ৰায় একে অভাৱ পূৰণ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে গা ধোৱা চাবোন, শ্যাম্পু, টি ভি, মোবাইল হেণ্ড চেট ইত্যাদি। এইবিলাকক বিভেদীকৃত দ্ৰব্য বোলা হয়। বিভেদীকৃত দ্ৰব্যৰ প্ৰতিকল্পযোগ্যতা যথেষ্ট বেছি। অধ্যাপক চেম্বাৰলিনে এনে বিভেদীকৃত বৰঞ্চ নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্যতা থকা দ্ৰব্যবিলাকক একেলগে উদ্যোগ নুবুলি থূপ বুলি অভিহিত কৰিছে। গতিকে থূপ হ'ল বিভেদীকৃত বৰঞ্চ নিকট প্ৰতিকল্পতা থকা দ্ৰব্য উৎপাদন, বিতৰণ আৰু বিক্ৰীৰ লগত জড়িত প্ৰতিষ্ঠানৰ সমষ্টি।

বজাৰ কি ? (What is market ?)

সাধাৰণ দৈনন্দিন আলোচনাত বজাৰ বুলিলে কোনো এক স্থানক বুজোৱা হয় য'ত ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা উপস্থিত হৈ ক্ৰয়-বিক্ৰয় কাৰ্য সম্পাদন কৰে। যেনে দক্ষিণ হেঙেৰা বজাৰ, চিপাহীখোলা বজাৰ ইত্যাদি। এনে বজাৰ দৈনিকো হ'ব পাৰে বা সাপ্তাহিকো হ'ব পাৰে। অৰ্থবিজ্ঞানত বজাৰ বুলিলে কোনো এক স্থানত অনুষ্ঠিত হোৱা বা কোনো এক বাৰত অনুষ্ঠিত হোৱা বজাৰক নুবুজায়। ইয়াত ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ মাজত সমন্বয় সাধন হোৱা প্ৰক্ৰিয়াটোকহে বজাৰ হিচাবে গণ্য কৰা হয়। সেয়ে অৰ্থবিজ্ঞানত কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়ক লৈ গ্ৰাহক আৰু বিক্ৰেতাৰ মাজত যি এক সমন্বয় সাধন প্ৰক্ৰিয়া গঢ় লৈ উঠে তাকে বজাৰ বোলা হয়। এই দিশৰ পৰা প্ৰতিবিধ দ্ৰব্যৰ বজাৰ পৃথক। অৰ্থাৎ অৰ্থবিজ্ঞানত স্থান বা বাৰ সাপেক্ষে বজাৰৰ নামকৰণ কৰাৰ পৰিবৰ্তে দ্ৰব্যৰ নাম অনুসৰিহে বজাৰৰ নামকৰণ কৰা হয়। যেনে মাছৰ বজাৰ, আলুৰ বজাৰ, জহা চাউলৰ বজাৰ, বৰা চাউলৰ বজাৰ ইত্যাদি।

১.৩ ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ ধাৰণা (Equilibrium of business firm)

‘ভাৰসাম্য’ শব্দটোৱে ‘সাম্য বা সন্তুলিত অৱস্থাক বুজায়। যেতিয়া কোনো এক চলকৰ ওপৰত ক্ৰিয়া কৰা দুটা বিপৰীতমুখী শক্তিয়ে সমতা লাভ কৰে, তেতিয়া বিবেচিত চলকটোৱে ভাৰসাম্য অৱস্থা লাভ কৰা বুলি কোৱা হয়। অন্য অৰ্থত, যেতিয়া বিপৰীতমুখী শক্তিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত কোনো চলকে পৰিবৰ্তনৰ প্ৰৱণতা নেদেখুৱায়, তেতিয়া ই ভাৰসাম্য অৱস্থাত উপনীত হয়। সেয়েহে এখন প্ৰতিষ্ঠানেও ভাৰসাম্য অৱস্থাত উপনীত হয়, যেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানখনে দৰ আৰু উৎপন্ন পৰিবৰ্তন কৰাৰ সিদ্ধান্ত নলয়। এতিয়া প্ৰশ্ন হ'ল, কেতিয়া এখন প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদন বা দৰৰ সিদ্ধান্ত সলনি নকৰাকৈ থাকে ? উত্তৰ হ'ল, যেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানে কাম্য অৱস্থা লাভ কৰে। প্ৰতিষ্ঠান এখনে ইয়াৰ লক্ষ্যত উপনীত হোৱা অৱস্থাটোকে কাম্য অৱস্থা বোলা হয়। গতিকে এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ লক্ষ্য তথা উদ্দেশ্য কি আৰু এই লক্ষ্য কেতিয়া পূৰণ

হয়, সেইটো নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰিলেই ভাৰসাম্য অৱস্থাও নিৰ্ণয় কৰিব পৰা যাব। চমুকৈ এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ লক্ষ্য হ'ল, উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন কৰা বা মুনাফা সৰ্বাধিক কৰা। গতিকে উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হোৱা বা মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠান এখনে কাম্য অৱস্থা লাভ কৰি ভাৰসাম্যত উপনীত হয়।

১.৪ : প্ৰতিষ্ঠানৰ লক্ষ্য (Objectives of Firm)

প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ উদ্দেশ্য বিভিন্নধৰণে নিৰূপিত হ'ব পাৰে। সেইবোৰ হ'ল -

মুঠ মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ উদ্দেশ্য : প্ৰায় সকলোবোৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ মূল লক্ষ্য হৈছে মুনাফা সৰ্বাধিক কৰি তোলা বা উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন কৰি তোলা।

মুঠ বিক্ৰী আয় সৰ্বাধিকৰণ উদ্দেশ্য : কেতিয়াবা ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানে মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাৰ পৰিৱৰ্তে মুঠ বিক্ৰী আয় সৰ্বাধিক কৰাৰ উদ্দেশ্য গ্ৰহণ কৰে। বজাৰত এক নিৰ্দিষ্ট মৰ্যাদা বজাই ৰাখিবলৈ বা এক নিৰ্দিষ্ট সংখ্যক শ্ৰমিকক কৰ্মত অব্যাহত ৰাখিবলৈ এনে উদ্দেশ্য গ্ৰহণ কৰা হয়। মুঠ বিক্ৰী আয় সৰ্বাধিক হ'বলৈ প্ৰান্তীয় আয় শূণ্য হ'ব লাগিব। এই অৱস্থাতকৈ বেছি উৎপাদন কৰিলে প্ৰতিষ্ঠানখনে লোকচানৰ ঘৰত ভৰি থ'ব।

উৎপাদন ব্যয় নিম্নতমকৰণ উদ্দেশ্য : ই হ'ল মুনাফা সৰ্বাধিকৰণৰ এক পৰিপূৰক উদ্দেশ্য। আমি জানো যে মুনাফা হ'ল মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয়ৰ অন্তৰফল। গতিকে উৎপাদন ব্যয় একে ৰাখি আয় বৃদ্ধি কৰি মুনাফা বৃদ্ধি কৰিব পাৰি বা আয় একে ৰাখি উৎপাদন ব্যয় কমাই মুনাফা বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। গতিকে আয় একে থকা অৱস্থাত উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম কৰিব পাৰিলেই মুনাফা সৰ্বাধিক হ'ব। প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয়ে সমতা লাভ কৰা অৱস্থাত উৎপাদন ব্যয়ো নিম্নতম হয়।

দীৰ্ঘকালীন জীৱন লাভৰ উদ্দেশ্য : এই উদ্দেশ্য ব্যাখ্যা কৰি **Rothchild** এ কৈছে কেতিয়াবা প্ৰতিষ্ঠানে দীৰ্ঘমুদ্ৰ লাভ কৰাটোক এক উদ্দেশ্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰে। এই উদ্দেশ্য গ্ৰহণ কৰা প্ৰতিষ্ঠানে সদায় নিৰাপত্তাৰ দিশটো বিবেচনা কৰি যিকোনো সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। সেয়েহে বিপদ আহিব পৰাকৈ এনে প্ৰতিষ্ঠানে হুস্ককালত মুনাফা আহৰণৰ চেষ্টা নচলায়। ইয়াৰ পৰিৱৰ্তে নিম্ন আকাৰৰ মুনাফা আহৰণ কৰি দীৰ্ঘমুদ্ৰ লাভৰ কৌশল গ্ৰহণ কৰে। দীৰ্ঘমুদ্ৰ লাভৰ উদ্দেশ্য গ্ৰহণ কৰা বাবেই এনে প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যবিধৰ মানদণ্ড উন্নত কৰি নিম্নদৰত বিক্ৰী কৰাৰ চেষ্টা চলায় আৰু বজাৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা অক্ষুণ্ণ থাকিবলৈ মাজে মাজে বিক্ৰি কৌশল সলনি কৰি থাকে।

বিত্তীয় সুস্থতা আহৰণৰ উদ্দেশ্য : বিত্তীয় সুস্থতাৰ অবিহনে প্ৰতিষ্ঠান এখনে দীৰ্ঘকাললৈকে তিষ্ঠি থাকিব নোৱাৰে। তদুপৰি বিত্তীয় অনুষ্ঠানৰ পৰা ঋণ অনুমোদনৰ বাবেও প্ৰতিষ্ঠানৰ বিত্তীয় সুস্থতাৰ প্ৰয়োজন। সেয়েহে কেতবোৰ প্ৰতিষ্ঠানে বিত্তীয় সুস্থতা ৰক্ষাকো উদ্দেশ্য হিচাপে গ্ৰহণ কৰে।

অৰ্থনৈতিক স্বাৱলম্বিতা আহৰণৰ উদ্দেশ্য : প্ৰতিষ্ঠানে ইয়াৰ লক্ষ্যত উপনীত হ'বলৈ অৰ্থনৈতিক দিশত স্বাৱলম্বী হ'ব লাগিব। ইয়াত স্বাৱলম্বিতাক পৰম অৰ্থত বুজোৱা হোৱা নাই। কাৰণ পৰম স্বাৱলম্বিতা সম্ভৱ নহয়। ইয়াত স্বাৱলম্বিতাৰ জৰিয়তে

বহিৰ্বিশ্বীয় উৎসৰ ওপৰত নিম্নতম নিৰ্ভৰশীলতাক বুজোৱা হৈছে।

ভোক্তাৰ সন্তুষ্টি সৰ্বাধিক কৰাৰ উদ্দেশ্য : ভোক্তাৰ সন্তুষ্টি সৰ্বাধিক কৰিবলৈ দ্ৰব্যৰ দৰ কমাই মানদণ্ড উন্নত কৰা হয় আৰু অতিৰিক্ত সা-সুবিধা প্ৰদান কৰা হয়। কাৰণ ভোক্তাৰ সন্তুষ্টি বৃদ্ধিয়ে দ্ৰব্যবিধৰ বিক্ৰীৰ পৰিসৰ বৃদ্ধি কৰিব আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ অন্যান্য উদ্দেশ্যসমূহত উপনীত হোৱাত সহায়ক হ'ব।

প্ৰতিযোগিতাত সফল হোৱাৰ উদ্দেশ্য : বৰ্তমান প্ৰতিযোগিতা তথা প্ৰতিদ্বন্দিতাৰ যুগ। সকলো প্ৰতিষ্ঠানে প্ৰতিযোগিতাৰ যোগেদিহে বজাৰত তিষ্ঠি থাকিব পাৰে। গতিকে এই প্ৰতিযোগিতা সফলতাৰে অতিক্ৰম কৰাটো উদ্দেশ্য হৈ পৰে।

ক্ষতিশংকাৰ অব্যাহতি উদ্দেশ্য : প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে অনিশ্চয়তা আৰু ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন কৰিবলগীয়া হয়। এই দায়িত্ব যি সফলতাৰে ৰূপায়ন কৰিব পাৰে তেওঁৱেই সফল উদ্যোক্তা হিচাপে মৰ্যাদা লাভ কৰাৰ লগতে প্ৰাধান্যতাও লাভ কৰে। সেয়েহে ক্ষতিশংকা আৰু অনিশ্চয়তা দূৰীকৰণক প্ৰতিষ্ঠানৰ উদ্দেশ্য হিচাপে গণ্য কৰা হয়।

১.৫ : প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰম্পৰাগত তত্ত্ব / মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ প্ৰকল্প (Traditional Theory of Firm/Profit Maximisation Hypothesis)

প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰম্পৰাগত তত্ত্ব অনুসৰি উৎপাদন কৌশল আৰু বজাৰ ব্যৱস্থাপনা অপৰিৱৰ্তিত থকা পৰিস্থিতিত মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ উদ্দেশ্যৰে প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্ন সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। এই তত্ত্ব মূল বক্তব্যসমূহ হ'ল -

১. প্ৰতিষ্ঠানে মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ লক্ষ্যত কাৰ্য পৰিচালনা কৰে।
২. বিভিন্ন বিকল্প কৌশলৰ ভিতৰত প্ৰতিষ্ঠানে মুনাফা সৰ্বাধিকৰণৰ কৌশল নিৰ্বাচন কৰে।
৩. প্ৰতিষ্ঠান হ'ল এনে এক ব্যৱসায়িক গোট যি যি উৎপাদক সামগ্ৰীক উৎপাদিত সামগ্ৰীলৈ সলনি কৰি অতিৰিক্ত মূল্যৰ সংযোগ ঘটায়।
৪. প্ৰতিষ্ঠানৰ বিশ্লেষণৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ সিদ্ধান্ত সম্পৰ্কে অনুধাৱন কৰা।

অভিধাৰণা : Assumptions

১. উদ্যোক্তাই যুক্তি বিবেচনা সহকাৰে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। অৰ্থাৎ মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ উদ্দেশ্যৰ লগত সংগতি ৰাখি উৎপাদন আৰু দৰ সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে।
২. বিবেচিত প্ৰতিষ্ঠানখন এজন ব্যক্তিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। ই যৌথ মূলধনী অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠান নহয়।

৩. প্রতিষ্ঠানখনৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাটো। গতিকে মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা উৎপন্নতে প্রতিষ্ঠানখনে ভাৰসমতা লাভ কৰে। কাৰণ ইয়াতে প্রতিষ্ঠানখনে কাম্য অৱস্থাত উপনীত হয়।
৪. মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ উদ্দেশ্যেৰে ব্যাখ্যাত ধৰি লোৱা হয় যে বিবেচনা কৰা কালছোৱাত উৎপাদন কৌশল, দ্ৰব্যৰ মানদণ্ড, জনসাধাৰণৰ ৰুচি-অভিৰুচি ইত্যাদিৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়।
৫. এই প্ৰসঙ্গত গ্ৰহণ কৰা আন এটা অভিধাৰণা হ'ল বিবেচিত উৎপাদন প্রতিষ্ঠানখনৰ মুঠ আয়ৰ পৰা মুঠ ব্যয় বিয়োগ কৰি মুনাফা গণনা কৰা হয়। অৰ্থাৎ মুনাফাত প্ৰত্যক্ষভাৱে আয় আৰু ব্যয়ৰ বাদে আন কোনো কাৰকে প্ৰভাৱ নেপেলায়।
৬. প্রতিষ্ঠানখনৰ কাৰ্যকলাপত চৰকাৰী হস্তক্ষেপ নাথাকে। অৰ্থাৎ প্রতিষ্ঠানৰ ওপৰত পৰোক্ষ বা প্ৰত্যক্ষ কৰ আৰোপ কৰা নহয়।
৭. উৎপাদন কাৰ্যত ক্ৰমহাসমান উৎপাদন বিধি বা ব্যয়ত ক্ৰমবৰ্দ্ধমান ব্যয় পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হয়। সেয়েহে উৎপন্নৰ আৰম্ভণি আৰু শেষত লোকচান হোৱাৰ বিপৰীতে মাজছোৱাত লাভৰ উদ্ভৱ হয়। কাৰণ এই স্তৰত আয় ৰেখা ব্যয় ৰেখাৰ ওপৰত থাকে।
৮. উৎপন্ন আৰু ব্যয়ৰ মাজত আৰু উৎপন্ন আৰু আয়ৰ মাজত পৰস্পৰ একক সম্পৰ্ক (One to one relation) ৰক্ষা হয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ উৎপন্নই এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ আয় উপাৰ্জনত সহায় কৰে, ভিন্ন পৰিমাণৰ আয় নহয়। একেদৰে এক নিৰ্দিষ্ট উৎপন্নৰ বাবে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ব্যয়ৰ প্ৰয়োজন, ভিন্ন পৰিমাণৰ ব্যয়ৰ নহয়। এই পৰস্পৰ একক সম্পৰ্ক থকা বাবেই আয় আৰু উৎপন্নৰ মাজত সম্পৰ্ক আৰু ব্যয় আৰু উৎপন্নৰ মাজৰ সম্পৰ্ক একোডাল ৰেখাৰে উপস্থাপন কৰিব পাৰি।
৯. আলোচনাৰ সময়ছোৱাত উপাদানৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তন নহয় বুলি ধৰি লোৱা হয়।
১০. একেদৰে সৰ্বাধিক মুনাফা উদ্দেশ্যৰ ব্যাখ্যাৰ সময়ত বিক্ৰী ব্যয়, দ্ৰব্যৰ বিভেদীকৰণ, দৰ বিভেদীকৰণ, নতুনত্ব প্ৰবৰ্তন ইত্যাদিৰ উদ্ভৱ নহয়।
১১. মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ উদ্দেশ্য ব্যাখ্যাৰ সময়ত অৰ্থনৈতিক, ৰাজনৈতিক তথা সামাজিক বাতাবৰণৰ সলনি নহয় বুলি ধৰি লোৱা হয়।

ব্যাখ্যা (Explanation)

উৎপাদন প্রতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণত সময়ৰ পৰিসৰেও প্ৰভাৱ পেলায়। সময়ৰ পৰিসৰক হ্ৰস্বকাল আৰু দীৰ্ঘকাল - এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়।

চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে কেৱল পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ (যেনে শ্ৰম, কেঁচামাল, ইন্ধন ইত্যাদিৰ) সালসলনি ঘটাই যোগান পৰিৱৰ্তন কৰাটো সম্ভৱ হোৱা সময় পৰিসৰক হুস্কাল বোলা হয়। চাহিদাৰ সমানে যোগান পৰিৱৰ্তন কৰিব নোৱাৰা বাবেই হুস্কালত অস্বাভাৱিক লাভ বা লোকচানৰ উদ্ভৱ হয়। হুস্কালত চাহিদা বৃদ্ধি হোৱা সময়ত সমানুপাতত যদি যোগান বৃদ্ধি নহয় তেতিয়া দৰ বৃদ্ধি হৈ প্ৰতিষ্ঠানৰ মুনাফা বাঢ়ে। আনহাতে হুস্কালত চাহিদা কমাব সময়ত সমানুপাতত যোগান হ্রাস নহ'লে দৰ কমি প্ৰতিষ্ঠানৰ লোকচানৰ উদ্ভৱ হয়।

পৰিস্থিতি যিয়েই নহওক হুস্কাল আৰু দীৰ্ঘকাল উভয়তে উদ্যোক্তাৰ প্ৰধান লক্ষ্য হ'ল মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাটো। উল্লেখযোগ্য যে মুনাফা সৰ্বাধিকৰণে একসময়তে লোকচানৰ নিম্নতমকৰণকো বুজায়। গতিকে হুস্কালত লোকচান অৱশ্যন্তাৰী হৈ পৰিলে উদ্যোক্তাৰ প্ৰধান লক্ষ্য হ'ব লোকচান নিম্নতম কৰাটো। লোকচান হ'ল ঋণাত্মক মুনাফা। গতিকে লোকচান নিম্নতমকৰণে মুনাফা সৰ্বাধিকৰণকে বুজায়।

দীৰ্ঘকাল হ'ল অসংখ্য হুস্কালৰ সমষ্টি। গতিকে দীৰ্ঘকালীন আৰু হুস্কালীন মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ লক্ষ্যৰ মাজত বিৰোধ উদ্ভৱ হ'ব পাৰেনেকি বুলি এটা প্ৰশ্নৰ উদ্ভৱ হয়। এই প্ৰসঙ্গত দুটা অভিধাৰণাৰ কথা মনত ৰাখিব লাগিব -

১. এটা হুস্কালৰ লগত পৰিৱৰ্তী হুস্কালৰ যোগসূত্ৰ নাই বুলি ধৰি ল'ব পাৰি।
২. এটা হুস্কালৰ লগত পৰিৱৰ্তী হুস্কালৰ যোগসূত্ৰ থকা বুলি ধৰি ল'ব পাৰি।

প্ৰথমটো অভিধাৰণা গ্ৰহণ কৰিলে হুস্কালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ লক্ষ্যৰ মাজত বিৰোধৰ উদ্ভৱ নহয়। কাৰণ হুস্কালৰ মুনাফা সৰ্বাধিকৰণে দীৰ্ঘকালৰ মুনাফা সৰ্বাধিকৰণৰ উদ্দেশ্য পূৰণত কোনো বাধাৰ সৃষ্টি নকৰে। আনহাতে যদি দ্বিতীয়টো অভিধাৰণা গ্ৰহণ কৰা হয় তেতিয়া হুস্কালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ উদ্দেশ্যৰ মাজত সংঘাতৰ উদ্ভৱ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে, হুস্কালত মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ কৰা বাবে শ্ৰমিকে উচ্চ হাৰত মজুৰি দাবী কৰিব পাৰে আৰু এই দাবীৰ পূৰণতো দীৰ্ঘকালত মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাৰ পৰা প্ৰতিষ্ঠানখক বঞ্চিত কৰিব পাৰে বা হুস্কালত মুনাফাৰ সৰ্বাধিকৰণে জনসাধাৰণক বা চৰকাৰক অসন্তুষ্ট কৰিব পাৰে। জনসাধাৰণ অসন্তুষ্ট হ'লে বিপ্লৱী কাৰ্য্যসূচী গ্ৰহণ কৰি দীৰ্ঘকালত মুনাফা কমাব পাৰে। ঠিক সেইদৰে চৰকাৰ অসন্তুষ্ট হ'লে চৰকাৰে দৰৰ উচ্চসীমা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি প্ৰতিষ্ঠানত দীৰ্ঘকালীন মুনাফা কমাব পাৰে। আনহাতে হুস্কালত নিম্নহাৰত মুনাফা আহৰণ কৰি দ্ৰব্যৰ মানদণ্ড উন্নত কৰি ৰাখিলে ই দীৰ্ঘকালত সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণত সহায় কৰিব।

কিন্তু মনত ৰাখিব লাগিব যে, এটা হুস্কালৰ লগত পৰিৱৰ্তী হুস্কালৰ যোগসূত্ৰ থকা কথাটো অনিশ্চয়তাৰ আগমণ ঘটায়। কাৰণ এটা হুস্কালৰ সিদ্ধান্তই পৰিৱৰ্তী হুস্কালৰ সিদ্ধান্তৰ ওপৰত কি ধৰণে প্ৰভাৱ পেলাব সেইটো নিশ্চিতকৈ ক'ব নোৱাৰি। পৰিৱৰ্তী হুস্কাললৈ সময়ৰ পৰিসৰ যিমানৈ বাঢ়ি যায় সিমানৈ অনিশ্চয়তাও বাঢ়ে। সেয়েহে উদ্যোক্তাসকলে দীৰ্ঘকালীন মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাৰ

ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰে।

**১.৬ : মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ প্ৰকল্পৰ ভিত্তিত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসমতা নিৰ্ণয়
(Determination equilibrium of firm on the basis of
profit maximising objective)**

এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ যেতিয়া উৎপাদন হ্রাস-বৃদ্ধি কৰাৰ প্ৰৱণতা নাথাকে, তেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানখন কাম্য অৱস্থাত উপনীত হয়। প্ৰতিষ্ঠান এখনে নিৰ্দ্ধাৰিত লক্ষ্যত উপনীত হোৱা সময়তহে উৎপাদন হ্রাস-বৃদ্ধিৰ প্ৰৱণতা নাথাকে। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ নিৰ্দ্ধাৰিত প্ৰধান লক্ষ্য হ'ল মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাটো। গতিকে মুনাফা হোৱা অৱস্থাটো নিৰূপণ কৰিব পাৰিলেই ভাৰসাম্য অৱস্থাটোও নিৰূপণ কৰিব পৰা যাব। গতিকে এতিয়া চোৱা হওক এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ মুনাফা কেতিয়া সৰ্বাধিক হয়? মুনাফা কেতিয়া সৰ্বাধিক হয় সেইটো দুই প্ৰকাৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি -

(ক) মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় ধাৰণাৰ সহায়ত আৰু

(খ) প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় ধাৰণাৰ সহায়ত।

১.৬.১ মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় পদ্ধতি

(Total cost- total revenue method)

এখন প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰি গৈ থাকিব যদিহে মুনাফা বৃদ্ধি হৈ থাকে। যি অৱস্থাতে মুনাফা সৰ্বাধিক হ'ব, সেই অৱস্থাতে মুঠ উৎপন্নৰ পৰিমাণ স্থিৰ কৰা হ'ব। অন্য অৰ্থত যি পৰিমাণত উৎপন্ন হ্রাস বা বৃদ্ধি কৰিলে মুনাফা কমে সেই পৰিমাণত উৎপন্ন স্থিৰে ৰখা হয়। এই অৱস্থাটোৱেই হ'ল প্ৰতিষ্ঠানখনৰ কাম্য তথা ভাৰসাম্য অৱস্থা। মুনাফা হ'ল এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয়ৰ অন্তৰফল। গতিকে এই অন্তৰফল সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাতে মুনাফা সৰ্বাধিক হয়। তালিকা নং ১.১ ত দেখা গৈছে দ্বিতীয় গোট দ্ৰব্য উৎপাদন কৰালৈকে (মুঠ আয়-মুঠ ব্যয়) <0, যিহেতু মুঠ আয় < মুঠ ব্যয়। কিন্তু চতুৰ্থটো গোটৰ পাছত নমৰ গোটলৈকে (মুঠ আয় - মুঠ ব্যয়) > 0, অৰ্থাৎ তৃতীয় গোটৰ পৰা

তালিকা নং ১.১

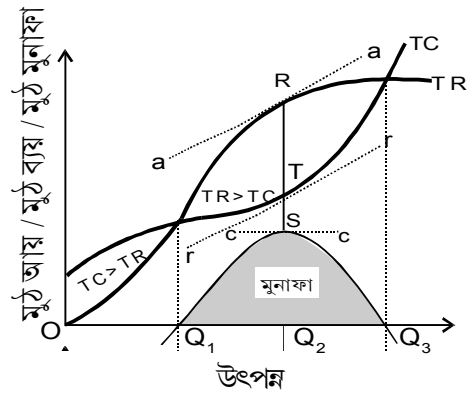
(টকা হিচাপত)

উৎপন্নৰ গোট	মুঠ আয়	মুঠ ব্যয়	প্ৰান্তীয় আয়	প্ৰান্তীয় ব্যয়	মুনাফা
1	100	20	-	-	80
2	230	60	130	40	170
3	330	120	100	60	210
4	410	200	80	80	210
5	460	300	50	100	160
6	480	420	20	120	60

নৰম গোটলৈকে যিকোনো পৰিমাণৰ উৎপন্নতে প্ৰতিষ্ঠানখনে মুনাফা আহৰণ কৰে। কিন্তু কেৱল ষষ্ঠ গোট দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিহে প্ৰতিষ্ঠানখনৰ মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয়ৰ ব্যৱধান সৰ্বাধিক হ'ব। অৰ্থাৎ ষষ্ঠ গোট দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিলে প্ৰতিষ্ঠানখনে সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰি ভাৰসাম্যত উপনীত হ'ব।

১.১ নং চিত্ৰৰ সহায়ত সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ হোৱা অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰি দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰত TC হ'ল মুঠ ব্যয় ৰেখা আৰু TR হ'ল মুঠ আয় ৰেখা। আনহাতে TP হ'ল মুঠ মুনাফা ৰেখা। উৎপাদনৰ আৰম্ভণিতে উৎপন্ন শূন্য যদিও মুঠ ব্যয় OF। সেয়েহে TR ৰেখা মূল বিন্দুৰ পৰা আৰু TC ৰেখা F বিন্দুৰ পৰা আৰম্ভ হৈছে। উৎপাদন QQ_1 লৈ বৃদ্ধি কৰা পৰ্যন্ত $TC > TR$ । উৎপাদন QQ_1 ৰ পৰা বৃদ্ধি কৰিলে TR ৰেখা আৰু TC ৰেখাৰ ব্যৱধান বৃদ্ধি পাব। অন্য অৰ্থত মুনাফা বৃদ্ধি পাব। সেয়েহে TR ৰেখাইও ভূমি অক্ষৰ ওপৰ অংশত সোঁফালে ওপৰলৈ গতি কৰিছে। উৎপাদন QQ_2 লৈ বৃদ্ধি পৰা পৰ্যন্ত TR আৰু TC ৰেখাৰ ব্যৱধান বাঢ়ি থাকিব। কিন্তু উৎপাদন QQ_2 তকৈ বৃদ্ধি পালে TR আৰু TC ৰেখাৰ ব্যৱধান কমিব। গতিকে মুঠ মুনাফা

কমিবলৈ ধৰিব। সেয়েহে TP ৰেখাই তললৈ সোঁফালে গতি কৰিছে। QQ_3 উৎপন্ন মুনাফা পুনৰ শূন্য হৈছে, য'ত $TR=TC$ । উৎপাদন QQ_3 তকৈ বৃদ্ধি কৰিলে TC ৰেখাই পুনৰ TR ৰেখাৰ ওপৰত অৱস্থান লাভ কৰিব আৰু মুনাফা ঋণাত্মক হৈ পৰিব। গতিকে দেখা গ'ল QQ_2 পৰিমাণে উৎপাদন কৰি প্ৰতিষ্ঠানখনে সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰিব আৰু ইয়াৰ পৰিমাম

চিত্ৰ নং ১.১

হ'ল Q_2S । উল্লেখযোগ্য যে উৎপাদন QQ_1 তকৈ বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত আৰু QQ_3 তকৈ কম হোৱা অৱস্থাতহে মুনাফা ধনাত্মক হৈছে। সেয়েহে QQ_1 আৰু QQ_3 পৰিমাণৰ উৎপাদনৰ বিপৰীতে TC আৰু TR ৰেখাৰ পৰস্পৰ ছেদবিন্দুক 'Break-Even Point' বোলা হয়।

আন এটা উপায়েৰেও মুঠ মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰিব পাৰি। এই উদ্দেশ্যে TC আৰু TR ৰেখাৰ বিভিন্ন বিন্দুত স্পৰ্শক অংকন কৰিব লাগিব। যি অৱস্থাত TC আৰু TR ৰেখাৰ ওপৰত অংকন কৰা স্পৰ্শক দুডাল সমান্তৰাল হ'ব সেই অৱস্থাতেই মুনাফা সৰ্বাধিক হ'ব। TR ৰেখাৰ ওপৰত M বিন্দুত টনা aa আৰু TC ৰেখাৰ ওপৰত N বিন্দুত টনা bb স্পৰ্শক দুডাল সমান্তৰাল হৈছে। এই অৱস্থাতে TR আৰু TC ৰ মাজৰ ব্যৱধানো সৰ্বাধিক হৈছে। অন্য অৰ্থত প্ৰতিষ্ঠানখনে QQ_2 পৰিমাণ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰি সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰিব।

মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয়ৰ সহায়ত সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণৰ অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰি ভাৰসাম্য নিৰ্ণয় কৰা পদ্ধতি সহজ হ'লেও ইয়াৰ কিছুমান সীমাবদ্ধতা আছে।

১. TR আৰু TC ৰেখাৰ মাজৰ ব্যৱধান ক'ত সৰ্বাধিক হয় তাক চায়েই কৈ দিব নোৱাৰি। কাৰণ TC আৰু TR ৰেখাৰ ওপৰত একাধিক স্পৰ্শক অংকন কৰিবলগীয়া হয় আৰু ইয়াৰ 'সমান্তৰাল' হোৱা স্পৰ্শক দুডাল চিনাক্ত কৰিহে মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থান নিৰূপণ কৰিব পাৰি।
২. এই পদ্ধতিৰ সহায়ত পোনপটীয়াকৈ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি। দৰ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ ভাৰসাম্য মুঠ আয়ক মুঠ ভাৰসাম্য উৎপন্নৰে হৰণ কৰিবলগীয়া হয়।

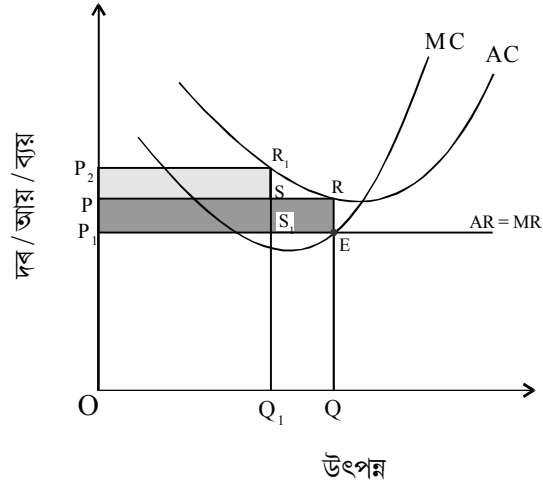
এই অসুবিধাসমূহ থকা বাবেই আধুনিক অৰ্থবিজ্ঞানত মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় পদ্ধতিৰ পৰিৱৰ্তে প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় পদ্ধতি প্ৰয়োগ কৰি সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ অৱস্থা তথা ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ চৰ্ত নিৰূপণ কৰা হয়।

১.৬.২ প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় পদ্ধতি

(Marginal revenue and marginal cost method)

মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় পদ্ধতিত দেখা গৈছে যে যি অৱস্থাত TC ৰেখাৰ ওপৰত অংকন কৰা স্পৰ্শক আৰু TR ৰেখাৰ ওপৰত অংকন কৰা স্পৰ্শক সমান্তৰাল হয় সেই অৱস্থাতে মুনাফা সৰ্বাধিক হয়। মন কৰিবলগীয়া যে কোনো ৰেখাৰ ওপৰত অংকন কৰা স্পৰ্শকৰ ঢালে সেই বিন্দুটোত ৰেখাডালে প্ৰতিনিধিত্ব কৰা চলকৰ প্ৰান্তীয় মান বুজায়। গতিকে TC ৰেখাৰ ওপৰত অংকন কৰা স্পৰ্শকৰ ঢালে প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় আৰু TR ৰেখাৰ ওপৰত অংকন কৰা স্পৰ্শকে প্ৰান্তীয় আয় বুজায়। TR আৰু TC ৰেখাৰ ওপৰত অংকন কৰা স্পৰ্শক সমান্তৰাল হোৱাৰ অৰ্থ হ'ল M আৰু N ৰেখাৰ ওপৰত অংকন কৰা স্পৰ্শক সমান্তৰাল হোৱাৰ অৰ্থ হ'ল M আৰু N বিন্দুত (চিত্ৰ নং ১.১) প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান। অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হোৱা অৱস্থাতে প্ৰতিষ্ঠানৰ মুনাফা সৰ্বাধিক হয়। প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান নোহোৱালৈকে প্ৰতিষ্ঠানৰ মুঠ মুনাফা বৃদ্ধি পাই গৈ থাকে আৰু যি অৱস্থাতে প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হয় সেই অৱস্থাতে মুনাফা সৰ্বাধিক হয়। ইয়াৰ পাছতো যদি উৎপাদন

বৃদ্ধি কৰা হয় তেতিয়া মুঠ মুনাফা কমিবলৈ ধৰিব। তালিকা নং ১.১ ত এই অৱস্থাটো দেখুওৱা হৈছে।

চিত্রনং ১.২

১.২ নং চিত্রত MR হ'ল প্রান্তীয় আয় রেখা আৰু MC হ'ল প্রান্তীয় ব্যয় রেখা। E বিন্দুত প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয় সমান হৈছে। গতিকে OQ_1 উৎপন্নত মুনাফা সর্বাধিক হৈছে। অন্য অর্থেত OQ_1 হ'ল প্রতিষ্ঠানখনৰ ভাৰসাম্য উৎপন্ন।

উল্লেখযোগ্য যে প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয়ৰ সমতাই মুনাফা সর্বাধিকৰণৰ আৱশ্যকীয় চৰ্ত (essential condition) হৈ পূৰণ কৰে। ই পূৰ্ণ চৰ্ত (sufficient condition) নহয়। কিয়নো মুনাফা সর্বাধিক হ'বলৈ প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয় সমান হ'বই লাগিব; কিন্তু প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয় সমতাৰ যিকোনো অৱস্থাতে মুনাফা সর্বাধিক হোৱা বুলি ক'ব নোৱাৰি। ১.২ নং চিত্রত দেখা গৈছে যে OQ উৎপন্নতো প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয় সমান হৈছে। কিন্তু দুয়োটা অৱস্থাতে মুনাফা শূন্য। কেৱল E বিন্দুৰ প্রান্তীয় ব্যয়ৰ সমতাইহে মুনাফা সর্বাধিক কৰি তুলিছে। মন কৰিবলগীয়া যে R_1 আৰু R_2 বিন্দুৰ প্রান্তীয় ব্যয় বেখাই প্রান্তীয় আয় বেখাক ওপৰৰ পৰা ছেদ কৰিছে। কিন্তু E বিন্দুত প্রান্তীয় ব্যয় বেখাই প্রান্তীয় আয় বেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিছে। গতিকে সেই অৱস্থাৰ প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয়ৰ সমতাইহে মুনাফা সর্বাধিক হোৱাটো সূচায় য'ত প্রান্তীয় ব্যয় বেখাই প্রান্তীয় আয় বেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰে।

গতিকে মুনাফা সর্বাধিকৰণ তথা প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যতাৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -

১. প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয় সমান হ'ব লাগিব।

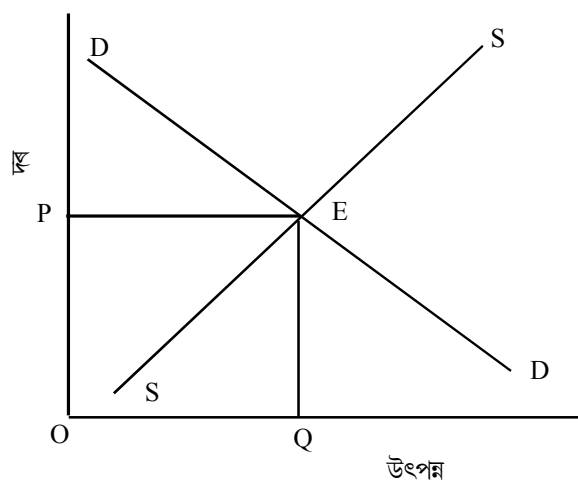
২. প্রান্তীয় ব্যয় বেখাই প্রান্তীয় আয় বেখাক বাওঁহাতে তলৰ পৰা ছেদ কৰিব লাগিব।

উল্লেখযোগ্য যে বজাৰ গাঁথনি ভেদে আৰু আনুষংগিক চৰ্ত থাকিব পাৰে। (এই বিষয়ে বজাৰ শিতানত আলোচনা কৰা হৈছে।) কিন্তু সকলো সময়, পৰিস্থিতি আৰু বজাৰ গাঁথনিত মুনাফা সর্বাধিকৰণ উদ্দেশ্য সাৰোগত কৰা অৱস্থাত উল্লিখিত চৰ্ত দুটাই হ'ল ভাৰসাম্যৰ মৌলিক চৰ্ত। এই চৰ্ত দুটাৰ পূৰণে কেৱল মুনাফা সর্বাধিক হোৱাটোকে নুবুজায়। লোকচান হোৱা অৱস্থাতে এই দুটা চৰ্ত পূৰণ হ'ব পাৰে। তেতিয়া এই দুটা চৰ্তৰ পূৰণে লোকচান নিম্নতম হোৱাটো বুজাব।

১.৭ উদ্যোগ বা বজাৰৰ ভাৰসাম্য

(Equilibrium of market or industry)

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে ভাৰসাম্য হ'ল এনে এক অৱস্থা য'ত আলোচিত চলকটোৱে কোনো পৰিৱৰ্তনৰ প্ৰৱণতা নেদেখুৱায়। বজাৰত দুটা পক্ষ থাকে - ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা। ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাই দুই বিপৰীতমুখী প্ৰৱণতা দেখুৱায়। ক্ৰেতাই কম দৰতহে অধিক ক্ৰয় কৰিবলৈ ৰাজী হয়। আনহাতে বিক্ৰেতাই অধিক দৰতহে অধিক বিক্ৰী কৰিবলৈ ৰাজী থাকে। ক্ৰেতাৰ এই আচৰণ প্ৰকাশ কৰে ঋণাত্মক ধাল বিশিষ্ট চাহিদা ৰেখাই আৰু বিক্ৰেতাৰ এই আচৰণ প্ৰকাশ কৰে ধনাত্মক ধাল বিশিষ্ট যোগান ৰেখাই। বজাৰত একেবিধ দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰিবলৈ অহা সকলো ক্ৰেতাৰ ব্যক্তিগত চাহিদা ৰেখাৰ সমষ্টি হিচাবে বজাৰ চাহিদা ৰেখা অংকন কৰা হয় আৰু একেদৰে একেবিধ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিবলৈ অহা সকলো বিক্ৰেতাৰ ব্যক্তিগত যোগান ৰেখাৰ সমষ্টি হিচাবে বজাৰ যোগান ৰেখা অংকন কৰা হয়। ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ মাজত থকা এই বিপৰীতমুখী আচৰণ এক নিৰ্দিষ্ট বিন্দুত নিষ্ক্ৰিয় হৈ পৰে। অৰ্থাৎ ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা উভয়ে স্বীকাৰ কৰি লোৱা এক দৰৰ উদ্ভৱ হয়। এই দৰত বিক্ৰেতাই যিমান বিক্ৰী কৰিবলৈ ৰাজী থাকে সেই দৰত ক্ৰেতায়ো দ্ৰব্যবিধ সেই পৰিমাণে ক্ৰয় কৰিবলৈ ৰাজী হয়। অৰ্থাৎ এই নিষ্ক্ৰিয় দৰতে যোগান আৰু চাহিদা সমান হয়। এনে অৱস্থাত দৰ বা দ্ৰব্য বিধৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়ৰ পৰিমাণ পৰিৱৰ্তন হোৱাৰ প্ৰৱণতা নাথাকে। অন্য অৰ্থত যোগান আৰু চাহিদাৰ মাজত সমতা স্থাপন হোৱা অৱস্থাতে বজাৰ

চিত্ৰ নং 1.3

বা উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য নিৰূপিত হয়। এই অৱস্থাত নিৰূপিত হোৱা দৰেই হ'ল ভাৰসাম্য দৰ আৰু এই দৰত ক্ৰয়-বিক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যবিধৰ পৰিমাণেই হ'ল ভাৰসাম্য পৰিমাণ। একে ক্ষেত্ৰতে বজাৰ যোগান ৰেখা আৰু বজাৰ চাহিদা ৰেখা অংকন কৰিলে যি বিন্দুত দুয়োডাল ৰেখাই পৰস্পৰ ছেদ কৰে সেই বিন্দুতে বজাৰ বা উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য নিৰূপিত হয়। চিত্ৰ নং ১.৩ ত DD হ'ল বজাৰ চাহিদা ৰেখা আৰু SS হ'ল বজাৰ যোগান ৰেখা। E বিন্দুত DD ৰেখা আৰু SS ৰেখাই

পৰস্পৰ ছেদ কৰিছে। গতিকে E হ'ল বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ বজাৰৰ বা উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য বিন্দু। এই বিন্দুৰ পৰা উলম্ব অক্ষলৈ এডাল ৰেখা টনাত ই P বিন্দুত স্পৰ্শ কৰিলে। গতিকে OP হ'ল ভাৰসাম্য দৰ। আনহাতে E বিন্দুৰ পৰা ভূমি অক্ষলৈ এডাল ৰেখা টনাত ই Q বিন্দুত স্পৰ্শ কৰিলে। গতিকে OQ হ'ল ভাৰসাম্য পৰিমাণ।

সাধাৰণভাৱে দ্ৰব্য এবিধৰ বজাৰ যোগান আৰু বজাৰ চাহিদা সমান হোৱা অৱস্থাতোতে সেই দ্ৰব্যবিধৰ উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা হোৱা বুলি কোৱা হয়। কাৰণ যোগান আৰু চাহিদা সমান হোৱা অৱস্থাত সমমূল্যত ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাই দ্ৰব্যবিধ বিনিময় কৰিবলৈ সাজু থাকে। যোগান দৰে প্ৰান্তীয় ব্যয় আৰু চাহিদা দৰে বজাৰ দৰ বা প্ৰান্তীয় আয়ৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। গতিকে যোগান আৰু চাহিদা সমান হোৱা অৱস্থাত এটা উদ্যোগৰ প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হৈ ভাৰসমতাত উপনীত হয়। সেয়েহে উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যৰ মৌলিক চৰ্তটো হ'ল - যোগান = চাহিদা।

বা প্ৰান্তীয় আয় = প্ৰান্তীয় ব্যয়

যিহেতু পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দৰ = প্ৰান্তীয় আয়,

সেয়েহে উদ্যোগৰ ভাৰসমতাৰ চৰ্তটো হ'ল -

দৰ = প্ৰান্তীয় আয় = প্ৰান্তীয় ব্যয়

১.৮ : সমতা-ভংগ বিন্দু (Break-even point)

প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ পৰিচালনা, বিকাশ আৰু অস্তিত্বৰ বাবে মুনাফা এক গুৰুত্বপূৰ্ণ বিষয়। সেয়েহে ই আকস্মিক ঘটনা বা দুৰ্যোগত উদ্ভৱ হোৱা হ'ব নালাগে। উপযুক্ত কৌশল আৰু নিয়ন্ত্ৰণৰ মাজেদি মুনাফা হ'ব লাগে এক আহৰিত উপাদান। মুনাফা নিয়ন্ত্ৰণ আৰু পৰিকল্পনাৰ বাবে সাধাৰণতে যিবোৰ কৌশল ব্যৱহাৰ কৰা হয় তাৰ ভিতৰত অন্যতম আৰু প্ৰধান হ'ল সমতা-ভংগ বিন্দুৰ বিশ্লেষণ।

সমতা ভংগ বিশ্লেষণে এহাতে মুনাফা আৰু উৎপন্নৰ আকাৰ আৰু আনহাতে আয় আৰু মুনাফাৰ মাজৰ সম্পৰ্ক প্ৰকাশ কৰে। তদুপৰি এই ব্যাখ্যাৰ যোগেদি প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ মুনাফাৰ লগত স্থিৰ ব্যয়, পৰিবৰ্তনশীল ব্যয়, উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ মূল্য, বিক্ৰীৰ পৰিমাণ, দৰ ইত্যাদি কেনেদৰে জড়িত হৈ থাকে তাক জনাতো সহায় কৰে। Martz, Curry আৰু Frank ৰ মতে, "A break-even analysis indicates at what level cost and revenue are in equilibrium."

হৰ্জেনৰ মতে প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় সমান হোৱা অৰ্থাৎ, মুনাফা শূন্য হোৱা অৱস্থাতোকে সমতা ভংগ বিন্দু বোলা হয়। গতিকে এই বিন্দুৰ নিম্নত বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ লোকচান হয় আৰু ইয়াৰ উদ্ধৃত বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ লাভ হয়। গতিকে এই সমতা ভংগ বিন্দুৱে প্ৰতিষ্ঠান এখনত অৱস্থিতিৰ বাবে ন্যূনতমভাৱে প্ৰয়োজনীয় উৎপন্নৰ পৰিমাণ / বিক্ৰীৰ পৰিমাণ / আয়ৰ পৰিমাণৰ ইংগিত দিয়ে।

সমতা ভংগ বিন্দু নিৰ্ণয়ৰ বাবে দুটা পদ্ধতি ব্যৱহাৰ কৰা হয় -

১. লৈখিক পদ্ধতি - ইয়াত সমতা ভংগ তালিকাৰ সহায় লোৱা হয়।
২. বীজগণিতীয় পদ্ধতি।

সমতা ভংগ তালিকা (Break-Even Chart)

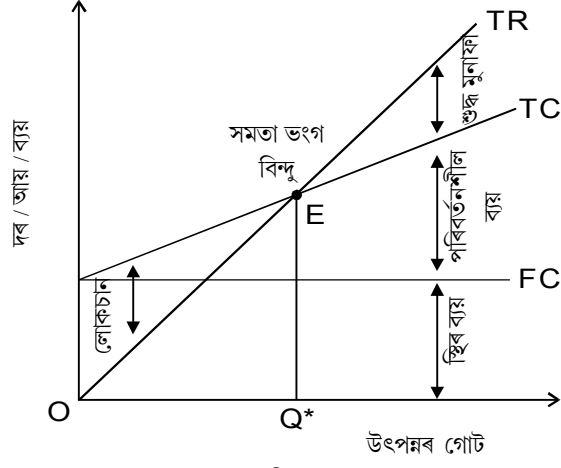
যি তালিকাত ভিন্ন আকাৰৰ বিক্ৰীৰ বিপৰীতে উদ্ভৱ হোৱা মুনাফা বা লোকচান সন্নিবিষ্ট কৰা হয় সেই তালিকাক সমতা ভংগ তালিকা বোলা হয়। সেয়েহে সমতাভংগ তালিকা হ'ল - “an analysis in tabular form of the relationship of production and sales of profit.” ১.৩ নং তালিকাত দেখা গৈছে ২ নং গোট দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা পৰ্যন্ত প্ৰতিষ্ঠানৰ মুঠ আয়তকৈ মুঠ ব্যয় অধিক। সেয়ে প্ৰতিষ্ঠানখনে লোকচানৰ সন্মুখীন হৈছে। ৩ নং গোট দ্ৰব্য বিক্ৰি কৰাত মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় সমান হৈছে। গতিকে এই অৱস্থাত মুনাফা শূন্য। বিক্ৰীৰ পৰিমাণ তিনি গোটতকৈ বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত মুঠ ব্যয়তকৈ মুঠ আয় অধিক হৈছে। গতিকে দেখা গ'ল প্ৰতিষ্ঠানখনে তিনি গোটতকৈ অধিক দ্ৰব্য বিক্ৰি কৰিলে মুনাফাৰ উদ্ভৱ হ'ব। ইয়াৰ পাছত বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পোৱাৰ লগে লগে মুনাফাও বৃদ্ধি পাইছে। গতিকে তিনি গোট দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানখনে সমতা-ভংগ বিন্দুত উপনীত হৈছে।

তালিকা নং ১.৩
(টকা হিচাপত)

উৎপন্নৰ গোট	মুঠ আয়	মুঠ ব্যয়	মুনাফা
1	40	80	- 40
2	80	100	- 20
3	120	120	0
4	160	140	20
5	200	160	40
6	240	180	60
7	280	200	80

চিত্ৰৰ সহায়তো সমতা-ভংগ বিন্দুটো নিৰূপণ কৰি দেখুৱাব পাৰি। চিত্ৰ নং ১.৪ ত TC ৰেখাই মুঠ ব্যয় ৰেখা আৰু TR ৰেখাই মুঠ আয় ৰেখা নিৰ্দেশ কৰিছে। TR ৰেখা সৰল ৰেখা হোৱাৰ অৰ্থ হ'ল উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্বিশেষে দ্ৰব্যৰ দৰ অপৰিৱৰ্তিত হৈ আছে। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত TR ৰেখাই এই চৰিত্ৰ বহন কৰে। আনহাতে TC ৰেখা সৰল ৰেখা হোৱাৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় উৎপন্নৰ আকাৰ নিৰ্বিশেষে অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে। TR ৰেখা মূলবিন্দুৰ স্পৰ্শ কৰা কাৰ্য্যই বুজায় যে উৎপন্ন শূন্য হোৱা অৱস্থাত মুঠ আয়ও শূন্য হয়। আনহাতে TC ৰেখা উলম্ব অক্ষৰ ধনাত্মক বিন্দুৰ পৰা আৰম্ভ হোৱাটোৱে বুজায় আৰম্ভণিতে উৎপাদন সম্পন্ন নো হওঁতেই স্থিৰ ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়। মূলবিন্দুৰ পৰা TC ৰেখাই স্পৰ্শকৰা উলম্ব অক্ষৰ এই দূৰত্বই প্ৰতিষ্ঠানত স্থিৰ ব্যয় নিৰ্দেশ কৰিছে। এতিয়া এক নিৰ্দিষ্ট আকাৰত পৰিৱৰ্তনশীল বৃদ্ধি হোৱা বাবেই উৎপন্ন বৃদ্ধি

পোৱাৰ লগে লগে মুঠ ব্যয়ও এক নিৰ্দিষ্ট হাৰত বৃদ্ধি হৈ TR ৰেখা ঢাল ধনাত্মক হৈ পৰিছে।

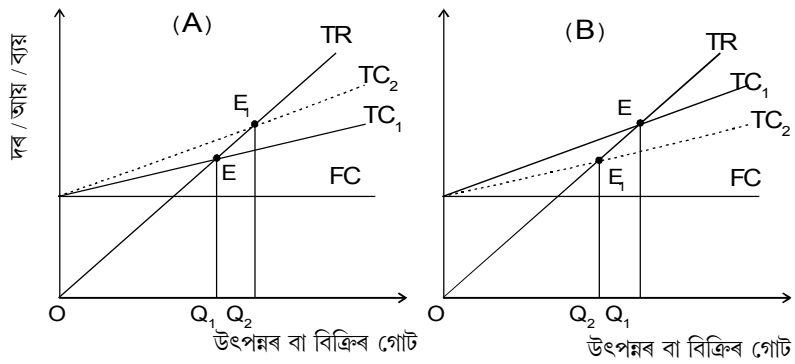

চিত্ৰ নং ১.৪

চিত্ৰত E বিন্দুত TR আৰু TC ৰেখা পৰস্পৰ ছেদকৰি সমতা ভংগ বিন্দুৰ নিৰ্দেশ কৰিছে। এই বিন্দুৰ পৰা ভূমি অক্ষৰ দূৰত্বই সমতা লাভ কৰা আয় আৰু ব্যয়ৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। ই হ'ল Q^*E ৰ সমান অৰ্থাৎ OQ^* উৎপন্নত আয় আৰু ব্যয় সমান হৈ সমতা ভংগৰ পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হৈছে। যদি উৎপন্ন OQ^* তকৈ বেছি হয় তেতিয়া ব্যয় ৰেখাই আয় ৰেখাৰ তলত ৰস্থান লাভ কৰি প্ৰতিষ্ঠানখনে মুনাফা আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব। আনহাতে উৎপন্ন যদি OQ^* তকৈ কম হয় তেতিয়া ব্যয় ৰেখাই আয় ৰেখাৰ ওপৰত অৱস্থান লাভ কৰিব আৰু সেয়েহে প্ৰতিষ্ঠানখনে লোকচানৰ সন্মুখীন হ'ব।

সমতা ভংগ বিন্দুৰ ওপৰত দৰ আৰু ব্যয়ৰ প্ৰভাৱ

দৰ আৰু উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে সমতা ভংগ বিন্দুৰো স্থানান্তৰিত হয়। কাৰণ দৰ পৰিৱৰ্তনে মুঠ আয়ৰেখা আৰু ব্যয় পৰিৱৰ্তনে মুঠ ব্যয়ৰেখাৰ ঢাল আৰু স্থান সালসলনি কৰে। দৰ আৰু ব্যয় পৰিৱৰ্তনৰ বিকল্প পৰিস্থিতিবোৰ হ'ল -

চিত্ৰ নং ১.৫

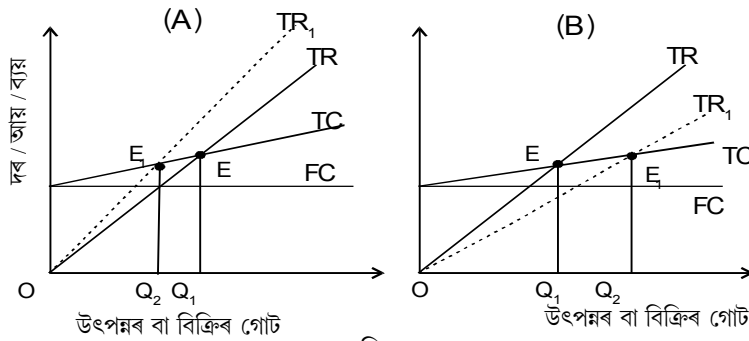
যদি পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় সলনি হয় :

প্ৰতিষ্ঠানৰ মুঠ আয় একে থকা অৱস্থাত পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় পৰিৱৰ্তন

হ'লে TC বেখাৰ ঢাল সলনি হ'ব। পৰিমাণ স্বৰূপে TC বেখাৰ স্থান সলনি হ'ব। পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় বাঢ়িলে TC বেখাই ওপৰলৈ আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় কমিলে TC বেখাই তললৈ স্থান সলনি কৰে। ১.৫ নং চিত্ৰৰ (A) ত দেখা গৈছে পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় বৃদ্ধি পোৱা বাবে TC বেখা TC_1 লৈ স্থান সলনি কৰা বাবে সমতা ভংগ বিন্দুৱেও সোঁহাতে স্থান সলনি কৰিছে। সেয়েহে সমতা ভংগ উৎপন্ন বৃদ্ধি পাইছে। আনহাতে ১.৫ নং চিত্ৰৰ (B) ত পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় কমা বাবে TC বেখা TC_2 লৈ স্থান সলনি হৈ সমতা ভংগ বিন্দুও বাওঁহাতলৈ স্থানান্তৰ হৈছে আৰু ই সমতাভংগ উৎপন্ন পূৰ্বতকৈ কমাটো বুজাইছে।

যদি স্থিৰ ব্যয় সলনি হয় :

স্থিৰ ব্যয় সলনি হোৱাৰ লগে লগে FC বেখা সলনি হ'ব আৰু ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে সমানুপাতত TC বেখাৰ স্থান সলনি হৈ সমতা ভংগ বিন্দুৰো স্থান সলনি হ'ব। চিত্ৰ ১.৬ (A) ত দেখা গৈছে স্থিৰ ব্যয় বৃদ্ধি পোৱা বাবে FC বেখা FC_1 লৈ স্থান সলনি কৰাৰ লগে লগে TC বেখাইও TC_1 লৈ স্থান সলনি কৰি সমতা ভংগ বিন্দু সোঁহাতলৈ স্থানান্তৰ হোৱাত সহায় কৰিছে। আনহাতে চিত্ৰৰ ১.৬ (B) ত দেখা গৈছে স্থিৰ ব্যয় কমা বাবে FC বেখা FC_2 লৈ স্থানান্তৰ হোৱা বাবে TC বেখা TC_2 লৈ স্থানান্তৰ হৈ সমতা ভংগ বিন্দু বাওঁহাতলৈ স্থানান্তৰ হোৱাত সহায় কৰিছে।

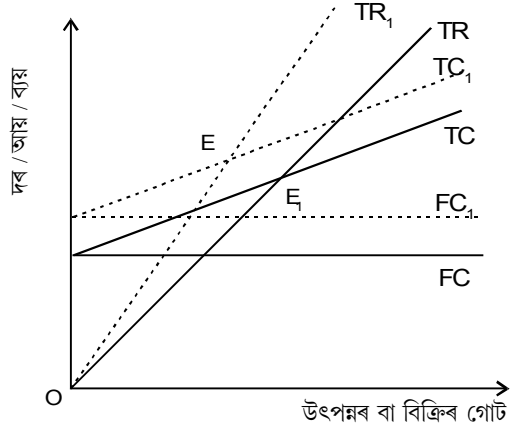

যদি দৰৰ পৰিৱৰ্তন হয়

আন সকলো একে থকা অৱস্থাত দৰ বৃদ্ধি পালে মুঠ আয় বেখা সোঁহাতে স্থানান্তৰ হৈ সমতা ভংগ বিন্দুও সোঁহাতে স্থানান্তৰ হোৱাত সহায় কৰিব। একেদৰে দৰ কমিলে আয় বেখা তললৈ স্থানান্তৰ হৈ সমতা ভংগ বিন্দু বাওঁহাতে স্থানান্তৰিত হোৱাত সহায় কৰিব। ইয়াক ক্ৰমে চিত্ৰ ১.৭ (A) আৰু (B) ত দেখুওৱা হৈছে।

দৰ আৰু ব্যয় পৰিৱৰ্তনৰ যুগ্ম পৰিণাম

বিক্ৰী আয় দুয়োটা বৃদ্ধি বোৱা অৱস্থাত সমতা ভংগ বিন্দু বাওঁহাতে স্থানান্তৰ হয়। ইয়াক ১.৮ নং চিত্ৰত দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰ নং ১.৮

সমতা ভংগ বিন্দু নিৰূপণত গ্ৰহণ কৰা অভিধাৰণা

অভিধাৰণাবোৰ হ'ল -

১. উৎপাদন ব্যয়ক স্থিৰ ব্যয় আৰু পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিব পাৰি।
২. দব্যবিধৰ বিক্ৰী দৰৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়।
৩. পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় এক নিৰ্দিষ্ট হাৰত বৃদ্ধি হয় যাৰ বাবে মুঠ ব্যয় ৰেখা সৰল ৰৈখিক হৈ পৰে।
৪. কাৰিকৰী কৌশল আৰু শ্ৰমিকৰ দক্ষতাৰে কোনো পৰিৱৰ্তন হয়।
৫. উৎপাদক সামগ্ৰীৰ দৰৰো পৰিৱৰ্তন নহয়।
৬. দব্যবিধৰ উৎপাদন কৰাৰ লগে লগে বিক্ৰীও কৰা হয়।

সমতা ভংগ বিন্দু নিৰূপণৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব

১. এই পদ্ধতিয়ে প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ কাম্য উৎপন্নৰ পৰিমাণ জনাত সহায় কৰে। সমতা ভংগ বিন্দু নিৰূপণৰ অবিহনে উৎপন্নৰ ওপৰত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
২. সমতা ভংগ বিন্দু নিৰূপণৰ যোগেদি গড় উৎপাদন নিম্নতম হোৱা দব্যৰ পৰিমাণ জানিব পাৰি।
৩. সমতা ভংগ বিন্দু নিৰূপণ কৰি এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ উৎপন্নত নিম্নতম ব্যয় জনাত সহায় কৰে।
৪. সমতা ভংগ বিন্দুৰ নিৰূপণ কোনবিধ দব্য উৎপাদন কৰিব লাগিব আৰু কোনবিধ ক্ৰয় কৰিব লাগিব তাক জনাত সহায় কৰে।
৫. দৰ আৰু আয়ৰ পৰিৱৰ্তনে উৎপন্নৰ ওপৰত কি প্ৰভাৱ পেলায় তাক নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ সমতা ভংগ বিন্দুৰ সহায় ল'ব পাৰি।
৬. বিভিন্ন প্ৰকল্পৰ সমতা ভংগ বিন্দু নিৰূপণ কৰি কোনটো প্ৰকল্প গ্ৰহণ কৰা উচিত তাক নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাত এই পদ্ধতিয়ে সহায় কৰে।
৭. স্তৰদৰব্য এবিধৰ বিক্ৰী দৰ কিমান হোৱা উচিত তাক সমতা ভংগ বিন্দুৰ জৰিয়তে পৰোক্ষভাৱে জানিব পাৰি।

সমতা ভংগ বিন্দু নিৰূপণৰ সীমাবদ্ধতা

১. আলোচনাৰ কালত উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন নহয় বুলি ধৰি ল'ব নোৱাৰি। কাৰণ এনে ব্যয় যেতিয়া তেতিয়াই পৰিৱৰ্তন হৈ থাকে।
২. দ্ৰব্যৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে সমতা ভংগ বিন্দু নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি।
৩. উৎপন্ন আৰু উৎপাদন ব্যয়ৰ সম্পৰ্কটো স্থিৰ থাকে বুলি ধৰি লৈ সমতা ভংগ বিন্দুৰ বিশ্লেষণক স্বেতিক কৰি তোলা হৈছে।
৪. সমতা ভংগ বিন্দুৰ বিশ্লেষণত ধৰি লোৱা হয় যে উৎপাদনলৈ থকা প্ৰতিটো উপাদানৰ আপেক্ষিক বৰঙণি অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে। ইয়াৰ দ্বাৰা উৎপাদনত সমাহাৰ প্ৰতিদান থকা বুলি ধৰি লোৱা হৈছে। বাস্তৱতে সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ পৰিৱৰ্তে ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান থকাহে দেখা যায়।
৫. সমতা ভংগ বিন্দুৰ ব্যাখ্যাত মুনাফা কেৱল উৎপন্নৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত হয়। কিন্তু প্ৰকৃততে মুনাফা উৎপন্নৰ পৰিমাণৰ বাদেও কাৰিকৰী উন্নতি, পৰিচালনামূলক দক্ষতা ইত্যাদিৰ দ্বাৰাও নিৰূপিত হয়।
৬. সমতা ভংগ বিন্দুৰ বিশ্লেষণত বিক্ৰী ব্যয় বিবেচনা কৰা হোৱা নাই। সেয়েহে এই ব্যাখ্যা সদৃশ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু স্বপ্নবিক্ৰেতা বজাৰত লিপ্ত থকা প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহয়।
৭. উৎপাদন ব্যয় কেৱল প্ৰচলিত উৎপন্নৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ নকৰে। কেতিয়াবা ইতিমধ্যে কৰা উৎপাদন বা উৎপাদন ব্যয়ৰ দ্বাৰাও প্ৰচলিত সময়ৰ উৎপাদন ব্যয় প্ৰভাৱিত হ'ব পাৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১

১. প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগৰ মাজত থকা সম্পৰ্কটো কি ?

.....
.....
.....
.....

২. উদ্যোগ আৰু খুপৰ মাজত পাৰ্থক্য কি ?

.....
.....
.....
.....

৩. ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ সাধাৰণ লক্ষ্যটো কি ?

.....

.....
.....
.....

৪. মুনাফা কি হোৱা অৱস্থাত ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান এখনে ভাৰসাম্য লাভ কৰে?

.....
.....
.....

৫. প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ মৌলিক চৰ্ত দুটা কি কি ?

.....
.....
.....

৬. বিভংগন বিন্দু নিৰূপণৰ দুটা গুৰুত্ব লিখা।

১.৯ বজাৰৰ শ্ৰেণীকৰণ : (Classification of market)

বজাৰ ব্যৱস্থাৰ বিশ্লেষণৰ মূল লক্ষ্য হ'ল উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা। কিন্তু বজাৰ গাঁথনি ভেদে এই উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু উৎপন্নৰ পৰিমাণ ভিন্ন হয়। গতিকে বজাৰ গাঁথনিত সুস্থ শ্ৰেণীকৰণৰ যোগেদিহে দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণৰ পদ্ধতিগত অধ্যয়ন চলাব পাৰি।

সাধাৰণতে বজাৰক চাৰিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হয়। সেয়া হ'ল -

১. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা বা বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতা
(Perfect Competition or Pure Competition)
২. একচেতিয়াধৰ্মী প্ৰতিযোগিতা বা একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা
(Monopolistic Competition)
৩. স্বল্প বিক্ৰেতা (Oligopoly)
৪. একাধিকাৰ বজাৰ বা একচেটিয়া বজাৰ (Monopoly)

উল্লেখযোগ্য যে একাধিকাৰ, একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰক একেলগে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা (Imperfect Competition) বোলা হয়।

দুটা বিশেষ উপাদানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বজাৰ গাঁথনিৰ শ্ৰেণীকৰণ কৰা হয়। যেনে -

- (১) দ্ৰব্য এবিধ উৎপাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা আৰু
- (২) প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যৰ প্ৰকৃতি।

এই দুটা উপাদানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ১.২ নং তালিকাত বজাৰৰ শ্ৰেণীকৰণ দেখুওৱা হৈছে। প্ৰত্যেক বজাৰ গাঁথনিৰে এটি চমু বিৱৰণ দাঙি ধৰা হ'ল।

তালিকা নং ১.২

বজাৰ গাঁথনি	প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা	দ্ৰব্যৰ প্ৰকৃতি	ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা	দৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ মাত্ৰ
১.পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা	বৃহৎ সংখ্যক প্ৰতিষ্ঠান	সমজাতীয়	অসীম	নাই
২.অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা (ক) একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা (খ)বিশুদ্ধ স্বল্পবিক্ৰেতা (গ)অপূৰ্ণ স্বল্প বিক্ৰেতা	সীমিত সংখ্যক প্ৰতিষ্ঠান বৃহৎ সংখ্যক প্ৰতিষ্ঠান সীমিত সংখ্যক প্ৰতিষ্ঠান সীমিত সংখ্যক প্ৰতিষ্ঠান	নিকট প্ৰতিকল্প বৰঞ্চ বিভেদীকৃত সমজাতীয় নিকট প্ৰতিকল্প পৃথকীকৃত	উচ্চ নিম্ন	কিছু পৰিমাণে কিছু পৰিমাণে
৩.একাধিকাৰ বজাৰ	এখন	প্ৰতিকল্পবিহীন	একেবাৰে নিম্ন	যথেষ্ট বেছি

১.১০ পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ (Perfect Competition)

বিভিন্ন বজাৰ ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত আটাইতকৈ সৰল ব্যৱস্থাটো হ'ল পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা হ'ল এনে এক বজাৰব্যৱস্থা য'ত ব্যক্তিগত প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত কোনো প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা নাথাকে। সাধাৰণ অৰ্থত প্ৰতিযোগিতাই প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাক বুজায়। কিন্তু অৰ্থনৈতিক তত্ত্বত প্ৰতিযোগিতাই প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাশূণ্য অৱস্থাকহে বুজায়। কিন্তু অৰ্থনৈতিক তত্ত্বত প্ৰতিযোগিতাই প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা শূণ্য অৱস্থাক বুজায়। প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ বাবে প্ৰতিষ্ঠানৰ হাতত যি ক্ষমতা থকা প্ৰয়োজন, পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত ব্যক্তিগতভাৱে এনে কোনো ক্ষমতা নাথাকে। প্ৰতিযোগি প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা নাথাকিলেও প্ৰতিযোগিতা থাকে। এই প্ৰতিযোগিতা কেৱল বিক্ৰেতাৰ দিশৰ পৰাই নহয় ক্ৰেতাৰ দিশৰ পৰাও উদ্ভৱ হয়। প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান অসংখ্য হোৱা বাবে কোনো প্ৰতিষ্ঠানে ব্যক্তিগতভাৱে দ্ৰব্য বিক্ৰিৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ সুবিধা লাভ কৰিব নোৱাৰে।

প্রতিযোগিতাৰ বাবেই সাময়িকভাৱে উদ্ভৱ হ'ব পৰা এই সুবিধা দীৰ্ঘকালত নাইকিয়া হয়। আনহাতে বজাৰৰ প্ৰতি সম্পূৰ্ণ সচেতন হোৱা বাবে কোনো ক্ৰেতাই ক্ৰয় কাৰ্যত ব্যক্তিগতভাৱে বিশেষ সুবিধা লাভ কৰিব নোৱাৰে। ক্ৰেতাৰ মাজত চলা প্ৰতিযোগিতাই এনে সুবিধা স্থায়ীভাৱে উদ্ভৱ হোৱাৰ পৰা বঞ্চিত কৰে। এই প্ৰতিযোগিতাৰ বাবেই দীৰ্ঘকালত ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা সকলোৰে বাবে বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ একে হয়।

পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা সম্পৰ্কে বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদে মন্তব্য আগবঢ়াইছে এইদৰে -
“পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা হ'ল এনে এক বজাৰ য'ত সমগ্ৰ বজাৰৰ ওপৰত ব্যক্তিগতভাৱে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰিব নোৱাৰা বহুতো প্ৰতিষ্ঠানে এবিধ সদৃশ দ্ৰব্য বিক্ৰি কৰে।” - Leftwitch

বহুসংখ্যক প্ৰতিষ্ঠানৰ উপস্থিতিয়েই হ'ল পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা। সকলো প্ৰতিষ্ঠানে দেখাত একে দ্ৰব্য বিক্ৰি কৰে। বিক্ৰেতা হ'ল দৰ গ্ৰহিতা।” - Prof. Bilas.

উল্লেখিত সংজ্ঞাসমূহৰ ভিত্তিত ক'ব পাৰি যে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা হ'ল এনে এক বিনিময় ব্যৱস্থা য'ত অসংখ্য ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাই এবিধ সমজাতীয় দ্ৰব্যৰ ক্ৰয় বিক্ৰয়ত লিপ্ত হয়; কিন্তু কোনোৰে ব্যক্তিগতভাৱে সামগ্ৰীৰ উৎপন্নৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে।

১.১০.১ পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ বৈশিষ্ট্য (Characteristics)

নিম্নোল্লিখিত চৰ্তসমূহৰ পৰিপূৰ্ণতাই পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ জন্ম দিব পাৰে। এইবোৰক পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ বৈশিষ্ট্য হিচাপেও বিবেচনা কৰিব পাৰি।

১. বৃহৎ সংখ্যক আৰু ক্ষুদ্ৰ সংখ্যক অসংগঠিত প্ৰতিষ্ঠানৰ উপস্থিতি

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ অসংখ্য ক্ষুদ্ৰ আৰু অসংগঠিত প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদনকাৰী আৰু বিক্ৰেতা হিচাপে ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে মুঠ উৎপন্নৰ ইমান নগন্য অংশ উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰে যে ইয়াৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধিৰ দ্বাৰা ব্যক্তিগতভাৱে কোনেও মুঠ যোগান বা দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে। তদুপৰি দৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব পৰাকৈ প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত কোনো সংস্থা বা সংঘ গঢ়ি নুঠে। অৰ্থাৎ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত কোনো প্ৰতিষ্ঠানে ব্যক্তিগতভাৱে বা দলবদ্ধভাৱে একচেতিয়া অধিকাৰ ভোগ নকৰে।

২. বৃহৎ সংখ্যক ক্ষুদ্ৰ আৰু অসংগঠিত ক্ৰেতাৰ উপস্থিতি

বিক্ৰেতাৰ দৰে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত বৃহৎ সংখ্যক ক্ষুদ্ৰ আৰু অসংগঠিত ক্ৰেতাৰ সমাৱেশ ঘটে। প্ৰতিজন ক্ৰেতাই মুঠ উৎপন্নৰ ইমান নগন্য অংশ ক্ৰয় কৰে যে ব্যক্তিগত চাহিদাৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধিয়ে মুঠ চাহিদাৰ ওপৰত কোনো প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে। একেদৰে মুঠ চাহিদাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাই দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰাকৈ ক্ৰেতাৰ মাজত কোনো সংগঠনো নাথাকে।

৩. সমজাতীয় দ্রব্য

ক্রয়-বিক্রয় কৰা দ্রব্য বিধ সমজাতীয় অর্থাৎ সকলো প্রতিষ্ঠানে আকৃতিত আৰু প্ৰকৃতিত সদৃশ দ্রব্য বিক্রী কৰে। বিক্রী কৰা দ্রব্যবিধ বিক্ৰেতাভেদে পৃথক নহয়। অর্থাৎ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দ্রব্যৰ ক্ৰয়ক লৈ প্ৰতিষ্ঠানৰ নিৰ্বাচন কৰিবলগীয়া নহয়। বিক্ৰেতাই দ্রব্যৰ কোনো বিশেষ গুণৰ ভিত্তিত অধিক গ্ৰাহক আকৃষ্ট কৰাৰ সুবিধা নাথাকে।

৪. মুক্ত প্ৰবেশ আৰু প্ৰস্থান

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত সদৃশ দ্রব্য উৎপাদন আৰু বিক্রীৰ লগত জড়িত সকলো প্ৰতিষ্ঠান সামৰি উদ্যোগ গঠন হয়। এই উদ্যোগটোত বিনাবাধাই নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰবেশ কৰিব পাৰে আৰু পূৰ্ণ প্ৰতিষ্ঠানে ইয়াৰ পৰা প্ৰস্থান কৰিব পাৰে। এই প্ৰবেশ আৰু প্ৰস্থানে উদ্যোগৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য বক্ষা হোৱাত সহায় কৰে।

উল্লেখিত চৰ্তসমূহ পূৰ্ণ হোৱা প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ ব্যৱস্থাক বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতা বোলা হয়। এই চৰ্ত চাৰিটাৰ লগত নিম্নোল্লিখিত চৰ্ত পূৰ্ণ হ'লেহে বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতা পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতালৈ ৰূপান্তৰ হ'ব।

৫. বজাৰৰ গতিবিধি সম্পৰ্কে ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ পূৰ্ণ সচেতনতা

বজাৰ অৱস্থা সম্পৰ্কে ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ পূৰ্ণ জ্ঞান থাকিব লাগিব। উৎপাদিত দ্রব্যবিধ ক'ত কি দৰত বিক্রী হৈছে সেই সম্পৰ্কে ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা সম্পূৰ্ণ সচেতন হ'ব লাগিব। অন্যথা একেবিধ দ্রব্যৰে দৰ ভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানত ভিন্ন হোৱাৰ অৱকাশ থাকিব।

৬. দ্রব্য আৰু উৎপাদনৰ পূৰ্ণ চলনশীলতা

বিবেচিত দ্রব্যবিধ আৰু ইয়াৰ উৎপাদনৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা উপাদানৰ পূৰ্ণ চলনশীলতা থাকিব লাগিব। উপাদানৰ মালিকে সৰ্বাধিকভাৱে প্ৰতিদান লাভ কৰা ব্যৱহাৰলৈ উপাদান সঞ্চালন কৰিব। এই উপাদানৰ সঞ্চালনত কোনো ধৰণৰ কৃত্ৰিম প্ৰতিবন্ধকতা নাথাকিব। ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে দীৰ্ঘকালত সকলো প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন ব্যয় সদৃশ হৈ পৰিব।

৭. পৰিবহন ব্যয়ৰ পাৰ্থক্যৰ উদ্ভৱ নহয়

সকলো প্ৰতিষ্ঠানে বজাৰত প্ৰবেশ কৰাৰ সমানে সুবিধা লাভ কৰে। সেয়েহে স্থান ভেদে প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰিবহন ব্যয়ৰ পাৰ্থক্যৰ উদ্ভৱ নহয়। প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰিবহন ব্যয় থাকিব নালাগিব বা থাকিলেও প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত পৰিবহন ব্যয় সমান হ'ব।

১.১০.২ বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতা আৰু পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ পাৰ্থক্য

(Difference between Pure competition and Perfect competition)

বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতা আৰু পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ মাজত গুণগত পাৰ্থক্য নাই। কেৱল মাত্ৰাৰ পাৰ্থক্যহে আছে। যি বজাৰ ব্যৱস্থাই বৃহৎ সংখ্যক ক্ৰেতা

আৰু বিক্ৰেতাই উপস্থিতি সমজাতীয় দ্ৰব্য আৰু মুক্ত প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থানৰ চৰ্ত পূৰণ কৰে তাক বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতা বোলা হয়। বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতাৰ ধাৰণা অৱতাৰণা কৰিছিল অধ্যাপক Chamberlin য়ে। তেওঁৰ মতে বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতাৰ চৰ্তসমূহ হ'ল -

- (১) বৃহৎ সংখ্যক ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ উপস্থিতি।
- (২) সমজাতীয় দ্ৰব্য।
- (৩) প্ৰতিষ্ঠানৰ মুক্ত প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থান।
- (৪) বিক্ৰী ব্যয়ৰ অনুপস্থিতি

আনহাতে, Baumol ৰ মতে 'An industry is said to be operating under condition of pure competition when there are many firms, homogeneity products, freedom of entry and exit and independent decision making.'

আনহাতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ চৰ্তসমূহ হৈছে -

- (১) ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ বজাৰ সম্পৰ্কে সম্পূৰ্ণ জ্ঞান।
- (২) উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ পূৰ্ণ চলনশীলতা।

একাধিকাৰে দ্ৰব্যৰ দৰৰ ওপৰত থকা নিয়ন্ত্ৰণক বুজায়। বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতাই একাধিকাৰৰ অনুপস্থিতিক বুজায়। অৰ্থাৎ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দ্ৰব্যৰ দৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে। দৰৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ ৰক্ষা নহ'বলৈ পূৰ্ণ হোৱা চৰ্ত দুটা হ'ল - বৃহৎ সংখ্যক ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা আৰু সমজাতীয় দ্ৰব্য। গতিকে এই দুটা অত্যাৱশ্যকীয় চৰ্ত চলনশীলতা আৰু বজাৰ গতিবিধিৰ সম্পূৰ্ণ জ্ঞান থকা দুটা যোগ হ'লে বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতা পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা হৈ পৰিব। গতিকে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাতকৈ বিশুদ্ধ প্ৰতিযোগিতা অধিক বাস্তৱসন্মত।

১.১০.৩ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ অধীনত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ

(Determination of price and quantity in Perfect Competition)

উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য

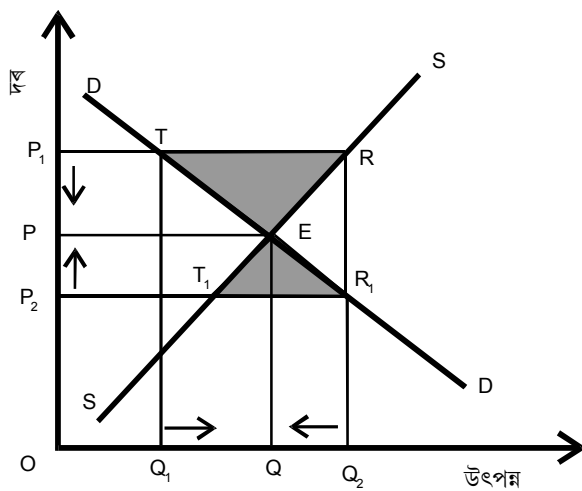
পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰিত হয় উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যতাৰ জৰিয়তে। উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যতাৰ চৰ্তটো হ'ল যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতা ৰক্ষা। অৰ্থাৎ উদ্যোগৰ যোগান আৰু চাহিদা সমান হোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰিত হয়। এই নিৰ্দ্ধাৰিত দৰত প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে নিজৰ উৎপাদন আৰু বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে।

বিভিন্ন যোগান দৰত যোগানৰ পৰিমাণ বিভিন্ন হয় আৰু বিভিন্ন চাহিদা দৰত চাহিদাৰ পৰিমাণ বিভিন্ন হয়। কিন্তু সকলো দৰতে ক্ৰয়-বিক্ৰয় কাৰ্য সম্পন্ন নহয়। মাথো সেই দৰতহে ক্ৰয়-বিক্ৰয় কাৰ্যকৰী হয়, যি দৰত ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা উভয়েই সন্তুষ্ট হয় অৰ্থাৎ যি দৰত বিক্ৰেতাই বিক্ৰী কৰিবলৈ আৰু ক্ৰেতাই ক্ৰয় কৰিবলৈ বাজী থাকে। এই দৰেই হ'ল ভাৰসাম্য দৰ।

চাহিদা বিধি অনুসৰি আন সকলো একে থকা অৱস্থাত কোনো দ্ৰব্যৰ দৰ কমিলে চাহিদা বাঢ়ে আৰু দৰ বাঢ়িলে চাহিদা কমে। গতিকে দৰ আৰু চাহিদাৰ পৰিমাণৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক অনোন্যক ধৰ্মী। ঋণাত্মক ঢাল বিশিষ্ট ৰেখাই এই অনোন্যক ধৰ্মী সম্পৰ্ক উপস্থাপন কৰিব পাৰে। সেয়েহে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত বজাৰ তথা উদ্যোগৰ চাহিদা ৰেখা তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া হয়। আনহাতে যোগান বিধি অনুসৰি আন সকলো একে থকা অৱস্থাত এবিধ দ্ৰব্যৰ দৰ বাঢ়িলে যোগান বাঢ়ে আৰু দৰ কমিলে যোগান কমে। অৰ্থাৎ দৰ আৰু যোগানৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক ধনাত্মক। একে ধনাত্মক সম্পৰ্ক এপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া যোগান ৰেখাই উপস্থাপন কৰিব পাৰে।

দৰৰ বিপৰীতে যোগান আৰু চাহিদাৰ প্ৰতিক্ৰিয়া বিপৰীত হ'লেও এনে এক নিৰ্দিষ্ট দৰ থাকে য'ত এই দুয়োটা প্ৰতিক্ৰিয়া নিষ্ক্ৰিয় হৈ পৰে। যি দৰত বিক্ৰেতাই যোগান সলনি কৰিব নিবিচাৰে আৰু ক্ৰেতাই ক্ৰয়ৰ পৰিমাণ সলনি কৰিব নিবিচাৰে, সেই দৰেই হ'ল ভাৰসাম্য দৰ আৰু এই দৰত যি পৰিমাণৰ দ্ৰব্য ক্ৰয়-বিক্ৰয় হয় তাক ভাৰসাম্য উৎপন্ন বোলা হয়।

এতিয়া যদি বজাৰ দৰ ভাৰসাম্য দৰতকৈ অধিক হয়, তেতিয়া চাহিদাৰ তুলনাত যোগান অধিক হ'ব। এই অতিৰিক্ত যোগানে দৰ ক্ৰমশঃ নিম্নগামী কৰি তুলিব আৰু দীৰ্ঘকালত পুনৰ বজাৰ দৰ আৰু ভাৰসাম্য দৰ সমান হৈ পৰিব। আনহাতে যদি ভাৰসাম্য দৰতকৈ বজাৰ দৰ কম হয় তেতিয়া যোগানৰ তুলনাত চাহিদা অধিক হ'ব। এই অতিৰিক্ত চাহিদাৰ বাবে দৰ ক্ৰমশঃ বৃদ্ধি পাবলৈ ধৰিব আৰু কালক্ৰমত পুনৰ ভাৰসাম্য দৰ আৰু বজাৰ দৰৰ মাজত সমতা স্থাপন হ'ব। এনেকৈয়ে প্ৰকৃত দৰ ভাৰসাম্য দৰৰ পৰা বিচ্যুতি ঘটিলে যোগান আৰু চাহিদাৰ মাজত হ্রস্বকালত যি অসমতাৰ উদ্ভৱ হয় সি পুনৰ দৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাই দীৰ্ঘকাললৈ স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে যোগান আৰু চাহিদাৰ মাজত সমতা স্থাপন হোৱাত সহায় কৰি ভাৰসাম্য পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা কৰিব।

চিত্ৰ নং ১.৯

চিত্ৰ নং ১.৯ ৰ সহায়ত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। DD চাহিদা ৰেখা আৰু SS যোগান ৰেখাই E বিন্দুত পৰস্পৰ ছেদ কৰি OQ পৰিমাণৰ উৎপন্নত যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতা নিৰ্দেশ কৰিছে। গতিকে ভাৰসাম্য উৎপন্ন হ'ল OQ। আৰু এই OQ পৰিমাণৰ দ্ৰব্য আদান প্ৰদান কৰা দৰ হ'ল OP। অৰ্থাৎ OP হ'ল ভাৰসাম্য দৰ। যদি প্ৰকৃত দৰ OP_1 লৈ বাঢ়ে তেতিয়া যোগান P_1R লৈ বাঢ়িব, কিন্তু চাহিদা PT_1 লৈ কমিব। গতিকে অতিৰিক্ত যোগান $= P_1R - P_1T = TR$ । ই দৰৰ ওপৰত এক সংকোচনমুখী প্ৰভাৱ পেলোৱা বাবে অতিৰিক্ত যোগানৰ পৰিমাণ কমি কালক্ৰমত পুনৰ যোগান আৰু চাহিদাই OQ ত পৰিমাণত সমতা লাভ কৰিব। আনহাতে যদি প্ৰকৃত দৰ OP_2 লৈ কমে তেতিয়া চাহিদা P_2R_1 লৈ বাঢ়িব, কিন্তু যোগান P_2T_1 লৈ কমিব। গতিকে অতিৰিক্ত চাহিদা $= P_2R_1 - P_2T_1 = T_1R_1$ । অতিৰিক্ত চাহিদাই দৰৰ ওপৰত উৰ্দ্ধমুখী প্ৰৱণতা সৃষ্টি কৰিব আৰু সেয়েহে ক্ৰমশঃ অতিৰিক্ত চাহিদা কমিব আৰু কালক্ৰমত পুনৰ যোগান আৰু চাহিদাই OQ ত সমতা লাভ কৰিব।

ভাৰসাম্যত উদ্ভৱ হোৱা বিচ্যুতি দূৰীকৰণত মাৰ্শ্বাল আৰু Walras - য়ে পৃথক মতামত আগবঢ়াইছে। মাৰ্শ্বালৰ মতে উৎপন্ন পৰিমাণ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ জৰিয়তে ভাৰসাম্যহীনতা দূৰ হয়। আনহাতে Walras - ৰ মতে দ্ৰব্যৰ দৰ পৰিৱৰ্তনৰ জৰিয়তে কৰি ভাৰসাম্যৰ বিচ্যুতি দূৰ হয়। আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে মত পোষণ কৰিছে যে উৎপন্নৰ সমায়োজন ঘটেনে দৰৰ সমায়োজন ঘটে সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে লেন দেন ব্যয়ৰ ওপৰত। বজাৰৰ গতিবিধিৰ ওপৰত তথ্য সংগ্ৰহ কৰোঁতে যি ব্যয় হয় তাক লেন দেন ব্যয় বোলা হয়। কাৰণ দৰ বা উৎপন্নৰ ওপৰত তথ্য সংগ্ৰহ নকৰাকৈ বিচ্যুতি দূৰ কৰাৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি।

১.১০.৪ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণত সময়ৰ ভূমিকা

(Impact of time in the determination of price)

মাৰ্শ্বালৰ পূৰ্বে যোগানে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত অধিক প্ৰভাৱ পেলায়নে চাহিদাই দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত অধিক প্ৰভাৱ পেলায় সেই লৈ এক বিতৰ্ক চলিছিল। প্ৰকৃততে চাহিদা আৰু যোগানৰ সমৰ্থনত দুটা মতবাদৰ সূচনা হৈছিল। যোগানৰ সমৰ্থকসকলৰ মতে, যোগানৰ চালিকা শক্তি উৎপাদন ব্যয়েই দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাত সহায় কৰে। আনহাতে চাহিদা মতবাদৰ সমৰ্থকসকলৰ মতে প্ৰান্তীয় উপযোগিতাই চাহিদাৰ আঁৰত থাকি দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত সহায় কৰে। দুয়োটা মতবাদৰ মন্তব্য একপক্ষীয় আছিল। অৰ্থাৎ এটা পক্ষই দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত যোগানৰ প্ৰভাৱক গণ্য কৰিছিল আৰু আনটো পক্ষই দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত চাহিদাৰ প্ৰভাৱক গণ্য কৰিছিল। দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত চাহিদা আৰু যোগানৰ প্ৰাধান্যক লৈ থকা এই বিতৰ্কৰ ওৰ পেলাই মাৰ্শ্বালেহে এই দুয়োটাৰ সময়ত দৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ ওপৰত শুদ্ধ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। অৰ্থাৎ তেওঁৰ মতে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু উৎপাদন ব্যয় উভয়েই অংশ গ্ৰহণ কৰে। দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত যোগান আৰু চাহিদাৰ ভূমিকাক মাৰ্শ্বালে এখন কেঁচিৰ দুটা অংশৰ লগত

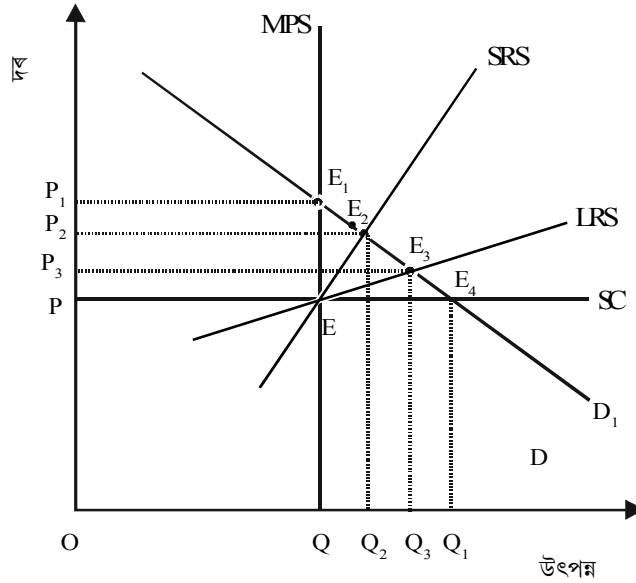
তুলনা কৰিছে। এটুকুৰা কাগজ কোটোতে কেঁচিখনৰ কোনটো অংশই সহায় কৰিলে সেই বিষয়ে প্ৰশ্ন তোলাটো যিদৰে অবাস্তৱ ঠিক তেনেদৰে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত যোগানে অধিক প্ৰভাৱ পেলায় নে চাহিদাই অধিক প্ৰভাৱ পেলায় তাক লৈ বিতৰ্কত লিপ্ত হোৱাটোও অনৰ্থক। কাগজ কটা কামত কেঁচিখনৰ দুয়োটা অংশ ব্যৱহাৰ হোৱাৰ দৰে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণতো যোগান আৰু চাহিদা উভয়েই অংশ গ্ৰহণ কৰে। অৱশ্যে এইটো ঠিক, কাগজ কটাত কেঁচিখনৰ দুয়োটা অংশই সক্ৰিয় ভূমিকা গ্ৰহণ নকৰে। কিন্তু সেই বুলি নিষ্ক্ৰিয় হৈ থকা কেঁচিখনৰ অংশটোৰ অস্তিত্ব আৰু ভূমিকা অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। ঠিক একেদৰে কিছুমান সময় পৰিস্থিতিত যোগান বা চাহিদাৰ কোনোবা এটাই মুখ্য ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। ইয়াৰে কোনো এটা নিষ্ক্ৰিয় আৰু আনটো সক্ৰিয় হ'ব পাৰে। দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত যোগানে মুখ্য ভূমিকা ল'বনে চাহিদাই মুখ্য ভূমিকা ল'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে বিবেচিত সময় পৰিধিৰ ওপৰত। মাৰ্শ্বালে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ দিশৰ পৰা সময় পৰিধিৰ বিভাজন ঘটাইছে।

উল্লেখযোগ্য যে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত মাৰ্শ্বালে যি সময় পৰিধি নিৰ্ণয় কৰিছিল সেয়া মাথোঁ তেওঁ যোগানৰ দিশৰ পৰাহে কৰিছে। কাৰণ যোগান সকলো সময়তে সমানে পৰিৱৰ্তনশীল নহয়। অৰ্থাৎ উপাদানকাৰ্য সকলো সময়তে সমানে সক্ৰিয় নহয়। মাৰ্শ্বালে যোগান প্ৰতিক্ৰিয়াশীলতাৰ মাত্ৰাৰ ভিত্তিত সময় পৰিধিক চাৰিটা ভাগত বিভক্ত কৰিছে। সেয়া হ'ল - (১) অতি হ্ৰস্বকাল বা বজাৰ সময় (Market Period) (২) হ্ৰস্বকালীন (Short term), (৩) দীৰ্ঘকালীন (Long term) আৰু (৪) অতি দীৰ্ঘকাল (Secular Period)।

১. **অতি হ্ৰস্বকাল :** অতি হ্ৰস্বকাল এনে এছোৱা সময় য'ত যোগান মুঠেই সালসলনি কৰিব নোৱাৰিব। কেৱল প্ৰাপ্ত দ্ৰব্যৰ মজুতে যোগানৰ পৰিসৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। সেয়ে হ্ৰস্বকালত দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত যোগানে নিষ্ক্ৰিয় আৰু চাহিদাই সক্ৰিয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। অতি হ্ৰস্বকালীন যোগান ৰেখা পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক হয়। চিত্ৰ নং ১.১০ ত MPS ৰেখাই অতি হ্ৰস্বকালীন যোগান ৰেখা নিৰ্দেশ কৰিছে।
২. **হ্ৰস্বকাল :** হ্ৰস্বকালত সীমিত পৰিসৰতহে যোগান হ্রাস-বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ হয়। কাৰণ হ্ৰস্বকালত কিছুমান উপাদান পৰিৱৰ্তনশীল হৈ পৰে আৰু এই পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ হ্রাস-বৃদ্ধি কৰি কিছু পৰিমাণে যোগান হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। সেয়েহে হ্ৰস্বকালীন যোগান ৰেখা ধনাত্মক ঢাল বিশিষ্ট হয়। অৱশ্যে হ্ৰস্বকালীন যোগান ৰেখা নিষ্ক্ৰিয় অস্থিতিস্থাপক হয়। ১.১১ নং চিত্ৰত SRS ৰেখাই হ্ৰস্বকালীন যোগান ৰেখা নিৰ্দেশ কৰিছে।
৩. **দীৰ্ঘকাল :** দীৰ্ঘকালত প্ৰায়বোৰ উপাদান পৰিৱৰ্তনশীল হৈ পৰে। সেয়েহে দীৰ্ঘকালত যথেষ্ট পৰিমাণে যোগান বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ হৈ পৰে। একে কাৰণতে দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখা অধিক স্থিতিস্থাপক হয়। ১.১০ নং চিত্ৰত LRS ৰেখাই দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখা নিৰ্দেশ কৰিছে।
৪. **অতি দীৰ্ঘকাল :** অতি দীৰ্ঘকালত অসীমভাৱে যোগান বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ।

কাৰণ অতি দীৰ্ঘকালত উৎপাদন প্ৰকল্প বা উৎপাদন কৌশল পৰিৱৰ্তন কৰিও উৎপাদন তথা যোগান হ্রাস-বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ। এনে অৱস্থাত অতি দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখা পূৰ্ণ স্থিতিস্থাপক হয়। ১.১০ নং চিত্ৰত SCয়ে অতি দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখা নিৰ্দেশ কৰিছে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গৈছে যে, যিমানৈ সময়ৰ ম্যাদ বাঢ়ি যায় সিমানৈ যোগান সালসলনি কৰাৰ সামৰ্থ বৃদ্ধি পায়। সেয়েহে সময় পৰিসৰ বঢ়াৰ লগে লগে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত যোগানৰ প্ৰভাৱ বাঢ়ি যায়। উল্লিখিত চাৰিও ধৰণৰ সময় পৰিসৰত দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত যোগান আৰু চাহিদাৰ প্ৰভাৱ তুলনা কৰিবলৈ চিত্ৰ নং ১.১০ ত দেখুওৱা হ'ল যে OP প্ৰাথমিক ভাৰসাম্য দৰ আৰু OQ প্ৰাথমিক ভাৰসাম্য উৎপন্ন। এতিয়া ধৰা হ'ল, OP দৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা OQ_1 লৈ বৃদ্ধি পাইছে। সেয়েহে চাহিদা ৰেখা D ৰ পৰা D_1 লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। এতিয়া দৰৰ ওপৰত চাহিদাৰ প্ৰভাৱ কি হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰিব সমসাময়িকভাৱে যোগান পৰিৱৰ্তন সামৰ্থৰ ওপৰত। যোগান বৃদ্ধি কৰিব পাৰিলে চাহিদাৰ প্ৰভাৱ ক্ৰমে নিষ্ক্ৰিয় হৈ পৰে। যদি QQ_1 চাহিদা অতি হ্রস্বকালত

চিত্ৰ নং ১.১০

বাঢ়ে তেতিয়া যোগান মুঠেও নাবাঢ়ে; সেয়েহে ভাৰসাম্য বিন্দু E_1 নিৰ্দ্ধাৰিত হয় আৰু দৰ OP_1 লৈ বৃদ্ধি পায়। যদি QQ_1 চাহিদা হ্রস্বকালত বৃদ্ধি পায় তেতিয়া যোগান QQ_2 পৰিমাণে বৃদ্ধি হৈ E_2 বিন্দুত ভাৰসাম্য লাভ কৰিব আৰু দৰ OP_2 ত নিৰ্দ্ধাৰিত হ'ব। যদি QQ_1 চাহিদা দীৰ্ঘকালত বৃদ্ধি পায় তেতিয়া যোগান QQ_3 পৰিমাণে বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ হয়। সেয়েহে দীৰ্ঘকালত E_3 বিন্দুত ভাৰসাম্য বক্ষা হৈ দৰ OP_2 লৈ বৃদ্ধি পাব। আনহাতে যদি QQ_1 পৰিমাণে চাহিদা অতি দীৰ্ঘকালত বৃদ্ধি পায় তেতিয়া চাহিদা বৃদ্ধিৰ পৰিমাণে যোগান বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ হয়। ১.২.১ নং তালিকাত OP দৰত চাহিদা QQ_1 পৰিমাণে বৃদ্ধি পোৱাত বিভিন্ন সময় পৰিধিত উদ্ভৱ হোৱা নতুন ভাৰসাম্য অৱস্থা আৰু সংশ্লিষ্ট ভাৰসাম্য দৰ আৰু

উৎপন্নৰ পৰিমাণ দেখুওৱা হ'ল।

তালিকা নং ১.৩

বিভিন্ন সময় পৰিধিত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন

সময় পৰিধি বিন্দু	প্ৰাথমিক অৱস্থা			নতুন অৱস্থা		
	ভাৰসাম্য উৎপন্ন	ভাৰসাম্য দৰ	ভাৰসাম্য বিন্দু	ভাৰসাম্য উৎপন্ন	ভাৰসাম্য দৰ	ভাৰসাম্য বিন্দু
অতি হ্রস্বকাল	E	OQ	OP	E_1	OQ_2	OP_1
হ্রস্বকাল	E	OQ	OP	E_2	OQ_3	OP_2
দীৰ্ঘকাল	E	OQ	OP	E_3	OQ_4	OP_3
অতি দীৰ্ঘকাল	E	OQ	OP	E_4	OQ_1	OP_4

এই তালিকাৰ ভিত্তিত তলত চাৰিটা সময় পৰিধিত যোগান বৃদ্ধি আৰু দৰ বৃদ্ধিৰ পৰিসৰ নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি এইদৰে -

	অতি হ্রস্বকাল	হ্রস্বকাল	দীৰ্ঘকাল	অতি দীৰ্ঘকাল
যোগান বৃদ্ধি	0	QQ_2	QQ_3	QQ_1
দৰ বৃদ্ধি	PP_1	PP_2	PP_3	0

গতিকে দেখা গ'ল যে -

এহাতে $0 < QQ_2 < QQ_3 < QQ_1$, আনহাতে $PP_1 > PP_2 > PP_3 > 0$

অৰ্থাৎ সময় পৰিধি যিমানে বেছি হয় দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত যোগানৰ প্ৰভাবো সিমানে বাঢ়ে। আনহাতে সময় পৰিসৰ যিমানে কমে সিমানে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ চাহিদাই অধিক সক্ৰিয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।

১.৮.৫ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য

(Equilibrium of competitive firm)

পূৰ্বৰ অধ্যায়ত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য সন্দৰ্ভত সাধাৰণ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে। এতিয়া বিশেষকৈ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে ভাৰসাম্য কেনেকৈ লাভ কৰে তাক চোৱা যাওঁক। উল্লেখযোগ্য যে সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণেই হ'ল এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ কাম্য অৱস্থা। সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -

(১) প্ৰাথমিক চৰ্ত : প্ৰান্তীয় আয় = প্ৰান্তীয় ব্যয়।

(২) সম্পূৰ্ণ চৰ্ত : প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰে।

প্ৰতিষ্ঠানৰ কাম্য অৱস্থাই হ'ল ভাৰসাম্য অৱস্থা। গতিকে মুনাফা সৰ্বাধিকৰণৰ চৰ্ত দুটা ভাৰসাম্যৰ মৌলিক চৰ্ত হিচাপে পৰিগণিত হয়। কাল আৰু পৰিস্থিতি (বজাৰ গাঁথনি) নিৰ্বিশেষে এই চৰ্ত পূৰণে প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰ্দেশ কৰে।

সকলো প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰতে গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা U আকৃতিৰ বুলি ধৰি লোৱা হয়। কিন্তু বজাৰ গাঁথনি ভেদে গড় আয়

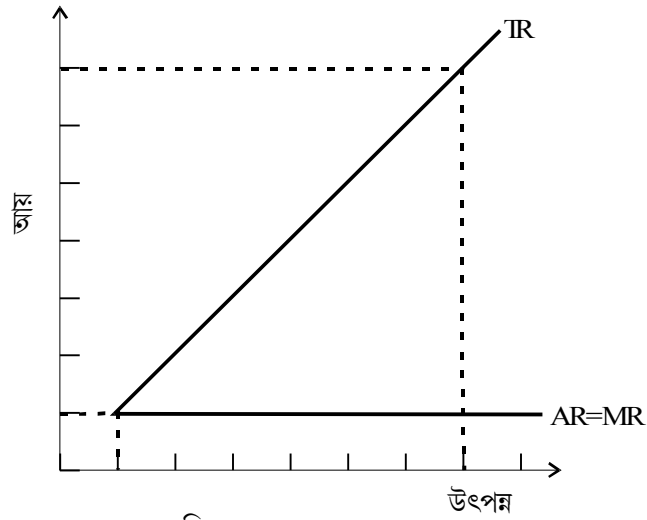
আৰু প্ৰান্তীয় আয়ৰ প্ৰকৃতি ভিন্ন হয়। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় বজাৰৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ দ্বাৰা। এই নিৰ্দ্ধাৰিত দৰত প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে নিজৰ সামৰ্থৰ ভিতৰত দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰে। দৰ নিৰ্দিষ্ট হৈ থকা বাবে প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় আৰু প্ৰান্তীয় আয় সমান আৰু অপৰিৱৰ্তিত হৈ

তালিকা নং ১.৪

বিক্ৰী দ্ৰব্যৰ গোট	মুঠ আয় (টকাত)	গড় আয় (টকাত)	প্ৰান্তীয় আয় (টকাত)
1	10	10	-
2	20	10	10
3	30	10	10
4	40	10	10
5	50	10	10
6	60	10	10
7	70	10	10
8	80	10	10

থাকে। নিৰ্দ্ধাৰিত দৰ প্ৰতিগোটে দহ টকা বুলি ধৰি লৈ ১.৪ নং তালিকাত মুঠ আয় গড় আয় আৰু প্ৰান্তীয় আয় নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দেখুওৱা হ'ল।

তালিকা প্ৰদত্ত মানসমূহ বহুৱাই প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় = প্ৰান্তীয় আয় আৰু মুঠ আয় ৰেখা ১.১১ নং চিত্ৰত অংকন কৰি দেখুওৱা হ'ল। চিত্ৰত দেখা গৈছে মুঠ আয় ৰেখা সোঁহাতে ওপৰলৈ হেলনীয়া সৰলৰেখা হয় আৰু গড় আয় = প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা ভূমিৰ সমান্তৰাল হয়। চিত্ৰত TR হ'ল মুঠ আয় ৰেখা। AR=MR হ'ল গড় আয় আৰু প্ৰান্তীয় আয়ৰ মিলিত ৰেখা।

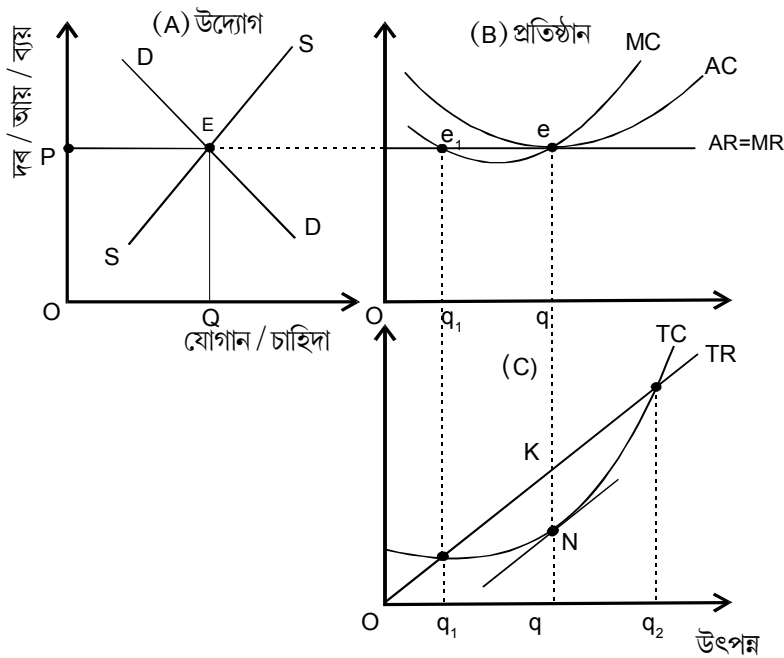

চিত্ৰ নং ১.১১

কাম্য অৱস্থাৰ মৌলিক চৰ্ত পূৰণ হোৱা অৱস্থাত কেনেকৈ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান এখনে সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰি ভাৰসাম্য লাভ কৰে তাক চিত্ৰ নং ১.১২ ৰ সহায়ত দেখুওৱা হ'ল। চিত্ৰৰ (A) অংশত উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য দেখুওৱা

হৈছে। E বিন্দুত যোগান আৰু চাহিদা সমান হৈ উদ্যোগৰ ভাৰসমতা ৰক্ষা হৈছে। গতিকে উদ্যোগৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত দৰ হ'ল OP আৰু মুঠ উৎপন্ন হ'ল OQ। চিত্ৰৰ (C) অংশত দেখা গৈছে TR হ'ল OP দৰত নিৰ্দ্ধাৰিত প্ৰতিষ্ঠানৰ মুঠ আয় ৰেখা আৰু TC হ'ল প্ৰতিষ্ঠানৰ মুঠ ব্যয় ৰেখা। বিবেচিত প্ৰতিষ্ঠানখনে Oq_1 পৰিমাণে দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰিলে প্ৰতিষ্ঠানখনৰ মুনাফা শূন্য হ'ব। যিহেতু Oq_1 তকৈ অধিক উৎপাদন কৰিলে প্ৰতিষ্ঠানৰ মুনাফা বৃদ্ধিৰ প্ৰৱণতা আছে, সেয়েহে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰি গৈ থকা হ'ব। Oq_2 উৎপন্নত মুনাফা সৰ্বাধিক হ'ব। কাৰণ এই অৱস্থাত মুঠ আয় ৰেখা (TR) আৰু মুঠ ব্যয় ৰেখা (TC) ৰ ব্যৱধান সৰ্বাধিক হৈছে। সৰ্বাধিক অৱস্থাৰ মুনাফা হ'ল NK। দেখা গৈছে, TC ৰেখাৰ ওপৰত N বিন্দুত অংকন কৰা স্পৰ্শক TR ৰেখাৰ সৈতে সমান্তৰাল হৈছে। উৎপাদন Oq তকৈ বৃদ্ধি কৰিলে মুঠ মুনাফা NK তকৈ কমিব। (B) অংশত দেখা গৈছে e আৰু e_1 বিন্দুত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ প্ৰাথমিক চৰ্ত পূৰণ হৈছে। অৰ্থাৎ দুয়োটা বিন্দুতে MC আৰু MR সমান হৈছে। অৱশ্যে কেৱল e বিন্দুতেহে ভাৰসাম্যৰ সম্পূৰ্ণ চৰ্ত কাৰ্যকৰী হৈছে। যিহেতু e বিন্দুত প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখা MC য়ে প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা MR ক তলৰ পৰা ছেদ কৰিছে। ই মুঠ উৎপন্ন Oq হোৱা অৱস্থাত মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱাটো নিশ্চিত কৰিছে। গতিকে e হ'ল প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য বিন্দু। ইয়াৰ পৰা ক'ব পাৰি যে উদ্যোগৰ দৰ OP ত নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱাৰ বিপৰীতে বিবেচিত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ ভাৰসাম্য উৎপন্ন হ'ল Oq ।

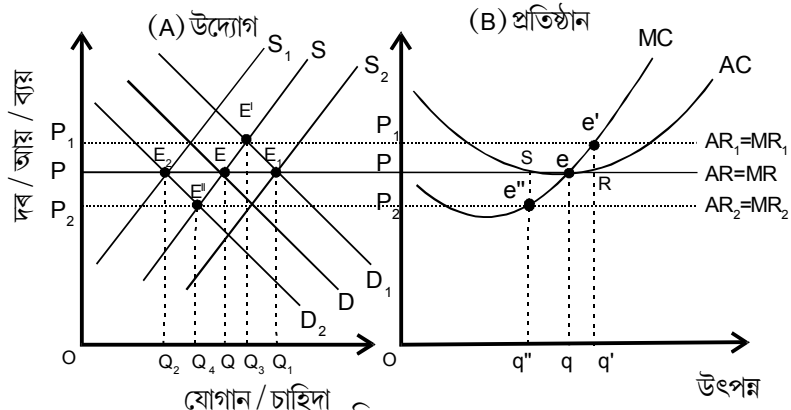
চিত্ৰনং ১.১২

১.১০.৬ পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত দৰ আৰু উৎপন্নৰ সমায়োজন (Adjustment of price and quantity in perfect competition)

উদ্যোগৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তনে হ্ৰস্বকালত দৰৰ উত্থান-পতন ঘটায়। দৰৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় = প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাৰো

উত্থান-পতন ঘটে। ফলস্বৰূপে প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যও সাময়িকভাৱে স্থানান্তৰ হয়। কিন্তু নতুন প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ আৰু পুৰণা প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থানে উদ্যোগৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ মাজত উদ্ভৱ হোৱা অসমতা দীৰ্ঘকালত নাইকিয়া কৰাৰ লগে লগে দৰ বিচ্যুতিৰো অৱসান হয় আৰু প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য পূৰ্বৰ অৱস্থালৈ প্ৰত্যৰ্তন হয়। ১.১৩ নং চিত্ৰৰ সহায়ত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ এই দীৰ্ঘকালীন স্বয়ংক্ৰিয় সমাযোজন প্ৰক্ৰিয়াটো দেখুওৱা হ'ল।

উদ্যোগৰ প্ৰাথমিক ভাৰসাম্য বিন্দু E। সেয়েহে ভাৰসাম্য উৎপন্ন OQ আৰু ভাৰসাম্য দৰ OP। OP দৰত প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য বিন্দু হ'ল e, কাৰণ এই বিন্দুতে প্রতিষ্ঠানখনৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিছে। e হ'ল দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য বিন্দু, য'ত প্রতিষ্ঠানখনে কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিছে। যিহেতু এই অৱস্থাত প্রতিষ্ঠানখনৰ গড় আয় = গড় ব্যয়। এতিয়া যদি OP দৰত বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা OQ₁ লৈ বাঢ়ে তেতিয়া হ্ৰস্বকালত ইয়াৰ সমানে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়। চাহিদা QQ₁ পৰিমাণে বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাত উৎপাদন বৃদ্ধি পাব মাথোঁ QQ₃ পৰিমাণে। চাহিদাৰ সমানে যোগান বৃদ্ধি নোপোৱা বাবে E' বিন্দুত হ্ৰস্বকালত ভাৰসাম্য ৰক্ষা হৈ OP₁ লৈ দৰ বৃদ্ধি পাব। ফলস্বৰূপে প্রতিষ্ঠানখনৰ গড় আয় = প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা AR₁=MR₁ লৈ স্থান সলনি কৰিব। একে কাৰণতে প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য বিন্দু e' লৈ সলনি হ'ব। এই নতুন ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় = q/e/ আৰু গড় ব্যয় = q/R। যিহেতু q/e/ > q/R, সেয়েহে প্রতিষ্ঠানখনে হ্ৰস্বকালত অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হৈছে। যিহেতু হ্ৰস্বকালত উদ্ভৱ হোৱা নাটনিৰ বাবে এই মুনাফাৰ উদ্ভৱ হৈছে, সেয়েহে ইয়াক আৰ্থিক মুনাফা বুলিও কোৱা হয়। প্ৰতিগোট দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰি পোৱা অস্বাভাৱিক লাভ = q/e/ - q/R = Re/। এই অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ উদ্যোগলৈ নতুন প্রতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰিব। নতুন প্রতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰা বাবে উদ্যোগৰ যোগান বৃদ্ধি হৈ যোগান ৰেখাই S₁ লৈ স্থান সলনি কৰিব। ফলস্বৰূপে উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা দীৰ্ঘকালত E₁ বিন্দুত নিৰূপিত হৈ দৰ পূৰ্বৰ OP লৈ কমিব আৰু ইয়াৰ লগে লগে প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় / প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা পূৰ্বৰ AR=MR লৈ নিম্নগামী হ'ব আৰু দীৰ্ঘকালত প্রতিষ্ঠানৰ অস্বাভাৱিক লাভ নাইকিয়া হৈ e ত ভাৰসাম্য অৱস্থা পুনৰ প্ৰতিষ্ঠা হ'ব।

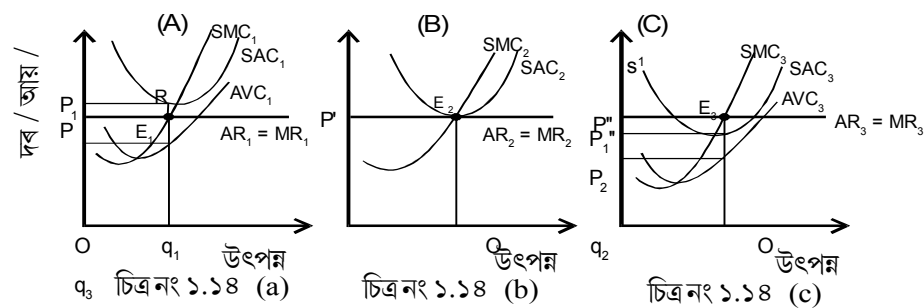

আনহাতে, যদি হ্রস্বকালত উদ্যোগৰ চাহিদাৰ পৰিমাণ QQ_2 লৈ কমে তেতিয়া চাহিদা ৰেখা D_2 লৈ সলনি হৈ ভাৰসাম্য বিন্দুত E'' নিৰূপিত হ'ব। কিয়নো চাহিদা QQ_2 পৰিমাণ কমা অৱস্থাত হ্রস্বকালত যোগান কেৱল QQ_4 পৰিমাণেহে কমাৰ পৰা যাব। চাহিদাৰ তুলনাত যোগান কমকৈ কমা বাবে দৰ OP_2 লৈ কমিব। লগে লগে প্রতিষ্ঠানৰ নতুন গড় আয় / প্রান্তীয় আয় ৰেখা $AR_2=MR_2$ লৈ স্থানান্তৰ হ'ব। এই অৱস্থাত e'' বিন্দুত প্রতিষ্ঠানৰ নতুন ভাৰসাম্য বক্ষা হ'ব। ইয়াত প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় = $q''e''$ আৰু গড় ব্যয় = $q''s$ । যিহেতু $q''e'' < q''s$ সেয়েহে প্রতিষ্ঠানখনে প্রতিগোট দ্রব্য বিক্রী কৰিলে লোকচান হ'ব $e''s$ পৰিমাণে। মুঠ লোকচান = $e''s \times P_2 e'' = PP_2 E''S$ । এই লোকচান বহন কৰিব নোৱাৰি কিছুমান প্রতিষ্ঠানে উদ্যোগৰ পৰা প্ৰস্থান কৰিব। ফলস্বৰূপে দীৰ্ঘকাললৈ যোগান কমি যোগান ৰেখা S_2 লৈ স্থানান্তৰ হ'ব। সেয়েহে দীৰ্ঘকালত ভাৰসাম্য বিন্দু E_2 ত নিৰূপিত হৈ দৰ OP লৈ প্ৰত্যাহৰ্তন কৰিব। ফলত প্রতিষ্ঠানৰ গড়/ প্রান্তীয় ৰেখাও উৰ্দ্ধগামী হৈ $AR=MR$ ত মিলি যাব। প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাত দীৰ্ঘকালত e লৈ প্ৰত্যাহৰ্তন কৰিব, য'ত কেৱল স্বাভাৱিক লাভহে হয়।

এনেকৈ হ্রস্বকালত প্রতিযোগী উদ্যোগ আৰু প্রতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা ভাৰসাম্য বিচ্যুতি প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থানৰ সমায়োজনৰ জৰিয়তে দীৰ্ঘকালত স্বয়ংক্রিয়ভাৱে নাইকিয়া হয়। গতিকে দীৰ্ঘকালত প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাত কেৱল প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয় সমান হোৱাই নহয়, ইয়াৰ লগতে গড় আয় আৰু গড় ব্যয়ো সমান হয়। অর্থাৎ প্রতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্যৰ চৰ্তটো হ'ল - $MR=AR=MC=AC$

১.১০.৭ প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ হ্রস্বকালীন ভাৰসাম্য (Short-run equilibrium of competitive firms)

হ্রস্বকালীন প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই প্রান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰা অৱস্থাতে প্রতিষ্ঠানৰ হ্রস্বকালীন ভাৰসাম্যৰ উদ্ভৱ হয়। হ্রস্বকালত দৰৰ ওপৰত চাহিদাৰ প্ৰাধান্য বেছি হয়। গতিকে চাহিদাৰ উত্থান পতনৰ লগে লগে উদ্যোগ নিৰ্দ্ধাৰিত দৰৰ উত্থান-পতন ঘটে আৰু ইয়াৰ লগে লগে প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় প্রান্তীয় আয় ৰেখাৰো স্থান সলনি হয়। সেয়েহে হ্রস্বকালত তিনিটা বিকল্প অৱস্থাত ভাৰসাম্যত উপনীত হ'ব পাৰে। অৱস্থা তিনিটা হ'ল লোকচান হোৱা অৱস্থা, অস্বাভাৱিক লাভ হোৱা অৱস্থা, স্বাভাৱিক লাভ হোৱা অৱস্থা। চিত্ৰ নং ১.১৪ (a), ১.১৪ (b) আৰু ১.১৪ (c) ত এই তিনিটা বিকল্প অৱস্থা দেখুওৱা হ'ল। ইয়াত SMC হ'ল হ্রস্বকালীন প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা, SAC হ'ল হ্রস্বকালীন গড় ব্যয় ৰেখা, AVC হ'ল গড় পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আৰু $AR=MR$ হ'ল প্রান্তীয় আয়/ প্রান্তীয় ব্যয় ৰেখা।

চিত্ৰৰ ব্যাখ্যা

অৱস্থা	ভাৰসাম্য বিন্দু	গড় আয়	গড় ব্যয়	লাভ/ লোকচান
A	E_1	q_1R_1	q_1E_1	লোকচান = $PP_1R_1E_1$
A	E_1	q_2E_2	q_2E_2	স্বাভাৱিক লাভ
C	E_3	q_3E_3	q_3R_3	অস্বাভাৱিক লাভ = $P''P''R_3E_3$

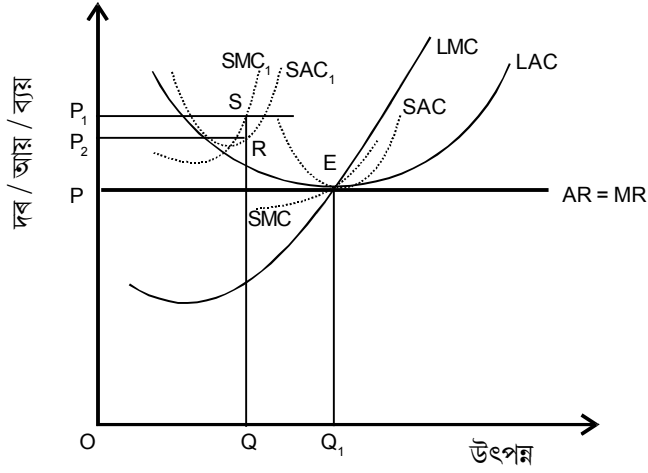
মন কৰিবলগীয়া যে হ্রস্বকালত প্ৰতিযোগি প্ৰতিষ্ঠানৰ লোকচানৰ উদ্ভৱ হ'লেও উৎপাদন কাৰ্য তেতিয়ালৈকে চলাই যাব, যেতিয়ালৈকে দৰ গড় পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদন কাৰ্য অৱ্যাহত ৰখাটো সম্ভৱ নহয়। ১.২.৬ (a) নং চিত্ৰত $AVC_1 = OP_2$ । গতিকে দৰ $< OP_2$ হ'লে হ্রস্বকালত উৎপাদন কাৰ্য বন্ধ হ'ব। কাৰণ দৰ ইয়াতকৈ কম হ'লে বিক্ৰী আয়ৰ জৰিয়তে দৈনন্দিন উদ্ভৱ হোৱা খৰচৰ জোৰা মৰাটো সম্ভৱ নহ'ব। যি দৰতকৈ দৰ কম হ'লে হ্রস্বকালত প্ৰতিষ্ঠান বন্ধ হৈ পৰে সেই দৰক বা গড় পৰিবৰ্তনশীল ব্যয়ৰ সমান হোৱা দৰক সংৰক্ষিত দৰ (reserved price) বোলা হয়।

১.১০.৮ প্ৰতিযোগি প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য

(Long-term equilibrium of competitive firm)

হ্রস্বকালত প্ৰতিযোগি প্ৰতিষ্ঠানৰ অস্বাভাৱিক মুনাফা বা লোকচান হোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰিলেও কেৱল স্বাভাৱিক লাভ হোৱা অৱস্থাতহে ভাৰসাম্য ৰক্ষা হয়। হ্রস্বকালত অস্বাভাৱিক লাভ হ'লে উদ্যোগলৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ ঘটি যোগান বৃদ্ধি পোৱাৰ ফলত প্ৰতিষ্ঠানে হ্রস্বকালত ভোগ কৰা অতিৰিক্ত আয় কমি দীৰ্ঘকালত গড় আয় আৰু গড় ব্যয় সমান হৈ পৰে। আনহাতে হ্রস্বকালত লোকচানৰ উদ্ভৱ হ'লে লোকচান বহন কৰিব নোৱাৰা প্ৰতিষ্ঠানবোৰ উদ্যোগৰ পৰা প্ৰস্থান কৰা বাবে দ্ৰব্যৰ যোগান কমি দৰ বৃদ্ধি পায় আৰু সেয়েহে প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় বৃদ্ধি হৈ গড় আয় আৰু গড় ব্যয়ৰ মাজত উদ্ভৱ হোৱা অসমতা দীৰ্ঘকালত দূৰ হয়। এইদৰে প্ৰতিযোগি প্ৰতিষ্ঠানে দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰে। চিত্ৰ নং ১.১৫ ত প্ৰতিযোগি প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থা দেখুওৱা হ'ল।

চিত্ৰত দেখা গৈছে যদি প্ৰতিষ্ঠানখনে হ্রস্বকালত OQ পৰিমাণে দ্ৰব্য উৎপাদন কৰে তেন্তে S বিন্দুত ভাৰসাম্য লাভ কৰি P_1P_2RS পৰিমাণে অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিব। কাৰণ OP_1 দৰত গড় আয় = QS আৰু গড় ব্যয় = QR। যিহেতু $QR < QS$ । সেয়েহে এই দৰত প্ৰতিষ্ঠানখনে অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। মুঠ অস্বাভাৱিক লাভ = $(QS - QR) \times OQ (=PR) = P_1P_2RS$ । উদ্যোগটোৰ অধীন প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে এনে অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিব। এই লাভৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ উদ্যোগটোত নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰাৰ উপৰি প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে নিজাকৈ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব। পৰিণাম স্বৰূপে দীৰ্ঘকালত উৎপাদন OQ ৰ পৰা বৃদ্ধি পাব। উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লগে লগে দৰ OP_1 ৰ পৰা ক্ৰমশঃ কমিব আৰু ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে প্ৰতিষ্ঠানখনৰ অস্বাভাৱিক লাভো দীৰ্ঘকালত

চিত্ৰনং ১.১৫

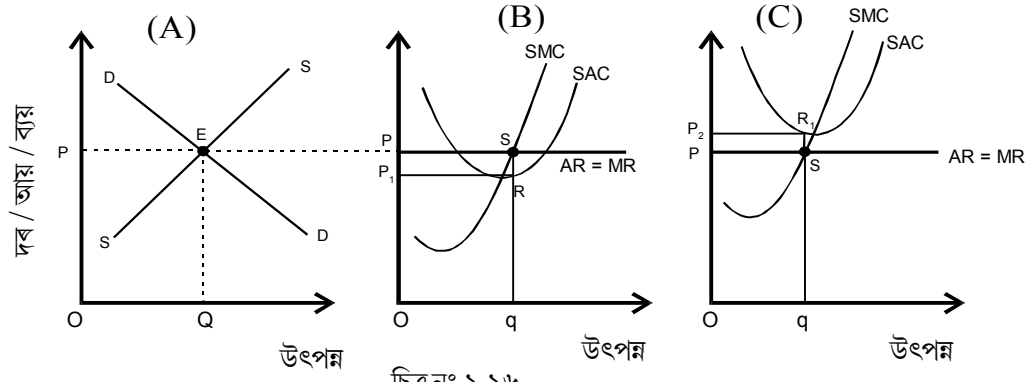
কমি যাব। যেতিয়া উৎপাদন OQ_1 লৈ বৃদ্ধি পাব তেতিয়া উদ্যোগৰ দৰ OP ত নিৰূপিত হ'ব আৰু এই দৰত গড় আয় আৰু গড় ব্যয়ৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য শূন্য হ'ব। এই অৱস্থাত প্রতিষ্ঠানখনে কেৱল স্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিব। উৎপাদন OQ_1 তকৈ বৃদ্ধি কৰিলে গড় আয়তকৈ গড় বেছি হ'ব আৰু ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে প্রতিষ্ঠানখনে লোকচানৰ সন্মুখীন হ'ব। এই অৱস্থাত উদ্যোগৰ পৰা কেতবোৰ প্রতিষ্ঠানে প্ৰস্থান কৰিব আৰু তেতিয়াও বৰ্তি থকা প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে নিজৰ উৎপাদন কমাব। গতিকে কালক্ৰমত দৰ এনেকৈ নিৰ্ধাৰিত হ'ব যে গড় আৰু গড় ব্যয়ৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাথাকে। গতিকে দীৰ্ঘকালত সদায় কেৱল প্ৰান্তীয় আয় প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হোৱা অৱস্থাতে নহয় ইয়াৰ লগতে গড় আয় আৰু গড় ব্যয় সমান হোৱা অৱস্থাত প্রতিষ্ঠানখনে ভাৰসাম্য লাভ কৰিব। চিত্ৰত E ভাৰসাম্য বিন্দুত দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰ্ধাৰণ হৈছে। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে যে হ্ৰস্বকালত অস্বাভাৱিক লাভ বা লোকচানৰ উদ্ভৱ হ'লে চাহিদা আৰু যোগানৰ সালসলনি হৈ দৰৰ ক্ষেত্ৰত যি পৰিৱৰ্তনৰ উদ্ভৱ হয় তাক ফলস্বৰূপে দীৰ্ঘকালত অস্বাভাৱিক লাভ বা লোকচান নাইকিয়া নহয়। সেয়েহে দীৰ্ঘকালত ভাৰসাম্য অৱস্থাত সদায় $AR = AC$ । অৰ্থাৎ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত $AR = MR = AC = MC =$ দৰ। ইয়েই হ'ল দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ চৰ্ত।

১.১০.৯ প্রতিযোগী বজাৰত উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য (Equilibrium of industry)

হ্ৰস্বকালত

চাহিদা আৰু যোগানৰ মাজত সমতা স্থাপন হোৱা দৰত প্রতিযোগী উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য বক্ষা হয়। উদ্যোগৰ এই ভাৰসাম্য হ্ৰস্বকালীন ভাৰসাম্য হ'ব যদিহে নিৰ্ধাৰিত দৰত কিছুমান প্রতিষ্ঠানৰ অস্বাভাৱিক লাভ বা লোকচান হয়। অৰ্থাৎ হ্ৰস্বকালত নিৰ্ধাৰিত দৰত প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয়তকৈ গড় ব্যয় অধিক হোৱা প্রতিষ্ঠানে লোকচানৰ সন্মুখীন হয়। আনহাতে নিৰ্ধাৰিত দৰত গড় আয়তকৈ গড় ব্যয় কম হোৱা প্রতিষ্ঠানে অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰে। প্রতিষ্ঠানে এই চৰিত্ৰ বহন কৰা অৱস্থাত উদ্যোগে যি ভাৰসাম্য লাভ কৰে সেয়াই হ'ল উদ্যোগৰ হ্ৰস্বকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থা। চিত্ৰনং ১.১৬ ৰ (A) অংশত E বিন্দুত উদ্যোগৰ হ্ৰস্বকালীন ভাৰসাম্য

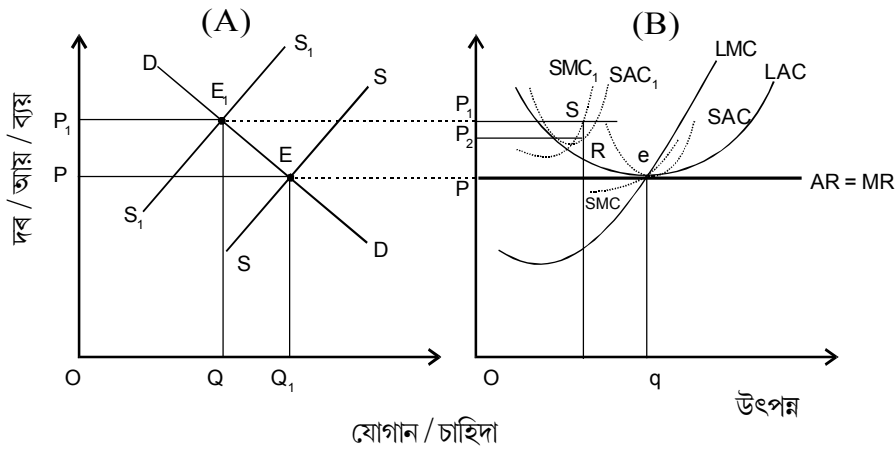
অৱস্থা দেখুৱা হৈছে। এই অৱস্থাত নিৰ্ধাৰিত দৰ হ'ল OP । এই নিৰ্ধাৰিত B প্রতিষ্ঠানৰ গড় ব্যয় QR আৰু গড় আয় হ'ল QS । যিহেতু গড় ব্যয়তকৈ গড় আয় বেছি সেয়ে প্রতিষ্ঠানখনে PP_1RS পৰিমাণে মুঠ অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিছে। আনহাতে নিৰ্ধাৰিত দৰত C প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় QS আৰু গড় ব্যয় QR_1 । যিহেতু গড় আয়তকৈ গড় ব্যয় বেছি সেয়ে OP দৰত প্রতিষ্ঠানখনে মুঠ PP_2R_1S পৰিমাণে লোকচানৰ সন্মুখীন হৈছে। গতিকে E বিন্দুৱে উদ্যোগৰ হ্রস্বকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰ্দেশ কৰিছে।

দীৰ্ঘকালত

যি দৰত দীৰ্ঘকালত সকলো প্রতিষ্ঠানে স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰি ভাৰসাম্য অৱস্থাত উপনীত হয় সেই দৰত যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতা স্থাপন হৈ প্রতিযোগী উদ্যোগৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য বক্ষা হয়। প্রতিযোগী উদ্যোগৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্যত নতুন প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ বা পুৰণা প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থানৰ প্ৰৱণতা নাথাকে। হ্রস্বকালৰ লোকচান দীৰ্ঘকাললৈ বৰ্তি থকা প্রতিষ্ঠানবোৰ বন্ধ হৈ পৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে হ্রস্বকালত অস্বাভাৱিক লাভৰ উদ্ভৱ হ'লে নতুন প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ ঘটে। পুৰণা প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থানে যোগান কমাই দৰ কমশঃ বৃদ্ধি কৰে আৰু আনহাতে নতুন প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশে যোগান বৃদ্ধি কৰি দৰ ক্ৰমশঃ কমায়। দৰ বৃদ্ধি পোৱা কাৰ্যই হ্রস্বকালীন লোকচান নাইকিয়া কৰে আৰু আনহাতে দৰ কম কাৰ্যই হ্রস্বকালীন লাভ কমায়। গতিকে দীৰ্ঘকালত গৈ এনে এক অৱস্থাত উদ্যোগৰ দৰ নিৰূপণ হয় য'ত বৰ্তি থকা সকলো প্রতিষ্ঠানে কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰে। অৰ্থাৎ প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় আৰু গড় ব্যয় সমান হয়। চিত্ৰ নং ১.১৭ ৰ A অংশত দেখা হৈছে E_1 বিন্দুত প্রতিযোগী উদ্যোগে হ্রস্বকালীন ভাৰসাম্য লাভ কৰিছে আৰু OP_1 হ'ল হ্রস্বকালীন দৰ। কাৰণ এই দৰত প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানে B অংশত দেখুওৱাৰ দৰে P_1P_2RS পৰিমাণে অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। এই অস্বাভাৱিক লাভৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ প্রতিষ্ঠানখনে নিজৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব আৰু নতুন প্রতিষ্ঠান উদ্যোগত প্ৰৱেশ কৰিব। ফলস্বৰূপে উদ্যোগৰ যোগান বৃদ্ধি পাব আৰু সেই একে কাৰণতে যোগান ৰেখা SS_1 ৰ পৰা SS লৈ স্থানান্তৰ হ'ব আৰু সেয়েহে QQ_1 পৰিমাণে যোগান বাঢ়ি E বিন্দুত নতুন ভাৰসাম্য বক্ষা হ'ব আৰু নতুন দৰ হ'ল OP । E বিন্দুৰ ভাৰসাম্য হ'ল উদ্যোগৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য।

কাৰণ এই দৰত প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিছে। যদি হুস্ককালত লোকচানৰ উদ্ভৱ হয় তেতিয়া লোকচান হোৱা প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন কমিব আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থান ঘটি উদ্যোগৰ যোগান কমিব আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা দৰ এনে অৱস্থালৈ বৃদ্ধি পাব য'ত প্ৰতিষ্ঠানসমূহে কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিব। গতিকে উদ্যোগৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত হ'ল উদ্যোগৰ যোগান দৰ = উদ্যোগৰ দৰ = $LMC = SMC = SAC = MR = AR = LAC$ ।

চিত্ৰনং ১.১৭

১.১০.১০ বজাৰ দৰ আৰু স্বাভাৱিক দৰ

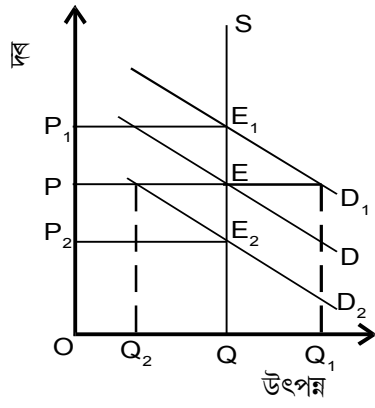
(Market Price and Normal Price)

বজাৰ দৰ (Market Price)

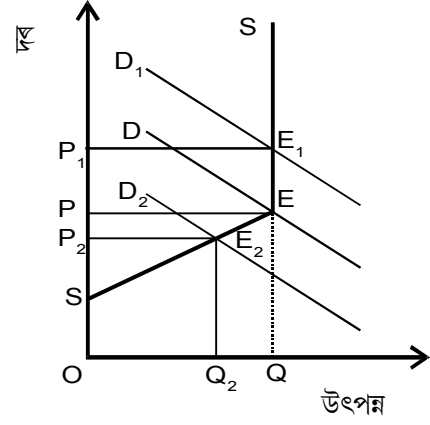
বজাৰ কালত নিৰ্দ্ধাৰিত দৰকে বজাৰ দৰ বোলা হয়। অন্য অৰ্থত কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়ত বজাৰত প্ৰচলন থকা দৰকে বজাৰ দৰ বোলা হয়। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে বজাৰ সময় বুলিলে এনে এছোৱা সময়ক বুজোৱা হয় য'ত যোগানৰ কোনোপধ্যে সালসলনি কৰিব পৰা নাযায়। কেৱল চাহিদাৰ তীব্ৰতাইহে বজাৰ দৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। গতিকে অতি হুস্ককালত যোগান পূৰ্ণঅস্থিতিস্থাপক হৈ থকা অৱস্থাত কেৱল চাহিদাৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হৈ যি দৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় তাক বজাৰ দৰ বোলা হয়। বজাৰ সময় বুলিলে এদিন বা কেইদিনমান বা কেইবাসপ্তাহো হ'ব পাৰে। এই সময় পৰিসৰ নিৰ্ভৰ কৰে বস্তুটোৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত। যিবোৰ বস্তু উৎপাদন কৰোঁতে দীঘলীয়া সময়ৰ প্ৰয়োজন হয় সেইবোৰ বস্তুৰ ক্ষেত্ৰত বজাৰ কালৰ পৰিসৰো দীঘল হয়। তৎকালীনভাৱে উৎপাদন কৰিব পৰা দ্ৰব্যৰ বজাৰ কাল আপেক্ষিক ভাৱে চুটি হয়। আনহাতে দ্ৰব্যবিধ যিমানো সোনকালে অনিষ্ট হয় সিমানো বজাৰ কাল কম হয়। এই দিশৰ পৰা দ্ৰব্যক দুটা ভাগত ভগাব পাৰি। (১) ক্ষয় প্ৰাপ্ত দ্ৰব্য আৰু (২) মজুতযোগ্য দ্ৰব্য।

১. ক্ষয় প্ৰাপ্ত দ্ৰব্য : মাছ, পাচলি আদি ক্ষয়প্ৰাপ্ত দ্ৰব্য। এনে দ্ৰব্য অতি কম সময়তে নষ্ট হৈ যায়। গতিকে ইয়াক দীৰ্ঘকাললৈ মজুত কৰিব নোৱাৰি। এনে দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত কেৱল চাহিদাই প্ৰভাৱ পেলায়। অৰ্থাৎ চাহিদা বাঢ়িলে যোগান বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি বা চাহিদা কমিলে যোগান কমাব নোৱাৰি বা দ্ৰব্যবিধ ভৱিষ্যতলৈ

মজুতো কৰিব নোৱাৰি। চিত্ৰ নং ১.১৮ ত দেখা গৈছে OP দৰত যোগান OQ ত অপৰিৱৰ্তিত হৈ আছে। এতিয়া যদি OP দৰত অতি হু স্বকালত চাহিদা OQ_1 লৈ বাঢ়ে তেতিয়া চাহিদা অকণো বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰা বাবে চাহিদা ৰেখা D_1 লৈ স্থানান্তৰ হ'ব আৰু সেয়ে দৰ OP_1 লৈ বৃদ্ধি পাব। ইয়াৰ বিপৰীতে অতি হু স্বকালত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা OQ_2 কমিলে যোগান একেবাৰে কমাব নোৱাৰা হেতুকে চাহিদা ৰেখা D_2 লৈ স্থানান্তৰ হ'ব আৰু সেয়ে দৰ OP_2 লৈ কমিব। ইয়াৰ পৰা দেখা গ'ল ক্ষয়প্ৰাপ্ত দ্ৰব্যৰ বজাৰ দৰ কেৱল চাহিদাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল।

চিত্ৰ নং ১.১৮

চিত্ৰ নং ১.১৯

মজুত যোগ্য / স্থায়ী দ্ৰব্য : এনে কিছুমান দ্ৰব্য আছে যিবোলাক কম সময়ত অনিষ্ট নহয়। এইবিলাক দ্ৰব্য স্থায়ী বা অর্ধস্থায়ী দ্ৰব্য হ'ব পাৰে বা নষ্ট হ'লেও ইয়াক পুনৰ ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব পাৰে। এনে দ্ৰব্যৰ চাহিদা বাঢ়িলে দৰ বৃদ্ধি পায় আৰু মজুত থকা সকলো দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰি শেষ কৰা হয়। আনহাতে এনে দ্ৰব্যৰ চাহিদা কমিলে দৰ কমে কিন্তু মজুত থকা সকলো দ্ৰব্য বিক্ৰী নকৰি একাংশ বজাৰ অৱস্থা উন্নত হোৱালৈ মজুত ৰখা হয়। যি দৰতকৈ কম হ'লে বিক্ৰেতাই তেওঁৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিবলৈ অমান্তি হয় সেই দৰক সংৰক্ষিত দৰ (Reserve Price) বোলা হয়। সংৰক্ষিত দৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণবোৰ হ'ল -

- (১) বিক্ৰেতাই ভৱিষ্যতে দৰ বৃদ্ধি হোৱাটো আশা কৰিব পাৰে,
- (২) তেওঁক নগদ মুদ্ৰাৰ প্ৰয়োজন নহ'ব পাৰে,
- (৩) দ্ৰব্যৰ মজুত ব্যয় কম হ'ব পাৰে,
- (৪) দ্ৰব্যবিধৰ ব্যৱহাৰিক মূল্য অব্যাহত থাকিব পাৰে।

অতি হু স্বকালত মজুতযোগ্য দ্ৰব্যৰ যোগান ৰেখা ১.১৯ নং চিত্ৰৰ SES ৰ দৰে হয়। OQ হ'ল মুঠ যোগান। OP দৰত মজুত থকা দ্ৰব্য সম্পূৰ্ণ বিক্ৰী কৰা হ'ব। এই অৱস্থাত যদি চাহিদা বাঢ়ে তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ দৰ বাঢ়িব আৰু যোগান ধৰা সম্পূৰ্ণ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰা হ'ব। আনহাতে যদি চাহিদা কমে তেতিয়া দৰ কমিব আৰু মুঠ যোগানৰ একাংশ মজুত ৰাখি আনটো অংশ বিক্ৰী কৰা হ'ব। চিত্ৰত দেখা গৈছে, চাহিদা কমা বাবে চাহিদা ৰেখা D_2 লৈ স্থানান্তৰ হোৱা অৱস্থাত দৰ OP_2 লৈ কমিলে আৰু বিক্ৰেতাই OQ_2 পৰিমাণে দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰি Q_2Q পৰিমাণে দ্ৰব্য বজাৰ অৱস্থা উন্নত হোৱা সময়লৈ মজুত কৰি ৰাখিব।

মন কৰিবলগীয়া যে, প্রতিষ্ঠানৰ বাবে দৰ নিৰ্দিষ্ট - ই বজাৰ দৰেই হওক বা স্বাভাৱিক দৰেই হওক। সেয়েহে প্রতিষ্ঠানৰ বাবে চাহিদা ৰেখা নিৰ্দ্ধাৰিত দৰৰ স্তৰত পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক হয়।

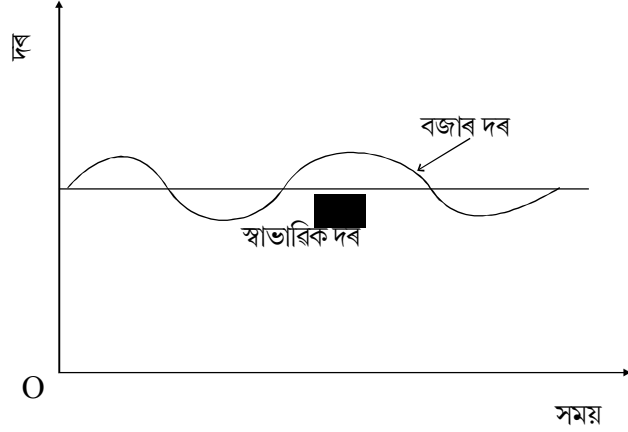
প্রতিষ্ঠানৰ সংৰক্ষিত দৰ এই নিৰ্দ্ধাৰিত বজাৰ দৰতকৈ কম হ'ব পাৰে; কিন্তু বেছি হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ যদি নিৰ্দ্ধাৰিত বজাৰ দৰতকৈ সংৰক্ষিত বজাৰ দৰ বেছি হয় তেতিয়া বিক্ৰেতাই এপদো বস্তু বিক্ৰী কৰিব নোৱাৰিব, যিহেতু তেওঁৰ দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক।

বজাৰ দৰৰ আন এটা উল্লেখনীয় দিশ হ'ল যে এই দৰত উৎপাদন ব্যয়ে প্ৰভাৱ নেপেলায়। কাৰণ আজিৰ বজাৰ দৰ উৎপাদন ব্যয়তকৈ কম হোৱা বাবেই যদি বিক্ৰেতাই দ্ৰব্য বিক্ৰী নকৰে তেতিয়া কালিলে দৰ আজিতকৈয়ো কমিব পাৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা বিক্ৰেতাৰ লোকচান আজিতকৈ বেছি হ'ব। সেয়েহে উৎপাদন ব্যয়ৰ কথা বিবেচনা নকৰি পাব পৰা দৰত মজুত থকা দ্ৰব্য সম্পূৰ্ণ বিক্ৰী কৰা হ'ব। অৱশ্যে তেওঁ যদি ধাৰণা কৰে যে কালিলৈ দ্ৰব্যবিধৰ দৰ বৃদ্ধি পাব তেতিয়া তেওঁ আজি বিক্ৰী নকৰি অহাকালি দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী কৰিবলৈ মজুত কৰি ৰাখিব - যদিহে ই নষ্ট হৈ যোৱা বিধৰ নহয়। বিক্ৰেতাই এই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰোঁতেও উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰত বিবেচনা নকৰে। গতিকে বজাৰ দৰৰ ওপৰত উৎপাদন ব্যয়ৰ কোনো প্ৰভাৱ নাথাকে।

স্বাভাৱিক দৰ (Normal Price)

উৎপাদন কৌশল আৰু মাত্ৰা অপৰিৱৰ্তিত থকা অৱস্থাত আৰু বাণিজ্যিক উত্থান-পতনত অৰিহণা যোগোৱা অস্বাভাৱিক কাৰকৰ অনুপস্থিতিত দীৰ্ঘকাল ধৰি যি দৰ বাহাল থাকে বা যি দৰক কেন্দ্ৰ কৰি বজাৰ দৰৰ উত্থান-পতন ঘটে সেই দৰক স্বাভাৱিক দৰ বোলা হয়। আদাম স্মিথে এই দৰক প্ৰাকৃতিক দৰ (Natural price) আৰু মাৰ্শ্বালে ইয়াক স্বাভাৱিক দৰ (Normal price) হিচাপে অভিহিত কৰে। মাৰ্শ্বালৰ মতে, "Normal or natural value of a commodity is that which economic forces would tend to bring about in the long run." অৰ্থাৎ অৰ্থনৈতিক চালিকা শক্তিয়ে দীৰ্ঘকালত দ্ৰব্য এবিধৰ ক্ষেত্ৰত যি দৰ নিৰ্দ্ধাৰিত কৰে তাকে স্বাভাৱিক দৰ বোলা হয়। উল্লেখযোগ্য যে স্বাভাৱিক দৰ আৰু গড় দৰ (Average price) একে নহয়, যদিহে দৰ স্থিৰে নাথাকে। যি দৰলৈ প্ৰকৃত দৰৰ প্ৰত্যাহৰ্তন ঘটে তাক স্বাভাৱিক দৰ বোলা হয়। অৰ্থাৎ কিছুমান যাদৃচ্ছিক (Random) ঘটনাৰ বাবে প্ৰকৃত দৰৰ উত্থান-পতন ঘটিলেও কালক্রমত এই প্ৰকৃত দৰ স্বাভাৱিক দৰত মিলি যায়। আনহাতে সকলো প্ৰকৃত দৰৰ সমষ্টিক বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্যৰ গোটৰ সংখ্যাৰে হৰণ কৰিলে গড় দৰ পোৱা যায়।

স্বাভাৱিক দৰৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য দিশ হ'ল যে ই দীৰ্ঘকালীন দৰ নহ'বও পাৰে। আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে হ্ৰস্বকালীন দৰকো স্বাভাৱিক দৰ হিচাপে বিবেচনা কৰিছে - যাক মাৰ্শ্বালে অৰ্ধ-স্বাভাৱিক দৰ (Sub-normal price) বুলিছিল। ১.২০ নং চিত্ৰত কেনেকৈ স্বাভাৱিক দৰক কেন্দ্ৰ কৰি বজাৰ দৰৰ উত্থান-পতন ঘটে সেয়া দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰ নং ১.২০

স্বাভাৱিক দৰৰ বৈশিষ্ট্য

১. স্বাভাৱিক দৰ হ্রস্বকালীন বা দীৰ্ঘকালীন ভাৱসাম্য অৱস্থাত নিৰ্দ্ধাৰিত হয়।
২. স্বাভাৱিক দৰক কোনো ক্ষণস্থায়ী আৰু যাদৃচ্ছিক কাৰকে প্ৰভাৱিত নকৰে। মাত্ৰা পৰিৱৰ্তন, উৎপাদন কৌশল পৰিৱৰ্তন ইত্যাদিৰ দৰে স্থায়ী কাৰকৰ দ্বাৰা স্বাভাৱিক দৰ প্ৰভাৱিত হয়।
৩. স্বাভাৱিক দৰ এনে এক দৰ যাক কেন্দ্ৰ কৰি বজাৰ দৰৰ উত্থান পতন ঘটে। হ্রস্বকালীন স্বাভাৱিক দৰত গড় আয় আৰু গড় ব্যয় অসমান হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ হ্রস্বকালীন স্বাভাৱিক দৰত অস্বাভাৱিক মুনাফা বা লোকচানৰ উদ্ভৱ হ'ব পাৰে। কিন্তু দীৰ্ঘকালীন স্বাভাৱিক দৰত কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফাৰহে উদ্ভৱ হয়, কাৰণ দীৰ্ঘকালত সদায় গড় আয় আৰু গড় ব্যয় সমান হয়। অস্বাভাৱিক লাভ বা লোকচানৰ উদ্ভৱ হ'লে প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থানৰ দ্বাৰা এই অস্বাভাৱিক লাভ আৰু লোকচান দীৰ্ঘকাললৈ নাইকিয়া হ'ব।

বজাৰ দৰ আৰু স্বাভাৱিক দৰৰ পাৰ্থক্য :

বজাৰ দৰ আৰু স্বাভাৱিক দৰৰ পাৰ্থক্যসমূহ হ'ল -

১. অতি হ্রস্বকালীন যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাই বজাৰ দৰ নিৰূপণ কৰে আৰু আনহাতে হ্রস্বকাল আৰু দীৰ্ঘকালৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাই স্বাভাৱিক দৰ নিৰূপণ কৰে।
২. বজাৰ দৰ ক্ষণস্থায়ী কাৰকৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। আনহাতে স্বাভাৱিক দৰ স্থায়ী দীৰ্ঘকালীন কাৰকৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়।
৩. বজাৰ দৰ হ'ল প্ৰকৃত দৰ আৰু আনহাতে স্বাভাৱিক দৰ হ'ল আদৰ্শ দৰ। গতিকে বাস্তৱতে স্বাভাৱিক দৰ উদ্ভৱ নহ'বও পাৰে।
৪. স্বাভাৱিক দৰ স্থিৰ আৰু বজাৰ দৰ অস্থিৰ। প্ৰকৃততে স্বাভাৱিক দৰক কেন্দ্ৰ কৰি বজাৰ দৰৰ উত্থান পতন ঘটে।
৫. উৎপাদন ব্যয়ে বজাৰ দৰৰ ওপৰত কোনো প্ৰভাৱ নেপেলায়। কাৰণ অতি হ্রস্বকালত উৎপাদন হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি। কেৱল চাহিদাৰ তীব্ৰতাইহে দৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। কিন্তু উৎপাদন ব্যয়ে স্বাভাৱিক দৰৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। উৎপাদন ব্যয় বাঢ়িলে স্বাভাৱিক দৰ বাঢ়ে আৰু উৎপাদন ব্যয় কমিলে স্বাভাৱিক দৰ কমে।
৬. সকলো দ্ৰব্যৰে বজাৰ দৰ থাকে। কিন্তু কেৱল পুনৰ উৎপাদনক্ষম দ্ৰব্যৰহে

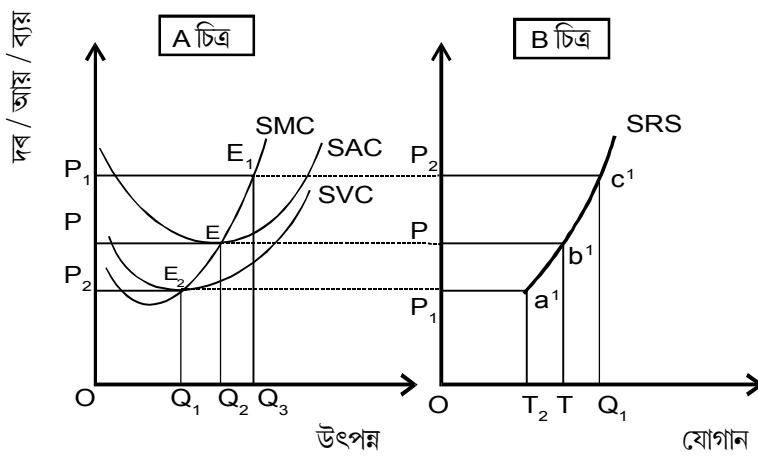
স্বাভাৱিক দৰ থাকে। যেতিয়া দ্ৰব্য এবিধৰ উৎপন্নৰ পৰিমাণ সকলো সময়তে একে থাকে বা যদি ইয়াক পুনৰ উৎপাদন কৰিব নোৱাৰি তেতিয়া এনে দ্ৰব্যৰ যোগান স্থিৰ হয়। যদি চাহিদা পৰিৱৰ্তনৰ বিপৰীতে যোগানৰ হ্রাস-বৃদ্ধি ঘটাৰ নোৱাৰি তেতিয়া স্বাভাৱিক দৰ উদ্ভৱ নহয়। এনে দ্ৰব্যৰ কেৱল বজাৰ দৰহে থাকে।

১.১০.১১ পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত যোগান ৰেখাৰ আহৰণ (Derivation of demand curve under perfect competition)

পূৰ্ণপ্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখা (Short run supply curve of competitive industry)

হ্রস্বকালত যন্ত্ৰপাতি, ঘৰ ইত্যাদিৰ দৰে উৎপাদনৰ উপাদানসমূহ পৰিৱৰ্তনশীল নহয়। সেয়েহে কেৱল কেঁচামাল, শ্ৰম, ইন্ধন ইত্যাদিৰ দৰে পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানসমূহ বৃদ্ধি কৰিলেহে উৎপাদন বৃদ্ধিকৰিব পাৰি। গতিকে হ্রস্বকাল বুলিলে এনে এছোৱা সময়ক বুজিব লাগিব য'ত উৎপাদনৰ উপাদানসমূহ আংশিকভাৱেহে পৰিৱৰ্তনশীল।

যোগান ৰেখাই বিভিন্ন দৰৰ বিপৰীতে বিভিন্ন পৰিমাণৰ যোগানৰ পৰিমাণ দেখুৱায়। আনহাতে আকৌ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান এখনে উদ্যোগৰ নিৰ্দ্ধাৰিত দৰৰ লগত প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় সমান হোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰি উৎপাদন তথা বিক্ৰীৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। সেয়েহে প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই উদ্যোগৰ যোগান ৰেখা নিৰ্দেশ কৰে। উল্লেখযোগ্য যে হ্রস্বকালত দৰ কেতিয়াও গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়তকৈ কমিব নোৱাৰে। কাৰণ গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়তকৈ দৰ কম হ'লে উৎপাদনকাৰ্য বন্ধ হয়। গতিকে প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় ৰেখা ওপৰৰ হ্রস্বকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখা নিৰ্দেশ কৰে। চিত্ৰ নং ১.২০ ত প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ সহায়ত উদ্যোগৰ হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখা অঙ্কন কৰি দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰ নং ১.২০

চিত্ৰৰ A অংশত SMC হ'ল প্রতিষ্ঠানৰ হ্রস্বকালীন প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা। SAC হ্রস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আৰু AVC হ'ল গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় ৰেখা। OP দৰত প্রতিষ্ঠানখনে E বিন্দুত ভাৰসাম্য লাভ কৰি OQ পৰিমাণৰ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰি স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিছে। যিহেতু এই অৱস্থাত $AC = AR =$ দৰ। যদি হ্রস্বকালত দৰ OP_1 লৈ বৃদ্ধি পায় তেতিয়া প্রতিষ্ঠানখনে E_1 বিন্দুত ভাৰসাম্য লাভ কৰিব আৰু উৎপাদনৰ পৰিমাণ OQ_1 লৈ বৃদ্ধি পাব। এই অৱস্থাত প্রতিষ্ঠানখনে অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিব যিহেতু $AR > AC$, আনহাতে যদি হ্রস্বকালত দৰ OP_2 লৈ কমে তেতিয়া প্রতিষ্ঠানখনে E_2 বিন্দুত ভাৰসাম্য লাভ কৰিব আৰু উৎপাদন OQ_2 লৈ কমিব। এই অৱস্থাত প্রতিষ্ঠানখনে লোকচানৰ সন্মুখীন হৈছে, যিহেতু $AR < AC$ । দৰ যদি OP_2 তকৈ কমে তেনে অৱস্থাত ই গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়তকৈ কম হ'ব। গতিকে দৰ OP_2 তলৈ কমিলে উৎপাদন বন্ধ হ'ব। এনেকৈয়ে প্রতিযোগী উদ্যোগৰ অধীনত থকা বিভিন্ন প্রতিষ্ঠানৰ প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় আৰু দৰৰ সমতাত উদ্ভৱ হোৱা উৎপন্নৰ পৰিমাণ যোগ কৰি বিভিন্ন দৰৰ বিপৰীতে উদ্যোগৰ যোগানৰ পৰিমাণ জানিব পাৰি। দৰ আৰু যোগানৰ এই জোটবোৰ লেখ কাগজত উপস্থাপন কৰি সংযোগ কৰিলে উদ্যোগৰ হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখা পোৱা যায়। ১.২০ নং চিত্ৰৰ B অংশত প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ প্রান্তীয় ব্যয় ৰেখাৰ আধাৰত প্রতিযোগী উদ্যোগৰ হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখা SRS অঙ্কন কৰা হৈছে। ইয়াত ধৰি লোৱা হৈছে প্রতিযোগী উদ্যোগৰ অধীন সকলো প্রতিষ্ঠানে সদৃশ ব্যয় পৰিস্থিতিত উৎপাদন কাৰ্য সম্পন্ন কৰিছে।

হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখাৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল -

১. ইয়াৰ ঢাল ঋণাত্মক। অর্থাৎ দৰ বৃদ্ধিৰ বিপৰীতেহে যোগান বৃদ্ধি পায়। হ্রস্বকালত প্রান্তীয় ব্যয় বৃদ্ধি কৰি উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ হোৱা বাবেই হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক হয়।
২. হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখা নিম্নস্থিতিস্থাপক হয়। কাৰণ হ্রস্বকালত কেৱল পৰিৱৰ্তনশীল উপাদান বৃদ্ধি কৰিহে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। সেয়েহে দৰ যি দৰত বৃদ্ধি হয় তাতকৈ কম হাৰত উৎপাদন তথা যোগান বৃদ্ধি পায়। অৱশ্যে নিম্ন দৰত হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখা স্থিতিস্থাপক হ'ব পাৰে। যিহেতু হ্রস্বকালত কিছু পৰিমাণে যোগান বৃদ্ধি কৰাৰ সুবিধা থাকে। কিন্তু দৰ ক্ৰমান্বয়ে বৃদ্ধি হৈ গৈ থাকিলে যথোপযুক্তভাৱে যোগান বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে যোগান স্থিতিস্থাপকতা কমি আহে।
৩. সকলো প্রতিষ্ঠানে ব্যৱহাৰ কৰা পৰিৱৰ্তনশীল উপাদানৰ দৰ একে সময়তে বৃদ্ধি পালে হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখাই সোঁহাতে স্থান পৰিৱৰ্তন কৰে আৰু এনে উপাদানৰ দৰ কমিলে হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখাই বাওঁহাতে স্থান সলনি কৰে।

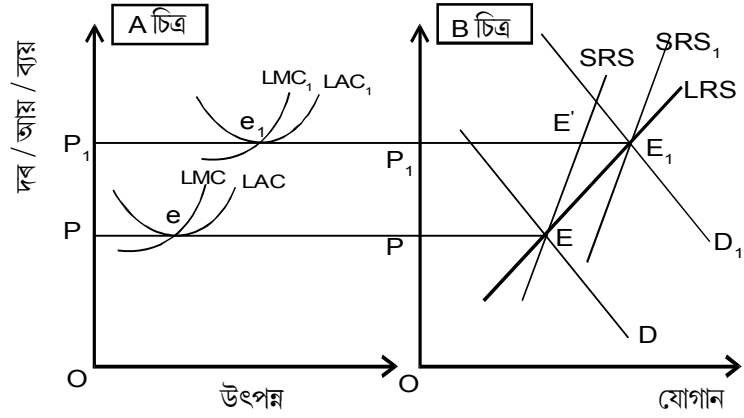
দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখা (Longrun supply curve)

দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখাই প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ বিভিন্ন দৰ আৰু যোগানৰ জোটসমূহ নিৰ্দেশ কৰে। উল্লেখযোগ্য যে দীৰ্ঘকালত প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ দৰ সদায় প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু দীৰ্ঘকালীন প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ সমান হয়।

দীৰ্ঘকালত প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ যোগান ৰেখাৰ আকাৰ নিৰূপনত ঘাইকৈ প্ৰভাৱ পেলায় প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থানে। উদ্যোগলৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ আৰু উদ্যোগৰ পৰা পুৰণা প্ৰতিষ্ঠানৰ লগে লগে মুঠ উৎপন্নৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে আৰু সেয়েহে গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ স্থান সলনি হয়। নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশৰ বাবে গড় উৎপাদন ব্যয় বাঢ়িলে, কমিলে, একে থাকিল তাৰ ওপৰত দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখাৰ ঢাল নিৰ্ভৰ কৰে। সেয়েহে দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখা এই তিনিটা ব্যয় পৰিস্থিতিৰ অধীনত ব্যাখ্যা কৰা হয়।

ক্রমবৰ্দ্ধমান ব্যয় পৰিস্থিতি (Increasing cost condition)

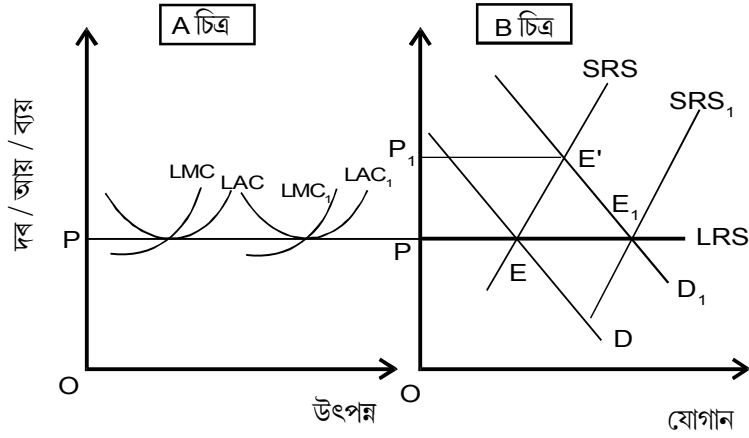
ক্রমহাসমান প্ৰতিদানৰ অধীনত প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ উৎপাদনকাৰ্য সম্পন্ন হ'লে ক্রমবৰ্দ্ধমান ব্যয় পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হয়। এনে অৱস্থাত নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ ঘটি উদ্যোগৰ সম্প্ৰসাৰণ হোৱাৰ লগে লগে প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় আৰু গড় উৎপাদন ব্যয় বাঢ়ে। হ্রস্বকালত উদ্ভৱ হোৱা অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ যেতিয়া নতুন প্ৰতিষ্ঠানে প্ৰৱেশ কৰে তেতিয়া উৎপাদনত ব্যৱহাৰ হোৱা উপাদানসমূহৰ চাহিদা বাঢ়ি দৰ বৃদ্ধি পায়। সেয়েহে গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই সোঁহাতে ওপৰলৈ স্থান সলনি কৰি প্ৰতিষ্ঠানৰ নতুন ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ সূচনা কৰে। চিত্ৰ নং ১.২১ ৰ (A) অংশত দেখা গৈছে প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰাথমিক ভাৰসাম্য e বিন্দুত নিৰূপিত হোৱা অৱস্থাত চিত্ৰৰ B অংশত E বিন্দুত উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য নিৰূপিত হৈছে। এতিয়া কোনো কাৰণত হ্রস্বকালত প্ৰতিযোগী দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা বৃদ্ধি পোৱাৰ বাবে চাহিদা ৰেখা D_1 লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। ইয়াৰ ফলত উদ্ভৱ হোৱা অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠানে উদ্যোগত প্ৰৱেশ কৰা বাবে উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি পালে। সেয়ে প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন উৎপাদন ব্যয় ৰেখা LAC ৰেখা LAC_1 লৈ আৰু LAM ৰেখা LMC_1 লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। পৰিণাম স্বৰূপে প্ৰতিযোগী উদ্যোগটোৰ ভাৰসাম্য নতুনকৈ E_1 বিন্দুত নিৰূপিত হ'ল। ইয়াৰ বিপৰীতে উদ্যোগলৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ ঘটা বাবে QQ_1 পৰিমাণৰ উদ্যোগৰ যোগান বৃদ্ধি হ'ল। সেয়ে হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখা SRS_1 লৈ স্থানান্তৰ হৈ E_1 বিন্দুত দীৰ্ঘকালত উদ্যোগৰ নতুন ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ সূচনা কৰিলে। এতিয়া E আৰু E_1 বিন্দু সংযোগ কৰি নিৰ্ণয় হোৱা LRS ৰেখাডালেই হ'ল ক্রমহাসমান প্ৰতিদান বা ক্রমবৰ্দ্ধমান ব্যয় পৰিস্থিতিৰ অধীনত উদ্যোগৰ দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখা। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে ক্রমবৰ্দ্ধমান ব্যয় পৰিস্থিতিৰ অধীনত উদ্যোগৰ যোগান ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক বা ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া।

চিত্রনং ১.২১

স্থিৰ ব্যয় পৰিস্থিতিত : Constant cost condition

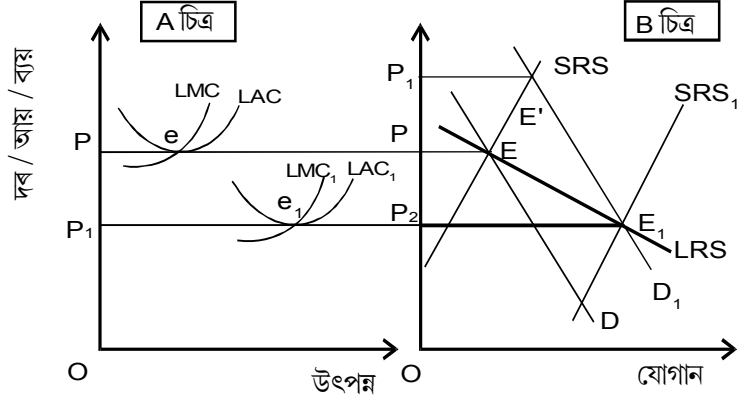
দীৰ্ঘকালত উদ্যোগৰ উৎপাদন কাৰ্য সমাহাৰৰ প্ৰতিদান বিধিৰ অধীন হ'লে স্থিৰ ব্যয় পৰিস্থিতিৰ সূচনা হয়। দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদনত প্ৰয়োগ হোৱা উপাদানৰ যোগান উঠেনদী হ'লে বা দ্ৰব্যবিধৰ যোগানৰ দৰৰ পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক হ'লে সমাহাৰৰ প্ৰতিদান বিধিৰ উদ্ভৱ হয়। এনে অৱস্থাত উদ্যোগৰ উৎপাদনৰ মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণ হ'লেও গড় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন নহয়। হ্ৰস্বকালত প্ৰতিযোগী দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা বৃদ্ধি হৈ দৰ বৃদ্ধি পালে অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। এই অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ দ্বাৰা আৰ্কষিত হৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠান উদ্যোগত প্ৰৱেশ কৰে। কাজেই বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদন বাঢ়ি ইয়াত প্ৰয়োজন হোৱা উপাদানৰ দৰ বৃদ্ধি পায়। কিন্তু ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা কাৰণত উপাদানৰ চাহিদা বাঢ়িলেও দৰ বৃদ্ধি নাপায়। উপাদানৰ দৰ বৃদ্ধি নোপোৱা বাবে উৎপাদন ব্যয় অপৰিৱৰ্তিত হৈ ৰয়। চিত্ৰনং ১.২২ ৰ A অংশত দেখা গৈছে যে প্ৰাথমিকভাৱে প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য e বিন্দুত আৰু B অংশত দেখা গৈছে প্ৰাথমিকভাৱে উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য E বিন্দুত নিৰূপিত হৈছে। হ্ৰস্বকালত চাহিদা বলা হেতুকে চাহিদা ৰেখা D_1 লৈ স্থানান্তৰ হোৱাত উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য বিন্দু E_1 ত নিৰূপিত হৈ দৰ OP_1 লৈ বৃদ্ধি পালে। এনে অৱস্থাত উদয় হোৱা অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ দ্বাৰা আৰ্কষিত হৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰিলে যদিও LAC আৰু LMC ৰেখা আনুভূমিকভাৱে ক্ৰমে LAC_1 আৰু LMC_1 লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। অৰ্থাৎ গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকিল। নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰি দ্ৰব্যবিধৰ যোগান বৃদ্ধি কৰা বাবে দীৰ্ঘকালত হ্ৰস্বম্যাদী যোগান ৰেখা SRS ৰ পৰা SRS_1 লৈ স্থানান্তৰ হৈ E_1 বিন্দুত নতুন ভাৰসাম্য সূচনা কৰিলে, যাৰ বাবে দৰ পুনৰ OP লৈ প্ৰত্যাহৰ্তন হ'ল। E আৰু E_1 বিন্দু সংযোগ কৰি দীৰ্ঘম্যাদী যোগান ৰেখা LRS পোৱা গ'ল। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে সমাহাৰৰ প্ৰতিদানৰ অধীনত বা স্থিৰ ব্যয় পৰিস্থিতিত উদ্যোগৰ যোগান ৰেখাৰ ঢাল শূন্য বা ভূমিৰ সমান্তৰাল হয়।

চিত্র নং ১.২২

ক্রমহ্রাসমান ব্যয় পৰিস্থিতিত (Decreasing cost condition)

প্রতিযোগী উদ্যোগৰ উৎপাদন ক্রমবর্ধমান মাত্রা প্রতিদানৰ অধীন হ'লে ক্রমহ্রাসমান ব্যয় পৰিস্থিতিৰ সূচনা হয়। কেতিয়াবা মাত্রা সম্প্রসাৰণ হোৱা প্রতিযোগী উদ্যোগে কিছুমান মিতব্যয়িতা ভোগ কৰে আৰু ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় কমে। হ্রস্বকালত উদ্ভৱ হোৱা অস্বাভাৱিক লাভৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ নতুন প্রতিষ্ঠান উদ্যোগত প্ৰৱেশ কৰা বাবে আৰু পুৰণা প্রতিষ্ঠানে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰা বাবে ব্যৱহাৰ কৰা উপাদানৰ চাহিদা বাঢ়ে যদিও বাহ্যিক আৰু আভ্যন্তরীণ মিতব্যয়িতাৰ বাবে এনে উপাদানৰ দৰ কমে আৰু সেয়ে গড় আৰু প্রান্তীয় উৎপাদন ব্যয় কমে। চিত্র নং ১.২৩ ৰ B অংশত দেখা গৈছে যে প্রাথমিকভাবে প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য e বিন্দুত আৰু B অংশত দেখা গৈছে প্রাথমিকভাবে উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য E বিন্দুত নিৰূপিত হৈছে। হ্রস্বকালত চাহিদা বঢ়া হেতুকে চাহিদা ৰেখা D_1 লৈ স্থানান্তৰ হোৱাত উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য বিন্দু E' ত নিৰূপিত হৈ দৰ OP_1 লৈ বৃদ্ধি পালে। এনে অৱস্থাত উদয় হোৱা অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ নতুন প্রতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰা হেতুকে LAC আৰু LMC ৰেখা ক্ৰমে LMC_1 আৰু LAC_1 লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। উদ্যোগৰ উৎপাদন বৃদ্ধি হৈ হ্রস্বম্যাদী যোগান ৰেখা SRS ৰ পৰা SRS_1 লৈ স্থানান্তৰ হোৱা বাবে উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নতুনকৈ E_1 বিন্দুত নিৰূপিত হ'ল। E আৰু E_1 ভাৰসাম্য বিন্দু যোগ কৰি উদ্যোগটোৰ দীৰ্ঘম্যাদী যোগান ৰেখা LRS গঠন কৰা হ'ল। দেখা গৈছে যে ক্রমহ্রাসমান ব্যয় পৰিস্থিতিৰ অধীনত দীৰ্ঘকালত যোগান দৰ কমেহে। চিত্ৰত যোগান দৰ OP ৰ পৰা OP_2 লৈ হ্রাস হৈছে। সেয়েহে ক্রমহ্রাসমান ব্যয় পৰিস্থিতিত দীৰ্ঘকালীন যোগান ৰেখা তললৈ সোঁফালে হেলনীয়া হয়।

চিত্রনং ১.২৩

হ্রস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন যোগান বেখাৰ পাৰ্থক্য

(Difference between short-run and long run supply curves)

হ্রস্বকালীন যোগান বেখা আৰু দীৰ্ঘকালীন যোগান বেখাৰ মূল পাৰ্থক্য হ'ল হ্রস্বকালীন যোগান বেখাৰ ঢাল ধনাত্মক অৰ্থাৎ ই ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া। কিন্তু দীৰ্ঘকালীন যোগান বেখাৰ ঢাল সদায় একে নহয়। ইয়াৰ ঢাল কি হ'ব সেইটো প্ৰচলিত ব্যয় পৰিস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। দীৰ্ঘকালত ক্ৰমবৰ্দ্ধমান ব্যয় পৰিস্থিতিৰ অধীনত যোগান বেখাৰ ঢাল ধনাত্মক হয়। স্থিৰ ব্যয় পৰিস্থিতিৰ অধীনত যোগান বেখা ভূমিৰ সমান্তৰাল হয় আৰু ক্ৰমহ্রাসমান ব্যয় পৰিস্থিতিৰ অধীনত ই ঋণাত্মক ঢাল বিশিষ্ট হয়। হ্রস্বকালীন যোগান বেখাই গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়ৰ অধিক প্ৰস্তুয় উৎপাদন ব্যয়ৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। আনহাতে সকলো অৱস্থাৰ প্ৰস্তুয় উৎপাদন ব্যয়ে দীৰ্ঘকালীন যোগান বেখাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। মন কৰিবলগীয়া যে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত দীৰ্ঘকালীন যোগান বেখাৰ আকৃতি কি হ'ব সেই সম্পৰ্কে অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মাজত মতবিভেদ আছে। সেই সম্পৰ্কে তলত এটি চমু আলোচনা দাঙি দৰা হওক।

১.১২ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ আৰু সম্পদৰ কাম্য বণ্টন

(Optimal resource allocation in perfect competition)

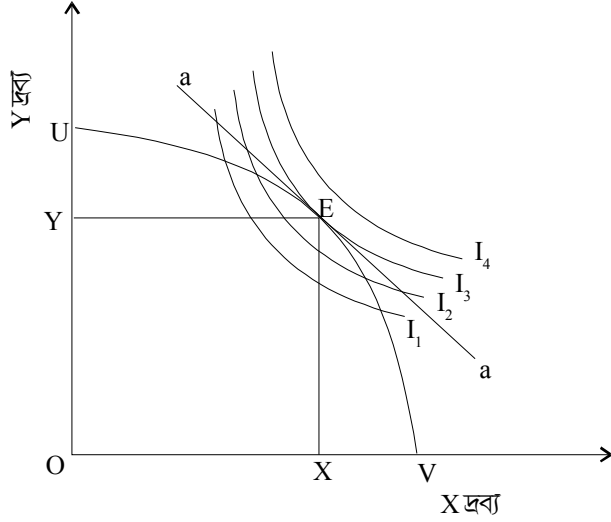
পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত অৰ্থনৈতিক সম্পদসমূহৰ কাম্য বিতৰণ হয়। দীৰ্ঘকালীন ভাৱসাম্য অৱস্থাৰ নিম্নোক্ত বৈশিষ্ট্যসমূহে এনে বজাৰত সম্পদৰ কাম্য বণ্টন হোৱাটো নিশ্চিত কৰে।

- দীৰ্ঘকালত সম্ভৱপৰ নিম্নতম উৎপাদন ব্যয়ত দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদন হয়।
- উপভোক্তাই সম্ভৱপৰ নিম্নতম দৰত দ্ৰব্যবিধ ক্ৰয় কৰাৰ সুযোগ লাভ কৰে। দীৰ্ঘকালীন ভাৱসাম্য দৰ প্ৰাস্তুয় উৎপাদন ব্যয়ৰ সমান হয়। অৰ্থাৎ দীৰ্ঘকালত দৰ সুযোগ ব্যয়ৰ সমান হয়।
- দীৰ্ঘকালত উৎপাদন প্ৰকল্পবোৰৰ স্থাপিত ক্ষমতাৰ পূৰ্ণপ্ৰয়োগ ঘটে। সেয়ে সম্পদৰ অপচয় শূন্য হয়।

- প্রতিষ্ঠানসমূহে কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰে। ই এহাতে উপাদানসমূহৰ গৰাকীয়ে প্ৰাপ্য অনুসৰি বান্ধ লাভ কৰাত সহায় কৰে আৰু আনহাতে আয়ৰ বিতৰণ সম্ভৱপৰভাৱে সমতাপূৰ্ণ কৰি তোলে। সেয়ে সামাজিক কল্যাণে সৰ্বাধিক হয়।

এখন অৰ্থনীতিত প্ৰচলিত সকলো দ্ৰব্যৰ বজাৰত এই বৈশিষ্ট্যবোৰৰ উদ্ভৱ হ'লে সমগ্ৰ অৰ্থনীতিখনতে সম্পদৰ বিতৰণ কাম্য হৈ পৰিব। উদাহৰণস্বৰূপে দুবিধ দ্ৰব্য থকা এখন সৰল অৰ্থনীতিৰ কথা বিবেচনা কৰিব পাৰি। ধৰাহ'ল উৎপাদন আৰু ভোগ কৰা দ্ৰব্য দুবিধ হ'ল X আৰু Y। এই দ্ৰব্য দুবিধ সৰ্বাধিকভাৱে উৎপাদন কৰিব পৰা জোটেবোৰ উৎপাদন সীমা ৰেখাৰ সহায়ত উপস্থাপন কৰিব পাৰি। ১.২৪ নং চিত্ৰত UV হ'ল এনে এক উৎপাদন সীমাৰেখা। আনহাতে সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত সমাজৰ ভোগ সন্তুষ্টি উপস্থাপন কৰিব পাৰি। X আৰু Y দ্ৰব্য দুবিধে সমাজক সমসন্তুষ্টি দিব পৰা জোটেসমূহৰ সঞ্চাৰ পথেই হ'ল সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা। এনে ৰেখাই যিমানেই অধিক সোঁফালে অৱস্থান লাভ কৰে সিমানেই ই অধিক সামাজিক সন্তুষ্টি বুজায়। চিত্ৰত I₁, I₂, I₃ ইত্যাদি হ'ল এনে সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা। সমাজৰ উৎপাদন সীমাৰেখা আৰু সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা নিৰ্দিষ্ট হৈ থকা অৱস্থাত নিম্নোল্লিখিত চৰ্তসমূহ পূৰণ হ'লে সম্পদৰ বণ্টন কাম্য হোৱাটো নিশ্চিত হয়।

চিত্ৰ নং ১.২৪

- পৰিশোধ কৰা দৰৰ মাধ্যমত উপভোক্তাৰ সাৰ্বভৌমত্বৰ প্ৰতিফলন ঘটিব লাগিব। এয়া সম্ভৱ হ'ব যদিহে এই দৰ পৰিশোধত কোনো চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ নাথাকে। সম্পূৰ্ণ গ্ৰাহকৰ সিদ্ধান্তৰে পৰিশোধ কৰা দৰে দ্ৰব্যবিধৰ প্ৰতি সামাজিক পছন্দ শুদ্ধভাৱে প্ৰতিফলন ঘটায়।
- অৰ্থনীতিখনৰ কোনো উদ্যোগে মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ সুবিধা ভোগ কৰিব নালাগিব। অন্যথা উৎপাদন সীমাৰেখা সুনিশ্চিতভাৱে নিৰ্ধাৰণ নহ'ব আৰু ই পুনৰ সোঁহাতে স্থানান্তৰ কৰাৰ অৱকাশ থাকি যাব।
- অৰ্থনীতিত প্ৰাপ্ত সম্পদসমূহ নিৰ্দিষ্ট হৈ থাকিব আৰু কাৰিকৰী কৌশলৰ

প্ৰগতি নঘটে।

উল্লিখিত চৰ্তসমূহ পূৰণ হোৱা অৱস্থাত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাই সম্পদৰ বিতৰণ কাম্য কৰি তুলিব। ভোগৰ দিশত দ্ৰব্যৰ বিতৰণ কাম্য হোৱাৰ চৰ্ত হ'ল -

সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢাল = দৰ ৰেখাৰ ঢাল

$$\text{বা, } MRS_{XY} = P_x/P_y$$

ইয়াত, $MRS_{XY} = X$ আৰু Y ৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ

$$P_x = X \text{ ৰ দৰ}$$

$$P_y = Y \text{ ৰ দৰ}$$

আনহাতে উৎপাদনৰ দিশত সম্পদৰ বিতৰণ কাম্য হোৱাৰ চৰ্ত হ'ল -

উৎপাদন সীমাৰেখাৰ ঢাল = দৰ ৰেখাৰ ঢাল

$$\text{বা, } MRTS_{XY} = P_x/P_y$$

ইয়াত, $MRTS_{XY} = X$ আৰু Y ৰ প্ৰান্তীয় স্থানান্তৰকৰণ হাৰ

গতিকে ভোগ আৰু উৎপাদন উভয়তে উমৈহতীয়াকৈ সম্পদৰ কাম্য বিতৰণ হোৱাৰ চৰ্তটো হ'ল -

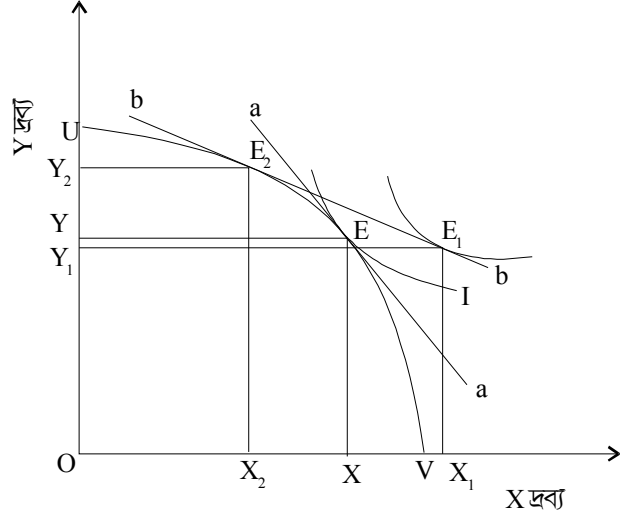
সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢাল = দৰ ৰেখাৰ ঢাল = উৎপাদন সীমাৰেখাৰ ঢাল

$$\text{বা, } MRS_{XY} = P_x/P_y = MRTS_{XY}$$

১.২৪ নং চিত্ৰৰ E বিন্দুত এই চৰ্ত পূৰণ হৈছে। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে অৰ্থনীতিখনত OX পৰিমাণে X আৰু পৰিমাণে OY পৰিমাণে Y উৎপাদন আৰু ভোগ কৰিলে সম্পদৰ বিতৰণ কাম্য হৈ পৰিব।

উল্লেখযোগ্য যে চিত্ৰত aa হ'ল দৰ ৰেখা বা বাজেট বা আয় ৰেখা। ই X আৰু Y দ্ৰব্য দুবিধৰ দৰৰ অনুপাত, অৰ্থাৎ P_x/P_y ৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। কোনোবা এবিধ দ্ৰব্য বা দুয়োবিধ দ্ৰব্যৰ দৰ সলনি হ'লে দৰ ৰেখাৰ স্থান বা ঢালৰ পৰিবৰ্তন ঘটিব আৰু ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে ভাৰসাম্য অৱস্থা সলনি হ'ব। যদি ভোগৰ আৰু উৎপাদনৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা পৃথক হৈ পৰে তেতিয়া সম্পদৰ বিতৰণ কাম্য হোৱাৰ ওপৰত উল্লেখ কৰা চৰ্তৰ ভংগ হ'ব আৰু সেয়ে অৰ্থনীতিখন সম্পদৰ কাম্য বণ্টনৰ পৰা বঞ্চিত হ'ব।

যদি অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতি ঘটে বা যদি দৰ নিৰ্ধাৰণ কেৱল গ্ৰাহকৰ পছন্দ-অপছন্দৰ দ্বাৰা নহৈ চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰভাৱে ইয়াত থাকে তেতিয়া দ্ৰব্য দুবিধৰ দৰৰ সালসলনি ঘটিব। ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে ওপৰত উল্লেখ কৰা ধৰণে ভোগৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ স্থানান্তৰ ঘটি সম্পদৰ কাম্য বণ্টনৰ চৰ্ত ভংগ হ'ব। ১.২৫ নং চিত্ৰত এই পৰিস্থিতি অংকন কৰা হৈছে। চিত্ৰত দেখা গৈছে প্ৰাথমিকভাবে E বিন্দুত সম্পদৰ বিতৰণ কাম্য হোৱাৰ চৰ্ত পূৰণ হৈছে। কিন্তু চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণৰ বাবেই হওক বা অপূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতিৰ বাবেই হওক দৰৰ সালসলনি ঘটা বাবে দৰ ৰেখাৰ ঢাল সলনি হয় আৰু সেয়ে দৰ ৰেখা bb লৈ স্থানান্তৰ হ'ল।

চিত্র নং ১.২৫

পৰিণামস্বৰূপে E_1 বিন্দুত ভোগৰ ভাৰসাম্য আৰু E_2 বিন্দুত উৎপাদনৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণ হৈছে। ইয়াত দেখা গৈছে অর্থনীতিখনত ভোগ কৰিব বিচৰা X দ্রব্যৰ পৰিমাণ OX_1 কিন্তু উৎপাদন কৰা হৈছে মাথোঁ OX_2 । আনহাতে Y দ্রব্য উৎপাদন OY_2 কৰা হৈছে, কিন্তু ইয়াৰ ভোগ চাহিদা উদ্ভৱ হৈছে মাথোঁ OY_1 । এনে নিমিলা অংকৰ উদ্ভৱ হৈ অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত বা চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণৰ অধীনত অর্থনীতি এখন সম্পদৰ কাম্য বণ্টনৰ পৰা বঞ্চিত হ'বলগীয়া হয়।

১.১০.১৩ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ বাস্তৱ প্ৰসংগিকতা

(Practical significance of perfect competition)

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ বাস্তৱ সত্যতা সম্পৰ্কে সন্দেহ প্ৰকাশ কৰা হয়। কিছুমান অর্থনীতিবিদে মত পোষণ কৰে যে কেৱল কৃষিজাত দ্রব্যৰ ক্ষেত্ৰতহে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ প্ৰাসংগিকতা পৰিলক্ষিত হয়। কাৰণ কৃষকসকলে সম্পূৰ্ণ অসচেতনভাৱে প্ৰতিযোগিতা চলাই কৃষি কাৰ্য সম্পন্ন কৰে আৰু কোনেও ব্যক্তিগতভাৱে কৃষিজাত দ্রব্যৰ দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত বজাৰ ব্যৱস্থাৰ প্ৰতি ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা সম্পূৰ্ণ সচেতন হোৱাটো অপৰিহাৰ্য। বাস্তৱতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ ব্যৱস্থাৰ সকলোবোৰ চৰ্ত পূৰ্ণ হোৱা কোনো দ্রব্যৰ বজাৰ পোৱা নাযায়। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ চৰ্ত ভঙ্গ হোৱাৰ পৰিস্থিতিবোৰ হ'ল -

১. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা অব্যাহত থকা অৱস্থাতো কিছুমান ক্ৰেতা বা বিক্ৰেতাই ব্যক্তিগতভাৱে প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰিব পাৰে।
২. ৰং, গোলক, আভৰণ, বিক্ৰী ব্যয়, বিক্ৰী পদ্ধতি আদিৰ দ্বাৰা দ্রব্যৰ পৃথকীকৰণ কৰা হ'ব পাৰে।
৩. ক্ৰেতা, বিক্ৰেতা আৰু উৎপাদনৰ উপাদান গৰাকীৰ বজাৰৰ প্ৰতি সম্পূৰ্ণ জ্ঞান নাথাকিব পাৰে।
৪. ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ সংঘবদ্ধৰূপে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত স্বাভাৱিকভাৱে দৰ নিৰূপণ প্ৰক্ৰিয়াত বাধা জন্মাব পাৰে।

৫. বহু দ্রব্যৰ যোগান আৰু চাহিদা চৰকাৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে।
৬. উপাদানৰ চলনশীলতাত বিভিন্ন প্ৰতিবন্ধকতাৰ উদ্ভৱ হ'ব পাৰে।
৭. অৰ্থনৈতিক, ন্যায়িক আৰু আনুষ্ঠানিক কাৰকৰ দ্বাৰা উদ্যোগত প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থান প্ৰতিহত হ'ব পাৰে।

এনে পৰিস্থিতিৰ পৰা সহজে অনুমেয় যে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ ধাৰণা তাত্ত্বিকভাৱেহে সত্য। ইয়াৰ বাস্তৱ প্ৰাসংগিকতা নিচেই সীমিত। গতিকে এইখিনিতে প্ৰশ্ন হয়, তেন্তে আমি কিয় পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ গাঁথনি অধ্যয়ন কৰিব লাগে।

বাস্তৱ সত্যতানথকা সত্ত্বেও পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ অধ্যয়নৰ কিছুমান সুবিধা আছে। এই প্ৰসংগত Mc Connel য়ে কৈছে "Pure competition rare in practice. This does not mean however, that an analysis of how competition markets work is a useless and irrelevant exercise in logic." পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ ব্যৱস্থা অধ্যয়নৰ গুৰুত্ববোধ হ'ল -

১. দৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ প্ৰকৃত অৱস্থা যথেষ্ট জটিল। সেয়েহে কিছুমান চৰ্তৰ সহায়ত প্ৰকৃত অৱস্থাক সৰলীকৃতৰূপে প্ৰদৰ্শন কৰি পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ ধাৰণাৰে গঢ় দিয়া হৈছে যাতে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ জটিল অৱস্থাক কিছু হৃদয়ংগম কৰিব পাৰি। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ সংশ্লিষ্ট চৰ্তসমূহ ভংগ হ'লে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত কি পৰিৱৰ্তন হ'ব তাক অনুধাৱন কৰিবলৈ প্ৰথমে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ অধ্যয়ন কৰাটো অত্যাৱশ্যত হৈ পৰে।
২. এক আদৰ্শ বজাৰ গাঁথনি হিচাপেও পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা অধ্যয়ন কৰা হয়। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাইহে উৎপন্ন সৰ্বাধিক হয় আৰু দৰ সৰ্বনিম্ন হয়। গতিকে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাইহে সৰ্বাধিক কল্যাণ সাধন কৰিব পাৰে বুলি কোৱা হয়। এনে অৱস্থাত প্ৰকৃত বজাৰ পৰিস্থিতি পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা যিমান বেছি আঁতৰি যাব সিমানই ই কম মংগলজনক হৈ পৰিব। সেয়েহে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক দৰ আৰু উৎপন্নক আদৰ্শ হিচাপে লৈ প্ৰকৃত বজাৰ গাঁথনিক সেই দিশত আনুধাৱিত কৰি তোলাৰ নিয়ন্ত্ৰণমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈকে এনে বজাৰ ব্যৱস্থাৰ (পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ) অধ্যয়ন কৰাটো প্ৰয়োজন হৈ পৰে।
৩. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ জ্ঞানে সমাজবাদী অৰ্থনীতি ধ্যান-ধাৰণা বোধগম্য কৰি তোলে।
৪. সংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰক এক প্ৰদত্ত চৰ্ত হিচাপে গ্ৰহণ কৰিছিল। তেওঁলোকৰ মতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাই দীৰ্ঘকালত পূৰ্ণ নিযুক্তিৰ সূচনা কৰে। সেয়েহে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা হ'ল এক আদৰ্শ ব্যৱস্থা। সেয়েহে সংস্থাপনবাদী তত্ত্বসমূহ হৃদয়ংগম কৰিবলৈ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ অধ্যয়ন কৰাটো অপৰিহাৰ্য।
৫. অবাধ বাণিজ্য নীতি অনুসৰণ কৰা অৰ্থনীতিত বজাৰ প্ৰক্ৰিয়া তথা দৰ কৌশলৰ ওপৰত ধাৰণা লাভ কৰাত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ অধ্যয়নে সহায় কৰে।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২

১. প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ মুঠ আয় ৰেখাৰ আকৃতি কেনেকুৱা ?
.....
.....
২. প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় আৰু প্রান্তীয় আয় সমান। কিয় ??
.....
.....
.....
.....
৩. প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানক দৰ গ্ৰহণকাৰী বোলা হয় কিয় ?
.....
.....
.....
.....
৪. প্রতিযোগিতামূলক বজাৰত প্রতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভৱসমতাৰ চৰ্তটো কি ?
.....
.....
.....
৫. বজাৰ দৰ আৰু স্বাভাৱিক দৰৰ দুটা পাৰ্থক্য লিখা।
.....
.....
.....
.....
.....
.....
৬. পূৰ্ণপ্রতিযোগিতামূলক বজাৰৰ ক্ৰমহাসমান ব্যয় পৰিস্থিতিত যোগান ৰেখাৰ ঢাল কেনেকুৱা হয় ?

.....
.....
.....
.....
.....

৯. সম্পদৰ কাম্য বণ্টন মানে কি, চমুকৈ লিখা।

.....
.....
.....
.....

৮. পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ দুটা প্ৰাসংগিকতা লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো

১. আকাৰ, প্ৰকাৰ আৰু গুণাগুণতভাবে সম্পূৰ্ণ একে হোৱা দ্ৰব্য এবিধৰ উৎপাদন, বিতৰণ আৰু বিক্ৰী প্ৰক্ৰিয়াক সামূহিকভাবে উদ্যোগ বোলা হয়।
২. কোনো এটা উদ্যোগৰ অধীন এটা উৎপাদনী গোট বা বিক্ৰী গোট বা মজুত গোটক প্ৰতিষ্ঠান বোলা হয়। অধ্যাপক চেম্বাৰলিনে এনে বিভেদীকৃত বৰঞ্চ নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্যতা থকা দ্ৰব্যবিলাকক একেলগে উদ্যোগ নুবুলি থূপ বুলি অভিহিত কৰিছে।
৩. কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়ক লৈ গ্ৰাহক আৰু বিক্ৰেতাৰ মাজত যি এক সমন্বয় সাধন প্ৰক্ৰিয়া গঢ় লৈ উঠে তাকে বজাৰ বোলা হয়।
৪. প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰম্পৰাগত তত্ত্ব অনুসৰি উৎপাদন কৌশল আৰু বজাৰ ব্যৱস্থাপনা অপৰিৱৰ্তিত থকা পৰিস্থিতিত মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ উদ্দেশ্যৰে প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্ন সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। গতিকে মুনাফা

সর্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো নিৰূপণ কৰিব পাৰিলেই ভাৰসাম্য অৱস্থাটোও নিৰূপণ কৰিব পৰা যায়।

৫. মুনাফা হ'ল এখন প্রতিষ্ঠানৰ মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয়ৰ অন্তৰফল। গতিকে এই অন্তৰফল সর্বাধিক হোৱা অৱস্থাতে মুনাফা সর্বাধিক হয়। প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয়ৰ সহায়ত মুনাফা সর্বাধিকৰ তথা প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যতাৰ চৰ্ত দুটা হ'ল - (১) প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয় সমান হ'ব লাগিব আৰু (২) প্রান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্রান্তীয় আয় ৰেখাক বাওঁহাতে তলৰ পৰা ছেদ কৰিব লাগিব।
৬. উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যৰ মৌলিক চৰ্তটো হ'ল -

$$\text{যোগান} = \text{চাহিদা}$$

$$\text{বা প্রান্তীয় আয়} = \text{প্রান্তীয় ব্যয়}$$

$$\text{যিহেতু পূৰ্ণ প্রতিযোগিতাত দৰ} = \text{প্রান্তীয় আয়}$$
 সেয়েহে উদ্যোগৰ ভাৰসমতাৰ চৰ্তটো হ'ল -

$$\text{দৰ} = \text{প্রান্তীয় আয়} = \text{প্রান্তীয় ব্যয়}$$
৭. প্রতিষ্ঠান এখনৰ মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় সমান হোৱা অৰ্থাৎ, মুনাফা শূন্য হোৱা অৱস্থাটোকে সমতা ভংগ বিন্দু বোলা হয়। গতিকে এই বিন্দুৰ নিম্নত বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা প্রতিষ্ঠান এখনৰ লোকচান হয় আৰু ইয়াৰ উর্দ্ধত বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা প্রতিষ্ঠানৰ লাভ হয়। গতিকে এই সমতা ভংগ বিন্দুৱে প্রতিষ্ঠান এখনত অৱস্থিতিৰ বাবে ন্যূনতমভাৱে প্ৰয়োজনীয় উৎপন্নৰ পৰিমাণ / বিক্ৰীৰ পৰিমাণ / আয়ৰ পৰিমাণৰ ইংগিত দিয়ে।
৮. সাধাৰণতে বজাৰক চাৰিটা শ্ৰেণীত বিভক্ত কৰা হয়। সেয়া হ'ল - পূৰ্ণ প্রতিযোগিতা বা বিশুদ্ধ প্রতিযোগিতামূলক বজাৰ, একচেতিয়াধৰ্মী প্রতিযোগিতা বা একাধিকাৰ প্রতিযোগিতা, স্বল্প বিক্ৰেতা আৰু একাধিকাৰ বজাৰ বা একচেটিয়া বজাৰ।
৯. পূৰ্ণপ্রতিযোগিতামূলক বজাৰৰ বৈশিষ্ট্য হ'ল - বৃহৎ সংখ্যক অসংগঠিত বিক্ৰেতাৰ উপস্থিতি, বৃহৎ সংখ্যক অসংগঠিত ক্ৰেতাৰ উপস্থিতি, সমজাতীয় দ্ৰব্যৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়, প্রতিষ্ঠানৰ মুক্ত প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থান, ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ পূৰ্ণ সচেতনতা, দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ পূৰ্ণচলনশীলতা আৰু পৰিবহন ব্যয়ত পাৰ্থক্যৰ অনুপস্থিতি।
১০. ওপৰত উল্লেখ কৰা চৰ্তসমূহৰ ভিতৰত যি বজাৰ ব্যৱস্থাই বৃহৎ সংখ্যক ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাই উপস্থিতি সমজাতীয় দ্ৰব্য আৰু মুক্ত প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থানৰ বৈশিষ্ট্য ধাৰণ কৰে তাৰ বিশুদ্ধ প্রতিযোগিতা বোলা হয় আৰু সকলো বৈশিষ্ট্য পূৰণ কৰা বজাৰ ব্যৱস্থাক পূৰ্ণ প্রতিযোগিতা বোলা হয়।
১১. পূৰ্ণ প্রতিযোগিতাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰিত হয় উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যতাৰ জৰিয়তে। উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যতাৰ চৰ্তটো হ'ল যোগান আৰু চাহিদাৰ

সমতা বক্ষা। এই নিদ্ধাৰিত দৰত প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে নিজৰ উৎপাদন আৰু বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিদ্ধাৰণ কৰে। ভাৰসাম্য দৰ বা উৎপন্নত পৰিবৰ্তন হ'লে যোগান আৰু চাহিদাত হোৱা পৰিবৰ্তনে দীৰ্ঘকালত আকৌ ভাৰসাম্য বক্ষা হোৱাত সহায় কৰে।

১২. দৰ নিৰ্ধাৰণৰ সময়ৰ প্ৰভাৱ কি সেয়া বিচাৰ কৰিবলৈ গৈ সময়ৰ দৈৰ্ঘ্যক অতি হ্রস্বকাল বা বজাৰ সময়, হ্রস্বকাল, দীৰ্ঘকাল আৰু অতি দীৰ্ঘকাল এই চাৰিটা ভাগত ভাগ কৰা হয়। এই বিভাজন যোগে দেখা যায় যে সময় পৰিধি যিমানে বেছি হয় দৰ নিদ্ধাৰণত যোগানৰ প্ৰভাৱো সিমানে বাঢ়ে। আনহাতে সময় পৰিসৰ যিমানে কমে সিমানে দৰ নিদ্ধাৰণত চাহিদাই অধিক সক্ৰিয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।
১৩. প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানেও সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰে। সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -
 (১) প্ৰাথমিক চৰ্ত : প্ৰান্তীয় আয় = প্ৰান্তীয় ব্যয়।
 (২) সম্পূৰ্ণ চৰ্ত : প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰে।
১৪. প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান এখনে হ্রস্বকালত স্বাভাৱিক লাভ বা লোকচান বা অস্বাভাৱিক লাভ হোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰে। কিন্তু দীৰ্ঘকালত কেৱল স্বাভাৱিক লাভ হোৱা অৱস্থাতহে এনে প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য বক্ষা হয়। কাৰণ হ্রস্বকালত লোকচান থাকিলে কিছুমান প্ৰতিষ্ঠান উদ্যোগৰ পৰা বাহিৰ হৈ যায় আৰু অস্বাভাৱিক লাভ থাকিলে নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ হয়। এনেকৈ যোগানত যি সালসলনি ঘটে তাৰ যোগেদি দীৰ্ঘকালত প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ স্বাভাৱিক লাভ হোৱাকৈহে উদ্যোগৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ হয়।
১৫. বজাৰ দৰ আৰু স্বাভাৱিক দৰৰ মাজত পাৰ্থক্য আছে। জাৰ কালত নিদ্ধাৰিত দৰকে বজাৰ দৰ বোলা হয়। অন্য অৰ্থত কোনো নিৰ্দিষ্ট সময়ত বজাৰত প্ৰচলন থকা দৰকে বজাৰ দৰ বোলা হয়। উৎপাদন কৌশল আৰু মাত্ৰা অপৰিৱৰ্তিত থকা অৱস্থাত আৰু বাণিজ্যিক উত্থান-পতনত অৰিহণা যোগোৱা অস্বাভাৱিক কাৰকৰ অনুপস্থিতিত দীৰ্ঘকাল ধৰি যি দৰ বাহাল থাকে বা যি দৰক কেন্দ্ৰ কৰি বজাৰ দৰৰ উত্থান-পতন ঘটে সেই দলৰ স্বাভাৱিক দৰ বোলা হয়।
১৬. পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত হ্রস্বকালীন যোগান ৰেখা ধনাত্মক ঢালৰ হোৱাৰ বিপৰীতে দীৰ্ঘকালত ইয়াৰ ঢাল কি হ'ব সেইটো ব্যয় পৰিস্থিতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। ক্ৰমবৰ্ধমান ব্যয় পৰিস্থিতিত ই ধনাত্মক, ক্ৰমহ্রাসমান ব্যয় পৰিস্থিতিত ই ঋণাত্মক আৰু স্থিৰ ব্যয় পৰিস্থিতিত ই ভূমিৰ সমান্তৰাল হয়।
১৭. পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰে ভোগ আৰু উৎপাদনত কাম্য অৱস্থা বক্ষা কৰি সম্পদৰ বিতৰণ কাম্য কৰি তোলাৰ পৰিৱেশ বক্ষা কৰে।

১৮. পূর্ণপ্রতিযোগিতামূলক বজাৰ বাস্তৱতে বৰকৈ দেখা নাযায় যদিও বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ এক আদৰ্শগত ৰূপ হিচাপে ইয়াৰ গুৰুত্ব আছে। এনে বজাৰ ব্যৱস্থাৰ উপস্থিতিত অৰ্থনীতি এখনত সুস্থিৰতা ৰক্ষা হয়, সমবিতৰণ থাকে আৰু সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হয়। যিহেতু এই ব্যৱস্থাত উৎপাদনী সমাৰ্থ সম্পূৰ্ণ ব্যৱহাৰ হয়, সেয়ে উৎপাদন সৰ্বাধিক হয় আৰু ইয়াৰ বিপৰীতে দৰ সৰ্বনিম্ন হয়।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

১. ব্যক্তিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
২. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান- দ্বিতীয় খণ্ড, ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৬।
৩. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেষ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, ৰঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।
৪. অৰ্থনীতি তত্ত্ব, ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব, ড° মণিকল ছদা, বনলতা প্ৰকাশন, ২০০৭।

নিৰ্ঘণ্ট

যৌথ মূলধনী অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠান : একতককৈ অধিকজনৰ অংশ থকা প্ৰতিষ্ঠানক যৌথ প্ৰতিষ্ঠান বোলা হয়। অংশীদাৰ সকলক সকলো ক্ষেত্ৰতে জৰিত নকৰাই কেৱল তেওঁলোকৰ পৰা মূলধনৰ অংশ ল'লে তাক যৌথ মূলধনী অংশীদাৰী প্ৰতিষ্ঠান বোলা হয়।

বিভেদীকৃত দ্ৰব্য : যিবোৰ দ্ৰব্যই একেই অভাৱ পূৰণ কৰে, কিন্তু দেখাত, আকাৰত, গোন্ধত, ৰচ ইত্যাদিত ভিন্নতা থাকে সেইবোৰ দ্ৰব্যক বিভেদীকৃত দ্ৰব্য বোলা হয়।

মুক্ত প্ৰবেশ-প্ৰস্থান : উদ্যোগ এটা বহু প্ৰতিষ্ঠানৰ সমষ্টি। গেলামালৰ দোকান এখন আচলতে বহু প্ৰতিষ্ঠানৰ বিমিশ্ৰিত ৰূপ। কাৰণ ইয়াত ভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানৰ ভিন্ন জাতৰ বস্তু বিক্ৰী কৰা হয়। এতিয়া যদি প্ৰতিষ্ঠানখনে আগতে বিক্ৰী কৰি থকা কোনো এটা বস্তু বিক্ৰী কৰিবলৈ বাদ দিয়ে তেতিয়া সেই বস্তুটোৰ লগত জৰিত থকা উদ্যোগটোৰ পৰা প্ৰতিষ্ঠানখন প্ৰস্থান কৰাটো বুজাব আৰু যদি প্ৰতিষ্ঠানখনে কোনো এটা বস্তু নতুনকৈ বিক্ৰী কৰিবলৈ আৰম্ভ কৰে তেতিয়া সেই উদ্যোগটোত প্ৰতিষ্ঠানখন প্ৰবেশ কৰাটো বুজাব।

পূৰ্ণ চলনশীলতা : দ্ৰব্যই হওক বা উপাদানেই হওক এঠাইৰ পৰা আন ঠাইলৈ নি কিনা-বেচা কৰাত কোনো ধৰণৰ বাধা নাথাকে তেতিয়া তাত পূৰ্ণ চলনশীলতায় থকা বুলি কোৱা হয়।

সংস্থা পনবাদ : অর্থনৈতিক যিটো ভাৰধাৰাই অর্থনৈতিক সমস্যাসমূহ কেৱল যোগানৰ দিশৰ পৰা বিশ্লেষণ কৰে তাক সংস্থাপনবাদ বোলা হয়।

সমাজবাদী অর্থনীতি : যি অর্থনীতিত দেশৰ সকলো সম্পদৰ মালিকীস্বত্ব চৰকাৰৰ হাতত থাকে, কোনো ব্যক্তি সম্পদৰ মালিক হ'ব নোৱাৰে তেনে অর্থনীতিক সমাজবাদী অর্থনীতি বোলা হয়।

অবাধ বাণিজ্য নীতি : বাণিজ্যিক কাৰ্যকলাপ পৰিচালনা কৰোঁতে যদি কোনো চৰকাৰী বাধা নিষেধ নাথাকে, তেতিয়া এই নীতিক অবাধ বাণিজ্য নীতি বোলা হয়।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.
4. Analytical Microeconomics, Sampart Mukherji, New Central Book Agency (P) Limited, London, Hyderabad, Kolkata, Pune, Guwahati.

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.২ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ১.২ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ১.৩ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ১.৩ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ১.৬.২ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ১.৮ ৰ শেষছোৱা চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.১০.৩ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ১.১০.৩ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ১.১০.৩ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ১.১০.৮ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ১.১০.১০ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ১.১০.১১ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ১.১০.১২ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৮ : ছেদ নং ১.১০.১৩ চোৱা।

আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১. প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য বুলিলে কি বুজা? প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ মৌলিক চৰ্ত

দুটা কি?

What do you mean by equilibrium? What are the fundamental condition of equilibrium of a farm.

২. “প্রতিষ্ঠান এখনে ভারসাম্যতাত উপনীত হ'বলৈ মুনাফা সর্বাধিক হ'ব লাগিব। আনহাতে মুনাফা সর্বাধিক হ'বলৈ প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয় সমান হ'ব লাগিব।” - ব্যাখ্যা কৰা।

“To attain equilibrium on the part of a farm it is to maximise its profit. Again, to maximise profit the marginal cost and marginal revenue of the farm must be equal.” - Explain.

৩. “কেৱল প্রান্তীয় আয় আৰু প্রান্তীয় ব্যয়ৰ সমতাই মুনাফা সর্বাধিকৰণৰ চৰ্ত পূৰণ নকৰে” - ব্যাখ্যা কৰা।

“Not only the equality between marginal cost and marginal revenue satisfies the condition of profit maximisation” - Explain.

৪. ভারসাম্যতাৰ মৌলিক চৰ্ত দুটা কি? পূৰ্ণ প্রতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানে এই চৰ্ত দুটা কেনেকৈ পূৰণ কৰে চিত্ৰসহ ব্যাখ্যা কৰা।

What are the two fundamental conditions of equilibrium of a farm. Explain with diagram how these conditions are fulfilled.

৫. পূৰ্ণ প্রতিযোগিতামূলক বজাৰৰ বৈশিষ্ট্য লিখা। প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ হুস্কালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন ভারসাম্য ব্যাখ্যা কৰা।

Write the characteristics of perfect competition. Explain the short run and long run equilibrium of a competitive farm.

৬. বিশুদ্ধ প্রতিযোগিতা আৰু পূৰ্ণ প্রতিযোগিতাৰ মাজত পাৰ্থক্য লিখা। পূৰ্ণ প্রতিযোগিতাত ভারসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণ কৰা অৱস্থাটো ব্যাখ্যা কৰা।

Distinguish between pure competition and perfect competition. Explain the mechanism of price and quantity determination in perfect competition.

৭. পূৰ্ণ প্রতিযোগিতামূলক বজাৰত উদ্যোগ আৰু প্রতিষ্ঠানৰ হুস্কালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন ভারসাম্য ব্যাখ্যা কৰা।

Explain the long run and short run equilibrium of a farm and the industry under perfect competition.

৮. পূৰ্ণ প্রতিযোগিতাত দৰ আৰু উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰূপিত হয়? দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত সময় পৰিসৰৰ গুৰুত্ব ব্যাখ্যা কৰা।

How price and quantity are determined in perfect competition? Explain the importance of time in price determination.

৯. স্বাভাৱিক দৰ বুলিলে কি বুজা? স্বাভাৱিক দৰ কেনেকৈ নিৰূপিত হয় ব্যাখ্যা কৰা।

What is normal price? How the normal price is determined?

১০. বজাৰ দৰ বুলিলে কি বুজা? বজাৰ দৰ কেনেকৈ নিৰূপিত হয় ব্যাখ্যা কৰা।

What is market price? How the market price is determined?

গোট - ২

একচেটিয়া বজাৰত দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ (Pricing in Monopoly)

- ২.০ : প্ৰস্তাৱনা
- ২.১ : উদ্দেশ্য
- ২.২ : একচেটিয়া বা একাধিকাৰ বজাৰ
  - ২.২.১: একচেটিয়া বজাৰৰ প্ৰকাৰ
  - ২.২.২: সৰল একচেটিয়া বজাৰৰ বৈশিষ্ট্য
- ২.৩. একচেটিয়া বজাৰত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ২.৩.১: অতি হ্ৰস্বকালত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ২.৩.২: হ্ৰস্বকালত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ২.৩.৩: দীৰ্ঘকালত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ২.৩.৪: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ বনাম একাধিকাৰ বজাৰ অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- ২.৪ : দৰ বিভেদীকৰণ
  - ২.৪.১ : দৰ বিভেদীকৰণৰ মাত্ৰা
  - ২.৪.২: দৰ বিভেদীকৰণৰ প্ৰকাৰ
  - ২.৪.৩: দৰ বিভেদীকৰণৰ চৰ্ত
  - ২.৪.৪: দৰ বিভেদীকৰণ কেতিয়া লাভজনক হয়
  - ২.৪.৫: দৰ বিভেদীকৰণৰ অধীনত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ২.৪.৬: দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰ বনাম সৰল একাধিকাৰ
  - ২.৪.৭: দৰ বিভেদীকৰণ সামাজিকভাবে ন্যায্যসংগত হয়নে ?
- ২.৫ : দৰ নিয়ন্ত্ৰিত আৰু স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰ
  - ২.৫.১ : দৰ নিয়ন্ত্ৰিত একচেটিয়া বজাৰ
  - ২.৫.২ : স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰ
- ২.৬ : একক ক্ৰেতা বজাৰ
  - ২.৬.১ : একক বিক্ৰেতা বজাৰ বনাম একক ক্ৰেতা বজাৰ
  - ২.৬.২ : একক বিক্ৰেতা আৰু একক ক্ৰেতাৰ একচেটিয়া অধিকাৰৰ উৎস
- ২.৭ দ্বিপাক্ষিক একচেটিয়া বজাৰ
  - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
  - আমি কি শিকিলো
  - পাঠ্য নিৰ্দেশনা
  - নিৰ্ঘণ্ট
  - প্ৰসংগ পুথি
  - আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১.০ : প্ৰস্তাৱনা

পূৰ্বৰ গোটটোত তোমালোকে ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠান এখনে কেতিয়া ভাৰসাম্য অৱস্থা লাভ কৰে সেই চৰ্ত নিৰ্ধাৰণ কৰিবলৈ শিকাৰ উপৰি পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ অধীনত প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ বেলিকা এই ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত কেনেকৈ পূৰণ হয় সেয়া শিকিব পাৰিলাহক। লগতে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যৰ বিষয়েও জানিলা। গোটটোৰ শেষত উল্লেখ কৰা হৈছে যে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা এক আদৰ্শমূলক বজাৰ ব্যৱস্থা হ'লেও বাস্তৱত এই বজাৰ পোৱা নাযায়। বাস্তৱতে অপূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা মূলক বজাৰহে পোৱা যায়। অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতি ঘটে ক্ৰেতা বা বিক্ৰেতাৰ কোনো এটা পক্ষই যোগান বা চাহিদা নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'লে। নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰা সামৰ্থকে একচেটিয়া অধিকাৰ বোলা হয়। ভোগ কৰা একচেটিয়া অধিকাৰৰ মাত্ৰাভেদে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ ভাগ বেলেগ বেলেগ হয় আৰু সৰ্বাধিক নিয়ন্ত্ৰণ লাভ কৰা বজাৰ ব্যৱস্থাক একচেটিয়া বজাৰ বোলা হয়। এই গোটটোত তোমালোকে একচেটিয়া বজাৰৰ ভিন্ন ৰূপ আৰু সেই ৰূপবোৰত দৰ আৰু উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰূপণ কৰা হয় সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে। ইয়াৰ বাদে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ আন দুটা ৰূপ আছে - অপূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বা সদৃশ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ আৰু স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ। এই দুখন বজাৰৰ বিষয়ে তোমালোকে ইয়াৰ পিছৰ গোটটোত পঢ়িবলৈ পাবা।

এই গোটটোত সন্নিবিষ্ট কৰা কথাবোৰ ভালকৈ বুজি পাবলৈ তোমালোকে ইয়াৰ পূৰ্বৰ গোটটোত আলোচনা কৰা প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য আৰু পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াটো ভালকৈ বুজি ল'ব লাগিব। তেতিয়া পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ লগত থকা একচেটিয়া বজাৰৰ সমিল-মিলবোৰ চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা আৰু তেতিয়া কথাবোৰ স্থায়ীভাবে মনত ৰাখিব পাৰিবা।

১.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) বিভিন্ন ধৰণৰ একচেটিয়া বজাৰৰ প্ৰকাৰ চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।
- (২) একচেটিয়া বজাৰৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ জুকিয়াই চাব পাৰিবা।
- (৩) একচেটিয়া বজাৰত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰূপণ হয় সেয়া ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৪) একচেটিয়া বজাৰৰ লগত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য বিচাৰ কৰিব পাৰিবা।
- (৫) দৰ বিভেদীকৰণ ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে স্থানভেদে একেবিধ দ্ৰব্য কি ভিন্ন দামত বিক্ৰী কৰে, দৰ ভিন্নকৰণৰ এই ব্যৱস্থা কেতিয়া লাভজনক আৰু সম্ভৱপৰ হয় সেয়া পৰীক্ষা কৰিব পাৰিবা।
- (৬) একক ক্ৰেতা বজাৰ, দ্বিপক্ষিক একাধিকাৰ বজাৰ, দৰ নিয়ন্ত্ৰিত একচেটিয়া

বজাৰ আৰু স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰ ব্যৱস্থাৰ ওপৰত ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিব পাৰিবা।

(৮) একচেটিয়া অধিকাৰৰ উৎসসমূহ চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।

২.২. একচেটিয়া বা একাধিকাৰ বজাৰ (Monopoly market)

বিভিন্ন বজাৰ ব্যৱস্থাৰ ভিতৰত একক বিক্ৰেতা বা একচেটিয়া বজাৰ অন্যতম। প্ৰায় অৰ্দ্ধ শতিকাৰ পূৰ্বে একচেটিয়া বজাৰৰ উপস্থিতিক এক ব্যতিক্ৰম হিচাপে বিবেচনা কৰা হৈছিল। কিন্তু বৰ্তমান ভাৰতকে ধৰি পৃথিৱীৰ প্ৰায়বোৰ দেশতে বিশেষকৈ পুঁজিবাদী দেশসমূহত একচেটিয়া বজাৰৰ উপস্থিতি দেখা যায়। আনহাতে একচেটিয়া বজাৰ হ'ল অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ চূড়ান্ত অৱস্থা। এহাতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু আনহাতে একচেটিয়া বজাৰ এই দুটা চূড়ান্ত অৱস্থাৰ মাজত একচেটিয়া অধিকাৰ আৰু প্ৰতিযোগিতাৰ মাত্ৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন বজাৰ ব্যৱস্থা গঢ় লৈ উঠিছে। এই মাজৰ অৱস্থাৰ বজাৰবোৰক অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা বোলা হয়। বাস্তৱতে বিভিন্ন ৰূপত এই মাজৰ অৱস্থাৰ অপূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰহে পোৱা যায়। গতিকে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ ওপৰত সঠিক ধাৰণা লাভ কৰিবলৈ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ লগতে একচেটিয়া বজাৰৰ বিষয়ে জ্ঞান থকাটো বাঞ্ছনীয়। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা এই দুই সীমাৰ মাজত আছে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা বা সদৃশ প্ৰতিযোগিতা আৰু স্বল্প বিক্ৰেতা। মন কৰিবলগীয়া যে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ বিভিন্ন ভাগ আছে। যেনে - বিশুদ্ধ একাধিকাৰ, সৰল একাধিকাৰ, একক বিক্ৰেতা বিশিষ্ট একাধিকাৰ বজাৰ, একক ক্ৰেতা বিশিষ্ট একাধিকাৰ বজাৰ, বহু প্ৰতিষ্ঠানবিশিষ্ট একাধিকাৰ বজাৰ, দ্বি-পাশ্চিক একাধিকাৰ বজাৰ, সদৃশ একাধিকাৰ বজাৰ, দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰ বজাৰ ইত্যাদি। ঠিক সেইদৰে স্বল্প বিক্ৰেতাৰো বিভিন্ন ভাগ আছে। যেনে - দ্বায়ধিকাৰ বজাৰ, সংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ, অসংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ ইত্যাদি।

একচেটিয়া বজাৰৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ হ'ল 'Monopoly'। এই শব্দটো গ্ৰীক শব্দ 'Monos' আৰু 'Polen' এই দুটা শব্দৰ পৰা উদ্ভূত। প্ৰথমটোৰ অৰ্থ হ'ল 'একক' (Single) আৰু দ্বিতীয়টোৰ অৰ্থ হ'ল 'বিক্ৰী কৰা' (To sell)। গতিকে দ্ৰব্য এবিধৰ বিক্ৰেতা এজন হোৱা বজাৰেই হ'ল একচেটিয়া বজাৰ। বিক্ৰেতা এজন হোৱা বাবে যোগানৰ দিশৰ পৰা বজাৰৰ ওপৰত এজনৰ (বিক্ৰেতাজনৰ) অধিকাৰ সাব্যস্ত হয়। সেয়েহে ইয়াক একাধিকাৰ বজাৰো বোলা হয়। আনহাতে এজনৰ অধিকাৰে একচেটিয়া অধিকাৰক বুজায়। এই দিশৰ পৰা একক বিক্ৰেতা বজাৰক একচেটিয়া বজাৰ বোলা হয়।

একচেটিয়া বজাৰ হ'ল এনে এক বজাৰ য'ত এজন মাথোঁ বিক্ৰেতাই এনে এবিধ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰে যাৰ কোনো নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য নাথাকে। A. J. Bronff ৰ মতে- "Under pure monopoly there is a single seller in the market. The monopolist's demand is the market demand. The

monopolist is a price maker. Pure monopoly suggests a non-substitute situation.” অর্থাৎ বিশুদ্ধ একাধিকাৰ বজাৰত এজন মাথোঁ বিক্ৰেতা থাকে। এই বিক্ৰেতাৰ বাবে উদ্ভৱ হোৱা চাহিদাই হ'ল বজাৰ চাহিদা। একাধিকাৰ বিক্ৰেতাজন নিজেই দৰ নিৰ্দ্ধাৰক (Price maker)। বিশুদ্ধ একাধিকাৰে প্ৰতিকল্পবিহীন অৱস্থাক বুজায়। আনহাতে অধ্যাপক Mc. Connel- ৰ মতে “Pure or absolute monopoly exists when a single firm is the sole producer of a product for which there are no close substitutes.”

তিৰ্যক চাহিদা স্থিতিস্থাপকতাৰ সহায়তো একাধিকাৰ বজাৰ চিনাক্ত কৰিব পাৰি। আন দ্ৰব্যৰ লগত সম্পৰ্ক থকা যিবিদ দ্ৰব্যৰ চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা প্ৰায় শূন্যৰ সমান সেইবিধ দ্ৰব্যৰ বজাৰক একাধিকাৰ বজাৰ বোলা হয়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে একাধিকাৰ বজাৰ উদ্ভৱ হ'বলৈ নিম্নোল্লিখিত চৰ্ত তিনিটা পূৰণ হোৱাটো বাঞ্ছনীয়।

১. দ্ৰব্যবিধৰ এজন মাথোঁ বিক্ৰেতা বা উৎপাদনকাৰী থাকিব লাগিব।
২. দ্ৰব্যবিধৰ কোনো প্ৰতিকল্পযোগ্য দ্ৰব্য থাকিব নালাগিব।
৩. ইতিমধ্যে প্ৰতিষ্ঠিত উদ্যোগত নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশত শক্তিশালী প্ৰতিবন্ধক থাকিব লাগিব।

২.২.১ একচেটিয়া বজাৰৰ প্ৰকাৰ : (Types of monopoly market)

একচেটিয়া বজাৰক বিভিন্ন ভাগত ভাগ কৰা হয়। প্ৰধানকৈ -

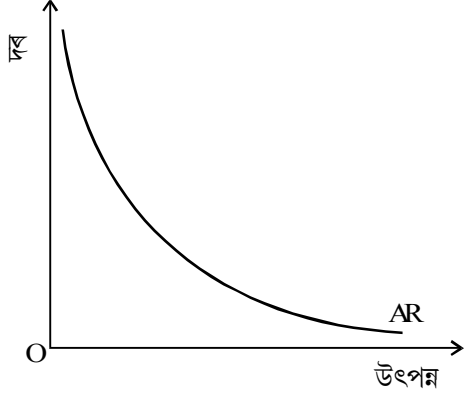
- (১) পৰম বা বিশুদ্ধ একাধিকাৰ বজাৰ
- (২) সৰল একাধিকাৰ বজাৰ,
- (৩) দৰ বিভেদিকৃত একাধিকাৰ বজাৰ আৰু
- (৪) দ্বি-পাক্ষিক একাধিকাৰ বজাৰ।

পৰম বা বিশুদ্ধ একাধিকাৰ বজাৰ

(Absolute or Pure Monopoly)

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীত অৱস্থাটোৱেই হ'ল বিশুদ্ধ বা পৰম একাধিকাৰ। যেতিয়া একাধিকাৰ উদ্যোগই বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্য আৰু অন্যান্য উদ্যোগৰ দ্বাৰা উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ মাজত গণনা কৰা চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা শূন্য হয় তেতিয়া এই একাধিক বজাৰক বিশুদ্ধ বা পৰম একাধিকাৰ বজাৰ বোলা হয়। Triffin - ৰ মতে - “Pure monopoly is that where the cross elasticity of demand of the monopolist's product is zero.” বিশুদ্ধ একাধিকাৰৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য দিশ হ'ল ইয়াত উৎপাদনকাৰী ইমান শক্তিশালী হৈ পৰে যে তেওঁৰ উৎপন্নৰ পৰিমাণ যিয়েই নহওক তেওঁ ভোক্তাৰ সমস্ত আয় দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী কৰি লৈ ল'বলৈ সমৰ্থ হয়। অর্থাৎ বিশুদ্ধ একাধিকাৰত ভোক্তাই দ্ৰব্য

চিত্রনং ২.১

এবিধ ক্রয় কৰি মুঠেই উদ্বৃত্ত লাভ কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে বিশুদ্ধ একাধিকাৰ উদ্যোক্তাৰ বাবে গড় আয় ৰেখা সকলো স্তৰৰ উৎপন্নতে দৰৰ একক স্থিতিস্থাপক হৈ পৰে। এনে অৱস্থাত গড় আয় (AR) ৰেখা চিত্ৰ নং ২.১ ত দেখুওৱাৰ দৰে মূল বিন্দুৰ প্ৰতি দোঁ খোৱা (Rectangular hyperbola) হৈ পৰে। দৰ স্থিতিস্থাপকতা এক হোৱা বাবে সকলো দৰতে মুঠ আয় অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে।

যিহেতু বিশুদ্ধ একাধিকাৰত উদ্যোক্তাই দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী কৰি ক্ৰেতাৰ সকলো আয় / উদ্বৃত্ত আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়, সেয়েহে উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হোৱা অৱস্থাত তেওঁ সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰিব। অন্য অৰ্থত বিশুদ্ধ একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই আটাইতকৈ কম পৰিমাণে বিক্ৰী কৰিও সৰ্বাধিক লাভ কৰিব - যিহেতু সকলো স্তৰৰ বিক্ৰীত তেওঁৰ আয় সমানে থাকে। অৰ্থাৎ তেওঁ যি পৰিমাণৰ দ্ৰব্যই বিক্ৰী নকৰক ক্ৰেতাৰ উদ্বৃত্ত সম্পূৰ্ণৰূপে আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব। কিন্তু বাস্তৱতে এইটো সম্ভৱ নহয়। সেয়েহে বিশুদ্ধ একাধিকাৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্বও নাই। কাজেই সৰল একাধিকাৰ বজাৰৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণতহে অধিক গুৰুত্ব প্ৰদান কৰা হয়।

সৰল একাধিকাৰ বজাৰ

(Simple Monopoly Market)

বাস্তৱ পৰিস্থিতিত সৰল একাধিকাৰ বজাৰহে পোৱা যায়। সৰল একাধিকাৰত উৎপাদিত দ্ৰব্যবিধ আন দ্ৰব্যৰ সম্পৰ্কত গণনা কৰা চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা শূন্য নহয়, কিন্তু নিম্নতম হয়। অৰ্থাৎ উৎপাদিত দ্ৰব্যবিধ প্ৰতিকল্পহীন নহয়, মাত্ৰ ইয়াৰ নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য নাথাকে। সেয়েহে এনে বজাৰত উৎপাদনকাৰীয়ে যথেষ্ট পৰিমাণে দৰ আৰু উৎপন্ন নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।

এই গোটটোত সৰল একাধিকাৰ বজাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হৈছে।

২.২.২ সৰল একাধিকাৰ বজাৰৰ বৈশিষ্ট্য (Characteristics)

১. বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ কেৱল এজন উৎপাদনকাৰী বা বিক্ৰেতা থাকে। আৰু সেয়েহে তেওঁ ব্যক্তিগতভাৱে যোগান নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে।
২. দ্ৰব্যবিধ নিকট প্ৰতিকল্পহীন।

৩. বিক্রেতাই এক নির্দিষ্ট দৰত সকলো গ্ৰাহকক দ্ৰব্যবিধ পৃথক দৰত বিক্ৰী কৰে। অৰ্থাৎ তেওঁ দৰ বিভেদীকৰণৰ আশ্ৰয় নলয়।
৪. বহুসংখ্যক ক্ষুদ্ৰ আৰু অসংগঠিত ক্ৰেতা থাকে আৰু তেওঁলোকে ব্যক্তিগতভাৱে চাহিদাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে।
৫. বজাৰত থকা সকলো ক্ৰেতাৰ ব্যক্তিগত চাহিদা যোগ কৰি বজাৰ চাহিদা পোৱা যায়। বজাৰ চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক হয়। ই একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় ৰেখাও নিদেৰ্শ কৰে। অন্য অৰ্থত গড় আয় ৰেখা বা চাহিদা ৰেখাই দেখুৱায় যে দৰ কমাইহে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই অধিক দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিব পাৰে। একে কাৰণতে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাৰ ঢালো ঋণাত্মক। মন কৰিবলগীয়া যে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত দৰ কমিলে গড় আয় আৰু প্ৰান্তীয় আয় উভয়েই কমে। কিন্তু গড় আয়তকৈ প্ৰান্তীয় আয় বেছিকৈ কমে আৰু সেয়েহে গড় আয় আৰু প্ৰান্তীয় আয়ৰ পাৰ্থক্য ক্ৰমান্বয়ে বাঢ়ি যায়। ২.১ নং তালিকাৰ সহায়ত এই সম্পৰ্ক দেখুওৱা হ'ল।

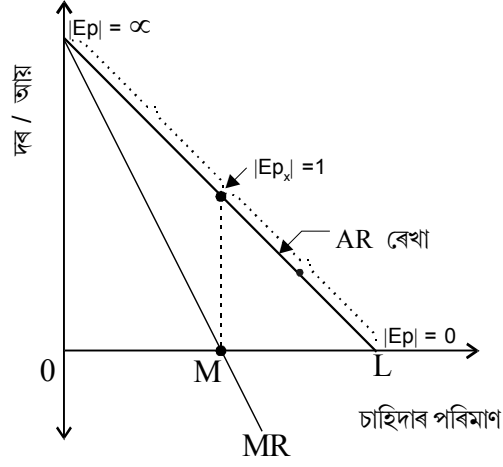
তালিকা নং ২.১

দৰ	বিক্ৰীৰ পৰিমাণ (গোট হিচাপত)	মুঠ আয়	গড় আয়	প্ৰান্তীয় আয় $\Delta R/\Delta Q$	পাৰ্থক্য AR – MR
60	1	60	60	60	0
55	2	110	55	50	5
50	3	150	50	40	10
45	4	180	45	30	15
40	5	200	40	20	20
35	6	210	35	10	25
30	7	210	30	0	30
25	8	200	25	-10	25
20	9	180	20	-20	0

চিত্ৰ নং ২.২ ৰ সহায়ত AR আৰু MR ৰেখাৰ অৱস্থান দেখুওৱা হ'ল। ২.২ নং তালিকাৰ পৰা পৰিলক্ষিত হৈছে যে $MR = 0$ হোৱা অৱস্থাত মুঠ আয় সৰ্বাধিক হয়। প্ৰান্তীয় আয় শূন্যতকৈ কম হোৱা অৱস্থাত বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বঢ়ালে মুঠ আয় কমে আৰু প্ৰান্তীয় আয় শূন্যতকৈ অধিক হোৱা অৱস্থাত বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বঢ়ালে মুঠ আয় বাঢ়ে। আন এটা মন কৰিবলগীয়া দিশ হ'ল উলম্ব অক্ষৰ পৰা AR ৰেখালৈ টনা যিকোনো ৰেখাক MR ৰেখাই সমানে দুভাগ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ২.২ নং চিত্ৰত O আৰু AR ৰেখাৰ L বিন্দুৰ মাজৰ দূৰত্বক MR ৰেখাই M বিন্দুত সমানে দুভাগ কৰিছে। সেয়েহে -

$$OL = 2 \cdot OM$$

$$\Rightarrow \frac{OL}{2} = OM = ML$$

চিত্ৰ নং ২.২

৬. কোনো নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য নথকা বাবে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দ্ৰব্যবিধৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ আৰু নিয়ন্ত্ৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। সেয়েহে তেওঁ দৰ স্ৰষ্টাৰ (Price Maker) ৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে।
৭. একাধিকাৰ বজাৰৰ ক্ষেত্ৰত একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানখনেই উদ্যোগ। প্ৰকৃততে এই বজাৰ ব্যৱস্থাত উদ্যোগটো একক প্ৰতিষ্ঠান বিশিষ্ট হয়।
৮. প্ৰতিষ্ঠান এখন হোৱা বাবেই উদ্যোগলৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰবেশ বা পুৰণা প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থানৰ প্ৰশ্ন উদ্ভৱ নহয়। কোনো ঘটনাভিত্তিক কাৰণত বা চৰকাৰী অনুমতি সাপেক্ষে একাধিকাৰ উদ্যোগলৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰবেশ ৰুদ্ধ কৰা হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা উদ্যোক্তাই একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰে।
৯. একাধিকাৰ বজাৰত বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ নহয়। ইয়াত মাথোঁ উন্নীতকৰণ ব্যয় (Promotional cost) উদ্ভৱ হ'ব পাৰে। এই ব্যয় কেৱল উৎপাদিত দ্ৰব্যবিধৰ উপস্থিতিৰ বিষয়ে জাননী দিবলৈ কৰা হয়।

২.৩ একচেটিয়া বজাৰত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ (Determining equilibrium price and quantity)

সৰল একাধিকাৰৰ উল্লেখিত আলোচনাৰ ভিত্তিত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰি। তলত অতি হ্ৰস্বকাল, হ্ৰস্বকাল আৰু অতি দীৰ্ঘকালত একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় পৃথকে ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

২.৩.১ অতি হ্ৰস্বকাল বা বজাৰ সময় (Market period)

অতি হ্ৰস্বকালত একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই যোগান সাল-সলনি কৰিব নোৱাৰে আৰু সেয়েহে চাহিদাইহে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত প্ৰভাৱ পেলায়। অতি হ্ৰস্বকালত একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই আয় সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাত দৰ আৰু বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। ২.২ নং চিত্ৰত দেখুওৱা হৈছে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ মুঠ উৎপন্ন OQ_2 । Q_2P_2 দৰত উদ্যোক্তাই OQ_2 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য সম্পূৰ্ণ বিক্ৰী কৰিব পাৰে। কিন্তু Q_2P_2 দৰত উদ্যোক্তাৰ আয় সৰ্বাধিক নহয়। কাৰণ এই দৰত প্ৰান্তীয় আয় ঋণাত্মক

হৈছে। দেখা গৈছে যে Q_1P_1 দৰত প্ৰান্তীয় আয় শূন্য। আমি জানো যে প্ৰান্তীয় আয় শূন্য হোৱা অৱস্থাত মুঠ আয় সৰ্বাধিক হয়। গতিকে উদ্যোক্তাই P_1Q_1 দৰত OQ_1 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিব আৰু Q_1Q_2 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য ভৱিষ্যতলৈ মজুত কৰিব, যদিহে দ্ৰব্যবিধ মজুতযোগ্য হয়; অন্যথা নষ্ট হ'ব। উল্লেখযোগ্য যে অতি হ্ৰস্বকালত দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত উৎপাদন ব্যয়ে কোনো প্ৰভাৱ নেপোলায়। সেয়েহে চিত্ৰত উৎপাদন ব্যয় ৰেখা বিবেচনা কৰা হোৱা নাই।

২.৩.২ হ্ৰস্বকালত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ

(Determining equilibrium price and quantity in the short run)

হ্ৰস্বকালত একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাত বা লোকচান সৰ্বনিম্ন হোৱা অৱস্থাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। উল্লেখযোগ্য যে মুনাফা সৰ্বাধিকৰণ বা লোকচান সৰ্বনিম্নকৰণৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -

(১) প্ৰান্তীয় আয় = প্ৰান্তীয় ব্যয়।

(২) প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিব লাগিব।

উল্লেখিত চৰ্ত দুটাই মুনাফা সৰ্বাধিক বা লোকচান সৰ্বনিম্ন হোৱাটো বুজায়। অৰ্থাৎ এই চৰ্ত দুটাই উদ্যোক্তাৰ লক্ষ্য পূৰণ কৰে। গতিকে এই চৰ্ত দুটা ভাৰসাম্য অৱস্থাত মৌলিক চৰ্ত।

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দৰ বা উৎপন্ন দুয়োটাই নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে। সেয়েহে তেওঁ দৰ বা উৎপন্ন এনেকৈ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব যাতে মুনাফা সৰ্বাধিক হয় বা লোকচান সৰ্বনিম্ন হয়। লক্ষণীয় কথাটো হ'ল, উদ্যোক্তাই একে সময়তে দৰ আৰু উৎপন্ন উভয়ৰ ওপৰতে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। যদি তেওঁ উৎপন্নৰ ওপৰত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে তেন্তে দৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হ'ব বজাৰ চাহিদাৰ দ্বাৰা। আনহাতে যদি তেওঁ দৰৰ ওপৰত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে তেন্তে উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰিত হ'ব বজাৰ চাহিদাৰ দ্বাৰা।

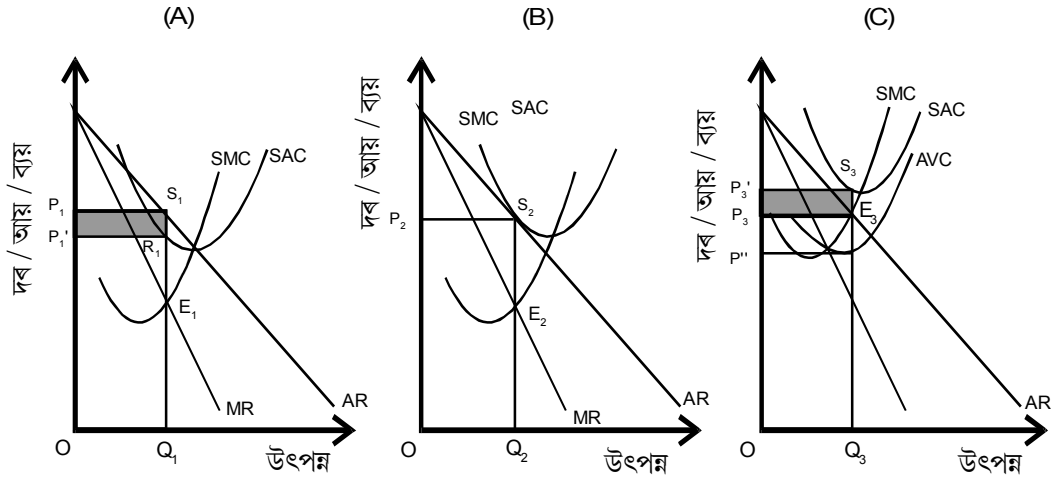
হ্ৰস্বকালত দৰ আৰু উৎপন্ন নিয়ন্ত্ৰণৰ ওপৰত থকা একাধিকাৰ উদ্যোক্তাৰ প্ৰভাৱ সীমিত। কাৰণ তেওঁ কেৱল পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিহে উৎপন্ন হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। সাধাৰণতে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই সদায় অস্বাভাৱিক লাভ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। কিন্তু যিহেতু হ্ৰস্বকালত তেওঁৰ উৎপন্নৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ সীমিত, সেয়েহে হঠাতে যদি চাহিদাৰ যথেষ্ট পতন ঘটে তেন্তে উৎপন্ন থিতাতে সিমান কমাব নোৱাৰা বাবে লোকচান বা স্বাভাৱিক লাভৰ উদ্ভৱ হয়। গতিকে হ্ৰস্বকালত তিনিটা অৱস্থাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱাৰ সম্ভাৱনা থাকে।

(১) অস্বাভাৱিক লাভ হোৱা অৱস্থাত।

(২) স্বাভাৱিক লাভ হোৱা অৱস্থাত আৰু

(৩) লোকচান হোৱা অৱস্থাত।

চিত্র নং ২.৩ ৰ (A), (B) আৰু (C) ত ভাৰসাম্যৰ মৌলিক চৰ্ত পূৰণ হোৱা অৱস্থাত কেনেকৈ একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে ক্ৰমে স্বাভাৱিক লাভ, অস্বাভাৱিক লাভ আৰু লোকচান হোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছে তাক দেখুওৱা হ'ল।

চিত্র নং ২.৩

চিত্রৰ চমু ব্যাখ্যা

অৱস্থা (চিত্ৰ)	ভাৰসাম্য বিন্দু	ভাৰসাম্য দৰ	ভাৰসাম্য উৎপন্ন	গড় আয়	গড় ব্যয়	লাভ / লোকচান
(A)	E_1	OP_1	OQ_1	Q_1S_1	Q_1R_1	অস্বাভাৱিক লাভ = $P_1P_1'R_1S_1$
(B)	E_2	OP_2	OQ_2	Q_2S_2	Q_2R_2	স্বাভাৱিক লাভ
(C)	E_3	OP_3	OQ_3	Q_3S_3	Q_3E_3	লোকচান = $P_3P_3'S_3E_3$

উল্লেখযোগ্য যে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে (C) অৱস্থাত লোকচানৰ সন্মুখীন হোৱা সত্ত্বেও হ্ৰস্বকালত উৎপাদন কাৰ্য চলাই যাব যেতিয়ালৈকে নিৰ্দ্ধাৰিত দৰ গড় পৰিৱৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয় (AVC) তকৈ কম নহয়। অৰ্থাৎ নিৰ্দ্ধাৰিত দৰ গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়তকৈ কম হ'লে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই উৎপাদন কাৰ্য সাময়িকভাৱে বন্ধ কৰিব। (C) চিত্ৰ অনুসৰি নিৰ্দ্ধাৰিত দৰ OP'' হ'ল প্ৰতিষ্ঠানৰ হ্ৰস্বকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়। গতিকে দৰ OP'' তকৈ কম হ'লে হ্ৰস্বকালত উৎপাদন কাৰ্য বন্ধ হ'ব।

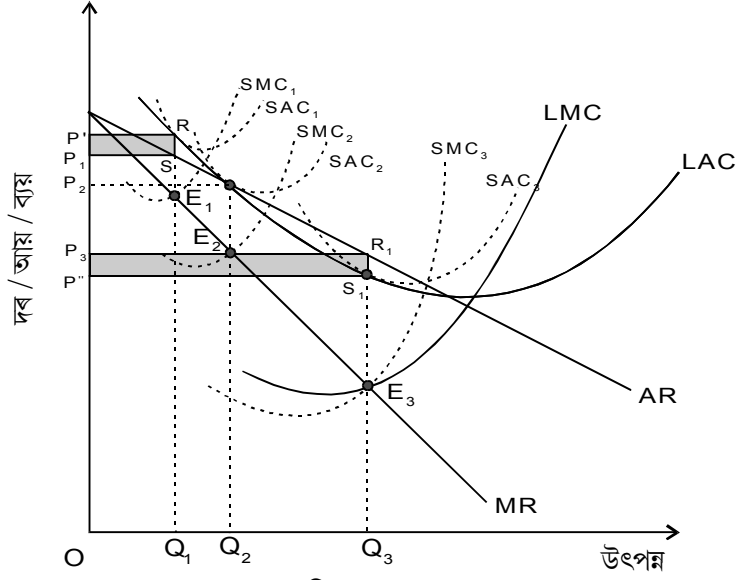
২.৩.৩ দীৰ্ঘকালত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ

(Determining equilibrium price and quantity in the long run)

দীৰ্ঘকালত প্ৰচলিত চাহিদা আৰু উৎপাদন ব্যয়ৰ লগত সংগতি ৰাখি একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই উৎপন্নৰ সাল-সলনি ঘটাবলৈ যথেষ্ট সময় পায়। সেয়েহে

দীৰ্ঘকালত তেওঁ দৰ আৰু উৎপন্ন এনেদৰে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে যাতে অস্বাভাৱিক মুনাফা সৰ্বাধিক হয়।

চিত্ৰ নং ২.৪ ত দীৰ্ঘকালত একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই কেনেকৈ অস্বাভাৱিক লাভ সৰ্বাধিক হোৱাকৈ দৰ আৰু উৎপন্নৰ সমায়োজন ঘটায় তাক দেখুওৱা হ'ল। এই চিত্ৰৰ পৰা দেখা গৈছে E_1 ভাৰসাম্য বিন্দুত একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে OQ_1 পৰিমাণৰ

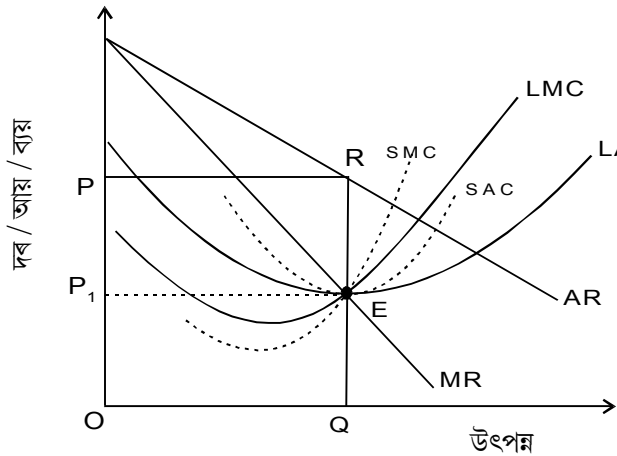

চিত্ৰনং ২.৪

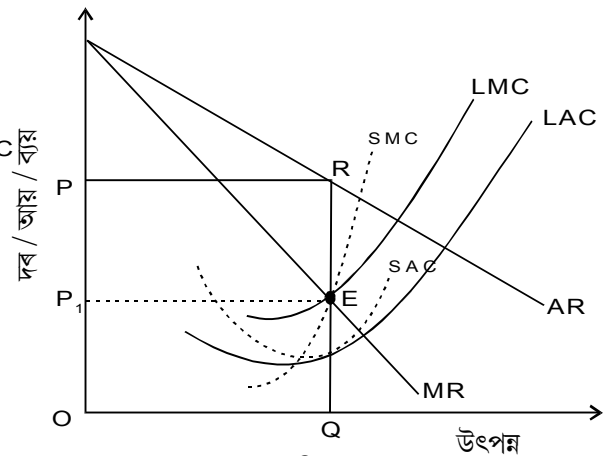
দ্রব্য উৎপাদন কৰি ইয়াক OP_1 দৰত বিক্ৰী কৰি হ্রস্বকালত লোকচানৰ সন্মুখীন হৈছে। মুঠ লোকচানৰ পৰিমাণ $P_1P'RS$ । সেয়েহে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই বিকল্প ব্যয় গাঁথনিৰ সহায়ত দীৰ্ঘকালত লোকচানৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব। তেওঁ যদি SAC_2 উৎপাদন ব্যয় গাঁথনিৰ অধীনত উৎপন্ন OQ_2 লৈ বঢ়াই দিয়ে তেন্তে নতুন ভাৰসাম্য বিন্দু হ'ব E_2 য'ত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় (বা গড় আয় আৰু গড় ব্যয়) সমান হৈছে। সেয়েহে প্ৰতিষ্ঠানখনে OP_2 দৰত কেৱল স্বাভাৱিক লাভহে আহৰণ কৰিছে। যিহেতু দীৰ্ঘকালত একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই উৎপাদন ব্যয় সলাই উৎপন্নৰ পৰিমাণ সলনি কৰাটো নিজৰ আয়ত্বাধীন, সেয়েহে তেওঁ উৎপাদন ব্যয় দীৰ্ঘকালত এনেদৰে পৰিৱৰ্তন কৰিব যাতে অস্বাভাৱিক লাভ সৰ্বাধিক হয়। চিত্ৰত দেখা গৈছে SAC_3 ৰেখাই প্ৰতিনিধিত্ব কৰা উৎপাদন ব্যয় গাঁথনিৰ অধীনত উৎপাদন কাৰ্য চলালে দীৰ্ঘকালীন অস্বাভাৱিক মুনাফা সৰ্বাধিক হ'ব। E_3 বিন্দুত $MR = SMC_3$ হোৱাই নহয় $MR = LMC$ হৈছে। গতিকে E_3 বিন্দুৰ ভাৰসাম্যই একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানখনৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য বুজাইছে। তদুপৰি E_3 বিন্দুত LMC ৰেখাই MR ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিছে। ই দীৰ্ঘকালত ভাৰসাম্যৰ মৌলিক চৰ্ত পূৰণ হোৱাটো নিৰ্দেশ কৰিছে। এইচৰ্তৰ পূৰণে বুজায় যে OQ_3 পৰিমাণে দ্রব্য বিক্ৰী কৰি একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে দীৰ্ঘকালত মুনাফা সৰ্বাধিক কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। OQ_3 পৰিমাণৰ দ্রব্যৰ বিক্ৰী দৰ হ'ল OP_3 । গতিকে OP_3 হ'ল দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য দৰ আৰু OQ_3 হ'ল দীৰ্ঘকালীন

ভাৰসাম্য উৎপন্ন। দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানখনে $P_3P''S_1R_1$ পৰিমাণে অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিছে।

উল্লেখযোগ্য যে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল অস্বাভাৱিক মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাটো। গতিকে দীৰ্ঘকালত তেওঁ এনে এক উৎপাদন ব্যয় গাঁথনিৰ অধীনত উৎপাদন কৰিব য'ত তেওঁৰ এই উদ্দেশ্য পূৰণ হয়। এই উদ্দেশ্য পূৰণ হ'বলৈ প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমহাসমান বা ক্ৰমবৰ্দ্ধমান বা নিম্নতম হোৱাটো আৱশ্যকীয় চৰ্ত নহয়। অৰ্থাৎ গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমহাসমান বা নিম্নতম বা ক্ৰমবৰ্দ্ধমান এই তিনিটাৰ যিকোনো অৱস্থাতে প্ৰতিষ্ঠানখনৰ অস্বাভাৱিক মুনাফা সৰ্বাধিক হ'ব পাৰে। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ আকাৰ কাম্য অৱস্থাতকৈ সৰু বা কাম্য অৱস্থাপ্ৰাপ্ত বা কাম্য অৱস্থাতকৈ ডাঙৰ হ'ব পাৰে। গড় উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰা প্ৰতিষ্ঠানক কাম্য প্ৰতিষ্ঠান বোলা হয়। চিত্ৰ নং ২.৪ ত নিম্ন কাম্য অৱস্থাত একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দেখুওৱা হৈছে। কাৰণ প্ৰতিষ্ঠানখনৰ মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাত LAC ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক; অৰ্থাৎ গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমহাসমান। সেয়েহে SAC_3 ৰেখাৰ ঋণাত্মক অংশই LAC ৰেখাক স্পৰ্শ কৰিছে। ২.৫ আৰু ২.৬ নং চিত্ৰত কাম্য অৱস্থাত আৰু কাম্যাতীত অৱস্থাত (More than optimum) একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে অস্বাভাৱিক মুনাফা সৰ্বাধিক কৰি ভাৰসাম্য লাভ কৰাটো দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰ নং ২.৫

চিত্ৰ নং ২.৬

২.৩. ৪ পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ বনাম একাধিকাৰ বজাৰ

(Perfect competition vs. monopoly market)

পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক আৰু একাধিকাৰ বজাৰৰ পাৰ্থক্যসমূহ হ'ল -

১. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত যোগান আৰু চাহিদা উভয় দিশতে প্ৰতিযোগিতা থাকে। সেয়েহে কোনেও ব্যক্তিগতভাৱে যোগান আৰু চাহিদাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে। আনহাতে একাধিকাৰত যোগানৰ দিশত প্ৰতিযোগিতা নাথাকে। বিক্ৰেতা এজন হোৱা হেতুকে তেওঁ দীৰ্ঘকালত যোগান প্ৰায় সম্পূৰ্ণভাৱে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে। অৱশ্যে চাহিদাৰ দিশত

একাধিকাৰ বজাৰতো প্ৰতিযোগিতা থাকে। সেয়েহে একাধিকাৰ বজাৰতো কোনো ক্ৰেতাই ব্যক্তিগতভাৱে মুঠ চাহিদাৰ ওপৰত প্ৰবাৰ পেলাব নোৱাৰে।

২. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত উৎপাদিত দ্ৰব্যবিধ সমজাতীয়। প্ৰতিষ্ঠাবোৰে বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্যৰ মাজত কোনো আকাৰগত বা গুণগত পাৰ্থক্য নাথাকে। আনহাতে একাধিকাৰ বিক্ৰেতাই বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্যবিধ প্ৰতিকল্পহীন। ইয়াৰ কোনো নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য নাথাকে। অৰ্থাৎ পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা অসীম। কিন্তু একাধিকাৰ বজাৰৰ ক্ষেত্ৰত বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা প্ৰায় শূন্যৰ সমান।

৩. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত সমজাতীয় দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰীক কেন্দ্ৰ কৰি গঢ়ি উঠা সমূহ প্ৰতিষ্ঠানক একত্ৰে উদ্যোগ বোলা হয়। আনহাতে একাধিকাৰত উৎপাদনৰ লগত জড়িত প্ৰতিষ্ঠান কেৱল এখন। গতিকে একাধিকাৰ বজাৰত উদ্যোগটোক একক প্ৰতিষ্ঠান বিশিষ্ট বুলি ক'ব পাৰি।

৪. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত উদ্যোগৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ জৰিয়তে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ হয় আৰু এই দৰত প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদন আৰু বিক্ৰীকাৰ্য পৰিচালনা কৰে। সেয়েহে প্ৰতিযোগি প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় আৰু প্ৰান্তীয় আয় সমান হোৱাৰ লগতে ইয়াক প্ৰতিনিধিত্ব কৰা ৰেখা ভূমিকা সমান্তৰাল হয়। আনহাতে একাধিকাৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠান এখন হোৱা বাবে উদ্যোগটোই নিজে দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে। তেওঁ দৰ কমাই অধিক বিক্ৰী কৰা ব দৰ বঢ়াই কমকৈ বিক্ৰী কৰাৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। ফলস্বৰূপে গড় আয় ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক হয় আৰু প্ৰান্তীয় আয় গড় আয়তকৈ কম হয়।

৫. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দীৰ্ঘকালত উদ্যোগৰ পৰা কোনো প্ৰতিষ্ঠান প্ৰস্থান কৰিব পাৰে বা নতুন প্ৰতিষ্ঠান উদ্যোগলৈ প্ৰৱেশ কৰিব পাৰে। অৰ্থাৎ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত উদ্যোগলৈ প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থান মুক্ত। কিন্তু একাধিকাৰ বজাৰত উদ্যোগলৈ প্ৰৱেশৰ পথ সম্পূৰ্ণভাৱে বন্ধ। আনহাতে উদ্যোগৰ পৰা প্ৰতিষ্ঠান প্ৰস্থান কৰা মানে উদ্যোগটো বন্ধ হোৱা।

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ বজাৰৰ ক্ষেত্ৰত এনে কিছুমান পাৰ্থক্য থাকিলেও ভাৰসাম্যৰ মৌলিক চৰ্ত দুটা দুয়োধৰণৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবে একে, অৰ্থাৎ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ উভয় বজাৰ গাঁঠনিতে প্ৰতিষ্ঠানে সৰ্বাধিক লাভ কৰে বা লোকচান সৰ্বনিম্ন হয়, যেতিয়া -

(১) প্ৰান্তীয় আয় = প্ৰান্তীয় ব্যয় আৰু

(২) প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিব লাগিব।

আনহাতে দুয়োধৰণৰ বজাৰতে বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ নহয়। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দ্ৰব্যবিধৰ প্ৰকৃতি আৰু দৰৰ প্ৰতি ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা উভয়েই সম্পূৰ্ণ জ্ঞাত। একাধিকাৰ বজাৰত দ্ৰব্য বিধৰ উপস্থিতি আৰু উপকাৰিতাৰ প্ৰতি সাধাৰণভাৱে জননী দিলেই হ'ল। বেলেগে বিজ্ঞাপন বা তেনে প্ৰচাৰমূলক কাৰ্যসূচী পালন

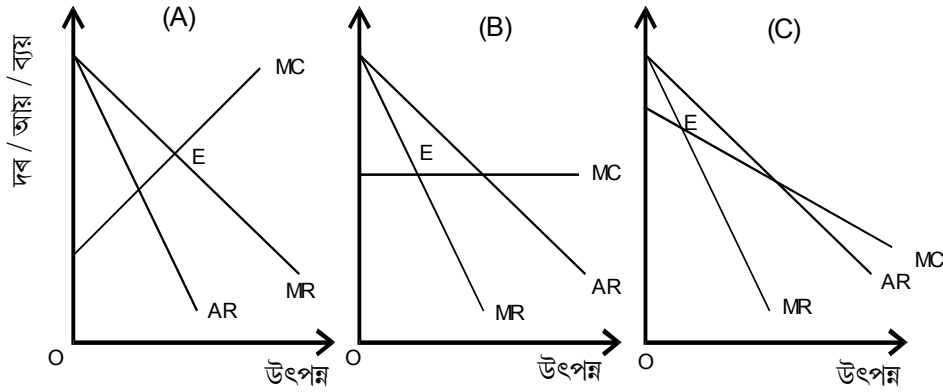
কৰাৰ প্ৰয়োজন নহয়।

ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ পাৰ্থক্য

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্যৰ পাৰ্থক্যবোৰ হ'ল -

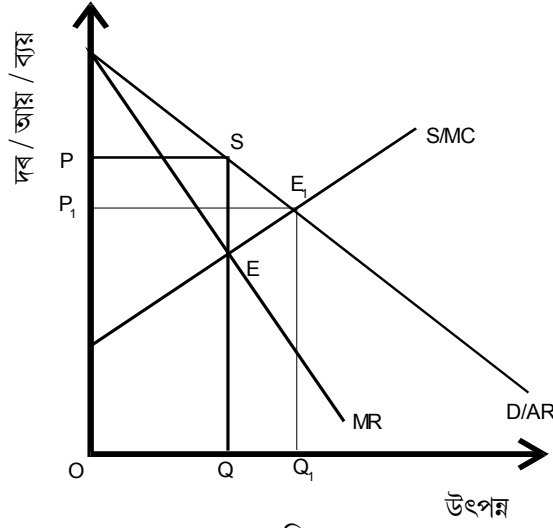
১. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখা সদায় ক্ৰমবৰ্দ্ধমান। অৰ্থাৎ ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাৰ ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া অংশই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক ছেদ কৰে। কিন্তু একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰান্তীয় ব্যয় ক্ৰমবৰ্দ্ধমান হোৱাটো অপৰিহাৰ্য নহয়। এনে প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক; ভূমিৰ সমান্তৰাল বা ঋণাত্মক হ'ব পাৰে। একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ এই তিনিওটা সম্ভাৱনা ২.৭ নং চিত্ৰৰ ক্ৰমে (A), (B) আৰু (C) ত দেখুওৱা হৈছে।
২. একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰতকৈ অধিক। আনহাতে প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য উৎপন্ন একাধিকাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য উৎপন্নতকৈ অধিক। ২.৮ নং চিত্ৰৰ সহায়ত ইয়াক প্ৰমাণ কৰা হ'ল।

চিত্ৰ অনুসৰি E বিন্দুত একাধিকাৰ উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত পূৰণ হৈছে।

চিত্ৰ নং ২.৭

অৰ্থাৎ E বিন্দুত প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হোৱাৰ লগতে প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিছে। গতিকে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰ $OP (=QS)$ আৰু ভাৰসাম্য উৎপন্ন OQ । আনহাতে বিন্দু E_1 প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত পূৰণ হৈছে। ইয়াত MC ৰেখাই উদ্যোগৰ চাহিদা ৰেখাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে। E_1 বিন্দুত যোগান আৰু চাহিদাই সমতা লাভ কৰি প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য নিৰূপিত হৈছে। গতিকে প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য দৰ $OP_1 = Q_1E_1$ আৰু ভাৰসাম্য উৎপন্ন OQ_1 । তুলনা কৰি দেখা গৈছে $OP > OP_1$ আৰু $OQ_1 > OQ$ ।

চিত্ৰ নং ২.৮

৩. প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানে দীর্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰে। কাৰণ দীর্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় আৰু গড় ব্যয় সমান হয়। হ্রস্বকালত কেনেকৈ গড় আয় > গড় ব্যয় হৈ অস্বাভাৱিক লাভৰ উদ্ভৱ হ'লে নতুন প্রতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰি দীর্ঘকালত এই অস্বাভাৱিক মুনাফা নাইকিয়া কৰে। আনহাতে দীর্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানে সদায় অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। ইয়াৰ কাৰণ হ'লে একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানৰ হ্রস্বকালত লোকচানৰ সন্মুখীন হ'লেও একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দীর্ঘকালত অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিব পৰাকৈ যোগান আৰু দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰি লয়। এই অস্বাভাৱিক মুনাফা নিষ্ক্ৰিয় কৰিবলৈ একাধিকাৰ উদ্যোগত দীর্ঘকালতো নতুন প্রতিষ্ঠানে প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই অস্বাভাৱিক মুনাফা বতৰি ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হয়।
৪. প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ দীর্ঘকালীন অৱস্থাত প্রান্তীয় আয় = প্রান্তীয় ব্যয় = গড় আয়। কিন্তু একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানৰ দীর্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্রান্তীয় আয় = প্রান্তীয় ব্যয় < গড় আয়। দৰ নিৰ্দিষ্ট হৈ থকা বাবে প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় আৰু প্রান্তীয় আয় সদায় সমান। গতিকে প্রান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্রান্তীয় আয় ৰেখাক ছেদ কৰা অৱস্থাত স্বাভাৱিকতে প্রান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্রান্তীয় আয় ৰেখাক ছেদ কৰা অৱস্থাত স্বাভাৱিকতে প্রান্তীয় ব্যয়, প্রান্তীয় আয় আৰু গড় আয়ৰ সমান হৈ পৰে। আনহাতে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দৰ কমাইহে অধিক বিক্ৰী কৰিব পাৰে। সেয়েহে গড় আয়তকৈ প্রান্তীয় আয় কম হয় আৰু এই দুয়োটাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বঢ়াৰ লগে লগে বাঢ়ি যায়। গতিকে ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্রান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্রান্তীয় আয় ৰেখাক ছেদ কৰোঁতে গড় আয় ৰেখা ইয়াৰ ওপৰত থাকে। সেয়েহে একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় > প্রান্তীয় আয় = প্রান্তীয় ব্যয়।

৫. দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে সদায় কাম্য আকাৰ লাভ কৰে, যিহেতু দীৰ্ঘকালীন গড় ব্যয় নিম্নতম হয়। কিন্তু দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত একাধিকাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ আকাৰ কাম্য হোৱাটো অত্যাৱশ্যকীয় নহয়। ইয়াৰ আকাৰ নিম্ন কাম্য অৱস্থাৰ বা কাম্য অৱস্থাতকৈ উচ্চত হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমহাসমান, নিম্নতম, ক্ৰমবৰ্দ্ধমান এই তিনিটা অৱস্থাৰ, যিকোনো এটাত দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থা লাভ কৰিব পাৰে।
৬. প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাই সৰ্বাধিক কল্যাণৰ চৰ্ত পূৰণ কৰা বুলি কোৱা হয়। কাৰণ এই ভাৰসাম্য অৱস্থাতে এহাতে দৰ নিম্নতম হয় আৰু আনহাতে উৎপন্ন সৰ্বাধিক হয়। কিন্তু একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্যই সৰ্বাধিক কল্যাণ সাধন কৰাটো নিশ্চিত নহয়। কাৰণ সাধাৰণ অৱস্থাত একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানতকৈ অধিক আৰু উৎপন্ন প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানতকৈ কম হয়।
৭. একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত দৰ বিভেদীকৰণৰ সুবিধা থাকে। অৰ্থাৎ একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই একেবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন গোট বিভিন্ন গ্ৰাহকক বিভিন্ন দৰত বিক্ৰী কৰিব পাৰে। আনহাতে প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে এক নিৰ্দিষ্ট দৰত দ্ৰব্যৰ সকলো গোট বিক্ৰী কৰিবলগীয় হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১

১. একচেটিয়া বজাৰৰ দ্ৰব্যবিধ কেনে প্ৰকৃতিৰ হয় ?

.....

.....

২. একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় আৰু প্ৰান্তীয় আয়ৰ মাজৰ সাধাৰণ সম্পৰ্কটো কি ?

.....

.....

.....

৩. একচেটিয়া প্ৰতিষ্ঠান আৰু প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসমতাৰ দুটা পাৰ্থক্য লিখা।

.....

.....
.....
.....

৪. একচেটিয়া উদ্যোক্তাক কিয় 'দৰ নিৰ্ধাৰণকাৰী' বোলা হয় ?

.....
.....
.....

৫. একচেটিয়া বজাৰত দীৰ্ঘকালত সাধাৰণতে স্বাভাৱিক লাভৰ উদ্ভৱ হয়।
সঁচানে ?

.....
.....
.....

২.৪ দৰ বিভেদীকৰণ : (Price Discrimination)

একেবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন গোট গ্ৰহক ভেদে দৰত বিক্ৰী কৰা কাৰ্যক সাধাৰণ অৰ্থত দৰ বিভেদীকৰণ কৰা বোলা হয়। অধ্যাপক Stigler ৰ মতে দৰ বিভেদীকৰণ হ'ল - "The sale of technically similar products at prices which are not proportional to marginal costs."

অৰ্থাৎ কাৰিকৰী ভাৱে সদৃশ দ্ৰব্য এবিধ প্ৰান্তীয় ব্যয়ৰ লগত সমানুপাতিক নোহোৱা দৰত বিক্ৰী কৰা কাৰ্যক দৰ বিভেদীকৰণ বোলা হয়। আনহাতে, Joe. S. Bain এ কৈছে একক নিয়ন্ত্ৰণৰ অধীনত উৎপাদিত দ্ৰব্য এবিধ বিভিন্ন ক্ৰেতাক বিভিন্ন দৰত বিক্ৰী কৰা কাৰ্যক দৰ বিভেদীকৰণ বোলা হয়। অৰ্থাৎ একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাৰ স্বার্থত স্থান, কাল, পাত্ৰ আৰু অৱস্থানভেদে এবিধ সদৃশ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন গোট বিভিন্ন ক্ৰেতাক বিভিন্ন দৰত বিক্ৰী কৰা কাৰ্যই হ'ল দৰ বিভেদীকৰণ।

২.৪.১ দৰ বিভেদীকৰণৰ মাত্ৰা (Degree of Price Discrimination)

অধ্যাপক A. C. Pigou য়ে দৰ বিভেদীকৰণক তিনিটা মাত্ৰাত বিভক্ত কৰিছে -

প্ৰথম মাত্ৰিক দৰ বিভেদীকৰণ : যেতিয়া একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই একেবিধ দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন গোট বিভিন্ন ক্ৰেতাক বিভিন্ন দৰত বিক্ৰী কৰে তেতিয়া ইয়াক প্ৰথম মাত্ৰিক দৰ বিভেদীকৰণ বোলা হয়। Mrs. Joan Robinson য়ে ইয়াক পূৰ্ণ দৰ বিভেদীকৰণ (Perfect Discrimination) আখ্যা দিছে। প্ৰথম মাত্ৰিক

দৰ বিভেদীকৰণত ভোক্তাৰ উদ্ভুক্ত মুঠেই নাথাকে। অর্থাৎ প্রথম মাত্ৰিক দৰ বিভেদীকৰণত ভোক্তাৰ উদ্ভুক্ত সম্পূৰ্ণভাৱে বিক্ৰেতাৰ হস্তগত হয়।

দ্বিতীয় মাত্ৰিক দৰ বিভেদীকৰণ : যেতিয়া একাধিকাৰ বিক্ৰেতাই সমগ্ৰ ক্ৰেতাক বিভিন্ন দলত (Group) ভাগ কৰি প্ৰতিটো দলক ভিন্ন দৰত একেবিধ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰে তেতিয়া তাক দ্বিতীয় মাত্ৰিক দৰ বিভেদীকৰণ বোলা হয়। এক নিৰ্দিষ্ট দৰৰ ওপৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা কিছুমান ক্ৰেতাৰ বাবে পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক হৈ পৰিলেহে এনে দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱ। প্ৰতিটো দলৰ শেষৰজন ক্ৰেতাই ভোক্তাৰ উদ্ভুক্ত লাভ কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু বাকীবোৰ ক্ৰেতাই কিছু পৰিমাণে উদ্ভুক্ত লাভ কৰে।

তৃতীয় মাত্ৰিক দৰ বিভেদীকৰণ : যেতিয়া সমগ্ৰ ক্ৰেতাক দুই বা ততোধিক উপবজাৰত বিভক্ত কৰি লৈ প্ৰতি উপবজাৰত একেবিধ দ্ৰব্য বিভিন্ন দৰত বিক্ৰী কৰা হয় তেতিয়া ইয়াক তৃতীয় মাত্ৰিক দৰ বিভেদীকৰণ বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে কেতিয়াবা একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই স্থানীয় বজাৰত দ্ৰব্য এবিধ উচ্চ দৰত বিক্ৰী কৰি দূৰৱৰ্তী বজাৰত ইয়াক নিম্ন দৰত বিক্ৰী কৰাৰ নীতি গ্ৰহণ কৰে।

২.৪.২ দৰ বিভেদীকৰণৰ প্ৰকাৰ (Types of price discrimination)

দৰ বিভেদীকৰণৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰবোৰ হ'ল --

১. **ব্যক্তি ভিত্তিক দৰ বিভেদীকৰণ :** যেনে - চিকিৎসক আৰু উকীলে বিভিন্ন ব্যক্তিৰ পৰা বিভিন্ন মাচুল গ্ৰহণ কৰে।
২. **দ্ৰব্যৰ আকৃতি ভিত্তিক দৰ বিভেদীকৰণ :** উদাহৰণস্বৰূপে একে চাহপাত মুকলিকৈ বিক্ৰী কৰিলে কম দাম আৰু ইয়াক কোনো নিৰ্দিষ্ট ব্ৰেণ্ডৰ অধীনত পেকেট কৰি বিক্ৰী কৰিলে অধিক দাম পোৱা হয়।
৩. **বয়স ভিত্তিক দৰ বিভেদীকৰণ ,**
৪. **লিংগ ভিত্তিক দৰ বিভেদীকৰণ,**
৫. **পদমৰ্যদা ভিত্তিক দৰ বিভেদীকৰণ**
৬. **কাল ভিত্তিক দৰবিভেদীকৰণ :** উদাহৰণস্বৰূপে দিনৰ প্ৰদৰ্শনতকৈ সন্ধ্যাৰ প্ৰদৰ্শনত চিনেমা টিকেটৰ দাম অধিক হ'ব পাৰে;
৭. **অঞ্চল ভিত্তিক দৰ বিভেদীকৰণ,**
৮. **দ্ৰব্যৰ ব্যৱহাৰ ভিত্তিক দৰ বিভেদীকৰণ :** উদাহৰণস্বৰূপে একে ওজনৰ কয়লাতকৈ কপাহৰ ৰেল পৰিবহন ব্যয় অধিক হয়।

২.৪.৩ দৰ বিভেদীকৰণৰ চৰ্ত (Conditions)

এতিয়া চোৱা যাওক দৰ বিভেদীকৰণ কেতিয়া সম্ভৱ হয় ?

দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱ হ'বলৈ নিম্নোল্লিখিত চৰ্তসমূহ পূৰণ হোৱাটো বাঞ্ছনীয় :

১. **বজাৰ অসম্পূৰ্ণতা** দৰ বিভেদীকৰণৰ বাবে আৱশ্যকীয় চৰ্ত। কাৰণ বজাৰ অসম্পূৰ্ণতাৰ বাবে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই গ্ৰাহকসকলক পৃথক বজাৰত বা

দলত ভাগ কৰি ৰাখিবলৈ সক্ষম হয়। বজাৰ অসম্পূৰ্ণতাৰ বাবেই এখন বজাৰৰ গ্ৰাহক আনখনলৈ সহজে যাব নোৱাৰে।

২. প্ৰতিদ্বন্দ্বি বিক্ৰেতাসকলৰ মাজত হোৱা চুক্তিবদ্ধতাই দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱ কৰি তোলে। এনে অৱস্থাত প্ৰতিদ্বন্দ্বি প্ৰতিষ্ঠান সমূহৰ চৰিত্ৰ সদৃশ হৈ পৰে আৰু সেয়েহে বিভিন্ন গ্ৰাহকক প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে এবিধ দ্ৰব্য বিভিন্ন দৰত বিক্ৰী কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।
৩. ভৌগোলিক প্ৰতিবদ্ধকতাৰ বাবেও দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱ হৈ পৰে। এনে অৱস্থাত এখন বজাৰৰ ক্ৰেতা আনখন বজাৰলৈ গতি কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে এই সুবিধা গ্ৰহণ কৰি একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই বিভিন্ন অঞ্চলত একেবিধ দ্ৰব্য বিভিন্ন দৰত বিক্ৰী কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে, একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দেশীয় বজাৰত অধিক দৰত আৰু সেই একেবিধ দ্ৰব্য বিদেশৰ বজাৰত কম দৰত বিক্ৰী কৰে। ইয়াক Dumping বুলি কোৱা হয়।
৪. একেবিধ দ্ৰব্যৰ আকাৰ আৰু প্ৰকাৰ সালসলনি কৰিব পাৰিলেও দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱ হয়। অৰ্থাৎ দ্ৰব্যৰ পৃথকীকৰণে দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱ কৰি তোলে। বয়স, লিংগ, সময়, পদমৰ্যাদা আৰু দ্ৰব্যৰ প্ৰকৃতিৰ মাজত থকা ভিন্নতাৰ বাবেই দৰ বিভেদীকৰণৰ আশ্ৰয় লোৱাটো সুবিধাজনক হৈ পৰে।
৫. ক্ৰেতাৰ অজ্ঞতাৰ বাবেও দৰ বিভেদীকৰণ উদ্ভৱ হয়। বজাৰৰ গতিবিধি সম্পৰ্কে ক্ৰেতা অজ্ঞ হোৱা বাবে বিক্ৰেতাই গ্ৰাহকৰ চাহিদাৰ তীব্ৰতাৰ ভিত্তিত পৃথক দৰ নিৰূপণ কৰে।
৬. কেতিয়াবা দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন গোটৰ মাজত কৃত্ৰিম পাৰ্থক্যৰ সূচনা কৰা হয় আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱ কৰি তোলা হয়।
৭. চাহিদা স্থিতিস্থাপকতাৰ ভিন্নতাৰ বাবে বিক্ৰেতাই ভিন্ন দৰত দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। চাহিদা স্থিতিস্থাপকতা যিমানে কম হয়, দৰ সিমানে অধিক উচ্চত নিৰূপণ কৰা হয়।

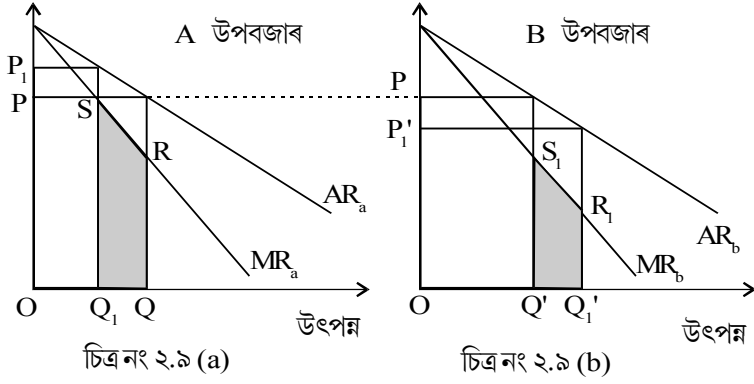
২.৪.৪ দৰ বিভেদীকৰণ কেতিয়া লাভজনক হয় ? :

(When price discrimination is profitable ?)

বিভিন্ন পৰিস্থিতিত দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱপৰ হ'লেও সকলো পৰিস্থিতিতেই লাভজনক নহ'বও পাৰে। দৰ বিভেদীকৰণ লাভজনক হোৱাৰ মৌলিক চৰ্তটো হ'ল যে বিভিন্ন উপবজাৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা ভিন্ন হ'ব লাগিব। এই উপবজাৰ স্থান, কাল, পাত্ৰ, বয়স, পদমৰ্যাদা ইত্যাদি যি ধৰণেই ভাগ কৰা নহওক চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ভিন্নতাইহে দৰ বিভেদীকৰণ লাভজনক কৰি তোলে।

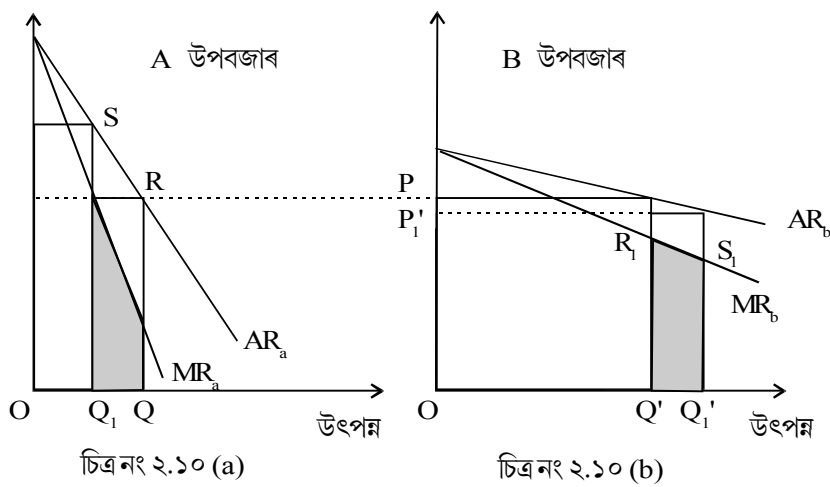
যদি বিভিন্ন উপবজাৰত বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা একে হয় তেতিয়া দৰ বিভেদীকৰণ লোকচানজনকহে হৈ পৰে। ইয়াক প্ৰমাণ কৰিবলৈ ২.৭ নং চিত্ৰৰ সহায় লোৱা হ'ল। ইয়াত A আৰু B দুখন

উপবজাৰ থকা বুলি ধৰিলে ২.৯ (A) ত A উপবজাৰৰ গড় আয় (AR_a) আৰু
 প্ৰান্তীয় আয় (MR_a) আৰু ২.৯ (B) ত B উপবজাৰৰ গড় আয়

(AR_b) আৰু প্ৰান্তীয় আয় (MR_b) অংকন কৰা হৈছে। দুয়োখন উপবজাৰত
 চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা সমান বাবে AR_a ৰ সৈতে AR_b ৰেখা সমান্তৰাল।
 এনে অৱস্থাত A উপবজাৰত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ OP ৰ পৰা OP_1 লৈ বৃদ্ধি
 কৰাত QQ_1 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কমি গ'ল। গতিকে প্ৰান্তীয় লোকচানৰ
 পৰিমাণ হ'ল QQ_1SR । এতিয়া QQ_1 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য B উপবজাৰলৈ প্ৰেৰণ
 কৰাত (য'ত $QQ_1 = Q'Q_1$) দৰ OP_1 লৈ হ্রাস কৰিবলগীয়া হ'ল। $Q'Q_1$
 পৰিমাণে অতিৰিক্ত বিক্ৰী কৰি অতিৰিক্ত লাভ হ'ল $Q'Q_1R_1S_1$ । যিহেতু
 $Q'Q_1R_1S_1 < QQ_1SR$, সেয়েহে দৰ বিভেদীকৰণে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা
 সমান হোৱা অৱস্থাত লোকচানৰহে সৃষ্টি কৰিব।

যদি বিভিন্ন উপবজাৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা অসমান
 হয় তেতিয়া দৰ বিভেদীকৰণ যে লাভজনক হয় তাক দেখুৱাবলৈ ২.১০ নং
 চিত্ৰ বিবেচনা কৰা যাওক। ইয়াত দেখা গৈছে A বজাৰৰ তুলনাত B বজাৰত
 চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা বেছি। সেয়েহে B উপবজাৰত MR_b আৰু AR_b
 ৰেখাৰ ঢাল A উপবজাৰৰ AR_a আৰু MR_a তকৈ কম।

চিত্ৰৰ পৰা দেখা গৈছে A উপবজাৰত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ চাহিদাৰ

অস্থিতিস্থাপক আৰু B উপবজাৰত ই দৰৰ স্থিতিস্থাপক। সেয়েহে A উপবজাৰত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ OP ৰ পৰা OP_1 লৈ বৃদ্ধি কৰাত যি Q_1Q পৰিমাণৰ দ্ৰব্যৰ বিক্ৰী কমি গ'ল সেইখিনি B উপবজাৰত বিক্ৰী কৰিবলৈ দৰ OP ৰ পৰা OP_2 লৈ হ্রাস কৰা হ'ল। এনেদৰে দৰ বিভেদীকৰণ কৰাৰ পৰিমাণ স্বৰূপে A উপবজাৰত প্ৰান্তীয়ভাৱে লোকচান হ'ল Q_1SRQ আৰু B উপবজাৰত প্ৰান্তীয়ভাৱে লাভ হ'ল $Q'R_1S_1Q'_1$ । যিহেতু $Q_1RSQ < Q'R_1S_1Q'_1$, সেয়েহে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাৰ মুঠ লাভ বৃদ্ধি পাইছে। সেয়েহে বিভিন্ন উপবজাৰত চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা ভিন্ন হোৱা অৱস্থাতহে দৰ বিভেদীকৰণ কৌশল লাভজনক হ'ব পাৰে।

২.৪.৫ দৰ বিভেদীকৰণৰ অধীনত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণ (Price and quantity determination in Monopolistic Competition)

দৰ বিভেদীকৰণৰমাত্ৰা ভিন্ন হ'লেও সাধাৰণতে তৃতীয় মাত্ৰিক দৰ বিভেদীকৰণৰ অধীনত কেনেকৈ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপিত হয় তাকেহে ব্যাখ্যা কৰা হয়। অন্যান্য বজাৰ ব্যৱস্থাৰ দৰেই দৰ বিভেদীকৰণৰ আশ্ৰয় লোৱা একাধিকাৰ উদ্যোক্তায়ো মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱাকৈ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণ কৰিব। অৰ্থাৎ সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰা অৱস্থাত উদ্যোক্তাই বিভিন্ন উপবজাৰত দৰ আৰু বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব। এই ক্ষেত্ৰত একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দুটা সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হয়।

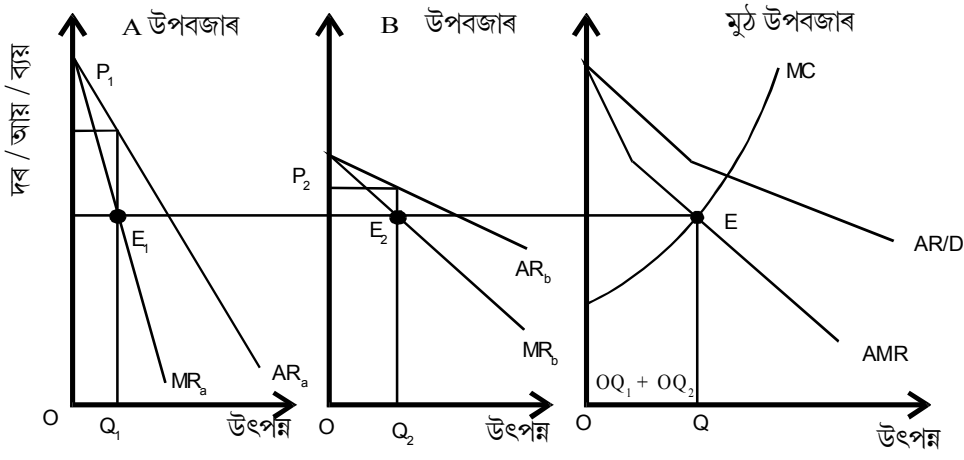
(১) মুঠ উৎপন্ন কিমান হোৱা উচিত? আৰু

(২) বিভিন্ন উপবজাৰত কি দৰত কিমান উৎপন্ন বিতৰণ কৰা উচিত?

উল্লিখিত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰোঁতেও একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই প্ৰান্তীয় নীতি অনুসৰণ কৰে। প্ৰথমতে তেওঁ বিভিন্ন উপবজাৰৰ প্ৰান্তীয় আয় যোগ কৰি মুঠ আয় নিৰূপণ কৰিব আৰু ইয়াক প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ লগত তুলনা কৰি চাব। যি অৱস্থাত মুঠ প্ৰান্তীয় আয়, প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয়ৰ লগত সমান হয়, সেই অৱস্থাত দৰ বিভেদীকৰণৰ আশ্ৰয় লোৱা একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ প্ৰাথমিক চৰ্ত পূৰণ হয়। এই সমতাৰ অৱস্থাত প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই মুঠ প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিলে ভাৰসাম্যৰ গৌণ চৰ্ত পূৰণ হয়। এই দুয়োটা চৰ্ত পূৰণ হোৱা অৱস্থাতে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ মুঠ উৎপন্ন নিৰূপিত হয়। আনহাতে, প্ৰতিখন উপবজাৰত উৎপন্নৰ সেইখিনি দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰা হ'ব যি অৱস্থাত প্ৰতিখন বজাৰৰ প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হ'ব। বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱাৰ পাছত কোনখন বজাৰত কি দৰত দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে প্ৰতিখন উপবজাৰৰ চাহিদাৰ দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত। চাহিদা দৰৰ অধিক স্থিতিস্থাপক হোৱা উপবজাৰত দৰ আপেক্ষিকভাৱে কম হ'ব আৰু চাহিদা দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক হোৱা উপবজাৰত দৰ আপেক্ষিকভাৱে অধিক হ'ব।

চিত্র নং ২.১১ ত A আৰু B দুখন উপবজাৰ থকা বুলি ধৰিলে ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰত AMR হ'ল MR_a আৰু MR_b ৰ যোগফল। AD হ'ল একাধিকাৰ বজাৰৰ সামগ্ৰিক চাহিদা ৰেখা। E বিন্দু $AMR = MC$ হোৱাৰ লগতে MC ৰেখাই AMR ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিছে। গতিকে E হ'ল ভাৰসাম্য বিন্দু। আনহাতে OQ হ'ল ভাৰসাম্য মুঠ উৎপন্ন।

চিত্র নং ২.১১

OQ পৰিমাণে মুঠ উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ পাছত দেখা গ'ল যে A উপবজাৰত OQ_1 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য আৰু B উপবজাৰত OQ_2 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিলে প্ৰত্যেক বজাৰৰে প্ৰান্তীয় আয়, প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় ব্যয়ৰ সমান হৈছে। OQ_1 পৰিমাণে দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰি A উপবজাৰত প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় Q_1E_1 আৰু OQ_2 পৰিমাণে দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰি B উপবজাৰত প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় Q_2E_2 । আনহাতে OQ উৎপন্নৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় QE। দেখা গৈছে $Q_1E_1 = Q_2E_2 = QE$ । গতিকে দৰ বিভেদীকৰণৰ আশ্ৰয় লোৱা একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই A উপবজাৰত OQ_1 আৰু B উপবজাৰত OQ_2 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিব। উল্লেখযোগ্য যে $OQ_1 + OQ_2 = OQ$ ।

আনহাতে OQ_1 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিবলৈ A উপবজাৰ দৰ OP_1 ত আৰু B উপবজাৰত OQ_2 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিবলৈ দৰ OP_2 ত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হ'ব। $OP_1 > OP_2$ কাৰণ দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা A উপবজাৰৰ তুলনাত B দৰৰ অধিকস্থিতিস্থাপক।

ওপৰৰ আলোচনাৰ ভিত্তিত ক'ব পাৰি যে দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -

- (১) মুঠ প্ৰান্তীয় আয় (AMR) = মুঠ উৎপন্নৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় (MC), আৰু
- (২) $MR_a = MR_b = MC$

২.৪.৬ দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰ বনাম সৰল একাধিকাৰ

(Discriminating Monopoly vs. Simple monopoly)

সৰল একাধিকাৰ আৰু দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ হ'ল -

১. যেতিয়া প্রতিষ্ঠানৰ ব্যয় বেখাৰ প্রতিটো অংশ গড় আয় বেখাৰ ওপৰত থাকে তেতিয়া সৰল একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানৰ লোকচান হয়। এনে অৱস্থাত দৰ বিভেদীকৰণৰ আশ্রয় ল'লে একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠান বৰ্তি থকাৰ উপৰি অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিব পাৰে। ই হ'ল দৰ বিভেদীকৰণৰ আৱশ্যকতাৰ চূড়ান্ত পৰিস্থিতি। ইয়াৰ বাদে আন পৰিস্থিতিত বিভেদীকৃত একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানৰ উৎপন্ন সৰল একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানতকৈ কম, বেছি বা সমান হ'ব পাৰে।
২. উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ নিচেই কম হ'লে দৰ বিভেদীকৰণৰ উদ্ভৱ নহয়। বিশেষকৈ বিভেদীকৰণ কৰা কোনো এখন বজাৰ যদি শক্তিশালী হয়, তেতিয়া দুৰ্বল বজাৰৰ পৰা হোৱা প্ৰান্তীয় আয় ইমান কম হ'ব পাৰে যে দৰ বিভেদীকৰণ কৰাৰ কোনো অৰ্থ নাথাকে। গতিকে অধিক পৰিমাণৰ উৎপন্নতহে দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱ। আনহাতে যি কোনো পৰিমাণৰ উৎপন্নৰ বাবে সৰল একাধিকাৰ বজাৰ গঢ় লৈ উঠিব পাৰে।
৩. যদি একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ যথেষ্ট বেছি হয় আৰু যদি বিভেদীকৃত অৱস্থাৰ শক্তিশালী উপবজাৰৰ প্ৰান্তীয় আয় দুৰ্বল উপবজাৰৰ দৰৰ সমান হয়, তেতিয়া একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানে দৰ বিভেদীকৰণৰ জৰিয়তে দুৰ্বল বজাৰত কিছু পৰিমাণে দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰি লাভৱান হ'ব। এনে পৰিস্থিতিত দৰ বিভেদীকৰণৰ অবৰ্তমানত সৰল একাধিকাৰত উদ্যোক্তাই কেৱল শক্তিশালী বজাৰতহে দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী কৰিব। (ইয়াত শক্তিশালী বজাৰ বোলোতে এনে বজাৰক বুজোৱা হৈছে য'ত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰৰ অস্থিতিস্থাপক যাৰ বাবে ইয়াৰ দৰ বৃদ্ধি কৰিলেও চাহিদা বিশেষ নকমে।) গতিকে এই পৰিস্থিতিত সৰল একাধিকাৰতকৈ দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰত উৎপন্নৰ পৰিমাণ অধিক হ'ব। যদি দৰ বিভেদীকৰণৰ বাবে উৎপাদন বৃদ্ধি কৰোঁতে প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় কমে তেতিয়া দুৰ্বল বজাৰত বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণতকৈ অতিৰিক্ত উৎপন্নৰ পৰিমাণ অধিক হ'ব। আকৌ যদি প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি পায় তেতিয়া অতিৰিক্ত উৎপন্নৰ পৰিমাণ দুৰ্বল বজাৰত বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণতকৈ কম হ'ব। আনহাতে যদি প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় স্থিৰ হয়, তেতিয়া অতিৰিক্ত উৎপন্নৰ পৰিমাণ দুৰ্বল বজাৰত বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণৰ সমান হ'ব।
৪. সৰল একাধিকাৰত ভিন্ন উপবজাৰৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা নিৰ্বিশেষে দ্ৰব্যবিধৰ দৰ একে হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা ভেদে দৰ পৃথক কৰি নিৰ্ধাৰণ কৰা

হয়। এনে অৱস্থাত দৰ বিভেদীকৰণ লাভজনক হৈ পৰে। এই অৱস্থাত উদ্যোক্তাই নিম্ন দৰ স্থিতিস্থাপক বিশিষ্ট বজাৰত দ্ৰব্য বিক্ৰীৰ পৰিমাণ কমাই দৰ বৃদ্ধি কৰিব আৰু উচ্চ দৰ স্থিতিস্থাপক বিশিষ্ট বজাৰত বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বঢ়াই দৰ হ্রাস কৰিব। অর্থাৎ দৰ বিভেদীকৰণৰ অধীনত ভিন্ন দৰত মুঠ উৎপন্নক দুখন বজাৰত বিভক্ত কৰা হয়।

৫. সৰল একাধিকাৰতকৈ মুঠ উৎপন্ন বাঢ়ে নে কমে সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে চাহিদা ৰেখাৰ প্ৰকৃতিৰ ওপৰত। মুঠ উৎপন্ন একে থাকিব যদিহে দুয়োখন বজাৰতে চাহিদা ৰেখা সৰল বৈখিক হয়। ইয়াৰবাদে যদি চাহিদা ৰেখা মূল বিন্দুৰ প্ৰতি অৱতল হয় আৰু এই অৱতলৰ মাত্ৰা দুয়োখন বজাৰত সমান হয়, তেতিয়াও দৰ বিভেদীকৰণৰ ফলত মুঠ উৎপন্ন বৃদ্ধি নাপায়। আনহাতে মুঠ উৎপন্নৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পাব যদিহে অধিক স্থিতিস্থাপক চাহিদা ৰেখাৰ অৱতলৰ মাত্ৰাতকৈ কম স্থিতিস্থাপক চাহিদা ৰেখাৰ অৱতলৰ মাত্ৰা অধিক হয়। আনহাতে ইয়াৰ বিপৰীত পৰিস্থিতিত মুঠ উৎপন্ন কমিব।

২.৪.৭ দৰ বিভেদীকৰণ সামাজিকভাৱে ন্যায্যসংগত হয়নে ?

Is Price Discrimination socially justified ?

Pigou, Joan Robinson প্ৰমুখ্যে অৰ্থনীতিবিদসকলে সামাজিক লাভ-লোকচানৰ দিশৰ পৰা দৰ বিভেদীকৰণৰ ন্যায্যতা বিচাৰ কৰিছে। সামাজিক ক্ষেত্ৰত দৰ বিভেদীকৰণ লাভজনক হয়নে নহয় সেইটো বিচাৰ কৰা হয় সামাজিক কল্যাণৰ দিশৰ পৰা। সামাজিক কল্যাণ নিৰ্ভৰ কৰে আকৌ উৎপাদিত দ্ৰব্য সামগ্ৰীৰ পৰিমাণৰ ওপৰত। গতিকে দৰ বিভেদীকৰণৰ ফলত মুঠ উৎপন্ন বৃদ্ধি পাবনে নাপায় তাৰ ওপৰতে ইয়াৰ সামাজিক লাভ-লোকচান নিৰ্ভৰ কৰে।

উৎপন্নৰ ওপৰত দৰ বিভেদীকৰণে কি পৰিণাম সৃষ্টি কৰে তাক যদি বিবেচনা কৰা নহয় তেতিয়া ই সামাজিক কল্যাণৰ ওপৰত প্ৰতিকূল প্ৰভাৱ পেলায় বুলি ক'ব লাগিব। অৰ্থনীতিবিদসকলৰ দৃষ্টিত সামাজিক কল্যাণৰ দিশৰ পৰা আদৰ্শ বজাৰ গাঁঠনি হ'ল পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা। কাৰণ পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাই সৰ্বাধিক কল্যাণৰ প্ৰাস্তীয় চৰ্তসমূহ পূৰণ হোৱাত সহায় কৰে। অর্থাৎ এই প্ৰাস্তীয় চৰ্তসমূহ পূৰণৰ বাবে দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ বজাৰত সকলো ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ বাবে দ্ৰব্য বা উপাদান বিশেষে দৰ একে হ'ব লাগে। দৰ বিভেদীকৰণে এই চৰ্ত ভংগ কৰে। ফলস্বৰূপে ভোক্তাৰ মাজত দ্ৰব্যৰ বিতৰণ কাম্য নহয় আৰু সেয়েহে সৰ্বাধিক কল্যাণৰ পৰা বঞ্চিত হ'বলগীয়া হয়। ভোক্তাৰ মাজত দ্ৰব্যৰ কাম্য বিতৰণৰ চৰ্তটো হ'ল যে একে দ্ৰব্য ভোগ কৰা বিভিন্ন ক্ৰেতাৰ ক্ষেত্ৰত দ্ৰব্যৰ ভোগৰ প্ৰাস্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ সমান হোৱা উচিত। যদি ধৰি লোৱা হয় A আৰু B ভোক্তা দুজনে X আৰু Y দ্ৰব্য ভোগ কৰে তেতিয়া দ্ৰব্যৰ কাম্য বিতৰণৰ চৰ্তটো হ'ল -

$$(MRS_{xy})_A = (MRS_{xy})_B$$

ইয়াত, $MRS_{xy} = X$ আৰু Y দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হ'ব।

A ব্যক্তৰ বাবে সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভৰ চৰ্তটো হ'ল-

$$(MRS_{xy})_A = (P_x/P_y)_A$$

একেদৰে B ব্যক্তিয়ে সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰা চৰ্তটো হ'ল

$$(MRS_{xy})_B = (P_x/P_y)_B$$

দুয়োটা চৰ্ততে -

$$P_x = X \text{ দ্ৰব্যৰ দৰ, } P_y = Y \text{ দ্ৰব্যৰ দৰ}$$

এতিয়া যদি দৰ বিভেদীকৰণ নীতি অনুসৰি X আৰু Y ৰ দৰ নিৰূপিত হয় তেতিয়া স্বাভাৱিকতে -

$$(P_x/P_y)_A \neq (P_x/P_y)_B$$

আৰু তেতিয়া -

$$(MRS_{xy})_A \neq (MRS_{xy})_B$$

অৰ্থাৎ দৰ বিভেদীকৰণৰ ফলত দ্ৰব্যৰ কাম্য বিতৰণৰ পৰা বঞ্চিত হ'বলগীয়া হয়। সেয়েহে ই সামাজিক কল্যাণ হ্রাস কৰে।

উল্লেখযোগ্য যে ওপৰত কল্যাণৰ দিশৰ পৰা দৰ বিভেদীকৰণৰ নেতিবাচক পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰোঁতে বিতৰণ কৰা দ্ৰব্য দুবিধৰ মুঠ উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্দিষ্ট বুলি ধৰি লোৱা হৈছে। কিন্তু বহু সময়ত দেখা যায় যে দৰ বিভেদীকৰণৰ বাবেহে মুঠ উৎপন্ন বৃদ্ধি পায়। এনে অৱস্থাত দৰ বিভেদীকৰণে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধিহে কৰে। বহুক্ষেত্ৰত সৰল একাধিকাৰতকৈ দৰ বিভেদীকৰণৰ অধীনত দ্ৰব্যৰ উৎপাদন অধিক হয়। আনহাতে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ অধীনত যি দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ উৎপাদন সম্ভৱ নহয় দৰ বিভেদীকৰণৰ জৰিয়তে সেই দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ উৎপাদন সম্ভৱ হ'ব পাৰে। এইবিলাক দিশৰ পৰা দৰ বিভেদীকৰণে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধিহে কৰে। এটা উদাহৰণৰ সহায়ত কথাটো চোৱা যাওক। যদি এজন চিকিৎসকে সকলো ৰোগীৰ পৰা সমানে মাচুল লয় তেতিয়া তেওঁৰ আয় ইমান কম হ'ব পাৰে যে তাৰ বাবে তেওঁ ব্যক্তিগত সেৱা আগবঢ়োৱাৰ পৰিৱৰ্তে কোনো চিকিৎসালয়ত বেতন লাভৰ বিনিময়ত যোগান কৰিব পাৰে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা কোনো এটা এলেকাৰ জনসাধাৰণ তেওঁৰ ব্যক্তিগত সেৱাৰ পৰা বঞ্চিত হ'ব পাৰে। কিন্তু যদি চিকিৎসকজনে সাধাৰণ ৰোগীতকৈ ধনী ৰোগীৰ পৰা অধিক মাচুল লয় তেতিয়া তেওঁৰ আয় বৃদ্ধি পাব আৰু অঞ্চলটোৰ জনসাধাৰণ তেওঁৰ সেৱাৰ দ্বাৰা উপকৃত হ'ব।

জনকল্যাণ বৃদ্ধি কৰিব পৰা বাবেই চৰকাৰেও বহু সময়ত জন উপযোগিতামূলক সেৱা (public utility service) যোগানৰ ক্ষেত্ৰত দৰ বিভেদীকৰণৰ সহায় লয়। দূৰ-সংযোগ, তাঁৰ বাৰ্তা, ৰেল পৰিবহন ইত্যাদি জনউপযোগিতামূলক সেৱাৰ ক্ষেত্ৰত চৰকাৰে ধনী গ্ৰাহকক অধিক দৰ আৰোপ কৰি ইয়াৰ পৰা হোৱা অতিৰিক্ত আয় দুখীয়া গ্ৰাহকক যোগান ধৰা দ্ৰব্য আৰু

সেৱাৰ দৰ কমাই উদ্ভৱ হোৱা লোকচানৰ ক্ষতি পূৰণ কৰিব পাৰে।

ইয়াৰ উপৰিও দৰ বিভেদীকৰণে ধনী গ্ৰাহকক অধিক দৰ আৰু দুখীয়া গ্ৰাহকক কম দৰ আৰোপ কৰাত সহায় কৰি আয় বিতৰণত সমতা বৃদ্ধি কৰাত অৰিহণা যোগায়। আয় বিতৰণৰ সমতা বৃদ্ধিয়েও জনকল্যাণ বৃদ্ধি হোৱাত সহায় কৰে।

দৰ বিভেদীকৰণ লাভজনকেই নহয়, ই ন্যায়সংগতো হৈ পৰে যেতিয়া উদ্যোক্তাই স্থানীয় বজাৰতকৈ বিদেশৰ বজাৰত কম দৰত একেবিধ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰে। কাৰণ স্থানীয় বজাৰত যি বিধ দ্ৰব্য একাধিকাৰ গুণৰ অধীন হয়, বিদেশৰ বজাৰত সেইবিধ দ্ৰব্যই প্রতিদ্বন্দ্বিতা কৰিবলগীয়া হয় আৰু এই প্রতিদ্বন্দ্বিতাত নিজৰ অৱস্থান টনকিয়াল কৰিবলৈ দৰ কমাই দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী কৰিবলগীয়া হয়। ইয়াৰ দ্বাৰা দেশীয় উদ্যোগৰ সম্প্ৰসাৰণ হয়; অৱ্যৱহৃত সম্পদৰ ব্যৱহাৰ বাঢ়ে; নিয়োগ বাঢ়ে আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে অৰ্থনৈতিক উন্নতি সাধন হয়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ ভিত্তিক ক'ব পাৰি যে দৰ বিভেদীকৰণ সদায় সমাজৰ বাবে অমংগলীয় নহয়। বৰঞ্চ সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধিৰ বাবে বহু সময়ত দৰ বিভেদীকৰণক এক কৌশল হিচাপেহে প্ৰয়োগ কৰিবলগীয়া হয়। অৱশ্যে ই সামাজিক কল্যাণৰ পথত হেঙাৰ স্বৰূপে থিয় দিয়ে যেতিয়া ই আয় আৰু সম্পদৰ প্ৰতিকূলভাৱে বিতৰণ কৰি নিয়োগ, আয় আৰু উৎপন্ন কমায়। সেয়েহে দৰ বিভেদীকৰণৰ সামাজিক কল্যাণ পৰিণাম ই সৃষ্টি কৰা হয়, উৎপন্ন আৰু নিয়োগ পৰিণামৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে।

২.৫ দৰ নিয়ন্ত্ৰিত আৰু স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰ

Controlled and Natural Monopoly Market

একচেটিয়া বজাৰ যে সদায় মুক্তভাৱে পৰিচালিত হয় এনে নহয়; কেতিয়াবা ই বিভিন্ন কাৰণত নিয়ন্ত্ৰিত হৈ পৰে। এনেকৈ নিয়ন্ত্ৰিত অৱস্থাত পৰিচালিত একচেটিয়া বজাৰক নিয়ন্ত্ৰিত একচেটিয়া বজাৰ আৰু কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নোহোৱাকৈ মুক্তভাৱে পৰিচালিত একচেটিয়া বজাৰক স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰ বোলা হয়। তলত এই দুয়োখন বজাৰ সম্পৰ্কে এক আভাস দাঙি ধৰা হ'ল।

২.৫.১ দৰ নিয়ন্ত্ৰিত একচেটিয়া বজাৰ

Controlled Monopoly Market

একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই সদায় একচেটিয়া অধিকাৰ পুৰাদমে খটুৱাই যথেষ্ট পৰিমাণে অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিব পৰাকৈ দৰ আৰু উৎপন্ন নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ কিছুমান কাৰকে একচেটিয়া অধিকাৰৰ পূৰ্ণ প্ৰয়োগত বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। সেই কাৰকবোৰ হ'ল -

১. সাম্ভৱ্য প্রতিদ্বন্দ্বী উদ্ভৱ হোৱাৰ প্ৰতি ভীতিগ্ৰস্ত হৈ একাধিকাৰ

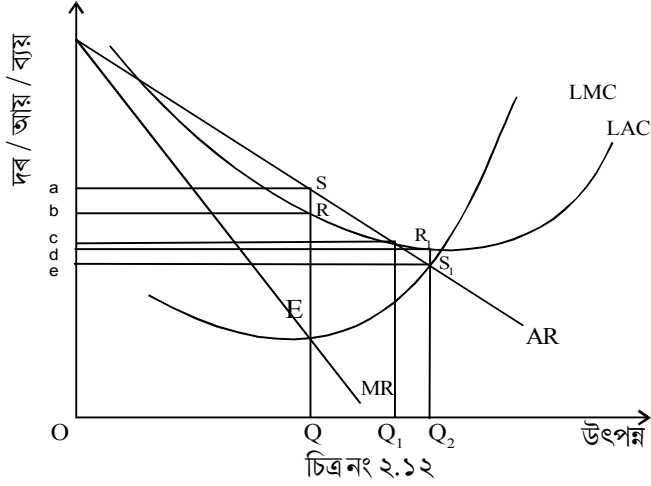
উদ্যোক্তাই অস্বাভাৱিক মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱাতকৈ নিম্নস্তৰত দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। অন্যথা মুনাফাৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ প্ৰতিদ্বন্দ্বী প্ৰতিষ্ঠানৰ অৱিৰ্ভাৱ হ'লে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাৰ অস্বাভাৱিক মুনাফা একেবাৰে নাইকিয়া হ'ব পাৰে।

২. অতিমাত্ৰা অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণে চৰকাৰক নিয়ন্ত্ৰণমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিবলৈ বাধ্য কৰাব পাৰে। সেয়েহে এনে নিয়ন্ত্ৰণে অনা অসুবিধা এৰাই চলিবলৈকো একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই অস্বাভাৱিক মুনাফা কমাই দৰ কমাব পাৰে।
৩. একেদৰে ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণৰ পৰা হাত সাৰিবলৈকো একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই উৎপাদন বলাই দৰ কমাব পাৰে।
৪. জনসাধাৰণৰ প্ৰতিবাদ উদ্ভৱ হোৱাৰ ভয়তো একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই অস্বাভাৱিক মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাৰ পৰা বিৰত থাকি উৎপাদন বঢ়াই দৰ কমাব পাৰে।
৫. অত্যাধিক দৰে প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰ উদ্ভৱ হোৱাত অনুপ্ৰেৰণা যোগাব পাৰে। যদি সেয়ে হয় একাধিকাৰ উদ্যোক্তাৰ অস্বাভাৱিক মুনাফা কমিব। কাৰণ প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য উদ্ভৱ নোহোৱাৰ স্বার্থত দৰ নিম্ন হাৰত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়।
৬. হৃৎকালতহে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই অধিক দৰত দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী কৰিব পাৰে। কাৰণ দৰ বৃদ্ধি হ'লেও হঠাতে গ্ৰাহকে ভোগ অভ্যাস পৰিৱৰ্তন কৰিব নোৱাৰে। আনহাতে দীৰ্ঘকালত গ্ৰাহকে নিজৰ অভ্যাস পৰিৱৰ্তন (adjustment) কৰিব পাৰে আৰু অধিক দৰত দ্ৰব্য এবিধ ক্ৰম কৰাতকৈ ইয়াৰ ভোগৰ পৰা বিৰত থকাই শ্ৰেয় বুলি ভাবে। সেয়েহে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দীৰ্ঘকালত অধিক দৰ আৰোপ কৰিব নোৱাৰে।

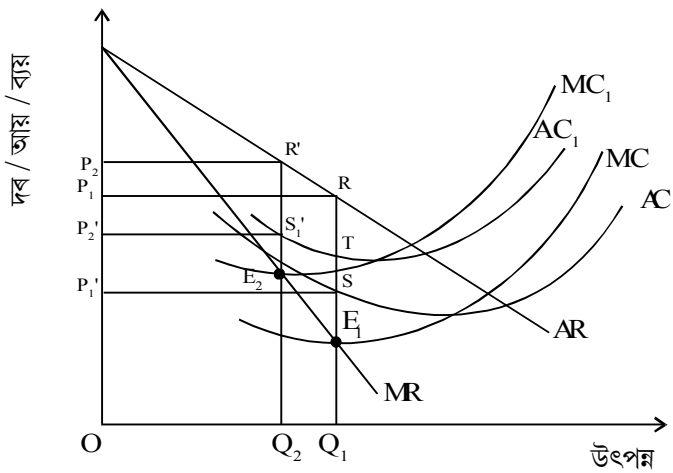
ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই তেওঁৰ একচেটিয়া অধিকাৰ সদায় পূৰ্ণৰূপত প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰে। বহুসময়ত তেওঁৰ সামৰ্থ থাকিলেও ইয়াক প্ৰয়োগ নকৰি উৎপাদন বঢ়াই দৰ নিম্নহাৰত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে একচেটিয়া দৰে সদায় অস্বাভাৱিক মুনাফাক নুবুজায়। তদুপৰি হৃৎকালত চাহিদাৰ দ্ৰুত পতনৰ বাবে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই লোকচান ভৰি হ'লেও দ্ৰব্যবিধ বিক্ৰী কৰিবলগীয়া হয়। গতিকে একচেটিয়া দৰত হৃৎকালত কেতিয়াবা লোকচানৰো উদ্ভৱ হয়।

২.১২ নং চিত্ৰত নিয়ন্ত্ৰিত দৰ নিৰূপণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰত দেখা গৈছে স্বাভাৱিক অৱস্থাত E বিন্দুত ভাৰসাম্য লাভ কৰি একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে OQ পৰিমাণে দ্ৰব্য উৎপাদন কৰি Oa দৰত বিক্ৰী কৰিব আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা abRS পৰিমাণে অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিব। চৰকাৰে নিয়ন্ত্ৰণমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি উৎপাদন OQ_1 লৈ বৃদ্ধি কৰিলে দৰ Oc লৈ কমিব। ইয়াৰ দ্বাৰা প্ৰতিষ্ঠানখনে কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিব। যিহেতু Oc দৰত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ $AC = AR$ । আনহাতে কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ দিশৰ পৰা OQ_2

হে কাম্য উৎপাদন। কাম্য উৎপাদনত দ্রব্যবিধৰ দৰ হ'ব Oe । কিন্তু এই দৰত $AC > AR$ । ফলস্বৰূপে প্রতিষ্ঠানখনে R_1S_1 পৰিমাণে প্রতিগোট দ্রব্যত লোকচান ভৰিব। চৰকাৰে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাক প্রতিগোট দ্রব্যৰ বাবে R_1S_1 পৰিমাণে ক্ষতিপূৰণ দি দ্রব্যৰ উৎপাদন OQ_2 লৈ বৃদ্ধি কৰি কল্যাণ সৰ্বাধিক কৰাৰ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

দ্রব্য কৰ আৰোপ কৰিও একাধিকাৰ বজাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰি। দ্রব্য বিশেষে কৰ আৰোপ কৰা বাবে একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠান গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় এই দুয়োটা বৃদ্ধি পাব। ফলস্বৰূপে দ্রব্যবিধৰ দৰ বাঢ়ি কৰাৰ বোজা একাংশ ক্ৰেতালৈ স্থানান্তৰ হয় আৰু আনটো অংশ উদ্যোক্তাই নিজে বহন কৰে। চিত্ৰ নং ২.১৩ ত দেখা গৈছে ST পৰিমাণে দ্রব্য বিশেষ কৰ আৰোপকৰা বাবে AC ৰেখা AC_1 লৈ আৰু MC ৰেখা MC_1 লৈ স্থানান্তৰ হোৱাত নতুন ভাৰসাম্য বিন্দু E_2 ত নিৰূপিত হ'ল আৰু সেয়ে দ্রব্যবিধৰ দৰ OP_2 লৈ বৃদ্ধি পালে। ফলস্বৰূপে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাৰ লাভ $P_1P'_1SR$ ৰ পৰা $P_2P'_2S'R'$ লৈ কমিলে। দ্রব্য কৰে একাধিকাৰ বজাৰত দৰ নিয়ন্ত্ৰণত সহায় নকৰে। কাৰণ দ্রব্যবিধৰ দৰ পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক নোহোৱা বাবে উদ্যোক্তাই দৰ বঢ়াই কৰাৰ বোজা ক্ৰেতালৈ আংশিকভাৱে হস্তান্তৰ কৰিব পাৰে।

আকৌ যদি একচেটিয়া মুনাফাৰ ওপৰত কৰ আৰোপ কৰা হয় তেতিয়া উদ্যোক্তাৰ মুনাফাহে কমে দৰ আৰু ইয়াৰ উৎপন্নৰ ওপৰত কোনো প্ৰভাৱ নপৰে।

২.৫.২ স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰ (Natural monopoly)

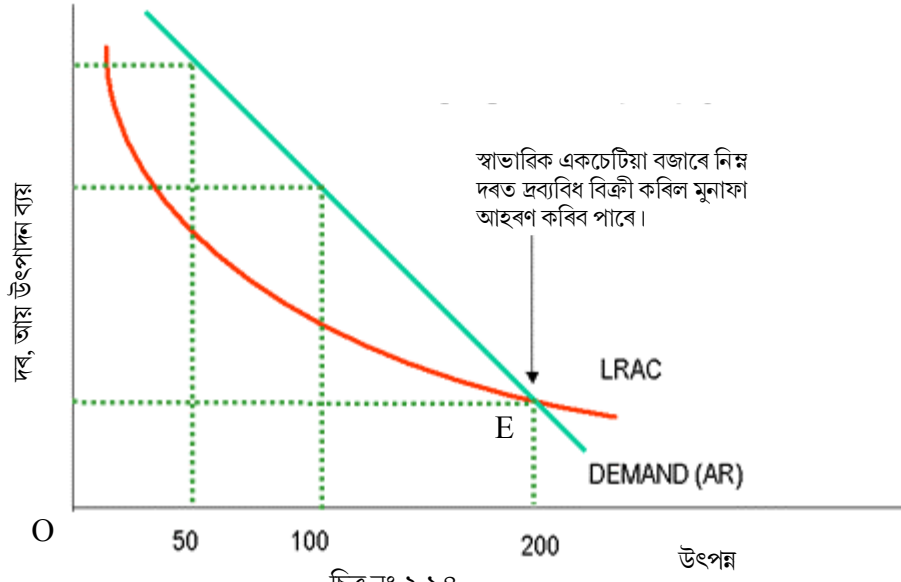
প্ৰতিষ্ঠান এখনে মাত্ৰ সম্প্ৰসাৰণৰ সুবিধাৰ জৰিয়তে যি একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰে তাক স্বাভাৱিক একচেটিয়া অধিকাৰ বোলা হয়। এই স্বাভাৱিক একচেটিয়া অধিকাৰৰ ভিত্তিত গঢ়ি উঠা একক বিক্ৰেতা বজাৰেই হ'ল স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰ। এনে বজাৰক 'স্বাভাৱিক' বোলাৰ কাৰণ হ'ল যে ইয়াত প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা এখন হ'লেহে মাত্ৰ সম্প্ৰসাৰণৰ সুবিধা ভোগ কৰিব পৰা যায় আৰু প্ৰতিষ্ঠানখনে দক্ষতাপূৰ্ণভাৱে উৎপাদন কাৰ্য চলাই যাব পাৰে। কোনো প্ৰতিদ্বন্দ্বিৰ প্ৰৱেশ ঘটিলে এই দক্ষতাৰ পতন ঘটে। সাধাৰণতে বৃহৎ আকাৰৰ স্থিৰ ব্যয় তথা মূলধনৰ বিনিয়োগ কৰিবলগীয়া হোৱা উৎপাদনকাৰ্যৰ বেলিকা এনে স্বাভাৱিক একচেটিয়া অধিকাৰৰ উদ্ভৱ হোৱা দেখা যায়। সকলো উদ্যোক্তাই এনে বিনিয়োগ কৰিবলৈ সমৰ্থ নহয়। গতিকে যিজন উদ্যোক্তাই এই বৃহৎ আকাৰত বিনিয়োগ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয় তেৱেই স্বাভাৱিকতে একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰে আৰু আৰু এই প্ৰতিষ্ঠান তথা উদ্যোগৰ উপস্থিতিত গঢ় লৈ উঠা বজাৰেই হ'ল স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰ।*

স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰ ঘাইকৈ জনউপযোগিতা (Public utility) পানী যোগান, বিজুলি শক্তিৰ বিতৰণ, বন্ধন গেছৰ যোগান ইত্যাদিৰ লগত জড়িত। কোনো এক প্ৰতিষ্ঠান এখন নগৰ বা চহৰত এনে সেৱা যোগানৰ লগত জড়িত হৈ থকা অৱস্থাত আন এখন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰিব পৰাকৈ সুবিধা আৰু সামৰ্থনাথাকে। এনে জনউপযোগিতাৰ লগত জড়িত সেৱাৰ যোগান ধৰিবলৈ একাধিক প্ৰতিষ্ঠানক অনুমতি দিলে বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বেমেজালিৰ উদ্ভৱ হ'ব আৰু ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে উৎপাদন কাৰ্যই দক্ষতা হেৰুৱাব। স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল -

- মাত্ৰ সম্প্ৰসাৰণৰ সুবিধাৰ জৰিয়তে স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ উদ্ভৱ হয়।
- এনে বজাৰত উৎপাদনকাৰী প্ৰতিষ্ঠান এখন থাকে আৰু ইয়াৰ আকাৰ যথেষ্ট ডাঙৰ হয় সেয়ে স্থাপিত ব্যয় যথেষ্ট বেছি হয়।
- এনে বজাৰ সাধাৰণতে জন-উপযোগিতা প্ৰদান কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱা যোগানৰ লগত জড়িত।
- স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰ চৰকাৰৰ দ্বাৰা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ প্ৰয়োজন থাকে আৰু এনে প্ৰয়োজনতে বহু সময়ত চৰকাৰী মালিকীস্বত্বৰ অধীনত এনে বজাৰ পৰিচালিত হয়।
- স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতাই নিম্ন গড় উৎপাদন ব্যয়ৰ বিপৰীতে বৃহৎ আকাৰৰ চাহিদা পূৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। ২.১৪ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে উৎপাদন বৃদ্ধি পোৱা সত্ত্বেও গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমশঃ কমিছে। উৎপন্ন দুশ গোট হোৱা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় আৰু গড় ব্যয় সমান হৈছে। ইয়াৰ

আগলৈকে প্রতিষ্ঠানখনে অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।

চিত্ৰ নং ২.১৪

- স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানৰ স্থিৰ উৎপাদন ব্যয় আৰু পৰিবৰ্তনশীল উৎপাদন ব্যয়ৰ অনুপাত যথেষ্ট বেছি হয়।
- স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানে গড় ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় ক্ৰমহাসমান হোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণ কৰে।

স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানৰ উদাহৰণ হ'ল দূৰভাষ, পানী যোগান, বিজুলিবাতি যোগান, ৰেল পৰিবহণ, ৰন্ধন গেছৰ যোগান ইত্যাদি।

স্বাভাৱিক একচেটিয়া শক্তিৰ উৎস

(Sources of natural monopoly)

স্বাভাৱিক একচেটিয়া শক্তিৰ উৎস হ'ল -

- বৃহৎ আকাৰৰ স্থাপিত (Installed cost) ব্যয় কৰিব পৰাকৈ মূলধনৰ উপস্থিতি।
- মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ (Economies of large scale) সুবিধাৰ উপস্থিতি।
- কোনো কেঁচামাল বা ইন্ধন প্ৰাপ্তি একচেটিয়া প্ৰৱেশ।
- প্ৰতিযোগিতা এৰাই চলাৰ অনা-বজাৰ (Non-market) কৌশলৰ প্ৰয়োগ, যেনে - সম্ভব্য প্ৰতিযোগিৰ ক্ৰয়, গ্ৰাহক বা যোগানকাৰীৰ লগত চুক্তি সম্পাদন।
- চৰকাৰী ৰক্ষণাবেশন লাভ।
- ব্যয়বহুল আইনী সুৰক্ষাৰ উপস্থিতি ইত্যাদি।

সৰল একক বিক্ৰেতা বজাৰ আৰু স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ তুলনা (Comparison between simple monopoly and natural monopoly)

সৰল একক বিক্ৰেতা বজাৰ আৰু স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ মাজত থকা সাদৃশ্যবোৰ হ'ল -

- দুয়োপ্ৰকাৰ অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ চূড়ান্ত অৱস্থা।
- দুয়োপ্ৰকাৰ বজাৰত উদ্যোগটো এখন প্ৰতিষ্ঠানভিত্তিক হয়।
- দুয়োখন বজাৰতে উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰ উৎপাদনকাৰী নাথাকে।
- দুয়োখন বজাৰত বিক্ৰেতাই দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰা বা যোগান নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে।
- দুয়োখন বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানে দীৰ্ঘকালত অস্বাভাৱিক আহৰণ কৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰে।
- দুয়োখন বজাৰৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ চৰ্ত হ'ল - প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰে।

সৰল একক বিক্ৰেতা বজাৰ আৰু স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ হ'ল -

- নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্যৰ অনুপস্থিতিৰ দ্বাৰা সৰল একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ উদ্ভৱ হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতাৰ উদ্ভৱ হয় মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ সুবিধা লাভ কৰাৰ জৰিয়তে।
- সৰল একক বিক্ৰেতা বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানে ভাৰসাম্য লাভ কৰা অৱস্থাত গড় ব্যয় স্থিৰ, ক্ৰমবৰ্ধমান আৰু ক্ৰমহাসমান এই তিনিটা অৱস্থাৰ যিকোনো এটা বৰ্তি থাকিব পাৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানখনে ভাৰসাম্য লাভ কৰা অৱস্থাত গড় উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমহাসমান অৱস্থাত থাকে।
- সৰল একক বিক্ৰেতা বজাৰত দ্ৰব্যবিধ কেনে অভাৱ পূৰণ কৰা হ'ব সেইটো কোনো ধৰণে নিশ্চিত নহয়। কিন্তু স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰত দ্ৰব্যবিধ জন- উপযোগিতা যোগানৰ লগত জড়িত হোৱাটো নিশ্চিত।
- সৰল একক বিক্ৰেতা বজাৰত যিকোনো প্ৰকাৰে প্ৰতিদ্বন্দ্বিৰ আগমণ বাধাগ্ৰস্ত হয়। এই আগমণ বাধাগ্ৰস্ত হোৱাত চৰকাৰী অনুমোদন আৰু ৰক্ষণাবেশন থাকিব পাৰে বা দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদন কৌশল সকলোৰে বাবে জ্ঞাত নহ'ব পাৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰত দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদন কৌশল গোপনীয় নহয়। ইয়াত একচেটিয়া অধিকাৰৰ উদ্ভৱ হয় মূলতঃ বিশেষ উৎপাদনী দক্ষতাৰ উপস্থিতি, বৃহৎ আকাৰৰ মূলধনৰ উপস্থিতি আৰু চৰকাৰী ৰক্ষণাবেশনৰ বাবে।
- সৰল একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ অধীন প্ৰতিষ্ঠানৰ স্থাপিত ব্যয় কিমান হ'ব সেইটো নিশ্চিত নহয়। এনে ব্যয় কমো হ'ব পাৰে বা বেছিও হ'ব পাৰে। কিন্তু স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰত স্থাপিত ব্যয় যথেষ্ট বেছি হোৱাটো

নিশ্চিত।

- সৰল একক বিক্ৰেতাৰ তুলনাত স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণৰ সন্মুখীন হোৱাৰ সম্ভাৱনা অধিক। কাৰণ স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যবিধ সাধাৰণতে জন-উপযোগিতা প্ৰদানৰ লগত জড়িত হয়।

স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ নিয়ন্ত্ৰণ (Control of natural monopoly)

স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা উচিত হয় নে নহয় এই লৈ অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মাজত মত বিভেদ আছে। মুক্ত অৰ্থব্যৱস্থাৰ সমৰ্থন কৰা সকলৰ মতে স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰা উচিত নহয়। ইয়াৰ সমৰ্থনত তেওঁলোকে আগবঢ়োৱা যুক্তিসমূহ হ'ল -

- সমৰ্থকসকলৰ মতে স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰ চৰকাৰে নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ প্ৰয়োজন নহয়। বজাৰ চালিকা শক্তিয়ে ইয়াৰ স্বয়ংক্ৰিয় প্ৰক্ৰিয়াৰে এনে বজাৰৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। ঐতিহাসিক তথ্যৰ পৰা দেখা যায় যে স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতাৰ আয়ুস ছুটি। কাৰণ যি বিশেষ কৌশল প্ৰয়োগ কৰি স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ উত্থান ঘটে পৰৱৰ্তী কালত সেই কৌশল আন সকলোৰে বাবে সাধাৰণ হৈ পৰে। আনকি কিছুমান প্ৰতিষ্ঠানে অধিক উন্নত কৌশলৰ উদ্ঘাটন কৰে। ই এহাতে উৎপাদন ব্যয় গাঁথনিৰ পৰিবৰ্তন ঘটায় আৰু আনহাতে চাহিদাৰো সাল-সলনি হয়। গতিকে সময়ৰ খোজত স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ পৰিবৰ্তে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰৰ আগমণ ঘটে।
- বহুসময়ত স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ অনুপস্থিতিত জন-উপযোগিতাৰ লগত জড়িত কোনো এবিধ দ্ৰব্য ভোগ কৰাৰ পৰা জনসাধাৰণ বঞ্চিত হ'বলগীয়া হয়। কাৰণ সকলো বেচৰকাৰী উদ্যোক্তাই জন-উপযোগিতা প্ৰদান কৰা দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিবলৈ যাওঁতে লগা বৃহৎ অংকৰ মূলধন যোগাৰ কৰিব নোৱাৰে। আনহাতে ৰাজহুৱা খণ্ডত এনে উৎপাদন কাৰ্য চলোৱাৰ বাবে সদায় সুবিধা আৰু সামৰ্থ নাথাকে।
- স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ দৰ নিয়ন্ত্ৰণে প্ৰতিষ্ঠানৰ দক্ষতা হ্রাস কৰে। এহাতে ই অস্বাভাৱিক মুনাফা কমাই এক অনুৎসাহমূলক মনোভাৱৰ সূচনা কৰে আৰু আনহাতে বৃহৎ আকাৰৰ পুঁজি বিনিয়োগৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা মূলধন গঠন কৰাত ই বাধাৰ সৃষ্টি কৰে। এনেদৰে দৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ সন্মুখীন হোৱা একক বিক্ৰেতা বজাৰক সমালোচক সকলে Lazy Monopoly হিচাপে অভিহিত কৰিছে।
- সম্ভাৱ্য প্ৰতিদ্বন্দ্বিৰ প্ৰৱেশ প্ৰতিৰোধ কৰিবলৈ একক বিক্ৰেতাই নিজেই স্বাভাৱিক লাভ কম হোৱাকৈ দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰে। গতিকে চৰকাৰৰ ফালৰ পৰা পুনৰ একক বিক্ৰেতা বজাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ প্ৰয়োজন নহয়। কেতিয়াবা

এনেও হয় যে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই নিৰ্ধাৰণ কৰা দৰ আৰু উৎপন্ন প্ৰায় প্ৰতিযোগি বজাৰৰ সমান হয়। এনে অৱস্থাত চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণৰ প্ৰশ্ন অপ্ৰাসংগিক হৈ পৰে।

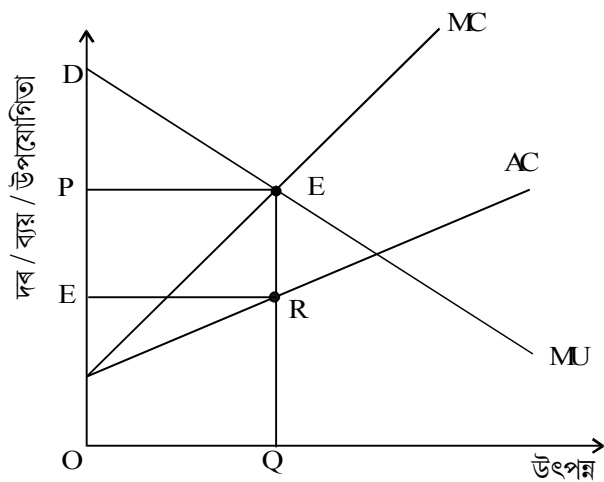
- একাংশ সমালোচকৰ মতে স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ ধাৰণাটো চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণৰ উদ্দেশ্যেৰে প্ৰণোদিত। ইয়াৰ কোনো দূৰদৰ্শী আধাৰ নাই। দীৰ্ঘকালীন পৰিণামৰ দিশটো বাদ দি কেৱল হুস্বকালীন স্বাৰ্থ পূৰণৰ বাবে স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাটো যুক্তিসংগত নহয়।
- জনকল্যাণ বৃদ্ধিৰ স্বাৰ্থত স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰ চৰকাৰৰ অধীন কৰাটো যুক্তিসংগত নহয়। চৰকাৰো ব্যক্তিৰ দৰেই ব্যক্তিগত স্বাৰ্থৰ দ্বাৰা পৰিচালিত। ঐতিহাসিক তথ্যই দেখুৱায় যে চৰকাৰৰ অধীন কৰা জন-উপযোগিতাৰ লগত জড়িত প্ৰতিষ্ঠানসমূহ ৰঙাফিটাৰ মেৰপাকৰ দ্বাৰা আক্ৰান্ত হোৱাই নহয় দুৰ্নীতিপৰায়নো। এনে কাৰণতে বহুবোৰ দেশত সম্প্ৰতি জন-উপযোগিতাৰ স্বাৰ্থজড়িত বহুবোৰ কাম-কাজ আকৌ বে-চৰকাৰী খণ্ডৰ অধীন কৰা হৈছে।
- স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ চৰকাৰীকৰণে প্ৰতিযোগিতামূলক পৰিৱেশ বিনষ্ট কৰে। চৰকাৰৰ অধীন নহ'লে ই প্ৰতিদ্বন্দ্বি উদ্ভৱ হোৱাৰ ভয়ত দৰ আৰু উৎপাদন সীমিত অৱস্থাত ৰাখে। আনহাতে চৰকাৰীকৰণে এনে ভয়ৰ অৱসান ঘটায় আৰু সেয়ে চৰকাৰৰ অধীনত এনে দ্ৰব্যৰ বৃদ্ধি হৈ উৎপাদনহে কমিব পাৰে।
- বিভিন্ন দেশৰ বাস্তৱিক তথ্যৰ পৰা ক'ব পাৰি যে বেচৰকাৰী খণ্ডত জন্ম আৰু বিকাশ লাভ কৰা স্বাভাৱিক একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠান ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক উভয় দিশৰ পৰা লাভজনক হোৱা দেখা যায়।

২.৬ একক ক্ৰেতা বজাৰ (Monoposony)

একাধিকাৰ বিক্ৰেতাৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা বৈশিষ্ট্যবোৰ যদি কোনো একক ক্ৰেতাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হয় তেতিয়া তাক একক ক্ৰেতা বিশিষ্ট বজাৰ বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে যদি কোনো এটা এলেকাৰ সমগ্ৰ ভোক্তা একত্ৰিত হৈ পৰে বা যেতিয়া সমাজবাদী চৰকাৰে আমদানি নিয়ন্ত্ৰণ কৰে, বা যেতিয়া কোনো এজন গ্ৰাহকেহে সংশ্লিষ্ট দ্ৰব্যবিধৰ ভোগ বা ব্যৱহাৰ কৰাৰ ৰুচি থাকে, বা যেতিয়া কোনো এটা কাৰখানাই এক নিৰ্দিষ্ট শ্ৰেণীৰ শ্ৰমিকৰ নিয়োগ কৰে ইত্যাদি পৰিস্থিতিত একক ক্ৰেতা বজাৰৰ উদ্ভৱ হয়। অধ্যাপক Liebhatzky - ৰ মতে একক ক্ৰেতা বজাৰৰ ক্ষেত্ৰত মাথো এজন ক্ৰেতা থাকে, দ্ৰব্যবিধ ক্ৰয়ৰ ক্ষেত্ৰত তেওঁ আন কোনো ক্ৰেতাৰ লগত প্ৰতিযোগিতা চলাবলগীয়া নহয় আৰু অন্যান্য ক্ৰেতাই এই বজাৰত প্ৰৱেশ কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে একক ক্ৰেতা বিশিষ্ট বজাৰৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ একক বিক্ৰেতাবিশিষ্ট বজাৰৰ সৈতে একে। যিদৰে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দ্ৰব্যৰ যোগান হ্রাস-বৃদ্ধি কৰি ইয়াৰ দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে; ঠিক সেইদৰে একক ক্ৰেতাই

দ্রব্যবিধৰ চাহিদা হ্রাস-বৃদ্ধি কৰি ইয়াৰ দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে। একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই অস্বাভাৱিক মুনাফা সৰ্বাধিক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰাৰ দৰে একক ক্ৰেতাই ভোগ উদ্বৃত্ত সৰ্বাধিক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। সেয়েহে একক বিক্ৰেতাই প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয়ৰ সমতাত দ্রব্যবিধ বিক্ৰী কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে, কিন্তু একক ক্ৰেতাই প্ৰান্তীয় ব্যয়ৰ লগত তেওঁৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা সমান হোৱা অৱস্থাত দ্রব্যবিধ ক্ৰয় কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

চিত্ৰ নং ২.১৫ ত একক ক্ৰেতা বিশিষ্ট বজাৰৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণ কৰি দেখুওৱা হৈছে। উদ্যোগৰ গড় ব্যয় ৰেখা একক ক্ৰেতাৰ বাবে যোগান ৰেখা। E বিন্দুত একক ক্ৰেতাৰ উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হৈ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপিত হৈছে। গতিকে একক ক্ৰেতাই OP দৰত OQ পৰিমাণৰ দ্রব্য ক্ৰয় কৰিব। এই দৰত তেওঁ লাভ কৰা মুঠ উপযোগিতা হ'ল ODEQ। কিন্তু তেওঁ পৰিশোধ কৰা মূল্য হ'ল OPEQ। গতিকে ভোক্তাই ওপৰিঞ্চিভাৱে লাভ কৰা মূল্য হ'ল OPDE – OPEQ = PDE।

চিত্ৰ নং ২.১৫

শ্ৰমৰ বজাৰত একক ক্ৰেতাৰ উপস্থিতি

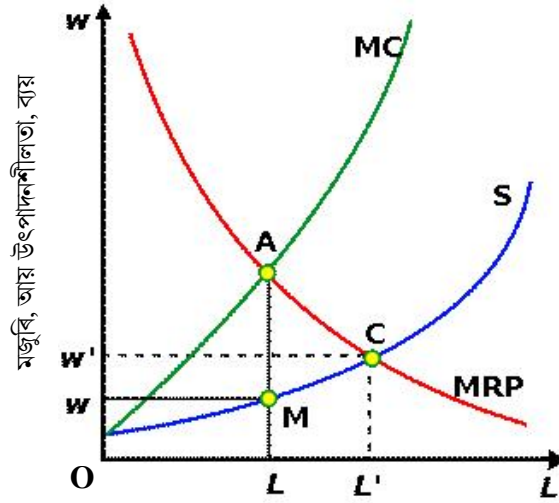
(Monopsony in labour market)

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে একক ক্ৰেতা বিশেষকৈ উদ্ভৱ হয় শ্ৰমৰ বজাৰত। শ্ৰমৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ ভাৰসাম্যতাৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -

- প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদনশীলতা প্ৰান্তীয় ব্যয়ৰ সমান হ'ব লাগিব। ই হ'ল প্ৰাথমিক বা আৱশ্যকীয় চৰ্ত।
- প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদনশীলতা ৰেখাক তলফালৰ পৰা ছেদ কৰিব লাগিব।

২.১৬ নং চিত্ৰত শ্ৰমৰ বজাৰত একক ক্ৰেতাৰ উপস্থিতিত মজুৰি নিৰ্ধাৰণ হোৱা ভাৰসাম্য অৱস্থা আৰু পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ লগত ইয়াৰ তুলনা কৰি দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰত MRP হৈছে শ্ৰমিকৰ প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদনশীলতা ৰেখা। ই শ্ৰমিকৰ চাহিদাৰ প্ৰতিফলন ঘটায়। আনহাতে MC হ'ল প্ৰতিষ্ঠানৰ

প্রান্তীয় ব্যয় ৰেখা আৰু S হ'ল শ্ৰমিকৰ যোগান ৰেখা। ই শ্ৰমিকৰ যোগান দৰ অৰ্থাৎ মজুৰি নিৰ্দেশ কৰিছে। A বিন্দুত ওপৰত উল্লেখ কৰা ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত দুটা পূৰণ হৈছে। গতিকে OL পৰিমাণৰ শ্ৰমিক নিয়োগ হোৱাৰ বিপৰীতে মজুৰি Ow ত নিৰূপণ হৈছে। এতিয়া যদি শ্ৰমৰ বজাৰত পূৰ্ণপ্রতিযোগিতা থাকে তেতিয়া C বিন্দুত ভাৰসাম্যৰ উদ্ভৱ হ'ব। কাৰণ এই বিন্দুতে শ্ৰমিকৰ যোগান আৰু চাহিদা সমান হৈছে। এনে অৱস্থাত শ্ৰমিকৰ নিয়োগ OL' লৈ বৃদ্ধি পোৱা অস্থাত মজুৰি Ow' লৈ বৃদ্ধি পাব। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে যে পূৰ্ণপ্রতিযোগিতাৰ তুলনাত একক ক্ৰেতাত শ্ৰমিকৰ মজুৰি আৰু নিয়োগ দুয়োটাই কম।

শ্ৰমিকৰ যোগান আৰু চাহিদা
চিত্ৰ নং ২.১৬

একক ক্ৰেতা বজাৰৰ কল্যাণ পৰিণাম

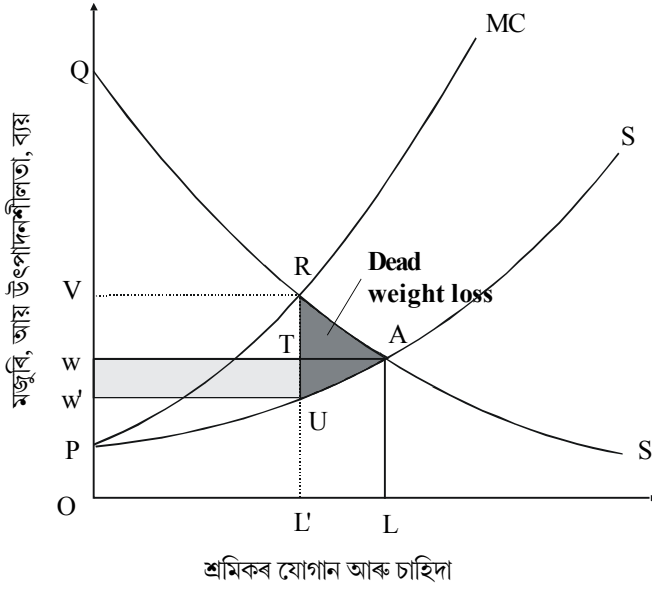
(Welfare effect of monoposony)

শ্ৰমৰ বজাৰতপূৰ্ণ প্রতিযোগিতাৰ পৰিবৰ্তে একক ক্ৰেতাৰ উপস্থিতি ঘটিলে সামাজিক কল্যাণৰ ওপৰত দুই ধৰণৰ নেতিবাচক প্ৰভাৱ পৰে। সেয়া হ'ল -

- শ্ৰমিকৰ কল্যাণ কমি উদ্যোক্তা তথা নিয়োগকাৰীৰ কল্যাণ বাঢ়ে। ই আয় বিতৰণৰ অসমতাৰ সূচনা কৰে।
- মুঠ কল্যাণ কমে। কাৰণ শ্ৰমিক আৰু নিয়োগকৰ্তা উভয়ৰে কল্যাণ যিমান কমে, শ্ৰমিকৰ পৰা নিয়োগকৰ্তালৈ তাতকৈ কম উদ্বৃত্তৰ হস্তান্তৰ হয়। এই মুঠ কল্যাণ যিমান কমে তাক Dead weight loss বোলা হয়।

২.১৭ নং চিত্ৰত এই দুয়ো প্ৰকাৰৰ পৰিণাম দেখুওৱা হৈছে। উল্লেখযোগ্য যে সামাজিক কল্যাণ শ্ৰমিক উদ্বৃত্ত আৰু নিয়োগকৰ্তাৰ উদ্বৃত্তৰ যোগফল। শ্ৰমিকৰ উদ্বৃত্ত হ'ল ভাৰসাম্য অৱস্থা পৰ্যন্ত মজুৰি আৰু শ্ৰমিকৰ যোগান দৰৰ মাজৰ পাৰ্থক্য। আনহাতে নিয়োগকৰ্তাৰ উদ্বৃত্ত হ'ল প্রান্তীয় আয় উৎপাদনশীলতা আৰু মজুৰিৰ মাজৰ পাৰ্থক্য। চিত্ৰ অনুসৰি A হ'ল প্রতিযোগী ভাৰসাম্য বিন্দু আৰু ইয়াত শ্ৰমিকে PwA পৰিমাণে আৰু নিয়োগকৰ্তাই wQA পৰিমাণে উদ্বৃত্ত ভোগ কৰিছে। এতিয়া পূৰ্ণপ্রতিযোগিতাৰ পৰিবৰ্তে শ্ৰমৰ বজাৰত একক ক্ৰেতাৰ উপস্থিতি ঘটা বাবে ভাৰসাম্য বিন্দু R ত নিৰূপণ হ'ল। ইয়াত শ্ৰমিকৰ উদ্বৃত্ত Pw'U লৈ আৰু নিয়োগকৰ্তাৰ

উদ্ভূত $w'QRU$ লৈ পৰিবৰ্তন হৈছে। ইয়াৰে $w'wTU$ অংশটো আহিছে শ্ৰমিকৰ পৰা। আনহাতে শ্ৰমিক আৰু নিয়োগকৰ্তা উভয়েৰে মুঠ URA পৰিমাণে উদ্ভূত কমিলে। ইয়েই হ'ল একক ক্ৰেতা বজাৰৰ উপস্থিতিত উদ্ভূত হোৱা Dead weight loss।

চিত্ৰনং ২.১৭

২.৬.১ একক ক্ৰেতা বনাম একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ (Monoposony Vs. Monopoly)

একক বিক্ৰেতা আৰু একক ক্ৰেতা বজাৰৰ মাজত থকা সাদৃশ্যবোৰ হ'ল এনেধৰণৰ -

- একক ক্ৰেতাই হওক বা একক বিক্ৰেতাই হওক বাস্তৱ অৱস্থাত এই দুয়ো প্ৰকাৰ বজাৰৰ স্বৰূপ পোৱা নাযায়। দুয়োপ্ৰকাৰ বজাৰ হ'ল অনাকাঙ্ক্ষিত চূড়ান্ত অৱস্থা। কাৰণ দুয়োপ্ৰকাৰ বজাৰে অৰ্থনৈতিক সম্পদৰ কাম্য ব্যৱহাৰৰ চৰ্ত পূৰণ নকৰে।
- উভয় প্ৰকাৰ বজাৰত উদ্যোক্তাৰ প্ৰধান লক্ষ্য হ'ল মুনাফা সৰ্বাধিক কৰা।
- উভয় প্ৰকাৰ বজাৰত সামাজিক কল্যাণ কাম্য হোৱাৰ পৰা বিৰত থাকিবলগীয়া হয়।
- দুয়োপ্ৰকাৰ বজাৰ হ'ল অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ বিশেষ পৰিস্থিতি।
- দুয়ো প্ৰকাৰ বজাৰত উদ্যোক্তাই দৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ সুবিধা ভোগ কৰে।
- দুয়ো প্ৰকাৰ বজাৰত গ্ৰাহকৰ ভোগ উদ্ভূত একচেটিয়া মুনাফা হিচাবে বিক্ৰেতালৈ হস্তান্তৰ হয়।

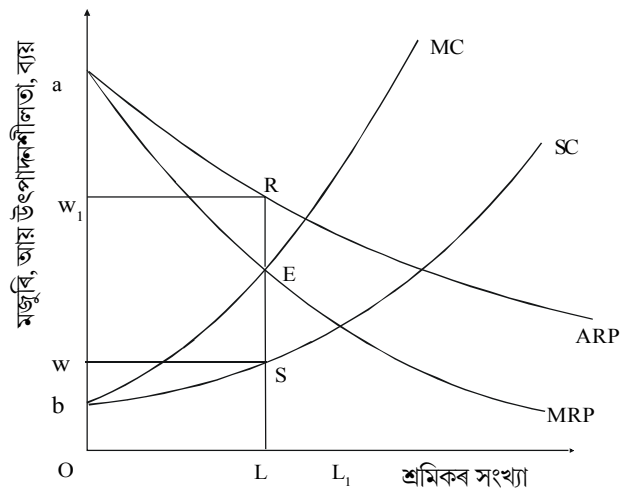
একক ক্ৰেতা আৰু একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ পাৰ্থক্যবোৰ হ'ল -

- একক বিক্ৰেতা বজাৰত এজন উৎপাদনকাৰী থাকে। অৰ্থাৎ একক বিক্ৰেতা বজাৰৰ উদ্যোগ একক প্ৰতিষ্ঠান বিশিষ্ট হয়। আনহাতে একক ক্ৰেতা বজাৰত ক্ৰেতা এজন থাকে। অন্য অৰ্থত একক ক্ৰেতা বজাৰ একক-

গ্ৰাহক বিশিষ্ট হয়।

- একক ক্ৰেতাৰ পৰিস্থিতি সাধাৰণতে শ্ৰমৰ বজাৰত আৰু একক বিক্ৰেতাৰ পৰিস্থিতি দ্ৰব্যৰ বজাৰত উদ্ভৱ হয়।
- একক ক্ৰেতা বজাৰত বিকল্প ক্ৰেতা নাথাকে। আনহাতে একক বিক্ৰেতা বজাৰত বিকল্প দ্ৰব্য নাথাকে।
- একক ক্ৰেতা বজাৰত প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদনশীলতা বা প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় সমান হোৱা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানে ভাৰসাম্য লাভ কৰে। আনহাতে একক বিক্ৰেতা বজাৰত প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় সমান হোৱা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা হয়।
- একক ক্ৰেতা বজাৰত ক্ৰেতাই দৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ সুবিধা লাভ কৰে। আনহাতে একক বিক্ৰেতা বজাৰত বিক্ৰেতাই দৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ সুবিধা লাভ কৰে।
- একক ক্ৰেতাৰ বজাৰত বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা অনিৰ্ধাৰিত। আনহাতে একক বিক্ৰেতাৰ বজাৰত ক্ৰেতাৰ সংখ্যা অনিৰ্ধাৰিত।
- এবিধ দ্ৰব্য একক বিক্ৰেতাৰ অধীনত নিৰ্ধাৰণ হোৱা দৰতকৈ একক ক্ৰেতাৰ অধীনত নিৰ্ধাৰণ হোৱা দৰ কম হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ এই দুয়োপ্ৰকাৰ দৰৰ মাজত হয়।
- একেবিধ দ্ৰব্য একক বিক্ৰেতাৰ অধীনত দৰ নিৰ্ধাৰণ হ'লে যিমান উদ্বৃত্ত গ্ৰাহকে হেৰুৱায়, একক ক্ৰেতাৰ অধীনত দৰ নিৰ্ধাৰণ হ'লে গ্ৰাহকে হেৰুওৱা উদ্বৃত্ত তাতকৈ কম হয়।

২.১৮ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে যে E হ'ল একক ক্ৰেতা আৰু একক বিক্ৰেতা উভয়ৰে ভাৰসাম্য অৱস্থা। গতিকে একক ক্ৰেতা বজাৰত নিৰ্ধাৰিত দৰ Ow আৰু একক বিক্ৰেতা বজাৰত নিৰ্ধাৰিত দৰ Ow_1 । ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে যে একক ক্ৰেতা বজাৰত গ্ৰাহকৰ উদ্বৃত্ত bwS আৰু একক বিক্ৰেতা বজাৰত গ্ৰাহকৰ উদ্বৃত্ত w_1aR । যিহেতু $w_1aR > bwS$, ইয়াৰ পৰা ক'ব পাৰি যে গ্ৰাহকৰ কল্যাণৰ দিশৰ পৰা একক ক্ৰেতা বজাৰতকৈ একক বিক্ৰেতা বজাৰ উন্নত।

চিত্ৰ নং ২.১৮

২.৬.২ একক বিক্রেতা আৰু একক ক্ৰেতাৰ একচেটিয়া অধিকাৰৰ উৎস

(Sources of Monopoly and Monoposony Power)

ইতিমধ্যে একক বিক্রেতা বজাৰ (একচেটিয়া বজাৰ) আৰু একক ক্ৰেতা বজাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল। এই দুয়ো প্ৰকাৰৰ বজাৰৰ জন্ম আৰু অস্তিত্ব নিৰ্ভৰ কৰে দুয়োখন বজাৰে লাভ কৰা একচেটিয়া অধিকাৰৰ ওপৰত। এই একচেটিয়া অধিকাৰৰ উৎস দুয়োখন বজাৰৰ বাবে একে নহ'বও পাৰে। তলত এই দুয়োখন বজাৰৰ একচেটিয়া অধিকাৰৰ উৎস সম্পৰ্কে এটা চমু আভাস দাঙি ধৰা হ'ল।

একক বিক্ৰেতাৰ একচেটিয়া অধিকাৰৰ উৎস

(Sources of Monopoly Power)

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা বজাৰ ব্যৱস্থা কিছু সুকীয়া হৈ পৰাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল একচেটিয়া অধিকাৰৰ উপস্থিতি। একচেটিয়া অধিকাৰ যিমানৈ বেছি হয় বজাৰ এখন সিমানৈ একচেটিয়া বজাৰৰ ফালে গতি কৰে। আনহাতে, একচেটিয়া অধিকাৰ যিমানৈ কম হয় সিমানৈ বজাৰে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ ফালে গতি কৰে। এই একচেটিয়া অধিকাৰ উদয় হোৱাৰ আঁৰত কেতবোৰ কাৰকে ক্ৰিয়া কৰে। সেইবোৰ হ'ল -

স্বত্ব সংৰক্ষণ বা পেটেণ্ট (Copyright or patent) : কোনো প্ৰতিষ্ঠানে একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল এই প্ৰতিষ্ঠানৰ নামত কোনো এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদনৰ স্বত্ব সংৰক্ষণ হৈ থকাটো বা ইয়াৰ লগত জড়িত উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ পেটেণ্ট লাভ কৰাটো। যেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানখনে দ্ৰব্য এবিধ সম্পূৰ্ণ নিজাকৈ নতুনকৈ বজাৰত মুকলি কৰে বা কোনো এক উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াৰ উদ্ভাৱন কৰে তেতিয়া আবেদন সাপেক্ষে এই দ্ৰব্যবিধ বা উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়াটোৰ স্বত্ব সেই প্ৰতিষ্ঠানৰ নামত চৰকাৰী সংশ্লিষ্ট বিভাগে সংৰক্ষণ কৰে। এই ব্যৱস্থাই এক নিৰ্দিষ্ট সময়লৈ সেই দ্ৰব্যবিধ আনে উৎপাদন কৰা বা সেই উৎপাদন প্ৰক্ৰিয়া আনে ব্যৱহাৰ কৰাৰ ওপৰত চৰকাৰী ভাবে বাধা আৰোপ কৰা হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে নকল যন্ত্ৰটো আৱিষ্কাৰ কৰা জেৰক্স কোম্পানীক উক্ত যন্ত্ৰটো বজাৰত বিক্ৰী কৰাৰ স্বত্ব সংৰক্ষণ কৰে। একেধৰণে কোনো এবিধ নতুন ঔষধ আৱিষ্কাৰ কৰিলেও স্বত্ব সংৰক্ষণ কৰা হয়। স্বত্ব সংৰক্ষণে উদ্যোগত নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ ৰুদ্ধ কৰে সেয়ে এই স্বত্ব লাভ কৰা প্ৰতিষ্ঠানে একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰাৰ সুবিধা পায়।

আৱশ্যকীয় উৎপাদক সামগ্ৰীৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ : (Control over essential inputs) : উৎপাদনত প্ৰয়োগ হোৱা কেঁচা সামগ্ৰী বা অন্যান্য উৎপাদকৰ ওপৰত কোনো এক প্ৰতিষ্ঠানে নিয়ন্ত্ৰণ বা আধিপত্য লাভ কৰিলে তেনে উৎপাদক ব্যৱহাৰ কৰি উৎপাদন কৰিব পৰা দ্ৰব্যৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠানখনে একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে দ্বিতীয় মহাযুদ্ধৰ পূৰ্বে বক্সাইটৰ প্ৰায় সকলোবোৰ উৎসৰ ওপৰত আমেৰিকাৰ এলুমিনিয়াম নামৰ কোম্পানীটোৱে নিয়ন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিবলৈ সমৰ্থ হোৱা বাবে বক্সাইটৰ সঁজুলি উৎপাদন কৰাত কিছু বছৰলৈ এই কোম্পানীটোৱে আমেৰিকাত একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰিছিল।

চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতা লাভ (Grant of franchise by the government): কোনো প্ৰতিষ্ঠানে একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰাৰ আন এটা উৎস হ'ল চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতা লাভ। চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতাত প্ৰতিষ্ঠানখনে এটা নিৰ্দিষ্ট অঞ্চলত কোনো এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা আইনসম্মত অধিকাৰ ভোগ

কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো এটা অঞ্চলত বিজুলীবাতি বিতৰণৰ অধিকাৰ চৰকাৰে কোনো এখন প্রতিষ্ঠানক প্ৰদান কৰিব পাৰে। তেনে কৰিলে সেই অঞ্চলটোত বিজুলীবাতি বিতৰণ একচেটিয়া অধিকাৰ সেই প্রতিষ্ঠানখনে ভোগ কৰে। একেধৰণে বায়ু পৰিবহণ, ৰেল পৰিবহণ, দূৰভাষ, জাহাজ পৰিবহণ ইত্যাদিৰ ক্ষেত্ৰতো কোনো কোনো প্রতিষ্ঠানে চৰকাৰৰ পৰা আইনসন্মত পৃষ্ঠপোষকতা লাভ কৰা দেখা যায়।

উৎপাদনৰ মিতব্যয়িতাৰ সুবিধা বা স্বাভাৱিক একচেটিয়া অধিকাৰৰ ভোগ (Economies of scale or presence of natural monopoly) : প্রতিষ্ঠান এখনে এক নিৰ্দিষ্ট কাললৈ উৎপাদন সম্প্ৰসাৰণ কৰাৰ বিপৰীতে মিতব্যয়িতাৰ সুবিধা ভোগ কৰিব পাৰে। এনে সুবিধাৰ উপস্থিতিত প্রতিষ্ঠানখনৰ উৎপাদন বৃদ্ধিৰ লগে লগে গড় উৎপাদন ব্যয় কমে। এনে অৱস্থাত প্রতিষ্ঠানখনে দ্ৰব্যবিধৰ বজাৰ চাহিদাৰ সিংহভাগ পূৰণ কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰিব পাৰিলে দ্ৰব্যবিধৰ দৰৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ লাভ কৰে আৰু ই প্রতিষ্ঠানখনক একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰাৰ পথ সুগম কৰি দিয়ে।

প্ৰতিষ্ঠিত প্রতিষ্ঠানৰ বিজ্ঞাপন আৰু গ্ৰাহকৰ আনুগত্য লাভ ((Advertising and brand loyalties of established firms) : কেতবোৰ প্রতিষ্ঠানে দ্ৰব্যবিধৰ গুণাগুণৰ বাবেই হওক বা জোৰদাৰ বিজ্ঞাপনৰ বাবেই হওক গ্ৰাহকৰ পৰা একপ্ৰকাৰ আনুগত্য লাভ কৰে। গ্ৰাহকে সেই দ্ৰব্যবিধৰ বাদে ইয়াৰ প্ৰতিকল্প আন দ্ৰব্যৰ ওপৰত আস্থা নাথাকে। বহু সময়ত কোনো এবিধ ব্ৰেণ্ডৰ দ্ৰব্য ব্যৱহাৰৰ বেলিকা গ্ৰাহক অভ্যস্ত হৈ পৰে। উদাহৰণ স্বৰূপে শিশুৰ ব্যৱহাৰ্য সামগ্ৰীৰ ক্ষেত্ৰত জনচন কোম্পানীয়ে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যৰ প্ৰতি গ্ৰাহকৰ এক দুৰ্বলতা প্ৰত্যক্ষ কৰা যায়, যেনেকৈ দুগ্ৰজাত সামগ্ৰীৰ বেলিকা বেছিকৈ আস্থা থকা দেখা যায় আমোল নামৰ কোম্পানীটোৱে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যৰ ওপৰত। শিশু খাদ্যৰ বেলিকা এন আনুগত্য দেখা যায় লেক্ট'জেনৰ বেলিকা। কোনো এক কোম্পানীয়ে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যই এনেকৈ গ্ৰাহকৰ পৰা আনুগত্য লাভ কৰিলে সেই প্রতিষ্ঠানখনে সেই দ্ৰব্যবিধৰ বা তাৰ আনুষংগিক সামগ্ৰীৰ বজাৰে একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। ব্ৰেণ্ড লয়েলিটিৰ উপস্থিতিত প্রতিষ্ঠানখনে দ্ৰব্যবিধৰ দৰ বৃদ্ধি কৰিলেও গ্ৰাহক হেৰুৱাৰ ভয় নাথাকে। আকৌ প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য উৎপাদন কৰি কোনো প্রতিষ্ঠান এই দ্ৰব্যবিধৰ বজাৰত প্ৰৱেশ কৰিলে মুনাফা আহৰণ কৰিব পৰা অৱস্থালৈ যোৱাৰ পূৰ্বেই তীব্ৰ প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাত অৱতীৰ্ণ হ'ব যে লাগিব সেই কথা আগতেই গম পায় আৰু তেনে প্ৰৱেশৰ পৰা বিৰত থাকে। পৰিণামস্বৰূপে প্ৰতিষ্ঠিত প্রতিষ্ঠানখনৰ একচেটিয়া অধিকাৰ নিগাজী হৈ পৰে।

একক ক্ৰেতা শক্তিৰ উৎস

(Sources of Monopsony power]

একক ক্ৰেতা উত্থানৰ পৰিস্থিতিবোৰ হ'ল -

১. চাহিদাৰ দিশত প্ৰৱেশ নিষেধ থকা অৱস্থাত একক ক্ৰেতা বজাৰৰ উত্থান হয়। দ্ৰব্য এবিধৰ অন্য ক্ৰেতাৰ প্ৰৱেশ ৰুদ্ধ হোৱাত চৰকাৰী আৰু স্বাভাৱিক কাৰণে প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে। কোনো এক নিৰ্দিষ্ট প্রতিষ্ঠান বা ব্যক্তিয়েহে

এবিধ দ্রব্য ক্ৰয় কৰিব পাৰিব বুলি প্ৰতিষ্ঠানখনে চৰকাৰৰ পৰা বিধিসন্মত অনুমতি লাভ কৰিব পাৰে।

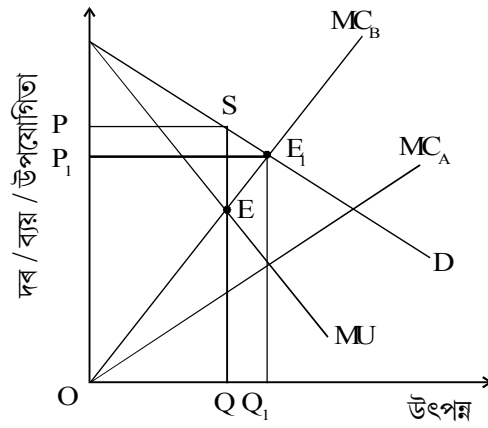
২. যেতিয়া কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠানে এবিধ দ্ৰব্যৰ সিংহভাগ ক্ৰয় কৰে তেতিয়া ই দ্ৰব্যবিধৰ যোগান দৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে। এনে অৱস্থাত যি দৰ নিৰূপিত হয় তাৰ দ্বাৰা আন ক্ৰেতাৰ স্বার্থ পূৰণ নহ'ব পাৰে আৰু সেয়ে দীৰ্ঘকালত বজাৰৰ পৰা প্ৰস্থান কৰিব পাৰে। এনে অৱস্থাত প্ৰাধান্য বিস্তাৰ কৰা প্ৰতিষ্ঠানখনে একক ক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানলৈ উন্নীত হয়।
৩. একক ক্ৰেতা বজাৰৰ উত্থান ঘটা আন এটা মূল কাৰক হ'ল নিম্ন যোগান স্থিতিস্থাপকতা। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল মজুৰিৰ পৰিবৰ্তন হ'লেও যোগানৰ বিশেষ পৰিবৰ্তন নোহোৱা। এই পৰিস্থিতিত কোনো এক স্থানৰ শ্ৰমিকে সেই স্থানৰ বিশেষ উদ্যোগত ভিৰ কৰে। বিশেষকৈ ভ্ৰমণ ব্যয় আৰু অসুবিধা অধিক হ'লে এঠাইৰ শ্ৰমিকে আন এঠাইত গৈ কাম কৰাত অসুবিধা হয়। এই অসুবিধাত আন কেতবোৰ আনুষ্ঠানিক কাৰকেও প্ৰভাৱ পেলায়। আনুষ্ঠানিক কাৰকবিলাকৰ ভিতৰত অন্যতম হ'ল ভাষা ভিন্নতাৰ সমস্যা, সাংস্কৃতি ভিন্নতা, খাদ্য আৰু ৰুচি ভিন্নতা, চৰকাৰী বাধা নিষেধ ইত্যাদি। শ্ৰমিকৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা হ্রাস হোৱাত সময়ৰ পৰিসৰেও প্ৰভাৱ পেলায়। সময়ৰ পৰিসৰ যিমানৈ কম হয় সিমানৈ যোগান স্থিতিস্থাপকতাও কম হয়। আকৌ অন্য ঠাইত একে ধৰণৰ সংস্থানৰ সুবিধা সম্পৰ্কে তথ্য-পাতি সংগ্ৰহ কৰাৰ ব্যয় অধিক হোৱাৰ লগতে যোগাযোগৰ অন্যান্য অসুবিধাও থাকিব পাৰে। ইও শ্ৰমিকৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা কমায়। এইবোৰ হ'ল শ্ৰমিকৰ আনুভূমিক চলনশীলতা কম হোৱাত সহায় কৰা কাৰক (এঠাইৰ পৰা আন এঠাইলৈ বা এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰা আন এখন প্ৰতিষ্ঠানলৈ যোৱাটোৱেই হ'ল আনুভূমিক চলনশীলতা)। কোনো এক প্ৰতিষ্ঠানৰ লগত জড়িত শ্ৰমিকৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা যিমানৈ কম হয় সিমানৈ সেই প্ৰতিষ্ঠানৰ গৰাকীয়ে মজুৰি নিৰ্ধাৰণৰ বেলিকা অধিক একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰে।
৪. শ্ৰমিকৰ উলম্বিক চলনশীলহীনতায়ো যোগান স্থিতিস্থাপকতা কমায় আৰু সেয়ে ইয়াকো শ্ৰমৰ বজাৰত একক ক্ৰেতা শক্তিৰ উত্থান ঘটাব বাবে জগৰীয়া কৰা হয়। একেখন প্ৰতিষ্ঠানত ভিন্ন পৰ্যায়ৰ দক্ষতা থকা শ্ৰমিকৰ নিয়োগ কৰা হয়। অন্য অৰ্থত বেলেগ বেলেগ শ্ৰমিকে বেলেগ বেলেগ কাম কৰে। এক নিৰ্দিষ্ট ধৰণৰ কামৰ পৰিসৰ কমিলেও সেই কামৰ অৰ্হতা থকা শ্ৰমিকৰ যোগান লগে লগে নকমে। অৰ্থাৎ শ্ৰমিকে সদায় কৰি অহা কামটো এৰি ঠিতাতে আন এটা কাম কৰিব নোৱাৰে। (এনেকৈ শ্ৰমিকে একেখন প্ৰতিষ্ঠানত বা প্ৰতিষ্ঠান নিৰ্বিশেষে এক ধৰণৰ অৰ্হতাসম্পন্ন কাম এৰি আন একধৰণৰ কাম কৰিব নোৱাৰাটোকে উলম্বিক চলনশীলহীনতা বোলা হয়।) উলম্বিক চলনশীলতাৰ অনুপস্থিতিত উদ্যোক্তাই মজুৰি নিৰ্ধাৰণত একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰে।

৫. প্রতিষ্ঠান এখনে মাত্রা সম্প্রসাৰণৰ সুবিধা ভোগ কৰিলেও একক ক্ৰেতা শক্তিৰ উত্থান ঘটে। কাৰণ এনে অৱস্থাত শ্ৰমিকৰ গড় উৎপাদিকা শক্তি বৃদ্ধি পায় যদিও সমানুপাতিকভাবে মজুৰি বৃদ্ধি নাপায়। শ্ৰমিকক মজুৰি দিয়া হয় প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তিৰ সমান। অন্য অৰ্থত মাত্রা সম্প্রসাৰণৰ সুবিধাৰ উপস্থিতিয়ে শ্ৰমৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ সূচনা কৰে। উদ্যোক্তাই শ্ৰমিকৰ গড় উৎপাদিকা শক্তি আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তিৰ মাজত যিকোনো অৱস্থাত মজুৰি নিৰ্ধাৰণ কৰাৰ সুবিধা লাভ কৰে।

২.৭ দ্বি-পাক্ষিক একচেটিয়া বজাৰ (Bi-lateral Monopoly)

একক বিক্ৰেতাই যেতিয়া এজন ক্ৰেতাৰ সন্মুখীন হয় তেতিয়া এবিধৰ গাঁঠনিক দ্বি পাক্ষিক একাধিকাৰ বজাৰ বোলা হয়। অৰ্থাৎ যি বজাৰ ব্যৱস্থাত একক বিক্ৰেতা বিশিষ্ট আৰু একক ক্ৰেতা বিশিষ্ট বজাৰৰ সমাহাৰ ঘটে সেই বজাৰ গাঁঠনিক দ্বিপাক্ষিক বজাৰ বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে যদি কোনো এক প্ৰতিষ্ঠানে এলুমিনিয়াম উৎপাদন কৰে আৰু এই এলুমিনিয়াম ব্যৱহাৰ কৰা প্ৰতিষ্ঠান মাথো এখন থাকে, এনে অৱস্থাত এলুমিনিয়ামৰ বজাৰক দ্বিপাক্ষিক একাধিকাৰ বজাৰ বোলা হয়।

দ্বিপাক্ষিক একাধিকাৰ বজাৰৰ ভাৰসাম্য যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ জৰিয়তে নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি, কিয়নো একক বিক্ৰেতাৰ সুনিৰ্দ্ধাৰিত যোগান ৰেখা আৰু একক ক্ৰেতাৰ কোনো সুনিৰ্দ্ধাৰিত চাহিদা ৰেখা নাথাকে। কেৱল ভাৰসাম্য দৰৰ সম্ভাৱ্য পৰিসৰহে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰি। প্ৰকৃত দৰ নিৰূপণত সহায় কৰে ক্ৰেতাৰ দৰদাম কৰা ক্ষমতা, বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠানে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত গ্ৰহণ কৰা কৌশল ইত্যাদি অনাঅৰ্থিক কাৰকে। ২.১৯ নং চিত্ৰৰ সহায়ত দ্বি-পাক্ষিক একাধিকাৰ বজাৰৰ এই অনিৰ্দ্ধাৰণীয় চৰিত্ৰ ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

চিত্ৰনং ২.১৯

ধৰা হ'ল একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠান A এ উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যবিধৰ একমাত্র ক্ৰেতা হ'ল B। ২.১৯ নং চিত্ৰত D হ'ল B ৰ বজাৰ চাহিদা বা উপযোগিতা ৰেখা। আনহাতে A ৰ বাবে D হ'ল প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় ৰেখা তথা চাহিদা

ৰেখা আৰু MR হ'ল প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা। MC_A হ'ল একক বিক্ৰেতাৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা। E বিন্দুত MR আৰু MC_A সমান হৈ একক বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপিত হৈছে। গতিকে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই QS দৰত OQ পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিব। আনহাতে MC_B হ'ল B ক্ৰেতা বাবে প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা। গতিকে E_1 বিন্দুত একক ক্ৰেতাৰ ভাৰসাম্য নিৰূপিত হৈছে। যিহেতু এই বিন্দুত B ক্ৰেতাৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় সমান হৈছে, গতিকে তেওঁ OQ_1 পৰিমাণৰ দ্ৰব্য Q_1E_1 দৰত ক্ৰয় কৰিবলৈ ইচ্ছা কৰিব। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে $OQ < OQ_1$ আৰু $QS > Q_1S_1$ । গতিকে ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ দৰ আৰু উৎপন্নক লৈ সাধাৰণ সিদ্ধান্তত উপনীত হ'ব নোৱাৰি। ফলস্বৰূপে দ্বিপাক্ষিক বজাৰত দৰ আৰু উৎপন্ন তাত্ত্বিকভাৱে অনিৰ্দ্ধাৰণীয় হৈ পৰে। কেৱল ক'ব পাৰি যে প্ৰকৃত দৰ OP আৰু OP_1 ৰ মাজত আৰু ভাৰসাম্য উৎপন্ন OQ আৰু OQ_1 ৰ মাজত নিৰ্দ্ধাৰিত হ'ব।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২

- স্থানবিশেষে দৰ বিভেদীকৰণ কেতিয়া লাভজনক হয় ?

.....
 .....

- দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰ বজাৰৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্তটো কি ?

.....
 .....

- দৰ বিভেদীকৰণ ন্যায়সংগত হ'ব পাৰেনে? তোমাৰ উত্তৰৰ সাপেক্ষে এটা যুক্তি চমুকৈ উল্লেখ কৰা।

.....
 .....

- একচেটিয়া অধিকাৰৰ তিনিটা উৎস উল্লেখ কৰা।

.....
 .....

৫. একক ক্রেতা বজাৰৰ এটা উদাহৰণ দিয়া।

.....
.....
.....

৬. একচেটিয়া অধিকাৰ নিয়ন্ত্ৰণ হোৱাৰ দুটা পৰিস্থিতি উল্লেখ কৰা।

.....
.....
.....

৭. দ্বি-পাক্ষিক একচেটিয়া বজাৰৰ সংজ্ঞা দিয়া।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৮. স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰৰ এটা উদাহৰণ দিয়া।

.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো

১. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা বজাৰ ব্যৱস্থা কিছু সুকীয়া হৈ পৰাৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল একচেটিয়া অধিকাৰৰ উপস্থিতি। এই একচেটিয়া অধিকাৰ উদয় হোৱাৰ আঁৰত থকা প্ৰধান কাৰকবোৰ হ'ল - স্বত্ব সংৰক্ষণ ব্যৱস্থা, প্ৰয়োজন হোৱা উৎপাদকৰ ওপৰত নিয়ন্ত্ৰণ, চৰকাৰী পৃষ্ঠপোষকতা লাভ, মিতব্যয়িতাৰ ভোগ, গ্ৰাহকৰ আনুগত্য লাভ ইত্যাদি।
২. আন দ্ৰব্যৰ লগত সম্পৰ্ক থকা যিবিধ দ্ৰব্যৰ চাহিদা তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা প্ৰায় শূন্যৰ সমান সেইবিধ দ্ৰব্যৰ বজাৰক একাধিকাৰ বজাৰ বোলা হয়। একচেটিয়া বজাৰৰ ভাগবোৰ হ'ল - পৰম বা বিশুদ্ধ একাধিকাৰ বজাৰ, সৰল একাধিকাৰ বজাৰ, দৰ বিভেদিকৃত একাধিকাৰ বজাৰ আৰু দ্বি-পাক্ষিক একাধিকাৰ বজাৰ, ইত্যাদি।
৩. সৰল একাধিকাৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল - বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ কেৱল

- এজন উৎপাদনকাৰী বা বিক্ৰেতা থাকে, উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যবিধ প্ৰতিকল্পহীন, দৰ বিভেদীকৰণৰ উপস্থিতি, বহুসংখ্যক ক্ষুদ্ৰ আৰু অসংগঠিত ক্ৰেতা থাকে, উদ্যোগতই দৰ স্ৰষ্টাৰ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে, এই বজাৰ ব্যৱস্থাত উদ্যোগটো একক প্ৰতিষ্ঠান বিশিষ্ট হয় আৰু সেই বাবেই নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ বা পুৰণা প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থানৰ প্ৰশ্ন উদ্ভৱ নহয় ইত্যাদি।
৪. একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে হ্ৰস্বকালত স্বাভাৱিক লাভ, অস্বাভাৱিক লাভ আৰু লোকচান ভৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ কৰে। কিন্তু এনে প্ৰতিষ্ঠানে দীৰ্ঘকালত সদায় অস্বাভাৱিক লাভ কৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰে।
  ৫. পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ বজাৰৰ মাজত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ পাৰ্থক্য থাকে। এই পাৰ্থক্য উদ্ভৱ হয় দ্ৰব্যৰ প্ৰকৃতি, বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা, দৰ নিয়ন্ত্ৰণত থকা প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষমতা, মুনাফাৰ প্ৰকৃতি, উদ্যোগৰ প্ৰকৃতিৰ ক্ষেত্ৰত।
  ৬. কেতিয়াবা একাধিকাৰ উদ্যোগতই সম্পূৰ্ণ একে দ্ৰব্য এবিধ ভিন্ন গ্ৰাহকক তথা ভিন্ন স্থানত তথা ভিন্ন সময়ত একে দামত বিক্ৰী কৰে। ইয়াকে দৰ বিভেদীকৰণ বোলা হয়। ইয়াৰ ভিতৰত স্থানভেদে দৰ ভিন্ন হোৱা কথাটো বেছিকৈ দেখা যায়। স্থান-ভিত্তিক দৰ বিভেদীকৰণ সম্ভৱ হ'বলৈ ভিন্ন বজাৰৰ মাজত ক্ৰেতাৰ আহ-যাহ সম্পূৰ্ণ বন্ধ থাকিব লাগিব। আকৌ ভিন্ন স্থানত একেবিধ দ্ৰব্যৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা বেলেগ হ'লেহে দৰ বিভেদীকৰণ লাভজনক হয়।
  ৭. দৰ বিভেদীকৰণৰ ফলত দ্ৰব্যৰ কাম্য বিতৰণৰ পৰা বঞ্চিত হ'বলগীয়া হয়। সেয়েহে ই সামাজিক কল্যাণ হ্ৰাস কৰে। কিন্তু যদি দৰ বিভেদীকৰণৰ বাবেহে মুঠ উৎপন্ন বৃদ্ধি পায়। এনে অৱস্থাত দৰ বিভেদীকৰণে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধিহে কৰে। কেতিয়াবা এনে পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয় আৰু এই তেনে অৱস্থাত দৰ বিভেদীকৰণ এক সমাধান হৈ পৰে।
  ৮. একচেটিয়া বজাৰ যে সদায় মুক্তভাৱে পৰিচালিত হয় এনে নহয়; কেতিয়াবা ই বিভিন্ন কাৰণত নিয়ন্ত্ৰিত হৈ পৰে। এনেকৈ নিয়ন্ত্ৰিত অৱস্থাত পৰিচালিত একচেটিয়া বজাৰক নিয়ন্ত্ৰিত একচেটিয়া বজাৰ আৰু কোনো নিয়ন্ত্ৰণ নোহোৱাকৈ মুক্তভাৱে পৰিচালিত একচেটিয়া বজাৰক স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰ বোলা হয়।
  ৯. দৰ নিয়ন্ত্ৰণৰ উদ্ভৱ হোৱা পৰিস্থিতিবোৰ হ'ল - প্ৰতিদ্বন্দ্বী উদয় হোৱাৰ সম্ভাৱনা, চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণৰ ভয়, অধিক দামাৰ বাবে দীৰ্ঘকালত গ্ৰাহকে পছন্দ সলনি কৰাৰ ভয় ইত্যাদি।
  ১০. প্ৰতিষ্ঠান এখনে মাত্ৰা সম্প্ৰসাৰণৰ সুবিধাৰ জৰিয়তে যি একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰে তাক স্বাভাৱিক একচেটিয়া অধিকাৰ বোলা হয়। এই স্বাভাৱিক একচেটিয়া অধিকাৰৰ ভিত্তিত গঢ়ি উঠা একক বক্ৰেতা বজাৰেই হ'ল স্বাভাৱিক একক বিক্ৰেতা বজাৰ।

১১. স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰ ঘাইকৈ জনউপযোগিতা (Public utility) পানী যোগান, বিজুলি শক্তিৰ বিতৰণ, বন্ধন গেছৰ যোগান ইত্যাদিৰ লগত জড়িত।
১২. একাধিকাৰ বিক্ৰেতাৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা বৈশিষ্ট্যবোৰ যদি কোনো একক ক্ৰেতাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হয় তেতিয়া তাক একক ক্ৰেতা বিশিষ্ট বজাৰ বোলা হয়। একক ক্ৰেতা বিশেষকৈ উদ্ভৱ হয় শ্ৰমৰ বজাৰত। শ্ৰমৰ বজাৰত একক ক্ৰেতাৰ উপস্থিতি ঘটিলে সামাজিক কল্যাণৰ ওপৰত দুই ধৰণৰ নেতিবাচক প্ৰভাৱ পৰে। সেয়া হ'ল - আয় বিতৰণৰ অসমতা আৰু মুঠ কল্যাণৰ হ্রাস।
১৩. ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা দুয়োটা পক্ষতে এজন এজন হ'লে তেনে বজাৰক দ্বি-পাক্ষিক একাধিকাৰ বজাৰ বোলা হয়। দ্বিপাক্ষিক একাধিকাৰ বজাৰৰ ভাৰসাম্য যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ জৰিয়তে নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি, কিয়নো একক বিক্ৰেতাৰ সুনিৰ্দ্ধাৰিত যোগান ৰেখা আৰু একক ক্ৰেতাৰ কোনো সুনিৰ্দ্ধাৰিত চাহিদা ৰেখা নাথাকে। কেৱল ভাৰসাম্য দৰৰ সম্ভাৱ্য পৰিসৰহে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰি।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

১. ব্যক্তিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
২. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান - দ্বিতীয় খণ্ড, ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৩।
৩. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেণ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, ৰঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।
৪. অৰ্থনীতি তত্ত্ব, ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব, ড° মণিৰঞ্জন ছদা, বনলতা প্ৰকাশন।

নিৰ্ঘণ্ট

স্বাভাৱিক মুনাফা : গড় বিক্ৰী আয় আৰু গড় উৎপাদন ব্যয় সমান হোৱা অৱস্থাত হোৱামুনাফাই হ'ল স্বাভাৱিক লাভ। এই লাভত সংগঠক এজনে পাবলগীয়া নূন্যতম মুনাফা উৎপাদন ব্যয়ত অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে।

অস্বাভাৱিক মুনাফা : গড় উৎপাদন ব্যয়তকৈ যিখিনি বিক্ৰী আয় অধিক হয় সেইখিনিক অস্বাভাৱিক মুনাফা বোলা হয়। অস্বাভাৱিক মুনাফা হ'ল গড় উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰিঞ্চি বিক্ৰী আয়।

দাম্পিং : যেতিয়া একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই তেওঁ উৎপাদন কৰা বস্তুটো নিজ দেশত অধিক দামত বিক্ৰী কৰি বিদেশত বজাৰ সম্প্ৰসাৰণ কৰাৰ কৌশল হিচাপে কম দামত বিক্ৰীৰ ব্যৱস্থা কৰে তেতিয়া তাক দাম্পিং বোলা হয়।

মাত্রা সম্প্রসাৰণ: উৎপাদনত শ্ৰম আৰু মূলধন একেলগে সমান অনুপাতত বৃদ্ধি কৰিলে তাক মাত্রা সম্প্রসাৰণ বোলে।

পেটেণ্ট : কোনো ব্যক্তি বা প্রতিষ্ঠানে উদ্ভৱন কৰা কৌশল, সা-সৰঞ্জাম যাতে আনে অনুকৰণ কৰি উৎপাদন কৰিব নোৱাৰে তাৰ বাবে উদ্ভাৱকৰ নামত সেয়া পঞ্জীয়ন কৰি ব্যৱস্থা।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.২.২ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.২.২ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.২.২ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.২.২ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ২.৩.৩ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.৪.৪ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.৪.৫ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.৪.৭ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.৬.২ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ২.৪.৫ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ২.৫.১ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ২.৭ চোৱা।
অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৮ : ছেদ নং ২.৫.২ চোৱা।

আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১. একাধিকাৰ বজাৰ কি? একাধিকাৰ বজাৰ ব্যৱস্থাত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰূপণ কৰা হয়?
What is monopoly market? How equilibrium price and quantity are determined in the monopoly market?
২. একাধিকাৰ আৰু প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত থকা সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্যসমূহ আলোচনা কৰা।
Discuss the similarities and dissimilarities between

competitive firm and monopoly firm.

৩. দৰ বিভেদীকৰণ কি? দৰ বিভেদীকৰণৰ বিভিন্ন মাত্ৰাবোৰ লিখা। দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰ বজাৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণৰ প্ৰক্ৰিয়া ব্যাখ্যা কৰা।
What is price discrimination? Explain the mechanism of price and quantity determination in case discriminating monopoly.
৪. দৰ বিভেদীকৰণ কেতিয়া সম্ভৱ আৰু লাভজনক হয় ব্যাখ্যা কৰা।
Explain when price discrimination is possible and profitable.
৫. একচেটিয়া অধিকাৰৰ উৎসসমূহ ব্যাখ্যা কৰা।
Explain the sources of monopoly power.
৬. বিশুদ্ধ একাধিকাৰ আৰু সৰল একাধিকাৰ বজাৰৰ মাজত পাৰ্থক্য দেখুৱা। একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ হ্ৰস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থা ব্যাখ্যা কৰা।
Distinguish between pure monopoly and simple monopoly.
Explain the shortrun and long run equilibrium of a monopoly firm.
৭. “একচেটিয়া মুনাফাই সদায় অস্বাভাৱিক মুনাফা নুবুজায়।” - আলোচনা কৰা।
“Monopoly profit does not always imply abnormal profit.” - Discuss.
৮. সৰল একাধিকাৰ বজাৰ আৰু দৰ বিভেদীকৃত একাধিকাৰ বজাৰৰ মাজত থকা পাৰ্থক্যবোৰ বৰ্ণনা কৰা।
Distinguish between simple monopoly and discriminating monopoly.
৯. নিয়ন্ত্ৰিত একাধিকাৰ বুলিলে কি বুজা? এনে বজাৰত নিয়ন্ত্ৰিত অৱস্থাত দৰ কেনেকৈ নিৰূপিত হয় ব্যাখ্যা কৰা।
What is monopoly control? Why is monopoly control necessary?
১০. স্বাভাৱিক একাধিকাৰ কি? সৰল একাধিকাৰ বজাৰৰ লগত ইয়াৰ পাৰ্থক্যসমূহ কি কি?
What is natural monopoly? How is it different from simple monopoly?
১১. স্বাভাৱিক একচেটিয়া বজাৰ নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ যুক্তিসমূহ বিচাৰ কৰা।
Justify the control of natural monopoly.
১২. চিত্ৰসহ একক ক্ৰেতা বজাৰৰ কল্যাণ পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰা।
Explain diagrammatically the welfare effect of monopoly.

গোট - ৩

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ (Monopolistic Competition and Oligopoly Market)

- ৩.০ : প্ৰস্তাৱনা
- ৩.১ : উদ্দেশ্য
- ৩.২ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ
  - ৩.২.১ : বৈশিষ্ট্য
  - ৩.২.২ : একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণত থকা সমস্যা।
- ৩.৩ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ৩.৩.১: হ্ৰস্বকালত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ৩.৩.২: দীৰ্ঘকালত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ৩.৩.৩: একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু বিক্ৰী ব্যয়
  - ৩.৩.৪. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ তুলনা
- ৩.৪ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু অৰ্থনৈতিক দক্ষতা
  - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- ৩.৫ স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ
  - ৩.৫.১ : স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ প্ৰকাৰ
  - ৩.৫.২: স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণ
  - ৩.৫.৩: বৈশিষ্ট্য
  - ৩.৫.৪: স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণত থকা অসুবিধা
- ৩.৬. স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ
  - ৩.৬.১: স্বতন্ত্ৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ
  - ৩.৬.২: দৰ অনমনীয় পৰিস্থিতিত ভাৰসাম্য নিৰ্ধাৰণ (কোণীয় চাহিদা ৰেখা তত্ত্ব)
- ৩.৭.৩: দ্বিবিক্ৰেতা বজাৰ
- ৩.৭ সংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ
  - ৩.৭.১: পূৰ্ণ সংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা
  - ৩.৭.২: অপূৰ্ণ সংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা
- অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- আমি কি শিকিলো
- পাঠ্য নিৰ্দেশনা
- নিৰ্ঘণ্ট
- প্ৰসংগ পুথি
- আদৰ্শ প্ৰশ্ন

৩.০ : প্ৰস্তাৱনা

ইতিমধ্যে তোমালোকে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ আৰু একচেটিয়া বজাৰৰ বিষয়ে পঢ়িবলৈ পালাইক। এই দুখন বজাৰৰ পাৰ্থক্য ভালকৈ বুজিব পাৰি ক্ৰেতা-বিক্ৰেতাৰ সংখ্যাত থকা পাৰ্থক্যৰ ভিত্তিত। ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা অসীম হ'লে সেই বজাৰক পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ বোলা হয়। আনহাতে ক্ৰেতাৰ সংখ্যা বেছি হৈ বিক্ৰেতা এজন হোৱা বজাৰক একক বজাৰ বিক্ৰেতা বজাৰ বোলা হয়। একেদৰে ক্ৰেতাৰ সংখ্যা এজন হৈ বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা অধিক হ'লে তাক একক ক্ৰেতা বজাৰ বোলা হয়। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দৰ বা উৎপন্নত প্ৰভাৱ পেলাব পৰাকৈ ক্ৰেতা বা বিক্ৰেতাৰ কোনো অধিকাৰ তথা ক্ষমতা নাথাকে। আনহাতে একচেটিয়া বজাৰত ক্ৰেতা বা বিক্ৰেতা কোনোবা এজন বা দুয়োজনৰ হাতত দৰ বা উৎপন্ন নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পৰাকৈ একচেটিয়া অধিকাৰ থাকে। দুয়োজনৰ হাতত একচেটিয়া অধিকাৰ থাকিলে তাক দ্বিপাক্ষিক একচেটিয়া বজাৰ বোলা হয়। আনহাতে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত সকলো বিক্ৰেতাৰ বাবে দ্ৰব্যবিধ সমজাতীয় তথা আকাৰ-প্ৰকাৰ আৰু গুণাগুণত একে হয়। কিন্তু একচেটিয়া অধিকাৰ থকা অৱস্থাত ক্ৰয়-বিক্ৰয় কৰা দ্ৰব্যবিধৰ উৎপাদনকাৰী বা ক্ৰেতা একক হয়। ইয়াৰ কোনো বিকল্প তথা প্ৰতিকল্প নাথাকে। পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা আৰু একচেটিয়া বজাৰ এই দুয়োটা ক্ৰেতা-বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা আৰু দ্ৰব্যৰ প্ৰকৃতিৰ দিশৰ পৰা দুই বিপৰীত মেৰুত অৱস্থান লাভ কৰা বজাৰ ব্যৱস্থা। বাস্তৱতে দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ বেলিকা এই বজাৰৰ এখনো পৰিলক্ষিত নহয়। বাস্তৱতে এই দুখন বজাৰৰ মাজৰ অৱস্থা এটাহে পোৱা যায়। এই মাজৰ অৱস্থাত থকা বজাৰসমূহক দুটা ভাগত ভাগ কৰা হৈছে। একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ আৰু স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ। এই গোটত তোমালোকে দুয়ো প্ৰকাৰৰ বজাৰৰ বিষয়ে পঢ়িবলৈ পাবা।

ইয়াৰ পূৰ্বৰ গোট দুটাৰ দৰ নিৰ্ধাৰণৰ লগত জড়িত কথাবোৰে তোমালোকক একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ ভালকৈ আয়ত্ত কৰাত সহায় কৰিব। পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ হ'ল এক আদৰ্শ বজাৰ। ইয়াতে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হয়। আনহাতে আকৌ একচেটিয়া বজাৰ নাথাকিলে কিছুমান বস্তুৰ উৎপাদনেই নহয়। বাকী একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰে গা ধোৱা চাবোনৰ পৰা আৰম্ভ কৰি বিলাসী গাড়ীলৈকে খদমদমাই আছে। গতিকে বাস্তৱ বহু অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতি বুজাত সহজ হ'ব যদিহে এই দুখন বজাৰ ব্যৱস্থা সম্পৰ্কে এক সুস্থ ধাৰণা থাকে।

৩.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ বৈশিষ্ট্য নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিবা।
- (২) এনে বজাৰত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণ হোৱা পৰিস্থিতিবোৰ চিত্ৰসহকাৰে বৰ্ণনা কৰিব পাৰিবা।

- (৩) একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত বিক্ৰী ব্যয়ৰ ভূমিকা নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিবা।
- (৪) পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক আৰু একচেটিয়া বজাৰৰ লগত থকা অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য নিৰ্ণয় কৰিব পাৰিবা।
- (৫) একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ অৰ্থনৈতিকভাৱে কিমান দক্ষ তাক পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰিবা।
- (৬) স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৭) এনে বজাৰত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণৰ কেইটামান বিশেষ পৰিস্থিতি ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৮) বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ স্বল্পবিক্ৰেতাৰ ওপৰত পৰিচয় লাভ কৰিবা।

৩.২ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ

(Market of Monopolistic Competition)

পূৰ্বৰ অধ্যায় দুটাত ইতিমধ্যে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ বজাৰৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ল। এই দুয়ো প্ৰকাৰ বজাৰ গাঁঠনিৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব কম। কাৰণ, বাস্তৱতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা বা একাধিকাৰ বজাৰৰ ধৰ্ম অনুসৰণ কৰা উদ্যোগৰ উপস্থিতি পৰিলক্ষিত নহয়। সেয়েহে প্ৰকৃত অৱস্থা অধ্যয়নৰ বাবে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰৰ বাদে আন এক নতুন তত্ত্বৰ প্ৰয়োজন হৈ পৰিল। এনে প্ৰয়োজন পূৰণৰ তাগিদাৰ ফলশ্ৰুতিত প্ৰায় সমসাময়িকভাৱে Prof. E. H. Chamberlin আৰু Mrs. Joan Robinson - য়ে স্বতন্ত্ৰভাৱে দুটা তত্ত্ব অৱতাৰণা কৰে। Chamberlin - ৰ তত্ত্বটো হ'ল 'The Theory of Monopolistic Competition' আৰু Mrs. Joan Robinson - ৰ তত্ত্বটো হ'ল 'The Economics of Imperfect Competition'। এওঁলোকৰ মতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু পূৰ্ণ একাধিকাৰ দুটা চূড়ান্ত অৱস্থা। এই দুই সীমাৰ মাজতে বাস্তৱ পৰিস্থিতিত এনে এক বজাৰ ব্যৱস্থা গঢ় লৈ উঠে য'ত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ এই দুয়ো প্ৰকাৰ বজাৰ গাঁঠনিৰ সমন্বয় ঘটে। সাধাৰণভাৱে এই বজাৰ গাঁঠনিক একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বোলা হয়। Joan Robinson য়ে ইয়াক 'অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা' বুলিছে যদিও অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাই স্বল্প বিক্ৰেতা, একাধিকাৰ, দ্বায়ধিকাৰ ইত্যাদি সকলো বজাৰ সামৰি লয়। একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ তুলনাত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ অৰ্থ অধিক ব্যাপক। সেয়েহে বজাৰৰ এই নতুন তত্ত্বক একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা নামকৰণেৰে সমূচিত অৰ্থ প্ৰদান কৰাই শ্ৰেয়।

সংজ্ঞা : Definition

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰৰ সংজ্ঞা বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদে বিভিন্ন ধৰণে আগবঢ়াইছে। এই প্ৰসংগত কোনে কি কৈছে চোৱা যাওক -

“Monopoly competition is found in the Industry where there is a large number of small sellers, selling differentiated but close substitute products.” – J. S. Bain

“একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাই সম্প্ৰতি এনে এক বজাৰ ব্যৱস্থাক বুজায় য’ত বৃহৎ সংখ্যক ক্ষুদ্ৰ বিক্ৰেতাই বিষমজাতীয় দ্ৰব্য বা সামান্যভাৱে পৃথকীকৃত দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰে আৰু যি বজাৰ ব্যৱস্থাত নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশৰ সুবিধা থাকে।”

- H. H. Liebhafsky.

“একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা হ’ল এনে এক বজাৰ পৰিস্থিতি য’ত বহুতো বিক্ৰেতাই এবিধ বিশেষ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰে, কিন্তু প্ৰতিজন বিক্ৰেতাই দ্ৰব্যবিধৰ প্ৰতি কিবা প্ৰকাৰে ভোক্তাৰ মত পাৰ্থক্যৰ সৃষ্টি কৰে।” – Left Witch

ওপৰত উল্লেখ কৰা সংজ্ঞাৰ ভিত্তিত ক’ব পাৰি যে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা হ’ল এনে এক বজাৰ য’ত উদ্যোগত মুক্ত প্ৰৱেশৰ সুবিধা থকা অৱস্থাত বৃহৎ সংখ্যক ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠানে এবিধ একেজাতীয় বৰষুণ পৃথকীকৃত দ্ৰব্যৰ বিক্ৰী কাৰ্যত লিপ্ত হয়।

৩.২.১ বৈশিষ্ট্য (Characteristics)

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ প্ৰকৃত স্বৰূপ ইয়াৰ বৈশিষ্ট্যসমূহৰ পৰা স্পষ্ট হ’ব পাৰি।

১. বৃহৎ সংখ্যক বিক্ৰেতাৰ উপস্থিতি

বৃহৎ সংখ্যক বিক্ৰেতাৰ উপস্থিতি একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ এটা প্ৰধান বিশেষত্ব। বিক্ৰেতাৰ সংখ্যা বেছি হোৱা বাবেই কোনো বিক্ৰেতাই ব্যক্তিগতভাৱে বিক্ৰীৰ পৰিমাণ সালসালনি কৰি মুঠ উৎপাদনৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে। ইয়াৰ উপৰিও প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে মুঠ উৎপাদনৰ এটা নগন্য অংশ উৎপাদন কৰা বাবে প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতাও নগন্য।

২. পৃথকীকৃত দ্ৰব্য

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে পৃথকীকৃত দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰে। প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্ৰব্যই মূলতঃ একে জাতীয় অভাৱ পূৰণ কৰা দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিলেও প্ৰত্যেকে ৰং, গোলক, আভৰণ, মাৰ্কা ইত্যাদিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটাই দ্ৰব্যবিধক আন প্ৰতিষ্ঠানতকৈ সুকীয়া ৰূপ প্ৰদান কৰা হয়।

৩. প্ৰতিষ্ঠানৰ মুক্ত প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থান

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ দৰে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাতো নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰিব পাৰে আৰু পুৰণা প্ৰতিষ্ঠানে প্ৰস্থান কৰিব পাৰে। উল্লেখযোগ্য যে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্যবিধ সমজাতীয় নহয় বাবে সকলোকে একেলগে উদ্যোগ নুবুলি থুপ বোলা হয়। গতিকে ইয়াত প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থানৰ কথাটো থুপৰ লগতহে জড়িত।

৪. বিক্ৰী ব্যয়ৰ উপস্থিতি

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়। বিভিন্ন ধৰণৰ বিজ্ঞাপন আৰু অন্যান্য ব্যয় কৰি প্ৰতিজন উদ্যোগতাই নিজৰ দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। অৰ্থাৎ বিক্ৰী ব্যয় হৈছে প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা চলোৱাৰ

এটা মাধ্যম। দ্রব্য পৃথকীকৰণ কৰোঁতে, বিনামূলীয়া নমুনা বা উপহাৰ ঘৰে ঘৰে গৈ প্ৰচাৰ চলাওতে, গ্ৰাহকক সন্তুষ্ট কৰিব পৰা বিক্ৰীদাৰ নিয়োগ কৰোঁতে, নমুনা প্ৰদৰ্শন কৰোঁতে ইত্যাদি বিভিন্ন ধৰণে বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়।

৫. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ বজাৰ গাঁঠনিৰ সমন্বয়

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ এই দুয়ো বজাৰ গাঁঠনিৰে বৈশিষ্ট্যৰ সমন্বয় ঘটে। দ্ৰব্যবিধ নিকট প্ৰতিকল্প হোৱা বাবেই কিছু পৰিমাণে প্ৰতিযোগিতাৰ উদ্ভৱ হয়। আনহাতে দ্ৰব্যবিধৰ কিছু সুকীয়া গুণাগুণ থকা বাবে কিছু পৰিমাণে একচেটিয়া অধিকাৰৰো উদ্ভৱ হয়। সামান্যভাৱে হ'লেও এই একচেটিয়া অধিকাৰৰ উপস্থিতিয়েই একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাক পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ পৰা পৃথক কৰি তুলিছে।

৬. নিজা দৰ নীতি

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে নিজাকৈ দৰ নীতি পৰিচালনা কৰে। তেওঁৰ এই দৰ নীতিৰ ওপৰত চাহিদা তথা উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্ভৰ কৰে।

৭. ক্ৰেতাৰ অজ্ঞতা : Ignorance of buyer

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত দৰ গতিবিধি সম্পৰ্কে ক্ৰেতা সচেতন নহয়। বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানে বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্যৰ প্ৰতি ভিন্ন মনোভাৱ সৃষ্টি কৰাত বিক্ৰী ব্যয়ে সহায় কৰে। প্ৰকৃত অৱস্থাৰ প্ৰতি ক্ৰেতা অজ্ঞ হোৱা বাবেই বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্ৰব্যৰ প্ৰতি কাল্পনিক বিভাজনৰ সৃষ্টি হয়।

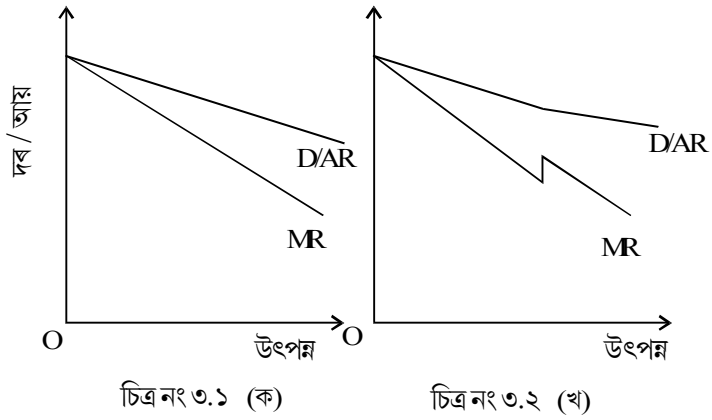
৮. অনা-দৰ প্ৰতিযোগিতা

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানসমূহে কেৱল দৰৰ জড়িয়তে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা নচলায়, লগতে আন কিছুমান অনা-দৰ প্ৰতিযোগিতাও (non-price competition) চলায়, যাতে অধিক গ্ৰাহকক আকৰ্ষণ কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী বিক্ৰেতাই বিক্ৰী কৰা দ্ৰব্যবিধ কোনো এছোৱা নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ ভিতৰত মেৰামতি কৰাৰ নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰিব পাৰে; কোনো এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ দ্ৰব্য ক্ৰয়ৰ বিপৰীতে উপহাৰ প্ৰদানৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে ইত্যাদি।

৯. অনিৰ্দিষ্ট চাহিদা ৰেখা

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত চাহিদা ৰেখা সুনিৰ্দিষ্ট নহয়। সাধাৰণতে দ্ৰব্য পৃথকীকৰণৰ জৰিয়তে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে কিছু পৰিমাণে একচেটিয়া অধিকাৰ লাভ কৰা বাবে নিজাকৈ দৰ নীতি গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। সেয়েহে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী উদ্যোগতই দৰ কমাই নতুন গ্ৰাহকক আকৰ্ষিত কৰি বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। কিন্তু এই কাৰ্যই আন প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্নৰ ওপৰত নগন্যভাৱে প্ৰভাৱ পেলাব। কাৰণ প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে মাত্ৰ কেইজনমান গ্ৰাহক হেৰুৱাব। আনহাতে এখন প্ৰতিষ্ঠানে যদি দৰ বৃদ্ধি কৰে তেতিয়া চাহিদা যথেষ্ট কমিব, যদিও প্ৰতিদ্বন্দ্বি প্ৰতিষ্ঠানবোৰৰ বাবে মাথো কেইজনমান গ্ৰাহক বাঢ়িব। এনে পৰিস্থিতিত চাহিদা ৰেখা ঋণাত্মক ঢাল বিশিষ্ট হয়। এনে চাহিদা ৰেখাৰ স্থিতিস্থাপকতা যথেষ্ট বেছি হয়। অৱশ্যে এইটো নিৰ্ভৰ কৰে বিবেচিত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদাৰ

তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত। চাহিদাৰ তিৰ্যত স্থিতিস্থাপকতা অধিক হ'লেহে চাহিদা ৰেখাৰ ঢালো অধিক স্থিতিস্থাপক হয়। কিন্তু প্ৰচলিত দৰতকৈ দৰ বৃদ্ধি পালে দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা যদি দৰৰ নিম্ন স্থিতিস্থাপক হয় আৰু প্ৰচলিত দৰতকৈ দৰ কমালে যদি দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা অধিক স্থিতিস্থাপক হয়, তেতিয়া সংশ্লিষ্ট চাহিদা ৰেখা প্ৰেচলিত দৰৰ বিপৰীতে ভাঁজ লগা (কোণিয়া) হয়। এনে প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখাই গড় আয় ৰেখা বুজায়। চিত্ৰ নং ৩.১ (ক) আৰু ৩.২ (খ) ত স্থিতিস্থাপক চাহিদা / গড় আয় ৰেখা আৰু কোণিয়া চাহিদা / গড় আয় অংকন কৰা হৈছে।

যদিও চাহিদা ৰেখাৰ আকাৰ ভিন্ন হয় তথাপিও এইটো ঠিক যে একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দৰৰ ওপৰত কিছু পৰিমাণে নিয়ন্ত্ৰণ ৰক্ষা কৰিব পাৰে। ইয়াতেই চাহিদা ৰেখাত একাধিকাৰ বৈশিষ্ট্য পৰিলক্ষিত হয় আৰু সেয়েহে চাহিদা ৰেখা ঋণাত্মক ঢাল হোৱাৰ প্ৰৱণতা থাকে। আনহাতে দ্ৰব্যবিধ প্ৰতিকল্পযোগ্য হোৱা বাবে কিছু পৰিমাণে প্ৰতিযোগিতা আহি পৰে আৰু সেয়েহে চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল কমাৰ প্ৰৱণতা থাকে। এই দুয়োটা বৈশিষ্ট্যৰ মধ্যম অৱস্থাই একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল কমায়।

৩.২.২. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণত থকা সমস্যা (Difficulties in determining equilibrium price and quantity in monopolistic competition)

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ ভাৰসাম্য নিৰ্দ্ধাৰণত থকা সমস্যাবোৰ হ'ল-

১. একাধিকা প্ৰতিযোগিতাত তিনটা দিশত সমাযোজন ঘটাবলগীয়া হয়। সেয়া হ'ল - দৰ, উৎপন্ন আৰু বিক্ৰী ব্যয়। অৰ্থাৎ মুনাফা সৰ্বাধিকৰণৰ বাবে উদ্যোক্তাই দ্ৰব্যৰ গুণাগুণ, বিক্ৰী ব্যয় আৰু দৰ এই তিনিওটাৰ যিকোনো এটা বা তিনিওটাৰ পৰিৱৰ্তনৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে। এই তিনিওধৰণৰ পৰিৱৰ্তন সুকীয়াকৈ হ'ব পাৰে বা সমসাময়িকভাৱে হ'ব পাৰে। এই তিনিওধৰণৰ সমাযোজন বিবেচনা কৰিবলগীয়া হোৱা বাবে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ ব্যাখ্যা পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ বজাৰতকৈ কিছু জটিল হয়। অধ্যাপক Chamberlin -এ উল্লিখিত তিনিওধৰণৰ পৰিৱৰ্তন সুকীয়াকৈ বিবেচনা কৰি

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা আলোচনা কৰিছে।

২. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা সমাৱেশ ঘটা অনা-দৰ প্ৰতিযোগিতা (Non-price competition) যো ভাৰসাম্য নিৰ্দ্ধাৰণত অসুবিধাৰ সৃষ্টি কৰে। দৰ বাদে আন আহিলাৰ মাধ্যমতো প্ৰতিযোগিতা হোৱা বাবে কেৱল প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় ই দুবিধ আহিলাই একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ সকলো দিশ প্ৰতিফলিত কৰিব নোৱাৰে। যদিও সাধাৰণতে বিভিন্ন পাঠ্যপুথিত প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয়ৰ সহায়ত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ ব্যাখ্যা কৰা হয়, ই প্ৰকৃত অৱস্থাৰ জঁকাটোহে দাঙি ধৰে, একাধিকাৰ বজাৰৰ পূৰ্ণ প্ৰতিচ্ছবি দাঙি ধৰিব নোৱাৰে।

৩. একাধিকাৰ বজাৰৰ দৰ আৰু উৎপাদন নিৰ্দ্ধাৰণৰ ব্যাখ্যা ঘাইকৈ হ্ৰস্বকালৰ লগত জড়িত। কিয়নো আয় আৰু ব্যয়ক লৈ গ্ৰহণ কৰা সিদ্ধান্তৰ ভিন্নতাই দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্যৰ প্ৰকৃতিৰ পৰিৱৰ্তন ঘটায়। সেয়েহে দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্যৰ এক আনুমানিক ব্যাখ্যা হৈ আগবঢ়াবলগীয়া হয়।

৪. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত উদ্যোক্তাৰ কাৰ্যকালাপ লেখ চিত্ৰৰ সহায়ত উপস্থাপন কৰাত অসুবিধাৰ উদ্ভৱ হয়। অন্য অৰ্থত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ দৰে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত উদ্যোগৰ বিষয়ে এক সম্যক ধাৰণা লাভ কৰিব নোৱাৰি। কিয়নো প্ৰতিষ্ঠানসমূহে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যবিধ সমজাতীয় নহয়। সংশ্লিষ্ট উদ্যোগটো চিনাক্ত কৰি ইয়াৰ যোগান ৰেখা নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। সেয়েহে উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য নিৰ্ণয় কৰাটো জটিল হৈ পৰে। এই অসুবিধাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ Chamberlin এ 'উদ্যোগ' ধাৰণাটোৰ পৰিৱৰ্তে 'থূপ' ধাৰণাটো প্ৰয়োগ কৰিছে। অৰ্থাৎ নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰীৰ লগত জড়িতসমূহ প্ৰতিষ্ঠানক একেলগে থূপ বোলা হয়। উল্লেখযোগ্য যে থূপত অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থকা প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ দ্ৰব্য নিকট প্ৰতিকল্প হোৱা বাবে কম-বেছি পৰিমাণে প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত প্ৰতিযোগিতা গঢ় লৈ উঠে। দীৰ্ঘকালত এই থূপৰ আকাৰ হ্রাস-বৃদ্ধি হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ ঘটিব পাৰে বা পুৰণা প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থান ঘটিব পাৰে।

Chamberlin এ দ্ৰব্যৰ পৃথকীকৰণ, দ্ৰব্যৰ পৰিৱৰ্তন আৰু বিক্ৰী ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন এই তিনিটাৰ প্ৰসংগত প্ৰতিষ্ঠান আৰু থূপৰ ভাৰসাম্য পৃথকে আলোচনা কৰিছে। Chamberlin ৰ আৰ্হিৰে তলত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

৩.৩ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ ব্যাখ্যা

(Explanation of the determination of equilibrium price and quantity under monopolistic competition)

দ্ৰব্যৰ পৃথকীকৰণ আৰু বিক্ৰী ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন অনুপস্থিত বুলি ধৰি ল'লে একাধিকাৰ আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ মাজত পাৰ্থক্য থাকি যাব মাথো প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ আৰু প্ৰস্থানক লৈ। একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত দীৰ্ঘকালত প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেচ আৰু প্ৰস্থান ঘটিব পাৰে। কিন্তু একাধিকাৰত এই সম্ভাৱনা নাথাকে। প্ৰথমতে দৰ পৰিৱৰ্তনৰ জৰিয়তে কেনেকৈ ভাৰসাম্যৰ উদ্ভৱ হয় তাক লক্ষ্য কৰা হওক।

অন্যান্য প্রতিষ্ঠানৰ দৰে একাধিকাৰ প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানেও সৰ্বাধিক লাভ বা সৰ্বনিম্ন লোকচান হোৱা অৱস্থাতে ভাৰসাম্য লাভ কৰে। এই অৱস্থা প্ৰাপ্তিৰ মূল চৰ্ত দুটা হ'ল -

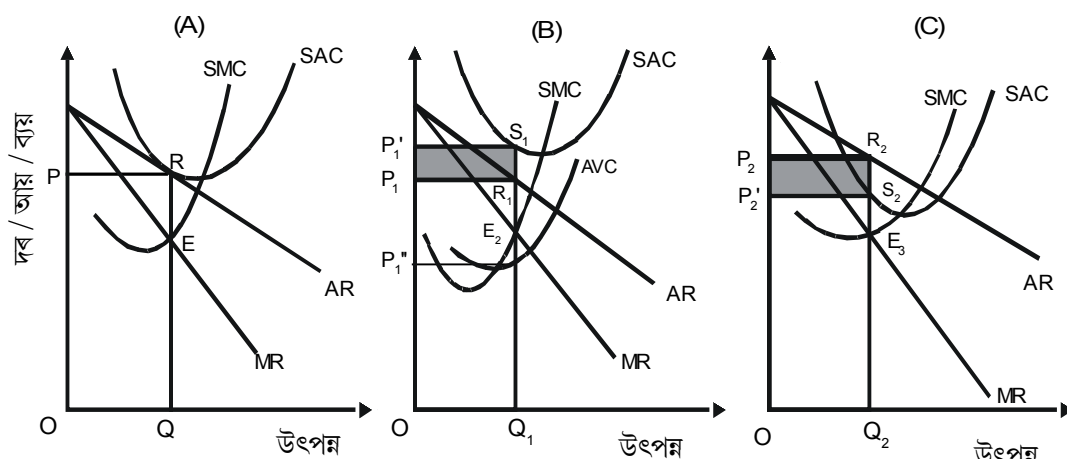
(ক) প্ৰান্তীয় আয় = প্ৰান্তীয় ব্যয় আৰু

(খ) প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলফালৰ পৰা ছেদ কৰে।

হ্রস্বকালত আৰু দীৰ্ঘকালত উল্লিখিত চৰ্ত দুটা পূৰণ হোৱা অৱস্থাত কেনেকৈ একাধিকাৰ প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানে ভাৰসাম্য লাভ কৰে তাক পৃথকে আলোচনা কৰা হ'ল -

৩.৩.১: হ্রস্বকালত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ

হ্রস্বকালত কিছুমান প্রতিষ্ঠানৰ চাহিদা দৰৰ অধিক স্থিতিস্থাপক আৰু আন কিছুমান প্রতিষ্ঠানৰ চাহিদা দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক হ'ব পাৰে। বিভিন্ন প্রতিষ্ঠানে পৃথকীকৃত দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা বাবে প্ৰত্যেকৰে গড় উৎপাদন ব্যয়ো ভিন্ন হয়। এনে অৱস্থাত প্ৰত্যেক প্রতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্ন ভিন্ন হয়। এই দৰত প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানে স্বাভাৱিক লাভ, লোকচান বা অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিব পাৰে। এই তিনিওটা অৱস্থা ৩.২ নং চিত্ৰৰ (A), (B) আৰু (C) ত পৃথকে দেখুওৱা হ'ল।

চিত্ৰ নং ৩.২

চিত্ৰৰ ব্যাখ্যা

চিত্ৰ	ভাৰসাম্য বিন্দু	ভাৰসাম্য দৰ	ভাৰসাম্য উৎপন্ন	গড় আয়	গড় ব্যয়	লাভ/লোকচান
A	E	OP	OQ	QR	QR	স্বাভাৱিক লাভ
B	E ₁	OP ₁	OQ ₁	Q ₁ R ₁	Q ₁ S ₁	P ₁ P' ₁ S ₁ R ₁ = লোকচান
C	E ₂	OP ₂	OQ ₂	Q ₂ R ₂	Q ₂ S ₂	P ₂ P' ₂ S ₂ R ₂ = অস্বাভাৱিক লাভ

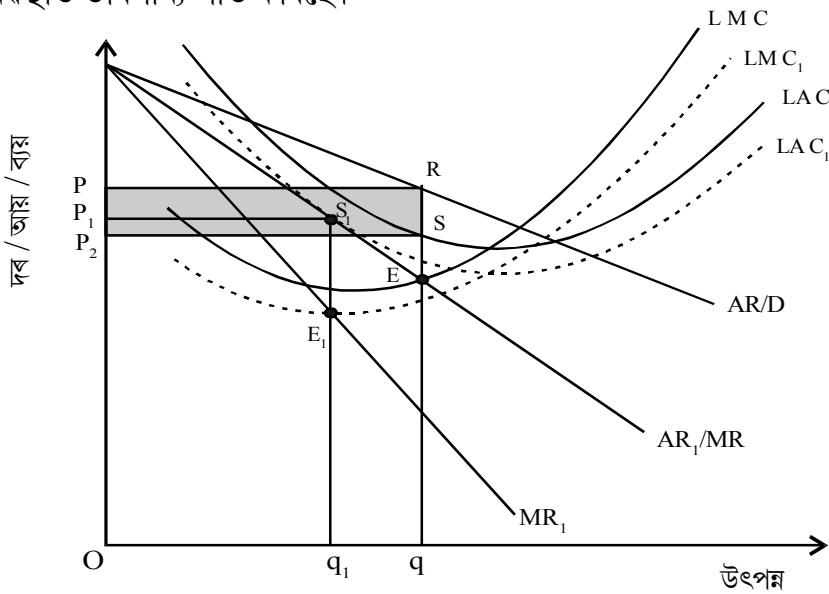
উল্লেখযোগ্য যে হ্রস্বকালত লোকচান হ'লেও একাধিকাৰ প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানে উৎপাদন কাৰ্য চলাই থাকিব যেতিয়ালৈকে নিৰ্দ্ধাৰিত দৰ গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয়তকৈ কম নহয়। ৩.২ নং চিত্ৰৰ (B) অংশ অনুসৰি দৰ OP₁ তকৈ কম হ'লে উৎপাদন কাৰ্য বন্ধ হ'ব।

৩.৩.২: দীৰ্ঘকালত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ

দীৰ্ঘকালত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণত তিনিধৰণৰ সমায়োজন উদ্ভৱ হ'ব পাৰে।

১. থূপৰ আভ্যন্তৰিণ সমায়োজন

দীৰ্ঘকালত একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখা অৰ্থাৎ গড় আয় ৰেখা অধিক স্থিতিস্থাপক হয় আৰু প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদন ব্যয়ৰ লগত সংগতি ৰক্ষা কৰি উৎপন্নৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। দীৰ্ঘকালত মাত্ৰা পৰিৱৰ্তন কৰি উৎপাদন হ্রাস-বৃদ্ধি কৰিব পাৰি যদিও একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে স্বতন্ত্ৰভাৱে দৰে আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ কৰে তথাপিও প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা দৰ আৰু উৎপন্নৰ পাৰ্থক্য বৰ বেছি হ'ব নোৱাৰে, কাৰণ প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে প্ৰায় সদৃশ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰে। সেয়েহে প্ৰতিজন উদ্যোক্তাই বিভেদীকৃত দ্ৰব্যৰ দৰ আৰু উৎপন্নৰ ওপৰত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলৈ যাওঁতে থূপৰ সামূহিক অৱস্থাৰ ওপৰত লক্ষ্য ৰাখিবলগীয়া হয়। যদি থূপৰ মুঠ উৎপন্নতকৈ বজাৰ চাহিদা কম হয় তেতিয়া ২.১৫ নং চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ AR আৰু MR ৰেখাই বাওঁহাতে স্থান সলনি কৰিব। দৰৰ এই সমায়োজনত যদি কোনো প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয়, গড় ব্যয়তকৈ কম হয়, তেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানখনে লোকচানৰ সন্মুখীন হ'ব আৰু পৰিণামস্বৰূপে প্ৰতিষ্ঠানখনে উৎপাদন কাৰ্য বন্ধ কৰিব। কাৰণ দীৰ্ঘকালত কোনো প্ৰতিষ্ঠানে লোকচান বহন কৰিব নোৱাৰে। আনহাতে যদি মুঠ উৎপন্নতকৈ বজাৰ চাহিদা বেছি হয় তেতিয়া প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ বৃদ্ধি পাব আৰু AR আৰু MR ৰেখাই সোঁহাতে স্থান সলনি কৰিব। দৰ আৰু উৎপন্নৰ এই সমায়োজন তেতিয়ালৈকে চলি থাকিব যেতিয়ালৈকে প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ নকৰে। ৩.৩ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে দীৰ্ঘকালীন সমায়োজনৰ পাছত E_1 বিন্দুত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান এখনে স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰিছে।

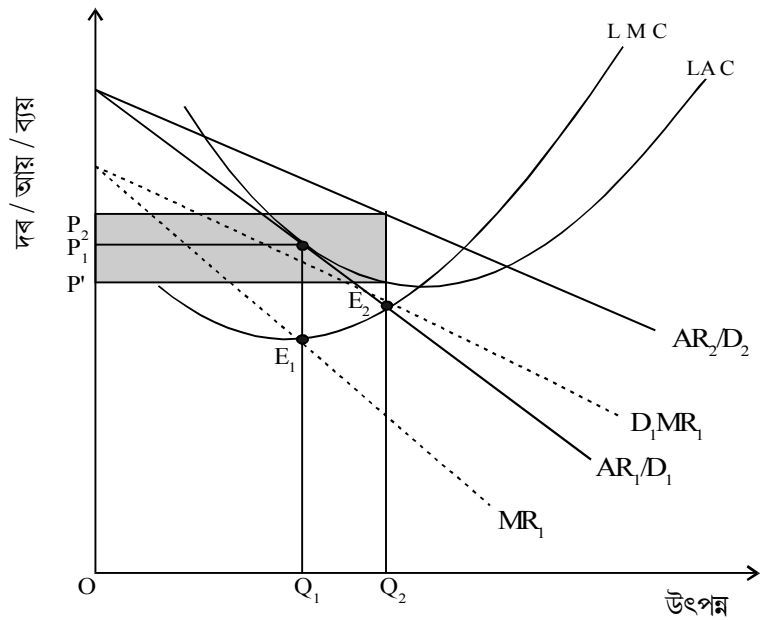
চিত্ৰনং ৩.৩

২. মুক্ত প্ৰৱেশ সুবিধাৰ অধীনত সমাযোজন :

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ দৰে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাতো মুক্ত প্ৰৱেশৰ সুবিধাই দীৰ্ঘকালত প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ হোৱা অৱস্থাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱাত সহায় কৰে। যদি একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয় তেতিয়া নতুন প্ৰতিষ্ঠানে প্ৰৱেশ কৰি, প্ৰতিষ্ঠান সমূহৰ মুঠ বিক্ৰীৰ পৰিমাণ কমাব। ফলস্বৰূপে প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখা আৰু প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাই বাওঁহাতে স্থান সলনি কৰি নিম্নস্থানত ভাৰসাম্যতা লাভ কৰিব। আনহাতে আকৌ নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশে উৎপাদন উপাদানৰ চাহিদা বঢ়াই ইয়াৰ দৰ বৃদ্ধি কৰিব। অৰ্থাৎ গড় উৎপাদন ব্যয় বৃদ্ধি পাব। সেয়েহে গড় ব্যয় ৰেখাই সোঁহাতলৈ স্থান সলনি কৰিব। গড় আয় আৰু গড় ব্যয়ৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা এই প্ৰতিক্ৰিয়াই প্ৰতিষ্ঠানৰ অস্বাভাৱিক মুনাফা কমাই দীৰ্ঘকালত কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ হোৱা অৱস্থাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাত সহায় কৰিব।

৩. প্ৰৱেশ ৰুদ্ধ অৱস্থাত সমাযোজন :

প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত গঢ়ি উঠা সংঘবদ্ধতাৰ বাবে বা বজাৰ পৰিস্থিতি পৰিৱৰ্তনৰ বাবে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ থুপলৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ বন্ধ হ'ব পাৰে। প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত বুজাবুজিৰ জৰিয়তে সংস্থা গঠন হৈ বা চৰকাৰী অনুমোদনৰ জৰিয়তে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানসমূহে নিৰ্দ্ধাৰিত দৰত গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। এনে কাৰ্যই নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ ৰুদ্ধ কৰে। এই অৱস্থাটোও ৩.৪ নং চিত্ৰৰ সহায়তে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। চিত্ৰত E ভাৰসাম্য বিন্দুত প্ৰতিষ্ঠানখনে ভাৰসাম্য লাভ কৰি PP_2SR পৰিমাণে অস্বাভাৱিক লাভ কৰিছে। যিহেতু নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশৰ ভয় নাই সেয়েহে দীৰ্ঘকালতো একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন সলনি নকৰে।

চিত্ৰ নং ৩.৪

কাৰণ তেনে কৰিলে প্ৰতিষ্ঠানখনৰ উপলব্ধ মুনাফা কমিব। এনে অৱস্থাত দ্ৰব্যৰ বিভেদীকৰণ কৰা কিছুমান একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্ৰব্যৰ প্ৰতি ভোক্তাৰ চাহিদা তীব্ৰভাৱে বৃদ্ধি পাব পাৰে। এনেদৰে বৃদ্ধি পোৱা চাহিদাই প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখাৰ স্থান সোঁফালে সলনি কৰে আৰু ইয়াৰ ফলস্বৰূপে দৰ বৃদ্ধি হৈ অস্বাভাৱিক মুনাফা বৃদ্ধি হয় যদিও ভোক্তাৰ চাহিদা / পছন্দৰ প্ৰাৱল্যতাৰ বাবেই নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ নকৰে। সেয়েহে এনে পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হোৱা একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰা অৱস্থাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। চিত্ৰ নং ৩.৪ ত দেখা গৈছে পছন্দ প্ৰাৱল্যতাৰ বাবে চাহিদা ৰেখা D_1 ৰ পৰা D_2 লৈ স্থানান্তৰ হৈছে আৰু ইয়াৰ লগে লগে প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাও MR_1 ৰ পৰা MR_2 লৈ স্থান সলনি কৰিছে। ফলস্বৰূপে ভাৰসাম্য বিন্দু E_1 ৰ পৰা E_2 লৈ সলনি হোৱা বাবে দৰ OP_2 লৈ বৃদ্ধি পাইছে। OP_2 দৰত প্ৰতিষ্ঠানখনে $P'P_2SR$ পৰিমাণে অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিছে।

৩.৩.৩ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু বিক্ৰী ব্যয়

Monopolistic Competition and Selling Cost

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে দৰ, উৎপন্ন আৰু বিক্ৰীব্যয়ৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলগীয়া হয়। প্ৰতিষ্ঠানসমূহে বিভেদীকৃত দ্ৰব্য উৎপাদন / বিক্ৰী কৰে বাবেই বিক্ৰী ব্যয়ৰ আশ্ৰয় ল'বলগীয়া হয়। অধ্যাপক Chamberlin - ৰ মতে প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখাৰ আকাৰ আৰু স্থান নিৰ্দ্ধাৰণৰ আঁৰত থকা ব্যয়েই হ'ল বিক্ৰী ব্যয়। অৰ্থাৎ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে যি ব্যয় সম্পন্ন কৰি উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে সেয়াই বিক্ৰী ব্যয়। দ্ৰব্যৰ বিভেদীকৰণ, বিজ্ঞাপন, প্ৰচাৰ, বিনামূলীয়া নমুনা বিতৰণ, সহযোগী উপাহাৰ প্ৰদান, ঘৰে ঘৰে গৈ চলোৱা অভিযান ইত্যাদি বিভিন্ন ধৰণে বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়। উৎপাদন ব্যয় আৰু বিক্ৰী ব্যয়ৰ মাজত মূল পাৰ্থক্য বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়। উৎপাদন ব্যয় আৰু বিক্ৰী ব্যয়ৰ মাজত মূল পাৰ্থক্য হ'ল এয়াই যে উৎপাদন ব্যয়ে চাহিদা ৰেখাৰ আকাৰ আৰু স্থান নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। উৎপাদন ব্যয়ে দ্ৰব্যৰ যোগানৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায় আৰু বিক্ৰী ব্যয়ে দ্ৰব্যৰ চাহিদাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। দুটা কাৰণত বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয় -

- (১) ক্ৰেতাৰ বজাৰ সম্পৰ্কে থকা অজ্ঞতাৰ বাবে আৰু
- (২) বিক্ৰী ব্যয় কৰি ক্ৰেতাৰ পছন্দ সলনি কৰিব পৰাটো সম্ভৱ হোৱা বাবে।

বিক্ৰী ব্যয়ে সংশ্লিষ্ট দ্ৰব্যবিধৰ অতিৰিক্ত চাহিদাৰ সৃষ্টি কৰে। অন্য অৰ্থত বিক্ৰী ব্যয়ে সংশ্লিষ্ট দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা ৰেখাৰ স্থান সোঁহাতে বা ওপৰতলৈ সলনি কৰে। উৎপাদন ব্যয়ৰ দৰে বিক্ৰী ব্যয়ৰো তিনিধৰণৰ প্ৰতিদান আছে। প্ৰথম অৱস্থাত বিক্ৰী ব্যয়ে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদানৰ সৃষ্টি কৰে। অৰ্থাৎ আৰম্ভণিতে ভোক্তাৰ প্ৰচলিত অভ্যাস ভংগ কৰিবলৈ যথেষ্ট পৰিমাণৰ বিক্ৰী ব্যয় কৰিবলগীয়া হয় যদিও ইয়াৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি কৰি গৈ থকাৰ লগে লগে অতিৰিক্ত গ্ৰাহক সৃষ্টিৰ

বাবে প্ৰয়োজন হোৱা অতিৰিক্ত বিক্ৰী ব্যয় কমি আহে। অন্য অৰ্থত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ বিক্ৰী ব্যয়ৰ বিপৰীতে আৰম্ভণিতে যিমান অতিৰিক্ত চাহিদা সৃষ্টি কৰিব পাৰি পৰৱৰ্তী পদক্ষেপত সমান বিক্ৰী ব্যয় কৰি তাতকৈ কম চাহিদা সৃষ্টি কৰিব পাৰি। ইয়াৰ সহায় কৰে মাত্ৰ সম্প্ৰসাৰণৰ মিতব্যয়িতাই। অৰ্থাৎ বিক্ৰী ব্যয় বৃদ্ধিয়ে সংশ্লিষ্ট দ্ৰব্যবিধৰ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট দিশত বিশেষীকৰণ কৰাত সহায় কৰে। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে প্ৰথম অৱস্থাত বিক্ৰী ব্যয়ে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদানৰ সূচনা কৰে। কিন্তু কালক্ৰমত ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদানৰ আৱিৰ্ভাব হয়। কাৰণ সহজে আকৃষ্ট কৰিব পাৰ গ্ৰাহকসকলক ইতিমধ্যে বজাৰ চাহিদাত সামৰি লোৱা হ'ল। ইয়াৰ পাছতো যদি অতিৰিক্ত চাহিদা সৃষ্টি কৰিবলৈ অতিৰিক্ত বিক্ৰী ব্যয় কৰা হয় তেতিয়া হ'লে অধিক দৃঢ় মনোভাৱৰ গ্ৰাহকৰ এই অতিৰিক্ত বিক্ৰী ব্যয় সম্পন্ন কৰিব লাগিব। ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে এই অতিৰিক্ত ব্যয়ৰ পৰিমাণ বাঢ়ি যায়। অৰ্থাৎ বিক্ৰী ব্যয়ৰ বিপৰীতে ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। ক্ৰমবৰ্দ্ধমান আৰু ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদানৰ মাজৰ অৱস্থাত বিক্ৰী ব্যয়ে সৃষ্টি কৰা সুবিধা আৰু অসুবিধা য'ত সমান হৈ পৰে তাত সাময়িকভাৱে বিক্ৰী ব্যয়ৰ সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ উদ্ভৱ হয়। সেয়েহে বিক্ৰী ব্যয় ৰেখাও U আকৃতিৰ হয়। গতিকে গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আৰু বিক্ৰী ব্যয় ৰেখা যোগ কৰি একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় ব্যয় ৰেখা পাব পাৰি।

বিক্ৰীব্যয়ৰ উপস্থিতিত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য

Equilibrium of farm in presence of selling cost

বিক্ৰীব্যয়ে এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ মুঠ ব্যয় বৃদ্ধি কৰে। যিহেতু মুঠ ব্যয় = উৎপাদন ব্যয় + বিক্ৰী ব্যয়। অৱশ্যে বিক্ৰী ব্যয়ৰ উপস্থিতিয়ে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰূপণত বিশেষ জটিলতাৰ সৃষ্টি নকৰে, যদি দৰ আৰু দ্ৰব্যৰ গুণাগুণ নিৰ্দিষ্ট হৈ থকা বুলি ধৰি লোৱা হয়। অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় ব্যাখ্যাৰ সহায়তে বিক্ৰী ব্যয়ৰ উপস্থিতিতো একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি দেখুওৱাব পাৰি।

চিত্ৰত APC হ'ল গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা। গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আৰু বিক্ৰী ব্যয় ৰেখা যোগ হৈ গড় ব্যয় ৰেখা ACC গঠন কৰিছে। একেদৰে প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাও গঠন কৰিব পাৰি। ধৰা হ'ল CMC (Combined Marginal Cost Curve) এনেদৰে গঠন কৰা প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখা। প্ৰান্তীয় ব্যাখ্যা অনুসৰি এখন প্ৰতিষ্ঠানে ভাৰসাম্য লাভ কৰে য'ত -

$$১. \text{প্ৰান্তীয় আয়} = \text{প্ৰান্তীয় ব্যয়}$$

$$২. \text{প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলফালৰ পৰা ছেদ কৰে।}$$

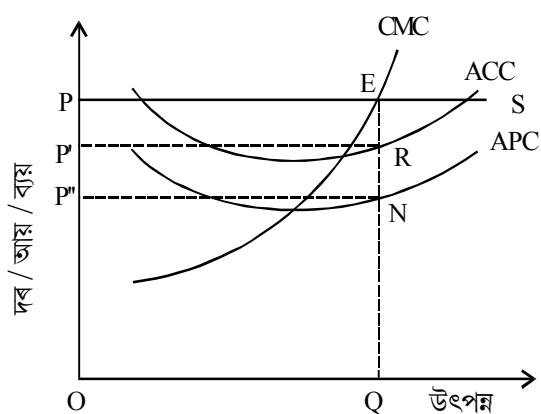
৩.৫ নং চিত্ৰত PS হ'ল নিৰ্দ্ধাৰিত দৰ নিৰ্দেশ কৰা দৰ ৰেখা। এই ৰেখাই গড় আয় আৰু প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাও বুজাইছে। কাৰণ দৰ OP ত অপৰিবৰ্তি হৈ থাকে। E বিন্দুত CMC ৰেখাই PS ৰেখাক ছেদ কৰি ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ সূচনা

কৰিছে। কাৰণ ইয়াতেই ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত দুটা পূৰণ হৈছে। এই দুটা চৰ্তৰ পূৰণে মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱাটোও প্ৰতিপন্ন কৰে। গতিকে প্ৰতিষ্ঠানখনে QE পৰিমাণে মুঠ ব্যয় কৰি কাম্য অৱস্থা লাভ কৰিব। এই অৱস্থাত কাম্য উৎপাদনৰ পৰিমাণৰ হ'ল OQ। OP দৰত OQ পৰিমাণে দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰি প্ৰতিষ্ঠানখনে PP'RE পৰিমাণে মুঠ অস্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিব। প্ৰতিগোট দ্ৰব্যৰ মুঠ ব্যয় QR আৰু প্ৰতিগোট দ্ৰব্যৰ মুঠ উৎপাদন ব্যয় QN₁। গতিকে প্ৰতিগোট দ্ৰব্যত বিক্ৰী ব্যয় = QR – QN = RN

$$\therefore \text{মুঠ বিক্ৰী ব্যয়} = RN \times P''N$$

$$= PP''NR$$

$\therefore$ PP''NR হ'ল কাম্য বিক্ৰী ব্যয়।

চিত্ৰ নং ৩.৫

৩.৩.৪ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ আৰু পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা বজাৰৰ তুলনা

Comparison between monopolistic competition and perfect competition

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা আৰু পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা বজাৰৰ মাজত থকা সাদৃশ্যবোৰ হ'ল -

- উভয় প্ৰকাৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ মালিকৰ মূল লক্ষ্য হ'ল মুনাফা সৰ্বাধিক কৰা।
- উভয় বজাৰত ক্ৰেতাৰ সংখ্যা অগণন আৰু ক্ৰেতাৰ মাজত কোনো সংঘবদ্ধতাৰ উদ্ভৱ নহয়।
- উভয় বজাৰতে প্ৰান্তীয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয়ৰ সমান হোৱা অৱস্থাত প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানৰ মুনাফা সৰ্বাধিক হয় আৰু ইয়াতে প্ৰতিষ্ঠানে ভাৰসাম্যতা লাভ কৰে।
- উভয় বজাৰতে দীৰ্ঘকালত স্বাভাৱিক লাভ হোৱা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ হয়।
- উভয় প্ৰকাৰ বজাৰতে দীৰ্ঘকালত প্ৰতিষ্ঠানৰ মুক্ত প্ৰবেশ আৰু প্ৰস্থান থাকে।

আনহাতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰৰ

বৈশিষ্ট্যত থকা পাৰ্থক্যবোৰ হ'ল -

উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যাৰ পাৰ্থক্য: পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত বিবেচিত দ্ৰব্যবিধ উৎপাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠান অসংখ্য। কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠানে উৎপন্ন সালসলনি কৰি মুঠ উৎপন্নৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে। আনহাতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা সীমিত। সেয়ে এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপন্নৰ সালসলনিয়ে মুঠ যোগানৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে।

উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ পাৰ্থক্য: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত দ্ৰব্যবিধ সমজাতীয়। অৰ্থাৎ বিক্ৰেতা নিৰ্বিশেষে দ্ৰব্যবিধৰ আকাৰ-প্ৰকাৰ তথা গুণাগুণ সম্পূৰ্ণ একে। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্যবিধ নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্য হয়।

দ্ৰব্য বিভেদীকৰণৰ উপস্থিতি: পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দ্ৰব্য বিভেদীকৰণ অনুপস্থিত। আনহাতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত দ্ৰব্য বিভেদীকৰণ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ উপাদান। এই দ্ৰব্যৰ বিভেদীকৰণৰ সহায়তহে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত প্ৰতিষ্ঠানসমূহ তিষ্ঠি থাকিব পাৰে। আকৌ এই দ্ৰব্যৰ বিভেদীকৰণেই প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা বৃদ্ধি কৰে।

বিক্ৰী ব্যয়ৰ উপস্থিতি: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত দ্ৰব্যবিধৰ গুণাগুণ, প্ৰাপ্তি, দৰ ইত্যাদি সম্পৰ্কে ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতাৰ সম্পূৰ্ণ জ্ঞান থাকে। সেয়ে ইয়াৰ ওপৰত পৃথকে বিক্ৰী ব্যয় কৰিবলগীয়া নহয়। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত বিক্ৰেতাবিশেষে দ্ৰব্যবিধৰ গুণাগুণ কিছু পৃথক হোৱা বাবে বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়।

অনা-দৰ প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতি: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ মূল মাধ্যম হ'ল দৰ। আনহাতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত দৰৰ বাদেও আন উপাদানৰ সহায়তো প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা কৰা হয়। আন উপাদানসমূহৰ ভিতৰত অন্যতম হ'ল বিক্ৰী ব্যয়, দ্ৰব্যৰ পৃথকীকৰণ ইত্যাদি।

একচেটিয়া অধিকাৰৰ উপস্থিতি: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত ক্ৰেতা আৰু বিক্ৰেতা কোনেও একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰাৰ সুবিধা নাপায়। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত বিক্ৰেতাই কিছু পৰিমাণে একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰে। এই একচেটিয়া অধিকাৰৰ মাত্ৰা কিমান হ'ব সেইটো নিৰ্ণয় কৰে দ্ৰব্যবিধৰ বিভেদীকৰণৰ মাত্ৰাই। দ্ৰব্যবিধৰ বিভেদীকৰণৰ মাত্ৰা যিমানে বেছি হয় সিমানে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ বিক্ৰেতাই অধিক একচেটিয়া অধিকাৰ ভোগ কৰে।

পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতাৰ উপস্থিতি: পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত দ্ৰব্যবিধৰ দৰ বজাৰ চাহিদা আৰু যোগানৰ সমতাৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়। এই দৰত প্ৰতিষ্ঠান এখনে নিজৰ উৎপাদন ব্যয়ৰ লগত সংগতি ৰাখি বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্ধাৰণ কৰে। ইয়াত প্ৰতিষ্ঠান সমূহৰ মাজত পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতাৰ কথা উদ্ভৱ নহয়। আনহাতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰত যিহেতু প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ দৰে অসংখ্য নহয় আৰু যিহেতু দ্ৰব্যবিধ নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্য হয় সেয়ে এনে বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানসমূহ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল হয়।

উদ্যোগৰ ধাৰণাত থকা পাৰ্থক্য : পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাত সকলো প্ৰতিষ্ঠানে সম্পূৰ্ণ সদৃশ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা বাবে সকলোকে একেলগে উদ্যোগ বোলা হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানে সম্পূৰ্ণ সদৃশ দ্ৰব্যৰ পৰিবৰ্তে নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা বাবে প্ৰতিষ্ঠানসমূহক একেলগে থূপ বোলা হয়।

চাহিদা ৰেখাৰ অনিৰ্ধাৰণীয়তা : পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত সকলো বিক্ৰেতাৰ চাহিদা যোগ কৰি বজাৰ চাহিদা নিৰূপণ হয়। অৰ্থাৎ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত বজাৰ চাহিদা ৰেখা নিৰ্ধাৰণ কৰাটো সম্ভৱ। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত চাহিদা ৰেখা নিৰ্ধাৰণ কৰাটো অসুবিধাজনক। কাৰণ এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদাৰ পৰিবৰ্তনে আন প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। এই প্ৰভাৱৰ মাত্ৰা নিৰ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰা বাবে চাহিদা ৰেখাত হোৱা পৰিবৰ্তনো নিৰ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি।

বাস্তৱ সত্যতা: পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা এক আদৰ্শ অৱস্থা, বাস্তৱতে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ পোৱা নাযায়। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা হ'ল এক বাস্তৱ বজাৰ ব্যৱস্থা। বাস্তৱতে পোৱা প্ৰায়বোৰ দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ বজাৰ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ শ্ৰেণীত পৰে।

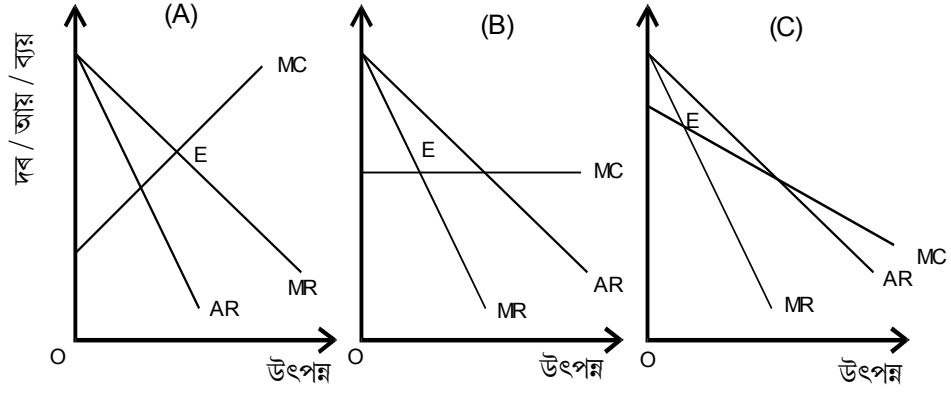
ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ পাৰ্থক্য

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগী আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য পাৰ্থক্যবোৰ হ'ল -

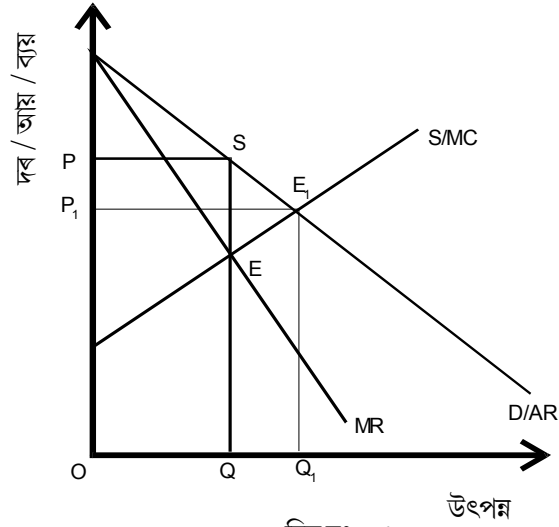
১. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখা সদায় ক্ৰমবৰ্দ্ধমান। অৰ্থাৎ ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাৰ ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া অংশই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক ছেদ কৰে। কিন্তু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰান্তীয় ব্যয় ক্ৰমবৰ্দ্ধমান হোৱাটো অপৰিহাৰ্য নহয়। এনে প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰান্তীয় ব্যয় ক্ৰমবৰ্দ্ধমান হোৱাটো অপৰিহাৰ্য নহয়। এনে প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক; ভূমিৰ সমান্তৰাল বা ঋণাত্মক হ'ব পাৰে। একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ এই তিনিওটা সম্ভাৱনা ৩.৬ নং চিত্ৰৰ ক্ৰমে (A), (B) আৰু (C) ত দেখুওৱা হৈছে।
২. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰতকৈ অধিক। আনহাতে প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য উৎপন্ন একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য উৎপন্নতকৈ অধিক। ৩.৭ নং চিত্ৰৰ সহায়ত ইয়াক প্ৰমাণ কৰা হ'ল।

চিত্ৰ অনুসৰি E বিন্দুত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত পূৰ্ণ হৈছে। অৰ্থাৎ E বিন্দুত প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হোৱাৰ লগতে প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰিছে। গতিকে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰ OP (=QS) আৰু ভাৰসাম্য উৎপন্ন OQ। E₁ বিন্দুত প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ ভাৰসাম্যৰ চৰ্ত পূৰ্ণ হৈছে। ইয়াত MC ৰেখাই উদ্যোগৰ চাহিদা ৰেখাৰ প্ৰতিনিধিত্ব

কৰিছে। E_1 বিন্দুত যোগান আৰু চাহিদাই সমতা লাভ কৰি প্রতিযোগী উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য নিৰূপিত হৈছে। গতিকে প্রতিযোগী উদ্যোগৰ ভাৰসাম্য দৰ $OP_1 = Q_1 E_1$ আৰু ভাৰসাম্য উৎপন্ন OQ_1 । তুলনা কৰি দেখা গৈছে $OP > OP_1$ আৰু $OQ_1 > OQ$ ।

চিত্র নং ৩.৬

চিত্র নং ৩.৭

৩. প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন অৱস্থাত প্রান্তীয় আয় = প্রান্তীয় ব্যয় = গড় আয়। কিন্তু একাধিকৰ প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্রান্তীয় আয় = প্রান্তীয় ব্যয় < গড় = গড় ব্যয়। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ বেলিকা গড় আয় আৰু প্রান্তীয় আয় সমান। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকৰ প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ বেলিকা গড় আয় প্রান্তীয় আয়তকৈ অধিক। দৰ নিৰ্দিষ্ট হৈ থকা বাবে প্রতিযোগী প্রতিষ্ঠানৰ গড় আয় আৰু প্রান্তীয় আয় সদায় সমান। গতিকে প্রান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্রান্তীয় আয় ৰেখাক ছেদ কৰা অৱস্থাত স্বাভাৱিকতে প্রান্তীয় ব্যয়, প্রান্তীয় আয় আৰু গড় আয়ৰ সমান হৈ পৰে। আনহাতে একাধিকৰ প্রতিযোগী উদ্যোগত ই দৰ কমাইহে অধিক বিক্ৰী কৰিব পাৰে। সেয়েহে গড় আয়তকৈ প্রান্তীয় আয় কম হয় আৰু এই দুয়োটাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য বিক্ৰীৰ পৰিমাণ

বঢ়াৰ লগে লগে বাঢ়ি যায়। গতিকে ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক ছেদ কৰোঁতে গড় আয় ৰেখা ইয়াৰ ওপৰত থাকে। সেয়েহে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় $>$ প্ৰান্তীয় আয় $=$ প্ৰান্তীয় ব্যয়।

৪. দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে সদায় কাম্য আকাৰ লাভ কৰে, যিহেতু দীৰ্ঘকালীন গড় ব্যয় নিম্নতম হয়। কিন্তু দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত একাধিকাৰত প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ আকাৰ কাম্য হোৱাটো অত্যাৱশ্যকীয় নহয়। ইয়াৰ আকাৰ নিম্ন কাম্য অৱস্থাৰ বা কাম্য অৱস্থাতকৈ উচ্চত হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমহাসমান, নিম্নতম, ক্ৰমবৰ্দ্ধমান এই তিনিটা অৱস্থাৰ, যিকোনো এটাত দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য লাভ কৰিব পাৰে।
৫. প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাই সৰ্বাধিক কল্যাণৰ চৰ্ত পূৰণ কৰা বুলি কোৱা হয়। কাৰণ এই ভাৰসাম্য অৱস্থাতে এহাতে দৰ নিম্নতম হয় আৰু আনহাতে উৎপন্ন সৰ্বাধিক হয়। কিন্তু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্যই সৰ্বাধিক কল্যাণ সাধন কৰাটো নিশ্চিত নহয়। কাৰণ সাধাৰণ অৱস্থাত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানতকৈ অধিক আৰু উৎপন্ন প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানতকৈ কম হয়।

৩.৩.৫ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ আৰু একাধিকাৰ বজাৰৰ তুলনা

Comparison between monopolistic competition and perfect competition

একাধিকাৰ বজাৰ আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰৰ মাজত থকা মূল সাদৃশ্যসমূহ হ'ল -

- একাধিকাৰ বজাৰ আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ দুয়োপ্ৰকাৰ বজাৰ অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ অধীন। অৱশ্যে একাধিকাৰ বজাৰ অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ চূড়ান্ত অৱস্থা।
- একাধিকাৰ আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা উভয় বজাৰতে ক্ৰেতা অসংখ্য।
- একাধিকাৰ বজাৰত একচেটিয়া অধিকাৰৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ দৰে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰতো একচেটিয়া অধিকাৰৰ সমাৱেশ ঘটে। অৱশ্যে একাধিকাৰ বজাৰৰ তুলনাত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰত ভোগ কৰা একচেটিয়া অধিকাৰৰ পৰিসৰ বহু কম।
- উভয় প্ৰকাৰৰ বজাৰতে উদ্যোক্তাৰ মূল লক্ষ্য হ'ল মুনাফা সৰ্বাধিক কৰাটো। সেয়ে উভয় প্ৰকাৰ বজাৰত প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য ৰক্ষা হয়।
- উভয় প্ৰকাৰৰ বজাৰতে ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰান্তীয় আয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান কিন্তু প্ৰান্তীয় আয়তকৈ গড় আয় অধিক।

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ আৰু একাধিকাৰ তথা একক বিক্ৰেতা তথা একচেটিয়া বজাৰৰ মাজত থকা মূল পাৰ্থক্যবোৰ হ'ল -

- একাধিকাৰ বজাৰত বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ কোনো নিকট বিকল্প নাথাকে। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰত বিবেচিত দ্ৰব্যবিধৰ নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য থাকে।
- নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্য দ্ৰব্য নথকা বাবে একাধিকাৰ বজাৰত যোগানৰ দিশত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ উদ্ভৱ নহয়, ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত দ্ৰব্যবিধৰ নিকট প্ৰতিকল্প থকা বাবে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ উদ্ভৱ হয়।
- একাধিকাৰ বজাৰত দ্ৰব্যৰ পৃথকীকৰণ নাথাকে। কেতিয়াবা দৰৰ পৃথকীকৰণৰহে উদ্ভৱ হয়। আনহাতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰত দ্ৰব্যৰ পৃথকীকৰণ থাকে। দৰাচলতে দ্ৰব্যৰ পৃথকীকৰণৰ যোগেদিহে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান তিষ্ঠি থাকিব পাৰে।
- একাধিকাৰ বজাৰত প্ৰতিযোগিতা নাথাকে। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰত দ্ৰব্য বিধ নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্য হোৱা বাবে ইয়াৰ যোগেদি কিছু পৰিমাণে প্ৰতিযোগিতাৰ উদ্ভৱ হয়।
- একাধিকাৰ বজাৰত দ্ৰব্যবিধৰ উপস্থিতিৰ প্ৰতি সাধাৰণভাৱে জাননি দিলেই হয়। ইয়াত বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ নহয়। আনহাতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানবোৰে নিকট প্ৰতিকল্প দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা বাবে প্ৰত্যেকে গ্ৰাহকক আকৰ্ষণ কৰিবলৈ পৃথকে কৌশল গ্ৰহণ কৰিবলগীয়া হয় আৰু সেয়ে এনে বজাৰত বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়।
- একাধিকাৰ বজাৰত দীৰ্ঘকালত সদায় অস্বাভাৱিক লাভ হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত প্ৰতিষ্ঠান এখনে সদায় স্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰিবলগীয়া হয়।
- একাধিকাৰ বজাৰত দৰ বিভেদীকৰণৰ উপস্থিতি ঘটাৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰত দ্ৰব্যৰ বিভেদীকৰণ ঘটে।
- একাধিকাৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠান এখন হোৱা বাবেই প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় ৰেখাই উদ্যোগৰ চাহিদা ৰেখাৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে। অন্য অৰ্থত একাধিকাৰ বজাৰত চাহিদা ৰেখা সম্পূৰ্ণ নিৰ্ধাৰণীয়। ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানসমূহ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল হোৱা বাবে চাহিদা ৰেখা সম্পূৰ্ণ নিৰ্ধাৰণীয় নহয়।

৩.৪ একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ আৰু অৰ্থনৈতিক দক্ষতা

Monopolistic competition and economic efficiency

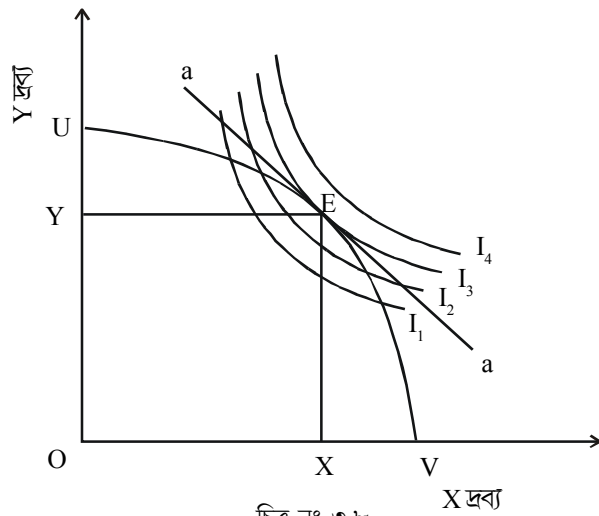
ইতিমধ্যে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰৰ বিষয়ে কিছু বহলাই আলোচনা কৰা হ'ল। সামাজিক কল্যাণৰ দৃষ্টিকোণৰ এই বজাৰ ব্যৱস্থা কিমান অনুকূল তাক জানিবলৈ এনে বজাৰত কিমানদূৰ অৰ্থনৈতিক দক্ষতা ৰক্ষা হয় সেয়া পৰীক্ষা কৰি চোৱাৰ প্ৰয়োজন হয়। সেয়ে প্ৰথমেতে অৰ্থনৈতিক দক্ষতা কি সেই সম্পৰ্কে চমুকৈ আলোচনা কৰা হওক।

অর্থনৈতিক দক্ষতা কি ?

What is economic efficiency?

লক্ষ সম্পদৰ সহায়ত সমেজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাতোক বুজায়। দুই বা ততোধিক অর্থনৈতিক অৱস্থাৰ ভিতৰত প্ৰাপ্ত সম্পদৰ সহায়ত তুলনামূলকভাৱে অধিক সামাজিক সন্তুষ্টি দিব পৰা অর্থনৈতিক অৱস্থাতোক অধিক দক্ষতাপূৰ্ণ বুলি কোৱা হয়। অর্থনৈতিক দক্ষতা দুটা দিশৰ পৰা বিচাৰ কৰা হয় - মুঠ উৎপন্নৰ দিশৰ পৰা আৰু সামাজিক সন্তুষ্টিৰ দিশৰ পৰা।

- প্ৰাপ্ত সম্পদৰ সহায়ত উৎপন্ন সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাতোৱেই হ'ল মুঠ উৎপন্নৰ দিশৰ পৰা লাভ কৰা অর্থনৈতিক দক্ষতা। উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হোৱা অৱস্থাৰ উৎপন্নই এই চৰ্ত পূৰণ কৰে। ইয়াক উৎপাদনমূলক দক্ষতাও (Productive efficiency) বোলা হয়। কাৰণ এই অৱস্থাত আন কোনো ধৰণে উৎপাদনৰ উপাদানসমূহৰ ব্যৱহাৰ সাল-সলনি কৰি উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
- আনহাতে লক্ষ উৎপন্নই সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক কৰা অৱস্থাতোৱেই হ'ল সন্তুষ্টিৰ দিশৰ পৰা লাভ কৰা অর্থনৈতিক দক্ষতা। বাজেট ৰেখাই সৰ্বোচ্চ স্থানৰ সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাক স্পৰ্শ কৰা অৱস্থাত এই চৰ্ত পূৰণ হয়। ইয়াক বিতৰণমূলক দক্ষতাও (Allocative efficiency) বোলা হয়। কাৰণ প্ৰাপ্ত দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ভোগৰ পৰিমাণ আন কোনো ধৰণে সালসলনি কৰি সামাজিক সন্তুষ্টি বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
- উল্লিখিত দুয়োটা চৰ্তৰ পূৰণে কাম্য অর্থনৈতিক অৱস্থাক বুজায়। অন্য অৰ্থত বণ্টনমূলক দক্ষতা আৰু বিতৰণমূলক দক্ষতাৰ সমউপস্থিতিয়ে অর্থনৈতিক কাম্য অৱস্থাৰ নিৰ্ধাৰণ কৰে। ইটালিৰ অৰ্থনীতিবিদ ভিলফ্ৰেড' পাৰেটই এই অৱস্থাতোক চিনাক্ত কৰা বাবে ইয়াক পাৰেট' কাম্য অৱস্থা বুলিও কোৱা হয়। ৩.৮ চিত্ৰত কেৱল X আৰু Y এই দুবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু ভোগ কৰা সমাজত কাম্য অর্থনৈতিক অৱস্থা কেনেকৈ উদ্ভৱ হয় সেয়া দেখুৱা হৈছে। চিত্ৰত UV হ'ল দ্ৰব্য দুবিধৰ উৎপাদন সীমা ৰেখা, I_1 , I_2 , I_3 ইত্যাদি হ'ল সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা। aa হ'ল সমাজৰ ব্যয় সামৰ্থৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰা বাজেট ৰেখা। উৎপাদনমূলক দক্ষতা আহৰণৰ চৰ্তটো হ'ল -

চিত্ৰ নং ৩.৮

Slope of budget line = Slope of production possibility curve
 $\Rightarrow P_x/P_y = MRT_{xy}$

আনহাতে বিতৰণমূলক দক্ষতা আহৰণৰ চৰ্তটো হ'ল -

Slope of budget line = Slope of social indifference curve
 $\Rightarrow P_x/P_y = MRS_{xy}$

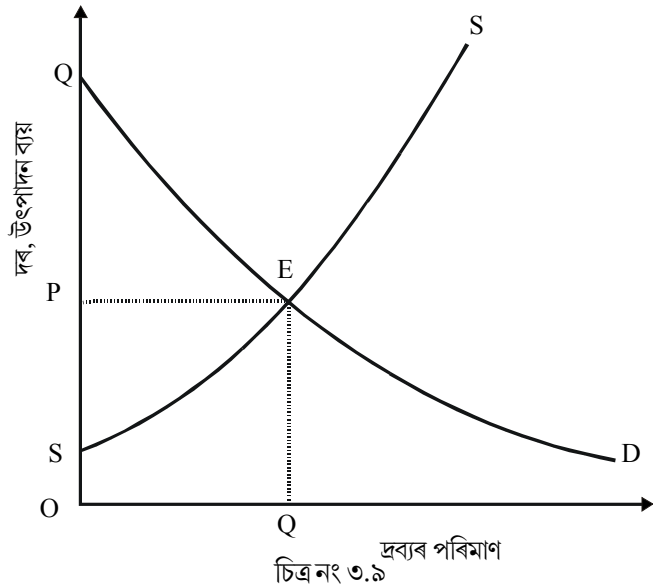
গতিকে কাম্য অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ চৰ্তটো হ'ল -

$$MRT_{xy} = P_x/P_y = MRS_{xy}$$

$$\Rightarrow MRT_{xy} = MRS_{xy}$$

৩. ৮ নং চিত্ৰৰ E বিন্দুত এই দুয়োটা চৰ্ত পূৰণ হৈছে। গতিকে OX পৰিমাণে X আৰু OY পৰিমাণে Y উৎপাদন আৰু ভোগ কৰা অৱস্থাত কাম্য অৰ্থনৈতিক অৱস্থা ৰক্ষা হ'ব।

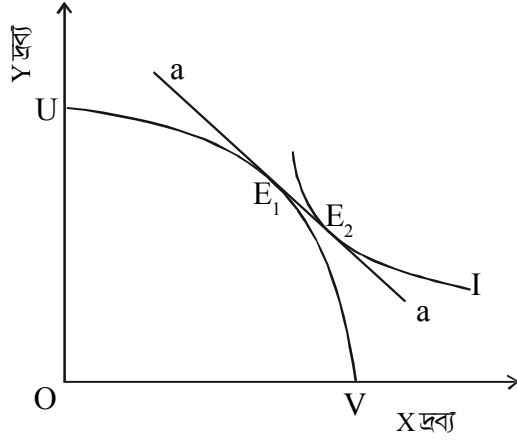
বজাৰৰ দিশৰ পৰা সামাজিক উদ্বৃত্ত সৰ্বাধিক হোৱা ক্ষেত্ৰত কাম্য অৰ্থনৈতিক অৱস্থা নিৰূপিত হয়। সামাজিক উদ্বৃত্ত হ'ল উপভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত আৰু উৎপাদনকাৰীৰ উদ্বৃত্তৰ সমষ্টি। পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৱসাম্য অৱস্থাত সামাজিক উদ্বৃত্ত সৰ্বাধিক হয়। গতিকে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰে অৰ্থনৈতিক কাম্যতা প্ৰদান কৰে। অন্য অৰ্থত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ বাদে আন কোনো বজাৰে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক কৰিব নোৱাৰে। সেয়ে কেৱল পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত পাৰেট' কাম্যৰ চৰ্ত পূৰণ হোৱা বুলি কোৱা হয়। ৩.৯ নং চিত্ৰত E বিন্দুত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৱসাম্য নিৰূপণ হৈছে। এই অৱস্থাত উপভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত হ'ল PQE আৰু উৎপাদনকাৰীৰ উদ্বৃত্ত হ'ল PSE। গতিকে সামাজিক উদ্বৃত্ত হ'ল PQE + PSE = SQE। উৎপন্ন আৰু দৰ আন কোনো ধৰণে সালসলনি কৰি সামাজিক উদ্বৃত্ত SQE তকৈ বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়। আন এটা মন কৰিবলগীয়া কথা হ'ল যে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ দীৰ্ঘকালীন অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন ব্যয় সৰ্বনিম্ন হয়। ইও পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত অৰ্থনৈতিক দক্ষতা তথা অৰ্থনৈতিক কাম্য অৱস্থা ৰক্ষা হোৱাটো নিশ্চিত কৰে।

মন কৰিবলগীয়া যে অৰ্থনৈতিক কাম্য অৱস্থাই অৰ্থনৈতিক দক্ষতা পূৰণ কৰে। কিন্তু অৰ্থনৈতিক দক্ষতাই কাম্য অৱস্থাৰ চৰ্ত পূৰণ নকৰিবও পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ৩.১০ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে যে E_1 বিন্দুত উৎপাদনমূলক দক্ষতা আৰু E_2 বিন্দুত বিতৰণমূলক দক্ষতা নিৰূপণ হৈছে। কিন্তু এই দুয়োটা অৱস্থাৰ এটাতো অৰ্থনৈতিক কাম্যৰ চৰ্ত পূৰণ হোৱা নাই।

ওপৰৰ আলোচনাৰ ভিত্তিত ক'ব পাৰি যে অৰ্থনৈতিক দক্ষতাৰ বাবে -

- উৎপন্ন একে থকা অৱস্থাত আন কোনো ধৰণে উৎপাদন ব্যয় হ্রাস কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
- উৎপাদন ব্যয় একে থকা অৱস্থাত আন কোনো ধৰণে উৎপন্ন বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
- অৰ্থনৈতিক সম্পদ নিৰ্দিষ্ট হৈ থকা অৱস্থাত আন কোনো ধৰণে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়।

চিত্ৰ নং ৩.১০

একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত অৰ্থনৈতিক দক্ষতা

Economic efficiency in monopolistic competition

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হয়। কাৰণ পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত উপভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত আৰু উৎপাদনকাৰীৰ উদ্বৃত্ত এনেদৰে নিৰ্ধাৰণ হয় যে দৰ আৰু উৎপন্ন আন কোনো ধৰণে সালসলনি কৰি এই উদ্বৃত্তৰ যোগফল বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি। তদুপৰি পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত ইয়াৰ অধীন প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানে দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু হ্ৰস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হোৱা অৱস্থাত উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ কৰে। দীৰ্ঘকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হোৱাটোৱে প্ৰতিষ্ঠানখনে উৎপাদনৰ কাম্য মাত্ৰা লাভ কৰাটো বুজায়। অন্য অৰ্থত প্ৰতিষ্ঠানখনে উৎপাদনৰ পৰিমাণ আন কোনো ধৰণে নিৰ্ধাৰণ কৰি উৎপাদন ব্যয় হ্রাস কৰিব নোৱাৰে। আনহাতে হ্ৰস্বকালীন গড় উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম হোৱাটোৱে বুজায় যে উৎপাদনৰ উপাদানবোৰৰ ব্যৱহাৰ কাম্য হৈছে। গতিকে

আন কোনো ধৰণে উপাদানৰ ব্যৱহাৰৰ সালসলনি ঘটাই উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি বা উৎপাদন ব্যয় হ্রাস কৰিব নোৱাৰি। এই তিনিওটা কথাই পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত অৰ্থনৈতিক দক্ষতা আহৰণ কৰাটো নিশ্চিত হয়।

ইয়াৰ বিপৰীতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত অস্বাভাৱিক লাভ শূন্য হ'লেও ইয়াত দুই প্ৰকাৰৰ দক্ষতাহীনতাৰ উদ্ভৱ হয়। একপ্ৰকাৰ দক্ষতাহীনতাৰ উদ্ভৱ হয় দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানৰ স্থাপিত ক্ষমতাৰ অব্যৱহাৰৰ যোগেদি আৰু আন প্ৰকাৰৰ দক্ষতাহীনতাৰ উদ্ভৱ হয় দীৰ্ঘকালত উৎপাদন ব্যয় নিম্নতম নোহোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ। প্ৰথম প্ৰকাৰৰ দক্ষতাহীনতাক অতিৰিক্ত সামৰ্থৰ উপস্থিতি (Existence of excess capacity) আৰু দ্বিতীয় প্ৰকাৰৰ দক্ষতাহীনতাক বণ্টনমূলক দক্ষতাহীনতা (Allocative inefficiency) বোলা হয়। এই দুয়ো প্ৰকাৰৰ দক্ষতাহীনতাই সামাজিক কল্যাণ হ্রাস কৰে। ইয়াৰ পৰা ক'ব পাৰি যে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ তুলনাত একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত সামাজিককল্যাণ কম হয়। উল্লিখিত দুয়ো প্ৰকাৰৰ দক্ষতাহীনতা তলত পৃথকে আলোচনা কৰা হ'ল।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.১

১. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ তত্ত্বৰ লগত জৰিত দুজন অৰ্থনীতিবিদৰ নাম লিখা।

.....
.....

২. পৃথকীকৃত দ্ৰব্য বুলিলে কি বুজা ?

.....
.....
.....
.....

৩. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখা অনিশ্চিত হোৱাৰ কাৰণ কি ?

.....
.....
.....
.....

৪. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী বজাৰত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণত থকা দুটা সমস্যা লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

৫. প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠান আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যত থকা দুটা পাৰ্থক্য লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

৬. একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠান আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্যত থকা দুটা পাৰ্থক্য লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

৭. অর্থনৈতিক দক্ষতা পূৰণ হোৱা চৰ্তটো লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৩.৫ স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ (Oligopoly)

সীমিতসংখ্যক বিক্ৰেতাই সমজাতীয় বা নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্য দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰা কাৰ্যৰ জৰিয়তে গঢ়ি তোলা বজাৰ গাঁথনিক স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰ বোলা হয়। স্বল্প বিক্ৰেতাৰ ইংৰাজী প্ৰতিশব্দ Oligopoly শব্দটো ‘Oligoi’ আৰু ‘Polein’ এই দুটা গ্ৰীক শব্দকে সংযোজিত। প্ৰথমটোৰ অৰ্থ হ’ল ‘a few’ আৰু দ্বিতীয়টোৰ অৰ্থ হ’ল ‘to sell’। গতিকে সীমিত সংখ্যক বিক্ৰেতাৰ মাজত চলা প্ৰতিযোগিতাৰে গঢ়ি উঠা বজাৰেই হ’ল স্বল্প বিক্ৰেতা।

Augustin Court -এ ১৮৩৮ চনতে স্বল্প বিক্ৰেতাৰ সৰলতম সংস্কৰণ দ্বায়ধিকাৰ বজাৰৰ (Duopoly) বিষয়ে এটা তত্ত্ব আগবঢ়াইছিল যদিও ই অৰ্থনীতিবিদসকলৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰে ১৮৮০ চনতহে আৰু জনপ্ৰিয় হৈ পৰে ১৯৩০ চনৰ পাছতহে। ইয়াৰ কাৰণ হ’ল পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ তত্ত্বৰ প্ৰাধান্যতা। অৰ্থনীতিবিদসকলক পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ চিন্তাচৰ্চাই আচ্ছন্ন কৰি ৰাখিছিল। Mrs. Joan Robinson আৰু Prof. Chamberlin - এ পূৰ্ণ - প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ পৰা চিন্তা-চৰ্চা অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ দিশত ধাৰমান কৰায় আৰু বজাৰ তত্ত্বক বাস্তৱ অৱস্থাৰ কিছু কাষ চপাই আনে। কালক্ৰমত স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ তত্ত্বৰ বিকাশত William Fellner, Fritz, Machulp, Paul Sweezy, Hall, Hitch, R. W. Rothchild, Von New Mann, O. Morgenstern প্ৰমুখ্যে অৰ্থনীতিবিদসকলে বিভিন্ন আৰ্হি গঢ়ন কৰে যদিও প্ৰকৃত অৱস্থা প্ৰতিনিধিত্ব কৰিব পৰা আৰ্হি আজিও গঠন নহ’ল। ইয়াৰ কাৰণ হ’ল স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰৰ গঠন প্ৰকৃতিত থকা ভিন্নতা। সেয়েহে সাধাৰণভাৱে চকুত পৰা বিধৰ স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰৰ ব্যাখ্যাহে পাঠ্যপুথিত সন্নিবিষ্ট কৰা হয়।

সংজ্ঞা : Definition

“Oligopoly is that situation in which a firm, bases its market policy in part on the expected behaviour of a few close rivals.”

- G.J. Stigler.

প্ৰকৃততে স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ বৈশিষ্ট্যগত ভিন্নতাৰ বাবে এক সুস্পষ্ট সংজ্ঞা আগবঢ়োৱাটো জটিল। সাধাৰণভাৱে কোৱা হয় স্বল্প বিক্ৰেতা এনে এক অপূৰ্ণ

প্রতিযোগিতামূলক বজাৰ য'ত সীমিত সংখ্যক প্রতিষ্ঠানে সমজাতীয় বা নিকট প্রতিকল্পযোগ্য দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰে।

আধুনিক অর্থনীতিবিদসকলে কেন্দ্ৰীভৱন অনুপাতৰ (concentration ratio) সহায়ক স্বল্প বিক্ৰেতাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। আমি যিবোৰ বৃহৎ ব্যৱসায় প্রতিষ্ঠানৰ কথা কওঁ, সেইবোৰ প্রকৃততে স্বল্প বিক্ৰেতাৰ উদাহৰণ। এই বৃহৎ ব্যৱসায় প্রতিষ্ঠানৰ কেন্দ্ৰীভৱন অনুপাত নিৰ্ণয় কৰি প্রতিষ্ঠানখনে উৎপন্ন কিমান নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে তাক জানিব পাৰি। সাধাৰণতে স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰত মুঠ প্রতিষ্ঠানৰ চাৰিৰ পৰা আঠখন প্রতিষ্ঠানে মুঠ উৎপন্নৰ প্ৰায় ৭০% নিয়ন্ত্ৰণ কৰে। গতিকে স্বল্প বিক্ৰেতা হ'ল সীমিত সংখ্যক প্রতিষ্ঠানৰ মাজত গঢ়ি উঠা অপূৰ্ণ প্রতিযোগিতামূলক বজাৰ য'ত চাৰিৰ পৰা আঠখন প্রতিষ্ঠানে মুঠ উৎপন্নৰ সত্তৰৰ পৰা আশী শতাংশ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে।

৩.৫.১ প্ৰকাৰ (Types)

পূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতা আৰু অপূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতা

(Perfect and Imperfect Oligopoly)

প্রতিষ্ঠানসমূহ সমজাতীয় দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিলে ইয়াক পূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতা আৰু আনহাতে বিভেদীকৃত বৰষুৰ নিকট প্রতিকল্প দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিলে তাক অপূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতা বোলা হয়।

মুক্ত আৰু বন্ধস্বল্প বিক্ৰেতা (Open and Close Oligopoly)

বিবেচিত উদ্যোগত নতুন প্রতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰাৰ সুবিধা থাকিলে ইয়াক মুক্ত স্বল্পবিক্ৰেতা আৰু এনে সুবিধা নাথাকিলে ইয়াক বন্ধ স্বল্পবিক্ৰেতা বোলা হয়।

সংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা আৰু অসংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা

(Collusive and Non-collusive Oligopoly)

যেতিয়া স্বল্পবিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত গোপনে বা প্ৰকাশ্যে বুজাবুজি গঢ়ি উঠে আৰু দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণক লৈ প্রতিযোগিতাত নানাৰূপে, তেনে বজাৰ ব্যৱস্থাই হ'ল সংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ। আনহাতে অসংঘীয় স্বল্প বিক্ৰেতাত এনে কোনো বুজাবুজি নাথাকে আৰু সেয়েহে প্রতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণক লৈ প্রতিদ্বন্দ্বিতা চলে।

আংশিক আৰু পূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতা

(Partial and full oligopoly)

স্বল্পবিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত কোনো এখন প্রতিষ্ঠানে প্ৰাধান্য লাভ কৰি দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণত নেতৃত্ব বহন কৰিলে (প্ৰকাশ্যে বা অপ্ৰকাশ্যে) তেনে স্বল্প বিক্ৰেতাক আংশিক স্বল্প বিক্ৰেতা বোলা হয়। আনহাতে যি স্বল্প বিক্ৰেতাত এনে কোনো নেতৃত্বস্থানীয় প্রতিষ্ঠান নাথাকে তাক পূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতা বোলা হয়।

সংগঠিত আৰু প্ৰতিনিধিত্বমূলক স্বল্পবিক্ৰেতা

(Organised and Syndicated Oligopoly)

স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানসমূহে যেতিয়া সংগঠিত হয় তেতিয়া ইয়াক সংগঠিত স্বল্প বিক্ৰেতা বোলা হয়। এনে স্বল্পবিক্ৰেতাত দৰ, উৎপন্ন আৰু অংশ নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে এটা সংস্থা থাকে। আনহাতে, যেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ সমন্বয় সাধন কৰি কেন্দ্ৰীভূত প্ৰতিষ্ঠানৰ জৰিয়তে দ্ৰব্যসমূহৰ বিক্ৰীৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়, তেতিয়া তাক প্ৰতিনিধিত্বমূলক স্বল্প বিক্ৰেতা বোলা হয়।

অনমনীয় আৰু নমনীয় স্বল্প বিক্ৰেতা (Tight and Loose Oligopoly)

স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ চাৰিখন প্ৰতিষ্ঠানে প্ৰধান স্থান লাভ কৰি মুঠ উৎপন্নৰ ৬০% ৰ অধিক উৎপাদন কৰিলে তেনে স্বল্পবিক্ৰেতাক অনমনীয় স্বল্পবিক্ৰেতা বোলা হয়। আনহাতে চাৰিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপন্নৰ কেন্দ্ৰীকৰণ হ'ব ২০% ৰ পৰা ৪০% ৰ ভিতৰত হ'লে ইয়াক নমনীয় স্বল্পবিক্ৰেতা বোলা হয়।

৩.৫.২ স্বল্পবিক্ৰেতা উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণ

(Causes of the rise of oligopoly)

১. কিছুমান উদ্যোগৰ অধীনত প্ৰতিষ্ঠান গঢ়ি তুলিবলৈ যথেষ্ট পৰিমাণৰ পুঁজিৰ প্ৰয়োজন হয়। এই পুঁজি সংগ্ৰহ কৰাটো সকলোৰে বাবে সম্ভৱ নহয়। তেনেস্থলত কোনো এক নিৰ্দিষ্ট উদ্যোগত প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা সীমিত হৈ স্বল্পবিক্ৰেতাৰ উদ্ভৱ হয়।
২. সদ্য প্ৰতিষ্ঠিত প্ৰতিষ্ঠানসমূহে উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰম সুবিধা লাভ কৰিব পাৰে যাৰ বাবে নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশৰ পথ ৰুদ্ধ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠানে উৎপাদিত দ্ৰব্যবিধৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় কেঁচামালৰ উৎসৰ ওপৰত প্ৰাধান্য লাভ কৰি আন প্ৰতিষ্ঠানক সেই সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত কৰিব পাৰে। এনে কাৰ্যই প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা সীমিত কৰি ৰাখি স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ উত্থান ঘটাব পাৰে।
৩. দ্ৰব্যৰ পৃথকীকৰণ পৰিণামস্বৰূপে গ্ৰাহকে আন প্ৰতিষ্ঠানৰ তুলনাত কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্বাৰা উৎপাদিত দ্ৰব্য অধিক পছন্দ কৰিব পাৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা কালক্ৰমত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ আকাৰ বৃদ্ধি হৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰৱেশ ৰুদ্ধ কৰিব পাৰে। ইও প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা হ্রাস কৰি স্বল্পবিক্ৰেতাৰ সূচনা কৰে।
৪. বৃহৎ আকাৰৰ প্ৰতিষ্ঠানে ব্যয় সংকোচনৰ সুবিধা লাভ কৰে। এনে প্ৰতিষ্ঠানে প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাত সফলতা লাভ কৰি ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠানক বহিষ্কাৰ কৰিব পাৰে আৰু ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা বা একাধিকাৰ ঠাইত স্বল্পবিক্ৰেতা গড় লৈ উঠে।
৫. ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠানসমূহ লগ লাগি সীমিত সংখ্যক বৃহৎ আকাৰৰ প্ৰতিষ্ঠানলৈ ৰূপান্তৰ হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ এনে সংযোজনে প্ৰতিদ্বন্দ্বি প্ৰতিষ্ঠানৰ সংখ্যা কমাই স্বল্পবিক্ৰেতাৰ আগমন নিশ্চিত কৰে।

৩.৫.৩ বৈশিষ্ট্য (Characteristics)

সাধাৰণভাৱে পৰিলক্ষিত হোৱা স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ বৈশিষ্ট্যসমূহ হ'ল -

১. সীমিত সংখ্যক প্রতিষ্ঠান

স্বল্পবিক্ৰেতাত সীমিত সংখ্যক প্রতিষ্ঠানে সমজাতীয় বা নিকট প্রতিকল্পযোগ্য দ্রব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰে। সেয়েহে স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰক 'Competition among a few' বুলিও কোৱা হয়। প্রতিষ্ঠানৰ সংখ্যা সীমিত হোৱা বাবে প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে মুঠ উৎপন্নৰ এক উল্লেখযোগ্য অংশ উৎপাদন কৰে। ইয়াৰ দ্বাৰা মুঠ উৎপন্নৰ ওপৰত ব্যক্তিগত প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰভাৱ সুস্পষ্ট হয়।

২. প্রতিষ্ঠানসমূহ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল

মুঠ উৎপন্নলৈ প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে উল্লেখযোগ্য অংশৰ যোগান ধৰা বাবে এখন প্রতিষ্ঠানৰ দৰ পৰিৱৰ্তনে নিজৰ উৎপন্নৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলোৱাই নহয়, এই ব্যক্তিগত উৎপন্নৰ পৰিৱৰ্তনে মুঠ যোগানৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। কাজেই এখন প্রতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্নৰ পৰিৱৰ্তনে আন প্রতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণত প্ৰভাৱ পেলায়। সেয়েহে স্বল্প বিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানসমূহ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল। এই নিৰ্ভৰশীলতাৰ মাত্ৰা নিৰ্ভৰ কৰে প্রতিষ্ঠান এখনৰ উৎপাদিত দ্রব্যৰ চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতাৰ ওপৰত। চাহিদাৰ তিৰ্যক স্থিতিস্থাপকতা যিমান বেছি হয়, সিমান প্রতিষ্ঠানসমূহৰ নিৰ্ভৰশীলতাও অধিক হয়।

৩. প্ৰকাৰ - ভিন্নতা

স্বল্প বিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানসমূহৰ পৰিচালনাত সংহতি নাথাকে। প্রতিষ্ঠান ভেদে পৰিচালনামূলক কাৰ্যকলাপ ভিন্ন হয়। কেতিয়াবা প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে গাইগুটীয়াভাৱে দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰে আৰু আন কিছুমানে চুক্তিৰ জৰিয়তে দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰ কৰিব পাৰে। অৰ্থাৎ স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। এই বিষয়ে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে।

৪. অনিশ্চয়তাৰ উপস্থিতি

স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰত প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে অনিশ্চয়তাত ভোগে। কোনো এখন প্রতিষ্ঠানে দৰ আৰু উৎপন্নৰ সাল-সলনি ঘটালে ইয়াৰ বিপৰীতে আন প্রতিষ্ঠানে কি প্রতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰিব সেই বিষয়ে দৰ আৰু উৎপন্ন সলনি কৰা প্রতিষ্ঠানে নিশ্চিতকৈ একে জানিব নোৱাৰে।

৫. সমজাতীয় বা নিকট প্রতিকল্পযোগ্য দ্রব্য

স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰত প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে উৎপাদন কৰা দ্রব্যবিধ সমজাতীয় বা নিকট প্রতিকল্পযোগ্য হয়।

৬. প্রতিষ্ঠানসমূহ প্রতিদ্বন্দ্বিধাৰ্মী

স্বল্পবিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানসমূহ প্রতিদ্বন্দ্বিধাৰ্মী। অৰ্থাৎ প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে আন প্রতিষ্ঠানৰ লগত প্রতিদ্বন্দ্বিতা চলায়।

৭. বিক্রী ব্যয়ৰ উপস্থিতি

দ্রব্যবিধ নিকট প্রতিকল্পযোগ্য হোৱা বাবেই প্রতিষ্ঠানসমূহে প্রতিদ্বন্দ্বিতাৰ মাধ্যম হিচাপে বিক্রী ব্যয়ৰ আশ্রয় লয়। প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে নিজ দ্রব্যবিধৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰিবলৈ বিক্রী ব্যয়ৰ আশ্রয় লয়। বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ বিক্রী ব্যয়ৰ ভিতৰত বিজ্ঞাপন ব্যয়ে প্ৰাধান্যতা লাভ কৰে। এই প্ৰসংগত Prof. Boumol এ কৈছে “Under oligopoly advertising can become a life and death matter.”

৮. প্রতিষ্ঠানসমূহৰ আকাৰৰ ভিন্নতা

স্বল্প বিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত সংহতি নাথাকে। কিছুমানৰ আকাৰ যথেষ্ট ডাঙৰ হ'ব পাৰে আৰু আন কিছুমানৰ আকাৰ যথেষ্ট সৰু হ'ব পাৰে।

৯. চাহিদা ৰেখা সুনিশ্চিত নহয়

স্বল্পবিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখা সুনিশ্চিত নহয়। কাৰণ এখন প্রতিষ্ঠানে দৰৰ হ্রাস-বৃদ্ধি ঘটালে দ্রব্যবিধৰ চাহিদাৰ কি পৰিৱৰ্তন হ'ব তাক নিশ্চিতকৈ জানিব নোৱাৰি। আধুনিক অর্থনীতিবিদসকলে বিশ্বাস কৰে যে, স্বল্প বিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখা কোণিয়া। এনে চাহিদা ৰেখাই প্রতিপন্ন কৰে যে কোনো প্রতিষ্ঠানে প্ৰচলিত দৰতকৈ দৰ কমাই চাহিদা বৃদ্ধি কৰিবলৈ বিচাৰিলে দ্রব্যবিধৰ চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা কমে, যিহেতু দৰ কমাই অধিক বিক্রী কৰা নীতিক আন প্রতিষ্ঠানেও অনুসৰণ কৰে। আনহাতে প্ৰচলিত দৰতকৈ দৰ বঢ়াই কম বিক্রী কৰা নীতি কোনেও অনুসৰণ নকৰে। উচ্চদৰত দ্রব্যবিধৰ চাহিদা দৰৰ অধিক স্থিতিস্থাপক হৈ পৰে। সেয়েহে একেডাল চাহিদাৰেখাই দুই ধৰণৰ স্থিতিস্থাপকতা দেখুৱাবলগীয়া হোৱাৰ বাবেই চাহিদা ৰেখাই এক নিৰ্দিষ্ট বিন্দুত ভাঁজ লৈ কোণীয়া হৈ পৰে।

১০. দুই পৰস্পৰ বিৰোধী অভিপ্ৰায়ৰ উপস্থিতি

প্রতিষ্ঠানসমূহৰ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতাই দুই পৰস্পৰ বিৰোধী অভিপ্ৰায়ৰ সৃষ্টি কৰে। প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে স্বতন্ত্র হৈ থাকি সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰিব বিচাৰে। এই উদ্দেশ্য আগত ৰাখি অনিশ্চয়তাৰ মাজত প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে দৰ আৰু উৎপন্নৰ পৰিৱৰ্তনক লৈ অবিৰত প্ৰতিক্ৰিয়াৰ সৃষ্টি কৰে। আকৌ এই প্রতিষ্ঠানসমূহেই অনিশ্চয়তাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ সহযোগিতা চলাব বিচাৰে আৰু ইয়াৰ ফলত গোপনে বা প্ৰকাশ্যে দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণক লৈ চুক্তি সম্পন্ন হয়। এনে অৱস্থাত স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ সামূহিক একাধিকাৰলৈ পৰিৱৰ্তন হয়।

৩.৫.৪ স্বল্প বিক্ৰেতাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণত থকা অসুবিধা (Disadvantages in the determination of price and quantity in oligopoly)

ওপৰত উল্লেখ কৰা স্বল্পবিক্ৰেতাৰ ভিন্নমুখী চৰিত্ৰ আৰু প্ৰকাৰৰ পৰা

এইটো সহজে অনুমেয় যে স্বল্প বিক্রেতাত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণৰ একক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰাটো সম্ভৱ নহয়। অদ্যপৰিমিত স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণৰ সন্তুষ্টজনক তত্ত্বৰ অৱতাৰণা হোৱা নাই যি তত্ত্বই সকলো প্ৰকাৰৰ স্বল্পবিক্ৰেতাক সামৰি ল'ব পাৰে। এই প্ৰসংগত Leftwitch - য়ে কৈছে - “There is not now, nor there is likely to be the foreseeable future, a general theory of Oligopoly”। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে স্বল্পবিক্ৰেতাৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণৰ ব্যাখ্যাত তিনিধৰণৰ অসুবিধাৰ উদ্ভৱ হয়।

১. স্বল্প বিক্ৰেতাত প্ৰকাৰ বিভিন্ন। এই ভিন্নতাৰ বাবে সামূহিকভাৱে দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব নোৱাৰি।
২. উৎপাদনকাৰীৰ আচৰণ প্ৰকাশ পায় ব্যয়ৰেখাৰ জৰিয়তে আৰু গ্ৰাহকৰ আচৰণ প্ৰকাশ পায় চাহিদা ৰেখাৰ জৰিয়তে। স্বল্প বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখাৰ অনিৰ্দ্ধাৰণীয়তাৰ বাবেই দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ ব্যাখ্যাতো সমস্যাৰ উদ্ভৱ হয়।
৩. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ বা একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ দৰে স্বল্প বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ প্ৰান্তীয় নীতি ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি। প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য ৰক্ষা হয়। ই সৰ্বাধিন মুনাফা আহৰণ কৰাটো নহ'বও পাৰে। সেয়েহে স্বল্প বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানে কি অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰে তাক নিশ্চিতকৈ জানিব নোৱাৰি।

৩.৬ স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ (Determination of price and quantity)

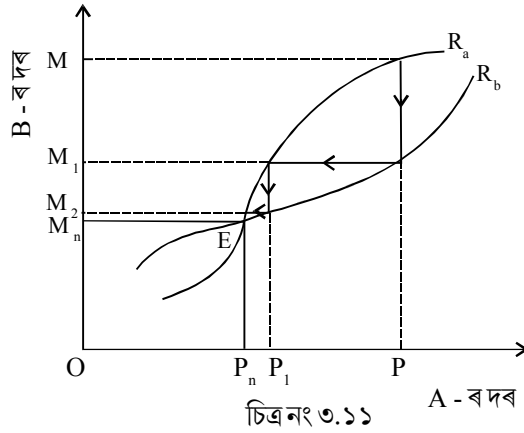
দ্রব্যৰ প্ৰকৃতিৰ দিশৰ পৰা স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰ দুই প্ৰকাৰ হ'ব পাৰে। পূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতা আৰু অপূৰ্ণ স্বল্প বিক্ৰেতা। পূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতাৰ অধীনত দ্রব্যবিধ সমজাতীয় হয়, আনহাতে অপূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতাত দ্রব্যবিধ পৃথকীকৃত হয়। পূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতাৰ উপস্থিতি বিৰল। সাধাৰণ অৱস্থাত অপূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতাহে পোৱা যায়। সেয়েহে অপূৰ্ণ স্বল্প বিক্ৰেতাৰ বিভিন্ন পৰিস্থিতিত দৰ আৰু উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় তাক লক্ষ্য কৰা যাওক।

৩.৬.১ স্বতন্ত্ৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ (Independent Pricing)

স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানসমূহে স্বতন্ত্ৰভাৱে দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা নীতি গ্ৰহণ কৰিলে দৰ যুদ্ধ সূচনা হয়। অৰ্থাৎ প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত দৰ কৰ্তনক লৈ প্ৰতিযোগিতা চলে। এই প্ৰতিযোগিতা কিছু দিনলৈ চলাৰ পাছত দৰ অনমীয়তা উদ্ভৱ হয়।

চিত্ৰ নং ৩.১১ ত A আৰু B দুখন স্বল্প বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ কৰ্তন প্ৰতিযোগিতা দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰত দেখা গৈছে R_a হ'ল A প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ প্ৰতিক্ৰিয়া ৰেখা আৰু R_b হ'ল B প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ প্ৰতিক্ৰিয়া ৰেখা। ধৰা হ'ল,

প্ৰথমে A - এ দৰ OP ৰ পৰা OP_1 লৈ কমালে। ইয়াৰ প্ৰতিক্ৰিয়াস্বৰূপে B এ দৰ OM ৰ পৰা OM_1 লৈ কমালে। পুনৰ A - এ দৰ OP_2 লৈ হ্রাস কৰাত B - এও দৰ OM_2 লৈ হ্রাস কৰিলে। এনেকৈ দুয়োখন প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত দৰ যুদ্ধ তেতিয়ালৈকে চলিব যেতিয়ালৈকে A প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ OP_n আৰু B প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ OM_n লৈ নকমে। E ছেদ বিন্দুৱে স্বৰ্ণৰ অৱস্থা বুজাইছে। অৰ্থাৎ OP_n আৰু OM_n দৰ কিছু দিনলৈ অপৰিবৰ্তি হৈ থাকিব। এই দৰত লোকচান হোৱা প্ৰতিষ্ঠানবোৰে স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰৰ পৰা বিদায় ল'ব। এই ভাৱসাম্যত যদি প্ৰতিষ্ঠান দুখনৰ অস্বাভাৱিক মুনাফা থাকে, তেতিয়া নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰবেশ কৰিব পাৰে। অপূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতাত এই স্বৰ্ণৰ ভাৱসাম্য সাময়িকভাৱে উদ্ভৱ হয়। কাৰণ প্ৰতিদ্বন্দ্বি প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মত অনবৰতে অনিশ্চয়তা আৰু সংশয় থাকে। ই পুনৰ দৰ কৰ্তন প্ৰতিযোগিতাৰ বাবে অনুপ্রাণিত কৰে।

দৰ কৰ্তন প্ৰতিযোগিতাত সাময়িকভাৱে দৰ অনমীয়তা উদ্ভৱ হোৱা কাৰণবোৰ হ'ল -

১. স্বল্প বিক্ৰেতাই দৰ কৰ্তন প্ৰতিযোগিতাৰ অসাৰত উপলব্ধি কৰি ইয়াৰ পৰা বিৰত থাকিব বিচাৰে।
২. প্ৰতিষ্ঠানসমূহে অনিশ্চয়তা আৰু সংশয়ৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ প্ৰচলিত দৰত সন্তুষ্ট থাকিব পাৰে।
৩. প্ৰতিষ্ঠানসমূহে প্ৰচলিত দৰত উদ্ভৱ হোৱা মুনাফাতে সন্তুষ্ট থাকি নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰবেশৰ পথ ৰুদ্ধ কৰিব পাৰে।
৪. প্ৰতিষ্ঠানসমূহে দৰ কৰ্তনৰ পৰিৱৰ্তে আন উপায়েৰে বিক্ৰী বৃদ্ধিৰ চেষ্টা কৰিব পাৰে।
৫. প্ৰচলিত দৰ অপৰিবৰ্তিত ৰাখিবলৈ প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত চুক্তি সম্পন্ন হ'ব পাৰে।
৬. বিক্ৰেতাই অতিৰিক্ত চিক্ৰী ব্যয় কৰাৰ পৰিৱৰ্তে প্ৰচলিত দলতে বিক্ৰীৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰে।
৭. কোণীয়া চাহিদা ৰেখাই সৃষ্টি কৰা পৰিস্থিতিও অনমীয় দৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ বাবে জগৰীয়া।

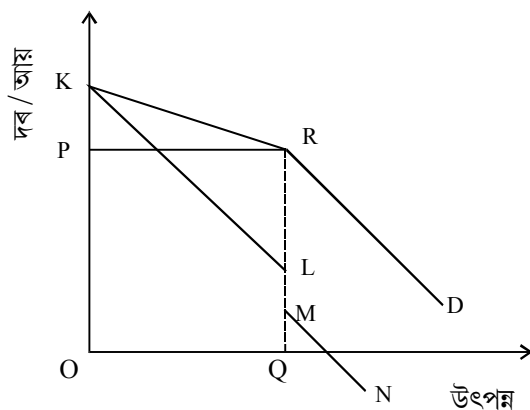
৩.৬.২ দৰ অনমনীয় পৰিস্থিতিত ভাৰসাম্য নিৰ্ধাৰণ (কোণীয় চাহিদা ৰেখা তত্ত্ব) (Equilibrium in price rigidity: Theory of Kinked Demand Curve)

ওপৰত উল্লেখ কৰা হৈছে যে স্বল্পবিক্ৰেতাৰ স্বতন্ত্র দৰ নিৰ্ধাৰণে দৰ কৰ্তন প্ৰতিযোগিতাৰ সূচনা কৰি কালক্ৰমত এই দৰ যুদ্ধৰ বিৰতিৰ উদ্ভৱ হয়। এই দৰ অনমনীয়তাৰ কাৰণ হিচাপে প্ৰান্তীয় ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে Hall আৰু Hitch - এ একেলগে, আৰু Paul M. Sweezy এ পৃথকে কোণীয় চাহিদা ৰেখা তত্ত্বৰ সহায়ত।

Sweezy ৰ ধাৰণা অনুসৰি স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানে সন্মুখীন হোৱা চাহিদা ৰেখা কোণীয়া হয় যদিহে নিম্নোল্লিখিত চৰ্তসমূহ পূৰণ হয়।

১. স্বল্পবিক্ৰেতা উদ্যোগটো দৰ বিভেদীকৰণৰ আশ্ৰয় লোৱা বা নোলোৱা দীৰ্ঘকালীন প্ৰাপ্তবয়স্ক উদ্যোগ। ইয়াৰ অধীনত প্ৰতিষ্ঠানসমূহে একক দৰ বা কেইটামান নিৰ্দিষ্ট দৰ অনুসৰণ কৰে।
২. যদি কোনো নিৰ্দিষ্ট প্ৰতিষ্ঠানে দৰ কমাই অধিক বিক্ৰী কৰা নীতি গ্ৰহণ কৰে তেন্তে আন প্ৰতিষ্ঠানে এই নীতি অনুসৰণ কৰে।
৩. যদি কোনো প্ৰতিষ্ঠানে দৰ বঢ়াই কম বিক্ৰী কৰে, তেন্তে আন প্ৰতিষ্ঠানে এই নীতি অনুসৰণ নকৰে।

এই চৰ্ত তিনিটা পূৰণ হোৱা অৱস্থাত স্বল্প বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখাই প্ৰচলিত দৰত ভাঁজ লয়। চিত্ৰ নং ৩.১২ ত দেখুওৱা হৈছে, প্ৰচলিত দৰ OP। দৰ OP তকৈ কমালে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতা কমিব। সেয়েহে R বিন্দুৰ সোঁহাতে থকা চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল তুলনামূলকভাৱে বেছি। আনহাতে দৰ বৃদ্ধি কৰিলে প্ৰতিষ্ঠানখনৰ বিক্ৰী যথেষ্ট কমিব, কাৰণ আন প্ৰতিষ্ঠানে এই নীতি অনুসৰণ নকৰে। সেয়েহে দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা দৰৰ অধিক স্থিতিস্থাপক হৈ পৰে। এই বাবেই R বিন্দুৰ বাওঁহাতে চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল তুলনামূলকভাৱে কম। প্ৰচলিত দৰৰ পৰিৱৰ্তনে চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাত সৃষ্টি ভিন্নতাই প্ৰচলিত দৰত চাহিদা ৰেখাৰ এটা কোণৰ সৃষ্টি কৰে। চিত্ৰত KRD এনে এক চাহিদা ৰেখা। আনহাতে

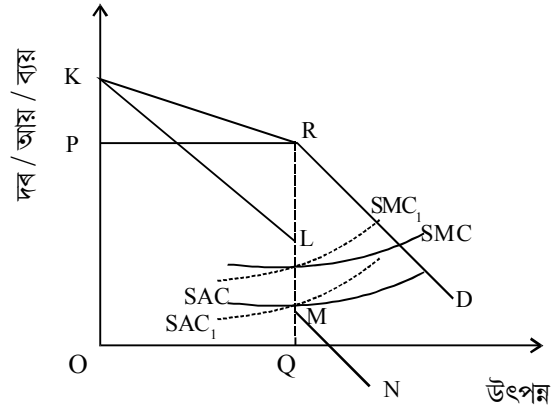

চিত্ৰ নং ৩.১২

দৰত হোৱা হঠাৎ পৰিৱৰ্তনে যি অৱস্থাত চাহিদা ৰেখাত ভাঁজৰ সৃষ্টি কৰে সেই অৱস্থাতে প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা ভংগ হৈ বিদ্যুতি ঘটে। অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় আয় চাহিদা দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ লগত জড়িত হোৱা বাবে দৰ স্থিতিস্থাপকতাৰ হঠাৎ পৰিৱৰ্তনে প্ৰান্তীয় আয়ৰো হঠাতে পৰিৱৰ্তন ঘটায়। সেয়েহে ৩.১২ নং চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা L বিন্দুত ভংগ হৈ MN লৈ স্থানান্তৰ হ'ব। KL হ'ল চাহিদা ৰেখা KR অংশৰ প্ৰান্তীয় আয় আৰু MN হ'ল চাহিদা ৰেখাৰ RD অংশৰ প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা।

Sweezy - ৰ ব্যাখ্যা

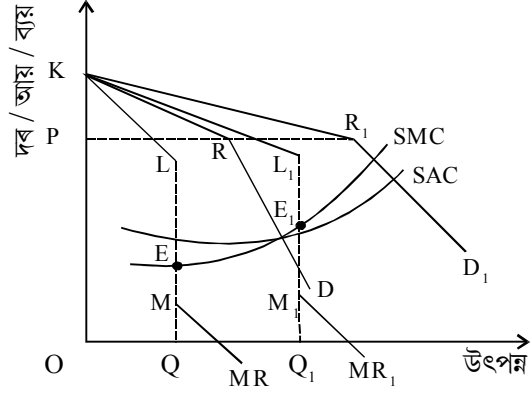
কোণীয়া চাহিদা ৰেখাৰ উপস্থিতিয়ে প্ৰতিপন্ন কৰে যে উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন হ'লেও নিৰ্দ্ধাৰিত দৰৰ পৰিৱৰ্তন নহয়। চিত্ৰ নং ৩.১৩ ত ত KRDC কোণীয়া চাহিদা ৰেখা। SAC আৰু SMC য়ে গড় ব্যয় আৰু প্ৰান্তীয় ব্যয় নিৰ্দেশ কৰিছে। MR ৰেখাৰ ভগ্ন অংশত MC ৰেখাই ছেদ কৰা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ মুনাফা সৰ্বাধিক হ'ব। সেয়েহে চিত্ৰ অনুসৰি OP দৰত OQ পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰি প্ৰতিষ্ঠানখনে সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰিব পাৰিব। দেখা গৈছে উৎপাদন ব্যয় বাঢ়ি SAC, SAC₁ লৈ আৰু SMC ৰেখা SMC₁ লৈ স্থানান্তৰ হ'ল যদিও ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন পৰিৱৰ্তন নহ'ল। অৰ্থাৎ MR ৰেখাৰ LM অংশৰ ভিতৰত হোৱা উৎপাদন ব্যয়ৰ স্থানান্তৰে দৰ আৰু উৎপন্নত কোনো পৰিৱৰ্তন নানে।

চিত্ৰনং ৩.১৩

কেৱল উৎপাদন ব্যয় ৰেখাই নহয়, চাহিদা তথা গড় আয়ৰ পৰিৱৰ্তনেও স্বল্প বিক্ৰেতা দৰৰ পৰিৱৰ্তন ঘটাব নোৱাৰিব পাৰে। চিত্ৰ নং ৩.১৪ ত দেখা গৈছে যে দৰৰ বাদে আন কোনো কাৰণত চাহিদা পৰিৱৰ্তন হোৱা বাবে চাহিদা ৰেখা KRDC ৰ পৰা KR₁D₁ লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। ইয়াৰ ফলত ভাৰসাম্য অৱস্থা E ৰ পৰা E₁ লৈ স্থানান্তৰ হ'ল, যিহেতু চাহিদা পৰিৱৰ্তনৰ লাগে লাগে MR ৰেখা MR₁ লৈ সলনি হ'ল। দেখা গৈছে চাহিদা সলনি হৈ ভাৰসাম্য অৱস্থা পৰিৱৰ্তন হোৱাবাবে উৎপন্ন OQ₁ লৈ বৃদ্ধি হ'ল, কিন্তু দৰ OP তে অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকিল।

আমি জানো যে MC ৰেখাই MR ৰেখাক ছেদ কৰা অৱস্থাত MR ৰেখা ঋণাত্মক বা ধনাত্মক হ'লেহে উদ্যোক্তা দৰ আৰু উৎপন্ন পৰিৱৰ্তন বাবে অনুপ্ৰাণিত হ'ব পাৰে। গতিকে যেতিয়ালৈকে MC ৰেখাই MR ৰেখাৰ ভগ্ন অংশত ছেদ কৰিব তেতিয়ালৈকে চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন হ'লেও দৰ অনমনীয় হৈ থাকিব।

চিত্ৰনং ৩.১৪

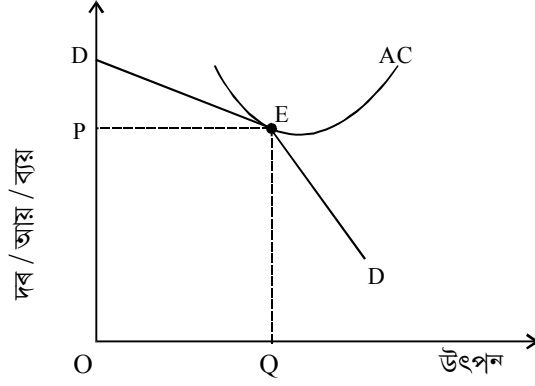
Hall আৰু Hitch ৰ ব্যাখ্যা

Hall আৰু Hitch এ দৰ অনমনীয় হৈ থাকে তাৰ ব্যাখ্যাৰ প্ৰসংগত 'Price and Business Behaviour' নামৰ প্ৰবন্ধত কোণীয়া চাহিদা ৰেখাৰ ব্যৱহাৰ কৰিছে। তেওঁলোকে চলোৱা সমীক্ষাৰ পৰা দেখা গৈছিল বৃহৎ উদ্যোগসমূহে $MR = MC$ নীতিৰে হুস্কালীন নহয়, দীৰ্ঘকালীন দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণৰ চেষ্টা চলায়। সাধাৰণ অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানসমূহে গড় ব্যয় পূৰণ হোৱাকৈ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। গতিকে দৰ = গড় পৰিৱৰ্তনশীল ব্যয় + গড় স্থিৰ ব্যয় + মুনাফ।

সমীক্ষাৰ পৰা উদ্ঘাটন হোৱা আন এটা দিশ হ'ল যে চাহিদা আৰু উৎপাদন ব্যয়ৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা সত্ত্বেও এই বৃহৎ প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তন হোৱা নাই। তেওঁলোকৰ মন্তব্য হ'ল বৃহৎ প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ গৈ প্ৰত্যেক কোণীয়া চাহিদা ৰেখাৰ সন্মুখীন হয়। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল দৰ কমাই অধিক বিক্ৰী কৰা নীতি প্ৰতিযোগিতামূলক হৈ পৰে। কিন্তু দৰ বঢ়োৱা নীতি প্ৰতিযোগিতামূলক নহয়।

আনহাতে আকৌ নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশত বাধা দিবলৈকো প্ৰতিষ্ঠিত প্ৰতিষ্ঠান স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানসমূহ সংঘবদ্ধ হৈ অধিক দৰ আৰোপ কৰাৰ পৰা বিৰত থাকে। আনহাতে আকৌ সংঘবদ্ধভাৱে দৰ কমাই অধিক বিক্ৰী কৰিবলৈকো এই প্ৰতিষ্ঠানসমূহ আগ্ৰহী নহয়। কাৰণ উদ্যোক্তাসকলৰ বিশ্বাস যে দ্ৰব্যবিধ দৰৰ নিম্নস্থিতিস্থাপক। সেয়েহে সংঘভাৱে দৰ পৰিৱৰ্তন কৰি থকাটো গ্ৰাহকৰ কাৰণে বিৰক্তিকৰ হৈ পৰে। Hall আৰু Hitch - এ তেওঁলোকৰ সমীক্ষাৰ জৰিয়তে পোৱা বৃহৎ প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ এই চৰিত্ৰৰ ভিত্তিত স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখা কোণীয়া হোৱাৰ সম্ভাৱনা প্ৰকাশ কৰিছে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা দৰ অনমনীয় হৈ থকাৰ যুক্তি দাঙি ধৰিছে। তেওঁলোকৰ মতে ৩.১৫ নং চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে

গড় ব্যয় ৰেখাই চাহিদা ৰেখা স্পৰ্শ কৰা অৱস্থাত প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰ নিৰূপিত হয়। যদি উৎপাদন ব্যয় সামান্য পৰিৱৰ্তন হয় তেন্তে উৎপাদিত দ্ৰব্য বিধৰ পৰিমাণ বা গুণাগুণ সলনি কৰি এই পৰিৱৰ্তন নিষ্ক্ৰিয় কৰা হয়।

চিত্ৰনং ৩.১৫

উদাহৰণস্বৰূপে যদি উৎপাদনৰ উপাদানৰ দৰ বাঢ়ে, তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ আকাৰ সৰু কৰি ইয়াৰ দৰ একে ৰখা হয়। আনহাতে যদি এই বৃহৎ প্রতিষ্ঠানসমূহে দৰ নিম্ন স্তৰত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে আৰু চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন হ'লেও এদিৰৰ পৰিৱৰ্তন কৰা নহয়। যেতিয়া হ্ৰস্বকালত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা বাঢ়ে তেতিয়া দ্ৰব্যবিধৰ দৰ বৃদ্ধি কৰাৰ পৰিৱৰ্তে আগত অহা গ্ৰাহকক আগতে বিক্ৰী কৰা নীতি বা 'বুকিং (Booking) ব্যৱস্থা' গ্ৰহণ কৰে। কাৰণ তেওঁলোকে নাজানে যে এই বৰ্দ্ধিত চাহিদা দীৰ্ঘকাললৈ স্থায়ী হয় নে নহয়। যদি চাহিদা কমে, তেন্তে উৎপাদকসকলে চাহিদা কমা কাৰণ উদ্ঘাটন কৰি প্ৰচলিত দৰত দ্ৰব্যবিধৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। সকলো প্রতিষ্ঠানৰ উৎপাদন ব্যয় সদৃশ হ'লেহে এই ব্যাখ্যা প্ৰযোজ্য হয়।

কোণীয়া চাহিদা ৰেখাতত্ত্বৰ সমালোচনা

(Criticism of the Theory of Kinked Demand Curve)

১. কোণীয়া চাহিদা ৰেখা এক ধাৰণা প্ৰসূত আহিলাহে। প্ৰকৃত চাহিদা ৰেখা কোণীয়া হ'বও পাৰে বা নহ'বও পাৰে। স্বল্পবিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানৰ চাহিদা ৰেখা কোণীয়া নহ'লে এই তত্ত্বও গুৰুত্বহীন হৈ পৰে।
২. কোণীয়া চাহিদা ৰেখা তত্ত্বই ব্যাখ্যা কৰিছে কিয় কোনো এক নিৰ্দিষ্ট স্তৰত স্বল্প বিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানৰ হয় তাক কোণীয়া চাহিদা ৰেখা তত্ত্বই ব্যাখ্যা নকৰে। অৰ্থাৎ অনমনীয় হৈ থাকিবলৈ প্ৰথমতে এই দৰ ক'ৰ পৰা আহিল তাক ব্যাখ্যা কৰা নহয়।
৩. কোণীয়া চাহিদাৰেখা তত্ত্ব প্ৰকৃততে এটা তত্ত্ব নহয়। কাৰণ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত তত্ত্বই দৰৰ পৰিৱৰ্তনে উৎপন্নত কি প্ৰভাৱ পেলাব বা উৎপন্নৰ পৰিৱৰ্তনে দৰত কি প্ৰভাৱ পেলায় তাক ব্যাখ্যা কৰে আৰু ইয়াৰ ভিত্তিত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। কিন্তু কোণীয়া চাহিদা ৰেখা তত্ত্বত এই ভাৰসাম্য দৰ ইতিমধ্যে নিৰ্দ্ধাৰিত হৈ থকা বুলি ধৰি লৈ ইয়াৰ কিয়

- পৰিৱৰ্তন নহয় তাকহে ব্যাখ্যা কৰে। দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ ব্যাখ্যা কৰা নহয়।
৪. কোণীয়া চাহিদা ৰেখা তত্ত্ব তেতিয়াহে প্ৰযোজ্য হয়, যেতিয়া স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ উৎপাদন ব্যয় সদৃশ হয়। সেয়েহে দ্ৰব্যবিভেদীকৃত স্বল্প বিক্ৰেতাৰ ক্ষেত্ৰত এই তত্ত্ব প্ৰযোজ্য নহয়, কাৰণ দৰ বিভেদীকৃত প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত উৎপাদন ব্যয়ও ভিন্ন হয়।
  ৫. দৰ বৃদ্ধি কৰা নীতি আন প্ৰতিষ্ঠানে অনুসৰণ নকৰে বুলি যি চৰ্ত গ্ৰহণ কৰা হৈছে সেইটো যে সদায় সত্য নহয় তাক G.J.Stigler য়ে আমেৰিকাৰ স্বল্প বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ ওপৰত চলোৱা সমীক্ষাৰ জৰিয়তে প্ৰমাণ কৰিছে। বিশেষকৈ মুদ্ৰাস্ফীতিৰ সময়ত এখন স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানে দৰ বৃদ্ধি কৰা নীতি আন প্ৰতিষ্ঠানেও অনুসৰণ কৰে।
  ৬. Stigler - য়ে যোন্ধাটা উদ্যোগ প্ৰতিষ্ঠানৰ ওপৰত চলোৱা অধ্যয়নৰ জৰিয়তে প্ৰতিপন্ন কৰিছে যে স্বল্প বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত সংঘ গঠন হ'লেও বা প্ৰতিযোগিতা থাকিলেও কোণীয়া চাহিদা ৰেখা তত্ত্বত ধাৰণা কৰাৰ দৰে দৰ অনমনীয় হৈ নপৰে।
  ৭. দুৰ্বল স্বল্প বিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰতহে কোণীয়া চাহিদা ৰেখা তত্ত্ব প্ৰযোজ্য হয়। কাৰণ দুৰ্বল প্ৰতিষ্ঠানেহে দৰ বৃদ্ধি কৰা নীতি অনুসৰণ কৰিব নোৱাৰে, কেৱল দৰ কমোৱা নীতিহে অনুসৰণ কৰিব পাৰে। শক্তিশালী প্ৰতিষ্ঠানসমূহে দৰ বঢ়োৱা নীতিও সফলতাৰে অনুসৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। বৰঞ্চ শক্তিশালী স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত চাহিদা ৰেখাই মূল বিন্দুৰ প্ৰতি কোণৰ সৃষ্টি নকৰি মূলবিন্দুৰ বিপৰীতে কোণৰ সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে এনে প্ৰতিষ্ঠানৰ আচৰণ কোণীয়া চাহিদা তত্ত্বৰ ব্যাখ্যাৰ সম্পূৰ্ণ বিপৰীতে হৈ পৰে। মুদ্ৰাস্ফীতিৰ সময়ত দৰ বৃদ্ধি নীতি অনুসৰণ কৰা পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ হয়।
  ৮. কোণীয়া চাহিদা ৰেখা তত্ত্ব স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য নহয়।

৩.৭.৩ দ্বিবিক্ৰেতা বজাৰ (Duopoly)

দ্বি-বিক্ৰেতা বজাৰ হ'ল স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ এক বিশেষ ৰূপ। যেতিয়া স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰত সমজাতীয় বা নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্য দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰা প্ৰতিষ্ঠান দুখন হয় তেতিয়া ইয়াক দ্বি-বিক্ৰেতা বা দ্বায়ধিকাৰ বজাৰ বোলা হয়।

কাৰ্ণটৰ দ্বি-বিক্ৰেতা বজাৰৰ আৰ্হি

Curnot's Duopoly Model

ফৰাচী অৰ্থনীতিবিদ Augustin Curnot - এ ১৮৩৮ চনতেই দ্বি-বিক্ৰেতা বজাৰৰ তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিছিল যদি। ১৮৮০ চনলৈকে এতিয়ত্ৰই গুৰুত্ব লাভ কৰা নাছিল। কাৰ্ণটে দুটা নিজৰৰ পৰা একেজাতীয় নিজ জল বিক্ৰী কৰা আচৰণ ব্যাখ্যা কৰিবলৈ যি বজাৰ আৰ্হি দাঙি ধৰিছে তাক কাৰ্ণটৰ বজাৰ আৰ্হি বোলা

আৰু দুয়োখন প্রতিষ্ঠানৰ বাবে দৰ OP_1 ত নিৰ্দ্ধাৰিত হ'ব। যদি প্ৰথমখন প্রতিষ্ঠানে দৰ নকমায়, তেন্তে তেওং গ্ৰাহক হেৰুৱাব। সেয়েহে দ্বিতীয়খন প্রতিষ্ঠানৰ উপস্থিতিত প্ৰথমখন প্রতিষ্ঠানে দৰ OP ৰ পৰা OP_1 লৈ কমাব আৰু দুয়োখন প্রতিষ্ঠানৰ মুঠ অস্বাভাৱিক মুনাফা হ'ল OP_1LQ_1 । $OPGQ_1$ হ'ল প্ৰথমখন প্রতিষ্ঠানৰ অস্বাভাৱিক মুনাফা আৰু Q_1GL হ'ল দ্বিতীয়খন প্রতিষ্ঠানৰ অস্বাভাৱিক মুনাফা। মন কৰিবলগীয়া যে দ্বিতীয়খন প্রতিষ্ঠানৰ উপস্থিতিত প্ৰথমখন প্রতিষ্ঠানৰ মুনাফা কমা বাবে তেওঁ উৎপন্নৰ পৰিমাণ সলাব আৰু এই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰোঁতে ধৰি লয় যে দ্বিতীয়খন প্রতিষ্ঠানৰ উৎপন্ন OQ_1 ত পৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে। এনে অৱস্থাত প্ৰথমখন প্রতিষ্ঠানে $\frac{1}{2}(OD - OQ_1) = O_2Q_3$ কৰাটো উত্তম হ'ব। অৰ্থাৎ প্ৰথমখন প্রতিষ্ঠানে উৎপন্ন QQ_1 লৈ কমাব। এই কাৰ্যত প্ৰভাৱিত হৈ দ্বিতীয়খন প্রতিষ্ঠানে উৎপন্নৰ সিদ্ধান্ত সলনি কৰিব আৰু দ্বিতীয় প্রতিষ্ঠানৰ উৎপাদন হ'ব $(OD - OQ_2)/2 = DQ_2/2 = Q_2Q_3$ । প্ৰথম অৱস্থাত প্ৰৱেশ কৰা প্রতিষ্ঠানে একচেটিয়া অধিকাৰ লাভ কৰে যদিও দ্বিতীয়খন প্রতিষ্ঠানৰ উপস্থিতিত এনে এক সমায়োজন প্ৰক্ৰিয়া চলিব যাব বাবে প্ৰথমখন প্রতিষ্ঠানে উৎপন্ন কমাব আৰু দ্বিতীয়খন প্রতিষ্ঠানে উৎপন্ন বঢ়াব। কালক্ৰমত প্রতিষ্ঠানে ভাৰসাম্য লাভ কৰিব, যেতিয়া দুয়োখন প্রতিষ্ঠানৰ উৎপন্নৰ পৰিমাণ সমান হ'ব। চিত্ৰ অনুসৰি প্ৰত্যেক প্রতিষ্ঠানৰে উৎপন্ন পৰিমাণ $(1/3)OD = OQ_2 = Q_2Q_3$ । গতিকে মুঠ উৎপন্ন $(2/3)OD = OQ_3$ ।

মূল্যায়ন

কাৰ্ণটৰ দ্বি-বিক্ৰেতা বজাৰ আৰ্হিৰ মূল আঁসোৱাহ হ'ল যে - 'এজন উদ্যোক্তাই উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰোঁতে আনজন উদ্যোক্তাই উৎপন্নৰ পৰিমাণ স্থিৰে ৰাখে এই চৰ্ত্তৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি আৰ্হিটো ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। কিন্তু এজন পাৰদৰ্শী আৰু চতুৰ উদ্যোক্তাই অভিজ্ঞতাৰ পৰা উপলব্ধি কৰে যে এজন উদ্যোক্তাই উৎপন্নৰ পৰিৱৰ্তন ঘটায়। সেয়েহে তেওঁ প্রতিষ্ঠান দুখনৰ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতা চিনাক্ত কৰিব আৰু ইয়াৰ ভিত্তিত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব।

কাৰ্ণটৰ আৰ্হিৰ এই মূল আঁসোৱাহ থকা সত্ত্বেও ইয়াৰ গুৰুত্ব স্নান হোৱা নাই। কাৰণ এই আৰ্হিয়ে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ বজাৰৰ লগত দ্বি-বিক্ৰেতা বজাৰৰ ভাৰসাম্যৰ পাৰ্থক্য ব্যাখ্যা কৰিছে। কাৰ্ণটৰ আৰ্হিৰ সহায়ত বজাৰ দখলত এখন প্রতিষ্ঠানৰ শক্তি আৰু এই ক্ষেত্ৰত প্রতিষ্ঠান দুখনৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক জনাব লগতে দ্বি-বিক্ৰেতা বজাৰত সংঘ গঢ়ি উঠা আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা একচেটিয়া দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণৰ প্ৰৱণতা জানিব পাৰি। তদুপৰি কাৰ্ণটৰ আৰ্হিৰ বিকাশ ঘটাই স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণ প্ৰক্ৰিয়া ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

৩.৭ সংঘীয় স্বল্পবিক্রেতা বজাৰ (Collusive Oligopoly)

Cournot, Edgeworth আৰু Chamberlin এ আগবঢ়োৱা আৰ্হিৰ সংস্কৰণ ঘটাই আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে স্বল্প বিক্রেতা বজাৰৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। Fritz Machlup এ আগবঢ়োৱা এনে এক সংস্কৰণত দেখুওৱা হৈছে যে স্বল্প বিক্রেতা প্রতিষ্ঠানসমূহৰ মাজত সংঘ গঢ়ি উঠাৰ প্ৰৱণতা থাকে। অৱশ্যে সংঘ বদ্ধতাৰ মাত্ৰা ভিন্ন হ'ব পাৰে। মাত্ৰা ভেদে এই সংঘ তিনিটা ভাগত ভগাব পাৰি।

১. পূৰ্ণ সংঘীয় স্বল্প বিক্রেতা (Perfectly Collusive Oligopoly),
২. অপূৰ্ণ সংঘীয় স্বল্প বিক্রেতা (Imperfectly Collusive Oligopoly),
আৰু
৩. সংঘবদ্ধহীন স্বল্প বিক্রেতা (Non-Collusive Oligopoly)।

৩.৭.১ পূৰ্ণসংঘীয় স্বল্পবিক্রেতা (Perfect Collusive Oligopoly)

পূৰ্ণ সংঘীয় স্বল্প বিক্রেতা পোৱা যায় যেতিয়া স্বল্পবিক্রেতা প্রতিষ্ঠানসমূহ আনুষ্ঠানিক চুক্তিৰ দ্বাৰা সংগঠিত হৈ পৰে। এনে স্বল্পবিক্ৰেতাক 'Cartel' বোলা হয়। এই ব্যৱস্থাত কিছুমান পৰিচালনামূলক কাৰ্য আৰু সিদ্ধান্ত সামূহিকভাৱে গ্ৰহণ কৰা হয়। ইয়াৰ দায়িত্ব বহন কৰে পৰিচালক মণ্ডলীয়ে (Board of Directors)। পূৰ্ণ সংঘ বা 'Cartel' দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে -

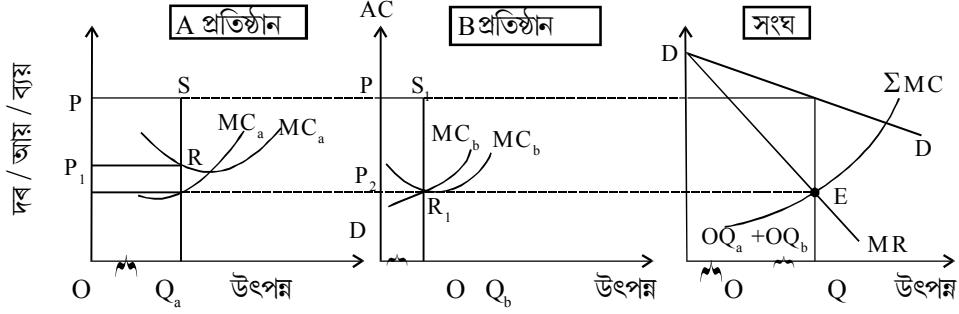
- (১) মুনাফা বিভাজনভিত্তিক কাৰ্টেল আৰু
- (২) বজাৰ বিভাজনভিত্তিক কাৰ্টেল।

মুনাফা ভিত্তিক কাৰ্টেল (Profit Sharing Cartel)

স্বল্প বিক্রেতা প্রতিষ্ঠানসমূহ সংঘবদ্ধ হৈ উমৈহতীয়া মুনাফা সৰ্বাধিক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। সংঘবদ্ধ অৱস্থাই স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰক একাধিকাৰ বজাৰৰ সদৃশ কৰি তোলে। সেয়েহে পৰিচালকমণ্ডলীয়ে মুঠ প্ৰান্তীয় আয় আৰু মুঠ প্ৰান্তীয় ব্যয়ৰ সমান হোৱা অৱস্থাত দৰ আৰু মুঠ উৎপন্নৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে। দৰ আৰু মুঠ উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ পাছত প্রতিষ্ঠানৰ ব্যক্তিগত প্ৰান্তীয় ব্যয়ৰ লগত সামূহিক প্ৰান্তীয় আয়ৰ সমতা হোৱা অৱস্থা ব্যক্তিগত উৎপন্নৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। A আৰু B দুখন স্বল্প বিক্রেতা প্রতিষ্ঠানৰ মাজত গঢ়ি উঠা সংঘৰ ক্ষেত্ৰত কেনেকৈ দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰিত হয় তাক ৩.১৭ নং চিত্ৰৰ সহায়ক দেখুওৱা হ'ল। চিত্ৰত DD হ'ল সংঘৰ চাহিদা ৰেখা আৰু MR হ'ল সংঘৰ প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা। E বিন্দুত সংঘৰ প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক মুঠ প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখা $\sum MC$ - এ তলৰ পৰা ছেদ কৰি ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ সূচনা কৰিছে। গতিকে সংঘৰ মুঠ উৎপন্ন হ'ল OQ আৰু ভাৰসাম্য দৰ হ'ল OP। আনহাতে A আৰু B প্রতিষ্ঠানৰ ব্যক্তিগত প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখা MC_a আৰু MC_b । অনুধাৱন কৰি দেখা গৈছে A প্রতিষ্ঠানে OQ_a আৰু B প্রতিষ্ঠানে OQ_b পৰিমাণে দ্ৰব্যবিধ উৎপাদন কৰিব, যিহেতু এই নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ উৎপন্নত $MC_a = MC_b = MR$ । A প্রতিষ্ঠানৰ মুঠ ভাল =

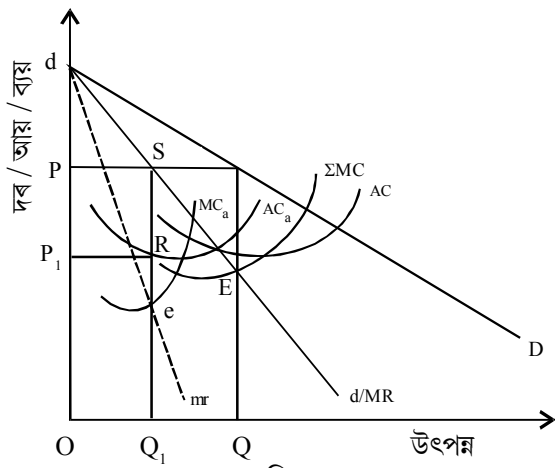
PP₁RS আৰু B প্রতিষ্ঠানৰ মুঠ লাভ PP₂R₁S₁।

চিত্র নং ৩.১৭

বজাৰ বিভাজৰ ভিত্তিক কাৰ্টেল (Market Sharing Cartel)

স্বল্পবিক্ৰেতা প্রতিষ্ঠানসমূহে উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰ দ্ৰব্যবিধ সমজাতীয় হ'ল পৰিচালক মণ্ডলীয়ে সম্ভাব্য দৰত বজাৰৰ অংশ বিভাজনৰ ক্ষেত্ৰত বুজাবুজিত উপনীত হ'ব পাৰে। কিন্তু দ্ৰব্যবিধ সমজাতীয় হোৱা বাবে প্রতিষ্ঠানসমূহৰ দৰ একে হ'ব। আনহাতে সৰলীকৰণৰ স্বার্থত এই ব্যাখ্যাত ধৰি লোৱা হয় যে প্রতিখন প্রতিষ্ঠানৰ উৎপাদন ব্যয় সদৃশ। এনে অৱস্থাত A আৰু B দুখন প্রতিষ্ঠান বিশিষ্ট স্বল্পবিক্ৰেতাত নিৰ্দিষ্ট দৰত মুঠ বিক্ৰীৰ পৰিমাণ প্রতিষ্ঠানৰ মাজত কেনেকৈ বিভাজন হয় তাক চিত্ৰ নং ৩.১৮ ৰ সহায়ত দেখুওৱা হ'ল। চিত্ৰত D হ'ল সংঘৰ চাহিদা ৰেখা। dd হ'ল প্রতিষ্ঠানৰ নিজা চাহিদা ৰেখা। MR হ'ল সংঘৰ প্ৰান্তীয় ৰেখা। এনে অৱস্থাত প্রতিখন প্রতিষ্ঠানে OQ₁ পৰিমাণৰ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰি OP দৰত ইয়াক বিক্ৰী কৰি সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰিব আৰু মুনাফাৰ মুঠ পৰিমাণ হ'ল PP₁RS। A আৰু B দুয়োখন প্রতিষ্ঠানে মুঠতে OQ পৰিমাণৰ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিব। কাৰণ ΣMC ৰেখাই E বিন্দুত dd তথা সংঘৰ প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাক ছেদ কৰি সামূহিক ভাৰসাম্যৰ সৃষ্টি কৰিছে। e বিন্দুত A প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰ্দ্ধাৰিত হৈছে। গতিকে A প্রতিষ্ঠানৰ উৎপন্ন OQ₁। সেয়েহে OQ - OQ₁ = QQ₁, অৰ্থাৎ QQ₁ হ'ল B প্রতিষ্ঠানৰ উৎপন্ন। দুয়োখন প্রতিষ্ঠানে OP দৰত সম পৰিমাণৰ দ্ৰব্য বিক্ৰী কৰিব। কাৰণ OQ₁ = QQ₁, যিহেতু MR ৰেখাই সদায় উলম্ব অক্ষ আৰু D ৰেখাৰ মাজৰ দূৰত্বক সমানে দুভাগ কৰে।

চিত্র নং ৩.১৮

ওপৰত পূৰ্ণসংঘীয় স্বল্প বিক্ৰেতাৰ যি ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হ'ল তাৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব নিচেই সীমিত। কাৰণ সাধাৰণ অৱস্থাত সমজাতীয় দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা আৰু সদৃশ উৎপাদন ব্যয় পৰিস্থিতিৰ সন্মুখীন হোৱা প্ৰতিষ্ঠানেৰে গঠিত স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ পোৱা নাযায়।

৩.৭.২ অপূৰ্ণ সংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা

(Imperfectly Collusive Oligopoly)

অপূৰ্ণসংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতাক দৰ নেতৃত্ববিশিষ্ট (Price Leadership) স্বল্পবিক্ৰেতাও বোলা হয়। কিছুমান পৰিস্থিতিত স্বল্পবিক্ৰেতাত কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠানে দৰ আৰু উৎপাদন নিৰ্দ্ধাৰণত শক্তিশালী ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে আৰু আন প্ৰতিষ্ঠানে এই প্ৰতিষ্ঠানখনৰ লগত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণক লৈ প্ৰতিযোগিতা নচলায় বা চলাব নোৱাৰে। কাজেই এই নেতৃত্বৰ স্থান লোৱা প্ৰতিষ্ঠানখনৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নীতিক আন প্ৰতিষ্ঠানে অনুসৰণ কৰে। এনে দৰ নেতৃত্ব দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে।

প্ৰভুত্ববিস্তাৰ কৰা দৰ নেতৃত্ব

(Dominating type Price Leadership)

কোনো এখন উৎপাদন প্ৰতিষ্ঠানে মুঠ উৎপন্নৰ সিংহভাগ উৎপাদন কৰি দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে আৰু বাকী ক্ষুদ্ৰ আকাৰৰ প্ৰতিষ্ঠানসমূহে এই দৰত মুঠ উৎপন্নৰ সামান্য অংশ উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰিবলৈ বাধ্য হয়। গতিকে ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠানসমূহ দৰ গ্ৰহীতা (Price taker) হৈ পৰে আৰু সেয়েহে এই প্ৰতিষ্ঠানৰ গড় আয় ৰেখা ভূমিৰ সমান্তৰাল হয়। এনে স্বল্প বিক্ৰেতাক আংশিক স্বল্প বিক্ৰেতাও বোলা হয়।

তুল্যমান দৰ নেতৃত্ব

(Barometric type Price Leadership)

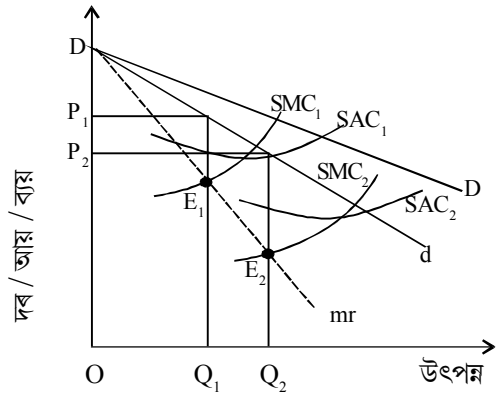
কেতিয়াবা দৰ নেতৃত্ব বহন কৰা প্ৰতিষ্ঠানখন প্ৰভুত্ব বিস্তাৰকাৰী নহয়, বৰঞ্চ এই প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ নীতিক আন প্ৰতিষ্ঠানে অনুসৰণ কৰে। এই প্ৰতিষ্ঠানখনৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নীতিক আৰু উৎপন্ন নীতি গ্ৰহণ কৰে। অৰ্থাৎ বাকী প্ৰতিষ্ঠানে নেতৃত্বস্থানীয় প্ৰতিষ্ঠানখনৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নীতিক 'বেৰ' মিটাৰ' হিচাপে গ্ৰহণ কৰি নিজ প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ আৰু উৎপন্নৰ সালসলনি ঘটায়।

আমি এতিয়া দৰ নেতৃত্বৰ উপস্থিতিত কেনেকৈ দৰ আৰু উৎপাদন নিৰ্দ্ধাৰণ হয় তাক লক্ষ্য কৰিবলৈ দুটা বিশেষ পৰিস্থিতি বিবেচনা কৰিম।

নিম্নব্যয় বিশিষ্ট প্ৰতিষ্ঠানৰদ্বাৰা দৰ নেতৃত্ব

এই প্ৰসংগত ধৰি লোৱা হ'ল স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰত দুখন প্ৰতিষ্ঠান আছে। প্ৰতিষ্ঠানদুখনে সমজাতীয় দ্ৰব্য উৎপাদন কৰে যদিও এখনৰ গড় উৎপাদন ব্যয় তুলনামূলকভাৱে বেছি আৰু আনখনৰ কম। ৩.১৯ নং চিত্ৰত DD হ'ল বজাৰ

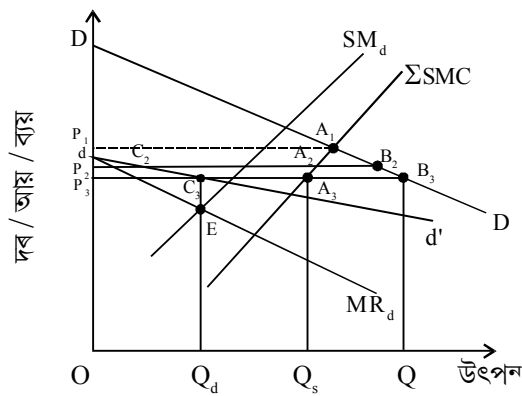
চাহিদা ৰেখা। SAC_1 আৰু SAC_2 হ'ল দুখন প্রতিষ্ঠানৰ গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা। mr হ'ল প্রতিষ্ঠানৰ আয় ৰেখা। দেখা গৈছে ১ নং প্রতিষ্ঠানৰ উৎপাদন ব্যয় ২ নং প্রতিষ্ঠানতকৈ বেছি। ১ নং প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম বিন্দু E_1 আৰু ২ নং প্রতিষ্ঠান দুখনৰ ভাৰসাম্য বিন্দু হ'ল E_2 । গতিকে ১ নং প্রতিষ্ঠানে OP_1 দৰত OQ_1 পৰিমাণে আৰু ২ নং প্রতিষ্ঠানে OP_2 দৰত OQ_2 পৰিমাণে দ্রব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰিব। ২ নং প্রতিষ্ঠানৰ উৎপাদন ব্যয় কম হোৱা বাবে এই প্রতিষ্ঠানখন স্বয়ংক্রিয়ভাৱে দৰ নেতৃত্ব লাভ কৰিব আৰু ১ নং প্রতিষ্ঠানে ইয়াৰ দৰ উৎপন্ন নীতি অনুসৰণ কৰিব।

চিত্ৰনং ৩.১৯

প্রভূত্ব বিস্তাৰ কৰা প্রতিষ্ঠানৰ দ্বাৰা দৰ নেতৃত্ব

এই প্ৰসংগত ধৰি লোৱা হ'ল যে কোনো এখন প্রতিষ্ঠানে প্রভূত লাভ কৰিছে আৰু এই প্রতিষ্ঠানে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা দৰত আন ক্ষুদ্ৰ প্রতিষ্ঠানে বিচৰা পৰিমাণে দ্রব্য বিক্ৰী কৰিব পাৰে। সেয়েহে প্রতিখন ক্ষুদ্ৰ প্রতিষ্ঠানৰ বাবে আয় ৰেখা আনুভূমিক আৰু প্ৰান্তীয় আয় গড় আয়ৰ সমান হয়। এনে অৱস্থাত সকলো ক্ষুদ্ৰ প্রতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখা আনুভূমিক দিশত যোগ কৰি এই প্রতিষ্ঠানসমূহৰ যোগান ৰেখা পাব পাৰি। চিত্ৰ নং ৩.২০ ত ΣSMC এ ক্ষুদ্ৰ প্রতিষ্ঠানসমূহৰ যোগান ৰেখা নিৰ্দেশ কৰিছে। আনহাতে OP_2 হ'ল বজাৰ চাহিদা ৰেখা। প্রভূত্ব বিস্তাৰ কৰা প্রতিষ্ঠানখনৰ চাহিদা ৰেখা dd' দৰত সম্পূৰ্ণ চাহিদা ক্ষুদ্ৰ

চিত্ৰনং ৩.২০

প্ৰতিষ্ঠানসমূহে যোগান ধৰিব। আনহাতে OP_2 দৰত ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠানসমূহে P_2A_2 পৰিমাণে বিক্ৰী কৰিব আৰু বাকী A_2B_2 অংশ বিক্ৰী কৰিব নেতৃত্ব লাভ কৰা প্ৰতিষ্ঠানখনে। মন কৰিবলগীয়া $A_2B_2 = P_2C_2$ । এনেকৈ যদি দৰ কমাই গৈ থকা হয় তেতিয়া নেতৃত্বস্থানীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ বিক্ৰীৰ পৰিমাণ বাঢ়ি গৈ থাকিব। এইদৰে দৰ আৰু চাহিদাৰ বিভিন্ন জোটাৰ ভিত্তিত নেতৃত্বস্থানীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ চাহিদা dd' গঠন কৰা হৈছে। SM_d হ'ল নেতৃত্বস্থানীয় প্ৰতিষ্ঠানীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ যোগান বা প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখা। E বিন্দুত নেতৃত্বস্থানীয় প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰূপিত হৈছে। গতিকে OP_3 ভাৰসাম্য দৰত নেতৃত্বস্থানীয় প্ৰতিষ্ঠানে OQ_d পৰিমাণে দ্ৰব্য উৎপাদন কৰিব আৰু OQ_s পৰিমাণে দ্ৰব্য বাকী ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠানে উৎপন্ন কৰিব। গতিকে OP দৰত মুঠ উৎপন্ন হ'ব $OQ_d + OQ_s = OQ$ ।

উল্লেখযোগ্য যে পূৰ্ণ সংঘীয় বা অপূৰ্ণসংঘীয় ব্যৱস্থা তেতিয়াহে গঢ়ি উঠে, যেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানসমূহে সমজাতীয় দ্ৰব্য উৎপাদন কৰে। বাস্তৱতে এনে পৰিস্থিতি বিৰল। কাৰণ প্ৰায়েই পৃথকীকৃত দ্ৰব্য উৎপাদনৰ জৰিয়তেহে স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰ গঢ় লৈ উঠে।

(বিঃ দ্ৰ: মন কৰিবলগীয়া যে অসংঘীয় বজাৰৰ ভিন্ন পৰিস্থিতি আছে, সেই সকলোবোৰ ইয়াত সামৰাটো সম্ভৱপৰ নহয়। এই অ-সংঘীয় সাধাৰণ অৱস্থাটো দৰ স্বতন্ত্ৰতা আৰু তাৰ পৰিণাম স্বৰূপে উদয় হোৱা দৰ অনমনীয়তা সম্পৰ্কে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে।)

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ৩.২

১. স্বল্পবিক্ৰেতাৰ প্ৰসংগত দৰ অনমনীয়তা কি ?

.....

.....

.....

.....

২. স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ তিনিটা বৈশিষ্ট্য চমুকৈ লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

৩. স্বল্পবিক্রেতা বজাৰত দৰ নিৰ্ধাৰণত থকা দুটা অসুবিধা লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৪. সংঘীয় স্বল্পবিক্রেতাৰ এটা উদাহৰণ দিয়া।

.....

৫. স্বল্পবিক্রেতা প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ চাহিদা ৰেখাত ভাঁজৰ কিয় উদ্ভৱ হয়?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৬. স্বল্পবিক্রেতা বজাৰৰ প্ৰসংগত দৰ নেতৃত্বৰ অৰ্থ লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো

১. এহাতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু আনহাতে একচেটিয়া বজাৰ এই দুটা চূড়ান্ত অৱস্থাৰ মাজত একচেটিয়া অধিকা আৰু প্ৰতিযোগিতাৰ মাত্ৰাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি বিভিন্ন বজাৰ ব্যৱস্থা গঢ় লৈ উঠিছে। এই দুই সীমাৰ মাজত আছে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা বা সদৃশ প্ৰতিযোগিতা আৰু স্বল্প বিক্রেতা।
২. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা হ'ল এনে এক বজাৰ য'ত উদ্যোগত মুক্ত প্ৰৱেশৰ সুবিধা থকা অৱস্থাত বৃহৎ সংখ্যক ক্ষুদ্ৰ প্ৰতিষ্ঠানে এবিধ একেজাতীয় বৰণ পৃথকীকৃত দ্ৰব্যৰ বিক্ৰী কাৰ্যত লিপ্ত হয়।

৩. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্য হ'ল - বৃহৎ সংখ্যক বিক্ৰেতাৰ উপস্থিতি, পৃথকীকৃত দ্ৰব্যৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়, প্ৰতিষ্ঠানৰ মুক্ত প্ৰৱেশ আৰু প্ৰষ্ঠান, বিক্ৰী ব্যয়ৰ উপস্থিতি, প্ৰতিষ্ঠানৰ নিজা দৰ নীতিৰ উপস্থিতি, ক্ৰেতাৰ অজ্ঞতা, অনা-দৰ প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতি ইত্যাদি।
৪. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে হ্ৰস্বকালত স্বাভাৱিক লাভ, অস্বাভাৱিক লাভ আৰু লোকচান ভৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ কৰে। কিন্তু এনে প্ৰতিষ্ঠানে দীৰ্ঘকালত সদায় স্বাভাৱিক লাভ কৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য লাভ কৰে।
৫. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে বিক্ৰ ব্যয়ৰ আশ্ৰয় ল'বলগীয়া হয়। যি ব্যয় সম্পন্ন কৰি উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ চাহিদা বৃদ্ধি কৰিবলৈ চেষ্টা কৰা হয় সেয়াই বিক্ৰী ব্যয়। দ্ৰব্যৰ বিভেদীকৰণ, বিজ্ঞাপন, প্ৰচাৰ, বিনামূলীয়া নমুনা বিতৰণ, সহযোগী উপহাৰ প্ৰদান, ঘৰে ঘৰে গৈ চলোৱা অভিযান ইত্যাদি বিভিন্ন ধৰণে বিক্ৰী ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়।
৬. বৈশিষ্ট্য আৰু ভাৰসাম্যৰ স্বৰূপক লৈ পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা, একাধিকাৰ আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ মাজত সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য দুয়োটাই আছে। আচলতে একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ বজাৰৰ সমন্বয় ঘটিছে।
৭. স্বল্প বিক্ৰেতা হ'ল সীমিত সংখ্যক প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত গঢ়ি উঠা অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ য'ত চাৰিৰ পৰা আঠখন প্ৰতিষ্ঠানে মুঠ উৎপন্নৰ সত্তৰৰ পৰা আশী শতাংশ নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে।
৮. স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে, যেনে - মুক্ত স্বল্পবিক্ৰেতা, বন্ধ স্বল্পবিক্ৰেতা, সংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা, অসংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতা, পূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতা, অপূৰ্ণ স্বল্পবিক্ৰেতা, সংগঠিত স্বল্পবিক্ৰেতা, প্ৰতিনিধিত্বমূলক স্বল্পবিক্ৰেতা ইত্যাদি।
৯. স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ প্ৰধান বৈশিষ্ট্যবোৰ হ'ল - সীমিতসংখ্যক প্ৰতিষ্ঠানৰ উপস্থিতি, প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতা, প্ৰকাৰ ভিন্নতা, অনিশ্চয়তাৰ উপস্থিতি, সমজাতীয় বা নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্য দ্ৰব্যৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়, প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত প্ৰতিদ্বন্দ্বিতাৰ উপস্থিতি, বিক্ৰী ব্যয়ৰ উপস্থিতি, চাহিৰ অনিৰ্ধাৰণীয়তা ইত্যাদি।
১০. প্ৰকাৰ ভিন্নতা আৰু পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীলতা থকা বাবেই স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণত সমস্যাৰ উদ্ভৱ হয়। এই নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া একেধৰণৰ নহয়।
১১. কোণীয়া চাহিদা ৰেখা তত্ত্ব অনুসৰি স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত দৰ কৰ্তন লৈ কিছুদিন প্ৰতিদ্বন্দ্বিতা হয় আৰু শেষত গৈ আৰু কমাৰ নোৱাৰা দৰত বৈ যায়। এই দৰতে চাহিদা ৰেখাত এটা ভাঁজ থাকে। ভাঁজটো উদ্ভৱ হয় এই দৰতকৈ দৰ বেছি হ'লে চাহিদা স্থিতিস্থাপক হোৱা বাবে

আৰু এই দৰতকৈ দৰ কম হ'লে চাহিদা অস্থিতিস্থাপক হোৱা বাবে। কোণীয়া চাহিদা ৰেখা তথা গড় আয় ৰেখাৰ বিপৰীতে প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাই সেই দৰত স্থানচ্যুত হৈ প্ৰান্তীয় আয় শূন্য হোৱাৰ পৰা ই আকৌ আৰম্ভ হয়। প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাৰ এই ভণ্ডা অংশতে প্ৰান্তীয় ব্যয় ৰেখাই তলৰ পৰা ছেদ কৰি ভাৰসাম্য উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণ কৰে।

১২. পূৰ্ণ সংঘীয় স্বল্প বিক্ৰেতা পোৱা যায় যেতিয়া স্বল্পবিক্ৰেতা প্ৰতিষ্ঠানসমূহ আনুষ্ঠানিক চুক্তিৰ দ্বাৰা সংগঠিত হৈ পৰে। এনে স্বল্পবিক্ৰেতাক 'Cartel' বোলা হয়। এই ব্যৱস্থাত কিছুমান পৰিচালনামূলক কাৰ্য আৰু সিদ্ধান্ত সামূহিকভাৱে গ্ৰহণ কৰা হয়। ইয়াৰ দায়িত্ব বহন কৰে পৰিচালক মণ্ডলীয়ে।
১৩. অপূৰ্ণসংঘীয় স্বল্পবিক্ৰেতাক দৰ নেতৃত্ববিশিষ্ট (Price Leadership) স্বল্পবিক্ৰেতাও বোলা হয়। কিছুমান পৰিস্থিতিত স্বল্পবিক্ৰেতাত কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠানে দৰ আৰু উৎপাদন নিৰ্ধাৰণত শক্তিশালী ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে আৰু আন প্ৰতিষ্ঠানে এই প্ৰতিষ্ঠানখনৰ লগত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্ধাৰণক লৈ প্ৰতিযোগিতা নচলায় বা চলাব নোৱাৰে। কাজেই এই নেতৃত্বৰ স্থান লোৱা প্ৰতিষ্ঠানখনৰ দৰ আৰু উৎপন্ন নীতিক আন পৰিচালনে অনুসৰণ কৰে।
১৪. দ্বি-বিক্ৰেতা বজাৰ হ'ল স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ এক বিশেষ। যেতিয়া স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰত সমজাতীয় বা নিকট প্ৰতিকল্পযোগ্য দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু বিক্ৰী কৰা প্ৰতিষ্ঠান দুখন হয় তেতিয়া ইয়াক দ্বি-বিক্ৰেতা বা দ্বায়ধিকাৰ বজাৰ বোলা হয়।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

১. ব্যক্তিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
২. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান - দ্বিতীয় খণ্ড, ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৩।
৩. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেষ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, ৰঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।
৪. অৰ্থনীতি তত্ত্ব, ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব, ড° মণিকল ছদা, বনলতা প্ৰকাশন।

নিৰ্ঘণ্ট

অনা-দৰ প্ৰতিযোগিতা : দৰ কমাই-বঢ়াই যি প্ৰতিযোগিতা চলোৱা হয় সেয়া দৰ-প্ৰতিযোগিতা। আনহাতে, দৰৰ বাদে আন উপাদান যেনে বিক্ৰী ব্যয়, নতুন বজাৰ দখল ইত্যাদি লৈ যি প্ৰতিযোগিতা চলে সেয়া অনা-দৰ প্ৰতিযোগিতা।

বিক্ৰী আয় : বিক্ৰী কৰি পোৱা আয়েই হ'ল বিক্ৰী আয়।

সীমিত দৰ : প্রকৃততে যিমান বেছিকৈ দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰি, তাত দৰ নিৰ্ধাৰণ নকৰি কোনো স্বার্থ পূৰণ কৰিবলৈ তাতকৈ কম নিৰীখত দৰ নিৰূপণ কৰিলে তাক সীমিত দৰ বোলা হয়।

প্রসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.
1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.

অগ্রগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৰ্য উত্তৰ

- অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্রশ্ন নং ১ : ছেদ নং ৩.২ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্রশ্ন নং ২ : ছেদ নং ৩.২.১ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্রশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ৩.২ .১ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্রশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ৩.২.২ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্রশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ৩.৩.৪ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্রশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ৩.৩.৫ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.১, প্রশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ৩.৪ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্রশ্ন নং ১ : ছেদ নং ৩.৬.২ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্রশ্ন নং ২ : ছেদ নং ৩.৫.৩ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্রশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ৩.৫.৪ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্রশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ৩.৬.২ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ৩.২, প্রশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ৩.৬.২ চোৱা।

আদৰ্শ প্রশ্ন

১. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ বৈশিষ্ট্যবোৰ লিখা। এনে বজাৰ গাঁথনিত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰূপণত সন্মুখীন হোৱা সমস্যাসমূহ আলোচনা কৰা।

Write the characteristics monopolistic competition. Discuss the problems faced in price and quantity determination in this market structure.

২. একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাত অৰ্থ লিখা। এনে বজাৰ গাঁথনিত হৃৎকাল আৰু দীৰ্ঘকালত দৰ উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰূপণ কৰা হয় ব্যাখ্যা কৰা।

Write the meaning of monopolistic competition. Explain how

equilibrium price and quantity are determined in monopolistic competition.

৩. পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতাৰ মাজত থকা সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য আলোচনা কৰা।

Compare and contrast the perfect competition and monopolistic competition.

৪. একাধিকাৰ আৰু একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতা বজাৰ গাঁথনিত থকা সাদৃশ্য আৰু বৈসাদৃশ্য আলোচনা কৰা।

Compare and contrast the monopoly and monopolistic competition.

৫. স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰৰ বৈশিষ্ট্য লিখা। এনে বজাৰ গাঁথনিত দৰ আৰু উৎপন্ন নিৰ্দ্ধাৰণত থকা সমস্যা আলোচনা কৰা।

Write the characteristics of oligopoly. Discuss the problems faced in the price and quantity determination under Oligopoly.

৬. স্বল্পবিক্ৰেতা বুলিলে কি বুজা? বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ স্বল্প বিক্ৰেতাৰ ওপৰত এটি আভাস দিয়া।

What is oligopoly? Give an idea on the different types of oligopoly.

৭. স্বল্প বিক্ৰেতা বজাৰত দৰ অনমনীয় কেনেকৈ উদ্ভৱ হয়? এই প্ৰসঙ্গত চুইজি আৰু হল আৰু হিট্ছে (Hall and Hitch) দিয়া ব্যাখ্যা আলোচনা কৰা।

৮. দ্বিবিক্ৰেতা বজাৰ কি? এনে বজাৰৰ সন্দৰ্ভত কাৰ্ণটে আগবঢ়োৱা আৰ্হিটো ব্যাখ্যা কৰা।

What is duopoly? Explain Cournot's model of duopoly.

৯. দৰ নেতৃত্ববিশিষ্ট স্বল্প বিক্ৰেতাত দৰ আৰু উৎপন্ন কেনেকৈ নিৰূপিত হয় ব্যাখ্যা কৰা।

Explain how price and quantity are determined in a situation of price leadership under oligopoly.

*****

SELF LEARNING MATERIAL

COURSE : ECOM : 101

MICRO ECONOMIC THEORY
(ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান)

খণ্ড : ৪ আৰু ৫

BLOCK : 4 & 5

Directorate of Open & Distance Learning
DIBRUGARH UNIVERSITY
DIBRUGARH - 786004

COURSE : ECOM : 101
MICRO ECONOMIC THEORY

Contributors : Dr. Rafique Ahmed (Block -4)
Associate Professor
Deptt. of Economics
Bahona College
Bahona, Jorhat

Dr. Bitopi Nath (Block-5)
Assistant Professor
DODL, Dibrugarh University

Edited by : Prof. K.C. Borah (Retd.)
Dept. of Economics
Dibrugarh University

ISBN NO.: 978 - 93 - 82785 - 57 - 6

© Copy right by Directorate of Open & Distance Learning, Dibrugarh University. All rights reserved. No. part of the publication may be reproduced, stored in a retrieval system or transmitted, in any form or by any means, electronic, mechanical, photocopying, recording or otherwise.

Published on behalf of the Directorate of Open & Distance Learning, Dibrugarh University by the Director, ODL, D.U. and printed at **Central Graphics & Printing**, A.T. Road, Naliapool, Dibrugarh - 786001

Acknowledgement

The Directorate of Open & Distance Learning, Dibrugarh University duly acknowledges the financial assistance from the Distance Education Council, IGNOU, New Delhi for preparation of this Self Learning Material.

অৰ্থবিজ্ঞান
(ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান)
পাঠ্যক্ৰম : ECOM : 101

সূচীপত্ৰ

	পৃষ্ঠা
খণ্ড ৪ : বৰ্ণন তত্ত্ব	
গোট - ১ : উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ তত্ত্ব	০৭
গোট - ২ : খাজনা, মজুৰি, সুদ আৰু মুনাফা তত্ত্ব	৩৩
খণ্ড ৫ : কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান	
গোট - ১ : সংস্থাপনবাদী কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান	১১৭
গোট - ২ : কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ নতুন ব্যাখ্যা	১৬৪

খণ্ড ৪

বণ্টন তত্ত্ব

(Theory of Distribution)

আৰম্ভণিৰ পৰাই কৈ অহা হৈছে যে ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু হ'ল দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ পৰ্যালোচনা। দুটা পৰিস্থিতিত এই দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়া সম্পাদন হয় - এটা হ'ল দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ আৰু আনটো হ'ল উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ। দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্ধাৰণৰ পৰিস্থিতিবোৰ তোমালোকে ইয়াৰ আগৰ খণ্ডত সন্নিৱিষ্ট কৰা গোট দুটাত পঢ়িবলৈ পালাইক। এয়া আছিল পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ, একচেটিয়া বজাৰ, একাধিকাৰ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ আৰু স্বল্পবিক্ৰেতা বজাৰ। এই খণ্ডত তোমালোকে উপাদানৰ বজাৰৰ বিষয়ে পঢ়িবলৈ পাবা। উপাদানৰ বজাৰৰো কোনো আনুষ্ঠানিকতা নাথাকে। শাক-পাচলি বেচা-কিনাৰ দৰে উপাদানৰ কিনা বেচা নচলে। উপাদানৰ যোগান আৰু চাহিদা কাৰ কিমান তীব্ৰতা বেছি তাৰ ভিত্তিত উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ হয়। মন কৰিবলগীয়া যে উপাদানৰ দৰে আয়ৰ বিতৰণৰ প্ৰকৃতি নিৰ্ণয় কৰে। এখন বিক্ৰী প্ৰতিষ্ঠানে যিখিনি বিক্ৰী আয় লাভ কৰে সেইখিনি শ্ৰমিকক মজুৰি হিচাপে, মূলধনৰ গৰাকীক সুদ হিচাপে আৰু ভূমিৰ গৰাকীক খাজনা হিচাপে পৰিশোধ কৰাৰ পাছত যিটো অংশ বৈ যায় সেইটো হ'ল সংগঠকৰ মুনাফা। সেয়ে উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণৰ লগত আয় বিতৰণৰ ওতঃপ্ৰোত সম্পৰ্ক আছে। উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণৰ লগত জড়িত মূল কথাবোৰ এই খণ্ডত দুটা গোটত বিভক্ত কৰি আলোচনা কৰা হৈছে। মন কৰিবলগীয়া যে সকলো উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ ব্যাখ্যা কৰিব পৰাকৈ এটা তত্ত্ব আছে। তত্ত্বটো হ'ল প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব। প্ৰথমটো গোটত প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰাৰ লগতে ইয়াৰ সীমাবদ্ধতাও আলোচনা কৰা হৈছে। দ্বিতীয়টো গোটত তোমালোকে খাজনা, মজুৰি সুদ আৰু মুনাফা নিৰ্ধাৰণৰ লগত জৰিত ধাৰণা আৰু তত্ত্ববোৰ পঢ়িবলৈ পাবাইক।

গোট - ১

উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ তত্ত্ব
(Theory of Factor Pricing)

- ১.০ * প্ৰস্তাৱনা
  - ১.১ * উদ্দেশ্য
  - ১.২ * উপাদানৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসমতা
  - ১.৩ * প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব
    - ১.৩.১* বৈশিষ্ট্য
    - ১.৩.২* অভিধাৰণা
    - ১.৩.৩* ব্যাখ্যা
    - ১.৩.৪* প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ গুৰুত্ব
    - ১.৩.৫* প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ সমালোচনা
  - ১.৪ : ইউলাৰ তত্ত্ব আৰু যোগাত্মক সমস্যা
    - ১.৪.১* ইউলাৰ তত্ত্ব কি
    - ১.৪.২* উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা - ৱিকশ্টিদৰ সমিধান
    - ১.৪.৩* অভিধাৰণা
    - ১.৪.৪* চিত্ৰৰ সহায়ত উৎপাদনী নিঃশেষী তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা
    - ১.৪.৫* ৱালৱাছ আৰু ৱিকচেলৰ ব্যাখ্যা
    - ১.৪.৬* সমালোচনা
    - ১.৪.৭* গুৰুত্ব
      - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- আমি কি শিকিলো
পাঠ্য নিৰ্দেশনা
নিৰ্ঘণ্ট
প্ৰসংগ পুথি
আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১.০: প্ৰস্তাৱনা

ইতিমধ্যে আমি পূৰ্বৰ খণ্ডত দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ সম্পৰ্কে পঢ়িবলৈ পালোহঁক। এই গোটটোত তোমালোকে আৰম্ভণিতে উপাদানৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলত তত্ত্বৰ বিষয়ে পঢ়িবলৈ পাবা। এইটো সাধাৰণভাবে জনা কথা যে এটা বস্তু এটাৰ পৰা আমি যিমান বেছি উপযোগিতা পাওঁ সিমান বস্তুটো পাবলৈ আমি অধিক দাম পৰিশোধ কৰোঁ। একেধৰণৰ কেবাটাও বস্তু একেলগে কিনিিলে ইয়াৰ শেষ তথা প্ৰান্তীয় গোটটোৰ পৰা পোৱা উপযোগিতাই বস্তুটোৰ দাম নিৰূপণ কৰে। একেটা কথা উপাদানৰ বেলিকাও খাটে। উপাদান এবিধ উৎপাদন কাৰ্যত প্ৰয়োগ কৰি ইয়াৰ পৰা যিমান বেছি প্ৰতিদান পাম সিমান সেই উপাদানৰ বাবে পৰিশোধ কৰা দৰো অধিক হ'ব। ঘৰত কাম কৰা মানুহ এজনৰ কথাই ধৰাচোন। তেওঁ কিমান কাম কৰি দিব পাৰে সেয়া চাইহে আমি তেওঁক মজুৰি দিওঁ, নহয় জানো ? আৰম্ভণিতে মানুহজন আমি লগোৱা কামত সিমান পাৰ্গত নহ'বও পাৰে, কিন্তু লাহে লাহে অভিজ্ঞতা বাঢ়ি অধিক পাৰ্গত হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ মানুহজনৰ প্ৰান্তীয় (শেহতীয়া) উৎপাদনশীলতা বাঢ়িব পাৰে। এতিয়া মানুহজনে আগতকৈ অধিক মজুৰি পাব। এয়াই হ'ল প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ মূল কথা। এই তত্ত্বই কৈছে প্ৰতিটো উপাদানৰ দৰ ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা অনুসাৰে নিৰ্ধাৰণ হয়। আৰু কৈছে দীৰ্ঘকালত একেবিধ উপাদানৰ দৰ সকলো ব্যৱহাৰতে সমান হয়। আকৌ কৈছে - যদি প্ৰতিটো উপাদানৰ দৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা অনুসাৰে নিৰ্ধাৰণ তেতিয়া উপাদানসমূহৰ মাজত সিহঁতৰ পাৰিশ্ৰমিক বিলাই দিলে মুঠ আয় নিঃশেষ হৈ যায়। এই মুঠ আয় নিঃশেষ হৈ যোৱা কথাখিনি তোমালোকে ইউলাৰ উপপাদ্য আৰু যোগাত্মক সমস্যাৰ শিতানত পঢ়িবলৈ পাবা হঁক।

এই গোটটো পঢ়িবলৈ যোৱাৰ আগতে তোমালোকে ইতিমধ্যে প্ৰথম খণ্ডত ভোগ আচৰণৰ শিতানত আলোচনা কৰা প্ৰায় উৎপাদনশীলতা আৰু দৰৰ মাজত থকা সম্পৰ্কটো পঢ়ি ল'বা। তদুপৰি তোমালোকে প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা, গড় উৎপাদনশীলতা, প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় উৎপাদনশীলতা, গড় বিক্ৰী আয় উৎপাদনশীলতা, উপাদানৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসমতা, উপাদানবিলাকৰ নিজা নিজা বৈশিষ্ট্য এই কথাবোৰ আগতীয়াকৈ পঢ়ি ল'বা। এই গোটটো ভালকৈ আয়ত্ত কৰি ল'লে উপাদানৰ বজাৰৰ ওপৰত এক সম্যক পৰিচয় লাভ কৰিবা আৰু ই পৰৱৰ্তী গোটৰ কথাবোৰ বুজি পোৱাটো তোমালোকৰ বাবে সহজ হৈ পৰিব।

১.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) গড় বিক্রী আয় উৎপাদনশীলতা, প্রান্তীয় বিক্রী আয় উৎপাদনশীলতা, গড় উপাদান ব্যয় আৰু প্রান্তীয় উপাদান ব্যয় বেখা গঠন কৰাৰ উপৰি উপাদানৰ বজাৰত প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসামতাৰ চৰ্ত নিৰ্ধাৰণ কৰিব পাৰিবা।
- (২) প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা আৰু লগতে এই তত্ত্বৰ প্ৰায়োগিক সীমাবদ্ধতাও চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।
- (৩) ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সহায়ত যোগাত্মক সমস্যাটো পৰীক্ষা কৰি চাব পাৰিবা। অৰ্থাৎ প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা অনুসাৰে বানচ দিলে মুঠ উৎপন্ন নিঃশেষ হৈ যায় নে নাযায় সেয়া বিচাৰ কৰিব পাৰিবা।
- (৪) ইউলাৰ উপপাদ্যৰ গুৰুত্ব আৰু সীমাবদ্ধতাসমূহ আলোচনা কৰিব পাৰিবা।
- (৫) মজুৰি নিৰ্ধাৰণৰ সংস্থাপিত তত্ত্বটো সমালোচনা সহকাৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৬) মজুৰি নিৰ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘৰ ভূমিকা পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিবা।
- (৭) মজুৰি নিৰ্ধাৰণত কেনেকৈ শোষণৰ উদ্ভৱ হয় সেয়া বিনিচৰ শোষণ তত্ত্বৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।

১.২ : উপাদানৰ বজাৰত প্রতিষ্ঠানৰ ভাৰসামতা

(Equilibrium of Firm in Factor Market)

উপাদানৰ বজাৰত দৰ নিৰ্ধাৰণৰ বাবে সাধাৰণভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা তত্ত্বটো হ'ল বিতৰণৰ প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব। এই তত্ত্ব মূলধন, ভূমি, শ্ৰম, সংগঠন এই চাৰিওবিধ উপাদানৰ বানচ নিৰ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হয়। প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰাৰ পূৰ্বে ইয়াত ব্যৱহাৰ কৰা কেইটামান ধাৰণা আৰু উপাদানৰ বজাৰত প্রতিষ্ঠান এখনে কেতিয়া ভাৰসামতা লাভ কৰে আলোচনা কৰা হওক।

গড় উৎপাদিকা শক্তি : Average Productivity

মুঠ উৎপাদনক প্ৰয়োগ হোৱা উপাদানৰ গোটটোৰে হৰণ কৰিলে সংশ্লিষ্ট উপাদানবিধৰ গড় উৎপাদিকা শক্তি পোৱা যায়। গড় উৎপাদিকা শক্তি দুই প্ৰকাৰে প্ৰকাশ কৰা হয়। বস্তুৰ মানত প্ৰকাশ কৰিলে ইয়াক গড় বস্তুগত উৎপাদনশীলতা আৰু মুদ্ৰা মানত প্ৰকাশ কৰিলে ইয়াক গড় বিক্রী আয় উৎপাদনশীলতা বোলা হয়। অৰ্থাৎ -

যদি $Q =$ মুঠ উৎপন্ন আৰু $F =$ মুঠ উপাদান, আৰু যদি $APP =$ Average physical productivity তথা গড় বস্তুগত উৎপাদিকা শক্তি হয় তেতিয়া -

$$APP = \frac{Q}{F}$$

আনহাতে, যদি $P =$ দৰ = গড় আয় (AR), আৰু যদি $ARP =$ Average revenue productivity তথা গড় আয় উৎপাদিকা শক্তি হয় তেতিয়া

$$ARP = \frac{Q}{F} \cdot P \quad \text{বা,} \quad ARP = \frac{Q}{F} P \quad [\dots AR = P]$$

$$\text{বা} \quad ARP = APP \cdot AR$$

ইয়াত $AR \Rightarrow$ গড় আয়, $P \Rightarrow$ দ্ৰব্যৰ দৰ

প্রান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি : Marginal Productivity

আন সকলো একে থকা অৱস্থাত কোনো এবিধ উপাদান অতিৰিক্ত প্ৰয়োগ কৰিলে অতিৰিক্ত যি উৎপাদন হয় তাক সংশ্লিষ্ট উপাদান বিধৰ প্রান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি বোলা হয়। প্রান্তীয় বস্তুগত উৎপাদিকা শক্তি আৰু প্রান্তীয় আয় উৎপাদিকা শক্তি। গণনা কৰা হয় এনেকৈ -

$$MPP = \frac{\Delta Q}{\Delta F}$$

ইয়াত,

$\Delta Q =$ অতিৰিক্ত উপাদান প্ৰয়োগ কৰি হোৱা অতিৰিক্ত উৎপন্ন, অৰ্থাৎ প্রান্তীয় উৎপন্ন।

$\Delta F =$ অতিৰিক্ত উপাদানৰ প্ৰয়োগ।

$MPP =$ Marginal physical productivity = প্রান্তীয় বস্তুগত উৎপাদিকা শক্তি

মনকৰিবলগীয়া যে

$$MRP = MPP \cdot MR$$

ইয়াত, $MR \Rightarrow$ প্রান্তীয় আয়

যেতিয়া দ্ৰব্যৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে তেতিয়া -

$$MR = \text{দ্ৰব্যৰ দৰ} (=P)$$

তেতিয়া $MRP = MPP \times P$

উপাদানৰ বজাৰত ভাৰসমতা

Equilibrium in Factor Market

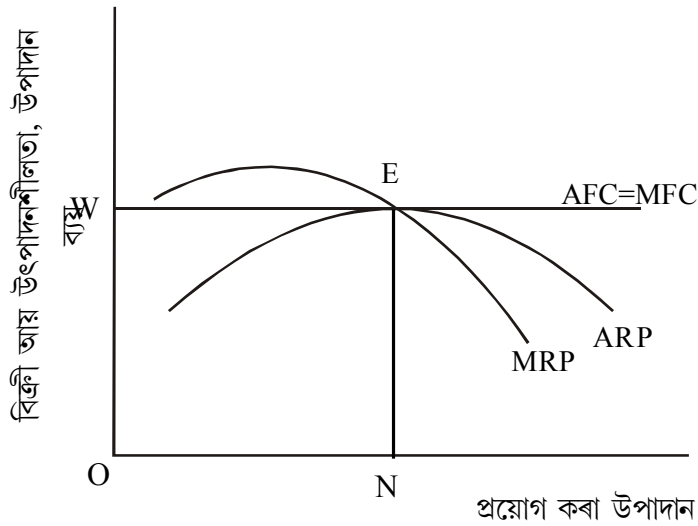
উপাদান প্ৰয়োগৰ সময়ত উৎপাদনকাৰীৰ লক্ষ্য হ'ল সৰ্বাধিক উৎপাদন কৰা বা সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰা। মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা বা উপাদানৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসমতাৰ চৰ্ত দুটা হ'ল –

(১) প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় উৎপাদনশীলতা = প্ৰান্তীয় উপাদান ব্যয়,

(২) প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় উৎপাদনশীলতা ৰেখাই প্ৰান্তীয় উপাদান ব্যয় ওপৰৰ পৰা ছেদ কৰিব লাগিব।

প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ মুঠ উৎপাদন ব্যয়ক প্ৰয়োগ কৰা উপাদানৰ সংখ্যাৰে হৰণ কৰিলে গড় উপাদান ব্যয় পোৱা যায় (AFC = Average Factor Cost)।

উল্লিখিত চৰ্ত দুটা পূৰণ হোৱা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানখনৰ গড় উপাদান ব্যয়তকৈ গড় আয় উৎপাদনশীলতা অধিক হ'লে প্ৰতিষ্ঠানখনে অস্বাভাৱিক লাভ আৰু গড় আয় উৎপাদনশীলতাতকৈ গড় উপাদান ব্যয় কম হ'লে লোকচান হয়। উপাদানৰ বজাৰত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা থাকিলে দীৰ্ঘকালত গড় আয় উৎপাদনশীলতা আৰু গড় উপাদান ব্যয় সমান হয়। গতিকে উপাদানৰ বজাৰতো পূৰ্ণপ্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানে স্বাভাৱিক লাভ আহৰণ কৰি ভাৰসাম্যত উপনীত হয়। তলৰ ১.১ নং চিত্ৰত উপাদানৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠান এখনে উল্লিখিত চৰ্ত দুটা পূৰণ কৰি দীৰ্ঘকালত ভাৰসাম্য লাভ কৰা দেখা গৈছে।

চিত্ৰ নং ১.১

১.৩: প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব

(Theory of Marginal Productivity)

ৰিকাৰ্ড'ৰ 'প্রান্তীয় নীতি' ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নব্যসংস্থাপনবাদী অর্থনীতিবিদসকলে আয় বিতৰণৰ প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বটো অৱতাৰণা কৰিছে। ইয়াৰ প্রধান পৃষ্ঠপোষকসকল হ'ল জে.বি. ক্লাৰ্ক উইকষ্ট্ৰিড, মাৰ্শ্বাল, মিছেচ জোৱান ৰবিনচন প্রমুখ্যে অর্থনীতিবিদসকল। এই তত্ত্বৰ মূল বক্তব্য হ'ল যে কোনো এবিধ উপাদানৰ বানচ ইয়াৰ প্রান্তীয় উৎপাদনৰ সমান। "The Marginal Productivity Theory contends that in equilibrium each productive agent will be rewarded in accordance with its marginal productivity." -Mark Blaug. আনহাতে "Under static condition every factor including the entrepreneur would get remuneration equal to marginal product."

১.৩.১ বৈশিষ্ট্য (Characteristics)

প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ মূল বৈশিষ্ট্য হ'ল -

১. প্রান্তীয় উপযোগিতাই দ্রব্যৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ দৰে উপাদানৰ প্রান্তিক উৎপাদিকশক্তিয়ে ইয়াৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। সেয়েহে উৎপাদনকাৰীয়ে উপাদান নিয়োগ কৰাৰ সময়ত ইয়াৰ প্রান্তীয় উৎপাদিকশক্তিৰ ওপৰত লক্ষ্য ৰখা হয়।
২. দীৰ্ঘকালত উপাদানৰ দৰ বা বানচ ইয়াক প্রান্তীয় উৎপাদিকশক্তিৰ আৰু গড় উৎপাদিকশক্তিৰ সমান হয়।
৩. দীৰ্ঘকালত এবিধ উপাদানৰ সকলো ব্যৱহাৰতে প্রান্তীয় উৎপাদিকশক্তি সমান হয়। যদি একেবিধ উপাদানৰ বিশেষে হ্রাসকালত প্রান্তীয় উৎপাদিকশক্তি অসমান হৈ থাকে তেতিয়া নিম্ন প্রান্তীয় উৎপাদিকশক্তি বিশিষ্ট ব্যৱহাৰৰ পৰা উপাদান উচ্চ প্রান্তীয় উৎপাদিকশক্তি বিশিষ্ট ব্যৱহাৰলৈ সঞ্চালিত হয়, যি পৰ্যন্ত সকলো ব্যৱহাৰতে প্রান্তীয় উৎপাদিক শক্তি সমান নহয়।
৪. সকলো ব্যৱহাৰতে উপাদানৰ প্রান্তীয় উৎপাদিক শক্তি সমান হ'লে উপাদানৰ বন্টনো কাম্য হয় আৰু উৎপাদন সৰ্বাধিক হয়।

১.৩.২ অভিধাৰণা (Assumption)

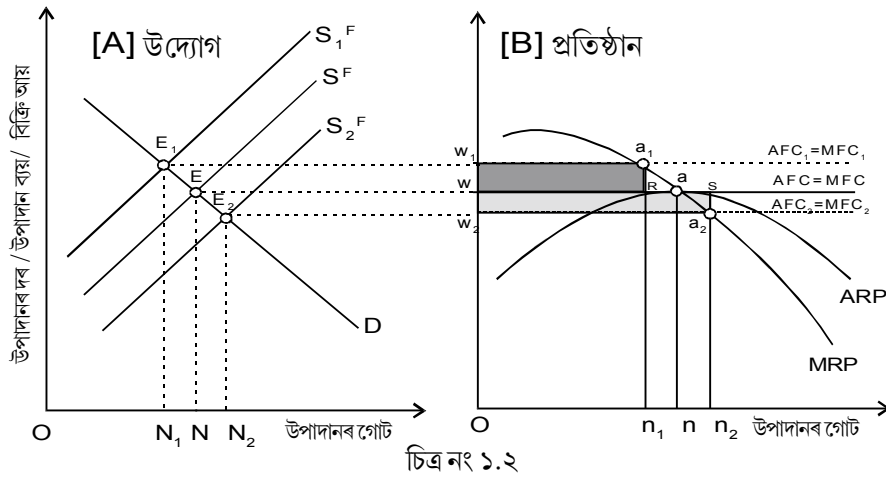
১. প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বটো আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধিৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত।
২. উপাদানসমূহ পূৰ্ণচলনশীল আৰু পূৰ্ণবিভাজ্য।

৩. কোনো এবিধ উপাদান অকলে বৃদ্ধি কৰি উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব পৰাটো সম্ভৱ।
৪. উপাদান আৰু দ্ৰব্যৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে। সেয়েহে $MRP = VMP$ আৰু $AFC = MFC$.
৫. অৰ্থনীতিখনত পূৰ্ণনিয়ুক্তি বহাল থাকে।
৬. কোনো এবিধ উপাদান প্ৰয়োগ কৰাৰ পূৰ্বে ইয়াৰ প্ৰাস্তীয় উৎপাদিকাশক্তি জুখিব পাৰি।
৭. উৎপাদন কৌশলৰ পৰিবৰ্তন নহয়।
৮. অৰ্থনীতিখনত চৰকাৰী হস্তক্ষেপ নাথাকে। অৰ্থাৎ মুক্ত বজাৰ নীতি অনুসৰণ কৰা হয়।
৯. উপাদানসমূহ সমজাতীয়।
১০. উদ্যোগই সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।

১.৩.৩. ব্যাখ্যা (Explanation)

১.২ নং চিত্ৰত উপাদানৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য উপস্থাপন কৰা হৈছে। S_F আৰু D_F হ'ল ক্ৰমে উপাদানৰ যোগান আৰু চাহিদা ৰেখা। উপাদানৰ MRP ৰেখাই ইয়াৰ চাহিদা ৰেখা নিৰ্ধাৰণ কৰে। চিত্ৰৰ A অংশত উপাদানৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাত বানচ নিৰ্ধাৰণ কৰি দেখুওৱা হৈছে আৰু B অংশত উপাদানৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসমতা দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰৰ A অংশত দেখা গৈছে যে E ভাৰসাম্য অৱস্থাত উপাদানবিধৰ দৰ NE এই দৰত প্ৰতিষ্ঠানখনো a বিন্দুত ভাৰসাম্য লাভ কৰিছে। গতিকে দীৰ্ঘকালত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাত $MRP = ARP = AFC = MFC$ হয়। কোনো কাৰণত উপাদানৰ যোগান কম বাবে যোগান ৰেখা S_1^F লৈ

স্থানান্তৰ হোৱাত নতুন ভাৰসাম্য বিন্দু হ'ল E_1 । গতিকে উপাদানৰ নতুন বানচ N_1E_1 লৈ বৃদ্ধি পালে। এই অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠানৰ নতুন উপাদান ব্যয় ৰেখাই $AFC_1 = MFC_1$ লৈ স্থান সলনি কৰিলে। প্ৰতিষ্ঠানৰ নতুন ভাৰসাম্য বিন্দু হ'ল a_1 । এই অৱস্থাত $AFC > ARP$ হোৱাৰ বাবে প্ৰতিষ্ঠানখনে WW_1a_1R পৰিমাণে লোকচানৰ সন্মুখীন হৈছে। এই লোকচানত তিষ্ঠিব নোৱাৰি কিছুমান প্ৰতিষ্ঠান বিবেচিত উদ্যোগৰ পৰা প্ৰস্থান কৰাৰ লগে লগে উপাদানবিধৰ নাটনি দূৰ হোৱাৰ লগতে ইয়াৰ বানচ বাঢ়িব। ফলত বানচ পুনৰ NE ত নিৰ্দ্ধাৰিত হ'ব। ঠিক সেইদৰে উপাদানৰ যোগান বাঢ়ি ইয়াৰ যোগান ৰেখা S_2^F ৰেখালৈ স্থানান্তৰ হোৱাত বানচ N_2E_2 লৈ কমিল। সেয়েহে প্ৰতিষ্ঠানখনে WW_2a_2S পৰিমাণে অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিছে। ইয়াৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠানে উদ্যোগত প্ৰৱেশ কৰা বাবে উপাদানৰ চাহিদা বাঢ়ি দৰ বৃদ্ধি পাব ফলত বানচ পুনৰ NE লৈ বৃদ্ধি পাব।

গতিকে দেখা গ'ল দীৰ্ঘকালত বানচ সদায় MRP, ARP, MFC আৰু AFC ৰ সমান। কিন্তু হ্ৰস্বকালত বানচ $= MRP = MFC = AFC \leq ARP$ । যি কি নহওক বানচ সদায় প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় উৎপাদিকা শক্তিৰ সমান - দীৰ্ঘকালতেই হওক বা হ্ৰস্বকালতেই হওক।

ভাৰসমতাৰ আন এটা বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ব্যৱহাৰ নিৰ্বিশেষে এবিধ উপাদানৰ বানচ সকলো ব্যৱহাৰতে সমান হয় - যিহেতু সকলো ব্যৱহাৰত দীৰ্ঘকালত MRP সমান।

প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ আন এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল যে ভাৰসাম্য অৱস্থাত উৎপাদনৰ প্ৰতিটো MRP আৰু ইয়াৰ দৰ সামানুপাতিক হয়। যদি উপাদান তিনিবিধ N, L আৰু K হয়। তেতিয়া -

$$\frac{MRP_N}{P_N} = \frac{MRP_L}{P_L} = \frac{MRP_K}{P_K}$$

ইয়াত, P_N, P_L আৰু P_K হ'ল ক্ৰমে N, L আৰু K ৰ বানচ।

১.৩.৪ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ সমালোচনা

যদিও প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব বহু অৰ্থনীতিবিদৰ চিন্তাচৰ্চাৰ ফলশ্ৰুতি তথাপিও এই তত্ত্ব বহু দিশৰ পৰা সমালোচিত হৈ আহিছে। সমাৱোতনাৰ প্ৰধান ভিত্তি হ'ল -

১. প্ৰান্তীয় উৎপাদিকাশক্তি নিৰ্ণয় বা ইয়াৰ লগত সমতা ৰক্ষাৰ স্বার্থত সকলো উপাদানক বিভাজন কৰিব নোৱাৰা বাবেই সকলো উপাদানৰ বানচ ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনপ সমান নহয়।

২. তত্ত্বটো অনুপাত পৰিৱৰ্তনশীলতা বিধিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। অৰ্থাৎ আন সকলো একে থকা অৱস্থাত এবিধ উপাদান বৃদ্ধি কৰি উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিব পৰা যাব বুলি ধৰি লোৱা হৈছে। কিন্তু আধুনিক কাৰিকৰী কৌশলৰ পৰা দেখা গৈছে যে অনুপাত সলনি কৰাটো সহজ নহয়। এই অনুপাত অপৰিৱৰ্তনীয় হৈ থকাটোৱেই শ্ৰেয়। অন্যথা অনুপাত পৰিৱৰ্তন কৰিব বিচৰা উপাদানটো বা আন কোনো উপাদানৰ অনিষ্ট হোনাটো অৱশ্যস্তৰী।
৩. ভূমি, শ্ৰম, মূলধন - এই তিনিওটা উপাদানৰ কোনো এটাৰো প্ৰতিটো গোট সমজাতীয় নহয়। আনকি একে শিক্ষা আৰু প্ৰশিক্ষণু প্ৰাপ্ত সংগঠকৰো দক্ষতা সমান নহয়। উপাদানৰ বিষমজাতীয় প্ৰকৃতিৰ বাবেই একেবিধ উপাদানৰ গোট বিশেষ বানচো ভিন্ন হয়।
৪. কোনো এবিধ উপাদান প্ৰয়োগ কৰাৰ পূৰ্বেই ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি নিৰ্ণয় কৰিব পৰা নাযায়। কোৱা হয় 'test of pudding in eating' (অৰ্থাৎ 'পুডিং' খাইছে ইয়াৰ সোৱাদ জানিব পাৰি, খোৱাৰ আগতে নহয়।) গতিকে উপাদান ব্যৱহাৰ কৰাৰ পাছতহে ইয়াৰ উৎপাদিকাশক্তি জানিব পাৰি, আগতে নহয়।
৫. কোনো এবিধ উপাদানৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তিৰ জোখক লৈ সন্দেহৰ উদ্ৰেক হয়। কিয়নো প্ৰান্তীয় উৎপাদন জোখৰ সময়ত বিবেচিত উপাদান বিধে উৎপাদনত অকলে কাম নকৰে, বৰঞ্চ অন্যান্য উপাদানৰ সহযোগতহে কাম কৰে। গতিকে এবিধ উপাদানৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনত আন উপাদানৰ অৱদান নিহিত হৈ থাকে। সেয়েহে কোনো এবিধ উপাদানৰ নিজৰ পৰম বৰঙণি প্ৰান্তীয় উৎপাদনৰ জোখেৰে নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি।
৬. বিক্ৰী ব্যয় তথা বিজ্ঞাপন ব্যয়ে অকল উপাদানৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতাৰ ওপৰতে নহয়, উপাদানৰ অনুপাতৰ ওপৰতো প্ৰভাৱ পেলায়। কিন্তু প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বই বানচ নিৰ্দ্ধাৰণৰ প্ৰসঙ্গত বিক্ৰী ব্যয়ৰ তাৎপৰ্য বিচাৰ কৰা নাই।
৭. প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ সহায়ত উপাদানৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ দীৰ্ঘকালীন সিদ্ধান্তহে গ্ৰহণ কৰিব পাৰি। ইয়াৰ সহায়ত উপাদানৰ দৰৰ হ্ৰস্বকালীন অৱস্থা ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি।
৮. এই তত্ত্বত উপাদানৰ দৰ আৰু উৎপাদিকাশক্তিৰ সম্পৰ্ক শুদ্ধকৈ ব্যাখ্যা কৰা হোৱা নাই। ইয়াত মাথো কোৱা হৈছে যে প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতাই

বানচ নিৰ্দ্ধাৰণত প্ৰভাৱ পেলায়। উদাহৰণস্বৰূপে, মজুৰি উৎপাদনকাৰীৰ বাবে নিৰ্দ্ধাৰণত প্ৰভাৱ পেলায়। উদাহৰণস্বৰূপে, মজুৰি উৎপাদনকাৰীৰ বাবে ব্যয়েই নহয়, শ্ৰমিকৰ উৎপাদিকাশক্তিতো ই যে ওলোটাকৈ প্ৰভাৱ পেলাব যে পাৰে তাক প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বই ব্যাখ্যা কৰা নাই।

৯. প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বটো এটা স্থৈতিক তত্ত্ব। ইয়াৰ সহায়ত সময় সাপেক্ষে জাতীয় আয়ৰ বিতৰণ বা বানচ নিৰ্দ্ধাৰণত কি পৰিবৰ্তন হয় তাক ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি।
১০. প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব আৰু পিণ্ডৰ মজুৰি কৰ্তন বিধিৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা হৈছে। কিন্তু প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ নিজা সীমাবদ্ধতাৰ বাবে এই তত্ত্ব বোৰেও শুদ্ধ সিদ্ধান্ত দিব পৰা নাই।

১.৪ : ইউলাৰ তত্ত্ব আৰু যোগাত্মক সমস্যা

(Euler's Theorem and Adding up Problem)

প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ পৃষ্ঠিপোশকসকলৰ মত আছিল যে প্ৰতিটো উপাদানক ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকাশক্তি অনুসৰি বানচ দিয়া হয়। ইয়াৰ এক স্পষ্ট অনুসিদ্ধান্ত হ'ল, যদি উৎপাদনৰ প্ৰতিটো উপাদানক ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি বানচ দিয়া হয়, তেতিয়া সেই উপাদানবিলাকৰ সহযোগত হোৱা মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ যাব। এই মন্তব্যই Phillip Wicksteed নামৰ অৰ্থনীতিবিদ জনৰ দৃষ্টি আকৰ্ষণ কৰিছিল। এই বিষয়টোক কেন্দ্ৰ কৰি লৈ তেওঁ 'The Co-ordination of the Laws of Distribution' নামৰ গ্ৰন্থখন প্ৰকাশ কৰে। পৰৱৰ্তীকালত A.W. Flux-এ Wicksteed-ৰ এই আলোচনাৰ পুনৰ ব্যাখ্যাক ইউলাৰৰ উপপাদ্য ব্যৱহাৰ কৰি গাণিতিকভাৱে প্ৰমাণ কৰিছে। উৎপাদনকাৰ্য সৰলৰৈখিক সমজাতীয় হ'লে উৎপাদনৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন যোগ কৰি মুঠ উৎপাদন পোৱা যায়। অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় উৎপাদন যোগ কৰাৰ পাছত মুঠ উৎপাদনত কোনো বাহি বা ঘাটি নাথাকে। এইয়াই হ'ল উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব। এই তত্ত্বটো সমাধান কৰা পদ্ধতিক যোগাত্মক সমস্যা (Adding-up Problem) বোলা হয়।

১.৪.১ ইউলাৰৰ তত্ত্ব কি ? (What is Euler's Theorem)

Leonhard Euler হ'ল এজন চুইচ গণিতজ্ঞ। তেওঁ উদ্ভাৱন কৰা উপপাদ্যৰ সহায়ত উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ সত্যতা প্ৰমাণ কৰিব পাৰি। যদি $a, b, c, \dots$ ইত্যদি উৎপাদনৰ উপাদান হয় আৰু $X = f(a, b, c, \dots)$ উৎপাদন

সম্পর্ক হয়, তেতিয়া এই উৎপাদন সম্পর্ক 't' মাত্ৰিক সমজাতীয় হ'ব। যদিহে-

$$f(\lambda a, \lambda b, \lambda c, \dots) = \lambda^t f(a, b, c, \dots)$$

ইউলাৰ উপপাদ্য ধাৰণা অনুসৰি যদি উৎপাদন অপেক্ষক 't' মাত্ৰিক সমজাতীয় হয়। তেন্তে -

$$\frac{\delta f}{\delta a} a + \frac{\delta f}{\delta b} b + \dots = tx$$

তেন্তে এইটো স্পষ্ট যে উৎপাদন অপেক্ষক এক মাত্ৰিক সমজাতীয় হ'লে-

$$\frac{\delta f}{\delta a} a + \frac{\delta f}{\delta b} b + \dots = x \quad (\text{অৰ্থাৎ যদি } t=1 \text{ হয়})$$

ইয়াত,

$$\frac{\delta f}{\delta a} = a \quad \text{উৎপাদকৰ প্ৰান্তীয় বস্তুগত উৎপাদন।}$$

$$\frac{\delta f}{\delta b} = b \quad \text{উৎপাদকৰ প্ৰান্তীয় বস্তুগত উৎপাদন।}$$

তেনেকৈ বাকীবোৰ উপাদানৰো প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা নিৰূপণ কৰিব পাৰি।

গতিকে,

$\frac{\delta f}{\delta a} a = a$ ৰ মুঠ প্ৰান্তীয় উৎপাদন, অৰ্থাৎ মুঠ উৎপাদনত a ৰ আপেক্ষিক অংশ।

$\frac{\delta f}{\delta a} b = b$ ৰ মুঠ প্ৰান্তীয় উৎপাদন, অৰ্থাৎ মুঠ উৎপাদনত b ৰ আপেক্ষিক অংশ।

১.৪.২ ইউলাৰ তত্ত্বৰ সহায়ত উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব তথা যোগাত্মক সমস্যাৰ ব্যাখ্যা, উইক্‌ষ্টেডৰ সমিধান

(Explanation of Product Exhaustion Theorem: Wicksteed's Solution)

ইউলাৰ উপপাদ্য প্ৰয়োগ কৰি উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিবলৈ Cobb-Douglas ৰ উৎপাদন সম্পর্কটো বিবেচনা কৰা হ'ল -

$$Q = A L^\alpha K^\beta \dots\dots\dots (১)$$

ইয়াত, $Q \Rightarrow$ মুঠ উপাদান

$A \Rightarrow$ কাৰিকৰী কৌশলৰ ভিত্তিৰ দক্ষতাবোধক পৰিমাপক (Technological Setup) ই হ'ল এনে এক মাপযি দুই বা তাতোধিক প্ৰতিষ্ঠানৰ আন সকলো সদৃশ হোৱা সত্ত্বেও উৎপাদনী দক্ষতাত থকা পাৰ্থক্য নিৰ্দেশ কৰে।

$L \Rightarrow$ নিয়োগপ্ৰাপ্ত শ্ৰমিকৰ সংখ্যা।

$K \Rightarrow$ নিয়োগপ্ৰাপ্ত মূলধনৰ পৰিমাণ।

$\alpha \Rightarrow$ মুঠ উৎপাদনত শ্ৰমিকৰ শতকৰা অৱদান।

$\beta \Rightarrow$ মুঠ উৎপাদনত মূলধনৰ শতকৰা অৱদান।

A, α আৰু β ধ্ৰুৱক।

উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব অনুসৰি

$$Q = MPP_L \cdot L + MPP_K \cdot K \dots\dots\dots (১)$$

ইয়াত, $MPP_L \Rightarrow$ L ৰ প্ৰান্তীয় বস্তুগত উৎপাদিকা শক্তি

$MPP_K \Rightarrow$ K ৰ প্ৰান্তীয় বস্তুগত উৎপাদিকা শক্তি

(২) নং সমীকৰণে কয় যে প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা অনুসৰি বানচ দিলে মুঠ উৎপন্ন শেষ হৈ যায়। বানচ দি ৰাহিও নাথাকে বা নোজোৰাকৈয়ো নাথাকে। যদি ৰাহি থাকে তেতিয়া সমাজত আয়ৰ অসমবিতৰণ থাকিব, উৎপাদিকা শক্তিৰ পূৰ্ণ ব্যৱহাৰ নহ'ব, সামাজিক কল্যাণ কাম্য অৱস্থাতকৈ কম হ'ব। যদি নোজোৰাকৈ থাকে তেতিয়া উৎপাদনী প্ৰক্ৰিয়াত বাধা জন্মাকৈ মূলধন গঠন কম হ'ব, উৎপাদনশীলতা কমিব। এই কথাবোৰৰ পটভূমিত ইউলাৰ উপপাদ্য প্ৰয়োগ কৰি এটা উদ্যোগৰ আয় বিতৰণ ব্যাখ্যা কৰি চাবলগীয়া হয়। কি পৰিস্থিতিত এই উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো প্ৰয়োগ হয় তাক পৰীক্ষা কৰি চোৱাটোৱেই হ'ল যোগাত্মক সমস্যা।

মনকৰিবলগীয়া যে উৎপাদনকাৰ্য সমাহাৰ প্ৰতিদানৰ অধীন হ'লে প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি বানচ দিলে মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ যায়। আনহাতে, উৎপাদন অপেক্ষক ক্ৰমবৰ্ধমান প্ৰতিদানৰ অধীন হ'লে $Q < Q(\alpha + \beta)$ । উল্লেখযোগ্য যে ইয়াত Q হ'ল মুঠ উৎপন্ন আৰু $Q(\alpha + \beta)$ হ'ল মুঠ প্ৰান্তীয় উৎপাদন। এনে অৱস্থাত উপাদানসমূহক প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি বানচ দিবলৈ নোজোৰে। ঠিক সেইদৰে উৎপাদন অপেক্ষক ক্ৰমহ্রাসমান প্ৰতিদানৰ অধীন হ'লে $Q > Q(\alpha + \beta)$ । অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি বানচ দিলে মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ নাযায়।

যেতিয়া উৎপাদন কাৰ্য একমাত্ৰিক সবলৰৈখিক সমজাতীয় হয়, তেতিয়া উপাদান যিমানগুণ বৃদ্ধি কৰা হয়, মুঠ উৎপাদনো সিমান গুণ বৃদ্ধি পায়। ধৰা হ'ল

(১) নং উৎপাদন কার্যত c গুণ উপাদান বৃদ্ধি কৰাত নতুন উৎপাদন হ'ল Q^* ।

ইয়াত,

$$\begin{aligned} Q^* &= A(cL)^\alpha \cdot (cK)^\beta \\ \Rightarrow Q^* &= Ac^\alpha L^\alpha c^\beta K^\beta \\ \Rightarrow Q^* &= AL^\alpha K^\beta c^{\alpha + \beta} \\ \Rightarrow Q^* &= Qc^{\alpha + \beta} \end{aligned}$$

এতিয়া, $Q^* = cQ$ তেতিয়াহেহ'ব যেতিয়া $\alpha + \beta = 1$ হয়। $\alpha + \beta > 1$ হ'লে $Q^* > cQ$ । এনে অৱস্থাত উৎপাদনকাৰ্য ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্ৰতিদান বিধিৰ অধীন হয়।

$\alpha + \beta < 1$ হ'লে, $Q^* < cQ$ হ'ব আৰু তেতিয়া উৎপাদন কাৰ্য ক্ৰমহ্রাসমান প্ৰতিদান বিধিৰ অধীন হয়।

১.৪.৩ অভিধাৰণা : Assumptions

১. উৎপাদন সম্পৰ্ক অকমাত্ৰিক সৰলৰৈখিক সমগোত্ৰীয় (Linearly homogeneous of first degree), অৰ্থাৎ $\alpha + \beta = 1$
২. উপাদানসমূহ এটা আনটোৰ পৰিপূৰক। অৰ্থাৎ এটা উপাদানৰ ব্যৱহাৰ বৃদ্ধিয়ে স্থিৰ হৈ থকা উপাদানৰ উৎপাদিকা শক্তি বঢ়ায়।
৩. উৎপাদনৰ উপাদানসমূহ পূৰ্ণবিভাজ্য।
৪. উৎপাদনত শ্ৰম আৰু মূলধনৰ আপেক্ষিক অংশ অপৰিবৰ্তনীয়। অৰ্থাৎ $\alpha : \beta$ এই অনুপাতৰ পৰিবৰ্তন নহয়, যদিও উৎপাদনৰ হ্রাস-বৃদ্ধি হয়।
৫. অৰ্থনীতিখন অনিশ্চয়তাৰ উদ্ভৱ নোহোৱা স্থিৰ অৰ্থনীতি, য'ত অস্বাভাৱিক মুনাফা নাথাকে।
৬. বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে।
৭. কাৰিকৰী কৌশল অপৰিবৰ্তনীয়। অৰ্থাৎ A -ৰ মান স্থিৰ।
৮. ব্যখ্যাটো দীৰ্ঘকালৰ বাবেহে প্ৰযোজ্য।

১.৪.৪ চিত্ৰৰ সহায়ত উৎপাদনী নিঃশেষী তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা (Diagrammatic Presentation of Product Exhaustion Theorem)

১.৩ নং চিত্ৰত ভূমি অক্ষত শ্ৰমিক (L) উৎপাদক আৰু উলম্ব অক্ষত মুঠ উৎপন্ন ধৰা হৈছে। OQ হ'ল মুঠ উৎপন্ন ৰেখা বা ই $Q = f(L, K)$ এই উৎপাদন কাৰ্য নিৰ্দেশ কৰিছে। G বিন্দুত অংকন কৰা স্পৰ্শকে OL পৰিমাণৰ শ্ৰমিক নিয়োগ কৰা অৱস্থাত ইয়াৰ প্ৰাপ্তীয় উৎপাদন জনাত সহায় কৰে। মুঠ

উৎপন্ন ৰেখাৰ ওপৰত কোনো বিন্দুৰ ঢাল জানিবলৈ সেই বিন্দুটোত স্পৰ্শক টান হয়। এই স্পৰ্শকৰ ঢালৰ পৰাই নিৰ্দিষ্ট বিন্দুৰ প্ৰান্তীয় অৱস্থা সম্পৰ্কে জানিব পাৰি। গতিকে G বিন্দুটোত স্পৰ্শকৰ পৰা জনা গ'ল যে -

$$\frac{\partial Q}{\partial K} = MPP_L = \tan\theta = \frac{GK}{AK}$$

$$\Rightarrow MPP_L = \frac{GK}{OL} \quad [\because OL=AK]$$

OL সংখ্যক শ্ৰমিক নিয়োগ কৰা অৱস্থাত মুঠ প্ৰান্তীয় উৎপন্ন =

$$MPP_L \cdot L = \frac{GK}{OL} \cdot OL = GK$$

আমি জানো যে শ্ৰমিকৰ মুঠ প্ৰান্তীয় উৎপাদন

$$= MPP_L \cdot L = Q - MPP_K \cdot K$$

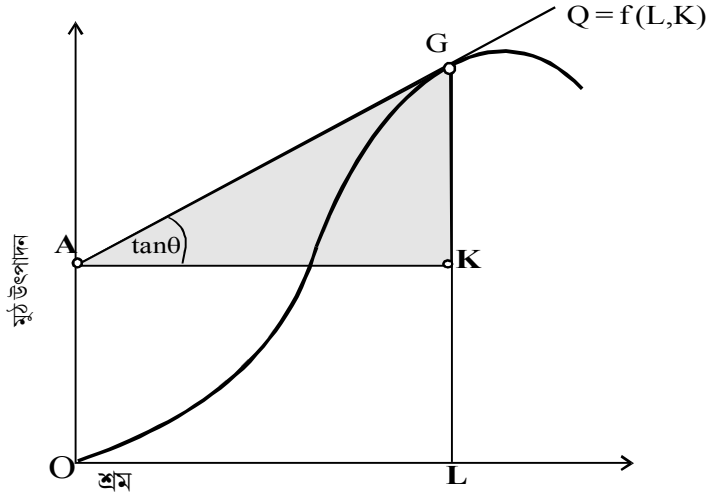
এতিয়া চিত্ৰৰ পৰা মান বহুৱাই পাওঁ -

$$GK = GL - MPP_K \cdot K$$

$$\Rightarrow MPP_K \cdot K = GL - GK = KL$$

চিত্ৰৰ পৰা দেখা গৈছে -

$$GL = GK + KL$$

চিত্ৰ নং ১.৩

$$\text{অৰ্থাৎ - } Q = MPP_L \cdot L + MPP_K \cdot K$$

$MPP_L \cdot L$ হ'ল শ্ৰমিকৰ মুঠ প্ৰান্তীয় উৎপন্ন আৰু $MPP_K \cdot K$ হ'ল মূলধনৰ মুঠ প্ৰান্তীয় উৎপন্ন। অৰ্থাৎ প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি বানচ দিলে মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ যায়।

যেতিয়া উইকস্টিডে প্ৰথমে উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব উদ্ভাৱন কৰে তেতিয়া তেওঁ যুক্তি আগবঢ়াইছিল যে ই এক সাৰ্বজনীন তত্ত্ব। এই প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছে, “it was not really a law of distribution but an analytical and synthetical law of composition and resolution of industrial factors and products, which holds equally true in Robinson Crusoe's island, in an Indian village ruled by customs and in the competitive centres of the typical modern industries.” তেওঁৰ নিজৰ ধাৰণা অনুসৰি উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ উদ্ভাৱন অৰ্থবিজ্ঞানৰ এক মহৎ কৃতিত্ব।

উইকস্টিডৰ এই প্ৰসংশাসুভ মনোভাৱৰ বিপৰীতে ৱালৰাছ, বেৰণ, পাৰেট’ আৰু এড্জৰথে উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ ওপৰত তুমুল সমালোচনা আগবঢ়াইছে, বিশেষকৈ উৎপাদন কাৰ্যত কেৱল সমাহাৰ প্ৰতিদান থাকে বুলি ধৰি লোৱা বাবে। তেওঁলোকৰ মত আছিল যে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ আৰু সমাহাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান এই দুয়োটা পৰিপূৰক নহয়। যেতিয়া উৎপাদনত ক্ৰমবৰ্ধমান বা সমাহাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান থাকে তেতিয়া অচিৰে উৎপাদন কাৰ্যত ক্ৰমহাসমান মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ আগমণ হোৱাৰ আশংকা থাকে। যদি সেয়ে হয়, তেতিয়া বিবেচিত প্ৰতিষ্ঠান বা উৎপাদন কাৰ্যত তিনি প্ৰকাৰৰ মাত্ৰা প্ৰতিদান উদ্ভৱ হ’ব পাৰে। উইকস্টিডে মাথো এক প্ৰকাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ অধীনতহে উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিছে।

১.৪.৫ ৱালৰাছ আৰু ৱিকছেলৰ ব্যাখ্যা

(Walras and Wicksell's Analysis)

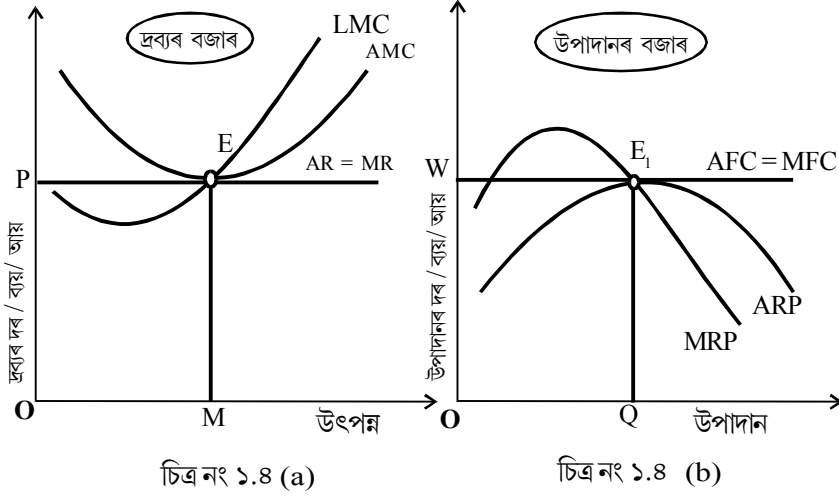
ৱালৰাছ আৰু ৱিকছেলে একমাত্ৰিক সমগোত্ৰীয় উৎপাদন সম্পৰ্কৰ চৰ্ত গ্ৰহণ নকৰাকৈ উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাইছে। ৱিকছেলে উপলব্ধি কৰিছিল যে, যিকোনো উৎপাদনৰ পৰিস্থিতিতে উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব প্ৰযোজ্য নহয়। উৎপাদন কাৰ্য সৰলৰৈখিক সমজাতীয় হৈ পৰাৰ প্ৰৱণতা থকা অৱস্থাতহে উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব প্ৰযোজ্য হয়। তেওঁৰ যুক্তি আছিল যে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰে দীৰ্ঘকালত এনে অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰে।

যদি ভাড়া লৈ অনা উপাদানসমূহক সিঁহতৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি বানচ দিয়া হয় তেতিয়া ভাড়া কৰাজনৰ নিজৰ সেৱাৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনৰ অংশটো থাকি যায়। এনে অৱস্থাত ভাড়া কৰোঁতাজন নিজেই ভাড়াটীয়া উপাদানলৈ পৰিবৰ্তন হয়। তেতিয়া প্ৰান্তীয় উৎপাদন নিঃশেষ হৈ যায়। যদি প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি ভাড়া লৈ অনা উপাদানসমূহক বানচ দিয়াৰ পাছত থকা অৱশিষ্ট অংশটো ঋণাত্মক হয়, তেতিয়া ভাড়া কৰোঁতাজনে নিজে আন উপাদান ভাড়া কৰিবলৈ

এৰি নিজৰ সেৱা আনক ভাড়াৰ বাবে দিব, যি ভাড়া প্ৰান্তীয় উৎপাদনৰ সমান হয়। সাধাৰণতে সংগঠকজনেই ভাড়া কৰোঁতে। কিন্তু ৱিকছেলৰ মতে, সংগঠক উৎপাদনৰ উপাদান নহয়। কাৰণ বেতনভোগী মেনেজাৰ এজনেই সংগঠকৰ দায়িত্ব বহন কৰিব পাৰে। ইয়াৰ ফলস্বৰূপে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ অধীনত এখন প্ৰতিষ্ঠানে দীৰ্ঘকালত গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ নিম্নতম অংশত উৎপাদন কাৰ্য সম্পাদন কৰে। উৎপাদন ব্যয়ৰ এই নিম্নতম অৱস্থাত উৎপাদনকাৰ্য সৰল ৰৈখিক সমজাতীয় উৎপাদন কাৰ্যৰ সৈতে মিলি যায়। সেয়েহে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ অধীনত দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত উপাদানসমূহক প্ৰান্তীয় উৎপাদন বানচ দিলে মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ যায়।

ৱিকছেলৰ সিদ্ধান্ত স্পষ্ট ৰূপত বুজি পাবলৈ দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ বজাৰৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থা ১.৪ নং চিত্ৰৰ সহায়ত উপস্থাপন কৰা হ'ল। উল্লেখযোগ্য যে এইয়া একেখন প্ৰতিষ্ঠানৰ একেটা অৱস্থাৰ দুটা ৰূপ। প্ৰতিষ্ঠান এখনে উৎপাদিত দ্ৰব্য বিক্ৰি কৰি দ্ৰব্যৰ বজাৰত ভাগ লয় আৰু উপাদান ক্ৰয় কৰি উপাদানৰ বজাৰত ভাগ লয়। E হ'ল দ্ৰব্যৰ বজাৰৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য বিন্দু, য'ত $LAC = LMC = AR = MR$ । আনহাতে, উপাদানৰ বজাৰত দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য বিন্দু হ'ল E_1 , য'ত $MRP = MFC = ARP = AFC$ । ভাৰসাম্য অৱস্থাত নিম্নতম গড় উৎপাদন ব্যয় হ'ল EM। যিহেতু ইয়াত এবিধ উপাদানৰ উপস্থিতি গণ্য কৰা হৈছে, সেয়েহে এই উপাদান ব্যয়ে উপাদানৰ বানচ নিৰ্দেশ কৰিছে আৰু ইয়াৰ দ্বাৰাই উপাদানৰ বজাৰত AFC তথা গড় উপাদান ব্যয় ৰেখা গঠন হৈছে। উপাদানৰ বজাৰত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা থাকিলে $AFC = MFC$ । উপাদানৰ বজাৰত দেখা গৈছে মুঠ বিক্ৰী আয় OWE_1Q । যিহেতু $MRP = E_1Q$, গতিকে মুঠ $MRP = E_1Q \times OQ = OWE_1Q$ । গতিকে মুঠ বিক্ৰী আয় আৰু মুঠ প্ৰান্তীয় বিক্ৰি আয় সমান। মন কৰিবলগা যে, যদি মুঠ বিক্ৰীআয় $>$ মুঠ প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় উৎপাদিকা শক্তি হয়, তেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানখনে অস্বাভাৱিক মুনাফা ভোগ কৰে আৰু তেতিয়াই নতুন প্ৰতিষ্ঠান উদ্যোগত প্ৰবেশ কৰে। ফলস্বৰূপে দ্ৰব্যৰ যোগান বাঢ়ি যোগান বাঢ়ি দৰ কমিব। দৰ কমিলে মুঠ বিক্ৰীআয় কমিব। গতিকে দীৰ্ঘকালত মুঠ বিক্ৰী আয় আৰু প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় উৎপাদিকা শক্তি সমান হৈ পৰে। আনহাতে, যদি মুঠ বিক্ৰীআয় $<$ মুঠ প্ৰান্তীয় বিক্ৰীআয় উৎপাদিকা শক্তি হয়, তেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানখনে লোকচানৰ সন্মুখীন হ'ব, আৰু কিছুমান প্ৰতিষ্ঠানে উদ্যোগৰ পৰা প্ৰস্থান কৰিব। ফলত দ্ৰব্যৰ যোগান

কমি দৰ বৃদ্ধি পাব। ইয়েই মুঠ বিক্রী আয় বৃদ্ধি কৰিব। গতিকে দীৰ্ঘকালত মুঠ বিক্রী আয় আৰু মুঠ প্ৰান্তীয় বিক্রী আয় সমান হ'ব।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ কাৰ্যকৰীতাৰ আমি দুটা সমিধান পালো - এটা উইকস্টিড আৰু আনটো ৰিকছেলৰ। ৰিকছেলে সমাহাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ আধাৰত সমিধান আগবঢ়াইছে আৰু ৰিকস্টিডে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসমতাৰ আধাৰত সমিধান আগবঢ়াইছে। দুয়োটা আলোচনাৰ শেষ সিদ্ধান্ত এইয়ে যে, সৰলবৈখিক সমজাতীয় উৎপাদন কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰতহে উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব কাৰ্যকৰী হয়। কব্-ডগলাছ আৰু ষ্টিগলাৰে উইকস্টিডৰ সমাধানক অগ্ৰাধিকাৰ দিছে। আনহাতে হিকছে ৰিকছেলৰ সমিধানক অগ্ৰাধিকাৰ দিছে। অধ্যাপক মিল্টন ফ্ৰিড্‌মেৰ মতে, এই দুয়োটা সমাধানৰ গ্ৰহণযোগ্যতাক লৈ মতবাদ সৃষ্টি কৰাটো অনর্থক। কাৰণ দুয়োটাই প্ৰায় একেধৰণৰ ব্যাখ্যাকে দাঙি ধৰিছে।

১.৪.৬ সমালোচনা (Criticism)

বহুদিশৰ পৰা উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব তথা ইউলাৰ উপপাদ্য সমালোচনা কৰা হয়।

১. বাস্তৱতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বাজৰ থাকিলেই সমাহাৰ প্ৰতিদান থাকিবনে নহয়। দীৰ্ঘম্যাদী গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা আনুভূমিক হ'লে ই দৰ ৰেখা বা গড় আয় ৰেখাৰ লগত মিলি যাব। এনে অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ উৎপাদনৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণীয় নহয়। কাৰণ এনে পৰিস্থিতিত একাধিক ভাৰসাম্য অৱস্থা পোৱা যায়। আনহাতে, যদি দীৰ্ঘম্যাদী গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা গড় আয় ৰেখাৰ তলত থাকে তেতিয়া প্ৰতিষ্ঠানখন কালক্ৰমত একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠান হৈ

পৰিব আৰু যদি দীৰ্ঘম্যাদী গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখা গড় আয় ৰেখাৰ ওপৰত থাকে তেতিয়া প্রতিষ্ঠানখনে উদ্যোগৰ পৰা প্ৰস্থান কৰিব। গতিকে সমাহাৰ প্রতিদানে পূৰ্ণ প্রতিযোগিতাৰ চৰ্ত বা পূৰ্ণ-প্রতিযোগিতাই সমাহাৰ প্রতিদানৰ চৰ্ত সকলো পৰিমাণৰ উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত পূৰ্ণ নকৰে।

আনহাতে, যদি ক্ৰমবৰ্দ্ধমান প্রতিদানবিশিষ্ট উৎপাদন কাৰ্য হয়, তেতিয়া প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসাৰে বানচ দিবলৈ মুঠ উৎপাদনেৰে নোজোৰে। কিন্তু পূৰ্ণ প্রতিযোগিতাৰ লগত ক্ৰমবৰ্দ্ধমান মাত্ৰা প্রতিদান খাপ নাখায়। যদি দীৰ্ঘকালতো ক্ৰমবৰ্দ্ধমান মাত্ৰা প্রতিদান অব্যাহত থাকে তেন্তে এই প্রতিদানৰ সুযোগ লাভ কৰা প্রতিষ্ঠানখন দীৰ্ঘকাললৈ একাধিকাৰ প্রতিষ্ঠানলৈ ৰূপ সলনি কৰে। গতিকে দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ বাবে আন কোনো অৱস্থাতে পূৰ্ণ প্রতিযোগিতাই ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সত্যতা প্রতিষ্ঠিত নকৰে।

২. ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সমগ্ৰ ব্যাখ্যা নিৰ্ভৰ কৰা এক অভিধাৰণা হ'ল যে, উপাদানসমূহক বিভাজন কৰিব পাৰি। যিহেতু সংগঠকজনক বিভাজন কৰিব নোৱাৰি, তেওঁক এক পৃথক উপাদান হিচাপে ধৰা হোৱা নাই। প্ৰকৃততে এক স্থিৰ অৱস্থাত সংগঠনৰ ভূমিকা শূণ্য হৈ পৰে। দীৰ্ঘম্যাদী গড় উৎপাদন ব্যয় ৰেখাৰ নিম্নতম অৱস্থাত অনিশ্চয়তা শূণ্য হৈ যোৱাৰ লগে লগে মুনাফাও শূণ্য হৈ পৰে। কিন্তু অনিশ্চয়তাৰ আগম বলগে লগে সংগঠকৰ ভূমিকা সক্ৰিয় হৈ পৰে আৰু এই অৱস্থাত প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসাৰে বানচ দি যি অৱশিষ্ট থাকে সেইয়া সংগঠকে বানচ হিচাপে লাভ কৰে। এনেকৈয়ে উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ সত্যতা প্রতিপন্ন কৰা হয়। কিন্তু সংগঠকৰ অৰ্দ্ধেক ব্যৱহাৰেহে যদি উৎপাদন ব্যয়ৰ নিম্নতম অৱস্থাৰ সৃষ্টি কৰি তোলে তেন্তে সেইয়া সম্ভৱ নহয়। কাৰণ সংগঠকৰ সাংগঠনিক গুণক ভাগ কৰি ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি।

৩. একাধিকাৰ বজাৰৰ অধীনত মুঠ প্ৰান্তীয় উৎপাদন মুঠ উৎপাদনতকৈ অধিক হয়। এনে অৱস্থাত মুঠ নিঃশেষ হৈ যোৱাটো বাবেই উপাদানসমূহৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসাৰে বানচ দিবলৈ নোজোৰে। অৰ্থাৎ অপূৰ্ণ প্রতিযোগিতাত উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো প্ৰযোজ্য নহয়। ৫.২.৩ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে মুঠ প্ৰান্তীয় বিক্ৰী উৎপাদিকাশক্তি = $QA \times OQ = OFEQ$ আনহাতে, মুঠ = $QA \times OQ = OPAQ$ যিহেতু $OFEQ > OPAQ$ গতিকে প্ৰান্তীয় বিক্ৰী আয় উৎপাদিকাশক্তি অনুসৰি বানচ দিলে মুঠ উৎপন্নৰে নোযোৰে।

৪. উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ দ্বাৰা নিৰূপিত সিদ্ধান্তৰ ওপৰত প্রতিষ্ঠিত। প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব না না আসোঁৱাহেৰে পৰিপূৰ্ণ। তেনেস্থলত প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰা কোনো

আন এটা তত্ত্ব আসোঁৱাহপূৰ্ণ হোৱাই স্বাভাৱিক। (ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে।)

৫. উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বত অসামঞ্জস্যতাপূৰ্ণ প্ৰয়োগ দেখা যায়। প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বত ধৰা হৈছে যে, উৎপাদন কাৰ্য আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধিৰ অধীন। আনহাতে, ইউলাৰ উপপাদ্যত ধৰা হৈছে, উৎপাদন কাৰ্য সমাহাৰ মাত্ৰা প্ৰতিদানৰ অধীন। আনুপাতিক পৰিবৰ্তনশীলতা বিধিয়ে হ্ৰস্বকালৰ উৎপাদন কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰে। আনহাতে মাত্ৰা প্ৰতিদান বিধিয়ে দীৰ্ঘকালীন উৎপাদনকাৰ্য ব্যাখ্যা কৰে। অৰ্থাৎ এটাক আনটোৰ বিকল্প হিচাপে প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি। এনে অৱস্থাত দুয়োটা ধাৰণাৰ সমাবেশ ঘটোৱা বাবে উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো বিসংগতিপূৰ্ণ হৈ পৰিছে।

১.৪.৭ গুৰুত্ব (Practical importance)

ইউলাৰ উপপাদ্য তথা উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ কিছুমান আসোঁৱাহ থাকিলেও ইয়াৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব নুই কৰিব নোৱাৰি। জাতীয় আয়ৰ ব্যাখ্যাত ইউলাৰ উপপাদ্যৰ যথেষ্ট গুৰুত্বৰ বিভিন্ন দিশসমূহ তলত বৰ্ণনা কৰা হ'ল -

১. জাতীয় আয়ৰ বিতৰণৰ প্ৰকৃতি অধ্যয়নত ইউলাৰ উপপাদ্যই সহায় কৰে। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ অধীনত খাজনা, মজুৰি, মুনাফা আৰু সুদৰ হাৰৰ মাজত জাতীয় আয় বিতৰণ কৰিলে যে ই শেষ হৈ যায় তাক ইউলাৰ উপপাদ্যই প্ৰতিপন্ন কৰে। কোন শিতানত জাতীয় আয় কিমান বিতৰণ হয় বা শ্ৰমিক, পুঁজিপতি, সংগঠক আৰু ভূপতি হিচাপে সমাজে জাতীয় আয়লৈ কিমান অৱদান আগবঢ়ায় তাকো নিৰূপণ কৰিবলৈ ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সহায় ল'ব পাৰি।

২. এখন অৰ্থনীতিৰ বিভিন্ন উপাদানত জাতীয় আয়ৰ আপেক্ষিক অংশ জনা অৱস্থাত যদি কোনো এক নিৰ্দিষ্ট উপাদানৰ আপেক্ষিক অংশ জনা নাযায় তাক ইউপাদ্যৰ সহায়ত নিৰূপণ কৰিব পাৰি।

৩. এখন অৰ্থনীতিত অৰ্থনৈতিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হ'বলৈ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ থাকিব লাগিব। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসমতাই আকৌ ইউলাপ উপপাদ্যৰ পৰিপূৰ্ণতা চৰ্ত পূৰণ কৰে। গতিকে জাতীয় আয়ৰ তৰ্থৰ পৰা ইউলাৰ উপপাদ্য প্ৰয়োগ কৰি চাব পাৰি। যদি বিতৰণৰ পাছত মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ নাযায় তেন্তে ধাৰণা কৰিব পাৰি অৰ্থনৈতিখনত অৰ্থনৈতিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা নাই।

৪. অৰ্থনৈতিক কল্যাণ জাতীয় আয়ৰ বিতৰণৰ সমতাৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে। যেতিয়া প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি বানচ দিলে মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ যায়, তেতিয়া প্ৰতিটো উপাদানে নিজৰ যোগ্যতা অনুসৰি উপাৰ্জন কৰাটো প্ৰকাশ পায়। আনহাতে, প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি বানচ দিয়াৰ পাছতো যদি মুঠ উৎপাদনৰ

বাহি থাকি যায় তেতিয়া বুজিব লাগিব যে পুঁজিপতি বা ভূপতিয়ে নিজৰ প্ৰাপ্যখিনিতকৈ অধিক উপাৰ্জন কৰিবলৈ সমৰ্থন হৈছে। গতিকে ইয়াৰ পৰা ধাৰণা কৰিব পাৰি যে দেশখনত অৰ্থনৈতিক অসমতা আছে।

৫.পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ অধীন এখন অৰ্থনীতিত কোনবিধ উপাদান কিমান প্ৰয়োগ কৰা উচিত সেইটো ইউলাৰ উপপাদ্যৰ জৰিয়তে নিৰ্ণয় কৰিব পাৰি। গতিকে পৰিকল্পনাৰ প্ৰস্তুতিত ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সহায় ল'ব পাৰি। হাতত থকা সম্পদ বিভিন্ন উপাদানৰ কেনেকৈ বিতৰণ কৰা উচিত তাক ইউলাৰ উপপাদ্যই জানিবলৈ দিয়ে।

৬.বিভিন্ন উপাদানৰ কোনবিধ কিমান প্ৰয়োগ কৰা উচিত তাকো ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সহায়ত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ বিভিন্ন উপাদান নিয়োগ তেতিয়ালৈকে বৃদ্ধি কৰিব লাগে, যেতিয়ালৈকে উপাদান বিলাকৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি বানচ দিলে মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ নাযায়।

৭.ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সহায়ত বজাৰৰ গতিবিধি আগতীয়াকৈ ধাৰণা কৰিব পাৰি। ভাৰসাম্য অৱস্থাত জাতীয় আয়, খাজনা মজুৰি আৰু সুদৰ হাৰৰ সমষ্টি। অৰীমায়োগ্য ক্ষতিৰ আশঙ্কা থকা কালত মূলধন সম্পদে সুদৰ হাৰ লাভ কৰে, উন্নত উপাদানসমূহে অতিৰিক্ত আয় উপাৰ্জন কৰে, যি আয় দীৰ্ঘকালত মূলধন গঠনত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত শ্ৰমিকে প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসৰি মজুৰি লাভ কৰে। এইদৰে ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সহায়ত জাতীয় আয়ৰ গতিবিধিৰ ওপৰত আগতীয়াকৈ বিভিন্ন দিশত ধাৰণা কৰিব পাৰি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১

১. বিতৰণৰ প্ৰান্তিক উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ মূল বক্তব্য কি

.....
.....
.....
.....
.....

২. পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ অধীনত উপাদানৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠান এখনে ভাৰসমতা লাভ কৰাৰ চৰ্ত দুটা কি?

.....

.....
.....
.....
.....

৩. প্রান্তিক উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ বিকাশত বৰঙণি যোগোৱা তিনিজন অৰ্থনীবিদৰ নাম লিখা।

.....
.....
.....
.....

৪. যোগাত্মক সমস্যা বুলিলে কি বুজা? ইয়াত ইউলাৰ উপপাদ্যৰ কাম কি?

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

৫. উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ দুটা ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৬. উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ দুটা সীমাবদ্ধতা লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

(মনকবিবলগীয়া যে ইউলাৰ উপাদ্যটো এটা গাণিতিক সিদ্ধান্তহে। ই অর্থবিজ্ঞানৰ বিশেষ তত্ত্ব নহয়। ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা হয় উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্ব তথা যোগাত্মক সমস্যা ব্যাখ্যা কৰাৰ ক্ষেত্ৰত। সেয়ে ইউলাৰ তত্ত্বৰ গুৰুত্ব বা সীমাবদ্ধতা বুলি ক'লে আচলতে উৎপাদননিঃশেষী তত্ত্বৰ গুৰুত্ব আৰু সীমাবদ্ধতাকে বুজায়।)

আমি কি শিকিলো

১. উপাদানৰ বজাৰত দৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে সাধাৰণভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা তত্ত্বটো হ'ল বিতৰণৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব। উপাদানৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱা অৱস্থাত সদায় উপাদানৰ দৰ উপাদানৰ প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদনশীলতাৰ সমান হয়।
২. উপাদান প্ৰয়োগৰ সময়ত উৎপাদনকাৰীৰ লক্ষ্য হ'ল সৰ্বাধিক উৎপাদন কৰা বা সৰ্বাধিক মুনাফা আহৰণ কৰা। মুনাফা সৰ্বাধিক হোৱা বা উপাদানৰ বজাৰত প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসমতাৰ চৰ্ত দুটা হ'ল -
  - (ক) প্ৰান্তীয় বিক্রী আয় উৎপাদনশীলতা আৰু উপাদানৰ ওপৰত হোৱা প্ৰান্তীয় ব্যয় সমান হ'ব লাগিব।
  - (খ) প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদনশীলতা ৰেখাই প্ৰান্তীয় উপাদান ব্যয় ৰেখাক ওপৰৰ পৰা ছেদ কৰিব লাগিব।
৩. ৰিকাৰ্ড'ৰ 'প্ৰান্তীয় নীতি' ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি নব্যসংস্থাপনবাদী অর্থনীতিবিদসকলে আয় বিতৰণৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বটো অৱতাৰণা কৰিছে। ইয়াৰ প্ৰধান পৃষ্ঠপোষকসকল হ'ল জে.বি. ক্লৰ্ক উইক্টিড, মাৰ্শ্বাল, মিছে জেৱান ৰবিনচন প্ৰমুখ্যে অর্থনীতিবিদসকল। এই তত্ত্বৰ মূল বক্তব্য হ'ল যে কোনো এবিধ উপাদানৰ বানচ ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনৰ সমান। এইদৰে উপাদানৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ হ'লে দীৰ্ঘকালত এবিধ উপাদানৰ সকলো ব্যৱহাৰতে দৰ সমান হয়।

৪. প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ প্রধান সমালোচনাবোৰ হ'ল - সকলো উপাদান বিভাজ্য বুলি ধৰি লোৱাটো শুদ্ধ নহয়, উপাদানৰ অনুপাত পৰিৱৰ্তনশীল বুলি ধৰা হৈছে, কিন্তু দীৰ্ঘকালত উপাদানৰ অনুপাত পৰিৱৰ্তন নকৰি মাত্ৰাৰহে পৰিৱৰ্তন কৰা হয়, উপাদানবোৰৰ সকলো গোট সমজাতীয় হ'ব বুলি ধৰি লোৱাটোও শুদ্ধ নহয়, ইয়াত ভবাৰ দৰে উপাদানৰ প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা আগতীয়াকৈ নিৰ্ধাৰণ কৰি উপাদানৰ প্ৰয়োগৰ আগতে ইয়াৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি; ই এটা স্ৰৈতিক ব্যাখ্যা ইত্যাদি।
৫. প্রান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ আৰু এটা অনুসিদ্ধান্ত হ'ল যে উপাদান সমূহক প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা অনুসাৰে বানচ দিলে মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ যায়। এয়া সম্ভৱ হয় যদিহে উৎপাদন কাৰ্য সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধিৰ অধীন হয়। উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো প্ৰয়োগ হোৱা-নোহোৱাক লৈ যি সমস্যাৰ উদ্ভৱ হয় তাক যোগাত্মক সমস্যা বোলা হয়। যোগাত্মক সমস্যা বা উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো প্ৰয়োগ কৰিবলৈ ইউলাৰ উপপাদ্য প্ৰয়োগ কৰা হয়।
৬. ৱালৰাছ আৰু ৱিকছেলে মত পোষণ কৰিছে যে উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো প্ৰযোজ্য হ'বলৈ সমাহাৰ প্ৰতিদান বিধি প্ৰয়োগ হোৱাটো অপৰিহাৰ্য নহয়। প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত সমাহাৰ বিধিৰ সদৃশ পৰিস্থিতিৰ উদ্ভৱ আৰু তেতিয়াও উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো প্ৰয়োগ হয়।
৭. উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ প্ৰাধান সমালোচনা হ'ল - পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকিলে সমাহাৰ প্ৰতিদান থাকিবই বুলি ক'ব নোৱাৰি, যদি থাকে প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা অনিৰ্ধাৰণীয় হৈ পৰে; ইয়াত ধৰি লোৱাৰ দৰে সকলো উপাদানক বিভাজন কৰিব নোৱাৰি; এই ব্যাখ্যা সকলো বজাৰ পৰিস্থিতিত প্ৰযোজ্য নহয়; প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ অনুসিদ্ধান্ত হোৱা বাবে প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বৰ সকলো সীমাবদ্ধতা ইয়াতো প্ৰযোজ্য ইত্যাদি।
৮. উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বৰ প্ৰধান গুৰুত্ববোৰ হ'ল - জাতীয় আয়ৰ বিতৰণৰ প্ৰকৃতি জনাত সহায় কৰে; অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ প্ৰকৃতি জনাত সহায় কৰে; সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ আদৰ্শ নিৰ্ধাৰণ কৰাত সহায় কৰে ইত্যাদি।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

১. ব্যক্তিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
২. ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান- দ্বিতীয় খণ্ড, ড° বফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৬।
৩. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেণ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, বঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।
৪. অৰ্থনীতি তত্ত্ব, ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব, ড° মণিকল হুদা, বনলতা প্ৰকাশন, ২০০৭।

নিৰ্ঘণ্ট

আয় বিতৰণ : উপাদান চাৰি প্ৰকাৰত ভাগ কৰা হয় - শ্ৰম, মূলধন, ভূমি আৰু সংগঠন। এই চাৰি প্ৰকাৰৰ উপাদান যোগান ধৰাৰ বিপৰীতে পোৱা মূল্য হ'ল ক্ৰমে - মজুৰি, সুদ, খাজনা আৰু মুনাফা। উপাদান প্ৰতিষ্ঠান এখনৰ আয় এই চাৰিও প্ৰকাৰ উপাদানজনিত আয়ৰ মাজত ভাগ হৈ গ'লে তাক আয়ৰ বিতৰণ বোলা হয়। দেশ এখনৰ আয়ো এই চাৰিটা ভাগত ভাগ হ'ব পাৰে।

অৰ্থনৈতিক কল্যাণ : মুদ্ৰাৰ সহায়ত পৰোক্ষ বা প্ৰত্যক্ষভাৱে বিনিময় কৰি পোৱা দ্ৰব্য আৰু সেৱা ভোগ কৰি যি উপকাৰী সন্তুষ্টি পোৱা যায় তাক অৰ্থনৈতিক কল্যাণ বোলা হয়।

বানচ, পাৰিশ্ৰমিক, বেতন : এয়া হ'ল দৰ্মহা তথা বেতনৰ ভিন্ন ৰূপ

মূল্যস্তৰ : বিভিন্ন দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ গড় মূল্যই হ'ল মূল্যস্তৰ।

ক্ৰয়ক্ষমতা : ব্যক্তি এজনৰ হাতত থকা মুদ্ৰাগত আয়েৰে যি পৰিমাণৰ দ্ৰব্য আৰু সেৱা কিনিব পাৰে তাক ক্ৰয় সামৰ্থ বোলা হয়।

পশ্চাদমুখী : সোঁফালৰ পৰা বাওঁফাললৈ ওলটি গতি কৰা।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.

2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.
4. Analytical Microeconomics, Sampart Mukherji, New Central Book Agency (P) Limited, London, Hyderabad, Kolkata, Pune, Guwahati.

অগ্রগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৰ্য উত্তৰ

- অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.৩ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ১.২ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ১.৩ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ১.৪ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ১.৪.৭ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ১.৪.৬ চোৱা।

আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১. বিতৰণৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বটো পৰ্যালোচনা কৰা।
 Make an estimate of Marginal Productivity Theory of Distribution.
২. ইউলাৰ উপপাদ্যটো লিখা। ইয়াৰ গুৰুত্ব আৰু সীমাবদ্ধতা আলোচনা কৰা।
 Write the Euler's Theorem. Discuss its importance and limitation.
৩. উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো কি ? ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সহায়ত উৎপাদন নিঃশেষী তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰা।
 What is the Product Exhaustion theorem ? Explain it in terms of Euler's Theorem.
৪. বিতৰণৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বটো লিখা। উৎপাদনৰ প্ৰতিটো উপাদানক প্ৰান্তীয় উৎপাদন অনুসাৰে বানচ দিলে মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ যায়নে ?
 Write the theory of marginal productivity. Is the total product exhausted if each factor of production is paid equal to its marginal productivity ?

গোট - ২
খাজনা, মজুৰি, সুদ আৰু মুনাফা তত্ত্ব
(Theories of Rent, Wages, Interest and Profit)

- ২.০ * প্রস্তাৱনা
- ২.১ * উদ্দেশ্য
- ২.২ * খাজনাৰ ধাৰণা
- ২.৩ * ৰিকার্ড ৰ খাজনা তত্ত্ব
  - ২.৩.১* পাৰ্থক্যজনিত খাজনা আৰু নাটনিমূলক খাজনা
  - ২.৩.২* সমালোচনা
- ২.৪ * অৰ্থ খাজনা
- ২.৫ * খাজনা আৰু স্থানান্তৰিত পৰিশোধ
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ
- ২.৬ * মজুৰি নিৰ্ধাৰণ
  - ২.৬.১* সংস্থাপিত মজুৰি নিৰ্ধাৰণ তত্ত্ব
  - ২.৬.২* সমালোচনা
- ২.৭ * সামূহিক দৰাদৰি আৰু মজুৰি নিৰ্ধাৰণ
- ২.৮ * শোষণ তত্ত্ব
- ২.৯ * সুদ নিৰ্ধাৰণ তত্ত্ব
  - ২.৯.১* সুদ নিৰ্ধাৰণৰ সংস্থাপিত তত্ত্ব
  - ২.৯.২. সংস্থাপিত তত্ত্বৰ সমালোচনা
- ২.১০ সুদ নিৰ্ধাৰণৰ নব্য-সংস্থাপিত তত্ত্ব
  - ২.১০.১ ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদা
  - ২.১০.২ সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰণ
  - ২.১০.৩ সমালোচনা
  - ২.১০.৪ সংস্থাপনবাদী তত্ত্বতকৈ উন্নতনে ?
- ২.১১ সুদ নিৰ্ধাৰণৰ কেইনছীয় তত্ত্ব
  - ২.১১.১ মুদ্রাৰ চাহিদা আৰু যোগান
  - ২.১১.২ সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰণ
  - ২.১১.৩ সমালোচনা
  - ২.১১.৪ পূৰ্বৰ তত্ত্বতকৈ উন্নতনে?
- ২.১২ মুনাফা নিৰ্ধাৰণৰ তত্ত্ব
  - ২.১২.১* ক্ষতি-শংকা বহন তত্ত্ব
  - ২.১২.২* অনিশ্চয়তা বহন তত্ত্ব
  - অগ্রগতি নিৰীক্ষণ
  - আমি কি শিকিলো
  - পাঠ্য নিৰ্দেশনা
  - নির্ঘণ্ট
  - প্রসংগ পুথি
  - আদৰ্শ প্ৰশ্ন

২.০ : প্ৰস্তাৱনা

পূৰ্বৰ গোটটোত তোমালোকে প্ৰাক্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্ব, ইউলাৰ উপপাদ্য আৰু যোগাত্মক সমস্যাৰ বিষয়ে পঢ়িবলৈ পালাইক। প্ৰাক্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বই আমাক দেখুৱালে কেনেকৈ প্ৰাক্তীয় উৎপাদনশীলতাৰ দ্বাৰা উপাদানৰ দৰ নিৰূপণ হয়। ইউলাৰ উপপাদ্যৰ সহায়ত যোগাত্মক সমস্যা আলোচনা কৰি আমি পালো যে সকলো উপাদানৰ দৰ প্ৰাক্তীয় উৎপাদনশীলতা অনুসৰি নিৰ্ধাৰণ হ'লে সকলোকে সেই দৰ পৰিশোধ কৰিলে মুঠ উৎপাদন নিঃশেষ হৈ যায়। মজুৰি নিৰ্ধাৰণত প্ৰাক্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বটো কেনেকৈ প্ৰয়োগ হয় সেয়া মজুৰি নিৰ্ধাৰণ তত্ত্বত ব্যাখ্যা কৰাৰ লগতে মজুৰি নিৰ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘৰ ভূমিকা কি, মজুৰি নিৰ্ধাৰণ কৰোঁতে কেনেকৈ শোষণৰ উদ্ভ- হয় সেই বিষয়েও তোমালোকে পূৰ্বৰ গোটটোত পঢ়িবলৈ পালাইক। এই গোটটোত তোমালোকে খাজনা, মজুৰি, সুদ আৰু মুনাফা কেনেকৈ নিৰ্ধাৰণ হয় সেই সম্পৰ্কত থকা মূল তত্ত্ববোৰ পঢ়িবলৈ পাবা। সকলো শ্ৰেণীৰ ভূমিতে খাজনাৰ উদ্ভ নহয়; আকৌ খাজনা কেৱল ভূমিৰ ক্ষেত্ৰতে উদ্ভ নহৈ উৎপাদনৰ আন উপাদানৰ ক্ষেত্ৰতো উদ্ভ হ'ব পাৰে। আমি মৌজাদাৰক দিয়া খাজনা প্ৰকৃততে খাজনা নহয়, বৰং এক প্ৰকাৰ কৰহে। খাজনা সম্পৰ্কীয় এই আমোদজনক কথাবোৰ এই গোটত খাজনাৰ শিতানত পঢ়িবলৈ পাবা। মজুৰি নিৰ্ধাৰণত প্ৰভাৱ পেলাৱা মূল কাৰক কি, মজুৰি নিৰ্ধাৰণত শ্ৰমিকে বেছি ভূমিকা পালন কৰিব পাৰেনে, মালিকে বেছি ভূমিকা পালন কৰিব পাৰে সেয়াও তোমালোকে এই গোটত পঢ়িবলৈ পাবা। সুদ কি কাৰণে দিয়া হয় আৰু লোৱা হয়, সুদ কি কি প্ৰধান কথাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, মুদ্ৰাৰ যোগান বঢ়াই সদায় সুদ কমাৰ পাৰিনে বা বেংক জমাৰ ওপৰত সুদৰ হাৰৰ সালসলনি ঘটালে সদায় বেংক জমা তথা সঞ্চয় বাঢ়েনে এনে ধৰণৰ দৰকাৰী কথাবোৰ তোমালোকে সুদ নিৰ্ধাৰণৰ শিতানত পঢ়িবলৈ পাবাইক। আকৌ, মুনাফা যে খৰচৰো এটা অংশ, মুনাফাৰ গোটটোইখিনি যে উপাৰ্জিত আয় নহয় - এটা অংশ হজুগত উদয় হোৱা, মুনাফা যে এক বিশেষ ধৰণৰ পুৰস্কাৰ ইত্যাদি এই কথাবোৰ তোমালোকে এই গোটত মুনাফা নিৰ্ধাৰণৰ শিতানত পঢ়িবলৈ পাবা।

এই গোটটো পঢ়িবলৈ যোৱাৰ পূৰ্বে তোমালোকে ভূমিৰ বৈশিষ্ট্য, ভূমিৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ প্ৰকৃতি, অলস মজুত আৰু সঞ্চয়ৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য, মুদ্ৰাৰ কাৰ্যাৱলী, সংগঠকৰ কাৰ্যাৱলী আৰু ভূমিকাৰ বিষয়ে পঢ়ি ল'বা। তেতিয়া গোটটোত সন্নিৱিষ্ট কৰা কথাবোৰ আয়ত্ত কৰাত সহজ হ'ব। আৰু

এটা দৰকাৰী কথা হ'ল দ্ৰব্যৰ বজাৰ আৰু উপাদানৰ বজাৰৰ ওপৰত সুস্থ আৰু সম্পূৰ্ণ ধাৰণা থাকিলেহে এখন সমাজ তথা এখন দেশৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যাৱলী সম্পৰ্কে স্পষ্ট ধাৰণা থাকিব। পৰৱৰ্তী খণ্ডত তোমালোকে অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ বিষয়ে পঢ়িবলৈ পাবা হাঁক। ইয়াত মূলতঃ সামাজিক কল্যাণ কেতিয়া বাঢ়ে আৰু কেতিয়া ই সৰ্বাধিক হয় সেই বিষয়ে আলোচনা কৰা হ'ব। সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হ'বলৈ দ্ৰব্য আৰু উপাদান উভয় বজাৰৰ সমন্বয়ত কেতবোৰ নিৰ্দিষ্ট চৰ্ত পূৰণ হ'ব লাগিব। দুয়োখন বজাৰে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতাৰ অধীনত দীৰ্ঘকালত ভাৰসাম্য লাভ কৰিলে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ অৱস্থা এটা বিৰাজ কৰে। সেয়ে তোমালোকে দ্ৰব্যৰ বজাৰৰ লগতে উপাদান বজাৰ সম্পৰ্কেও ভালকৈ জানি বুজি লোৱাটো অপৰিহাৰ্য।

২.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) খাজনাৰ ধাৰণা আৰু প্ৰকাৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (২) ৰিকাড'ৰ খাজনাৰ তত্ত্বটো আলোচনা কৰাৰ লগতে ইয়াৰ সীমাবদ্ধতাবোৰ পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিবা।
- (৩) অৰ্ধখাজনা ধাৰণাটো চিত্ৰসহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৪) খাজনা আৰু স্থানান্তৰিত পৰিশোধৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰিব পাৰিবা।
- (৫) মজুৰি নিৰ্ধাৰণৰ সংস্থাপিত তত্ত্বটো সমালোচনা সহকাৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৬) মজুৰি নিৰ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘৰ ভূমিকা পৰ্যালোচনা কৰিব পাৰিবা।
- (৭) মজুৰি নিৰ্ধাৰণত কেনেকৈ শোষণৰ উদ্ভৱ হয় সেয়া ৰবিন্‌চৰ শোষণ তত্ত্বৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৮) সুদ নিৰ্ধাৰণৰ সংস্থাপিত ধাৰণা সমালোচনামূলকভাবে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৯) সুদ নিৰ্ধাৰণৰ কেইনছীয় তত্ত্বটো সমালোচনামূলকভাবে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (১০) মুনাফা নিৰ্ধাৰণৰ ক্ষতি-শংকা বহন আৰু অনিশ্চয়তা বহন তত্ত্বৰ প্ৰাসংগিকতা বিচাৰ কৰিব পাৰিবা।

২.২ : খাজনাৰ ধাৰণা আৰু প্ৰকাৰ (Concept of rent and its types)

সাধাৰণতে ভূমি ব্যৱহাৰৰ প্ৰতিদান স্বৰূপে পৰিশোধ কৰা মূল্যই হ'ল খাজনা। মন কৰিবলগীয়া যে অন্যান্য উপাদানতকৈ ভূমিৰ কিছুমান আচুতীয়া বৈশিষ্ট্য আছে। বিশেষকৈ ভূমি হ'ল মানৱ সমাজৰ বাবে প্ৰকৃতিৰ দান। গতিকে অন্যান্য উপাদানৰ অস্তিত্বৰ বাবে যি ব্যয় বহন কৰিবলগীয়া হয় ভূমিৰ বাবে তেনে ব্যয়ৰ উদ্ভৱ নহয়। অৱশ্যে ভূমি ব্যৱহাৰ উপযোগী কৰি তোলোতে কিছু ব্যয় বহন কৰিবলগীয়া হয়। ইয়াক ভূমি উন্নীতকৰণ ব্যয় বোলা হয়। এনে ব্যয় মূলধানিক ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত। কিন্তু ভূমিৰ যোগানৰ তুলনাত ইয়াৰ চাহিদা অধিক হৈ যি নাটনিৰ সূচনা হয়, তাৰ বাবে ভূমিৰ ওপৰত একপ্ৰকাৰ মূল্য উদ্ভৱ হয়। এই মূল্য লাভ কৰে তেওঁ, যি ভূমিৰ ওপৰত কৰ্তৃত্ব লাভ কৰে। গতিকে খাজনা হ'ল ভূমিৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে পৰিশোধ কৰা মূল্য। ভূমিৰ কৰ্তৃত্ব লাভ কৰা ব্যক্তিজনে ভূমি যোগানৰ বাবে কোনো ব্যয় বা মানৱশ্ৰম বহন কৰিব নালাগে। গতিকে ভূমিৰ ওপৰত তেওঁ যি উপাৰ্জন কৰে সেইয়া তেওঁৰ এক প্ৰকাৰ উদ্ভৱ। ভূমি ব্যৱহাৰৰ জৰিয়তে হোৱা উপাৰ্জনৰ পৰা ভূমি উন্নীতকৰণ ব্যয় বাদ দি এই উদ্ভৱ লাভ কৰা হয়। সমাজৰ দিশৰ পৰা ভূমিৰ কোনো যোগান ব্যয় নাথাকে। গতিকে ভূমিৰ জৰিয়তে যি উপাৰ্জন হয় সেইয়া সকলো হস্তান্তৰিত ব্যয়ৰ ওপৰত লাভ কৰা উদ্ভৱ। এনেদৰে উদ্ভৱ হোৱা উদ্ভৱক অৰ্থনৈতিক খাজনা (Economic rent) বোলা হয়।

অৰ্থনীতিবিদ ৰিকাৰ্ড'ৰ মতে ভূমিৰ মৌলিক আৰু অবিনশ্বৰ গুণৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে উৎপাদনৰ যিটো অংশ ভূমিৰ গৰাকীক পৰিশোধ কৰা হয় সেইয়াই খাজনা। তেওঁৰ নিজৰ ভাষাত - 'rent is that portion of the produce of the earth which is paid to the landlord for the use of the original and indestructible powers of the soil.' এই সংজ্ঞাৰ পৰা দেখা গৈছে ভূমিৰ ব্যৱহাৰকাৰীয়ে ইয়াৰ গৰাকীক পৰিশোধ কৰা সমস্ত মূল্য খাজনা নহয়। ইয়াত ভূমি উন্নীতকৰণ ব্যয় তথা অন্যান্য ব্যয় অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে। কেৱল ভূমি আচুতীয়া বৈশিষ্ট্য যেনে ইয়াৰ মৌলিক আৰু 'অবিনশ্বৰ' গুণৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে পৰিশোধ কৰা মূল্য হৈ খাজনা। Ricardo ৰ মতে অন্যান্য উপাদানৰ যোগান ব্যয়ে ইয়াৰ বানচ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। কিন্তু ভূমিৰ এনে কোনো যোগান ব্যয় নাথাকে। সেয়েহে ভূমিৰ খাজনা ইয়াৰ যোগান ব্যয়ৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হ'ব নোৱাৰে। বৰঞ্চ ভূমিয়ে উৎপাদন কৰা দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰি যি অতিৰিক্ত মূল্যৰ উদ্ভৱ সেইয়াই খাজনা। এই অতিৰিক্ত মূল্য আহৰণৰ আঁৰত আছে ভূমিৰ মৌলিক আৰু অবিনশ্বৰ গুণৰ অৱদান।

মাৰ্ছালৰ মতে কেৱল সমাজৰ দিশৰ পৰাহে ভূমি প্ৰকৃতিৰ মুক্তদান

আৰু ইয়াৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে যোগান ব্যয়ৰ উদ্ভৱ নহয়। কিন্তু প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগৰ দিশৰ পৰা ভূমি মুক্ত দান নহয়। ইয়াৰ চাহিদাৰ তুলনাত যোগান কম হোৱা বাবে এক প্ৰকাৰ মূল্যৰ (অৰ্থাৎ যোগান দৰৰ) উদ্ভৱ হয় আৰু ই খাজনাৰ পূৰ্ণ অংশ বা এটা অংশ গঠন কৰে। গতিকে খাজনাত দুই প্ৰকাৰৰ উপাদান থাকে। এটা হ'ল ভূমিৰ যোগান দৰ আনটো হ'ল ভূমিৰ যোগান দৰৰ ওপৰত লাভ কৰা উদ্ভৱ। ভূমিৰ যোগান দৰক Marshall এ হস্তান্তৰিত পৰিশোধ (Transfer Earning) আৰু উল্লেখিত উদ্ভৱক হস্তান্তৰিত পৰিশোধৰ ওপৰিষ্টি উদ্ভৱ (Excess over transfer earning) হিচাপে অভিহিত কৰিছে।

খাজনাৰ আধুনিক সংজ্ঞা দাঙি ধৰিছে Mrs. Joan Robinson - এ। তেওঁ মাৰ্ছালৰ খাজনা ধাৰণাক সকলো প্ৰকাৰ উপাদানলৈ সম্প্ৰসাৰণ কৰিছে। তেওঁৰ মতে ভূমিৰ ওপৰত উদ্ভৱ হোৱা খাজনা হ'ল এক প্ৰকাৰ উদ্ভৱ। ভূমিৰ নিম্নতম আৱশ্যকীয় উপাৰ্জন শূন্য। কিন্তু বাকীবোৰ উপাদানৰ নিম্নতম আৱশ্যকীয় উপাৰ্জনৰ ধনাত্মক। ভূমিয়েই হওক বা আন উপাদানেই হওক ইয়াৰ নিম্নতম আৱশ্যকীয় উপাদানৰ ওপৰত যি অতিৰিক্ত উপাৰ্জন হয় সেয়াই খাজনা। কোনো এবিধ উপাদান এক নিৰ্দিষ্ট ব্যৱহাৰত অব্যাহত থাকিবলৈ ই যিখিনি উপাৰ্জন কৰাটো অপৰিহাৰ্য সেয়াই হ'ল নিম্নতম আৱশ্যকীয় উপাৰ্জন। এই নিম্নতম আৱশ্যকীয় উপাৰ্জন আহৰণ কৰাৰ পাছতো যদি ওপৰিষ্টি উপাৰ্জন হয় তেন্তে ইয়েই হ'ব খাজনা। ওপৰত আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল খাজনাকে তিনিটা অৰ্থাৎ ব্যৱহাৰ কৰা হয়। সেইয়া হ'ল -

১. মানৱ শ্ৰম বা ত্যাগৰ প্ৰয়োজন নোহোৱা যিকোনো স্থিৰ উপাদানৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে পৰিশোধ কৰা মূল্যই হ'ল খাজনা। ভূমিৰ লগতে আন প্ৰাকৃতিক সম্পদৰ যোগানো স্থিৰ। গতিকে যোগান পূৰ্ণ স্থিতিস্থাপক নোহোৱা যিকোনো উপাদানৰ দৰেই হ'ল খাজনা। এই দিশৰ পৰা খাজনা ভূমি খাজনা (Land rent) বোলা হয়।
২. প্ৰচলিত ব্যৱহাৰত কোনো উপাদানৰ এটা একক অব্যাহত থাকিবলৈ যি নিম্নতম উপাৰ্জন প্ৰয়োজন তাৰ ওপৰিষ্টি হিচাপে যি উদ্ভৱ লাভ কৰা হয় তাক অৰ্থনৈতিক খাজনা বোলা হয়।
৩. মাৰ্ছালৰ মতে হুস্ককালত যন্ত্ৰপাতিৰ দৰে উপাদানসমূহৰ যোগান ভূমিৰ দৰেই স্থিৰ হৈ পৰে আৰু এই বিলাকৰ চাহিদাৰ আধিক্য ঘটি যি অতিৰিক্ত উপাৰ্জনৰ উদ্ভৱ হয় সেইয়া ভূমিৰ নাটনিৰ বাবে উদ্ভৱ হোৱা খাজনাৰ সদৃশ। সেয়েহে ইয়াক অৰ্দ্ধ খাজনা বা

সদৃশ খাজনা বোলা হয়।

চুক্তিবদ্ধ খাজনা আৰু আৰ্থিক খাজনা

(Contract rent and Economic rent)

খাজনাক সাধাৰণতে দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয় চুক্তিবদ্ধ বা স্থূল খাজনা আৰু আৰ্থিক খাজনা।

চুক্তিবদ্ধ খাজনা (Contract rent)

ভূমি বা আন কোনো স্থিৰ উপাদানৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে পূৰ্বনিৰ্দ্ধাৰিত চুক্তি অনুসৰি ইয়াৰ গৰাকীক যি মূল্য পৰিশোধ কৰা হয় তাক চুক্তিবদ্ধ খাজনা বোলা হয়। চুক্তিবদ্ধ খাজনাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থকা উপাদানসমূহ হ'ল -

- (i) ভূমি উন্নীতকৰণ ব্যয় + (ii) প্ৰতিস্থাপন ব্যয় (Depreciation cost) +
(iii) ভূমি পৰিচালনা ব্যয় + (iv) ভূমি যোগানৰ আঁতৰ থকা ক্ষতিশংকা
বহনৰ বাবে লাভ কৰা পুৰস্কাৰ + (v) আৰ্থিকখাজনা = স্থূল/চুক্তিবদ্ধ খাজনা

আৰ্থিক খাজনা (Economic rent)

চুক্তিবদ্ধ খাজনাৰ ভিত্তিত আৰ্থিক খাজনা নিৰূপণ কৰিব পাৰি এইদৰে-

$$\text{আৰ্থিক খাজনা} = \text{চুক্তিবদ্ধ খাজনা} - \{(i) + (ii) + (iii) + (iv)\}$$

আৰ্থিক খাজনা কাক বোলে এই সম্পৰ্কে ইতিমধ্যে আলোচনা কৰা হৈছে। চমুকৈ, কেৱল ভূমিৰ মৌলিক সেৱা ব্যৱহাৰৰ বাবে ইয়াৰ ওপৰত পৰিশোধ কৰা মূল্যই হ'ল আৰ্থিক খাজনা, যি মূল্য ভূমিৰ চাহিদাৰ তুলনাত যোগানৰ নাটনি হৈ উদ্ভৱ হয়। অন্য অৰ্থত ভূমিক প্ৰচলিত ব্যৱহাৰত অব্যহত ৰাখিবলৈ যি নিম্নতম উপাৰ্জনৰ অত্যাৱশ্যক তাৰ ওপৰিঞ্চি হিচাপে লাভ কৰা উদ্ভৱই হ'ল আৰ্থিক খাজনা।

২.৩ : ৰিকাৰ্ড'ৰ খাজনা তত্ত্ব (Ricardo's Rent Theorem)

সংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদ West Torrens, Malthus আৰু Ricardo আদিয়ে পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। এইসকলৰ ভিতৰত Ricardo- এ অধিক পদ্ধতিগতভাৱে খাজনা তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা কৰিছে। অৱশ্যে খাজনা তত্ত্বৰ বিকাশৰ বাবে Ricardo -ই West আৰু Malthus -ৰ কৃতিত্ব স্বীকাৰ কৰিছে।

সংজ্ঞা : খাজনা সম্পৰ্কে ৰিকাৰ্ডই আগবঢ়োৱা সংজ্ঞা ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে। তেওঁৰ মতে ভূমিৰ মৌলিক আৰু অবিদ্যমান গুণৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে উৎপন্নৰ যিটো অংশ ভূমিৰ গৰাকীক পৰিশোধ কৰা হয় সেই অংশটোৱেই

হ'ল খাজনা।

খাজনা কেনেকৈ উদ্ভৱ হয় ? : প্রকৃতিবাদীসকলে প্রাকৃতিক দৰ্শনৰ আধাৰত মত পোষণ কৰিছিল যে প্রকৃতিৰ বদান্যতাৰ বাবেই খাজনাৰ উদ্ভৱ হয়। কাৰণ ভূমিত যিমান সম্পদ প্ৰয়োগ কৰা হয়, তাতকৈ অধিক সম্পদৰ উৎপাদন হয়। এই ওপৰিঞ্চি ভাবে উৎপাদন হোৱা সম্পদেই হ'ল খাজনা। Adam Smith- এও একে মতকে পোষণ কৰিছিল। কিন্তু Ricardo- ই ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰি কৈছে যে প্রকৃতিৰ বদান্যতাৰ বাবে নহয়, বৰঞ্চ কৃপণালীৰ বাবেহে খাজনাৰ উদ্ভৱ হয়। প্রকৃতিৰ কৃপণালীৰ বাবেই সদায় ভূমিৰ যোগান স্থিৰ আৰু সকলো ভূমিৰ উৰ্বৰতা শক্তি সমান নহয়। ভূমিৰ এই দুয়োটা বৈশিষ্ট্যৰ বাবেই খাজনাৰ উদ্ভৱ হয়। প্ৰথমটোৰ বাবে নাটনিমূলক খাজনা আৰু দ্বিতীয়টো বৈশিষ্ট্যৰ বাবে পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰ উদ্ভৱ হয়। আমি প্ৰথমতে পাৰ্থক্যজনিত আৰু দ্বিতীয়তে নাটনিমূলক খাজনাৰ ওপৰত Ricardo ৰ মতামত আলোকপাত কৰিম। ইয়াৰ পূৰ্বে খাজনাৰ ব্যাখ্যাত Ricardo ই গ্ৰহণ কৰা অনুমতি চৰ্তসমূহ উল্লেখ কৰা হওক।

অনুমতি চৰ্ত

১. খাজনা তত্ত্বটো দীৰ্ঘকালৰ বাবে প্ৰযোজ্য।
২. বিভিন্ন শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ উৰ্বৰতা শক্তি বিভিন্ন।
৩. খাজনাবিহীন প্ৰাক্তীয় ভূমিৰ উপস্থিতি স্বীকাৰ কৰা হয়।
৪. ভূমিৰ এক নিজস্ব মৌলিক আৰু অবিদ্বন্দ্বৰ গুণ আছে।
৫. খাজনা কেৱল ভূমিৰ ক্ষেত্ৰতহে উদ্ভৱ হয়, উৎপাদনৰ আন উপাদানৰ ক্ষেত্ৰত নহয়।
৬. শ্ৰেণী বিশেষ অৱস্থান এনেধৰণে সুবিধাজনক যে প্ৰথম শ্ৰেণীৰ ভূমিত প্ৰথমতে, দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ ভূমিত দ্বিতীয়তে কৃষি সম্পন্ন কৰা হয়।
৭. বজাৰত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা থাকে।
৮. মালখাছীয়া তত্ত্ব অনুসৰণ কৰি জনসংখ্যা গণোত্তৰ ক্ৰমত বৃদ্ধি পায়।
৯. ভূমিত কেৱল এক প্ৰকাৰ শস্যহে উৎপাদন কৰা হয়।
১০. কৃষি কাৰ্যত ক্ৰমহ্রাসমান উৎপাদন বিধি প্ৰযোজ্য হয়।
১১. ভূমিৰ যোগান স্থিৰ।

২.৩.১ পাৰ্থক্যজনিত আৰু নাটনিমূলক খাজনা

(Differential Surplus and Economic Rent)

ৰিকাৰ্ড'ৰ মতে ভিন্ন শ্ৰেণীভূমিৰ উৎপাদিকাশক্তি ভিন্ন হোৱা বাবে

পাৰ্থক্যজনিত উদ্ভৱ উদ্ভৱ হয়। আনহাতে আকৌ ভূমিৰ উৰ্বৰতা শক্তিৰ ভিন্নতা আৰু অৱস্থানগত সুবিধাৰ ভিন্নতাৰ বাবে উৎপাদিকাশক্তি ভিন্ন হয়। আপেক্ষিকভাৱে নিকৃষ্ট শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ পৰা হোৱা উপাৰ্জন আৰু উৎকৃষ্ট শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ পৰা হোৱা উপাৰ্জনৰ মাজত যি পাৰ্থক্যৰ উদ্ভৱ হয় সেয়াই পাৰ্থক্যজনিত উদ্ভৱ। নিকৃষ্টতম ভূমিৰ উৎপাদন ব্যয় আৰু উপাৰ্জন সমান। সেয়েহে বাকী শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ উপাৰ্জনৰ পৰা প্ৰান্তীয় ভূমিৰ উপাৰ্জন বিয়োগ কৰিলে যি ৰাহি থাকে সেয়াই পাৰ্থক্যজনিত উদ্ভৱ তথা পাৰ্থক্যজনিত খাজনা। উল্লেখযোগ্য যে কৃষি ব্যৱস্থা দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে - (১) সম্প্ৰসাৰিত কৃষি ব্যৱস্থা (Extensive farming) আৰু (২) অন্তৰ্ভুক্ত কৃষি ব্যৱস্থা (Intensive farming)।

এই দুয়োধৰণৰ কৃষি ব্যৱস্থাত পাৰ্থক্যজনিত খাজনা কেনেকৈ উদ্ভৱ হয় চোৱা যাওক।

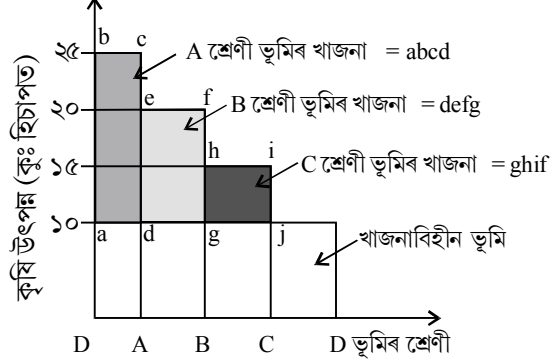
সম্প্ৰসাৰিত কৃষি ব্যৱস্থা : এই উদাহৰণৰ সহায়ত Ricardo- ই কৈছে যদি কোনো এটা দ্বীপত মানুহে নতুনকৈ বসতি কৰিবলৈ যায়, তেতিয়া প্ৰথমে সৰ্বোৎকৃষ্ট শ্ৰেণীৰ ভূমিত কৃষিকাৰ্য সম্পন্ন কৰিব। এই অৱস্থাত খাজনাৰ উদ্ভৱ নহয় কাৰণ ভূমি প্ৰকৃতিৰ দান আৰু প্ৰথম শ্ৰেণীৰ ভূমি ব্যৱহাৰ কৰা অৱস্থাত কোনো উদ্ভৱ উদ্ভৱ নহয়। লাহে লাহে দ্বীপটোত জনসংখ্যা বাঢ়ি কৃষিজাত দ্ৰব্যৰ চাহিদা বৃদ্ধি পাব। আনহাতে, প্ৰথম শ্ৰেণী ভূমিত ক্ৰমহাসমান উৎপাদন বিধি প্ৰয়োগ হোৱা বাবে এই শ্ৰেণী ভূমিৰ উৎপাদনে বৰ্দ্ধিত চাহিদা পূৰণ কৰিব নোৱাৰিব। এনে অৱস্থাত দ্বিতীয়শ্ৰেণী ভূমি কৃষি কাৰ্যৰ অধীন কৰা হ'ব। ফলত এই দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ প্ৰান্তীয় ভূমি হৈ পৰিব। বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা বাবে প্ৰান্তীয় শ্ৰেণী ভূমিৰ গড় উৎপাদন ব্যয় আৰু দৰ সমান হ'ব। এনে অৱস্থাত দ্বিতীয় শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ উপাৰ্জন প্ৰথম শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ উপাৰ্জনৰ পৰা বিয়োগ কৰিলে যি ৰাহি থাকে সেয়াই প্ৰথম শ্ৰেণী ভূমিৰ পাৰ্থক্যজনিত খাজনা। ধৰা হ'ল, দ্বীপটোত A, B, C আৰু D এই চাৰিশ্ৰেণীৰ ভূমি ~~অধিক~~ জনসংখ্যা বৃদ্ধি হৈ কৃষিজাত দ্ৰব্যৰ

ভূমিৰ পৰিমাণ এক হেক্টৰ; দৰ = প্ৰতিকুইণ্টলত ৩০০ টকা

ভূমিৰ শ্ৰেণী	উৎপন্ন (কুইণ্টল)	মুঠ উপাৰ্জন	পাৰ্থক্যজনিত (টকাত)
A	২৫	৭৫০০	৭৫০০ - ৩০০০ = ৪৫০০
B	২০	৬০০০	৬০০০ - ৩০০০ = ৩০০০
C	১৫	৪৫০০	৪৫০০ - ৩০০০ = ১৫০০
D	১০	৩০০০	৩০০০ - ৩০০০ = ০

চাহিদা হোৱা বাবে সম্প্ৰসাৰিত কৃষি ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে এই চাৰিও শ্ৰেণীৰ

ভূমিত কৃষি কার্য সম্পন্ন কৰাৰ পাছত প্ৰতিটো শ্ৰেণীৰ বাবে কেনেকৈ পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰ উদ্ভৱ হয় আৰু ২.১ নং তালিকাৰ সহায়ত দেখুওৱা হৈছে।

চিত্ৰ নং ২.১

ইয়াত ধৰা হৈছে, প্ৰতি কুইণ্টল কৃষিজাত দ্ৰব্যৰ দৰ ৩০০ টকা। তালিকাত দেখা গৈছে ভূমি সম্পূৰ্ণ ব্যৱহাৰ হোৱা অৱস্থাত D শ্ৰেণীৰ ভূমি আৰু সেয়েহে ইয়াত পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰ উদ্ভৱ হোৱা নাই।

চিত্ৰৰ সহায়তো পাৰ্থক্যজনিত খাজনা উৎপত্তি হোৱা ধাৰণা প্ৰদান কৰিব পাৰি। ২.১ নং চিত্ৰত ইয়াক দেখুওৱা হৈছে।

অৰ্ন্তমুখী কৃষি ব্যৱস্থা : কৃষিকাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰা ভূখণ্ডৰ সম্প্ৰসাৰণ নকৰি কেৱল শ্ৰম আৰু মূলধন বৃদ্ধি কৰি উৎপাদন বৃদ্ধি কৰিবলৈ লক্ষ্য গ্ৰহণ কৰা কৃষি ব্যৱস্থাক অৰ্ন্তমুখী কৃষিব্যৱস্থা বোলা হয়। এই ব্যৱস্থাত দেখা যায় যে ভূমিৰ কোনো শ্ৰেণী বিভাজন নাথাকিলেও, অৰ্থাৎ সকলো প্ৰকাৰ ভূমি সমানে সাৰুৱা হ'লেও পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰ উদ্ভৱ হ'ব পাৰে। কাৰণ উপাদান প্ৰয়োগৰ বিভিন্ন মাত্ৰাত হোৱা উৎপাদন তথা উপাৰ্জন ভিন্ন হ'ব পাৰে।

ভূমিত ক্ৰমহাসমান বিধি প্ৰয়োগ বাবে উপাদান বৃদ্ধিৰ বিপৰীতে প্ৰান্তীয় উৎপাদন ক্ৰমান্বয়ে কমি যায় আৰু সেয়েহে উৎপাদনৰ বিভিন্ন স্তৰত পাৰ্থক্যজনিত উদ্ভূত সূচনা হয়। উপাদান প্ৰয়োগৰ প্ৰান্তীয় মাত্ৰাৰ প্ৰয়োগৰ ব্যয়ৰ দ্বাৰা দ্ৰব্যবিধৰ দৰ নিৰূপিত হয়। কাৰণ পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা বাবে দ্ৰব্যৰ দৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদন ব্যয় আৰু গড় উৎপাদন ব্যয়ৰ সমান হয়। গতিকে প্ৰতিটো মাত্ৰাৰ উপাদান প্ৰয়োগৰ পৰা হোৱা উপাৰ্জনৰ পৰা প্ৰান্তীয় মাত্ৰাৰ উপাদানৰ বিপৰীতে হোৱা উপাৰ্জন বিয়োগ কৰিলে যি উদ্ভূত পোৱা যায়

সেয়াই সংশ্লিষ্ট মাত্ৰাৰ উপাদানৰ পাৰ্থক্যজনিত খাজনা। তালিকা নং ২.২ ত চাৰিটা উপাদানৰ মাত্ৰা বিবেচনা কৰি উদ্ভৱ হোৱা খাজনা নিৰূপণ কৰি দেখুওৱা হ'ল। ইয়াত চতুৰ্থ মাত্ৰা হ'ল প্ৰান্তীয় মাত্ৰা। সেয়েহে ইয়াৰ কোনো খাজনা নাই। তদুপৰি ইয়াত ধৰি লোৱা ~~জৈৱিক~~ কৃষ্টি কুইন্টল দ্ৰব্যৰ দৰ ২০০ টকা।

উপাদানৰ মাত্ৰা	প্ৰান্তীয় উৎপাদন (কুইন্টল)	উপাৰ্জন (টকা)	পাৰ্থক্যজনিত খাজনা (টকা)
প্ৰথম	২৫	৫০০০	৫০০০ - ২০০০ = ৩০০০
দ্বিতীয়	২০	৪০০০	৪০০০ - ২০০০ = ৩০০০
তৃতীয়	১৫	৩০০০	৩০০০ - ২০০০ = ১০০০
চতুৰ্থ	১০	২০০০	৩০০০ - ৩০০০ = ০

মনকৰিবলগীয়া যে প্ৰথম আৰু দ্বিতীয় মাত্ৰা ব্যৱহাৰ কৰা সময়ত কেৱল ১০০০ টকা খাজনা উদ্ভৱ হ'ব। কিন্তু অধিক মূলধন আৰু শ্ৰম ব্যৱহাৰ কৰা লগে লগে খাজনাও বৃদ্ধি পাব। একেটা বৈশিষ্ট্য ২.১ নং তালিকাত ভূমি শ্ৰেণী ভিন্নতাৰ পৰিস্থিতিতো পৰিলক্ষিত হৈছে। গতিকে ৰিকাৰ্ড'ৰ তত্ত্ব অনুসৰি খাজনা স্থিৰ নহয়। উৎপাদনৰ সম্প্ৰসাৰণ হোৱা লগে লগে বা ভূমিত শ্ৰম আৰু মূলধনৰ পৰিমাণ বৃদ্ধিৰ লগে লগে প্ৰতিশ্ৰেণী ভূমি বা প্ৰতিটো উপাদানৰ মাত্ৰাৰ বিপৰীতে খাজনা পৰিৱৰ্তন হ'ব।

নাটনিমূলক খাজনা (Scaree rent)

ৰিকাৰ্ড'ৰ খাজনা তত্ত্ব দুটা চৰ্ত হ'ল যে ভূমিৰ যোগান স্থিৰ আৰু ভূমিত মাথো এক প্ৰকাৰ শস্য উৎপাদন কৰা হয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল ভূমিৰ যোগান পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক। এনে অৱস্থাত জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ যোগেদি কৃষিজাত দ্ৰব্যৰ চাহিদা বৃদ্ধি হৈ সকলো প্ৰকাৰ ভূমি কাম্যভাৱে ব্যৱহাৰ হোৱাৰ পাছতো ইয়াৰ চাহিদা বাঢ়ে তেতিয়া ভূমিৰ নাটনিৰ উদ্ভৱ হ'ব। যিহেতু ভূমিৰ যোগান স্থিৰ। আনহাতে ক্ৰমহাসমান উৎপাদন বিধি প্ৰয়োগৰ বাবে অন্তঃমুখীকৃষি ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে বৰ্দ্ধিত চাহিদা সম্পৰ্ণভাৱে প্ৰতিফলিত হ'ব। অৰ্থাৎ দ্ৰব্যৰ দৰ বৃদ্ধি পাব। কিন্তু উৎপাদন ব্যয় সমানে বৃদ্ধি নাপায়। সেয়েহে গড় আয় আৰু গড় ব্যয়ৰ মাজত এক উদ্ভৱৰ উদ্ভৱ হৈ খাজনাৰ সূচনা হ'ব। এইয়াই হ'ল নাটনিমূলক

খাজনা তালিকা নং ১.৩ ত কেনেকৈ নাটনিমূলক খাজনা উদ্ভৱ হৈছে তাক দেখুওৱা হ'ল। ইয়াত প্ৰথম অৱস্থাত দ্ৰব্যৰ প্ৰতি কুইণ্টলত ২০০ টকা আৰু পাছত দ্ৰব্যৰ দৰ কুইণ্টলত ৩০০ টকালৈ বৃদ্ধি পৰাটো দেখুওৱা হৈছে।

ভূমিৰ শ্ৰেণী	মুঠ উৎপাদন	২০০ টকা দৰত		৩০০ টকা দৰত		নাটনিমূলক খাজনা (২) - (১)
		মুঠ আয়	খাজনা (১)	মুঠ আয়	খাজনা	
A	২৫ কুঃ	৫০০০ টঃ	৩০০০ টঃ	৭৫০০ টঃ	৫৫০০ টঃ	২৫০০ টঃ
B	২০ কুঃ	৪০০০ টঃ	২০০০ টঃ	৬০০০ টঃ	৪০০০ টঃ	২০০০ টঃ
C	১৫ কুঃ	৩০০০ টঃ	১০০০ টঃ	৪৫০০ টঃ	২৫০০ টঃ	১৫০০ টঃ
D	১০ কুঃ	২০০০ টঃ	০ টঃ	৩০০০ টঃ	১০০০ টঃ	১০০০ টঃ

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল প্ৰান্তীয় ভূমিত কেৱল পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰহে উদ্ভৱ নহয় নাটনিমূলক খাজনাৰ উদ্ভৱ হয়। তালিকা অনুসৰি D শ্ৰেণী ভূমিত নাটনিমূলক খাজনা ১০০০ টকা। মন কৰিবলগীয়া যে যদিও তালিকাত পাৰ্থক্যজনিত আৰু নাটনিমূলক খাজনা পৃথকে দেখুওৱা হৈছে প্ৰকৃততে এই দুয়োধৰণৰ খাজনাৰ মাজত কোনো মলৌলিক পাৰ্থক্য নাই। কাৰণ আপেক্ষিকভাৱে উন্নত শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ ক্ষেত্ৰত উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰিঞ্চি উদ্ভূত উদ্ভৱ হয় ইয়াৰ নাটনিৰ বাবেই। অৰ্থাৎ তুলনামূলকভাৱে উন্নত শ্ৰেণীৰ ভূমিৰ নাটনিয়ে কোনো অতিৰিক্ত ব্যয় বহন নকৰাকৈ অতিৰিক্ত আয় উপাৰ্জন হোৱাত সহায় কৰে। কাৰণ দ্ৰব্যৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় প্ৰান্তীয় ভূমিৰ উৎপাদন ব্যয়ৰ দ্বাৰা উন্নত শ্ৰেণীৰ অপৰ্যাপ্ততাই প্ৰান্তীয় ভূমিৰ সূচনা নকৰিলে আৰু পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰো উদ্ভৱ নহ'লহেঁতেন। কিন্তু এনে ভূমি অপৰ্যাপ্ত নোহোৱা বাবে নিকৃষ্টশ্ৰেণীৰ ভূমিত কৃষিকাৰ্য সম্পন্ন কৰাৰ লগে লগে উন্নত শ্ৰেণীভূমিৰ আপেক্ষিক নাটনিৰ বাবেই পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰ উদ্ভৱ হয়।

ৰিকাৰ্ডৰ ধাৰণা অনুসৰি ভূমিৰ কোনো শ্ৰেণীগত বৈষম্য নাথাকিলেও ইয়াৰ সম্পূৰ্ণ ব্যৱহাৰৰ পাছত চাহিদাৰ তুলনাত যোগানৰ নাটনিৰ বাবে উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰিঞ্চি আয়ৰ উদ্ভৱ হৈ খাজনাৰ উদ্ভৱ হয়। এনে অৱস্থাত কেৱল নাটনিমূলক খাজনাৰহে উদ্ভৱ হয়। ইয়াত পাৰ্থক্যজনিত চৰিত্ৰৰ সমাবেশ নঘটে।

ৰিকাৰ্ডৰ ব্যাখ্যাৰ পৰা এইটো স্পষ্ট যে খাজনা উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰিঞ্চি

আয়। গতিকেই উৎপাদন ব্যয়ত অন্তর্ভুক্ত নহয়। কাজেই ই দৰ নিৰ্দ্ধাৰণতো প্ৰভাৱ নেপেলায়। আনহাতে দ্ৰব্যৰ দৰ যিমানো বেছি হয় সিমানো উন্নত শ্ৰেণী ভূমিৰ ওপৰিঞ্চি আয় বাঢ়ে আৰু ভূমিৰ পূৰ্ণব্যৱহাৰৰ পাছত প্ৰান্তীয় শ্ৰেণীৰ ভূমিতো খাজনাৰ উদ্ভৱ হয়। গতিকে দৰে খাজনা নিৰ্দ্ধাৰণত সহায় কৰে। সেয়েহে Ricardo ই কৈছে - খাজনা দৰ নিৰূপক নহয়, বৰঞ্চিই দৰৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত হয়, তেওঁৰ নিজৰ ভাষাত - “Rent is high, because corn is high, corn is not high, because rent is high.”

২.৩.২ সমালোচনা (Criticism)

১. ৰিকাৰ্ডৰ দাবী কৰাৰ দৰে ভূমিৰ মৌলিক আৰু অবিবিন্ধৰ গুণ চিনাক্ত কৰিব নোৱাৰি। ভূমিৰ কি গুণ মৌলিক আৰু কি গুণ মানৱ সৃষ্ট তাক পৃথক কৰিব নোৱাৰি। ভূমিত শ্ৰম আৰু মূলধন প্ৰয়োগৰ অবিহনে ইয়াক মৌলিক ৰূপত ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি। আনহাতে ভূমিৰ মৌলিক গুণ বিনষ্ট কৰাটো প্ৰমাণিত হৈছে। আনহাতে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট ভূখণ্ডত বাবে বাবে কৃষিকাৰ্য সম্পন্ন কৰি থাকিলে উৰ্বৰতা শক্তি লোপ পায়?
২. ৰিকাৰ্ডৰ তত্ত্ব অনুসৰি ভূমিত কেৱল এক প্ৰকাৰ শস্যৰ উৎপাদন কৰা হয়। কিন্তু বাস্তৱতে ভূমিত বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ শস্য উৎপাদন কৰা হয়। শস্যভেদে যে পাৰ্থক্যজনিত উদ্ভৱৰ উদ্ভৱ হয়। - সেইটো ৰিকাৰ্ডই আওকান কৰিছে।
৩. প্ৰান্তীয় ভূমি চিনাক্ত কৰাটো অসুবিধাজনক। কাৰণ স্থান, উৰ্বৰতাৰ মাত্ৰা আৰু ব্যৱহাৰভেদে ভিন্ন শ্ৰেণী ভূমিৰ উপাৰ্জন ভিন্ন হয়।
৪. ৰিকাৰ্ডৰ তত্ত্ব অনুসৰি নতুনকৈ বসতি আৰম্ভ কৰা জনসাধাৰণে প্ৰথমে সৰ্বোৎকৃষ্ট শ্ৰেণীৰ ভূমিত কৃষিকাৰ্য সম্পন্ন কৰে। অৰ্থাৎ ভূমিৰ উৎপাদিকা শক্তিৰ মাত্ৰা অনুযায়ী যি শ্ৰেণী বিভাজন কৰা হয় তাৰ ক্ৰম বক্ষা কৰি কৃষিকাৰ্য সম্পন্ন কৰা হয়। এনে ধাৰণাৰ কোনো ঐতিহাসিক ভিত্তি নাই।
৫. ৰিকাৰ্ডই পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰ ব্যাখ্যাত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। নাটনিমূলক খাজনা তেওঁৰ ব্যাখ্যাত অন্তৰ্নিহিত হৈয়ে আছে। কিন্তু আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মতে পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰ দৰে খাজনাৰ ওপৰত পৃথক তত্ত্বৰ প্ৰয়োজন নাই। খাজনাও এক প্ৰকাৰ মূল্য। অন্যান্য দ্ৰব্য বা উপাদানৰ দৰে ভূমিৰ দৰও ইয়াৰ যোগান আৰু

চাহিদাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এইদৰে উদ্ভৱ হোৱা খাজনাই হ'ল অৰ্থনৈতিক খাজনা। অৰ্থনৈতিক খাজনাত পাৰ্থক্যজনিত খাজনা অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে।

৬. ৰিকাৰ্ড'ই কোৱাৰ দৰে ভূমিৰ যোগান সকলো অৱস্থাতে স্থিৰ নহয়। বিশেষকৈ প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগৰ দিশৰ পৰা ভূমিৰ যোগান হ্রাস-বৃদ্ধি হ'ব পাৰে।
৭. ৰিকাৰ্ড'ৰ তত্ব অনুসৰি খাজনা কেৱল ভূমিৰ ক্ষেত্ৰতহে উদ্ভৱ হয়। কিন্তু আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মতে খাজনা কেৱল ভূমিৰ ক্ষেত্ৰতে নহয়, আন উপাদান ক্ষেত্ৰতো ব্যয়ৰ উপৰিঞ্চি উদ্ভৱ উদ্ভৱ হৈ খাজনাৰ সূচনা হয়।
৮. প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগৰ দিশৰ পৰা খাজনা সম্পূৰ্ণ বা আংশিকভাবে অপৰিহাৰ্য উৎপাদন ব্যয়। গতিকে ৰিকাৰ্ড'ই কোৱাৰ দৰে খাজনা কেৱল দৰৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত হোৱাই নহয়, ই দৰ নিৰূপক।
৯. এই তত্বই অনুমান কৰাৰ দৰে বজাৰত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা নাথাকে, মালখাছীয় জনসংখ্যা তত্ব প্ৰযোজ্য নহ'ব পাৰে আৰু বহুসময়ত ক্ৰমহ্রাসমান উৎপাদন বিধিও প্ৰয়োগ নহয়।

ৰিকাৰ্ড'ৰ খাজনা তত্বৰ এইবোৰ আঁসোৱাহ থাকিলেও এইটো স্বীকাৰ কৰিব লাগিব যে ভূমিৰ যোগানৰ সামূহিক দিশৰ পৰা তেওঁ যি ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে সেইয়া কম-বেছি পৰিমাণে সত্য। তেওঁ আগবঢ়োৱা ব্যাখ্যা সংশোধন কৰিয়েই আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে খাজনাৰ ওপৰত নতুন ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে।

২.৪ : অৰ্থ খাজনা বা সদৃশ খাজনা (Quasi rent)

ৰিকাৰ্ড'ৰ খাজনা তত্বৰ ভিত্তিত মাৰ্ছালে সদৃশ খাজনা ধাৰণা আগবঢ়াইছে। ৰিকাৰ্ড'ৰ দৃষ্টিত ভূমিৰ যোগান সামগ্ৰিকভাবে স্থিৰ। সেয়েহে ভূমিৰ চাহিদাৰ তুলনাত যোগানৰ নাটনি উদ্ভৱ হোৱা বাবে খাজনাৰ সূচনা হয়। মাৰ্ছালৰ মতে চাহিদাৰ তুলনাত যোগানৰ নাটনি উদ্ভৱ হোৱা বাবে খাজনাৰ সূচনা হয়। মাৰ্ছালৰ মতে হ্রস্বকালত ভূমিৰ দৰেই যন্ত্ৰপাতি, ঘৰ ইত্যাদিৰো নাটনিৰ উদ্ভৱ হয়। এই নাটনিৰ বাবে যন্ত্ৰপাতি আৰু ঘৰদুৱাৰৰ ক্ষেত্ৰতো হ্রস্বকালত এক অতিৰিক্ত আয়ৰ উপাৰ্জন হয়। এই অতিৰিক্ত আয়কে তেওঁ সদৃশ খাজনা বা উপখাজনা হিচাপে কৰিছে। যন্ত্ৰপাতি তথা ঘৰ-দুৱাৰ দীৰ্ঘকালত পৰিবৰ্তন হয়। সেয়ে দীৰ্ঘকালত এইবোৰ উপাদানৰ নাটনি নাথাকে। একে কাৰণতে দীৰ্ঘকালত সদৃশ খাজনা নাইকিয়া হৈ পৰে। এই খাজনা লাভ

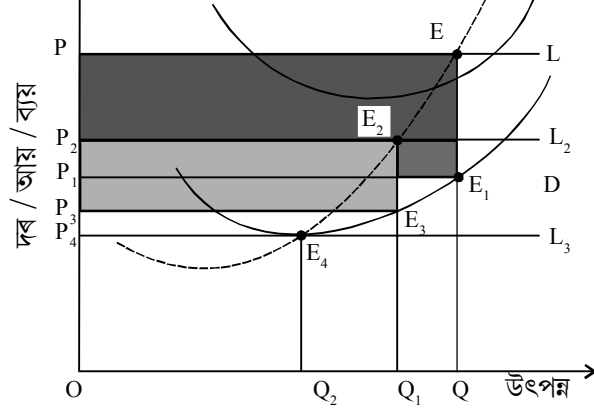

কৰে মূলধনৰ গৰাকীয়ে। মনকৰিবলগীয়া যে বিশেষীকৃত যন্ত্ৰপাতিবোৰৰ হ্রস্বকালত কোনো বিকল্প ব্যৱহাৰ নাথাকে। সেয়েহে এনে যন্ত্ৰপাতিৰ হস্তান্তৰিত ব্যয় হ্রস্বকালত শূন্য হয়। গতিকে এই উপাদানসমূহে হ্রস্বকালত যি উপাৰ্জন কৰে সেয়া সকলো সদৃশ খাজনা। অৱশ্যে হ্রস্বকালতো যন্ত্ৰ-পাতিৰ এক পৰিচালনামূলক ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয়। সেয়েহে কোৱা হয় “The short run earnings of a machine minus the short run cost of keeping it in running order is quasi rent.”

কোনো এবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰাটো তেতিয়াহে সম্ভৱ, যেতিয়া স্থিৰ উপাদানৰ লগত কিছুমান পৰিবৰ্তনশীল উপাদানৰ সমঞ্জস্য ঘটোৱা হয়। হ্রস্বকালত পৰিবৰ্তনশীল উপাদান কিমান ব্যৱহাৰ কৰা হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে উৎপাদন কৰিব বিচৰা দ্ৰব্যৰ পৰিমাণৰ ওপৰত। আনহাতে হ্রস্বকালত স্থিৰ উপাদানৰ হ্রাস-বৃদ্ধি নহয়। হ্রস্বকালীন বিক্ৰি আয়ে অন্ততঃ পৰিবৰ্তনশীল ব্যয় পূৰণ কৰিব লাগিব। অন্যথা উৎপাদন কাৰ্য ব..... হ'ব। গতিকে পৰিবৰ্তনশীল ব্যয়ৰ ওপৰিঞ্চি যি আয় হয় সেইয়া অতিৰিক্ত আয় হিচাপে স্থিৰ উপাদানে লাভ কৰে। সেয়েহে কোৱা হয়।

সদৃশ খাজনা = মুঠ বিক্ৰি আয় - মুঠ পৰিবৰ্তনশীল ব্যয়।

দীৰ্ঘকালত সকলো ব্যয় পৰিবৰ্তনশীল ব্যয় আৰু প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ভাৰসাম্য অৱস্থাত মুঠ আয় আৰু মুঠ ব্যয় সমান হয়। ব্যয়ৰ ওপৰিঞ্চি কোনো আয় নাথাকে। সেয়েহে দীৰ্ঘকালত সদৃশ খাজনাৰ উদ্ভৱ নহয়। ২.২ নং চিত্ৰত ATC আৰু AVC হ'ল ক্ৰমশঃ হ্রস্বকালীন গড় মুঠ উৎপাদন ব্যয় আৰু গড় পৰিবৰ্তনশীল ব্যয় ৰেখা। এতিয়া ধৰা হ'ল উৎপাদিত দ্ৰব্যবিধৰ প্ৰদত্ত চাহিদাৰ ভিত্তিত নিৰ্ণিত দৰ হ'ল OP। PL হ'ল কোনো এটা প্ৰতিষ্ঠানৰ দৰ ৰেখা যি গড় আয় আৰু প্ৰান্তীয় আয় ৰেখাকো সূচাইছে। E হ'ল প্ৰতিষ্ঠানখনৰ ভাৰসাম্য বিন্দু য'ত মুঠ উৎপন্ন হ'ল OQ। গতিকে হ্রস্বকালত মুঠ আয় হ'ল OPEQ। আনহাতে মুঠ পৰিবৰ্তনশীল ব্যয় হৈছে OP₁E₁Q।

গতিকে, সদৃশ খাজনা = $OP_2E_2Q_1 - OP_3E_3Q_1 = P_3P_2E_2E_3$ ।

আনহাতে যদি দ্রব্যবিধৰ দৰ OP_4 লৈ কমি যায় তেতিয়া মুঠ আয় $OP_4E_4Q_2$ মুঠ পৰিবৰ্তনশীল ব্যয়। গতিকে সদৃশ খাজনা শূন্যৰ ইয়াতকৈ দৰ কমিলে উৎপাদন কাৰ্য..... হ'ব।

খাজনা আৰু সদৃশ খাজনাৰ পাৰ্থক্য : Difference between rent and quasi-rent)

১. খাজনা ভূমিৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হয়। সদৃশ খাজনা মানৱ সৃষ্ট যন্ত্ৰপাতিৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হয়।
২. খাজনা হ্রস্বকালত আৰু দীৰ্ঘকাল উভয়তে উদ্ভৱ হয়। সদৃশ খাজনা কেৱল হ্রস্বকালতহে উদ্ভৱ হয়। ২.২
৩. খাজনা হ'ল উৎপাদন ব্যয়ৰ ওপৰত উদ্ভৱ হোৱা উদ্ভৱ। কিন্তু সদৃশ খাজনা উৎপাদন ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত। সেয়েহে ই দৰ নিৰ্দ্ধাৰক।

২.৪ : খাজনা আৰু স্থানান্তৰিত পৰিশোধ (Transfer Payment)

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে Ricardo -ৰ খাজনা তত্ত্বৰ সংশোধন ঘটাই আধুনিক অর্থনীতিবিদসকলে খাজনাৰ নতুন ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। এইসকলৰ ভিতৰত উল্লেখযোগ্য হ'ল Marshall, Mrs. Joan Robinson, Boulding আৰু V. Pareto।

খাজনাৰ আধুনিক ব্যাখ্যা অনুযায়ী অন্যান্য দ্রব্য আৰু উপাদানৰ দৰে খাজনাও এক প্ৰকাৰ মূল্য। গতিকে মূল্য নিৰ্দ্ধাৰণৰ সাধাৰণ তত্ত্বৰ আলমতে খাজনাৰ নিৰ্দ্ধাৰণো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ যিকোনো দ্রব্য বা সেৱাৰ মূল্য নিৰ্দ্ধাৰিত হয় ইয়াৰ যোগান আৰু চাহিদাই সমতা লাভ কৰা অৱস্থাত। গতিকে খাজনা নিৰ্দ্ধাৰিত হয় ভূমিৰ যোগান আৰু চাহিদাই সমতা লাভ কৰা অৱস্থাত। খাজনা নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে আচুতীয়া তত্ত্বৰ প্ৰয়োজন নাই। সেয়েহে Marshall

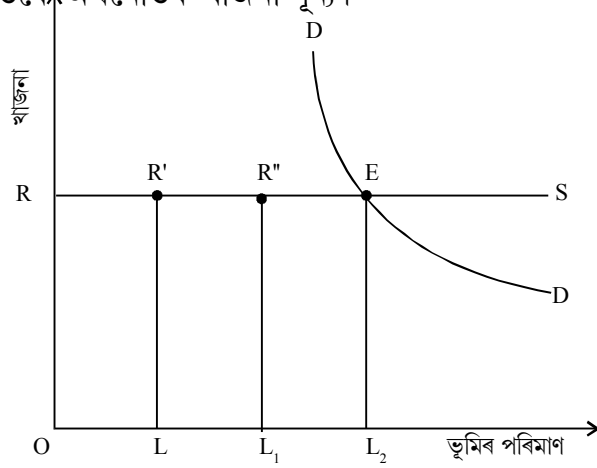
-এ কৈছে, “খাজনা হ'ল এক বৃহৎ গোটীৰ এক বিশিষ্ট প্ৰজাতি।” তেনেস্থলত ভূমিৰ যোগান আৰু চাহিদা বিবেচনা কৰি খাজনা কেনেকৈ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

ভূমিৰ পৰা যি উপাৰ্জনৰ উদ্ভৱ হয় তাত, মুঠ খাজনাত দুই প্ৰকাৰৰ উপাদান নিহিত হৈ থাকে। সেয়াই হ'ল হস্তান্তৰিত পৰিশোধ আৰু হস্তান্তৰিত পৰিশোধনৰ ওপৰিধি। হস্তান্তৰিত পৰিশোধৰ ওপৰিধিয়েই হ'লে অৰ্থনৈতিক খাজনা। অৰ্থনৈতিক খাজনাত কোনো ধৰণৰ ব্যয়ৰ উপাদান নিহিত নাথাকে। সেয়েহে

অৰ্থনৈতিক খাজনা = ভূমিৰ পৰা হোৱা মুঠ উপাৰ্জন - হস্তান্তৰিত

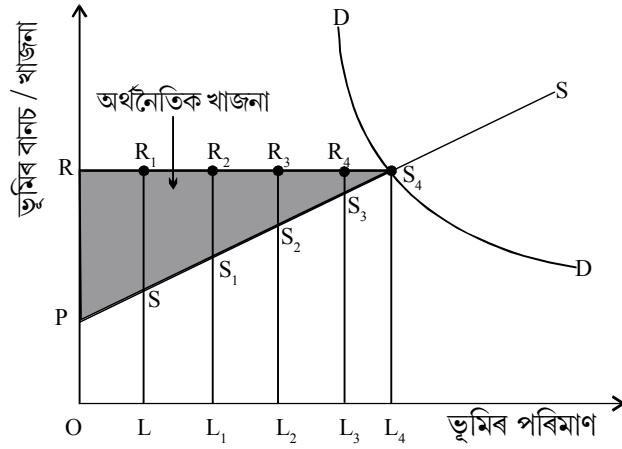
পৰিশোধ। এতিয়া হস্তান্তৰিত ব্যয় বা পৰিশোধ কি? কোনো এক নিৰ্দিষ্ট ব্যৱহাৰত ভূমি অব্যাহত ৰাখিবলৈ যিখিনি মূল্য ভূমিৰ গৰাকীক পৰিশোধ কৰাটো অপৰিহাৰ্য তাক হস্তান্তৰিত পৰিশোধ বা ব্যয় বোলা হয়। প্ৰকৃততে ভূমিৰ সুযোগ ব্যয়েই হ'ল হস্তান্তৰিত ব্যয়। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ ভূমিত সৰিয়হ খেতি কৰি বছৰেক ৬০০ টকা, আলু খেতি কৰি বছৰেক ৫০০ টকা উপাৰ্জন হয় আৰু কুঁহিয়াৰ খেতি কৰি ৪০০ টকা উপাৰ্জন হয়। এই ক্ষেত্ৰত সৰিয়হ উৎপাদনৰ উত্তম নিকট বিকল্প হ'ব আলু। গতিকে মাটি ডোখৰ সৰিয়হ উৎপাদনত অব্যাহত ৰাখিবলৈ ই অন্ততঃ বছৰে ৫০০ টকা উপাৰ্জন দিব লাগিব। অন্যথা সৰিয়হৰ ঠাইত আলু খেতি কৰা হ'ব। গতিকে মাটি নডোখৰ হস্তান্তৰিত ব্যয় হ'ল ৫০০ টকা আৰু অৰ্থনৈতিক খাজনা তথা হস্তান্তৰিত ব্যয়ৰ ওপৰিঞ্চি উপাৰ্জন হ'ল ১০০ টকা।

যেতিয়া ভূমিৰ কোনো গুণগত পাৰ্থক্য নাথাকে তেতিয়া সকলো ব্যৱহাৰতে ইয়াৰ হস্তান্তৰিত ব্যয় সমান হয়। মন কৰিবলগীয়া যে ভূমিৰ বানচ প্ৰান্তীয় ভূমিৰ হস্তান্তৰিত ব্যয়ৰ সমান হয়। প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত ভূমিৰ যোগান বেখা পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক হয়। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল প্ৰতিষ্ঠান এখনে যিমান পৰিমাণৰ ভূমি ব্যৱহাৰ নকৰক হস্তান্তৰিত ব্যয় সমান হয়। গতিকে প্ৰতিষ্ঠানৰ দিশৰ পৰা, বা সমজাতীয় ভূমিৰ দিশৰ পৰা (য'ত ভূমিৰ যোগান বেখা পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক হয়) ভূমিৰ বানচত কেৱল হস্তান্তৰিত ব্যয়েই থাকে, ইয়াৰ ওপৰিঞ্চি আয় তথা অৰ্থনৈতিক খাজনা নাথাকে। চিত্ৰ নং ২.৩ ত দেখা গৈছে ভূমিৰ ব্যৱহাৰ ক্ৰমে OL ৰপৰা OL_1 লৈ বৃদ্ধি পাইছে। যদিও সকলো ক্ষেত্ৰত হস্তান্তৰিত ব্যয় OR ৰ সমান। গতিকে ভূমিৰ পৰা হোৱা মুঠ উপাৰ্জন = হস্তান্তৰিত পৰিশোধ ORL_2 । গতিকে অৰ্থনৈতিক খাজনা শূন্য।

চিত্ৰ নং ২.৩

উদ্যোগৰ ক্ষেত্ৰত দেখা যায় ভূমিৰ ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে হস্তান্তৰিত ব্যয় বৃদ্ধি পায়। কিয়নো এটা উদ্যোগত অধিক ভূমি প্ৰয়োগ কৰা মানে আন উদ্যোগত ভূমিৰ ব্যৱহাৰ বাতিল কৰা। এটা উদ্যোগৰ অধীনলৈ অধিক ভূমি আকৰ্ষণ কৰিবলৈ অধিক ব্যয় বহন কৰিবলগীয়া হয়। সেয়েহে উদ্যোগৰ ক্ষেত্ৰত ভূমিৰ যোগানৰেখা ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া হয়। চিত্ৰ নং ২.৪ ত দেখা গৈছে যে ভূমিৰ ব্যৱহাৰ OL ৰপৰা OL_1 লৈ বৃদ্ধি কৰোঁতে হস্তান্তৰিত ব্যয়

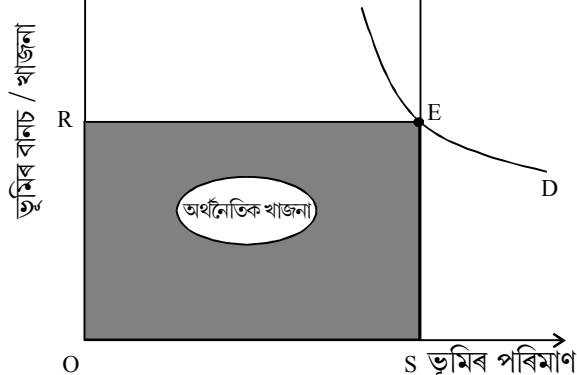

চিত্ৰ নং ২.৪

LS ৰপৰা L_1S_1 লৈ বৃদ্ধি পাইছে। এনেকৈ ভূমিৰ ব্যৱহাৰ ক্ৰমে OL_2 আৰু OL_3 লৈ বৃদ্ধি কৰাত হস্তান্তৰিত ব্যয়ও ক্ৰমাৎ L_2S_2 আৰু L_3S_3 লৈ বৃদ্ধি পাইছে। ভূমিৰ ব্যৱহাৰ যেতিয়া OL_4 লৈ বৃদ্ধি পালে তেতিয়া হস্তান্তৰিত পৰিশোধ আৰু ভূমিৰ প্ৰকৃত উপাৰ্জনৰ মাজত কোনো পাৰ্থক্য নাথাকিল। ইয়াৰ পূৰ্বলৈকে ভূমিৰ প্ৰকৃত উপাৰ্জনতকৈ হস্তান্তৰিত ব্যয় কম আছিল আৰু সেয়েহে ভূমিৰ ব্যৱহাৰ বৃদ্ধি পাইছিল। OL_4 তকৈ ভূমিৰ প্ৰয়োগ বৃদ্ধি কৰিলে প্ৰকৃত উপাৰ্জনতকৈ হস্তান্তৰিত ব্যয় বাঢ়ি যাব। গতিকে ভূমিৰ চাহিদা OL_4 ত সীমিত হৈ S_4 বিন্দুত ভাৰসাম্য নিৰূপিত হ'ব। ইয়াৰ পৰা দেখা গ'ল প্ৰান্তীয় একক ভূমিত অর্থনৈতিক খাজনাৰ উদ্ভৱ হোৱা নাই। বাকী ভূমিয়ে কম-বেছি পৰিমাণে অর্থনৈতিক খাজনা

আহৰণ কৰিছে। চিত্ৰ অনুসৰি ভূমিৰ মুঠ উপাৰ্জন = ORS_4L_4 ।

$$= \text{মুঠ হস্তান্তৰিত ব্যয় } OPSL + LSS_1L_1^S + L_1S_1S_2L_2 + L_1S_1S_2L_2$$

চিত্ৰ নং ২.৫

$$+ L_2S_2S_3L_3 + L_3S_3S_4L_4$$

$$= OSS_4L_4$$

$$\therefore \text{অর্থনৈতিক খাজনা} = ORS_4L_4 - OPS_4L_4 = RPS_4$$

সমগ্ৰ অর্থনীতিখনৰ দিশৰ পৰা ভূমিৰ কোনো হস্তান্তৰিত ব্যয়ৰ উদ্ভৱ নহয়। কাৰণ সামগ্ৰীক ভাবে ভূমি প্ৰকৃতিৰ দান। সেয়েহে সামগ্ৰীক ভাবে ভূমিৰ ওপৰত যি উপাৰ্জন হয় সেইয়া সম্পূৰ্ণ ভাবে হস্তান্তৰিত ব্যয়ৰ ওপৰিষ্টি। গতিকে ভূমিৰ পৰা যি উপাৰ্জন হয় সেইয়া সম্পূৰ্ণ অর্থনৈতিক খাজনা। *

চিত্ৰ নং ২.৫ ত দেখা গৈছে E বিন্দুত ভূমিৰ যোগান আৰু চাহিদা সমান হৈ OR পৰিমাণে ভূমিৰ বানচ নিৰূপিত হৈছে। SS ৰেখা ভূমি অক্ষৰ ওপৰত উলম্ব হোৱা কাৰ্য্যই দেখুৱাইছে যে ভূমিৰ হস্তান্তৰিত ব্যয় সকলো অৱস্থাতে শূন্য। গতিকে ভূমিৰ ওপৰত ORES এই সমগ্ৰ উপাৰ্জন অর্থনৈতিক খাজনা।

২.৬ : মজুৰি নিৰ্ধাৰণ (Wage Determination)

উৎপাদিত শ্ৰম ব্যৱহাৰ কৰাৰ বিপৰীতে যি বানচ পৰিশোধ কৰা হয় সেইয়াই মজুৰি। শ্ৰম বোলোতে ইয়াত দৈহিক আৰু মানসিক উভয় শ্ৰমকে বুজোৱা হৈছে। Benham ৰ মতে “A wage may be defined as a sum of money paid under contract by an employer to a worker for services rendered.” দৈনন্দিন জীৱনত মজুৰিক বিভিন্ন নামেৰে নামাকৰণ কৰা হয়। যেনে - বেতন, পাৰিশ্ৰমিক, মাচুল, বাট্টা, বোনাচ ইত্যাদি।

মুদ্ৰা মজুৰি আৰু প্ৰকৃত মজুৰি : Money wage and real wage

মুদ্রা আকাৰিত যি মজুৰি পৰিশোধ কৰা হয় তাক মুদ্রা মজুৰি বোলা হয়। অৰ্থাৎ কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ৰ পৰিসৰত শ্ৰমদানৰ বিপৰীতে শ্ৰমিকক মুদ্রামানত যি বানচ দিয়া হয় সেয়াই মুদ্রা মজুৰি। উৎপাদনত অৱদান আগবঢ়োৱা বাবে উৎপন্নৰ যিটো অংশ শ্ৰমিকক দিয়া হয় তাৰ বজাৰ মূল্যই হ'ল মুদ্রা মজুৰি।

মুদ্রা মজুৰিয়ে শ্ৰমিকৰ প্ৰকৃত অৱস্থাৰ বুজ নিদিয়ে। সেয়েহে অৰ্থনীতিবিদসকলে মুদ্রা মজুৰিৰ লগতে প্ৰকৃত মজুৰিও বিবেচনা কৰে। কোনো এক সংস্থানৰ জৰিয়তে এজন শ্ৰমিকে শুদ্ধ হিচাপত যি দ্ৰব্য আৰু সেৱা লাভ কৰে, বা যি সুবিধা আৰু সন্তুষ্টি লাভ কৰে তাক প্ৰকৃত মজুৰি বোলা হয়। প্ৰকৃত মজুৰি নিৰ্ভৰ কৰা কাৰকসমূহ হ'ল-

মূল্যস্তৰ বা মুদ্রাৰ ক্ৰয় ক্ষমতা : মূল্যস্তৰ বাঢ়িলে মুদ্রাৰ ক্ৰয়ক্ষমতা কমে আৰু সেয়েহে প্ৰকৃত মজুৰি কমে। আনহাতে মূল্যস্তৰ কমিলে মুদ্রাৰ ক্ৰয়সামৰ্থ্য বাঢ়ি প্ৰকৃত মজুৰিও বাঢ়ে।

মুদ্রামজুৰিৰ আকাৰ : আন সকলো একে থকা অৱস্থাত মুদ্রা মজুৰিৰ আকাৰ যিমানে ডাঙৰ হয়, সিমানে প্ৰকৃত মজুৰি বৃদ্ধি পায়।

পৰিপূৰক আয় : শ্ৰমিকে মূল মজুৰিৰ উপৰিও আয় উপাৰ্জনৰ সুবিধা থাকিলে প্ৰকৃত আয় বাঢ়ে। অৰ্থাৎ বেতন পোৱাৰ উপৰিও 'বোনাচ' পোৱাৰ সুবিধা আছে নাই তাৰ ওপৰত কৰ্মচাৰীৰ প্ৰকৃত আয় নিৰ্ভৰ কৰে।

সংস্থানৰ প্ৰকৃতি : শ্ৰমিকৰ সংস্থান নিয়মিত আৰু স্থায়ী হ'লে প্ৰকৃত আয় অনিয়মিত আৰু অস্থায়ী সংস্থানৰ তুলনাত অধিক হয়।

কৰ্ম সময় : মাজত কোনো জিৰণি সময় নোহোৱাকৈ একেৰাহে শ্ৰমদান কৰিবলগীয়া হ'লে প্ৰকৃত আয় কম হয়। ইয়াৰ বিপৰীতে কামৰ সময় তুলনামূলকভাৱে কম হ'লে বা মাজত জিৰণিৰ ব্যৱস্থা থাকিলে প্ৰকৃত আয় বৃদ্ধি পায়। অৱশ্যে কেতিয়াবা ওপৰিঞ্চি সময় কাম কৰা বাবে ওপৰিঞ্চি আয়ৰ ব্যৱস্থা কৰা হয়। এনে অৱস্থাত অতিৰিক্ত শ্ৰমদানৰ জৰিয়তে হেৰুৱা সন্তুষ্টি অতিৰিক্ত আয়ৰদ্বাৰা পূৰণ হয়। যদি অতিৰিক্ত আয়ে অনা সন্তুষ্টি শ্ৰমদানৰ বাবে হেৰুওৱা অসন্তুষ্টিতকৈ অধিক হয় তেতিয়া প্ৰকৃত মজুৰি বাঢ়ে।

কাম কৰাৰ পৰিবেশ : সাধাৰণতে কৃষি শ্ৰমিতকৈ খনি বা কাৰখানা শ্ৰমিকৰ কাম কৰাৰ পৰিবেশ বিপদজনক আৰু লেতেৰা হয়। গতিকে মুদ্রা মজুৰি কম হ'লেও নিৰ্মল আৰু বিপদমুক্ত কাম কৰা পৰিবেশৰ বাবে প্ৰকৃত আয় অধিক হয়।

বৃত্তিগত ব্যয় : কিছুমান শ্ৰমদানৰ ক্ষেত্ৰত বৃত্তিগত ব্যয়ৰ উদ্ভৱ হয় আৰু কিছুমানৰ ক্ষেত্ৰত নহয়। উদাহৰণ স্বৰূপে মহাবিদ্যালয়ৰ প্ৰবক্তাই

শেহতীয়াকৈ প্ৰকাশ পোৱা গ্ৰন্থ আলোচনীৰ ওপৰত ব্যয় কৰিবলগীয়া হয়। একেদৰে উকীলৰ ক্ষেত্ৰতো। কিন্তু কাৰ্যালয়ৰ এজন বিষয়াই এনে ব্যয় বহন কৰিবলগীয়া নহয়। গতিকে যিবোৰৰ সংস্থানত বৃত্তিগত ব্যয়ৰ উদ্ভৱ নহয়, সেইবোৰৰ সংস্থানত প্ৰকৃত আয় অধিক হয়।

বৃত্তিগত প্ৰশিক্ষণ : বহুসময়ত বৃত্তিগত প্ৰশিক্ষণে শ্ৰমিকৰ সময় আৰু সম্পদৰ ব্যয় কৰে। সেয়েহে এনে শ্ৰমিকৰ প্ৰকৃত মজুৰি কম হয়।

অন্যান্য

১. পদোন্নতিৰ আশা : যিবোৰৰ সংস্থানত পদোন্নতিৰ আশা থাকে সেইবোৰৰ সংস্থানত প্ৰকৃত আয় তুলনামূলকভাবে অধিক হয়।
২. সামাজিক মৰ্যাদা : মুদ্ৰা মজুৰি একে / কম হ'লেও সামাজিক মৰ্যাদা অধিক হোৱা বৃত্তিত প্ৰকৃত আয় অধিক হয়।
৩. উপৰুৱা সা-সুবিধাৰ পৰিসৰ : যিবোৰ বৃত্তিত মুদ্ৰা মজুৰিৰ বাদেও উপৰুৱা সুবিধা যেনে, বাসস্থান, চিকিৎসা, প্ৰশিক্ষণ শিক্ষণ, ইত্যাদিৰ সুবিধা থাকে, সেইবোৰ বৃত্তিত প্ৰকৃত মজুৰি অধিক হয়।
৪. শ্ৰমিক-মালিকৰ সম্পৰ্ক : শ্ৰমিক আৰু মালিকৰ সম্পৰ্ক সৌহাৰ্দপূৰ্ণ হ'লে প্ৰকৃত মজুৰি অধিক হয়, কিন্তু এই সম্পৰ্ক তিক্ততাপূৰ্ণ হ'লে প্ৰকৃত মজুৰি কম হয়।

শ্ৰম বজাৰৰ বৈশিষ্ট (Characteristics of Wage Market)

১. শ্ৰম বজাৰ মানৱ সেৱাৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ লগত জড়িত।
২. শ্ৰম বজাৰত দৰ নিৰ্দ্ধাৰণত মানৱীয় প্ৰমূল্যবোধ জড়িত হৈ থাকে। সেয়েহে অৱসৰ বাট্টা আৰ্থিক নিৰাপত্তা, ভৱিষ্যনিধি ইত্যাদি আনুষংগিক সমস্যাবোৰ মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণৰ লগত জড়িত হৈ থাকে।
৩. শ্ৰম সম্পদ বিকাশৰ বাবে সামূহিক ব্যয় আৰু প্ৰচেষ্টাৰ প্ৰয়োজন হয়।
৪. শ্ৰম নিজেই ভোক্তা আৰু উৎপাদক। অৰ্থাৎ ভোক্তা হিচাপে শ্ৰমে নিজৰ চাহিদা নিজেই সৃষ্টি কৰে। আৰু উৎপাদক হিচাপে এই চাহিদা পূৰণৰ বাবে শ্ৰমৰ যোগানো নিজেই ধৰে।
৫. শ্ৰমৰ যোগান কেৱল মজুৰিৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ নকৰি প্ৰচলিত বীতিনীতি কৰ্মমুখী মানসিকতা ইত্যাদিৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে।
৬. শ্ৰমিক সংঘ গঠনৰ জৰিয়তে যৌথ দৰাদৰি ব্যৱস্থাৰ অগাম ঘটিব পাৰে।

৭. শ্রম মজুতযোগ্য নোহোৱা বাবে শ্রমিকৰ দৰদাম কৰা শক্তি নাথাকে আৰু এনেস্থলত মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত চৰকাৰে হস্তক্ষেপ কৰিবলগীয়া হয়।
৮. শ্রমৰ যোগান বেখা কেতিয়াৰ পশ্চাদমুখী (Back bending) হ'ব পাৰে।
৯. শ্রম মানসিক আৰু শাৰিৰীক এই দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে।
১০. শ্রমৰ বজাৰ সাধাৰণতে অপূৰ্ণ হয়, ইয়াত সহায় কৰে শ্রমিকৰ দক্ষতাৰ ভিন্নতা, শ্রমিকৰ চলনশীলহীনতা, উদ্যোগৰ বিশেষীকৰণ, শ্রমিক সংঘৰ গঠন ইত্যাদিয়ে।

২.৬.১ সংস্থাপিত মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্ব (Classical theory of Wage) নিম্নতম ভৰণ-পোষণ তত্ত্ব (Subsistence theory of labour)

সংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মতে দীৰ্ঘকালত সদায় নিম্নতম ভৰণ-পোষণ অনুযায়ী মজুৰি প্ৰদান কৰা হয়। সেয়ে এই তত্ত্বক নিম্নতম ভৰণ-পোষণ তত্ত্ব বোলা হয়। এই তত্ত্ব অনুসৰি শ্রমিকৰ নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় অনুসৰি মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰিত হয়। দীৰ্ঘকালত মজুৰি কেতিয়াও নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় অনুসৰি মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰিত হয়। দীৰ্ঘকালত মজুৰি কেতিয়াও নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়তকৈ অধিক বা কম হ'ব নোৱাৰে। নিম্নতম জীৱন-নিৰ্বাহ ব্যয় অনুসৰি নিৰ্দ্ধাৰণ হোৱা মজুৰিক স্বাভাৱিক বা প্ৰাকৃতিক মজুৰি বুলিও কোৱা হয়। দীৰ্ঘকালত শ্রমিকৰ যোগান পৰিবৰ্তনৰ যোগেদি স্বতন্ত্ৰভাৱে প্ৰকৃত মজুৰি স্বাভাৱিক মজুৰিৰ সমান হৈ পৰে। অৰ্থাৎ হ্ৰস্বকালত শ্রমিকৰ প্ৰকৃত মজুৰি যদি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়তকৈ অধিক হয়, তেতিয়া মালখাছীয়া তত্ত্ব অনুসৰণ কৰি জনসংখ্যা বৃদ্ধি হ'ব। বৰ্দ্ধিত জনসংখ্যাই শ্রমিকৰ যোগান বৃদ্ধি কৰি মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ পৰ্যায়লৈ হ্ৰাস কৰিব। অৰ্থাৎ প্ৰকৃত মজুৰি স্বাভাৱিক মজুৰিৰ সমান হৈ পৰিব। আনহাতে যদি প্ৰকৃত মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়তকৈ কম হয় তেতিয়া জনসংখ্যা কমি শ্রমিকৰ যোগান কমিব আৰু সেয়েহে প্ৰকৃত মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়ৰ পৰ্যায়লৈ বৃদ্ধি পাব। গতিকে দীৰ্ঘকালত শ্রমিকৰ যোগান বেখা নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়ি স্তৰত পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক হ'ব। সেয়েহে শ্রমিকৰ চাহিদা হ্ৰাস-বৃদ্ধিৰ জৰিয়তে হ্ৰস্বকালত মজুৰিত দেখা দিয়া পৰিবৰ্তন দীৰ্ঘকাললৈ নিষ্ক্ৰিয় হৈ পৰে। নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়ত দীৰ্ঘকালত মজুৰি অলৰ অচৰ হৈ থকা বাবে জাৰ্মান দাৰ্শনিক। Lassalle- এ এই তত্ত্বক মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণৰ লৌহ বিধি হিচাপে আখ্যা দিছে।

নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় তত্বই শ্ৰমিকৰ যোগানৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব দিছে। ইয়াত কেৱল জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়ক মজুৰিৰ একমাত্ৰ নিৰ্দ্ধাৰক হিচাপে দেখুৱাইছে। মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত প্ৰভাৱ পেলোৱা শ্ৰমিকৰ চাহিদা, শ্ৰমিকৰ দক্ষতা, শ্ৰমিক সংঘৰ হেঁচা ইত্যাদি কাৰকসমূহ এই তত্বই অৱজ্ঞা কৰিছে। একেদৰে জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় সকলো শ্ৰমিকৰ বাবে সকলো সময়ৰ বাবে সমান নহয়। এই সম্পৰ্কে তত্বটোত কোনো ব্যাখ্যা নাই।

মজুৰি নিধি তত্ব (Wage Fund Theory)

সংস্থাপনবাদীসকলৰ দ্বাৰা প্ৰণীত আন এটা মজুৰি তত্ব হ'ল মজুৰি নিধি তত্ব। Adam Smith, Ricardo আৰু মালখাছে সমৰ্পন কৰা মজুৰি নিধি তত্বই পূৰ্ণতা লাভ কৰে J. S. Mill -ৰ হাতত। এই তত্ব অনুসৰি উৎপাদনকাৰীসকলে শ্ৰমিকৰ মজুৰি দিবলৈ মুঠ বিনিয়োগৰ যিটো অংশ ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেই অংশটোৱেই হ'ল মজুৰি নিধি। এই মজুৰি নিধিৰ আকাৰৰ ওপৰত আৰু নিয়োগ প্ৰাপ্ত শ্ৰমিকৰ সংখ্যাৰ ওপৰত মজুৰিৰ হাৰ নিৰ্ভৰ কৰে। সংস্থাপনবাদীসকলৰ মতে মজুৰি নিধি কম-বেছি পৰিমাণে স্থায়ী হৈ থাকে। সেয়েহে মজুৰি নিধিৰ আকাৰ বৃদ্ধি কৰি মজুৰিৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ মজুৰি নিধি বৃদ্ধি কৰিলে মুনাফাৰ অংশ কমিব আৰু সেয়েহে বিনিয়োগ কমি উৎপাদনৰ ওপৰত প্ৰতিকূল পৰিণামৰ সূচনা হ'ব। গতিকে মজুৰি নিধি দীৰ্ঘকালত স্থিৰে থকা বাবে মজুৰি হাৰ নিৰ্ভৰ কৰে নিয়োগ বিচৰা শ্ৰমিকৰ সংখ্যাৰ ওপৰত। মজুৰি নিধি অপৰিবৰ্তিত হৈ থকা অৱস্থাত নিয়োগপ্ৰাপ্ত শ্ৰমিকৰ সংখ্যা বাঢ়িলে মজুৰিৰ হাৰ কমে আৰু নিয়োগ বিচৰা শ্ৰমিকৰ সংখ্যা কমিলে মজুৰিৰ হাৰ বাঢ়ে।

মজুৰি নিধি তত্বটো নিম্নতম ভৰণ-পোষণ ব্যয় তত্বৰে এটা অন্যতম ৰূপ। হ্ৰস্বকালত মজুৰি নিধিৰ আকাৰ বাঢ়ি প্ৰকৃত মজুৰিৰ হাৰ স্বাভাৱিক হাৰতকৈ অধিক হ'ব পাৰে। দীৰ্ঘকালত উৎপন্নৰ ওপৰত বিৰূপ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ উদ্ভৱ হৈ শ্ৰমিকৰ চাহিদা কমে আৰু আনহাতে প্ৰকৃত মজুৰি বঢ়া বাবে শ্ৰমৰ যোগান বৃদ্ধি হয়। এই দুয়োটা পৰিবৰ্তনে মজুৰি নিধি পূৰ্বৰ আকাৰলৈ হ্ৰাস কৰে। ইয়াৰ বিপৰীত প্ৰতিক্ৰিয়াৰ উদ্ভৱ হয়, যেতিয়া মজুৰি নিধি কমে।

মজুৰি নিধি তত্বত শ্ৰমিকৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমঞ্জস্যত মজুৰিৰ হাৰ নিৰূপণৰ কিছু আভাস পোৱা যায়। এই দিশৰ পৰাই মজুৰি নিধি তত্ব নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ তত্বতকৈ কিছু উন্নত বুলি ক'ব পাৰি। কিন্তু আন সংস্থাপনবাদী তত্বৰ দৰে মজুৰি নিধি তত্বইও শ্ৰমিক ভেদে মজুৰিৰ ভিন্নতা

ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাই, মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিকৰ দক্ষতাৰ প্ৰভাৱ শ্ৰমিকৰ যোগান আৰু চাহিদা স্থিতিস্থাপকতাৰ প্ৰভাৱ, শ্ৰমিক সংগঠনৰ প্ৰভাৱ ইত্যাদি ব্যাখ্যা কৰা নাই।

২.৬.২ সমালোচনা (Criticism)

- ১ মজুৰিৰ নিম্নতম ভৰণ-পোষণ তত্ত্ব অনুসৰি মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণ হয় জীৱন নিৰ্বাহৰ ন্যূনতম ব্যয়ৰ দ্বাৰা। কিন্তু আধুনিক কালত মজুৰি কেৱল ন্যূনতম ভৰণ-পোষণৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত নহয়। বৰ্তমানৰ কৰ্প'ৰেট জগতত জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় বাদ দি বিভিন্ন সা-সুবিধাৰ মাপকাঠিৰেও মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়।
- ২ নিম্নতম ভৰণ পোষণ ব্যয় তত্ত্বটো দীৰ্ঘকালতহে প্ৰযোজ্য হয়। ই মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণৰ হুস্কালীন অৱস্থা বা মজুৰিত হুস্কালত হোৱা উত্থান-পতন ব্যাখ্যা কৰাত সহায় কৰিব নোৱাৰে।
- ৩ নিম্নতম ভৰণ-পোষণ ব্যয় তত্ত্বই মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণৰ কেৱল যোগানৰ দিশটো বিবেচনা কৰিছে। ইয়াত শ্ৰমিকৰ যোগানে মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে বুলি যুক্তি দাঙি ধৰা হৈছে। কিন্তু বাস্তৱতে দেখা যায় মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিকৰ যোগান আৰু চাহিদা উভয়ে প্ৰভাৱ পেলায়। শ্ৰমিকৰ যোগান একে থকা অৱস্থাত শ্ৰমিকৰ চাহিদা বাঢ়িলে মজুৰি বাঢ়ে আৰু শ্ৰমিকৰ চাহিদা কমিলে মজুৰি কমে।
- ৪ সংস্থাপনবাদী মজুৰি তত্ত্বই মজুৰি হ্ৰাস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে জনসংখ্যাৰো হ্ৰাস-বৃদ্ধি হোৱা বুলি কৈছে। কিন্তু বাস্তৱতে জনসংখ্যাৰ আকাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত সদায় পৰিয়ালৰ আয়ে প্ৰভাৱ নেপেলায়। জনসংখ্যাৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধিত জলবায়ুকে ধৰি জীৱন বোধ, চৰকাৰী নীতি ইত্যাদি বহু কাৰকে প্ৰভাৱ পেলায়।
- ৫ একেদৰে সংস্থাপনবাদী তত্ত্বই কৈছে যে জনসংখ্যাৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধিৰ লগে লগে শ্ৰমিকৰ যোগানৰ হ্ৰাস-বৃদ্ধি হয়। কিন্তু দৰাচলতে শ্ৰমিকৰ যোগান কেৱল মানুহৰ সংখ্যাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে, লগতে জনসংখ্যাত কাম কৰিব পৰা মানুহৰ অনুপাত, সেই মানুহবিলাকৰ শিক্ষা আৰু প্ৰশিক্ষণৰ প্ৰকৃতি, কাম কৰাৰ সময় ইত্যাদিৰ ওপৰতো শ্ৰমিকৰ যোগান নিৰ্ভৰ কৰে।

২.৭ সামূহিক দৰাদৰি আৰু মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণ (Collective Bargaining)

ইংলেণ্ডত শিল্প বিপ্লৱ হোৱাৰ পৰৱৰ্তি কালত শ্ৰমিক আন্দোলনৰ ফলশ্ৰুতিতে শ্ৰমিকৰ নিৰাপত্তা আৰু অধিকাৰ সম্পৰ্কে যি আইন গ্ৰহণ কৰা

হয়, তাৰ দ্বাৰা শ্ৰমিকৰ ন্যায্যতাৰ আংশিক স্বীকৃতি প্ৰদান কৰা হয়। সাম্যবাদী ভাৱধাৰাৰ উত্থান আৰু সম্প্ৰসাৰণে সমগ্ৰ বিশ্বৰ শ্ৰমিকক সচেতন কৰি তোলে আৰু শ্ৰমিক বিপ্লৱ তীব্ৰতৰ হৈ পৰে। ইয়াৰ চৰম পৰিণাম স্বৰূপে ছোভিয়েত গণৰাজ্যত সমাজবাদ আৰু চীন প্ৰজাতন্ত্ৰত সাম্যবাদৰ প্ৰতিষ্ঠা হয়। ইয়াৰ পাছৰে পৰা শ্ৰমিক সংঘ গঠনৰ প্ৰকোপ বৃদ্ধি পাইছে। সম্প্ৰতি এনে এজন শ্ৰমিক নাই যিজন কোনো এক শ্ৰমিক সংঘৰ সদস্য নহয়। সমজাতীয় আৰু সমউদ্দেশ্য ভিত্তিকভাৱে ক্ষুদ্ৰ ক্ষুদ্ৰ শ্ৰমিক সংঘৰ উপৰিও, এখন ৰাজ্য বা ৰাষ্ট্ৰভিত্তিক ভাৱেও শ্ৰমিকসংঘ গঠন হৈছে। আনকি ৰাষ্ট্ৰসংঘৰ বেনাৰত আন্তঃৰাষ্ট্ৰীয় শ্ৰমিক সংস্থাও গঠন হৈছে।

শ্ৰমিক সংঘই সমূহীয়া দাবিৰ ভিত্তিত নিয়োগকাৰীৰ লগত মজুৰিৰ দৰ দাম কৰাত লিপ্ত হয়। ইয়াক সামূহিক দৰাদৰি বোলা হয়। অন্য অৰ্থত মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘই যি ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে তাকেই সামূহিক দৰাদৰি বোলা হয়।

মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘ কেতিয়া বিফল হয় ?

(When trade unions fail)

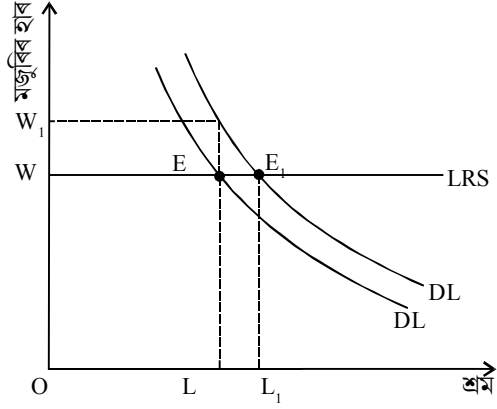
পৰম্পৰাগত মজুৰিতত্ত্ব আৰু সামূহিক দৰাদৰি

পৰম্পৰাগত তত্ত্বসমূহে দাবী কৰিছে, মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘই স্থায়ী ভূমিক গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰে। অৰ্থাৎ সামূহিক দৰাদৰি জৰিয়তে মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত ক্ষনিক সফলতাহে লাভ কৰিব পাৰি।

নিম্নতম ভৰণপোষণ তত্ত্ব

মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণৰ লৌহ বিধি নামে জনাজাত নিম্নতম ভৰণ-পোষণ তত্ত্ব অনুযায়ী মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় অনুসৰি নিৰ্দ্ধাৰণ হয়। ২.৬ নং চিত্ৰত দেখুওৱাৰ দৰে নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় স্তৰত শ্ৰমৰ যোগান ৰেখা পূৰ্ণ স্থিতিস্থাপক। ই নিৰ্দেশ কৰে যে মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়তকৈ বৃদ্ধি কৰিব পাৰিলে জনসংখ্যা বৃদ্ধি হৈ শ্ৰমিকৰ যোগান বাঢ়িব আৰু দীৰ্ঘকালত মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় স্তৰলৈ নিম্নগামী হ'ব। একেদৰে প্ৰকৃত মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়তকৈ কমিলে জনসংখ্যা কমিব আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা শ্ৰমিকৰ যোগান কমি দীৰ্ঘকালত মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় স্তৰলৈ বৃদ্ধি পাব। গতিকে দেখা গ'ল শ্ৰমিক সংঘৰ দাবিত মজুৰি বৃদ্ধি হ'লেও ই সাময়িক ভাবেহে বৰ্তি থাকিব। দীৰ্ঘকালত মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়ৰ স্বাভাৱিক অৱস্থালৈ ঘূৰি যাব।

চিত্ৰ নং ২.৬ ত দেখা গৈছে হুস্কালত শ্ৰমিক সংঘৰ হেঁচাত মজুৰি OW_1

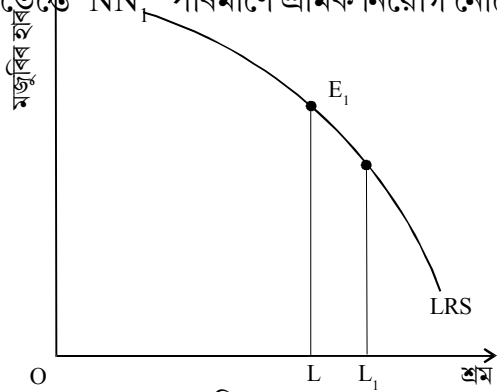

চিত্র নং ২.৬

লৈ বৃদ্ধি পাইছে। কিন্তু এই মজুৰি বৃদ্ধিয়ে দীৰ্ঘকালত LL_1 পৰিমাণে শ্রমিকৰ যোগান বৃদ্ধি কৰা বাবে মজুৰি পুনৰ OW লৈ হ্রাস হ'ল।

১. মজুৰি নিধি তত্ত্ব অনুসৰি মজুৰি হাৰ নিৰ্ভৰ কৰে এহাতে মজুৰি নিধিৰ আকাৰ আৰু আনহাতে সংস্থান বিচৰা শ্রমিকৰ সংখ্যাৰ ওপৰত। গতিকে মজুৰি নিধিৰ আকাৰ বা / আৰু সংস্থান বিচৰা শ্রমিকৰ সংখ্যা নকমোৱাকৈ মজুৰি হাৰ বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়। মজুৰি নিধিৰ আকাৰ একপ্ৰকাৰ স্থিৰ। কাৰণ ইয়াক বৃদ্ধি কৰিলে মুনাফা আৰু মূলধন গঠন হ্রাস হৈ উৎপাদন আৰু নিয়োগৰ ওপৰত বিৰূপ প্ৰতিক্ৰিয়াৰ উদ্ভৱ হ'ব। গতিকে শ্রমিক সংঘই সামূহিক দৰাদৰিৰ জৰিয়তে সমূহ শ্রমিকৰ বাবে মজুৰি স্থায়ীভাবে বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰে। বৰঞ্চ নিবনুৱাহে সৃষ্টি কৰিব।

২. ঠিক একেদৰে প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্ত্বতো দেখা যায় যে দ্ৰব্যৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা আৰু শ্রমৰ যোগান নিৰ্দিষ্ট হৈ থকা সময়ত নিবনুৱাৰ সৃষ্টি নকৰাকৈ শ্রমিক সংঘই মজুৰি হাৰ বৃদ্ধি কৰিবলৈ সম্পৰ্ক নহয়। এই তত্ত্ব অনুসৰি শ্রমিকৰ মজুৰি প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদিকা শক্তি নিৰ্দ্ধাৰিত হয়। চিত্ৰ নং ২.৭ ত দেখা গৈছে ON মুঠ শ্রমৰ পৰিমাণৰ নিয়োগ হোৱা অৱস্থাত নিৰ্দ্ধাৰিত মজুৰি NE । শ্রমিক সংঘৰ দাবিত যদি মজুৰি N_1E_1 লৈ বৃদ্ধি কৰা হয় তেন্তে NN_1 পৰিমাণে শ্রমিক নিয়োগ নোহোৱাকৈ থাকি যাব।

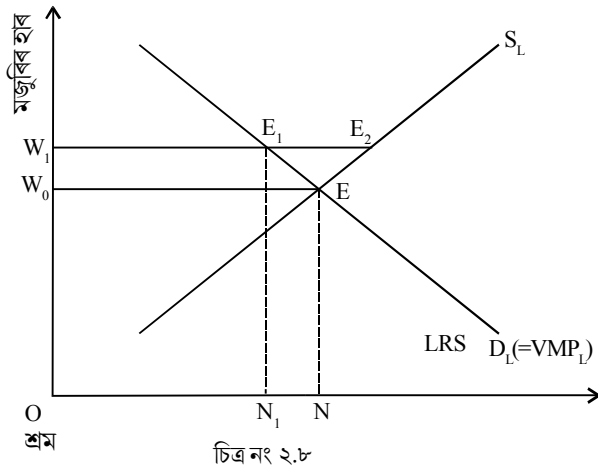
চিত্র নং ২.৭

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে পৰম্পৰাগত মজুৰি তত্বই মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘ আৰু সামূহিক দৰাদৰিৰ সাৰ্থকতা স্বীকাৰ কৰা নাই। ইয়াৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ চৰ্ত গ্ৰহণ।

সম্প্ৰতি বছৰ বিলাকত মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘ আৰু সামূহিক দৰাদৰিৰ প্ৰভাৱক লৈ নতুন নতুন তত্বৰ অৱতাৰণা কৰা হৈছে। এই তত্ববিলাকৰ প্ৰত্যেকে প্ৰকৃততে সামূহিক দৰাদৰিৰ একো একোটা কাৰকহে ব্যাখ্যা কৰিছে। এই তত্বসমূহৰ ওপৰত আলোকপাত কৰাৰ পূৰ্বে প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতা তত্বৰ আধুনিক ব্যাখ্যাৰ আধাৰত বিভিন্ন বজাৰ পৰিস্থিতিত মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত সামূহিক দৰাদৰিৰ ভূমিকা কেনে হ'ব পাৰে পৰীক্ষা কৰি চোৱা যাওক।

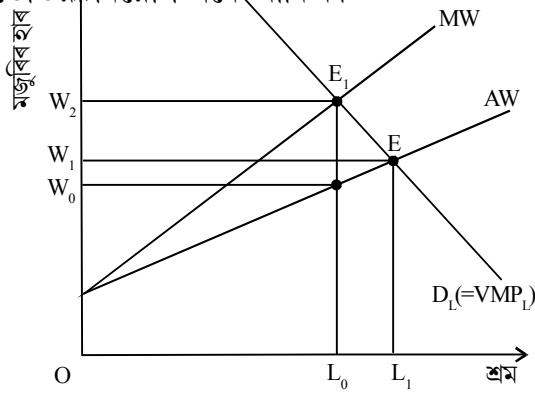
বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত

শ্ৰম আৰু দ্ৰব্য উভয় বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত $MRP_L - VMP_L$ আৰু $AW = MW$ । এনে অৱস্থাত শ্ৰমিক সংঘৰ দাবীত মজুৰি বৃদ্ধি কৰিলে নিবনুৱাৰ উদ্ভৱ হ'ব। এনে পৰিস্থিতিত VMP_L ৰেখাৰ ঋণাত্মক ঢাল বিশিষ্ট অংশই শ্ৰমৰ চাহিদা ৰেখা নিৰ্দেশ কৰে। ২.৮ নং চিত্ৰ দেখা গৈছে মজুৰি হাৰ NE ৰপৰা N_1E_1 লৈ বৃদ্ধি কৰাত E_1E_2 পৰিমাণে শ্ৰমিক নিবনুৱা হৈ পৰিছে। গতিকে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত মজুৰি হাৰ বৃদ্ধি কৰিলে সেই সকলহে লাভবান হ'ব যিসকলে সংস্থান হেৰুৱাবলগীয়া নহয়। আনহাতে সেইসকলৰ অৱস্থাৰ অৱনতি ঘটে, যিসকলে সংস্থান হেৰুৱাবলগীয়া হয়। অৱশ্যে মুক্ত অৱস্থাত দীৰ্ঘকালত স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে এই মজুৰি দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থালৈ অৱনতি হয়।

শ্রমৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্রতিযোগিতা আৰু দ্রব্যৰ বজাৰত পূৰ্ণপ্রতিযোগিতা থকা অৱস্থাত

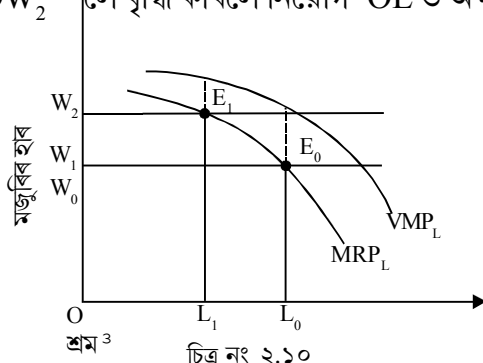
এনে পৰিস্থিতিত শ্রমিক সংঘই মজুৰি হাৰ আৰু নিয়োগ দুয়োটা বৃদ্ধি কৰাত সফল হয়। কাৰণ এনে বজাৰ গাঁথনিত $AW < VMP_L$ আৰু সেয়েহে VMP_L ৰ ওপৰত প্ৰভাৱ নেপেলোৱাকৈ মজুৰি হাৰ বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ হয়। চিত্ৰ নং ২.৯ ত দেখা গৈছে প্ৰাথমিকভাবে নিৰ্দ্ধাৰিত মজুৰি আছিল OW_0 । যদি শ্রমিক সংঘৰ দাবীত মজুৰি OW_1 লৈ বৃদ্ধি কৰা হয়, তেতিয়া L_0L_1 পৰিমাণে শ্রমিকৰ নিয়োগ বৃদ্ধি পাব। আনহাতে যদি মজুৰি OW_2 লৈ বৃদ্ধি কৰা হয়, তেতিয়া নিয়োগ একে থাকিব।

চিত্ৰ নং ২.৯

শ্রমৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্রতিযোগিতা আৰু দ্রব্যৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্রতিযোগিতা থকা অৱস্থাত

এনে পৰিস্থিতিত শ্রমিক সংঘই নিবনুৱা সমস্যাৰ সৃষ্টি নকৰাকৈ মজুৰি বৃদ্ধি কৰাত সফল নহয়। চিত্ৰ নং ২.১০ ত দেখা গৈছে মজুৰি হাৰ OW_0 ৰপৰা OW_1 লৈ বৃদ্ধি কৰাত L_0L_1 পৰিমাণে শ্রমিক নিয়োগ বৃদ্ধিহে পাব আৰু মজুৰি হাৰ OW_2 লৈ বৃদ্ধি কৰিলে নিয়োগ OL ত অক্ষত থাকিব।

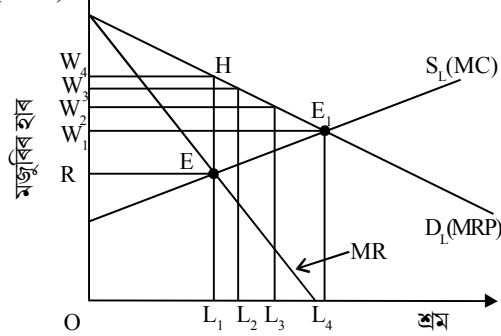

চিত্ৰ নং ২.১০

শ্রম আৰু দ্ৰব্য উভয় বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত এনে পৰিস্থিতিত শ্ৰমিক সংঘই সীমিত পৰিমাণে মজুৰি বৃদ্ধি কৰি একে সময়তে নিয়োগ বৃদ্ধি কৰাটো সহায় কৰিব পাৰে বা নিবনুৱাৰ বৃদ্ধি নকৰাকৈ অধিক পৰিমাণে মজুৰি বৃদ্ধি কৰিব পাৰে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল শ্ৰমিক সংঘ গঠনে শ্ৰমৰ বজাৰত একাধিকাৰৰ সূচনা কৰে। এনে অৱস্থাত নিয়োগ আৰু মজুৰিক লৈ শ্ৰমিক সংঘই যি সামূহিক দৰাদৰিত লিপ্ত হয় তাৰ সফলতা নিৰ্ভৰ কৰে সংঘই অনুসৰণ কৰা লক্ষ্যৰ ওপৰত। শ্ৰমিক সংঘই সাধাৰণতে অনুসৰণ কৰা লক্ষ্যবোৰ হ'ল।

১. শ্ৰমিক সংঘই সকলো সদস্যক কৰ্মসংস্থানত অব্যাহত থকাটো বিচাৰে। অৰ্থাৎ সংঘৰ লক্ষ্য নিয়োগ সৰ্বাধিক কৰাটো হ'ব পাৰে।
২. সংঘই সদস্যসকলৰ মজুৰি জনিত আয় সৰ্বাধিক কৰি তোলাটো বিচাৰিব পাৰে।
৩. সংঘই মূল সদস্য সকল নিয়োজিত হৈ থকা অৱস্থাত মজুৰিৰ হাৰ সৰ্বাধিক কৰাটো বিচাৰিব পাৰে।
৪. শ্ৰমিক সংঘই শ্ৰমিকৰ হস্তান্তৰিত ব্যয়ৰ উদ্ভূত সৰ্বাধিক হোৱাটো বিচাৰিব পাৰে। ২.১১ নং চিত্ৰৰ সহায়ত এই লক্ষ্যসমূহ বিচাৰ কৰি চোৱা হ'ল। চিত্ৰত MRP_L ৰেখাই শ্ৰমিকৰ চাহিদা ৰেখা বুজাইছে। MRP_L হ'ল শ্ৰমিকৰ প্ৰান্তীয় আয় ৰেখা। S_L শ্ৰমিক সংঘৰ দিশৰ পৰা ই প্ৰান্তীয় ব্যয় (MC) ৰেখা।

চিত্ৰ নং ২.১১

যদি শ্ৰমিক সংঘৰ মুঠ সদস্য OL_4 হয় তেন্তে OW_1 মজুৰিত সকলো শ্ৰমিকৰ নিয়োগ হ'ব। অৰ্থাৎ যদি সংঘৰ উদ্দেশ্য হয় নিয়োগ সৰ্বাধিক কৰা, তেতিয়া OW_1 মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণে এই লক্ষ্য পূৰণ কৰিব। কাৰণ E_1 বিন্দুৱে

প্রতিযোগী ভাৰসাম্য নিৰ্দেশ কৰিছে।

যদি সংঘৰ উদ্দেশ্য হয় মজুৰিজনিত আয় সৰ্বাধিক কৰা তেন্তে শ্ৰমিকসংঘই OW_2 পৰিমাণে মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাত হেঁচা প্ৰয়োগ কৰিব। কাৰণ OW_2 মজুৰিত সংঘৰ প্ৰান্তীয় আয় শূন্য হৈছে। আমি জানো যে প্ৰান্তীয় আয় শূন্য হোৱা অৱস্থাত মুঠ আয় সৰ্বাধিক হয়। উল্লেখযোগ্য যে এই লক্ষ্য পূৰ্ণ কৰিবলৈ যাওঁতে L_3L_4 পৰিমাণে শ্ৰমিকে সংস্থান হেৰুৱাইছে। আয় সৰ্বাধিক হোৱাৰ পাছত সংঘই আন পন্থা গ্ৰহণ কৰি সদস্য সকলৰ মাজত আয়ৰ পুনৰ বিতৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে।

যদি সংঘৰ মূল সদস্যৰ সংখ্যা OL_3 হয় আৰু যদি সংঘৰ উদ্দেশ্য এই মূল সদস্যসকলৰ আয় সৰ্বাধিক হোৱা, তেতিয়া শ্ৰমিক সংঘই OL_3 ত মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ ওপৰত গুৰুত্ব দিব।

যদি শ্ৰমিক সুসংগঠিত হয় তেতিয়া ই একক বিক্ৰেতাৰ আচৰণ পৰিগ্ৰহণ কৰিব আৰু এনে অৱস্থাত সংঘই শ্ৰমিকৰ হস্তান্তৰিত ব্যয়ৰ উদ্বৃত্ত সৰ্বাধিক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিব। এই উদ্দেশ্যত তেতিয়াহে ফলবৰ্ত্তি হ'ব যেতিয়া সংঘৰ $MR=MC$ হয় আৰু MC ৰেখাই MR ৰেখাক তলৰ পৰা ছেদ কৰে। E বিন্দুত এই চৰ্ত পূৰ্ণ হৈ OW_4 হাৰত মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰিত হ'লে সংঘৰ উল্লেখিত উদ্দেশ্য পূৰ্ণ হ'ব। মন কৰিবলগীয়া যে OW_4 মজুৰিত L_1L_4 পৰিমাণে শ্ৰমিক নিবনুৱা হ'ব। OW_4 মজুৰিত উদ্ভৱ হোৱা হস্তান্তৰিত ব্যয়ৰ উদ্বৃত্ত RW_4HE ই হ' মজুৰিত নিহিত থকা খাজনা।

মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘ কেতিয়া সফল হয় ?

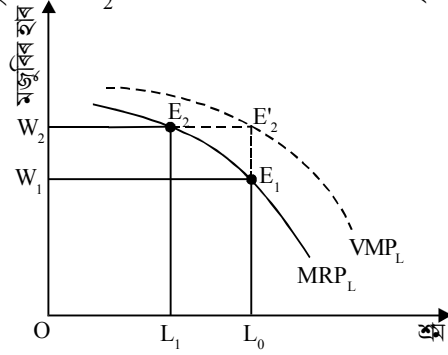
(When trade unions succeed)

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে শ্ৰমিক সংঘৰ গঠন তথা সামূহিক দৰাদৰিৰ উপস্থিতিয়ে প্ৰকৃততে শ্ৰমৰ বজাৰ অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ সৃষ্টি কৰে। এনে অৱস্থাত মজুৰি আৰু নিয়োগ নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘৰ সফলতা ই অনুসৰণ কৰা লক্ষ্যৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এতিয়া চোৱা যাওক কি বিভিন্ন পৰিস্থিতিত শ্ৰমিক সংঘই মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত সফলতা লাভ কৰে।

১. মজুৰি বৃদ্ধিয়ে শ্ৰমিকৰ শাৰীৰিক আৰু বৌদ্ধিক বিকাশ সাধন কৰি দক্ষতা বৃদ্ধি হোৱাত সহায় কৰিব। ই শ্ৰমিকৰ উৎপাদিকা শক্তি বৃদ্ধি কৰিব। সেয়েহে দীৰ্ঘকালত MRP_L ৰেখাই সোঁহাতে স্থান সলনি কৰিব। ইয়াৰ অৰ্থ হ'ল মজুৰি বৃদ্ধিয়ে সাময়িকভাবে নিবনুৱা সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে। দীৰ্ঘকালত উৎপাদিকা শক্তি বৃদ্ধিৰ যোগেদি নিবনুৱা সমস্যাৰ সৃষ্টি কৰে। দীৰ্ঘকালত উৎপাদিকা শক্তি বৃদ্ধিৰ যোগেদি নিবনুৱা হৈ থকা শ্ৰমিক পুনৰ নিয়োজিত হয়। ২.১২ নং চিত্ৰ

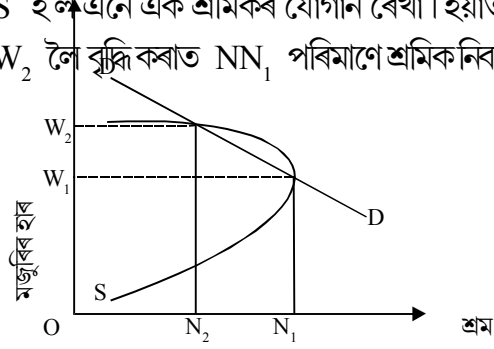

অনুসৰি হ্রস্বকালত মজুৰি OW_1 ৰপৰা OW_2 লৈ বৃদ্ধি কৰাত N_1N_2 পৰিমাণে শ্ৰমিক নিবনুৱা হ'ল যদিও MRP_L ৰেখা MRP'_L লৈ স্থানান্তৰ হোৱা বাবে মজুৰি OW_2 ত অপৰিবৰ্তিত থকা অৱস্থাত নিয়োগ পুনৰ ON_2 লৈ বৃদ্ধি পালে।

চিত্ৰ নং ২.১২

২. শ্ৰমিকৰ যোগান ৰেখা উলম্ব অক্ষৰ প্ৰতি অবতল অৰ্থাৎ এই যোগান ৰেখা পশ্চাদমুখী ঢালৰ হ'লেও শ্ৰমিক সংঘই মজুৰি বৃদ্ধি কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। চিত্ৰ নং ২.১৩ত SS হ'ল এনে এক শ্ৰমিকৰ যোগান ৰেখা। ইয়াত দেখা গৈছে মজুৰি OW_1 ৰপৰা OW_2 লৈ বৃদ্ধি কৰাত NN_1 পৰিমাণে শ্ৰমিক নিবনুৱা হৈ পৰিছে। কিন্তু

চিত্ৰ নং ২.১৩

এইয়া ইচ্ছাকৃত নিবনুৱা। কাৰণ উচ্চ মজুৰিত কম সময়ত কাম কৰি যাবতীয় খৰছ বহন কৰাটো সম্ভৱ হয়। আনহাতে উচ্চ মজুৰিত চেমনীয়া, বৃদ্ধ শ্ৰমিক আৰু তিবোতা শ্ৰমিকে কৰ্মৰ পৰা অব্যাহতি লয়। এনেদৰে উদ্ভৱ হোৱা ইচ্ছাকৃত নিবনুৱাই মজুৰি পুনৰ হ্রাস হোৱাত অৰিহণা নোযোগায়।

৩. শ্ৰমৰ বজাৰত একক বিক্ৰেতাৰ উপস্থিতিত নিৰ্দ্ধাৰিত মজুৰি MRP_L তকৈ যথেষ্ট কম হয় আৰু এনে অৱস্থাত শ্ৰমিক সংঘই মজুৰি বৃদ্ধি কৰিলে

একক ক্রেতাবিশিষ্ট শোষণ হ্রাস হয়। যদি বর্ধিত মজুৰি MRP_L ৰ সমান হয় তেতিয়া একক ক্রেতা বিশিষ্ট শোষণ শূন্য হয়। শ্রমৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্রতিযোগিতা থাকিলে শ্রমিক সংঘ নথকা অৱস্থাত শ্রমিকৰ ওফৰত হোৱা প্রান্তীয় ব্যয় সদায় গড় ব্যয়তকৈ অধিক হয়। তেনে অৱস্থাতো শ্রমিক সংঘৰ ভূমিকা মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত একক বিক্রেতা বজাৰৰ সৈতে একে হয়। একেদৰে শ্রমৰ বজাৰত একক ক্রেতা-বিশিষ্ট দৰ বিভেদীকৰণৰ উপস্থিতো শ্রমিক সংঘই শ্রমিকৰ উন্নয়নত যথেষ্ট ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে। সাধাৰণ অৱস্থাত শ্রমৰ বজাৰত দৰ বিভেদী কৰণৰ উপস্থিতি দেখা যায়। এনে অৱস্থাত শ্রমিক সংঘ গঠন কৰি সামূহিক দৰাদৰিৰ জৰিয়তে শ্রমিকৰ উপকাৰ সাধন কৰিব পাৰে।

শ্রমিক নিয়োগৰ ক্ষেত্ৰত যদি নিয়োগকাৰীসকলে সংঘবদ্ধ ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে তেতিয়াই মজুৰি MRP_L ৰ সমান হোৱাতো অত্যাৱশ্যকীয় নহয়। নিয়োগকাৰীসকলে বুজাবুজি কৰা কোনো এক নিৰ্দিষ্ট হাৰতহে মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়। সাধাৰণতে বুজাবুজিৰ জৰিয়তে নিৰূপণ কৰা এই মজুৰি MRP_L তকৈ কম হয়। এনে অৱস্থাত শ্রমিক সংঘই নিয়োগত প্ৰতিকূল পৰিণাম সৃষ্টি নকৰোৱাকৈ MRP_L লৈকে মজুৰি বৃদ্ধি কৰিব পাৰে। আনকি পুঁজিবাদী অৰ্থব্যৱস্থাত প্ৰচলন থকা স্বল্প বিক্রেতা দ্ৰব্যৰ বজাৰৰ উপস্থিতিতে শ্রমিসংঘই নিয়োগ নকমোৱাকৈ মজুৰি বৃদ্ধি কৰাত সফল হয়। কাৰণ MR ৰেখাৰ ভগ্ন অংশত MC ৰেখাই MR ৰেখাক ছুঁদে কৰে। মজুৰি বৃদ্ধিৰ বাবে MC ৰেখাৰ স্থান ভগ্ন অংশৰ ওপৰত সলনি হ'লেও মুঠ আয় তথা নিয়োগৰ কোনো পৰিবৰ্তন নহয়।

৪. মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্রমিক সংঘৰ ভূমিকা নিৰ্ভৰ কৰা আন এটা কাৰক হ'ল শ্রমৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা। এই যোগান স্থিতিস্থাপকতা যিমানে বেছি হয় মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্রমিক সংঘৰ ভূমিকা সিমানে কম হয়। সেয়েহে সাধাৰণ দিন মজুৰিৰ তুলনাত চিকিৎসক, অভিযন্তা হিচাপে শ্রমিকৰ যোগান স্থিতিস্থাপকতা কম হোৱা বাবে এওঁলোকৰ শ্রমিক সংঘই মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত সাধাৰণ মজুৰিৰ তুলনাত অধিক সফলতা লাভ কৰে।

৫. অৰ্থনীতিবিদ Fellner -এ ব্যাখ্যা কৰিছে যে দ্বিপাক্ষিক একক বিক্রেতা বজাৰত উদ্যোক্তাই শ্রমৰ ক্রেতা আৰু শ্রমিক সংঘই শ্রমৰ বিক্রেতা হিচাপে ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। এনে অৱস্থাত কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ দিশৰ পৰা মজুৰি আৰু নিয়োগৰ মাজত গঠন কৰা নিৰপেক্ষ ৰেখা ভূমিৰ সমান্তৰাল হয়। কাৰণ মজুৰিৰ পৰিবৰ্তনে নিয়োগৰ ওপৰত কি প্ৰভাৱ পেলায় তাক শ্রমিক সংঘই বিবেচনা নকৰে। এনে অৱস্থাত ARP ৰেখাই শ্রমিক সংঘৰ সৰ্বোচ্চ নিৰপেক্ষ ৰেখাক স্পৰ্শ কৰা অৱস্থাত মজুৰিৰ উচ্চ সীমা নিৰ্দ্ধাৰিত হয়।

আনহাতে যি হাৰতকৈ মজুৰি কম হ'লে শ্ৰমিক সংঘই আন্দোলনৰ পথ ল'ব তাৰ দ্বাৰা মজুৰিৰ নিম্নসীমা গঠন হয়। শ্ৰমিক সংঘ তথা বিক্ৰেতা যিমানেই অধিক শক্তিশালী হয় সিমানে প্ৰকৃত মজুৰি উচ্চ সীমাৰ অধিক নিকটৱৰ্তী হয়। আনহাতে একাধিকাৰ উদ্যোক্তা তথা ক্ৰেতা যিমানেই বেছি শক্তিশালী হয়, সিমানে প্ৰকৃত মজুৰি নিম্নতম সীমাৰ অধিক নিকটৱৰ্তী হয়।

২.৮ : শোষণ তত্ত্ব (Exploitation Theorem)

অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতিয়ে উপাদানৰ বানচ প্ৰদানত শোষণৰ সূচনা কৰে। অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা এক স্বাভাৱিক অৱস্থা। সেয়েহে বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত শোষণৰ কেনেকৈ উদ্ভৱ হয় তাক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। উল্লেখযোগ্য যে শোষণ ধাৰণাটো ঘাইকৈ শ্ৰমৰ লগত জড়িত। Pigou, Robinson, Chamberlin প্ৰমুখ্যে অৰ্থনীতিবিদসকলে কেনেকৈ শোষণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে তাক তলত চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

পিগু আৰু ৰবিনছনৰ শোষণৰ ধাৰণা

(Exploitation - Pigou and Robinson)

Joan Robinson আৰু A.C.Pigou ৰ ধাৰণা অনুসৰি প্ৰান্তীয় উৎপাদনৰ মূল্যতকৈ (VMP) যি পৰিমাণে শ্ৰমিকক কম বানচ পৰিশোধ কৰা হয় সেইয়াই হ'ল শোষণ। অৰ্থাৎ: শোষণ = $VMP_L -$ মজুৰিৰ হাৰ; বা শোষণ $MP_L - AW$

Joan Robinson ৰ নিজৰ কথাৰে “What is actually meant by exploitation, is usually, that the wage is less than the marginal Physical Product of Labour valued at selling Price.” এতিয়া চোৱা যাওক বিভিন্ন বজাৰ পৰিস্থিতিত কেনেকৈ শোষণৰ উদ্ভৱ হয়।

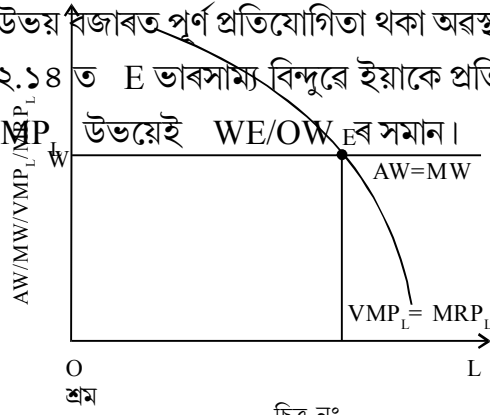
শ্ৰম আৰু দ্ৰব্য উভয় বজাৰতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত

শ্ৰমৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা বাবে $AW = MW$ । আনহাতে দ্ৰব্যৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা বাবে $VMP_L = MRP_L$ । দীৰ্ঘকালীন ভাৱসাম্য অৱস্থাত :

$$VMP_L = MRP_L = AW = MW \text{ ।}$$

সেয়েহে শোষণ = $VMP_L - AW = 0$

অর্থাৎ উভয় বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত শোষণৰ উদ্ভৱ নহয়। চিত্ৰ নং ২.১৪ ত E ভাৰসাম্য বিন্দুৱে ইয়াকে প্ৰতিপন্ন কৰিছে, য'ত AW আৰু VMP_L উভয়েই WE/OW_Eৰ সমান।

চিত্ৰ নং ২.১৪

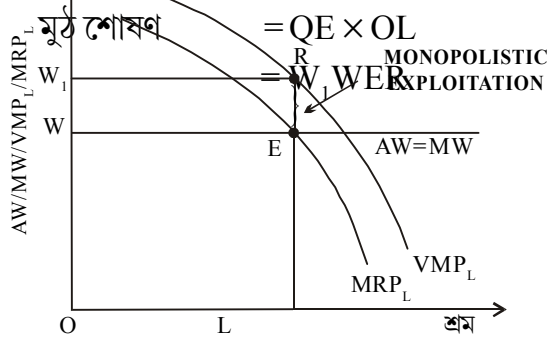
শ্ৰমৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু দ্ৰব্যৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত

শ্ৰমৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা বাবে নিয়োগৰ সকলো স্তৰতে $AW = MW$ । আনহাতে দ্ৰব্যৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা বাবে ভাৰসাম্য অৱস্থাত $MRP_L < VMP_L$ । ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ মৌলিকত হ'ল $MW = MRP_L$ । সেয়েহে স্বাভাৱিকতে ভাৰসাম্য অৱস্থাত $MRP_L < VMP_L$ অর্থাৎ শ্ৰমৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকিলেও দ্ৰব্যৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা বাবেই শোষণৰ উদ্ভৱ হয়। চিত্ৰ নং ২.১৫ ত ভাৰসাম্য অৱস্থা E বিন্দুত নিৰূপিত হোৱা সময়ত-

$AW = LE, VMP_L = LR$

: শোষণ = $LR - LE = RE$

এইয়া ব্যক্তিগত শোষণ।

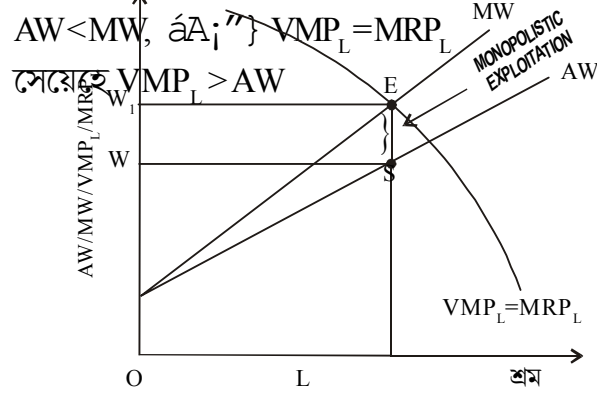

চিত্ৰ নং ২.১৫

দ্রব্যৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ জৰিয়তে এই শোষণৰ উদ্ভৱ হোৱা বাবে ইয়াক “Monopolistic Exploitation” বোলা হয়।

দ্রব্যৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু শ্ৰমৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত

এনে পৰিস্থিতিত ভাৰসাম্য অৱস্থা -

চিত্ৰ নং

২.১৬

অৰ্থাৎ দ্রব্যৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকিলেও শোষণৰ উদ্ভৱ হ'ব যদিহে শ্ৰমৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে। চিত্ৰ নং ২.১৬ ত ভাৰসাম্য বিন্দুত -

$$AW = LS, VMP_L = LE$$

$$: \text{ শোষণ} = LE - LS = SE$$

$$\text{মুঠ শোষণ} = SE \times WS = WW_1ES$$

শ্ৰমৰ বজাৰত উদ্ভৱ হোৱা অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ জৰিয়তে এই শোষণ, সচুনা হোৱা বাবে ইয়াক “Monopolistic Exploitation” বোলা হয়।

শ্ৰম আৰু দ্রব্য উভয় বজাৰতে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা অৱস্থাত

এনে পৰিস্থিতিত $AW < MW$, আৰু $VMP_L > MRP_L$

অৰ্থাৎ AW আৰু MW ৰ অসমতাৰ বাবে Monoposonistic

নুবুজায়। শ্ৰমিকক শোষণ কৰা হ'ব যদিহে মজুৰি প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদিকা শক্তিতকৈ (MRP_L) কম হয়।

Chamberlin ৰ ধাৰণা অনুসৰি শোষণৰ উদ্ভৱ নহয় যেতিয়া –

১. দ্ৰব্যৰ আৰু শ্ৰম উভয় বজাৰমতে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে।
২. দ্ৰব্যৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা আৰু শ্ৰমৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে।

গতিকে দেখা গ'ল দ্ৰব্যৰ বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ উপস্থিতিয়ে শোষণৰ সৃষ্টি নকৰে – ইয়াক সৃষ্টি কৰে কেৱল শ্ৰমৰ বজাৰত থকা অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাই। অৰ্থাৎ Chamberlin ৰ মতে কেৱল একক ক্ৰেতা বজাৰ বিশিষ্ট শোষণ বা 'Monoposonistic exploitation' ধাৰণাহে প্ৰণিধানযোগ্য।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল Pigou-Robinson-ৰ শোষণৰ ধাৰণাতকৈ Chamberlin-ৰ শোষণৰ ধাৰণা অধিক বাস্তৱভিত্তিক ইয়াত Pigou-Robinson –ৰ ধাৰণাৰ দৰে আবেগিক বহন নাই। যদি চৰকাৰী নীতি বা শ্ৰমিক সংঘৰ হেঁচাৰ মজুৰি বৃদ্ধি কৰা হয়। তেতিয়াও Pigou-Robinson ধাৰণা অনুসৰি শোষণৰ অন্ত নপৰে। কাৰণ উচ্চহাৰৰ মজুৰিত VMP_L ৰ সমতা ৰক্ষা কৰিবলৈ নিয়োগকাৰীয়ে নিয়োগ কমাব। ফলত পুনৰ VMP_L মজুৰিতকৈ অধিক হৈ পৰিব। মজুৰি VMP_L ৰ সমান কৰি তুলিবলৈ হ'লে চৰকাৰে দ্ৰব্যৰ বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বাতাবৰণ সৃষ্টি কৰিব লাগিব। আনহাতে যদি Chamberlin-ৰ দৃষ্টিভংগীৰে শোষণৰ ধাৰণা গ্ৰহণ কৰা হয়, তেতিয়া এই শোষণ চৰকাৰে বা শ্ৰমিক সংঘই আঁতৰ কৰিবলৈ সমৰ্থ হ'ব। কাৰণ এনে অৱস্থাত প্ৰান্তীয় উৎপাদনত প্ৰভাৱ নেপেলোৱাকৈ মজুৰি বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ হয়।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১

১. মৌজাদাৰক দিয়া খাজনা প্ৰকৃততে খাজনা হয়নে?

.....
.....

২. মুঠ খাজনাৰ পৰা কি বিয়োগ কৰিলে অৰ্থনৈতিক খাজনা পোৱা যায় ?

.....
.....
.....
.....

৩ . কোন প্ৰকাৰৰ ভূমিত পাৰ্থক্যজনিত খাজনাৰ উদ্ভৱ নহয় ?

.....
.....
.....

৪ . ভূমি উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ মূল্য বাঢ়ি উদ্ভৱ হোৱা খাজনাক কি খাজনা বোলা হয় ?

.....
.....
.....

৫. হস্তান্তৰিত পৰিশোধৰ অৰ্থ লিখা।

.....
.....
.....
.....

৬. সংস্থাপনবাদী মজুৰি নিৰ্ধাৰণ তত্ত্বৰ মূল বক্তব্যটো লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....

৭. সংস্থাপনবাদী মজুৰি নিৰ্ধাৰণ তত্ত্বৰ দুটা সমালোচনা লিখা

.....
.....
.....
.....

.....
.....
.....
.....

৯ . মজুৰি নিৰ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘই প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰা এটা পৰিস্থিতি লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....
.....

১০. শ্ৰমিক সংঘই মজুৰি নিৰ্ধাৰণত প্ৰভাৱ পেলাব পৰা এটা পৰিস্থিতি লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....

১১. বৰিনছৰ মতে কেতিয়া শ্ৰমিকক শোষণ কৰা হয় ?

.....
.....
.....
.....

১২. চেম্বাৰলিনৰ মতে কি কি বজাৰ পৰিস্থিতিত শ্ৰমিকৰ শোষণৰ উদ্ভৱ

হয়?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২.৯ সুদ নিৰ্ধাৰণ তত্ত্ব (Theories of Interest)

অন্যান্য উপাদানৰ দৰে মূলধনৰ আদান-প্ৰদানক লৈ মূলধনৰ বজাৰগঢ়ি উঠে। মূলধনৰ বজাৰত প্ৰধান ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে মুদ্ৰাই। সেয়েহে মুদ্ৰাৰ বজাৰক মূলধন বজাৰৰ সমাৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়। মূলধনৰ বজাৰত অংশ গ্ৰহণ কৰা প্ৰধান অনুষ্ঠানবোৰ হ'ল বেংক, বিভিন্ন বিত্ত প্ৰতিষ্ঠান আৰু বহুতো অনাবেংক মধ্যস্থতাকাৰী বিত্তীয় অনুষ্ঠান। সামূহিকভাবে আন আন উপাদানৰ দৰে মূলধনৰ যোগান ধৰে পাৰিবাৰিক খণ্ডই আৰু ইয়াৰ চাহিদাৰ সৃষ্টি কৰে ব্যৱসায়িক খণ্ডই। মূলধনৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ জৰিয়তে মূলধনৰ দৰ অৰ্থাৎ সুদৰ হাৰ নিৰূপিত হয়। সাধাৰণ অৰ্থত উৎপাদনত অংশ গ্ৰহণ কৰা বাবে উৎপন্নৰ যিটো অংশ মূলধনৰ গৰাকীক কৰা হয় সেই অংশটোক সুদ বোলা হয়। সুদক সদায় শতকৰা হাৰত প্ৰকাশ কৰা হয়।

সংজ্ঞা

অৰ্থনীতিবিদসকলে বিভিন্ন ধৰণে সুদৰ হাৰ সংজ্ঞা আগবঢ়াইছে। Carver -ৰ মতে - "Interest is the income which goes to the owner of capital." মিলৰ মতে, ' 'সুদ হ'ল ভোগ বিৰতিৰ বাবে লাভ কৰা পুৰস্কাৰ' '

Marshall-ৰ মতে সুদ হ'ল ভোগ অপেক্ষাৰ পুৰস্কাৰ। আনহাতে John Rae, Bohm Bowerk আৰু Fisher আৰু এওঁলোকৰ অন্যান্য আমেৰিকাৰ অনুগামী সকলৰ মতে সুদ হ'ল সময় অগ্ৰাধিকাৰ তথা বৰ্তমানৰ ঠাইত ভৱিষ্যতৰ গুৰুত্ব দিয়াৰ বাবে লাভ কৰা ক্ষতিপূৰণ।

Keynes-ৰ মতে সুদৰ হাৰ হ'ল সম্পূৰ্ণৰূপে মৌদ্ৰিক বিষয়। তেওঁ পুনৰ কৈছে যে ভোগ অপেক্ষা বা ভৱিষ্যত অগ্ৰাধিকাৰ পুৰস্কাৰ হিচাপে সুদৰ হাৰৰ উদ্ভৱ নহয়। সুদৰ হাৰৰ উদ্ভৱ হয় তাৰল্য প্ৰীতি ত্যাগৰ পুৰস্কাৰ স্বৰূপেহে।

আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে চাহিদা আৰু যোগানৰ ফলশ্ৰুতিত উদ্ভৱ

হোৱা মূল্য হিচাপে সুদৰ হাৰ ব্যাখ্যা কৰিছে। অৱশ্যে সংস্থাপনবাদী আৰু নব্যসংস্থাপনবাদীসকলে আগবঢ়োৱা মূলধনৰ যোগান আৰু চাহিদা ধাৰণাতকৈ আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে আগবঢ়োৱা মূলধনৰ যোগান আৰু চাহিদা ধাৰণাৰ পৰিসৰ অধিক।

উল্লেখযোগ্য যে, সুদৰ হাৰ সম্পৰ্কে বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদে বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদে বিভিন্ন মতামত দাঙি ধৰিছে। কিছুমানে সদায় অগ্ৰাধিকাৰ, কিছুমানে ভোগ অপেক্ষা, আৰু কিছুমানে প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তিৰ সহায়ত সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ ব্যাখ্যা কৰিছে। Fisher আৰু Bohm Bawerk ৰ তত্ত্বই সঞ্চিত পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদা উভয় দিশতে গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে।

সুদৰ প্ৰকাৰ (Types of interest)

মুঠ সুদ আৰু শুদ্ধ / নিগুটি সুদ (Gross Interest and Net Interest)

ঋণ লওঁতাই পূৰ্ব নিৰ্দ্ধাৰিত ম্যাদৰ শেষত চুক্তি অনুসৰি যি সুদ পৰিশোধ কৰে তাক মুঠ সুদ বোলা হয়। মুঠ সুদত কেৱল মূলধনৰ উৎপাদিকা শক্তিয়ে নহয়, ইয়াৰ উপৰিও কিছু পৰিমাণে পৰিচালনামূলক ব্যয়, ক্ষতি শংকাৰ বহনৰ পুৰস্কাৰ ইত্যাদিও অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে। মুঠ সুদৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থকা উপাদানসমূহ হ'ল—

শুদ্ধ সুদ : মূলধন বা মুদ্ৰাৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে যি সুদ দিয়া হয় সেয়াই হ'ল শুদ্ধ সুদ। অন্য অৰ্থত মূলধনৰ উৎপাদিকা শক্তিৰ প্ৰতিদান হিচাপে শুদ্ধ সুদৰ উদ্ভৱ হয়।

ক্ষতি শংকা বহনৰ পুৰস্কাৰ : ঋণ আগবঢ়াওঁতে এই ঋণ ঘূৰাই পোৱা নোপোৱা সম্পৰ্কে ক্ষতি শংকাত ভূগিবলগীয়া হয়। এই ক্ষতিশংকাৰ পুৰস্কাৰ হিচাপে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ মূল্য ঋণদাতাক পৰিশোধ কৰিবলগীয়া হয়।

অসুবিধা বহনৰ পুৰস্কাৰ : যেতিয়া ঋণদাতাই ঋণ আগবঢ়ায়, তেতিয়া তেওঁ নগদ মুদ্ৰা সংৰক্ষণৰ সুবিধাৰ পৰা বঞ্চিত হয়। অৰ্থাৎ ঋণদাতাই কিছু পৰিমাণে অসুবিধা ত্যাগ কৰি ঋণৰ বাবে পুঁজিৰ যোগান ধৰে। সেয়েহে মুঠ সুদত মুদ্ৰা ত্যাগৰ বাবে উদ্ভৱ হোৱা অসুবিধাৰ পুৰস্কাৰো নিহিত হৈ থাকে।

পৰিচালনামূলক ব্যয় : বিভিন্ন ব্যক্তি আৰু প্ৰতিষ্ঠানক ঋণ দিয়া বাবে ঋণ দাতাই বিভিন্ন প্ৰকাৰৰ হিচাপ-কিতাপ ৰাখিবলগীয়া হয়। এনে হিচাপ-কিতাপৰ বাবে যি ব্যয় হয় তাকো মুঠ সুদৰ অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল মুঠ সুদ = শুদ্ধ সুদ + ক্ষতি শংকাৰ বহনৰ পুৰস্কাৰ + অসুবিধা বহনৰ পুৰস্কাৰ + পৰিচালনামূলক ব্যয়।

২.৯.১ সুদ নিৰ্ধাৰণৰ সংস্থাপিত তত্ত্ব (Classical Theory of Interest)

সংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলে সঞ্চিত পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰণ ব্যাখ্যা কৰিছে। সময় অগ্ৰাধিকাৰ, মিতব্যয়িতা, মূলধনৰ উৎপাদিকা শক্তিৰ দৰে প্ৰকৃত কাৰকসমূহক বিবেচনা কৰা বাবে সংস্থাপনবাদী তত্ত্বক প্ৰকৃত তত্ত্ব (Real theory) নামেৰেও জনা যায়।

সংস্থাপনবাদী তত্ত্ব অনুসৰি সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰণ হয় মূলধনৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ দ্বাৰা। মূলধনৰ যোগান নিৰ্ধাৰণ কৰে সঞ্চয়ে আৰু মূলধনৰ চাহিদা নিৰ্ণয় কৰে বিনিয়োগে। আনহাতে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায় সুদৰ হাৰে। সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে সঞ্চয় বাঢ়ে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে সঞ্চয় কমে। অৰ্থাৎ সঞ্চয় আৰু সুদৰ হাৰৰ মাজৰ সম্পৰ্ক ধণাত্মক। আনহাতে, সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে বিনিয়োগ কমে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে বিনিয়োগ বাঢ়ে। অৰ্থাৎ সুদৰ হাৰ আৰু বিনিয়োগৰ মাজৰ সম্পৰ্ক অনোন্যকৰ্মী।

ওপৰত উল্লেখ কৰা হৈছে যে সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰিত হয় সঞ্চিত পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতা দ্বাৰা। উদ্যোগত ই কৰা মূলধানিক দ্ৰব্যৰ বিনিয়োগৰ জৰিয়তে সঞ্চিত পুঁজিৰ চাহিদা উদ্ভৱ হয়। মূলধনৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তিয়ে সঞ্চিত পুঁজিৰ চাহিদা নিৰ্ণয় কৰে। মূলধনৰ প্ৰয়োগ বাঢ়িলে ইয়াৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি কমে। সেয়েহে সুদৰ হাৰ কমে।

এই আলোচনাৰ পৰা দেখা যায় সঞ্চয় ৰেখা তথা মূলধনৰ যোগান ৰেখাৰ ঢাল ধনাত্মক আৰু বিনিয়োগ ৰেখা তথা মূলধনৰ চাহিদা ৰেখাৰ ঢাল ঋণাত্মক। চিত্ৰ নং ২.৬ ত SS ৰেখাই সঞ্চয় ৰেখা আৰু II ৰেখাই বিনিয়োগ ৰেখা নিৰ্দেশ কৰিছে। II ৰেখা প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদিকা শক্তিৰ ভিত্তিত গঠন কৰা হৈছে। E হ'ল ভাৰসাম্য বিন্দু। গতিকে OK পৰিমাণৰ পুঁজিত সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ তথা মূলধনৰ যোগান আৰু চাহিদা সমান হৈছে। গতিকে ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ হ'ল Or।

সংস্থাপনবাদী তত্ত্ব অনুসৰি দীৰ্ঘকালত সদায় সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ সমান হয়। হ্রস্বকালত সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ মাজত অশমতাৰ উদ্ভৱ হ'লে সুদৰ হাৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ যোগেদি এই অসমতা নাইকিয়া হয়। Or সুদৰ হাৰত সঞ্চিত পুঁজিৰ চাহিদা OK_1 চাহিদা অধিক হোৱা বাবে সুদৰ হাৰ ক্ৰমশঃ Or ৰ পৰা বৃদ্ধি পাব। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে এহাতে সঞ্চয় OK ৰপৰা ক্ৰমশঃ বাঢ়িব আৰু বিনিয়োগ OK_1 -ৰপৰা ক্ৰমশঃ কমিব। এনেকৈ সুদৰ হাৰ যেতিয়া Or_1

লৈ বৃদ্ধি পাব এনেকৈ সুদৰ হাৰ যেতিয়া Or_1 লৈ বৃদ্ধি পাব তেতিয়া E_1 বিন্দুত নতুন ভাৰসাম্য ৰক্ষা হৈ OK_2 ত সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগে সমতা লাভ কৰিব।

২.৯.২ সংস্থাপিততত্ত্বৰ সমালোচনা (Criticism)

সংস্থাপনবাদী সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্বক বিভিন্ন দিশত সমালোচনা কৰা হয়। সংস্থাপনবাদী সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্বৰ সমালোচক সকলৰ ভিতৰত অন্যতম আছিল J.M.Keynes। সমালোচকসকলৰ মতে—

১. সংস্থাপনবাদী সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্ব অবাস্তৱ পূৰ্ণ নিযুক্তি ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। পূৰ্ণ নিযুক্তি অৱস্থাত ভোগ ব্যয় কৰ্তনৰ যোগেদিহে অধিক বিনিয়োগ কৰাটো সম্ভৱপৰ। অৰ্থাৎ সম্পদসমূহৰ পূৰ্ণ নিযুক্তি থকা অৱস্থাত ভোগ দ্ৰব্যৰ উৎপাদনৰ পৰা সম্পদ মূলধানিক দ্ৰব্যৰ উৎপাদনলৈ সঞ্চালন কৰিবলৈ হ'লে সুদৰ হাৰ পৰিশোধ কৰি ভোক্তাক ভোগ কাৰ্যৰ পৰা বিৰত থাকিবলৈ অনুপ্রাণিত কৰিব লাগিব। কিন্তু প্ৰকৃত অৱস্থাত অৰ্থনীতি এখন কেতিয়াও পূৰ্ণ নিযুক্তি অৱস্থাত নাথাকে। Keynes- ৰ ভোগৰ মনস্তাত্ত্বিক বিধি অনুসৰি ব্যক্তিৰ আয় যিমান বৃদ্ধি পায় ভোগ ব্যয় তাতকৈ কমকৈ বাঢ়ে। গতিকে যোগানে ইয়াৰ পূৰ্ণ পৰিসৰত চাহিদা সৃষ্টি কৰিব নোৱাৰে। সেয়েহে এখন অৰ্থনীতিত সাধাৰণতে নিম্ননিযুক্তি অৱস্থাই বিৰাজ কৰে।
২. পূৰ্ণনিযুক্তি অৱস্থা বাহাল থকা বুলি ধৰি লোৱা বাবে সংস্থাপনবাদীসকলে সুদৰ হাৰৰ ওপৰত আয় পৰিৱৰ্তনৰ পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰা নাই। এওঁলোকৰ মতে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ মাজত সমতা ৰক্ষা কৰাত প্ৰত্যক্ষভাৱে সহায় কৰে সুদৰ হাৰৰ পৰিৱৰ্তনে। কিন্তু সমালোচকসকলৰ মতে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ সমতা স্থাপন হোৱাত প্ৰত্যক্ষভাৱে সহায় কৰে আয় পৰিৱৰ্তনে। কাৰণ সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ প্ৰধান নিৰ্দ্ধাৰক হ'ল আয়। সেয়েহে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ মাজত অসমতাৰ উদ্ভৱ হ'লে আয়ত হোৱা পৰিৱৰ্তনে এই অসমতা দূৰ কৰে।
৩. সংস্থাপনবাদীসকলৰ মতে সঞ্চয়ৰ প্ৰধান নিৰ্দ্ধাৰক হ'ল সুদৰ হাৰ। কিন্তু Keynes-ৰ মতে সঞ্চয়ৰ প্ৰধান নিৰ্দ্ধাৰক হ'ল আয়। সুদৰ হাৰৰ পৰিৱৰ্তন নহ'লেও কেৱল আয়ৰ পৰিৱৰ্তনৰ বাবে সঞ্চয়ৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব পাৰে।

৪. সংস্থাপনবাদী সুদ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্ব অনুসৰি বিনিয়োগ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় সুদৰ হাৰৰ দ্বাৰা। কিন্তু Keynes-ৰ মতে বিনিয়োগ ঘাইকৈ নিৰ্ভৰ কৰে মূলধনৰ প্ৰান্তীয় দক্ষতাৰ ওপৰত আৰু গৌণভাৱেহে ই সুদৰ হাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। আনহাতে মূলধনৰ প্ৰান্তীয় দক্ষতা নিৰ্ভৰ কৰে আয় পৰিৱৰ্তনৰ ওপৰত।
৫. সংস্থাপনবাদী সুদ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্ব অনুসৰি সকলো অৱস্থাতে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ সমান। যিখিনি সঞ্চয় কৰা হয় সেইখিনি লগে লগে বিনিয়োগ কৰা হয়, কিন্তু বাস্তৱতে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ সমান হোৱাটো অপৰিহাৰ্য নহয়। কিয়নো সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ ওপৰত একেখিনি মানুহে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ নকৰে। তদুপৰি সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগত প্ৰভাৱ পেলোৱা কাৰকো একে নহয়।
৬. সংস্থাপনবাদী তত্ত্বই দীৰ্ঘকালতহে সুদ নিৰ্দ্ধাৰণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। হৃৎকালত সুদৰ হাৰ কেনেকৈ নিৰূপিত হয় তাক ব্যাখ্যা কৰিবলৈ তত্ত্ব প্ৰয়োগ কৰিব নোৱাৰি।
৭. আয়ৰ পৰিৱৰ্তন বিবেচনা নকৰা বাবে সংস্থাপনবাদী তত্ত্বই ব্যাখ্যা কৰে যে বিনিয়োগ পৰিৱৰ্তন হ'লে সঞ্চয়ৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নহয়। কিন্তু সমালোচকসকলৰ মতে যদি বিনিয়োগ কমে তেতিয়া আয় কমিব আৰু আয় কমিলে সঞ্চয় কমিব। কাৰণ সঞ্চয় প্ৰধানতঃ আয়ৰ ফল। গতিকে সঞ্চয়ক প্ৰভাৱান্বিত নকৰাকৈ বিনিয়োগৰ পৰিৱৰ্তন হ'ব নোৱাৰে।
৮. সঞ্চয় ৰেখাৰ স্থান নিৰ্ভৰ কৰে আয়ৰ ওপৰত। আয় নজনাকৈ সঞ্চয় ৰেখাৰ স্থান জানিব নোৱাৰি। সঞ্চয় ৰেখাৰ স্থান নাজানিলে সুদৰ হাৰ জানিব নোৱাৰি। গতিকে আয় নাজানিলে সুদৰ হাৰ জানিব নোৱাৰি। আনহাতে আকৌ ইতিমধ্যে সুদৰ হাৰ নাজানিলে আয় জানিব নোৱাৰি। কাৰণ সুদৰ হাৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে বিনিয়োগৰ পৰিৱৰ্তন হয় আৰু বিনিয়োগৰ পৰিৱৰ্তন হ'লে আয়ৰ পৰিৱৰ্তন হয়। এনেকৈয়ে সংস্থাপনবাদী সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্ব অনিৰ্দ্ধাৰণীয় হৈ পৰে।
৯. সমালোচকসকলৰ আন এটা বক্তব্য হ'ল যে কেৱল চলিত আয়ৰ পৰা কৰা সঞ্চয়ে মূলধনৰ পুঁজি গঠন নকৰে। ইয়াৰ উপৰিও অলস মজুতৰ ভাঙোনেও মূলধন পুঁজি গঠন কৰে। সংস্থাপনবাদী সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্বই ইয়াক বিবেচনা কৰা নাই। একেদৰে বেংক ঋণৰ উপস্থিতিকো আওকাণ কৰা হৈছে।
১০. সংস্থাপন সুদ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্বই সময় অগ্ৰাধিকাৰ আৰু প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তিৰ দৰে প্ৰকৃত কাৰকসমূহে বিবেচনা কৰিছে। মৌদ্ৰিক কাৰকসমূহ

অৰজ্ঞা কৰা হৈছে।

১১. কেইনছৰ মতে সুদৰ হাৰ সঞ্চয়ৰ পুৰস্কাৰ নহয়। কোনো এছোৱা সময়লৈ তাৰল্য প্ৰীতি বিচ্ছেদ কৰা বাবে যি পুৰস্কাৰ লাভ কৰা হয় সেয়াই হ'ল সুদ। এই সুদ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় মুদ্ৰাৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ দ্বাৰা।

২.১০ সুদ নিৰ্দ্ধাৰণৰ নব্য-সংস্থাপিত তত্ত্ব (Neo-classical Theory of Interest)

সংস্থাপনবাদী সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্ব সংশোধন ঘটাই নব্যসংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলে এটা নতুন তত্ত্ব অৱতাৰণা কৰে, যাক ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্ব নামেৰে জনা যায়। এই তত্ত্বৰ বিকাশত অৰিহণা যোগোৱা অৰ্থনীতিবিদসকল হ'ল – Knut Wicksell, Bertil Ohlin, Lindahl, Gunnar Myrdal, D.H. Robertson, J. Viner আৰু সকলো চুইছ দেশীয় অৰ্থনীতিবিদ। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে সংস্থাপনবাদী তত্ত্বই কেৱল প্ৰকৃত কাৰকৰ সহায়ত সুদ নিৰ্দ্ধাৰণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বই প্ৰকৃত আৰু মৌদ্ৰিক উভয় কাৰকৰ উপস্থিতিত সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। গতিকে ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্ব আৰু আংশিকভাৱে প্ৰকৃত তত্ত্ব আৰু আংশিক ভাবে মৌদ্ৰিক তত্ত্ব।

ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্ব অনুসৰি সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ দ্বাৰা। ঋণযোগ্য পুঁজি গঠন হয় সঞ্চয়, অলস মজুতৰ ভাঙোন, বেংক মুদ্ৰা আৰু অৰিনিয়োজিত পুঁজিৰ দ্বাৰা ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদা কেনেকৈ নিৰ্দ্ধাৰিত হয় তাক তলত ব্যাখ্যা কৰা হ'ল।

২.১০.১ ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদা

(Supply and demand of loanable fund)

ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান

ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান নিৰ্ণয় কৰা বিভিন্ন উপাদান সমূহ হ'ল-

সঞ্চয় : ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বত সঞ্চয়ক দুটা অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰা হয়- পৰিকল্পিত সঞ্চয় আৰু বৰাৰ্টছনীয় অৰ্থত সঞ্চয়। কোনো এছোৱা সময়ৰ আৰম্ভণিতে প্ৰত্যাশিত আয় আৰু ভোগব্যয়ৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ব্যক্তি আৰু পৰিয়ালে কৰা সঞ্চয়ক পৰিকল্পিত সঞ্চয় বোলা হয়। আনহাতে, Robertson - এ পূৰ্ববতী কালৰ আয় আৰু প্ৰচলিত কালৰ ভোগ ব্যয়ৰ পাৰ্থক্য হিচাপে সঞ্চয়ক বিবেচনা কৰিছে।

দুয়োটা অৰ্থতে সঞ্চয়ক সুদৰ হাৰৰ ফলত হিচাপে ধাৰণা কৰা হৈছে।

অৰ্থাৎ সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে সঞ্চয় বাঢ়ে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে সঞ্চয় কমে। প্ৰাথমিকভাৱে সঞ্চয় নিৰ্ভৰ কৰে ব্যক্তি আৰু পৰিয়ালৰ আয়ৰ ওপৰত। কিন্তু আয় নিৰ্দিষ্ট থকা অৱস্থাত সঞ্চয় নকৰে। ব্যৱসায়ত উপাৰ্জিত আয়ৰ একাংশ অংশীদাৰসকলৰ মাজত বিতৰণ কৰা হয় আৰু বাহিৰ অংশই নিগম Corporate Savings) - ৰ গঠন কৰে। সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে নিগম সঞ্চয় বাঢ়ে। কাৰণ এনে অৱস্থাত নিগমে আনৰ পৰা পুঁজি ঋণ লোৱাতকৈ নিজৰ সঞ্চয় বৃদ্ধি কৰি পুঁজি বৃদ্ধি কৰাত অধিক আগ্ৰহী হয়। ঠিক একেদৰে সুদৰ হাৰ কমিলে নিগম সঞ্চয় কমে। কাৰণ তেতিয়া নিজৰ সঞ্চয়ত পুঁজি ব্যৱহাৰ কৰাতকৈ সংগৃহীত পুঁজি ব্যৱহাৰ কৰাটো লাভজনক হয়।

সঞ্চয় আৰু সুদৰ হাৰৰ মাজত ধনাত্মক সম্পৰ্ক থকা বাবেই সঞ্চয় ৰেখাৰ ঢালো ধনাত্মক হয়। চিত্ৰ নং ২.১৭ ত I এ এনে ধনাত্মক ঢালবিশিষ্ট সঞ্চয় ৰেখা নিৰ্দেশ কৰিছে।

অলস মজুত ভাঙোন : ঋণাত্মক পুঁজি যোগানৰ আন এটা উৎস হ'ল অলস মজুত ভাঙোন। ব্যক্তিয়ে পূৰ্বতে অলসভাৱে সংৰক্ষণ কৰি থোৱা মুদ্ৰা প্ৰচলিত সময়ত ব্যয় কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ মন মেলিব পাৰে। তেনে অৱস্থাত অলস মজুত সক্ৰিয় সঞ্চয়লৈ পৰিৱৰ্তন হয়। অলস মজুত ভঙ্গ কাৰ্যও সুদৰ হাৰৰ দ্বাৰা ধনাত্মক ভাবে প্ৰভাৱিত। অৰ্থাৎ সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে অলস মজুতৰ ভাঙোন বাঢ়ে আৰু সুদৰ কমিলে অলস মজুতৰ ভাঙোন কমে। সেয়েহে ২.১৭ নং চিত্ৰত অলস মজুত ভাঙোন ৰেখা D.H ৰ ঢাল ঋণাত্মক।

বেংক মুদ্ৰ : Bank Money : বেংক হ'ল ঋণযোগ্য পুঁজি যোগানৰ এটা প্ৰধান উৎস। বাণিজ্যিক বেংকে ঋণগত মুদ্ৰাৰ সৃষ্টি কৰি ব্যৱসায়ী, উদ্যোগজ্ঞক ঋণ আগবঢ়ায়। অৰ্থাৎ ঋণৰ সম্প্ৰসাৰণ ঘটাই বাণিজ্যিক বেংকে ঋণযোগ্য পুঁজি বৃদ্ধি কৰে আৰু ঋণৰ সংকোচন ঘটাই ঋণযোগ্য পুঁজি হ্রাস কৰে। সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে বেংকে অধিক ঋণৰ যোগান ধৰে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে বেংকৰ ঋণৰ যোগান কমে। অৰ্থাৎ বেংক মুদ্ৰাৰ যোগান ৰেখা BM ওপৰলৈ সোঁফালে হেলনীয়া।

অবিনিয়োগন : মূলধানিক দ্ৰব্য তথা যান্ত্ৰিক সা-সৰঞ্জাম কৰ্মক্ষম কৰি ৰাখিবলৈ মেৰামতি ব্যয় আৰু পুনৰ স্থাপন ব্যয় কৰিবলগীয়া হয়। ইয়াক একেলগে প্ৰতিষ্ঠাপন ব্যয় বোলা হয়। উদ্যোগজ্ঞাই ব্যয় বোলা হয়। উদ্যোগজ্ঞাই স্থিৰ উপাদানৰ ওপৰত নিয়মিত ৰূপত এনে ব্যয় কৰিবলগীয়া হয়। অৰ্থনীতি এখনৰ গাঁথনিমূলক পৰিৱৰ্তনৰ বাবে কিছুমান উদ্যোগৰ পতন

ঘটিব পাৰে। অৰ্থাৎ পুৰণি যন্ত্ৰ-পাতিৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠাপন ব্যয় বঢ়োৱাৰ পৰিবৰ্তে উদ্যোক্তাই প্ৰচলিত কাৰিকৰী কৌশল তথা উৎপাদনৰ লগত খাপ খোৱাকৈ নতুন যন্ত্ৰ-পাতি ক্ৰয় কৰিবলৈ আগ্ৰহী হ'ব পাৰে প্ৰতিষ্ঠাপন ব্যয়ৰ পৰা বিৰত থকা ক্ৰাফটী ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান বৃদ্ধি কৰে। Prof. Bober- ৰ মতে অবিনিয়োজন কিছু পৰিমাণে সুদৰ হাৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। অৰ্থাৎ সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে অবিনিয়োজন বাঢ়ে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে অবিনিয়োজন কমে।

চিত্ৰ নং ২.৭ ত DI হ'ল অবিনিয়োজন ৰেখা।

চিত্ৰত সঞ্চয় ৰেখা (S), অলস মজুত ভাঙোন ৰেখা (DM), বেংক মূদ্ৰা ৰেখা (BM) আৰু অবিনিয়োজন ৰেখা (DI) এই চাৰিওডাল ৰেখা আনুভূমিক দিশত যোগ কৰি ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান ৰেখা S_L নিৰূপণ কৰা হ'ল।

চিত্ৰ নং ২.১৭

ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদা .

ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদাৰ দিশৰ পৰাও এই তত্ত্ব সংস্থাপনবাদী তত্ত্বকৈ পৃথক। সংস্থাপনবাদী তত্ত্বই কেৱল বিনিয়োগৰ দিশৰ পৰাহে সঞ্চয় পুঁজিৰ চাহিদা বিবেচনা কৰিছে। আনহাতে ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বই ভোগ, বিনিয়োগ, অলস মজুত এই তিনিওটা দিশৰ পৰা ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদা বিবেচনা কৰিছে। ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদাৰ বিভিন্ন উপাদান সমূহ হ'ল।

ভোগ চাহিদা বা অসঞ্চয় : ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদাৰ প্ৰধান উপাদান হ'ল ভোগব্যয়। প্ৰচলিত আয় আৰু সংৰক্ষিত নগদ জমাৰ উপৰিও ব্যক্তিক ভোগ ব্যয় বহন কৰিবলৈ অতিৰিক্ত মুদ্ৰাৰ প্ৰয়োজন হয়। বিশেষকৈ স্থায়ী ভোগ দ্ৰব্য ক্ৰয়ৰ বাবে এই ওপৰিঞ্চি ব্যয় কৰিবলগীয়া হয়। গতিকে ভোগ ব্যয় বাঢ়িলে ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদা বাঢ়ে আৰু ভোগ ব্যয় কমিলে সঞ্চয় বাঢ়ে। সেয়েহে ভোগ ব্যয়ক অসঞ্চয় বুলিও ক'ব পাৰি। ঋণযোগ্য পুঁজিৰ এই

অসঞ্চয় সুদৰ হাৰৰ লগত প্ৰতিক্ৰমভাবে জৰিত। অৰ্থাৎ সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে অসঞ্চয় কমে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে অসঞ্চয় বাঢ়ে। সেয়েহে ২.১৭ নং চিত্ৰত ভোগ চাহিদা ৰেখা DS ৰ ঢাল ঋণাত্মক।

বিনিয়োগ চাহিদা : ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদাৰ এটা প্ৰধান উপাদান হ'ল বিনিয়োগ চাহিদা। উদ্যোক্তা আৰু ব্যৱসায়ীসকলে নতুন মূলধানিক দ্ৰব্য ক্ৰয় কৰিবলৈ আৰু চূড়ান্ত দ্ৰব্যৰ মজুত বৃদ্ধি কৰিবলৈ ঋণযোগ্য পুঁজিৰ ব্যৱহাৰ কৰে। ঋণযোগ্য পুঁজিৰ বিনিয়োগ চাহিদাও সুদৰ হাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে বিনিয়োগ চাহিদা কমে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে বিনিয়োগ চাহিদা বাঢ়ে। কাৰণ বিনিয়োগৰ যোগেদি অতিৰিক্তভাৱে ব্যৱহাৰ কৰা মূলধানিক দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকাশক্তি কমে। অন্য অৰ্থে উৎপাদনত মূলধানিক দ্ৰব্য যিমানৈ বৃদ্ধি কৰা হয় মূলধনৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকাশক্তি সিমানৈ কমে। সেয়েহে নিম্ন সুদৰ হাৰতহে অধিক বিনিয়োগ কৰা হয়। সুদৰ হাৰ আৰু বিনিয়োগৰ মাজত এই অন্যান্যকৰ্মী সম্পৰ্ক ২.১৭ নং চিত্ৰত I ৰেখাই নিৰ্দেশ কৰিছে।

অলস মজুত চাহিদা : মুদ্ৰা অলসভাবে কৰি ৰাখিবলৈকে ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদাৰ উদ্ভৱ হয়। উল্লেখযোগ্য যে যি পৰিমাণৰ মুদ্ৰা নগদ ৰখা হয়, বৰঞ্চ প্ৰয়োজন সাপেক্ষে, বা উপযুক্ত সুদৰ হাৰত যেতিয়া ইয়াক ব্যৱহাৰ কৰা নহয় বা ঋণৰ বাবে আগবঢ়োৱা নহয় তেতিয়া এই মুদ্ৰা অলস মজুতলৈ ৰূপান্তৰ হয়। অলস মজুতৰ পৰিমাণ সুদৰ হাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল। সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে অলস মজুতৰ পৰিমাণ কমে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে অলস মজুতৰ পৰিমাণ বাঢ়ে। চ.ৰঞ্জনাং চিত্ৰত II ৰেখাই অলসমজুত আৰু সুদৰ হাৰৰ মাজৰ এই সম্পৰ্ক দাঙি ধৰিছে।

অসঞ্চয় ৰেখা sc_{DD} বিনিয়োগ চাহিদা ৰেখা sc_{CC} আৰু অলস মজুত চাহিদা ৰেখা sc_{DD} এই তিনিওডাল ৰেখা আনুভূমিক দিশত যোগ কৰি ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদাৰেখা sc_{DD} নিৰ্ণয় কৰা হ'ল।

২.১০.২ সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ (Determination of rate of interest)

ইতিমধ্যে ঋণযোগ্য পুঁজিৰ সামগ্ৰিক যোগান আৰু সামগ্ৰিক চাহিদা কেনেকৈ গঠন হয় আলোচনা কৰা হ'ল। ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদা আৰু যোগান সমান হোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ নিৰূপিত হয়। ৫.৫.২ চিত্ৰত E বিন্দুৱে ON তে ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদা সমান হোৱাটো নিৰ্দেশ কৰিছে। গতিকে ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ Or।

ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত সুদৰ হাৰ স্থিৰ নহ'ব যদিহে পৰিকল্পিত সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ সমান নহয়। যদি এই অৱস্থাত সঞ্চয়তকৈ বিনিয়োগ অধিক হয় তেতিয়া আয় বৃদ্ধি পাব। ফলত সঞ্চয় বৃদ্ধি

হৈ সঞ্চয় ৰেখাই সোঁহাতে স্থান সলনি কৰাৰ লগে লগে S_L ৰেখাইও সোঁহাতে স্থান সলনি কৰিব। গতিকে সুদৰ হাৰৰো পৰিৱৰ্তন হ'ব। দীৰ্ঘকালত সেয়েহে স্থিৰ সুদৰ হাৰ নিৰূপণৰ বাবে কেৱল ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ মাজত সমতা স্থাপন হ'লেই নহ'ব, একে সময়তে সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ মাজতো সমতা স্থাপন হ'ব লাগিব। E' বিন্দুত এই সমতা দেখুওৱা হৈছে। অৱশ্যে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগত অসমতা থকা সত্ত্বেও D_L আৰু S_L ৰ সমতাত সুদৰ হাৰ নিৰূপিত হ'ব। চমুকৈ, আমি জানো যে ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ নিৰূপিত হয় তেতিয়া –

$$\text{ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান} = \text{ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদা}$$

$$\Rightarrow S + DH + BM + DI = DS + I + H$$

পক্ষান্তৰ কৰি

$$\text{শুদ্ধ } (S - DS) + BM = (I - DI) + (H - DH)$$

$$\text{বা শুদ্ধ } (S + BM) = \text{শুদ্ধ } I + \text{শুদ্ধ } H$$

ইয়াৰ পৰা দেখা গ'ল যে ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ নিৰূপিত হ'বলৈ শুদ্ধ সঞ্চয় আৰু বেংক মুদ্ৰাৰ সমষ্টি আৰু শুদ্ধ বিনিয়োগ আৰু শুদ্ধ অলস মজুতৰ সমষ্টি সমান হ'ব লাগিব।

২.১০.৩ সমালোচনা (Criticism)

ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্ব সংস্থাপনবাদী তত্ত্বতকৈ উন্নত। কাৰণ ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বই সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ লগত জড়িত অধিক কাৰক ব্যাখ্যা কৰিছে। কিন্তু ঋণযোগ্য পুঁজিতত্ত্ব আঁসোৱাহমুক্ত নহয়। কেইনছ আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলে ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বক সমালোচনা কৰিছে। সমালোচনাৰ প্ৰধান দিশবোৰ হ'ল।

১. ঋণযোগ্য পুঁজিতত্ত্বটো সংস্থাপনবাদী তত্ত্বৰ দৰেই অনিৰ্দ্ধাৰণীয়। ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান গঠন কৰে সঞ্চয়, বেংক মুদ্ৰা, অলস মজুত ভাঙোন আৰু অবিনিয়োজনে। কিন্তু আয় পৰিৱৰ্তনৰ লগে লগে সঞ্চয়ৰ পৰিৱৰ্তন ঘটে আৰু সেয়েহে ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান অনুসূচীও পৰিৱৰ্তন হয়। গতিকে আয় নজনাকৈ ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান জনাটো সম্ভৱ নহয়। সেয়েহে সুদৰ হাৰ অনিৰ্দ্ধাৰণীয় হৈ পৰে।
২. ঋণযোগ্য পুঁজিৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি নগদ জমা ভঙ্গ কৰি ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান বৃদ্ধি কৰিব পাৰি আৰু নগদ জমা বৃদ্ধি কৰি ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান হ্রাস কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ নগদ জমা উচ্চ স্থিতিস্থাপক। কিন্তু বাস্তৱতে নগদ জমা সদায় স্থিৰ আৰু ই কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত মুঠ

মুদ্ৰাৰ যোগানৰ সমান। মুদ্ৰাৰ চলন ক্ষিপ্ৰতাৰহে পৰিৱৰ্তন ঘটে, নগদ জমাৰ পৰিৱৰ্তন নঘটে।

৩. ঋণযোগ্য পুঁজি তত্বই সঞ্চয় নিৰ্দ্ধাৰণত সুদৰ হাৰৰ প্ৰভাৱৰ ওপৰত মাত্ৰাধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। সাধাৰণতে মানুহে সদায় আয় উপাৰ্জন কৰিবলৈ সঞ্চয় নকৰে। সতৰ্কতা অভিপ্ৰায় পূৰণৰ বাবেও সঞ্চয় কৰে। গতিকে সকলো অৱস্থাতে সঞ্চয় সুদৰ হাৰৰ স্থিতিস্থাপক নহয়।
৪. ঋণযোগ্য পুঁজি তত্বই মুদ্ৰাৰ চাহিদা আংশিভাৱে বিবেচনা কৰিছে যদিও ইয়াক নগদ লেনদেন মুদ্ৰাৰ চাহিদা সতৰ্কতাজনিত মুদ্ৰাৰ চাহিদা আৰু মুনাফা জনিত মুদ্ৰাৰ চাহিদা এই তিনিটা ভাগত ভাগ কৰি দেখুৱাব পৰা নাই।
৫. মৌদ্ৰিক কাৰকসমূহক প্ৰকৃত কাৰকৰ লগত জড়িত কৰা বাবেও ঋণযোগ্য পুঁজি তত্বক সমালোচনা কৰা হয়। আয়ৰ পৰিৱৰ্তন বিবেচনা নকৰাকৈ সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগৰ দৰে প্ৰকৃত কাৰকসমূহক বেংক মুদ্ৰা, অলস মজুতৰ দৰে মৌদ্ৰিক কাৰকৰ লগত সমন্বয় সাধন কৰা উচিত নহয়। এনে কাৰ্যই ঋণযোগ্য পুঁজি তত্বৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব হ্রাস কৰিছে।
৬. ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ব অনুসৰি ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদা সমানহোৱা অৱস্থাত ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হয়। কিন্তু এই সুদৰ হাৰ স্থিৰ নহয়, যদিহে একে সময়তে পৰিকল্পিত সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগ সমান নহয়। এনেকৈয়ে ঋণযোগ্য পুঁজি তত্বই স্থিৰ ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ নিৰ্ণয় কৰাত সহায় নকৰে।

২.১০.৪ সংস্থাপনবাদী তত্বতকৈ উন্নতনে ?

(Is superior to Classical Theory)

নিম্নোল্লিখিত কাৰকসমূহৰ বাবে ঋণযোগ্য পুঁজি তত্বক সংস্থাপনবাদী তত্বতকৈ উন্নত বুলি দাবী কৰা হয়।

১. সংস্থাপনবাদী তত্বই সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত মৌদ্ৰিক কাৰকৰ প্ৰভাৱ ব্যাখ্যা কৰা নাই। কেৱল প্ৰকৃত কাৰকহে বিবেচনা কৰিছে। আনহাতে ঋণযোগ্য পুঁজি তত্বই প্ৰকৃত আৰু মৌদ্ৰিক উভয় কাৰককে বিবেচনা কৰিছে।
২. সংস্থাপনবাদী তত্বই সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত বেংক মুদ্ৰাৰ ভূমিকা নুই কৰিছে। কিন্তু ঋণযোগ্য পুঁজি তত্বই বেংক মুদ্ৰাক সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ এক বিশেষ নিৰ্দ্ধাৰক হিচাপে দেখুৱাইছে।
৩. সংস্থাপনবাদী তত্বই সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত অলস মজুতৰ ভূমিকা ব্যাখ্যা

কৰা নাই। ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ৰই মুদ্ৰাৰ চাহিদাত অলস মজুতক অন্তৰ্ভুক্ত কৰি এই তত্ৰক অধিক বাস্তৱসন্মত কৰি তুলিছে।

৪. সংস্থাপনবাদী তত্ৰ অনুসৰি সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত মুদ্ৰাৰ ভূমিকা নিষ্ক্ৰিয়। কিন্তু ঋণযোগ্য পুঁজিতত্ৰ অনুসৰি সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত মুদ্ৰাই সক্ৰিয় ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

২.১১ সুদ নিৰ্দ্ধাৰণৰ কেইনছীয় তত্ৰ

(Keynesian Theory of Rate of Interest)

অৰ্থনীতিবিদ Lord Keynes এ তেওঁৰ যুগান্তকাৰী গ্ৰন্থ “The General Theory of Employment, Interest and Money” ত সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ এক নতুন ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। Keynes ৰ মতে “interest is the reward for parting with liquidity for a specified period”। অৰ্থাৎ হ’ল, কোনো এছোৱা নিৰ্দিষ্ট সময় বাবে তাৰল্য প্ৰীতি বিচ্ছেদৰ পুৰস্কাৰ। Keynes ৰ ধাৰণা অনুসৰি ভোগ প্ৰৱণতা নিৰ্দিষ্ট থকা অৱস্থাত প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে উপাৰ্জনৰ একাংশ নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰে। এই নগদ হিচাপে জমা ৰখা অংশটোৰ পৰা কিমানখিনি ঋণৰ বাবে আগবঢ়োৱা হ’ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে তাৰল্য প্ৰীতিৰ ওপৰত। মুদ্ৰা নগদ হিচাপে ৰখা ইচ্ছাকে তাৰল্য প্ৰীতি বোলা হয়। আনহাতে তাৰল্য প্ৰীতিয়ে মুদ্ৰাৰ চাহিদাক বুজায়। প্ৰকৃততে কেইনছৰ মতে সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাপিত হয় মুদ্ৰাৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ জৰিয়তে। মুদ্ৰাৰ চাহিদা নিৰ্ণয় কৰে তাৰল্য প্ৰীতিয়ে মুদ্ৰাৰ চাহিদাক বুজায়। প্ৰকৃততে Keynes ৰ মতে সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাপিত হয় মুদ্ৰাৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ জৰিয়তে। মুদ্ৰাৰ চাহিদা নিৰ্ণয় কৰে তাৰল্য প্ৰীতিয়ে আৰু যোগান নিৰ্ণয় কৰে কেন্দ্ৰীয় বেংকে।

২.১১.১ মুদ্ৰাৰ চাহিদা আৰু যোগান

(Demand for and Supply of Money)

মুদ্ৰাৰ চাহিদা

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে তাৰল্য প্ৰীতিয়ে মুদ্ৰাৰ চাহিদা নিৰ্ণয় কৰে। তাৰল্য প্ৰীতিৰ উদ্ভৱ হয় আকৌ তিনিটা অভিপ্ৰায় পূৰণৰ বাবে। অৰ্থাৎ তিনিটা অভিপ্ৰায় পূৰণৰ বাবে ব্যক্তিয়ে উপাৰ্জনক এটা অংশ নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰে। অভিপ্ৰায় তিনিটা হ’ল-

নগদ লেনদেন অভিপ্ৰায় (Transactions Motive): ব্যক্তি আৰু ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানে অবিৰত আৰু অখণ্ডভাৱে আয় উপাৰ্জন নকৰে। আয়

উপাৰ্জনৰ মাজত এক নিৰ্দিষ্ট সময় বিৰতি থাকে। এই বিৰতিৰ সময়ছোৱাত প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে দৈনন্দিন লেনদেন কাৰ্য সম্পন্ন কৰিবলৈ আয়ৰ একাংশ নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰিবলগীয়া হয়। নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰা এই অংশটোৰ পৰিমাণ কি হয় সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে ব্যক্তিৰ আয়ৰ আকাৰ, সময় বিৰতিৰ পৰিসৰ আৰু আয় পৰিশোধৰ পদ্ধতিৰ ওপৰত। এই দৰে উদ্ভৱ হোৱা অভিপ্ৰায়ক আয় অভিপ্ৰায় বোলা হয়।

ব্যক্তিৰ দৰে ব্যৱসায় প্ৰতিষ্ঠানেও বিভিন্ন ধৰণৰ দৈনন্দিন ব্যয় সম্পন্ন কৰিবলৈ নগদ মুদ্ৰা সংৰক্ষণ কৰিবলগীয়া হয়। বিশেষকৈ কেঁচামাল ক্ৰয় কৰা, পৰিবহন ব্যয় বহন কৰা, মজুৰি পৰিশোধ কৰা ইন্ধনৰ ব্যয় বহন কৰা ইত্যাদি। এইদৰে উদ্ভৱ হোৱা নগদ মুদ্ৰা সংৰক্ষণ অভিপ্ৰায়ক 'ব্যৱসায় অভিপ্ৰায়' বোলা হয়। ব্যৱসায় অভিপ্ৰায় পূৰণ কৰিবলৈ কিমান মুদ্ৰা নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰা হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে সংশ্লিষ্ট ব্যৱসায়ৰ আকাৰ, প্ৰকাৰ, আয় উপাৰ্জনৰ ধৰণ ইত্যাদিৰ ওপৰত।

সতৰ্কতাজনিত অভিপ্ৰায় : (Precautionary Motive): অদৃশ্যমান ভৱিষ্যতত সন্মুখীন হ'বলগীয়া আপদ বিপদৰ সময়ত কামত অহাকৈ আয়ৰ একাংশ নগদ হিচাপে জমা কৰিবলৈ প্ৰত্যেক ব্যক্তিয়ে ইচ্ছা কৰে। এই ইচ্ছাই হ'ল মুদ্ৰা নগদ হিচাপে সংৰক্ষণৰ সতৰ্কতাজনিত অভিপ্ৰায়। সম্ভাৱ্য বিপদ যেনে সংস্থান হেৰুওৱাস, বেমাৰ-আজাৰ, কোনো দুৰ্ঘটনা ইত্যাদি। এই অভিপ্ৰায়, পূৰণ কৰিবলৈ কিমান মুদ্ৰা নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰা হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে সংৰক্ষণকাৰীৰ স্বভাৱ, তেওঁৰ জীৱন ধাৰণৰ প্ৰকৃতি, কৰ্মৰ প্ৰকৃতি, উপাৰ্জিত আয় আকাৰ ইত্যাদিৰ ওপৰত।

ব্যৱসায় জনিত অভিপ্ৰায় : (Seculative Motive): ব্যৱসায় হঠাতে আহি পৰা সুযোগ গ্ৰহণ কৰিবলৈ ব্যৱসায় মনোবৃত্তি সম্পন্ন ব্যক্তিয়ে আয়ৰ একাংশ নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰে। ব'ন্ড (Bond) ৰ দৰ বা সুদৰ হাৰৰ উত্থান পতনৰ সুযোগ গ্ৰহণ কৰি অতিৰিক্ত আয় উপাৰ্জনৰ স্বার্থত ব্যক্তিয়ে মুদ্ৰা নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰে। অংশ পত্ৰ আৰু মজুত পত্ৰৰ বজাৰত দৰৰ সঘন উত্থান পতন ঘটে। এই উত্থান পতনৰ সময়ত লাভজনক দিশত বিনিয়োগ কৰিবলৈ মুদ্ৰা নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰা হয়। বস্ত্ৰৰ দৰ বঢ়াৰ সময়ত ইয়াৰ সুদৰ হাৰ কমে। এই অৱস্থাত ব্যৱসায়ীয়ে ব'ণ্ড ক্ৰয় কৰি ইয়াৰ দৰ কমৰ সময়ত বিক্ৰি কৰিব বিচাৰে। গতিকে চুক্তিপত্ৰ বা অংশ পত্ৰ ক্ৰয় কৰা নকৰাৰ লগে লগে ব্যৱসায়জনিত অভিপ্ৰায় পূৰণ কৰিবলৈ ৰখা মুদ্ৰা নগদ পৰিমাণৰ হ্রাস বৃদ্ধি ঘটে। যি কি নহওক ব্যৱসায় জনিত কাৰণত আয়ৰ

একাশ নগদ হিচাপে সংৰক্ষণ কৰা হয় আৰু এই অংশটোৰ আকাৰ প্ৰধানতঃ নিৰ্ভৰ কৰে সুদৰ হাৰৰ ওপৰত। সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে ব্যৱসায়জনিত মুদ্ৰাৰ চাহিদা কমে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে ব্যৱসায় জনিত মুদ্ৰাৰ চাহিদা বাঢ়ে।

ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে মুঠ তাৰল্য প্ৰীতি বা মুঠ মুদ্ৰাৰ চাহিদা তিনিটা ভাগত বিভক্ত। অৰ্থাৎ-

মুঠ মুদ্ৰাৰ চাহিদা (LP) = মুদ্ৰাৰ দৈনন্দিন লেনদেন চাহিদা (TDM)+ মুদ্ৰাৰ সতৰ্কজনিত চাহিদা (PDM) + মুদ্ৰাৰ ব্যৱসায়জনিত চাহিদা (SDM)।

ইয়াৰ TDM আৰু PDM সুদৰ হাৰৰ অস্থিতিস্থাপক। অৰ্থাৎ সুদৰ হাৰৰ পৰিৱৰ্তনে দৈনন্দিন লেনদেন জনিত চাহিদা আৰু সতৰ্কতাজনিত মুদ্ৰাৰ চাহিদাৰ ওপৰত কোনো প্ৰভাৱ নেপেলায়। এই দুয়োধৰণৰ মুদ্ৰাৰ চাহিদাৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায় প্ৰধানকৈ আয়ে। আনহাতে SDM অৰ্থাৎ ব্যৱসায়জনিত মুদ্ৰাৰ চাহিদা সুদৰ হাৰৰ স্থিতিস্থাপক। অৰ্থাৎ সুদৰ হাৰ বাঢ়িলে SDM কমে আৰু সুদৰ হাৰ কমিলে SDM বাঢ়ে।

ধৰাহ'ল,

$$TDM + PDM = M_1$$

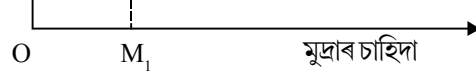
$$SDM = M_2$$

$$\therefore LP = M_1 + M_2$$

আকৌ, $M_1 = M_1(Y)$

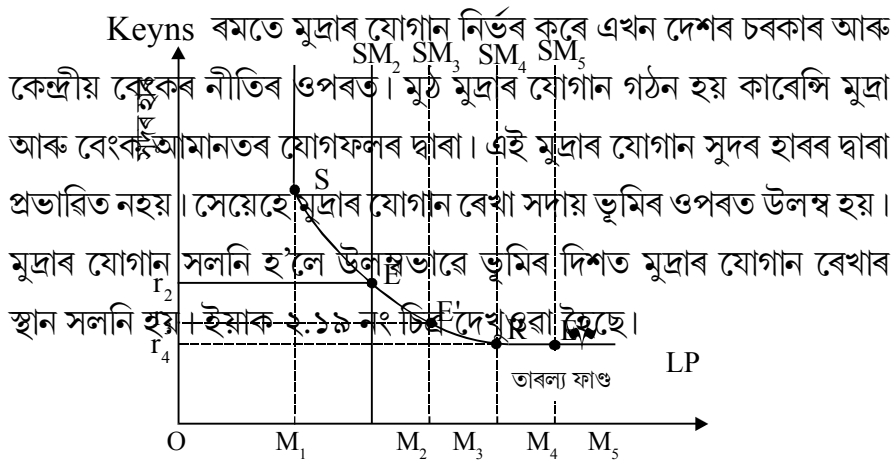
ইয়াত, $Y \Rightarrow$ আয়, $M_2 = M_2(r)$ $r \Rightarrow$ সুদৰ হাৰ।

২.১৮ নং চিত্ৰত LP ৰেখা অংকন কৰি দেখুওৱা হৈছে। LP ৰেখাৰ ওপৰত থকা S বিন্দুৰ বাওঁহাতৰ অংশই $M_1(Y)$ নিৰ্দেশ কৰিছে আৰু সোঁহাতৰ অংশই $M_2(r)$ নিৰ্দেশ কৰিছে। OM_1 হ'ল লেনদেনজনিত আৰু সতৰ্কতাজনিত মুদ্ৰাৰ চাহিদা। ই সুদৰ হাৰৰ অস্থিতিস্থাপক হোৱা বাবে LP ৰেখাৰ S বিন্দুৰ বাওঁহাতৰ অংশটো উলম্ব অক্ষৰ সমান্তৰাল। R বিন্দুৰ সোঁহাতে LP ৰেখা পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক হৈ পৰিছে। ইয়াৰ কাৰণ হ'ল নিম্নতম অৱস্থাত সুদৰ হাৰ সামান্য হ্রাস হ'লেও অসমীভাৱে মুদ্ৰাৰ চাহিদা বাঢ়ি যায়। সেয়েহে R বিন্দুৰ সোঁহাতে LP ৰেখা ভূমিৰ সমান্তৰাল হৈ পৰিছে। LP ৰেখাৰ এই বৈশিষ্ট্যই তাৰল্য ফাণ্ডৰ উপস্থিতি সূচনা কৰে। S আৰু R বিন্দুৰ মাজৰ LP ৰেখাৰ অংশটোৱে দেখুৱায় যে মুদ্ৰাৰ চাহিদা OM_1 তকৈ অধিক হ'লে আৰু OM_4 তকৈ কম হ'লে ই সুদৰ হাৰৰ স্থিতিস্থাপক হয়।

চিত্ৰ নং ২.১৮

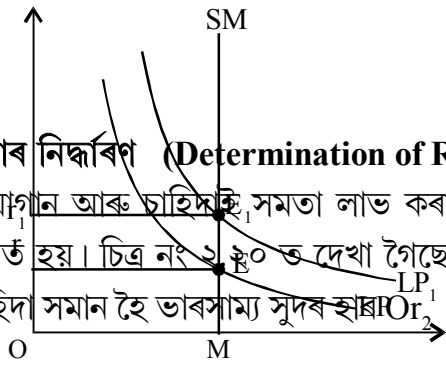
মুদ্রাৰ যোগান

চিত্ৰ নং ২.১৯

২.১১.২ সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ (Determination of Rate of Interest)

মুদ্রাৰ যোগান আৰু চাহিদা সমতা লাভ কৰা অৱস্থাত ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰিত হয়। চিত্ৰ নং ২.২০ ত দেখা গৈছে E বিন্দুত মুদ্রাৰ যোগান আৰু চাহিদা সমান হৈ ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ Or_1 ত নিৰ্দ্ধাৰিত হৈছে।

চিত্ৰ নং ২.২০

মুদ্ৰাৰ যোগান বাঢ়িলে সুদৰ হাৰ কমে। চিত্ৰত দেখুওৱা হৈছে LP ৰেখা অপৰিবৰ্তিত থকা অৱস্থাত মুদ্ৰাৰ যোগান OM_2 ৰপৰা OM_3 লৈ বৃদ্ধি পোৱাত সুদৰ হাৰ Or_2 ৰপৰা Or_3 লৈ কমিছে- যিহেতু ভাৰসাম্য বিন্দু ভাৰসাম্য বিন্দু E ৰ পৰা E' লৈ স্থানান্তৰ হৈছে।

মনকৰিবলগীয়া যে মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধিয়ে সদায় সুদৰ হাৰ নকৰে, বিশেষকৈ যেতিয়া তাৰল্যফাণ্ডৰ উদ্ভৱ হয়। চিত্ৰত দেখা গৈছে Or_4 সুদৰ হাৰত LP ৰেখা পূৰ্ণস্থিতিস্থাপক হৈ তাৰল্য ফাণ্ডৰ (Liquidity trap) সৃষ্টি কৰিছে। সেয়েহে মুদ্ৰাৰ যোগান OM_4 ৰপৰা OM_5 লৈ বৃদ্ধি পোৱা সত্ত্বেও সুদৰ হাৰ Or_4 ত অপৰিবৰ্তিত হৈ আছে। ইয়াৰ দ্বাৰা Keynes- এ দাবী কৰিছে, সংকোচনত পতিত এখন অৰ্থনীতিত মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধি কৰি অৰ্থনৈতিক সুস্থিৰতা ঘূৰাই আনিব নোৱাৰি।

আনহাতে মুদ্ৰাৰ যোগান একে থকা অৱস্থাত তাৰল্য প্ৰীতি বৃদ্ধি কৰিলে সুদৰ হাৰ বাঢ়িব আৰু তাৰল্য প্ৰীতি কমিলে সুদৰ হাৰ কমিব। ২.২০ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে তাৰল্য প্ৰীতি বঢ়া বাবে LP ৰেখা LP_1 লৈ স্থানান্তৰ হোৱাত ভাৰসাম্য বিন্দু E ৰপৰা E_1 লৈ স্থানান্তৰ হোৱাত ভাৰসাম্য সুদৰ হাৰ Or ৰপৰা Or_1 লৈ বৃদ্ধি পাইছে। উল্লেখযোগ্য যে চিত্ৰত LP ৰেখাৰ কেৱল সুদৰ হাৰৰ স্থিতিস্থাপক অংশটোহে দেখুওৱা হৈছে।

কেইনছীয় সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্বৰ মূল বক্তব্য হ'ল।

১. মুদ্ৰাৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ দ্বাৰা সুদৰ হাৰ নিৰূপিত হয়।
২. কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ নীতি বা চৰকাৰী নীতিয়ে মুদ্ৰাৰ যোগান নিৰ্দ্ধাৰিত হয়।
৩. দৈনন্দিন লেনদেন অভিপ্ৰায়, সতৰ্কতা জনিত অভিপ্ৰায় আৰু ব্যৱসায় জনিত অভিপ্ৰায়ে মুদ্ৰাৰ চাহিদা নিৰূপণ কৰে।
৪. সুদৰ হাৰ কেতিয়াও শূন্য নহয়।
৫. তাৰল্য ফাণ্ডৰ উপস্থিতিত মুদ্ৰানীতি কাৰ্যকৰী নহয়।
৬. তাৰল্য ফাণ্ড উদ্ভৱ হোৱাৰ পূৰ্বে মুদ্ৰাৰ চাহিদা অপৰিবৰ্তিত থকা অৱস্থাত মুদ্ৰাৰ যোগান হ্রাস-বৃদ্ধিৰ বিপৰীত দিশত সুদৰ হাৰৰ হ্রাস-বৃদ্ধি হয়।

৭. মুদ্ৰাৰ যোগান একে থকা অৱস্থাত তাৰল্য প্ৰীতিৰ হ্রাস-বৃদ্ধি হয়।

২.১১.৩ সমালোচনা (Criticism)

তাৰল্য প্ৰীতি তত্ত্বক Hansen, Robertson, Knight, Haztill আৰু অন্যান্য অৰ্থনীতিবিদসকলে সমালোচনা কৰিছে। সমালোচনাৰ প্ৰধান দিশবোৰ হ'ল-

১. কেইনছীয় তত্ত্ব অনুসৰি তাৰল্যপ্ৰীতি প্ৰধানকৈ ব্যৱসায়জনিত মুদ্ৰাৰ চাহিদাৰ লগত জড়িত। কাৰণ ব্যৱসায়জনিত মুদ্ৰাৰ চাহিদাহে প্ৰত্যক্ষভাৱে সুদৰ হাৰৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হয়। এই ব্যাখ্যাত ধৰিলোৱা হয় যে, অৰ্থনীতিখনত যথেষ্ট সংখ্যক ধনী আৰু বুদ্ধিয়ক লোক থাকে যিসকলে সুদৰ হাৰৰ উত্থান-পতনৰ লগে লগে 'বণ্ড' ৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়ত লিপ্ত হয়। কিন্তু Robertson- ৰ মতে মুদ্ৰাৰ একমাত্ৰ বিকল্প ব'ণ্ড নহয়। কাৰণ ব'ণ্ডৰ বাদেও কোনো এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ মূল্য অন্যান্য উপায়েৰেও সঞ্চয় কৰিব পাৰি। মূল্য সঞ্চয়ৰ এই বিকল্প উপায়ৰ উপস্থিতি তাৰল্যপ্ৰীতি তত্ত্বৰ গুৰুত্ব ম্লান হৈ পৰে।

অনুল্লত তথা উন্নয়নশীল অৰ্থনীতিত কেইনছৰ তত্ত্ব প্ৰযোজ্য নহয়। কাৰণ অনুল্লত অৰ্থনীতিত এহাতে ব'ণ্ডৰ প্ৰচলন কম আৰু কম আনহাতে ব'ণ্ডৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয়ত লিপ্ত হ'ব পৰা বুদ্ধিয়ক ব্যক্তিৰ সংখ্যাও কম।

২. তাৰল্য প্ৰীতি তত্ত্বই স্বাভাৱিক সুদৰ হাৰ জনাত সহায় নকৰে। ই কেৱল প্ৰকৃত সুদৰ হাৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ পৰিসৰ সম্পৰ্কে আভাস দিয়ে। কিন্তু প্ৰকৃত সুদৰ হাৰৰ সহায় মুদ্ৰাৰ পৰিৱৰ্তে ব'ণ্ড সংৰক্ষণৰ আঁৰত থকা ক্ষতিশংকা আৰু অনিশ্চয়তাৰ মূল্য তথা পুৰস্কাৰ নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি। কেৱল অনিশ্চয়তা আৰু ক্ষতিশংকাৰ অনুপস্থিতিতহে প্ৰকৃত সুদৰ হাৰ স্বাভাৱিক সুদৰ হাৰতকৈ কিছু কম নহয়। সেয়েহে Robertson-এ কৈছে তাৰল্য প্ৰীতি তত্ত্ব – “as at best an inadequate and at worst a misleading account.”

৩. কেইনছে মাছ, কণী, গাখীৰৰ দৰৰ দৰে সুদৰ হাৰকো তাৰল্য প্ৰীতিবিচ্ছেদৰ মূল্য হিচাপে প্ৰকাশ কৰিছে। কাৰণ যিকোনো দ্ৰব্যৰ গৰাকীয়ে ইয়াক বিচ্ছেদৰ অসম্ভৱ বহনৰ মূল্য হিচাপে দৰ গ্ৰহণ কৰে। কিন্তু দ্ৰব্য আৰু মুদ্ৰাৰ দৰৰ মাজত যথেষ্ট পাৰ্থক্য আছে। মুদ্ৰাৰ যোগান পৰিৱৰ্তনে সমানুপাতিকভাৱে দ্ৰব্যৰ দৰৰ পৰিৱৰ্তন ঘটায়, কিন্তু ব'ণ্ডৰ মূল্যৰ সমানুপাতিকভাৱে পৰিৱৰ্তন নঘটায়। ব'ণ্ডৰ মূলত সাময়িক

পৰিৱৰ্তনহে উদ্ভৱ হয়। প্ৰকৃততে সুদৰ হাৰ আৰু মূল্যস্তৰৰ মাজত কোনো প্ৰত্যক্ষ আৰু পাৰস্পৰিক সম্পৰ্ক নাই। সেয়েহে মুদ্ৰাৰ যোগানৰ পৰিৱৰ্তনে দ্ৰব্যৰ দৰৰ দৰে সুদৰ হাৰৰ ওপৰত স্থায়ী পৰিৱৰ্তন আনিব নোৱাৰে।

৪. কেইনছৰ মতে কেৱল ব্যৱসায়জনিত অভিপ্ৰায় পূৰণৰ বাবে ৰখা মুদ্ৰাহে উপাৰ্জনক্ষম। কিয়নো এই উদ্দেশ্যত সংৰক্ষণ কৰা মুদ্ৰা ঋণ হিচাপে দি সুদ আহৰণ কৰা হয়। আনহাতে সম্পদ সঞ্চয়ৰ উপায় হিচাপে সংৰক্ষণ কৰা মুদ্ৰা উপাৰ্জনক্ষম নহয়। W.H.Hutt- ৰমতে আন সকলো সম্পদৰ দৰে মুদ্ৰাও উৎপাদনক্ষম আৰু সেয়েহে মুদ্ৰাৰ প্ৰতি উদ্ভৱ হোৱা যিকোনো চাহিদা উৎপাদনক্ষম সম্পদৰেই চাহিদা।
৫. কেইনছৰ সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্ব বিসঙ্গতিপূৰ্ণ। কিয়নো এই তত্ত্ব অনুসৰি আন সকলো একে থকা অৱস্থাত তাৰল্য প্ৰীতি বাঢ়িলে সুদৰ হাৰ বাঢ়ে আৰু তাৰল্য প্ৰীতি কমিলে সুদৰ হাৰ কমে। এই দিশৰ পৰা বাণিজ্য চক্ৰৰ নিম্নতম অৱস্থাত সুদৰ হাৰ উচ্চতম হ'ব লাগে আৰু বাণিজ্য চক্ৰৰ শীৰ্ষতম অৱস্থাত সুদৰ হাৰ নিম্নতম হ'ব লাগে। কাৰণ বাণিজ্য চক্ৰৰ সংকোচনৰ অৱস্থাত তাৰল্য প্ৰীতি সৰ্বাধিক হয় আৰু সমৃদ্ধিৰ অৱস্থাত তাৰল্য প্ৰীতি সৰ্বনিম্ন হয়। কিন্তু বাস্তৱতে সমৃদ্ধিৰ সময়ত সুদৰ হাৰ সৰ্বোচ্চ আৰু সংকোচনৰ সময়ত সৰ্বনিম্ন হয়।
৬. কেইনছৰ ধাৰণা অনুসৰি সুদৰ হাৰ হ'ল তাৰল্য প্ৰীতি বিচ্ছেদৰ পুৰস্কাৰ। সঞ্চয় বা ভোগ অপেক্ষাৰ পুৰস্কাৰ নহয়। কিন্তু সুদৰ হাৰৰ বিনিময়ত বিনিয়োগ কৰিবলৈ সঞ্চয় কৰাটো অপৰিহাৰ্য। অৰ্থাৎ সঞ্চয়ৰ অবিহনে তাৰল্য প্ৰীতি বিচ্ছেদৰ কথাই নাই। তেনে অৱস্থাত সুদৰ হাৰক সঞ্চয়ৰ পুৰস্কাৰ বোলাটোহে অধিক যুক্তিযুক্ত।
৭. আন এটা দিশৰ পৰাও দেখা যায় যে সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ বাবে তাৰল্য প্ৰীতি অপৰিহাৰ্য নহয়। আনকি তাৰল্য প্ৰীতিৰ উপস্থিতিয়ে সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত বেমেজালিৰহে সৃষ্টি কৰে। Hazlitt-ৰ মতে যদি এজন ব্যক্তিয়ে বেংকত মুদ্ৰা আমানত ৰাখে তেন্তেই ইয়াৰ বিনিময়ত তেওঁ সুদৰ হাৰ লাভ কৰে। কিন্তু একে সময়তে তেওঁ তাৰল্য প্ৰীতি লাভ কৰে। কাৰণ ইচ্ছা কৰিলে তেওঁ এৰ্ঠ আমানত উঠাই ল'ব পাৰে। গতিকে তেওঁ তাৰল্য প্ৰীতি বিচ্ছেদ নকৰাকৈয়ে সুদৰ হাৰ লাভ কৰিব।
৮. কেইনছৰ তাৰল্য ফাণ্ড ধাৰণাটোও শুদ্ধ নহয়। বাস্তৱতে নিম্নতম সুদৰ হাৰত তাৰল্য প্ৰীতি তথা মুদ্ৰাৰ চাহিদা পূৰ্ণ স্থিতিস্থাপক হোৱাৰ পৰিৱৰ্তেপূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক হ'ব লাগে। কাৰণ নিম্নতম অৱস্থাত সুদৰ

হাৰৰ পৰিৱৰ্তন হ'লেও মুদ্ৰাৰ চাহিদাৰ পৰিৱৰ্তন নহয়। যেতিয়া মুদ্ৰাৰ চাহিদা পূৰ্ণ অস্থিতিস্থাপক হৈ পৰে তেতিয়া তাৰল্য ফাগু অপ্ৰসঙ্গিক হৈ পৰে।

৯. কেইনছে সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত প্ৰকৃত কাৰকসমূহৰ ভূমিকা অৱজ্ঞা কৰিছে। তেওঁ সুদৰ হাৰ সম্পূৰ্ণৰূপে এক মৌদ্ৰিক কাৰক হিচাপে বিবেচনা কৰিছে। Hazlitt আৰু Keyns সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত কেৱল মৌদ্ৰিক কাৰকবিবেচনা কৰি সংস্থাপনবাদৰো পূৰ্বৰ অৱস্থালৈ ঘূৰি গৈছে। কাৰণ ইতিমধ্যেই নৱ্য সংস্থাপনবাদীসকলে মৌদ্ৰিক আৰু প্ৰকৃত উভয় কাৰকৰ সমন্বয়ত আৰু সংস্থাপনবাদীসকলে প্ৰকৃত কাৰকৰ উপস্থিতিত সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ ব্যাখ্যা কৰিছে।
১০. সংস্থাপনবাদী তত্ত্বৰ দৰেই কেইনছীয় তত্ত্বও অনিৰ্দ্ধাৰণীয়। Keyns ৰ মতে তাৰল্য প্ৰীতি আৰু মুদ্ৰা যোগানে সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। কিন্তু আয়ৰ প্ৰতিটো স্তৰৰ বাবে তাৰল্য প্ৰীতি ৰেখা ভিন্ন হয়। গতিকে আগতীয়াকৈ আয় নজনাকৈ কেৱল মুদ্ৰাৰ যোগান আৰু চাহিদাই সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণত সহায় নকৰে। সেয়েহে Prof. Hansen-এ কৈছে “Keyns’ criticism of the classical theory applies equally to his own theory”।
১১. Keyns ৰ তত্ত্বক অসম্পূৰ্ণ তত্ত্ব হিচাপেও দোষাৰোপ কৰা হয়। Hicks, Somers, Lerner, Hansen আৰু অন্যান্য অৰ্থনীতিবিদে মত পোষণ কৰিছে যে সুদৰ হাৰৰ লগতে আয় নিৰ্দ্ধাৰণত চাৰিটা কাৰকে প্ৰভাৱ পেলায়। সেইবোৰ হ’ মূলধনৰ প্ৰান্তীয় দক্ষতা বা বিনিয়োগ কাৰ্য, ভোগ কাৰ্য বা সঞ্চয় কাৰ্য, তাৰল্য প্ৰীতি মুদ্ৰা চাহিদা, আৰু মুদ্ৰাৰ যোগান। কেইনছীয় আয় / নিয়োগ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্বত এই চাৰিটা উপাদানৰ সমন্বয় ঘটোৱা হ'লেও, তেওঁৰ সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্বত তেওঁ ইয়াৰে কেৱল শেষৰ দুটা উপাদানহে বিবেচনা কৰিছে। সেয়েহে তেওঁৰ তাৰল্য প্ৰীতি তত্ত্ব অসম্পূৰ্ণ হৈ ৰ'ল।
১২. কেইনছে সুদৰ হাৰ আৰু মুদ্ৰাৰ যোগানৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক সুস্পষ্টভাবে দেখুৱাব পৰা নাই। তেওঁৰ মতে সুদৰ হাৰ আৰু মুদ্ৰাৰ পৰিমাণৰ মাজত অন্যান্যকৰ্মী সম্পৰ্ক আছে। কিন্তু কোন কাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল তাক স্পষ্টভাবে দেখুওৱা হোৱা নাই। এহাতে তেওঁ কৈছে, মুদ্ৰাৰ চাহিদা প্ৰতিক্ৰমভাবে (Inversely) সুদৰ হাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। এই দুটা

সম্পর্কৰ মাজত কেইনছে কোনো পাৰ্থক্য বিবেচনা নকৰি দুয়োটাকে প্ৰায় একে অৰ্থত ব্যৱহাৰ কৰিছে। প্ৰকৃততে প্ৰথমটো সম্পর্ক এজন ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত আৰু দ্বিতীয়টো সম্পর্ক এখন বজাৰৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰযোজ্য হয়।

২.১১.৪ পূৰ্বৰ তত্ত্বতকৈ তাৰল্য প্ৰীতি তত্ত্ব উন্নতনে ?

(Is superior to old theories of rate of interest ?)

পূৰ্বৰ তত্ত্বতকৈ তাৰল্য প্ৰীতি তত্ত্ব উন্নত। কাৰণ-

১. কেইনছীয় তত্ত্বত মুদ্ৰাৰ যোগানকে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত স্থিৰ বুলি ধৰা হৈছে। আনহাতে ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বত সময় সাপেক্ষে মুদ্ৰাৰ যোগানক পৰিৱৰ্তনশীল হিচাপে ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। প্ৰকৃততে মুদ্ৰাৰ যোগানকো কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত স্থিৰে থাকে, সেয়েহে কেইনছীয় তত্ত্ব অধিক গ্ৰহণযোগ্য বুলি কোৱা হয়।
২. ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বৰ তুলনাত কেইনছীয় তত্ত্ব অধিক বাস্তৱ সন্মত। কাৰণ কেইনছীয় তত্ত্বৰ ব্যাখ্যা আধুনিক ব্যৱসায় জগতৰ লগত খাপ খায়। এই তত্ত্বত মুদ্ৰাৰ চাহিদাৰ আঁৰত থকা তিনিটা অভিপ্ৰায় ব্যাখ্যা কৰাৰ লগতে ব্যৱসায়িক প্ৰত্যাশা আৰু সুদৰ হাৰৰ মাজত থকা সম্পর্কও ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।
৩. ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বত আংশিক ভাৰসাম্য পদ্ধতিৰে সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। আনহাতে তাৰল্যপ্ৰীতি তত্ত্বত সাধাৰণ ভাৰসাম্য অধীন কৰি সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। আনহাতে তাৰল্যপ্ৰীতি তত্ত্বত সাধাৰণ ভাৰসাম্যৰ অধীন কৰি সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ ব্যাখ্যা কৰা হৈছে।
৪. ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বত সঞ্চয়, মজুত আৰু বেংক মুদ্ৰাক অনর্থকভাৱে বিভাজন কৰি দেখুওৱা হৈছে। ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগানৰ দিশৰ পৰা অলস মজুত ভাঙোন (DH) আৰু বেংক মুদ্ৰাক (M) পৃথকে দেখুওৱা হৈছে। আনহাতে ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদাৰ দিশৰ পৰা অলস মজুত (H) আৰু অসঞ্চয়ক (DS) পৃথকে দেখুওৱা হৈছে। কিন্তু সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাটো সম্ভৱ নহয় যদি $DH + M$ আৰু $H + DH$ এই দুটা সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰা হয়। গতিকে উল্লেখিত বিভাজন অর্থহীন হৈ পৰে।
৫. তদুপৰি ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বত সঞ্চয় আৰু বিনিয়োগক সুদৰ হাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হিচাপে দেখুওৱা হৈছে। কিন্তু তাৰল্যপ্ৰীতি তত্ত্বত

সঞ্চয়ক সুদৰ হাৰৰ অস্থিতিস্থাপক আৰু বিনিয়োগক মুদ্ৰাৰ যোগানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল হিচাপে দেখুওৱা হৈছে। এই ব্যাখ্যা ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বতকৈ উন্নত।

২.১২ মুনাফা নিৰ্ধাৰণৰ তত্ত্ব (Theories of Profit)

অন্যান্য উপাদানৰ দৰে সংগঠন তথা উদ্যোক্তাক এবিধ উপাদান হিচাপে ধৰা হয়। উদ্যোক্তাই উৎপাদনৰ আন উপাদানসমূহ সংগ্ৰহ কৰি আৰু এইবিলাকৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰি উপযুক্ত অনুপাতত উৎপাদন কাৰ্যত প্ৰয়োগ কৰে আৰু উৎপাদন তথা ব্যৱসায়ৰ ক্ষেত্ৰত যি অনিশ্চয়তা আৰু তাৰ দায়িত্ব বহন কৰে। উদ্যোক্তাই এই অৱদানৰ বাবে যি পাৰিশ্ৰমিক লাভ কৰে সেয়াই হ'ল মুনাফা। অন্যান্য উপাদানৰ পাৰিশ্ৰমিকৰ দৰে মুনাফাত এক প্ৰকাৰ পাৰিশ্ৰমিক হ'লেও মুনাফাৰ প্ৰকৃতি, উৎস আৰু ভূমিকাকলৈ উদ্ভৱ হোৱা মতবিৰোধৰ আজিও অন্ত পৰা নাই। প্ৰকৃততে মুনাফাৰ দৰে বেমেজালিপূৰ্ণ কোনো তত্ত্ব অৰ্থনীতি বিজ্ঞানত নাই। এনে বেমেজালিৰ প্ৰধান কাৰণ হ'ল উদ্যোক্তাৰ কাৰ্যৱলীকলৈও অৰ্থনীতিবিদসকল একমতত উপনীত হ'ব পৰা নাই। কিছুমানৰ মতে উদ্যোক্তাই উপাদানসমূহ সংগঠিত কৰা আৰু সমন্বয় সাধন কৰা বাবে মুনাফা আহৰণ কৰে। কিছুমানৰ মতে চূড়ান্তভাবে ক্ষতিশংকা আৰু সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা বাবে মুনাফা আহৰণ কৰে। Schumpeter-ৰ মতে নতুনত্ব প্ৰৱৰ্তনৰ পুৰস্কাৰ হিচাপে সংগঠকে মুনাফা আহৰণ কৰে। F.H. Knight-ৰ মতে সংগঠকে অনিশ্চয়তাৰ দায়িত্ব বহন কৰা বাবেই মুনাফা আহৰণ কৰে ইত্যাদি।

ইয়াৰ উপৰিও অন্যান্য অৰ্থনীতিবিদে উদ্যোক্তাৰ কাৰ্যৱলীৰ বাবে আনদিশৰ পৰা মুনাফাৰ ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। কেইনছৰ মতে সাধাৰণ মূল্যস্তৰ অনুকূলপৰিৱৰ্তনৰ বাবে মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। Mrs. John Robinson, Prof Chamberlin আৰু Kalecki ৰ মতে একচেটিয়া অধিকাৰৰ উপস্থিতিয়ে মুনাফাৰ সৃষ্টি কৰে। গতিকে মুনাফাৰ পৰিমাণ একচেটিয়া অধিকাৰ মাত্ৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। কেতিয়াবা মুনাফাক অৱশিষ্ট আয় হিচাপেও প্ৰকাশ কৰা হয়। মুঠ আয়ৰ পৰা বাকীবোৰ উপাদানৰ মালিকক চুক্তি অনুসাৰে বানচ দিয়াৰ পাছত যি অৱশিষ্ট আয় থাকে তাকেই উদ্যোক্তাই মুনাফা হিচাপে লাভ কৰে।

সংজ্ঞা : মুনাফাৰ প্ৰতি থকা ধাৰণাৰ ভিন্নতাৰ বাবেই মুনাফাৰ সংজ্ঞাও বিভিন্ন ধৰণে দাঙি ধৰা হৈছে। সেয়েহে Prof. Knight এ কৈছে “Perhaps no term or concept in economic discussion is used with a more

bewldering varitey of well established meaning than profit.”

‘ ‘যেতিয়ালৈকে উদ্যোক্তাই বজাৰ সম্পৰ্কে পূৰ্ণ জ্ঞান লাভ নকৰি উৎপাদন তথা ব্যৱসায় কাৰ্য আৰম্ভ কৰিব, আৰু যেতিয়ালৈকে ভাঙলৈ অনা উপাদানৰ প্ৰত্যাশিত প্ৰাপ্তীয় উৎপাদন প্ৰকৃত উৎপাদনৰ পৰা বিচ্যুতি ঘটিব তেতিয়ালৈকে উদ্বৃত্ত (মুনাফা) থাকিব।’ ’ Prof. A.K.Dass Gupta.

“বীমাযোগ্য ক্ষতিশংকাৰ পৰা অনিশ্চিত ক্ষতিশংকা পৃথক হোৱা বাবেই উদ্যোক্তা নামে পৃথক উপাদানৰ জন্ম হৈছে আৰু এই উপাদানৰ আয়েই হৈছে মুনাফা’ ’ – F.H.Knight,

Prof. Stonier and Hague ৰ মতে অনিশ্চয়তা বহনৰ পুৰস্কাৰ। Prof, Keirstead– এ মুনাফা উদ্ভৱ হোৱা সকলো দিশ সামৰি মুনাফাৰ এটা সংজ্ঞা দাঙি ধৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। তেওঁৰ মতে - “সমগ্ৰ অৰ্থনীতিখনৰ বা কোনো এক বিশেষ উদ্যোগৰ লগত সংগতি ৰাখি যেতিয় একক বিক্ৰেতা বা একক ক্ৰেতাই যি নতুনত্ব প্ৰৱৰ্তন কৰে বা অনিশ্চয়তা সম্পৰ্কে আগতীয়াকৈ শুদ্ধ হিচাপ নিকাচ কৰে তাৰ পুৰস্কাৰ হিচাপে মুনাফাৰ উদয় হয়।”

মুনাফাৰ প্ৰকাৰ (Types of Profit)

স্থূল মুনাফা : Gross profit

উদ্যোক্তাই ভাঙলৈ অনা আন উপাদান সমূহক চুক্তি অনুসাৰে পৰিশোধ কৰা- কাটল পৰিশোধ আৰু প্ৰতিস্থাপন ব্যয় (Depreciation cost), সম্পন্ন কৰাৰ পাছত যি অৱশিষ্ট বিক্ৰি আয় থাকে সেয়াই হ’ল স্থূল মুনাফা। স্থূল মুনাফা গঠন কৰা উপাদানসমূহ হ’ল-

খাজনা : উদ্যোক্তাই নিজৰ ঘৰ বা ভূমি উৎপাদন কাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰিব পাৰে। গতিকে এই ভূমি বা ঘৰৰ খাজনা উদ্যোক্তাৰ মুনাফাত অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে। আনৰ পৰা ভূমি বা ঘৰ ভাঙলৈ লোৱা হ’লে পোনপটীয়াকৈ খাজনা পৰিশোধ কৰিব লাগে।

সুদৰ হাৰ : একেদৰে উদ্যোক্তাই নিজে সম্পূৰ্ণভাৱে বা আংশিকভাৱে উৎপাদন কাৰ্যৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় মূলধন সম্পদৰ যোগান ধৰিব পাৰে। উদ্যোক্তাই নিজাকৈ যোগান ধৰা মূলধন সম্পদৰ ওপৰত উদ্ভৱ হোৱা সুদ স্থূল মুনাফাত অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে।

পৰিচালনামূলক মজুৰি : উদ্যোক্তাই উৎপাদন আৰু ব্যৱসায়ৰ পৰিচালনাৰ দায়িত্ব বহন কৰে। অৰ্থাৎ উদ্যোক্তাই নিজেই এক বিশেষ ধৰণৰ শ্ৰমিক। গতিকে এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ বানচ লাভৰ বিনিময়তহে উদ্যোক্তাই পৰিচালনামূলক সেৱা আগবঢ়ায়। অন্যথা তেওঁ আ- উদ্যোগৰ অধীনত

বেতনভোগী পৰিচালক হিচাপে কাম কৰিব। অন্ততঃ যি পৰিমাণৰ উপাৰ্জন নহ'লে উদ্যোক্তাই বেতনভোগী পৰিচালকলৈ পৰিৱৰ্তন হ'ব তাক নিম্নতম পৰিচালনমূলক মজুৰি বোল হয়। স্কুল মুনাফাত এই নিম্নতম মজুৰিও অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে।

প্ৰতিস্থাপন ব্যয় : উৎপাদন কাৰ্যত নিয়োজিত যন্ত্ৰ-পাতি আৰু কল-কাৰখানা অৱক্ষয় ঘটে। এইবিলাকৰ মেৰামতি কৰিবলগীয়া হয় বা আংশিভাৱে পুনৰস্থাপন কৰিবলগীয়া হয়। এনেদৰে হোৱা ব্যয়ক প্ৰতিস্থাপন ব্যয় বোলা হয়। এই ব্যয়ো স্কুল মুনাফাত যোগ হৈ থাকে।

বীমা ব্যয় : স্কুল মুনাফাত অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থকা আন এটা উপাদান হ'ল বীমা ব্যয়। প্ৰতিষ্ঠান তথা ব্যৱসায় সন্মুখীন হ'ব পৰা অনিশ্চিত ক্ষতিৰ পূৰণ কৰিবলৈ এই বীমা ব্যয় কৰা হয়।

শুদ্ধ মুনাফা : ভাঙিলে অনা আন উপাদানৰ বানচ পৰিশোধ কৰাৰ পাছত বিক্ৰি আয়ৰ যি বাকী থাকে তাৰ পৰা উল্লেখ কৰা পাঁছ ধৰণৰ ব্যয় বাদ দি যি অৱশিষ্ট থাকে সেয়াই শুদ্ধ মুনাফা। এই শুদ্ধ মুনাফা উদ্যোক্তাৰ উৎপাদিকা শক্তিৰ ফল। উদ্যোক্তাৰ নাটনিৰ বাবে ই উদ্ভৱ হোৱা বাবে ইয়াক অৰ্থনৈতিক মুনাফা বুলিও কোৱা হয়।

শুদ্ধ মুনাফা : (Net profit)

ইতিমধ্যে শুদ্ধ মুনাফাৰ বিষয়ে উল্লেখ কৰা হৈছে। নিম্নোল্লিখিত ধৰণেও শুদ্ধ মুনাফা নিৰ্ণয় থাকিব পাৰি।

স্কুল মুনাফা = মুঠ বিক্ৰি আয় - ভাঙিলে অনা আন উপাদানৰ বানচ।

অৰ্থাৎ স্কুল মুনাফা = মুঠ বিক্ৰি আয় - প্ৰকাশ্য ব্যয় (Explicit cost)

বা স্কুল মুনাফা = উদ্যোক্তাই ব্যৱহাৰ কৰা নিজক ভূমিৰ খাজনা।

+ উদ্যোক্তাই নিজে ব্যৱহাৰ কৰা মূলধনৰ সুদ +

পৰিচালনামূলক মজুৰি + প্ৰতিস্থাপন ব্যয় + বীমা

ব্যয়
শুদ্ধ মুনাফা

সেয়েহে, শুদ্ধ মুনাফা = স্কুল মুনাফা -

(উদ্যোক্তাই নিজে ব্যৱহাৰ কৰা ভূমিৰ খাজনা +

নিজে ব্যৱহাৰ কৰা মূলধনৰ সুদ + পৰিচালনামূলক

মজুৰি + প্ৰতিস্থাপন ব্যয় বীমা ব্যয়)

অৰ্থাৎ, শুদ্ধ মুনাফা = স্কুল মুনাফা - অপ্ৰকাশ্য ব্যয় (Implicit cost)।

শুদ্ধ মুনাফাৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থকা উপাদানসমূহ হ'ল - (১) অনিশ্চিত

তথা বীমা অযোগ্য ক্ষতিশংকা দায়িত্ব বহনৰ পুৰস্কাৰ, (২) উপাদানসমূহৰ মাজত সমন্বয় সাধনৰ পুৰস্কাৰ, (৩) সামৰ্থ খাজনা (Rent of ability), নতুনত্ব প্ৰৱৰ্তন (Innovation) -ৰ পুৰস্কাৰ, (৪) একচেটিয়া মুনাফা (Monopoly gain) আৰু (৫) বজাৰ দৰৰ আকস্মিক পৰিৱৰ্তনৰ বাবে হোৱা লাভ।

স্বাভাৱিক আৰু অস্বাভাৱিক / অতি স্বাভাৱিক মুনাফা (Normal and Abnormal / Supernormal Profits)

স্বাভাৱিক মুনাফা : অৰ্থনৈতিকতত্ত্বত স্বাভাৱিক মুনাফা ধাৰণাই এক গুৰুত্বপূৰ্ণ স্থান লাভ কৰিছে। Marshall-ৰ মতে স্বাভাৱিক মুনাফা হ'ল “the supply price of average business ability and energy.” অৰ্থাৎ এজন উদ্যোক্তা নিজ কৰ্মত অব্যাহত থাকিবলৈ অন্তত তেওঁ যিখিনি উপাৰ্জন কৰিব লাগিব তাক স্বাভাৱিক মুনাফা বোলা হয়। অন্য অৰ্থত যি নিম্নতম উপাৰ্জনৰ অবিহনে এজন উদ্যোক্তা বেতনভোগী পৰিচালকলৈ ৰূপান্তৰ হয় তাক স্বাভাৱিক মুনাফা বোলা হয়। সেয়েহে স্বাভাৱিক মুনাফা হ'ল নিম্নতম পৰিচালনামূলক মজুৰি।

বজাৰ তত্ত্বৰ দিশৰ পৰা স্বাভাৱিক মুনাফা হ'ল প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত উদ্যোক্তাই আহৰণ কৰা উপাৰ্জন। স্বাভাৱিক মুনাফা উৎপাদন ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে। কাৰণ দীৰ্ঘকালত ভাৰসাম্য অৱস্থাত গড় = আয় উৎপাদন ব্যয়। এই গড় উৎপাদন ব্যয়ত অন্যান্য উপাদানৰ ওপৰত হোৱা ব্যয়ৰ লগতে স্বাভাৱিক মুনাফাও অন্তৰ্ভুক্ত কৰা হয়। অন্যথা উৎপাদন কাৰ্য সম্ভৱ নহয়।

আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে হস্তান্তৰিত উপাৰ্জনৰ সহায়ত স্বাভাৱিক মুনাফা ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিছে। যদি সকলো উদ্যোক্তাৰ দক্ষতা আৰু সামৰ্থ সমান হয়, তেতিয়া তেওঁলোকে একেটা উদ্যোগৰ অধীনত থাকি স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিব। অৰ্থাৎ কোনো এটা উদ্যোগৰ অধীনত উৎপাদন তথা ব্যৱসায় চলাই যাবলৈ অন্ততঃ যিখিনি মুনাফাৰ প্ৰয়োজন সেয়াই হ'ল উদ্যোক্তাৰ হস্তান্তৰিত উপাৰ্জন আৰু ইয়েই হ'ল স্বাভাৱিক মুনাফা। সেয়েহে Stonier আৰু Hague এ কৈছে- স্বাভাৱিক মুনাফা হ'ল “Which are just sufficient to induce an entrepreneur to stay in the industry”। এই ব্যাখ্যাৰ পৰা দেখা যায় দীৰ্ঘকালত এটা উদ্যোগৰ অধীনত সকলো প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবে স্বাভাৱিক মুনাফা সমান। যদি কোনো এটকা উদ্যোগে অতি স্বাৰিক মুনাফা (পাছত আলোচনা কৰা হৈছে) আহৰণ কৰে তেতিয়া সেই উদ্যোগটোলৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰি

আনহাতে যতি উদ্যোগটোৰ অধীনৰ প্ৰতিষ্ঠানে লোকচানৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়, তেতিয়া কিছুমান প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থান ঘটি যোগান কমিব। সেয়েহে যোগান কমি দৰ বঢ়া লগে লগে, প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থান ঘটি যোগান কমিব। সেয়েহে Mrs Joan Robinson এ কৈছে 'স্বাভাৱিক মুনাফা হ'ল এনে এখ মুনাফা য'ত উদ্যোগ তথা ব্যৱসায়ত নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰা আৰু ইয়াৰ পৰা পুৰণা প্ৰতিষ্ঠান প্ৰস্থান কৰাৰ কোনো প্ৰৱনতা নাথাকে।

Prof. Knight -ৰ মতে স্বাভাৱিক মুনাফা ভাৰসাম্য অৱস্থাৰ লগত জড়িত সকলো ক্ষতিশংকা আৰু পৰিৱৰ্তন আগতীয়াকৈ ধাৰণা কৰিব পাৰি আৰু গণনা তকিহ ৰাকি। ভাৰসাম্য অৱস্থাত নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ বা পুৰণা প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰস্থানৰ প্ৰৱণতা নাথাকে। উপাদানৰ সমূহৰ পূৰ্ণ নিযুক্তি ঘটে। কোনো অনিশ্চয়তা নাথাকে। এই অৱস্থাত বিশুদ্ধ মুনাফাৰ অৱসান ঘটে। উদ্যোক্তাই কেৱল পৰিচালনামূলক মজুৰিহে লাভ কৰে। ই স্বাভাৱিক মুনাফাৰেই নামাস্তৰ মাথোন। আনকি গতিশীল অৱস্থাতো দীৰ্ঘকালত স্বাভাৱিক মুনাফা থাকে যেতিয়ালৈকে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ অধীনত পৰিৱৰ্তন পৰিণাম আগতীয়াকৈ ধাৰণা কৰিব পাৰি আৰু গণনা কৰিব পাৰি।

অস্বাভাৱিক বা অতি স্বাভাৱিক মুনাফা

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে কোনো এক কাৰ্য ক্ষেত্ৰত উদ্যোক্তাৰ কাৰ্যাৱলী অব্যাহত ৰাখিবলৈ যি নিম্নতম পাৰিশ্ৰমিক প্ৰয়োজন বা যি নিম্নতম উপাৰ্জন হোৱা উচিত তাক স্বাভাৱিক লাভ বোলা হয়। ইয়াক পৰিচালনামূলক মজুৰিও বোলা হয়। এই পৰিচালনামূলক মজুৰিৰ যি ওপৰৰিঃ উদ্যোক্তাই অতিৰিক্তভাৱে উপাৰ্জন কৰে তাক অস্বাভাৱিক বা অতিস্বাভাৱিক মুনাফা বোলা হয়। অতিস্বাভাৱিক মুনাফা উৎপাদন ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ নাথাকে। সেয়েহে অতিস্বাভাৱিক মুনাফাক মুঠ বিক্ৰি আয় আৰু মুঠ (প্ৰকাশ্য + অপ্ৰকাশ্য) উৎপাদন ব্যয়ৰ অন্তৰফল হিচাপে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ-

অস্বাভাৱিক মুনাফা = মুঠ বিক্ৰি আয় - (প্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয় + অপ্ৰকাশ্য উৎপাদন ব্যয়)

আমি জানো যে স্বাভাৱিক মুনাফা উদ্ভৱ হোৱাৰ সময়ত গড় বিক্ৰি আয় = গড় উৎপাদন ব্যয় (AR=AC)।

গতিকে প্ৰতিগোট দ্ৰব্য বিক্ৰি কৰি আহৰণ কৰা অস্বাভাৱিক মুনাফা = (AR - AC)

. . . মুঠ অস্বাভাৱিক মুনাফা (AR - AC) × মুঠ উৎপন্ন।

আনহাতে প্ৰকৃত মুনাফাৰ পৰা স্বাভাৱিক মুনাফা বিয়োগ কৰিও অস্বাভাৱিক মুনাফা পাব পাৰি। অৰ্থাৎ,

অস্বাভাৱিক ঋ প্রকৃত মুনাফা — স্বাভাৱিক মুনাফা।

পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফাৰহে উদ্ভৱ হয়। একাধিকাৰ প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰতো এনে হোৱা দেখা যায়। এই উভয় বজাৰ ব্যৱস্থাতে হুস্বকালত অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হ'ব পাৰে। কিন্তু এই মুনাফাৰ দ্বাৰা আকৰ্ষিত হৈ নতুন প্ৰতিষ্ঠান প্ৰৱেশ কৰাৰ লগে লগে দ্ৰব্যৰ যোগান বাঢ়ি দৰ কমিব আৰু আৰু গড় আয় গড় ব্যয়ৰ সমতালৈ অৱনমিত হৈ অস্বাভাৱিক মুনাফা নাইকিয়া হ'ব। কেৱল অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰ চৰিত্ৰই হ'ব অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ জন্ম দিয়ে। কি কি পৰিস্থিতিত অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয় চোৱা যাওক।

১. অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উৎপত্তিৰ বাবে ঘাইকৈ জগৰীয়া একচেটিয়া বজাৰ গাঁঠনি। একচেটিয়া বজাৰত উদ্যোক্তা এজন হোৱা বাবে তেওঁ যোগানসম্পূৰ্ণৰূপে নিয়ন্ত্ৰণ কৰিব পাৰে। গতিকে তেওঁ দীৰ্ঘকালত এনে এক দৰ ব্যয় গাঁঠনি নিৰ্বাচন কৰিব য'ত অস্বাভাৱিক মুনাফা সৰ্বাধিক হয়। অৱশ্যে হুস্বকালত চাহিদাৰ দ্ৰুত পতন হোৱা বাবে আৰু সেই অনুপাতে যোগান হ্রাস কৰিব নোৱাৰা বাবে একাধিকাৰ প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰতো লোকচান স্বাভাৱিক লাভৰ উদ্ভৱ হ'ব পাৰে। কিন্তু দীৰ্ঘকালত একাধিকাৰ উদ্যোক্তাই দৰ আৰু উৎপন্নৰ এনেদৰে সমায়োজন ঘটায় যাতে তেওঁৰ অস্বাভাৱিক লাভ হয়।
  ২. প্ৰতিকল্পযোগ্য দ্ৰব্যৰ অনুপস্থিতিয়ে অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণৰ পথ মুকলি কৰে। যিমানৈই দ্ৰব্য এবিধ অধিক প্ৰতিকল্পদ্রব্যহীন হৈ পৰে সিমানৈই অধিক উৎপাদনকাৰীক ই একচেটিয়া অধিকাৰ প্ৰদান কৰে। একচেটিয়া অধিকাৰৰ উপস্থিতিয়ে অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ পথ সুগম কৰি তোলে।
  ৩. অস্বাভাৱিক মুনাফা উদ্ভৱ হোৱা নোহোৱাটো সময় পৰিধিৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে। চাহিদাৰ সমানুপাতিক ভাবে যোগানৰ পৰিৱৰ্তন ঘটাব পাৰিলে দৰ তথা মুনাফাৰ কোনো পৰিৱৰ্তন নঘটে। কিন্তু হুস্বকালত এইটো সম্ভৱ নহয়। কাৰণ হুস্বকালত সকলো উপাদান পৰিৱৰ্তনশীল নহয়। এনে অৱস্থান চাহিদা বাঢ়িলেও যোগান সমানুপাতিকভাৱে বঢ়াব নোৱাৰি। সেয়েহে দৰ বৃদ্ধি হৈ অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়।
- ছ. অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উপস্থিতিৰ মুনাফাৰ উপস্থিতিৰ বাবে জগৰীয়া আন এটা কাৰক হ'ব অনিশ্চিত ক্ষতিশংকা উৎপাদন আৰু ব্যৱসায়ত ভৱিষ্যতে উদ্ভৱ হ'ব পৰা বিপদ-আপদ তথা ক্ষয়-ক্ষতি আগতীয়াকৈ

নিশ্চিত কৰিব পাৰিলে আৰু গণনা কৰিব পাৰিলে কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফাৰহে উদ্ভৱ হয়। কিন্তু এনে বহুতো ক্ষয়ক্ষতি আছে যিবোৰ আগতীয়াকৈ গণনা কৰিব নোৱাৰি বা যিবোৰৰ কোনো নিশ্চয়তা নাথাকে।

এই অনিশ্চিত ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন কৰি সফল হ'ব পৰা জনেই হ'ল উদ্যোক্তা আৰু তেওঁৱেই এই কৃতিত্বৰ পুৰস্কাৰ স্বৰূপে অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

৫. চৰকাৰৰ পৰা বিশেষ অনুমতি লাভ কৰা একচেটিয়া প্রতিষ্ঠানেও অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰিব পাৰে। কাৰণ এনে প্রতিষ্ঠানৰ লগত প্রতিযোগিতা চলাবলৈ নতুন প্রতিষ্ঠানৰ জন্ম হোৱাত চৰকাৰে বাধা প্ৰদান কৰে।
৬. নতুনত্ব প্ৰৱৰ্তনে কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ প্ৰতি চাহিদাৰ তীব্ৰতা বৃদ্ধি কৰিসাময়িকভাৱে দৰ বৃদ্ধি হোৱাত অৰিহণা যোগায়। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়।
৭. ক্ৰেতাৰ অজ্ঞতাইও অস্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰাটো সম্ভৱ কৰি তুলিব পাৰে।

একচেটিয়া মুনাফা : Monopoly profit

একচেটিয়া মুনাফা একপ্ৰকাৰ অস্বাভাৱিক মুনাফা। একচেটিয়া অধিকাৰৰ জৰিয়তে যি অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। তাক একচেটিয়া মুনাফা বোলা হয়। বিভিন্ন কাৰণত একচেটিয়া অধিকাৰৰ উদ্ভৱ হ'ব পাৰে-

(ৰ) চৰকাৰৰ বিশেষ অনুজ্ঞা পত্ৰ লাভ, (চ) কোনো প্ৰতিকল্পহীন দ্ৰব্যৰ আৱিষ্কাৰ, (৫) বৃহৎ পুঁজিৰ প্ৰয়োগ, (ছ) শ্ৰমিক সংঘৰ অনুপস্থিতি (শ্ৰমৰ বজাৰত), (প্ত) অ-সাধাৰণ উৎপাদন কৌশলৰ প্ৰয়োগ, ইত্যাদি। এই সকলোবিলাক পৰিস্থিতিয়ে একচেটিয়া অধিকাৰৰ জন্ম দিলেও একচেটিয়া লাভবিশেষভাৱে উদ্ভৱ হয় তেতিয়াহে যেতিয়া উৎপাদন তথা ব্যৱসায়ত নতুনত্ব প্ৰৱৰ্তনৰ সুবিধা থাকে আৰু অনিশ্চিত ক্ষতিৰ আশংকা থাকে। প্ৰকৃততে নতুনত্ব প্ৰৱৰ্তনেই হ'ল অনিশ্চয়তাৰ বাহক আৰু অনিশ্চয়তাই হ'ল অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ বাহক। নতুনত্ব বহন কৰিবলৈ গৈ উদ্যোক্তাই অনিশ্চিত ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব মূৰ পাতি লয়। যেতিয়া নতুনত্ব প্ৰৱৰ্তনত উদ্যোক্তা সফল হয় তেতিয়াই একচেটিয়া মুনাফা আহৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হয়। যেতিয়া এখন প্রতিষ্ঠানে এই নতুনত্ব প্ৰৱৰ্তন প্ৰক্ৰিয়া আন প্রতিষ্ঠানক বিক্ৰি কৰে তেতিয়া ইয়াৰ যোগেদি উদ্ভৱ হোৱা মুনাফা একচেটিয়া মুনাফা হৈ নাথাকে। তেতিয়া ই বিশুদ্ধ মুনাফা

লৈ ৰূপান্তৰ হয়।

ঔদ্যোগিক-ৰ দৃষ্টিত একচেটিয়া মুনাফা হ'ল উদ্যোক্তা শ্ৰেণীৰ সৃষ্টিশীল সামৰ্থ্য ফল। উদ্যোক্তাৰ গুণ বিশিষ্ট ব্যক্তিৰ নাটনিয়ে তেওঁলোকক শ্ৰমিকৰ পৰা অতিৰিক্ত উদ্ধৃত আহৰণ কৰা সমৰ্থবান কৰি তোলে। অন্য অৰ্থত উদ্যোক্তাৰযোগানৰ নাটনিয়ে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰৰ সূচনা কৰে যাৰ বাবে উদ্যোক্তাই শ্ৰমিকক প্ৰাক্তীয় উৎপাদনতকৈ কমকৈ বানচ পৰিশোধ কৰে। ইয়াৰ পাছত যি অতিৰিক্ত আয় থাকে সেয়াই হ'ল একচেটিয়া মুনাফা। ব্ৰহ্মব্ৰহ্মব্ৰহ্মব্ৰহ্মব্ৰহ্ম-ৰ মতে যেতিয়া কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠানে নতুন দ্ৰব্যৰ পাতনি মেলে, তেতিয়া দ্ৰব্য বিধৰ দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ একাধিকাৰ বজাৰ সদৃশ হৈ পৰে। আৰু এই দৰত একচেটিয়া মুনাফা জড়িত হৈ থাকে। অৰ্থাৎ একচেটিয়া দৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ দ্বাৰা যি বিশুদ্ধ মুনাফা নিৰূপিত হয় সেইয়াই একচেটিয়া মুনাফা। এই প্ৰসঙ্গত ব্ৰহ্মব্ৰহ্ম- এ কৈছে ব্যৱসায়ত থকা অনিশ্চয়তাৰ বাবে একচেটিয়া মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। অৰ্থাৎ অনিশ্চয়তাৰ উপস্থিতিয়ে, অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ সূচনা কৰি একচেটিয়া মুনাফা সৃষ্টি কৰে।

২.১২.১ ক্ষতি-শংকা বহন তত্ত্ব

(Risk Bearing Theory of Profit)

“Enterprise and the productive process” নামৰ ১৯৩৭ চনত প্ৰকাশ পোৱা গ্ৰন্থত .ঔ. ব্ৰহ্মব্ৰহ্ম- এ মুনাফা নিৰ্দ্ধাৰণৰ ক্ষতিশংকা বহন তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰে। তেওঁৰ মত অনুসৰি মুনাফাৰ প্ৰধান নিৰ্দ্ধাৰক ক্ষতিশংকা বহন অৰ্থাৎ মুনাফা হ'ল অৰিশিষ্ট আয় যাক উদ্যোক্তাই লাভ কৰে। উৎপাদন তথা ব্যৱসায়ত উদ্ভৱ হোৱা ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন কৰা বাবে। ... -এও এই ধাৰণা সমৰ্থন কৰিছে।

ঔদ্যোগিক-ৰ দৃষ্টিত এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ বিক্ৰি আয়ৰ পৰা ভাড়া লৈ অনা বা বা উদ্যোক্তাই ব্যৱহাৰ কৰা নিজৰ ভূমি, শ্ৰম আৰু মূলধনৰ গৰাকীক সন্তুষ্ট কৰাৰ পাছত যি অৰিশিষ্ট আয় বাকী থাকে সেয়ে মুনাফা। ই পৰিচালনামূলক বা সাংগঠনিক দক্ষতাৰ পুৰস্কাৰ নহয়, ই হ'ল ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন কৰা বাবে উদ্যোক্তাই লাভ কৰা পুৰস্কাৰ।

উৎপাদন তথা ব্যৱসায়ত ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন কৰা বাবে উদ্যোক্তাই যি পুৰস্কাৰ লাভ কৰে সেয়া প্ৰতিষ্ঠানৰ পৰা হোৱা আয় আৰু লোকচানৰ অন্তৰফল। ইয়াত লোকচান বোলোতে উৎপাদন ব্যয়ক বুজোৱা হৈছে। উল্লেখযোগ্য ক্ষতিশংকা বহনৰ বাবে উদ্ভৱ হোৱা আয় পূৰ্বনিৰ্দ্ধাৰিত নহয়।

প্ৰক্ৰম -এ কৈছে উদ্যোক্তাই কিছুমান ক্ষতিৰ পৰা হাত সাৰিব পাৰে। কাৰণ ইয়াৰ বিনিময়ত তেওঁ বীমা কোম্পানীৰ পৰা ক্ষতিপূৰ্ণ লাভ কৰে। কিন্তু বীমাৰ দ্বাৰা তেওঁ সকলো ক্ষতিৰ পৰা হাত সাৰিব নোৱাৰে। যদি এইটো সম্ভৱ হয় তেতিয়া তেওঁ উদ্যোক্তাৰ শাৰীৰ পৰা অৱনমিত হ'ব আৰু বেতনভোগী পৰিচালকৰ দৰে কেৱল পৰিচালনামূলক মজুৰি লাভ কৰিব। আনহাতে যেতিয়া উদ্যোক্তাই বীমাৰ জৰিয়তে সম্ভাৱ্য ক্ষতিৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ বিচাৰে তেতিয়া মুনাফা বীমা কোম্পানীলৈ হস্তান্তৰিত হয়। গতিকে সকলো ধাৰণাৰ ক্ষতিশংকা বহনৰ বাবে মুনাফাৰ উদ্ভৱ নহয়। ই উদ্ভৱ হয় কেৱল পাৰদৰ্শিতাৰে নিৰ্দ্ধাৰিত ক্ষতিৰ দায়িত্ব বহন কৰাৰ বাবে।

ক্ষতিশংকা বহনৰ লগত জড়িত পাৰদৰ্শিতা সকলোৰে বাবে সাধাৰণ নহয়। সেয়েহে এই গুণৰ বাবেই উদ্যোক্তাৰ যোগানো সীমাবদ্ধ। আনহাতে উদ্যোক্তাই ক্ষতিৰ বাবে হোৱা লোকচান বহন কৰি ওপৰিঞ্চি আয় মুনাফা হিচাপে আহৰণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়। উদ্যোক্তাৰ এই গুণ সাধাৰণ হ'লে বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ সূচনা হ'ব আৰু ই মুনাফাৰ অৱসান ঘটাব। তেনে অৱস্থাত কেৱল পৰিচালনামূলক মজুৰিৰহে উদ্ভৱ হ'ব।

প্ৰক্ৰম -ৰ ক্ষতিশংকা বহন তত্ত্বৰ আন এটা দিশ হ'ল যে সকলো উদ্যোক্তাৰে মুনাফা সমান নহয়। কাৰণ উদ্যোক্তাভেদে ক্ষতিশংকা বহনৰ সামৰ্থ ভিন্ন হয়। এই প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছে - “The great source of monopoly profits is to be found in the fact that the actuarial risk of any given undertakings is not the same for different entrepreneurs, owing to differences, among them in ability and environment.”

সমালোচনা

১. প্ৰক্ৰম ত্ৰ 'ক্ষতিশংকাৰ' অৰ্থ ব্যাখ্যা কৰা নাই। লক্ষ্যবস্তু -ৰ দৃষ্টিত ক্ষতিশংকা দুই প্ৰকাৰৰ - বীমাযোগ্য ক্ষতিশংকা আৰু বীমাঅযোগ্য ক্ষতিশংকা। প্ৰকৃততে ক্ষতিশংকা বোলোতে বীমা অযোগ্য ক্ষতিশংকাকহে বুজায়, অৰ্থাৎ ক্ষতিপূৰ্ণৰ বাবদ বীমাৰ প্ৰিমিয়াম পৰিশোধ কৰাৰ পাছতো যি ওপৰিঞ্চি আয় থাকে সেয়াই মুনাফা। এই মুনাফা উদ্ভৱ হয় বীমাযোগ্য নোহোৱা ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন কৰা বাবে। অৰ্থাৎ লক্ষ্যবস্তু-ৰ মতে অনিশ্চিত বিপদ বিঘিনিৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা ক্ষতিৰ দায়িত্ব বহনৰ বাবে মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। গতিকে মুনাফা হ'ল অনিশ্চয়তা বহনৰ পুৰস্কাৰ।
২. কেৱল ক্ষতিশংকা বহনেইত উদ্যোক্তাৰ বাবে মুনাফা সূচনা

নকৰে। সমন্বয় সাধন আৰু সংগঠন দক্ষতাৰ বাবেও মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। কাৰণ এনে দক্ষতাৰ বাবেই উদ্যোক্তাই উৎপাদন ব্যয় হ্রাস কৰিবলৈ সমৰ্থ হয়।

৩. Carver- ৰ মতে যিসকলে ক্ষতিশংকা এৰাই চলিব পাৰে সেইসকলৰ বাবেও মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। কাৰণ ক্ষতি এৰাই চলিব পৰাটোও একপ্ৰকাৰ দক্ষতা। যিমানৈ অধিক ক্ষতি এৰাই চলিব পাৰি, মুনাফাও সিমানৈ বাঢ়ে।
৪. ক্ষতিৰ আকাৰে মুনাফাৰ আকাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ নকৰে। কিয়নো ক্ষতি বঢ়া মানেই যদি মুনাফা বাঢ়িলহেঁতেন - তেতিয়া সকলোৱে অধিক লাভৰ আশাত অধিক ক্ষতিযুক্ত ব্যৱসায়ত লিপ্ত হ'লহেঁতেন।
৫. ক্ষতিৰ উপস্থিতিয়ে মুনাফা সৃষ্টি কৰে তাৰ কোনো প্ৰয়োগিক প্ৰমাণ নাই। অনিশ্চয়তা- নিহিত থকা বাবে সকলো ব্যৱসায়ত কম-বেছি পৰিমাণে ক্ষতিৰ আশংকা থাকে আৰু সকলো ব্যৱসায়ীয়ে মুনাফা সৰ্বাধিক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। স্ৰষ্টব্য- এ এই দিশটো ব্যাখ্যা কৰা নাই।

২.১২.২ অনিশ্চয়তা বহন তত্ত্ব

(Uncertainty Bearing Theory of Profit)

১৯৫৭ চনত প্ৰকাশ পোৱা অৰ্থনীতি, স্ৰষ্টব্য-এ মুনাফা নিৰ্দ্ধাৰণৰ এক নতুন তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰে। ইয়াক অনিশ্চয়তা বহন তত্ত্ব নামে জনা যায়। স্ৰষ্টব্য-ৰ মতে বীমা অযোগ্য ক্ষতিশংকা আৰু অনিশ্চয়তা বহনৰ পুৰস্কাৰেই হ'ল মুনাফা। তেওঁ ক্ষতিশংকাক দুই ভাগত বিভক্ত কৰিছে বীমাযোগ্য ক্ষতিশংকা আৰু বীমা অযোগ্য ক্ষতিশংকা।

Knight-ৰ দৃষ্টিত কিছুমান ক্ষতিশংকা বীমাযোগ্য। কাৰণ পাৰিসাংখ্যিক পদ্ধতিৰ সহায়ত এই ক্ষতিৰ উপস্থিতিৰ সম্ভাৱনা আগতীয়াকৈ গণনা কৰিব পাৰি। উদাহৰণস্বৰূপে জুই লগা, চুৰি ডকাইতি, আকস্মিক মৃত্যু, বেমাৰ আজাৰ ইত্যাদিৰ জৰিয়তে উদ্ভৱ হোৱা ক্ষতি বীমাৰ জৰিয়তে পূৰণ কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ এনে ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন কৰে বীমা কোম্পানীয়ে। গতিকে বীমাযোগ্য ক্ষতিশংকাৰ জৰিয়তে মুনাফাৰ উদ্ভৱ নহয়। এই ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন কৰা বাবে সংশ্লিষ্ট মুনাফাও বীমা কোম্পানীয়ে হস্তান্তৰিত হয়। অন্য অৰ্থত যিবোৰ ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বীমা কোম্পানীয়ে বহন কৰে সেইবোৰ নিশ্চিত। এইবোৰৰ উপস্থিতিত উৎপাদন বা ব্যৱসায় চলাই যোৱাত বিশেষ কৃতিত্ব নাথাকে। গতিকে উদ্যোক্তাইও পৰিচালনামূলক মজুৰিৰ বাদে বিশেষ

আয় (মুনাফা) আহৰণ কৰিব নোৱাৰি। অৰ্থাৎ যেতিয়া ক্ষতিশংকা বীমাযোগ্য তথা নিশ্চিত হয় তেতিয়া উৎপাদন তথা ব্যৱসায়ত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ উদ্ভৱ হয়। পৰিণামস্বৰূপে সকলো উদ্যোক্তাই কেৱল পৰিচালনামলক মজুৰি আহৰণ কৰিবলৈ সক্ষম হয়।

আনহাতে আন কিছুমান ক্ষতিশংকা উৎপাদন তথা ব্যৱসায়ত উদ্ভৱ হয় যিবোৰ উপস্থিতিৰ সম্ভাৱনা পাৰিসাংখ্যিকভাবে আগতীয়াকৈ গণনা কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ এনে ক্ষতিশংকাৰ উপস্থিতি সুনিশ্চিত নহয়। উদাহৰণস্বৰূপে দৰ, যোগান, চাহিদা ইত্যাদিৰ পৰিৱৰ্তন সুনিশ্চিত নহয়। এইয়া হ'ল বীমাঅযোগ্য ক্ষতিশংকা। এনে ক্ষতিশংকা নিশ্চিত তথা গণনাযোগ্য নোহোৱা বাবে বীমা কোম্পানীয়ে এইবোৰ ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন নকৰে। বীমাঅযোগ্য ক্ষতিশংকাৰ উপস্থিতিয়ে পৰিকল্পিত আয় আৰু প্ৰকৃত আয়ৰ মাজত বিচ্যুতিৰ সৃষ্টি কৰে আৰু এই বিচ্যুতিৰ পৰিণামস্বৰূপে মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। এই মুনাফা দুই প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে ঋণাত্মক মুনাফা আৰু ধনাত্মক মুনাফা। ঋণাত্মক মুনাফাই লোকচানক বুজায়।

গতিকে দেখা গ'ল, মুনাফা হ'ল পৰিকল্পিত (ex-ante) আয় আৰু কাৰ্যকৰী (ex-post) আয়ৰ অন্তৰফল। উৎপাদনকাৰ্যত ব্যৱহাৰ কৰা সকলো ভাড়া কৰি অনা উপাদানৰ চুক্তি অনুসাৰে বানচ পৰিশোধ কৰাৰ পাছত বৈ যোৱা অৱশিষ্ট আয় হিচাপে মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। প্ৰতিযোগী বজাৰৰ অধীনত উপাদানসমূহৰ বানচ এইবিলাকৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনৰ সমান হয়। এনে অৱস্থাত বীমা অযোগ্য ক্ষতিশংকাৰ উপস্থিতিত ধনাত্মক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। আনহাতে যদি উদ্যোক্তাসকলে ভৱিষ্যতৰ প্ৰতি আশাবাদী হয়, তেতিয়া উপাদানৰ চাহিদা বৃদ্ধি হ'ব আৰু ই উপাদানৰ বানচ প্ৰান্তীয় উৎপাদনতকৈ বৃদ্ধি হোৱাত সহায় কৰিব। পৰিণামস্বৰূপে মুনাফা ঋণাত্মক হৈ পৰিব। গতিকে ঋণাত্মক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হ'বনে ধনাত্মক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হ'ব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে অনিশ্চয়তাৰ প্ৰতি উদ্যোক্তাই কৰা ধাৰণাৰ ওপৰত। সেয়েহে Knight-এ কৈছে “... it is uncertainty in this sense which explains profit in the proper use of the term.”

উল্লেখযোগ্য যে কেৱল উদ্যোক্তাই নহয় সমগ্ৰ সমাজখনেই অনিশ্চয়তাৰ সন্মুখীন হয়। এই দিশৰ পৰা মুনাফা কেৱল উদ্যোক্তাৰ উপাৰ্জনতে নহয় উৎপাদনৰ আন আন উপাদানৰ বানচতো মুনাফা সদৰ উপকৰণ নিহিত থাকে। কিন্তু মুনাফা আৰু উপাদানৰ চুক্তিবদ্ধ বানচৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য সামাজিকভাবে নৰ্ণয় কৰা হয় -উদ্যোক্তাজনিত সামৰ্থ (Entrepreneurial

ability)-ৰ যোগানৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি। উদ্যোক্তাজনিত সামৰ্থৰ যোগান কম হ'লে মুনাফা বেছি হয় আৰু এই সামৰ্থৰ যোগান অধিক হ'লে মুনাফা কম হয়। অৰ্থাৎ মুনাফাৰ ক্ষেত্ৰতো ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান বিধিপ্রযোজ্য হয়। ক্ৰমহাসমান প্ৰতিদান বিধিৰ প্ৰযোজ্যতাই অনিশ্চয়তাৰ উপস্থিতিকে সূচায়। কিয়নো অনিশ্চয়তা অধিক হ'লে ইয়াৰ দায়িত্ব বহন কৰা উদ্যোক্তাৰ সংখ্যা কম হয় আৰু সেয়েহে মুনাফা বাঢ়ে। আনহাতে অনিশ্চয়তা কম হ'লে ইয়াৰ দায়িত্ব বহন কৰা উদ্যোক্তাৰ সংখ্যা বেছি হয় আৰু সেয়েহে মুনাফা কমে।

গতিশীল অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতিত অনিশ্চয়তাই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা পালন কৰে। উদ্যোক্তাই নিজে অনিশ্চয়তাৰদায়িত্ব বহন কৰিব পাৰে বা একাধিক প্ৰতিনিধিৰ মাজত ইয়াক বিতৰণ কৰি দিব পাৰে। প্ৰকৃততে মুনাফা হ'ল অনিশ্চয়তাৰ মাজত উদ্যোক্তাৰ যোগান দৰ। প্ৰতিযোগিতামূলক বজাৰত ক্ষতিশংকাৰ অনুপস্থিতিত, প্ৰত্যেক উদ্যোক্তাই নিম্নতম পৰ্যায়ত দৰ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। যদি তেওঁৰ বানচ এই নিম্নতম দৰতকৈ কম হয়, তেতিয়া উদ্যোক্তাজনিত সামৰ্থৰ যোগান ধৰা নহয়। কিন্তু অনিশ্চয়তাৰ উপস্থিতিয়ে উদ্যোক্তাৰ বানচ এই নিম্নতম যোগান দৰতকৈ বৃদ্ধি কৰে। নিম্নতম যোগান দৰৰ ওপৰত লাভ কৰা এই অতিৰিক্ত উপাৰ্জন 'Risk premium' –ৰ বাদে একো নহয়। এইয়াই হ'ল মুনাফা। কিন্তু এই মুনাফা ক্ষণস্থায়ী। দীৰ্ঘকালত উদ্যোক্তাৰ আয় সদায় স্বাভাৱিক মুনাফাৰ সমান। কাৰণ নতুনত্ব প্ৰৱৰ্তন, বতৰৰ পৰিৱৰ্তনৰ দৰে বাহ্যিক কাৰকৰ উপস্থিতিয়ে উদ্যোক্তাৰ প্ৰত্যাশিত মুনাফাৰ অবিৰত পৰিৱৰ্তন ঘটায় আৰু ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে দীৰ্ঘকালত উদ্যোক্তাই কেৱল স্বাভাৱিক মুনাফা আহৰণ কৰে। সামগ্ৰিকভাবে মূলধন আৰু জনসংখ্যাৰ পৰিৱৰ্তন পূৰ্বানুমানযোগ্য। গতিকে এনে পৰিৱৰ্তনে অনিশ্চয়তা সৃষ্টি নকৰে। গতিকে কেৱল পূৰ্বানুমান কৰিব নোৱাৰা ক্ষতিশংকাৰ বাবেহে মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয়। অৰ্থাৎ মুনাফা হ'ল অনিশ্চয়তাৰ ফল আৰু অনিশ্চয়তা হ'ল গতিশীল পৰিৱৰ্তনৰ ফল।

সমালোচনা (Criticism)

- ১ Knight-এ উদ্যোক্তা কোন সেই সম্পৰ্কে স্পষ্ট দাঙি ধৰা নাই। তেওঁ অনিশ্চয়তা বহনকেই উদ্যোক্তাৰ প্ৰধান কাৰ্য হিচাপে ব্যাখ্যা কৰিছে। কিন্তু প্ৰকৃততে উদ্যোক্তাই অনিশ্চয়তা বহনৰ উপৰিও উৎপাদক সংগ্ৰহ, ইবিলাকৰ সমন্বয় সাধন ইত্যাদি বিভিন্ন কাৰ্য সম্পাদন কৰে।
- ২ আধুনিক অৰ্থ ব্যৱস্থাৰ লগত Knight-এ আগবঢ়োৱা উদ্যোক্তাৰ ধাৰণা খাপ নাখায়। বৰ্তমান উদ্যোক্তাই নিজেই সকলো সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ নকৰে।

প্ৰতিষ্ঠানৰ মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণ সুকীয়া। সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰে বেতনভোগী পৰিচালকসকলে। আনহাতে, আকৌ অংশিদাৰী ব্যৱসায়ত মালিকীস্বত্ব আৰোপিত হয় অংশিদাৰসকলৰ ওপৰত। তেওঁলোকে নিজে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ নকৰে, বৰঞ্চ অনিশ্চয়তাৰ চূড়ান্ত দায়িত্ব তেওঁলোকেই বহন কৰে। গতিকে মালিকীস্বত্ব আৰু নিয়ন্ত্ৰণক পৃথকে নেদেখুৱা বাবে Knight-ৰ তত্ত্ব অপ্ৰাসঙ্গিক হৈ পৰিছে। অৰ্থাৎ নিয়ন্ত্ৰক আৰু মালিকসকলৰ মাজত মুনাফা কি দৰে বিতৰণ হয় সেই সম্পৰ্কে Knight-এ স্পষ্ট মত দাঙি নধৰি মুনাফা নিৰ্দ্ধাৰণ সমস্যাটো অমীমাংসিত কৰি ৰাখিলে।

৩. মুনাফা নিৰ্দ্ধাৰণত অনিশ্চয়তাৰ গুৰুত্ব কি তাৰ ওপৰত প্ৰয়োগিক সমীক্ষা চলাব নোৱাৰি। কাৰণ অনিশ্চয়তা এক ধাৰণা প্ৰসূত বিষয়। ইয়াৰ কোনো পাৰিমাণিক প্ৰকাশ নাই। গতিকে মুনাফাৰ উৎপত্তি সম্পৰ্কে অনিশ্চয়তা বহন তত্ত্বই এক অস্পষ্ট আভাসহে দাঙি ধৰে।
৪. Knight-ৰ দৃষ্টিত সামগ্ৰিকভাবেহে মূলধন আৰু জনসংখ্যাৰ পৰিৱৰ্তন পূৰ্বানুমানযোগ্য। কিন্তু তেওঁ মুনাফা নিৰ্দ্ধাৰণৰ সমস্যাটো এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ দিশৰপৰা আলোচনা কৰিছে। সেয়েহে প্ৰতিষ্ঠানৰ দিশৰ পৰা মূলধন আৰু জনসংখ্যাৰ পৰিৱৰ্তন পূৰ্বানুমানযোগ্য নহয়। এই পৰিৱৰ্তনেও ধনাত্মক আৰু ঋণাত্মক মুনাফাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে।
৫. উদ্যোক্তাৰ বিচাৰ বিবেচনাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি অৱশিষ্ট আয় হিচাপে মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয় বুলি Knight-এ কৰা মন্তব্য J.F.Weston -এ সমালোচনা কৰি কৈছে, এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণকাৰীজন চূড়ান্ত অৱস্থাত অৱশিষ্ট আয় উপাৰ্জনকাৰী হোৱাটো অপৰিহাৰ্য নহয়। উদ্যোক্তাৰ বিচাৰ বিবেচনা এক অৰ্থনৈতিক সেৱা। আন আন সেৱা যোগানৰ বাবে যি নীতি অনুসৰি বানচ দিয়া হয় উদ্যোক্তাৰ অৰ্থনৈতিক সেৱাৰ বাবেও একে নীতিৰে বানচ দিয়া হয়। কোনো এক নিৰ্দিষ্ট বা পৰিৱৰ্তনশীল বানচত অৰ্থনৈতিক সেৱা বিক্ৰি হ'ব পাৰে। এনেকৈয়ে দক্ষ পৰিচালকসকলে নিজৰ সেৱা বিক্ৰি কৰে।
৬. ভূমি, শ্ৰম আৰু মূলধনৰ দৰে অনিশ্চয়তা বহনক এক সুকীয়া উপাদান হিচাপে চিনাক্ত কৰিব নোৱাৰি। ই এক মানসিক ধাৰণা আৰু ই প্ৰকৃত উৎপাদন ব্যয়ৰ এটা অন্যতম উপকৰণ। গতিকে কেৱল অনিশ্চয়তা বহনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মুনাফা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি। প্ৰকৃততে আন উপাদানৰ দৰে উদ্যোক্তাৰ বানচো ইয়াৰ সুযোগ ব্যয়ৰ ওপৰত

নিৰ্ভৰ কৰে। অনিশ্চয়তা বহনৰ জৰিয়তে উদ্ভৱ হোৱা প্ৰকৃত ব্যয়ৰ ওপৰত নহয়।

৭. Knight-ৰ অনিশ্চয়তা বহন তত্বই একচেটিয়া মুনাফাৰ সঠিক ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাই। কাৰণ একচেটিয়া ব্যৱসায়ত যি অস্বাভাৱিক মুনাফাৰ উদ্ভৱ হয় সেইয়া কেৱল অনিশ্চয়তা বহনৰ কাৰণে উদ্ভৱ নহয়। একচেটিয়া বজাৰৰ আন কিছুমান কাৰকো একচেটিয়া মুনাফাৰ বাবে জগৰীয়া। তেনেস্থলত কেৱল অনিশ্চয়তা বহন মুনাফাৰ উপস্থিতিৰ বাবেজগৰীয়া হ'ব নোৱাৰে।
৮. Knight-এ মুনাফাৰ কেৱল ব্যক্তিগত তত্ব ব্যাখ্যা কৰিছে। ইয়াৰ সহায়তমুনাফাৰ সমষ্টিগত ব্যাখ্যা সম্ভৱ নহয়।
৯. Knight-এ মুনাফা নিৰ্দ্ধাৰণত প্ৰত্যাশাৰ গুৰুত্ব ব্যাখ্যা কৰিব পৰা নাই। কিন্তু উদ্যোক্তাৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত প্ৰত্যাশাই গুৰুত্বপূৰ্ণ ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে। প্ৰত্যাশা হ্ৰস্বকালীন আৰু দীৰ্ঘকালীন দুয়ো প্ৰকাৰৰ হ'ব পাৰে। এই দুয়ো প্ৰকাৰৰ প্ৰত্যাশাই উদ্যোক্তা ভেদে মুনাফা ভিন্ন হোৱাত সহায় কৰে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২

১. মুঠ সুদৰ পৰা কি কি বাদ দিলে শুদ্ধ সুদ পোৱা যায় ?

.....
.....
.....
.....
.....

২. সংস্থাপনবাদী অৰ্থনীবিদ সকলৰ মতে সুদ কি ?

.....
.....
.....
.....
.....

৩ . সুদ নিৰ্ধাৰণৰ ঋণযোগ্য পুঁজি তত্ত্বৰ দুটা আসোঁৱাহ লিখা।

.....
.....
.....

৪. তাৰল্য প্ৰীতি মানে কি ?

.....
.....
.....

৫. তাৰল্য ফান্দৰ উপস্থিতিত মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধিয়ে সুদৰ হাৰ কমাব পাৰেনে ?

.....
.....
.....
.....

৬. মুনাফা আহৰণৰ প্ৰসংগত ক্ষতি শংকাৰ অৰ্থ কি ?

.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো

১. অৰ্থনীতিবিদ ৰিকাৰ্ড'ৰ মতে ভূমিৰ মৌলিক আৰু অবনিশ্চৰ গুণৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে উৎপাদনৰ যিটো অংশ ভূমিৰ গৰাকীক পৰিশোধ কৰা হয় সেয়াই খাজনা।
২. মাৰ্শ্বালৰ মতে খাজনাত দুই প্ৰকাৰৰ উপাদান থাকে। এটা হ'ল ভূমিৰ যোগান দৰ আনটো হ'ল ভূমিৰ যোগান দৰৰ ওপৰত লাভ কৰা উদ্বৃত্ত। তেওঁ ভূমিৰ যোগান দৰক হস্তান্তৰিত পৰিশোধ আৰু উল্লেখিত উদ্বৃত্তক হস্তান্তৰিত পৰিশোধৰ ওপৰিঞ্চি উদ্বৃত্ত হিচাপে অভিহিত কৰিছে।
৩. ৰবিনছনৰ মতে ভূমিৰ ওপৰত যি নাটনিমূলক খাজনাৰ উদ্ভৱ হয়

সেয়া আন উপাদানৰ বেলিকাও থাকে।

- ৪ . খাজনাক সাধাৰণতে দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয় চুক্তিবদ্ধ বা স্থূল খাজনা আৰু আৰ্থিক খাজনা। ভূমি বা আন কোনো স্থিৰ উপাদানৰ ব্যৱহাৰৰ বাবে পূৰ্বনিৰ্দ্ধাৰিত চুক্তি অনুসৰি ইয়াৰ গৰাকীক যি মূল্য পৰিশোধ কৰা হয় তাক চুক্তিবদ্ধ খাজনা বোলা হয়। আনহাতে, মুঠ খাজনাৰ পৰা ভূমি উন্নীতকৰণ ব্যয়, প্ৰতিস্থাপন ব্যয়, (iii) ভূমি পৰিচালনা ব্যয়, ভূমি যোগানৰ আঁৰত থকা ক্ষতিশংকা বহনৰ বাবে লাভ কৰা পুৰস্কাৰ বা দ দি আৰ্থিক খাজনা পোৱা যায়। আৰ্থিক খাজনাক নাটনিমূলক খাজনাও বোলা হয়।
৫. ৰিকাৰ্ডৰ তত্ত্ব অনুসৰি ভূমিৰ ওপৰত দুই প্ৰকাৰৰ খাজনাৰ উদ্ভৱ হয় - পাৰ্থক্যজনিত খাজনা আৰু নাটনিমূলক খাজনা। ভূমিৰ উৎপাদিকা শক্তি ভিন্নতাৰ বাবে যি উদ্ভূতমূলক আয়ৰ উদ্ভৱ হয় তাক পাৰ্থক্যজনিত খাজনা বোলা হয়। আনহাতে, উৎপাদিত সামগ্ৰীৰ নাটনিৰ বাবে ইয়াৰ ওপৰত অতিৰিক্ত মূল্যৰ যোগ হৈ যি অতিৰিক্ত উপাৰ্জন হয় তাক নাটনিমূলক খাজনা বোলা হয়।
৬. মাৰ্ছালৰ মতে হুস্ককালত ভূমিৰ দৰেই যন্ত্ৰপাতি, ঘৰ ইত্যাদিৰো নাটনিৰ উদ্ভৱ হয়। এই নাটনিৰ বাবে যন্ত্ৰপাতি আৰু ঘৰদুৱাৰৰ ক্ষেত্ৰতো হুস্ককালত এত অতিৰিক্ত আয়ৰ উপাৰ্জন হয়। এই অতিৰিক্ত আয়কে তেওঁ সদৃশ খাজনা বা উপখাজনা হিচাপে কৰিছে।
৭. খাজনাৰ আধুনিক ব্যাখ্যা অনুযায়ী ভূমিৰ পৰা যি উপাৰ্জনৰ উদ্ভৱ হয় তাত, মুঠ খাজনাত দুই প্ৰকাৰৰ উপাদান নিহিত হৈ থাকে। সেয়াই হ'ল হস্তান্তৰিত পৰিশোধ আৰু হস্তান্তৰিত পৰিশোধৰ ওপৰিঞ্চি। হস্তান্তৰিত পৰিশোধৰ ওপৰিঞ্চিয়েই হ'লে অৰ্থনৈতিক খাজনা। অৰ্থনৈতিক খাজনা কোনো ধৰণৰ ব্যয়ৰ উপাদান নিহিত নাথাকে। সেয়েহে - অৰ্থনৈতিক খাজনা = ভূমিৰ পৰা হোৱা মুঠ উপাৰ্জন - হস্তান্তৰিত পৰিশোধ।
৮. সংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলৰ মতে দীৰ্ঘকালত সদায় নিম্নতম ভৰণ-পোষণ অনুযায়ী মজুৰি প্ৰদান কৰা হয়। সেয়ে এই তত্ত্বক নিম্নতম ভৰণ-পোষণ তত্ত্ব বোলা হয়। এই তত্ত্ব অনুসৰি শ্ৰমিকৰ নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় অনুসৰি মজুৰি নিৰ্ধাৰিত হয়। প্ৰকৃত মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়তকৈ বেছি হ'লে জনসংখ্যা তথা শ্ৰমিকৰ যোগান বাঢ়ি আৰু যদি প্ৰকৃত মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়তকৈ কম হয়

তেতিয়া জনসংখ্যা তথা শ্ৰমিকৰ যোগান কমি মজুৰিত যি পৰিবৰ্তন আনিব তাৰ দ্বাৰা দীৰ্ঘকালত গৈ মজুৰি নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়ৰ সমান হৈ পৰিবগৈ।

- ৯ . মজুৰি নিৰ্ধাৰণৰ আন এটা সংস্থাপনবাদী তত্ত্ব হ'ল মজুৰি নিধি তত্ত্ব। এই তত্ত্ব অনুসৰি উৎপাদনকাৰীসকলে শ্ৰমিকৰ মজুৰি দিবলৈ মুঠ বিনিয়োগৰ যিটো অংশ ব্যৱহাৰ কৰা হয় সেই অংশটোৱেই হ'ল মজুৰি নিধি। এই মজুৰি নিধিৰ আকাৰৰ ওপৰত আৰু নিয়োগ প্ৰাপ্ত শ্ৰমিকৰ সংখ্যাৰ ওপৰত মজুৰিৰ হাৰ নিৰ্ভৰ কৰে। সংস্থাপনবাদীসকলৰ মতে মজুৰি নিধি কম-বেছি পৰিমাণে স্থায়ী হৈ থাকে। সেয়েহে মজুৰি নিধিৰ আকাৰ বৃদ্ধি কৰি মজুৰিৰ হাৰ বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰি।
১০. সংস্থাপনবাদী মজুৰি তত্ত্বৰ প্ৰধান সীমাবদ্ধতা হ'ল - মজুৰি নিৰ্ধাৰণত কেৱল নিম্নতম জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয়ে প্ৰভাৱ পেলায় তেনে নহয়, লগতে আন বহুতো কাৰকে প্ৰভাৱ পেলায়; ই কেৱল দীৰ্ঘকালতহে প্ৰযোজ্য হয়; ইয়াত কেৱল যোগানৰ দিশটো বিবেচনা কৰা হৈছে; কেৱল জনসংখ্যা বৃদ্ধিৰ ওপৰত শ্ৰমিকৰ যোগান বঢ়া বুলি কোৱাটো শুদ্ধ নহয়; আকৌ কেৱল আয়ে জনসংখ্যাৰ আকাৰ নিৰ্ণয় কৰে বুলি কোৱাটোও শুদ্ধ নহয় ইত্যাদি।
১১. শ্ৰমিক সংঘই সমূহীয়া দাবিৰ ভিত্তিত নিয়োগকাৰীৰ লগত মজুৰিৰ দৰ দাম কৰাত লিপ্ত হয়। ইয়াক সামূহিক দৰাদৰি বোলা হয়। অন্য অৰ্থত মজুৰি নিৰ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘই যি ভূমিকা গ্ৰহণ কৰে তাকেই সামূহিক দৰাদৰি বোলা হয়।
১২. কিছুমান পৰিস্থিতিত শ্ৰমিক সংঘই সামূহিক দৰদামৰ জৰিয়তে মজুৰি নিৰ্ধাৰণত প্ৰভাৱ পেলাব নোৱাৰে, যেনে -মজুৰি যেতিয়া নিম্নতম ভৰণ-পোষণৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়, যেতিয়া শ্ৰমিকৰ যোগান একে থকা অৱস্থাত মজুৰি নিধি স্থিৰ থাকে, যেতিয়া মজুৰি শ্ৰমিকৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদনশীলতাৰ দ্বাৰা নিৰূপিত হয়, যেতিয়া দ্ৰব্য আৰু শ্ৰম উভয় বজাৰতে পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে ইত্যাদি।
১৩. আন কিছুমান পৰিস্থিতিত শ্ৰমিক সংঘই সামূহিক দৰদামৰ জৰিয়তে মজুৰি নিৰ্ধাৰণত প্ৰভাৱ পেলাব পাৰে, যেনে - যেতিয়া শ্ৰমিকৰ দক্ষতা বাঢ়ে, যেতিয়া শ্ৰমিকৰ যোগানৰ তুলনাত শ্ৰমিকৰ চাহিদা বেছি হয়, যেতিয়া শ্ৰমিকৰ যোগান অস্থিতিস্থাপক হয়, যেতিয়া শ্ৰমিকৰ যোগান ৰেখা পশ্চাদমুখী হয়, যেতিয়া শ্ৰমিকৰ মজুৰি ইতিমধ্যে প্ৰান্তীয়

উৎপাদনশীলতাতকৈ কমত নিৰ্ধাৰণ হৈ থাকে, ইত্যাদি।

১৪. পিণ্ড, ববিনছন আৰু চেম্বাৰলিনে মজুৰি নিৰ্ধাৰণত শোষণৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি মত পোষণ কৰিছে। পিণ্ড আৰু ববিনছনৰ মতে প্ৰান্তীয় উৎপাদনৰ মূল্যতকৈ (VMP) যি পৰিমাণে শ্ৰমিকক কম বানচ পৰিশোধ কৰা হয় সেইয়াই হ'ল শোষণ। এই সূত্ৰ অনুসৰি শোষণৰ উদ্ভৱ হয় যেতিয়া দ্ৰব্য আৰু শ্ৰমৰ বজাৰৰ যি কোনো এখনত বা দুয়োখনতে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে। আনহাতে, চেম্বাৰলিনৰ মতে শ্ৰমিকক শোষণ কৰা হ'ব যদিহে মজুৰি প্ৰান্তীয় আয় উৎপাদিকা শক্তিতকৈ (MRP_L) কম হয়। এই সূত্ৰ অনুসৰি শোষণ থাকে যদিহে শ্ৰম বা দ্ৰব্য যিকোনো এখন বজাৰত অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থাকে।
১৫. সুদৰ হাৰ সম্পৰ্কে অৰ্থনীতিবিদে বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদে বিভিন্ন মতামত দাঙি ধৰিছে। কিছুমানে সময় অগ্ৰাধিকাৰ, কিছুমানে ভোগ অপেক্ষা, আৰু কিছুমানে প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তিৰ সহায়ত সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰণৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। অৰ্থাৎ কিছুমানে সঞ্চিত পুঁজিৰ যোগানৰ ওপৰত আৰু কিছুমানে সঞ্চিত পুঁজিৰ চাহিদাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰি সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰণ ব্যাখ্যা কৰিছে।
১৬. ঋণ লওঁতাই পূৰ্ব নিৰ্ধাৰিত ম্যাদৰ শেষত চুক্তি অনুসৰি যি সুদ পৰিশোধ কৰে তাক মুঠ সুদৰ পৰা ক্ষতি-শংকা বহনৰ পুৰস্কাৰ, অসুবিধা বহনৰ পুৰস্কাৰ আৰু পৰিচালনামূলক ব্যয় বাদ দিলে শুদ্ধ সুদ পোৱা যায়।
১৭. সংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলে সঞ্চিত পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদা ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰণ ব্যাখ্যা কৰিছে। সময় অগ্ৰাধিকাৰ, মিতব্যয়িতা, মূলধনৰ উৎপাদিকা শক্তিৰ দৰে প্ৰকৃত কাৰকসমূহক বিবেচনা কৰা বাবে সংস্থাপনবাদী তত্ত্বক (Real theory) নামেৰেও জনা যায়।
১৮. সুদ নিৰ্ধাৰণৰ নব্য সংস্থাপিত তত্ত্ব অনুযায়ী ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ দ্বাৰা সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰিত হয়। ঋণযোগ্য পুঁজিৰ যোগান নিৰ্ধাৰণ কৰা উপাদানবোৰ হ'ল - চিত্ৰত সঞ্চয়, অলস মজুত, বেংক মুদ্ৰা আৰু অবিনিয়োজন। আনহাতে ঋণযোগ্য পুঁজিৰ চাহিদা নিৰ্ধাৰণ কৰা কাৰকবোৰ হ'ল- অসঞ্চয়, বিনিয়োগ আৰু অলস মজুত।
১৯. কেইনছৰ তাৰল্য প্ৰীতি তত্ত্ব অনুযায়ী সুদৰ হাৰ নিৰ্ধাৰিত হয় মুদ্ৰাৰ যোগান আৰু চাহিদাৰ সমতাৰ দ্বাৰা। মুদ্ৰাৰ চাহিদাৰ নিৰ্ধাৰণ কৰে মুদ্ৰা দৈনন্দিন লেনদেন, মুদ্ৰাৰ সতৰ্কতাজনিত চাহিদা, মুদ্ৰাৰ

ব্যৱসায়জনিত চাহিদাই। আনহাতে মুদ্ৰাৰ নিৰ্ণয় কৰে কেন্দ্ৰীয় বেংকৰ মুদ্ৰাৰ যোগান নীতিয়ে। মুদ্ৰাৰ যোগান একে থকা অৱস্থাত মুদ্ৰাৰ যোগানৰ সালসলনি ঘটিলে সুদৰ হাৰৰ পৰিবৰ্তন হয়। সুদৰ হাৰ একেবাৰে কমি থাকিলে মুদ্ৰাৰ যোগান বৃদ্ধি কৰিও সুদৰ হাৰ কমাব নোৱাৰি। এই অৱস্থাক তাৰল্য ফান্দ বোলা হয়।

২০. উদ্যোক্তাই উৎপাদনৰ আন উপাদানসমূহ সংগ্ৰহ কৰি আৰু এইবিলাকৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰি উপযুক্ত অনুপাতত উৎপাদন কাৰ্যত প্ৰয়োগ কৰে আৰু উৎপাদন তথা ব্যৱসায়ৰ ক্ষেত্ৰত যি অনিশ্চয়তা আৰু ক্ষতিশংকাৰ উদ্ভৱ হয় তাৰ দায়িত্ব বহন কৰে। উদ্যোক্তাই এই অৱদানৰ বাবে যি পাৰিশ্ৰমিক লাভ কৰে সেয়াই হ'ল মুনাফা।
২১. উদ্যোক্তাই ভাডালৈ অনা আন উপাদান সমূহক চুক্তি অনুসাবে পৰিশোধ, কৰ-কাটল পৰিশোধ আৰু প্ৰতিস্থাপন ব্যয়, সম্পন্ন কৰাৰ পাছত যি অৱশিষ্ট বিক্ৰি আয় থাকে সেয়াই হ'ল স্থূল মুনাফা।
 আনহাতে, শুদ্ধ মুনাফা = স্থূল মুনাফা - (উদ্যোক্তাই নিজে ব্যৱহাৰ কৰা ভূমিৰ খাজনা + নিজে ব্যৱহাৰ কৰা মূলধনৰ সুদ পৰিচালনামূলক মজুৰি + প্ৰতিষ্ঠাপন ব্যয় + ব্যয় + বীমা ব্যয়)
২২. বজাৰ তহুৰ দিশৰ পৰা মুনাফাক স্বাভাৱিক মুনাফা আৰু অস্বাভাৱিক মুনাফা এই দুটা ভাগত ভাগ কৰা হয়। স্বাভাৱিক মুনাফা হ'ল প্ৰতিযোগী উদ্যোগৰ দীৰ্ঘকালীন ভাৰসাম্য অৱস্থাত উদ্যোক্তাই আহৰণ কৰা উপাৰ্জন। স্বাভাৱিক মুনাফা উৎপাদন ব্যয়ৰ অন্তৰ্ভুক্ত হৈ থাকে। কাৰণ দীৰ্ঘকালত ভাৰসাম্য অৱস্থাত গড় আয় = গড় উৎপাদন ব্যয়। আনহাতে, এই স্বাভাৱিক মুনাফাৰ যি ওপৰিঞ্চি উদ্যোক্তাই অতিৰিক্তভাৱে উপাৰ্জন কৰে তাক অস্বাভাৱিক বা অতিস্বাভাৱিক মুনাফা বোলা হয়।
২৩. F.B.Hawley-এ মুনাফা নিৰ্দ্ধাৰণৰ ক্ষতিশংকা বহন তহুৰ ব্যাখ্যা কৰে। তেওঁৰ মত অনুসৰি মুনাফাৰ প্ৰধান নিৰ্দ্ধাৰক ক্ষতিশংকা বহন। অৰ্থাৎ মুনাফা হ'ল অৱশিষ্ট আয় যাক উদ্যোক্তাই লাভ কৰে। উৎপাদন তথা ব্যৱসায়ত উদ্ভৱ হোৱা ক্ষতিশংকাৰ দায়িত্ব বহন কৰা বাবে।
২৪. ১৯৫৭ চনত A. প্রকাশ পোৱা Risk, Uncertainty and Profit গ্ৰন্থত Prof. F.H. Knight-এ মুনাফা নিৰ্দ্ধাৰণৰ এক নতুন তহুৰ ব্যাখ্যা কৰে। ইয়াক অনিশ্চয়তা বহন তহুৰ নামে জনা যায়। Knight ৰ মতে

বীমা অযোগ্য ক্ষতিশংকা আৰু অনিশ্চয়তা বহনৰ পুৰস্কাৰেই হ'ল মুনাফা।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

- ১ . ব্যক্তিবাদী অৰ্থবিজ্ঞান তত্ত্ব, স্নাতক প্ৰথম বৰ্ষ, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০১১।
- ২ . ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞান- দ্বিতীয় খণ্ড, ড° বফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০১৬।
৩. ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব (চিমেষ্টাৰ পাঠ্যক্ৰমৰ বাবে), মিনতি গগৈ, প্ৰাঞ্জল বুঢ়াগোহাঁই, বঞ্জু ভৰালী, বিদিশা মহন্ত হাজৰিকা, বনলতা একাডেমি, ২০১২।
৪. অৰ্থনীতি তত্ত্ব, ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব, ড° মণিকল হুদা, বনলতা প্ৰকাশন, ২০০৭।

নিৰ্ঘণ্ট

ভূমিৰ উন্নীতকৰণ ব্যয় : ভূমি ব্যৱহাৰ উপযোগী বা অধিক উৎপাদনক্ষম কৰি তুলিবলৈ যি ব্যয় কৰা হয়।

মৌলিক আৰু অবিদ্যমান শক্তি : যি শক্তি প্ৰকৃতি প্ৰদত্ত, যাক কোনো প্ৰকাৰে নষ্ট কৰিব নোৱাৰি।

অন্তৰ্ভূমুকী কৃষি ব্যৱস্থা : যি কৃষি ব্যৱস্থাত একেডোখৰ মাটিতে অধিক উৎপাদনৰ বাবে ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হয়।

সম্প্ৰসাৰিত কৃষি ব্যৱস্থা : যি কৃষি ব্যৱস্থাত নতুন নতুন অঞ্চল কৃষি কাৰ্যৰ অধীন কৰা হয়।

মালখাজীয়া জনসংখ্যা তত্ত্ব : এই তত্ত্ব অনুসৰি জনসংখ্যা বাঢ়ে এগুণত দুগুণ, দুগুণত চাৰিগুণ, চাৰিগুণত আঠ গুণ এনেকৈ, কিন্তু খাদ্য শস্যৰ উৎপাদন বৃদ্ধি পায় এগুণত দুগুণ, দুগুণত তিনিগুণ, তিনিগুণত চাৰিগুণ এনেকৈ। গতিকে প্ৰতি পঁচিছ বছৰৰ মূৰে মূৰে এখন দেশৰ জনসংখ্যা দুগুণ হোৱাৰ বিপৰীতে খাদ্য শস্য দুগুণতকৈ কমকৈ বৃদ্ধি পায়।

অনাবেংক মধ্যস্থতাকাৰী বিত্ত অনুষ্ঠান: যি বিত্ত অনুষ্ঠানে পুঁজি সংগ্ৰহ কৰি জমা ৰাখে কিন্তু বেংকৰ নিচিনাকৈ ঋণৰ যোগান নধৰে।

কেন্দ্ৰীয় বেংক : দেশৰ মূৰব্বী বেংক, যি বেংকে মুদ্ৰাৰ যোগান নিয়ন্ত্ৰণ

কৰি দেশখনৰ উন্নতি আৰু সুস্থিৰতা ৰক্ষা কৰিব খোজে।

তাৰল্য প্ৰীতি বিচ্ছেদ : মুদ্ৰা নগদ হিচাপে জমা ৰাখোঁতে যি সম্ভৱ আৰু সুবিধা থাকে সেয়া ত্যাগ কৰা কাৰ্য।

প্ৰতিষ্ঠাপন ব্যয় : যন্ত্ৰ-পাতি কৰ্মক্ষম কৰি ৰাখিবলৈ যি ব্যয় কৰা হয়।

প্ৰত্যাশা : ভৱিষ্যতৰ প্ৰতি যি আশা কৰা হয়।

বানচ, পাৰিশ্ৰমিক, বেতন : এয়া হ'ল দৰ্মহা তথা বেতনৰ ভিন্ন ৰূপ

মূল্যস্তৰ : বিভিন্ন দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ গড় মূল্যই হ'ল মূল্যস্তৰ।

ক্ৰয়ক্ষমতা : ব্যক্তি এজনৰ হাতত থকা মুদ্ৰাগত আয়েৰে যি পৰিমাণৰ দ্ৰব্য আৰু সেৱা কিনিব পাৰে তাক ক্ৰয় সামৰ্থ বোলা হয়।

পশ্চাদমুখী : সোঁফালৰ পৰা বাওঁফাললৈ ওলটি গতি কৰা।

মজুৰি নিধি : মজুৰি পৰিশোধ কৰিবলৈ সুকীয়াকৈ ৰখা পুঁজি।

সামূহিক দৰাদৰি : যেতিয়া সমূহীয়াভাবে দৰ দাম কৰা হয়। এই সমূহীয়া দৰদাম প্ৰতিনিধি যোগে হ'ব পাৰে। শ্ৰমিকৰ বেলিকা এই প্ৰতিনিধি হ'ল শ্ৰমিক সংঘ।

শ্ৰমিক সংঘ : শ্ৰমিক সকলৰ মাজত কিছুমান নিৰ্দিষ্ট লক্ষ্য পূৰণৰ বাবে গঢ়ি উঠা সংস্থা।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.
4. Analytical Microeconomics, Sampart Mukherji, New Central Book Agency (P) Limited, London, Hyderabad, Kolkota, Pune, Guwahati.

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.২ চোৱা।

- অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.২ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.৩.১ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.৩.১ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ২.৫ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ২.৬.১ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ২.৬.২ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৮ : ছেদ নং ২.৭ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৯ : ছেদ নং ২.৭ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ১০ : ছেদ নং ২.৭ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ১১ : ছেদ নং ২.৮ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ১২ : ছেদ নং ২.৮ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.৯ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.৯.১ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.১০.৩ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.১১ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ২.১১.২ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ২.১২.১ চোৱা।

আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১. খাজনাৰ অৰ্থ লিখা। চুক্তিবদ্ধ খাজনা আৰু আৰ্থিক খাজনাৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য লিখা।
 Write the meaning of rent. Distinguish between contract rent and economic rent.
২. ৰিকাৰ্ডৰ খাজনা তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰা।
 Explain the Theory of rent given by Ricardo.
৩. চমুটোকা লিখা (Write short notes on)
 (ক) অৰ্দ্ধখাজনা (Quasi rent)।
 (খ) নাটনিমূলক খাজনা (Scarce rent)।
 (গ) খাজনা আৰু হস্তান্তৰিত পৰিশোধ
 (Rent and Transfer Payment)
৪. “খাজনা এক বৃহৎগোষ্ঠীৰ এক বিশিষ্ট প্ৰজাতি” - ব্যাখ্যা কৰা।
 “Rent is a single specie of a large genus.” - Explain
 Define rate interest. Distinguish between gross interest and

net interest.

৫. মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণৰ সংস্থাপনবাদী তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰা।

Explain the Classical Theory of wage determination.

৬. শোষণ তত্ত্বটো পর্যালোচনা কৰা।

Make an estimate on the theory of exploitation.

৭. সামূহিক দৰাদৰি মানে কি বুজা? মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত সামূহিক দৰাদৰি ভূমিকা ব্যাখ্যা কৰা।

What is collective bargaining? Explain the role of collective bargaining in the determination of wage.

৮. মজুৰি নিৰ্দ্ধাৰণত শ্ৰমিক সংঘই ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে নে?

Do you think that the trade unions succeed in determining wage?

৯. সংস্থাপনবাদী সুদৰ হাৰ তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰা। ইয়াৰ সীমাবদ্ধতাৰোৰ লিখা।

Explain the classical theory of rate of interest. Write its limitations.

১০. ঋমযোগ্য পুঁজিতত্ত্বটো আলোচনা কৰা। সংস্থাপনবাদী তত্ত্বতকৈ ই উন্নতনে?

Discuss the loanable fund theory of rate of interest. Is it superior to the classical theory of rate of interest.

১১. সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণৰ তাৰল্য প্ৰীতি তত্ত্বটো পর্যালোচনা কৰা।

Make an estimate the liquidity preference theory of rate of interest.

১২. কেইনছৰ সুদৰ হাৰ নিৰ্দ্ধাৰণ তত্ত্বটো লিখা। ই পূৰ্বৰ তত্ত্বতকৈ উন্নতনে?

Write the theory of interest given by Keynes. Is it superior to the old ones?

১৩. ‘ক্ষতি-শংকা বহনৰ পুৰস্কাৰেই হ’ল - হাউলিৰ মুনাফা তত্ত্বৰ ভিত্তিত এই কথাষাৰ আলোচনা কৰা।

“Profit is the reward of bearing risk” - Discuss this comment on the basis of Howley’s theory of profit.

১৪. নাইটৰ মুনাফাৰ অনিশ্চয়তা বহন তত্ত্বটো সমালোচনা সহকাৰে আলোচনা কৰা।

Discuss critically the uncertainty bearing theory of profit given by Night.

খণ্ড ৫

কল্যাণ অর্থবিজ্ঞান (Welfare Economics)

বিশ্লেষণৰ পৰিসৰৰ দিশৰ পৰা অর্থবিজ্ঞানক ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞান আৰু সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞান এই দুটা শাখাত বিভক্ত কৰা হয়। ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানে দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ দৰ নিৰ্ধাৰণ প্ৰক্ৰিয়াৰ ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰাজি অধ্যয়ন কৰে। ইয়াৰ বিপৰীতে সমষ্টিগত অর্থবিজ্ঞানে জাতীয় আয়ৰ বিশ্লেষণক কেন্দ্ৰ কৰি অৰ্থনীতিখনৰ সামগ্ৰীক দিশৰ পৰা অৰ্থনৈতিক সমস্যাৰাজি অধ্যয়ন কৰে। আন এটা দিশৰ পৰাও অর্থবিজ্ঞানক দুটা ভাগত ভগোৱা হয়। সেই ভাগ দুটা হ'ল - বৰ্ণনামূলক অর্থবিজ্ঞান আৰু নীতিনিৰ্ধাৰক অর্থবিজ্ঞান। অৰ্থনৈতিক সমস্যাবোৰৰ বেহ-ৰূপ, বৈশিষ্ট্য, গতি-বিধি ইত্যাদি নিৰপেক্ষভাৱে অধ্যয়ন কৰিলে তাক বৰ্ণনামূলক অর্থবিজ্ঞান বোলা হয়। ইয়াত সমস্যা এটা যেনেকৈ আছে, বা সমস্যা এটা যেনেকৈ সমাধান হয় সেয়া পদ্ধতিগতভাৱে দেখুৱাইহে দিয়া হয়। সেই সমাধান ভালনে বেয়া, উচিতনে অনুচিত সেই সম্পৰ্কে একো মতামত দাখিল কৰা নহয়। ইয়াৰ বিপৰীতে নীতি নিৰ্ধাৰক অর্থবিজ্ঞানত অৰ্থনৈতিক সমস্যাসমূহৰ সমাধান বিচৰা হয় উচিত-অনুচিতৰ হিচাপ-নিকাচ কৰি। এই উচিত-অনুচিত বিচাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে মূলতঃ চোৱা হয় সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা পৰিস্থিতিবোৰ। এই কাম কৰা হয় কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানত। কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানত ব্যৱহাৰ কৰা ধ্যান-ধাৰণা, তত্ত্ব-বিধি, কৌশল ইত্যাদি সকলো ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ। সেয়ে সাধাৰণতে ব্যক্তিগত অর্থবিজ্ঞানৰ অংগ হিচাপে কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ আলোচনা কৰা হয়। এই দিশটো আগত ৰাখি ষষ্ঠ খণ্ডটো কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ বিষয়বস্তুৰে সজোৱা হৈছে। খণ্ডটোত তোমালোকে দুটা গোটত কথাবোৰ পঢ়িবলৈ পাবা। প্ৰথমটো গোটত আছে কল্যাণৰ সংস্থাপনবাদী ধ্যান-ধাৰণা, পিণ্ডৰ অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ ব্যাখ্যা আৰু পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ চৰ্ত। দ্বিতীয়টো গোটত আছে কেলড'ৰ হিক্চৰ ক্ষতিপূৰণ নীতি, চীটভ'স্কিৰ নিৰ্ণায়ক, সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য আৰু এৰ'ৰ সামাজিক পছন্দ তত্ত্ব। লগতে এইটো গোটত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাত বাধা প্ৰদান কৰা বজাৰ ব্যৰ্থতাৰ পৰিস্থিতিসমূহো আলোচনা কৰা হৈছে।

গোট - ১
সংস্থাপনবাদী কল্যাণ অর্থবিজ্ঞান
(Classical Welfare Economics)

- ১.০ * প্রস্তাবনা
- ১.১ * উদ্দেশ্য
- ১.২ * কল্যাণৰ অর্থবিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ
- ১.৩ * ব্যক্তিগত কল্যাণ আৰু সামাজিক কল্যাণ
- ১.৪ * কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ সংস্থাপিত ভাৱধাৰাৰ অৱদান
- ১.৫ * কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানলৈ মাৰ্শ্বালৰ অৱদান
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ
- ১.৬ * কল্যাণ অর্থবিজ্ঞান সম্পৰ্কে পিণ্ডৰ ব্যাখ্যা
  - ১.৬.১* কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ অৰ্থ
  - ১.৬.২* অনুমিত চৰ্ত
  - ১.৬.৩* পিণ্ডৰ কল্যাণ নিৰ্ণায়ক
  - ১.৬.৪* পিণ্ডৰ আদৰ্শ উৎপন্ন ধাৰণা
  - ১.৬.৬* সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক নোহোৱা বা আদৰ্শ উৎপন্নৰ
পৰা বঞ্চিত হোৱাৰ কাৰণ
  - ১.৬.৭* বাহ্যিকতা দূৰ কৰি আদৰ্শ উৎপন্ন লাভ কৰাৰ উপায়
  - ১.৬.৮* সমালোচনা
- ১.৭ * পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ ব্যাখ্যা
  - ১.৭.১* সামাজিক কল্যাণ কেতিয়া সৰ্বাধিক হয় ?
  - ১.৭.২* পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ প্ৰাথমিক চৰ্ত
  - ১.৭.৩* পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ গৌণ আৰু মুঠ চৰ্ত
  - ১.৭.৪* মূল্যায়ন
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ
আমি কি শিকিলো
পাঠ্য নিৰ্দেশনা
নিৰ্ঘণ্ট
প্ৰসংগ পুথি
আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১.০ : প্ৰস্তাৱনা

সংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ বিষয়ে সুকীয়াতকৈ অধ্যয়ন কৰা নাছিল। তেওঁলোকে সম্পদ বৃদ্ধিৰ যোগে অৰ্থনৈতিক সমস্যা সমাধান হোৱাটো বিচাৰিছিল আৰু ইয়াৰ বাবে উদ্যোগ আৰু বাণিজ্যৰ আভ্যন্তৰীণ আৰু অন্তৰ্জাতিকভাবে সম্প্ৰসাৰণ হোৱাটো বিচাৰিছিল। সেয়ে সংস্থাপনবাদীসকলে এহাতে বজাৰত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা বিচাৰিছিল আৰু আনহাতে বাণিজ্যিক প্ৰতিবন্ধকতা সমৰ্থন কৰা নাছিল। লগতে, শিক্ষা আৰু চিকিৎসাৰ দৰে যিবোৰৰ অভাৱ পূৰণ ব্যক্তিগত পৰ্যায়ত সম্ভৱ নহয়, সেয়া চৰকাৰ হস্তক্ষেপত হোৱাটো বাঞ্ছা কৰিছিল। এই গোটৰ আৰম্ভণিতে তোমালোকে অ'ত ত'ত সিঁচৰতি হৈ থকা সংস্থাপনবাদী কল্যাণৰ ধাৰণাবোৰ পঢ়িবলৈ পাবা হ'ক। কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ পদ্ধতিগত অধ্যয়ন আৰম্ভ কৰে এ. চি. পিণ্ডে। লগতে তেওঁ সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পোৱা আৰু সৰ্বাধিক হোৱাৰ চৰ্তও নিৰ্ণয় কৰিছে। গোটটোত তোমালোকে এইখিনি কথা পঢ়াৰ উপৰি 'ভিলফ্ৰেড' পাৰেট ই সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি আৰু কাম্য হোৱাৰ বেলিকা যি প্ৰান্তীয় চৰ্ত দাঙি ধৰিছে সেয়াও পঢ়িবলৈ পাবা।

গোটটো পঢ়িবলৈ যোৱাৰ আগতে তোমালোকে নিৰপেক্ষ ৰেখা, সমউৎপাদন ৰেখা, উৎপাদন সীমাৰেখা, স্থানান্তৰকৰণ ৰেখা, প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ, প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰ ইত্যাদিৰ বিষয়ে ভালকৈ জানি ল'বা। কল্যাণৰ ব্যাখ্যাত এইবিলাক ধাৰণা আৰু ৰেখাৰ যথেষ্ট ব্যৱহাৰ কৰা হয়। পৰৱৰ্তী গোটত কল্যাণৰ আধুনিক ব্যাখ্যাবোৰ আলোকপাত কৰা হৈছে। কল্যাণৰ আধুনিক ব্যাখ্যা ভালদৰে আয়ত্ত কৰিবলৈ হ'লে এই গোটত সন্নিৱিষ্ট কল্যাণৰ ধ্যান-ধাৰণাবোৰ খৰচি মাৰি পঢ়িব লাগিব।

১.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) কল্যাণ বৃদ্ধিৰ লগত জৰিত সংস্থাপনবাদী ধ্যান-ধাৰণাবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (২) অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ লগত জৰিত এ. চি. পিণ্ডেৰ ধাৰণাবোৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৩) নিগুট উৎপাদন ধাৰণাৰ সহায়ত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো চিত্ৰসহ উপস্থাপন কৰিব পাৰিবা।

- (৪) কল্যাণ আৰু জাতীয় আয়ৰ মাজত থকা সম্পৰ্ক বিচাৰ কৰিব পাৰিবা।
- (৫) পাৰ্চেট'ৰ চিন্তা-চৰ্চাৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ প্ৰান্তীয় চৰ্তসমূহ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৬) সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা বজাৰ পৰিস্থিতি বিচাৰ কৰিব পাৰিবা।

১.২ : কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ প্ৰকৃতি আৰু পৰিসৰ

(Nature and Scope of Welfare Economics)

অৰ্থবিজ্ঞান কেৱল বৰ্ণনাত্মক বিজ্ঞানেই নহয়, লগতে ই নীতি নিৰ্দ্ধাৰক বিজ্ঞানো। নীতি নিৰ্দ্ধাৰক বিজ্ঞানৰ দিশৰ পৰা ইয়াত কোনবিলাক অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ উচিত আৰু কোনবিলাক অনুচিত তাক পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয়। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে উদ্ভৱ হ'ল কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ। অৰ্থবিজ্ঞানৰ এইটো শাখাত বিভিন্ন বিকল্প অৰ্থনৈতিক নীতিৰ কোনবোৰ সামাজিকভাৱে আশাপ্ৰদ আৰু কোনবিলাক আশাপ্ৰদ নহয় তাক বিচাৰ কৰা হয়। বিভিন্ন অৰ্থনৈতিক নীতিয়ে সামাজিক কল্যাণৰ ওপৰত কেনে প্ৰভাৱ পেলায় তাক বিচাৰ কৰিবলৈ এই শাখাই কিছুমান নীতি নিৰ্দেশনা আৰু আহিলাৰ যোগান ধৰে। অৰ্থাৎ কল্যাণ অৰ্থনীতিত মূল্য বিচাৰৰ বিভিন্ন দিশ চালি-জাৰি চাই এনে কিছুমান চৰ্ত নিৰূপণ কৰা হয়, যাৰ সহায়ত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক কৰাৰ নীতি আৰু কৌশল প্ৰস্তুত কৰিব পাৰি।

অসীম অভাৱ পূৰণত বিকল্প ব্যৱহাৰযুক্ত সীমিত সম্পদ ব্যৱহাৰ কৰাক লৈ যি সমস্যাৰ উদ্ভৱ হয় সেই সমস্যাবোৰ সমাধান কৰিবলৈ যাওঁতে ব্যক্তি, প্ৰতিষ্ঠান আৰু উদ্যোগে কেনে আচৰণ প্ৰকাশ কৰে তাক অধ্যয়ন কৰাই হ'ল অৰ্থবিজ্ঞানৰ মূল বিষয়বস্তু। ভোগৰ দিশৰ পৰাই হওক বা উৎপাদনৰ দিশৰ পৰাই হওক সম্পদ বণ্টন হ'ল মুখ্য অৰ্থনৈতিক কাৰ্য। এই সম্পদ বণ্টন কেতিয়া সৰ্বাধিক দক্ষতাপূৰ্ণ বা কাম্য হয় তাক বিশ্লেষণ কৰাক লৈ কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ জন্ম হৈছে। অধ্যাপক লেঞ্জৰ ভাষাত ' 'Welfare economics establishes norms of behaviour which satisfy the requirement of social rationality of economic activity.' ' তেওঁ আকৌ কৈছে, ' 'The norms of behaviour established by welfare economics are supposed to guarantee the optimal allocation of economic resources of the society' ' অধ্যাপক ব'মলেও কৈছে, কল্যাণ অৰ্থনীতি ঘাইকৈ সেইবোৰ নীতি গঠনৰ লগত জড়িত, যিবোৰৰ সহায়ত কেনেকৈ বিভিন্ন দ্ৰব্য উৎপাদনৰ মাজত উৎপাদক সামগ্ৰী আৰু কেনেকৈ বিভিন্ন ভোক্তাৰ মাজত দ্ৰব্যৰ বিতৰণ কৰিব

লাগে তাক নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা হয়।

অৰ্থনীতিখনৰ এটা অংশৰ কাৰ্য কলাপে আনটো অংশত প্ৰভাৱ পেলায়। গতিকে কোনো এটা বা ততোধিক অৰ্থনৈতিক কাৰ্যৰ ওপৰত লোৱা সিদ্ধান্তই সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰেনে হ্রাস কৰে তাক কল্যাণ অৰ্থনীতিত ব্যাখ্যা কৰা হয়। কল্যাণ অৰ্থনীতিত সন্মুখীন হোৱা প্ৰধান সমস্যাটো হ'ল যে সমাজ হ'ল ব্যক্তিৰ সমষ্টি। গতিকে সামাজিক কল্যাণ অধ্যয়ন কৰিবলৈ যাওঁতে ব্যক্তিগত উপযোগিতাৰ ব্যক্তিশেষে আৰু পৰিস্থিতি বিশেষে তুলনা কৰিবলগীয়া হয়। কিন্তু উপযোগিতা নিজেই এক পৰিষ্কাৰ নহয়। ইয়াৰ বিশ্লেষণৰ বাবে কোনো বিজ্ঞান সন্মত পদ্ধতি নাই। গতিকে কোনবোৰ অৱস্থাই সামাজিক কল্যাণ বঢ়ায় ব কমাই তাক সঠিককৈ ধাৰণা কৰাত অসুবিধাৰ উদ্ভৱ হয়। বিভিন্ন অৰ্থনীতিবিদৰ লগতে লৰ্ড ৰবিন্সে 'পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ চৰ্তৰ সহায়ত সামাজিক কল্যাণ হ্রাস-বৃদ্ধি হোৱাৰ বিকল্প অৰ্থনৈতিক অৱস্থা আৰু নীতিবোৰ ব্যাখ্যা কৰিছে। এই চৰ্ত অনুসৰি সমাজৰ কোনো এজন ব্যক্তিৰ অৱস্থাৰ অৱনতি নঘটোৱাকৈ এজন বা ততোধিক ব্যক্তিৰ মঙ্গল সাধন কৰা অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তনে সামাজিককল্যাণ বৃদ্ধি কৰে। আনহাতে, কেলেড'ৰ আৰু হিক্চে ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰৰ সহায়ত সমাজৰ কিছুমান ব্যক্তিৰ অনিষ্ট হোৱাৰ সময়ত আন কিছুমান ব্যক্তি উপকৃত হোৱা অৰ্থনৈতিক পৰিবৰ্তনে সামাজিক কল্যাণৰ কি হ্রাস-বৃদ্ধি কৰে তাক ব্যাখ্যা কৰিছে আৰু ইয়েই জন্ম দিছে 'New Welfare Economics' -ৰ। এৰ' বাৰ্গচন, চেমুৱেছন, অৰ্মত্য় সেন প্ৰমুখ্যে আধুনিক অৰ্থনীতিবিদসকলে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ বিভিন্ন দিশ চালি-জাৰি চাইছে।

অৰ্থনৈতিক কল্যাণ (Economic Welfare)

পোনপ্ৰথমে এ. চি. পিগ'ৱে তেওঁৰ 'Economics of Welfare' গ্ৰন্থত কল্যাণক অৰ্থনৈতিক কল্যাণ আৰু সামাজিক কল্যাণ এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। পিগুৰ বক্তব্য হ'ল যে মানৱ কল্যাণ ইমান অসংখ্য কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে যে সাধাৰণ কল্যাণত প্ৰভাৱ পেলোৱা কাৰকসমূহৰ ওপৰত অনুসন্ধান চলোৱাটো এক বৃহৎ আৰু জটিল কাৰ্য। সেয়েহে, তেওঁ অৰ্থনৈতিক প্ৰকৃতিবিশিষ্ট কল্যাণৰ ওপৰত নিজৰ অধ্যয়ন সীমাবদ্ধ ৰাখিছিল। অৰ্থাৎ তেওঁ কেৱল অৰ্থনৈতিক কল্যাণ অধ্যয়নৰহে পক্ষপাতি আছিল। তেওঁৰ ভাষাত 'Economic welfare constitute that part of 'general welfare' which, can be brought directly or indirectly into relation with the measur-

ing rod of money.” অর্থাৎ মুদ্ৰাৰ সহায়ত প্রত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে বিনিময় কৰিব পৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ভোগৰ জৰিয়তে লাভ কৰা সম্ভৱিষ্টিয়ে হ'ল অৰ্থনৈতিক কল্যাণ। আনহাতে, সাধাৰণ কল্যাণৰ যিটো অংশ প্রত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে মুদ্ৰাৰ সহায়ত বিনিময় কৰিব নোৱাৰি সেই অংশটোক অনা-আৰ্থিক কল্যাণ বোলা হয়।

মুদ্ৰাক মাপকাঠি হিচাপে লৈ আৰ্থিক আৰু অনাআৰ্থিক কল্যাণৰ মাজত বিভাজন কৰা বাবে পিণ্ডক বিভিন্ন ধৰণে সমালোচনা কৰা হৈছে।

১. মুদ্ৰাক কল্যাণৰ মাপকাঠি হিচাপে লোৱাটো যুক্তিযুক্ত নহয়। কাৰণ মূল্যস্ফুৰণৰ পৰিবৰ্তনৰ লগে লগে মুদ্ৰাৰ নিজৰ মূল্যৰ পৰিবৰ্তন ঘটে।
২. কল্যাণ হ'ল এটা মানসিক অৱস্থা। গতিকে ইয়াৰ আৰ্থিক আৰু সাধাৰণ এই দুটা ভাগত ভাগ কৰাটো সম্ভৱ নহয়।

কল্যাণ বহুতো অৱস্থাৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, যাক বিভিন্ন শ্ৰেণীত ভুক্ত কৰিব পাৰি। তাৰে এটা শ্ৰেণী হ'ল অৰ্থনৈতিক শ্ৰেণী। গতিকে ..... আচুতীয়া অৰ্থনৈতিক অৱস্থা নাথাকে। মাত্ৰ কিছুমান কাৰকে মানসিক অৱস্থাত প্ৰভাৱ পেলায়। কিন্তু মানসিক অৱস্থা নিজেই অৰ্থনৈতিক নহয়।

অৱশ্যে প্ৰতিবাদত পিণ্ডৰ যুক্তি হ'ল, দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ মুদ্ৰামূল্যৰ বাদে কল্যাণৰ আন কোনো উন্নত সূচক নাই। চাৰ ডেনিচ ৰবাৰ্টচনে পিণ্ডৰ অৰ্থনৈতিক কল্যাণ আৰু সামাজিক কল্যাণৰ বিভাজনক সমৰ্থন কৰিছে; অৱশ্যে তেওঁ 'Economic Welfare' ৰ পৰিৱৰ্তে ইয়াৰ 'Ecfare' [Economie + Welfare = Ecfare] নামটো ব্যৱহাৰ কৰিছে।

পিণ্ডে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ভোগৰ পৰা পোৱা উপযোগিতাৰ ভিত্তিত কল্যাণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। কল্যাণত প্ৰভাৱ পেলোৱা আৰ্থিক আৰু অনাআৰ্থিক কাৰকৰ বিভাজন প্ৰসঙ্গত অধ্যাপক আই. এম. ডি. লিট'লে মত পোষণ কৰিছে যে, পিণ্ডৰ দৰে উপযোগিতাবাদীসকলে ..... গভীৰতাত প্ৰৱেশ কৰি কোনো কল্যাণ অৰ্থনীতি, কোনো ধৰ্মীয়, কোনো ৰাজনৈতিক তাক ভাগ কৰাটো সম্ভৱ যেন দেখুৱাইছে। কিন্তু কল্যাণ এক মানসিক উপলদ্ধিৰ অৱস্থা বাবে ইয়াক এনেদৰে বিভাজন কৰিব নোৱাৰি।

অধ্যাপক পিণ্ডে মন্তব্য কৰিছে যে কিছুমান অৰ্থনৈতিক কাৰকে অৰ্থনৈতিক কল্যাণ আৰু সাধাৰণ কল্যাণৰ ওপৰত পৃথকে প্ৰভাৱ পেলায়। কিন্তু অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ পৰিবৰ্তনে সামাজিক কল্যাণৰো পৰিবৰ্তন আনে। গতিকে সামাজিক কল্যাণ আৰু অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ মাজত কৰা বিভাজনক লৈ মতবাদৰ সৃষ্টি কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। অৰ্থনৈতিক কল্যাণ বৃদ্ধি হ'লে সামাজিক

কল্যাণ বাঢ়ে আৰু অৰ্থনৈতিক কল্যাণ কমিলে সামাজিক কল্যাণো
কমে।

১.৩ ব্যক্তিগত কল্যাণ আৰু সামাজিক কল্যাণ

(Individual Welfare and Social Welfare)

সাধাৰণতে অৰ্থবিজ্ঞানৰ মৌলিক তত্ত্বসমূহত (ব্যক্তিগত অৰ্থবিজ্ঞাত) ব্যক্তিগত কল্যাণৰ অধ্যয়ন কৰা হয়। কাৰণ ইয়াত ব্যক্তিগত কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা দিশৰ পৰা অৰ্থনৈতিক আচৰণ অধ্যয়ন কৰা হয়। সেয়েহে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানতপুনৰ ব্যক্তিগত কল্যাণৰ বিষয়ে আলোচনা কৰা নহয়। ইয়াত সামাজিক কল্যাণহে অধ্যয়ন কৰা হয়। কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত বা কোনো এছোৱা সময়ত এজন ব্যক্তিয়ে যি সন্তুষ্টি লাভ কৰে সেইয়াই সেই সময়ছোৱাৰ ব্যক্তিজনৰ বাবে ব্যক্তিগত কল্যাণ। সমাজ হ'ল ব্যক্তিৰ সমষ্টি। গতিকে এখন সমাজত থকা সমূহ ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত কল্যাণৰ সমষ্টিয়েই হ'ল সামাজিক কল্যাণ।

এজন ব্যক্তিয়ে বিভিন্ন ধৰণে লাভ কৰা সন্তুষ্টিয়েই হ'ল তেওঁৰ ব্যক্তিগত কল্যাণ। ব্যক্তিগত কল্যাণ বহুতো আৰ্থিক আৰু অনাআৰ্থিক কাৰকৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সেয়েহে নব্যসংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলে 'সাধাৰণ কল্যাণ' আৰু আৰ্থিক কল্যাণৰ মাজত পাৰ্থক্য বিবেচনা কৰিছে। পিণ্ডৰ মত অনুসৰি, সাধাৰণ কল্যাণৰ যিটো অংশ প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে মুদ্ৰাৰ সহায়ত প্ৰকাশ কৰিব পাৰি তাক অৰ্থনৈতিক কল্যাণ বোলা হয়। কিন্তু মুদ্ৰাক মাপকাঠি হিচাপে লৈ আৰ্থিক কল্যাণ আৰু অনা আৰ্থিক কল্যাণৰ মাজত বিভাজন কৰাটো যুক্তিসংগত নহয়। কাৰণ মুদ্ৰাৰ নিজৰ মানৰেই সলনি হয়। সেয়েহে অৰ্থনীতিবিদসকলে কল্যাণ অধ্যয়ন কৰোঁতে ধৰি লয় যে, অনাআৰ্থিক কাৰকসমূহ বাহ্যিক আৰু আলোচনা কালত এইবিলাক অপৰিৱৰ্তিত হৈ থাকে। এনে অৱস্থাত অৰ্থনৈতিক কল্যাণ বাঢ়িলে সামাজিক কল্যাণ বাঢ়ে আৰু অৰ্থনৈতিক কল্যাণ কমিলে সামাজিক কল্যাণো কমে।

১.৪ কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ সংস্থাপিত ভাৱধাৰাৰ অৱদান

(Contribution of Classical School)

কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান তুলনামূলকভাৱে অৰ্থনীতি বিজ্ঞানৰে এটা নতুন শাখা। এ.চি. পিণ্ডক কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ জনক বোলা হয়। কাৰণ পিণ্ডে পোন প্ৰথম বাৰৰ বাবে 'The Economics of Welfare' নামৰ গ্ৰন্থত

তেওঁ কল্যাণৰ ওপৰত পদ্ধতিগত আলোচনা আগবঢ়াইছে। ড° লিট'লৰ দৃষ্টিত ' 'Welfare Economics began with Pigou. Before that we had Happiness Economics and before the Wealth Economics' ' পিগুৰ অৰ্থনৈতিক চিন্তাৰাজি আৰু ইয়াৰ প্ৰসঙ্গত হোৱা কল্যাণৰ চিন্তা-চৰ্চাক 'Old Welfare Economics' অৰ্থাৎ পুৰণা কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান বোলা হয়। এই পুৰণা কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান নব্যসংস্থাপনবাদী উপযোগিতাৰসাংখ্যিকীয় ব্যাখ্যাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু ইয়াৰ জনপ্ৰিয়তা বৃদ্ধি কৰে পিগু আৰু মাৰ্শ্বলে। উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত হোৱা বাবে এই ব্যাখ্যাক কল্যাণৰ সাংখ্যিকীয় উপযোগিতা তত্ত্ব বুলিও কোৱা হয়। গতিকে নব্য-সংস্থাপনবাদী ভাৱধাৰাৰ মাজেৰে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানে জন্ম লাভ কৰে। ইয়াৰ পূৰ্বে 'কল্যাণৰ' পৰিৱৰ্তে 'সন্তুষ্টি' ধাৰণাটো প্ৰয়োগ কৰা হৈছিল।

ওপৰৰ আলোচনাত এইটো স্পষ্ট হৈ পৰিছে যে কল্যাণ সম্পৰ্কে সংস্থাপনবাদী অৰ্থনীতিবিদসকলে কোনো পোনপটীয়া আলোচনা কৰা নাই। কল্যাণৰ পৰোক্ষ ব্যাখ্যা পোৱা যায় আদাম স্মিথৰ সম্পদ তত্ত্বত। আদাম স্মিথৰ সম্পদৰ তত্ত্বটোৰে ৰিকাৰ্ড' মালথাছ আৰু জে এছ মিলে কিছু পৰিমাণে শুধৰণি ঘটাইছে। এতিয়া কথা হ'ল স্মিথৰ সম্পদ তত্ত্বটো কি? দেশ এখনৰ কল্যাণ উন্নতিৰ লগত জৰিত হৈ থাকে। উন্নতি নিৰ্ভৰ কৰে দেশখনে কিমান সম্পদ উৎপাদন কৰিব পাৰে আৰু তাৰ বিনিময়ত কিমান ধন-সোণ বিদেশৰ পৰা গোটাব পাৰে। দেশৰ উৎপাদনী ব্যৱস্থা অধিক কাৰ্যক্ষম কৰি তুলিবলৈ এহাতে উৎপাদনত শ্ৰমৰ বিভাজন ঘটাব লাগিব আৰু আনহাতে মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ পৰিৱেশ গঢ়ি তুলিব লাগিব। মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ যোগেদি দেশৰ বাণিজ্য বিদেশৰ মাটিলৈকো সম্প্ৰসাৰিত হ'ব লাগিব। সেয়ে হায়া মিণ্ট নামৰ লেখকজনে কৈছে - সংস্থাপনবাদী কল্যাণ ধাৰণা মূলতঃ বস্তু উৎপাদনৰ লগতে জৰিত। কি পৰিস্থিতিত আন্তৰ্জাতিক বাণিজ্য সম্ভৱ আৰু লাভজনক সেয়া ৰিকাৰ্ড ই তেওঁৰ লোখাত প্ৰকাশ কৰিছে - আপেক্ষিক ব্যয় তত্ত্বৰ জৰিয়তে। জে এছ মিলে সেয়া কৰিছে সুযোগ ব্যয়ৰ জৰিয়তে।

মালথাছে কিছু ফালৰি কাটি কৈছে জনসংখ্যা নিয়ন্ত্ৰণ নকৰি কেৱল দ্ৰব্য-সামগ্ৰীৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰি থাকিলেই সমাজৰ শান্তি-সমৃদ্ধি বৃদ্ধি নাপায়। কাৰণ সম্পদ বৃদ্ধিৰ সময় সাপেক্ষিক হ'ব সম্পদ বৃদ্ধিৰ সময় সাপেক্ষিক হ'বতকৈ বেছি। সেয়ে সমাজত শান্তি সম্প্ৰীতি ৰক্ষা হ'বলৈ উদ্দেশ্যমূলকভাবে জনসংখ্যা নিয়ন্ত্ৰণ কৰাৰ আৱশ্যকতা আছে।

আদাম স্মিথে স্বাভাৱিক গতিৰে মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ মাজেৰে উৎপাদন আৰু বিতৰণৰ সমৰ্থন জনাইছে যদিও তেওঁ কৈছে যে সমাজ কল্যাণ সাধন কৰা শিক্ষা, স্বাস্থ্য ইত্যাদিৰ দৰে যিবোৰ বস্তুৰ উৎপাদন আৰু বিতৰণ ব্যক্তিগত উদ্যোগত নহয়, সেইবোৰ চৰকাৰী তত্বাৱধানতে হ'ব লাগিব আৰু ইয়াৰ বাবে চৰকাৰে প্ৰয়োজন সাপেক্ষে কৰ-কাটল লগাই সংগ্ৰহ কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগিব।

আনহাতে, ৰিকাৰ্ডই তেওঁৰ বিতৰণ তত্ত্বত দেখুৱাইছে যে সমাজত আয় বিতৰণত অসমতা থাকে আৰু অধিক আয় পুঁজিপতি আৰু উদ্যোগপতিৰ হস্তগত হয়। জে এচ মিলে এই অসম বিতৰণৰ বাবেই শ্ৰমিকৰ কল্যাণৰ কিছুমান কাম চৰকাৰী আঁচনিৰ জৰিয়তে সম্পাদন হোৱা উচিত বুলি মত পোষণ কৰিছে। আজি সামাজিক কল্যাণৰ প্ৰধান আধাৰ হ'ল ন্যায় আৰু সমতা। এই ন্যায় আৰু সমতাৰ ধাৰণাটো ৰিকাৰ্ড' আৰু মিলৰ লিখনিৰে প্ৰথমে প্ৰৱেশ ঘটিছিল। সেয়া কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ চিন্তা চৰ্চাত সংস্থাপনবাদী চিন্তাৰাজীৰ ভূমিকা একেবাৰে আওকাণ কৰিব নোৱাৰি।

সংস্থাপনবাদী কল্যাণ ধাৰণাৰ প্ৰধান সীমাবদ্ধতা আছিল যে -

- ১ . সংস্থাপনবাদীসকলৰ কল্যাণ সম্পৰ্কত কোনো প্ৰণালীবদ্ধ অধ্যয়ন নাছিল।
- ২ . সংস্থাপনবাদী সকলে কল্যাণ তথা সন্তুষ্টি সম্পৰ্কে কেৱল সম্পদ উৎপাদন আৰু আহৰণৰ দিশটোহে বিবেচনা কৰিছিল, ইয়াৰ ব্যৱহাৰৰ দিশ যেনে উপকাৰিতা, অপকাৰিতা আদি বিবেচনা কৰা নাছিল।
- ৩ . সংস্থাপনবাদীসকলে সমতাৰ দিশৰ পৰা কল্যাণৰ দিশটো বিবেচনা কৰা নাছিল, বিবেচনা কৰিছিল কেৱল দেশৰ উন্নতি আৰু ৰাষ্ট্ৰক অধিক শক্তিশালী কৰি তোলাৰ দিশৰ পৰা।
- ৪ . সংস্থাপনবাদীসকলে পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা আৰু অবাধ বাণিজ্যৰ জৰিয়তে সমাজৰ উন্নতি সৰ্বাধিক হোৱাটো বাঞ্ছা কৰিছিল। কিন্তু অবাধ প্ৰতিযোগিতাই কালক্ৰমত একচেটিয়া অধিকাৰৰ সূচনা কৰে আৰু শেষত গৈ সমাজত ধনী আৰু দুখীয়াৰ মাজত ভীষণ অসমতাৰ উদ্ভৱ হয়।
- ৫ . সংস্থাপনবাদী ব্যাখ্যা আছিল উৎপাদনকাৰী কেন্দ্ৰিক, উপভোক্তা কেন্দ্ৰিক নহয়। কিন্তু কল্যাণৰ অধ্যয়নত উপভোক্তাক অকণো আওকাণ কৰিব নোৱাৰি।

১.৫ কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানলৈ মাৰ্শ্বলৰ অৱদান

(Marshall's Contributions to Welfare Economics)

কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানলৈ পিণ্ডৰ অৱদান ব্যাখ্যা কৰাৰ পূৰ্বে এই দিশত মাৰ্শ্বলৰ বৰঙণি সম্পৰ্কে এক সম্যক আলোকপাত কৰাটো সমীচীন হ'ব। কাৰণ মাৰ্শ্বল হ'ল নব্য সংস্থাপনবাদৰ হোতা আৰু তেওঁৰেই কল্যাণ তত্ত্বৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় বিভিন্ন আহিলাৰ অৱতাৰণা কৰে। যদিও মাৰ্শ্বলে কল্যাণ সম্পৰ্কে পৃথক ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা নাই, তথাপিও এওঁ অৱতাৰণা কৰা আহিলাৰ ভিত্তিতে পিণ্ডৰে অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ দিশত আগবাঢ়িবলৈ সমৰ্থ হৈছে। এই দিশৰ পৰাই মাৰ্শ্বলে কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানত গুৰুত্ব লাভ কৰিছে।

ৰাজনীতি বিজ্ঞানৰ পৰা পৃথক হৈ কেব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ত সুকীয়াকৈ অৰ্থনীতি বিজ্ঞান বিভাগ গঠন কৰি তাৰ প্ৰথম মূৰব্বী অধ্যাপকৰ পদ শোভিত কৰা আলফ্ৰেড মাৰ্শ্বলে ১৮৯০ চনত প্ৰকাশ পোৱা তেওঁৰ গ্ৰন্থ 'Principles of Economics' ত কল্যাণৰ আধাৰত অর্থবিজ্ঞানৰ সূত্র দাঙি ধৰে। এই সূত্র অনুসৰি—

" Economics is the study of mankind in the ordinary business of life, it examines that part of individual and social action which is most closely connected with the attainment and the use of material requisites of well being."

সংজ্ঞাটোৰ পৰা দেখা গৈছে, সম্পদৰ আকাৰ, প্ৰকাৰ, বৰ্দ্ধন ইত্যাদি অধ্যয়ন কৰাটোৱেই অর্থবিজ্ঞানৰ শেষ কথা হ'ব নোৱাৰে সত্য আৰু সমাজপ্ৰিয় প্ৰাণী হিচাপে সম্পদ আহৰণৰ আঁৰত থকা উদ্দেশ্যৰ ওপৰতো অধ্যয়ন কৰিব লাগিব। সম্ভৱি তথা কল্যাণ আহৰণ কৰাই হ'ল সম্পদ আহৰণৰ মূল উদ্দেশ্য। সেয়েহে অর্থবিজ্ঞানত কল্যাণ প্ৰাপ্তিৰ উদ্দেশ্যে ব্যক্তিগত আৰু সামাজিকভাৱে মানুহে সম্পদ আহৰণ আৰু ব্যৱহাৰক লৈ সম্পাদন কৰা কাৰ্য অধ্যয়ন কৰা হয়। কল্যাণ আহৰণ হ'ল মানুহৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্য-কলাপৰ লক্ষ্য আৰু সম্পদ হ'ল এই লক্ষ্য পূৰণৰ উপায়। লক্ষ্যহীনভাৱে সম্পদ আহৰণে মসাজক সৰ্বাধিক সুখ লাভৰ পৰা বঞ্চিত কৰিব। সেয়েহে মাৰ্শ্বলে মানুহৰ সম্পৰ্কত সম্পদৰ গতিবিধি অধ্যয়ন কৰাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে।

মাৰ্শ্বলে নব্যসংস্থাপনবাদী প্ৰান্তীয় ধাৰণাই প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাত সহায় কৰিছে। তেওঁ 'ইউটিল' (Utils) নামৰ ত্ৰুটা এককৰ সহায়ত সাংখ্যিকভাৱে উপযোগিতা জোখৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। অৰ্থনীতিবিদ গছেনে অপৈণত অৱস্থাত

এৰি থৈ যোৱা ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধি আৰু সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ বিকাশ সাধন কৰি কল্যাণৰ দিশৰ পৰা মানুহৰ আচৰণ অধ্যয়নৰ বাবে ইয়াক উপযোগী কৰি তোলে।

ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত মাৰ্শ্বালে এবিধ দ্ৰব্যভোগৰ ক্ষেত্ৰত ভোক্তাই কেতিয়া সৰ্বাধিক সন্তুষ্টি পায় তাক নিৰ্ণয় কৰিছে। অৰ্থাৎ তেওঁ ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিৰ সহায়ত এবিধ দ্ৰব্যৰ ক্ষেত্ৰত ভোগৰ ভাৰসাম্য অৱস্থা নিৰূপণ কৰিছে। এই বিধি অনুসৰি কোনো এজন ভোক্তাই দ্ৰব্য এবিধৰ সংগ্ৰহ বা ভোগ বৃদ্ধি কৰি গৈ থাকিলে মুঠ উপযোগিতা বৃদ্ধি পায় যদিও প্ৰতিটো গোটৰ পৰা পোৱা প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ক্ৰমশঃ কমে আৰু প্ৰান্তীয় উপযোগিতা শূন্য হোৱা অৱস্থাতে মুঠ উপযোগিতা সৰ্বাধিক হয়। গতিকে দৰবিহীন দ্ৰব্য এবিধৰ ভোগৰ ক্ষেত্ৰত ভাৰসমতাৰ মূল চৰ্তটো হ'ল,

$$\text{প্ৰান্তীয় উপযোগিতা} = 0$$

দৰযুক্ত দ্ৰব্য এবিধৰ ক্ষেত্ৰত মনকৰিবলগীয়া কথাটো হ'ল যে, দ্ৰব্যৰ অতিৰিক্ত গোটৰ পৰা অতিৰিক্ত সন্তুষ্টি লাভ কৰাৰ বিপৰীতে দৰ পৰিশোধৰ জৰিয়তে অসন্তুষ্টিৰ উদ্ভৱ হয়। সেয়েহে ভোক্তাজনে দ্ৰব্যবিধৰ ওপৰত দৰ কিমান পৰিশোধ কৰিব সেইটো নিৰ্ভৰ কৰে দ্ৰব্যবিধৰ অতিৰিক্ত গোটৰ পৰা লাভ কৰা প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ ওপৰত। এনে অৱস্থাত, ভাৰসমতাৰ চৰ্তটো হ'ল-

$$\text{প্ৰান্তীয় উপযোগিতা} = \text{দৰ}$$

একাধিক দ্ৰব্যৰ ভোগৰ বেলিকা ভোক্তাৰ সন্তুষ্টি সৰ্বাধিক হোৱা বা ভোক্তাৰ ভাৰসমতা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ মাৰ্শ্বালে সমপ্ৰান্তীয় উপযোগিতা বিধিটো ব্যৱহাৰ কৰিছে। এই বিধি অনুসৰি ভোক্তাই একাধিক দ্ৰব্য ভোগ কৰা সময়ত প্ৰতিবিধ দ্ৰব্য প্ৰান্তীয় গোটৰ পৰা লাভ কৰা অতিৰিক্ত উপযোগিতা সমান হোৱা অৱস্থাতে মুঠ উপযোগিতা সৰ্বাধিক হয়। যদি ভোক্তাজনে ভোগ কৰা দ্ৰব্য তিনিবিধ A, B আৰু C হয় তেতিয়া ভোক্তাৰ ভাৰসাম্যৰ প্ৰাথমিক চৰ্ত হ'ল-

$$MU_A = MU_B = MU_C$$

$$\Rightarrow \frac{MU_A}{P_A} = \frac{MU_B}{P_B} = \frac{MU_C}{P_C}$$

ইয়াত, $MU_A \Rightarrow A$ দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা

$MU_B \Rightarrow B$ দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা

$MU_C \Rightarrow C$ দ্রব্যৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা

$P_A \Rightarrow A$ দ্রব্যৰ দৰ

$P_B \Rightarrow B$ দ্রব্যৰ দৰ

$P_C \Rightarrow C$ দ্রব্যৰ দৰ

গৌণ চৰ্ত হ'ল-

$$M = P_A \cdot A + P_B \cdot B + P_C \cdot C$$

ইয়াত, $M \Rightarrow$ ভোক্তাৰ হাতত থকা আয়।

ইয়াৰ উপৰিও মাৰ্শ্বালে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানত প্ৰয়োগ হোৱা উপভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত (Consumer's Surplus) ধাৰণাটো অৱতাৰণা কৰিছে। এই ধাৰণা অনুসৰি ভোক্তাই দ্রব্য এবিধ ক্ৰয় কৰোঁতে ইয়াৰ প্ৰতিটো গোট এটা এটাকৈ ক্ৰয় নকৰে বা প্ৰতিটোৰ ওপৰত পৃথকে দৰ পৰিশোধ নকৰে। ভাৰসাম্য দৰত সকলো গোট ক্ৰয় কৰে। গতিকে ভাৰসাম্য দৰৰ লগত দ্রব্যবিধৰ গোটৰ সংখ্যা পূৰণ কৰি যিমান মুঠ খৰচ হয়, তাৰ সমান সম্ভ্ৰুষ্টি ভোক্তাই হেৰুৱাবলগীয়া হয়। অৰ্থাৎ-

$$\text{হেৰুওৱা সম্ভ্ৰুষ্টি} = P \cdot Q$$

ইয়াত, $P \Rightarrow$ দৰ, $Q \Rightarrow$ ক্ৰয় কৰা দ্রব্যৰ পৰিমাণ

আনহাতে দ্রব্যবিধৰ প্ৰান্তীয় গোটৰ সম্ভ্ৰুষ্টিহে ইয়াৰ ওপৰত পৰিশোধ কৰা দৰৰ সমান। বাকী গোটৰ পৰা লাভ কৰা সম্ভ্ৰুষ্টি প্ৰান্তীয় গোটৰ সম্ভ্ৰুষ্টি বা ইয়াৰ বাবে পৰিশোধ কৰা দৰতকৈ অধিক। গতিকে দ্রব্যবিধৰ সকলো গোট ক্ৰয় কৰি ভোক্তাই লাভ কৰা মুঠ সম্ভ্ৰুষ্টি তেওঁ দৰ পৰিশোধৰ জৰিয়তে হেৰুওৱা মুঠ সম্ভ্ৰুষ্টিতকৈ কম। এই অতিৰিক্তভাৱ লাভ কৰা সম্ভ্ৰুষ্টিয়েই হ'ল ভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত। অৰ্থাৎ-

ভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত (C. S.)

$$= \text{দ্রব্য ক্ৰয়ৰ মাধ্যমত লাভ কৰা মুঠ সম্ভ্ৰুষ্টি} - P \cdot Q$$

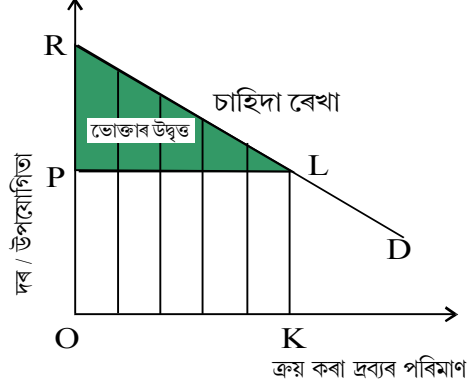
$\Rightarrow$ C.S.

$$= \text{দৰ পৰিশোধ কৰা পৰ্যন্ত চাহিদা ৰেখাই আগুৰা অংশ} - P \cdot Q$$

১.১ নং চিত্ৰত ভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত দেখুওৱা হৈছে। চিত্ৰত, $C.S = ORLK - OPLK = PRL$

উল্লেখযোগ্য যে এই ব্যাখ্যাত মাৰ্শ্বালে আংশিক ভাৰসাম্য ধাৰণা ব্যাপকভাৱে ব্যৱহাৰ কৰিছে। আংশিক ভাৰসাম্য ধাৰণাৰ প্ৰয়োগে আকৌ অৰ্থনৈতিক বিশ্লেষণত অৱকলন গণিতৰ প্ৰয়োগৰ পথ মুকলি কৰে।

চিত্ৰ নং ১.১

মাৰ্শ্বালৰ কল্যাণ ধাৰণাৰ প্ৰধান সীমবদ্ধতা আছিল যে -

- ১ . মাৰ্শ্বালেও কল্যাণ সম্পৰ্কত এক সামগ্ৰীক ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিব পৰা নাই।
তেখেতে কেৱল উপভোক্তাৰ দিশতে তথা সম্পদ ব্যৱহাৰৰ দিশতে
কল্যাণৰ ব্যাখ্যা সীমাবদ্ধ ৰাখিছে।
- ২ . কল্যাণৰ ব্যাখ্যাৰ বাবে মাৰ্শ্বালে উপযোগিতাৰ যি সাংখ্যিকীয় জোখ
ব্যৱহাৰ কৰিছিল সেয়াও কল্পনাপ্ৰসূত আছিল আৰু বিভিন্ন সীমাবদ্ধতাৰে
সীমবদ্ধ আছিল।
- ৩ . সামাজিক কল্যাণৰ প্ৰসংগত মাৰ্শ্বালে কোনো ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা নাই।
গতিকে। তেওঁৰ উপযোগিতাৰ তত্ত্ব বা উপভোক্তাৰ উদ্বৃত্ত ধাৰণা সমাজ
কল্যাণৰ ব্যাখ্যাত ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১

- ১ . অৰ্থনৈতিক কল্যাণ সম্পৰ্কে এ. চি. পিগুৱে আগবঢ়োৱা সংজ্ঞাটো লিখা।

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২ . সংস্থাপনবাদী অর্থনীতিবিদসকলে প্রধান কোনটো দিশৰ পৰা কল্যাণ বৃদ্ধিৰ দিশটো বিবেচনা কৰিছে?

.....
.....
.....
.....

৩ . কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ পিতৃ বুলি কাক কোৱা হয় ?

.....
.....

৪ . মাৰ্শ্বালে ভোগ আৰু উৎপাদন - ইয়াৰ কোনটো দিশৰ পৰা কল্যাণৰ ব্যাখ্যা কৰিছে?

.....
.....

৫ . কোনে কল্যাণ বৃদ্ধিৰ প্ৰধান আধাৰ আয় বিতৰণৰ সমতা সম্পৰ্কে প্ৰথমে দৃষ্টি মুকলি কৰিছিল ?

.....
.....

**১.৬ : কল্যাণ অর্থবিজ্ঞান সম্পৰ্কে পিগুৰ ব্যাখ্যা
(Pigovian Explanation of Economic Welfare)**

মাৰ্শ্বালৰ ছাত্ৰ আৰ্থাৰ চেচিল পিগুৰে পৰৱৰ্তী কালত কেমব্ৰিজ বিশ্ববিদ্যালয়ত মাৰ্শ্বালৰ উত্তৰাধিকাৰী হৈ পৰে। মাৰ্শ্বালে অৱতাৰণা কৰি থৈ যোৱা বিশ্লেষণকাৰী আহিলাৰ আধাৰতে পিগুৰে তেওঁৰ কল্যাণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে।

পিগুৰ কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ ব্যাখ্যাক পাঁচটা ভাগত বিভক্ত কৰি আলোচনা কৰিব পাৰি—

(১) কল্যাণ অর্থবিজ্ঞান অৰ্থ,

- (২) কল্যাণ বৃদ্ধিৰ চৰ্ত নিৰ্দ্ধাৰণ,
- (৩) কল্যাণ সৰ্বাধিকৰণৰ চৰ্ত নিৰ্দ্ধাৰণ,
- (৪) কল্যাণ সৰ্বাধিক নোহোৱাৰ কাৰণ ব্যাখ্যা, আৰু
- (৫) কল্যাণ বৃদ্ধি কৰাৰ উপায়।

১.৬.১ কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ অৰ্থ

(Meaning of Economic Welfare)

অৰ্থনীতিবিদ জে. বেনথামক অনুসৰণ কৰি পিগুৱে কল্যাণৰ এক স্পষ্ট ব্যাখ্যা দাঙি ধৰে। তেওঁৰ দৃষ্টিত কল্যাণ হ'ল ..... এক সচেতন অৱস্থা, যি অৱস্থা সন্তুষ্টি বা উপযোগিতাবে গঠন হয়। সেয়েহে, মানুহৰ অভাৱ পূৰণৰ পৰিসৰৰ ওপৰত কল্যাণ নিৰ্ভৰ কৰে। ব্যক্তিয়ে ভোগ কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰা পোৱা সন্তুষ্টিৰ সমষ্টিয়েই হ'ল সামাজিক কল্যাণ। এইয়া হ'ল সাধাৰণ কল্যাণ। সাধাৰণ কল্যাণৰ পৰিসৰ যথেষ্ট বহল, জটিল আৰু অধ্যয়নযোগ্যতাৰ বাহিৰত। সেয়েহে, অৰ্থনৈতিক কল্যাণতে তেওঁৰ আলোচনা সীমাবদ্ধ ৰাখিছে। সাধাৰণ কল্যাণৰ যিটো অংশ প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে মুদ্ৰাৰে জুখিব পাৰি তাক অৰ্থনৈতিক কল্যাণ বোলা হয়। পিগুৰ নিজৰ ভাষাত ' 'The range of our enquiry becomes restricted to only that part of social(general) welfare that can be brought directly or indirectly in to relation with measuring rod of money.' ' অৰ্থাৎ মুদ্ৰাৰ সহায়ত বিনিময় কৰি ভোগ কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰা ব্যক্তিয়ে পোৱা উপযোগিতাই হ'ল আৰ্থিক কল্যাণ। আৰ্থিক কল্যাণৰ জোখৰ একক হ'ল মুদ্ৰা। আনহাতে, কল্যাণৰ যিটো অংশ মুদ্ৰাৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি সেই অংশটোক অনা-আৰ্থিক কল্যাণ বোলা হয়। অনা আৰ্থিক কল্যাণক পাৰিমাণিক ৰূপ নাই। সেয়েহে, ইয়াক বিশ্লেষণ কৰাটোও অসুবিধাজনক, অৱশ্যে পিগুৱে নিজেই মত পোষণ কৰিছে যে কল্যাণ যিহেতু মনস্তাত্ত্বিক বিষয়, সেয়েহে মুদ্ৰাৰ ভিত্তিত ইয়াক আৰ্থিক আৰু অনাআৰ্থিক এই দুটা ভাগত ভাগ কৰাটো যুক্তিযুক্ত নহয়। কাৰণ বহুতো অনাআৰ্থিক কাৰকে আৰ্থিক কল্যাণ আৰু বহুতো অনাআৰ্থিক কাৰকে আৰ্থিক কল্যাণৰ ওপৰত প্ৰভাৱ পেলায়। কিন্তু অৰ্থবিজ্ঞানৰ পৰিসৰত ৰাখি কল্যাণৰ ওপৰত সামূহিকভাৱে আলোচনাৰ সুবিধাৰ্থে পিগুৱে ধৰি লৈছে যে আন সকলো একে থকা অৱস্থাত অৰ্থনৈতিক কল্যাণ বাঢ়িলে সামাজিক কল্যাণ বাঢ়ে আৰু অৰ্থনৈতিক কল্যাণ কমিলে সামাজিক কল্যাণো কমে।

১.৬.২ নব্য-সংস্থাপনবাদী কল্যাণ অৰ্তবিজ্ঞানৰ অনুমিত চৰ্ত

(Assumptions of Pigou's Welfare Economics)

প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে ভোক্তা হিচাপে বিভিন্ন দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ওপৰত ব্যয় কাৰ্য এনেদৰে সম্পন্ন কৰে যাতে তেওঁৰ সন্তুষ্টি সৰ্বাধিক হয় –

১. প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে ভোক্তা হিচাপে বিভিন্ন দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ওপৰত ব্যয় কাৰ্য এনেদৰে সম্পন্ন কৰে যাতে তেওঁৰ সন্তুষ্টি সৰ্বাধিক হয়।
২. নব্য-সংস্থাপনবাদীসকলে বিশ্বাস কৰে যে বিভিন্ন ব্যক্তিয়ে লাভ কৰা উপযোগিতা বা বিভিন্ন পৰিস্থিতিত একেজন ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰত উদ্ভৱ হোৱা উপযোগিতা তুলনা কৰিব পাৰি।
৩. পিগুৱে ধাৰণা কৰিছে, সদৃশ পৰিস্থিতিত বিভিন্ন ব্যক্তিয়ে লাভ কৰা উপযোগিতা সমান। এই প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছে, জাতি আৰু দেশ সূত্ৰে সদৃশ মানুহৰ দল এটাৰ সকলোৱে ভোগৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰায় একে আচৰণ প্ৰকাশ কৰে। গতিকে ব্যক্তিবিশেষে উপযোগিতা তুলনা কৰাটো সম্ভৱ আৰু কোনো অস্বাভাৱিক পৰিস্থিতিত উদ্ভৱ নহ'লে সমপৰিমাণৰ দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ভোগ তথা ব্যৱহাৰে বিভিন্ন ব্যক্তিক সমান সন্তুষ্টি প্ৰদান কৰে। অৰ্থাৎ একে পৰিমাণৰ প্ৰকৃত আয়ৰ পৰা বিভিন্ন ব্যক্তিয়ে সমান উপযোগিতা লাভ কৰে।
৪. পিগু আৰু মাৰ্শ্বাল উভয়েই বিশ্বাস কৰে যে, মৌদ্ৰিক আয় বৃদ্ধিৰ লগে লগে ইয়াৰ পৰা লাভ কৰা প্ৰান্তীয় উপযোগিতা ক্ৰমশঃ কমে। গতিকে সম পৰিমাণৰ আয় দুখীয়াৰ বাবে বৃদ্ধি পালে প্ৰান্তীয় উপযোগিতাৰ যিমান বাঢ়িব ধনীৰ বাবে সিমান নাবাঢ়ে।

১.৬.৩ কল্যাণ বৃদ্ধিৰ চৰ্ত বা পিগুৰ কল্যাণ নিৰ্ণায়ক

(Pigovian Welfare Criterion)

পিগুৱে জাতীয় আয়ক কল্যাণৰ সূচক হিচাপে বিবেচনা কৰিছে। তেওঁৰ মতে, মূলধন সম্পদসমূহ অটুট থকা অৱস্থাত বাৰ্ষিকভাৱে এখন অৰ্থনীতিত যি দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ উৎপাদন হয় সেয়াই হ'ল দেশখনৰ বিবেচিত বছৰটো জাতীয় আয়। তেওঁ জাতীয় আয়ৰ ভিত্তিত কল্যাণ বৃদ্ধিৰ দুটা চৰ্ত নিৰূপণ কৰিছে-

১. জাতীয় আয় বাঢ়িলে কল্যাণ বাঢ়ে। ৰুচি-অভিৰুচি আৰু জাতীয় আয় বিতৰণৰ গাঁথনি অপৰিৱৰ্তিত থকা অৱস্থাত জাতীয় আয় বৃদ্ধিয়ে কল্যাণ

বৃদ্ধি কৰে। কাৰণ জাতীয় আয় বৃদ্ধি কৰে। কাৰণ জাতীয় আয় বৃদ্ধিয়ে অধিক দ্ৰব্য আৰু সেৱা বৃদ্ধি হোৱাটো বুজায়। দ্ৰব্য আৰু সেৱা বৃদ্ধি পোৱা মানে অধিক অভাৱ সন্তুষ্টি হোৱা।

২ আনহাতে, পাৰিমাণমূলকভাৱে জাতীয় আয় একে থকা অৱস্থাত জাতীয় আয় সমবিতৰণৰ মাত্ৰা বৃদ্ধিয়ে কল্যাণ বৃদ্ধি কৰে। অৰ্থাৎ যিমানেই অধিক আয় ধনী শ্ৰেণীৰ হাতৰ পৰা দুখীয় শ্ৰেণীৰ হাতলৈ সঞ্চালিত হ'ব সিমানেই অধিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। আৰ্থিকভাৱে একে অৱস্থাপন্ন ব্যক্তিৰ ক্ষেত্ৰতহে সমপৰিমাণৰ আয়ে বিভিন্ন ব্যক্তিক সমপৰিমাণৰ সন্তুষ্টি দিব পাৰে। কিন্তু আয়ৰ বিতৰণত ভিন্নতা থাকিলে মুদ্ৰাৰ ক্ৰমহাসমান উপযোগিতা বিধিৰ প্ৰয়োগৰ বাবে ধনী শ্ৰেণীৰ পৰা দুখীয়া শ্ৰেণীলৈ হোৱা আয়ৰ সমতামূলক পুনৰবিতৰণে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰিব। এনে অৱস্থাত এক নিৰ্দিষ্ট পৰিমাণৰ আয় কমা বাবে ধনী শ্ৰেণীৰ যিখিনি সন্তুষ্টি কমিব সেই একেখিনি আয় বৃদ্ধি পোৱা বাবে দুখীয়া শ্ৰেণীৰ সন্তুষ্টি অধিক বৃদ্ধি পাব।

১.৬.৪ পিগুৰ আদৰ্শ উৎপন্ন ধাৰণা

(Pigou's concept of Ideal output)

এখন অৰ্থনীতিত কল্যাণ কেতিয়া সৰ্বাধিক হয় তাক নিৰ্দেশ কৰিবলৈ পিগুৰে আদৰ্শ উৎপন্ন ধাৰণা অৱতাৰণা কৰিছে। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, পিগুৰে জাতীয় আয়ক কল্যাণৰ সূচক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। কাৰণ জাতীয় আয় হ'ল এখন দেশত বাৰ্ষিকভাৱে শুদ্ধ হিচাপত উৎপাদন হোৱা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণ। গতিকে জাতীয় আয় বাঢ়িলে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণ বাঢ়িব আৰু ইয়াৰ ফলত কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। আনহাতে, জাতীয় আয় কমিলে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণ কমিব। ইয়াৰ ফলত কল্যাণ কমিব।

পিগুৰ ধাৰণা অনুসৰি এখন দেশৰ জাতীয় আয় তেতিয়াহে সৰ্বাধিক হয়, যেতিয়া সকলো উপাদানৰ সকলো সম্ভাৱ্য ব্যৱহাৰতে প্ৰান্তীয় সামাজিক উৎপাদন সমান হয়। এই প্ৰসঙ্গত তেওঁ ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক ব্যয় আৰু আৰু প্ৰতিদান ধাৰণা ব্যাখ্যা কৰিছে। এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদনৰ যিটো অংশই জিনৰ ৰাজহ তথা সন্তুষ্টি বৃদ্ধি কৰে সেয়া হ'ল ব্যক্তিগত প্ৰতিদান। আনহাতে, প্ৰতিষ্ঠানখনৰ উৎপাদন কাৰ্যই ইয়াৰ গৰাকী আৰু সমাজক যিখিনি সন্তুষ্টি প্ৰদান কৰে তাক সামাজিক প্ৰতিদান বোলা হয়। আনহাতে দ্ৰব্য

এবিধ উৎপাদন কৰোঁতে এখন প্রতিষ্ঠানৰ নিজাকৈ যি ব্যয় হয় তাক প্রতিষ্ঠানখনৰ ব্যক্তিগত ব্যয় আৰু সেই দ্রব্যবিধ উৎপাদন কৰোঁতে সামাজিকভাৱে যিখিনি ত্যাগ কৰা হয় তাক প্রতিষ্ঠান খনৰ সামাজিক ব্যয় বোলা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে কেঁচামাল, শ্ৰম ইত্যাদিত হোৱা ব্যয় প্রতিষ্ঠান এখনৰ ব্যক্তিগত ব্যয় আৰু আনহাতে প্রতিষ্ঠানখনে সৃষ্টি কৰা প্ৰদূষণ হ'ল সামাজিক ব্যয়। সামাজিক ব্যয় আৰু প্ৰতিদানত ব্যক্তিগত ব্যয় আৰু প্ৰতিদান যোগ হৈ থাকে। ব্যক্তিগত প্ৰতিদানৰ পৰা ব্যক্তিগত ব্যয় বাদ দিলে ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদন পোৱা যায় আৰু সামাজিক প্ৰতিদানৰ পৰা সামাজিক ব্যয় বাদ দিলে সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন পোৱা যায়। অৰ্থাৎ,

ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদন = ব্যক্তিগত প্ৰতিদান – ব্যক্তিগত ব্যয়

সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন = সামাজিক প্ৰতিদান – সামাজিক ব্যয়

এবিধ দ্রব্য অতিকৃত উৎপাদন কৰি বা এবিধ দ্রব্য অতিৰিক্ত ব্যৱহাৰ কৰি যি অতিৰিক্ত ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনৰ উদ্ভৱ হয় তাক প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদন বোলা হয় আৰু সমাজৰ দিশৰ পৰা এনে উৎপাদনক প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন বোলা হয়।

পিণ্ডৰ ভাষাত সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন হ'ল, ' 'The aggregate contribution made to national dividend' ' আৰু ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদন হ'ল, ' 'The contribution (which may be greater or less) that is capable of being sold and proceeds added to the carrying of the person responsible for the unit of investment.' ' অৰ্থাৎ এজন উদ্যোক্তা বা ব্যক্তিয়ে সামগ্ৰিকভাৱে জাতীয় আয়লৈ যি বৰঙণি আগবঢ়ায় তাক সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন বোলা হয় আৰু আনহাতে জাতীয় আয়লৈ থকা অৱদানৰ যিটো অংশ বজাৰত বিনিময় কৰিব পাৰি আৰু যিটো অংশ বজাৰত বিনিময় কৰিব পাৰি আৰু যিটো অংশ সংশ্লিষ্ট ব্যক্তি বা উদ্যোক্তাজনৰ ব্যক্তিগত আয়ৰ লগত যোগ হয় তাক ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদন বোলা হয়। অতিৰিক্ত বিনিয়োগৰ জৰিয়তে উদ্ভৱ হোৱা অতিৰিক্ত সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদনক প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু অতিৰিক্ত বিনিয়োগৰ জৰিয়তে উদ্ভৱ হোৱা অতিৰিক্ত ব্যক্তিগত উৎপাদনক প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদন বোলা হয়।

পিণ্ডৰ ব্যাখ্যা অনুসৰি সকলো উপাদানৰ সকলো ব্যৱহাৰত প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনক সমান হ'লেহে জাতীয়

আয় সৰ্বাধিক হয় আৰু কল্যাণে সৰ্বাধিক হয়। চমুকৈ কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ প্ৰান্তীয় চৰ্ত হ'ল -

১. সকলো প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন = প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদন।
২. এবিধ উৎপাদনৰ সকলো ব্যৱহাৰতে প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন সমান হ'ব লাগিব।

দ্রব্য আৰু উপাদানৰ বজাৰত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা থাকিলে এই চৰ্ত স্বয়ংক্ৰিয়ভাৱে পূৰণ হয়। এই চৰ্ত দুটা পূৰণ হোৱা অৱস্থাত যি জাতীয় আয়ৰ উদ্ভৱ হয় তাক আদৰ্শ উৎপন্ন বোলা হয়। অৰ্থাৎ কল্যাণ সৰ্বাধিক কৰা জাতীয় আয়েই হ'ল আদৰ্শ উৎপন্ন।

১.৬.৫ সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক নোহোৱা বা আদৰ্শ উৎপন্নৰ পৰা বঞ্চিত হোৱাৰ কাৰণ

(Causes of not happening ideal output)

যদি বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা নাথাকে তেতিয়া বিভিন্ন ব্যৱহাৰত উপাদান প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন ভিন্ন হৈ জাতীয় আয় সৰ্বাধিক হোৱাৰ পৰা বা আদৰ্শ উৎপন্ন বা সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ পৰা বঞ্চিত হ'ব লাগিব। আদৰ্শ উৎপন্নৰ পৰা বঞ্চিত হোৱাৰ কেতবোৰ কাৰণ আছে। এই কাৰণবোৰৰ ভিতৰত অন্যতম হ'ল - বাহ্যিক মিতব্যয়িতা আৰু অমিতব্যয়িতাৰ উপস্থিতি, ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ উপস্থিতি ইত্যাদি। প্ৰত্যেকৰে চমু আভাস তলত দিয়া হ'ল।

উৎপাদনত বাহ্যিক মিতব্যয়িতাৰ উপস্থিতি

এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন কাৰ্য যেতিয়া আন এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্বাৰা উপকৃত হয় আৰু এই উপকাৰৰ বিনিময়ত যদি কোনো মূল্য পৰিশোধ কৰিবলগীয়া নহয় তেতিয়া উপকৃত হোৱা প্ৰতিষ্ঠানখনে বাহ্যিক মিতব্যয়িতা ভোগ কৰা বুলি কোৱা হয়। অৰ্থাৎ এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ এবিধ দ্ৰব্যৰ উৎপাদনে আন এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ আন এবিধ দ্ৰব্যৰ উৎপাদনত সহায় কৰিব পাৰে। কিন্তু এই সহায়ৰ বিনিময়ত যেতিয়া কোনো মূল পৰিশোধ কৰা নহয়। কাৰণ বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা এই সেৱাৰ দৰ নিৰূপিত নহয়।

বাহ্যিক মিতব্যয়িতাৰ উপস্থিতি ব্যাখ্যা কৰিবলৈ অধ্যাপক মীডে এটা উদাহৰণ আগবঢ়াইছে। ধৰা হ'ল এখন আপেলৰ বাগিচা আৰু এটা মৌ পালন

কেন্দ্ৰ ওচৰা-উচৰিকৈ আছে। এহাতে আপেল গছৰ সংখ্যাৰ ওপৰত মৌৰ উৎপাদন নিৰ্ভৰ কৰে। আনহাতে গছত কিমান আপেল লাগিব সেয়া নিৰ্ভৰ কৰে মৌৰ সংখ্যাৰ ওপৰত। কাৰণ আপেলৰ ফুল গুটিলৈ ৰূপান্তৰ হোৱাৰ বাবে যি পৰাগ ৰেণুৰ প্ৰয়োজন সেয়া সংযোজন ঘটায় মৌৰে। ই দুয়োটা উৎপাদন কাৰ্যৰ মাজেৰে বজাৰ অসম্পূৰ্ণতা প্ৰকাশ পাইছে। কাৰণ মৌ পালক আপেল খেতিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰশীল যদিও মৌপালকে আপেল উৎপাদনকাৰীক কোনো মূল্য পৰিশোধ নকৰে। মনকৰিবলগীয়া যে মৌ-পালকৰ ব্যক্তিগত প্ৰতিদান সামাজিক প্ৰতিদানতকৈ বেছি। কাৰণ আপেল বাগিচাৰ পৰা হোৱা লাভৰ বিনিময়ত কোনো মূল্য পৰিশোধ কৰিবলগীয়া হোৱা নাই। আনহাতে, আপেলৰ ক্ষেত্ৰত ব্যক্তিগত ব্যয় সামাজিক ব্যয়তকৈ অধিক। কাৰণ আপেলৰ উৎপাদনত কেৱল আপেলৰ উৎপাদন ব্যয়েই নিহিত হৈ নাথাকে, অদৃশ্য ভাৱে মৌমাখি পালনৰ ব্যয়ও নিহিত হৈ থাকে, যাৰ বাবে মৌপালকে আপেল খেতিয়কক মূল্য পৰিশোধ নকৰে। এই উদাহৰণৰ পৰা দেখা গ'ল মৌপালনত উদ্ভৱ হোৱা বাহ্যিক মিতব্যয়িতাই মৌ আৰু আপেল দুয়োটাৰ ক্ষেত্ৰত প্ৰান্তীয় সামাজিক আৰু প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত প্ৰতিদান আৰু ব্যয়ৰ মাজত অসমতাৰ সৃষ্টি কৰিছে।

যেতিয়া এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ সম্প্ৰসাৰণে আন এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদক সামগ্ৰীৰ যোগান ধৰি উৎপাদন কাৰ্যত সহায় কৰে তেতিয়াএ বাহ্যিক মিতব্যয়িতাৰ উদ্ভৱ হয়। এনে অৱস্থাতো প্ৰান্তীয় সামাজিক প্ৰতিদান প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত প্ৰতিদানতকৈ অধিক হয় আৰু প্ৰান্তীয় সামাজিক ব্যয় ব্যক্তিগত ব্যয়তকৈ কম হয়। প্ৰতিদান আৰু ব্যয়ৰ এই অৱকাশৰ বাবে কোনো মূল্য বিনিময় কৰা নহয়।

উৎপাদনত বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ উপস্থিতি

বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ উপস্থিতিয়েও প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনৰ মাজত অসমতাৰ উদ্ভৱ হোৱাত সহায় কৰে। যেতিয়া এখন প্ৰতিষ্ঠানে আন এখনৰ উৎপাদন কাৰ্যত প্ৰতিকূলভাৱে প্ৰভাৱ বিস্তাৰ কৰে তেতিয়া এই দ্বিতীয়খন প্ৰতিষ্ঠানে বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ সন্মুখীন হোৱা বুলি কোৱা হয়। এই প্ৰসঙ্গত অধ্যাপক পিণ্ডেৰে প্ৰদূষণৰ উদাহৰণ আগবঢ়াইছে। ধৰাহ'ল কোনো এক জনবসতি এলেকাত স্থাপন কৰা কাৰখানাই ধোঁৱাৰ সৃষ্টি কৰি অঞ্চলটো প্ৰদূষিত কৰা বাবে বাসিন্দাসকলৰ স্বাস্থ্য ক্ষতি হ'ব

পাৰে আৰু খোৱা পানী দূষিত হ'ব পাৰে। সেয়েহে, বাসিন্দাসকলে স্বাস্থ্য, খোৱা পানী বস্ত্ৰ ইত্যাদিৰ ওপৰত অতিৰিক্ত খৰচ কৰিবলগীয়া হ'ব। ফলস্বৰূপে কাৰখানাটোৰ ব্যয়তকৈ সামাজিক ব্যয় অধিক হ'ব। বৰঞ্চ ব্যক্তিগত প্ৰতিদানতকৈ সামাজিক প্ৰতিদান কম হয়। উৎপাদন কাৰ্য ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ অসুবিধাৰ সন্মুখীন হোৱা দেখাৰ উদাহৰণ আছে। কোনো বিলত এদল মাছমৰীয়াই অধিক মাছ ধৰা মানে আনৰ বাবে মাছ ধৰা মানে আনৰ বাবে মাছৰ পৰিমাণ কমি যোৱা। কোনো বিশেষ প্ৰতিষ্ঠানে অধিক খনিজ তেল আহৰণ কৰা মানে আন প্ৰতিষ্ঠানৰ বাবে খনিজ তেল আহৰণৰ খৰছ বৃদ্ধি হোৱা। এই সকলো অৱস্থাতে সামাজিক ব্যয় ব্যক্তিগত ব্যয়তকৈ অধিক হয় আৰু সামাজিক প্ৰতিদান ব্যক্তিগত প্ৰতিদানতকৈ কম হয়।

ভোগকাৰ্যত বাহ্যিক মিতব্যয়িতাৰ উপস্থিতি

ভোক্তাৰ ভোগকাৰ্যত পৰস্পৰ নিৰ্ভৰশীল হ'ব পাৰে, যি নিৰ্ভৰশীলতা বজাৰ দৰত প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি। এজন ভোক্তাৰ দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ভোগ বৃদ্ধিয়ে আন ভোক্তাৰ ভোগ কাৰ্যত অনুকূলভাৱে প্ৰভাৱ পেলালে এই দ্বিতীয়জনৰ ভোগকাৰ্য বাহ্যিক মিতব্যয়িতাৰ সন্মুখীন হোৱা বুলি কোৱা হয়। উদাহৰণস্বৰূপে এজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ বাবে ক্ৰয় কৰা এটা টি.ভিয়ে ওচৰ-চুবুৰীয়া আনকো সন্তুষ্টি দিব পাৰে। কাৰণ চুবুৰীটোৰ আন লোকেও টি.ভিৰ কাৰ্যসূচী উপভোগ কৰিব পাৰে। এই ক্ষেত্ৰত টি.ভি উপভোগ কাৰ্যৰ ব্যক্তিগত প্ৰতিদানতকৈ সামাজিক প্ৰতিদান অধিক। কিন্তু ব্যক্তিগত ব্যয়তকৈ সামাজিক ব্যয় কম।

ভোগকাৰ্যত বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ উপস্থিতি

যেতিয়া কোনো এজন ব্যক্তিৰ দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ভোগকাৰ্যই আন এজন ভোক্তাৰ ভোগকাৰ্যত প্ৰতিকূলভাৱে প্ৰভাৱ পেলায় তেতিয়া দ্বিতীয়জন ব্যক্তিৰ ভোগকাৰ্যত ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ উদ্ভৱ হোৱা বুলি কোৱা হয়। সাধাৰণতে বিলাসপূৰ্ণ বেষভূষা বা ভোগকাৰ্যত বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ উদ্ভৱ হয়। উদাহৰণস্বৰূপে যেতিয়া এগৰাকী বিত্তবান মহিলাই শেহতীয়া, ফেশ্বন'ৰ পোছাক পৰিধান কৰে, তেতিয়া কেৱল সেইগৰাকী মহিলাই নহয়, ওচৰ-চুবুৰীয়া আন মহিলাইও পুৰণা পোছাক পৰিহাৰ কৰি নতুন পোছাক পিন্ধিবলৈ আৰম্ভ কৰিব। অৰ্থাৎ বিত্তবান মহিলাগৰাকীৰ ভোগকাৰ্যই চুবুৰীয়া অন্যান্য মহিলাৰ ভোগব্যয় বৃদ্ধি কৰিলে। গতিকে বাকীবোৰ মহিলাৰ ভোগকাৰ্যত ব্যয় সম্প্ৰসাৰণ উদ্ভৱ হয়। বিত্তবান মহিলা গৰাকীক অনুসৰণ কৰিব নোৱাৰা মহিলা সকলৰ অসন্তুষ্টি বাঢ়ে।

উৎপাদন কাৰ্যতেই হওক বা ভোগকাৰ্যতেই হওক বাহ্যিক মিতব্যয়িতা আৰু বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ উপস্থিতিয়ে সম্পদসমূহৰ বণ্টন কাম্য হোৱাৰপৰা বঞ্চিত কৰে। আনকি বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা বৰ্তি থকা অৱস্থাতো বাহ্যিক মিতব্যয়িতাৰ সন্মুখীন হোৱা উদ্যোগে অধিক উৎপাদনৰ সুবিধা লাভ কৰে। আনহাতে, আকৌ বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ সন্মুখীন হোৱা উদ্যোগে অসুবিধাৰ সন্মুখী হয়। আনহাতে, বাজ্যিক মিতব্যয়িতা বা ব্যয় সংকোচনৰ সুবিধা লাভ কৰা প্ৰতিষ্ঠানে কালক্ৰমত একচেটিয়া ব্যৱসায়লৈ ৰূপান্তৰ হ'ব পাৰে। সাধাৰণতে অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাত কল্যাণ কাম্য অৱস্থাতকৈ কম হয় বুলি ধাৰণা কৰা হয়।

ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ উপস্থিতি

ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ উপস্থিতিয়ে যে প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনৰ মাজত অসমতাৰ সৃষ্টি কৰিব পাৰে, তাক পণ্ডিৰে মুঠেও উল্লেখ কৰা নাই। অধ্যাপক ব'মলে কৈছে যিবিলাক দ্ৰব্য এজনে ভোগ কৰিলে আনৰ বাবে তাৰ উপযোগিতা কমি নাযায় সেইবিলাক দ্ৰব্যক ৰাজহুৱা দ্ৰব্য বোলা হয়। ৰাজহুৱা দ্ৰব্য সদায় যুটীয়াভাৱে ভোগ কৰা হয় আৰু ইয়াৰ পৰা পোৱা উপযোগিতা সদায় সমান হয়। কিন্তু উপযোগিতা আহৰণত অসমতাৰ উদ্ভৱ হয় তেতিয়া, যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে যোগাৰ কাৰ ৰাজহুৱা দ্ৰব্যই আনকো উপকৃত কৰে। কাৰণ এনে অৱস্থাত সামাজিক লাভালাভ ব্যক্তিগত লাভালাভতকৈ অধিক হৈ পৰে। উদাহৰণস্বৰূপে যেতিয়া এজন ব্যক্তিয়ে নিজে লাগি-ভাগি তেওঁৰ ঘৰৰ সন্মুখত পৌৰসভাৰ যোগেদি নিয়ন লাইটৰ ব্যৱস্থা কৰে, তেতিয়া চুবুৰীটোৰ আন পৰিয়ালো উপকৃত হয়। গতিকে ব্যক্তিগত প্ৰতিদানতকৈ সামাজিক প্ৰতিদান অধিক হয়।

১ . ৬ . ৭ বাহ্যিকতা দূৰ কৰি আদৰ্শ উৎপন্ন লাভ কৰাৰ উপায়

(Measures to achieve ideal output by removing externalities)

প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনৰ মাজত সমতা স্থাপন কৰাৰ ক্ষেত্ৰত পিণ্ডিৰে স্বয়ং প্ৰচেষ্টাৰ পৰিৱৰ্তে চৰকাৰী মধ্যস্থতাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। সেয়েহে, তেও ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। ইয়াৰ প্ৰধান ব্যৱস্থাসমূহ চমুকৈ আলোচনা কৰা হ'ল।

সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থা

পোন প্ৰথমে পিণ্ডে আদৰ্শ উৎপন্ন লাভ কৰিবলৈ সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। উপাদানৰ সকলো বিকল্প ব্যৱহাৰতে সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন সমান হোৱা অৱস্থাত জাতীয় আয় সৰ্বাধিক হয় যদি উপাদানৰ সকলো ব্যৱহাৰতে সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন সমান নহয় তেতিয়া নিম্ন সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদনবিশিষ্ট ব্যৱহাৰৰ পৰা উপাদান অধিক সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন বিশিষ্ট ব্যৱহাৰলৈ অধিক উপাদান সঞ্চালন কৰি জাতীয় আয় বৃদ্ধি কৰিব পাৰি। উপাদানৰ এই সঞ্চালন সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে সম্পন্ন কৰিব পাৰি। চৰকাৰে কাৰখানাৰ মালিকক জনবসতি এলেকাত কাৰখানা নাপাতিবলৈ নিৰ্দেশ দিব পাৰে বা ধোৱাৰ সৃষ্টি নোহোৱা যন্ত্ৰ-পাতি বহুৱাবলৈ নিৰ্দেশ দিব পাৰে। ভোগকাৰ্যত বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণ সৃষ্টি কৰা কাৰকবিলাকৰ ব্যৱহাৰ সীমাবদ্ধ কৰিব লাগে। প্ৰয়োজন সাপেক্ষে স্বল্পবিক্ৰেতা বা তেনে কোনো অপূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতাৰ সৃষ্টি কৰা দ্ৰব্য বা সেৱাৰ উৎপাদনকাৰ্য চৰকাৰে ৰাষ্ট্ৰীয়কৰণ কৰিব পাৰে। প্ৰদূষণ সৃষ্টি কৰা উৎপাদন বা ভোগ কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত নিয়ন্ত্ৰণমূলক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰি সীমাবদ্ধতা আৰোপ কৰিব পাৰে। 'লাউদ স্পীকাৰ' ব্যৱহাৰৰ দৰে অশান্তি সৃষ্টি কৰা ভোগকাৰ্যৰ বাবে আগতীয়া অনুমতি গ্ৰহণৰ ব্যৱস্থা কৰিব লাগে। এনেদৰে বিভিন্ন ধৰণে চৰকাৰে ভোগ আৰু উৎপাদন কাৰ্যত হস্তক্ষেপ কৰি বাহ্যিকতাৰ প্ৰভাৱ হ্রাস কৰিব পাৰে।

কৰ আৰু অনুদান

সামাজিক আৰু ব্যক্তিগত ব্যয় আৰু প্ৰতিদানৰ মাজত থকা অৱকাশ দূৰ কৰিবলৈ পিণ্ডে কৰ আৰু অনুদান ব্যৱস্থাৰ সহায় লোৱাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ সৃষ্টি কৰা সকলো ভোগ আৰু উৎপাদন কাৰ্যত কৰা আৰোপ কৰা উচিত। উদাহৰণস্বৰূপে চৰকাৰে প্ৰতিটো পৰিয়ালৰ পৰা কৰ সংগ্ৰহ কৰি ইয়াৰ দ্বাৰা পোৱা ৰাজহৰ জৰিয়তে কোনো এটা প্ৰদূষণ সৃষ্টি কৰা কাৰখানাৰ জনবসতি এলেকাৰ পৰা আঁতৰলৈ লৈ যোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে। কোনো বিশেষ কাৰ্যসূচীত 'লাউদ স্পীকাৰ' ব্যৱহাৰৰ বাবে চৰকাৰে এক প্ৰকাৰ মাচুল সংগ্ৰহ কৰিব পাৰে। আনহাতে, বাহ্যিক মিতব্যয়িতা লাভ কৰা ভোগ আৰু উৎপাদন কাৰ্যত চৰকাৰে অনুদান আগবঢ়োৱাৰ ব্যৱস্থা কৰি সামাজিক আৰু ব্যক্তিগত প্ৰতিদান আৰু ব্যয়ৰ মাজত থকা অৱকাশ নাইকিয়া কৰাত সহায় কৰি জাতীয় আয় সৰ্বাধিক হোৱাত সহায় কৰিব পাৰে। পিণ্ডে মত পোষণ কৰিছে যে উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমহাসমান হৈ থকা পৰিস্থিতিত প্ৰান্তীয়

সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনতকৈ বেছি হয় আৰু সেয়েহে, এনে উৎপাদন কাৰ্যৰ ক্ষেত্ৰত পিণ্ডে কৰ আৰোপ কৰাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। আনহাতে, উৎপাদন ব্যয় ক্ৰমবৰ্ধমান হোৱা পৰিস্থিতিত প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন < প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদন। এনে পৰিস্থিতিত পিণ্ডে উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত অনুদান দিয়া বা ৰেহাইৰ ব্যৱস্থা কৰাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনৰ মাজত পাৰ্থক্য উদ্ভৱ হোৱাত একচেটিয়া ব্যৱসায় আৰু কিছুমান প্ৰতিবাদতকৈ সহায় কৰা বাবে এই পাৰ্থক্য নাইকিয়া কৰাত কৰ আৰু অনুদান ব্যৱস্থাই সুদূৰপ্ৰসাৰী ভূমিকা গ্ৰহণ কৰিব পাৰে।

ৰাজহুৱা দ্ৰব্য

যদি ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ ভোক্তাৰ সম্ভাৱ্য সংখ্যা যথেষ্ট বেছি হয়, তেতিয়া ইয়াৰ অভাৱ চৰকাৰী কৰ্তৃপক্ষই পূৰণ কৰা উচিত। যি কি নহওঁক, ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ পৰা হোৱা লাভালাভ ব্যক্তি ভেদে ভাগ কৰি ইয়াৰ মূল্য সংগ্ৰহ কৰিব নোৱাৰি সেয়েহে, চৰকাৰে ৰাজহুৱা দ্ৰব্য ভোগ কৰা প্ৰতিজন ব্যক্তিক ইয়াৰ ব্যয়ত অংশ গ্ৰহণ কৰোৱাৰ ব্যৱস্থা কৰিব পাৰে। আনহাতে, যদি ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ পৰা হোৱা লাভ ইয়াৰ ব্যয়তকৈ অধিক হয় তেন্তে ইয়াৰ পৰা কোনো অসুবিধাৰ সৃষ্টি নহয় বৰঞ্চ ৰাজহুৱা দ্ৰব্যৰ পৰা হোৱা অতিৰিক্ত লাভে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰিব পাৰে।

একত্ৰীকৰণ :

প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনৰ মাজত থকা অশমতা দূৰ কৰিবলৈ পিণ্ডে আগবঢ়োৱা এটা পৰামৰ্শ হ'ল উৎপাদনত উদ্ভৱ হোৱা বাহ্যিকতাৰ আভ্যন্তৰীণকৰণ। উদাহৰণস্বৰূপে কোনো এক তৈলক্ষেত্ৰত বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানে খনিজ তেল পৃথকে আহৰণৰ ব্যৱস্থা কৰিছে আহৰণ কাৰ্যত বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ সন্মুখীন হ'ব। কিন্তু যদি সকলো প্ৰতিষ্ঠান একত্ৰীকৰণ কৰা হয় তেতিয়া তেল আহৰণ কাৰ্য অধিক দক্ষতাপূৰ্ণ হৈ পৰিব আৰু তেতিয়া বাহ্যিক ব্যয় সম্প্ৰসাৰণৰ অসুবিধাৰ পৰা মুক্ত হ'ব পৰা যাব।

১ . ৬ . ৮ সমালোচনা (Criticism)

পিণ্ডৰ অৰ্থনৈতিক কল্যাণ ধাৰণাক নব্য-সংস্থাপনবাদী কল্যাণ তত্ত্বক বিভিন্ন ধৰণে সমালোচনা কৰা হৈছে। সমালোচনাৰ প্ৰধান দিশবোৰ হ'ল –

১. নব্য সংস্থাপনবাদী কল্যাণ তত্ত্ব ঘাইকৈ পিণ্ডৰ ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। পিণ্ডৰে জাতীয় আয়ক বস্তুগত মাপকাঠি হিচাপে লৈ পাৰ্থিৱ কল্যাণৰ ওপৰতহে অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। তেওঁৰ *Economics of Welfare* গ্ৰন্থৰ ব্যাখ্যা প্ৰকৃততে বৰ্ণনাত্মকধৰ্মীহে, উচিতাত্মকধৰ্মী নহয় কাৰণ এই গ্ৰন্থত তেওঁ অৰ্থনৈতিক কল্যাণ নিৰ্দ্ধাৰণকাৰী কাৰকৰ ব্যাখ্যাৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। ড° আই. এম. ডি. লিট'লে ইয়াৰ বিৰোধিতা কৰি কৈছে যে, কল্যাণৰ কেৱল কাৰণ-পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰিলেই এই ব্যাখ্যা বৰ্ণনাত্মক হৈ নপৰে। কাৰণ, পিণ্ডৰে কৈছে, জাতীয় আয় বাঢ়িলেই কল্যাণ বাঢ়িব। এই মন্তব্যৰ কোনো বস্তুগত পৰীক্ষা সম্ভৱ নহয়। অৱশ্যে এইটো সত্য যে পেণ্ডৰে পোনপ্ৰথম বাৰৰ বাবে কল্যাণ সম্পৰ্কে পদ্ধতিগত ব্যাখ্যা আগবঢ়াই কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান আৰু বৰ্ণনাত্মক অৰ্থবিজ্ঞানৰ মাজত সমন্বয় স্থাপন কৰে। ইয়াৰ যোগেদি কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ আধাৰ স্থাপন হয়। প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনৰ মাজত থকা অসমতা দূৰ কৰিবলৈ পিণ্ডৰে চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ সমৰ্পন কৰিছে। এনে কাৰ্যসূচী গ্ৰহণ কৰা সময়তে মূল্য বিচাৰত লিণ্ড হোৱাটো অৱশ্যন্তাৰী হৈ পৰে। সেয়েহে পিণ্ডৰ ব্যাখ্যাক বৰ্ণনাত্মক বুলি ক'ব নোৱাৰি।
- ২ অৰ্থনীতিবিদ এল.ৰবিন্ছে পিণ্ডৰ কল্যাণৰ ব্যাখ্যাক অবিজ্ঞানসন্মত বুলি দোষাৰোপ কৰিছে। ইয়াৰ ভিত্তি হ'ল পিণ্ডৰ 'সন্তুষ্টিৰ সম সামৰ্থ্য' অভিধাৰণা গ্ৰহণ। ৰ'বিনছৰ মতে এই অভিধাৰণাৰ সহায়ত উপযোগিতাৰ তুলনামূলক বিচাৰ আসোঁৱাহ মুক্ত কৰিব পৰা নাযায়। এই প্ৰসঙ্গত তেওঁ কৈছে 'the postulate of equal capacity for satisfaction rests, upon ethical principle rather than upon scientific demonstration, it is not a judgement of fact in scientific sense, but rather a judgement of value.' অৰ্থাৎ 'সন্তুষ্টিৰ সমসামৰ্থ্য' ধাৰণা 'নীতি'ৰ (Ethics) ওপৰতহে প্ৰতিষ্ঠিত, বিজ্ঞানসন্মত পৰীক্ষা-নিৰীক্ষাৰ ওপৰত নহয়। এই অভিধাৰণাই মূল্য বিচাৰৰহে প্ৰতিনিধিত্ব কৰিছে- সম্পদৰ সমবিতৰণৰ স্বার্থত। কোনো এজন ব্যক্তিৰ সন্তুষ্টিৰ সামৰ্থ্য এটা মনস্তাত্ত্বিক বিষয়। বস্তুগত বিষয় নহয়। যিহেতু ইয়াৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি। যিহেতু ইয়াৰ পৰিমাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি সেয়েহে সম পৰিমাণৰ প্ৰকৃত আয়ে

ভিন্ন ব্যক্তিক সমান উপযোগিতা দিব বুলি ক'ব নোৱাৰি।

৩. পিণ্ডে সামাজিক আৰু ব্যক্তিগত উৎপাদনৰ মাজত দেখুওৱা পাৰ্থক্যবোৰ সমালোচনা কৰা হৈছে। তেওঁৰ ধাৰণা অনুসৰি মুক্ত অৰ্থব্যৱস্থাত ব্যক্তিগত আৰু সামাজিক উৎপাদনৰ মাজত পাৰ্থক্যৰ উদ্ভৱ নহয়। এই দুয়োটাৰ মাজত পাৰ্থক্যৰ উদ্ভৱ হ'লে ইয়াক ধৰা পেলাব পাৰি আৰু চৰকাৰী হস্তক্ষেপৰ জৰিয়তে ইয়াক নাইকিয়া কৰিব পাৰি। কিন্তু বাস্তৱতে চলনশীলতা, অবিভাজ্যতা, জ্ঞানৰ অপূৰ্ণতা ইত্যাদিৰ বাবে সামাজিক নিয়ন্ত্ৰণ ব্যৱস্থাৰ জৰিয়তে সামাজিক আৰু ব্যক্তিগত ব্যয় আৰু উৎপাদনৰ মাজত থকা অৱকাশ সম্পূৰ্ণ আঁতৰ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। পিণ্ডে অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ ব্যাখ্যাত বাহ্যিকতাৰ পৰিণাম বিবেচনা কৰাৰ এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ইঙ্গিত প্ৰদান কৰিছে যদিও এই পৰিণাম আঁতৰ কৰাৰ বাবে বাস্তৱসন্মত উপায় আগবঢ়াব পৰা নাই।
৪. সাধাৰণ কল্যাণক আৰ্থিক আৰু অনা-আৰ্থিক কল্যাণত বিভাজন কৰাক লৈও পিণ্ডক সমালোচনা কৰা হয়। ড° তাপস মজুমদাৰৰ মতে জাতীয় আয়ত প্ৰকাশ কৰিব পৰা কাৰ্যকলাপ আৰু জাতীয় আয়ত প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰা কাৰ্যকলাপৰ ভিত্তিত সাধাৰণ কল্যাণক আৰ্থিক কল্যাণ আৰু অনা আৰ্থিক অনাআৰ্থিক কল্যাণত বিভাজন কৰাটো যুক্তিসঙ্গত নহয়। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, আৰ্থিক আৰু অনাআৰ্থিক কাৰকবোৰ এনেদৰে সংপৃক্ত যে, ই বহু সময়ত যুগ্মভাৱে সম্ভৱতাৰ সূচনা কৰে। সেয়েহে কল্যাণক আৰ্থিক আৰু অনাআৰ্থিকত ভগাই বিশ্লেষণ কৰিব নোৱাৰি।
৫. উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখ ব্যৱহাৰ কৰা বাবেও নৱ্য-সংস্থাপনবাদী কল্যাণ ধাৰণা সমালোচনা কৰা হয়। নৱ্য-সংস্থাপনবাদী সকলৰ মতে সামাজিক কল্যাণ হ'ল ব্যক্তিগত কল্যাণৰ সমষ্টি। কিন্তু বাস্তৱতে কল্যাণ উদ্ভৱ হয় উপযোগিতাৰ পৰা। উপযোগিতা হ'ল মানসিক উপলব্ধি। ইয়াক সংখ্যাৰে প্ৰকাশ কৰিব নোৱাৰি বা বিভিন্ন গোট বা ব্যক্তিবিশেষে উদ্ভৱ হোৱা উপযোগিতাৰ সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি।
৬. পিণ্ডৰ কল্যাণৰ ধাৰণা অনুসৰি প্ৰাকৃতিক সম্পদ নিৰ্দিষ্ট থকা অৱস্থাত মাথো এক নিৰ্দিষ্ট পদ্ধতিৰে উপাদান সমূহৰ বিতৰণ কাম্য কৰি তুলিব পাৰি। কিন্তু বাস্তৱতে উপাদানৰ ব্যৱহাৰৰ পদ্ধতিভেদে ইয়াৰ বিতৰণৰ

কাম্য অৱস্থাও ভিন্ন হ'ব পাৰে। ভিন্ন কাম্য অৱস্থাৰ তুলনামূলক অধ্যয়নৰ জৰিয়তে যে সৰ্বাধিক কল্যাণ প্ৰদান কৰা অৱস্থাটো নিৰূপণ কৰিব পাৰি তাক পিণ্ডে ব্যাখ্যা কৰা নাই।

৭. পিণ্ডে জাতীয় আয়ক কল্যাণৰ সূচক হিচাপে নিৰ্দেশ কৰিছে। কিন্তু জাতীয় আয় নিৰ্দ্ধাৰণত যথেষ্ট অসুবিধা আছে। তদুপৰি জাতীয় আয়ত এনে বহুতো উপাদান থাকে যিবোৰ কল্যাণৰ লগত জড়িত নহয় আৰু এনে বহুতো কাৰক পৰিত্যাগ কৰা হয় যিবোৰ কল্যাণৰ বৃদ্ধিত সহায় কৰে। মুঠতে জাতীয় আয় এই পৰ্য্যন্ত কল্যাণৰ সম্পূৰ্ণ নিৰ্ভৰযোগ্য সূচক কৰি তুলিব পৰা হোৱা নাই।

পিণ্ডক বিভিন্ন ধৰণে সমালোচনা কৰা হ'লেও কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ জনক হিচাপে অৰ্থবিজ্ঞানৰ এই শাখালৈ তেওঁ যিখিনি বৰঙণি আগবঢ়ালে তাৰ গুৰুত্ব কেতিয়াও স্তান নহয়। তেওঁ পাতনি মেলা কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানে বৰ্তমান সুদূৰ প্ৰসাৰী চিন্তা-চৰ্চা লাভ কৰিছে। উল্লেখযোগ্য যে সম্পতি অৰ্থনৈতিক অধ্যয়নৰ ভিতৰুৱা কৰি পৰিৱেশীয় ভাৰসাম্য বিনষ্টিকৰণ বিষয়টো অধ্যয়ন কৰা হৈছে। প্ৰকৃতি প্ৰদত্ত সা-সুবিধাও বাহ্যিক মিতব্যয়িতা সদৃশ। গতিকে পৰিৱেশৰ অৱনতিৰ বাবে উদ্ভৱ হোৱা সমস্যা অধ্যয়ন কৰিবলৈ ব্যাপকভাৱে পিণ্ডৰ কল্যাণ বিষয়ক আহিলা প্ৰয়োগ কৰা হয়।

১.৭ পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ তত্ত্ব

(Pareto's Theory of Optimum Welfare)

উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় প্ৰকাশ আৰু ব্যক্তি বিশেষে উপযোগিতাৰ তুলনামূলক বিচাৰ বাস্তৱসন্মত নোহোৱা বাবে পিণ্ডৰ কল্যাণ অৰ্থনীতিৰ ভেটি শিথিল হৈ পৰাৰ সময়তে ইটালীৰ অৰ্থনীতিবিদ ভিলফ্ৰেড' পাৰেট'ই উপযোগিতাৰ স্তৰবাচক জোখৰ ভিত্তিত কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়ায় আৰু ইয়াৰ দ্বাৰা মূল্যবিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত হৈ সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ চৰ্ত ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে। পাৰেট'ৰ ব্যাখ্যাই নব্য-সংস্থাপনবাদী সংখ্যাবাচক জোখৰ পতন ঘটাই কল্যাণৰ এক নতুন ব্যাখ্যাৰ জন্ম দিয়ে। সেয়েহে, পাৰেট'ৰ কল্যাণৰ ব্যাখ্যাক 'New Welfare Economics' বোলা হয়। এতিয়া এই ব্যাখ্যা যিহেতু নতুন হৈ থকা নাই, সেয়েহে, ইয়াক সম্পতি 'Paretian Welfare Economics' বোলা হয়। পাৰেট'ৰ কল্যাণৰ ব্যাখ্যাক এন্ট্ৰিক' বৰণ আৰু তেওঁৰ অনুগামীসকলে প্ৰশংসা কৰাই নহয়, গ্ৰহণো কৰিছে।

এই ব্যাখ্যা বহুতো অর্থনীতিবিদে সম্প্রসাৰণ, নৱীকৰণ আৰু পুনৰীক্ষণ কৰে। এইসকলৰ ভিতৰত জে.আৰ.হিকচ্, এ.পি.লাৰ্ণাৰ, নিক'লাছ কেলাড'ৰ আৰু টাইব চীটভ্ৰীৰ নাম উল্লেখযোগ্য। পাৰেট'ই মাথো নতুন কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ আধাৰহে প্ৰতিষ্ঠা

১.৭.১ সামাজিক কল্যাণ কেতিয়া সৰ্বাধিক হয় ?

(When social welfare is maximum?)

সামান্দ্ৰজক কল্যাণ কেনেকৈ বৃদ্ধি কৰিব পাৰি বা সামাজিক কল্যাণ কেতিয়া বৃদ্ধি পায় সেই সম্পৰ্কে পাৰেট'ই এক নিৰ্ণায়ক আগবঢ়াইছে। এই নিৰ্ণায়ক অনুসৰি অর্থনৈতিক সম্পদসমূহৰ পুনৰ বণ্টনে যদি সমাজৰ কোনো ব্যক্তিকে অনিষ্ট সাধন নকৰি আন কিছুমানৰ অৱস্থাৰ উন্নতি ঘটায় তেতিয়া নিঃসন্দেহে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। অধ্যাপক ব'মলৰ ভাষাত, ' 'Any change which harms no one and which makes some people better off (in their own estimation) must be considered as an improvement.' ' ইয়াৰ পৰা দুটা কথা স্পষ্ট হৈ পৰে - সামাজিক কল্যাণ দুটা অৱস্থাত বৃদ্ধি পাব পাৰে-

- (১) যেতিয়া সমাজৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিকে উন্নতি সাধন হয়, আৰু
- (২) যেতিয়া আনসকলো একে থকা অৱস্থাত এজন বা ততোধিক ব্যক্তিৰ উন্নতি সাধন হয়।

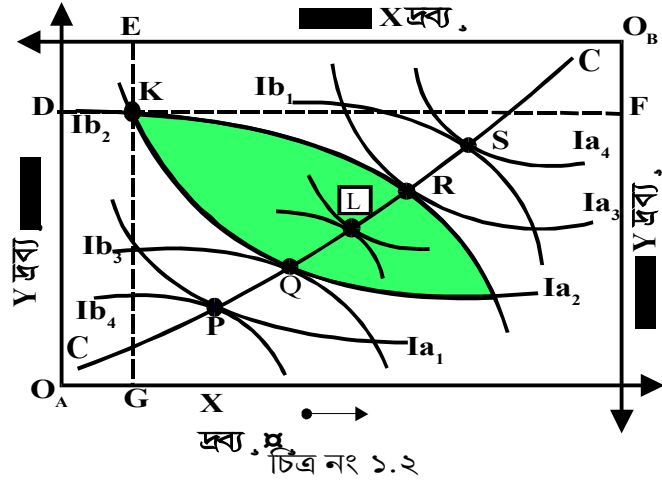
পাৰেট'ৰ সামাজিক কল্যাণৰ নিৰ্ণায়কটো এড্জৰ্ণৰ্থৰ চন্দুক চিত্ৰৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। এই ব্যাখ্যাত ধৰি লোৱা হয় যে-

- (১) উপযোগিতা অৱস্থানগত ভাৱে জুখিব পাৰি।
- (২) ব্যক্তিভেদে উপযোগিতা তুলনা কৰিব নোৱাৰি।
- (৩) সমাজখন A আৰু B দুজন ব্যক্তিকে গঠিত।
- (৪) সমাজত ভোগ কৰা দ্ৰব্য দুবিধ হ'ল X আৰু Y

সমাজত ভোগ কৰা X আৰু Y দ্ৰব্যৰ বিভিন্ন জোট সমূহ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত প্ৰকাশ কৰিব পাৰি। ১.২ নং চিত্ৰত O_A আৰু O_B হ'ল ক্ৰমে A আৰু B ব্যক্তিৰ উপযোগিতাৰ মূল অৱস্থা। $Ia_1, Ia_2, Ia_3, \dots$ ইত্যাদি A ব্যক্তিৰ নিৰপেক্ষৰেখা আৰু $Ib_1, Ib_2, Ib_3, \dots$ ইত্যাদি B ব্যক্তিৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা।

ধৰাহ'ল, প্ৰাথমিক বিতৰণ অৱস্থাত A আৰু B য়ে K জোটত ভোগকাৰ্য সম্পন্ন কৰিছে। গতিকে A-ৰ ভোগৰ জোটটো হ'ল $O_A G$ পৰিমাণৰ X আৰু

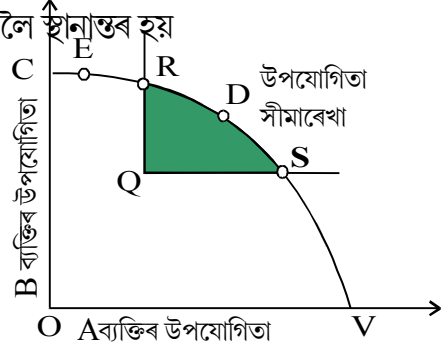

GK পরিমাণৰ Y আৰু B ৰ ভোগৰ জোঁটটো হ'ল $O_B E$ পরিমাণৰ X আৰু EK পরিমাণৰ Y। এই দুয়োটা জোঁটৰ সম্ভাষ্টি নিৰ্দেশ কৰিছে ক্ৰমে Ia_2 আৰু Ib_2 নিৰপেক্ষ ৰেখাই।

কোনো অৰ্থনৈতিক পুনৰ বিতৰণ কাৰ্যৰ বাবে যদি ভোগকাৰ্য K বিন্দুৰপৰা Ia_2 আৰু Ib_2 নিৰপেক্ষ ৰেখাই আগুৰা ক্ষেত্ৰত কোনো বিন্দুলৈ গতি কৰে তেতিয়া সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। যদি Ia_2 ৰেখাৰ ওপৰত থকা কোনো বিন্দু যেনে Q লৈ গতি কৰে তেন্তে A ৰ উপযোগিতা একে থকা অৱস্থাত B ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। যদি K ৰপৰা যুটীয়া জোঁটটো Ib_2 ৰেখাৰ ওপৰত থকা আন কোনো জোঁটলৈ স্থানান্তৰ হয় তেতিয়া B ৰ উপযোগিতা একে থকা অৱস্থাত A ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। আনহাতে, Ia_2 ৰ আৰু Ib_2 ৰ ওপৰত থকা জোঁটৰ বাদে এই দুই ৰেখাই আগুৰা ক্ষেত্ৰৰ আন কোনো জোঁট যেনে, L লৈ যুটীয়া ভোগৰ জোঁটটো K -ৰ পৰা স্থানান্তৰ হ'লে A আৰু B উভয়ৰে উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। পিণ্ডৰ নিৰ্ণায়ক অনুসৰি এই তিনিও ধৰণৰ স্থানান্তৰকৰণে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰে। অৰ্থাৎ, Q, L আৰু R ৰ ভোগৰ অৱস্থান K তকৈ উন্নত।

চেমুৱেলছনৰ উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ সহায়তো পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কটো ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। উপযোগিতা সীমাৰেখা হ'ল এক নিৰ্দিষ্ট পরিমাণৰ দ্ৰব্যৰ পৰা দুজন ব্যক্তিয়ে লাভ কৰা উপযোগিতাৰ সৰ্বাধিক সম্ভাৱ্য জোঁটৰ সঞ্চাৰ পথ। ১.৩ নং চিত্ৰত CV হ'ল এনে এক উপযোগিতা সীমাৰেখা। ধৰাহ'ল A আৰু B এ যুটীয়াভাৱে লাভ কৰা উপযোগিতাৰ জোঁটটো হ'ল Q। অৰ্থনৈতিক পুনৰ গঠন কাৰ্যৰ বাবে জোঁটটো Q ৰপৰা Q ক আন কোনো জোঁট যেনে, R লৈ স্থানান্তৰ হ'লে A ৰ উপযোগিতা একে থকা অৱস্থাত B

ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। যদি উপযোগিতাৰ জোঁটটো Q ৰপৰা QS ৰেখাৰ আন কোনো জোঁট যেনে, S লৈ স্থানান্তৰ হয় তেতিয়া B ৰ উপযোগিতা একে থকা অৱস্থাত A ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। আনহাতে যদি Q জোঁটটো RQS ক্ষেত্ৰৰ RQ আৰু RS ৰেখাৰ ওপৰত থকা জোঁটৰ বাদে আন কোনো জোঁট যেনে, D লৈ স্থানান্তৰ হয়

চিত্ৰ নং ১.৩

তেতিয়া A আৰু B উভয়ৰে উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। গতিকে R, D আৰু S এই তিনিওটা জোঁটলৈ হোৱা স্থানান্তৰ কল্যাণবৰ্দ্ধক।

উল্লেখযোগ্য যে ১.৩ নং চিত্ৰত K ৰপৰা P লৈ হোৱা স্থানান্তৰে A ৰ উপযোগিতা কমায় আৰু B উপযোগিতা বঢ়ায়। ঠিক সেইদৰে K ৰপৰা S লৈ হোৱা স্থানান্তৰে A ৰ উপযোগিতা কমায় আৰু B ৰ উপযোগিতা বঢ়ায়। আনহাতে, চিত্ৰ নং ১.২ অনুসৰি Q ৰপৰা E লৈ হোৱা স্থানান্তৰে A ৰ উপযোগিতা কমায় আৰু B ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি কৰে। ঠিক সেইদৰে Q ৰপৰা F লৈ হোৱা স্থানান্তৰে B ৰ উপযোগিতা কমায় A ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি কৰে। এনেকৈ সমাজৰ কিছুমানৰ ক্ষতি হোৱা অৱস্থাত আন কিছুমানৰ অৱস্থাৰ উন্নতি ঘটিলে সামাজিক কল্যাণত কি পৰিৱৰ্তন হ'ব তাক পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি।

১.৭.২ পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ প্ৰাথমিক চৰ্ত

(Primary Conditions of Paretian Optimum)

পাৰেট'ই সামাজিক কল্যাণ কেতিয়া বৃদ্ধি পায় তাক ব্যাখ্যা কৰাৰ লগতে সামাজিক কল্যাণ কেতিয়া সৰ্বাধিক হয় তাৰ চৰ্তও নিৰ্ধাৰণ কৰিছে। পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ চৰ্তটো হ'ল এখন সমাজত কল্যাণ কেতিয়া সৰ্বাধিক হয় যেতিয়া অন্ততঃ এজন ব্যক্তিকো অনিষ্ট সাধন নোহোৱাকৈ অৰ্থনৈতিক পুনৰ গঠনৰ যোগেদি আন এজন ব্যক্তিৰ বা তাতোধিক ব্যক্তিৰ কল্যাণ বৃদ্ধি

কৰাটো সম্ভৱ নহয়। পাৰেট'ৰ ভাষাত ' ' We are led to define a position of maximum ophelimities(welfare) are one where it is impossible to make a small change of any sort such that the ophelimities of all the individuals except those that remain constant either all increased or all diminished.' '

পাৰেট'ৰে তেওঁৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত মন্তব্য কৰিছে যে, প্ৰতিযোগিতাই কালক্ৰমত সমাজত সৰ্বাধিক কল্যাণ লাভ কৰাত সহায় কৰিব। কিন্তু সৰ্বাধিক কল্যাণ কেতিয়া উদ্ভৱ হয় সেই সম্পৰ্কে তেওঁ কোনো গাণিতিক ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা নাই বা প্ৰাস্তীক চৰ্তও নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা নাই। পৰৱৰ্তী কালত, এ.পি. লাৰ্ণাৰ আৰু জে. আৰ. হিক্ছে পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ মূল চৰ্তৰ ভিত্তিত আন সাতটা প্ৰাস্তীয় চৰ্ত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। এই চৰ্ত সমূহ নিম্নোল্লিখিত অভিধাৰণাৰ ওফৰত প্ৰতিষ্ঠিত হয়।

১. প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে উপযোগিতাৰ অৱস্থানগত জোখৰ ভিত্তিত ভোগ কাৰ্য সম্পন্ন কৰে।
২. প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ হাততেই প্ৰতিবিধ উপাদান কিছু পৰিমাণে থাকে।
৩. প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন কাৰ্য আৰু কাৰিকৰী কৌশলৰ মানদণ্ড অপৰিবৰ্তনীয়।
৪. দ্ৰব্যসমূহ পূৰ্ণ বিভাজ্য
৫. উপাদানৰ নিম্নতম ব্যয়বিশিষ্ট জোটাৰ সহায়ত প্ৰতিজন উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপাদন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে।
৬. প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে প্ৰতিবিধ দ্ৰব্যৰ কিছু পৰিমাণে কিনে।
৭. উৎপাদনৰ সকলো উপাদান পূৰ্ণ চলনশীল।

এই অভিধাৰণাসমূহৰ ভিত্তিত পাৰেট'ৰ কাম্যকল্যাণৰ প্ৰাস্তীয় চৰ্তসমূহ ব্যাখ্যা কৰা হ'ল—

ভোক্তা বিশেষে দ্ৰব্যৰ কাম্য বিতৰণ

পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণৰ প্ৰথমটো চৰ্ত ভোক্তা বিশেষে দ্ৰব্য বিতৰণৰ লগত জড়িত। অৰ্থাৎ এখন সমাজত থকা বিভিন্ন ব্যক্তিৰ মাজত কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত দ্ৰব্যৰ বিতৰণ কাম্য হ'ব লাগিব। ৰীডাৰৰ ভাষাত ' 'The marginal rate of substitution between any two goods must be the same for every individual who consumes them both.' ' অৰ্থাৎ এখন

সমাজত একে দুবিধ দ্রব্য ভোগ কৰা প্ৰতিজন ভোক্তাৰ ভোগৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ সমাজন হ'ব লাগিব. ভোক্তাই দুবিধ দ্ৰব্যৰ এবিধ অধিক ভোগ কৰিবলৈ যাওঁতে সম্ভৱপূৰ্বৰ অৱস্থাত অপৰিৱৰ্তিত কৰি ৰাখিবলৈ আনবিধ দ্ৰব্য যি পৰিমাণে ত্যাগ কৰা হয়, তাক প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ বোলা হয়। যিমান দিনলৈকে প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ সমান নহয় সিমান দিনলৈকে দুজন ভোক্তাৰ মাজত দ্ৰব্যৰ বিনিময় ঘটি থাকিব আৰু এই বিনিময় কাপ্যই দুয়োজনৰ সম্ভৱপূৰ্ব বা এজনৰ সম্ভৱপূৰ্ব থকা অৱস্থাত আনজনৰ সম্ভৱপূৰ্ব বৃদ্ধি কৰিব। যদি ধৰিলোৱা হয়, সমাজত থকা দুজন ব্যক্তি A আৰু B ৰ ভোগ কৰা দ্ৰব্য দুবিধ X আৰু Y ৰ, তেতিয়া দ্ৰব্যৰ কাম্য বিতৰণৰ চৰ্তটো হ'ব—

$$(MRS_{XY})_A = (MRS_{XY})_B$$

ইয়াত, $MRS_{XY} =>$ X আৰু Y দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পনৰ

হাৰ।

উপাদানৰ কাম্য বণ্টন :

পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ দ্বিতীয়টো চৰ্ত উপাদানৰ বণ্টনৰ লগত জড়িত। অৰ্থাৎ অৰ্থনীতিখনত প্ৰাপ্ত উৎপাদনৰ উপাদান সমূহ এনেদৰে বিতৰণ কৰা হয় যাতে উৎপাদন সৰ্বাধিক হয়। সৰ্বাধিক উৎপাদনৰ চৰ্তটো তেতিয়াহে পূৰণ হয়, যেতিয়া কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন হ্রাস নকৰাকৈ আন এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়। এখন অৰ্থনীতিত একে উপাদান ব্যৱহাৰ কৰা বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ সমান হোৱা অৱস্থাত উপাদানৰ কাম্য বিতৰণৰ চৰ্ত পূৰ্ণ হয়। এখন প্ৰতিষ্ঠানে নিৰ্দিষ্ট সম্পদৰ এবিধ অতিৰিক্ত ব্যৱহাৰ কৰিবলৈ যাওঁতে আনবিধ উপাদানৰ যিখিনি ব্যৱহাৰ ত্যাগ কৰা হয় তাক প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ বোলা হয়। যেতিয়া বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ অসমান হয়, তেতিয়া প্ৰতিষ্ঠান সমূহৰ মাজত উপাদানৰ আদান-প্ৰদান তথা সঞ্চালন এনেদৰে চলিব যাতে কোনো এখন প্ৰতিষ্ঠান বা প্ৰত্যেকৰে উৎপাদন বৃদ্ধি পায়। এই সঞ্চালন তেতিয়ালৈকে চলি থাকিব যেতিয়ালৈকে প্ৰতিষ্ঠানখনৰ প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ সমান নহয়। যদি অৰ্থনীতিখনত থকা দুখন আৰু K হয়, তেন্তে উপাদানৰ কাম্য বিতৰণৰ চৰ্তটো হ'ল—

$$(MRTS_{LK})_A = (MRTS_{LK})_B$$

ইয়াত,

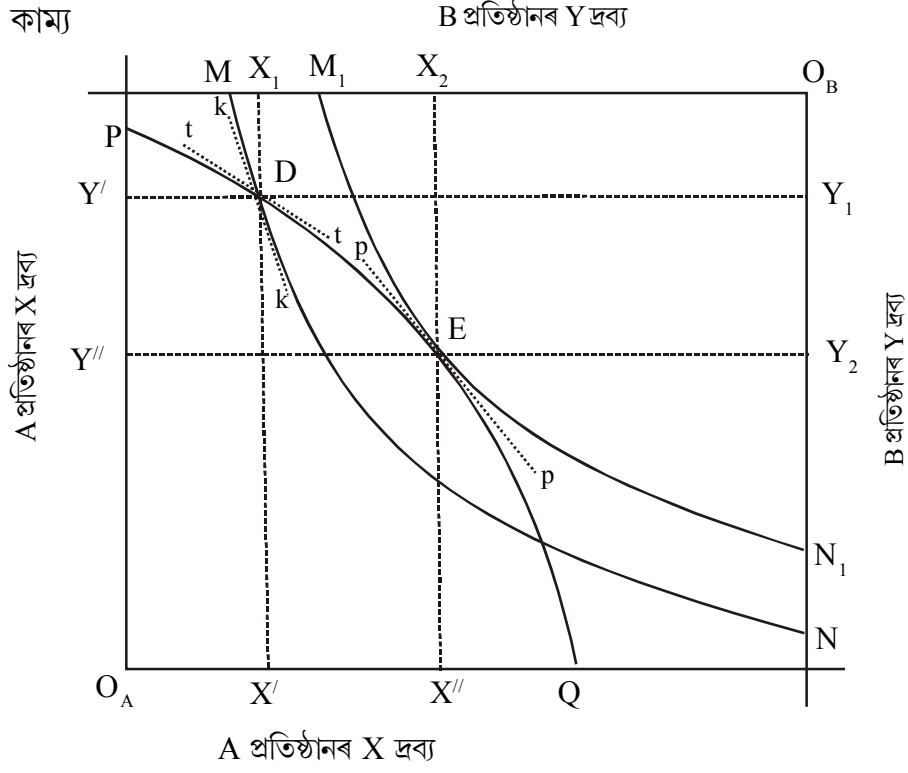
$MRTS_{LK} = L$ আৰু K উপাদানৰ প্ৰান্তীয় কাৰি কৰী প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ।

কাম্য বিশেষকৰণৰ মাত্ৰা

এখন অৰ্থনীতিত এনে কিছুমান প্ৰতিষ্ঠান থাকে, যিবোৰ একাধিক দ্ৰব্য উৎপাদন কৰে। কোনখন প্ৰতিষ্ঠানে কোন বিধ দ্ৰব্য কিমান উৎপাদন কৰিলে কল্যাণ সৰ্বাধিক হ'ব তাক বিশেষীকৰণৰ কাম্য চৰ্ত পূৰণৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰা হয়। একে দুবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা বিভিন্ন প্ৰতিষ্ঠানৰ দ্ৰব্যৰ প্ৰান্তীয় স্থানান্তৰকৰণৰ হাৰ সমান হ'লে বিশেষীকৰণৰ মাত্ৰা কাম্য হ'ব। বীডাৰৰ ভাষাত বিশেষীকৰণৰ মাত্ৰা কাম্য হ'বলৈ 'the marginal rate of transformation between any two products must be the same for any two firms that produce both' যদি ধৰি লোৱা হয়, একে দুবিধ দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠান দুখন A আৰু B আৰু উৎপাদন কৰা দ্ৰব্য দুবিধ X আৰু Y হয়, তেন্তে বিশেষীকৰণৰ মাত্ৰা কাম্য হোৱাৰ চৰ্তটো হ'ল –

$$(MRT_{XY})_A = (MRT_{XY})_B$$

চিত্ৰ নং ১.৪ ত ক্ৰমে A আৰু B প্ৰতিষ্ঠানৰ উপাদান-উৎপাদন স্থানান্তৰকৰণ ৰেখা PQ আৰু MN দেখুওৱা হৈছে। প্ৰথম অৱস্থাত A প্ৰতিষ্ঠানে আৰু B প্ৰতিষ্ঠানে D জোঁটত উৎপাদন কৰিছে। এই জোঁটত A প্ৰতিষ্ঠানে $O_A X'$ পৰিমাণে X আৰু $O_A Y'$ পৰিমাণে Y উৎপাদন কৰাৰ বিপৰীতে B প্ৰতিষ্ঠানে $O_B X_1$ পৰিমাণে X আৰু $O_B Y_1$ পৰিমাণে Y উৎপাদন কৰিছে। মন কৰিবলগীয়া যে এই অৱস্থাত প্ৰতিষ্ঠান দুখনৰ মাজত দ্ৰব্যৰ উৎপাদনে কাম্য মাত্ৰাত বিশেষীকৰণ লাভ কৰা নাই। কাৰণ $(MRT_{LX})_A > (MRT_{LX})_B$, কিয়নো kk স্পৰ্শকৰ ঢাল tt ৰেখাৰ ঢালতকৈ অধিক। tt স্পৰ্শকে A প্ৰতিষ্ঠানৰ আৰু kk স্পৰ্শকে B প্ৰতিষ্ঠানৰ প্ৰান্তীয় স্থানান্তৰকৰণ হাৰ বুজাইছে। পৰৱৰ্তী অৱস্থাত উপাদানৰ প্ৰয়োগত এনেদৰে সালসলনি ঘটোৱা হ'ল যে A প্ৰতিষ্ঠানৰ স্থানান্তৰ কৰণ ৰেখা $M_1 N_1$ লৈ স্থানান্তৰ হৈ উৎপাদনৰ নতুন জোঁটটো E ত নিৰ্ধাৰিত হ'ল। এই জোঁটত A প্ৰতিষ্ঠানৰ X ৰ উৎপাদন X/X'' পৰিমাণে বঢ়া আৰু Y ৰ উৎপাদন Y/Y'' পৰিমাণে কমি বিপৰীতে B প্ৰতিষ্ঠানৰ X ৰ উৎপাদন $X_1 X_2$ পৰিমাণে কমিছে আৰু Y ৰ উৎপাদন $Y_1 Y_2$ পৰিমাণে বাঢ়িছে। এয়া

চিত্ৰ নং ১.৪

মাত্ৰাত হোৱা বিশেষীকৰণ। কাৰণ E জোঁটত প্রতিষ্ঠান দুখনৰ প্ৰান্তীয় স্থানান্তৰকৰণ হাৰ সমান হৈছে। ইয়াক সূচাইছে দুয়োখন প্রতিষ্ঠানৰ বাবে টানা E বিন্দুৰ স্পৰ্শক pp হৈ পৰাটোৱে। গতিকে E জোঁটত $(MRT_{LX})_A = (MRT_{LX})_B$ ।

কাম্য উপাদান

পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ তৃতীয়টো চৰ্ত উৎপাদন আৰু ভোগৰ যুটীয়া অৱস্থাৰ লগত জড়িত। ইয়াক পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণৰ সামগ্ৰিক চৰ্ত বুলিও কোৱা হয়। এই চৰ্তৰ অন্তৰ্নিহিত অৰ্থ হ'ল, প্ৰাপ্ত সম্পদৰ ভিত্তিত উৎপাদন সৰ্বাধিক হোৱাই নহয়, এই উৎপাদিত দ্ৰব্যই সৰ্বাধিক উযোগিতা দিবলৈ সমৰ্থ হ'ব লাগিব। অৰ্থাৎ উৎপাদন আৰু ভোগৰ যুটীয়া অৱস্থাই কাম্য উপাদানৰ চৰ্ত পূৰণ কৰে। যদি সমাজত মাথো X আৰু Y দ্ৰব্য উৎপাদন আৰু ভোগ কৰা হয়, তেতিয়া উৎপাদন কাম্য হ'ব তেতিয়াহে, যেতিয়া X আৰু Y ৰ ভোগৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পনৰ হাৰ (MRS_{XY}) ইয়াৰ উৎপাদনৰ স্থানান্তৰকৰণ

$$MRS_{XY} = MRT_{XY}$$

সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ঢালে MRS_{XY} আৰু স্থানান্তৰকৰণ ৰেখাৰ ঢালে MRT_{XY} নিৰ্দেশ কৰে। কেৱল কাম্য ভোগৰ চৰ্তটো হ'ল –

$$MRS_{XY} = P_x/P_y$$

আৰু কেৱল কাম্য উৎপাদনৰ চৰ্তটো হ'ল –

$$MRT_{XY} = P_x/P_y$$

বজাৰত পূৰ্ণ প্ৰতিযোগিতা থকা বাবে ভোগ আৰু উৎপাদন উভয় ক্ষেত্ৰত দৰ অনুপাত সমান হয়।

$$\therefore MRS_{XY} = P_x/P_y = MRT_{XY}$$

$$\Rightarrow MRS_{XY} = MRT_{XY}$$

কাম্য উপাদান-উৎপাদন সম্পৰ্ক :

পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ পঞ্চমটো চৰ্ত কাম্য উপাদান-উৎপাদন সম্পৰ্কৰ লগত জড়িত। এই চৰ্ত অনুসৰি 'The marginal rate of transformation between any factor and any product must be the same for any pair of firms using the factors and producing the product' অৰ্থাৎ এখন অৰ্থনীতিত একে উপাদান ব্যৱহাৰ কৰি একে দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা বহুতো প্ৰতিষ্ঠান আছে। এই প্ৰতিষ্ঠানসমূহৰ প্ৰত্যেকৰে দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ প্ৰান্তীয় স্থানান্তৰ কৰণৰ হাৰ সমান হ'লেহে উপাদান আৰু উৎপাদনৰ সম্পৰ্ক কাম্য হ'ব। যদি একে উপাদান প্ৰয়োগ কৰি একে উপাদান প্ৰয়োগ কৰি একে দ্ৰব্য উৎপাদন কৰা প্ৰতিষ্ঠান দুখন A আৰু B হয় আৰু যদি উপাদান বিধ L আৰু দ্ৰব্য বিধ X হয় তেন্তে কাম্য উপাদান আৰু উৎপাদন সম্পৰ্কৰ চৰ্তটো হ'ল –

$$(MRT_{LX})_A = (MRT_{LX})_B$$

মৌদ্ৰিক সম্পদৰ কাম্য বণ্টন

পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ সপ্তমটো চৰ্ত মূলধন পুঁজি তথা মুদ্ৰাৰ বণ্টনৰ লগত জড়িত। অন্য অৰ্থত এই চৰ্ত ঋণদাতা আৰু লগুঁতাৰ মাজত মূলধন তথা মুদ্ৰা পুঁজিৰ কাম্যবিতৰণৰ লগত জড়িত। এই চৰ্ত অনুসৰি ঋণ দাতাই ঋণ দাতাই ঋণ দিবলৈ ইচ্ছা কৰা সুদৰ হাৰ আৰু ঋণ লগুঁতাৰ প্ৰান্তীয় উৎপাদিকা শক্তি সমান হ'ব লাগিব। তদুপৰি সময়সাপেক্ষে ব্যক্তি বা প্ৰতিষ্ঠানৰ মাজত (যোৰ যোৰ কৈ) মূলধন পুঁজিৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ সমান হ'ব লাগিব।

উদাহরণস্বৰূপে যদি A ব্যক্তিয়ে t_2 সময়ত 110 টকা পোৱাৰ বিনিময়ত t_1 সময়ত 100 টকা ধাৰে দিবলৈ ৰাজী থাকে আৰু যদি B ব্যক্তিয়ে t_2 সময়ত 115 টকা পোৱাৰ বিনিময়ত t_1 সময়ত 100 টকা দিবলৈ ৰাজী থাকে, তেতিয়া সময়সাপেক্ষে A আৰু B ৰ মাজত 100 টকা পুঁজিৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ সমান নহয়। B ৰ ক্ষেত্ৰত পুঁজিৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ A তকৈ অধিক। এনে অৱস্থাত A এ B ক মূলধন পুঁজি ধাৰলৈ দিলে উভয়ে কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। এনেকৈ মূলধন পুঁজিৰ আদান-প্ৰদান তেতিয়ালৈকে চলি থাকে, যেতিয়ালৈকে প্ৰতিজন ব্যক্তি তথা প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ ক্ষেত্ৰত মূলধন পুঁজিৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ সমান নহয়। A আৰু B উভয়ে t_2 সময়ত 110 টকা পোৱাৰ বিনিময়ত t_1 সময়ত 100 টকা ঋণ দিবলৈ ৰাজী থাকিলেহে মূলধন পুঁজিৰ বিতৰণ কাম্য হ'ব।

১.৭.৩ পাৰেট'ৰ কল্যাণৰ গৌণ চৰ্ত আৰু মুঠ চৰ্ত

(Secondary and Total Conditions of Optimum Welfare)

ওপৰৰ আলোচনাস্বৰূপে পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণৰ চৰ্ত সমূহ প্ৰাথমিক চৰ্তহে। অৰ্থাৎ সাতটা প্ৰান্তীয় চৰ্তই সৰ্বাধিক কল্যাণৰ আৱশ্যকীয় (Essential) বা প্ৰাথমিক (Primary) চৰ্তহে পূৰণ কৰে। কিন্তু এই প্ৰাথমিক চৰ্ত সমূহৰ পূৰণে সৰ্বাধিক কল্যাণৰ নিশ্চয়তা প্ৰদান নকৰে। কাৰণ সামাজিক কল্যাণ নিম্নতম হৈ থকা অৱস্থাতো প্ৰান্তীয় চৰ্তসমূহ পূৰণ হোৱাটো সম্ভৱ। সেয়েহে, সৰ্বাধিক কল্যাণ লাভৰ নিশ্চয়তা প্ৰদান কৰিবলৈ প্ৰান্তীয় চৰ্তসমূহৰ লগতে গৌণ চৰ্তও নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব লাগিব। গৌণ চৰ্ত অনুসৰি প্ৰান্তীয় চৰ্ত নিৰ্দ্ধাৰণত ব্যৱহাৰ কৰা সকলো স্থানান্তৰকৰণ ৰেখা মূলবিন্দুৰ প্ৰতি অবতল আৰু সকলো নিৰপেক্ষ ৰেখা মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল হ'ব লাগিব। অৰ্থাৎ বিবেচিত প্ৰান্তীয় স্থানান্তৰকৰণ হাৰ ক্ৰমবৰ্দ্ধমান আৰু প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ ক্ৰমহাসমান হ'ব লাগিব।

উল্লেখযোগ্য যে, প্ৰাথমিক আৰু গৌণ চৰ্তসমূহ পূৰণ হোৱা সত্ত্বেও সৰ্বাধিক কল্যাণৰ নিশ্চয়তা পূৰ্ণ নহয়। অৰ্থাৎ প্ৰাথমিক আৰু গৌণ চৰ্ত সমূহ পূৰণ হোৱাৰ পাছতো কোনো পৰিৱৰ্তনৰ যোগেদি কল্যাণ বৃদ্ধিৰ আশংকা থাকি যায়। প্ৰাথমিক আৰু গৌণ চৰ্তৰ উপৰিও সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক তথা কাম্য হোৱা আন এটা চৰ্ত অৰ্থনীতিবিদ হিক্চে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰি উলিয়াইছে, যাক তেওঁ মুঠ চৰ্ত হিচাপে অভিহিত কৰিছে। মুঠ চৰ্ত অনুসৰি, 'that if welfare is to be maximum, it must be impossible to increase welfare

by producing product not other wise used.' ' অৰ্থাৎ অন্য কোনো ধৰণে উৎপাদন কৰি বা ইয়াৰ ব্যৱহাৰ কৰি কল্যাণ বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নোহোৱা অৱস্থাত কল্যাণ সৰ্বাধিক হয়।

কিন্তু উল্লিখিত তিনিটা চৰ্ত পূৰণেৰে নিৰ্দ্ধাৰিত সৰ্বাধিক কল্যাণৰ অৱস্থা একক নহয়। বহুসংখ্যক কাম্য অৱস্থাৰ ভিতৰত ই এক নিৰ্দিষ্ট অৱস্থাহে হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ একাধিক পৰিস্থিতিত কাম্য কল্যাণৰ প্ৰাথমিক, গৌণ আৰু মুঠ চৰ্ত পূৰণ হ'ব পাৰে। পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ সমগ্ৰ ব্যাখ্যাত ধৰি লোৱা হৈছে, আয়ৰ বিতৰণ অপৰিবৰ্তনীয়। আয় বিতৰণৰ গাঁথনি সলনি হোৱাৰ লগে লগে দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ বিতৰণ সলনি হ'ব আৰু ইয়াৰ লগে লগে এক নতুন কাম্য অৱস্থাৰ জন্ম হ'ব। এতিয়া পূৰ্বৰ কাম্য অৱস্থাতকৈ নতুন কাম্য অৱস্থাই অধিক সামাজিক কল্যাণ দিব পাৰেনে তাক ব্যাখ্যা কৰাত পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ তত্বই সহায় নকৰে। পাৰেট'ই এনে পৰিস্থিতিত কল্যাণৰ গতি বিধি ব্যাখ্যা কৰাৰ পৰা বিৰত থকাৰ কাৰণ হ'ল, এনে পৰিস্থিতিত কল্যাণৰ গতি বিধি ব্যাখ্যা কৰাৰ পৰা বিৰত থকাৰ কাৰণ হ'ল, এনে পৰিস্থিতিত কল্যাণ সম্পৰ্কে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলৈ গ'লেই মূলবিচাৰত লিপ্ত হ'ব লাগিব, য'ত নেকি পাৰেট'ৰে মূল্যবিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা অব্যাহতি লৈ কল্যাণ বৃদ্ধিৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱাৰ চেষ্টা কৰিছে।

১.১.৪ মূল্যায়ন (Evaluation)

কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ তত্বই যথেষ্ট গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। তেওঁ মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত হৈ সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ চৰ্ত দাঙি ধৰিছে। পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ তত্বই কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ বিশ্লেষণৰ পথ প্ৰশস্ত কৰে। পৰৱৰ্তী কালত কেলেড'ৰ, হিক্চ, লাৰ্ণাৰ, বাৰ্গাচন, চেমুৱেলছন, ব'মল, চীটভ্ৰুস্কী, এৰ' প্ৰমুখ্যে অৰ্থনীতিবিদ সকলৰ চিন্তা চৰ্চাৰ আদি পটভূমি হ'ল পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ তত্ব। এই তত্বই যিমান খ্যাতি লাভ কৰিছে, ব্যৱহাৰিক ভাৱে ই সিমান সীমাৰদ্ধতাৰো সন্মুখীন হৈছে। গতিকে পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ চৰ্তৰ সুবিধা আৰু সীমাৰদ্ধতা সুকীয়াকৈ চোৱা হওক।

সুবিধা

১. পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ ধাৰণা আৰু পিণ্ডৰ আদৰ্শ উৎপন্নৰ ধাৰণা একে বুলি কোৱা হয়। এই দুয়োটা ধাৰণাৰ মূল বক্তব্য হ'ল, কোনো অৰ্থনৈতিক পুনৰ গঠন নীতিৰ সহায়ত কল্যাণ বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ

নোহোৱা অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হয়। তৎ সত্বেও পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণৰ চৰ্ত আদৰ্শ উৎপন্ন ধাৰণাতকৈ উন্নত। যিহেতু পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ তত্ব অধিক বাস্তৱসন্মত। কাৰণ ই উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখৰ দৰে অৱাস্তৱ ধাৰণাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নহয় আৰু বৰঞ্চ ই উপযোগিতাৰ স্তৰ বাচক জোখৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত।

২. কল্যাণ তত্বৰ গুৰুত্ব হ'ল যে, ইয়াৰ সহায়ত দ্ৰব্য-সামগ্ৰী আৰু উপাদান বিনিময়ৰ দুটা অৱস্থা নিৰূপণ কৰিব পাৰি যিবোৰত –
  - জড়িত থকা একাংশ বা সকলো ব্যক্তি লাভবান হয় আৰু
  - সমাজৰ একাংশৰ লোকচান হোৱাৰ বিপৰীতে আন টো অংশ লাভ হয়।
 অধ্যাপক ব'ল্ডিঙে প্ৰথম পৰ্কাৰৰ বিনিময়ক 'trading' আৰু দ্বিতীয় পৰ্কাৰৰ বিনিময়ক 'conflict' বুলি অভিহিত কৰিছে। প্ৰথম পৰ্কাৰৰ বিনিময়ত কল্যাণৰ গতিবিধি ব্যাখ্যা কৰাত পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ তত্বই সহায় কৰিছে আৰু দ্বিতীয় পৰ্কাৰৰ বিনিময়ৰ কল্যাণৰ ব্যাখ্যাত মূল্য বিচাৰ অপৰিহাৰ্য বাবে ইয়াৰ বিশ্লেষণ পাৰেট'ই পৰিহাৰ কৰিছে।

সীমাবদ্ধতা

১. পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ চৰ্তৰ আটাইতকৈ উল্লেখযোগ্য দুৰ্বল দিশটো হ'ল যে, ইয়াৰ সহায়ত কাম্য কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ এক নিৰ্দিষ্ট অৱস্থা নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি। ইয়াৰ সহায়ত মাথো কাম্য কল্যাণ কাম্য কল্যাণ লাভৰ প্ৰাথমিক বা আৱশ্যকীয় চৰ্তহে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। একাধিক অৱস্থাত এই প্ৰাথমিক চৰ্ত পূৰ্ণ হয়। কিন্তু কোনটো অৱস্থা সৰ্বোত্তম তাক পাৰেট'ৰ ব্যাখ্যাৰ সহায়ত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি। ব'ল্ডিঙৰ ভাষাত, " there is no way of distinguishing a mountain from a mole hill." অৰ্থাৎ কল্যাণ লাভৰ নিম্নতম আৰু সৰ্বাধিক উভয় অৱস্থাতে প্ৰাথমিক চৰ্ত পূৰ্ণ হ'ব পাৰে। পাৰেট'ৰ কল্যাণৰ ব্যাখ্যাক অনিৰ্দ্ধাৰণীয় বুলি কোৱা হয়। যিহেতু ইয়াৰ সহায়ত সৰ্বাধিক কল্যাণ লাভৰ সম্পূৰ্ণ চৰ্ত (Sufficient condition) জানিব নোৱাৰি। এড্‌জৰথৰ চন্দুক চিত্ৰৰ মিলন ৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুৱে পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ চৰ্ত পূৰ্ণ কৰে, বৰঞ্চ কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ এক নিৰ্দিষ্ট অৱস্থা নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি। ব'ল্ডিঙে আকৌ কৈছে, " there is no way of finding a single peak; the best that can be done is

to build a fence across the peak and say that it lies somewhere on the fence in the fog of uncertainty that covers the mountain."

২. পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ চৰ্তৰ সহায়ত কেৱল তেনে অৰ্থনৈতিক সালসলনি ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি যিবোৰে সমাজৰ কোনো এজনৰে অনিষ্ট সাধন নকৰা অৱস্থাত একাধিকৰ অৱস্থাৰ উন্নতি ঘটায়। কিন্তু কাৰ্যত প্ৰায় বিলাকনীতি ৰূপায়নৰ ক্ষেত্ৰত কিছুমানৰ লোকচান হয় আৰু আন কিছুমানৰ লাভ হয়। এনে পৰিস্থিতিত কল্যাণ বাঢ়িলে কমিলে তাক নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ মূল্য বিচাৰত লিপ্ত হ'বলগীয়া হয়। কিন্তু পাৰেট'ই মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত হৈ থাকিব বিচাৰ বাবেই কিছুমানৰ অনিষ্ট হোৱা অৱস্থাত আন কিছুমানৰ লাভ হোৱা অৰ্থনৈতিক সালসলনিৰ ক্ষেত্ৰত কল্যাণৰ গতিবিধি সম্পৰ্কে তেওঁ নিমাত। সেয়েহে, এনে পৰিস্থিতি পাৰেট'ৰ কল্যাণ তত্ৰই ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব হেৰুৱাইছে।
৩. যদিও পাৰেট'ই মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ যৎপৰোনাস্তি চেষ্টা চলাইছে, তথাপিও তেওঁ এই সমস্যাৰ পৰা মুক্ত হ'ব পৰা নাই। এই প্ৰসঙ্গত মৰিচ ডবে মূল্য বিচাৰৰ কেইটামান দিশ উল্লেখ কৰিছে।
  - পাৰেট'ৰ কল্যাণ ধাৰণা সমাজৰ সামূহিক কল্যাণৰ লগত জড়িত, কেইজনমান ব্যক্তিৰ মঙ্গলৰ লগত নহয়।
  - সামাজিক কল্যাণত অনাআৰ্থিক কাৰকৰ প্ৰভাৱ নুই কৰিব পাৰি।
  - অৰ্থনৈতিক কল্যাণ ক্ষেত্ৰত এজন ব্যক্তি নিজেই উত্তম বিচাৰক।
  - সমাজৰ কোনো এজনৰ অপকাৰ নহৈ একাংশ ব্যক্তিৰ কল্যাণ বৃদ্ধি হ'লে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পায়।এই চাৰিওটা পৰিস্থিতিত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলৈ যাওঁতে স্বাভাৱিকতে মূল্য বিচাৰৰ সন্মুখীন হ'বলগীয়া হয়। গতিকে পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ তত্ৰ মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত বুলি ক'ব নোৱাৰি।
৪. পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণৰ চৰ্ত ব্যাখ্যাত আয়ৰ বিতৰণ আয় আৰু সম্পদৰ বিতৰণ নিৰ্দিষ্ট বুলি ধৰি লোৱা হৈছে। সেয়েহে, দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ পুনৰ বিতৰণে কেনেকৈ কল্যাণ সৰ্বাধিক কৰিব পাৰে তাকহে পাৰেট'ই ব্যাখ্যা কৰিছে। কিন্তু আয়ৰ কাম্য বিতৰণৰ সংজ্ঞা বা লক্ষণ

সম্পৰ্কে অৰ্থনীতিবিদসকল এতিয়াও স্পষ্ট নহয়। আনহাতে, আয়ৰ বিতৰণৰ গাঁথনি সলনি হোৱাৰ লগে লগে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ অৱস্থাবো পৰিবৰ্তন হয়। তেনে স্থলত আমি সৰ্বাধিক কল্যাণ লাভৰ একাধিক অৱস্থা পাবোঁ। ইয়াৰ কোনটো ভাল কোনটো বেয়া তাক নিৰ্দ্ধাৰণ কৰাৰ উপযুক্ত মাপকাঠি নাই।

আয় বিতৰণৰ প্ৰকৃতি বিবেচনা নকৰি কেৱল প্ৰান্তীয় অৱস্থাৰ সহায়ত কল্যাণৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিলে কি অসুবিধাৰ উদ্ভৱ হয় তাক এটা উদাহৰণৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণৰ ব্যাখ্যাৰ সহায়ত যুক্তি আগবঢ়াব পাৰি যে, ভীৰ নোহোৱাৰ সময়তকৈ ভীৰ হোৱা সময়ত ৰেল যাত্ৰীৰ ভাড়া অধিক হয় আৰু যিহেতু অতিৰিক্ত ৰেল সেৱাৰ যোগান ধৰিব লগীয়া হয়। আয় বিতৰণৰ দিশত এনে মন্তব্য মুঠেও গ্ৰহণ যোগ্য নহয়। কাৰণ এই দুয়োছোৱা সময়ত ভ্ৰমণ কৰা যাত্ৰীৰ আয় বিতৰণৰ প্ৰকৃতি একে নহয়। বিশেষকৈ ভীৰ হোৱা সময়ছোৱাত ভ্ৰমণ কাৰীৰ অধিকাংশই দুখীয়া হয়। গতিকে কেৱল প্ৰান্তীয় অৱস্থা অনুধাৱন কৰি কাম্য কল্যাণৰ চৰ্ত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিলে বিপথে পৰিচালিত হ'বলগীয়া হয়।

বিভিন্ন দিশত পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ চৰ্ত ব্যাখ্যাৰ দুৰ্বলতা থাকিলেও ইয়াক একেবাৰে অৰ্থহীন বুলি ক'ব নোৱাৰি। কিয়নো সৰ্বাধিক সামাজিক কল্যাণ নিৰ্দ্ধাৰণৰ ক্ষেত্ৰত ইয়াক প্ৰথম পদক্ষেপ বুলিব পাৰি। অৰ্থাৎ সৰ্বাধিক কল্যাণ লাভৰ সম্পূৰ্ণ চৰ্ত নিৰ্দ্ধাৰণৰ পূৰ্বে প্ৰাথমিক চৰ্ত পূৰণ কৰিব লাগিবই আৰু প্ৰাথমিক চৰ্ত নিৰ্দ্ধাৰণত পাৰেট'ৰ ব্যাখ্যাই সহায় কৰি আহিছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.২

১ . অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ পিণ্ডৰ সংজ্ঞাটো কি ?

.....

.....

.....

.....

২ . পিণ্ডৰ আদৰ্শ উৎপন্নৰ চৰ্তটো কি ?

.....
.....
.....

৩ . বাহিকতাৰ অৰ্থ লিখা ।

.....
.....
.....

৪ . বাহিকতা দূৰ কৰিবলৈ পিণ্ডৰে আগবঢ়োৱা দুটা উপায় উল্লেখ কৰা ।

.....
.....
.....

৫ . পাৰেট'ৰ মতে সামাজিক কল্যাণ কেতিয়া সৰ্বাধিক হয় ?

.....
.....
.....

৬ . পাৰেট'ই সামাজিক কল্যাণ কাম্য কৰিবলৈ আগবঢ়োৱা সাতটা চৰ্তৰ দুটা লিখা ।

.....
.....
.....

.....
.....
৭ . পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ সমালোচনাবিলাকৰ দুটা লিখা।
.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো

- ১ . অৰ্থবিজ্ঞান কেৱল বৰ্ণনাত্মক বিজ্ঞানেই নহয়, লগতে ই নীতি নিৰ্দ্ধাৰক বিজ্ঞানো। নীতি নিৰ্দ্ধাৰক বিজ্ঞানৰ দিশৰ পৰা ইয়াত কোনবিলাক অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপ উচিত আৰু কোনবিলাক অনুচিত তাক পৰীক্ষা কৰি চোৱা হয়। ইয়াৰ পৰিণামস্বৰূপে উদ্ভৱ হ'ল কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ।
- ২ . কল্যাণ অৰ্থনীতিত মূল্য বিচাৰৰ বিভিন্ন দিশ চালি-জাৰি চাই এনে কিছুমান চৰ্ত নিৰূপণ কৰা হয়, যাৰ সহায়ত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক কৰাৰ নীতি আৰু কৌশল প্ৰস্তুত কৰিব পাৰি।
৩. পোনপ্ৰথমে এ.চি.চিগ'ৱে তেওঁৰ 'Economics of Welfare' গ্ৰন্থত কল্যাণক অৰ্থনৈতিক কল্যাণ আৰু সামাজিক কল্যাণ এই দুটা ভাগত ভাগ কৰিছে। মুদ্ৰাৰ সহায়ত প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে বিনিময় কৰিব পৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ভোগৰ জৰিয়তে লাভ কৰা সম্ভৱপ্ৰিয় হ'ল অৰ্থনৈতিক কল্যাণ। আনহাতে, সাধাৰণ কল্যাণৰ যিটো অংশ প্ৰত্যক্ষ বা পৰোক্ষভাৱে মুদ্ৰাৰ সহায়ত বিনিময় কৰিব নোৱাৰি সেই অংশটোক অনা-আৰ্থিক কল্যাণ বোলা হয়।
৪. সামাজিক কল্যাণ আৰু অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ মাজত কৰা বিভাজনক লৈ মতবাদৰ সৃষ্টি কৰাৰ প্ৰয়োজন নাই। অৰ্থনৈতিক কল্যাণ বৃদ্ধি হ'লে সামাজিক কল্যাণ বাঢ়ে আৰু অৰ্থনৈতিক কল্যাণ কমিলে সামাজিক কল্যাণো কমে।
৫. কোনো এক নিৰ্দিষ্ট সময়ত বা কোনো এছোৱা সময়ত এজন ব্যক্তিয়ে

- যি সন্তুষ্টি লাভ কৰে সেইয়াই সেই সময়ছোৱাৰ ব্যক্তিজনৰ বাবে ব্যক্তিগত কল্যাণ। সমাজ হ'ল ব্যক্তিৰ সমষ্টি। গতিকে এখন সমাজত থকা সমূহ ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত কল্যাণৰ সমষ্টিয়েই হ'ল সামাজিক কল্যাণ।
- ৬ . কল্যাণ সম্পৰ্কে সংস্থাপনবাদী অর্থনীতিবিদসকলে কোনো পোনপটীয়া আলোচনা কৰা নাই। কল্যাণৰ পৰোক্ষ ব্যাখ্যা পোৱা যায় আদাম স্মিথৰ সম্পদ তত্ত্বত। আদাম স্মিথৰ সম্পদৰ তত্ত্বটোৰে ৰিকাৰ্ড'মালথাছ আৰু জে এছ মিলে কিছু পৰিমাণে শুধৰণি ঘটাইছে। ইয়াৰ বাবে দেশৰ উৎপাদনী ব্যৱস্থা অধিক কাৰ্যক্ষম কৰি তুলিবলৈ এহাতে উৎপাদনত শ্ৰমৰ বিভাজন ঘটাব লাগিব আৰু আনহাতে মুক্ত প্ৰতিযোগিতাৰ পৰিৱেশ গঢ়ি তুলিব লাগিব।
  - ৭ . ৰিকাৰ্ডই তেওঁৰ বিতৰণ তত্ত্বত দেখুৱাইছে যে সমাজত আয় বিতৰণত অসমতা থাকে আৰু অধিক আয় পুঁজিপতি আৰু উদ্যোগপতিৰ হস্তগত হয়। জে এচ মিলে এই অসম বিতৰণৰ বাবেই শ্ৰমিকৰ কল্যাণৰ কিছুমান কাম চৰকাৰী আঁচনিৰ জৰিয়তে সম্পাদন হোৱা উচিত বুলি মত পোষণ কৰিছে।
  - ৮ . মাৰ্শ্বালে যদিও কল্যাণ সম্পৰ্কে পৃথক ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা নাই, তথাপিও এওঁ অৱতাৰণা কৰা আহিলাৰ ভিত্তিতে পিণ্ডেৰে অর্থনৈতিক কল্যাণৰ দিশত আগবাঢ়িবলৈ সমৰ্থ হৈছে। তেওঁ কৈছে সম্পদ আহৰণৰ লক্ষ্য হৈছে সন্তুষ্টি লাভ কৰা কল্যাণ আহৰণ কৰা। গতিকে কল্যাণৰ লগত জৰিত কথাবোৰ বাদ দি অর্থবিজ্ঞানৰ ব্যাখ্যা সম্পূৰ্ণ নহয়।
  - ৯ . মাৰ্শ্বালে নৱ্যসংস্থাপনবাদী প্ৰান্তীয় ধাৰণাই প্ৰতিষ্ঠা লাভ কৰাত সহায় কৰিছে। তেওঁ 'ইউটিল' (Utils) নামৰ এটা এককৰ সহায়ত সাংখ্যিক ভাৱে উপযোগিতা জোখাৰ ব্যৱস্থা কৰিছে। ইয়াৰ সহায়ত ক্ৰমহাসমান প্ৰান্তীয় উপযোগিতা, উপভোক্তাৰ উদ্ভৱৰ দৰে কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানত অপৰিহাৰ্য হৈ পৰা ধাৰণা তথা আহিলাৰ অবতাৰণা কৰি থৈ গৈছে।
  - ১০ . এ চি পিণ্ডেৰে কল্যাণ অর্থবিজ্ঞান অধ্যয়নৰ এক পদ্ধতিগত ৰূপ প্ৰদান কৰে আৰু সেয়ে তেওঁক কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ জনক বোলা হয়। পিণ্ডেৰে অর্থনৈতিক কল্যাণৰ সংজ্ঞা দাঙি ধৰাৰ লগতে আদৰ্শ উৎপন্ন ধাৰণাৰ সহায়ত সামাজিক কল্যাণ কেনেকৈ বঢ়াব পাৰি, সামাজিক কল্যাণ কেতিয়া সৰ্বাধিক হয় আৰু এই সৰ্বাধিকৰণত কেতিয়া বাধা আহিব পাৰে, বাধা আহিলে কেনেকৈ দূৰ কৰিব পাৰি সেই বিষয়ে

পদ্ধতিগতভাবে আলোচনা কৰিছে।

১১. পিণ্ডে জাতীয় আয়ক কল্যাণৰ সূচক হিচাপে ব্যৱহাৰ কৰিছে। কাৰণ জাতীয় আয় হ'ল এখন দেশত বাৰ্ষিকভাৱে শুদ্ধ হিচাপত উৎপাদন হোৱা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণ। গতিকে জাতীয় আয় বাঢ়িলে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণ। গতিকে জাতীয় আয় বাঢ়িলে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণ বাঢ়িব আৰু ইয়াৰ ফলত কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। আনহাতে, জাতীয় আয় কমিলে দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণ কমিব। ইয়াৰ ফলত কল্যাণ কমিব।
১২. পিণ্ডৰ ধাৰণা অনুসৰি এখন দেশৰ জাতীয় আয় তেতিয়াহে সৰ্বাধিক হয়, যেতিয়া সকলো উপাদানৰ সকলো সম্ভাৱ্য ব্যৱহাৰতে প্ৰান্তীয় সামাজিক উৎপাদন সমান হয়।
১৩. যদি বজাৰত পূৰ্ণপ্ৰতিযোগিতা নাথাকে তেতিয়া বিভিন্ন ব্যৱহাৰত উপাদানৰ প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন ভিন্ন হৈ আদৰ্শ উৎপন্ন বা সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ পৰা বঞ্চিত হ'ব লাগিব। ইয়াত বিশেষকৈ অৰিহণা যোগায় বাহ্যিকতাৰ উপস্থিতিয়ে। উৎপাদন আৰু ভোগত বিনিময় মূল্য নথকা যি লাভ-লোকচানৰ উপস্থিতি ঘটে তাকে বাহ্যিকতা বোলে। লোকচান হ'লে তাক অমিতব্যয়িতা আৰু লাভ হ'লে তাক মিতব্যয়িতা বোলা হয়।
১৪. বাহ্যিকতাৰ উপস্থিতিত প্ৰান্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু প্ৰান্তীয় ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনৰ মাজত অসমতাৰ উদ্ভৱ হয়। এই দুয়োটাৰ মাজত থকা অসমতা আঁতৰ কৰি আদৰ্শ উৎপন্ন লাভ কৰিবলৈ পিণ্ডে চৰকাৰী নিয়ন্ত্ৰণ আৰোপ কৰাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। পিণ্ডে বাহ্যিক মিতব্যয়িতা থকা উৎপাদন আৰু ভোগত কৰ আৰোপ কৰাৰ বিপৰীতে বাহ্যিক অমিতব্যয়িতা থকা ভোগ আৰু উৎপাদনৰ ক্ষেত্ৰত অনুদান আৰোপ কৰাৰ পৰামৰ্শ দিছে।
১৫. উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় প্ৰকাশ আৰু ব্যক্তি বিশেষে উপযোগিতাৰ তুলনামূলক বিচাৰ বাস্তৱসন্মত নোহোৱা বাবে পিণ্ডে কল্যাণ অৰ্থনীতিৰ ভেটি শিথিল হৈ পৰাৰ সময়তে ইটালীৰ অৰ্থনীতিবিদ ভিলফ্ৰেড' পাৰেটাই উপযোগিতাৰ স্তৰবাচক জোখৰ ভিত্তিত কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ

ব্যাখ্যা আগবঢ়ায়। সেয়েহে, পাৰেট'ৰ কল্যাণৰ ব্যাখ্যাক 'New Welfare Economics' বোলা হয়।

১৬. নিৰ্ণায়ক অনুসৰি অৰ্থনৈতিক সম্পদসমূহৰ পুনৰ বণ্টনে যদি সমাজৰ কোনো ব্যক্তিকে অনিষ্ট সাদন নকৰি আন কিছুমানৰ অৱস্থাৰ উন্নতি ঘটায় তেতিয়া নিঃসন্দেহে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। ইয়াকে পাৰেট' নিৰ্ণায়ক বোলা হয়। সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হ'ব যেতিয়া - (১) যেতিয়া সমাজৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিকে উন্নতি সাধন হয়, আৰু (২) যেতিয়া আনসকলো একে থকা অৱস্থাত এজন বা ততোধিক ব্যক্তিৰ উন্নতি সাধন হয়।

১৭. পাৰেট'ৰ মতে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ প্ৰাথমিক চৰ্ত সাতটা হ'ল- (১) প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে উপযোগিতাৰ অৱস্থানগত জোখৰ ভিত্তিত ভোগ কাৰ্য সম্পন্ন কৰে, (২) প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ হাততেই প্ৰতিবিধ উপাদান কিছু পৰিমাণে থাকে, (৩) প্ৰতিখন প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন কাৰ্য আৰু কাৰিকৰী কৌশলৰ মানদণ্ড অপৰিবৰ্তনীয়, (৪) দ্ৰব্যসমূহ পূৰ্ণ বিভাজ্য, (৫) উপাদানৰ নিম্নতম ব্যয়বিশিষ্ট জোটেৰ সহায়ত প্ৰতিজন উৎপাদনকাৰীয়ে উৎপাদন কৰিবলৈ চেষ্টা, (৬) প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে প্ৰতিবিধ দ্ৰব্যৰ কিছু পৰিমাণে কিনি, (৭) উৎপাদনৰ সকলো উপাদান পূৰ্ণ চলনশীল।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

- ১ . স্নাতক মহলাৰ অৰ্থবিজ্ঞানৰ তত্ত্ব, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০০৫।
- ২ . আধুনিক অৰ্থতত্ত্ব পৰিচয়, ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০০৭।
- ৩ . অৰ্থনীতি তত্ত্ব, ব্যক্তিগত অৰ্থনৈতিক তত্ত্ব, ড° মণিকল হুদা, বনলতা প্ৰকাশন, ২০০৭।

নিৰ্ঘণ্ট

ক্ষতি পূৰণ সূত্র : ই এটা সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰা সূত্র। এই সূত্র অনুসৰি কোনো অৰ্থনৈতিক আঁচনিৰ জৰিয়তে সমাজৰ একাংশ লোকচান হোৱাৰ

বিপৰীতে একাংশৰ লাভ হোৱা অৱস্থাতো সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব যদিহে লাভেৰে ক্ষতিপূৰণ দিয়াৰ পাছতো একাংশ লাভ থাকি যায়।

নব্যসংস্থাপনবাদী ভাৱধাৰা : প্ৰান্তীয় ধাৰণাৰ ভিত্তিত চাহিদাক প্ৰাধান্য দি অৰ্থনৈতিক সমস্যা বিশ্লেষণ কৰা অৰ্থনৈতিক ভাৱধাৰাক নব্য-সংস্থাপনবাদী ভাৱধাৰা বোলা হয়।

ৰাজ অনুদান : দ্ৰব্যৰ দামৰ যিটো অংশ চৰকাৰে পৰিশোধ কৰে।

আংশিক ভাৰসাম্য : এখন সমাজত থকা সকলো দ্ৰব্যৰ বজাৰত একেলগে ভাৰসমতা উদ্ভৱ হ'লে তাক সাধাৰণ ভাৰসাম্য বোলা হয়। আনহাতে, এখন বা এখন বজাৰত ভাৰসমতা ৰক্ষা হ'লে তাক আংশিক ভাৰসমতা বোলা হয়।

কাম্য বা প্ৰকাম্য : আকাংক্ষিত বা প্ৰত্যাশিত

ৰাজহুৱা দ্ৰব্য : বহু ব্যক্তিৰ অভাৱ একেলগে পূৰণ হোৱা দ্ৰব্য। এনে দ্ৰব্য ব্যক্তিৰ দ্বাৰা উৎপাদন নহয়। হয় চৰকাৰৰ মধ্যস্থতাত।

নিৰ্ণায়ক : সিদ্ধান্ত

উপযোগিতা সীমাৰেখা : দুবিধ দ্ৰব্য বিভিন্ন জোঁটত ভোগ কৰি সৰ্বাধিক উপযোগিতা লাভ কৰা জোঁটবোৰ লেখ কাগজত উপস্থাপন কৰি সংযোগ কৰিলে যি ৰেখা পোৱা যায় তাক উপযোগিতা সীমা ৰেখা বোলা হয়।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.
4. Analytical Microeconomics, Sampart Mukherji, New Central Book Agency (P) Limited, London, Hyderabad, Kolkata, Pune, Guwahati.

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৱ্য উত্তৰ

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.২ চোৱা।

- অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.৪ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.৬ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.৫ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.৪ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ১.৬.১ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ১.৬.৪ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ১.৬.৬ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ১.৬.৭ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ১.৭.১ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ১.৭.২ চোৱা।
 অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ১.২, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ১.৭.৪ চোৱা।

আদৰ্শ প্ৰশ্ন

১. কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান বুলিলে কি বুজা? কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানলৈ মাৰ্শ্বালৰ অৱদান আলোচনা কৰা।
 What is welfare economics? Discuss the contributions of Marshall's to the welfare economics.
২. কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান বুলিলে কি বুজা? কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানলৈ সংস্থাপনবাদী ভাবধাৰাৰ অৱদান আলোচনা কৰা।
 What is welfare economics? Discuss the contributions of Classical School to welfare economics.
৩. আৰ্থিক কল্যাণ আৰু অনা-আৰ্থিক কল্যাণৰ মাজত থকা পাৰ্থক্য ব্যাখ্যা কৰা। আৰ্থিক কল্যাণলৈ থকা পিণ্ডৰ অৱদান আলোচনা কৰা।
 Distinguish between economic and non-economic welfare. Discuss the contributions of Pigou to welfare economics.
৪. পাৰেটৰ প্ৰকাম্য কল্যাণৰ চৰ্তবোৰ লিখা। কল্যাণ সৰ্বাধিকৰণৰ বাবে এই চৰ্তবোৰ যথেষ্টনে?
 Write the conditions of Pareto Optimalities. Are the conditions sufficient to maximise social welfare.
৫. পিণ্ডৰ আদৰ্শ উৎপন্ন ধাৰণাটো আলোচনা কৰা।
 Discuss the concept of Ideal Output given by A. C. Pigou
৬. পিণ্ডৰ মতে কেনেকৈ প্ৰাক্তীয় সামাজিক শুদ্ধ উৎপাদন আৰু প্ৰাক্তীয়

ব্যক্তিগত শুদ্ধ উৎপাদনৰ মাজত পাৰ্থক্যৰ উদ্ভৱ হয়? এই পাৰ্থক্য কেনেকৈ নাইকিয়া কৰিব পাৰি?

What according to Pigou are the causes of the divergence between marginal social net product and marginal private net product? How can this divergence be removed?

৭. কল্যাণৰ পাৰেটৰ নিৰ্ণায়কটো চন্দুক চিত্ৰৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰা।

Explain using the box diagram the Pareto Criterion of welfare.

৮. কল্যাণ অৰ্থনীতিৰ বিকাশলৈ নব্যসংস্থাপনবাদী ভাৱধাৰাৰ অৱদান আলোচনা কৰা।

Discuss the contributions of the Neo-classical school of economic thought to the development of welfare economics.

গোট - ২
কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ নতুন ব্যাখ্যা
(New Welfare Economics and Market Failure)

- ২.০ * প্ৰস্তাৱনা
- ২.১ * উদ্দেশ্য
- ২.২ * কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ নতুন ব্যাখ্যাৰ স্বৰূপ
- ২.৩ * ক্ষতিপূৰণ নীতি
  - ২.৩.১* অনুমিত চৰ্ত
  - ২.৩.২* ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়ক
  - ২.৩.৩* স্কিট'ভ'স্কিৰ সাথৰ
  - ২.৩.৪ * চিট'ভ'স্কি দৈত্ব নিৰ্ণায়ক
  - ২.৩.৫* মূল্যায়ন
- ২.৪ * সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য
  - ২.৪.১ * সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ বিকাশ
  - ২.৪.২* বাৰ্গচন আৰু ছেমুৱেলছন সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য
  - ২.৪.৩ * সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য আৰু মূল্য বিচাৰ
  - ২.৪.৪ * সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ উপস্থাপন (উদাহৰণ)
    - ২.৪.৫ * সৰ্বমুঠ উপযোগিতা ৰেখাৰ গঠন প্ৰক্ৰিয়া
    - ২.৪.৬ * সৰ্বাধিক সামাজিক কল্যাণ নিৰ্ধাৰণ
    - ২.৪.৭ * বাৰ্গচন-ছেমুৱেলছনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ মূল বৈশিষ্ট্য
      - ২.৪.৮ . মূল্যায়ন
  - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
- ২.৫ এৰ'ৰ সামাজিক নিৰ্বাচন তত্ত্ব
  - ২.৫.১ * সামাজিক নিৰ্বাচনৰ আৱশ্যকীয় চৰ্ত
  - ২.৫.২* এৰ'ৰ অসম্ভৱতাৰ তত্ত্ব
  - ২.৫.৩* এৰ'ৰ পৰিণাম
  - ২.৫.৪* সমালোচনা
- ২.৬ কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানলৈ অৰ্ম্য কুমাৰ সেনলৈ অৱদান
  - অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ
  - আমি কি শিকিলো
  - পাঠ্য নিৰ্দেশনা
  - নিৰ্ঘণ্ট
  - আদৰ্শ প্ৰশ্ন

২.০ প্ৰস্তাৱনা

তোমালোকে পূৰ্বৰ গোটত পাই আহিছা যে সংস্থাপনবাদীসকলে পোনপটীয়াকৈ কল্যাণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱা নাছিল আৰু উৎপাদন তথা যোগান বৃদ্ধিৰ যোগেদি মুক্ত প্ৰতিযোগিতামূলক অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাটো বাঞ্ছা কৰিছিল। তেওঁলোকে তাৰবাবে প্ৰয়োজন সাপেক্ষে চৰকাৰী মধ্যস্থতাৰো স্বীকৃতি দিছিল। পদ্ধতিগতভাবে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ ওপৰত পোন প্ৰথমবাৰৰ বাবে চিন্তা-চৰ্চা কৰা এ. চি. পিণ্ডৰ মতে নিগুট উৎপাদন হোৱা অৱস্থাতে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হয়। এহাতে জাতীয় আয় আৰু আনহাতে সামাজিক সমৃদ্ধি সৰ্বাধিক কৰা উৎপাদনৰ পৰিমাণেই হ'ল নিগুট উৎপাদন। চৰকাৰে ৰাজ অনুদান আৰু কৰৰ সহায়ত নিগুট উৎপাদন পাবৰ বাবে কৌশল অনুসৰণ কৰিব পাৰে। আনহাতে 'ভিলফ্ৰেড' পাৰেট'ৰ মতে সমাজৰ কোনো এটা অংশৰে সমৃদ্ধি নকমাকৈ যদি এটা অংশৰ সমৃদ্ধি বৃদ্ধি পায় তেতিয়া সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পায়। আৰু তেওঁৰ মতে যি অৱস্থাত আন কোনো ধৰণে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয় সেই অৱস্থাতে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হয়। সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ তেওঁ সাতটা চৰ্ত নিৰূপণ কৰিছে। পূৰ্বৰ গোটৰ এই কথাখিনিৰ লগত যোগসূত্ৰ ৰক্ষা কৰি তোমালোকে এই গোটত কেলেড'ৰ-হিক্চৰ ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়ক, চীটভ্ৰস্কিৰ সাঁথৰ, সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য আৰু এৰ'ৰ সামাজিক পছন্দ তত্ত্ব পঢ়িবলৈ পাবা হ'ক। কেলেড'ৰ হিক্চৰ কল্যাণ নিৰ্ণায়কে কৈছে যে - সমাজৰ একাংশৰ অসমৃদ্ধি বাঢ়ি আন এটা অংশৰ সমৃদ্ধি বঢ়া অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব যদিহে ক্ষতি হোৱাসকলক ক্ষতিপূৰণ কৰাৰ পাছতো লাভৱান হোৱাসকলৰ অতিৰিক্ত সমৃদ্ধি থাকি যায়। চীটভ্ৰস্কিয়ে দেখুৱাইছে যে ক্ষতিপূৰণ কৰি সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰা কথাটোত এটা গুণগোল আছে। ভাল বুলি পৰিগণিত হোৱা অৱস্থা এটা পৰিস্থিতিভেদে বেয়া হৈ পৰিব যদি এই গুণগোলটো ভাঙি লোৱা নহয়। চেমুৱেলছনে কৈছে সামাজিক পছন্দ নোহোৱাকৈ কোনটো অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হ'ব সেয়া নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। এনে পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক নিৰপেক্ষৰেখা আৰু সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য গঠন কৰিব পৰা হ'ব লাগিব। তেতিয়াহে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰিব পৰা হ'ব। সামাজিক পছন্দৰ বাবে কোনো একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসক থাকিব লাগিব বা গণতান্ত্ৰিক চৰকাৰ থাকিব লাগিব। এ. জে. এৰ'ৰে কৈছে যে আনকি গণতন্ত্ৰতো সামাজিক পছন্দ সম্ভৱ নহয়। তেওঁ সামাজিক পছন্দ নিৰ্ণয় কৰিবলৈ পাঁচটা চৰ্ত নিৰূপণ কৰিছে। এই

পাঁচটা চৰ্ত একেলগে পূৰণ হোৱাটো সম্ভৱ নহয় কাৰণেই আনকি গণতন্ত্ৰৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠতা পদ্ধতিৰেও সামাজিক পছন্দ প্ৰকাশ কৰাব নোৱাৰি। এইদৰে এৰ'ৱে সামাজিক কল্যাণ চৰ্চা কৰাটো এক প্ৰকাৰ বাতুলতা বুলি মত দাঙি ধৰে। তদুপৰি এই গোটত তোমালোকে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ চৰ্চাত ন'বৈল অৰ্থনীতিবিদ অৰ্মত্ৰকুমাৰ সেনে যিবিলাক নতুন দিশ মুকলি কৰিছে সেয়াও তোমালোকে পঢ়িবলৈ পাবা হাঁক।

পূৰ্বৰ গোটটোৰ লগত এই গোটটোৰ এক যোগসূত্ৰ আছে। পূৰ্বৰ গোটত প্ৰকাশ কৰা কল্যাণ তত্ত্বৰ বিকাশ হিচাপেহে এই গোটৰ সামাজিক কল্যাণ সম্পৰ্কীয় চিন্তা-চৰ্চাবোৰ সন্নিৱিষ্ট কৰা হৈছে। গতিকে পূৰ্বৰ গোটটো ভালকৈ অধ্যয়ন কৰাৰ অবিহনে এই গোটটোৰ কথাবোৰ বুজি পাবলৈ অসুবিধা হ'ব। তদুপৰি পূৰ্বৰ গোটত যিবোৰ প্ৰান্তীয় ধাৰণা আৰু ইয়াক প্ৰকাশ কৰা ৰেখা ব্যৱহাৰ কৰা হৈছিল সেইবোৰ এই গোটটোৰ অধ্যয়নতো প্ৰয়োজন হ'ব। ৰাজস্ব অৰ্থবিজ্ঞান, পৰিৱেশ অৰ্থবিজ্ঞান, আন্তৰ্জাতিক অৰ্থবিজ্ঞান, উন্নয়ন অৰ্থবিজ্ঞান ইত্যাদি নীতি নিৰ্ধাৰণৰ লগত জৰিত যিকোনো অৰ্থনৈতিক চিন্তা-চৰ্চাত কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ ধ্যান-ধাৰণাবোৰ প্ৰয়োগ হয়। সেয়ে এই গোটত থকা কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ কথাবোৰ তোমালোকে ভালকৈ আয়ত্ত কৰি ল'লেহে পাঠ্যক্ৰমৰ পৰৱৰ্তী কাকতত কল্যাণৰ প্ৰসংগ ওলালে সেয়া বুজি পোৱাটো সম্ভৱ হ'ব। অন্যথা এই কথাবোৰ অস্পষ্ট হৈ থাকি যাব।

২.১ : উদ্দেশ্য

এই গোটটো পঢ়ি তোমালোকে -

- (১) কেলেড'ৰ-হিকচৰ কল্যাণ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত সমাজৰ একাংশৰ লোকচানৰ বিপৰীতে আন অংশৰ লাভ হোৱা অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ কেনেকৈ বৃদ্ধি আৰু সৰ্বাধিক হয় সেয়া ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (২) ক্ষতিপূৰণ দিয়া অৱস্থাত কোনটো পৰিস্থিতি ভাল আৰু কোনটো পৰিস্থিতি বেয়া সেয়া চিনাক্ত কৰিব নোৱাৰা খেলিমেলি অৱস্থা এটা চীটভ'ক্ষিৰ দৃষ্টিৰে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।
- (৩) চীটভ'ক্ষিৰ কল্যাণ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত উক্ত খেলিমেলি নাইকিয়া কৰি সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।

- (৪) চেম্বেলছনৰ দৃষ্টিৰে পছন্দ প্ৰকাশ হোৱা অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য গঠন কৰি সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰিব পাৰিবা।
- (৫) এ. জে. এৰ'ৰ তত্ত্বৰ সহায়ত আনকি গণতন্ত্ৰতো যে সংখ্যাগৰিষ্ঠতা নীতিৰে সামাজিক পছন্দ গঠন কৰাটো সম্ভৱ নহয় সেয়া প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাব পাৰিবা।
- (৬) সামাজিক কল্যাণ সম্পৰ্কে অৰ্মত্য কুমাৰ সেনে আগবঢ়োৱা অৱদানৰ বিষয়ে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰিবা।

২.২ কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ নতুন ব্যাখ্যাৰ স্বৰূপ

উপযোগিতাৰ স্তৰবাচক জোখৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত হৈ সামাজিক কল্যাণ কেনেকে সৰ্বাধিক হয় তাৰ চৰ্তসমূহ পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰা হ'ল। মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত থাকি পাৰেট'ই অধ্যয়ন কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে, নীতিৰ পৰিবৰ্তনে সামাজিক কল্যাণত কি পৰিবৰ্তন আনে। পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কৰ মূল বক্তব্য হ'ল যে সমাজৰ কাৰো অপকাৰ নকৰি একাধিকৰ মঙ্গল সাধন কৰা অৰ্থনৈতিক নীতিৰ পৰিবৰ্তন কল্যাণবৰ্দ্ধক। কিন্তু এই নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত তেনে নীতিৰ কল্যাণ পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি, যি নীতিয়ে সমাজৰ একাংশৰ অনিষ্ট সাধন কৰা অৱস্থাত আন এটা অংশৰ মঙ্গল সাধন কৰে। কাৰণ এনে নীতিৰ প্ৰয়োগৰ ক্ষেত্ৰত কল্যাণ পৰিণাম অধ্যয়ন কৰিবলৈ গ'লে মূল্য বিচাৰত লিপ্ত হ'বলগীয়া হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে এড্‌জৰথ'ৰ চন্দুক চিত্ৰৰ মিলনৰেখাত এটা মিলন বিন্দুৰ পৰা আন এটা মিলন বিন্দুলৈ দ্ৰব্য বা উপাদানৰ জোঁট স্থানান্তৰ হ'লে এজন ব্যক্তি বা এখন প্ৰতিষ্ঠানৰ লাভ হোৱা অৱস্থাত আন এজন ব্যক্তি বা প্ৰতিষ্ঠানৰ লোকচান হয়। বৰঞ্চ মিলন ৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুৱে পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ চৰ্ত পূৰণ কৰে। গতিকে পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত একাধিক কাম্য অৱস্থা পোৱা যায়। কিন্তু কোনটো কাম্য অৱস্থাই সৰ্বাধিক কল্যাণ দিব পাৰে তাক এককভাৱে পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত জানিব নোৱাৰি। কেলেড'ৰ, হিক্‌চ আৰু চীট'ভ্ৰুস্কিয়ে এটা নতুন নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত এনে এক পৰিস্থিতিৰ কল্যাণ পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে, য'ত কোনো নতুন নীতিৰ প্ৰয়োগে সমাজৰ একাংশৰ অৱস্থাৰ অৱনতি আৰু আন এটা অংশৰ অৱস্থাৰ উন্নতি ঘটায়। এই নিৰ্ণায়কক ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়ক হিচাপে জনায়।

ক্ষতিপূৰণ কৰিয়েই হওক বা নকৰিয়েই হওক ব্যক্তিগত কল্যাণৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণ কেতিয়া সৰ্বাধিক হয় সেই অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰিব পাৰিব লাগিব। অৰ্থাৎ উৎপাদন আৰু ভোগৰ সমন্বয় হোৱা অৱস্থাত ব্যক্তিগত উপযোগিতাৰ সামাজিক তথা সৰ্বমুঠ উপযোগিতা গঠন কৰিব পৰা হ'ব লাগে। ইয়াৰ বাবেই প্ৰয়োজন হয় প্ৰথমে ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক পছন্দ ঠিক কৰাটো। অৰ্থাৎ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য নিৰূপণ কৰাটো। এই সম্পৰ্কত বিভিন্ন অৰ্থনীতি বিভিন্ন সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে যদিও বাৰ্গচন আৰু চেমুৱেলচনে উপযোগিতাৰ শক্তিশালী স্তৰবাচক জোখৰ সহায়ত যি সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য গঠন কৰিছে সেয়া অধিক গ্ৰহণযোগ্য। তেওঁলোকৰ ব্যাখ্যা অনুযায়ী ব্যক্তিগত কোনবোৰ পছন্দ সামাজিকভাবে কাৰ্যকৰী কৰিব পৰা যাব সেইটো ঠিৰাং কৰিবলৈ হয় একছত্ৰী প্ৰশাসক থাকিব লাগিব নহয় গণতান্ত্ৰিক সংখ্যাগৰিষ্ঠ দলৰ চৰকাৰ থাকিব লাগিব। তেতিয়া সামাজিক উপযোগিতা ৰেখা আৰু সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সমন্বয়ত সা সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা দ্ৰব্যৰ ভোগ আৰু উৎপাদন চিনাক্ত কৰিব পৰা যাব। অৰ্থনীতিবিদ এৰ'ৱে কৈছে যে আনকি গণতন্ত্ৰতো এই পছন্দ কাৰ্য সম্ভৱ নহয়। কিয়নো ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক পছন্দ সম্ভৱ কৰি তুলিবলৈ যিবোৰ চৰ্ত পূৰণ হোৱাটো আৱশ্যক সেয়া কেতিয়াও পূৰণ কৰিব নোৱাৰি। এই মতামত প্ৰমাণ কৰি তেওঁ দীঘলীয়া কাললৈ কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ চিন্তা-চৰ্চাৰ পথ ৰুদ্ধ কৰি পেলালে। শেহতীয়াকৈ ন'বেল অৰ্থনীতিবিদ অৰ্ম্য কুমাৰ সেনে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানত কেতবোৰ নতুন চিন্তাৰ উন্মেষ ঘটাই অৰ্থবিজ্ঞানৰ এই শাখাটোক পুনৰ উজ্জীৱিত কৰি তুলিছে। তেওঁৰ মতে ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক পছন্দ গঠন কৰিবলৈ গণতান্ত্ৰিক সংখ্যাগৰিষ্ঠ চৰকাৰ থকাটো অপৰিহাৰ্য নহয়; সংখ্যা লঘিষ্ঠ পছন্দো সামাজিক পছন্দৰ বাবে গুৰুত্বপূৰ্ণ হ'ব পাৰে যদিহে লঘিষ্ঠ পছন্দ শিক্ষা-দীক্ষা, সুস্থ চিন্তা চৰ্চাৰ ফল হয়। এয়া তেওঁ তথ্যসম্বলিতভাবে প্ৰমাণ কৰিছে দেশে দেশে ইতিমধ্যে ঘটি যোৱা ঘটনাবাজীৰ মাধ্যমত।

২.৩ : ক্ষতি পূৰণ নীতি

(Compensation Principle)

ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে এচামৰ ক্ষতি হোৱা অৱস্থাত আন এচামৰ লাভ হ'লে সামাজিক কল্যাণ কি হ'ব সেই বিষয়ত পাৰেট' মৌন হৈ থকা অৱস্থাটো কেলেড'ৰ, হিক্চ আৰু চীট'ভস্কিয়ে এটা নতুন নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত

ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। এই নিৰ্ণায়কক ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়ক হিচাপে জনায়।

২.৩.১ অনুমিত চৰ্ত (Assumptions)

ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়ক নিৰ্ভৰ কৰা অনুমিত চৰ্তসমূহ হ'ল –

১. এজন ব্যক্তিৰ সম্ভাষ্টি আন এজন ব্যক্তিৰ সম্ভাষ্টিৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ নকৰে।
২. এজন ব্যক্তিৰ নিজৰ কল্যাণৰ বাবে নিজেই উত্তম বিচাৰক।
৩. ভোগ আৰু উৎপাদন কাৰ্যত বাহ্যিকতাৰ কোনো প্ৰভাৱ নাথাকে।
৪. উপযোগিতা স্তৰ বাচকভাৱে জুখিব পাৰি আৰু ব্যক্তি বিশেষে উপযোগিতা তুলনা কৰাটো সম্ভৱ নহয়।

২.৩.২ ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়ক (Compensation Criterion)

উল্লিখিত চৰ্ত সমূহৰ ভিত্তিত ক্ষতিপূৰণ পৰিশোধ (Compensating Payment) ধাৰণাৰ সহায়ত কেলড'ৰ, হিক্চ আৰু চীট'ভ্ৰুফিয়ে মূল্য বিচাৰৰ পৰা মুক্ত হৈ কল্যাণ নিৰ্ণায়কৰ ব্যাখ্যা কৰাৰ চেষ্টা কৰিছে।

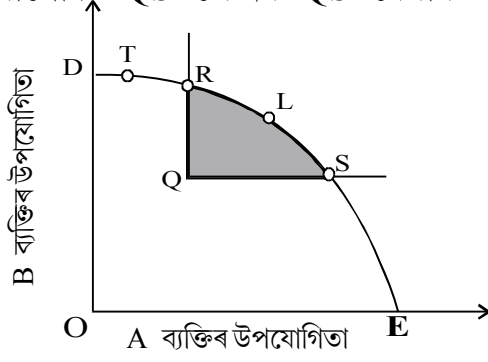
কল্যাণৰ ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়কৰ প্ৰথম প্ৰণেতা হ'ল নিক'লাচ কেলড'ৰ। কিছুমান অৰ্থনৈতিক পুনৰ গঠন তথা অৰ্থনৈতিক নীতিৰ পৰিবৰ্তনে সমাজৰ কিছুমানৰ অৱস্থাৰ অৱনতি ঘটাই আন কিছুমানৰ অৱস্থাৰ উন্নতি ঘটাব পাৰে। কেলড'ৰৰ মতে এই পৰিবৰ্তন কল্যাণ বৰ্দ্ধক হ'ব যদিহে ইয়াৰ যোগেদি লাভবান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক লোকচানৰ ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হয়। অধ্যাপক ব'মলৰ ভাষাত, "Caldor's Criterion states that a change is an improvement if those who, gain evaluate their gains at a higher figure than the value which the losers set upon their losses." আনহাতে, কেলড'ৰৰ নিজৰ ভাষাত – "In all cases... where a certain policy leads to an increase in physical productivity and thus in aggregate real income... it is possible to make everybody better off without making anybody worse off. It is quite sufficient to show that even all those who suffer as a result are fully compensated for their loss, the rest of the community still be better off than before." অৰ্থাৎ যি অৰ্থনৈতিক নীতিয়ে সমাজৰ প্ৰতিজন অৱস্থাৰ উন্নতি ঘটায়, সি সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰাটো নিশ্চিত। আনহাতে কিছুমানৰ অৱস্থাৰ অৱনতি ঘটাই পৰিস্থিতি সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব, যদিহে লোকচানৰ

ক্ষতিপূৰণ দি বৰ্দ্ধিত লাভৰ অৱশিষ্ট থাকি যায়। কেলেড'ৰৰ এনে মন্তব্য সমৰ্থন হিচ্ছে কৈছে – "A is so much better by the change that he could compensate B for his loss and still have some thing left over, then the reorganisation is uniequivocal improvement." অৰ্থাৎ এজনৰ ক্ষতিপূৰণ কৰি অৱশিষ্ট লাভ ৰাখিব পৰাকৈ সম্পন্ন হোৱা অৰ্থনৈতিক পুনৰ গঠনে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰে। এইদৰে কেলেড'ৰ আৰু হিচ্চে প্ৰায় একে ধৰণৰ ব্যাখ্যা ডাঙি ধৰিছে। পাৰ্থক্য মাথো এয়ে যে, কেলেড'ৰে লাভৰ দিশৰ পৰা আৰু হিচ্চে লোকচানৰ দিশৰ পৰা ক্ষতিপূৰণৰ বিষয়টো বিবেচনা কৰিছে।

উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ সহায়ত কেলেড'ৰ-হিচ্চৰ ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰ ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। ২.১ নং চিত্ৰত DE হ'ল উপযোগিতা সীমাৰেখা। ধৰাহ'ল প্ৰাথমিক ভাৱে A আৰু B ভোক্তা দুজনে উপযোগিতাৰ Q জোটেটো লাভ কৰে। অৰ্থনৈতিক নীতি পৰিবৰ্তনৰ বাবে যদি জোটেটো Q ৰপৰা T লৈ স্থান সলনি হয় তেতিয়া A ৰ উপযোগিতা কমিব আৰু B ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। Q ৰ বাদে আন কোনো জোটেলে উপযোগিতা স্থানান্তৰ হোৱা অৰ্থনৈতিক নীতিৰ কল্যাণ পৰিণাম পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। কিন্তু RQS ক্ষেত্ৰত বাহিৰৰ কোনো জোটেলে (ODE ক্ষেত্ৰৰ ভিতৰৰ যেনে T য'ত এজনৰ উপযোগিতা কমে আৰু আন এজনৰ উপযোগিতা বাঢ়ে) উপযোগিতা স্থানান্তৰ হোৱা অৰ্থনৈতিক নীতিৰ কল্যাণ পৰিণাম পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু উপযোগিতাৰ এনে স্থানান্তৰে কল্যাণত কি পৰিবৰ্তন আনে তাক কেলেড'ৰ-হিচ্চ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। এই ক্ষেত্ৰত আমি চাব লাগিব B ৰ লাভেৰে A ৰ লোকচানৰ ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হৈছেনে নাই। আমি ইতিমধ্যে পাই আহিছো যে লাভবান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোৰ ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হ'লে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পায়। গতিকে B-এ A ৰ ক্ষতিপূৰণ দিয়াৰ বাবে যদি Q জোটেটো RQS ক্ষেত্ৰৰ QR ৰেখাৰ ওপৰত থকা Q ৰ বাদে আন কোনো জোটেলে স্থানান্তৰ হ'লে A ৰ উপযোগিতা একে থাকি B ৰ উপযোগিতা বাঢ়িব। আনহাতে, QS ৰেখাৰ ওপৰত থকা Q ৰ বাদে আন কোনো জোটেলে উপযোগিতা সলনি হ'লে, B ৰ উপযোগিতাক একে থাকি A ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। তদুপৰি QR আৰু QS ৰেখাৰ বাদে RQS ক্ষেত্ৰৰ আন কোনো জোটেলে

(১৭০)

T স্থানান্তৰ হ'লে A আৰু B উভয়ৰে উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। গতিকে Q জোঁটৰ পৰা T লৈ উপযোগিতা সলনি হ'লে এই স্থানান্তৰৰ আঁৰত থকা অৰ্থনৈতিক নীতিক কল্যাণ বৰ্দ্ধক বুলি ক'বপৰা যাব, যদিহে ক্ষতিপূৰণৰ যোগেদি RQS ক্ষেত্ৰৰ QS ৰেখাৰ ওপৰত

চিত্ৰ নং ২.১

থকা জোঁটৰ Q ৰ বাদে আন কোনো জোঁটলৈ উপযোগিতা স্থানান্তৰ হয়। মনকৰিবলগীয়া যে উল্লিখিত ক্ষতিপূৰণ প্ৰকৃত ক্ষতিপূৰণ নহ'বও পাৰে। ই সম্ভাৱ্য ক্ষতিপূৰণ হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ B এ A ক প্ৰকৃতভাৱে কোনো ক্ষতিপূৰণ নিদিবও পাৰে। কেলেড'ৰ, হিকচ'ৰ মতে B লাভেৰে A ক ক্ষতিপূৰণ দি B ৰ নিজৰ অৱস্থা উন্নত কৰি ৰখাৰ সামৰ্থ আছেনে নাই সেইটোহে লক্ষণীয়। অৰ্থাৎ লাভৱান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক প্ৰকৃত ৰূপত ক্ষতিপূৰণ নিদিলেও সম্ভাৱ্য ক্ষতিপূৰণে উপযোগিতাৰ কেনে পৰিবৰ্তন আনিব পাৰে তাকহে কেলেড'ৰ-হিকচ' নিৰ্ণায়কত বিচাৰ কৰা হয়। লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক লাভৱান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰখাটো সম্ভৱ হ'লেই সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব বুলি কোৱা হৈছে। প্ৰকৃততে ক্ষতিপূৰণ দিয়া হয়নে নহয় সেইটো ইয়াত বিবেচনীয় নহয়। ইয়াত মাথো উৎপাদনৰ পৰিমাণৰ দিশৰ পৰা ক্ষতিপূৰণ দিব পৰা কথাটো বিবেচনা কৰা হয়।

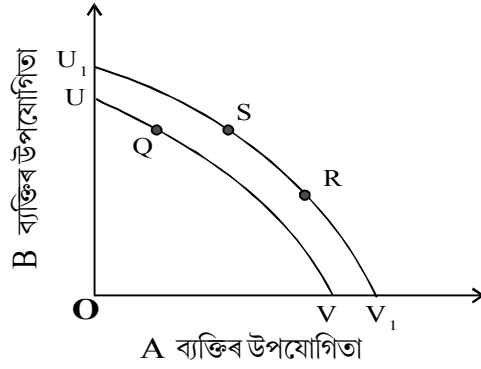
উল্লেখযোগ্য যে, অৰ্থনৈতিক নীতিৰ পৰিবৰ্তন এনেদৰেও হ'ব পাৰে যাৰ ফলত উপযোগিতা সীমাৰেখা স্থানান্তৰ হয়, য'ত সমাজৰ একাংশৰ লোকচান হৈ আন এটা অংশৰ লাভ হ'ব পাৰে। ২.২ নং চিত্ৰত UV হ'ল

(১৭১)

হোৱা বুলি ধৰি লোৱা হ'ল। ইয়াৰ ফলত Q জোটেটো R লৈ স্থানান্তৰ হ'ল। এই স্থানান্তৰ B ৰ উপযোগিতা কমাই A ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি কৰিছে। পুনৰ বিতৰণৰ যোগেদি যদি R জোটেটো S লৈ স্থানান্তৰ কৰিব পাৰি তেতিয়া সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। কিয়নো এই অৱস্থাত B ৰ উপযোগিতা একে থাকি A ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি পাব। অৰ্থাৎ তেনে অৰ্থনৈতিক নীতিৰ পৰিবৰ্তন কল্যাণ বৰ্দ্ধক হৈ পৰে, যেতিয়া উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ স্থানান্তৰ হৈ সমাজৰ একাংশ লোকচান হ'লেও লাভৱান হোৱা শ্ৰেণীটো লাভেৰে লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লোকচানৰ ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হয়।

২.৩.৩ স্কিট'ভস্কিৰ সাঁথৰ (Scitovsky's Paradox)

টাইবৰ চীট'ভস্কিয়ে এ কেলড'ৰ-হিক্চৰ নিৰ্ণায়কত থকা এটা বিসংগতি ধৰা পেলাইছে। অৰ্থাৎ কেলড'ৰ-হিক্চৰ নিৰ্ণায়কৰ প্ৰয়োগে কেতিয়াবা স্ববিৰোধী

চিত্ৰ নং ২.২

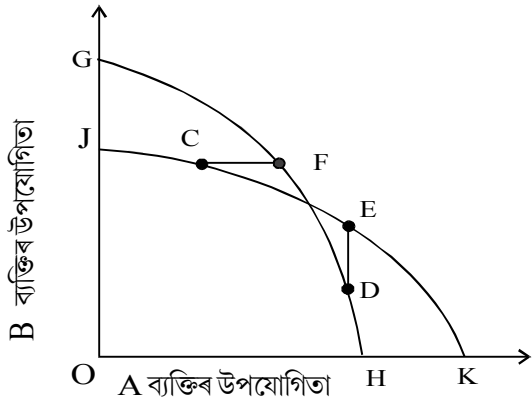
মন্তব্যৰ সৃষ্টি কৰে। ইয়াকে চীট'ভস্কিৰ সাঁথৰ বোলা হয়। চীট'ভস্কিয়ে দেখুৱাইছে যে, কেলড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত যিটো বিকল্প কোনো পৰিস্থিতিত তুলনামূলক ভাৱে কল্যাণৰ দিশৰ পৰা উন্নত বুলি কোৱা হয়, অন্য পৰিস্থিতিত সেই বিকল্প তুলনামূলকভাৱে অনুন্নত হৈ পৰে। যদি A আৰু B বিকল্প দুটাৰ A তকৈ B অধিক কল্যাণ প্ৰদান কাৰী বুলি কেলড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত প্ৰমাণ কৰিব পাৰি, তেন্তে এই একেই নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত এইটোও প্ৰমাণ কৰিবপাৰে যে B তকৈ A অধিক কল্যাণ প্ৰদানকাৰী। এই স্ববিৰোধী অৱস্থাটো চীট'ভস্কিৰ সাঁথৰ বোলা হয়।

চীট'ভস্কিৰ সাঁথৰটো ২.৩ নং চিত্ৰৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে। চিত্ৰত

JK হ'ল প্রাথমিক উপযোগিতা সীমারেখা আৰু প্রাথমিকভাৱে লাভ কৰা উপযোগিতাৰ জোঁটটো হ'ল C। অৰ্থনৈতিক নীতি পৰিবৰ্তনৰ বাবে উপযোগিতা সীমারেখাই GH লৈ স্থান সলনি কৰিলে আৰু নতুনকৈ লাভ কৰা উপযোগিতাৰ জোঁটটো হ'ল D। এই পৰিবৰ্তনৰ ফলত ট্ৰ'ৰ উপযোগিতা কমি ট্ৰ'ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি পাইছে। কিন্তু ট্ৰ'ক ক্ষতিপূৰণ দিয়াৰ ফলত যদি জোঁটটো ঠ লৈ স্থানান্তৰ হয়, তেতিয়া ট্ৰ'ক ক্ষতিপূৰণ দিও ট্ৰ'এ অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হয়। গতিকে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। এই দিশৰপৰা ট্ৰ'ৰপৰা ড্ৰ লৈ হোৱা পৰিবৰ্তন কল্যাণবৰ্দ্ধক অৰ্থাৎ C তকৈ D অধিক কল্যাণ প্ৰদানকাৰী।

বিপৰীত দিশৰ পৰা ধৰি লোৱা হ'ল যে প্রাথমিক উপযোগিতা সীমারেখা GH ৰ প্রাথমিক উপযোগিতাৰ জোঁট হ'ল D। উপযোগিতা সীমারেখা JK লৈ স্থানান্তৰ হ'ল আৰু উপযোগিতাৰ নতুন জোঁটটো হ'ল C। এই পৰিবৰ্তনে A ৰ উপযোগিতা কমাই B ৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি কৰিছে। B এ A ৰ লোকচানৰ ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হ'ব যদিহে উপযোগিতাৰ জোঁটটো C ৰপৰা E লৈ সলনি হয়। E লৈ হোৱা পৰিবৰ্তনে A ৰ উপযোগিতা একে ৰাখি B ৰ উপযোগিতা অতিৰিক্ত ৰৈ যোৱাত সহায় কৰিছে। গতিকে দেখা গ'ল D ৰপৰা C লৈ হোৱা স্থানান্তৰ কল্যাণবৰ্দ্ধক। অৰ্থাৎ কল্যাণৰ দিশৰ পৰা D তকৈ C অধিক কল্যাণ প্ৰদান কাৰী।

২.৩ নং চিত্ৰত দেখা গৈছে JK ৰেখাক প্রাথমিক বুলি ধৰিলে সামাজিক

চিত্ৰ নং ২.৩

ভাৱে $D > C$ আৰু GH ৰেখা $C > D$ । অৰ্থাৎ কেলড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়কৰ ব্যৱহাৰৰ যোগেদি এনে এক স্বমত বিৰোধী সিদ্ধান্তত উপনীত হ'বলগীপয়া হয়। যেতিয়া প্ৰাথমিক উপযোগিতা সীমাৰেখাক পৰৱৰ্তী কালৰ উপযোগিতা সীমাৰেখাই ছেদ কৰে, তেতিয়াই মতৰ অসামঞ্জস্যতা বা চীট'ভ্ৰঙ্কিৰ সাৰ্থৰৰ উদ্ভৱ হয়।

২.৩.৪ স্কিট'ভ্ৰঙ্কিৰ দ্বৈত নিৰ্ণায়ক

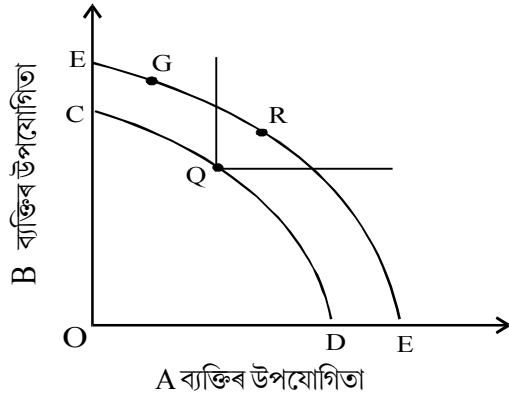
(Scitovsky's Double Criterion)

কেলড'ৰ-হিক্চৰ ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়কৰ প্ৰয়োগকালত উদ্ভৱ হোৱা স্বমতবিৰোধী অৱস্থাৰ অৱসান ঘটাবলৈ চীট'ভ্ৰঙ্কিয়ে এটা নিৰ্ণায়কৰ অৱতাৰণা কৰিছে আৰু ইয়াক চীট'ভ্ৰঙ্কিৰ দ্বৈত নিৰ্ণায়ক বোলা হয়। এই নিৰ্ণায়ক অনুসৰি কোনো পৰিৱৰ্তিত অৰ্থনৈতিক অৱস্থা তেতিয়াহে কল্যাণ বৰ্দ্ধক হ'ব, যেতিয়া লাভৱান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে নতুন অৱস্থাতো গ্ৰহণ কৰিবলৈ লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক সৈমান কৰাব পাৰে কিন্তু লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লাভ হোৱা শ্ৰেণীটোক পূৰ্বৰ অৱস্থাতে থাকিবলৈ সৈমান কৰাব নোৱাৰিব। ২.৪ নং চিত্ৰৰ সহায়ত চীট'ভ্ৰঙ্কিৰ দ্বৈত-নিৰ্ণায়কটো উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰা হ'ল। চিত্ৰত EE আৰু CD হ'ল দুডাল উপযোগিতা সীমাৰেখা। ধৰা হ'ল, অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তনে CD উপযোগিতা ৰেখাত থকা Q জোটেটো EE উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ ওপৰত থকা G জোটেলে স্থানান্তৰ হ'ল। কেলড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়ক অনুসৰি Q ৰপৰা G লৈ হোৱা স্থানান্তৰ কল্যাণ বৰ্দ্ধক। কিয়নো Q ৰপৰা G লৈ স্থানান্তৰ হোৱাৰ সময়ত উদ্ভৱ হোৱা B ৰ লাভেৰে A ক ক্ষতিপূৰণ দিলে উপযোগিতাৰ জোটেটো G ৰপৰা R লৈ স্থানান্তৰ কৰাটো সম্ভৱ, আৰু তেতিয়া সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। কাৰণ A আৰু B উভয়ৰ বাবে R জোটেটো Q জোটেতকৈ উন্নত। অৰ্থাৎ কেলড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়কৰ যোগেদি প্ৰমাণ হ'ল যে $G > Q$ । বিপৰীত দিশত কেলড'ৰ হিক্চ নিৰ্ণায়কে G ৰপৰা Q লৈ হোৱা স্থানান্তৰৰ ফলত কল্যাণ পৰিবৰ্তন হোৱাটো ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। অৰ্থাৎ G ৰপৰা Q লৈ হোৱা স্থানান্তৰো কল্যাণ বৰ্দ্ধক বুলি প্ৰমাণ কৰাত কেলড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়কে সহায় নকৰে।

কাৰণ G ৰপৰা Q লৈ হোৱা স্থানান্তৰৰ ফলত হোৱা A ৰ লাভেৰে B

ক

ক্ষতিপূৰণ দিলেও A ক পূৰ্বৰ অৱস্থালৈ লৈ যাব নোৱাৰি। কাৰণ আয়ৰ পুনৰ বিতৰণৰ যোগেদি Q জোঁটক CD উপযোগিতা সীমাৰেখা ওপৰৰ আনকোনো

চিত্ৰ নং ২.৪

জোঁটলৈ স্থানান্তৰ কৰিলে এজনৰ উপযোগিতা একে ৰাখি আন জনৰ উপযোগিতা বৃদ্ধি কৰাটো বা A আৰু B উভয়ে উপযোগিতা বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়। গতিকে Q ৰপৰা G লৈ হোৱা স্থানান্তৰে কেলড'ৰ-হিক্চৰ নিৰ্ণায়ক সন্তুষ্টি কৰে, কিন্তু G ৰপৰা Q লৈ হোৱা স্থানান্তৰ এই নিৰ্ণায়ক সন্তুষ্টি নকৰে। এই দুয়োদিশৰ স্থানান্তৰৰ কালত উদ্ভৱ হোৱা কল্যাণ পৰিমাণ চীট'ভ্ৰুষ্কিৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ Q ৰপৰা G লৈ স্থানান্তৰ হওঁতে যেতিয়া B ৰ লাভ হয় আৰু A ৰ লোকচান হয় তেতিয়া B এ নতুন অৱস্থান গ্ৰহণ কৰিবলৈ A ক সৈমান কৰাব পাৰে। কিন্তু A এ B ক Q জোঁটলৈ পত্যাৰ্তন কৰাত সৈমান কৰাব নোৱাৰে। গতিকে দেখা গ'ল, অৰ্থনৈতিক অৱস্থা পৰিবৰ্তনৰ সময়ত যেতিয়া পুৰণা উপযোগিতা সীমাৰেখা আৰু নতুন উপযোগিতা সীমাৰেখাই পৰস্পৰ চেদ নকৰে, আৰু যেতিয়া অৰ্থনৈতিক অৱস্থাৰ পৰিবৰ্তনৰ যোগেদি উৎপাদন তথা প্ৰকৃত আয় বৃদ্ধি পায় তেতিয়া সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পোৱা অৱস্থাটো কেলড'ৰ-হিক্চ-চীট'ভ্ৰুষ্কিৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি।

২.৩.৫ মূল্যায়ন (Evaluation)

কেলড'ৰ-হিক্চ-চীট'ভ্ৰুষ্কিয়ে আগবঢ়োৱা ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰৰ ওপৰত ১৯৩৯

স্কীট'ভক্ষীয়ে কেলড'ৰ হিক্চ নিৰ্ণায়কৰ সংস্কাৰ সাধন কৰি ইয়াক অধিক গ্ৰহণ যোগ্য কৰি তুলিছে। এই তিনিজন অৰ্থনীতিবিদে দাবী কৰে যে উপযোগিতাৰ স্তৰ বাচক জোখৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এটা উন্নত কল্যাণ নিৰ্ণায়ক আগবঢ়াবলৈ সমৰ্থ হৈছে। আৰু এই নিৰ্ণায়কটো মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত বুলি কোৱা হৈছিল। এনেবোৰ ধনাত্মক গুণগত দিশ থকা সত্বেও ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়কক বিভিন্ন ধৰণে সমালোচনা কৰা হৈছে। সেইবোৰ হ'ল—

১. অৰ্থনীতিবিদ লিট'লৰ মতে কেলড'ৰে কোনো নতুন কল্যাণ নিৰ্ণায়কৰ অৱতাৰণা কৰা নাই। কেলড'ৰে আয় বিতৰণৰ গাঁথনি নিৰ্বিশেষে উৎপাদন বা কাৰ্য দক্ষতা বৃদ্ধি পালে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাই বুলি মত পোষণ কৰিছে। এইদৰে কেলড'ৰৰ নিজৰ বক্তব্য হ'ল, ' 'When the production of wealth goes up; some income distribution could be found which make some people better off and no one worse off than before' ' আনহাতে, কেলড'ৰ নিৰ্ণায়কত বিবেচনা কৰা ক্ষতিপূৰণ অনুমান ভিত্তিকহে ইয়াৰ কাৰ্যকৰী ৰূপ নাথাকিবও পাৰে। সেয়েহে লিট'লে কৈছে কেলড'ৰে খুব বেছি অৰ্থনৈতিক দক্ষতা বৃদ্ধিৰ ব্যাখ্যাহে ডাঙি সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধিৰ নহয়।

২. ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰৰ সমৰ্থক সকলে দাবী কৰাৰ দৰে ই মূল্য বিচাৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত নহয়। অধ্যাপক ব'মল আৰু লিট'লে এই দিশত মন্তব্য দিছে যে ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰ মূল্য বিচাৰৰ পৰা মুক্ত নহয়। অৰ্থনৈতিক পুনৰ গঠনৰ বাবে লাভ হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিব পৰা অৱস্থাটো কল্যাণৰ দিশৰ পৰা তুলনা মূলক ভাৱে ভাল বুলি মন্তব্য কৰা কাৰ্য নিজে মূল্য বিচাৰৰ অন্তৰ্ভুক্ত। লাভ হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক ক্ষতিপূৰণ দিবলৈ হ'লে কাৰ কিমান লাভ হ'ল আৰু কাৰ কিমান লোকচান হ'ল তাৰ হিচাপ কৰিব লাগিব এনে হিচাপত স্বাভাৱিকতে মূল্য বিচাৰ নিহিত হৈ থাকে।

৩. ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰত যি ক্ষতিৰ কথা কোৱা হৈছে সেয়া সম্ভাব্য ক্ষতিপূৰণহে। বাস্তৱতে লাভবান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক ক্ষতিপূৰণ নিদিবও পাৰে। ইয়াত মাথো বিবেচনা কৰা হয়, যদি ক্ষতিপূৰণ দিয়া হয় তেতিয়া লাভৱান হোৱা সকলে লোকচানৰ বাবদ ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিব পাৰেনে নাই। কিন্তু বাস্তৱতে যদি ক্ষতিপূৰণ দিয়া নহয়, তেতিয়া সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পোৱাটো নিশ্চিত নহয়। কাৰণ কেৱল

উৎপাদন বৃদ্ধিয়ে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰিব নোৱাৰে, যদি বিতৰণৰ অসমতা বৃদ্ধি কৰি এই উৎপাদন বৃদ্ধি পায়।

৪. অধ্যাপক ব'মলৰ মতে, কেলড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়ক অনুপযুক্ত মূল্য বিচাৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। তেওঁ কৈছে – 'By using a criterion involving potential money compensations, they set up a concealed interpersonal comparison on a money basis' যদি অৰ্থনৈতিক পৰিবৰ্তনৰ বাবে A নামৰ ব্যক্তিৰ ৫০০ টকা লাভ হয়, B নামৰ ব্যক্তিৰ ৭৫ টকা লোকচান হয়, তেতিয়া আমি ক'ব নোৱাৰো যে সামাজিক কল্যাণ বাঢ়িছে। কাৰণ লোকচান হোৱা ব্যক্তি জন দুখীয়া আৰু লাভবান হোৱা ব্যক্তিজন ধনী হ'ব পাৰে। ৫০০ টকা লাভ কৰি আহৰণ কৰা সম্ভৱি ৭৫ টকা লোকচানৰ বাবে হেৰোৱা সম্ভৱিতকৈ কম হ'ব পাৰে। গতিকে ক্ষতি পূৰণ ব্যৱস্থা কাৰ্যকৰী নহ'লে কেৱল উৎপাদন বৃদ্ধিৰ বাবেই সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব বুলি ক'ব নোৱাৰি। তদুপৰি B ৰ কিমান লোকচান হ'ল আৰু A ৰ কিমান লাভ হ'ল আৰু B ৰ কিমান ক্ষতিপূৰণ দিয়া উচিত এই সকলো সিদ্ধান্তৰ আঁৰত ব্যক্তিবিশেষে উপযোগিতা তুলনা কৰাটো নিহিত হৈ আছে।

৫. কেলড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়কত ধৰি লোৱা হৈছে যে উৎপাদনৰ পৰিবৰ্তনৰ পৰা বিতৰণৰ পৰিবৰ্তনক পৃথক কৰিব পাৰে। এটা উদাহৰণৰ সহায়ত ইয়াক ব্যাখ্যা কৰা হওক। কোনো নীতিৰ পৰিবৰ্তনৰ বাবে কোকা ক'লাৰ উৎপাদন বাঢ়ি হুইস্কিৰ উৎপাদন কমিব পাৰে এতিয়া যদি ৰামে কোকা ক'লা আৰু হৰিয়ে হুইস্কি পছন্দ কৰে তেতিয়া কোকা ক'লাৰ উৎপাদন বঢ়াই হুইস্কিৰ উৎপাদন কমোৱা নীতিয়ে ৰাম আৰু হৰিৰ মাজত পানীয় বিতৰণ অপৰিবৰ্তিত কৰি ৰাখিব নোৱাৰে। গতিকে প্ৰকৃত আয় কি দৰে বিতৰণ হৈছে তাক নজনাকৈ কেৱল উৎপাদন বৃদ্ধি হ'লেই সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি নাপায়। তদুপৰি উৎপাদনৰ পৰিবৰ্তন কাৰ্যই বিতৰণৰ ওপৰত আঘাট নহনাকৈ নাথাকে। যেতিয়া কোনো এবিধ দ্ৰব্যৰ উৎপাদন বৃদ্ধি পায়, তেতিয়া সেই দ্ৰব্যবিধ উৎপাদন কৰিবলৈ প্ৰয়োজন হোৱা উপাদানৰ চাহিদা বাঢ়ি ইয়াৰ দৰ বাঢ়ে। তেতিয়া সেই উপাদান বিধৰ মালিকৰ আয় আন উপাদানৰ মালিকৰ তুলনাত অধিক হয়। গতিকে বিতৰণৰ অসমতা বৃদ্ধি পায়। উৎপাদন বৃদ্ধিয়ে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি হোৱাটো নিশ্চিত নকৰে। বৰঞ্চ উৎপাদন কমি থাকিও আয়ৰ সমবিতৰণে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি হোৱাটো নিশ্চিত কৰে।

৬. চীট'ভ্ৰুষ্কিৰ দ্বৈত নিৰ্ণায়কৰ ওপৰত মন্তব্য আগবঢ়াই গৰ্মেনে কৈছে, মাত্ৰ দুটা বিকল্প অৱস্থা নিৰ্বাচনৰ দিশৰ পৰাহে এই দ্বৈত নিৰ্ণায়ক ব্যৱহাৰ কৰি স্ববিৰোধী মত প্ৰদানৰ পৰা ৰক্ষা পাব পাৰি। নিৰ্বাচন কৰিবলগীয়া পৰিস্থিতি দুটাতকৈ অধিক হ'লে স্ববিৰোধী মত প্ৰদানৰ পৰিস্থিতিত কল্যাণৰ গতিবিধি ব্যাখ্যা কৰাত চীট'ভ্ৰুষ্কিৰ নিৰ্ণায়কে সহায় নকৰে।

৭. অধ্যাপক ব'মল, লিট'ল আৰু এৰ'ই মত পোষণ কৰিছে যে ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰই সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধিৰ ব্যাখ্যাত বিশেষ অৰিহণা যোগোৱা নাই। কিয়নো অৰ্থনৈতিক নীতি পৰিবৰ্তনৰ বাবে সমাজৰ লাভ আহৰণ কৰা শ্ৰেণীটোৱে লোকচানৰ সন্মুখীন হোৱা শ্ৰেণীটোক কি ক্ষতিপূৰণ দিব তাৰ ওপৰত এই নিৰ্ণায়কে গুৰুত্ব দিয়া নাই। ড° ৰোথেনবাৰ্গে এটা উদাহৰণ দাঙি ধৰি কৈছে, কোনো সমাজ গঠনৰ প্ৰাথমিক স্তৰত এখন প্ৰতিষ্ঠানে নৱআৱিষ্কৃত কৌশল প্ৰয়োগ কৰা বাবে সেই প্ৰতিষ্ঠানৰ উৎপাদন ব্যয় কমিব। গতিকে পুৰণা উৎপাদন কৌশল প্ৰয়োগ কৰা আন প্ৰতিযোগী প্ৰতিষ্ঠানসমূহে উৎপাদন কাৰ্য ত্যাগ কৰিব আৰু ইয়াত নিয়োজিত শ্ৰমিকসকল নিবনুৱা হৈ পৰিব। এতিয়া ধৰাহ'ল লাভৱান হোৱা প্ৰতিষ্ঠানখনে লোকচান হোৱা প্ৰতিষ্ঠানক ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিব পাৰে। যদিহে প্ৰকৃততে এই ক্ষতিপূৰণ দিয়া নহয়, তেতিয়া স্বভাৱিকতে সামাজিক কল্যাণ কমিব। কাৰণ, নিবনুৱা হোৱা শ্ৰমিকসকল অসন্তুষ্ট হৈয়ে থাকিব। এই পৰিস্থিতিত ক্ষতিপূৰণ অবিহনে ধনীসকল অধিক ধনী আৰু দুখীয়া সকল অধিক দুখীয়া হোৱাত অৰ্থনৈতিক নীতিৰ পৰিবৰ্তনে সহায়হে কৰিব। গতিকে প্ৰকৃত ক্ষতিপূৰণৰ অনুপস্থিতিত কেলেড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়ক অৰ্থহীন হৈ পৰে।

৮. ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰত ভোগ আৰু উৎপাদনত উদ্ভৱ হোৱা বাহ্যিকতা বিবেচনা কৰা হোৱা নাই। এই সূত্ৰ সমৰ্থক সকলৰ মতে, এজন ব্যক্তিৰ কল্যাণ তেওঁৰ উৎপাদন আৰু ভোগৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। আনৰ উৎপাদন আৰু ভোগে ইয়াত প্ৰভাৱ নেপেলায়। কিন্তু বাস্তৱতে ভোগ আৰু উৎপাদন কাৰ্যত বৃহৎ পৰিসৰত বাহ্যিকতাৰ উদ্ভৱ হয়। এজন ব্যক্তিৰ সন্তুষ্টি বহু পৰিমাণে সমাজত তেওঁ আপেক্ষিক অৱস্থানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। যদি এজন ব্যক্তিৰ অৱস্থা আগৰ দৰে থাকে আৰু সমাজখনৰ অৱস্থা পূৰ্বতকৈ উন্নত হয় তেতিয়া স্বাভাৱিকতে ব্যক্তিজনৰ সন্তুষ্টি কমি ব্যক্তিগত কল্যাণ কমিব। এজন ব্যক্তি দুটা কাৰত অসন্তুষ্টি হ'ব পাৰে। এটা হ'ল- তেওঁ দুখীয়া। এইটো পৰম কাৰণ। আনটো হ'ল তেওঁ আনতকৈ দুখীয়া। এইটো হ'ল আপেক্ষিক কাৰণ। ব্যক্তি

এজনৰ সন্তুষ্টি/অসন্তুষ্টিৰ আপেক্ষিক অৱস্থান নিৰ্ণয় কৰে ভোগ আৰু উৎপাদন কাৰ্যত থকা বাহ্যিকতাৰ পৰিসৰে। গতিকে বাহ্যিকতাৰ উপস্থিতি আওকাণ কৰি ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰই ইয়াৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব হেৰুৱাইছে।

এদিৰে বিভিন্ন দিশৰ পৰা ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰৰ সীমাবদ্ধতা আঙুলিয়াই দি বাৰ্গচন, ছোমুৱেলচন আৰু এৰ'ৱে কাম্য কল্যাণ নিৰ্দ্ধাৰণৰ নতুন ব্যাখ্যা আগ বঢ়াইছে।

২.৪ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য (Social Welfare Function)

১৯৩৮ চনত প্ৰকাশ পোৱা “Reformulation of Certain Aspects of Welfare Economics ” নামৰ প্ৰবন্ধৰ যোগেদি এ. বাৰ্গচনে সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ ব্যাখ্যা কৰিছে। ইতিপূৰ্বে বহুকেইজন চিন্তাবিদে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিকৰণৰ ওপত ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল যদিও সেই ব্যাখ্যা মন্তঃপুত নাছিল। বেনহামৰ দৃষ্টিত, কল্যাণ হ'ল ‘the greatest happiness of the greatest number’। নব্যসংস্থাপনবাদীসকলে বিশেষকৈ পিণ্ডেৰে উপযোগিতাৰ সাংখ্যিকীয় জোখ আৰু উপযোগিতাৰ ব্যক্তিবিশেষ তুলনায়োগ্যতৰা ভিত্তিত কল্যাণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছিল। দ্ৰব্য আৰু উপাদানৰ বিতৰণৰ কিছুমান প্ৰান্তীয় চৰ্ত পূৰণৰ ভিত্তিত ভি.পাৰেট'ই সামাজিক কল্যাণৰ সৰ্বাধিককৰণ অৱস্থা ব্যাখ্যা কৰিছে। কিন্তু বজাৰ অসম্পূৰ্ণতা আৰু উৎপাদন আৰু ভোগত উদ্ভৱ হোৱা বাহ্যিকতাৰ উপস্থিতিত এই চৰ্তসমূহ পূৰণ নহয়। পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত সমাজৰ কাৰো অনিষ্ট নোহোৱা অৱস্থাত একাংশৰ উন্নতি সাধন কৰা অৰ্থনৈতিক নীতিয়ে যে কল্যাণ বৃদ্ধি কৰে তাক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি। কিন্তু যিবিলাক নীতিয়ে সমাজৰ একাংশৰ অনিষ্ট সাধন কৰি আন এটা অংশৰ উপকাৰ কৰে, সেইবিলাক নীতিৰ ক্ষেত্ৰত সামাজিক কল্যাণৰ কি পৰিবৰ্তন হয় তাক পাৰেট'ৰ নিৰ্ণায়কৰ জৰিয়তে ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। এনে অৱস্থাত কল্যাণৰ কি পৰিবৰ্তন হয় তাক ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি কেলড'ৰ-হিক্চ-চীটভ্ৰিফ'ৰ ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত। এই ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰা হৈছে যে, সমাজৰ উপকৃত হোৱা শ্ৰেণীয়ে লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিব পাৰিলে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি হয়। যদিও ক্ষতিপূৰণ সূত্ৰ মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত বুলি দাবী কৰা হয়, তথাপিও ইতিমধ্যে বিভিন্ন অধ্যয়ত কৰা মূল্যায়নৰ পৰা প্ৰতিপন্ন হৈছে যে পিণ্ড আৰু পাৰেট'ৰ কল্যাণ নিৰ্ণায়কৰ দৰে ইও মূল্য বিচাৰৰ সমস্যাৰ পৰা মুক্ত নহয়।

বাৰ্গছন আৰু ছেমুৰেলচনে উপযোগিতাৰ স্তৰবাচক জোখৰ আধাৰত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। এওঁলোকৰ যুক্তি হ'ল যে, কিছু পৰিমাণে মূল্য বিচাৰত লিপ্ত নোহোৱাকৈ সামাজিক কল্যাণৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়োৱাটো সম্ভৱ নহয়। যিহেতু কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞান নিতান্তই ঔচিতাত্মক বিজ্ঞান, গতিকে উচিত-অনুচিতৰ বিচাৰ ইয়াত স্বাভাৱিকতে উদ্ভৱ হয়।

২.৪.১ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ বিকাশ

(Development of Social Welfare Function)

সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ বিকাশৰ এটা ধাৰা পোৱা যায়। ইয়াৰ শেষ ৰূপটো দাঙি ধৰিছে বাৰ্গছন আৰু ছেমুৰেলচনে। বাৰ্গছন আৰু ছেমুৰেলচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য কিছু বহলাই আলোচনা কৰাৰ পূৰ্বে ইয়াৰ আগৰ সময়ছোৱাৰ সামাজিক কল্যাণৰ ওপৰত চমুকৈ চকু ফুৰাই লোৱাটো ভাল হ'ব।

নব্যসংস্থাপনবাদী সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য

Neo-Classical Social Welfare Function

বেনহাম, পিণ্ডু আৰু মাৰ্ছালে সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াই কৈছে যে, সামাজিক কল্যাণ হ'ল সমাজত থকা ব্যক্তিৰ সাংখ্যিক উপযোগিতাৰ সমষ্টি। গাণিতিক ভাৱে—

$$W = U_1 + U_2 + \dots + U_n$$

ইয়াত, $W \Rightarrow$ সামাজিক কল্যাণ,

$U_1, U_2, \dots \Rightarrow$ ব্যক্তিগত কল্যাণ,

সমাজৰ প্ৰধান উদ্দেশ্য হ'ল ব্যক্তিগত কল্যাণৰ সমষ্টি সৰ্ব্বাধিক কৰি সামাজিক কল্যাণ সৰ্ব্বাধিক কৰা। নব্য-সংস্থাপনবাদী ধাৰণা অনুসৰি মৌদ্ৰিক আয়ৰ ক্ষেত্ৰত ক্ৰমহাসমান উপযোগিতা বিধি প্ৰযোজ্য হয়। গতিকে সমাজৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ আয়ৰ প্ৰান্তীয় উপযোগিতা সমান হোৱা অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ সৰ্ব্বাধিক হয়। তেওঁলোকে আৰু ধৰি লৈছে যে সমাজৰ প্ৰতিজন ব্যক্তিৰ ৰুচি-অভিৰুচি একে আৰু একে পৰিমাণৰ প্ৰকৃত আয়ৰ পৰা সকলো ব্যক্তিয়ে সমান উপযোগিতা পায়। গতিকে আয়ৰ সমবিতৰণেহে সামাজিক কল্যাণ সৰ্ব্বাধিক হোৱাত সহায় কৰে।

নব্যসংস্থাপনবাদী সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য বিভিন্ন দিশৰ পৰা সমালোচিত হৈছে। বিশেষকৈ—

(১) এই মতবাদত বিবেচনা কৰাৰ দৰে উপযোগিতা সাংখ্যিকীয় জোখ

সম্ভৱ নহয়।

- (২) ব্যক্তিবিশেষে উপযোগিতা তুলনা কৰিব নোৱাৰি আৰু সেয়েহে বিভিন্ন ব্যক্তিৰ উপযোগিতা সমষ্টি নিৰ্ণয় কৰাটো সম্ভৱ নহয়।
- (৩) ব্যক্তি বিশেষে পোৱা উপযোগিতা যোগ কৰিবলৈ যাওঁতে ধৰি লোৱা হয় যে সমাজত সকলো ব্যক্তিৰ গুৰুত্ব সামান। কিন্তু বাস্তৱতে সেইটো নহয়। গতিকে আধুনিক অৰ্থনীতিবিদ সকলে কেৱল আয়ৰ সমবিতৰণৰ ভিত্তিতে কল্যাণ সৰ্ব্বাধিক কৰাৰ ব্যৱস্থা কৰাটো সমৰ্থন কৰা নাই।

পাৰেট'ৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য

(Paretian Social Welfare Function)

পাৰেট'ৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য অনুসৰি যেতিয়া সমাজৰ কাৰো অনিষ্ট নহৈ এজন বা একাধিকৰ উপকাৰ হয়, তেতিয়া সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পায়। আনহাতে সমাজৰ কাৰো উন্নতি নহৈ একাংশৰ অৱস্থাৰ অৱনতি ঘটিলে সামাজিক কল্যাণ কমে। সেয়েহে সামাজিক কল্যাণ তেতিয়াহে সৰ্বাধিক হয়, যেতিয়া সমাজৰ কাৰো অনিষ্ট সাধন নকৰাকৈ অন্ততঃ এজনৰো উপযোগিতা বৃদ্ধি কৰাটো সম্ভৱ নহয়। উল্লেখযোগ্য যে পাৰেট'ৰ সামাজিক কল্যাণৰ ব্যাখ্যাত উপযোগিতাৰ ব্যক্তিবিশেষ তুলনাত লিপ্ত হোৱা নাই, মাথো এক সামগ্ৰিক মূল্য বিচাৰত লিপ্ত হৈছে। সেয়া হ'ল, সমাজৰ কাৰো অনিষ্ট নকৰাকৈ এজন বা একাধিকৰ অৱস্থা উন্নতি হোৱাটো মঙ্গলজনক।

পাৰেট'ৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ সমালোচনাৰ প্ৰধান দিশটো হ'ল যে, ইয়াক সেইবোৰ পৰিস্থিতি ব্যাখ্যাৰ বাবে ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি, যিবোৰ পৰিস্থিতিত নতুন অৰ্থনৈতিক নীতিয়ে সমাজৰ একাংশৰ উন্নতি সাধন কৰাৰ বিপৰীতে আন এটা অংশৰ অৱনতি ঘটায়। এই প্ৰসঙ্গত অধ্যাপক অমৰ্ত্য সেনৰ এটা উক্তি হ'ল— “A state can be Pareto optimal with some people in extreme misery and others rolling in luxury, so long as the miserable can be made better off without cutting in to the luxury of the rich” অৰ্থাৎ পাৰেট'ই বিতৰণে কল্যাণৰ ওপৰত কি প্ৰভাৱ পেলায় সেয়া ব্যাখ্যা কৰা নাই।

‘ৰাৱালচিয়ান’ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য

(Rawalisan Social Welfare Function)

প্ৰখ্যাত দাৰ্শনিক জন ৰাৱালে তেওঁৰ ‘A Theory of Social Justice’ গ্ৰন্থত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ এক নতুন ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। এই ব্যাখ্যা কোৱা হৈছে, প্ৰাথমিক ভাৱে সমাজখন এনে এক অৱস্থাত থাকে য’ত কোনো ব্যক্তিয়ে নাজানে তেওঁৰ উপযোগিতাৰ চূড়ান্ত অৱস্থা কি হ’ব। এই অৱস্থাত প্ৰধান সমস্যা হ’ল, প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে কল্যাণৰ কি পৰিৱৰ্তন হ’ব সেই সম্পৰ্কে অনিশ্চয়তাত থকা অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধিৰ বাবে কি নিৰ্ণায়ক ব্যৱহাৰ কৰা হ’ব তাক নিৰ্দিষ্ট কৰাটো। ইয়াত ধৰি লোৱা হৈছে, প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে ক্ষতিশংকা বহন কৰিব বিচাৰে আৰু সেয়েহে এনে এক কল্যাণ নিৰ্ণায়ক নিৰ্বাচন কৰা উচিত, যি নিৰ্ণায়কে সমাজত পূৰ্ণ সমতা ৰক্ষা হোৱাত সহায় কৰে আৰু তেতিয়াহে অসমবিতৰণৰ সহায় ল’ব লাগে যেতিয়া ই সমবিতৰণৰ অধীনত থকা দৰিদ্ৰতম ব্যক্তিবোৰে উন্নতি ঘটায়।

ৰাৱালচিয়ান সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য প্ৰকাশ কৰা হয় এনেদৰে-

$$W(U_1, U_2, U_3, \dots, U_n) = \min(U_1, U_2, U_3, \dots, U_n)$$

ইয়াত, $W \Rightarrow$ সামাজিক কল্যাণ, $U_1, U_2, U_3, \dots$ ইত্যাদিয়ে সমাজত থকা ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত কল্যাণ বুজাইছে। ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে সমাজত থকা ব্যক্তিৰ নিম্নতম উপযোগিতাৰ ওপৰত সামাজিক কল্যাণ নিৰ্ভৰ কৰে। নিম্নতম উপযোগিতা বাঢ়িলে সামাজিক কল্যাণ বাঢ়ে আৰু নিম্নতম উপযোগিতা কমিলে সামাজিক কল্যাণ কমে।

২.৪.২ বাৰ্গচন-ছেমুৱেলছনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য

Bargson-Samuelson Social Welfare Function

বাৰ্গচন-ছেমুৱেলছনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য তলত দিয়া ধৰণে প্ৰকাশ কৰিব পাৰি।

$$W = W(U_1, U_2, U_3, \dots, U_n)$$

ইয়াত, $W \Rightarrow$ সামাজিক কল্যাণ,

$U_1, U_2, U_3, \dots \Rightarrow$ ইত্যাদি সমাজত থকা ব্যক্তিৰ ব্যক্তিগত কল্যাণ

ইয়াৰ পৰা দেখা গৈছে, সামাজিক কল্যাণ ব্যক্তিগত কল্যাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। আকৌ এজন ব্যক্তিৰ স্তৰবাচক উপযোগিতাৰ সূচক নিৰ্ভৰ কৰে তেওঁ ভোগ কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণ আৰু তেওঁৰ পৰিশ্ৰমৰ পৰিসৰ, প্ৰকৃতি আৰু তেওঁ উপভোগ কৰা জিৰণিৰ সময়ৰ ওপৰত।

২.৪.৩ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য আৰু মূল্য বিচাৰ

(Social Welfare Function and Value Judgement)

বাৰ্গচন-ছেমুৰেলচন সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ এটা উল্লেখযোগ্য বৈশিষ্ট্য হ'ল যে, ই প্ৰকাশ্যমান মূল্য বিচাৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। মূল্য বিচাৰে সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ গঠন নিৰূপণ কৰে। মূল্য বিচাৰৰ ভিন্নতা অনুসৰি সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যও ভিন্ন হয়। গতিকে মূল বিচাৰ একক নহয়। যিহেতু মূল্য বিচাৰ নীতিগত দিশৰ পৰা কৰা হয় আৰু নৈতিক/অনৈতিক কথাটো অৰ্থশাস্ত্ৰৰ বহিঃভূত, সেয়েহে ব্যক্তিৰ ভোটদান প্ৰক্ৰিয়াৰ দ্বাৰা প্ৰয়োজনীয় মূল্য বিচাৰ সম্পন্ন কৰিব পাৰি। বা এই মূল্য কোনো একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসকৰ দ্বাৰা সমাজত আৰোপিত হ'ব পাৰে। অৰ্থাৎ গণতন্ত্ৰত ভোট প্ৰক্ৰিয়া আৰু একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসনত প্ৰশাসকৰ বিবেচনাৰ দ্বাৰা মূল্য বিচাৰ কাৰ্য সম্পন্ন হ'ব পাৰে। সংখ্যাগৰিষ্ঠ ভোটৰ দ্বাৰা মূল্য বিচাৰৰ ওপৰত এক জনমত গঠন কৰিব পৰা যায়। অৰ্থাৎ ব্যক্তিগত নিৰ্বাচনৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণৰ এক নিৰ্দিষ্ট অৱস্থা নিৰ্বাচন কৰিব পাৰি যি সৰ্বাধিক কল্যাণ দিব পাৰে।

উল্লেখযোগ্য যে, একাংশ দাৰ্শনিকৰ মতে মূল্য বিচাৰ কৰাটো অৰ্থনীতিবিদৰ কাম নহয়। কাৰণ মূল্য বিচাৰ কৰিব কৰা কোনো বিজ্ঞানসন্মত পদ্ধতি এই পৰ্যন্ত অৰ্থনীতিবিদৰ হাতত পৰা নাই। কিন্তু কল্যাণ নিজে এক মূল্য জড়িত বিষয়। সেয়েহে, কিছু পৰিমাণে মূল্যবিচাৰত লিপ্ত নোহোৱাকৈ সামাজিক কল্যাণৰ ব্যাখ্যা কৰাটো সম্ভৱ নহয়। অৱশ্যে অৰ্থনীতিবিদে নিজে মূল্য বিচাৰত লিপ্ত নহৈ প্ৰচলিত প্ৰশাসন ব্যৱস্থা, ৰীতি-নীতি ইত্যাদিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি মূল্য বিচাৰ সম্পৰ্কীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা উচিত।

সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য ব্যক্তিভিত্তিক

(Social Welfare Function is individualistic)

বাৰ্গচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যক ব্যক্তিভিত্তিক বুলি কোৱা হয়। কিয়নো ব্যক্তিৰ নিজ কল্যাণৰ ওপৰত প্ৰত্যক্ষভাৱে পেলোৱা অৰ্থনৈতিক চলকৰ ওপৰত সামাজিক কল্যাণ নিৰ্ভৰ কৰে, আনে ভোগ কৰা দ্ৰব্য, সেৱা আৰু আমোদ-প্ৰমোদৰ ওপৰত নহয়। তদুপৰি বৰ্কত এজনৰ ৰুচিৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি গঠন হোৱা উপযোগিতাৰ স্তৰ তেওঁৰ নিজৰ মূল্য বিচাৰৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। উদাহৰণস্বৰূপে এজন ব্যক্তিয়ে পানীয় গ্ৰহণ কৰি অধিক তৃপ্তি পাব পাৰে- য'তনেকি আন এজন ব্যক্তিয়ে ইয়াৰ পৰা নাম মাত্ৰহে সন্তুষ্টি পাব পাৰে বা সন্তুষ্টি মুঠেই নাপাবও পাৰে।

সামাজিক কল্যাণ আৰু ইয়াৰ গঠন ব্যক্তিৰ মূল্য বিচাৰ আৰু সমাজে স্বীকৃতি দিয়া অনুষ্ঠানৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। সমাজে স্বীকৃতি দিয়া ব্যক্তি বা অনুষ্ঠান যিয়েই নহওঁক, সামাজিক কল্যাণৰ ওপৰত দিয়া ইয়াৰ ৰায় নিৰপেক্ষ হ'ব লাগে। সাধাৰণ জনমতৰ দ্বাৰা সামাজিক কল্যাণৰ বিকল্প নিৰূপিত হ'ব পাৰে বা একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসকে বলপূৰ্বকভাৱে ইয়াক জাপি দিব পাৰে। আধুনিক যুগত শাসন ব্যৱস্থাৰ সংস্কাৰ হৈছে। একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসনৰ ঠাইত গণতন্ত্ৰৰ প্ৰতিষ্ঠা হৈছে। গণতন্ত্ৰত চৰকাৰ গঠন হয় - জনসাধাৰণে নিৰ্বাচন কৰি পঠোৱা প্ৰতিনিধিৰ সহায়ত। ইয়াৰ সংখ্যাগৰিষ্ঠতা লাভ কৰা ৰাজনৈতিক দলটোৱে চৰকাৰ গঠন কৰে। সংখ্যাগৰিষ্ঠতা নীতিৰে গঠন হোৱা চৰকাৰে মূল্য বিচাৰৰ ভিত্তিত বিভিন্ন নীতি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে। এই নীতিবোৰৰ সহায়ত চৰকাৰে সমাজৰ কোনো এজন ব্যক্তিৰ বা এটা অংশৰ পৰিৱৰ্তে সমগ্ৰ সমাজখনৰে কল্যাণ সৰ্বাধিক কৰি তোলাৰ চেষ্টা কৰে।

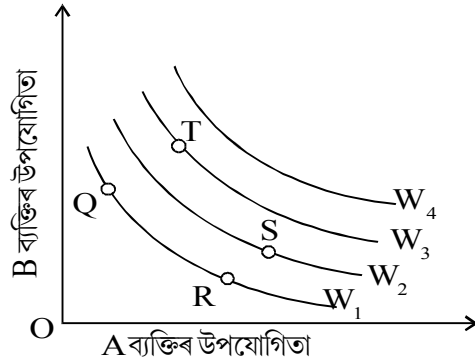
ওপৰৰ আলোচনাৰ পৰা দেখা গ'ল যে ব্যক্তিগত বিচাৰৰ দিশৰ পৰা সামাজিক কল্যাণ গঠন হোৱা বাবে বাৰ্গচন-ছেমুৱেলচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাপ্যক ব্যক্তিভিত্তিক বুলি কোৱা হয়।

২.৪.৪ সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ উপস্থাপন (Social Welfare Function with Social Indifference Curve)

সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ সহায়ত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ উপস্থাপন কৰিব পাৰি। ধৰাহ'ল সমাজখন A আৰু B এই দুজন ব্যক্তিৰে গঠিত। ২.৫ নং চিত্ৰত ভূমি অক্ষত A ব্যক্তিৰ আৰু উলম্ব অক্ষত B ব্যক্তিৰ উপযোগিতা বিবেচনা কৰি $W_1, W_2, \dots$ ইত্যাদি সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা গঠন কৰা হৈছে। সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা গঠন কৰা হৈছে। সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা হৈছে A আৰু B ৰ উপযোগিতাৰ জোটাৰ সঞ্চাৰ পথ, যিবোৰ জোটে সম পৰিমাণৰ সামাজিক কল্যাণ নিৰ্দেশ কৰিছে। অৰ্থাৎ সমান সামাজিক কল্যাণ নিৰ্দেশ কৰা উপযোগিতাৰ জোটাৰ সঞ্চাৰ পথেই হ'ল সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা। ভোক্তাৰ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ দৰেই- (১) ইয়াৰ ঢাল ঋণাত্মক, (২) ই মূল বিন্দুৰ প্ৰতি উত্তল, (৩) ই পৰস্পৰ ছেদ নকৰে, (৪) ই যিমানেই অধিক সৌহাৰ্দে অৱস্থান লাভ কৰে সিমানেই অধিক উপযোগিতা বুজায়, ইত্যাদি।

নীতিৰ পৰিবৰ্তনৰ বাবে যদি উপযোগিতাৰ জোটা Q আৰু T লৈ

স্থানান্তৰ হয় তেতিয়া সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি পাব। ঠিক সেইদৰে Q বপৰা S লৈ বা R বপৰা S লৈ হোৱা স্থানান্তৰে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কৰে। কিন্তু T বপৰা Q বা S লৈ হোৱা স্থানান্তৰে সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি কমায়। আনহাতে, একে সামাজিক

চিত্ৰ নং ২.৫

নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ওপৰত হোৱা স্থানান্তৰে সামাজিক কল্যাণৰ পৰিবৰ্তন নঘটায়।

পাৰেট'ৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ পৰা সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো একক ভাৱে নিৰূপণ কৰিব নোৱাৰি। এডজৰথৰ চন্দুক চিত্ৰত গঠন হোৱা মিলন ৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুৱে পাৰেট'ৰ সৰ্বাধিক কল্যাণৰ চৰ্ত পূৰ্ণ কৰিছে। কোনটো বিন্দুৱে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো একক ভাৱে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিব নোৱাৰি। সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো একক ভাৱে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ বাৰ্গাচন-ছেমুৱেলচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ সহায় ল'ব পাৰি। কিন্তু ইয়াৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা আন এবিধ আহিলা হ'ল সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখা (Grand Utility Possibility Curve)। গতিকে সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থা নিৰ্দ্ধাৰণৰ পূৰ্বে সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখা কেনেকৈ গঠন কৰিব পাৰি তাক আলোচনা কৰা হওক।

২.৪.৫ সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখা গঠন প্ৰক্ৰিয়া

(Derivation of Grand Utility Possibility Curve)

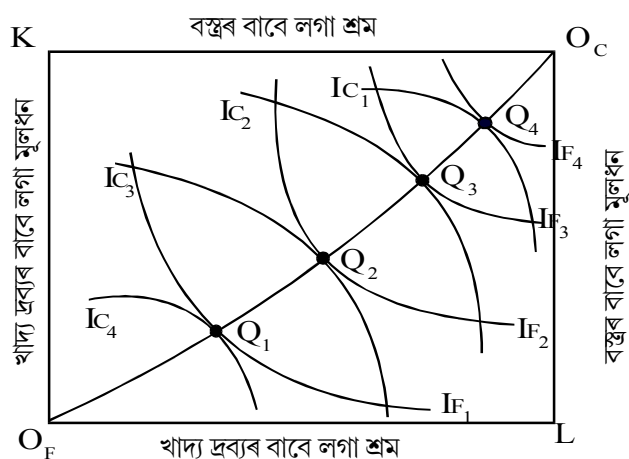
বিভিন্ন দ্ৰব্যৰ উৎপাদনত উপাদানৰ কাম্য বিতৰণ, বিভিন্ন ভোক্তাৰ মাজত দ্ৰব্যৰ কাম্য বিতৰণ আৰু বিভিন্ন দ্ৰব্যৰ কাম্য উৎপাদন - এই তিনিওটা চৰ্ত সমসাময়িক ভাৱে পূৰণ হৈ সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো নিৰূপণ কৰিবলৈ সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখা গঠন কৰা হয়। এই ৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুৱে পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ প্ৰান্তীয় চৰ্ত পূৰণ কৰে।

উপাদানৰ প্ৰাচুৰ্যতা আৰু উৎপাদন সম্পৰ্কৰ ভিত্তিত উৎপাদন সীমাৰেখা গঠন

ধৰি লোৱা হ'ল সমাজত দুবিধ উপাদান আছে। পাদান দুবিধ হ'ল শ্ৰম আৰু মূলধন আৰু ইয়াৰ নিৰ্দ্ধাৰিত পৰিমাণ হ'ল ক্ৰমে K আৰু L । এই নিৰ্দ্ধাৰিত শ্ৰম আৰু মূলধনৰ ভিত্তিত ২.৬ (a) নং চন্দুক চিত্ৰটো অংকন কৰা হ'ল। চিত্ৰত O_F ক মূলবিন্দু হিচাপে লৈ গঠন কৰা $I_{F_1}, I_{F_2}, I_{F_3} \dots$ ঠাইত্যাৰ্থে খাদ্য দ্ৰব্যৰ সমউৎপাদন রেখা নিৰ্দেশ কৰিছে। I_F রেখাই যিমানৈ অধিক সোঁহাতে স্থান লাভ কৰিছে, সিমানৈই অধিক খাদ্য দ্ৰব্যৰ পৰিমাণ বৃদ্ধি পাইছে?

আনহাতে, O_C ক মূলবিন্দু হিচাপে লৈ গঠন কৰা $I_{C_1}, I_{C_2}, I_{C_3}, \dots$ ইত্যাদি রেখাই বস্ত্ৰৰ সংউৎপাদন রেখা নিৰ্দেশ কৰিছে। $Q_1, Q_2, Q_3, \dots$ ঠাইত্যাৰ্থে স্পৰ্শবিন্দুবোৰে খাদ্য দ্ৰব্য আৰু বস্ত্ৰৰ সেইবোৰ জোট নিৰ্দেশ কৰিছে যিবোৰ জোটত দুয়োবিধ দ্ৰব্যৰ কাৰিকৰী প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ সমান। এই বিন্দুবোৰ সংযোগ কৰি $O_F O_C$ মিলন রেখা ডাল পোৱা গৈছে। মিলন রেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুৱে পাৰেটৰ উৎপাদন কাম্য চৰ্ত পূৰণ কৰিছে।

উৎপাদন কাৰ্যৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি ইয়াৰ লগত সম্পৰ্ক ৰাখি উৎপাদন সীমাৰেখা উপস্থাপন কৰা হৈছে। $O_F O_C$ মিলন রেখাৰ বাওঁহাতৰ পৰা সোঁহাতলৈ গ'লে খাদ্য দ্ৰব্যৰ উৎপাদন বাঢ়ে আৰু বস্ত্ৰৰ উৎপাদন কমে। Q_1 জোটে যিখিনি খাদ্য দ্ৰব্য আৰু বস্ত্ৰ নিৰ্দেশ কৰিছে তাক ২.৬ (b) নং চিত্ৰত q_1 ৰে সুচোৱা হৈছে।

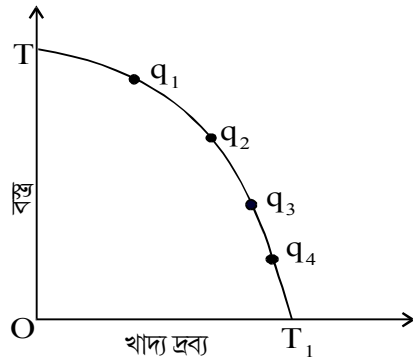
চিত্ৰ নং ২.৬

এনেকৈ Q_1, Q_2, Q_3 আৰু Q_4 এই চাৰিওটা জোট ২.৬ (b) নং চিত্ৰত

উপস্থাপন কৰি ক্ৰমে q_1, q_2, q_3 আৰু q_4 পোৱা হ'ল। এই জোটসমূহ যোগ কৰি TT_1 ৰেখাডাল অংকন কৰা হ'ল। TT_1 হ'ল খাদ্য দ্ৰব্য আৰু বস্ত্ৰৰ ওফৰত অংকন কৰা উৎপাদন সীমাৰেখা। শ্ৰম আৰু মূলধন নিৰ্দিষ্ট থকা অৱস্থাত ইয়াৰ পূৰ্ণ প্ৰয়োগ ঘটাই সৰ্বাধিকভাৱে যিবোৰ জোটত খাদ্য দ্ৰব্য আৰু বস্ত্ৰ উৎপাদন কৰিব পাৰি, তাৰ সঞ্চৰ পথেই হ'ল উৎপাদন সীমাৰেখা। TT_1 উৎপাদন সীমাৰেখাৰ পৰা দেখা গৈছে, বাওঁহাতৰ পৰা সোঁহাতলৈ গ'লে খাদ্য দ্ৰব্যৰ উৎপাদন বাঢ়ে আৰু বস্ত্ৰৰ উৎপাদন কমে। আনহাতে, সোঁহাতৰ পৰা বাওঁহাতলৈ গ'লে খাদ্য দ্ৰব্যৰ উৎপাদন কমে আৰু বস্ত্ৰৰ উৎপাদন বাঢ়ে। মনকৰিবলগীয়া যে উৎপাদন সীমাৰেখাৰ ঢালে দ্ৰব্য দুবিধৰ প্ৰান্তীয় স্থানান্তৰকৰণৰ হাৰ নিৰ্দেশ কৰিছে।

উৎপাদন সীমাৰেখাৰ ভিত্তিত উপযোগিতা সীমাৰেখা গঠন

২.৭ (a) নং চিত্ৰৰ TT_1 উৎপাদন সীমা ৰেখাৰ ওপৰত থকা q_3 জোটটো বিবেচনা কৰা হ'ল। ই $O_A N$ পৰিমাণৰ বস্ত্ৰ আৰু $O_A M$ পৰিমাণৰ খাদ্য দ্ৰব্য নিৰ্দেশ কৰিছে। q_3 জোটৰ ভিত্তিত এটা চন্দুক চিত্ৰ অংকন কৰা হ'ল। ইয়াত q_3 ক B ব্যক্তিৰ মূল বিন্দু হিচাপে লৈ অংকন কৰা চন্দুক চিত্ৰত $Ia_1, Ia_2, Ia_3, \dots$ ইত্যাদি হ'ল A ব্যক্তিৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা আৰু $Ib_1, Ib_2, Ib_3, \dots$ ইত্যাদি হ'ল B ব্যক্তিৰ নিৰপেক্ষ ৰেখা। দুয়োজন ব্যক্তিৰ নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ পৰস্পৰ স্পৰ্শবিন্দুবোৰ সংযোগ কৰি $O_A q_3$ মিলন ৰেখা পোৱা গ'ল। এই মিলন ৰেখাই ভোক্তাভেদে

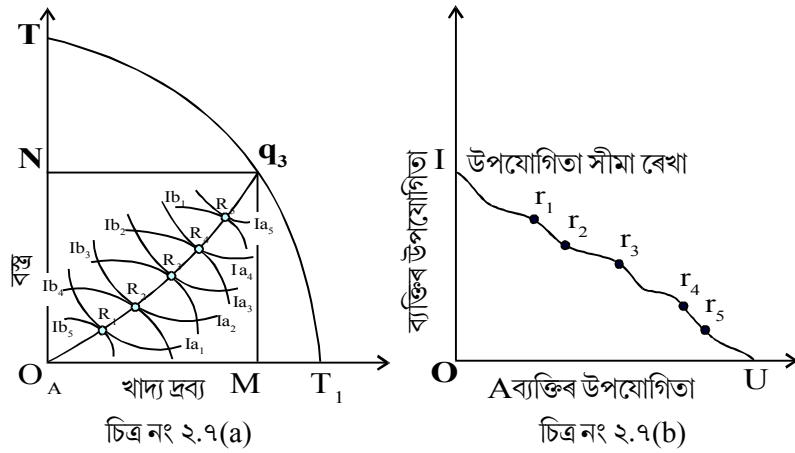

চিত্ৰ নং ২.৬ (b)

দ্ৰব্যৰ কাম্য বিতৰণৰ চৰ্ত পূৰণ কৰিছে। অৰ্থাৎ A আৰু B ব্যক্তিৰ ভোগৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰ সমান হোৱা বিন্দুবোৰৰ সংযোগ পথে $O_A q_3$ মিলন ৰেখাডাল গঠন কৰিছে। OA ৰপৰা q_3 লৈ গতি কৰিলে A ৰ উপযোগিতা বাঢ়ে আৰু আনহাতে, q_3 ৰপৰা OA লৈ গতি কৰিলে B ৰ উপযোগিতা বাঢ়ে।

২.৭ (a) নং চিত্রৰ R_1, R_2, R_3, R_4 আৰু R_5 এই পাঁছটা কাম্য জোটক ২.৭ (b) নং চিত্রত r_1, r_2, r_3, r_4 আৰু r_5 জোটলৈ সলনি কৰা হ'ল। OX অক্ষত

A ৰ উপযোগিতা আৰু OY অক্ষত B ৰ উপযোগিতা বিবেচনা কৰা হৈছে। গতিকে $r_1, r_2, \dots$ ইত্যাদি জোট সমূহে A আৰু B ব্যক্তিৰ উপযোগিতাৰ জোট নিৰ্দেশ কৰিছে। এই জোটবোৰ সংযোগ কৰি পোৱা IU ৰেখাডালেই হ'ল উপযোগিতা সীমাৰেখা। যেনেকৈ q_3 জোটৰ ভিত্তিত চন্দুক চিত্ৰ গঠন কৰি এডাল উপযোগিতা সীমাৰেখা অংকন কৰা হ'ল ঠিক তেনেকৈ $q_1, q_2, \dots$ ইত্যাদি জোটৰ ভিত্তিত সুকীয়াকৈ চন্দুক চিত্ৰ গঠন কৰি প্ৰত্যেকৰে বাবে একোডালকৈ

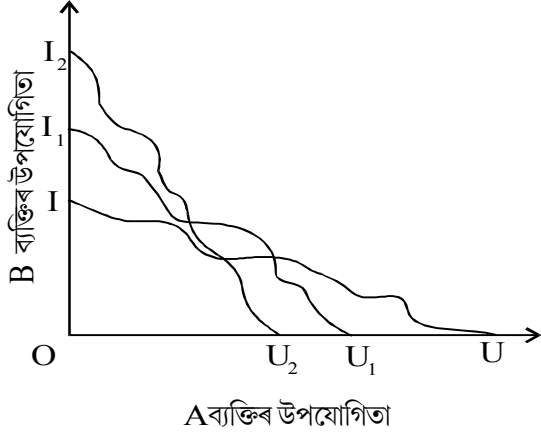

উপযোগিতা সীমাৰেখা অংকন কৰিব পাৰি। ২.৮ নং চিত্ৰত তিনিটা বিভিন্ন আকাৰৰ খাদ্য দ্ৰব্য আৰু উৎপন্নৰ জোটৰ বাবে IU, I_1U_1 আৰু I_2U_2 এই তিনিডাল পৃথক উপযোগিতা সীমাৰেখা অংকন কৰা হ'ল।

উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ বৈশিষ্ট হ'ল যে, ই কোনো নিৰ্দিষ্ট পৰ্যায়ৰ উৎপাদনত ভোগ দ্ৰব্য বিতৰণৰ কাম্য অৱস্থা নিৰ্দেশ কৰে। উৎপাদনৰ পৰিমাণ সলনি হ'লে উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ স্থানো সলনি হয়। উপযোগিতা সীমাৰেখাৰে বাওঁহাতৰ পৰা সোঁহাতলৈ গতি কৰিলে A ৰ উপযোগিতা বাঢ়ে আৰু B ৰ উপযোগিতা কমে। আনহাতে, উপযোগিতা সীমাৰেখাৰে সোঁহাতৰ পৰা বাওঁহাতলৈ গতি কৰিলে B ৰ উপযোগিতা বাঢ়ে A ৰ উপযোগিতা কমে।

বিভিন্ন পৰ্যায়ৰ উৎপাদনৰ লগত সংগতি ৰাখি গঠন কৰা উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ পৰা দেখা যায় যে কোনো এক নিৰ্দিষ্ট পৰ্যায়ৰ উৎপাদনত পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ চৰ্ত পূৰণ কৰা এডাল সীমাৰেখা গঠন হ'ব পাৰে। ঠিক তেনেকৈ উৎপাদনৰ পৰ্যায় সলনি হ'লে প্ৰত্যেকৰে বাবে পৃথক উপযোগিতা সীমাৰেখা

অংকন কৰিব পাৰি। উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুৱে পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ প্ৰান্তীয় চৰ্ত পূৰণ কৰে। ২.৯ নং চিত্ৰত IU, I_1U_1 আৰু I_2U_2 উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ ভিত্তিত সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখা অংকন কৰি দেখুওৱা হ'ল।

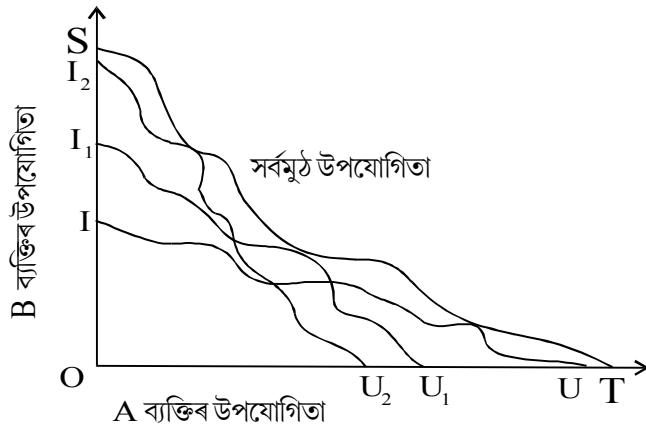
চিত্ৰ নং ২.৮

এই সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখাডাল হ'ল ST।

মনকৰিবলগীয়া যে সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখাই উৎপাদন আৰু ভোগৰ কাম্য চৰ্ত পূৰণ কৰে। অৰ্থাৎ সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুৱে ভোগৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন হাৰৰ সমতাৰ চৰ্ত আৰু উৎপাদনৰ প্ৰান্তীয় কাৰিকৰী প্ৰতিকল্পন হাৰৰ সমতাৰ চৰ্ত পূৰণ কৰে।

সৰ্বমুঠ উপযোগিতা ৰেখাৰ প্ৰতিটো বিন্দুৱে—

১. জড়িত দুজন ব্যক্তিৰ সৰ্বাধিক উপযোগিতা প্ৰদান কৰা একক জোট
২. দুজন ব্যক্তিৰ মাজত উৎপাদিত দ্ৰব্যৰ একক বিতৰণ,

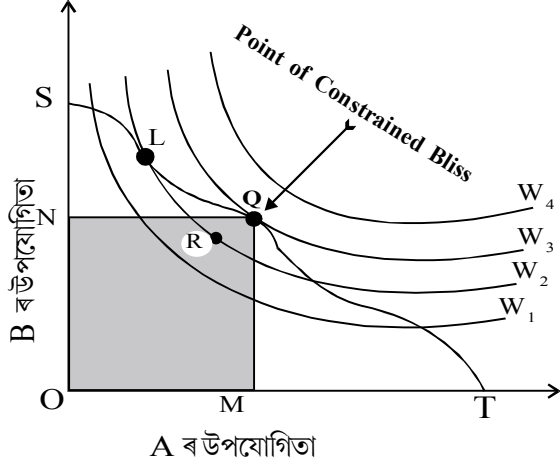
চিত্ৰ নং ২.৯

৩. দ্রব্য দুবিধৰ প্ৰান্তীয় প্ৰতিকল্পন আৰু প্ৰান্তীয় স্থানান্তৰকৰণৰ হাৰৰ সমতা,
৪. উৎপাদিত দ্রব্য দুবিধৰ মাজত বিতৰণ হোৱা উপাদানৰ কাম্য জোটে।
৫. দুবিধ দ্রব্যৰ উৎপাদনৰ কাম্য জোটেৰ প্ৰতিনিধিত্ব কৰে,

২.৪.৬ সৰ্বাধিক সামাজিক কল্যাণ নিৰ্দ্ধাৰণ

(Determination of Maximum Social Welfare)

ইতিমধ্যে সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ ভিত্তিত সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা আৰু সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখা অঙ্কন কৰা হ'ল। সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা আৰু সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ সহায়ত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱাৰ অৱস্থাটো নিৰূপণ কৰিব পাৰি। ২.১০ নং চিত্ৰ W_1, W_2, W_3 আৰু W_4 হ'ল সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা আৰু ST হ'ল সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখা। Q বিন্দুত W_3 সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাই সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখাক স্পৰ্শ কৰিছে। গতিকে উপাদানৰ প্ৰাচুৰ্যতা, কাৰিকৰী কৌশলৰ মানদণ্ড আৰু ভোক্তাৰ ৰুচি নিৰ্দিষ্ট থকা অৱস্থাত Q বিন্দুৱে সৰ্বাধিক সামাজিক কল্যাণ নিৰ্দেশ কৰিছে। ইয়াক 'Point of Constrained Bliss' বুলি কোৱা হয়। যদিও W_4 এ Q তকৈ অধিক সামাজিক কল্যাণ নিৰ্দেশ কৰিছে তথাপিও প্ৰদত্ত উপাদান আৰু দ্রব্যৰ সহায়ত W_4 নিৰপেক্ষ ৰেখাত সামাজিক কল্যাণ আহৰণ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। আনহাতে, আকৌ ST ৰেখাৰ ওপৰত থকা Q ৰ বাদে আন কোনো জোটে Q ৰ সমান সামাজিক কল্যাণ প্ৰদান কৰিব নোৱাৰে। কাৰণ Q ৰ বাদে আন সকলো জোটে নিম্নকল্যাণ প্ৰদান কৰা সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। এনেকৈয়ে সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য অনুসাৰে সৰ্বাধিক সামাজিক কল্যাণ প্ৰদান কৰা একক অৱস্থা এটা নিৰূপণ কৰিব পাৰি। ২.১০ নং চিত্ৰ অনুসৰি Q হ'ল সৰ্বাধিক সামাজিক কল্যাণ লাভৰ একক অৱস্থা। অৰ্থাৎ A য়ে OM আৰু B য়ে ON পৰিমাণৰ উপযোগিতা লাভ কৰা অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হয়। মনকৰিবলগীয়া যে Q জোটে অৰ্থনৈতিক পূৰ্ণ দক্ষতাকে প্ৰতিপন্ন কৰা নাই, লগতে ই অৰ্থনৈতিক সমতাও নিৰ্দেশ কৰিছে। Q জোটে দ্রব্যৰ সৰ্বাধিক উৎপাদন, ব্যক্তিভেদে দ্রব্যৰ কাম্য বিতৰণ আৰু উপাদানৰ কাম্য বিতৰণে নিৰ্দেশ কৰিছে। কাৰণ Q জোটেৰ আঁৰত উপাদান আৰু দ্রব্যৰ বিতৰণৰ বিপৰীতে গঠন হোৱা মিলন ৰেখাই সৃষ্টি কৰা দুটা চন্দুক চিত্ৰ আছে।

চিত্ৰ নং ২.১০

‘দক্ষতা’ থাকিলে ‘সমতা’ নাথাকিবও পাৰে আৰু ‘সমতা’ থাকিলেও ‘দক্ষতা’ নাথাকিবও পাৰে। উদাহৰণস্বৰূপে ২.১০ নং চিত্ৰৰ L জোটে R জোটতকৈ অধিক অৰ্থনৈতিক দক্ষতা বুজাইছে। কিয়নো L জোট সৰ্বাধিক উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। আনহাতে, R জোট ST উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ বাওঁহাতে তলত থকা বাবে ই L জোটতকৈ কম উপযোগিতা বুজাইছে। কিন্তু সমতাৰ দিশৰপৰা R জোটটো L জোটতকৈ উন্নত, কিয়নো R জোটটো আপেক্ষিকভাৱে উচ্চস্থানৰ সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা W₂ ৰ ওপৰত অৱস্থিত। আনহাতে, L জোটটো আপেক্ষিকভাৱে নিম্ন স্থানৰ সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখা W₁ ৰ ওপৰত অৱস্থিত। গতিকে কেতিয়াবা অৰ্থনৈতিক সমতাৰ দিশৰ পৰা অৰ্থনৈতিক দক্ষতা পৰিহাৰ কৰিবলগীয়া হয়। যদি L, R আৰু Q ৰ ভিতৰত Q জোটটো লাভ কৰা সম্ভৱ নহয়, তেতিয়া সমতাৰ দিশৰ পৰা R জোটটো অধিক গ্ৰহণীয় হ’ব। যিহেতু Q জোটটো সৰ্বমুঠ উপযোগিতা সীমাৰেখাৰ ওপৰত থাকি নহয়, ই সৰ্বোচ্চ স্থানৰ সামাজিক নিৰপেক্ষ ৰেখাৰ ওপৰত আছে, সেয়েহে ই অৰ্থনৈতিক দক্ষতা প্ৰতিপন্ন কৰাই নহয়, লগতে ই অৰ্থনৈতিক সমতাও নিৰ্দেশ কৰিছে।

২.৪.৭ বাৰ্গচন-ছেমুৱেলছনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ মূল বৈশিষ্ট

১. বাৰ্গচন-ছেমুৱেলছনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য প্ৰকাশ্যমান মূল্য বিচাৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত আৰু স্তৰবাচক জোখৰ আধাৰত ব্যক্তিভেদে উপযোগিতা তুলনা কৰাটো সম্ভৱ বুলি ধৰা হৈছে।

২. ব্যক্তিৰ স্তাজত কল্যাণ বিতৰণ সম্পৰ্কত মূল্য বিচাৰত লিপ্ত হৈ সৰ্বাধিক সামাজিক কল্যাণ প্ৰদান কৰা অৱস্থাটো বাৰ্গচনে তেওঁৰ সামাজিক

কল্যাণ কাৰ্যৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিছে।

৩. বাৰ্গচন-ছেমুৰেলছনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য কোনো একক মূল্য বিচাৰৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত নহয়। মূল্য বিচাৰ বিশ্লেষণকাৰী ভেদে ভিন্ন হ'ব পাৰে।

৪. কোনো নিৰ্দিষ্ট মূল্য বিচাৰৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য নিৰ্দ্ধাৰিত হোৱাৰ পাছত সৰ্বাধিকৰণৰ কৌশল প্ৰয়োগ কৰি সৰ্বাধিক সামাজিক কল্যাণৰ অৱস্থাটো নিৰূপণ কৰা হয় -য'ত সম্পদ সমূহৰ বিতৰণ পাৰেট'ৰ চৰ্ত অনুসৰি কাম্য হয় আৰু দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ বিতৰণ সমতাপূৰ্ণ হয়। গতিকে এই সৰ্বাধিক অৱস্থাত সমতা আৰু দক্ষতাৰ সমন্বয় ঘটে।

৫. পাৰেট'ৰ কাম্য কল্যাণৰ ধাৰণাৰ সময়ত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যই কল্যাণৰ একক কাম্য অৱস্থাটো নিৰ্দ্ধাৰণত সহায় কৰে আৰু এই অৱস্থাটোক 'Point of Constrained Bliss' বোলা হয়।

২.৪.৮ মূল্যায়ন (Evaluation)

কল্যাণ অৰ্থবিশ্লেষণৰ মূল উদ্দেশ্য হ'ল আৰ্থিক আৰু অনা-আৰ্থিক চলক সমূহৰ পৰিৱৰ্তনৰ লগত সামাজিক কল্যাণৰ কি পৰিৱৰ্তন হ'ব তাক নিৰ্ণয় কৰিবলৈ এক গ্ৰহণযোগ্য সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ ব্যাখ্যা কৰাটো। প্ৰকাশ্যমান মূল্যবিচাৰৰ ভিত্তিত বাৰ্গচন আৰু ছেমুৰেলছনে এই সমস্যাৰ এটা সমাধান আগবঢ়াইছে। বাৰ্গচন আৰু ছেমুৰেলছনে সামাজিক কল্যাণ নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা আৰ্থিক অনা-আৰ্থিক কাৰকবোৰৰ মাজত সমন্বয় সাধন কৰিছে। ইয়াত উপযোগিতাৰ স্তৰবাচক জোখ ব্যৱহাৰ কৰা হৈছে। সমাজৰ বিভিন্ন ব্যক্তিৰ পছন্দ বা উপযোগিতাৰ ওপৰত গণতান্ত্ৰিক প্ৰক্ৰিয়াৰে সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয় বা কোনো কৃত্ত্বশীল অনুষ্ঠানৰ মূল্য বিচাৰৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এই সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰা হয়। সমালোচক সকলেও স্বীকাৰ কৰিছে যে, সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য এক তীক্ষ্ণ মগজুৰ ফল যাৰ সহায়ত গাণিতিকভাৱে সামাজিক কল্যাণৰ সুন্দৰ ব্যাখ্যা আগবঢ়াব পাৰি। পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ তত্বই একক ভাৱে গ্ৰহণ যোগ্য সামাজিক কল্যাণৰ অৱস্থা নিৰূপণত সহায় নকৰে আৰু এই অসুবিধা আঁতৰ হোৱাত ছেমুৰেলছন-বাৰ্গচন সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যই সহায় কৰিছে। আনহাতে, আকৌ পাৰেট'ৰ পৰকাম্য কল্যাণ তত্বই সেইবিলাক অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতি ব্যাখ্যা কৰাতহে সহায় কৰিছে, যিবোৰ অৰ্থনৈতিক পৰিস্থিতিত সমাজৰ কাৰো অৱনতি নোহোৱাকৈ যেতিয়া এজন বাততোধিকৰ অৱস্থা উন্ন হয়? আনহাতে, সমাজৰ একাংশৰ অৱনতি হোৱাৰ বিপৰীতে আন এটা অংশৰ উন্নতি হোৱা অৱস্থাত সামাজিক কল্যাণ কি হ'ব তাক পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ তত্বৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিব নোৱাৰি। কিন্তু এই দুয়োটা পৰিস্থিতি ব্যাখ্যা কৰাত সামাজিক কল্যাণ

কাৰ্যই সহায় কৰে। এইবোৰ দিশৰ পৰা বাৰ্গচন ছেমুৱেলচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য কল্যাণৰ পূৰ্বৰ ব্যাখ্যাতকৈ উন্নত বুলি ক'ব পাৰি। যি কি নহওঁক অৰ্থনীতিবিদ সকলে এই সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ নিম্নোক্তিত দুৰ্বলতা সমূহ আঙুলিয়াইছে।

১. অৰ্থনীতিবিদ লিট'ল, ষ্ট্ৰিটিন, আৰু ব'মলে আগবঢ়োৱা মত অনুসৰি সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ ব্যৱহাৰিক তাৎপৰ্য সীমিত। লিট'লৰ মতে এককেন্দ্ৰীক শাসন ব্যৱস্থাই হওঁক বা গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাই হওঁক সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য ধাৰণা ব্যৱহাৰ কৰিব নোৱাৰি। কাৰণ, এনে শাসন ব্যৱস্থাত যিমান ব্যক্তি থাকে সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যও সিমানে হয়। ঠিক সেইদৰে প'ল ষ্ট্ৰিটিনে কয় যে, বাস্তৱ সামাজিক জীৱনৰ লগত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ সম্পৰ্ক নিচেই দুৰ্বল। অধ্যাপক ব'মলে এইটোও উল্লেখ কৰিছে যে মূল্যবিচাৰ কেনেদৰে সম্পন্ন কৰা হ'ব তাক নিৰ্দেশ নকৰা বাবেও ইয়াৰ ব্যৱহাৰিক গুৰুত্ব কমিছে।

২. পক্ষপাতহীন সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য গঠন কৰিব নোৱাৰি। অধ্যাপক জে.কে. মেহতাই এই দিশৰ পৰা বাৰ্গচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যক সমালোচনা কৰিছে। বাৰ্গচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যত ধৰি লোৱা হৈছে যে, মূল্যবিচাৰত ভাগ লোৱা অতিমানৰ বা কৰ্তৃত্বশীল অনুষ্ঠান বা আধুনিক যুগৰ প্ৰতিনিধিত্ব মূলত চৰকাৰ পক্ষপাতহীন আৰু নিস্বার্থ। অভাৱহীন অৱস্থাতহে স্বার্থহীনতাৰ কথাটো খাপ খায়। কাৰণ স্বার্থপৰতাৰ মূল আধাৰ হ'ল অভাৱ। অভাৱেই মানুহক পক্ষপাতিত্বপূৰ্ণ কৰি তোলে। যিহেতু স্বাভাৱিক পৰিস্থিতিত অভাৱহীন অৱস্থা এটা পোৱাটো সম্ভৱ নহয়, সেয়েহে মূল্যবিচাৰৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য গঠন কৰাটোও সম্ভৱ নহয়। গতিকে সামাজিক কল্যাণ পৰিবৰ্তনৰ সঠিক জোখ দিবলৈ সমৰ্থ হোৱা নাই।

৩. ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য গঠন কৰাটো সম্ভৱ নহয়। এই দিশত উল্লেখ কৰি কে.জে.এৰ'য়ে কৈছে দলীয় সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ ব্যৱস্থাত গণতান্ত্ৰিক ভোট গণনা প্ৰক্ৰিয়াৰে সংখ্যাগৰিষ্ঠতা নীতিৰ আধাৰত মূল্যবিচাৰত লিপ্ত হৈ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য গঠন কৰিব নোৱাৰি। এৰ'য়ে তেওঁৰ গণতান্ত্ৰিক সামূহিক সিদ্ধান্ত ধাৰণাৰে প্ৰমাণ কৰিছে যে সংখ্যাগৰিষ্ঠতা নীতিৰে মূল্য বিচাৰত লিপ্ত হ'লে স্ববিৰোধী মত তথা মতৰ অসামঞ্জস্যতাৰ উদ্ভৱ হয়।

৪. বাৰ্গচন আৰু ছেমুৱেলচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য ব্যক্তিভিত্তিক। সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য ব্যক্তিৰ পছন্দ-অপছন্দৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত। ব্যক্তিগত কল্যাণ এজন ব্যক্তিৰ উপযোগিতা সম্পৰ্কে কৰা নিজৰ মূল্যায়নৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। কিন্তু এইটো সদায় সত্য নহয়। বহু পৰিস্থিতিত ব্যক্তিয়ে নিজেই নাজানে তেওঁৰ বাবে কোনটো কাৰ্য বা ভোগ উত্তম হ'ব। উদাহৰণ স্বৰূপে,

কোনো এজন নিচাসক্ত ব্যক্তিৰ নিজা ধ্যান-ধাৰণাৰ দিশৰ পৰা মাদক দ্ৰব্য পান কৰাটো আনন্দ দায়ক তথা সম্ভৱিকৰ। ঠিক সেইদৰে ব্যক্তিয়ে শিক্ষা, স্বাস্থ্য ইত্যাদিৰ ওপৰত যথাযথভাৱে খৰচ নকৰি সম্ভৱি আহৰণ কৰে। সেয়েহে, সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধিৰ বাবে চৰকাৰে ক্ষতিকাৰক দ্ৰব্যৰ ভোগ আৰু ব্যৱহাৰ নিষিদ্ধ কৰে বা সীমিত কৰে আৰু কল্যাণ বৰ্দ্ধক দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ভোগ বা ব্যৱহাৰ বৃদ্ধিৰ অনুকূল ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰে। ইয়াৰ পৰা দেখা যায় যে, বাৰ্গচন আৰু ছেমুৱেলচনৰ বিবেচনা কৰাৰ দৰে সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য প্ৰকৃততে ব্যক্তিভিত্তিক নহয়।

৫. সামাজিক কল্যাণ কেৱল দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰা লাভ কৰা উপযোগিতাৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ নকৰে। সামাজিক কল্যাণ নিৰ্ভৰ কৰা ক্ষেত্ৰ ইয়াতকৈও ব্যাপক। ভোগ কৰা আৰ্থিক দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ বাদেও সামাজিক কল্যাণ ৰাজনৈতিক আৰু পাৰিবেশিক কাৰক যেনে মানৱ অধিকাৰৰ চৰ্চা, ৰাজনৈতিক স্বতন্ত্ৰতাৰ ভোগ, প্ৰদূষণ মুক্ত পৰিৱেশ ইত্যাদিৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে। গতিকে অৰ্থনৈতিক পুনৰ গঠনৰ জৰিয়তে প্ৰত্যেক ব্যক্তিকে অধিক আয় আৰু জিৰণী সময় বৃদ্ধি হ'লেও সামাজিক কল্যাণ হ্রাস হ'ব, যদিহে ইয়াৰ পৰিণাম স্বৰূপে ব্যক্তিগত স্বতন্ত্ৰতা সীমিত হয়, বা প্ৰচলিত সাংস্কৃতিক পৰম্পৰা ত্যাগ কৰিবলগীয়া হয় বা পৰিৱেশৰ অৱনতি হয়।

৬. কেৱল উপযোগিতাৰ ভিত্তিত বিচাৰ কৰা কল্যাণৰ তাৎপৰ্য সূদূৰ প্ৰসাৰি হ'ব নোৱাৰে। অধ্যাপক অৰ্মত্য় সেনৰ মতে, পাৰেট'ৰ প্ৰকাম্য কল্যাণ আৰু সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য উভয়তে উপযোগিতাক কল্যাণৰ সূচক হিচাপে গ্ৰহণ কৰা হৈছে। বৰঞ্চ উপযোগিতা কল্যাণৰ প্ৰকৃত সূচক নহয়। উপযোগিতাক সূচক হিচাপে বিবেচনা কৰি কল্যাণৰ ব্যাখ্যা কৰাত কিছুমান অসুবিধা আছে। বিশেষকৈ ব্যক্তিভেদে কল্যাণৰ তুলনা কৰাত ই অসুবিধাৰ সৃষ্টি কৰে। জেনে (Jane) এই প্ৰসঙ্গত কৈছে জীৱনত বিশেষ সুবিধা নোপোৱা আৰু ভোগ-বিলাসৰ বিশেষ আশা অকাংক্ষা নথকা দুৰ্ভগীয়া এজন ব্যক্তিয়ে সহজে কোনো এক প্ৰৱঞ্চনাক স্বীকাৰ কৰি ল'ব পাৰে -যিটো এজন ধন-ধানেৰে পৰিপূৰ্ণ বিলাস বহুল জীৱন-যাপন কৰা ব্যক্তিয়ে কৰিব নোৱাৰে। তেনে স্থূলত উপযোগিতাৰ লাভ আৰু লোকচানেৰে কল্যাণৰ হ্রাস-বৃদ্ধিৰ ওপৰত মন্তব্য আগবঢ়াব নোৱাৰি।

সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ একাধিক সীমাৱদ্ধতা থাকিলেও, ভোগ, উৎপাদন আৰু বিতৰণ এই তিনিওটা দিশ সামৰি এক সমন্বয় পূৰ্ণ অৱস্থাত কাম্য কল্যাণ লাভৰ একক জোটটো নিৰ্ণয় কৰিবলৈ যি আদৰ্শগত আধাৰৰ প্ৰয়োজন তাৰ স্বৰূপ উপলব্ধি কৰাত ই সহায় কৰে। এনে এক আদৰ্শৰ সুস্থ বিকল্প এটা এতিয়াও অৱতাৰণ কৰিব পৰা হোৱা নাই।

অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১

১ . কেলড'ৰ-হিক্চৰ ক্ষতিপূৰণ নীতিৰ মূল কথাটো কি ?

.....
.....
.....
.....
.....
.....

২ . স্কিট'ভ'ক্ষিৰ সাঁথৰটো লিখা ।

.....
.....
.....

৩ . স্কিট'ভ'ক্ষিৰ দ্বৈত নিৰ্ণায়কে কি কৈছে ?

.....
.....
.....

৪ . বাগ্ৰছন আৰু ছেমুৰেলছনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য উপযোগিতাৰ কোনটো জোখৰ ওপৰত প্ৰতিষ্ঠিত ?

.....
.....
.....

৫ . প'ইণ্ট অৱ কনষ্ট্ৰেইন্দ্‌ৱ্লিচ কি ?

.....
.....
.....

৬ . বাগ্ৰছন-ছেমুৰেলছনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ দুটা সীমাবদ্ধতা লিখা ।

.....
.....
.....

২.৫ এৰ'ৰ সামাজিক নিৰ্বাচন তত্ত্ব

(Arrow's Theorem of Social Choice)

ইতিমধ্যে এই অংশৰ বাৰ্গচন আৰু ছেমুৱেলচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য আলোচনা কৰা হৈছে। এই ব্যাখ্যাত কোৱা হৈছে যে, কিছু পৰিমাণে প্ৰকাশ্যভাৱে মূল্য বিচাৰত লিপ্ত নহ'লে সামাজিক কল্যাণ ব্যাখ্যা কৰাটো সম্ভৱ নহয়। তেওঁলোকৰ মতে ব্যক্তিগত নিৰ্বাচনৰ ভিত্তিত সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্য কল্যাণৰ এক বিকল্প অৱস্থা নিৰ্বাচন কৰিব পাৰি আৰু এই বিকল্প নিৰ্বাচন কৰোঁতে প্ৰকাশ্যভাৱে মূল্য বিচাৰত লিপ্ত হ'ব লাগিব। তেওঁলোকৰ মন্তব্য হ'ল, গণতন্ত্ৰত অনুসৰণ কৰা সংখ্যাগৰিষ্ঠ ভোট গ্ৰহণ নীতি বা একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসকৰ ইচ্ছা বা কৃত্ৰুশীল কোনো অনুষ্ঠান তথা অতিমানৱৰ মূল্যবিচাৰৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য গঠন কৰিব পাৰি। মনকৰিবলগীয়া যে সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যত ভোট গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰা হৈছে।

' 'Social Choice and Individual Value' ' নামৰ গ্ৰন্থত এৰ'ৰে ব্যাখ্যা কৰিছে যে, ব্যক্তিগত নিৰ্বাচনৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক কল্যাণৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি সামাজিক কল্যাণৰ এক বিকল্প অৱস্থা কিয় নিৰ্বাচন কৰিব নোৱাৰি তাক এৰ'ৰে সাধাৰণ অসম্ভাৱ্যতা তত্ত্ব (General Impossibility Theory) ৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিছে।

সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যত ধৰা হৈছে, এজন ব্যক্তিৰ কল্যাণ মাথো তেওঁ ভোগ কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে, আনে ভোগ কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ ওপৰত নহয়। আনহাতে, এৰ'ৰে মন্তব্য আগবঢ়াইছে যে, এজন ব্যক্তিৰ কল্যাণ কেৱল তেওঁ ভোগ কৰা দ্ৰব্য আৰু সেৱাৰ পৰিমাণৰ ওপৰতে নিৰ্ভৰ নকৰে, ইয়াৰ উপৰি বহুসংখ্যক সামূহিক দ্ৰব্যৰ ওপৰতো নিৰ্ভৰ কৰে। এনে সামূহিক দ্ৰব্য হ'ল পৌৰ নিগমৰ সেৱা, উদ্যান, স্বাস্থ্য ৰক্ষাৰ ব্যৱস্থা, প্ৰখ্যাত ব্যক্তিৰ প্ৰতিমূৰ্ত্তি স্থাপন ইত্যাদি। গতিকে সামূহিক দ্ৰব্যৰ পৰা উদ্ভৱ হোৱা কল্যাণ কেৱল ব্যক্তিগত ভোগকাৰ্যৰ দিশৰ পৰা নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি ইয়াৰ পৰা দেখা যায় যে, এজন ব্যক্তিৰ কল্যাণ তেওঁ ভোগ কৰা দ্ৰব্য আৰু আনে ভোগ কৰা দ্ৰব্য উভয়ৰে ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক বিকল্প নিৰ্বাচনে মূল্য বিচাৰৰ প্ৰতিফলন ঘটায় বুলি সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যত ধৰি লোৱা হৈছে। কিন্তু ব্যক্তিৰ মূল্য বিচাৰ নিৰপেক্ষ নহয় বৰঞ্চ পক্ষপাতিত্বপূৰ্ণ। বাস্তৱতে নিস্বার্থ, পক্ষপাতিত্বহীন অতিমানৱ পোৱাটো সম্ভৱপৰ নহয়। ঠিক সেইদৰে সম্পূৰ্ণ নিৰপেক্ষ কৃত্ৰুশীল ব্যক্তি পোৱাটোও সম্ভৱ নহয়। গতিকে এজন ব্যক্তিৰ মূল্যবিচাৰৰ জৰিয়তে স্বাভাৱিকতে সামাজিকভাৱে গ্ৰহণযোগ্য বিকল্প নিৰ্ণয় কৰিব নোৱাৰি। এৰ' হ'ল প্ৰথম জন কল্যাণ

অর্থনীতিবিদ, যি সমাজত থকা সকলো ব্যক্তিৰ পছন্দ প্ৰকাশ কৰি সামাজিক পছন্দ গঠন কৰিবলৈ প্ৰয়োজন হোৱা চৰ্ত নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছে। ইতিমধ্যে উল্লেখ কৰা হৈছে যে, সামাজিক পছন্দ নিৰ্ণয়ৰ একাধিক পদ্ধতি আছে। একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসকৰ দ্বাৰা, প্ৰচলিত ৰীতি-নীতিৰ দ্বাৰা ধৰ্মীয় আধ্যাত্মিক গুৰুৰ দ্বাৰা, ভোটগ্ৰহণৰ দ্বাৰা ইত্যাদি বিভিন্ন পদ্ধতিৰে ব্যক্তিগত পছন্দক সামাজিক পছন্দলৈ ৰূপান্তৰ কৰিব পাৰি। সামাজিক পছন্দ নিৰ্ণয় কৰাটো আটাইতকৈ সহজ একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসনৰ ক্ষেত্ৰত। কাৰণ, ইয়াত একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসকজনে নীতি নিৰ্দ্ধাৰণ কৰে আৰু সমাজত থকা সকলো ব্যক্তিয়ে ইয়াক মানি চলিবলৈ বাধ্য হয়। ঠিক সেইদৰে ধৰ্মীয় গুৰুৱে দিয়া নিৰ্দেশ অনুসৰি সামাজিক পছন্দ নিৰ্ণয় কৰা হয়। কোনো ব্যক্তিয়ে এই নিৰ্দেশক অমান্য কৰিব নোৱাৰে। কিন্তু গণতান্ত্ৰিক শাসন ব্যৱস্থাত সামাজিক পছন্দ নিৰ্ণয় কৰাটো সহজ নহয়, কাৰণ এই শাসন ব্যৱস্থা প্ৰতিজন ব্যক্তিয়ে নিজৰ ইচ্ছা অনুসৰি সামাজিক বিকল্প নিৰ্বাচন কৰিবলৈ স্বতন্ত্ৰ লাভ কৰে। এই প্ৰসঙ্গত উদ্ভৱ হোৱা আন এটা প্ৰশ্ন হ'ল ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক বিকল্প এটা একক ভাৱে নিৰ্বাচন কৰিব পাৰিনে? এই প্ৰশ্নৰ সমিধানত এৰ'য়ে ব্যক্তিগত নিৰ্বাচন প্ৰতিফলিত হোৱাকৈ সামাজিকভাৱে গ্ৰহণ যোগ্য কল্যাণ বিকল্প নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিবলৈ পাঁছটা চৰ্ত পূৰণৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। অৰ্থাৎ নিম্নোল্লিখিত পাঁচটা চৰ্ত পূৰণ হ'লেহে প্ৰতিষ্ঠিত কোনো সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যক গ্ৰহণ যোগ্য বুলি বিবেচনা কৰিব পাৰি।

২.৫.১ সামাজিক নিৰ্বাচনৰ আৱশ্যকীয় চৰ্ত

(Necessary Conditions for social Choice)

চৰ্ত ১ - সংক্ৰম শীলতা বা সংগতিপূৰ্ণতা

(Transitivity or consistency)

এৰ'য়ে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা প্ৰথমটো চৰ্ত হ'ল যে সামাজিক নিৰ্বাচন সংক্ৰম শীল বা সংগতিপূৰ্ণ হ'ব লাগিব। সংক্ৰমশীলতাৰ অৰ্থ হ'ল যে A, B "à B; C এই তিনিটা বিকল্পৰ ভিতৰত যদি সামাজিক ভাৱে A ক B ত কৈ অধিক পছন্দ কৰা হয়, আৰু B ক C তকৈ অধিক পছন্দ কৰা হয়, তেতিয়া সামাজিক ভাৱে C ক A তকৈ অধিক পছন্দ কৰা নহ'ব। যদি A তকৈ C ক অধিক পছন্দ কৰা হয় তেতিয়া সংক্ৰমশীলতা নীতি ভঙ্গ হ'ব আৰু সামাজিক নিৰ্বাচন অধিক বিসংগতিপূৰ্ণ হৈ পৰিব। সংগতিপূৰ্ণতা চৰ্তটো কেৱল পছন্দৰ ক্ষেত্ৰতেহে প্ৰযোজ্য সেইটো নহয়। নিৰপেক্ষতাৰ ক্ষেত্ৰতো এই চৰ্ত প্ৰয়োগ হয়। উদাহৰণ স্বৰূপে A, B আৰু C- এই তিনিটা বিকল্পৰ মাজত কৰা তুলনাত A আৰু B মাজত আৰু B আৰু C ৰ মাজত নিৰপেক্ষতা প্ৰদৰ্শন

হ'লে স্বাভাৱিকতে A আৰু C মাজতো নিৰপেক্ষতা প্ৰদৰ্শন হ'ব।

সংগতিপূৰ্ণতা হ'ল সংক্ৰমণশীলতাৰ এটা প্ৰসাৰিত ৰূপ। ব্যক্তিগত পছন্দ সংগতিপূৰ্ণ হ'লেহে ইয়াৰ ভিত্তিত সঠিককৈ সামাজিক বিকল্প এটা নিৰ্বাচন কৰিব পৰা যাব। A, B আৰু C এই তিনিটা বিকল্পৰ মাজত যদি কোনো এক নিৰ্দিষ্ট পৰিস্থিতিত B বিকল্পতকৈ A ক অধিক পছন্দ কৰা হয়, তেন্তে পৰিস্থিতিটো সলনি হ'লে, বৰঞ্চ উল্লেখিত জোঁট দুটা তেতিয়াও মজুত থকা অৱস্থাত B বিকল্পক A বিকল্পতকৈ অধিক পছন্দ কৰিলে এই নিৰ্বাচন কাৰ্য বিসঙ্গতিপূৰ্ণ হৈ পৰিব।

চৰ্ত ২ - ব্যক্তিগত পছন্দৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়াশীলতা

(Responsiveness to Individual Preferences)

এই চৰ্ত অনুসৰি সামাজিক পছন্দ ব্যক্তিগত পছন্দৰ প্ৰতি ধনাত্মকভাৱে প্ৰতিক্ৰিয়াশীল হ'ব লাগিব। অৰ্থাৎ ব্যক্তিগত পছন্দ যি দিশত পৰিবৰ্তন হয়, সামাজিক পছন্দও সেই একে দিশতে পৰিবৰ্তন হ'ব লাগিব। এৰ'য়ে কৈছে

' 'The social welfare function is such that the social ordering responds positively to alteration in individual value or at least not negatively' '

অৰ্থাৎ সমাজৰ বিভিন্ন ব্যক্তিৰ কল্যাণৰ যি দিশত পৰিবৰ্তন হয় সামাজিক কল্যাণো সেই একে দিশতে পৰিবৰ্তন হ'ব লাগিব। যদি ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত B বিকল্পতকৈ A বিকল্প সামাজিকভাৱে অধিক পছন্দ কৰা হয়; তেতিয়া পৰিৱৰ্তিত অৱস্থাত কিছুমান ব্যক্তিয়ে পূৰ্বতকৈ A ক অধিক পছন্দ কৰিব পাৰে আৰু যদি এই সময়ত কোনো ব্যক্তিয়ে A ৰ প্ৰতি পছন্দ নকমে তেতিয়া সামাজিক ভাৱে A ক B তকৈ অধিক পছন্দ কৰা কাৰ্য অব্যাহত থাকিব। এই পৰিবৰ্তনৰ ফলস্বৰূপে যদি কিছুমান ব্যক্তিয়ে B ৰ প্ৰতি A তকৈ অধিক পছন্দ প্ৰকাশ কৰে আৰু সামাজিক ভাৱে যদি A ৰ গ্ৰহণ কৰা কাৰ্য অব্যাহত থাকে তেতিয়া উল্লেখিত চৰ্তটো পূৰণ নহ'ব।

চৰ্ত ৩ - অ-আৰোপনৰ চৰ্ত

(Condition of Non-Imposition)

এই চৰ্ত অনুসৰি সামাজিক নিৰ্বাচন কাৰ্য ব্যক্তিগত নিৰ্বাচনৰ দ্বাৰা স্বতন্ত্ৰভাৱে নিৰ্দ্ধাৰিত হ'ব লাগে। উদাহৰণস্বৰূপে, সমাজৰ এজন বা কেইজনমান ব্যক্তিয়ে B তকৈ A ক অধিক পছন্দ কৰা বাবেই B তকৈ A ক অধিক পছন্দ কৰিব নালাগে। যদিহে সমাজৰ বাকী অংশই B তকৈ A ক বেছি পছন্দ নকৰে, তেতিয়া সামাজিক ভাৱে A তকৈ B ক অধিক পছন্দ কৰিব লাগিব।

চৰ্ত ৪ - অ-একচ্ছত্ৰীতাৰ চৰ্ত (Condition of Non-Dictatorship)

এই চৰ্ত অনুসৰি সামাজিক নিৰ্বাচন কাৰ্য সমাজৰ কোনো এজন নিৰ্দিষ্ট ব্যক্তিৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হ'ব নালাগে। উদাহৰণস্বৰূপে সমাজৰ কোনো এজন ব্যক্তিয়ে B বিকল্পতকৈ A বিকল্প অধিক পছন্দ কৰা বাবেই বাকীবোৰ ব্যক্তিৰ কথা চিন্তা নকৰি সামাজিক ভাৱে B বিকল্পতকৈ A বিকল্পক অধিক পছন্দ কৰিব নালাগে। যদি এই চৰ্ত ভঙ্গ হয় তেতিয়া সামাজিক নিৰ্বাচন কাৰ্য কোনো একনায়কত্ব প্ৰশাসক ইচ্ছাৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱাৰ দৰে হ'ব। এই চৰ্তপূৰণৰ আন এটা অৰ্থ হ'ল যে সামাজিক নিৰ্বাচন কাৰ্য গণতান্ত্ৰিক ভোট গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াৰে সম্পন্ন হ'ব লাগে। ই কোনো একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসকৰ দ্বাৰা আৰোপিত হ'ব নালাগে।

চৰ্ত ৫ - অপ্ৰাসঙ্গিক বিকল্পৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ হ'ব লাগে

(Independent of Irrelevant Alternatives)

এই চৰ্ত অনুসৰি কোনো দুটা বিকল্পৰ মাজত সামাজিক নিৰ্বাচন কাৰ্য সম্পন্ন কৰিবলৈ হ'লে, এই নিৰ্বাচন কাৰ্য কেৱল সেই দুটা বিকল্পৰ লগতে জড়িত হ'ব লাগে, অন্য বিকল্পৰ দ্বাৰা সংহতি(Set) ৰ মাজৰ পৰা সৰ্বাধিক ভাৱে নিৰ্বাচিত বিকল্পটো সংহতিটোত নথকা আন কোনো বিকল্পৰ দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হ'ব নালাগে। ধৰাহ'ল A, B আৰু C এই তিনিটা বিকল্পৰ ভিতৰত সামাজিকভাৱে B তকৈ A ক আৰু C তকৈ B ক অধিক পছন্দ কৰা হৈছে। যদি কিছুদিনৰ পাছত C বিকল্প নাইকিয়া হৈ পৰে তেতিয়া সামাজিক ভাৱে A তকৈ B ক অধিক পছন্দ নকৰিলে তেন্তে চৰ্তটো পূৰণ হ'ব। অৰ্থাৎ C ৰ অনুপস্থিতিত সামাজিক নিৰ্বাচন কাৰ্য মাথো A আৰু B ৰ লগত জড়িত হ'ব লাগে; C দ্বাৰা প্ৰভাৱিত হ'ব নালাগে। আলোচিত পাঁচটা চৰ্তৰ সহায়ত এৰ'ৱে তেওঁৰ মূল্যবিচাৰৰ প্ৰতিফলন ঘটাইছে আৰু মুক্ত গণতান্ত্ৰিক সমাজ ব্যৱস্থাত সামাজিক নিৰ্বাচনৰ বাবে প্ৰয়োজনীয় যুক্তিসন্মত চৰ্ত দাঙি ধৰিছে। কিন্তু এৰ'ৱে মন্তব্য আগবঢ়াইছে যে, এই পাঁচটাৰ অন্ততঃ এটাও চৰ্ত ভঙ্গ নোহোৱাকৈ ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক নিৰ্বাচন কাৰ্য সম্পন্ন কৰাটো সম্ভৱ নহয়। যেতিয়া দুটাতকৈ অধিক বিকল্পৰ মাজত নিৰ্বাচন কৰিবলগীয়া হয় তেতিয়া ভোট গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়া অনুসৰণ কৰিলেও বিসংগতি তথা মতৰ অসামঞ্জস্যতাৰ উদ্ভৱ নোহোৱাকৈ সংখ্যাগৰিষ্ঠ নীতিৰে যে এই সামাজিক নিৰ্বাচন কাৰ্য সম্পন্ন কৰিব নোৱাৰি তাক এৰ'ৱে সাধাৰণ অসম্ভাৱ্যতা তত্ত্বৰ সহায়ত প্ৰমাণ কৰিছে - য'ত উল্লিখিত পাঁচটা চৰ্তৰ পৰিপূৰ্ণতাৰ কথাটো বিবেচনা কৰা হৈছে।

২.৫.২ এৰ'ৰ অসম্ভাৰ্যতা তত্ত্ব

(Arrow's Impossibility Theorem)

বা এৰ'ৰ গণতান্ত্ৰিক সামূহিক সিদ্ধান্ত

(Arrow's Democratic Group Decision Making)

ব্যক্তিগত মূল্যৰ ভিত্তিত সামাজিক নিৰ্বাচন আলোচনা কৰাৰ পাছত এৰ'ৰে সাধাৰণ অসম্ভাৰ্যতা তত্ত্ব ব্যাখ্যা কৰিছে। এই তত্ত্বৰ সহায়ত তেওঁ মন্তব্য দাঙি ধৰিছে যে ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণৰ বিকল্প নিৰ্বাচন কাৰ্য সম্ভৱ নহয়। এৰ'ৰ তত্ত্ব অনুসৰি বাধ্যতাপূৰ্বক বা একনায়কত্ব শাসনৰ অধীন নহ'লে গণতান্ত্ৰিক ভোট গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াৰে ব্যক্তিগত নিৰ্বাচনৰ ভিত্তিত সামাজিক নিৰ্বাচন প্ৰকাশ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। দুটাতকৈ অধিক বিকল্পৰ মাজত নিৰ্বাচন প্ৰকাশ কৰাত সংখ্যাগৰিষ্ঠতা নীতি প্ৰযোজ্য নহয়। ইয়াক প্ৰমাণ কৰিবলৈ ২.১ নং তালিকাত A, B আৰু C এই তিনিজন ব্যক্তিয়ে X, Y আৰু Z এই তিনিটা বিকল্পৰ মাজত নিৰ্বাচন কাৰ্য কেনেদৰে সম্পন্ন কৰে তাক দেখুওৱা হ'ল। সকলোতকৈ অধিক পছন্দ কৰা বিকল্পৰ বিপৰীতে 3, আৰু 2 য় স্থানত পছন্দ কৰা বিকল্পৰ বিপৰীতে ২য় আৰু ৩য় স্থানত পছন্দ কৰা বিকল্পৰ বিপৰীতে 1 অৱস্থান (Rank) দিয়া হৈছে।

তালিকা নং ২.১

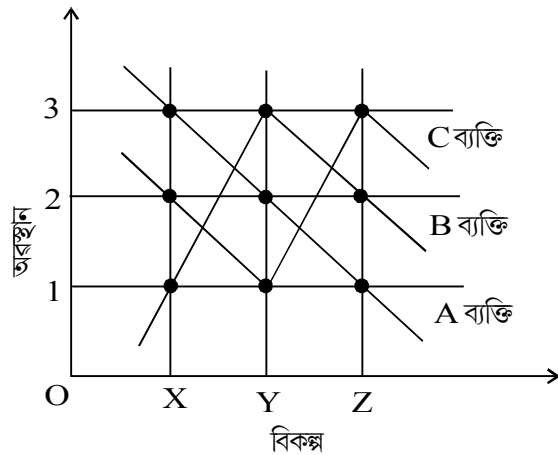
ব্যক্তিৰ দ্বাৰা বিকল্পৰ অৱস্থান নিৰ্ণয়

ব্যক্তি	বিকল্প			পছন্দ গাৰ্থনি		
	X	Y	Z	X>Y	Y>Z	Z>X
A	3	2	1	1	1	---
B	1	3	2	--	1	1
C	2	1	3	1	--	1
				2	2	2

তালিকাখনৰ পৰা দেখা গৈছে A ব্যক্তিয়ে Y তকৈ X, আৰু Z তকৈ X ক অধিক পছন্দ কৰিছে। গতিকে তেওঁ Z তকৈ X অধিক পছন্দ কৰিছে। B ব্যক্তিয়ে Z তকৈ Y আৰু X তকৈ Z অধিক পছন্দ কৰিছে। গতিকে তেওঁ X তকৈ Y অধিক পছন্দ কৰিছে। ঠিক সেইদৰে C ব্যক্তিয়ে X তকৈ Z আৰু Y তকৈ Z ক অধিক পছন্দ কৰিছে। গতিকে তেওঁ Y তকৈ Z ক অধিক পছন্দ কৰিছে। অৰ্থাৎ A ৰ পছন্দ গাৰ্থনি হ'ল $X>Y>Z$; B ৰ পছন্দ গাৰ্থনি হ'ল- $Y>Z>X$ আৰু C ৰ পছন্দ গাৰ্থনি হ'ল- $Z>X>Y$ ।

তালিকাৰ পৰা এইটোও পৰিলক্ষিত হৈছে যে দুজন ব্যক্তিয়ে Y তকৈ X ক অধিক পছন্দ কৰে, দুজন ব্যক্তিয়ে Z তকৈ Y অধিক পছন্দ কৰে আৰু দুজন ব্যক্তিয়ে X তকৈ Z অধিক পছন্দ কৰে। গতিকে কোনো একক সংখ্যাগৰিষ্ঠ পছন্দ গাঁথনি নাই যাৰ সহায়ত কোনো এক বিকল্প একক ভাৱে সামাজিক দিশৰ পৰা নিৰ্বাচন কৰিব পাৰি। অৰ্থাৎ সংখ্যা গৰিষ্ঠ ব্যক্তিয়ে X কো সৰ্বাধিক ভাবে পছন্দ কৰে, Y কো সৰ্বাধিক ভাবে পছন্দ কৰে, আৰু Z কো সৰ্বাধিক ভাবে পছন্দ কৰে। ইয়াৰে কোনো এটা বিকল্পক সামাজিক ভাৱে নিৰ্বাচন কৰিলেই ব্যক্তিগত পছন্দৰ লগত সংঘাত আহে। গতিকে এৰ'ৱে নিৰ্দ্ধাৰণ কৰা পাছটো চৰ্তৰ এটাও চৰ্ত ভঙ্গ নকৰাকৈ ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক পছন্দ গঠন কৰাটো সম্ভৱ নহয়। ২.১১ নং চিত্ৰৰ সহায়তো দেখা গৈছে যে কোনো এক বিকল্পৰ বিপৰীতে শীৰ্ষতম অৱস্থা নাই।

প্রতিটো বিকল্পৰ শীৰ্ষ অৱস্থা সমান। ইয়াৰ দ্বাৰা এৰ'ৱে দেখুৱাইছে যে সামাজিক কল্যাণৰ সিদ্ধান্তৰ ক্ষেত্ৰত গণতান্ত্ৰিক ভোট গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াই স্ববিৰোধী মতৰ সৃষ্টি কৰে। সেয়েহে অধ্যাপক মাচগ্ৰেভে কৈছে ' 'This voting paradox

চিত্ৰ নং ২.১১

explored by Professor Arrow comes as shock to one's faith in electoral democracy' '

মনকৰিবলগীয়া যে এৰ'ৱে ব্যক্তিগত পছন্দৰ অৱস্থান নিৰ্ণয় কৰোঁতে ধৰি লৈছে পছন্দৰ তীব্ৰতাৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰা উচিত নহয়। অৰ্থাৎ ব্যক্তিগত অৱস্থান নিৰ্ণয় কৰোঁতে ভাৰ প্ৰয়োগ কৰা উচিত নহয়। কিয়নো দলং, সুৰংগ ইত্যাদি নিৰ্মাণ, জনস্বাস্থ্য ৰক্ষা, উদ্যান প্ৰতিষ্ঠা ইত্যাদিয়ে ব্যক্তিৰ অনুভূতিত কেনে তীব্ৰতাৰ সৃষ্টি কৰে তাক জনাটো অসুবিধাজনক। অৱশ্যে পছন্দৰ তীব্ৰতা নিৰ্ণয় কৰাটো সম্ভৱ হ'লে মতৰ স্ববিৰোধীতাৰ উদ্ভৱ নোহোৱাকৈ সংগতিপূৰ্ণভাৱে ভোট গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াৰে সামাজিক পছন্দৰ ওপৰত সিদ্ধান্ত

গ্ৰহণ কৰিব পাৰি।

২.৫.৩ এৰ'ৰ পৰিণাম (Arrow's Effect)

ওপৰত আলোচিত পাছটা চৰ্তৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এৰ'ৱে তিনিটা পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰিছে। এই পৰিণাম তিনিটাৰ সহায়ত তেওঁ সাধাৰণ অসম্ভাৰ্যতা তত্ত্ব নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছে। ধৰাহ'ল, X, Y আৰু Z এৰিবিবল্ল তিনিটাৰ মাজত A আৰু B য়ে পছন্দ প্ৰকাশ কৰিব লাগে। এনে অৱস্থাত পৰিণাম তিনিটা হ'ল—

- (১) যেতিয়া দুয়োজন ব্যক্তিয়ে Y তকৈ X "অধিক পছন্দ কৰে তেতিয়া Z ৰ কথা বিবেচনা নকৰা অৱস্থাত সমাজে Y তকৈ X অধিক পছন্দ কৰিব।
- (২) কোনো সামাজিক নিৰ্বাচনৰ ক্ষেত্ৰত যদি B ৰ বিৰোধিতাৰ সত্বেও A ৰ ইচ্ছা সাব্যস্ত হয়, তেতিয়া A ৰ ইচ্ছা প্ৰকাশৰ লগত B ৰ সমৰ্থন বা নিৰপেক্ষ দৃষ্টিভঙ্গীৰ কোনো সম্পৰ্ক নাথাকে।
- (৩) X আৰু Y নিৰ্বাচনত যদি A আৰু B ৰ মাজত মত দ্বৈততাৰ উদ্ভৱ হয়, তেতিয়া X আৰু Y ৰ মাজত পছন্দ প্ৰকাশ কৰাৰ ক্ষেত্ৰত সমাজে নিৰপেক্ষ হৈ থাকে।

তৃতীয়টো পৰিণামৰ পৰাই সাধাৰণ অসম্ভাৰ্যতা তত্ত্ব প্ৰমাণিত হয়। উদাহৰণস্বৰূপে যদি A ব্যক্তিয়ে Y তকৈ X ক অধিক পছন্দ কৰে, আৰু B ব্যক্তিয়ে Z তকৈ Y ক অধিক পছন্দ কৰে তেতিয়া তৃতীয় পৰিণাম অনুসৰি X আৰু Y এই দুটা বিকল্পৰ মাজত পছন্দ প্ৰকাশ কৰাত সমাজ নিৰপেক্ষ হৈ থাকে। যদি এই ক্ষেত্ৰত সমাজত নিৰপেক্ষ হৈ নাথাকে তেতিয়া একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসকৰ অনুপস্থিতিৰ চৰ্তটো পূৰণ নহ'ব। উদাহৰণ স্বৰূপে, যদি A ব্যক্তিয়ে Y তকৈ X ক অধিক পছন্দ কৰে আৰু যদি B ব্যক্তিয়ে Z তকৈ Y ক অধিক পছন্দ কৰে আৰু যদি সামাজিক ভাৱে X বিকল্প গ্ৰহণ কৰা হয় তেতিয়া A ৰ ভূমিকা এজন একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসকৰ দৰে হৈ পৰিব। গতিকে দেখা যায়, এৰ'ৰ দ্বাৰা নিৰ্দ্ধাৰিত এটা চৰ্তও ভঙ্গ নোহোৱাকৈ ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তি সামাজিক পছন্দ প্ৰকাশ কৰাটো সম্ভৱ নহয়।

২.৫.৪ সমালোচনা (Criticism)

এৰ'ৰ সাধাৰণ অসম্ভাৰ্যতা তত্ত্বটো বিভিন্ন দিশৰ পৰা সমালোচনা কৰা হৈছে —

১. অধ্যাপক লিট'লৰ মতে কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ লগত এৰ'ৰ ঋণাত্মক সিদ্ধান্তৰ কোনো সম্পৰ্ক নাই। তেওঁ অসম্ভাৰ্যতাৰ তত্ত্ব সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াৰ লগতহে জড়িত সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ লগত নহয়।

২. মিছানে মত দাঙি ধৰিছে যে, এৰ'ৱে উপযোগিতাৰ ব্যক্তিবিশেষ

তুলনাৰ পৰা হাত সাৰিব পৰা নাই, যদিও তেওঁ ইয়াৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। বৰঞ্চ সংখ্যাগৰিষ্ঠতা নীতি নিজেই ব্যক্তিবিশেষ তুলনাৰ লগত জড়িত। যদি গৰিষ্ঠ সংখ্যক ব্যক্তিয়ে Y তকৈ X ক অধিক পছন্দ কৰে, তেতিয়া সংখ্যাগৰিষ্ঠ ব্যক্তিয়ে X ৰ প্ৰতি পছন্দ প্ৰকাশ কৰাটোৱে বুজায় যে, প্ৰত্যেকে X ৰ পছন্দৰ যোগেদি উপযোগিতা সৰ্বাধিক কৰিবলৈ চেষ্টা কৰে আৰু এজন ব্যক্তিৰ উপযোগিতাৰ আন এজন ব্যক্তিৰ উপযোগিতাৰ সৈতে সমান। অৰ্থাৎ উপযোগিতা সমান বুলি ধৰি লোৱাৰ অবিহনে সংখ্যাগৰিষ্ঠ লোকে X ৰ প্ৰতি পছন্দ প্ৰকাশ কৰিলে বুলিয়েই ইয়াক সামাজিক ভাৱে গ্ৰহণ কৰাৰ সিদ্ধান্ত ল'ব নোৱাৰি। এনেকৈ এৰ'ৱে নিবিচৰাকৈয়ে উপযোগিতাৰ তুলনামূলক বিচাৰত জড়িত হৈ পৰিছে।

৩. ছোমুৱেচনে এৰ'ৱ সাধাৰণ অসম্ভাৱ্যতা ধাৰণাক ' 'Mathematical Politics' ' হিচাপে অভিহিত কৰিছে। কিয়নো ইয়াৰ সহায়ত ৰাজনৈতিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণহে ব্যাখ্যা কৰিব পাৰি, সামাজিক কল্যাণৰ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ নহয়। পছন্দ-অপছন্দৰ লগত জড়িত থকা তীব্ৰতা জনাৰ অবিহনে সংখ্যাগৰিষ্ঠতা নীতিৰ সহায়ত সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাটো উচিত নহয়।

৪. এৰ'ৱে সাধাৰণ অসম্ভাৱ্যতা তত্ত্ব গঠন কৰোঁতে ধৰি লৈছে যে সংখ্যাগৰিষ্ঠ মতেই উপযুক্ত মত। কিন্তু গণতন্ত্ৰত ভোট গ্ৰহণ প্ৰক্ৰিয়াত ভোটৰ ক্ৰয়-বিক্ৰয় যে হ'ব পাৰে তাক তেওঁ বিবেচনা কৰা নাই।

৫. সম্প্ৰতি অৰ্থনীতিবিদ অৰ্মত্ৰ সেনে এৰ'ৱ সামূহিক সিদ্ধান্ত ভ্ৰান্তিযুক্ত বুলি প্ৰমাণ কৰিবলৈ সমৰ্থ হৈছে। তেওঁ মত পোষণ কৰিছে যে, গণতান্ত্ৰিক শাসন প্ৰক্ৰিয়াত ভোট গণনাৰ জৰিয়তে সুস্থভাৱে সামাজিক কল্যাণৰ বিকল্প নিৰ্বাচন কৰিব পৰা যাব যদিহে শিক্ষা-দীক্ষা প্ৰশিষণৰে প্ৰতিজন ভোটদাতাক একোজন বিবেকবান ব্যক্তি কৰি গঢ়ি তুলিব পৰা যায়। ইয়াৰ বাবে চৰকাৰে সাৰ্বজনীন শিক্ষা, নাৰী শিক্ষা, সামৰ্থ বৃদ্ধি (Building Capabilities) ইত্যাদিৰ ওপৰত ব্যাপক ব্যৱস্থা গ্ৰহণ কৰা হয়। ড° সেনৰ নতুন চিন্তাৰ উন্মোচনে এৰ'ৱে দিগ্ভ্ৰান্ত অৱস্থাত স্তিমিত কৰি থৈ যোৱা অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ ব্যাখ্যা পুনৰ জীপাল হৈ উঠে।

উল্লেখিত দিশৰ পৰা এৰ'ৱ সামূহিক গণতান্ত্ৰিক সিদ্ধান্তক সমালোচনা কৰিলেও ইয়াৰ গুৰুত্ব একেবাৰে অস্বীকাৰ কৰিব নোৱাৰি। জে. এম. বুচ্চাননে এই প্ৰসঙ্গত কৈছে – ' 'Voting is a means by which collective choices are made and imperfections in the voting mechanism hardly seen an adequate reason to discard the system.' '

২.৬ কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানলৈ অৰ্মত্য কুমাৰ সেনৰ অৱদান

কল্যাণ আৰু উন্নয়ন অর্থনীতিলৈ থকা ড° সেনৰ বৰঙণিৰ এটি সম্যক বিৱৰণ তলত দাঙি ধৰা হ'ল—

ব্যক্তিগত মূল্যায়ন আৰু সামূহিক সিদ্ধান্ত

Individual values and collective choice

ড° সেনৰ দৃষ্টিত যোৱা শতিকাৰ ৩০-ৰ দশকৰ পৰা ৫০-ৰ দশকলৈ কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানৰ এক প্ৰকাৰ পতন ঘটিছিল। কল্যাণ অর্থবিজ্ঞানক লৈ এই সময়ছোৱাত যিবোৰ সমালোচনাৰ উদ্ভৱ হৈছিল, সেয়া আছিল মূলতঃ অন্তঃসাৰ শূন্য। এৰ'ৱে তেওঁৰ 'Impossibility Theorem'— ৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিছিল যে একাধিক বিকল্পৰ উপস্থিতিত ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত আনকি গণতান্ত্ৰিক প্ৰক্ৰিয়াৰেও এটা সামূহিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। এনে এক তত্ত্বই অর্থবিজ্ঞানৰ ঔচিত্যক অধ্যয়নৰ পথ প্ৰায় ৰুদ্ধ কৰে। কিন্তু ড° সেনৰ 'Collective Choice and Social Welfare' নামৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰকাশে কল্যাণ অর্থনীতিৰ অধ্যয়নত আহি পৰা এই স্থিৰতা আঁতৰ কৰে। এই গ্ৰন্থ আৰু অন্যান্য প্ৰৱন্ধৰ যোগেদি ড° সেনে সাব্যস্ত কৰে যে ব্যক্তি স্বতন্ত্ৰতাৰ উপযুক্ত বিকাশ আৰু উপযুক্তভাৱে কল্যাণজড়িত তথ্য আহৰণে সংখ্যা গৰিষ্ঠতা নীতিৰে ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামূহিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাটো সম্ভৱ। এৰ'ৱে কল্যাণ সম্পৰ্কে নেতিবাচক মনোভাৱ পোষণ কৰাৰ মূল কাৰণ আছিল যে তেওঁ যি সংস্থাপনবাদী ভাৱধাৰাৰ ছত্ৰ-ছাঁয়াত কাম কৰিছিল তাত কল্যাণ সম্পৰ্কীয় তথ্যৰ ভীষণ অভাৱ আছিল।

কল্যাণ সম্পৰ্ক ব্যাখ্যাত তথ্য ব্যৱহৃত যে নানা সমস্যা আছে সেইটো সেনে স্বীকাৰ কৰিছে। বিশেষকৈ তথ্যৰ ভিত্তিত একাধিক ব্যক্তিৰ মাজত উপযোগিতা তুলনা কৰাটো সহজ নহয়। সেয়েহে কল্যাণ সম্পৰ্কে এক সুস্থ সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলৈ হ'লে উপযোগিতা সম্পৰ্কীয় তথ্যৰ লগতে কেতবোৰ উপযোগিতা বৰ্হিভূত তথ্যও বিবেচনা কৰা উচিত। এনে কাৰক হ'ল— স্বাধীনতা, অধিকাৰ, প্ৰাচুৰ্যৰ মাত্ৰা ইত্যাদি। তথ্যৰ ভিত্তিত পূৰ্ণ সত্যতা প্ৰকাশ নাপালেও আংশিক সত্যতা প্ৰকাশ কৰাটো সম্ভৱ। আকৌ, কোনো এটা বিষয়ত তথ্য প্ৰয়োগৰ অসুবিধা থকা কাৰণেই সেই বিষয়টোৰ চৰ্চা বন্ধ কৰি দিয়াটো যুক্তিসন্মত নহয়। এই বিষয়ে নতুনকৈ ভাবিব লাগিব আৰু নতুন পথৰ সন্ধান কৰিব লাগিব। বহুতে জীৱন কুশলতাৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণৰ বুজ লোৱাৰ বাবে পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। কিন্তু ড° সেনৰ মন্তব্য হ'ল সামাজিক কল্যাণ বিচাৰ কৰিবলৈ উপযোগিতা, জীৱন কুশলতা ইত্যাদিৰ দৰে এটা এটা কাৰকৰ সহায় লোৱা কি প্ৰয়োজন আছে? উপযোগিতা বা জীৱন কুশলতাৰ দিশৰ পৰা

দুজন ব্যক্তি সমান হ'লেও দুয়োৰে ক্ষেত্ৰত কল্যাণ পৃথক হ'ব পাৰে যদিহে দুয়োজনে ভোগ কৰা অধিকাৰ, স্বাধীনতা, মুক্ততা, পছন্দ ক্ষেত্ৰ ভিন্ন হয়। সেয়েহে কল্যাণৰ আলোচনাত এই কাৰকবিলাককো বিচাৰ কৰা উচিত। দৈনন্দিন জীৱনত দেখা যায়, দুৰ্দশাগ্ৰস্ত কোনো ভূমিহীন কৃষক, নিৰাপত্তাহীনতাত ভোগা কোনো মজদুৰ, কামৰ বোজাত ভাঙি পৰা কোনো কোনো বনকৰা মহিলা, পুৰাৰ পৰা সন্ধ্যালৈ ককৰ্থনা শুনা কোনো ঘৰুৱা লগুৱা, পদে পদে অৱদমৰ বলি হৈ থকা কোনো গৃহিনী আৰু এনে বহুতো দুৰ্ভগীয়াই কোনোদিনে ক'তো প্ৰতিবাদ নকৰিব পাৰে বাবে প্ৰতিবাদ নকৰাটো তেওঁলোকৰ দায়িত্ব বুলি ভাবিব পাৰে, সেই বুলি তেনে ব্যক্তিৰ সমাবেশ ঘটা স্বচ্ছল সমাজ এখনে কল্যাণৰ উচ্চ স্তৰত অৱস্থান কৰিছে বুলি মুঠেও ক'ব নোৱাৰি। উপযোগিতাৰ ওপৰত মাত্ৰাধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰা নব্য সংস্থাপনবাদী নিৰ্ণায়কেৰে কল্যাণৰ ওপৰত অনুসন্ধান চলালে এই সকল দুৰ্ভগীয়াৰ কল্যাণবৰ্জিত অৱস্থাটো কেতিয়াও বিচাৰলৈ নাহিব। সেয়ে উপযোগিতাৰ লগতে কল্যাণ নিৰ্দ্ধাৰণত সহায় কৰা আন কাৰকবিলাকৰ ওপৰতো গুৰুত্ব আৰোপ কৰিব লাগিব। তেতিয়াহে সমাজৰ অনগ্রসৰতাৰ প্ৰকৃত কাৰণ, দুৰ্ভিক্ষৰ প্ৰকৃত কাৰণ ইত্যাদি সঠিককৈ জানিব পৰা যাব। এই সকলোবোৰ দিশ বিবেচনা কৰি ড° সেনে কল্যাণ সম্পৰ্কে নতুন সূচক গঠনৰ ওপৰত গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। তেওঁ কৈছে সমাজত সমতা প্ৰতিষ্ঠা হোৱাৰ পাছত আৰু উপযুক্ত মানদণ্ডৰ শিক্ষাই সাৰ্বজনীনতা লাভ কৰাৰ পাছত ব্যক্তিগত মূল্যায়নৰ ভিত্তিত কল্যাণ সম্পৰ্কীয় সামাজিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰাটো সম্ভৱ।

কল্যাণ আৰু দৰিদ্ৰতাৰ সূচক

Indicators of welfare and poverty

বিভিন্ন দেশৰ মাজত বা একেখন দেশৰ বিভিন্ন অঞ্চলৰ মাজত কল্যাণ বা আয় সম্পৰ্কীয় অৱস্থান তুলনা কৰিবলৈ ড° সেনে এক প্ৰকাৰ সূচকৰ অৱতাৰণা কৰিছে। সামূহিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণত এই সূচকৰ গঠনে যথেষ্ট গুৰুত্ব লাভ কৰিছে। সেনৰ পূৰ্বে S.Kolm আৰু Anthony Atkinson-এ লৰেঞ্জ বক্ৰ আৰু গিণীৰ গুণাংকৰ সমন্বয়ত কল্যাণসূচক বা আয় বিতৰণৰ সূচক নিৰ্দ্ধাৰণ কৰিছিল। ড° সেনে দৰিদ্ৰতা সূচক আৰু আন আন কল্যাণ সূচকৰ অৱতাৰণা কৰি অঞ্চল বিশেষে বা দেশ বিশেষে কল্যাণ অৱস্থান তুলনা কৰাটো অধিক সহজ কৰি তুলিলে। সেনৰ দৰিদ্ৰতা সূচকৰ সমন্বয়ত বৰ্তমানৰ মানৰ উন্নয়ন সূচক গঠন কৰা হৈছে। পূৰ্বতে 'দৰিদ্ৰতা সীমা ৰেখা' ধাৰণাৰ সহায়ত কোনো এখন দেশে বা অঞ্চলৰ দৰিদ্ৰতাৰ মাত্ৰা জোখাৰ যি ব্যৱস্থা আছিল সি দৰিদ্ৰতা সম্পৰ্কে সম্পূৰ্ণ চিত্ৰৰ প্ৰকাশ কৰিব পৰা নাছিল। কাৰণ ইয়াত কেৱল আয়ক সূচক হিচাপে লৈ দৰিদ্ৰতা মাত্ৰা নিৰ্ণয় কৰা হৈছিল। কিন্তু মানুহৰ

উন্নয়নৰ মাত্ৰা কেৱল আয়ৰ ওপৰত নিৰ্ভৰ কৰে। ইয়াৰ বাদেও শিক্ষা, স্বাস্থ্য ইত্যাদি বিভিন্ন কাৰকে নিৰ্ণয় কৰে। এই ভিন্ন কাৰকৰ সমন্বয়ত দৰিদ্ৰতা সূচক গঠন কৰি সেনে অঞ্চল এটাৰ কল্যাণৰ প্ৰকৃত অৱস্থা নিৰ্ণয়ৰ সুবিধা কৰিলে। এই ধাৰণাৰ ওপৰত ভিত্তি কৰি এতিয়া ন ন সূচকৰ গঠন হ'ব লাগিছে।

দুৰ্ভিক্ষৰ ব্যাখ্যা : On famine

১৯৮১ চনত প্ৰকাশ পোৱা ড০ সেনৰ 'Poverty and Famines'-ত তেওঁ দুৰ্ভিক্ষৰ কাৰণ সম্পৰ্কে এক গুৰুত্বপূৰ্ণ ব্যাখ্যা আগবঢ়াইছে। এই ব্যাখ্যাতে তেওঁ কৈছে যে সাধাৰণতে ভবাৰ দৰে খাদ্য শস্যৰ নাটনিৰ বাবে দুৰ্ভিক্ষৰ উদ্ভৱ নহয়। তেওঁ ১৯৪০ চনৰ পাছৰ পৰা ভাৰত, বাংলাদেশ আৰু চাহাৰা সমীপৱৰ্তী দেশবিলাকত বিভিন্ন সময়তে হোৱা দুৰ্ভিক্ষৰ খুটি-নাতি বিচাৰ কৰি কয় যে দুৰ্ভিক্ষৰ পূৰ্বৰ সময়তকৈ খাদ্য শস্যৰ যোগান নকমা বা আনকি খাদ্য শস্য ৰপ্তানি কৰি থকা সময়তো এই দেশবিলাকত দুৰ্ভিক্ষৰ উদ্ভৱ হৈছিল। এটা অঞ্চলত দুৰ্ভিক্ষৰ উদ্ভৱ হোৱাৰ কাৰণ সেই অঞ্চলটোৰ অৰ্থনৈতিক পৰিঘটনাত নিহিত নাথাকিবও পাৰে। দুৰৱৰ্তী এলেকাৰ অৰ্থনৈতিক কাৰ্যকলাপৰ লগতে দুৰ্ভিক্ষ আক্ৰান্ত এলেকাৰ খাদ্য শস্যৰ নাটনি জড়িত হৈ থাকে। ইয়াক ভালকৈ অনুধাৰন কৰিবলৈ সাধাৰণ ভাৰসাম্য ধাৰণা সম্পৰ্কে জ্ঞান থাকিব লাগিব। তেওঁ কৈছে, খাদ্য শস্যৰ নাটনিৰ বাবে নহয় বৰঞ্চ কৃষক শ্ৰমিকৰ ক্ৰয় ক্ষমতাৰ নাটনিৰ বাবে এই দুৰ্ভিক্ষ উদ্ভৱ হয়। এখন দেশৰ বজাৰত দুৰ্ভিক্ষপিড়ীতসকলৰ এই খাদ্য শস্য ক্ৰয় কৰাৰ সামৰ্থ নাথাকে। শ্ৰমিকৰ প্ৰকৃত আয় কমাব কাৰণ হ'ল শ্ৰমৰ বজাৰত শ্ৰমিকৰ চাহিদাৰ অৱনতি। জ্যাঁ ড্ৰেজ (Jean Drez)-ৰ সৈতে ১৯৮৯ চনৰ পৰা ৰচনা কৰা এলানি ব্যাখ্যাৰ জৰিয়তে ড০ সেনে এবাৰ দুৰ্ভিক্ষৰ উদ্ভৱ হ'লে তাৰ অশুভ পৰিণামবোৰ কেনেকৈ সীমিত কৰিব পাৰি তাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে।

অৰ্থনৈতিক উন্নয়ন আৰু সক্ষমতা বৃদ্ধি

On development and attaining capability

সংস্থাপিত পুঁজিবাদী উন্নয়ন তত্ত্বৰ এটা দিশ হ'ল যে এই তত্ত্বই ব্যক্তিৰ অধিকাৰ প্ৰাপ্তি সম্পৰ্কে দৃষ্টিপাত কৰা নাই। ড০ সেনে কৈছে যে অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ প্ৰধান লক্ষ্য হোৱা উচিত মানুহৰ সক্ষমতা বৃদ্ধি। মানুহে কি কৰিব পাৰিছে, নোৱাৰিছে লৈ উন্নয়ন তত্ত্বত আলোচনা হোৱা উচিত। মানুহৰ জীৱন প্ৰত্যাশা বাঢ়িছেনে, অকাল মৃত্যু জয় কৰিব পাৰিছেনে, প্ৰয়োজনীয় পুষ্টি আৰু স্বাস্থ্য লাভ কৰিছেনে, অকাল মৃত্যু জয় কৰিব পাৰিছেনে, প্ৰয়োজনীয় পুষ্টি আৰু স্বাস্থ্য লাভ কৰিছেনে, শিক্ষা-দীক্ষাৰ গুণগত মানদণ্ড কি ইত্যাদি অৰ্থনৈতিক

উন্নয়ন তত্ত্বৰ বিষয়বস্তু হোৱা উচিত আছিল। ব্যক্তিৰ সক্ষমতা তথা অধিকাৰ বৃদ্ধিয়ে উল্লিখিত এই দিশবোৰত ইতিবাচক প্ৰভাৱ পেলায়। কাৰণ যিমানে ব্যক্তিয়ে অধিক সক্ষমতা আৰু অধিকাৰ লাভ কৰে সিমানেই জীৱন ধাৰণৰ কিছুমান সুবিধা ভোগ কৰে। ব্যক্তিৰ অধিকাৰ প্ৰদান কৰা বা ব্যক্তি অধিকাৰ সম্পৰ্কে উপলব্ধি কৰিব নোৱাৰা বাবেই এখন দেশৰ হাজাৰ নিযুত মানুহ দুৰ্ভিক্ষৰ চিকাৰ হ'ব পাৰে। মানুহৰ সক্ষমতা তথা অধিকাৰ যে সদায় বজাৰ প্ৰক্ৰিয়াৰদ্বাৰা উদ্ভৱ হয় সেইটো নহয়। সমাজতাত্ত্বিক অৰ্থনীতিত চৰকাৰী মধ্যস্থতাৰ উপস্থিতিতো ব্যক্তিৰ অধিকাৰ সুৰক্ষিত হ'ব পাৰে। আনহাতে আকৌ অসমাজতাত্ত্বিক অৰ্থনীতিতো ব্যক্তিৰ অধিকাৰ সুৰক্ষিত হোৱা কিছুমান অনুষ্ঠান গঢ় লৈ উঠে যিবোৰ বজাৰ কৌশলৰ ফচল নহয়। সংস্থাপনবাদী উন্নয়নৰ তত্ত্বই ব্যক্তিৰ সক্ষমতা বৃদ্ধিৰ পৰিৱৰ্তে দ্ৰব্য যোগান বৃদ্ধিৰ ওপৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে। ইয়াতে সংস্থাপিত তত্ত্বৰ মূল দুৰ্বলতা লুকাই আছে। সামগ্ৰিক ক্ৰয় ক্ষমতা বৃদ্ধি তথা জাতীয় আয় বৃদ্ধিয়ে ব্যক্তিৰ সক্ষমতা বৃদ্ধি প্ৰতিফলিত কৰিব নোৱাৰে।

এটা উদাহৰণৰ সহায়ত ড° সেনে ব্যক্তিৰ অধিকাৰ তথা সক্ষমতাৰ ধাৰণা প্ৰদান কৰিছে- মেলেৰীয়া ৰোগৰ সংক্ৰমণমুক্ত অৱস্থাত জীয়াই থকাৰ স্বত্বই হ'ল ব্যক্তি অধিকাৰ বা স্বত্বাধিকাৰ বা ব্যক্তি সক্ষমতা। কিন্তু আয়ৰ বিনিময়চ এই স্বত্ব ক্ৰয় কৰিব নোৱাৰি। জাতীয় আয় বাঢ়ি সামূহিকভাৱে সামৰ্থ বাঢ়িব পাৰে, কিন্তু সেই বুলি স্বত্বাধিকাৰ বৃদ্ধি নাপাবও পাৰে। এই স্বত্বাধিকাৰ বজাৰ ব্যৱস্থাই আপোনা-আপুনি সৃষ্টি কৰা মানে সমস্যাই জোৰ পুৰি হাত পোৱাহি। জাতীয় আয় বাঢ়ি ক্ৰয় সামৰ্থ বাঢ়িব পাৰে- গাঁৱত থকা ব্যক্তিবোৰ আয় বাঢ়ে, তেওঁ পূৰ্বতকৈ বেছি বস্তু কিনিব পাৰে- কিন্তু গাঁৱত স্কুল, চিৎসালয় নাথাকিব পাৰে বা যেনেকৈ আছে তেনেকৈ থাকিব পাৰে। আয় বাঢ়িলে, ক্ৰয় সামৰ্থও বাঢ়িল কিন্তু ভালকৈ বিপদমুক্তভাৱে বৌদ্ধিক খোৰাক লাভ কৰি জীয়াই থকাত একো পৰিৱৰ্তন নহ'ল। অৰ্থাৎ ব্যক্তি স্বত্বাধিকাৰ অপৰিৱৰ্তনীয় হৈ ৰ'ল। সেয়েহে ব্যক্তিস্বত্ব আপোন-আপুনি বৃদ্ধি পোৱালৈ বাট নাচায় চৰকাৰী মধ্যস্থতাত ইয়াক আহৰণ কৰিব লাগিব-প্ৰশাসন ব্যৱস্থা আৰু অৰ্থ ব্যৱস্থা যিয়েই নহওক লাগিলে। কিন্তু ব্যক্তিস্বত্ব আহৰণৰ দিশটো আলোকপাত নকৰিলে বুলিয়েই সংস্থাপনবাদী উন্নয়ন তত্ত্ব পৰিত্যক্ত হ'ব, সেই কথাও গ্ৰহণযোগ্য হ'ব নোৱাৰে। কাৰণ দৰিদ্ৰ দেশত দৰিদ্ৰতা আঁতৰ কৰিবলৈ যাওঁতে প্ৰকৃত আয় বৃদ্ধি আৰু জীৱন নিৰ্বাহ ব্যয় বৃদ্ধি অপৰিহাৰ্য। আয় আৰু পণ্য দ্ৰব্যৰ দৰৰ কথাটো একেবাৰে আওকাণ কৰিব নোৱাৰি। সংস্থাপিত তত্ত্বই প্ৰাথমিক কাৰক আয়ৰ ওপৰত গুৰুত্ব প্ৰদান কৰি ব্যক্তিৰ

আহৰণত প্ৰভাৱ পলোৱা আনবোৰ কাৰক আওকাণ কৰিছিল।

ব্যক্তিস্বত্ব আহৰণত ৰাজনৈতিক চাপেও বৰঙণি যোগায়। উদাহৰণস্বৰূপে দুৰ্ভিক্ষৰ সময়ত পিড়ীতসকলে ব্যক্তিস্বত্ব ভোগ কৰে ৰাজনৈতিক চাপৰ বিনিময়ত, মুদ্ৰা মূল্যৰ বিনিময়ত নহয়। এনে এক ৰাজনৈতিক চাপ সক্ৰিয় হৈ থকা বাবে স্বাধীনোত্তৰ ভাৰতত সংহাৰী ৰূপত দুৰ্ভিক্ষৰ উদ্ভৱ হোৱা নাই। ৰাজনৈতিক চাপ থাকিলেই ব্যক্তিস্বত্ব আহৰণ সুৰক্ষিত হোৱাটো নিশ্চিত নহয়। ভাৰতত দুৰ্ভিক্ষ নাই সঁচা, কিন্তু দেশখনৰ এক তৃতীয়াংশ লোকে ক্ষুধাপিড়ীত নিদ্ৰাত ৰজনী কটায়, অভাৱ অনাটনৰ ছত্ৰছাঁয়াত ওৰেটো জীৱন পাৰ কৰে, অপুষ্টি আৰু স্বাস্থ্যহীনতাত অকাল মৃত্যুক সাৱতি লয়। কিন্তু আশ্চৰ্যজনকভাৱে এই কলংকিত অধ্যায়ক লৈ ভাৰতীয় জনগণ উত্তাল নহয়, কোনো ৰাজনৈতিক বিক্ষোভ নহয়, সংবাদ পত্ৰইও কোনো আলোড়ন সৃষ্টি নকৰে। এই ক্ষুধা, নিপীড়ন আৰু বঞ্চনাই ভাৰতীয়া সমাজ জীৱনৰ মজ্জাগত স্বীকৃত স্থায়ী ৰূপ পৰিগ্ৰহণ কৰিছে। অৰ্থাৎ ভাৰতত ব্যক্তিস্বত্ব আহৰণৰ মাত্ৰা চুবুৰীয়া বহু দেশৰ তুলনাত কম। চীনৰ কথাকে ক'ব পাৰি। চীনদেশত ৰাজনৈতিক দায়বদ্ধতাই জীৱন ধাৰণৰ বুনীয়াদী উপকৰণ সমূহৰ সুযম বণ্টন সম্ভৱ কৰি তুলিছে। ইয়াতে সূচনা হৈছে চীনা নাগৰিক ব্যক্তি স্বত্ব আহৰণৰ সুপ্ৰশস্ত পথ-চৰকাৰী মাধ্যমত। পৰিণামস্বৰূপে ভাৰতীয় লোকৰ জীৱন প্ৰত্যাশা ৫২ বছৰ হোৱা বিপৰীতে চীনা লোকৰ জীৱন প্ৰত্যাশা হ'ল ৬৬ বছৰৰ পৰা ৬৯ বছৰলৈ বৃদ্ধি হ'ল (১৯৮০-৮১)।

ইয়াতো এটা আমোদজনক বৈপৰীত্য পৰিলক্ষিত হয়। চীনত ব্যক্তিস্বত্ব আহৰণ তথা ব্যক্তি সক্ষমতাৰ মাত্ৰা ভাৰতত কৈ বহু বেছি। কিন্তু ১৯৫০ চনৰ পাছত দুৰ্ভিক্ষ উদ্ভৱ হৈছে চীনতহে, ভাৰতত নহয়। ১৯৫৯ চনৰ পৰা ১৯৬১ চনলৈ চীনত হোৱা দুৰ্ভিক্ষত প্ৰায় এক কোটি পয়সত্তৰ লক্ষ মানুহৰ মৃত্যু হৈছিল। এই কথা প্ৰকাশ পায় পলমকৈ ১৯৮০ চনত চীনৰ মৃত্যুৰ হাৰ আঢ়ি হাজৰত ২৫.৪ জন। দুৰ্ভিক্ষ সম্পৰ্কে চীন আৰু ভাৰতৰ এই বিপৰীত অৱস্থাৰ কাৰণ হ'ল ভাৰতত বিৰোধীদলৰ শক্তিশালী অৱস্থান আৰু সংবাদ মাধ্যমৰ সক্ৰিয়তা। গতিকে ব্যক্তিস্বত্ব আহৰণৰ লগে লগে ৰাজনৈতিক আৰু সংবাদ পত্ৰৰ সক্ৰিয়তাইহে এটা ব্যক্তিস্বত্বৰ ভোগ অৰ্থবহ কৰি তুলিব পাৰে। ইয়াৰ বাবে প্ৰয়োজন জনসাধাৰণৰ গণতান্ত্ৰিক অধিকাৰ।

দুৰ্ভিক্ষ নাই হোৱা বুলি ভাৰতীয় সমাজৰ চিত্ৰ বৰ সুখকৰ বুলি ড° সেনে ক'ব খোজা নাই। তেওঁ কৈছে যে ভাৰতত দৰিদ্ৰতাই তীব্ৰ ৰূপ ধাৰণা নকৰা পৰ্যন্ত বা ই এক লোকচক্ষু মুকলি কৰা নাটকীয় ৰূপ নোলোৱা পৰ্যন্ত বা ই সংবাদ হৈ নপৰে বা সেই দৰিদ্ৰতাক লৈ ৰাজনীতিও কৰা নহয়। ভাৰতীয়

ৰাজনৈতিক ব্যৱস্থাই সমাজ জীৱনত মজ্জাগত ৰূপ লোৱা অপুষ্টি/দৰিদ্ৰতাৰ বিৰুদ্ধে সংগ্ৰাম গঢ়ি তুলিব পৰা নাই। এইখিনিতে ভাৰতীয় জনজীৱনৰ লগত চীনৰ জনজীৱনৰ পাৰ্থক্য। স্বাভাৱিক অৱস্থাত, অৰ্থাৎ দুৰ্ভিক্ষ-ৰহিত সময়ত চীনৰ দৰিদ্ৰতা তুলনাত ভাৰতীয় দৰিদ্ৰতা তুলনাত ভাৰতীয় দৰিদ্ৰতাই অধিক শোচনীয় চিত্ৰ প্ৰতিফলিত কৰে।

এনে এক আলোচনাৰ জৰিয়তে ড° সেনে মত পোষণ কৰিছে যে সংস্থাপনবাদী তত্ত্বই কেৱল উন্নয়নৰ লক্ষ্যৰ ওফৰত অধিক গুৰুত্ব আৰোপ কৰিছে, সমাজ উন্নয়নৰ ওপৰত নহয়। সেয়েহে তেওঁ সংস্থাপিত তত্ত্বৰ উন্নয়নৰ সম্পৰ্কৰ উপদেশসমূহক সম্পূৰ্ণ বৰ্জন কৰাৰ পৰিৱৰ্তে এই পুঁজিবাদী তত্ত্ব সম্বলিত ধাৰণাসমূহক সমাজ উন্নয়নৰ উপাদান সমূহৰ লগত সমন্বয় সাধনৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে। প্ৰকৃত অৰ্থত তেওঁ ন্যায়ভিত্তিক অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ তথা মানৱ উন্নয়নৰ ভিত্তিক অৰ্থনৈতিক প্ৰগতিৰ ওপৰত ব্যাখ্যা দাঙি ধৰিছে। এনে ব্যাখ্যাত তেওঁ ৰাজনৈতিক দল, সংবাদ মাধ্যম, নাৰীৰ সামাজিক মৰ্যাদা ইত্যাদিৰ দৰে অনা-আৰ্থিক কাৰককো সামৰি লৈছে। চীন আৰু ভাৰতৰ পৃথক ৰাজনৈতিক পেঞ্চাপটত উদ্ভৱ হোৱা মানৱ প্ৰমূল্যৰ সুবিধা আৰু অসুবিধাৰ তুলনা কৰি তেওঁ কৈছে দুয়োটা ব্যৱস্থাতে কিছু আপেক্ষিক সুবিধা আছে- সেয়েহে তেওঁ কৈছে, “এম কোনও ব্যৱস্থা তৈৰি কৰা যায় কি যেখানে দুইয়েৰ সুবিধেই পোৱা যাবে।

অন্যান্য

(১) ড° সেনে তেওঁৰ পূৰ্বসূৰী অৰ্থনীতিবিদসকলৰ আলোচনা-বিলোচনাৰ ওপৰত আলোকপাত কৰি মত পোষণ কৰে যে কেৱল উপযোগিতাৰ দিশৰ কল্যাণৰ ধাৰণাটো ব্যাখ্যা কৰা বাবেই পঞ্চাশৰ দশকৰ এ’ৰৰ ব্যাখ্যাৰ যোগেদি কল্যাণ অৰ্থনীতি নামৰ বিষয়টো মৃত্যু উপক্ৰম হ’ল। উপযোগিতাৰ বাদে কল্যাণ অৰ্থনীতিৰ বাকীবোৰ সূচক সম্পৰ্কে যথোপযুক্ত তথ্যৰ অভাৱত বিষয়টোৰ চৰ্চা লান হ’ল। কিন্তু সেনৰ দৃষ্টিত মানৱীয় দৃষ্টিকোণৰ পৰা অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ অধিক অৰ্থবহু কৰি তুলিবলৈ অৰ্থনৈতিক কল্যাণ বিষয়টোৰ অপমৃত্যু কেতিয়াও মানি ল’ব নোৱাৰি। কেৱল উপযোগিতা ভিত্তিক মাপকাঠি ব্যৱহাৰ নকৰি আন সূচকৰ সহায়তো এই দিশত আগুৱাব পাৰি। কেৱল তথ্যৰ অভাৱৰ বাবেই জনকল্যাণৰ ব্যাখ্যাক অসম্ভৱ বুলি দাবী কৰাটো সমীচীন নহ’ব। এই ক্ষেত্ৰত আদৰ্শমূলক কৰণীয় হ’ল তথ্যৰ সংগ্ৰহৰ নতুন পথ মুকলি কৰাটো। কল্যাণ সম্পৰ্কে প্ৰকৃত চিত্ৰ দাঙি ধৰিবলৈ কেৱল ভোগ পণ্য বা আয়ৰ পৰিণাম ব্যাখ্যা কৰিলেই নহ’ব, লগতে এই আয় উপাৰ্জন আৰু পণ্যৰ

উৎপাদনৰ লগত জড়িত মানুহৰ ক্ৰিয়া কলাপৰ ওপৰত সুক্ষ্ম দৃষ্টি পোষণ কৰিব লাগিব। এই বিষয়ে সংগ্ৰহ কৰিবলগীয়া তথ্যসমূহ হ'ল- মানুহৰ জীৱন প্ৰত্যাশা, পুষ্টি আহৰণৰ মাত্ৰা, স্বাস্থ্য ৰক্ষা, ব্যক্তি স্বাধীনতাৰ মাত্ৰা, সামাজিক পদ-মৰ্যাদা ইত্যাদি। ব্যক্তিৰ জীৱন ধাৰণৰ এইবোৰ কাৰক সমস্যাৰ বিশ্লেষণত সম্প্ৰতি অধিক প্ৰাসংগিক হিচাপে বিবেচনা হৈছে।

(২) খাদ্যশস্যৰ সমস্যাৰ সম্পৰ্কত ড° সেনে কিছুমান নতুন দিশ উন্মোচন অনাটনৰ উদ্ভৱ হৈছে। ইয়াৰ কাৰণবোৰ ৰাজনৈতিক আবহাওৱা, সামাজিক মূল্যবোধ ইত্যাদিৰ দিশৰপৰাও বিচাৰ কৰিব লাগিব। সৰ্বসাধাৰণ লোক বঞ্চনাৰ পৰা হাত সাৰিবলৈ চৰকাৰৰ সহযোগিতা তথা ব্যয়ৰ অধিক প্ৰয়োজন। এখন দেশৰ মানৱ সম্পদ উন্নয়নত চৰকাৰৰ ভূমিকা উল্লেখ কৰি ড° সেনে কৈছে যে শ্ৰীলংকাই ভাৰততকৈ চৰকাৰী ব্যয় অধিক কৰাৰ পৰিণামস্বৰূপে আজি সেইখন দেশৰ মানুহৰ গড় আয়ুস বৰ্তমান ভাৰততকৈ ১৫ বছৰ বেছি। শ্ৰীলংকাত চৰকাৰে জনকল্যাণমূলক কামত অধিক ব্যয় কৰিব পৰাৰ মূলতে হ'ল সেই দেশখনে প্ৰতিৰক্ষাত কৰিবলগীয়া ব্যয় তুলনামূলকভাৱে কম। ইয়াৰ পৰা বুজা যায় যে মানৱ সম্পদৰ উন্নয়নৰ বাবে চুবুৰীয়া ৰাষ্ট্ৰৰ লগত তথা আন্তৰ্জাতিক সহযোগিতা কিমান প্ৰয়োজন। ভাৰততকৈ চীনৰ মানৱ সম্পদ উন্নয়ন অধিক হোৱা কাৰণে একেটাই অৱশ্যে।

এখন দেশৰ দুৰ্ভিক্ষ নিৰাময়ত সংবাদ পত্ৰ আৰু বিৰোধী ৰাজনৈতিক দলৰ যথেষ্ট ভূমিকা আছে। ভাৰতত বিৰোধী দল আৰু বাতৰি কাত স্বাধীনতা থকা বাবেই চীনতকৈ দুখীয়া এই দেশখনে স্বাধীনতাৰ পৰৱৰ্তী কালত দুৰ্ভিক্ষৰ সন্মুখীন হোৱা নাই। বাতৰি কাকত আৰু বিৰোধী দলৰ সক্ৰিয় সচেতনতাৰ বাবে চৰকাৰেও দুৰ্ভিক্ষ বিৰোধী অভিযান ইয়াৰ কলিতে আৰম্ভ কৰিবলৈ বাধ্য হয়। কিন্তু বাতৰিকাকত আৰু বিৰোধীদলৰ এনে স্বাধীনতা নথকা বাবেই ১৯৫৯ চনৰ পৰা ১৯৬১ চনলৈ মধ্যচীনত হোৱা দুৰ্ভিক্ষত মানুহ মৰে এক কোটি পয়সত্তৰ লাখ (Ansley-ৰ হিচাপ অনুসৰি) কেইবছৰমান পাছত চৰকাৰ সলনি হোৱাৰ পাছতহে এই খবৰ প্ৰকাশ হয়।

(৩) ভাৰতীয় নাৰীৰ বঞ্চনাৰ সম্পৰ্কেও ড° সেনে বক্তব্য ৰাখিছে। ভাৰতত নাৰীৰ অৱস্থা বিশ্বৰ বহু দেশৰ তুলনাত পিছ পৰা। পৃথিৱীৰ ভিতৰত কেৱল ভাৰততে জন্মৰ সময়তে নাৰীৰ প্ৰত্যাশিত আয়ুস পুৰুষৰ তুলনাত কম। ৪০ বছৰৰ পূৰ্বে মৃত্যু হোৱা নাৰীৰ সংখ্যা যথেষ্ট বেছি। দেশখনৰ আৰ্থসামাজিক পৰিৱৰ্তনে নাৰী বঞ্চনাৰ ক্ষেত্ৰত বিশেষ পৰিৱৰ্তন আনিব পৰা নাই। ভাৰতত খাদ্য বণ্টনৰ বিষয়টো কেৱল অঞ্চল বা শ্ৰেণী বিভাজনতে আৱদ্ধ থকা নাই, ই পৰিয়ালৰ ক্ষেত্ৰতো সমানে প্ৰযোজ্য। পৰিয়ালৰ ভিতৰত নাৰীৰ স্থান গৌণ হোৱা বাবে খাদ্য-সামগ্ৰী বিতৰণতো নাৰীৰ অংশ আপেক্ষিকভাৱে দুৰ্বল। সেয়ে

অন্য দেশৰ তুলনাত ভাৰতত নাৰীৰ অপুষ্টিৰ মাত্ৰা বেছি।

(৪) ড° সেনৰ দৃষ্টিত ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামূহিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিবলৈ হ'লে ব্যক্তি স্বাধীনতাৰ বিকাশ ঘটিব লাগিব আৰু তেতিয়াহে কোনো আৰোপিত হেঁচাৰ সন্মুখীন নহৈ ব্যক্তিয়ে মুকলি মনেৰে নিজৰ পছন্দ প্ৰকাশ কৰিব পাৰিব। সেয়েহে দেশ এখনত জনসাধাৰণে ভোগ কৰা ব্যক্তি স্বাধীনতা হ'ল সামূহিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণৰ বাবে প্ৰয়োজন হোৱা প্ৰাথমিক আধাৰ।

(৫) বঞ্চনাৰ ক্ষেত্ৰতো সেনে কেতবোৰ নতুন দিশ দৃষ্টিত আনিছে। তেওঁ মত পোষণ কৰিছে যে উন্নয়নশীল দেশত বঞ্চনা তথা বৈষম্য পৰিয়ালৰ পৰা আৰম্ভ কৰি সমাজৰ বহল ক্ষেত্ৰলৈকে পৰিলক্ষিত হয়। পৰিয়ালত মহিলাৰ তুলনাত পুৰুষে অধিক সুবিধাজন অৱস্থান লাভ কৰে। সেইদৰে পৰিয়ালৰ ভিতৰতে শিশু আৰু চেমনীয়াৰ তুলনাত প্ৰাপ্তবয়স্কজনে লাভ কৰা সুবিধা বেছি। গতিকে বঞ্চনা সম্পৰ্কে প্ৰস্তুত কৰা আঁচনিত বৈষম্যৰ এই দিশবোৰো বিবেচিত হোৱা উচিত।

(৬) চৰকাৰী সাহায্য বা অনুদানৰ মাধ্যমত সমতা বৃদ্ধি প্ৰক্ৰিয়াৰ প্ৰতি সেনে বৰ বেছি আশাবাদী মত পোষণ কৰা নাই। কাৰণ এএন ব্যৱস্থাত বৈষম্য বা সামাজিক অসাম্যক স্থায়ী কৰি তোলাহে হয়। সাহায্য প্ৰদানে অক্ষম এৱনৰ সক্ষমতা বৃদ্ধি কৰাটো নিশ্চিত নকৰে। সেয়েহে তেওঁ সমতা নীতিৰ লগত ব্যক্তি সক্ষমতা বৃদ্ধিৰ সমন্বয় সাধন কৰাটো আশা কৰিছে। কোনো পিছপৰা জাতি, জনজাতী বা কোনো শাৰীৰিক অক্ষমজনক বিশেষ সুবিধা প্ৰদান কৰি কিছুমান কৰ্মত অভিযুক্ত কৰা মানে আমি আপেক্ষিকভাৱে অক্ষমজনৰ দ্বাৰা পৰিচালিত হোৱা, অক্ষমজনৰ পৰা চিকিৎসা সেৱা গ্ৰহণ কৰা তথা নিম্নদক্ষ প্ৰশাসকৰ দ্বাৰা শাসিত হোৱা ইত্যাদি। এনে সমাজ ব্যৱস্থাত সমতাৰ নামত উন্নয়ন ত্যাগ কৰি কালক্ৰমত বিপদৰ সন্মুখীন হ'বলগা হয়। সেয়েহে সাহায্য বা অনুদান প্ৰদান আঁচনিসমূহে যাতে পিছপৰাসকলৰ সক্ষমতা বৃদ্ধি কৰিব পাৰে তাৰ ওপৰত অধিক মনোনিবেশ কৰা উচিত।

(৭) ড° সেনে হেৰাই যোৱা নাৰী (Missing women) ধাৰণাটো পোহৰলৈ আনি ভাৰতকে আদি কৰি উন্নয়নশী দেশসমূহত নাৰীৰ অকাল মৃত্যুৰ ব্যাপকতা আৰু তাৰ আঁৰত ক্ৰিয়া কৰা কাৰকসমূহক অধিক প্ৰকট ৰূপত দাঙি ধৰিছে। তেওঁ কৈছে, এই দেশসমূহৰ সমাজ ব্যৱস্থাত এনে কিছুমান নাৰীবৈৰী কাৰকৰ উপস্থিতি ঘটিছে যাৰ বাবে জন্মৰ সময়ত পুৰুষ সন্তানতকৈ নাৰী সন্তানৰ হাৰ অধিক হোৱা সত্ত্বেও প্ৰাপ্তবয়স্ক নাৰীৰ সংখ্যা প্ৰাপ্তবয়স্ক পুৰুষৰ তুলনাত এতিয়াও তাৎপৰ্যপূৰ্ণভাৱে কমি আছে। অৰ্থনৈতিক উন্নয়নৰ চিন্তা-চৰ্চাত এইবোৰ দিশো বিবেচনাধীন হোৱা উচিত।

(৮) শেহতীয়াকৈ প্ৰকাশ পোৱা সেনৰ 'Development as Freedom' কৰিছে। খাদ্যশস্যত স্বাৱলম্বী হোৱা বুলি দাবী কৰা ভাৰতত খাদ্যশস্যত এতিয়াও

নামৰ গ্ৰন্থত সেনে ব্যক্তিয়ে সামাজিক প্ৰেক্ষাপটত ভোগ কৰা ব্যক্তি স্বতন্ত্ৰতাৰ মাধ্যমত উন্নয়নৰ হিচাপ-নিকাচ কৰাৰ প্ৰয়াস কৰিছে। ইয়াত তেওঁ ব্যক্তি স্বতন্ত্ৰতা বোলোতে সুস্থ স্বাস্থ্য, ভয়হীন জীৱন যাত্ৰা, ৰোগমুক্ত পৰিবেশ, বহল পছন্দ ক্ষেত্ৰ, সামাজিক মৰ্যাদা ইত্যাদিৰ উপস্থিতিক বুজাইছে।

অগ্ৰগতি নিৰীক্ষণ ২.২

১ . এৰ'ৰ মতে বাৰ্গছন আৰু চেমুৰেলচনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ মূল সীমাবদ্ধতাটো কি ?

.....

.....

.....

.....

.....

.....

২ . ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক পছন্দ গঠন হ'বলৈ এৰ'ই যি পাঁচটা চৰ্ত দাঙি ধৰিছে তাৰে দুটা উল্লেখ কৰা।

.....

.....

.....

৩ . এৰ'ৰ সামাজিক অসাম্প্ৰত্যতাৰ তত্ত্বটো কি ?

.....

.....

.....

৪ . এৰ'ৰ সামাজিক অসাম্প্ৰত্যতা তত্ত্বৰ দুটা সীমাবদ্ধতা লিখা।

.....
.....
.....

৫ . প'ইণ্ট অৱ কনষ্টেইন্ড ব্লিচ কি ?

.....
.....
.....

৬ . বাগচন-চেমুৰেলছনৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ দুটা সীমাবদ্ধতা লিখা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

৭. কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানলৈ অৰ্মত্য সেনৰ দুটা অৱদান উল্লেখ কৰা।

.....
.....
.....
.....
.....
.....

আমি কি শিকিলো

১ . এচামৰ ক্ষতি হোৱা অৱস্থাত আন এচামৰ লাভ হ'লে সামাজিক কল্যাণ

- কি হ'ব সেই বিষয়ত পাৰেট' মৌন হৈ থকা অৱস্থাতো কেলেড'ৰ, হিক্চ আৰু চীট'ভ্ৰুস্কিয়ে এটা নতুন নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিবলৈ চেষ্টা কৰিছে। এই নিৰ্ণায়কৰ ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়ক হিচাপে জনা যায়।
- ২ . ক্ষতিপূৰ্ণ নিৰ্ণায়কৰ মতে অৰ্থনৈতিক নীতিৰ পৰিবৰ্তনে সমাজৰ কিছুমানৰ অৱস্থাৰ অৱনতি ঘটোৱাৰ বিপৰীতে আন কিছুমানৰ অৱস্থাৰ উন্নতি ঘটোৱা অৱস্থাতোও কল্যাণ বৰ্দ্ধক হ'ব যদিহে ইয়াৰ যোগেদি লাভবান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক লোকচানৰ ক্ষতিপূৰণ দি অতিৰিক্ত লাভ ৰাখিবলৈ সমৰ্থ হয়।
  - ৩ . কেলেড'ৰ-হিক্চৰ নিৰ্ণায়কৰ প্ৰয়োগে কেতিয়াবা স্ববিৰোধী মন্তব্যৰ সৃষ্টি কৰে। চীট'ভ্ৰুস্কিয়ে দেখুৱাইছে যে, কেলেড'ৰ-হিক্চ নিৰ্ণায়কৰ সহায়ত যিটো বিকল্প কোনো পৰিস্থিতিত সেই
  - ৪ . কেলেড'ৰ-হিক্চৰ ক্ষতিপূৰণ নিৰ্ণায়কৰ প্ৰয়োগকালত উদ্ভৱ হোৱা স্বমতবিৰোধী অৱস্থাৰ অৱসান ঘটাবলৈ চীট'ভ্ৰুস্কিয়ে এটা নিৰ্ণায়কৰ অৱতাৰণা কৰিছে আৰু ইয়াক চীট'ভ্ৰুস্কিৰ দ্বৈত নিৰ্ণায়ক বোলা হয়। এই নিৰ্ণায়ক অনুসৰি কোনো পৰিৱৰ্তিত অৰ্থনৈতিক অৱস্থা তেতিয়াহে কল্যাণ বৰ্দ্ধক হ'ব, যেতিয়া লাভবান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে নতুন অৱস্থাতো গ্ৰহণ কৰিবলৈ লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোক সৈমান কৰাৰ পাৰে কিন্তু লোকচান হোৱা শ্ৰেণীটোৱে লাভ হোৱা শ্ৰেণীটোক পূৰ্বৰ অৱস্থাতে থাকিবলৈ সৈমান কৰাৰ নোৱাৰে।
  - ৫ . ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক পছন্দ গঠন কৰাটোৱেই হ'ল সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য। বিভিন্ন সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য হ'ল - নৱ্য-সংস্থাপনবাদী সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য, পাৰেট'ৰ সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য, ৰাৱালচিয়ান সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য, চেমুৱেলচন-বাৰ্গচন সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য ইত্যাদি।
  - ৬ . বাৰ্গচন-ছেমুৱেলচন সামাজিক কল্যাণ কাৰ্য অনুসৰি মূল্য বিচাৰে সামাজিক কল্যাণ কাৰ্যৰ গঠন নিৰূপণ কৰে। মূল্য বিচাৰৰ দায়িত্ব বহু কৰে কোনো একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসকৰ দ্বাৰা বা গণতান্ত্ৰিক সংখ্যা গৰিষ্ঠ চৰকাৰৰ দ্বাৰা এনে অৱস্থাত ভোগ আৰু উৎপাদন কাৰ্যৰ সমন্বয় ঘটাই সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা এটা অৱস্থান নিৰ্বাচন কৰি উলিয়াব পাৰি।
  - ৭ . চেমুৱেলছন আৰু বাৰ্গচনে ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক পছন্দ

গঠন কৰাৰ পৰামৰ্শ আগবঢ়াইছে যদিও এই কাম কেনেকৈ কৰিব পৰা যাব সেই লৈ কোনো পথ দেখুৱা নাই। এই পথ পৰীক্ষা কৰি এৰ'ৱে তেওঁৰ সামূহিক গণতান্ত্ৰিক সিদ্ধান্তত কৈছে যে ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামূহিক পছন্দ গঠন হ'বলৈ কেইটামান চৰ্ত পূৰণ কৰাটো অপৰিহাৰ্য। সেই চৰ্তকেইটা হ'ল - সংক্ৰমণশীলতা আৰু সংগতিপূৰ্ণতাৰ চৰ্ত, ব্যক্তিগত পছন্দৰ প্ৰতি প্ৰতিক্ৰিয়াশীলতাৰ চৰ্ত, দৰ আৰোপনৰ চৰ্ত, অ-একছদ্ৰীতাৰ চৰ্ত আৰু অপ্ৰাসংগিক বিকল্পৰ পৰা স্বতন্ত্ৰ হোৱাৰ চৰ্ত। এৰ'ৱে প্ৰমাণ কৰি দেখুৱাইছে যে এই চৰ্তসমূহৰ সকলো একেসময়তে পূৰণ কৰাটো সম্ভৱ নহয়। এটাৰ পূৰণে আনটো অপূৰণ কৰি ৰাখে। গতিকে চেমুৱেলচন আৰু বাৰ্গাচনে কোৱাৰ দৰে ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক পছন্দ নিৰূপণ কৰাটো সম্ভৱ নহয়।

৮ . ড° সেনৰ দৃষ্টিত যোৱা শতিকাৰ ৩০-ৰ দশকৰ পৰা ৫০-ৰ দশকলৈ কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানৰ এক প্ৰকাৰ পতন ঘটিছিল। কল্যাণ অৰ্থবিজ্ঞানক লৈ এই সময়ছোৱাত যিবোৰ সমালোচনাৰ উদ্ভৱ হৈছিল, সেয়া আছিল মূলতঃ অন্তঃসাৰশূন্য। এৰ'ৱে তেওঁৰ 'Impossibility Theorem'-ৰ সহায়ত ব্যাখ্যা কৰিছিল যে একাধিক বিকল্পৰ উপস্থিতিত ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত আনকি গণতান্ত্ৰিক প্ৰক্ৰিয়াৰেও এটা সামূহিক সিদ্ধান্ত গ্ৰহণ কৰিব নোৱাৰি। এনে এক তত্ত্বই অৰ্থবিজ্ঞানৰ ঔচিতাত্মক অধ্যয়নৰ পথ প্ৰায় ৰুদ্ধ কৰে। কিন্তু ড° সেনৰ 'Collective Choice and Social Welfare' নামৰ গ্ৰন্থৰ প্ৰকাশে কল্যাণ অৰ্থনীতিৰ অধ্যয়নত আহি পৰা এই স্তৰিতা আঁতৰ কৰে। অৰ্থনৈতিক কল্যাণৰ সম্পৰ্কত সেনে কিছুমান ব্যাখ্যাকাৰী ধাৰণাৰ অৱতাৰণা কৰিছে। ইয়াৰ ভিতৰত অন্যতম - সামূহিক নিৰ্বাচন, দৰিদ্ৰতাৰ সূচক, সক্ষমতা বৃদ্ধি, ব্যক্তিস্বত্ব আহৰণ, অৰ্থনৈতিক স্বতন্ত্ৰতা।

পাঠ্য নিৰ্দেশনা

- ১ . স্নাতক মহলাৰ অৰ্থবিজ্ঞানৰ তত্ত্ব, ড° ননীগোপাল গোস্বামী, জ্যোতি প্ৰকাশন, ২০০৫।
- ২ . আধুনিক অৰ্থতত্ত্ব পৰিচয়, ড° ৰফিক আহমেদ, ইউনিকা প্ৰকাশন, ২০০৭।

৩ . অর্থনীতি তত্ত্ব, ব্যক্তিগত অর্থনৈতিক তত্ত্ব, ড° মণিৰুল হুদা, বনলতা
প্রকাশন, ২০০৭।

নির্ঘণ্ট

মূল্য বিচাৰৰ সমস্যা : ভাল-বেয়া, উচিত-অনুচিত বিচাৰ কৰা।

গণতন্ত্র : ৰাইজ তথা জনগণৰ পছন্দৰ তথা নিৰ্বাচিত প্ৰশাকৰে পৰিচালিত
চৰকাৰ ব্যৱস্থা।

সংখ্যা গৰিষ্ঠতা : সংখ্যাগতভাৱে সৰহ হোৱাটো।

সাঁথৰ : বুজাত জটিল হোৱা বা এটা দিশৰ পৰা শুদ্ধ যেন লগা সম্পৰ্ক
এটা আন এটা দিশৰ পৰা ভুল যেন লগা।

স্ব-বিৰোধী : নিজৰ মতৰে বিৰোধিতা কৰা।

অসামঞ্জস্যতা : মতৰ বা পছন্দৰ অমিল থকা; এবাৰ এটা ভাল বুলি কোৱা
আৰু সেইটোৰ উপস্থিতিত আন এবাৰ আন এটা ভাল লগা বুলি কোৱা।

দ্বৈত-নিৰ্ণায়ক : দুই দিশৰ পৰা সিদ্ধান্ত প্ৰদান।

একচ্ছত্ৰী প্ৰশাসন : এজনৰ প্ৰশাসন

গণতন্ত্র : ৰাইজৰ প্ৰশাসন

সংখ্যা গৰিষ্ঠতা : বহুদলীয় গণতান্ত্ৰিক ব্যৱস্থাত যিটো দলে সৰ্বাধিক ভোট
লাভ কৰে।

মূল্য বিচাৰ : ভাল-বেয়া, উচিত-অনুচিত বিচাৰ কৰা।

পক্ষ পাতিত্বতা : পছন্দ বা নিৰ্বাচনৰ ক্ষেত্ৰত নিৰপেক্ষ নোহোৱা।

প্ৰসংগ পুথি

1. Advanced Economic Theory, P. N. Chopra, Kalyani Publishers, Ludhiana.
2. Advanced Economic Theory - Microeconomic Analysis, H. L. Ahuja, S. Chand & Co, New Delhi.
3. Modern Microeconomics, A. Koutsoyiannis, ELBS with Mcmillan, London.
4. Analytical Microeconomics , Sampart Mukherji, New

Central Book Agency (P) Limited, London, Hyderabad,
Kolkata, Pune, Guwahati.

অগ্রগতি নিৰীক্ষণৰ সম্ভাৰ্য উত্তৰ

- অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.৩ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.৩.৩ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.৩.৪ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.৪.২ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ২.৪.৬ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.১, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ২.৪.৮ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ১ : ছেদ নং ২.৫ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ২ : ছেদ নং ২.৫.১ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৩ : ছেদ নং ২.৫.২ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৪ : ছেদ নং ২.৫.৪ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৫ : ছেদ নং ২.৪.৬ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৬ : ছেদ নং ২.৪.৮ চোৱা।
অগ্রগতি নিৰীক্ষণ ২.২, প্ৰশ্ন নং ৭ : ছেদ নং ২.৬ চোৱা।

আদৰ্শ প্ৰশ্ন

- ১ . সামাজিক কল্যাণ কি ? সামাজিক কল্যাণ বৃদ্ধি সম্পৰ্কে পিণ্ডু, পাৰেট',
কেলড'ৰ-হিক্চ আৰু স্কীটভস্কীৰ অভিমত ব্যাখ্যা কৰা।
What is social welfare ? what are the views of Pareto, Caldor-
Hicks and Scitovsky regarding the increase of social welfare.
- ২ . কল্যাণ অৰ্থনীতিৰ বিকাশলৈ নব্যসংস্থাপনবাদী ভাৱধাৰাৰ অৱদান
আলোচনা কৰা।
Discuss the contributions of the Neo-classical school of
economic thought to the development of welfare economics.
- ৩ . এৰ'ৰ মতে ব্যক্তিগত পছন্দৰ ভিত্তিত সামাজিক পছন্দ গঠন হ'বলৈ কি
কি চৰ্ত পূৰণ হ'ব লাগে ? ব্যাখ্যা কৰা।
What are the conditions to be fulfilled to make a social choice
on the basis of individual choices? Explain.
- ৪ . কেলড'ৰ-হিক্চৰ ক্ষতিপূৰণ নীতিটো ব্যাখ্যা কৰা। সামাজিক কল্যাণৰ

নিৰ্ণায়ক হিচাপে ইয়াৰ তাৎপৰ্য বিচাৰ কৰা।

State Kaldor-Hicks Compensation Principle and assess its significance as a criterion of social welfare.

৫. বাৰ্গচন আৰু চেমুৰেলচনৰ সামাজিক উৎপাদন কাৰ্যৰ ভিত্তিত সামাজিক কল্যাণ সৰ্বাধিক হোৱা অৱস্থাটো চিনাক্ত কৰা।

Discuss clearly Bergson's Social Welfare Function.

৬. এৰ'ৰ অসম্ভাৱ্যতাৰ তত্ত্বটো ব্যাখ্যা কৰা। ইয়াৰ সীমাবদ্ধতাসমূহ কি?

Explain Arrow's Impossibility Theorem of social welfare function. What are its limitations?

৭. কল্যাণ প্ৰসংগত অৰ্মত্য সেনৰ দৃষ্টিভংগীৰ এটা আভাস দিয়া?

Give an idea on Amartya Sen's views on economic welfare.

***

